

I.KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Oksana Ruda

**NATIONAL EDUCATION POLICY
OF THE POLISH GOVERNMENTS
REGARDING THE POPULATION
OF GALICIA IN THE 1920s AND 1930s:
IMPLEMENTATION AND RECEPTIONS**

LVIV – 2019

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Оксана Руда

**НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА
УРЯДІВ ПОЛЬЩІ ЩОДО
НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ
В 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ:
РЕАЛІЗАЦІЯ ТА РЕЦЕПЦІЇ**

ЛЬВІВ – 2019

УДК 94(438):[304.2:314.1(477.83/.86)]“1920/1939”
Р-83

Руда О.
Р-83 Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 802 с.

ISBN 978-966-02-8940-6

У монографії комплексно висвітлено національно-освітню політику Польської держави у 20–30-х роках ХХ ст., її реалізацію в національній, освітній і мовній сферах, а також сприйняття цієї політики населенням Галичини. Проаналізовано діяльність українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій, громадсько-політичних діячів, культурно-освітніх товариств і духовенства, спрямовану на розвиток національного шкільництва, відстоювання політичних, мовних і культурно-освітніх прав власних народів.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Леонід Зашкільняк, д-р іст. наук, проф. (м. Львів)
Ігор Райківський, д-р іст. наук, проф. (м. Івано-Франківськ)
Ігор Соляр, д-р іст. наук (м. Львів)

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:

Микола Литвин, д-р іст. наук, проф. (м. Львів)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 6 від 13 червня 2019 р.)

УДК 94(438):[304.2:314.1(477.83/.86)]“1920/1939”

ISBN 978-966-02-8940-6

© Руда О., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан дослідженості проблеми	12
1.2. Джерельна база	51
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	68
РОЗДІЛ 3. ГАЛИЧИНА В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	89
3.1. Формування поліетнічної Польщі: галицький вимір	89
3.1.1. Інтеграція Галичини в польську державну систему	89
3.1.2. Національний склад населення краю	98
3.1.3. Міжнаціональні відносини	105
3.1.4. Нормативно-правове регулювання становища національних меншин	114
3.2. Державна політика в національній сфері	116
3.2.1. Політичні концепції вирішення національної проблеми	116
3.2.2. Урядова політика щодо непольського населення	125
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В ПОЛЬЩІ	153
4.1. Освітня політика щодо національних меншин	153
4.1.1. Реорганізація системи освіти у повоєнні роки	153
4.1.2. Проблеми уніфікації освітньої сфери	171
4.1.3. Реалізація концепцій національного та державницького виховання	181
4.2. Особливості впровадження освітньої системи в Галичині	195
4.2.1. Формування Львівського шкільного округу	195
4.2.2. Організація та функціонування навчальних закладів краю	209
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛИЧИНІ	232
5.1. Мовна політика та її реалізація в освітній сфері	232
5.2. Мовний утраквізм як спроба асиміляції етнічного населення краю	260
Розділ 6. ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	286
6.1. Освітнє питання в діяльності політичних партій	286
6.1.1. Українські партії на сторожі національної освіти	286

6.1.2. Дискусії в польському політикумі стосовно шляхів вирішення освітнього питання	321
6.1.3. Ідеологічні розбіжності щодо розбудови національного шкільництва в програмах єврейських політичних сил	344
6.1.4. Німецькі політичні діячі у відстоюванні інтересів національного шкільництва	359
6.2. Освітні питання в діяльності парламенту Польщі	372
6.2.1. Законодавчий сейм (1919–1922)	372
6.2.2. Сейм першої каденції (1922–1927)	383
6.2.3. Сейм другої каденції (1928–1930)	413
6.2.4. Сейм третьої каденції (1930–1935)	431
6.2.5. Сейм четвертої (1935–1938) і п'ятої (1938–1939) каденцій	453
РОЗДІЛ 7. РОЛЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ	
У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ГАЛИЧАН	470
7.1. Українські товариства на захисті національного шкільництва	470
7.2. Полонізаційна діяльність польських товариств	510
7.3. Просвітницька робота єврейських організацій	537
7.4. Роль німецьких товариств у піднесенні освітнього та культурного рівня меншини краю	556
РОЗДІЛ 8. РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ	568
8.1. Участь Греко-католицької церкви в піднесенні національного шкільництва	568
8.2. Просвітницька діяльність Римо-католицької церкви	593
8.3. Релігійні основи єврейського шкільництва	606
8.4. Роль німецького духовенства у розвитку освітньої сфери	615
ВИСНОВКИ	641
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	653
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	766
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	770
АНОТАЦІЯ	795
SUMMARY	798

ВСТУП

Виникнення та розвиток державності супроводжується процесом формування національної свідомості громадян, визначальними чинниками якого є історична доля народу, його світоглядні позиції та ментальність. Підґрунтям для формування національної свідомості слугують спільність історичного минулого, мови, культури та традицій, особливості національного світогляду, ступінь політичної та громадської активності населення тощо. Цей процес може відбуватися за умови, що особистість отримує необхідний обсяг об'єктивної інформації про свою націю, її історію, звичаї та традиції, що дає їй можливість визначити своє місце в навколишньому середовищі. Таку інформацію у формі знань може дати лише національна школа, якій і належить провідна роль у формуванні національної свідомості населення. Завдання виховання національно свідомого молодого покоління не втрачає своєї актуальності у сучасній Україні, адже протягом тривалого часу українська нація існувала за умов іноземного панування, насадження чужих мов і культур, нищення україномовної школи, що мали на меті позбавити її власного національного духу.

У цьому контексті значний інтерес становить боротьба за розвиток національного шкільництва та збереження національної ідентичності народів міжвоєнної Галичини, яка входила до складу Польської держави. Формування нової системи освіти було одним з головних завдань, які постали перед польською владою після відновлення незалежності 1918 р. У поліетнічній Польщі, утвореній з територій, які раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Німеччини, населення мало різні традиції, культуру та освітній рівень. Труднощі розв'язання суспільно-політичних і культурно-освітніх проблем на цих землях зумовлені багатьма політичними чинниками, комплексом складних міжнаціональних відносин, а також політико-правовим статусом територій. Попри те що задоволення прав і свобод національних меншин передбачало вирішення їх основних політичних, соціальних та освітніх проблем, уся внутрішня політика Польщі, її законодавство, спрямовувались на колонізацію й асиміляцію непольського населення. Національно-освітня політика держави, що мала б вирішувати такі першочергові завдання, як забезпечення права національних меншин навчатися рідною мовою та права доступу до якісної освіти державною мовою, натомість відзначалася непослідовністю та непродуманістю, основним завданням якої стало недопущення переважання непольської складової на новоприєднаних теренах. Попри міжнародні зобов'язання та внутрішнє законодавство, які гарантували право навчання дітей рідною мовою, уряди Польщі зосередили увагу на розбудові мережі польськомовного та утраквістичного шкільництва за рахунок освітніх закладів непольського населення. Значного натиску в політичній і культурно-освітній сфері зазнали ті меншини,

зокрема, українці, литовці, білоруси, частково німці, які, як вважалося, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності держави.

Українська громада у Галичині була своєрідним суспільним феноменом, адже, попри те, що частка українців у населенні трьох галицьких воєводств була найвищою, вони, як і євреї та німці, належали у державі до національних меншин. Замість того, щоб, враховуючи поліетнічний склад населення міжвоєнної Галичини, яке усвідомлювало свою окремішність, шукати раціональних шляхів вирішення національної проблеми, польська влада трактувала його як загрозу державному суверенітету. Водночас українці, поляки, євреї та німці, які тут проживали, добре розуміли, що тільки національне виховання та знання власної мови, історії та культури допоможуть зберегти національно-етнічну самобутність і зміцнити національну свідомість. Оскільки підтримка власної ідентичності засобами рідної мови здійснювалася насамперед через освіту, вони своїм основним завданням визначили виховання в одноплемінниках національного духу шляхом створення та розвитку навчальних закладів з рідною мовою викладання, різноманітних курсів, гуртків, бібліотек, читалень тощо.

Ще одним важливим чинником, що актуалізує окреслену проблему, є увага до регіональної історії. Дослідження минулого Галичини з усіма її специфічними політичними, соціокультурними, міжнаціональними та міжконфесійними відносинами має вагоме значення для комплексного вивчення як національної історії, так й історії Центрально-Східної Європи загалом. У межах дослідження проблем локальної історії неабиякий інтерес становить опрацювання та аналіз функціонування на вказаних теренах різних національних груп, окремих громад, політичних партій, культурно-освітніх і релігійних організацій тощо. Науково-практичного значення розвідка набуває також з огляду на сучасний стан українсько-польських відносин, оскільки досвід непростих взаємин українців і поляків у міжвоєнний період дає змогу об'єктивно оцінити їхні успіхи та помилки, дійти необхідних висновків, напрацювати комплексний порядок денний майбутньої співпраці.

Попри велику кількість публікацій українських і зарубіжних дослідників, присвячених різним аспектам діяльності українських, польських, єврейських і німецьких культурно-освітніх товариств, релігійних організацій, пропагандистській роботі політичних сил на теренах краю, досі поза увагою дослідників залишається проблема комплексного вивчення розвитку національного шкільництва та між-етнічних відносин у контексті польської національно-освітньої політики.

Дослідження ґрунтується на положенні, згідно з яким у процесі реалізації національної й освітньої політики Польської держави українські, єврейські, німецькі та польські політичні партії, громадсько-політичні діячі, культурно-освітні товариства та духовенство своєю діяльністю, спрямованою на розвиток національної освіти, за складних етнополітичних, суспільних і економічних умов міжвоєнного періоду в Галичині, суттєво вплинули на формування національної свідомості власних громад, не допустили їх денаціоналізації та асиміляції. З огляду на це мета роботи полягає в комплексному аналізі національно-освітньої політики урядів Польщі у 20–30-х роках ХХ ст. у контексті її впливу на політичні, міжетнічні, освітні, мовні та релігійні процеси міжвоєнної Галичини.

Щоб досягти поставленої мети, необхідно вирішити низку завдань:

- виявити, систематизувати та класифікувати джерельний матеріал і літературу;

- верифікувати концепції вітчизняних та іноземних дослідників і критично проаналізувати виявлені джерела;
- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження та окреслити дефініції основних термінів;
- охарактеризувати міжнародне, конституційне та нормативно-правове забезпечення становища національних меншин у Польщі;
- проаналізувати міжнаціональні відносини українців, поляків, німців і євреїв у краї;
- дослідити особливості національно-освітньої політики Польської держави, її реалізацію на теренах Галичини, ставлення національних меншин краю до впроваджуваних змін;
- простежити політику органів законодавчої та виконавчої влади Польщі щодо шкільництва Галичини;
- з'ясувати місце навчальних закладів національних меншин в освітній системі Польської держави;
- проаналізувати державну мовну політику, нормативно-правові документи, що її формували, а також завдання та цілі реалізації мовних положень в освітній сфері;
- простежити впровадження мовного утравізму в шкільництві та оцінити його роль у процесі асиміляції непольського населення Галичини;
- висвітлити основні напрями та форми діяльності українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій в освітній царині щодо збереження етнічної самобутності та формування національної свідомості громадян з урахуванням особливостей реалізації національно-освітньої політики урядів Польщі;
- проаналізувати відстоювання мовних та освітніх прав населення краю представниками політичних сил різних національностей в сеймі та сенаті;
- з'ясувати роль українських, польських, єврейських і німецьких культурно-освітніх товариств у піднесенні як освітнього рівня, так і національної свідомості населення окреслених теренів;
- охарактеризувати значення освітньої роботи товариств і організацій у протидії спробам влади через нав'язування утравістичного шкільництва обмежити розвиток навчальних закладів з викладанням мовами меншин;
- висвітлити роль культурно-освітніх товариств у розвитку приватних освітніх закладів, значення їх функціонування для збереження національної ідентичності населення Галичини;
- визначити основні форми просвітницької діяльності Греко-католицької, Римо-католицької церков, протестантських та юдейських громад, спрямовані на збереження культури, релігійних традицій і етнічної самобутності їхніх спільнот.

Об'єктом дослідження обрано суспільно-політичні та культурно-освітні процеси в Польській державі у 20–30-х роках ХХ ст., а предметом – національно-освітню політику урядів міжвоєнної Польщі та її реалізацію на теренах Галичини крізь призму ставлення до цієї політики українських, єврейських, німецьких і польських політичних партій, провідних громадсько-політичних діячів, культурно-освітніх товариств, релігійних організацій і духовенства.

Хронологічні межі дослідження визначені його тематичною спрямованістю – це період 20–30 років ХХ ст., від часу визнання країнами Антанти права Польщі на тимчасову окупацію Галичини і до початку Другої світової війни. Через необхідність порівняння освітнього та мовного законодавства Польської держави з відповідними законодавчими актами австро-угорської доби, виявлення аналогій у розвитку національного шкільництва краю хронологічні межі дослідження подекуди розширено до середини ХІХ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють Галичину, тобто Львівське, Станіславівське та Тернопільське воеводства, де з 8 лютого 1921 р. освітньою сферою керувала кураторія Львівського шкільного округу. Подекуди, за потреби проведення паралелей і порівнянь, до дослідження залучено решту теренів Польщі, а також Закарпаття, що входило до складу Чехо-Словацької республіки, Буковину, яка належала Румунії, та Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні національно-освітньої політики урядів Польської держави і ставлення до неї українців, поляків, євреїв і німців міжвоєнної Галичини крізь призму освітньої діяльності політичних партій, культурно-освітніх товариств і релігійних організацій.

Для дослідження окресленої проблеми *вперше в українській історичній науці* запроваджено в науковий обіг та опрацьовано значний масив джерельних матеріалів з архівів Польщі та України, що дало змогу вивчити національну, освітню і мовну політику органів центральної і місцевої влади щодо національних меншин, характер міжнаціональних відносин у краї, освітню діяльність політичних сил, культурно-освітніх товариств і релігійних організацій; проаналізовано діяльність кураторії Львівського шкільного округу, покликаної слугувати створенню цілісної системи освіти в межах незалежної Польщі шляхом подолання відмінностей в освітній сфері, організаційної та програмної уніфікації галицького шкільництва з шкільництвом решти польських земель, налагодження міжнаціональних відносин у краї; цілісно проаналізовано характер заходів і форми протидії представників українського, польського, єврейського та німецького населення запровадженню мовного утравізму в освітній сфері; комплексно досліджено відстоювання в сеймі та сенаті українськими, польськими, єврейськими і німецькими депутатами національних, мовних та освітніх прав меншин, зокрема, здійснено порівняльний аналіз парламентських виступів, політичних дискусій, подань та інтерпеляцій послів; виявлено зростання ролі польських культурно-освітніх товариств у колонізації населення Галичини з поширенням їх впливу поза межами своєї національної групи шляхом створення мережі польськомовних навчальних закладів і культурно-освітніх установ; простежено форми та методи освітньої діяльності Римо-католицької церкви в Галичині, спрямованої на поширення польськості та асиміляції місцевої української та німецької меншин; сформовано цілісну картину діяльності українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій і громадсько-політичних діячів, культурно-освітніх товариств і духовенства, спрямованої на розвиток шкільництва та поширення національної освіти, яка здійснювалася за складних етнополітичних і суспільних умов міжвоєнної Галичини, сприяла утвердженню самоідентифікації з власною національною громадою і формуванню національної свідомості населення.

Уточнено концептуальні засади польської мовної політики щодо національних груп Галичини; особливості формування польської політики в освітній

сфері та її провадження на теренах трьох галицьких воєводств; місце українських, польських, єврейських і німецьких навчальних закладів краю в освітній системі Польської держави; відомості про розвиток національного шкільництва німецької та єврейської меншин краю; роль українських і польських політичних партій у культурно-освітніх процесах, а також просвітницьку діяльність німецьких та єврейських політичних сил, спрямовану на збереження національної ідентичності своїх громад, що дало змогу комплексно проаналізувати методи і способи відстоювання українським, польським, єврейським і німецьким політикумом національного характеру навчального процесу в Галичині; діяльність єврейських культурно-освітніх товариств у межах своєї національної громади на ниві просвітництва та збереження власної національної самобутності; роль єврейських релігійних організацій у відстоюванні освітніх прав своєї спільноти.

Набули подальшого розвитку твердження про те, що національна політика Польської держави в освітній сфері була спрямована на поширення польськості та асиміляцію місцевого населення краю; українські політичні сили, культурно-освітні товариства та греко-католицьке духовенство відіграли визначальну роль у захисті прав української мови, сприянні розвитку національного шкільництва та формуванні національної свідомості українців Галичини; характеристики суспільно-політичних практик у житті української, польської, єврейської та німецької громад краю міжвоєнного періоду.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації й узагальненні накопичених знань щодо впровадження національної й освітньої політики міжвоєнної Польської держави на теренах Галичини. Зібраний і проаналізований матеріал може слугувати інформаційною основою для формування цілісної картини суспільно-політичного, культурно-освітнього та релігійного життя галицького краю, оцінювання його значення в історії України та Польщі. Основні положення роботи, висновки, фактичний матеріал можуть бути використані у процесі викладання курсів «Історія України», «Історія Польщі», «Всесвітня історія», для підготовки узагальнених праць з новітньої історії України та Польщі.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідженості проблеми

Формування національної свідомості українців, поляків, німців і євреїв міжвоєнної Галичини крізь призму освітніх процесів донині не було об'єктом спеціального дослідження, відтак залишається маловивченим аспектом вітчизняної історичної науки. Наукові праці, в яких значну увагу приділено національній, освітній і мовній політиці міжвоєнної Польщі, освітній діяльності політичних партій, духовенства та культурно-освітніх товариств, можна умовно поділити за тематичним принципом на декілька груп. До першої групи віднесено розвідки загальнонаукового характеру, що висвітлюють суспільно-політичне життя міжвоєнної Галичини, а також національну політику Польської держави. До другої – праці, предметом наукового аналізу в яких є освітня та мовна політика Польщі. До третьої – розвідки, в яких проаналізовано міжнаціональні відносини у краї. До четвертої – наукові дослідження про діяльність політичних партій і парламентарів сейму та сенату Польщі – представників інтересів польського, українського, єврейського та німецького населення, спрямовану на захист національного шкільництва. У п'яту групу увійшли праці, що розкривають участь культурно-освітніх товариств у розвитку системи освіти на теренах Галичини. У шосту – дослідження просвітницької діяльності представників різних конфесій і релігійних організацій.

Характерною ознакою української та зарубіжної історіографії є те, що праці першої тематичної групи почали з'являтися одночасно з подіями, на яких фокусується наше дослідження, водночас поповнення наукового доробку триває дотепер. Попри те, що ці розвідки різняться як джерельною базою, трактуванням причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями та процесами чи іншими параметрами, у сукупності вони формують основу, достатню для комплексного дослідження національно-освітньої та мовної політики Польської держави, а також просвітницької діяльності українських, польських, єврейських і німецьких культурно-освітніх товариств, політичних партій, представників різних віросповідань і релігійних організацій, спрямовану на піднесення рівня національної свідомості населення міжвоєнної Галичини.

До першої групи наукових розвідок, в яких проаналізовано суспільно-політичне життя краю, відносимо синтетичну працю Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів», де висвітлено процес відбудови незалежної міжвоєнної Польщі, передумови та наслідки польсько-української 1918–1919 рр. і польсько-радянської 1920 р. війн. Автори проаналізували зміни

національної політики Польської держави, які відбувалися до санаційного перевороту 1926 р. і після нього, а також реалізацію пропагованої ендеками політики національної асиміляції та підтримуваної табором Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) державної асиміляції щодо непольського населення¹. В узагальнювальній праці Я. Грицака охарактеризовано національну, освітню та частково мовну політику Польської держави². Дослідник зауважив, що польська влада провадила асиміляційну політику щодо українців, натомість основними жертвами «полонізації» стали українські освітні заклади та Церква. Особливості державотворення в Польській державі після Першої світової війни, формування суспільно-політичного устрою, діяльність політичних партій, польську національну політику висвітлила Л. Алексієвець³.

Варто також згадати розвідку П. Магочія «Україна: історія її земель та народів», в якій представлено адміністративний статус українських земель у міжвоєнній Польщі, економічне становище населення, національну та освітню політику Польської держави, відстоювання українськими партіями прав і свобод українців⁴. Не втратила актуальності розвідка І. Лисяка-Рудницького, в якій проаналізовано генезу та розвиток польсько-українських відносин. Учений зазначав, що саме тривалі польсько-українські конфлікти зумовили втрату Україною та Польщею національної самостійності як у XVII, так і в XX ст.⁵ Основні проблеми українсько-польських відносин міжвоєнних років всебічно дослідили автори узагальнювального видання «Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси»⁶.

Становище населення західноукраїнських теренів у складі міжвоєнної Польщі, польську національну та економічну політику, а також взаємини між етнічними групами Галичини висвітлив Ю. Сливка⁷. Нові погляди і підходи до вивчення українсько-польського протистояння 1918–1923 рр. виклали у своїх дослідженнях М. Литвин⁸

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 752 с.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник: 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 360 с.

³ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.

⁴ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. та покажч. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Вид. 2-е, доповн. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. 814 с.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Історичні есе*: в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 83–111.

⁶ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.

⁷ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. 271 с.

⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.; Його ж. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2012. Вип. 10. С. 106–111.

та О. Красівський⁹. Різні аспекти відносин українського і польського народів першої чверті ХХ ст. представлені в працях О. Красівського¹⁰, І. Терлюка, П. Лепісевича та С. Кольбенко¹¹.

Актуальним питанням українсько-польських відносин окресленого періоду та внутрішній політиці міжвоєнної Польщі щодо українців значну увагу приділив М. Кучерепа¹². Дослідник дійшов висновку, що упродовж міжвоєнних років польські урядовці провадили на західноукраїнських землях політику, спрямовану на полонізацію, асиміляцію та окатоличення українського населення. Як наслідок ці заходи призвели до конфронтації між владою та українськими політичними силами. Водночас він відзначив, що Польська держава, попри антиукраїнську політику, все ж була демократичною та гарантувала своїм громадянам певні права і свободи. Належну увагу українсько-польським конфліктам ХІХ – першої третини ХХ ст. приділив Б. Гудь¹³.

Політику «прометеїзму» польської санаційної влади дослідив В. Комар¹⁴. Він відзначив, що ця доктрина (чи не єдина концепція східної політики «санаційних» урядів, спрямована на поділ Радянського Союзу за національною ознакою, внаслідок якого новостворені незалежні держави, зокрема Україна та Білорусь, мали об'єднатися у федерацію з Польщею), так і не знайшла практичної реалізації, натомість влада, хоч і декларувала політику державної асиміляції, активно реалізовувала національну асиміляцію українців. Проблеми становлення та конституційного розвитку міжвоєнної Польщі проаналізовано в дисертації О. Паславської¹⁵. Дослідниця охарактеризувала основні принципи Конституції 1921 р., гарантовані нею права та свободи громадян, конституційно-правове становище органів державної влади. Спираючись на аналіз архівних документів і нормативно-правових актів, вона стверджує, що Конституція 1935 р. завершила процес трансформації устрою держави і заклала основи для запровадження в Польщі тоталітарної системи, звійши нанівещь основні демократичні принципи. В. Кушнір простежив історію подання апеляцій українських урядів, громадсько-політичних діячів, політичних партій тощо до Ліги Націй, які, як він зазначав, хоч і не вплинули на становище

⁹ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. 544 с.

¹⁰ Красівський О. Галичина в першій чверті ХХ ст.: проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 416 с.

¹¹ Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

¹² Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна-Польща: важкі питання: матеріали II міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»*, (м. Варшава, 22–24 травня 1997 р.). Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 11–28.

¹³ Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. 445 с.

¹⁴ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.; Його ж. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2011. 458 с.

¹⁵ Паславська О. Я. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 20 с.

українців, однак мали важливе пропагандистське значення – привертали увагу світової громадськості до національних вимог українського народу¹⁶.

Інформативністю вирізняються розвідки Л. Зашкільняка¹⁷, Ю. Макара¹⁸, Р. Давидюк¹⁹, присвячені суспільно-політичній ситуації в міжвоєнній Польщі, а також проблемам нормалізації відносин між українським і польським народами. Зокрема, Л. Зашкільняк відзначив, що нормалізація польсько-українських відносин 1935 р. не була, вповні розуміння слова, угодою, це, радше, тактичний компроміс обох сторін, критично сприйнятий як польським, так і українським середовищами. Водночас Ю. Макар аргументовано довів, що національні демократи та представники польських правих і центристських політичних угруповань виступали за побудову мононаціональної держави, натомість польські соціалісти вимагали автономії для українських теренів, і, подібно до лібералів і представників інших лівих партій, висловлювалися за гарантування прав національним меншинам. Р. Давидюк на основі архівного та історіографічного матеріалу проаналізувала діяльність української політичної еміграції в міжвоєнній Польщі, охарактеризувала національну політику держави щодо українського населення західноукраїнських земель. Політико-правовий статус українців у Польській державі дослідила М. Копилова²⁰. Історичні передумови еміграції населення з Західної України у міжвоєнні роки, еміграційну політику польських урядів щодо української, німецької та єврейської спільнот проаналізував С. Качараба²¹.

Темі пацифікації, міжпартійних відносин в українському суспільстві, спробам досягнення порозуміння між українськими партіями та польською владою присвячені розвідки М. Швагуляка²². Опираючись на багатий архівний матеріал, учений

¹⁶ Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. 202 с.

¹⁷ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф.*, (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 34–45.

¹⁸ Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча*, (м. Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). Чернівці: Рута, 2000. С. 164–171.

¹⁹ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воеводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.

²⁰ Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2016. № 4. С. 43–49.

²¹ Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 415 с.; Його ж. Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв у 1919–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф.*, (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 63–73; Його ж. Німецька еміграція з Волинського воеводства (1919–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 265–274.

²² Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1991. Т. 222. С. 111–145; Його ж. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях*

також висвітлив політику польської влади щодо українців напередодні Другої світової війни, зокрема військові плани стосовно зміцнення польськості південно-східних воєводств²³. Політику Польщі кінця 30-х років ХХ ст. щодо українського населення аналізували П. Федорчак і В. Комар. Дослідники відзначили, що напередодні Другої світової війни польська влада намагалася реалізувати на східних землях політику «зміцнення польськості», що супроводжувалася збільшенням польської присутності в регіоні та ухваленням відповідного законодавства²⁴. М. Гетьманчук простежив боротьбу Радянського Союзу і міжвоєнної Польщі за володіння українськими територіями, окреслив місце українського питання у зовнішній політиці цих держав, висвітлив особливості вирішення української проблеми польськими владними колами²⁵. Позиції радянської Росії, Польщі та ЗУНР стосовно вирішення проблеми Галичини під час конференції у Ризі 1921 р., а також умови Ризького мирного договору та його наслідки для розв'язання галицького питання дослідила Т. Галицька-Дідух²⁶.

Політичне життя міжвоєнної Польщі, основні аспекти національної політики держави висвітлені у публікаціях польських учених. Перші спроби оцінити польську національну політику щодо непольського населення новоприєднаних теренів, зокрема Галичини, робилися ще на початку 30-х років ХХ ст., однак вони були здебільшого довідково-інформаційними. У цьому контексті варто згадати працю «Українці у відродженій Польщі» Р. Ружицького, який писав під псевдонімом М. Фелінський²⁷.

Витримали перевірку часом і донині не втратили актуальності роботи, опубліковані у 70-х роках ХХ ст. А. Хойновський, досліджуючи стратегію національної політики польських урядів у 1921–1939 рр., значну увагу присвятив спробам досягнення українсько-польського порозуміння²⁸. Зокрема, він наголосив, що конкретні методи запровадження концептуальних положень національної політики залежали від виконавчої влади, чинного законодавства, а також від позиції українців. Серед польських дослідників радянської доби були й такі, які критично оцінювали політику міжвоєнної Польщі щодо населення Галичини та відкидали поширений польськими вченими погляд на входження західноукраїнських теренів

та крутих поворотах історії (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Львів: Тріада плюс, 2013. С. 461–509.

²³ Швагуляк М. Військові плани «зміцнення польського характеру» східних воєводств держави (березень 1938 р.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1999. Т. 238. С. 562–583.

²⁴ Федорчак П., Комар В. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 166–169.

²⁵ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2008. 432 с.

²⁶ Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 87–94.

²⁷ Feliński M. [pseud. Różycki Rajmund]. *Українці w Polsce odrodzonej*. Warszawa: Drukarnia P. K. O., 1931. 140 s.

²⁸ Chojnowski A. *Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.

до складу Польської держави як «історичну справедливість». У цьому контексті варто згадати працю М. Папежинської-Турек, в якій українське питання проаналізовано в політичному, соціальному і релігійному аспектах від початку приєднання західноукраїнських теренів до Польщі і до санаційного перевороту 1926 р.²⁹ Ця ж дослідниця 2012 р. опублікувала монографію, в якій висвітлила формування національної свідомості українців міжвоєнної Галичини, простежила вплив греко-католицького духовенства та громадсько-політичних діячів на цей процес³⁰. Політичне, економічне та культурне становище національних меншин, а також трансформацію національної політики Польщі аналізував Є. Томашевський³¹. Політику Польської держави щодо українців, діяльність сеймів різних каденцій, ухвалення Конституцій 1921 та 1935 рр., а також гарантування прав національним меншинам представив А. Айненкель³².

Урядову політику щодо розв'язання національного питання в міжвоєнній Польщі, діяльність польських політичних партій, польсько-українські відносини висвітлено в узагальнювальній праці Ч. Бжози та А. Сови³³. Спираючись на значну за обсягом джерельну базу, вчені детально описали головні аспекти політичного, військового та культурного життя тогочасної Польщі. Польську національну політику в період перебування при владі санаційного табору, еволюцію його політичної думки, основні концепції вирішення проблеми національних меншин охарактеризували В. Парух³⁴ та В. Кулеша³⁵. Ідеологічно-політичні концепції польських урядів, становище національних меншин у Польській державі висвітлили Р. Тожецький³⁶, Г. Халупчак і Т. Броварек³⁷. Зокрема, Р. Тожецький детально проаналізував співвідношення українських політичних сил, їх ролі й місця, а також значення Греко-католицької церкви (ГКЦ) в суспільно-політичному житті Галичини. Ґрунтовні праці, в яких на підставі джерельного матеріалу охарактеризовано польсько-німецькі відносини як перед санаційним переворотом,

²⁹ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. 391 s.

³⁰ Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości. Studia i szkice z dziejów kształtowania ukraińskiej świadomości narodowej. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2012. 498 s.

³¹ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 226 s.

³² Ajnenkiel A. Sejmy i Konstytucje w Polsce 1918–1939. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1968. 132 s.; Його ж. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. *Polska-Ukraina: trudne pytania*: materiały II międzynarod. seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947», (m. Warszawa, 22–24 maja 1997) / pod red. R. Niedzielko. Warszawa: KARTA, 1998. T. 1–2. S. 11–28.

³³ Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2006. 754 s.

³⁴ Paruch W. Podstawy i uzasadnienie tożsamości politycznej obozu piłsudczykowski (1926–1939). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*. Lublin, 1997. Vol. 4. S. 27–45.

³⁵ Kulesza W. Konceptje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935. Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1985. 310 s.

³⁶ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 468 s.

³⁷ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. 323 s.

так і після нього опублікував Є. Красуський³⁸. Він простежив еволюцію взаємин обох народів, аргументовано довів причини їх погіршення наприкінці 30-х років ХХ ст., проаналізував становище польської меншини в тогочасній Німеччині. Українське питання в зовнішній політиці міжвоєнної Польщі, проблему надання Галичині національної автономії дослідив Я. Пісулінський³⁹. Значну увагу він приділив запропонованій польськими соціалістами концепції територіальної автономії для українців, а також представив концепції територіальної автономії у межах Польської держави, висунуті українськими політичними партіями.

Помітне місце в історіографії проблеми посідають розвідки другої групи, предметом дослідження яких є освітня та мовна політика міжвоєнної Польщі. Серед праць українських учених, які дають змогу ґрунтовніше охарактеризувати польську освітню політику, а також розкрити динаміку реформування системи освіти, насамперед варто згадати монографію Б. Ступарика «Шкільництво Галичини (1772–1939)»⁴⁰. У цій студії подано цілісну картину розвитку освітньої системи на теренах Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, детально досліджено окремі структурні елементи шкільної освіти краю, розкрито зміст правового регулювання польської освітньої політики, особливості асиміляційної політики влади в сфері освіти щодо національних меншин Галичини, роль культурно-освітніх товариств у боротьбі за освіту рідною мовою. Не менш важливою для висвітлення українсько-польських відносин в освітній сфері, простеження освітньої політики польських урядів щодо українців Галичини, реалізації концепції національного та державницького виховання є розвідка цього ж автора «Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу»⁴¹.

Широке коло питань реформування освітньої системи міжвоєнної Польщі, реалізації владою колонізаційної політики через навчальні заклади Галичини, запровадження утраквізму в школах, боротьби українців за національне шкільництво висвітлено у праці М. Семчишина⁴². Діяльність Крайової шкільної ради (КШР) як в австро-угорську добу, так і в перші роки після проголошення незалежності Польщі, її вплив на колонізацію шкільництва національних меншин описала Х. Моряк-Протопопова⁴³.

Важливі відомості з розвитку українського національного шкільництва на теренах Борщівського повіту Тернопільського воєводства, просвітницької діяльності

³⁸ Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932. Poznań: Wyd-wo Instytutu Zachodniego, 1975. 468 s.

³⁹ Pisuliński J. Kwestia autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 160–166; Його ж. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego 2004. 445 s.

⁴⁰ Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. 143 с.

⁴¹ Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 173–176.

⁴² Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Фенікс, 1993. 550 с.

⁴³ Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва у 1867–1918 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2011. Вип. 54. С. 73–80.

культурно-освітніх товариств, спрямованої на забезпечення дітям і молоді умов для навчання рідною мовою, а також реалізації освітньої політики Польської держави в міжвоєнні роки містить праця І. Ворончака «Шкільництво на Борщівщині»⁴⁴. Дидактичних аспектів освіти в Галичині стосуються розвідки Т. Завгородньої «Теорія і практика навчання в Галичині: 1919–1939»⁴⁵ та «Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки)»⁴⁶. Дослідниця проаналізувала особливості політики Польщі у сфері підготовки учителів, функціонування учительських семінарій, охарактеризувала зміст і методи педагогічної освіти в державі, значну увагу приділила висвітленню боротьби українців за створення розгалуженої мережі національного шкільництва.

Особливості державної політики міжвоєнної Польщі у сфері освіти українців Галичини та правовий статус українських шкіл у цій державі висвітлено у статті В. Яремчука «Правовий статус українських шкіл у Республіці Польща у 1919–1939 рр.»⁴⁷. Дослідник дійшов висновку, що всупереч міжнародним договорам і взятим на себе зобов'язанням Польща активно провадила асиміляційну політику щодо національних меншин, освітнє законодавство було спрямоване на нищення шкільництва з непольською мовою навчання. У статті Л. Присташ «Правове регулювання воєводського самоврядування на західноукраїнських землях» увагу зосереджено на висвітленні основних положень Закону «Про воєводське самоврядування» від 1922 р., який, поряд із загальними положеннями про організацію воєводського самоврядування в Галичині, містить норми про організацію системи освіти в краї. Л. Присташ детально аналізує передумови прийняття цього закону та причини його нереалізованості⁴⁸. Становлення освітніх інституцій міжвоєнної Польщі та реформування освітньої сфери представлено в статті Л. Алексієвця «Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр.»⁴⁹. Дослідниця зосереджує увагу на умовах, в яких здійснювалися реформи, та подає свою оцінку нововведенням в освітній сфері. А. Василюк проаналізувала проблеми розвитку та реформування освіти Польщі на початку ХХ ст.⁵⁰ В. Виздрик висвітлив особливості

⁴⁴ Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: історичний нарис. Львів: ВЕЛАКС, 2003. Ч. 1. 123 с.

⁴⁵ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині: 1919–1939. Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2007. 392 с.

⁴⁶ Завгородня Т. Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки): дидактичний аспект. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 88 с.

⁴⁷ Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919–1939 рр. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 1–12. URL: www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2009/09yvvdvtrp.pdf (дата звернення: 15.06.2016).

⁴⁸ Присташ Л. Т. Правове регулювання воєводського самоврядування на західноукраїнських землях. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей*. 2009. № 21. С. 55–60.

⁴⁹ Алексієвця Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. пр.* 2008. Вип. 14. С. 235–238.

⁵⁰ Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність: монографія. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 340 с.; Ї ж. Реформування шкільної освіти Польщі на початку ХХ століття. URL: http://npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/300.html (дата звернення: 15.03.2015).

розвитку шкільництва на західноукраїнських землях у міжвоєнні роки, а також представив культурно-освітню діяльність українських просвітницьких товариств⁵¹. М. Галай дослідив політику Польської держави у 1918–1924 рр. у сфері початкової освіти та систему підготовки вчителів⁵². Діяльністю українського вчителства, спрямованою на патріотичне виховання молоді та піднесення її освітнього рівня, цікавилися В. Гулай⁵³ і Г. Лемко⁵⁴.

Соціально-політичні причини освітніх реформ міжвоєнної Польщі, спрямованих на асиміляцію національних меншин, а також тенденції суспільно-політичного розвитку Галичини окреслені в працях Р. Лаврецького та П. Юрейка⁵⁵, Ф. Грицюк⁵⁶, В. Струганець⁵⁷. Нормативно-правові та організаційні аспекти функціонування професійного шкільництва в міжвоєнній Галичині висвітлив А. Шайнер⁵⁸.

Освітню політику польської влади щодо єврейської меншини аналізував Р. Романцов⁵⁹. Опираючись на архівні матеріали, він навіть відомості про розвиток релігійного, двомовного та світського єврейського приватного шкільництва, довів, що освітня політика влади щодо єврейських приватних шкіл з різними

⁵¹ Виздрик В. С. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: Держава та армія. 2011. № 693. С. 176–180.

⁵² Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти в 1918–1924 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Мандрівець*. 2012. № 5. С. 40–44. URL: http://journal.mandrivets.com/images/file/Hala12_5.pdf (дата звернення: 16.03.2015); Його ж. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286; Його ж. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III міжнар. конф. молодих вчених*, (м. Львів, 24–26 листопада 2011). Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2011. С. 38–41.

⁵³ Гулай В. В. Етнічна структура шкільної освіти та вчителства Західної України в складі Другої Речі Посполитої. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія*. 2013. Вип. 47. С. 126–130.

⁵⁴ Лемко Г. Підготовка майбутніх вчителів для українських народних шкіл Західної України (1919–1939 рр.). *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Суми: СУДПУ ім. А. Макаренка, 2009. Ч. 1. С. 123–130.

⁵⁵ Лаврецький Р., Юрейко П. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті на тлі освітніх реформ міжвоєнної Польщі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр.* 2013. Вип. 14. С. 263–272.

⁵⁶ Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 203–207.

⁵⁷ Струганець В. Р. Оцінка О. Тисовським становища шкільної освіти у Східній Галичині в міжвоєнний період. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 137–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_16 (дата звернення: 25.08.2017).

⁵⁸ Шайнер А. І. Становлення й розвиток системи торговельного шкільництва Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період (до питання нормативно-правових та організаційних аспектів функціонування комерційних навчальних закладів Східної Галичини). URL: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/natural/nvuU/Ped/2011_20/shajner.pdf (дата звернення: 7.05.2015).

⁵⁹ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. *Studia Żydowskie. Almanach*. 2013. R. 3. Nr 3. S. 95–137.

мовами навчання була визначена загальною політикою щодо єврейських партій і політичного руху. Проблеми єврейської освіти в міжвоєнний період також вивчали Б. Орач⁶⁰ та М. Возняк⁶¹.

Питання мовного законодавства Польської держави було об'єктом дослідження істориків, педагогів, політологів. Одна з перших розвідок, присвячених боротьбі українців за мовні права, належить Р. Домбчевському⁶². Він наголосив на необхідності розвивати рідну мову, забезпечувати дітям доступ до україномовних шкіл, що є запорукою збереження нації. Ю. Шевельов висвітлив становище та статус української мови у першій половині ХХ ст., мовну політику Польщі, а також мовні відносини в міжвоєнній Галичині⁶³. Правовий аналіз мовного законодавства Польської держави здійснив В. Марковський⁶⁴. На підставі вивчення архівних джерел, нормативно-правових актів та історіографії, В. Марковський дійшов висновку, що недоліком мовного законодавства міжвоєнної Польщі була невідповідність актів офіційного тлумачення та правозастосовних актів мовним законам. Дослідник стверджував, що правові норми мовних законів не відповідали конституційним актам держави та обмежували мовні права української меншини. Мовним законодавством Австро-Угорської імперії та Польщі, правовому статусу української мови другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., дидактичним основам вивчення української мови в навчальних закладах міжвоєнної Галичини,

⁶⁰ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку ІІ світової війни. *Збірник матеріалів наук. конф. «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, м. Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, м. Львів)*. Львів, 2010. Ч. 2. С. 155–167.

⁶¹ Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki. *Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / pod red. S. Walasek*. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 91–104.

⁶² Домбчевський Р. За право мови. Львів: Накладом Союзу українських адвокатів, 1934. 88 с.

⁶³ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. О. Соловей. Київ: Сучасність, 1987. 296 с.

⁶⁴ Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2014. 21 с.; Його ж. Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої щодо української національної меншини у сфері мовних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 105–114; Його ж. Українська історіографія з проблематики мовних відносин у Галичині в ІІ пол. ХІХ – І пол. ХХ ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 27–36.

боротьбі українців за мовні права присвячені праці М. Титової⁶⁵, О. Гордої⁶⁶, М. Гаврецької⁶⁷, З. Білоуса та Л. Білоуса⁶⁸.

Важливими джерелами для порівняння правового статусу української мови в Польській державі, Чехо-Словацькій Республіці (ЧСР) та підрадянській Україні, висвітлення мовної політики цих держав є праці С. Черничко та Ч. Фединець⁶⁹, А. Бергсасі⁷⁰, Ю. Прадіда⁷¹.

Належну увагу освітній політиці міжвоєнної Польщі, а також розвитку національного шкільництва непольського населення приділив польський дослідник С. Мауерсберг⁷². Проблема розвитку початкової освіти в міжвоєнній Польщі присвячена праця К. Тшебятковського⁷³.

Концептуальні аспекти, пов'язані з освітньою політикою міжвоєнної Польщі, розвитком освіти українців, знайшли висвітлення у працях М. Сирника⁷⁴ та М. Іваніцького⁷⁵. Вони також дослідили законодавчу базу обов'язкової початкової освіти та шляхи реалізації освітніх законів. Культурно-освітнє життя міжвоєнного Львова, розвиток шкільництва національних меншин вивчав А. Бонусяк⁷⁶. Перебіг польсько-українських відносин в освітній сфері та польську освітню політику щодо

⁶⁵ Титова М. В. Дидактичні основи вивчення української мови у шкільництві Галичини (друга половина XIX – перша третина XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.

⁶⁶ Горда О. Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини (друга половина XIX ст.). *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 46–54.

⁶⁷ Гаврецька М. Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині у другій половині XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 43–47.

⁶⁸ Білоус Л., Білоус З. «Союз українських адвокатів» в боротьбі за права української мови у Східній Галичині (20–30-х років XX ст.). URL: <http://newright.primordial.org.ua/bilous.htm> (дата звернення: 4.02.2017).

⁶⁹ Черничко С., Фединець Ч. Національна політика держави. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномовний варіант українсько-угорського видання / редкол.: М. Вегеш, Ч. Фединець (керівники) та ін.* Ужгород: Ліра, 2010. С. 649–655; Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині XX століття (до 1944 року). Монографія. Ужгород: Ліра, 2014. 236 с.

⁷⁰ Бергсасі А. Державний статус української/русинської (руської) мови на Закарпатті у XX столітті. *TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. OL PAN, 2012. S. 27–38.

⁷¹ Прадід Ю. Ф. Мовне питання в українських Конституціях XX ст. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 17–22. URL: <http://radnuk.info/home/24818-----c.html> (дата звернення: 5.02.2017).

⁷² Mauersberg S. *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1968. 230 s.

⁷³ Trzebiatowski K. *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1970. 367 s.

⁷⁴ Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. 186 s.

⁷⁵ Iwanicki M. *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*. Siedlce: Wyd-wo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. 272 s.

⁷⁶ Bonusiak A. *Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd*. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. 302 s.

українців дослідив К. Санойця⁷⁷. Учений детально проаналізував функціонування Львівського шкільного округу (ЛШО), діяльність кураторів, візитаторів і шкільних інспекторів, їхнє ставлення до шкільництва національних меншин, запровадження місцевою освітньою владою різноманітних обмежень, пов'язаних з діяльністю приватного національного шкільництва непольського населення краю, утравкізації українських і німецьких навчальних закладів.

Освітню політику Польщі щодо національних меншин, етнічних і релігійних груп, зокрема, українців, білорусів, литовців, євреїв і татар, висвітлила У. Врублевська⁷⁸. Дослідниця констатувала, що ця політика ґрунтувалася на засадах національної та міжнародної політики, яка провадилася в межах внутрішньої безпеки.

Функціонуванню приватного та державного шкільництва національних меншин, зокрема українського, німецького та єврейського, присвячені праці Т. Фаленцького⁷⁹, А. Шарковської⁸⁰, Є. Дорошевського⁸¹, Ю. Мьонсо⁸². Значну увагу польські вчені приділили діяльності середніх навчальних закладів міжвоєнної Польщі. Зокрема, цю проблематику висвітлювали З. Конєчни⁸³, Ф. Арашкевич⁸⁴, Г. Сьюдут⁸⁵, Т. Гумула та С. Маєвський⁸⁶. Розвиток єврейського шкільництва в міжвоєнній

⁷⁷ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Jagellonica, 2013. 477 s.; Його ж. Lwowskie władze oświatowe w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku* / red. S. Ciesielski i in. Toruń, 2004. S. 761–766.

⁷⁸ Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*. 2011. Nr 2. S. 109–124.

⁷⁹ Fałęcki T. Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939. Katowice; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 182 s.

⁸⁰ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobieckiego. Białystok: Trans Humana, 2007. S. 116–126.

⁸¹ Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 457–471.

⁸² Miąso J. Z dziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867–1914). *Rozprawy z dziejów oświaty*. 1991. T. 34 (91). S. 111–150.

⁸³ Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. Przemyśl: Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Przemyślu, 1985. 187 s.

⁸⁴ Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1972. 220 s.

⁸⁵ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w lwowskim Okręgu Szkolnym w latach 1921–1939. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXXIII. Prace Historyczne* / pod red. A. Patka. 2012. Zesz. 139. S. 117–124.

⁸⁶ Gumuła T., Majewski S. Prywatne szkolnictwo średnie ogólnokształcącego w Drugiej Rzeczypospolitej – organizacja i zasięg społecznego oddziaływania. *Rozprawy z dziejów oświaty* / red. J. Miąso. Warszawa: Wyd-wo IHN PAN, 1994. T. 36. S. 112–115.

Польщі знайшов висвітлення у працях Ш. Бронштейна⁸⁷ та К. Зелінського⁸⁸. Проблему реалізації концепції державницького виховання, спрямованої на асиміляцію національних меншин та формування в них польської національної свідомості опрацював К. Якуб'як⁸⁹. Реформування польської освітньої системи, уніфікацію шкільництва на всіх теренах Польщі, розвиток приватних навчальних закладів досліджували З. Осінський⁹⁰, Я. Улятовська-Урбаняк⁹¹, В. Бартель⁹², Б. Ячевський⁹³.

Питання мовного законодавства міжвоєнної Польщі, мовну структуру та мовні права населення, міжнародні зобов'язання держави щодо мовних прав національних меншин представив Є. Огоновський⁹⁴. Аналізуючи мовні закони 1924 р., учений зазначив, що вони, хоч і не суперечили основним пунктам міжнародних договорів та Конституції 1921 р., однак загострили польсько-українські та польсько-білоруські відносини, оскільки були спрямовані на розширення мережі шкіл з державною мовою навчання і ліквідацію навчальних закладів з мовами меншин. Вивчаючи мовну політику міжвоєнної Польщі, Е. Возняк зосередилася на окресленні законодавчої сфери використання польської мови та мов національних меншин⁹⁵. Аналізуючи цілі мовної політики Польщі та оцінюючи успішність їх реалізації, вона дійшла висновку, що законодавча діяльність польської влади в мовній сфері була необміркованою, їй бракувало плановості, вона лише поглибила

⁸⁷ Bronszejn Sz. *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. 295 s.

⁸⁸ Zieliński K. *Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939. Almanach Historyczny*. Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. T. 5. S. 211–257.

⁸⁹ Jakubiak K. *Problem mniejszości narodowych w piśmudczykowski programie politycznym i doktrynie wychowania państwowego. Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939* / pod red. A. Bilewicz, S. Walasek. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. S. 213–221; Його ж. *Kategoria państwa w kształtowaniu koncepcji wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej. Wychowanie a polityka: mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. S. 39–47.

⁹⁰ Osiński Z. *Reformowanie polskiej edukacji historycznej w XX wieku. Kształt reform a potrzeby, zainteresowania i możliwości ucznia*. S. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/249009168_Reformowanie_polskiej_edukacji_historycznej_w_XX_wieku_Kształt_reform_a_potrzeby_zainteresowania_i_mozliwosci_ucznia (дата звернення: 31.01.2018); Його ж. *Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza*. URL: https://www.academia.edu/2315745/Szkolnictwo_prywatne_w_koncepcjach_Janusza_J%C4%99drzejewicza (дата звернення: 17.02.2015).

⁹¹ Ulatowska-Urbania J. *Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. Studia z dziejów oświaty polskiej XIX i XX wieku* / red. nauk. Z. Maresz. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986. S. 29–41.

⁹² Bartel W. M. *Galicyska Rada Szkolna Krajowa. Czasy, instytucja, ludzie. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace prawnicze*. Kraków, 1980. Zesz. 86. S. 33–62.

⁹³ Jacewski B. *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1971. 232 s. [Monografie z dziejów nauki i techniki. T. 70].

⁹⁴ Ogonowski J. *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. 285 s.

⁹⁵ Woźniak E. *Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym. Socjolingwistyka*. 2015. Nr 29. S. 7–20.

відмінності між регіонами та громадянами, що призвело до загострення міжнаціональних відносин, зокрема, в Галичині.

Третю групу досліджень становлять праці, які стосуються міжетнічних відносин у культурній, соціальній та освітній сферах Галичини, становища національних меншин. Насамперед варто згадати опубліковані В. Кубійовичем статистичні відомості про розселення представників різних національностей за регіонами, чисельність українців, поляків, німців і євреїв у кожному населеному пункті Галичини⁹⁶. Однак, враховуючи те, що дослідник використав урядову статистику, церковні шематизми ГКЦ та Римо-католицької церкви (РКЦ), в яких чисельність непольського населення краю була свідомо применшена, ці дані можна сприймати як допоміжні.

Важливе значення для дослідження міжнаціональних відносин у міжвоєнній Галичині мають праці членів Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), залучених до регіональних досліджень комісій товариства. Автори краєзнавчих нарисів переважно писали про власні контакти з представниками німецької чи єврейської меншин, що робить їх особливо цінними для дослідження взаємин між народами краю. Насамперед варто відзначити історико-мемуарні публікації представників української діаспори М. Костецького⁹⁷, З. Яворської-Сокольської⁹⁸, І. Грицишина⁹⁹, Н. Пазуняк¹⁰⁰, які, спираючись на власні спостереження і контакти з німцями та євреями, писали про їхні відносини з українцями, характеризували політичне, економічне та національно-культурне життя. Важливе значення для висвітлення становища німецьких колоністів в Станиславівському воєводстві, розвитку німецькомовного шкільництва, діяльності німецьких культурно-освітніх товариств, їх взаємин з представниками інших національностей має збірник «Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини», в якому вміщені нариси місцевих жителів про минуле рідних населених пунктів¹⁰¹. Політичну та культурну діяльність німецьких меншин,

⁹⁶ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1. 1. 1939 р. Національна статистика Галичини. Вісбаден: Наукове товариство ім. Шевченка, 1983. 175 с.

⁹⁷ Костецький М. Мале Улично – (Гассендорф). *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / за ред. Л. Луціва. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. 1. С. 437–438. [Український Архів. Т. 25].

⁹⁸ Яворська-Сокольська З. Бекерсдорф. *Підгаєцька земля: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1980. С. 381. [Український Архів. Т. 24].

⁹⁹ Грицишин І. Надіїв. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинищини, Рожнятівщини, Журавенищини, Жидачівщини і Миколаївщини*: в 3 т. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет Стрийщини, 1993. Т. 3. С. 282–283.

¹⁰⁰ Пазуняк Н. Села Миколаївщини. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинищини, Рожнятівщини, Журавенищини, Жидачівщини і Миколаївщини*: в 3 т. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет Стрийщини, 1993. Т. 3. С. 547–560.

¹⁰¹ Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. 856 с.

відносини між представниками різних національностей представили В. Феданків¹⁰², М. Ковалевський¹⁰³.

У радянській історичній науці, яка характеризувалася переважанням ідеологічних догм над науковою об'єктивністю, міжнаціональні відносини в Галичині, зокрема між українцями, поляками, німцями та євреями, залишалися в полі зацікавлення тогочасних учених. До певної міри цієї тематики торкався С. Макарчук¹⁰⁴. Він також розглядав демографічні процеси, проблеми польської аграрної колонізації краю, соціальної структури місцевих землевласників.

Крах комуністичної системи наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. вимагав від науковців переосмислення історичного минулого. На підставі раніше недоступних архівних матеріалів українські вчені почали формувати нове бачення минулого України, в тому числі Галичини. У статті «Населення Західної України за переписом 1931 року», опублікованій 1993 р., С. Макарчук наголосив на неточностях результатів офіційного польського перепису населення 1931 р., що змусило його вдатися до власних підрахунків¹⁰⁵.

Проблеми історичного минулого українського, польського, німецького та єврейського народів Галичини вивчав Я. Дашкевич¹⁰⁶. Він також дослідив міфи та стереотипи, які вплинули на взаємовідносини між цими групами населення. Образом Польщі та поляків в українській громадській думці, а також формуванню та поширенню мітів і стереотипів, які ускладнювали взаємини між народами міжвоєнної Галичини, присвячена праця Л. Зашкільняка¹⁰⁷. Образ українців та України, який сформувався в громадській думці польської меншини у роки польсько-української війни 1918–1919 рр. і в перше міжвоєнне десятиліття, дослідила О. Юрчук¹⁰⁸. Л. Федик визначила місце національної пам'яті у процесі

¹⁰² Феданків В. Книгинин-колонія – «Майзлі». *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 700–710.

¹⁰³ Ковалевський М. Станиславів у 1919 році / вибрав В. Макар. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. Т. 2. С. 270–273.

¹⁰⁴ Макарчук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів: Вища школа, 1983. 255 с.

¹⁰⁵ Макарчук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1993. Вип. 29: Дослідження з історії України. С. 53–61.

¹⁰⁶ Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 63–73; Його ж. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1994. Вип. 6. С. 78–93.

¹⁰⁷ Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми Слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 68–80; Його ж. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців та поляків. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 127–137.

¹⁰⁸ Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1911–1931 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 121–133.

формування національної свідомості українського населення, проаналізувала особливості проявів і використання історичної пам'яті як мобілізаційного фактора за умов міжнаціонального напруження¹⁰⁹.

Заслугують на увагу праці О. Жерноклеєва¹¹⁰, М. Геника¹¹¹, П. Чорнія¹¹², в яких висвітлено взаємини між представниками різних національностей у Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., а також проаналізовано різні підходи та оцінки цих відносин як ученими, так і знаними діячами того часу.

Серед українських учених найповніше соціально-економічне та культурно-освітнє життя німецької меншини міжвоєнної Галичини висвітлив П. Сіреджук¹¹³. Залучивши до наукового обігу неопубліковані архівні документи, дослідник проаналізував основні форми культурного самовиявлення німецької спільноти краю, духовне життя, простежив розвиток німецької початкової та середньої освіти, культурно-освітню діяльність німецьких товариств. П. Сіреджук також дослідив асиміляційні процеси в середовищі німців-колоністів міжвоєнної Галичини¹¹⁴. Проблеми історичного минулого німецької меншини, її культурно-освітню та економічну діяльність, політику Німеччини щодо німецького населення міжвоєнної Галичини, а також українсько-німецькі відносини проаналізував І. Монолатій¹¹⁵. Відомості про німців-колоністів с. Княгинин, їхні відносини з представниками інших національностей висвітлив В. Грабовецький¹¹⁶.

О. Калакура у монографії «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст.» проаналізував історичні, етнічні, політичні, культурні, духовні, соціально-економічні та міжнародні аспекти життєдіяльності польської меншини в Україні, зосередивши увагу на українсько-польських відносинах на західноукраїнських

¹⁰⁹ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 30. С. 232–236.

¹¹⁰ Жерноклеєв О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 158–164.

¹¹¹ Геник М. Національні меншини на західноукраїнських землях в складі Австро-Угорщини. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 41–55.

¹¹² Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. Львів, 2011. 248 с.

¹¹³ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2008. 752 с.

¹¹⁴ Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 170–177.

¹¹⁵ Монолатій І. Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських взаємин. Львів; Коломия: ІУІР; ВІТТ «Вік», 2001. 56 с.; Його ж. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). Ч. 1: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). Коломия: Вік, 2002. 228 с.

¹¹⁶ Грабовецький В. Нарис історії Княгинина. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. 152 с.

теренах у міжвоєнні роки¹¹⁷. Суспільно-політичне становище та соціальну активність польського населення Галичини 1918–1923 рр. представив В. Клок¹¹⁸. Висвітлюючи відносини між українською та польською спільнотами краю, дослідник констатує, що досягненню порозуміння між ними перешкождали як зовнішні (нестабільна політична ситуація в світі в роки Першої світової війни, спроби радянської Росії поширити більшовицьку революцію на Захід), так і внутрішні (посилення між-національних антагонізмів, внутрішньополітична боротьба в Польщі) чинники.

Різні аспекти життя єврейського народу на західноукраїнських землях, політику польських урядів щодо єврейської громади, українсько-єврейські відносини ґрунтовно дослідив М. Гон¹¹⁹. Серед причин, які не лише ускладнили взаємини між обома народами, а й призвели до протистояння між ними, він виокремив економічну кризу 30-х років, яка посилила конкуренцію в краї, політичні репресії та Голодомор в підрадянській Україні, а також прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів, який українці та євреї сприйняли по-різному. М. Гон висвітлює становище єврейської меншини в Україні другої половини 30-х – 40-х років ХХ ст. Він стверджував, що в реаліях тоталітарного режиму міжвоєнної Польщі євреїв трактували як перешкоду в реалізації владою омріяних проєктів майбутнього. Звідси й еміграційний варіант вирішення єврейського питання, який набув поширення в міжвоєнні роки¹²⁰. Історію єврейських громад Городоччини та Мостищини у 20–30-х роках ХХ ст. представив Я. Хонігсман¹²¹. Відносини між українцями, поляками та євреями Галичини дослідила Ж. Ковба¹²². На підставі архівних матеріалів, а також спогадів сучасників дослідниця з'ясувала соціальні та економічні умови життя трьох народів, висвітлила ставлення українців і поляків до винищення євреїв фашистами в роки Другої світової війни. Побутування в українській мові етноніма «жид», сприйняття українцями євреїв у Галичині, відносини між обома народами аналізував Є. Наконечний¹²³. Єврейській спільноті

¹¹⁷ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.

¹¹⁸ Клок В. Суспільно-політичне становище польського населення Східної Галичини (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 18 с.

¹¹⁹ Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939): монографія. Рівне: Волинські обереги, 2005. 192 с.

¹²⁰ Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: досвід історичного минулого для розуміння сучасних етнополітичних процесів. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 115–126.

¹²¹ Хонігсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет: монография / Львовск. общ-во евр. культуры им. Шолом-Алейхема. Львов, 2003. 104 с.

¹²² Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»: 3-те вид., випр. і доп. Київ: Дух і Літера, 2009. 296 с.

¹²³ Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями / передм. Я. Дашкевича: 3-те вид. доп. і випр. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, 2001. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1028102> (дата звернення: 31.08.2017).

Галичини присвячені праці С. Кальяна¹²⁴, А. Кержнера¹²⁵. Діяльність єврейської меншини в краї, українсько-єврейські відносини, поширення антиєврейських мітів і стереотипів, ставлення ОУН до євреїв дослідив В. В'ятрович¹²⁶.

Р. Голик у монографії «Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині» аналізує формування та поширення стереотипів у культурній спадщині міжвоєнної Галичини, а також характеризує образ «Прото-Галичини» в XIX–XX ст.¹²⁷

Політичним, соціально-економічним, освітнім і культурним відносинам у Галичині значну увагу приділяли польські дослідники міжвоєнних років. Становище національних меншин у Польській державі, їх культурно-освітню та політичну діяльність, відносини між українцями та поляками краю дослідив З. Урбанський¹²⁸, функціонування міжнародної системи захисту прав національних меншин, а також польське внутрішнє законодавство – К. Керський¹²⁹. К. Керський охарактеризував офіційну державну доктрину щодо національних меншин та її реалізацію, висвітлив становище українців, євреїв, німців Польщі, гарантії і захист їхніх культурних прав та реалізацію зазначених положень на практиці.

Г. Грицюк представив демографічні та національні зміни, які відбувалися в Галичині та на Волині в 1931–1948 рр., зосередивши увагу на асиміляційних процесах, міграції населення та політиці польської влади щодо національних меншин¹³⁰. Він наголосив, що зміни в національній структурі місцевого населення проявлялися насамперед у формуванні сучасної національної свідомості серед сільських жителів, які раніше зазвичай перебували поза межами націєтворчих процесів. Поширення стереотипів, які ускладнювали налагодження відносин між окремими народами, впливали на формування національної ідентичності поляків, дослідив Я. Блушковський¹³¹.

Відносини між польським та українським населенням міжвоєнного Львова на підставі спогадів сучасників висвітлив П. Олеховський¹³². Він дійшов висно-

¹²⁴Кальян С. Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 277–288.

¹²⁵Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. *Нариси з історії та культури євреїв України*: 3-тє вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 275–299.

¹²⁶В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: «Мс», 2006. 144 с.

¹²⁷Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 424 с.

¹²⁸Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. Warszawa: Wyd-wo «Mniejszości Narodowe», 1932. 378 s.

¹²⁹Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. Poznań: Drukarnia «Dziennika Poznańskiego», 1933. 712 s.

¹³⁰Нрициук Г. Прzemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Wyd. A. Marszałek, 2005. 426 s.

¹³¹Блушковський Я. Стереотипи а тоżсамо́сь народова. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2005. 212 s.

¹³²Olechowski P. Wzajemna niechęć czy dobrosąsiedztwo? Polacy i Ukraińcy w międzywojennym Lwowie. *Образ сáсиада we wspomnieniach. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2016. Вип. 9. С. 248–256.

вку, що взаємини між представниками обох народів на найнижчому рівні – звичайних мешканців (сусідів) залишалися мирними, однак їм були притаманні певна недовіра та підозрілість з обох боків, зумовлені тогочасною суспільно-політичною ситуацією в краї.

Національну політику міжвоєнної Польської держави щодо українського населення Лемківщини, обмеження його мовних та освітніх прав, вплив урядової політики на польсько-українські відносини висвітлив М. Кемпа¹³³. Період напередодні Другої світової війни в польській національній політиці щодо українців автор окреслив як процес «пацифікації» українських середовищ. М. Кемпа дійшов висновку, що концепції державної та національної асиміляції меншин так і не досягли очікуваних результатів.

Австрійський учений М. Поллак значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних і культурно-освітніх відносин українського, німецького та єврейського населення Галичини¹³⁴. Висвітленню політичної, економічної та культурної діяльності німців міжвоєнної Польщі присвячена монографія Р. Домбровського¹³⁵. Дослідник зосередив увагу на розвитку німецькомовного приватного шкільництва, освітній діяльності просвітницьких товариств, спрямованій на збереження національної ідентичності німців. Становище німецької меншини в Польщі, діяльність німецьких політичних партій, культурно-освітніх товариств, польсько-німецькі відносини досліджували С. Потоцький¹³⁶, П. Кацпжак¹³⁷.

Німецька дослідниця Д. Лакеберг зосередила увагу на висвітленні політичної активності німецької меншини в міжвоєнній Польщі, її взаємин з польською та єврейською спільнотами, а також ролі німецької преси в піднесенні національної свідомості колоністів¹³⁸.

Перу британського письменника і журналіста П. Джонсона належить монографія «Історія євреїв», в якій він, з-поміж іншого, висвітлив формування стереотипів і мітів, які слугували каталізаторами творення компенсаційно-оцінних образів і впливали на взаємини між євреями та іншими народами¹³⁹. Відносини між християнським та єврейським населенням міжвоєнної Польщі висвітлила

¹³³ Кемпа М. *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków*. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. Nr 20. S. 55–68.

¹³⁴ Поллак М. *До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини / перекл. з нім. Н. Ваховської*. Чернівці: Книги, 2017. 272 с.

¹³⁵ Dąbrowski R. *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*. Szczecin: Wyd-wo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982. 202 s.

¹³⁶ Potocki S. *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938*. Gdańsk: Wyd-wo Morskie, 1969. 502 s.

¹³⁷ Kacprzak P. *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919–1939*. *Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie*. 2007. Nr 3. S. 145–158.

¹³⁸ Lakeberg B.-D. *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2010. 588 s.

¹³⁹ Джонсон П. *История евреев*. Москва: Вече, 2006. 480 с.

польська дослідниця Х. Венгжинек¹⁴⁰. Суспільно-політичну історію єврейського населення Польської держави в 1919–1939 рр., політику польської влади щодо євреїв, їх відносини з поляками і представниками національних меншин, наростання антисемітських настроїв, асиміляційні процеси в єврейському середовищі аналізували німецький дослідник Дж. Маркус¹⁴¹, американські вчені Ц. Геллер¹⁴², Т. Ендельман¹⁴³ та Е. Мельцер¹⁴⁴.

До четвертої групи належать праці, в яких представлено діяльність польських, українських, єврейських і німецьких політичних партій і парламентарів сейму та сенату міжвоєнної Польщі, які відстоювали громадянські та національні, в тому числі освітні, права виборців. У цьому контексті варто згадати розвідку С. Томашівського «Десять літ українського питання в Польщі», яка не втратила своєї актуальності¹⁴⁵. У ній, з поміж іншого, простежено спроби польської влади вирішити українське питання в 1919–1929 рр., діяльність українських політичних сил, які виступили на захист національного шкільництва. Належну увагу українським політичним силам приділив І. Лисяк-Рудницький¹⁴⁶. До певної міри діяльності українських партій у міжвоєнній Галичині торкався П. Шкраб'юк¹⁴⁷. Підготовку та проведення виборів до Законодавчого сейму Польщі, його діяльність, зокрема ухвалення Малої Конституції, дослідив О. Турчак. Він дійшов висновку, що ухваленням Конституції завершився перший етап відбудови Польської держави¹⁴⁸.

Значну увагу висвітленню руху за консолідацію національно-демократичних сил на початку 20-х років ХХ ст. приділив М. Кугутяк у першому томі «Історії української націонал-демократії»¹⁴⁹. Водночас він не оминув увагою ідейно-політичне та організаційне становлення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) від заснування до 1929 р., також висвітлив боротьбу ундовців як за національне шкільництво, так і за здобуття провідної ролі у всіх сферах суспільного

¹⁴⁰ Węgrzynek H. Wzajemne relacje pomiędzy chrześcijanami a Żydami w Polsce. *Mniejszość żydowska w Polsce – mity i rzeczywistość: Konferencja, (Warszawa, 20 maja 2010)*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2010. S. 25–33.

¹⁴¹ Marcus J. Social and political history of the Jews in Poland, 1919–1939. Berlin; New York: Mouton Publishers, 1983. 569 p.

¹⁴² Heller C. S. *On the Edge of Destruction. Jews of Poland between the Two World Wars / foreword* by N. Glazer. Detroit: Wayne State University Press, 1994. 400 p.

¹⁴³ Endelman T. *Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*. Princeton: Princeton University Press, 2015. P. 147–168.

¹⁴⁴ Melzer E. Antisemitism in the last years of the Second Polish Republic. *The Jews of Poland between Two World Wars / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk*. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 126–137.

¹⁴⁵ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. Львів: Накладом автора, 1929. 48 с.

¹⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1991. Т. 222. С. 45–70.

¹⁴⁷ Шкраб'юк П. В. Русько-Українська радикальна партія. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил.–С. С. 401–402.

¹⁴⁸ Турчак О. В. Законодавчий сейм і Мала Конституція 1919 р. як перший етап побудови незалежної Польської держави. *Право і суспільство*. 2014. № 6.2 (3). С. 33–38.

¹⁴⁹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Івано-Франківськ: Плай, 2002. Т. 1. 534 с.

життя краю. Дослідник дійшов висновку, що, попри певні невдачі, ундовцям вдалося посісти провідні політичні позиції в краї та домінувати у всіх сферах суспільного життя. У другому томі «Українська націонал-демократія 1918–1939» М. Кугутяк представив документи та матеріали, які висвітлюють державотворчі концепції, програмні цілі та завдання, різноманітні аспекти розвитку Української національно-демократичної партії, Української народно-трудова партії (УНТП) та УНДО¹⁵⁰. Основні проблеми політичного розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнні роки висвітлено в синтетичній праці І. Васюти¹⁵¹. У розвідці простежено процес оновлення стратегії і тактики українських політичних партій на початку 20-х років у їх боротьбі за національне відродження українців, висвітлено зв'язки українських політичних сил з польськими, німецькими та єврейськими партіями, структури яких діяли в Галичині.

Важливими працями з історії УНДО, написаними на ґрунтовному архівному матеріалі, стали розвідки І. Соляра¹⁵². Дослідник висвітлив проблеми консолідації національно-державницьких сил Західної України, міжпартійні відносини у середині 20-х років, діяльність УНДО, в тому числі освітню. У статті «Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр.» І. Соляр проаналізував особливості політики польської адміністрації у національно-культурній сфері на західноукраїнських теренах, боротьбу українських політичних партій національно-державницького табору за впливи на культурно-освітні організації¹⁵³.

Освітній праці УНДО присвячені публікації Т. Мосійчук. Заходи щодо захисту прав української мови в діяльності партії простежено в статті «Мовне питання в діяльності УНДО (1925–1939 рр.)»¹⁵⁴. Дослідниця висвітлила боротьбу ундовців за здобуття державного статусу української мови, зокрема протидію утравкізації початкової і середньої освіти. Також Т. Мосійчук дослідила участь УНДО у проведенні шкільних плебісцитів, проаналізувала основні методи роботи партії під час плебісцитових акцій, їх ефективність і наслідки¹⁵⁵. Національно-освітню політику польської влади міжвоєнних років у Галичині, а також діяльність УНДО, спрямовану на захист освітніх і мовних прав українців, представлено в статті

¹⁵⁰ Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія 1918–1939: у 4-х т. Київ; Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. Т. 2. 704 с.

¹⁵¹ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.

¹⁵² Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1995. 70 с.; Його ж. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. 150 с.

¹⁵³ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 75–79.

¹⁵⁴ Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО (1925–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23–24: До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. С. 387–393.

¹⁵⁵ Мосійчук Т. «Одна школа – два народи»: шкільні плебісцити в освітній діяльності УНДО (20–30 рр. ХХ ст.). *Краєзнавство*. 2016. Вип. 1–2 (94–95). С. 102–113; Її ж. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині (1925–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23: До 22-ої річниці здобуття незалежності України. С. 466–474.

Б. Лаврука¹⁵⁶. Тут проаналізовано основні заходи УНДО в національно-культурній сфері, спрямовані на захист прав українського населення. Формам, методам і основним напрямам парламентської діяльності УНДО в 1935–1939 рр. у вищому законодавчому органі Польщі, відносинам партії з польськими фракціями присвячена дисертація Р. Пуйди¹⁵⁷. Діяльність В. Мудрого як голови УНДО та Української парламентської репрезентації (УПР), його участь у громадсько-політичному житті Галичини, боротьба за національне шкільництво всебічно висвітлені в дисертації Я. Комарницького¹⁵⁸. Деякі аспекти освітньої роботи УНДО в Тернопільському воєводстві, зокрема, виступи членів партії на захист національного шкільництва, представлено в статті Л. Шептицької¹⁵⁹.

Діяльність УНДО, його місце в суспільно-політичному житті міжвоєнної Галичини, основні форми і методи практичної діяльності партії, спрямованої на піднесення культурно-освітнього рівня населення Галичини, співпрацю ундовців з педагогічними та іншими культурно-освітніми товариствами дослідила О. Потіха¹⁶⁰. У статті «Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької» О. Потіха проаналізувала парламентську роботу М. Рудницької в освітній комісії польського сейму в 1928–1935 рр. у справі захисту інтересів українського шкільництва¹⁶¹.

Діяльність Української соціал-демократичної партії (УСДП) у міжвоєнні роки, її ідейні та організаційні засади, форми та методи роботи серед українського населення дослідив І. Райківський. У його монографії акцентовано на протидії членів партії нормалізації польсько-українських відносин 1935 р., яка внесла розкол у українське суспільство, а також на їхній боротьбі з комуністичними силами.

¹⁵⁶ Лаврук Б. Культурно-освітня діяльність УНДО. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 122–126.

¹⁵⁷ Пуйда Р. Б. Українське національно-демократичне об'єднання 1928–1939 рр. у польському парламенті. *Молодий вчений*. 2014. № 1 (03). С. 48–51; Його ж. Парламентська діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в 1935–1939 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. 18 с.

¹⁵⁸ Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.). автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 20 с.

¹⁵⁹ Шептицька Л. Деякі аспекти діяльності УНДО на Тернопільщині у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 127–130.

¹⁶⁰ Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних товариств (1930–1935). *Інтелекція і влада*. 2012. Вип. 27. С. 154–164; Її ж. Культурно-просвітня діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання у першій половині 1930-х рр. *Мандрівець*. 2013. № 6. С. 33–35; Її ж. УНДО і українське шкільництво (1930–1935 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2007. Вип. 2. С. 77–82.

¹⁶¹ Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/17774> (дата звернення: 15.12.2018).

Дослідник частково торкався діяльності партії, спрямованої на піднесення освітнього рівня українського населення¹⁶².

У своєму дисертаційному дослідженні М. Міщук висвітлила ідеологію, організаційну структуру, політичну та освітню діяльність Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), боротьбу її членів за національне шкільництво, а також проаналізувала їхні виступи в польському сеймі та сенаті, спрямовані на захист національних прав українського населення¹⁶³. Діяльності лівих українських політичних партій, у тому числі в сеймі та сенаті міжвоєнної Польщі, спрямованій на захист національних прав українців, присвячена дисертація І. Бегея¹⁶⁴. Зокрема тут висвітлено боротьбу парламентарів від УСРП за національне шкільництво. О. Боднар дослідила програмні положення УСРП в національно-культурній сфері, простежила вплив партії на діяльність культурно-освітніх товариств краю¹⁶⁵. Висвітлюючи парламентську роботу партії, вона проаналізувала виступи її членів проти зловживань місцевої адміністрації під час акцій шкільного плебісциту в Галичині¹⁶⁶. О. Боднар дійшла висновку, що подання та інтерпеляції парламентарів від УСРП польська влада свідомо ігнорувала, з огляду на це їм так і не вдалося суттєво поліпшити національне шкільництво.

Базове дослідження з історії Організації Українських Націоналістів (ОУН) належить П. Мірчуку. Попри те, що праця вийшла друком 1968 р., вона не втратила актуальності донині. Висвітлюючи передумови заснування ОУН, її форми та методи боротьби, дослідник зосередився й на освітній діяльності організації, її боротьбі за національне шкільництво, зокрема організацію шкільної акції 30-х років ХХ ст., яка залучила школярів і молодь до відстоювання мовних та освітніх прав українського народу¹⁶⁷. Ідеологічні засади ОУН, форми та методи боротьби цієї політичної сили, причини та наслідки внутрішньопартійного розколу об'єктивно висвітлив А. Кентій. Досліджуючи зовнішньополітичні орієнтири в діяльності ОУН, він на основі виваженого аналізу джерельного матеріалу дійшов висновку про те, що орієнтація партії на нацистську Німеччину на той час була

¹⁶² Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 20 с.; Його ж. Українська соціал-демократична партія (1928–1939). Івано-Франківськ: [б.в.], 1995. 66 с.

¹⁶³ Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918–1939 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 236 с.

¹⁶⁴ Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець ХІХ – перша третина ХХ століть): дис... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 503 с.

¹⁶⁵ Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 131–135.

¹⁶⁶ Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2010. 17 с.

¹⁶⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1: 1920–1939 / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. 640 с.

вимушеним кроком¹⁶⁸. А. Кентію також належить праця, присвячена створенню Української Військової Організації (УВО), керівних органів, структури та мережі партії, основним напрямом її діяльності¹⁶⁹.

Еволюцію ідеологічних засад ОУН ґрунтовно проаналізував Г. Касьянов¹⁷⁰. Культурно-просвітницьку діяльність ОУН дослідив В. Ухач¹⁷¹. Опіраючись на матеріали численних архівних фондів, він дійшов висновку, що партія цілеспрямовано боролася проти полонізації української культури, шкільництва, спонукаючи своїх членів до активної праці в мережі культурно-освітніх товариств, а також провадячи національно-патріотичну виховну роботу серед молоді та дорослого населення. Особливу увагу члени організації приділяли боротьбі за національне шкільництво. Досліджуючи видавничу діяльність ОУН у міжвоєнні роки, О. Стасюк відзначила, що націоналістичні часописи мали важливе значення як для піднесення національної свідомості українського населення, так і для привернення уваги міжнародної спільноти до української проблеми в Польщі¹⁷².

Цінні відомості про діяльність УПР, парламентську роботу українських політичних партій у сеймі загалом, причини неузгодженості позицій у середовищі українських депутатів містяться у статтях О. Зайцева¹⁷³. Дослідник дійшов висновку, що хоча досвід боротьби українських партій у парламенті міжвоєнної Польщі засвідчив неможливість вирішення української проблеми парламентським шляхом, однак діяльність українців у сеймі та сенаті відіграла важливу роль у поширенні ідей державної самостійності й соборності України та в боротьбі проти асиміляції українців. Парламентська діяльність українських політичних партій у сеймі Польської держави, їх боротьба за національні права, в тому числі в освітній сфері, частково висвітлена у збірнику «Парламентаризм в Центральній-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції»¹⁷⁴.

Певний інтерес у дослідників викликає діяльність німецьких політичних партій міжвоєнної Галичини, їх боротьба проти асиміляції німецької меншини краю та за розвиток національного шкільництва, відносини з українськими полі-

¹⁶⁸ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 201 с.

¹⁶⁹ Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) (1920–1928 рр.). Короткий нарис. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 81 с.

¹⁷⁰ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. Київ: [б.в.], 2003. 68 с.

¹⁷¹ Ухач В. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20–40 роки ХХ ст.): монографія. Тернопіль: Вектор, 2011. 221 с.

¹⁷² Стасюк О. Видавничу діяльність ОУН міжвоєнного періоду. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 377–386.

¹⁷³ Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922 – 1939). *Український історичний журнал (УІЖ)*. 1993. № 1. С. 72–84; Його ж. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 342–356; Його ж. Українська народна трудова партія (1919–1925). *Україна Модерна*. 2002. Ч. 7. С. 69–90.

¹⁷⁴ Парламентаризм в Центральній-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць. Київ: Ліра-К, 2015. 192 с.

тиками. Цієї проблематики зокрема торкався Є. Горб¹⁷⁵. Політичні концепції щодо розв'язання німецької проблеми та методи їх реалізації польськими урядовцями в міжвоєнні роки, діяльність німецьких політичних партій, їх роль у розвитку німецькомовного шкільництва дослідила Н. Сидорик¹⁷⁶. Вона зауважила, що суть більшості з цих концепцій зводилась до ослаблення економічних позицій німецької меншини та її поступової асиміляції.

М. Гон дослідив діяльність єврейських політичних партій, спроби досягнення порозуміння між ними та українськими політичними силами, що, однак, виявилися марними¹⁷⁷. Проблема розвитку єврейської спільноти Львова в 1919–1939 рр. присвячена праця В. Меламеда, в якій висвітлено українсько-єврейські відносини у міжвоєнні роки, діяльність єврейських політичних партій, спрямовану, зокрема, на розвиток єврейського національного шкільництва¹⁷⁸. Політичну, соціально-економічну, культурну діяльність єврейських політичних партій Галичини, в тому числі їх впливи на приватне шкільництво, дослідив Я. Хонігсман¹⁷⁹. Форми культурно-освітнього життя єврейської громади міжвоєнної Волині висвітлив Ю. Крамар¹⁸⁰. Це дослідження дає можливість провести паралелі між освітнім розвитком євреїв Галичини та Волині, простежити, як культурно-освітня діяльність єврейських політичних партій, товариств та організацій вплинула на збереження культурної та етнічної самобутності єврейської спільноти.

Діяльність польських політичних партій, а також їх відносини з представниками національних меншин висвітлила німецька дослідниця С. Цлох¹⁸¹. У ґрунтовному дослідженні з історії націонал-демократії від кінця XIX ст. до початку Другої світової війни польського ученого Р. Вапінського представлено ідеологію, методи та форми політичної діяльності ендеків, основні підходи до розв'язання національного питання¹⁸². Дещо ширше до проблеми ставлення національних демократів до євреїв, українців, білорусів, німців та інших етнічних груп підійшли О. Бергманн¹⁸³,

¹⁷⁵ Горб Є. Особливості функціонування політичних партій німецької меншини Другої Речі Посполитої. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 95–101.

¹⁷⁶ Сидорик Н. М. Національна політика польської влади щодо німецької меншини (1919–1939 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 66. С. 104–110.

¹⁷⁷ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях у контексті політичних процесів початку XX століття. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія*. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 43–67.

¹⁷⁸ Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2008. Ч. 52. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm> (дата звернення: 20.03.2018).

¹⁷⁹ Хонігсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг. *Евреи Евразии*. 2005. № 1 (8). Январь–Март (Тевет–Адар II 5765). URL: <http://library.eajc.org/page66/news13450> (дата звернення: 29.01.2018).

¹⁸⁰ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині в міжвоєнний період. *Архіви України*. 2014. Вип. 6 (294). С. 132–140.

¹⁸¹ Zloch S. *Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 632 s.

¹⁸² Wapiński R. *Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1980. 339 s.

¹⁸³ Bergmann O. *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1998. 400 s.

Г. Радомський¹⁸⁴, Е. Май¹⁸⁵. Освітню діяльність ендеків, спрямовану на створення мережі польськомовного шкільництва, поширення польськості у південно-східних воєводствах, асиміляцію непольського населення насамперед шляхом ліквідації навчальних закладів з мовами викладання меншин, висвітлив С. Кіліан¹⁸⁶. Розвитку та діяльності Польської соціалістичної партії (ППС) (Polska Partia Socjalistyczna), а також ставленню її членів до вирішення українського питання в Польщі, присвячені праці Е. Коко¹⁸⁷, С. Міхаловського¹⁸⁸. Зокрема, Е. Коко дійшов висновку, що запропонована соціалістами концепція територіальної автономії для українців і білорусів була своєрідним компромісом, покликаним узгодити вимоги цих народів з інтересами Польської держави. Дослідник зазначив, що, побоюючись створення в майбутньому незалежної України та Білорусі, які, ймовірно, захочуть переглянути чинні кордони, політики в низці проектів щодо автономії заселених українцями теренів схилилися до обмеження прав місцевої влади чи, навіть, до відмови на невизначений термін від ідеї автономії на землях, заселених білорусами.

Основні форми культурно-освітньої роботи ППС, освітньо-виховні програми партії та її боротьбу за реалізацію поставлених у них завдань висвітлив А. Святло¹⁸⁹. Освітнім програмам польської радикальної соціалістичної лівиці, їх діяльності на освітній ниві присвячена праця К. Добжинського¹⁹⁰.

Культурно-освітню діяльність людовців, їх програмні документи, зміни, які відбулися в формах і методах діяльності партії, а також еволюцію освітньої політики міжвоєнної Польщі проаналізував М. Петрусевич¹⁹¹. Історію окремих польських політичних партій, їх ідейні та організаційні засади, форми та методи роботи з виборцями, способи вирішення освітніх питань досліджували Б. Кшивоблоцька¹⁹², Я. Яхимек¹⁹³. Політику санаційного табору, їх візію врегулювання національного питання, реалізацію концепції державницького виховання в шкільництві

¹⁸⁴ Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2000. 170 s.

¹⁸⁵ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2000. 503 s.

¹⁸⁶ Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP, 1997. 179 s.

¹⁸⁷ Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.; Його ж. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995. 247 s.

¹⁸⁸ Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939). Lublin: Wyd-wo UMCS, 1994. 312 s.

¹⁸⁹ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981. 725 s.

¹⁹⁰ Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. 252 s.

¹⁹¹ Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1981. 236 s.

¹⁹² Krzywobłocka B. Chadeja. 1918–1937. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 579 s.

¹⁹³ Jachimiek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1982. 344 s.

проаналізував В. Парух¹⁹⁴. Діяльність польських, українських, єврейських і німецьких парламентарів представлена у праці З. Запоровського¹⁹⁵. Він також торкається питань освіти, які нерідко ставали предметом гострої дискусії в польському сеймі. Проблеми шкільництва та освіти в діяльності Законодавчого сейму, законодавчі ініціативи в освітній сфері парламентарів від польських, німецьких та єврейських політичних сил, представила Й. Шабліцька-Жак¹⁹⁶.

Серед польських учених цілісну картину генези та розвитку УНДО «змалював» Р. Томчик у монографії «Українське національно-демократичне об'єднання 1925–1939»¹⁹⁷. Він простежив діяльність партії на західноукраїнських землях, її відносини як з українськими, так і з польськими політичними силами, визначив рівень впливу партії серед українців краю, не оминув і освітньої діяльності УНДО як у польському парламенті, так і в Галичині. Автором першого узагальненого дослідження генези та організаційної структури УПР, еволюції її політики щодо Польщі став М. Шуміло¹⁹⁸. Він зазначив, що активна діяльність українських парламентарів, їх промови виголошені на засіданнях сейму та сенату, внесені подання (зі 140 подань і законопроектів враховано 15) та інтерпеляції (зі 696 лише 100 домоглися певних зрушень), петиції, надіслані до Ліги Націй, виступи на конгресах національних меншин мали переважно пропагандистський характер і були спрямовані на підтримання «актуальності» українського питання на міжнародному форумі та формування політичних поглядів власної спільноти. Важлива інформація про функціонування структур УПР міститься у статтях польських дослідників Ч. Бжози¹⁹⁹ та В. Менджецького²⁰⁰.

Певні аспекти діяльності у міжвоєнні роки німецьких політичних партій, які поширювали свій вплив на Галичину, знайшли відображення у низці публікацій польських дослідників, зокрема К. Грюнберга²⁰¹, Д. Мательського²⁰², Т. Юрека²⁰³. Боротьбу німецьких парламентарів за права національних меншин, відстоювання ними прав німецькомовного шкільництва в сеймі та сенаті міжвоєнної Польщі

¹⁹⁴ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. 880 s.

¹⁹⁵ Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1992. 265 s.

¹⁹⁶ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. 198 s.

¹⁹⁷ Tomczyk R. Українське Зjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939. Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 2006. 336 s.

¹⁹⁸ Szumiło M. Українська Репрезентacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939). Lublin: Neriton, 2007. 324 s.

¹⁹⁹ Brzoza Cz. Українська Репрезентacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1992–1993. T. 1–2. S. 153–165.

²⁰⁰ Mędrzecki W. Українська Репрезентacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. T. 3. S. 220–234.

²⁰¹ Grünberg K. Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970. 160 s.

²⁰² Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, 2003. T. 38. S. 247–278.

²⁰³ Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. Gorzów Wlkp.; Poznań: MAGNUM, 2002. 332 s.

висвітлив Я. Фаловський²⁰⁴. Він відзначив, що більшість скарг і звинувачень Польщі в порушенні прав німецької меншини, акцентуванні на її важкому політичному та економічному становищі, нищенні німецькомовних навчальних закладів мали на меті привернути увагу Німеччини до проблем місцевих німців з надією на отримання звідти значної фінансової допомоги. Відомості про діяльність німецьких політичних партій у Галичині, в тому числі видавничу, яка спрямовувалася на піднесення національної свідомості німецького населення краю, представлено у праці Т. Ковалюка²⁰⁵. Політичний і частково культурно-освітній діяльності німецької меншини Польщі присвячена розвідка німецького дослідника Т. Біршенка²⁰⁶.

Розвиток єврейського шкільництва, в тому числі культурно-освітня діяльність єврейських політичних партій, викликали значний інтерес у польських дослідників. С. Хмелевський проаналізував освітню діяльність єврейських політичних сил і культурно-освітніх товариств, спрямовану на піднесення освітнього рівня єврейської меншини²⁰⁷. Ідеологію єврейських сіоністів, їхні відносини з польською владою вивчав В. Яворський²⁰⁸. Виникнення та діяльність ортодоксальної партії «Агудат Ізраель» (Agudat Isroel, Об'єднання Ізраїлю) у міжвоєнній Польщі комплексно дослідив ізраїльський учений Г. Бекон²⁰⁹. Належне місце він приділив розвитку релігійного шкільництва та його впливові на збереження «закритості» єврейської спільноти. Діяльність єврейських парламентарів у польському сеймі та сенаті, відстоювання ними освітніх прав спільно з українськими, німецькими та польськими послами від лівих політичних партій представлено в монографіях Ш. Рудницького²¹⁰ та Я. Фаловського²¹¹. Політичній діяльності Загальноєврейського робітничого союзу («Бунд») (Algemajner Jidiszer Arbajter Bund), його впливу на освітні організації, взаєминам з польською ППС присвячені розвідки американських дослідників А. Брумберга²¹² та Дж. Якобса²¹³. Відносини між польськими та єврейськими політичними партіями, становище єврейської меншини в міжвоєнній

²⁰⁴ Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. Częstochowa: Wyd-wo WSP, 2000. 425 s.

²⁰⁵ Kowalak T. *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. 416 s.

²⁰⁶ Bierschenk T. *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*. Göttinger, 1954. URL: <https://www.wintersonnenwende.com/scriptorium/deutsch/archiv/bierschenk/dvp06.html> (дата звернення 21.09.2017).

²⁰⁷ Chmielewski S. *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. 45 s.

²⁰⁸ Jaworski W. *Syjniści wobec Rządu Polskiego w okresie międzywojennym*. Sosnowiec: Wydawca Wojciech Jaworski, 2002. 84 s.

²⁰⁹ Bacon G. *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916–1939*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1996. 331 p.

²¹⁰ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2004. 476 s.

²¹¹ Fałowski J. *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2006. 298 s.

²¹² Brumberg A. *The Bund and the Polish Socialist Party in the late 1930s. The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 75–94.

²¹³ Jacobs J. *Bundist Counterculture in Interwar Poland*. Syracuse; New York: Syracuse University Press, 2009. 185 p.

Польщі, її діяльність на освітній ниві висвітлили Е. Вайнот²¹⁴ та Е. Мендельсон²¹⁵. Роль єврейських політичних партій у розвитку національного приватного релігійного та світського шкільництва дослідила М. Айзенштайн²¹⁶.

До п'ятої групи належать розвідки, в яких проаналізовано участь українських, польських, єврейських і німецьких культурно-освітніх товариств та організацій у розвитку системи освіти на теренах міжвоєнної Галичини. Важливими дослідженнями, які формують уявлення про роль культурно-освітніх товариств та українських політичних партій у піднесенні національної свідомості учнів і молоді міжвоєнної Галичини, є праці М. Чепіль²¹⁷. У них, чи не вперше у вітчизняній історіографії, висвітлено теоретичні і практичні аспекти формування національної свідомості школярів Галичини в 1848–1939 рр., зокрема, роль у цьому процесі школи, ГКЦ, просвітницьких і молодіжних організацій.

Найґрунтовніше дослідження діяльності «Просвіти» на західноукраїнських теренах у міжвоєнні роки належить І. Зуляку. Він довів, що, спираючись на міцну ідейно-теоретичну основу, товариство стало головною рушійною силою національно-культурного руху та зробило вагомий внесок у формування національної свідомості українців²¹⁸. Основні сфери діяльності «Просвіти», її роль у боротьбі за розвиток національного шкільництва, вплив на формування національної свідомості українців Галичини висвітлили Ж. Ковба²¹⁹, М. Люзняк²²⁰, А. Середяк²²¹. Для дослідників діяльності товариства «Просвіта» корисною є археографічна праця В. Пашука, в якій зібрано проекти статутів товариства

²¹⁴ Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 36–55.

²¹⁵ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / z ang. przeł.: A. Tomaszewska. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1992. 354 s.; Ї ж. Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 9–19.

²¹⁶ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development. New York: King's Crown Press, 1950. 112 p.

²¹⁷ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.). Дрогобич: Коло, 2005. 539 с.; Chopil M. Ciernistą drogą. Wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848–1939). Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2011. 444 s.

²¹⁸ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: Воля, 2005. 946 с.; Його ж. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині (кінець 60-х рр. XIX – початок XX ст.). *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. 2010. Вип. 5: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. Ч. 1. С. 117–125.

²¹⁹ Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. Дрогобич: Відродження, 1993. 126 с.

²²⁰ Люзняк М. Читальні товариства «Просвіта» Західної України у боротьбі за виховання національної свідомості та політичного мислення (поч. XX ст.). Львів: ЛДКФ «Атлас», 2000. 32 с.

²²¹ Середяк А. Діяльність товариства «Просвіта» у 1929–1939 рр. *Нарис історії Просвіти* / автор. кол.: Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. С. 53–63.

за 1868–1939 рр.²²² Порівняти діяльність «Просвіти» та польського Товариства школи людової (ТШЛ) (Towarzystwo Szkoły Ludowej), яке в Галичині зосередилося на розвитку приватного польськомовного шкільництва, спробував Я. Ісаєвич²²³. Учений дійшов висновку, що, попри підтримку місцевих органів влади, польському товариству не вдалося розгорнути в міжвоєнній Галичині культурно-освітню діяльність масштабу діяльності «Просвіти», воно не стало ані настільки масовим, ані не відкрило такої кількості приватних шкіл, читалень, народних домів, як українське товариство. Діяльність «Просвіти» на Волині та в Галичині, спрямовану на розвиток національного початкового і середнього шкільництва, господарських, торговельних, ремісничих і промислових шкіл з українською мовою навчання, боротьбу за впровадження української мови у середні та вищі навчальні заклади, дослідили Б. Савчук²²⁴ та А. Грицан²²⁵. В окремій монографії Б. Савчук також висвітлив культурно-освітню та соціально-економічну діяльність «Просвіти», «Рідної школи» та інших українських громадських організацій. Учений дійшов висновку, що просвітницька праця членів товариств сприяла як піднесенню освітнього рівня українського населення, так і формуванню його національної свідомості²²⁶.

Один із перших дослідників діяльності «Рідної школи» Л. Ясінчук ґрунтовно висвітлив організацію роботи товариства, а також його роль у забезпеченні українцям Галичини умов для здобуття освіти рідною мовою²²⁷. Дослідники освітньої та громадської активності «Рідної школи» Г. Білавич та Б. Савчук простежили соціально-економічні та національно-політичні передумови заснування товариства, окреслили основні етапи його діяльності, а також визначили його вагому роль у піднесенні освітнього рівня галицьких українців²²⁸. З'ясуванню ролі «Рідної школи» у розвитку україномовного приватного

²²² Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / упор., авт. вступ. ст. В. Пашук; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Львівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Львів: [б.в.], 1999. 271 с.

²²³ Ісаєвич Я. Ювілей «Просвіти» і просвітянства. Виступ на відкритті наукової академії «Товариство «Просвіта» в національно-культурному житті України» з нагоди 140-річчя Товариства 27 січня 2009 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 714–715.

²²⁴ Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. 154 с.

²²⁵ Грицан А. «Просвіта» в боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті в 1920–1939 роках. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 35–38.

²²⁶ Савчук Б. П. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): монографія. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 134 с.

²²⁷ Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931 / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: СПОЛОМ, 2013. 190 с. [Серія «Бібліотека «Рідної школи»», вип. 1].

²²⁸ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999. 208 с.

шкільництва, спрямованого на формування національної свідомості українців, присвятили публікації В. Виздрик²²⁹, Г. Добрянський²³⁰.

Освітню діяльність громадсько-господарських товариств міжвоєнної Галичини досліджували О. Палилюк²³¹, П. Коріненко²³², Л. Потапюк та І. Потапюк²³³. Формування громадянської позиції української молоді в національних професійних школах у 20–30-х роках ХХ ст. висвітлила У. Кецик²³⁴.

Культурно-освітню діяльність товариства «Взаїмна поміч українського вчителства» (ВПУВ), його вплив на українських педагогів проаналізувала М. Москвочук²³⁵. Вона відзначила роль товариства у відкритті початкових україномовних шкіл у Галичині, його видавничу діяльність (видання методичних посібників для учителів, підручників українською мовою, пропагандистської літератури, науково-популярних книжок для дітей тощо), яка мала важливе значення для розширення світогляду українців та формування їхньої національної свідомості. Роль педагогічних товариств та утримування ними бібліотек у піднесенні рівня освіти українців краю дослідила М. Надрага²³⁶. Діяльність українських гімнастично-спортивних товариств простежив Б. Трофим'як. Опираючись на архівні матеріали, він довів, що ці організації були вагомим чинником суспільно-політичного життя українського населення міжвоєнної Польщі²³⁷.

²²⁹ Виздрик В. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа» у становленні національної освіти у 20-х роках ХХ століття. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 142–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_17_42 (дата звернення: 28.10.2017).

²³⁰ Добрянський Б. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа» у розвитку фахової освіти у Галичині. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема*. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 106–112.

²³¹ Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільсько-господарських знань в Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. 26 с.; Ї ж. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини в організації сільськогосподарської освіти (1919–1939 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 6–7. С. 47–58.

²³² Коріненко П. Сільськогосподарська освітня діяльність українських громадських селянських товариств Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 2. С. 22–25.

²³³ Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад у процесі становлення економічної освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна*. 2015. Вип. 11. С. 116–122.

²³⁴ Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина ХХ ст.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.

²³⁵ Москвочук М. Товариство «Взаїмна поміч українського вчителства» у суспільно-культурному житті Галичини (1905–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 134 с.

²³⁶ Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр.: організація, структура, діяльність: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2016. 274 с.

²³⁷ Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 695 с.

Діяльність українських просвітницьких товариств міжвоєнного Перемишля, їх роль у піднесенні освітнього рівня місцевого українського населення, а також боротьбу за навчання дітей українською мовою дослідила Л. Левандовська²³⁸. Внесок товариства «Народний дім» у Перемишлі у піднесенні культурно-освітнього рівня української спільноти аналізував С. Заброварний²³⁹.

Історію заснування, організаційну структуру, освітню діяльність Єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» («Культур-Ліга») («Kultur-Lige») висвітлив В. Доценко²⁴⁰.

Просвітницьку діяльність польських та українських культурно-освітніх товариств та учительських організацій вивчала польська дослідниця Й. Камінська-Квак²⁴¹, генезу, організацію та діяльність Польської шкільної матиці (ПМШ) (Polska Macierz Szkolna) на західноукраїнських теренах у міжвоєнні роки – Г. Маркевичова²⁴². Г. Маркевичова простежила взаємини членів товариства з національно-демократичним табором, римо-католицьким духовенством, а також реалізацію товариством програми національного виховання. Належну увагу дослідниця приділила висвітленню освітньої діяльності ПМШ, спрямованої на розвиток початкового, середнього та професійного шкільництва і дійшла висновку, що товариство зосередило свою діяльність на поширенні польськості на окреслених теренах через розширення мережі польськомовного шкільництва. Вона також аналізувала боротьбу ПМШ з неписьменністю польського населення західноукраїнських теренів у міжвоєнні роки²⁴³. Історію польського ТШЛ від початків його заснування до 1939 р. висвітлила М. Жміхровська, простеживши його роль у розвитку польськомовної освіти в Галичині, а також вплив товариства на формування національної свідомості місцевих поляків і поширення колонізаційних впливів на непольське населення краю²⁴⁴. Діяльність польського «Християнсько-національного союзу учителів загальноосвітніх шкіл» (СХННШП) (Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych) стала предметом вивчення Г. Міхальського²⁴⁵. Він наголосив, що у міжвоєнні роки товариство стояло на позиціях віри, національних традицій і боролось проти поширення соціалістичних ідей. Діяльність СХННШП,

²³⁸ Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля як чинник громадсько-політичного життя Галичини (1867–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 243 с.

²³⁹ Заброварний С. Товариство «Народний дім» у Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Вип. 3. Інституції* / під ред. С. Заброварного. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 485–499.

²⁴⁰ Доценко В. О. Історія Єврейської культурно-просвітницької організації Культур-Ліга. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84. С. 197–200.

²⁴¹ Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 456 s.

²⁴² Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. Warszawa: Wyd-wo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2016. 296 s.

²⁴³ Markiewicz H. Problemy likwidacji analfabetyzmu w działalności oświatowej Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1918–1939. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1978. T. 21. S. 189–212.

²⁴⁴ Zmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1992. 164 s.

²⁴⁵ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych 1921–1939. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001. 291 s.

покликаного об'єднати польських педагогів, піднести їх кваліфікаційний рівень, а також рівень національної свідомості, аби вони могли виховувати молодь у національно-патріотичному дусі, досліджували Я. Усьондек²⁴⁶ і С. Мождзень²⁴⁷. Суспільно-освітні функції польського Товариства вчителів середніх і вищих шкіл (ТНШСiВ) (Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych), його організаційну структуру, ідеологічну платформу, діяльність, спрямовану на формування національної свідомості поляків Галичини, тогочасну політично-освітню ситуацію в державі висвітлювали Ю. Шафран²⁴⁸, Я. Дурка²⁴⁹. Роль польського Товариства вчителів вищих шкіл (Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych) у реформуванні гімназійної освіти представила Я. Ходаковська²⁵⁰. М. Вальчак дослідив історію «Союзу польських учителів» (ЗНП) (Związek Nauczycielstwa Polskiego), суспільно-політичні обставини його створення, організаційну структуру, роль у розширенні мережі польськомовних навчальних закладів на західноукраїнських теренах²⁵¹.

Особливості культурно-освітньої діяльності німецької меншини міжвоєнної Польщі, її роль у піднесенні освітнього рівня населення та збереженні національної самобутності аналізували С. Трухим²⁵² і Д. Серадзка²⁵³. Діяльність єврейських просвітницьких товариств, які доклалися до розвитку національного шкільництва в міжвоєнну добу, досліджували Р. Жебровський і З. Божимінська²⁵⁴, М. Лапот²⁵⁵.

До шостої групи належать праці, в яких висвітлено культурно-освітню діяльність галицького духовенства, релігійних груп і організацій міжвоєнної Галичини. Діяльності ГКЦ під час Української революції 1917–1920 рр. і в період перебування Галичини під владою міжвоєнної Польщі, спрямованої на боротьбу за права українського населення краю, взаєминам духовенства з політичними партіями та культурно-освітніми товариствами й організаціями присвячена монографія І. Пилипівка «Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті

²⁴⁶ Usiądek J. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych 1921–1939. Olsztyn: Warmińskie Wyd-wo Diecezjalne, 1998. 175 s.

²⁴⁷ Mozdzeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. S. 137–142. URL: www.pedkat.pl/images/czasopisma/pk8/art13.pdf (дата звернення: 15.04.2018).

²⁴⁸ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych i jego funkcje społeczno-oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2010. 310 s.

²⁴⁹ Durka J. Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleciu międzywojennym. *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku* / red. I. Michalska, G. Michalski. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. S. 45–57.

²⁵⁰ Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych i jego udział w reformie szkół średnich w Polsce międzywojennej. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1986. T. 29. S. 69–106.

²⁵¹ Walczak M. ZNP wczoraj i dziś. [Warszawa]: Książka i Wiedza, 1968. 182 s.

²⁵² Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województw poznańskiego i pomorskiego. Warszawa, 1933. 23 s.

²⁵³ Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne na terenie województwa śląskiego w okresie międzywojennym. *Kwartalnik Historyczny*. 1981. T. 88. Nr 3. S. 691–703.

²⁵⁴ Zebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku (Zarys). Warszawa: AMARANT, 1993. 368 s.

²⁵⁵ Łapot M. Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie w okresie międzywojennym. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2014. T. 23. S. 431–452.

Східної Галичини (1918–1939 рр.)»²⁵⁶. Автор оцінив виховний вплив священиків на українську молодь та населення краю, дослідив добродійну діяльність Церкви з підтримки українського приватного шкільництва. І. Пилипів також вивчав правовий статус ГКЦ, просвітницькі практики в діяльності духовенства та його роль у консолідації українського населення краю у першій третині ХХ ст.²⁵⁷ Проаналізувавши культурно-освітню роботу священиків, автор зауважив, що вони стали на заваді реалізації політики колонізації українського населення. І. Пилипів у низці публікацій висвітлив участь духовенства в культурно-освітніх товариствах і організаціях, його внесок у розвиток приватного україномовного шкільництва, залучення греко-католицьких священиків членами українських політичних партій національно-державницького табору до агітації за проведення шкільних плебісцитів та до боротьби за національні навчальні заклади²⁵⁸. Дослідник дійшов висновку, що ГКЦ надавала важливого значення розвитку українських приватних початкових, середніх, фахових шкіл, а також вищих навчальних закладів. У своїй діяльності духовенство тісно співпрацювало з «Просвітою» та «Рідною школою». І. Пилипів у співавторстві з І. Андрухівим також простежили виховний вплив Католицької акції на українську молодь Галичини²⁵⁹.

Ґрунтовним дослідженням діяльності ГКЦ у міжвоєнні роки є монографія О. Перевезія «Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами», в якій висвітлено не лише правове становище ГКЦ, її роль у підготовці та підписанні Конкордату між Ватиканом і Польщею, польську етноконфесійну політику, а й політичну активність і просвітницьку діяльність

²⁵⁶ Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2011. 440 с.

²⁵⁷ Пилипів І. В. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини (1923–1925 рр.). *Схід*. Донецьк, 2013. № 1 (1121). С. 107–111; Його ж. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. № 1. С. 109–114; Його ж. Правовий статус Греко-католицької церкви в Другій Речі Посполитій (1925–1939 рр.). *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 34. С. 154–162. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/efdu_2013_34_18.pdf (дата звернення: 18.02.2015).

²⁵⁸ Пилипів І. В. Освітня акція Греко-католицької церкви у Другій Речі Посполитій. *Ґілея: науковий вісник*. 2011. № 50 (8). С. 12–18; Його ж. Взаємини греко-католицького духовенства з українськими політичними партіями. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. № 2. С. 84–93; Його ж. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва Східної Галичини (1919–1939 рр.). *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 164–166; Його ж. Діяльність релігійно-просвітницького товариства «Скала» на теренах Станіславської єпархії УГКЦ в 30-х рр. ХХ ст. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2012. № 20–21. С. 249–258.

²⁵⁹ Андрухів І., Пилипів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 1. С. 130–135.

греко-католицького духовенства, участь Церкви у боротьбі за національне шкільництво та розвитку власних навчальних закладів різних типів²⁶⁰.

Освітня діяльність ГКЦ у міжвоєнні роки належить до сфери дослідницьких рефлексій Ю. Щербяка²⁶¹. Учений виокремив і теоретично обґрунтував концептуальні положення теорії й практики морально-релігійного виховання, розроблені у процесі науково-педагогічної діяльності духовенства в Галичині, а також окреслив основні ідеї, зміст, форми, методи та засоби морально-релігійного виховання українців у церковних братствах, молодіжно-релігійних об'єднаннях.

С. Гнот аналізувала добродійну діяльність ГКЦ 20–30-х років ХХ ст., а також роль священників у захисті національного шкільництва²⁶². Культурно-освітню роботу греко-католицького духовенства на Закарпатті, спрямовану на піднесення освітнього рівня українців, зокрема шляхом видання україномовних книг, підручників, календарів, молитовників, періодичних видань, а також їх вплив на формування національної свідомості українського населення проаналізувала Г. Розлуцька²⁶³.

Досліджуючи роль ГКЦ у формуванні національної ідентичності населення міжвоєнної Галичини, О. Турій дійшов висновку, що завдяки своїй активній просвітницькій діяльності Церква, хоч і втратила у 20–30-х роках ХХ ст. свою функцію головного індикатора національної ідентичності, все ж залишалася важливим консолідаційним чинником і духовною опорою у змаганнях за українську державність²⁶⁴.

Виховна діяльність сестер василіянок, функціонування навчальних закладів, якими вони опікувалися, та їх роль у піднесенні національної свідомості української молоді представлена у розвідці С. Цьорох²⁶⁵. Різні аспекти діяльності отців василіян, зокрема, видавничу, освітню, педагогічно-наукову, літературну, представив П. Шкраб'юк, відзначивши їхню роль у збереженні та популяризації української мови та розвитку україномовного шкільництва, що сприяло формуванню національної свідомості українського населення²⁶⁶. Душпастирській праці митрополита Андрея Шептицького присвячена розвідка Л. Цегельського²⁶⁷. Постаць станисла-

²⁶⁰ Переvezий В. О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ: Світогляд, 2004. 203 с.

²⁶¹ Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХ столітті: монографія. Тернопіль: Підруч. і посіб., 2006. 588 с.; Його ж. Освітня доктрина Української Греко-Католицької Церкви та її впровадження в Україні (середина ХІХ–ХХ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2009. 38 с.

²⁶² Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2003. 213 с.

²⁶³ Розлуцька Г. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької церкви на Закарпатті: історичний дискурс. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. 420 с.

²⁶⁴ Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Людина і світ: Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал*. 2001. № 10. С. 22–26.

²⁶⁵ Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність сс. Василіянок. Львів: Накл. Богосл. наук. т-ва, 1934. 256 с.

²⁶⁶ Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіян у національному житті України. Львів: ВВП «Місіонер», 2005. 439 с.

²⁶⁷ Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 80 с.

вівського єпископа Григорія Хомишина дослідив О. Єгрешій, проаналізувавши пастирську та громадську діяльність єпископа, висвітливши релігійні та суспільно-політичні процеси в Галичині першої половини ХХ ст.²⁶⁸

Функціонування ГКЦ, її імплементація в тогочасні суспільно-політичні процеси, співпраця з політичними партіями та культурно-освітніми товариствами, внесок у консолідацію українського суспільства викладені у працях Б. Боцюрківа²⁶⁹ та В. Марчука²⁷⁰. Зокрема, В. Марчук висвітлив етнокультурну роль греко-католицького духовенства в суспільному житті України. Церковно-релігійні трансформації, що відбувалися на західноукраїнських землях, він проаналізував на маловідомому джерельному матеріалі.

Значення РКЦ в духовно-культурному просторі міжвоєнної Галичини, її організаційну структуру та внутрішньоцерковні процеси, благодійну та культурно-освітню роботу католицького духовенства дослідив Т. Горбачевський²⁷¹.

Діяльність єврейських релігійних гмін у міжвоєнній Галичині, розвиток релігійного шкільництва, спрямованого на збереження «закритості» єврейської спільноти аналізували Ж. Ковба²⁷² та Я. Хонігсман²⁷³.

Ґрунтовна монографія з історії протестантизму в Україні, в якій, з-поміж іншого, висвітлено розвиток лютеран, кальвіністів і української протестантської Церкви міжвоєнної Галичини, належить В. Любашенко²⁷⁴. Л. Пунько проаналізувала місце релігійного фактора у міжетнічних відносинах міжвоєнної Галичини, простежила сукупність заходів і методів, до яких вдавалася Польська держава для коригування етноконфесійної структури населення²⁷⁵. Дослідниця дійшла висновку, що пов'язані між собою національна і релігійна політика Польщі перешкоджали інтеграції національних меншин до її складу і сприяли поширенню антипольських настроїв серед

²⁶⁸Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 168 с.

²⁶⁹Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів: Вид-во УКУ, 2005. 268 с.

²⁷⁰Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.; Його ж. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 302–307.

²⁷¹Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 112 с.; Його ж. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. Львів, 2013. 211 с.

²⁷²Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. ХХ ст. *Доля єврейських громад центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття*: матеріали конф. (м. Київ, 6–28 серпня 2003 р.). Київ. URL: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/17.htm> (дата звернення: 2.10.2017).

²⁷³Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї восточної Галиції, Західної Волини, Буковини, Закарпаття в 1933–1945 гг. Львов: [б. в.], 1998. 352 с.

²⁷⁴Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. URL: https://risu.org.ua/ua/library/books/autors/liubaschenko/history_of_protestantism_in_UA/vlub_history_13/65791/ (дата звернення: 15.12.2017).

²⁷⁵Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві у контексті етнополітики Польщі (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 257–265.

населення Галичини. Протестантські течії в релігійному житті краю у 20–30-х роках ХХ ст. дослідила А. Леда²⁷⁶. Освітньо-виховна діяльність протестантських громад у Галичині стала темою дисертаційного дослідження О. Вознюк²⁷⁷. В. Полек і Б. Ступарик простежили відносини між українським і німецьким населенням краю, взаємопроникнення культур, розвиток німецькомовного шкільництва та участь у цьому процесі протестантської Церкви. Уперше в українській історіографії висвітлено історію німців Прикарпаття та просвітницьку діяльність пастора Теодора Цеклера (Theodor Zöckler), який відіграв визначальну роль у розвитку німецькомовного приватного шкільництва та збереженні національної ідентичності німецької меншини²⁷⁸. Дослідженню функціонування Української євангельсько-реформованої церкви в міжвоєнні роки присвячені праці О. Домбровського²⁷⁹ та Р. Соловея²⁸⁰.

Певну зацікавленість діяльністю ГКЦ у міжвоєнні роки, її правовим статусом демонструють польські дослідники Е. Вичавський²⁸¹, Т. Сліва²⁸², М. Мруз²⁸³. Значний інтерес польські вчені виявили до історії РКЦ, її правно-канонічних проблем і місця в політичному житті міжвоєнної Польщі, маєтків і доходів, організаційної структури, душпастирської програми та напрямів її реалізації, Католицької акції, спрямованої на поширення християнської віри серед молоді. Ці проблеми, зокрема, вивчали Д. Ольшевський²⁸⁴, А. Пекарський²⁸⁵, Є. Ключовський, Л. Мюллерова та Я. Скарбек²⁸⁶, Ю. Майка²⁸⁷, В. Мислек²⁸⁸. Ґрунтовна монографія з цієї проблематики належить С. Вільку, який

²⁷⁶ Леда А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2006. 21 с.

²⁷⁷ Вознюк О. Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 206 с.

²⁷⁸ Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 142 с.

²⁷⁹ Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк: Видання Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці, 1979. 622 с.

²⁸⁰ Соловій Р. П. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української євангельсько-реформованої церкви у Західній Україні (1925–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.01.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2000. 20 с.

²⁸¹ Wyczawski E. Cerkiew greckokatolicka. *Historia Kościoła w Polsce* / red. Ks. B. Kumor, Ks. Z. Obertyński. Warszawa; Poznań, 1979. T. 2 (1764–1945). Cz. 2 (1918–1945). S. 77–84.

²⁸² Śliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / red. Z. Zieliński, S. Wilk. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. S. 149–164.

²⁸³ Mróz M. Katolicyzm na pograniczu. Kościół Katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918–1925. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. 311 s.

²⁸⁴ Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1986. 289 s.

²⁸⁵ Piekarski A. Szkice o Kościele w Polsce. Fakty, liczby, informacje. Warszawa: Interpress, 1974. 221 s.

²⁸⁶ Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków: Znak, 1986. 470 s.

²⁸⁷ Majka J. Katolickie szkolenie społeczne. *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939* / kom. red. Cz. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski; przedm. S. Wyszynskiego Prymasa Polski. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1981. S. 535–552.

²⁸⁸ Mysłek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939 (Zarys historyczny). Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. 665 s.

детально дослідив правове становище та організаційну структуру РКЦ, роль єпископату, духовенства та релігійних згромаджень, душпастирську роботу, культурно-освітню та господарську діяльність²⁸⁹.

Роль РКЦ у консолідації польської спільноти міжвоєнної Галичини, освітня діяльність римо-католицького духовенства, спрямована на розвиток приватних дошкільних закладів, початкових і середніх шкіл, навчання релігії в школах – коло наукових уподобань С. Маєвського²⁹⁰, А. Закшевської²⁹¹, Ю. Дзівокі²⁹², Е. Фірліт²⁹³. Дослідники відзначають здобуття РКЦ в міжвоєнні роки широкої автономії, а також привілейованого становища порівняно з церквами інших конфесій. Виховну діяльність римо-католицького духовенства та чернечих згромаджень, їх опіку над навчальними закладами висвітлили Ю. Яронь²⁹⁴, В. Журек²⁹⁵, М. Лещинський²⁹⁶.

Спроби РКЦ поширити свій вплив на виховання та освіту через наповнення навчальних програм релігійним змістом, а також намагання римо-католицького духовенства вплинути на запровадження відповідних змін до освітнього законодавства, зокрема в період діяльності Законодавчого сейму (1919–1922), досліджували Я. Щепаняк²⁹⁷, Ю. Юркевич²⁹⁸, Л. Гроховський²⁹⁹. Учені акцентували, що польське законодавство міжвоєнного періоду реалізувало більшість релігійних постулатів, які висувала РКЦ. Правові підстави системи релігійного виховання окреслювали Конституції 1921 і 1935 рр., а також Конкордат 1925 р.

²⁸⁹Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Salezjańskie, 1992. 464 s.

²⁹⁰Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. *Spoleczno-kulturalna dzialalnosc kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku* / red. R. Renz, M. Meduckiej. Kielce: TEWA, 1994. S. 215–221.

²⁹¹Zakrzewska A. Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego. *Paedagogia Christiana*. 2012. Nr 2/30. S. 47–68.

²⁹²Dziwoki J. Kościół Katolicki wobec szkolnictwa w województwie śląskim w latach 1922–1939. Kielce: Wyd-wo Szumacher, 2002. 281 s.

²⁹³Firlit E. Działalność charytatywna Kościoła. *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny* / red. nauk. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC, 1991. S. 265–287.

²⁹⁴Jaroń J. Seminarja i katolickie szkolnictwo. *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny* / red. nauk. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC, 1991. S. 235–251.

²⁹⁵Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 335–362.

²⁹⁶Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 121–147.

²⁹⁷Szczepaniak J. Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927. Kraków: Wyd-wo WAM, Księża Jezuici, 1997. 329 s.

²⁹⁸Jurkiewicz J. Kościół a ustawodawstwo szkolne w Polsce w okresie międzywojennym. *Studia z dziejów Kościoła Katolickiego*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. R. 5. Nr 8. S. 64–79.

²⁹⁹Grochowski L. Wychowanie religijne katolickie w szkołach II Rzeczypospolitej lat dwudziestych. Treści i funkcje. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 239–280.

Релігійне шкільництво єврейської громади міжвоєнної Галичини висвітлили С. Левінова³⁰⁰, Г. Халупчак і Т. Броварек³⁰¹, виокремивши вплив на його розвиток партії «Агудат Исраель», єврейських соціалістичних партій, ролі сіоністів у відкритті єврейських навчальних закладів.

Не менший інтерес у польських дослідників міжвоєнної Польщі викликала діяльність протестантських церков. Однією з перших праць на цю тематику стала розвідка С. Грелевського «Протестантські визнання і релігійні секти сучасної Польщі», опублікована 1937 р.³⁰² Грунтовні монографії «Євангельські церкви на східних кресах II Речі Посполитої» та «Протестантизм в Польщі в 1918–1939 роках» з окресленої проблематики належать Е. Алабрудзінській³⁰³. Опираючись на обширний архівний та історіографічний матеріал, вона висвітлила становище протестантської Церкви Галичини кальвіністського та лютеранського визнання, а також детально дослідила становлення і розвиток Союзу церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦЄАГ), його освітню та добродійну діяльність. Чисельність німецької меншини міжвоєнної Польщі, її культурно-освітню діяльність, а також просвітницьку роботу протестантських і католицьких релігійних організацій краю охарактеризував Р. Домбровський³⁰⁴. Просвітницьку діяльність протестантської Церкви в міжвоєнній Галичині частково висвітлив М. Іваніцький³⁰⁵. Історію Євангельсько-аугсбурзької церкви в міжвоєнній Польщі представив В. Гастпарі³⁰⁶.

Німецький дослідник Т. Біршенк проаналізував діяльність у Галичині Євангельсько-аугсбурзької церкви в Польщі, дослідив її історію, подав відомості про парафії³⁰⁷. В. Лемпп висвітлив функціонування німецьких добродійних закладів у Станіславівському воеводстві, якими опікувався Т. Цеклер. Також він подав відомос-

³⁰⁰Lewinowa S. Pierwsze szkoły elementarne dla dzieci wyznania mojżeszowego w Warszawie w latach 1918–1930. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1965. Nr 2. S. 157–196.

³⁰¹Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 281–307.

³⁰²Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1937. 850 s.

³⁰³Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. 271 s.; Її ж. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2004. 390 s.

³⁰⁴Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. 278 s.

³⁰⁵Iwanicki M. Legalne i nielegalne szkolnictwo niemieckie w Polsce w okresie międzywojennym. *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945* / pod red. A. Czubińskiego. Poznań: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1984. S. 367–376.

³⁰⁶Gastpari W. Z dziejów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka. Lublin: Wydawnictwo KUL, 1980. S. 175–193.

³⁰⁷Bierschenk T. Die nationalen Zahlenverhältnisse in der evangelisch-augsburgischen Kirche Polens. *Deutsche Monatshefte in Polen*. 1938–1939. Jg. 5. S. 4–14.

ті про діяльність німецькомовної гімназії у Станиславові³⁰⁸. Історію протестантської церкви лютеранського та кальвіністського визнання в міжвоєнній Польщі, діяльність пасторів представили Е. Кнайфель³⁰⁹, Е. Ладенбергер³¹⁰. Розвиток німецького приватного шкільництва в Галичині досліджував Л. Хен³¹¹. У розвідці німецького дослідника Й. Білла на підставі архівних матеріалів простежено церковно-релігійне становище німецької меншини Галичини і встановлено, що колонізації німців-католиків до певної міри сприяла етноконфесійна політика міжвоєнної Польщі³¹².

Історіографічний аналіз ступеня дослідженості окресленої проблеми дає підстави стверджувати, що донині в історіографії бракує узагальнювального дослідження формування національної свідомості населення міжвоєнної Галичини крізь призму освітніх процесів. Більшість публікацій висвітлюють пов'язані з темою проблеми фрагментарно. У розвідках, які, спираючись на архівні матеріали, висвітлюють окремі аспекти освітньої діяльності українських, польських, німецьких і єврейських політичних партій, культурно-освітніх товариств, духовенства та релігійних організацій, окреслену проблему належно не проаналізовано. Отже, на часі підготовка окремої монографії, присвяченої визначенню ролі освіти в формуванні національної свідомості українців, поляків, євреїв і німців міжвоєнної Галичини.

1.2. Джерельна база

Джерельною базою дослідження послужили різновидові джерела, які за способом кодування інформації розподілено на документальні (документи органів влади й управління міжвоєнної Польщі, політичних партій, культурно-освітніх товариств, церковних інституцій, шкільних закладів), статистичні матеріали, джерела особового походження (спогади, публіцистичні праці, листи), періодичні видання.

Задля реалізації окресленої мети та вирішення завдань дослідження опрацьовано документи, вміщені в збірниках нормативно-правових актів «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», «Dziennik Praw Państwa Polskiego», «Dziennik Ustaw Śląskich», «Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej», «Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego we

³⁰⁸Lempp W. Die Zöcklerschen Anstalten in Stanislau. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 143–148.

³⁰⁹Kneifel E. Geschichte der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen. Winsen an der Luhe: Druck Karl Müller, 1964. 319 s.; Його ж. Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen. Eging: Freimund-Druckerei, 1967. 274 s.; Його ж. Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen 1517–1939. München: Selbstverlag des Verfassers, 1988. 271 s.

³¹⁰Ladenberger E. Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen von 1918 bis 1939 mit besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche A. und H. B. in Galizien. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 119–128.

³¹¹Höhn L. Das deutsch-evangelische Privatvolksschulwesen in Galizien (1782–1939). *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 177–191.

³¹²Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 161–167.

Lwowie», фонди українських і польських архівів, які дають змогу оцінити тогочасну історичну ситуацію, деталізувати події, доповнити їх фактажем.

Для цього дослідження важливими джерелами послужили документи, опубліковані в збірнику «*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*», з-поміж яких варто виокремити тексти Ризького мирного договору 1921 р.³¹³; Малого Версальського договору 1919 р.³¹⁴; Конкордату між Ватиканом та Польською державою 1925 р.³¹⁵; Закон про ратифікацію польсько-чехословацького договору 1925 р.³¹⁶; тексти конституцій Польської Республіки від 17 березня 1921 р.³¹⁷ і 23 квітня 1935 р.³¹⁸; закони, спрямовані на інтеграцію Галичини до складу Польської держави³¹⁹; урядові розпорядження щодо вноормування кордонів Польщі³²⁰; закони щодо земельної реформи, які передбачали аграрну колонізацію західноукраїнських теренів і збільшення тут чисельності осадників і військових колоністів³²¹; закони щодо системи освіти³²².

Значний інтерес становлять матеріали, вміщені в збірниках «*Dziennik Praw Państwa Polskiego*», зокрема ухвала Ради Міністрів про розвиток загальноосвітніх

³¹³ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U.)*. 1921. Nr 49. Poz. 300. S. 814–867.

³¹⁴ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dz. U.* 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1933–1946.

³¹⁵ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.). *Dz. U.* 1925. Nr 72. Poz. 501. S. 1083–1094.

³¹⁶ Ustawa z dnia 30 lipca 1925 r. w sprawie ratyfikacji umowy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką w sprawach prawnych i finansowych, podpisanej w Warszawie dnia 23 kwietnia 1925 r. *Dz. U.* 1925. Nr 89. Poz. 622. S. 1350.

³¹⁷ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 633–658.

³¹⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. *Dz. U.* 1935. Nr 30. Poz. 227. S. 497–508.

³¹⁹ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dz. U.* 1920. Nr 117. Poz. 768. S. 2064–2066; Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawnopolitycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminarjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dz. U.* 1921. Nr 16. Poz. 93. S. 216–217; Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 829. S. 1553–1555.

³²⁰ Oświadczenie Rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. w przedmiocie uznania granic wschodnich Rzeczypospolitej. *Dz. U.* 1923. Nr 49. Poz. 333. S. 556–560.

³²¹ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej. *Dz. U.* 1920. Nr 70. Poz. 462. S. 1229–1237; Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 4. Poz. 17. S. 38–39; Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dz. U.* 1921. Nr 4. Poz. 18. S. 40–41.

³²² Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym. *Dz. U.* 1919. Nr 14. Poz. 147. S. 192–197; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214; Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dz. U.* 1932. Nr 38. Poz. 389. S. 639–645; Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. *Dz. U.* 1932. Nr 33. Poz. 343. S. 545–546; Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1933. Nr 29. Poz. 247. S. 594–603.

шкіл з німецькою мовою навчання³²³, та «Dziennik Ustaw Śląskich», зокрема розпорядження сілезького воєводи про організацію загальноосвітнього шкільництва в Сілезькому воєводстві³²⁴. Важливі документи щодо організації державного та приватного шкільництва³²⁵, діяльності кураторій шкільних округів і шкільних візитаторів³²⁶ містяться в збірнику документів «Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej». Функціонування шкільних рад і кураторії ЛШО дали змогу простежити розпорядження кураторії, вміщені в збірнику «Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego we Lwowie»³²⁷.

Документи, опубліковані у збірнику «Ustawy i najważniejsze Rozporządzenia dla szkół ludowych w królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem

³²³ Uchwała Rady Ministrów o szkołach powszechnych z niemieckim językiem nauczania. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 21. Poz. 232. S. 377–382.

³²⁴ Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 21 sierpnia 1922 r. w przedmiocie urzędzenia szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dziennik Ustaw Śląskich (Dz. U. Śl.)*. 1922. Nr 19. Poz. 63. S. 87–88; Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 29 grudnia 1922 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego z dnia 21 sierpnia 1922 r. (Dz. U. Śl. Nr 19 poz. 63) o urzędzeniu szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1923. R. 2. Nr 3. Poz. 26. S. 15–16; Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 26 czerwca 1924 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego z dnia 29 grudnia 1922 r. (Dz. U. Śl. Nr 3 poz. 26, z dnia 19 stycznia 1923 r.) o urzędzeniu publicznego szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1924. R. 3. Nr 17. Poz. 70. S. 109.

³²⁵ Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej (Dziennik Urzędowy MWRiOP)*. 1920. R. 3. Nr 18 (38). Poz. 111. S. 204–205; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 września 1921 r. w sprawie koncesjonowania prywatnych szkół średnich i seminariów nauczycielskich oraz zatwierdzenia kierowników i nauczycieli tych szkół. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 193. S. 327; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 roku w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii mojżeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 9. Poz. 127. S. 251–253.

³²⁶ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku w sprawie statutu Kuratoriów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 191. S. 325; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 sierpnia 1928 r. w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1928. R. 11. Nr 10 (203). Poz. 168. S. 434–436; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 6 kwietnia 1927 r. w sprawie przepisów dla okręgowych wizytatorów szkolnictwa ogólnie kształcącego i zakładów kształcenia nauczycieli. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. R. 10. Nr 8 (186). Poz. 108. S. 215–218.

³²⁷ Rozporządzenie Kuratorium okręgu szkolnego lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich we Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych z dnia 1 marca 1921 r. *Dziennik Urzędowy Kuratorium okręgu szkolnego we Lwowie*. 1921. R. 25. Nr 3. S. 99–112; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 10 marca 1938 r. (Nr BP-4846/38) w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1938. R. 27. Nr 4. S. 161.

Krakowskiem»³²⁸, уможливили ґрунтовне вивчення освітнього законодавства Австро-Угорської імперії.

Важливу і найчисленнішу групу джерел становлять документи та матеріали органів влади – щорічні тижневі звіти повітових органів держави і слідчих відділів воєводських управлінь державної поліції, в яких містяться відомості про політичну, культурно-освітню, релігійну та господарську діяльність у повітах у конкретний день, місяць чи рік. Найповніше ці матеріали зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), Державному архіві Львівської області (Держархів Львівської обл.), Державному архіві Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАЛ України), а також в Архіві актів нових у Варшаві (AAN) (Archiwum Akt Nowych), Центральному військовому архіві в Варшаві (CAW) (Centralne Archiwum Wojskowe).

Цінні для дослідження окресленої теми матеріали зберігаються насамперед у таких фондах Держархіву Івано-Франківської обл.: ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав. 1921–1939 рр.), ф. 6 (Станіславське повітове староство, м. Станіслав), ф. 68 (Станіславське воєводське управління державної поліції, м. Станіслав 1921–1939 рр.), ф. 226 (Прокуратура Станіславського окружного суду, м. Станіслав).

Політичне, культурне та економічне життя національних меншин Галичини висвітлюють матеріали, які містяться у ф. 2. Звідси можна почерпнути інформацію про діяльність українських, німецьких та єврейських політичних партій, перебіг виборчого процесу до сейму та сенату Польщі, просвітницьку діяльність культурно-освітніх товариств і духовенства різних конфесій, зокрема, греко-католицьких священників у відстоюванні освітніх прав українців, безпекову ситуацію в повітах. У донесеннях Станіславського повітового управління державної поліції, які зберігаються у ф. 6, знаходимо відомості про зібрання та різноманітні віче, проведені українськими і єврейськими націоналістичними партіями й організаціями Станіславського повіту. Подібну інформацію містять матеріали ф. 68, зокрема донесення повітових управлінь державної поліції, що дають змогу довідатися про діяльність партій і організацій у повітах Станіславського воєводства, про результати шкільних плебісцитів, участь у них українських політичних і громадських діячів, а також греко-католицького духовенства, стан безпеки в повітах тощо. Щоденні і місячні звіти Станіславського воєводського управління, які зберігаються у ф. 226, містять детальну інформацію про діяльність польських, українських, німецьких і єврейських політичних партій та загалом про політичну ситуацію в краї.

Звіти воєводської влади та донесення польської поліції щодо діяльності польських, українських, німецьких та єврейських політичних партій, громадських і релігійних організацій Галичини містяться в таких фондах Держархіву Львівської обл.: ф. 1 (Львівське Воєводське управління); ф. 110 (Львівське гродське староство);

³²⁸ Ustawa z dnia 25 marca 1873 r. o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych. *Ustawy i najważniejsze Rozporządzenia dla szkół ludowych w królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1879. S. 46–68; Ustawa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych, i obowiązku posyłania do nich dzieci. *Ustawy i najważniejsze Rozporządzenia dla szkół ludowych w królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1879. S. 1–21.

ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції, м. Львів); ф. 243 (Львівське міське управління державної поліції); ф. 271 (Дирекція поліції у Львові).

Відомості про просвітницьку діяльність польських, українських, німецьких та єврейських культурно-освітніх товариств й організацій краю, звіти війтів ґмін повітовим староствам про запровадження надзвичайних судів для покарання осіб, запідозрених у революційній діяльності, тощо зберігаються у ф. 1. Інформацію про політичне, культурне і громадське життя населення краю можна почерпнути з ф. 110. Значний інтерес становлять документи, які висвітлюють діяльність політичних партій та організацій, що діяли в Галичині, просвітницьких товариств, а також листування РКЦ з Міністерством віросповідань і освіти (МВіО) про надання фінансової допомоги духовенству Львівської римо-католицької архидієцезії. Звіти повітових староств та донесення управлінь поліції Львівського воєводства про діяльність політичних партій і організацій, а також окрему інформацію про культурно-освітню роботу населення краю представлено у ф. 121. Також певні відомості про діяльність політичних партій міжвоєнної Галичини містяться у ф. 243. Повідомлення про звільнення з роботи українців, які відмовилися присягнути на вірність Польщі, вдалося почерпнути з ф. 271.

Документи польської влади про українців, поляків, німців та євреїв міжвоєнної Галичини зберігаються також у фондах Держархіву Тернопільської обл.: ф. 3 (Тернопільське повітове староство); ф. 231 (Тернопільське воєводське управління); ф. 287 (Прокуратура Тернопільського окружного суду, м. Тернопіль).

У ф. 3 зосереджено відомості воєводського управління та донесення органів поліції про політичну, релігійну та культурно-освітню діяльність національних меншин Тернопільського воєводства. Зібрані у ф. 231 звіти повітових староств, органів поліції, а також Станиславівського воєводського управління висвітлюють суспільно-політичну ситуацію у воєводстві, безпековий стан, діяльність політичних партій, релігійних організацій і культурно-освітніх товариств, подають відомості про національний склад учнів місцевих шкіл, вимоги українського населення про запровадження навчання українською мовою, агітаційну діяльність німецьких організацій тощо. Документи подібного змісту зберігаються у ф. 287. Тижневі звіти Тернопільського воєводського управління містять відомості про політичне становище у воєводстві, громадський порядок, а також матеріали про політичне і культурне життя меншин краю міжвоєнних років.

Частина документів, які висвітлюють політичне, релігійне та культурно-освітнє життя польського, українського, єврейського та німецького населення міжвоєнної Галичини, зберігаються у фондах ЦДІАЛ України. Зокрема, у ф. 205 (Прокуратура апеляційного суду) містяться звіти президії Тернопільського воєводського управління щодо заходів із запобігання поширенню впливу та агітаційної діяльності політичних партій непольського населення краю. Оперативні зведення інформаційної служби розвідки про суспільно-політичне становище у прикордонній зоні можна віднайти у ф. 204 (Малопольський окружний інспекторат Прикордонної охорони).

Щорічні місячні звіти воєвод польському уряду про суспільно-політичну, економічну та культурно-освітню ситуацію в міжвоєнній Галичині, які формувалися на підставі донесень повітових староств, містяться у фондах Архіву актів нових у Варшаві: ф. 9 (Міністерство внутрішніх справ); ф. 322 (Міністерство закордонних справ); ф. 1185 (Уряд воєводський у Львові); ф. 1180 (Уряд воєводський у Тернополі);

ф. 1186 (Уряд воєводський у Станиславові); ф. 1181 (Уряд воєводський у Луцьку). Серед збережених у них документів значний інтерес становлять матеріали про діяльність політичних партій, безпековий стан, культурні події, відстоювання освітніх і мовних прав представниками національних меншин, відомості про діяльність товариств і релігійних організацій.

Місячні звіти повітових старостів і донесення поліції містяться також у фонді «Актив Генерального інспекторату Збройних сил» Центрального військового архіву у Варшаві.

Важливу групу першоджерел цього дослідження становлять матеріали про діяльність політичних партій Галичини. Статути, програми, відозви, звіти, матеріали з'їздів, резолюції партій містяться в фондах ЦДІАЛ України. Зокрема, з ф. 344 (Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)) можна почерпнути відомості не лише про діяльність самої партії, її ідеологію, відносини з Польською державою, а й про участь її членів у боротьбі за національне шкільництво, організацію ними акцій шкільного плебісциту, співпрацю з українськими культурно-освітніми товариствами щодо захисту освітніх і мовних прав українців, звіти про стан навчальних закладів на західноукраїнських землях. Резолюції з'їздів УНДО та організованих партією віче в шкільних справах містяться у ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка). Окремі відомості про діяльність УНДО, перебування в лавах партії Кирила Студинського зберігаються у ф. 362 (Студинський Кирило, історик мови і літератури, голова Наукового товариства ім. Шевченка...). У ф. 392 (Українська Парламентарна Репрезентація, м. Варшава) містяться відомості про діяльність українських депутатів у сеймі та сенаті міжвоєнної Польщі, протоколи засідань УПР, подання та інтерпеляції послів щодо мовного та освітнього питання.

Важливі для дослідження діяльності політичних партій документи знаходяться в уже згаданих фондах як українських, так і польських архівів. Зокрема, перелік партій, їх програмні документи, характеристика поліцією та місцевими старостами їх діяльності зберігаються у ф. 2 і ф. 68 Держархіву Івано-Франківської обл., ф. 1 та ф. 243 Держархіву Львівської обл., ф. 231 Держархіву Тернопільської обл.

Відомості про суспільно-політичну ситуацію в Галичині, відносини польської влади з представниками національних меншин, діяльність політичних партій можна почерпнути з фондів Архіву актів нових у Варшаві: ф. 8 (Президія Ради Міністрів у Варшаві); ф. 463 (Посольство Речіпосполитої в Парижі); ф. 474 (Посольство Речіпосполитої в Берліні); ф. 503 (Посольство Речіпосполитої в Лондоні), ф. 322. Статути, звіти партій, відозви, документи про культурно-освітню діяльність партій, а також протоколи засідань Ради Міністрів і Політичного комітету Ради Міністрів, де йшлося про шляхи вирішення національного питання, дають змогу простежити ставлення польської влади до української, німецької та єврейської громад краю, проаналізувати засоби реалізації польської національної політики в Галичині.

Документи, які стосуються політичної діяльності польського громадсько-політичного діяча Я. С. Лося, його взаємин з українськими політиками, релігійними та громадськими діячами, співпраці у відкритті українських навчальних закладів, розроблені ним проекти вирішення українського питання в Польській державі зберігаються у ф. 80 (Архів Лосів з Немец) Державного архіву міста Любліна (Archiwum Państwowe miasta Lublina).

Інформація про освітню діяльність УПР міститься в Архіві Наукового товариства імені Тараса Шевченка (ATNSz) (Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa

Szewczeni), який зберігається в Архіві фондів Національної бібліотеки у Варшаві (AZBN w Warszawie) (Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie). Також тут є матеріали, що дають змогу детально проаналізувати парламентську діяльність українських послів до сейму і сенату, – їхні промови на пленарних засіданнях, інтерпеляції, подання. Відомості про діяльність польських та українських політичних партій, їхні програмні документи, відозви до населення, звіти, агітаційна література тощо містяться у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки у Кракові (BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów) (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów) та у збірках Польської академії наук у Кракові (PAU w Krakowie) (Polska Akademia Umiejętności w Krakowie).

Важливі для дослідження архівні матеріали культурно-освітніх товариств, у яких представлено діяльність українських, польських, єврейських і німецьких організацій на освітній ниві, їх вплив на формування національної свідомості суспільства. Найповніше відомості про діяльність українських, польських, німецьких і єврейських товариств представлені в ЦДІАЛ України. У ф. 348 (Товариство «Просвіта») містяться документи про діяльність «Просвіти», її статuti, відомості про кількість філій, читалень, бібліотек, гуртків, секцій, протоколи загальних зборів товариства, різноманітні інструкції, звернення, протоколи нарад та інші матеріали про кампанію з ліквідації неписьменності серед українського населення, матеріали про організацію та проведення при товаристві курсів для підготовки керівників гуртків, програми поширення діяльності товариства на Волинь, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя, Полісся і Холмщину, листування зі західноукраїнськими товариствами, кооперативними спілками й банками тощо.

Матеріали щодо діяльності «Рідної школи» зберігаються в ф. 206 (Українське педагогічне товариство «Рідна школа»). Це статuti товариства, обіжники Головної Управи у справі організації різноманітних курсів, звіти про діяльність навчальних закладів, які діяли за сприяння товариства, навчальні плани цих шкіл тощо. У ф. 302 (Крайове господарське товариство «Сільський господар») містяться матеріали, які стосуються діяльності «Сільського господаря», його внеску в розвиток приватного професійного україномовного шкільництва. Ф. 319 (Товариство «Союз українок») подає відомості про роботу членів «Союзу українок» на ниві освіти. Матеріали ф. 863 («Спілка німців-християн Галичини») стосуються діяльності цієї організації, реєстрації її місцевих осередків, праці на ниві національного шкільництва, просвітницької роботи серед німецьких колоністів краю, листування з німецькими товариствами Німеччини, Австрії, пересилання з Галичини до Німеччини та у зворотному напрямі книг, шкільних підручників, газет тощо. У ф. 471 («Товариство національно-християнських учителів початкових шкіл Польщі») містяться матеріали про діяльність польських педагогів, організаційну роботу із залучення дітей римо-католицького віросповідання до польськомовних навчальних закладів, піднесення їхнього освітнього рівня, формування у них національної свідомості.

Відомості про склад і діяльність культурно-освітніх організацій Галичини можна почерпнути з матеріалів Держархіву Львівської обл., зокрема зі справ описів 54 і 58 ф. 1, опису 4 ф. 110. Тут зберігаються документи щодо діяльності «Учительської громади», «Української бесіди», «Рідної школи», «Просвіти», польського ТШЛ, а також низки німецьких і єврейських товариств.

Матеріали з'їздів, звітів товариств, в яких містяться відомості про їх склад, діяльність на ниві національного шкільництва та просвітницьку роботу серед

населення, зберігаються у ф. 294 (Філія українського товариства «Просвіта» в м. Тернополі, 1901–1939 рр.), а також у деяких справах опису з ф. 231 Держархіву Тернопільської обл.

Матеріали до діяльності польських освітніх товариств у Галичині зберігаються у фондах Архіву актів нових у Варшаві. Зокрема, статуту, резолюції, протоколи з засідань і звіти ТШЛ, інструкції для членів осередків, кореспонденція зібрані у ф. 88/78 («Товариство школи людової»); відомості про просвітницьку роботу польської вчительської організації ТНШСiВ у краї, захист нею професійних інтересів педагогів, підвищення рівня їхньої кваліфікації – у ф. 73 («Товариство вчителів середніх і вищих шкіл»).

Важливу інформацію про діяльність українських товариств Перемишля, зокрема, Українського інституту для дівчат, філій «Просвіти», «Рідної школи» у Перемишлі містять ф. 399 (Український інститут для дівчат у Перемишлі) та ф. 1084 (Інституції, українські товариства й організації на терені міста Перемишля) Державного архіву м. Перемишля (APP) (Archiwum Państwowe w Przemyślu). Матеріали щодо діяльності українських, німецьких та єврейських просвітницьких товариств, звіти поліції про їх ставлення до держави, просвітницької роботи серед населення зберігаються також у ф. 208 (Акти Краківського гродського староства) Державного архіву м. Кракова і Краківського воєводства (ApmKiWK) (Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego).

В Архіві Наукового товариства імені Тараса Шевченка, який міститься в Архіві фондів Національної бібліотеки у Варшаві, зберігаються матеріали до діяльності «Рідної школи» та «Просвіти» у Галичині, зокрема, відомості про боротьбу їхніх членів за право українських дітей навчатися рідною мовою, участь у шкільних плебісцитових акціях, організацію приватних шкіл різних типів, курсів для неписьменних тощо.

Важливу групу першоджерел становлять конфесійні матеріали: документи з діяльності ГКЦ, РКЦ, протестантського СЦЄАГ, єврейських релігійних організацій, спрямованої на розвиток приватного національного шкільництва та піднесення освітнього рівня населення краю. Документи, які засвідчують надання митрополитом А. Шептицьким матеріальної допомоги українським приватним навчальним закладам та українському студентству як у Польській державі, так і за її межами, зберігаються у ф. 358 (Шептицький Андрей (1865–1944), граф, митрополит галицький Греко-католицької церкви...) ЦДІАЛ України. Важливі відомості про співпрацю ГКЦ з культурно-освітніми товариствами щодо піднесення освітнього рівня українського населення, надання духовенством матеріальної підтримки навчальним закладам зібрані у ф. 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат) і ф. 409 (Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії) ЦДІАЛ України. У цьому ж архіві з ф. 508 («Марійське товариство молоді») можна почерпнути відомості про харитативну діяльність «Марійського товариства молоді», зокрема, про виділення українським студентам грошової допомоги на здобуття освіти.

Інформацію про надання РКЦ матеріальної допомоги польським добродійним організаціям, товариствам, академічним організаціям, її співпрацю з просвітницькими товариствами Галичини щодо піднесення освітнього рівня місцевих поляків можна почерпнути з ф. 197 (Римо-католицька митрополича капітула) ЦДІАЛ України. Відомості про освітню діяльність єврейської релігійної громади

Львова, утримування нею навчальних закладів, сприяння поширенню освіти серед місцевих євреїв зберігаються у ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів) цього ж архіву. Інформація про діяльність протестантських парафій, утримання ними німецькомовних навчальних закладів зібрана у ф. 427 (Правління євангельської церковної громади, м. Львів).

Матеріали до історії релігійного життя протестантських парафій Середньогалицького сеньйорату у Гартфельді та німецького приватного шкільництва, зокрема, розпорядження Галицької суперінтендатури щодо організації релігійного життя, звіти про перевірку німецьких приватних навчальних закладів, відомості про чисельність парафіян тощо, містяться у ф. 151 (Середньогалицький Сеньйорат у Гартфельді) Державного архіву м. Перемишля. Документи про діяльність Галицької суперінтендатури з центром у Станиславові, підтримка протестантським духовенством розвитку національного шкільництва, організація ним різноманітних релігійних і культурно-освітніх заходів з метою піднесення національної свідомості німецьких колоністів краю містяться також у ф. 14 (Міністерство віровизнань та освіти) та ф. 322 Архіву актів нових у Варшаві.

Документація навчальних закладів також становить важливу групу першоджерел, які висвітлюють функціонування приватних початкових і середніх шкіл українського, німецького та єврейського населення Галичини. Найважливіша збірка шкільних документів міститься у ф. 179 (Кураторія Львівського шкільного округу) ЦДІАЛ України. Звідси можна почерпнути відомості про діяльність навчальних закладів національних меншин краю, про результати перевірки цих шкіл, про учителів та їхню професійну кваліфікацію, укомплектування шкільних бібліотек тощо. Діяльність Римо-католицької духовної семінарії у Львові, права та обов'язки студентів, розклад занять, висвітлюють документи ф. 832 (Римо-католицька духовна семінарія, м. Львів). Інформація про діяльність єврейської школи імені А. Кона, чисельність учнів, рівень навчання та виховання в школі зібрана у ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів).

Ф. 194 (Тернопільська повітова шкільна рада) Держархіву Тернопільської обл. містить розпорядження кураторії ЛШО, статистичні відомості про кількість шкіл, учнів та учителів, звіти навчальних закладів про роботу, протоколи вчительських конференцій, скарги педагогів про незаконне звільнення їх з роботи чи переведення на інше місце праці, звіти про діяльність шкільних бібліотек тощо.

Матеріали про ситуацію з українським шкільництвом у Галичині, становище учителів-українців, засади національного виховання учнів в українських приватних навчальних закладах, зміст і видання підручників, звіт про роботу кураторії ЛШО щодо зміцнення польськості в краї зберігаються у ф. 11. (Барвінські); ф. 48 (Заклинські); ф. 62 (Купчинський Т.) відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів).

Фахове шкільництво на теренах Перемишльського повіту представлено матеріалами ф. 391 (Приватна жіноча кравецька гімназія «Товариства школи людової» в Перемишлі, 1922–1946) та ф. 395 (Шкільні акти в матеріалах Державного архіву в Перемишлі – колекція залишків фондів, 1811–1951) Державного архіву м. Перемишля, в яких збереглися документи про діяльність приватних польських і українських професійних шкіл.

Важливі матеріали щодо ситуації в українському, єврейському та німецькому шкільництві в міжвоєнній Галичині, його чисельності, становища учителів, освітніх

вимог представників національних меншин представлені у ф. III–180 (Матеріали Людвіка Едкєрта) Архіву Польської академії наук в Варшаві (Archiwum PAN) (Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie).

Найповніше діяльність МВіО, розвиток початкового та середнього державного та приватного шкільництва в Галичині представлено у ф. 14 Архіву актів нових у Варшаві. Водночас у ф. 503 містяться відомості про єврейське шкільництво, проблему *numerus clausus* у вищих навчальних закладах Галичини, відносини між євреями та польськими урядовцями.

Грунтовніше дослідити національно-освітню політику Польської держави в міжвоєнні роки та освітню діяльність польських, українських, єврейських і німецьких громадсько-політичних діячів, партій, культурно-освітніх товариств, духовенства та релігійних організацій дають змогу опубліковані джерела, а саме: документи, опубліковані А. Белціковською³²⁹, Я. Белціковським³³⁰, Ч. Мадайчиком³³¹, К. Добжинським³³². Цікавою є добірка документів, уміщених у другій книзі третього тому під назвою «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали», які відображають освітню політику ЗУНР, розвиток українського шкільництва і навчальних закладів представників національних меншин³³³. Документи, які висвітлюють основні засади національно-освітньої політики міжвоєнної Польщі, йдеться про протоколи Політичного комітету Ради Міністрів, представлені в п'ятому томі збірника документів «Про Незалежну та кордони»³³⁴. Для дослідження освітньої законодавчої бази Австро-Угорської монархії важливими є впорядковані К. Перожинським закони і розпорядження щодо діяльності народних шкіл³³⁵. Джерелом для аналізу польської національної політики є звіти про життя і діяльність національних меншин Галичини у політичній, освітній і релігійній сферах³³⁶. Важливим джерелом для вивчення парламентської діяльності

³²⁹ Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Belcikowski; słowo wstępne A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. 1086 s.

³³⁰ Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Belcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. 128 s.

³³¹ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. R. 4. Zesz. 3. S. 137–169.

³³² Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. 252 s.

³³³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т. / відп. ред. О. Карпенко; укладач. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. Т. 3. Кн. 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження. 680 с.

³³⁴ O Niepodległą i Granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego. Warszawa; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. 535 s.

³³⁵ Ustawy i Rozporządzenia w zakresie szkół ludowych / zebrał i ułożył K. Pierożyński. Lwów: Nakł. Rady szkolnej krajowej, 1904. 447 s.

³³⁶ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1932. 121 s.; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec

українських, польських, єврейських і німецьких послів до сейму та сенату Польщі, аналізу їхньої законодавчої роботи, виступів та інтерпеляцій були стенографічні матеріали зі засідань сейму та сенату Польської держави (*Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej*; *Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej*).

Для дослідження діяльності культурно-освітніх організацій, з'ясування їх мети та завдань значний інтерес становлять опубліковані статuti³³⁷. Водночас важливі відомості про діяльність товариств, кількість філій, членів, проведені культурні та освітні акції, можна почерпнути з їх звітів³³⁸.

Інформацію про національний, конфесійний і соціальний склад населення Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, а також міжвоєнної Польської держави загалом зібрано в документах першого 1921 р.³³⁹ та другого 1931 р.³⁴⁰ переписів населення. Однак результати цих переписів не можна вважати достовірними беззастережно, оскільки польська влада всіляко намагалася свідомо применшити відсоток етнічних груп, зокрема українців і білорусів, і в такий спосіб переконати світову громадськість у переважанні поляків. Треба враховувати, що на час перепису 1921 р. ще не завершився міграційний рух населення у східних і західних воєводствах, спричинений військовими діями, а також те, що українці Галичини бойкотували його. Натомість у 1931 р. при опитуванні не ставилося запитання про національність, а лише про мову.

Статистичні відомості про політичний, релігійний і культурно-освітній розвиток Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств містяться в «Малому статистичному щорічнику»³⁴¹ та «Річнику статистики Польської

1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. 118 s.; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. 119 s.

³³⁷ Statut Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. Lwów: [S. n.], 1921. 16 s.

³³⁸ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1925. 83 s.

³³⁹ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 27. 374 s.; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 28. 275 s.; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 29. 278 s.

³⁴⁰ Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 65. 334 s.; Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 68. 452 s.; Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 78. 302 s.

³⁴¹ Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. 424 s.

Речіпосполитої»³⁴². Статистичну інформацію про кількість початкових, середніх, професійних, вищих навчальних закладів, учительських семінарій та учнів і педагогів у них наведено у статистичних збірниках «Статистика шкільництва», які виходили з 1932 по 1939 рр.³⁴³ Додаткові відомості про послів і сенаторів, обраних до парламенту міжвоєнної Польщі, їхні політичні погляди, освітню діяльність містять статистичні дані, зібрані Т. Жепецьким та К. Жепецьким³⁴⁴.

З огляду на проблематику монографії до джерел особового походження відносимо публіцистичні праці польських та українських політичних і громадських діячів, які пропонували різні шляхи вирішення національної проблеми в державі, а також акцентували на розвитку національного шкільництва. Праці, що стосувалися політики міжвоєнної Польщі в галузі освіти, зокрема щодо національних меншин, розвитку українського шкільництва в Галичині, ставлення до нього тогочасної влади, почали з'являтися ще в міжвоєнні роки. Нормативно-правові акти та загалом освітню політику Польщі, а також ставлення влади до українського шкільництва проаналізував К. Федорович³⁴⁵. Про нехтування прав українців тогочасною владою, нищення українських навчальних закладів неодноразово писав І. Герасимович³⁴⁶. Організацію українського приватного шкільництва в краї, роль культурно-освітніх товариств у розвитку україномовних навчальних закладів висвітлює М. Терлецький³⁴⁷. Боротьбу українців за національний університет, протидію як влади, так і польської громадськості, відкриттю в Галичині україномовного вищого навчального закладу описали посол до польського сейму В. Мудрий та учений М. Кордуба³⁴⁸.

³⁴²Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. R. 1. Cz. 2. 373 s.; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. R. 2. Cz. 3. 224 s.; Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. R. 5. 612 s.

³⁴³Statystyka szkolnictwa 1931/32. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. Seria B. Zesz. 20. 94 s.; Statystyka szkolnictwa 1932/33. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1934. Seria C. Zesz. 9. 82 s.; Statystyka szkolnictwa 1933/34. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1935. Seria C. Zesz. 21. 86 s.; Statystyka szkolnictwa 1936/37. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Seria C. Zesz. 82. 84 s.; Statystyka szkolnictwa 1937/38. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. Seria C. Zesz. 101. 98 s.

³⁴⁴Rzepecki T., Rzepecki K. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej, 1928–1933: Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1928. 254 s.

³⁴⁵Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924. 94 с.

³⁴⁶Герасимович І. Збройна і культурна війна. Львів: Накладом автора, 1925. 24 с.; Його ж. Як проводити шкільний плебісцит за українську мову навчання: Практичний підручник з текстом закону і нового виконного порядку. Львів: Накладом автора, 1939. 46 с.

³⁴⁷Терлецький М. Українське приватне шкільництво. *Українська школа*. 1938. Ч. 1–6. С. 32–36.

³⁴⁸Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / ред. О. Романів; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Фундація українського вільного університету в ЗСА. Львів; Нью-Йорк: [б. в.], 1999. 194 с.; Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU)*. 1933. Nr 2(4). S. 4–8.

Значний масив публіцистичних розвідок, в яких акцентовано увагу на освітній політиці Польщі щодо національних меншин, реформуванні освітньої сфери, становлять праці польських діячів. Зокрема, С. Собінський³⁴⁹, З. Столінський³⁵⁰, Ф. Слівінський³⁵¹, К. Сосніцький³⁵² зосередили увагу на реорганізації освітньої системи Польщі, реалізації концепцій національного та державницького виховання, функціонуванні шкільництва національних меншин, а також їхній боротьбі за національні школи. Е. Ромер, порівнюючи соціальну структуру та культурний розвиток поляків і українців краю, наголошував на панівних позиціях польської нації, а також на шкідливості впливу утравізму в шкільництві на польськомовних дітей, позбавлених можливості навчатися рідною мовою³⁵³. Своє бачення польсько-української проблеми в Галичині та шляхи її вирішення представили А. Бохенський, Я. С. Лось, В. Бончковський³⁵⁴.

Проблеми статусу польської мови та мов національних меншин перебували в центрі уваги польських політичних діячів, зокрема міністра віросповідань та освіти С. Грабського³⁵⁵. У своїх публікаціях він обґрунтовував необхідність запровадження двомовності в шкільництві східних воєводств Польської держави, що, на його думку, мало сприяти зміцненню там польськості та врегулюванню міжнаціональних відносин. Вплив утравізації на державне шкільництво та навчальні заклади національних меншин аналізував С. Хрусцель³⁵⁶. Ці автори здебільшого виступали з пропольських позицій, заперечуючи право представників національних меншин навчатися в школах з рідною мовою викладання.

Значний інтерес становлять спогади політичних і громадських діячів, які, хоча інколи суб'єктивно, викладають власне бачення вирішення національного та освітнього питання в Польській державі. Свою оцінку громадсько-політичного життя міжвоєнної Польщі, українсько-польських відносин, боротьби українців за національне шкільництво, документи і коментарі до них, вмістив у спогадах «Життя–події–люди» І. Кедрин³⁵⁷. Активний діяч ОУН Д. Куп'як описав тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Галичині, важке становище українських педагогів

³⁴⁹Sobiński S. Szkolnictwo w Małopolsce Wschodniej pod względem stosunków narodowych. Lwów: Nakładem Redakcji «Gazety Lwowskiej», 1921. 31 s.

³⁵⁰Stoliński Z. Szkolnictwo niemieckie w Polsce. Warszawa: Wyd-wo Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1927. 24 s.

³⁵¹Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów; Warszawa: Książnica–Atlas, 1929. 163 s.

³⁵²Sośnicki K. Podstawy wychowania państwowego. Lwów; Warszawa: Książnica–Atlas, [post 1931]. 279 s.

³⁵³Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej. Lwów: Księgarnia «Książka», 1937. 64 s.

³⁵⁴Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa: Polityka, 1938. 242 s.

³⁵⁵Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. Warszawa: Druk «A. Michalski», 1927. 11 s.; Grabski S. Szkoły dwujęzyczne. *Muzeum*. 1927. R. 42. S. 45–53.

³⁵⁶Chruściel S. Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą. Lwów: Nakładem Zarządu Głównego T.S.L., 1938. 18 s.

³⁵⁷Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.

та боротьбу українців за національне шкільництво³⁵⁸. Подібні відомості містяться у спогадах Голови Крайової екзекутиви ОУН Л. Ребета³⁵⁹. Відомості про політичну ситуацію в міжвоєнній Польщі, діяльність українських партій у Галичині залишив громадсько-політичний діяч член УСДП А. Чернецький³⁶⁰.

Спогади, які дають можливість краще зрозуміти освітню політику міжвоєнної Польської держави щодо українців, висвітлюють змагання українського населення Галичини за збереження національного шкільництва, залишив український педагог, діяч «Просвіти» та член НТШ у Львові С. Шах³⁶¹. Про спроби влади виховати з учнів утравістичних шкіл польських патріотів за допомогою національних символів – польського герба, портретів керівників держави, співання польського гімну, відзначення державних свят та історичних дат, – і про намагання учнів-українців всіяко уникати участі у цих заходах, йдеться в спогадах українського громадського діяча В. Бемка³⁶² та єврейського історика Ш. Редліха³⁶³. Про нав'язування учням обов'язкових творів польських письменників, зокрема Генрика Сенкевича «Огнем і мечем», та негативний вплив цих творів на учнівську молодь писав громадсько-політичний діяч В. Макар³⁶⁴. Депутат Галицького сейму та польського сенату, український громадський діяч, голова УСРП І. Макух залишив цікаві відомості про діяльність українських послів і senatorів, зокрема, відстоювання ними освітніх прав українського народу, а також інформацію про суспільно-політичні процеси міжвоєнних років³⁶⁵.

Про важке життя українських педагогів, їхні спроби виховувати учнів у національному дусі дізнаємося зі спостережень учительок О. Дучимінської³⁶⁶ та У. Кравченко³⁶⁷. У цьому контексті значний інтерес становлять спогади громадського діяча та історика І. Крип'якевича, який, будучи учителем Філії української академічної гімназії у Львові, зазнав тиску з боку польської влади за свою про-українську позицію та особисто зіткнувся з примусовим переведенням учителів-українців з одних шкіл в інші під приводом «добра школи»³⁶⁸. М. Соневицький

³⁵⁸ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто; Нью-Йорк: Накладом автора, 1991. 432 с.

³⁵⁹ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен: Український самостійник, 1964. 131 с.

³⁶⁰ Чернецький А. Спомини з мого життя / упоряд. О. Жерноклеєв, В. Великочий. Київ: Основні цінності, 2001. 168 с.

³⁶¹ Шах С. Львів – місто моєї молодости. Мюнхен: «Християнський Голос», 1956. Ч. 3. 362 с.

³⁶² Бемко В. Бережани – Бережанщина: історико-географічний нарис. *Бережанщина в спогадах емігрантів* / упоряд. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 3–246.

³⁶³ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945: вид. 2-е / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2007. 289 с.

³⁶⁴ Макар В. Пройдений шлях. Спомини. Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911–1929). Торонто: Гомін України, 1983. 456 с. [Бібліотека «Гомону України» ч. 56].

³⁶⁵ Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. 628 с.

³⁶⁶ Дучимінська О. В. Сумний Христос: Повісті, оповідання / упоряд. та авт. післямови Р. Д. Горак. Львів: Каменяр, 1992. 242 с.

³⁶⁷ Кравченко У. Спогади учительки. URL: <https://zbruc.eu/node/54724> (дата звернення: 25.08.2017).

³⁶⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 77–140.

описує спроби польської влади насадити польський характер українським навчальним закладам, що проявилось в запровадженні обов'язкового вивчення польської мови, зменшенні кількості годин на вивчення української, заміні українських учителів поляками³⁶⁹. Згадки про свої шкільні роки, ставлення учителів-поляків до українських школярів, взаємини між польськими та українськими дітьми в міжвоєнній Галичині представив Л. Білас³⁷⁰. Цікаві спостереження про події в міжвоєнному Львові, міжнаціональні відносини в краї, згадки про свої шкільні роки залишив Р. Волчук³⁷¹. Відомості про передумови заснування та діяльність Українського таємного університету у Львові, переслідування викладачів та студентів навчального закладу польською поліцією, боротьбу українців за національне вище шкільництво представив Ю. Редько, який опублікував свої спогади під псевдонімом Ю. Крук-Мазепинець³⁷². Про громадську діячку, педагога та письменницю Костянтину Малицьку знаходимо відомості у згадках О. Федак-Шепарович³⁷³.

Спогади педагогів україномовної державної гімназії в Тернополі опубліковані у виданні «Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998». Зокрема, нарис діяльності гімназії, навчальні плани, роботу шкільних гуртків та організацій, побут учнів описав О. Кравченюк³⁷⁴. Директор гімназії М. Губчак навів цікаві відомості про спротив українських школярів колонізаційному натиску влади, а також висловив власні міркування про причини її закриття польськими урядовцями в 1930 р.³⁷⁵ Колишній учень Української академічної гімназії у Львові В. Янів поетапно описав наступ польської влади на українське шкільництво, відверте нав'язування виразної «державної» лінії виховання, а також поширення впливу на гімназистів «Пласту», «Союзу української

³⁶⁹ Соневицький М. Спогади старого педагога / упоряд. та ред., післямова й коментарі С. Яреми. Львів: Львівське крайове товариство «Рідна Школа»; Наукове товариство ім. Шевченка, 2001. 112 с.

³⁷⁰ Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / ред. Я. Ісаєвич; упорядн. Л. Білас. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 204 с.

³⁷¹ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. Вид. 3-є, переглянуте і виправлене. Київ: Критика, 2011. 192 с.

³⁷² Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.). Львів: Друкарські куншти, 2012. 224 с.

³⁷³ Федак-Шепарович О. У Союзі Українок (Константина Малицька – якою я її пам'ятаю). *Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця* / ред. Л. Бурачинська. Торонто: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1965. С. 106–109.

³⁷⁴ Кравченюк О. Нарис діяльності гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 33–50.

³⁷⁵ Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (1898–1930). (Нарис споминів). *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 51–60.

націоналістичної молоді» та ін.³⁷⁶ Про вплив УВО та ОУН на гімназійну молодь задувають випускники Академічної гімназії у Львові З. Матла³⁷⁷ та О. Питляр³⁷⁸.

Серед праць, у яких містяться важливі відомості про життя німців Галичини, їхні відносини з представниками інших національностей краю, – спогади дружини німецького пастора та громадського діяча Т. Цеклера Л. Цеклер³⁷⁹. Звідси можна почерпнути інформацію про церковну діяльність Т. Цеклера, його роль у розбудові німецькомовного приватного шкільництва, участь у німецьких релігійних і культурно-освітніх товариствах.

На особливу увагу заслуговують спогади польських політичних діячів С. Тугутта³⁸⁰ та В. Вітоса³⁸¹, у яких, з-поміж іншого, містяться відомості про польську політику в Галичині та спроби урядовців вирішити освітнє питання.

Вагоме інформативне значення мають спогади мешканців міжвоєнного Львова, зокрема, дочки українського правника і лікарки О. Царик³⁸², дочки українського письменника Ю. Опінського А. Рудницької³⁸³, сина працівника тютюнової фабрики у Винниках Я. Слаби³⁸⁴, які містять відомості як про співіснування різних національностей на побутовому рівні, так і про умови навчання в приватних і державних школах.

Окрему групу першоджерел становлять періодичні видання. У дослідженні використано публікації українських, польських, єврейських і німецьких газет і журналів міжвоєнних років. Значну наукову цінність мають матеріали видань «Діло», «Громадський голос», «Робітничий голос», «Свобода», «Нова Зоря», з яких можна почерпнути інформацію про українсько-польські відносини, політичну діяльність провідних українських партій УНДО та УСРП, боротьбу їхніх членів за

³⁷⁶ Янів В. Життя молоді УАГ в перші роки польської окупації. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упор. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 259–280.

³⁷⁷ Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упор. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 283–297.

³⁷⁸ Питляр О. Початки Юнацтва ОУН в Академічній гімназії (Спомини). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упор. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 299–308.

³⁷⁹ Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер: спогади / пер. з нім. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 168 с.

³⁸⁰ Thugutt S. Wybór pism i autobiografia. Warszawa: Wyd-wo Towarzystwa Kooperatystów, 1939. 376 s.

³⁸¹ Witos W. Moje wspomnienia. Warszawa: Nakładem Ludowej Spółdzielni Wydawniczej, 1978. T. 3. 588 s.

³⁸² Caryk O. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/olena-caryk.html> (дата звернення: 03.04.2018); Її ж. Współzycie różnych narodowości (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/olena-caryk.html> (дата звернення: 03.04.2018).

³⁸³ Rudnycka A. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/anna-rudnycka.html> (дата звернення: 03.04.2018).

³⁸⁴ Słaby J. Lwów przedwojenny (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018); Його ж. Współzycie różnych narodowości (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).

національне шкільництво, участь у шкільних плебісцитових акціях, протистояння за впливи на культурно-освітні товариства. Деякі факти до історії українського, польського, німецького та єврейського населення Галичини подано в польському виданні «Справи національностей» («Sprawy Narodowościowe»), з нього можна почерпнути відомості про розвиток приватного шкільництва національних меншин, діяльність просвітницьких товариств і міжнаціональні відносини в Галичині. Своє бачення шляхів урегулювання польсько-українських відносин оприлюднили польські й українські політичні та громадські діячі на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня» («Biuletyn Polsko-Ukraiński»). Політичну ситуацію в міжвоєнній Польщі, взаємини поляків з представниками національних меншин висвітлював часопис «Натіо» («Natio»). Важливі відомості до історії шкільництва національних меншин містяться у польських, українських, єврейських та німецьких виданнях: «Мета», «Рідна школа», «Учитель», «Українська школа», «Учительське слово», «Дорога» («Droga»), «Хвиля» («Chwila»), «Польська газета» («Gazeta Polska»), «Єврейський щомісячник» («Miesięcznik Żydowski»), «Наш кур'єр» («Nasz Kurier»), «Наш огляд» («Nasz Przegląd»), «Новий часопис» («Nowy Dziennik»), «Народна газета східних німців» («Ost-Deutsches Volksblatt»), «Польська освіта» («Oświata Polska»), «Робітник» («Robotnik»), «Річпосполита» («Rzeczpospolita»), «Шкільні справи» («Sprawy Szkolne»), «Робітничя трибуна» («Trybuna Robotnicza»), «Євангельський провісник» («Zwiastun Ewangeliczny») та ін.

Отже, виявлення та критичний аналіз різноманітних джерельних матеріалів уможливили цілісне відтворення освітньої діяльності українців, поляків, євреїв і німців міжвоєнної Галичини, дали змогу об'єктивно оцінити роль освітніх процесів у формуванні національної свідомості населення краю.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Реалізацію національно-освітньої політики урядів міжвоєнної Польщі щодо населення Галичини досліджено на двох рівнях: емпіричному (накопичення фактів на підставі вивчення історичних джерел, їх класифікація та систематизація відповідно до мети, завдань і предмета дослідження) і теоретичному (досягнення синтезу знань у формі наукової теорії, аналіз накопиченої інформації, з'ясування зв'язків і закономірностей, характерних для предмета та об'єкта дослідження, обґрунтування оцінних суджень і висновків щодо національно-освітньої політики міжвоєнної Польщі).

Міждисциплінарний характер дослідження зумовлений його зв'язком з такими науковими галузями, як історія, політологія, культурологія, соціологія, демографія. З огляду на це у процесі вибору методології використано методи та принципи, якими послуговуються соціогуманітарні дисципліни.

Методологічний інструментарій дослідження складається з принципів дослідження, методів пізнання та термінологічного апарату.

В основу методологічного інструментарію покладено методологічні принципи, якими, поряд з методами дослідження, необхідно керуватися в процесі вивчення історичних явищ і подій¹. Я. Калакура визначає принципи дослідження як емпірично вироблені, науково осмислені та практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких гарантує глибоке вивчення та правдиве висвітлення конкретної проблеми, події чи явища². Вивчення і всебічний аналіз суспільно-політичних і культурно-освітніх процесів, які відбувалися в міжвоєнній Галичині, ґрунтуються на загальнофілософських принципах, що фактично слугують нормативно-постулативними вимогами до дослідження, а їх дотримання гарантує правдивість отриманих результатів. У розвідці використано методологічні принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності) та багатофакторності.

Універсальним принципом методології дослідження є *принцип історизму*, який передбачає аналіз емпіричного матеріалу в логічній і хронологічній послідовності, за обов'язкового врахування взаємозв'язку та взаємозумовленості його складових. Суть цього принципу Я. Дашкевич сформулював так: «Справжню історичну науку уявляю собі як об'єктивну наукову дисципліну, яка при всьому нашому толерантному ставленні до плюралізму думок, не може бути нагромадженням

¹ Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики. *УІЖ*. 1994. № 4. С. 31.

² Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця. *Українознавство*. 2003. № 1(6). С. 76.

плюралістичного різнобою з тої причини, що історична правда може бути лише одна-єдина»³.

Принцип історизму зумовив послідовно історичний підхід до аналізу суспільно-політичних і культурних процесів, подій і явищ, які відбувалися у міжвоєнній Польщі, і народів, які її заселяли у конкретний історичний час. Застосування цього принципу допомогло всебічно проаналізувати появу, формування і розвиток процесів і явищ у хронологічній послідовності, простежити внутрішні та зовнішні зв'язки між ними, виявити закономірності та пояснити суперечності. Його дотримання дало змогу висвітлити в національно-освітній сфері Польщі ті процеси, які суттєво вплинули на збереження національної самобутності населення Галичини, а також врахувати вплив політичних обставин, суспільно-політичної ситуації, культурних, релігійних та інших чинників. З дотриманням цього принципу простежено освітню діяльність українських, польських, єврейських і німецьких політичних, релігійних і культурних діячів, спрямовану на формування національної свідомості власних народів, з'ясовано трансформації польської національно-освітньої політики, їх причини і наслідки, а також специфіку і значущість впливу цих змін на розвиток шкільництва в Галичині. Встановлено відмінності між освітньою діяльністю політиків, представників духовенства та громадських діячів Галичини, що мала на меті зберегти національну ідентичність населення краю.

Пізнати і пояснити певні явища чи події, що відбуваються на межі взаємодії різних факторів стає можливим лише на основі системного підходу до них, саме тому у подібних дослідженнях набуває важливості *принцип системності*. Цей принцип допоміг розкрити цілісність об'єкта національно-освітньої політики урядів Польської держави, дав змогу оцінити роль й охарактеризувати місце Галичини в системі культурних, соціальних і політичних трансформацій міжвоєнної Польщі.

Реалізацію неупередженого підходу до висвітлення освітньої діяльності етнічного населення Галичини, спрямованої на формування та збереження власної національної самобутності, забезпечує *принцип об'єктивності*. З одного боку, він орієнтує на соціально-політичну неупередженість під час дослідження, а з іншого – передбачає всебічний аналіз фактів, процесів і явищ та їх трактування без будь-якого спотворення історичних реалій. За його допомогою дослідники виявляють об'єктивність як суспільних процесів, так і розвитку знань про них, суб'єктивно-об'єктивний характер джерельної бази, її достовірність, а також враховують результати інших історичних досліджень, зіставляють різні точки зору на конкретну подію чи явище, виокремлюють найбільш правдиву інформацію, з'ясовують ступінь її повноти⁴.

Принцип об'єктивності передбачає представлення різних поглядів на національно-освітню політику Польщі та боротьбу етнічного населення Галичини за розвиток національного шкільництва, аналіз оцінок сучасних вітчизняних та іноземних учених, опираючись на факти та події минулого, не підтасовуючи та не замовчуючи їх, а також не підлаштовуючись під наперед окреслені схеми. Усе це в комплексі дало змогу представити власне трактування відмінностей між освітньою

³ Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.). *Сучасність*. 1992. Ч. 8. С. 49.

⁴ Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця. С. 77.

діяльністю українців, поляків, євреїв і німців, спрямованою на збереження власної національної ідентичності.

З принципами системності та об'єктивності тісно пов'язаний *принцип всебічності*, який передбачає вивчення предмета дослідження з політичного, соціального, етнічного, духовного, правового, міжнародного та інших боків. Використання цього принципу при опрацюванні джерел уможливило виявлення та вивчення джерельного матеріалу, який містить відомості про суспільно-політичні, освітні, релігійні, міжнаціональні, демографічні, міжнародні процеси, що відбувалися в міжвоєнній Польщі. Усебічно висвітлити проблеми національного й освітнього життя населення Галичини допомогла опора на здобутки у цій сфері політологів, істориків, культурологів, правників тощо.

Принцип об'єктивності забезпечує реалізацію *принципу науковості*, який передбачає розкриття причинно-наслідкових зв'язків подій, процесів, явищ, застерігає від фактографізму, заідеологізованості, описовості і вимагає доказовості наукових положень і висновків, які мають впливати з аналізу джерельної бази.

Попри відмінні підходи до вирішення української, польської, німецької та єврейської освітньої проблеми в різний час, дотримання у дослідженні *принципу наступності* дало змогу простежити послідовність польської національно-освітньої політики в процесі розвитку наукового пізнання, уникнувши однобічності та суб'єктивізму.

Принцип багатofакторності уможливив вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема, політичних, культурних, зовнішніх, внутрішніх, регіональних, які позначилися на національній, освітній і мовній політиці Польської держави та на освітній діяльності населення Галичини, спрямованій на забезпечення дітям доступу до навчання рідною мовою. Водночас, дотримуючись *принципу опори на історичні джерела*, всі висновки, твердження, узагальнення та тези підкріплено відповідними джерелами з національно-освітньої та мовної політики Польщі, міжетнічних відносин, просвітницької діяльності політичних партій та їх членів, громадських товариств та організацій, релігійних установ і духовенства, до яких застосовано науково-критичний підхід.

До комплексу основних дослідницьких методів як компонента методологічного інструментарію дослідника належать як загальнонаукові методи – аналізу та синтезу, абстрагування, узагальнення, індукції та дедукції, системний, так і спеціальні методи дослідження: пошуковий, типологізації, герменевтичний, історичний і логічний, критичного аналізу джерел та історіографії, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, метод періодизації (діахронний), біхевіористський, ретроспективний, статистично-кількісний.

Процеси, події, явища в історії, культурі, духовному та побутовому житті українського, польського, єврейського та німецького народів міжвоєнної Галичини не можна пізнати без їх *наукового аналізу*. На етапі дослідження джерельного матеріалу, вивчення структурних складових загальної проблеми, конкретних явищ, подій і фактів цей метод чи не найважливіший. На підставі результатів аналізу конкретного джерела, групи джерел і джерельної бази загалом здійснюється *синтез*, який полягає в зіставленні отриманої джерельної інформації, відновленні на цій основі подій і процесів, узагальненні й формулюванні висновків, формуванні цілісного знання з конкретної проблеми⁵. Методи аналізу та синтезу сприяли

⁵ Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця. С. 78.

визначенню стану історіографії та джерельної бази окресленої теми. На підставі використання цих методів вдалося простежити процес реалізації національно-освітньої політики польських урядів у Галичині.

На емпіричному та теоретичному рівнях дослідження застосовується *метод абстрагування* – це зосередження уваги на властивостях і відношеннях, які безпосередньо стосуються об'єкта наукового дослідження⁶. Використання цього методу зумовлено тим, що реальні суспільні процеси характеризуються великою кількістю властивостей та особливостей, охопити які в одному дослідженні практично неможливо. На основі згаданого методу вдалося зосередитися на освітній діяльності населення міжвоєнної Галичини, спрямованій на формування та збереження національної свідомості в умовах асиміляційної політики Польської держави.

Метод абстрагування органічно поєднаний з *методом узагальнення*, що дав змогу сформувати цілісну картину освітньої діяльності політиків, представників духовенства та громадських діячів різних національностей Галичини, які доклали чимало зусиль до збереження власної мови, традицій, культури та піднесення національної свідомості громадян, і сформулювати відповідні висновки.

Завдяки *методу формалізації*, який передбачає вивчення різноманітних подій і явищ шляхом висвітлення їх змісту та структури у знаковій формі, вдалося зобразити результати наукового дослідження у відповідних термінах і поняттях.

Оскільки робота історика на всіх етапах наукового дослідження, як зазначає Н. Яковенко, з-поміж іншого, полягає в конструюванні цілісності з поодиноких фактів, то важливим для науковця є *метод індукції*, який передбачає пізнання загального через дослідження одиничного⁷. Метод індукції органічно пов'язаний з *методом дедуції*, що полягає у висвітленні подій і явищ від загального до часткового, одиничного, від загальних тверджень до окремих висновків. Ці методи застосовувалися впродовж усього дослідження національно-освітньої політики міжвоєнної Польщі – від початку накопичення інформації до її опису. Зокрема, конкретні фактологічні матеріали щодо освітніх, політичних чи національних процесів в окремих місцевостях у певний період часу послужили підставою для з'ясування особливостей національної, освітньої та мовної політики Польської держави, діяльності політичних партій, просвітницьких і релігійних організацій, оцінки ролі застосування рідної мови та розвитку національної освіти у збереженні власної самобутності.

За допомогою *системного методу* вдалося сформувати повну картину минулого і в комплексі простежити розвиток національного шкільництва на теренах Галичини від часу її входження до складу Польщі та до початку Другої світової війни, проаналізувати політичну, громадську та релігійну діяльність населення краю, спрямовану на розвиток навчальних закладів з рідною мовою викладання та збереження власної національної ідентичності, як цілісну систему, що складається з низки взаємопов'язаних елементів.

Пошуковий метод як один зі спеціальних методів дослідження – використано для визначення стану вивчення досліджуваної проблеми, виявлення джерел з обраної теми, а *метод типологізації та класифікації* – для систематизації джерельних матеріалів, літератури, зіставлення фактів, класифікування поглядів політичних, громадських і

⁶ Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/001start.htm (дата звернення: 14.02.2018).

⁷ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 39.

релігійних діячів. *Герменевтичний метод* дає змогу акцентувати увагу на акті «розуміння» джерела, а не на його аналізі чи критиці⁸. З його допомогою проаналізовано джерельні та історіографічні матеріали, статистичні документи, програми, відозви та звернення і на підставі результатів цього аналізу осмислено значення освітньої діяльності населення міжвоєнної Галичини для збереження його національної ідентичності.

Відповідно до засад *історичного та логічного методів* висвітлено політичну, освітню та релігійну діяльність українців, поляків, євреїв і німців, паралельно в просторовому (терени Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, які входили до складу Польської держави) і в часовому (міжвоєнні роки) вимірах. Це стало можливим саме завдяки поєднанню цих методів, оскільки лише в сукупності вони відображають єдність процесу людського пізнання в часі та просторі⁹. Ці методи уможливили аналіз діяльності політичних, громадських і релігійних діячів Галичини з урахуванням тягlosti суспільно-політичних і культурно-освітніх процесів міжвоєнної Польщі.

Метод критичного аналізу джерел та історіографії вимагає застосування різних способів перевірки достовірності інформації, почерпнутої з джерел, що характеризуються значним обсягом, політичною заангажованістю, суб'єктивністю. Цей метод застосовано при опрацюванні матеріалів українських і польських архівів, зокрема офіційних документів державних органів влади, повітової влади Галичини, що стосуються освітньої діяльності політичних партій, товариств і представників духовенства національних меншин, які часто містять інформацію тенденційного характеру, що вимагає врахування тогочасних історичних умов, ідеологічних підходів. Подібні документи вимагають зіставлення з іншими джерелами, зокрема тогочасною періодикою, чи зі спогадами сучасників. Особливо ефективним цей метод виявився при опрацюванні матеріалів періодики, оскільки тогочасна преса Галичини через цензуру не могла адекватно висвітлювати громадську думку населення краю.

Історико-порівняльний метод використано у процесі дослідження освітньої діяльності українських, польських, єврейських і німецьких політичних і громадських діячів, а також частини духовенства, які доклалися до підвищення освітнього рівня населення та формування його національної свідомості на теренах трьох галицьких воєводств і порівняння цих процесів з процесами на решті земель, що входили до складу Польщі. Завдяки цьому методу вдалося порівняти національно-освітню політику держави щодо окремих меншин, а також концепції державної та національної асиміляції, виявити спільне й особливе в цих історичних явищах¹⁰.

У випадках, коли у джерельних матеріалах українських і польських архівів, які стосуються досліджуваного регіону, виявлено прогалини, а документи, що походять з інших теренів Польщі, представлені повніше і вже науково опрацьовані, застосовувався *історико-типологічний метод*.

Виокремлення в межах досліджуваної теми важливих проблем і зосередження на кожній з них у хронологічному порядку, тобто застосування *проблемно-*

⁸ Галушко К. Ю. Герменевтика історична. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Germenevtika_istorychna (дата звернення: 07.08.2017).

⁹ Зашкільняк Л. О. Вступ до методології. Львів: ЛОНМІО, 1996. С. 69.

¹⁰ Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 29. С. 252.

хронологічного методу, дало змогу виявити особливості суспільно-політичного розвитку міжвоєнної Галичини, трансформації в національно-освітній політиці Польщі, адекватно висвітлити й оцінити політичну, культурно-освітню, релігійну діяльність українців, поляків, євреїв і німців краю, спрямовану на забезпечення дітям умов для здобуття освіти рідною мовою та збереження національної ідентичності, а також їхні відносини з тогочасною владою.

Метод періодизації дав можливість розмежувати основні періоди в національній, мовній та освітній політиці міжвоєнної Польщі, а також виокремити етапи в розвитку національного шкільництва меншин краю.

Для дослідження національного, демографічного складу населення Галичини, структури системи освіти (кількості державних навчальних закладів, а також приватних шкіл різних національних меншин), освітнього рівня населення використано *статистично-кількісний метод*. Однак суперечливість джерел, зокрема, недотримання вимог точності та достовірності статистичних показників під час переписів населення 1921 та 1931 рр., діяльність єврейських релігійних шкіл – хедерів старого зразка у підпіллі тощо, унеможливили використання їх результатів для підтвердження певних висновків дослідження.

У контексті цієї розвідки інтерес становлять формулювання дефініцій основних термінів і понять, покладених в основу його категоріального апарату, зокрема таких, як «національна політика», «освітня політика», «мовна політика», «національна свідомість», «національна самосвідомість», «національна ідентичність», «національна меншина», «Східна Галичина», «Східна Малопольща», «східні креси».

На культурно-освітній діяльності населення Галичини, спрямованій на збереження власних національних традицій, культури, рідної мови та загалом національної ідентичності, відчутно позначилася національна та освітня політика міжвоєнної Польщі. Основою національної політики польських урядів були, з одного боку, прагнення мінімізувати лінгвістичну строкатість населення, з іншого, – курс на асиміляцію більшості національних меншин. Поліетнічність поляки сприймали як загрозу національному суверенітету. Більшість політиків і частина польської громадськості вважали, що незалежна Польща може існувати лише як держава польського народу. Наслідком цього й став курс на асиміляцію непольського населення. У загальному соціогуманітарному сенсі термін «асиміляція» має два значення. У першому – це злиття однієї самостійної етнічної спільноти або її певної частини з іншою етнічною спільнотою, яка, як правило, більш численна і посідає панівні політичні та економічні позиції в державі, в якій ці спільноти проживають, внаслідок чого одна з них втрачає свою мову, культуру, самосвідомість, традиції, звичаї тощо. У другому – процес, у ході якого меншість (етнічна, расова, соціальна, конфесійна та ін.) переймає цінності, норми поведінки, культуру більшості тощо. Штучна асиміляція досягається шляхом державної асиміляційної політики, спрямованої на руйнацію етносоціальних систем, зокрема шляхом колонізації, політичного диктату, економічної експансії, культурної, мовної та релігійної домінації, обмеження прав національних меншин, насильницьких депортацій тощо¹¹.

¹¹ Ясь О. В. Асиміляція. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Asymiliatsiia> (дата звернення: 09.08.2017).

У національній політиці міжвоєнної Польщі польський учений А. Хойновський виокремив три періоди: 1) період 1919–1926 рр., що характеризувався політичною нестабільністю, а представники ендеків у владі намагалися реалізувати концепцію «національної асиміляції»; 2) 1926–1935 рр. – національна політика провадилася під гаслом «державної асиміляції»; 3) після 1935 р. – польська влада намагалася реалізувати концепцію «державної асиміляції» шляхом зміцнення польськості на східних теренах¹². Запропонована ендеками політика національної асиміляції передбачала створення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції меншин. Натомість політика державної асиміляції, яку підтримували прихильники політичної сили Ю. Пілсудського, пов'язувала вирішення національної проблеми з принципами толерантного співіснування народів за умови підтримки ними ідеї єдиної сильної Польщі. Однак через економічну слабкість держави, націоналістичні настрої в польському суспільстві, а також асиміляційну політику Польща не змогла задовольнити основні вимоги національних меншин. Як наслідок національні антагонізми стали визначальним чинником внутрішніх конфліктів держави, її слабкості.

Термін «державна політика в галузі освіти», або «державна освітня політика», з'явився у науковій літературі в 60–70-х роках ХХ ст., коли в США та Європі освіту почали розглядати як найважливіший чинник економічного розвитку й соціального прогресу, як сферу, що потребує особливої уваги на загальнодержавному рівні¹³. У науковій літературі є декілька визначень поняття «державна освітня політика». У широкому значенні освітня політика – це діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування із законодавчого, фінансового, організаційного забезпечення функціонування й розвитку галузі освіти, що здійснюється за участі громадянського суспільства. За визначенням В. Журавського, освітня політика – це насамперед політика, що забезпечує розвиток і функціонування системи освіти. Вона спрямована на забезпечення суспільства знаннями, необхідними для суспільного розвитку. Щодо державної освітньої політики, то у стратегічному плані вона має бути спрямована на технологічний і гуманітарний прогрес суспільства, на удосконалення всієї структури держави¹⁴. І. Іванюк розглядає освітню політику як серію цілеспрямованих дій з досягнення цілей системи освіти та / або освітніх організацій¹⁵.

У міжвоєнні роки перед польською владою у сфері освіти стояла низка завдань, з-поміж яких ліквідація неписьменності, створення нової освітньої системи та формування громадянської свідомості, збереження польської національної ідентичності. Підпорядкованість освітньої політики національній призвела до того, що вона змінювалася як з плином часу, так і залежно від національних меншин, регіонів держави, політики правлячої партії, а також її реалізації центральними та місцевими органами влади. Якщо у 20-х роках ХХ ст. поширення набула пропагована представниками ендецького табору концепція національного виховання,

¹² Chojnowski A. Koncesje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 5–6, 27.

¹³ Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. *Віче*. 2011. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2757/> (дата звернення: 09.08.2017).

¹⁴ Журавський В. С. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ, 2003. Вип. 14. С. 20–21.

¹⁵ Іванюк І. В. Освітня політика. Київ: Ун-т економіки та права «Крок», 2006. С. 7.

покликана розвивати польську національну свідомість, унеможливити переважання непольського населення на східних теренах, то після травневого перевороту 1926 р. концепція національного виховання була замінена концепцією державницького виховання. Вважалося, що громадянин, який уже усвідомив свою національну приналежність, має вчинками та думками бути пов'язаним з державою. Ще зі шкільних років у дітей, як у майбутніх громадян, треба було формувати такі риси, як лояльність, усвідомлення своїх обов'язків перед Вітчизною тощо¹⁶. Як показав час, уся політика національного, державницького, а з 1935 р. – і громадянсько-національного виховання у ставленні до національних меншин зводилася до полонізації непольського населення краю, започаткованої шкільним законом 1924 р.¹⁷ Варто зауважити, що хоча чинність цього закону в Галичині поширювалася лише на українське шкільництво, німецькі та єврейські навчальні заклади також ставали двомовними. Загалом влада зосередилася на розбудові мережі утравквістичного або польського шкільництва за рахунок освітніх закладів непольського населення краю, створюючи перешкоди на шляху навчання дітей рідною мовою. Спроби реалізації через навчальні програми концепцій національного чи державницького виховання лише посилили негативне ставлення меншин до Польської держави.

Функціонування мов значною мірою залежить від мовної політики держави. В енциклопедії «Українська мова» «мовна політика» визначена як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у краї або на розвиток мовної системи у певному напрямі. У багатонаціональних державах «мовна політика» є складником національної політики, вона віддзеркалює її принципи, відповідає панівній ідеології. Спрямування і форми впровадження мовної політики детерміновані чинним суспільно-політичним ладом, режимом правління, міжетнічними відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. Мовна політика здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти полагодуванню національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин¹⁸.

Під терміном «мовна політика» ми розуміємо сукупність дій (політичних, правових, адміністративних), які мають на меті регулювання мовних відносин у державі, зміну чи збереження мовної ситуації в краї. Напрями мовної політики міжвоєнної Польщі визначали кілька чинників: багатонаціональність, багатомовність, багатоконфесійність держави. У міжвоєнні роки значний вплив на мовну політику Польщі мали обмеження прав польськомовного населення за часів поділів Речіпосполитої, що зумовило активізацію реполонізаційної діяльності в міжвоєнні роки. Реакцією на обмеження прав польськомовного населення під час поділів стали рішення щодо розширення сфери застосування польської мови за рахунок німецької, української тощо. Мовну політику ускладнювали також територіальна неоднорідність з погляду на мовну ситуацію, різні вимоги окремих етнічних груп і їх різне ставлення до Польської держави. Так, враховуючи кількісне переважання українців у Галичині, їх розвинену національну свідомість, польська влада провадила на цих теренах особливу національну та мовну політику, спрямовану на

¹⁶ Juško E. Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918–1939. Lublin: T-wo Naukowe KUL, 2003. S. 215.

¹⁷ Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 112–117.

¹⁸ Брицин В. М. Мовна політика. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um51.htm> (дата звернення: 2.05.2017).

поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українського населення. Додаткову проблему для провадження мовної політики становило також те, що національні та мовні відмінності співпадали з релігійними. Загалом мовна політика міжвоєнної Польщі характеризувалася певною хаотичністю і непослідовністю, це ж стосувалося й мовного законодавства. Зокрема, приписи щодо вживання мов містилися у різних законах і розпорядженнях, чинність яких поширювалася на визначені території. Мови національних меншин мали різні права в різних регіонах, тобто джерелом дискримінації було польське мовне законодавство.

В українській історико-філософській думці можемо віднайти різноманітні трактування «національної свідомості», що частково пояснюється тим, що це поняття, як стверджує Ю. Паніч, є скоріше пучком концепцій, в яких кожна, ґрунтуючись на особливому підході, висвітлює певний його аспект. З огляду на це, фактично неможливо повністю охопити сутність такого багатогранного феномена як національна свідомість, але можна окреслити його основні смислові моменти¹⁹. Серед основних складових національної свідомості вчені виокремлюють сприйняття навколишнього світу та ставлення до нього; усвідомлення національно-етнічної приналежності; відношення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти; ставлення до представників інших націй і національностей; патріотичні почуття та патріотична самосвідомість; усвідомлення національно-державної спільноти²⁰. У міжвоєнні роки В. Целевич дав таке визначення національної свідомості – «це те все, що держить разом членів нації, що творить з мільйонів одиниць стихійну спільноту в днях радості й горя. Національної свідомості не можна вирвати з душі одиниць ніяким насильством... Як довго жевріє в серцях мільйонів національна свідомість спільних змагань, так довго живе нація і немає сили її знищити». На його думку, найважливішими зовнішніми ознаками нації є мова, історичні традиції, земля, культура, раса, релігія²¹.

Сучасний дослідник В. Жмир вважає, що національна свідомість – це «різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи іншої нації, тобто до спільноти національної»²². Він стверджує, що національна свідомість має всі властивості й закономірності свідомості групової і передусім виражає ознаки розрізнення «ми» та «не ми»; вона водночас є засобом і виявом національної інтеграції²³.

Учені стверджують, що національна свідомість тісно пов'язана з системою ідеологічних і політичних цінностей, серед яких визначальною є ідея національної держави. Цей ідеологічно-політичний компонент національної свідомості є наслідком діяльності національної інтелігенції, а не виникає стихійно на побутовому рівні²⁴.

¹⁹ Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 47.

²⁰ Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. С. 75–76.

²¹ Целевич В. Нарід. Нація. Держава. Вінниця: Накладом автора, 1934. С. 12.

²² Жмир В. Національна свідомість. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / за ред. Ю. Римаренка. Київ: Генеза; Довіра, 1996. С. 104.

²³ Жмир В. Національна свідомість. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни. Визначення. Персоналії* / відп. ред. Ю. Римаренко, І. Курас. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 1993. С. 231.

²⁴ Жмир В. Національна свідомість. *Етнонаціональний розвиток України...* С. 232.

Польська дослідниця Т. Хинчевська-Геннель під поняттям «національна свідомість» розуміє соціально-психологічний феномен, характерний для окремих індивідів чи груп людей, який тісно пов'язаний з функціонуванням політичної нації та є необхідною умовою її існування. На її думку, національна свідомість формується через належність до мовної спільноти (на цьому зокрема наголошує британський учений Б. Андерсон²⁵), спільність історичних традицій, релігії, території проживання, окреслення ідей щодо побудови незалежної держави тощо²⁶. Г. Касьянов зауважує, що Т. Хинчевська-Геннель, формулюючи визначення «національної свідомості», не врахувала того, що перелічені «чинники» водночас можуть бути, та й загалом є, складниками етнічної свідомості, і дослідниця не пояснює, як і чому вони стають національними²⁷. В. Жмир зазначав, що національну свідомість необхідно розглядати як вищий щабель порівняно з етнічною свідомістю. На його думку, національній свідомості притаманні емоційне тло, супровід психічно-морального переживання, зокрема, почуття патріотизму, гордості своєю приналежністю до спільноти, осуду й обурення щодо ворогів і зрадників²⁸.

Деякі науковці виокремлюють два рівні національної свідомості: буденну та теоретичну свідомість²⁹. І. Кресіна, окрім цих двох рівнів, виокремлює державно-політичний. На її думку, на державно-політичному рівні формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Тут концентруються лише ті ідеї, програми, вчення, концепції, які відображають політичні, правові, державні інтереси нації. І. Кресіна акцентує на тому, що за значущістю для розгортання національного процесу державно-політичний рівень національної свідомості значно «випереджає» теоретичний та буденний рівні³⁰.

Як зазначає М. Чепіль, визначити рівень національної свідомості можна за допомогою таких індикаторів: знання історії свого народу (історична пам'ять); ставлення до національних традицій, символів, свят і звичаїв, зокрема до мови свого етносу; почуття національної гідності тощо. Сюди також варто віднести ступінь політичної та громадської активності населення. Лише національно свідомий народ активно долучатиметься до боротьби за свої політичні, мовні та культурно-освітні права. Натомість головними інтегративними чинниками є самодистанціювання, визнання своєї окремішності від представників інших національностей, усвідомлення нерозривності зв'язків свого «я» із життям і долею етносу³¹.

Національна свідомість формується шляхом зіставлення особою себе з навколишнім світом. Поліетнічний склад населення міжвоєнної Галичини дав можливість українцям, полякам, євреям і німцям краю усвідомити свою відмінність. Цей процес частково прискорювали суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-

²⁵ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* / revised edition. London; New York: VERSO, 2003. P. 44–45.

²⁶ Chynczewska-Hennel T. *The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century*. *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 10. № 3/4. P. 378.

²⁷ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / передм. В. Лісовий. Київ: Либідь, 1999. С. 286.

²⁸ Жмир В. Національна свідомість. *Етнонаціональний розвиток України...* С. 232.

²⁹ Савицька О. В., Співак Л. М. *Етнопсихологія...* С. 76.

³⁰ Кресіна І. Українська національна свідомість і суспільно-політичні процеси: (етнополітологічний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. С. 84.

³¹ Чепіль М. *Формування національної свідомості...* С. 120.

освітні чинники, зокрема, політико-правовий статус Галичини, законодавство та внутрішня політика Польщі, яка мала на меті національну чи державну асиміляцію непольського населення краю³².

У цьому дослідженні формування національної свідомості українців, поляків, німців і євреїв міжвоєнної Галичини розглядається у контексті освітніх процесів в краї, а основними їх індикаторами слугують діяльність політичних партій, їх провідних діячів, культурно-освітніх товариств і релігійних організацій, спрямована на розвиток національного шкільництва. Ще одним індикатором, який допомагає простежити вплив освітніх процесів на формування національної свідомості галичан, є мова, оскільки боротьба за функціонування шкіл з рідною мовою навчання засвідчила прагнення різних національностей до збереження своєї самобутності та національної ідентичності.

Важливим поняттям категоріального апарату дослідження є «національна самосвідомість». В. Кафарський стверджував, що «національна свідомість є суб'єктивною за своєю природою. Тому про націю як реально існуючу та нормально функціонуючу спільноту можна говорити тільки в тому випадку, коли ознаки об'єктивні доповнюються чітко вираженою суб'єктивною, тобто саме національною самосвідомістю»³³. Під національною самосвідомістю Г. Гуменюк розуміє вищу форму розвитку свідомості, важливий ідеологічний атрибут суспільного життя, що передбачає знання та любов до рідної мови, культури та землі, зацікавлення історією свого народу, культурно-освітніми традиціями, прагнення зберігати й примножувати їх, відчуття приналежності до народу та гордості за цю приналежність, розуміння його окремішності та неповторності, відмінності від інших народів, готовність до захисту своєї держави в разі потреби тощо³⁴. П. Гнатенко наголошував, що хоча національна свідомість та національна самосвідомість мають багато спільного, це не тотожні поняття, діалектика їх взаємодії глибша і складніша. На його думку, ця єдність діалектична, вона містить відмінності як за змістом, так і за формою. Зокрема, відмінність у змістовому плані, як стверджує П. Гнатенко, полягає у формуванні уявлень, образів, знань не тільки про свою спільноту, але й про інші, насамперед з позицій власного етносу. Натомість відмінність за формою полягає в тому, що національна самосвідомість проявляється як на рівні індивіда, так і на рівні нації, натомість національна свідомість зазвичай проявляється на рівні нації, тобто суб'єктами національної самосвідомості є особистість і національна спільнота, а суб'єктом національної свідомості – нація³⁵.

Виокремлюють два рівні національної самосвідомості: низький (етнічна ідентичність) і високий (національна ідентичність). Термін «етнічна ідентичність», який позначає усвідомлення людиною чи групою людей своєї етнічної приналежності, заслуговує застосування при вивченні німців Галичини. Як зазначав П. Сіреджук, етнічна ідентичність німців Галичини – усвідомлення належності як до титульної нації

³² Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 233.

³³ Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. Івано-Франківськ: Плай, 1999. С. 71.

³⁴ Гуменюк Г. М. Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01.03 / Тернопільський державний педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2000. С. 9.

³⁵ Гнатенко П. І. Український національний характер. Київ: Док-К, 1997. С. 18–19.

в Німеччині, так і до німецької етнічної спільноти в краї як частини її громадянства, відчуття відмінності від інших етнічних груп, які тут проживали. Вона ґрунтувалася на збереженні національної культури, релігії, мови, традицій корінного німецького етносу, основних рис німецької ментальності, на знаннях національної історії, обрядовості, звичаїв³⁶. Водночас українці у ході формування етнічної ідентичності чинили опір наступу асиміляції, демонстрували державницькі прагнення³⁷.

У сучасних вітчизняних та іноземних наукових дослідженнях дефінітивний апарат проблематики національної ідентичності як складової національної самосвідомості є досить розмитим і відносним. Труднощі з визначенням національної ідентичності виникають як через багатозначність понять «ідентичність» і «нація», так і через те, що в різних сферах гуманістики та суспільних науках ці поняття наповнені іншим змістом³⁸. Теоретичний аналіз концептуальних підходів до вивчення проблеми національної ідентичності підтверджує, що ідентичність є наслідком процесу ідентифікації, яка найчастіше трактується як процес ототожнення себе з іншими особами. У широкому значенні національна ідентичність – це індивідуальне й колективне відчуття приналежності до конкретної національної спільноти, ототожнення себе з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними та економічними інтересами³⁹. О. Гнатюк поняття «національна ідентичність» визначає як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався зі сприйняттям політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави⁴⁰. Загалом національна ідентичність формується та обумовлюється низкою взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів: етнічним, територіальним, політичним, релігійним, культурним, економічним, правовим. На думку британського дослідника Е. Сміта, найголовнішими рисами національної ідентичності є історична територія, або рідний край; спільні міти та історична пам'ять; спільна громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю вільно пересуватися у межах національної території⁴¹.

До основних чинників, які впливають на формування національної свідомості та її складових – національної та етнічної ідентичностей, належать мова, культура, релігія, національна ідея, соціально-політичні, психологічні ознаки. Серед цих елементів безумовно переважає мова⁴². Мова постає як універсальна

³⁶ Сіреджук П. Соціально-економічне становище... С. 52.

³⁷ Чепіль М. Формування національної свідомості... С. 121.

³⁸ Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 57.

³⁹ Козловець М. А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 60. С. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2011_60_3 (дата звернення: 12.01.2015).

⁴⁰ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. С. 56.

⁴¹ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. С. 24.

⁴² Кучера І. Мова як чинник формування етнічної ідентичності особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Культурологія. 2015. Вип. 16. С. 369–371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2015_16_53 (дата звернення: 2.05.2017).

ознака етносу. Вона слугує важливим засобом формування етнічної самосвідомості, задовольняє культурні потреби народу, а також є однією з визначальних етноконсолідуючих ознак ідентичності⁴³. Саме мова відіграє найважливішу роль в усвідомленні будь-яким народом власної окремішності. А спільність мови, культури та самосвідомості є основними ознаками нації⁴⁴. Громадсько-політичний діяч В. Целевич зазначав, що «поки живе мова – живе нація»⁴⁵, а мовознавець О. Потебня наголошував на необхідності збереження і розвитку національної мови як найглибшої «стихії» народного буття⁴⁶. Він трактував мову двоюко: з одного боку, як етнодиференційну, з іншого – як етноформотворчу ознаку будь-якого народу. О. Потебня зазначав, що саме мова є тим важливим чинником, який «об'єднує» людей у народність. Втрата власної мови призводить до денаціоналізації народу, а білінгвізм у дитячому віці – до маргіналізації. Натомість культурний і мовний розвиток у дитинстві сприяє розвитку національної свідомості. Саме тому аби уникнути денаціоналізації чи маргіналізації, народи повинні дбати насамперед про розвиток національної освіти⁴⁷. М. Грушевський наголошував, що польська та російська влада хотіли бачити в українцях лише етнографічну масу, яка мала слугувати будівельним матеріалом для польської та російської нації, саме тому всіляко намагалися принизити українську мову (вважали її не окремою мовою, а наріччям), аби тим самим заперечити здатність українців до самостійного розвитку⁴⁸. І. Огієнко зазначав, що мова – це національна ознака українців, в мові їхня культура, ступінь їхньої свідомості. «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... В мові – наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорозить між дужчим народом. Ось чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от

⁴³ Козловець М. Феномен національної ідентичності... С. 451; Костриця Н. М. Мова як засіб формування національної свідомості. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Філологічні науки*. 2013. Кн. 4. С. 121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2013_4_24 (дата звернення: 2.05.2017).

⁴⁴ Ковальова Т. Мовний компонент національної самосвідомості як визначальний чинник мовної політики держави. *Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць*. Харків: ДокНаукДержУпр, 2010. № 3–4. С. 162.

⁴⁵ Целевич В. Нарід. Нація. Держава. С. 14.

⁴⁶ Крупник Л. О. Історія України: Формування етносів, нації, державності. Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с. URL: http://p-for.com/book_328_glava_18_2._Mova,_jak_fenomen_kulturi.html (дата звернення: 2.05.2017).

⁴⁷ Потебня О. Язык и народность. *Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти* / упоряд. і вступ. стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1992. С. 77–100; Тетерич О. М. Етнопсихологія українців: мовний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 51. С. 143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2012_51_16 (дата звернення: 2.05.2017); Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. *Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти* / упоряд. і вступ. стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1992. С. 29–44.

⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси / репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 5. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur10101.htm> (дата звернення: 8.09.2017).

чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань», писав І. Огієнко⁴⁹. Подібні думки висловлювали й інші українські громадські діячі та педагоги кінця XIX – першої третини XX ст.

До сучасних теорій, які висвітлюють вплив мови на формування ідентичності як складової національної свідомості належить теорія Дж. Фішмана, відповідно до якої, мова пов'язана з ідентичністю трьома способами: індексальним, символічним і відношенням частини до цілого⁵⁰. Досліджуючи роль мови у формуванні національної ідентичності, М. Козловець виокремлює два основні підходи, описані в науковій літературі. Прихильники підходу до ролі мови як етнодиференціюючої ознаки формування ідентичності переконані, що мова не є істотним компонентом етнічної ідентичності. Прихильники другого підходу до ролі мови як етноконсолідуючої ознаки формування ідентичності твердять про існування іманентного зв'язку між мовою та етнічною ідентичністю, оскільки мова пов'язує особисту ідентичність індивіда з груповою. Вчені, які поділяють першу точку зору, зокрема К. Істман, не заперечують того, що мова може бути важливим компонентом етнічної ідентичності, але ця ідентичність може зазнати – і зазнає – втрату первинної мови цієї групи. Прийняття іншої мови впливає лише на мовний аспект ідентичності, а не на саму ідентичність⁵¹. Отже, національна та етнічна ідентичності можуть існувати й тоді, коли зникає мова чи інша важлива складова культурної ідентичності, натомість головним ідентифікаційним критерієм слугує релігія, історія, територія тощо. Прикладом цього є єврейський народ, який свого часу не знав іврит. Таке явище спостерігається й серед українців, які, використовуючи в побуті російську чи інші мови, при цьому можуть мати сильне почуття національної належності⁵². Водночас прихильниця другого підходу К. Лібкінд наголошувала, що етнічна ідентичність нерозривно пов'язана з мовою. Мова пов'язує індивідуальну ідентичність особи з його колективною етнічною ідентичністю. Існує низка умов, які сприяють цьому зв'язку. По-перше, мова є важливою для індивіда як інструмент для найменування себе і навколишнього світу; по-друге, виховання дитини це питання мовної взаємодії; по-третє, усне мовлення є однією з найхарактерніших рис етнічних груп. Мова також може стати найважливішим символом етнічної ідентичності⁵³. Якщо роль мови як основного чинника формування ідентичності нівелюється, то, як стверджує М. Козловець, відбувається етнічна асиміляція: втрачаючи мову, народ перестає психологічно усвідомлювати свою ідентичність, культурну самотність, окремішність, і поповнює кількісно інші, мажоритарні етноси⁵⁴. І справді, для багатьох етнічних груп саме мова є найбільш значущим символом колективного членства. Тому етнічні спільноти на перший план висувають

⁴⁹ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / репринтне відтворення видання 1918 р. Київ: Абрис, 1991. С. 239–240.

⁵⁰ Fishman J. A. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters, 1991. P. 20–26.

⁵¹ Козловець М. Феномен національної ідентичності... С. 454–455.

⁵² Козловець М. А. Національна ідентичність... С. 5.

⁵³ Liebkind K. *Social Psychology. Handbook of Language and Ethnic Identity* / eds. by J. A. Fishman, O. Garcia. Second Edition. Oxford: Oxford University Press, 2010. Vol. 1: *Disciplinary and Regional Perspectives*. P. 20.

⁵⁴ Козловець М. Феномен національної ідентичності... С. 454.

завдання збереження рідної мови, створення належних умов для навчання нею підростаючого покоління, її розвитку⁵⁵.

М. Гончарова, слідом за Дж. Джозефом⁵⁶, наводить п'ять основних причин того, що мова справді є важливим елементом становлення національної та етнічної ідентичностей. По-перше, групі людей, які проживають на певній території, властива одна манера спілкування, яка вирізняє їх з-поміж інших груп; по-друге, ідеологія національної єдності постає кризь глибоку культурну єдність, яка у свій час є продуктом колективної мови; по-третє, мова є провідним засобом, за допомогою якого сконструйовані тексти національної ідентичності; по-четверте, центральну роль в освіченості нації відіграє «правильна» мова; по-п'яте, мова може виникати як очевидний тест для визначення того, належать конкретні особи до нації чи ні⁵⁷.

На визначальній ролі мови у процесі становлення етнічної ідентичності наголошує російська дослідниця Н. Мечковская. Вона зазначає, що мова більшою мірою, ніж, приміром, релігія, є обов'язковою для всіх членів соціуму. Мова як першоелемент таких форм суспільної свідомості, як фольклор і художня література, може сприйматися як факт і фактор, передумова і символ етнічної самобутності⁵⁸.

Мова тісно переплітається з культурою. Як інструмент культури мова формує не лише уявлення про реальний світ, що оточує людину, а й саму особистість, яка, занурюючись у певну культурну спадковість, через мову сприймає традиції, звичаї, мораль, систему норм і цінностей свого народу, специфічний культурний образ світу, поступово усвідомлюючи і своє місце в ньому. Так через мову відбувається «оживлення» культурно-історичного досвіду, формування культурної ідентичності суб'єкта, його самоототожнення з ідеями, цінностями, традиціями своєї культури. В онтологічному та етнопсихологічному планах мова постає як один з найважливіших феноменів національної культури⁵⁹. За словами Л. Масенко, «мову, що вийшла з ужитку як засіб звичайного буденного спілкування, не врятує від забуття створена нею культура, якою б елітарною та досконалою вона не була. Звуження кола носіїв мови, яка витісняється, відповідно обмежує і кількість знавців і цінителів створеної цією мовою культури...»⁶⁰.

У контексті цього дослідження значний інтерес становить інтерпретація вченими поняття «національна меншина». В міжнародній практиці не існує загальноприйнятого визначення цього поняття, оскільки воно є політичним, а не

⁵⁵ Мадей Н. М. Проблема культурної ідентичності: курс лекцій. URL: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Kaf_kult/Publications/kult_identyty_madey.pdf (дата звернення: 12.01.2015).

⁵⁶ Joseph J. E. Identity and Language. *Encyclopedia of Language and Linguistics* / ed.-in-chief K. Brown. Second Edition. Oxford: Elsevier Ltd., 2006. Vol. 13. P. 486–492.

⁵⁷ Гончарова М. Роль мови у формуванні різновидів ідентичностей. *Мова і суспільство*. 2015. Вип. 6. С. 65.

⁵⁸ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитарных вузов. 2-е изд., испр. Москва: Аспект Пресс, 2000. С. 69–70.

⁵⁹ Вендина Т. И. Язык как форма реализации культурной идентичности. *Культура сквозь призму идентичности* / ответстен. ред.: Л. А. Софронова, Н. М. Филатова. Москва: Индрик, 2006. С. 42–43; Воропаева Т. Українська мова як базова основа національної ідентичності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2007. Вип. 11. С. 13–14.

⁶⁰ Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «КМ Академія»; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 2004. URL: <http://varnak.psend.com/lmasenko.html#ch1> (дата звернення: 2.05.2017).

науковим. О. Антонюк подає наступне визначення поняття «меншина» – це група людей, яка характеризується низкою ознак: по-перше, кількісно менша, ніж інша частина населення держави, що становить більшість; по-друге, не перебуває у північному становищі; по-третє, складається з громадян даної держави; по-четверте, володіє етнічними (національними), релігійними, культурними, мовними рисами, відмінними від відповідних рис іншої частини населення; по-п'яте, виявляє почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культурної традиції, релігії та мови⁶¹.

Виокремлюють дві групи підходів дослідників до пояснення цього терміна. Представники першої групи чітко розмежовують поняття «національна меншина» та «етнічна меншина». До них належить О. Калакура, який визначає національну меншину як частину нації, поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території, яка відрізняється від домінуючої нації та інших етнічних груп самобутністю мови, культури, релігії, звичаїв, прагне до фактичної та юридичної рівності з більшістю. Натомість етнічна меншина, на його думку, – це частина етносу, яка з різних причин (переселення, міграції, депортації, зміна державних кордонів та ін.) відокремилася від основного етнічного масиву, проживає в іншому етнічному середовищі, користується громадянськими правами, не посідає домінуючого місця в суспільстві, солідаризується задля збереження свого етнічного обличчя та колективної свідомості, реалізує себе за допомогою засобів традиційної культури⁶². Ф. Єрмакова, В. Нікітюк, О. Антонюк під поняттям «національна меншина» також розуміють групу населення, яка, поряд з рисами етнічної меншини, прагне користуватися тими правами, які дають меншині змогу брати участь у процесі визначення політики в рамках даної території – чи навіть у рамках держави, але яка не є в рівних умовах з іншими етнічними групами в цій державі⁶³.

Поняття «етнічна» та «національна» меншина Л. Якубова вважала суміжними, а термін «національна меншина» місткішим за обсягом ніж термін «етнічна меншина». На її думку, «національна меншина» охоплює лише осіб, «які мають громадянство держави, і за визначенням не відіграють провідної ролі в суспільстві, що обумовлює відстоювання політичних прав і забезпечення відповідного юридичного захисту»⁶⁴. Дослідниця переконана, що національна меншина, хоча й поступається чисельністю іншим етнічним групам, однак має змогу впливати на політичне життя як власного регіону, так і держави в цілому. Л. Якубова зазначала, що прагнучи зберегти етнічну ідентичність, національна меншина засновує спеціальні інституції, національні культурні центри, навчальні заклади, засоби масової інформації тощо⁶⁵. У визначенні терміна «національна меншина» поділяємо точку зору В. Надольської, яка національною меншиною вважає групу громадян держави, чисельно меншу і не домінуючу в ній, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, яка відрізняється від більшості населення, натхненна

⁶¹ Антонюк О. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. С. 62–63.

⁶² Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах... С. 25.

⁶³ Антонюк О. Формування етнополітики української держави... С. 68.

⁶⁴ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2006. С. 88.

⁶⁵ Там само.

спільною волею вижити і ставити собі за мету добитися фактичної і юридичної рівності із більшістю⁶⁶.

Попри те що українці чисельно переважали у Галичині, в загальнодержавному вимірі вони становили меншість порівняно з домінуючою польською нацією, яка всіляко намагалася обмежити їх культурний розвиток, денаціоналізувати та асимілювати. В. Жмир зауважив, що від 60-х років XIX ст. національна свідомість українців набула рис національної ідеології на всіх українських теренах, спричинила до змагань нації за політично-правову самовизначеність⁶⁷. Б. Кравченко зазначав, що напередодні Першої світової війни та національно-визвольної революції український народ ще не завершив етап формування національної свідомості і досягнення ним державності видавалося далекосяжною мрією⁶⁸. Зростання національної свідомості українців Галичини яскраво проявилось в роки Першої світової війни, яка прискорила процес, окреслений Я. Грицаком як перетворення «із селян у націю», суть якого зводилася до усвідомлення українцями етнічної самобутності, кристалізації національної ідеї⁶⁹. Підтвердженням цього слугують спогади громадсько-політичного діяча В. Макара, який писав, що на початку Першої світової війни українці вважали та називали себе «русинами», говорили «по-руськи», і лише після 1917 р., початку національно-визвольної революції в Україні, назва «українець» почала витісняти назву «русин»⁷⁰. Визвольна боротьба за самостійну Українську державу, хоч і не принесла очікуваних результатів через брак політичної єдності та досвідчених організаторів, а також вплив зовнішніх факторів, спричинилася до піднесення національної самосвідомості українців, і саме українське населення Галичини стало тією частиною українців Польщі, які досягли найвищого ступеня національної свідомості. Певною мірою на це вплинули українська державність, хоча й формальна, а в радянській Україні, політика українізації, яка частково впроваджувалася там у 20-ті роки⁷¹.

Намагаючись зупинити процес формування національної свідомості українців, асимілювати їх, польська влада впродовж міжвоєнних років неодноразово робила спроби зміни назв «Галичина» на «Східна Малопольща», «українець» на «русин», запровадження у вжиток слів «поліщук», «волиняк» тощо, які не мали нічого спільного з національністю, підживлювала діяльність старорусинів, штучно формувала прихильну до Польщі національну свідомість серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, підтримуючи їхні регіоналізми, усунула українську мову з урядових установ. Однак на прикладі українців Волині бачимо, що відстоювання власних національно-культурних і церковно-релігійних особливостей стало потужним засобом протидії урядовій політиці національної асиміляції та релігійної інтеграції з польською нацією та РКЦ. За міжвоєнні роки українці Західної Волині

⁶⁶ Надольська В. Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат. Методичні рекомендації. Луцьк: Вежа, 1999. С. 22.

⁶⁷ Жмир В. Національна свідомість українців. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни. Визначення. Персоналії* / відп. ред. Ю. Римаренко, І. Курас. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 1993. С. 236.

⁶⁸ Krawchenko V. *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*. London: Palgrave Macmillan UK, 1987. P. 1.

⁶⁹ Грицак Я. Нарис історії України... С. 117.

⁷⁰ Макар В. *Пройдений шлях. Спомини*. Т. 1. С. 76.

⁷¹ Завгородня Т. *Теорія і практика навчання в Галичині...* С. 8, 22–24.

із сірої маси «тутешніх» перетворилися у свідому українську православну націю з розвиненою національною та релігійною свідомістю⁷².

Спроби знівелювати національну самобутність українців робилися під час переписів населення 1921 р. (українцям насильно записували національність «русин») та 1931 р. (у рубриці «мова» подавався штучний поділ на «українську» та «руську»). Водночас польська влада з допомогою державного шкільництва намагалася виховати молодь у польському дусі на відданих громадян держави, прищепити їй любов до польської мови та культури. Усвідомлюючи, що саме освіта та виховання відіграють важливу роль у формуванні національно свідомої особистості, українці краю активно боролися за національне шкільництво, на яке покладали завдання виховати молодь у патріотичному дусі, спроможною відстоювати національну ідею та боротися за самостійну державу. Вивчення історичного минулого власного народу, ознайомлення з історичними мітами, сприяло формуванню національної ідентичності та відчуття приналежності до однієї нації⁷³. Масова участь українців в акціях шкільного плебісциту, попри утиски та перешкоди з боку влади, засвідчує важливу роль громадських і політичних діячів, а також греко-католицького духовенства в згуртуванні українського населення краю.

Наступною за чисельністю, після українців і поляків, етнічною спільнотою в Галичині були євреї. У нашому розумінні, єврейська національна меншина Галичини – це автохтонне населення краю, яке не ставило перед собою виразних політичних завдань, було добре адаптованим до життя в середовищі іншої культури, зберігаючи при цьому національну самобутність, зазнаючи утисків і переслідувань з боку влади в економічній і культурно-освітній сферах. На відміну від поляків чи українців, у єврейського населення краю була сильніше розвинена «релігійна свідомість», натомість слабше – національна. З усіх меншин Галичини єврейська громада найлегше піддавалася асиміляційним впливам. Ще з часів Австро-Угорської імперії утвердилася назва асимільованих євреїв, яка поєднувала вказівку на «нову» національність, розмовну мову, віросповідання: «поляки Мойсеєвої віри», «Мойсеєвого визнання»⁷⁴. У міжвоєнні роки асиміляція набула винятково культурного та національно-польського характеру⁷⁵. Однією з форм асиміляції було запозичення елементів польської культури за збереження єврейської ідентичності, іншою – повне перейняття польської культури за збереження юдаїзму, ще однією – повний перехід на польську культуру та релігію⁷⁶. У міжвоєнні роки асимільовані євреї пропагували співпрацю з урядом і лояльне ставлення до Польщі. На їхню думку, головною виховною метою єврейських шкіл мало бути прищеплення учням почуття

⁷² Качук В. Роль національно-церковного руху православних українців Західної Волині міжвоєнного періоду. (1920–1930-ті рр.) у формуванні модерної української нації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 98.

⁷³ Berger S., Conrad C. *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. London: Palgrave Macmillan UK, 2015. P. 10.

⁷⁴ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24.

⁷⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. S. 115.

⁷⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2276. Mikrof. B. 18479. K. 44–47; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 120.

громадянського обов'язку та патріотизму⁷⁷. Водночас небажання значної частини євреїв міжвоєнної Галичини піддаватися культурній асиміляції у тій формі, в якій її подавали поляки, а також зростання впливу модерного антисемітизму на політичне життя Польщі сформували підґрунтя для поширення єврейського націоналізму в краї, який кристалізувався в формі програми максимум т. зв. культурної автономії⁷⁸. Відтоді асиміляція почала втрачати популярність серед єврейської інтелігенції, натомість поширення набула національна теорія, згідно з якою єврейський народ не є релігійною групою, а окремою нацією.

Німецька національна меншина в Галичині, на думку П. Сіреджука, це частина німецького етносу, яка сформувалася в процесі йосифінської і богемської колонізацій і стала одним з компонентів етнонаціональної структури краю в австрійську добу та в міжвоєнні роки. Як зазначав дослідник, німецька меншина міжвоєнної Галичини вирізнялася прагненням до національної окремішності, активною участю у суспільно-культурному житті, що підтримувалася церквою, школою, культурно-освітніми товариствами⁷⁹. І. Монолатій зауважував, що ще напередодні Першої світової війни німці, завдяки активній громадській, політичній і культурно-освітній діяльності, поступово перетворилися в самосвідому національну спільноту, яка поставила собі за мету – самостійне національне життя в кордонах Австро-Угорської імперії. Дослідник наголошував, що такі найголовніші риси національної ідентичності німецького населення середини XIX – початку XX ст., як історична територія (рідний край, край поселення тощо), спільні міти та історична пам'ять, спільна культура, були наріжними каменями співіснування німців з представниками інших національностей в Австро-Угорській імперії. Як частина державної нації німецька етнічна група була привілейованою та політично впливовою. Це яскраво проявилось в Галичині, де німецька мова зберігала стійкі позиції в урядових установах та суспільному житті. У період ЗУНР німецькому населенню Галичини, частина якого, зокрема військові, підтримала самостійницькі прагнення українців, передбачалося надання національно-культурної автономії. Саме вимоги дотримання національно-культурної автономії для німців Галичини висунула Німеччина в період становлення міжвоєнної Польщі⁸⁰. Однак оскільки на початку 20-х років німецькі колоністи Галичини відрізнялися від решти німецької спільноти певною політичною пасивністю та загалом порівняно нижчим рівнем національної свідомості, Польська держава докладала значних зусиль до їхньої денаціоналізації. Найбільших здобутків влада досягла в асиміляції німців-католиків краю, цьому частково сприяли польська етноконфесійна та освітня політика. Полонізація німців католицького віросповідання відбувалася шляхом не лише примусової, а й добровільної асиміляції. Через нижчий рівень національної свідомості, аполітичність, лояльне ставлення до Польщі, ніж, наприклад, кальвіністів чи лютеран, німці-католики, особливо малолюдних колоній, переважно переходили на польську мову спілкування, а також частіше укладали змішані

⁷⁷ PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4256. K. 1–2; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. S. 115–117.

⁷⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2276. Mikrof. V. 18479. K. 79; Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / за ред. Е. Полоньски. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 41–42.

⁷⁹ Сіреджук П. Соціально-економічне становище... С. 49.

⁸⁰ Монолатій І. Німці у Галичині (1772–1923)... С. 15–19.

шлюби⁸¹. Водночас у 30-х роках помітно пожвавили свою культурно-освітню діяльність німецькі католицькі товариства, які докладали зусиль до збереження німцями-католиками власної національної ідентичності та піднесення рівня їхньої національної свідомості. Лютеранам і кальвіністам, яким був притаманний вищий рівень національної свідомості, політичної та громадської активності і які підтримували постійний духовний і матеріальний зв'язок з Німеччиною, вдалося зберегти свою історичну та етнокультурну ідентичність⁸².

Привілейоване становище в міжвоєнній Галичині надалі посідало польське населення, яке, хоч і перебувало в меншості в краї, належало до титульної нації. Напередодні Першої світової війни воно являло собою самосвідому національну спільноту, метою якої було відновлення незалежної держави. Зауважимо, що для визначення національної ідентичності поляків вирішальне значення мала культура, оскільки концепт нації, який сформувався в Польщі внаслідок поділів і відсутності суверенітету протягом двох століть, ґрунтувався насамперед на культурних знаках. І мова у цьому була визначальною культурною цінністю⁸³. У житті міжвоєнної Польщі, як і в житті більшості європейських держав, національна мова постала як визначальна ознака національної ідентичності та державності, а також чинником консолідації тогочасного суспільства⁸⁴. Саме тому влада міжвоєнної Польщі спрямувала внутрішню політику на формування етнічно однорідної польської нації. Цей процес був особливо помітним у Галичині, де поляків було менше ніж українців. З огляду на це, побоюючись денационалізації місцевих поляків, які нерідко асимілювалися в переважаючому українському середовищі, намагаючись зміцнити польськість на цих теренах, основний акцент влада зробила на зміцненні позицій польської мови та обмеженні прав мов національних меншин, зокрема, шляхом утисків українського, німецького та, частково, єврейського шкільництва, а також заміни його утравквістичним, тобто формування монолінгвістичного середовища. Водночас представники влади добре розуміли, що саме знання та виховання відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості. Обов'язкове вивчення історії Польщі, тенденційне висвітлення історичних подій та ролі особистостей у шкільних підручниках, зниження значення української національної історії, наповнення шкільного середовища польськими національними символами, – усе це мало виховувати в дітей польські патріотизм і свідомість⁸⁵. Державні та приватні навчальні заклади з польською мовою викладання, заручившись підтримкою держави, а також отримуючи належне фінансування, пропонуючи високий рівень знань і надаючи матеріальну допомогу дітям з бідних сімей, намагалися залучити не лише дітей-поляків, а й учнів інших національностей, задля виховання їх у польському національному дусі. До піднесення національної свідомості польського населення краю долучилися польські політичні партії та РКЦ. Лише розуміння

⁸¹ Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини... С. 176.

⁸² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Спр. 1564. Арк. 11.

⁸³ Бартомицький Е. Польский язык как символ национальной самобытности / пер. с фр. Г. И. Кабаковой. *Славяноведение*. 2005. № 6. С. 27.

⁸⁴ Мацюк Г. Теоретичні засади опису мовних ситуацій у контексті прикладної соціолінгвістики. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_17 (дата звернення: 17.03.2018).

⁸⁵ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 234.

українськими, єврейськими і німецькими політиками, громадськими діячами та духовенством ролі школи в національно-культурному відродженні, їхня активна освітня діяльність, спрямована на забезпечення дітям можливостей для навчання рідною мовою, створили умови для піднесення національної свідомості непольського населення Галичини.

Напівофіційний термін «Східна Галичина» веде свій початок з часів Австро-Угорської монархії, де його застосовували для розрізнення східної (землі колишніх Руського та Белзького воєводств, заселені переважно українцями) та західної (територія колишніх Краківського та Сандомирського воєводств, де проживало переважно польське населення) частин коронного краю⁸⁶. У міжвоєнні роки цей напівофіційний термін поступився назві «Східна Малопольща» (Małopolska Wschodnia) – від середньовічної Малопольщі, розширеної в міжвоєнні роки на схід, запровадженій польською владою для окреслення теренів Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств. Однак територіальні межі австро-угорської «Східної Галичини» різняться від меж «Східної Малопольщі», оскільки, відповідно до запровадженого в 1920 р. адміністративного поділу колишніх під-австрійських земель, які увійшли до складу міжвоєнної Польщі, умовний кордон останньої був пересунутий на захід, і до Львівського воєводства включено вісім повітів, в яких переважало польське населення. Термін «Галичина», яким для окреслення цих теренів здебільшого послуговувалися українці, для польської влади був неприйнятним, оскільки нав'язував до середньовічного руського князівства та австрійської доби. Зауважимо, в українському середовищі 20–30-х років XX ст. не було єдності щодо назви краю, українці вагалися між назвами «Західна Україна», «Галичина» чи навіть «галицько-волинська земля»⁸⁷.

Поняттям «східні креси» у міжвоєнні роки окреслювали східні землі Польщі, заселені українцями, білорусами та литовцями, а саме Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Волинське, Поліське, Білостоцьке, Віленське та Новоградське воєводства. Зазвичай ним послуговувалися ті представники польського націоналістичного середовища, які заперечували можливість діалогу з національними меншинами. Українське, литовське чи білоруське населення східних теренів міжвоєнної Польщі сприймало це поняття негативно, оскільки воно було тісно пов'язане з мітом про особливу цивілізаційну місію Польської держави на Сході⁸⁸.

Охарактеризований у цьому розділі категоріальний апарат не претендує на вичерпність, натомість значення використаних у дослідженні інших термінів і понять буде розкрито у наступних розділах. Водночас застосована у праці методологія дала змогу обґрунтувати об'єкт дослідження, окреслити проблематику і дослідницькі завдання, сформулювати науково обґрунтовані висновки. Обрані принципи та методи допомогли розробити чітку структуру роботи й забезпечили логічний виклад матеріалу у процесі висвітлення реалізації національно-освітньої політики урядів міжвоєнної Польщі та ставлення до неї політичних сил, культурно-освітніх товариств, релігійних організацій українців, поляків, євреїв і німців Галичини.

⁸⁶ Вортман Д. Я. Східна Галичина. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Skhidna_Halychyna (дата звернення: 15.04.2018).

⁸⁷ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа... С. 308.

⁸⁸ Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. S. 97–116.

ГАЛИЧИНА В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Формування поліетнічної Польщі: галицький вимір

Інтеграція Галичини в польську державну систему

Остаточно кордони Польської держави були встановлені впродовж кількох років після здобуття нею незалежності. Тривалий час невизначеним залишався правовий статус колишніх німецьких земель Верхньої Сілезії, а також української Галичини. Польські політики різних поглядів навіть не могли собі уявити, що Східна Галичина з центром у Львові може бути непольською. У квітні 1919 р. Законодавчий сейм Польщі одноставно постановив, що вся Галичина має бути анексована¹. Польські урядовці намагалися через політику доконаних фактів, не дочекавшись остаточної рішення Ради послів союзних держав, ігноруючи протести та бойкот місцевого населення, інтегрувати Галичину². Зауважмо, що напередодні Паризької мирної конференції, яка розпочала роботу 18 січня 1919 р., у країн Антанти та США не було узгодженої позиції щодо галицького питання. Ці країни розглядали незалежну Польщу як протиположність Німеччині та поширенню більшовицьких впливів у Європі. Проблема Галичини, зумовлена багатьма геополітичними факторами та пов'язана з комплексом міжнаціональних і прикордонних проблем на сході Європи, набула міжнародного значення, а волевиявлення українців фактично не було враховане. Саме тому запропонована головою польської делегації Романом Дмовським (Roman Dmowski) територіальна програма, в якій Галичину трактували як складову Польської держави, згодом отримала підтримку більшості учасників конференції. На підставі рішення Ради представників держав-переможниць від 21 листопада 1919 р. Галичину було включено до складу Польщі терміном на 25 років (згодом мали провести референдум), зі збереженням особливого статусу краю (мала отримати широку автономію, а Галицький сейм – право вирішувати питання віросповідання, освіти, охорони здоров'я, промисловості, торгівлі тощо)³. Причини поразки українців у переговорах з країнами Антанти, а згодом і втрата ними власної незалежної держави сучасник тих подій політик Лонгин Цегельський, з-поміж іншого, убачав у тому, що в «галицьких провідників... не було ні ясності лінії, ні послідовності», і була лише невелика група політиків,

¹ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2012. С. 169.

² Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 29.

³ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 260–261, 295; Kalina J. Demokracja Narodowa a «Galicja Wschodnia». Warszawa; Lwów: Nakładem «Kuriera Lwowskiego», 1922. S. 26–27.

з-поміж яких він сам, а також Василь Панейко, Степан Томашівський, Степан Витвицький, «які заступали думку злагоди з Аліянтами і з Польщею – хоча би й прийшлося пожертвувати дещо з нашої території»⁴. Певну роль у втраті Галичини, на його думку, відіграв розкол у середовищі галицької місії в Парижі наприкінці 1919 р. і недалекоглядність тогочасних галицьких політиків, які не погоджувалися поступитися частиною території задля збереження незалежної держави⁵.

Саме політика експансії стала причиною українсько-польської 1918–1919 рр. і польсько-російської 1919–1920 рр. війн. Водночас, як зазначав Л. Зашкільняк, українсько-польська війна 1918–1919 рр. частково була наслідком протистояння польської та української візії майбутнього, сформованих істориками наприкінці XIX – на початку XX ст. У центрі польської візії стояла «політична нація», що утворилася в рамках Речі Посполитої і відбудову якої вважали завданням повернення «історичної справедливості». Українське бачення опиралося на модель «етнічної нації». Обидві ці візії базувалися на мітологізованих картинах минулого⁶. У безвиході керівництво Директорії восени 1919 р. розпочало перемовини з польською стороною, які 2 грудня завершилися підписанням їхніми делегатами декларації з визнання польських вимог, зокрема українсько-польського кордону по річці Збруч, та загалом втратою держави. Власне після поразки Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в українсько-польській війні під юрисдикцію Польщі й потрапила Галичина⁷. Мотиви інкорпорації краю до Польської держави були різними, серед них, зокрема, уявлення про цю територію як невіддільну складову давньої Речі Посполитої⁸.

Першим правовим актом, який визнав приналежність Галичини до Польщі та засвідчив перемогу територіальної програми ендеків, став Ризький мирний договір (18 березня 1921 р.), відповідно до якого до міжвоєнної Польщі увійшли Галичина, Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся⁹. Зауважмо, що територіальний проект Р. Дмовського не суперечив Ризькому договору. Політик зазначав, що задля зміцнення своїх позицій на міжнародній арені Польща мусить відсунути свої кордони досить далеко на схід, однак задля збереження внутрішньої сили відсунути їх занадто далеко не можна, оскільки держава може втратити «польськість»¹⁰. Як зауважував дослідник Т. Снайдер, у підтримуваному ендеками Ризькому договорі кордони Польщі окреслені так, щоб на сході у неї було недостатньо територій, щоб бути федерацією, але й не мало, щоб залишитися мононаціональною державою. Націонал-демократи добре знали, що якби кордони Польської держави відсунути

⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. С. 234.

⁵ Там само. С. 239–240.

⁶ Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців та поляків. С. 129.

⁷ Детальніше див.: B] w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4292. K. 10–15; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.; Липовецький С. Меч «Щербець» та Українські Ворота. Україно-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні. Київ: Темпора, 2018. С. 215.

⁸ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа... С. 305.

⁹ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze... S 814–867; Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. С. 93; Красівський О. Галичина в першій чверті XX ст. ... С. 97.

¹⁰ Bielecki T. W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia. Gdańsk: EXTER, 2000. S. 131.

трохи далі на схід, їхня партія не матиме шансів на перемогу у майбутніх виборах. Парламентські вибори 1922 р. продемонстрували, що Польща в її «ризьких» кордонах порівну розподілена між ендеками й іншими правими партіями, з одного боку, і соціалістами та національними меншинами – з іншого¹¹.

Остаточне рішення про визнання східного кордону Польщі Рада послів Ліги Націй ухвалила 15 березня 1923 р., погодившись із входженням до її складу Східної Галичини (з обов'язковим запровадженням автономного устрою), Волині, Західної Білорусі і Віленщини. Ці кордони залишалися незмінними до 1939 р.¹²

Певною мірою приєднання Галичини до Польської держави посприяло ухвалення сеймом Закону від 26 вересня 1922 р. «Про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського та Станиславівського воєводства»¹³. Обіцянка територіальної автономії була лише своєрідним тактичним прийомом: закон не набув чинності. Натомість польська влада прагнула усунути українців від впливу на перебіг подій як у регіоні, так і в країні загалом. Неодноразові звернення українських політичних партій до держав Антанти щодо польської окупації етнічних українських теренів і повернення ЗУНР відповідно до вимог українців так і залишилися поза увагою європейської спільноти¹⁴. Закон «Про принципи загального воєводського самоврядування...» викликав критику як українських політиків, так і громадськості загалом, що яскраво простежується на сторінках тогочасних часописів, зокрема, газети «Діло»¹⁵. Громадсько-політичний діяч Володимир Охримович, хоча й підтримував гасло національно-територіальної автономії, вважаючи його на той час потрібним «як максимальний легальний постулат і як максимальний легальний клич» для агітаційної та організаційної роботи УНТП, однак відзначав суттєві недоліки цього закону. На шпальтах газети «Діло» він писав, що український народ мусить «змагати до повної й одноцільної національно-територіальної автономії для всіх українських земель, що знаходяться тепер під Польщею», оскільки поляки «хочуть нам накинути т. зв. “воєвідську” автономію, проти якої мусимо рішуче протестувати», бо в іншому випадку ці землі перетворяться на звичайну колонію та провінцію Польщі¹⁶. Невдоволення було викликане тим, що українці втратили навіть ті можливості політичного впливу в державі, які мали за часів Австро-Угорської монархії (через Галицький сейм і

¹¹ Снайдер Т. Перетворення націй... С. 95.

¹² Oświadczenie Rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. ... S. 556–560; Парнета О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. С. 142.

¹³ Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego... S. 1553–1555; Присташ Л. Т. Правове регулювання воєводського самоврядування на західноукраїнських землях. С. 57–59.

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 6–9; Celewicz W. Walka o przywrócenie samorządu w Galicji Wschodniej. *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec. S. 48–50.

¹⁵ «Автономія». Закон з дня ... 1922 р. про підстави загального воєвідського самоврядування і з окрема воєвідств львівського, тернопільського і станиславівського. *Діло*. 1922. Ч. 23. 30 вересня; «Автономія». Закон з дня ... 1922 р. про підстави загального воєвідського самоврядування і з окрема воєвідств львівського, тернопільського і станиславівського (Докінчення). *Діло*. 1922. Ч. 24. 1 жовтня; Польський проект воєвідської автономії для Східної Галичини. *Діло*. 1922. Ч. 6. 7 вересня.

¹⁶ Охримович В. За автономію. (Моя відповідь). *Діло*. 1923. Ч. 71. 1 липня.

власних представників у парламенті)¹⁷. Український громадсько-політичний діяч Осип Назарук зазначав, що у 30-х роках ХХ ст. влада заборонила навіть згадувати про автономію для українців, через що були конфісковані цілі наклади періодичних видань¹⁸. Польська влада всіляко намагалася обмежити політичний вплив українців, їх економічний і культурний розвиток. Історик і політик Василь Кучабський писав, що ні перейменування Галицької України в «Малопольщу», ні заборона означення «український», ні колонізація чи утравкізація шкільництва, ні обмеження української легальної політичної, культурної і соціально-економічної діяльності, ні осадництво не допомогли вирішити т. зв. українське питання в Польщі шляхом колонізації українського етнічного елементу¹⁹.

Оскільки в Галичині поляки складали понад 20 % від усього населення, а більшість становили українці, які виявляли сепаратистські настрої, міжвоєнна Польща постала перед необхідністю реалізації такої стратегії, що забезпечила б нейтралізацію прагнень українців до політичного самовизначення. Як зазначав дослідник М. Гон, задля збереження та розвитку держави влада змушена була нав'язати статус меншини фактичній етнічній більшості регіону. Перед Польщею постало завдання сформуванню поліетнічну політичну спільноту, об'єднану ідеєю побудови могутньої унітарної держави. Намагаючись перешкодити поширенню «галицького націоналізму» на північно-західні терени, влада вдалася до реалізації регіональної політики, основними компонентами якої були, по-перше, спроба відродження т. зв. сокальського кордону²⁰, по-друге, проведення «волинської програми» польського державного діяча Генрика Юзевського (Henryk Józewski). Саме на Волині було створено полігон, де випробовували стратегію з прискорення формування серед українців нової громадянсько-територіальної ідентичності, а водночас вдавалися до заходів, спрямованих на мінімізацію взаємної польсько-української ксенофобії, скорочення міжетнічної соціокультурної дистанції. Метою ліберальної політичної моделі Г. Юзевського було гарантування спокою і міжетнічної злагоди на цих теренах, а також забезпечення противаги національній політиці в УСРР²¹. Загалом урядовцям йшлося про зміну національної структури Волині та Полісся на користь польськомовного елементу. Польська влада продовжувала реалізувати концепцію міністра освіти Станіслава Грабського (Stanisław Grabski), відповідно до якої на окреслених теренах мало бути забезпечене таке кількісне переважання поляків над непольським населенням, щоб долю цих територій вирішувала міс-

¹⁷ Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. S. 16; Pisuliński J. Kwestia autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej... S. 164–165.

¹⁸ APmL. Zesp. 80. Sygn. robocza. V-1. T. 1. K. 176–177.

¹⁹ Кучабський В. Отверта відповідь польському консерватистові. Львів: Накладом видавничої кооперативи «Мета», 1932. С. 113–114.

²⁰ Умовне позначення для визначення адміністративної межі між Галичиною та Волинню і Холмщиною (колишній австро-російський кордон) у період міжвоєнної Польщі, запровадженої польською владою задля унеможливлення проникнення впливів українських громадських та культурно-освітніх товариств і організацій з Галичини на окреслені терени.

²¹ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 87–89; Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі... С. 230.

цева польська спільнота²². Зі зменшення частки меншини і збільшення частки представників титульної нації меншина поступово асимілювалася²³.

Політика Польщі щодо Галичини була подібною до політики Румунії щодо етнічних українських теренів. Румунська експансія на українські землі також опиралася на ідеологічні засади (концепція об'єднання румунських «історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу», а українські землі північної частини Буковини та півдня Бессарабії розглядали як частину «Великої Румунії»), відбувалася всупереч волі місцевого населення при дипломатичній підтримці країн Антанти. Відмінну політику щодо українського Закарпаття проводила ЧСР. Зауважмо, що 8 квітня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада проголосила про намір об'єднання краю з новоствореною республікою, хоча більшість українців та уряд Української Народної Республіки (УНР) виступили проти цього. Однак країни Антанти знову не врахували волі місцевого населення. Міжнародно-правовою основою входження Закарпаття до складу ЧСР стали Сен-Жерменський мир від 10 вересня 1919 р. і Тріанонський мирний договір від 4 червня 1920 р. Зауважмо, що Галичина так ніколи і не отримала автономії, Буковина була перетворена на звичайну провінцію, а Закарпаття увійшло до складу ЧСР на правах автономного утворення «Підкарпатська Русь»²⁴.

Усі політичні, економічні та культурно-освітні зміни в Галичині спрямовувалися на зміцнення «польськості». Від 1918 і до 1926 р., коли домінувала концепція національної асиміляції непольського населення, і після 1926 р., коли офіційною програмою стала державна асиміляція меншин, а після 1935 р., коли урядовці реалізовували т. зв. програму зі зміцнення польськості, і поготів, сутність національної політики залишалася незмінною: збільшення у кожній сфері т. зв. польського стану посідання, колонізація та гальмування розвитку українського руху. Полонізація краю мала врешті-решт завершитися тим, що українське питання «або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі»²⁵. Прем'єр-міністр УНР Ісаак Мазепа писав, що підписавши 2 грудня 1919 р. декларацію з делегатами Директорії про визнання, зокрема, українсько-польського кордону по річці Збруч, поляки «рівночасно провадили страшний режим на окупованих ними українських землях». Він відзначав, що «цей режим показував, що ніякого позитивного ставлення до нашої справи від поляків не можна було чекати, ... поляки поводитися на наших землях як окупанти»²⁶. Відразу після захоплення цієї території у 1919 р. польські

²² Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття... С. 341.

²³ Бохенський А. Політичне обличчя національної асиміляції. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк; пер. з пол. С. Гірик. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 153.

²⁴ Піддубний І. А. Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1918–1928 рр.). *УІЖ*. 2001. № 5. С. 129; Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації... С. 34–35, 60; Lewicki D. Obecne położenie polityczne i dążenia narodu ukraińskiego. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń–Luty. S. 8–10.

²⁵ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 310; Papierzyńska-Turek M. Spuścizna II Rzeczypospolitej a sprawa ukraińska. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 69.

²⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. С. 341.

правлячі кола, намагаючись контролювати усі прояви громадсько-політичного життя галичан, взялися за ліквідацію автономних самоврядних інституцій. Насамперед було скасовано автономний статус краю та відповідні інституції. На підставі спеціального розпорядження Ради Міністрів Польщі від 7 березня 1919 р. призначено генерального делегата уряду для Галичини, який очолив усі самоврядні крайові і повітові органи. Законом від 30 січня 1920 р. створено тимчасовий відділ самоврядування у Львові до часу запровадження воєводського самоврядування, який перебрав на себе функції крайового сейму та крайового відділу, скасованих цим законом²⁷. Побоюючись негативних наслідків запроваджених змін, польська громадськість висловлювала занепокоєння, однак своїх рішень уряд не змінив.

На соціальну структуру та національні відносини в Галичині вплинула й аграрна політика польського уряду. Відповідно до ухвали «Основи земельної реформи», прийнятої польським сеймом 10 липня 1919 р., на південно-східних теренах планували створити господарства польських колоністів-осадників, які в майбутньому мали забезпечити польську етнічну перевагу в краї та стали б політичною і соціальною опорою влади на цих землях²⁸. Польський громадсько-політичний діяч Станіслав Гломбінський (Stanisław Głubiński) наголошував, що польська земля, яка є основою національної сили держави, повинна належати тільки полякам, «не можна її віддавати в непольські руки українців чи євреїв»²⁹. Забезпечити зміцнення польської складової на сході країни як основи цілісності держави та стабільності кордонів була покликана низка законів. До речі, на підставі ст. 29, 31, 32 Закону від 15 липня 1920 р. «Про виконання земельної реформи» відставним військовим надавали перевагу в отриманні земельних наділів із парцеляції³⁰. Закони від 17 грудня 1920 р. «Про перехід у державну власність землі в деяких повітах Речі Посполитої»³¹ та «Про надання землі солдатам польської армії»³² стосувалися переважно земель Волинського і Польського воєводств. Також треба згадати Закон «Про виконання земельної реформи», що набув чинності 28 грудня 1925 р., який передбачав аграрну колонізацію західноукраїнських теренів і збільшення тут чисельності осадників і військових колоністів. Урядовці очікували, що після колонізації Волині та Галичини польськими цивільними та військовими осадниками, яким було надано перевагу при парцеляції поміщицьких маєтків, польське населення на східних теренах збільшиться на 30 %, на цих землях збережеться велика земельна власність як опора польської державності³³.

Зауважмо, що особливе місце в політиці міжвоєнної Польщі урядовці відводили східним воєводствам, які займали важливе стратегічне становище, межуючи

²⁷ Іваник М. Тимчасовий відділ самоврядування у Львові в структурі органів місцевого самоврядування Галичини (1920–1928 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф.*, (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 75.

²⁸ Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття... С. 311; Albert A. [Roszkowski W.]. *Najnowsza historia Polski 1914–1993*. Warszawa: Świat Książki, 1995. T. 1: 1914–1945. S. 111.

²⁹ Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці... С. 108.

³⁰ Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej. S. 1229–1237.

³¹ Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa... S. 38–39.

³² Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. S. 40–41.

³³ BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4277. K. VI–X.

з СРСР. З огляду на це урядові кола приділяли важливу увагу концентрації на цих землях польських осадників. Вважалось, що під час опрацювання плану осадництва східних кресів насамперед треба враховувати національні особливості, оскільки без зміцнення польськості вони не залишаться надовго в Польщі³⁴. Польський прем'єр-міністр Вінцентій Вітос (Wincenty Witos) стверджував, що земельна реформа розширить кордони Польщі, зміцнить польські володіння і посилить польську спроможність у боротьбі за землю як основу національної території. Плани влади щодо парцеляції українських теренів найуспішніше реалізовувалися в 1919–1920 рр., другий етап колонізації тривав до січня 1923 р., саме в цей період близько 16 тис. польських сімей, підтримані державними кредитами та різноманітними пільгами, оселилися на південно-східних теренах³⁵. Зауважмо, що осадництво було складовою як аграрної, так і національної політики Польщі. Свідченням цього може слугувати «Меморіал щодо зміцнення елементу польського населення в Східній Малополющі», в якому обґрунтовано потребу цілеспрямованого заселення польськими колоністами українських теренів. Однак реальна користь від реалізації земельної реформи на «кресах», на думку урядовців, буде лише за умови, що в новостворених поселеннях кількісно переважатимуть польські осадники з етнічно польських земель, що унеможливить зниження рівня їхньої національної свідомості та асиміляцію з місцевими українцями, натомість допоможе їм паралізувати український національно-визвольний рух. Для досягнення цієї мети пропонувалося ретельно добирати для осадництва лише ті території, де колонізація мала б гарантований успіх, забезпечила б умови для польського економічного та культурного домінування в регіоні³⁶. Аби вберегти осадників і колоністів від асиміляції, поряд із наданням їм економічної підтримки (за період з 1924 р. по 1929 р. польські переселенці отримали 33,1 млн зл. безповоротної державної допомоги і 15,5 млн зл. довготермінової позики) влада сприяла відкриттю польських культурно-освітніх закладів і римо-католицьких костелів³⁷. Економічно розвинені та культурно облаштовані поселення осадників, мали, з одного боку, заохотити поляків до колонізації українських теренів; а з іншого – засвідчити перед українцями «вищість польської культури», поширити її на т. зв. східні креси, а також зміцнити польський «стан посідання» на прикордонних теренах³⁸.

Виступи українських політиків і громадських діячів проти колонізації Галичини, яка, на їхню думку, могла призвести до економічно-соціальної катастрофи, зокрема й скарги до Найвищої Ради Паризької мирної конференції, не принесли очікуваних результатів³⁹. Найбільших зусиль до збільшення кількості польських осадників і колоністів влада докладала у 1919–1925 рр., у період правління урядів «парламентської демократії». Однак така політика не досягла мети. Урядовцям так і

³⁴ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 311.

³⁵ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 193–194.

³⁶ ВJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4277. K. 1–3.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 171. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 284–286.

³⁸ Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 265; Markiewiczowa H. *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*. Warszawa: Wyd-wo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2016. S. 59.

³⁹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 5340. K. 3.

не вдалося зміцнити польські позиції на південно-східних теренах та перетворити поселення осадників і колоністів в опорні пункти асиміляції місцевих українців. Основними причинами невдачі стали відхід 1923 р. від активної політичної діяльності ініціатора військового осадництва Ю. Пілсудського; загострення міжнаціональних протистоянь на цих землях, спричинених, з одного боку, перерозподілом земель, а з іншого, – державною освітньою політикою, яку українці сприйняли як спробу ліквідації національного шкільництва; фінансові труднощі⁴⁰.

Інтегрувати Галичину до складу міжвоєнної Польщі прагнули шляхом реалізації низки кроків. Перший з них це перепис населення 1921 р., основним завданням якого було «засвідчити перевагу польського елемента в Галичині», з метою аргументації правомірності приєднання цих теренів до Польщі (щоб отримати потрібний результат, українців примушували до участі в переписі під страхом арешту, а також ув'язнювали тих, хто закликав його бойкотувати, в основному греко-католицьких священників, вчителів і молодь)⁴¹. Другий крок передбачав запровадження військової повинності для всього населення краю на підставі заяви міністра військових справ до Президії Ради Міністрів від 12 липня 1921 р. про реєстрацію на території Галичини громадян Польської держави 1885–1902 р. н. та видання 27 листопада 1922 р. наказу про призов на військову службу чоловічого населення краю, в тому числі українців, євреїв і німців 1900–1901 р. н.⁴² Третій крок – скасування 1 вересня 1921 р. інституту намісництва, на підставі розпорядження Ради Міністрів від 17 травня 1921 р., та запровадження уніфікованого поділу на воєводства, створення, відповідно до закону від 3 грудня 1920 р., на території Галичини чотирьох воєводств: Краківського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського, зі штучним приєднанням до Львівського етнічних польських земель, де переважало польське населення, щоб підкреслити нібито польський характер цих теренів⁴³, та, відповідно до закону від 4 лютого 1921 р.⁴⁴, трьох східних воєводств: Волинського,

⁴⁰ SAW. Zespół Akt Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych 1918–1939. Sygn. I.300.1.648. K. 1–14; Пандяк І. Зміни в національному складі сільського населення Східної Галичини в результаті польської колонізації 1920–1939 рр. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 257–258; Głowacka L., Żak A. Cz. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego. S. 145. URL: <https://docplayer.pl/6915611-Osadnictwo-wojskowe-na-wołyniu-w-latach-1921-1939-w-swietle-dokumentow-centralnego-archiwum-wojskowego.html> (дата звернення: 5.03.2015); Böhm T. Osadnictwo wojskowe na Kresach Wschodnich w II Rzeczypospolitej. *Dzieje Najnowsze*. 1992. R. 24. Zesz. 1–2. S. 3–12.

⁴¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 4, 12; AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 31–35.

⁴² AAN. Zesp. 8. Sygn. 15. K. 66; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 314; Станіславівщина в роках 1918–1920 / вибрав і упоряд. В. Макар. *Альманах Станіславівської землі: збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини* / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станіславівщини, 1985. Т. 2. С. 261.

⁴³ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych... S. 2064–2066; Виздрік В. Встановлення польської адміністрації в Галичині на початку 20-х років XX століття. *Грані*. 2014. № 8. С. 158–159.

⁴⁴ Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego... S. 216–217; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 37.

Поліського, Новогрудського⁴⁵. Четвертий – офіційна заміна назви «Східна Галичина» на «Східна Малопольща» (Małopolska Wschodnia), у зв'язку з тим, що поняття «Галичина» нагадувало середньовічне руське князівство та австрійський період, а також окреслення західноукраїнських і білоруських територій терміном Польща «Б» (щодо них провадили відмінну політику, наприклад, застосовували штучне стримування соціально-економічного розвитку та скасування поступок національним меншинам, задля перетворення їх на аграрно-сировинний додаток етнічно польських земель), Польща «А» – корінна територія⁴⁶. П'ятим кроком було звільнення з державних установ службовців-українців за відмову від присяги на вірність Польській державі⁴⁷, застосування дискримінаційної політики до українських економічних, громадських і культурних організацій⁴⁸. Шостим кроком стали вибори у листопаді 1922 р. до сейму та сенату, покликані продемонструвати перевагу поляків у краї (усвідомлюючи це, українські політики закликали населення бойкотувати вибори, через що участь у них взяли 38 % виборців⁴⁹, водночас поляків і євреїв примушували голосувати замість українців⁵⁰). Сьомим кроком було затвердження Радою Міністрів від 23 листопада 1922 р. кредиту для т. зв. національної роботи на кресах і матеріальне відшкодування потерпілим від українських збройних виступів під час виборчої кампанії 1922 р. у розмірі 1 млрд 85 млн польських марок⁵¹. Відповідно до розпорядження уряду від 18 грудня 1922 р. у Галичині також було запроваджено надзвичайні суди⁵², фактично влада переходила до рук командувача війська та урядових комісарів і, як наслідок, відбувалися масові арешти українських громадсько-політичних діячів і греко-католицьких священників, а також осіб, запідозрених у сприянні ЗУНР та Українській Галицькій армії, обшуки приміщень громадсько-культурних товариств (унаслідок наступу на «Просвіту» кількість її читалень зменшилася з 2879 у 1914 р. до 843 у 1923 р.⁵³), редакцій газет із подальшою забороною їх діяльності («Громадський голос», «Діло», «Українська думка», «Свобода», «Земля і воля», «Воля» та ін.), арешти редакторів українських часописів тощо⁵⁴.

⁴⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. w przedmiocie wykonania art. 3 ustawy z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dz. U.* 1921. Nr 46. Poz. 282. S. 680–681.

⁴⁶ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 315; Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 337.

⁴⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 296. Арк. 1; Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа... С. 306; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 315.

⁴⁸ Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego. *Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926.* Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. S. 256.

⁴⁹ ЦДАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 6–7; Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 1; Стахів М. Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923. Нарис історії. Скрентон: Друкарня Народної Волі, 1961. Т. 6. Кн. 2. С. 149.

⁵⁰ По виборах до польського сейму. *Громадський голос.* 1922. Ч. 4. 11 падолиста.

⁵¹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 20. K. 509.

⁵² Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 70. Арк. 3–9; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 316.

⁵³ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 578.

⁵⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 5340. K. 10–11; Новицька Ю. Й. Національна політика Другої Речі Посполитої. *Intermarum: історія, політика, культура.* 2014. № 1. С. 234.

Попри те, що міжнародні договори та Конституція 1921 р. гарантували не-польському населенню громадянські права та свободи, правлячі кола на практиці вдалися до відвертої політики асиміляції та ігнорування прав національних меншин як у політичній, культурній, так і економічній сферах. Дискримінаційною була й податкова система, українські селяни Галичини сплачували втричі вищі податки, ніж населення етнічних польських теренів⁵⁵. Державний апарат міжвоєнної Польщі не був об'єднаний єдиною ідеологією, службовці різного рівня мали різні політичні погляди і керувалися ними під час виконання своїх обов'язків. Найбільш виразно це виявилось в діяльності місцевих органів влади, які всупереч статтям Конституції 1921 р., продовжували колонізацію національних меншин⁵⁶. Польська влада перешкоджала залученню представників етнічних меншин до органів виконавчої вертикалі. Політика уряду сприяла посиленню позицій поляків не тільки у міському, а й у сільському самоуправлінні⁵⁷.

Національний склад населення краю

У Польщі, яка внаслідок дипломатичних і військових дій сформувалася як поліетнічна держава, проживало 35,1 % національних меншин⁵⁸. Українців відповідно до перепису 1921 р. було близько 15,2 %, а перепис 1931 р. зафіксував 13,9 %⁵⁹, натомість сучасні українські дослідники наводять цифри близько 14–16 % (проживали вони переважно у Львівському, Станиславівському, Тернопільському, Волинському, Поліському, Любелському, Краківському воєводствах, а також розпорошено жили в інших регіонах). За неофіційними оцінками кількість українців в Польщі в 30-ті роки коливалася між 5,1–5,2 і 6,0 млн осіб, дві третини з яких проживали в Галичині⁶⁰. Євреїв відповідно до перепису 1921 р. було 10,8 %, а в 1931 р. – 9,8 %⁶¹. Польща була третьою після США та СРСР державою за часткою єврейського населення, переважна більшість якого проживала в центральних і південних воєводствах, а кожен четвертий єврей мешкав у Галичині (у Львівському воєводстві проживало 11,5 % осіб єврейського віросповідання, у Станиславівському – 10,6 %, у

⁵⁵ Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. С. 35–39; S. P. Polityka Kresowa. *Robotnik*. 1922. Nr 10. 5 lipca.

⁵⁶ Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. С. 166.

⁵⁷ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 90–91.

⁵⁸ Результати переписів населення Польщі 1921 і 1931 рр. не можна вважати достовірними з декількох причин: перепис 1921 р. не охопив усіх теренів, які ввійшли до складу держави, зокрема, Віленську землю; на час перепису не завершилося переміщення населення у східних і західних воєводствах унаслідок військових дій; українці бойкотували перепис 1921 р.; у 1931 р. при опитуванні не ставилося питання про національність, а лише про мову; польська влада намагалася свідомо применшити відсоток етнічних груп, зокрема, українців і білорусів, щоб переконати світову громадськість у переважанні поляків. Детальніше див.: Макарчук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 року. С. 55; Chałupczak H., Browarek T. *Mniejszości narodowe w Polsce*... S. 20.

⁵⁹ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. 1927. R. 5. S. 52; *Mały Rocznik Statystyczny*. 1939. S. 26.

⁶⁰ Грицак Я. Нарис історії України... С. 187; Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо Православної церкви й українців. *УДЖ*. 2005. № 5. С. 60.

⁶¹ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*. 1927. R. 5. S. 52; *Mały Rocznik Statystyczny*. 1939. S. 26.

у Тернопільському – 9,5 %), менше – у східних і незначний відсоток – у західних воєводствах⁶². За переписом 1921 р. білорусів було близько 4 %, а 1931 р. – 3,1 %. Вони населяли Поліське, Новогрудське, Віленське та Білостоцьке воєводства. Німців відповідно до перепису 1921 р. було 3 %, а за переписом 1931 р. – 2,3 %⁶³. Більш ніж половина з них проживала у західних воєводствах – Познанському, Поморському та Сілезькому, решту становили колоністи центральної Польщі, Лодзького та Варшавського воєводства, а на південному сході німці зосередилися у Волинському, Станіславівському, Львівському та Любельському воєводствах. Станом на 1921 р. у німецьких колоніях Галичини проживало 24813 німців (з них у Львівському воєводстві – 11008, Станіславівському – 10915, Тернопільському – 2890). Політична та економічна підтримка з боку Німеччини додатково зміцнювала їхній привілейований правовий статус⁶⁴. Зауважмо, що після проголошення незалежності Польщі простежувалася еміграція німецького населення до Німеччини, США, Канади, Бразилії, Аргентини, Парагваю тощо. Як зазначав польський дослідник П. Кацпжак, за кілька повоєнних років майже половина німців залишила Польщу, ця тенденція частково знизилася після 1925 р., коли польський уряд прийняв рішення пригальмувати еміграцію⁶⁵. На думку українського дослідника С. Качараби, на зменшення потоку німецьких емігрантів вплинула світова економічна криза 1929–1932 рр. Він зазначав, що еміграцію німецьких колоністів зумовили переважно соціально-економічний і національний чинники. На переселення німців до певної міри вплинуло кілька обставин: прагнення польських урядовців механічно збільшити кількість поляків на західноукраїнських землях, щоб у такий спосіб змінити їх національну структуру; небажання німецької громади мати статус меншини в чужій державі; побоювання німців дискримінації з боку польського населення та влади⁶⁶. Владні інституції Німеччини, прагнучи зберегти певну кількість німецького населення на польських теренах, а також зміцнити його політичний і економічний вплив на місцях, всіляко намагалися пригальмувати процес переселення, зокрема шляхом надання фінансової підтримки німецьким колоністам⁶⁷. Деякі німці, які емігрували до Німеччини, згодом поверталися і провадили активну пропагандистську та політичну діяльність на польських землях, спрямовану на піднесення патріотизму місцевих німецьких поселенців. Щоб уникнути подібних випадків, польська влада позбавляла німців, які виїжджали до Німеччини, польського громадянства і права повернення у Польщу⁶⁸.

Росіяни проживали переважно у Віленському, Білостоцькому та Поліському воєводствах; литовці – у Віленському, Білостоцькому та Новогрудському воєводствах;

⁶² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 69; AAN. Zesp. 463. Sygn. 298. K. 66.

⁶³ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1927. R. 5. S. 52; Mały Rocznik Statystyczny. 1939. S. 26.

⁶⁴ Детальніше див.: Сиреджук П. Соціально-економічне становище... С. 126; Chojnowski A. Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 12–13; Grünberg K. Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej. S. 18–19; Hasbach E. Niemcy w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń–Luty. S. 50, 52; Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 28–33.

⁶⁵ Кацпжак П. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919–1939. S. 152–153.

⁶⁶ Качараба С. Німецька еміграція з Волинського воєводства (1919–1939). С. 267; Його ж. Еміграція з Західної України 1919–1939. С. 172, 190–192.

⁶⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18437. Sygn. 2234. K. 12–13.

⁶⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021. K. 9–13.

переважна більшість чехів на Волині, у Лодзькому воєводстві, незначний відсоток – у Львівському та Познанському воєводствах; словаки поблизу Спиша та Орави, а також незначні групи в Сілезії, Кракові, Варшаві та інших регіонах; вірмени – у східних теренах Галичини, зокрема, Станіславівському та південних повітах Тернопільського воєводства, а також у Львові; дві найменші етнічно-релігійні групи – татари (Ново-грудське, Віленське, Білостоцьке воєводства, а також Варшава) та караїми (Віленщина, Галичина (Луцьк і Галич)), а також цигани (проживали по всій території) та ін. – становили не більше 1 % загалу населення⁶⁹. Поляків за різними даними було від 68 % (відповідно до перепису 1931 р.) до 64,9 % населення⁷⁰. Саме політичні змагання українців, німців, частково білорусів і литовців, яких активно підтримували Батьківщини, загрожували територіальній цілісності й внутрішній безпеці Польщі. Полінаціональність прикордонних теренів ускладнювала питання оборони держави⁷¹.

Найскладнішою була ситуація у трьох галицьких воєводствах, де непольське населення переважало. Так, газета «Діло» наводила такі цифри національного складу краю станом на 1880 р.: 64 % населення становили українці, 21,1 % – поляки, 13,8 % – євреї, 1,1 % – інші меншини⁷². Оскільки офіційні статистичні підсумки переписів населення 1921 і 1931 рр. було сфальсифіковано, ми послуговуємося також публікаціями українських учених, згідно з якими 1921 р. у Галичині проживало 4780503 особи, в тому числі 2934745 українців (61,4 %), 1283405 поляків (26,8 %), 530030 євреїв (11,1 %), 32323 представників інших національностей (близько 0,7 %). У 30-х роках ХХ ст. у краї з населенням 5372974 осіб поруч з українцями, які тут становили 59,1 % (3175745 осіб), проживало близько 29,8 % поляків (1601020)⁷³, понад 10,3 % (553896) євреїв, 0,5 % німців (29000). Частка інших етносів, зокрема, чехів, литовців, вірменів, білорусів, росіян, караїмів та ін. не перевищувала 0,2 %⁷⁴.

За підрахунками польської влади і відповідно до перепису 1921 р. у 47 повітах східної частини Галичини поляків була більшість у 8 з них, у 14 – від 35 до 50 % від загальної кількості населення, в 13 – 25–35 %, і лише в 12 повітах відсоток поляків не перевищував 25 %. Українці переважали в 35 повітах⁷⁵. Станом на 1931 р. українців

⁶⁹ Шульга С. Чеська громада Волині в політиці польських урядів 1920–1930-х років. С. 82–83. URL: http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shulga_2t.pdf. (дата звернення: 17.07.2015); Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 22–25.

⁷⁰ Mały Rocznik Statystyczny. 1939. S. 26.

⁷¹ Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996. Warszawa: Wyd-wo BELLONA, 1997. S. 218.

⁷² Доследи з поля статистики. Входна а заходна Галичина. *Діло*. 1882. Ч. 93. 1 (13) грудня.

⁷³ Кубійович В. Національні відносини в різних частинах України. *Енциклопедія українознавства*: в 2 т. Т. 1 / під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 170.

⁷⁴ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. С. 79; Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921, 1931 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 289–290; Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения... С. 128; Наконечний Є. Жиди чи євреї. *Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями / передм. Я. Дашкевича*: 3-те вид. доп. і випр. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2001. URL: <http://exlibris.org.ua/nakonechny/index.html> (дата звернення: 31.08.2017).

⁷⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 194; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. Warszawa, 1927. T. 27. Tablica 11. Ludność według wyznania religijnego

відповідно до загальної кількості населення була більшість у Станиславівському воєводстві – 72,9 %, у Тернопільському – 54,5 %, Львівському – 44,6 %⁷⁶.

З кінця XIX – початку XX ст. у Галичині домінували поляки, які мали національно свідому інтелігенцію та політиків, котрі посіли керівні позиції в краї, що дало їм змогу впливати на прийняття законів в австрійському парламенті⁷⁷. Однак як на початку XX ст., так і в міжвоєнні роки більшість пересічних поляків не вирізнялися політичною активністю, про що, зокрема, свідчать звіти повітових старост. У них йдеться про те, що польське населення краю не виявляло громадської та політичної активності. Зокрема, в 1932 р. у звіті теребовлянський староста зазначав, що місцеві поляки не беруть участі в політичному житті, оскільки залишаються темною, пасивною та аполітичною масою. У багатьох випадках попри римо-католицьке віросповідання та зростання у них почуття польськості, вдома вони розмовляли українською мовою. На його думку, якщо національну свідомість місцевих українців можна окреслити як 100 %, то в поляків вона не перевищує 60 %⁷⁸.

У Галичині поляки були основними землевласниками, оскільки володіли 25 % усієї землі. Загалом у сільському господарстві працювало близько 69,9 % поляків, у промисловості (зокрема, вони опанували такі галузі, як нафтодобувна, лісова, гірнична, будівельна, міського та залізничного транспорту) – 11 %, торгівлі – 5,8 %, адміністрації – 5,6 %, інші професії – 7,7 %. Ще від початку XX ст. поляки обіймали майже 90 % посад в урядових установах (поліція, суд, адміністрація), також вони домінували в освітній сфері. Відповідно до даних МВіО на 1921 р. серед державних працівників у шкільництві у Львівському воєводстві поляки становили 80,05 %, українці – 17,92 %, євреї – 1,96 %, представники інших національностей – 0,06 %⁷⁹. У Станиславівському воєводстві у шкільництві поляки становили 54,07 %, українці – 41,24 %, євреї – 4,41 %, представники інших національностей – 0,27 %. У Тернопільському воєводстві: поляки – 67,10 %, українці – 29,21 %, євреї – 3,58 %, інші національності – 0,04 %. Загалом у трьох галицьких

i narodowości. S. 117; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa, 1927. T. 28. Tablica 11. Ludność według wyznania religijnego i narodowości. S. 78; Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1927. T. 29. Tablica 11. Ludność według wyznania religijnego i narodowości. S. 82.

⁷⁶ Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa, 1938. Zesz. 65. Tablica 10. Ludność według wyznania i płci oraz języka ojczystego. S. 22; Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa. Warszawa, 1938. Zesz. 68. Tablica 10. Ludność według wyznania i płci oraz języka ojczystego. S. 32; Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa, 1938. Zesz. 78. Tablica 10. Ludność według wyznania i płci oraz języka ojczystego. S. 26; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 59–60.

⁷⁷ Генік М. Національні меншини на західноукраїнських землях... С. 44–46.

⁷⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1953. Т. 1. Арк. 3–4.

⁷⁹ Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О., Рудницький І. Поляки на Україні. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*. Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2215–2228. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii166.htm> (дата звернення: 23.05.2016).

воєводствах поляки на державних посадах в освітній сфері становили – 71,68 %, українці – 25,36 %, євреї – 2,82 %, представники інших національностей – 0,11 %⁸⁰.

Національно свідомі українці Галичини непокоїли польських посадовців, які зазначали, що серед українців зростає як національна свідомість, так і ненависть до держави і всього польського. З огляду на це влада провадила на цих теренах національну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українського населення⁸¹. Польське керівництво краю доклало значних зусиль для того, щоб за всяку ціну утвердити «польськість» окупованих земель⁸². Водночас серед українського населення краю існували також групи т. зв. латинників (умовна назва римо-католиків, які спілкувалися українською мовою, без чітко визначеної національної свідомості, у 30-х роках ХХ ст. вони дедалі частіше полонізувалися) та греко-католиків з польською розмовною мовою та українською національною свідомістю, яких також накрила хвиля полонізації⁸³.

Понад 80 % українців Галичини проживали у селах, більшість із них займалися сільським господарством, лише 3–6 % тих, хто працював були залучені в промисловості та гірничій справі. Нечисленною була й українська інтелігенція, яка у 30-х роках становила лише 1 % від загальної кількості українців. Як і наприкінці ХІХ, на початку ХХ ст. інтелігенція мала вирішальний вплив на політичний, культурний, соціально-економічний розвиток українського суспільства, однак дещо змінився її соціальний склад. Як зазначає дослідниця Ж. Ковба, на зміну священикам прийшли вчителі, службовці національних кооперативних, громадсько-культурних організацій, юристи, лікарі, інженери. Високоосвічені й національно свідомі громадські діячі – педагоги, юристи, священики провадили активну культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на поліпшення економічного становища населення, зокрема через розвиток кооперативного руху, що сприяло зміцненню політичної та економічної окремішності українців⁸⁴.

Станом на 1931 р. євреї склали близько 33,2 % (257,8 тис. осіб) населення міст Львівського воєводства, близько 34,8 % (102,8 тис.) – Станіславівського, понад 34,7% (94,2 тис.) – Тернопільського⁸⁵. Зауважмо, що попри те, що частка євреїв у загальній кількості населення держави була невеликою, єврейська інтелігенція відіграла значну роль у громадському, економічному та культурному житті міжвоєнної Польщі⁸⁶. Структура зайнятості єврейського населення відрізнялася від інших національних меншин. Дві третини євреїв належали до дрібної буржуазії, зокрема дрібних торговців і ремісників, 14 % до «білих комірців» і 50 % до представників

⁸⁰ AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 117.

⁸¹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. V. 18458. Sygn. 2255. K. 53; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 308–310.

⁸² Лялька Я. Передмова. *Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба. Документи, матеріали, спогади, біографічні нариси / упор. Я. С. Лялька*. Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. С. 27.

⁸³ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України... С. Х.

⁸⁴ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 21; Chojnowski A. Konsepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 7.

⁸⁵ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 65.

⁸⁶ Fuks M. Żydowska inteligencja w Polsce, 1918–1939. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1988. Nr 3–4. S. 130.

т. зв. вільних професій⁸⁷. У міжвоєнні роки значно збільшилася кількість євреїв, які займалися т. зв. вільними професіями: адвокати, лікарі, дантисти, фармацевти, медсестри, артисти, перукарі, кравці тощо. Суперечності, які виникли в міжвоєнні роки між професійною зайнятістю євреїв, зосереджених у невиробничій сфері, та економічною структурою Польської держави, зумовили господарський антисемітизм і пауперизацію єврейського населення⁸⁸.

Євреї, які проживали переважно у містах і містечках Галичини, зберігали як самоназву їдишське «їд» від німецького «юде», або ж польське і українське «жид»⁸⁹. Зауважмо, що на відміну від підрадянської України, де етнонім «жид» мав образливий характер (ще у XV ст. Православна церква в Україні назвала поширення юдаїзму на слов'янському Сході – «єресь жидовствующих», і відтоді слово «жид» на всьому слов'янському Сході (Україна, Білорусь, Московщина) набрало принизливого значення), в міжвоєнній Галичині як християнське населення, так і самі прихильники юдаїзму, традиційно називали представників єврейського етносу словом «жиди», яке було нейтральним та нормативним, і не викликало в галицьких євреїв жодного відчуття зневаги. Лише після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, де в 1933 р. новий правопис запровадив етнонім «єврей» у літературну українську мову як норму, натомість слово «жид» визнав образливою назвою єврея, ця норма поширилася і в Галичині⁹⁰.

Оскільки ступінь національної свідомості євреїв був нижчим, ніж, приміром, поляків, вони часто зазнавали асиміляції у формі колонізації. Наприклад, під час переписів населення 1921 та 1931 рр. частина євреїв вказали своєю національністю польську (однак дехто через примус з боку польської влади), а розмовною мовою – їдиш, польську чи іврит⁹¹. Серед єврейського населення вагомою була частка тих, хто не володів івритом, а в повсякденному житті вживав їдиш і знав головні постулати юдаїзму лише поверхово, що свідчило про значний ступінь їх акультурації. Водночас окремі єврейські громади були «закритими»⁹² релігійними спільнотами, що активно протистояли зовнішнім впливам. Цьому сприяли їхні національні почуття, мовна та релігійна окремішність. У міжвоєнні роки у єврейському середовищі дедалі активніше почали формуватися різноманітні громадсько-політичні та культурно-освітні течії. У 20–30-х роках XX ст. у єврейській громаді утвердилися ідеологічно відмінні громадсько-політичні течії: ортодоксія (домагалися культурно-релігійної автономії у складі Польщі) та сіонізм (прагнули єврейського національного відродження у власній державі в Палестині).

⁸⁷ Алексієвць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 333.

⁸⁸ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 66.

⁸⁹ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24.

⁹⁰ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24; Р. М. Жиди. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*: в 11 т. / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 2. URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii050.htm> (дата звернення: 31.08.2017).

⁹¹ Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини... С. 289–290.

⁹² Термін «закритість» є умовним, і вживаючи його маємо на увазі певні особливості етнічних груп, зокрема, усвідомлення своєї окремішності в межах певного державного утворення, відмінний від загальнодержавного спосіб організації політико-адміністративного, релігійного та культурно-освітнього життя тощо.

Значного поширення також набули єврейські партії, які сповідували соціалістичну та комуністичну ідеологію⁹³.

До національної окремішності прагнуло й німецьке населення. Відповідно до даних, наведених П. Сіреджуком, станом на 1921 р. у німецьких колоніях Галичини проживало 24813 німців (з них у Львівському воєводстві – 11008, Станиславівському – 10915, Тернопільському – 2890), українців – 6431 (з них у Львівському воєводстві – 3013, Станиславівському – 2430, Тернопільському – 988), поляків – 5998 (з них у Львівському воєводстві – 2821, Станиславівському – 2226, Тернопільському – 951), євреїв – 2190 (з них у Львівському воєводстві – 805, Станиславівському – 1225, Тернопільському – 160). На початку Другої світової війни в німецьких колоніях краю мешкало 24190 – німців, українців – 3418, поляків – 6855, євреїв – 1035. Незначний відсоток у німецьких колоніях становили чехи. Інтернаціоналізація цих колоній прискорила асиміляційні процеси серед німецького населення, частина з них переходили хто на польську, хто на українську мови спілкування. Свою національну ідентичність переважно вдавалося зберегти німецькому населенню тих колоній, в яких воно кількісно переважало над українцями, поляками та євреями. Як зазначав П. Сіреджук, у Галичині таких німецьких колоній було 74, з яких 38 у Львівському воєводстві, 26 у Станиславівському, 10 у Тернопільському⁹⁴. Австрійський дослідник М. Поллак писав, що у селах галицьким німцям було легше зберегти свою німецькість, у містах вони набагато швидше змішувалися з представниками інших національностей та асимілювалися⁹⁵.

Німці сповідували протестантизм (лютеранство і кальвінізм) та римо-католицизм. Оскільки влада міжвоєнної Польщі сприймала католицьку віру як польську, а віруючих римо-католиків вважала частиною польського народу, то найбільше від примусової асиміляції потерпали німці католицького визнання – мешканці німецьких колоній та українських сіл: що більшою була колонія німців-католиків, то менше вона зазнавала асиміляції, натомість була колонія німців-переважно полонізувалися. Зокрема, у Турківському повіті полонізовано німецькі колонії у Вовчому, Борині та Розлучі⁹⁶. Однак серед німців-католиків були й такі, які добровільно піддавалися полонізації (укладали змішані шлюби, спілкувалися польською мовою тощо), підтримували добросусідські взаємини з місцевими поляками⁹⁷. Загалом німці-католики демонстрували лояльність до тогочасної влади,

⁹³ Детальніше див.: AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 106–110; Качараба С. Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв... С. 63–73; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 70–75; Endelman T. Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History. Princeton: Princeton University Press, 2015. P. 147–168; Heller S. C. On the Edge of Destruction: Jews of Poland Between the Two World Wars. Detroit: Wayne State University Press, 1994. 400 p.; Marcus J. Social and Political History of the Jews in Poland 1919–1939. Berlin; New York: Mouton Publishers, 1983. 569 p.

⁹⁴ Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 126, 128–129.

⁹⁵ Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини / перекл. з нім. Н. Ваховської. Чернівці: Книги, 2017. С. 94.

⁹⁶ Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини... С. 176; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини на тлі етнополітики Польщі (1919–1939 рр.). *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 182.

⁹⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 16.

не висували політичних чи національних вимог. Полонізації німців-католиків до певної міри сприяла польська етноконфесійна політика, зокрема, парохами німецьких католицьких поселень призначали священників польської національності, які проводили богослужіння польською мовою. Такі призначення влада пояснювала змішаним характером німецьких поселень, що в основному було викликано соціально-економічними умовами розвитку краю. Натомість у тих колоніях, в яких душпастирську опіку здійснювало німецьке римо-католицьке духовенство, національне життя німецька громада активізувала⁹⁸. Душпастирі як латинського обряду, так і протестанти, попри свої прямі обов'язки, долучалися до розвитку німецькомовного шкільництва, культурно-освітніх товариств, організовували різноманітні національні заходи, урочисті місійні тижні. Зокрема, такий місійний тиждень відбувся з 25 по 29 травня 1930 р. у Кайзердорфі Самбірського повіту⁹⁹.

Лютерани й кальвіністи німецьких колоній мали вищий рівень національної свідомості та політичної активності, перебували у постійному духовному та матеріальному зв'язку з Німеччиною, тому їм вдалося зберегти свою історичну та етнокультурну ідентичність¹⁰⁰. У своїх спогадах педагог і громадська діячка Уляна Кравченко, яка активно обстоювала розвиток українського шкільництва згадувала¹⁰¹, що німці протестантського віросповідання «бояться латинників не тільки з приводу національного, але більше з релігійного. Не мають тут свого пастора. Дитину, котру охрестив у костелі канонік Туль, записав як римо-католицьку і не видав уже метрики. Тому відтепер приносять німці свої діти до хресту до церкви. Вони хочуть лишитись євангеликами; дуже бояться, щоб діти не стали католиками»¹⁰².

У міжвоєнні роки відбувалися зміни соціальної структури німецької меншини: зменшувалася кількість працівників адміністративного апарату та військових, переважна більшість галицьких німців була залучена в транспортній галузі, нафтовій і лісовій промисловості. Приблизно 72 % німецького населення проживало в селах¹⁰³.

Міжнаціональні відносини

Польсько-українська війна 1918–1919 рр. на довгі десятиліття ускладнила відносини між українцями та поляками. Поляки воювали та полягли за незалежну Польщу по Збруч, українці – за національну державу по Сян. У міжвоєнні роки на заваді нормалізації відносин між цими народами стояли як державотворчі плани галицьких українців, які суперечили польським політичним планам, так і сприйняття українців частиною польського політикуму, зокрема ендеками, та частиною польської спільноти, як одну з етнографічних груп польського народу та несприйняття їх як нації, і, як наслідок, толерування етнічних регіоналізмів, зокрема гуцулів і лемків. Взаємини між народами ускладнювали також міти й стереотипи (з польського боку – «Львів і Східна Малопольща – одвічно польські землі», «українця – кровожерливого гайдамаки», а з українського – «багатівкової

⁹⁸ Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини на тлі етнополітики Польщі... С. 182; Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien... S. 162–163.

⁹⁹ Kaisersdorf. *Ost-Deutsches Volksblatt (ODV)*. 1930. J. 9 (23). Fol. 24. 15. Juni. S. 3.

¹⁰⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 11.

¹⁰¹ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 67-г / п. 12. Арк. 6, 8.

¹⁰² Кравченко У. Спогади учительки.

¹⁰³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 52; Жерноклеев О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. С. 160–161.

боротьби Русі з Польщею», «головного ворога» української незалежності, носія «ворожих цінностей і католицизму») ¹⁰⁴, причина поширення яких лежала в гострому протистоянні українського та польського національних рухів у краї ¹⁰⁵. Світоглядне підґрунтя польської національної ідеї було месіанським, натомість української базувалося на синтезі європейських культур ¹⁰⁶. Історичні праці Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та багатьох інших тогочасних істориків сприяли вкоріненню у свідомості українців чималої кількості стереотипів щодо поляків ¹⁰⁷. Польська публіцистика міжвоєнного періоду трактувала українця як «кровожерливого гайдамаку», образ цей пов'язувала із повстаннями XVI–XVIII ст. Вона також долучилася до утвердження в польському суспільстві поділу українців на лояльних до влади аполітичних «русинів» та на «українців», серед яких переважала інтелігенція, що підбурювала народ проти польської влади. Тому у свідомості поляків слово «українець» асоціювалося з політичним і територіальним сепаратизмом, що давало підстави тогочасній владі посилювати асиміляційну політику, а відтак загострювати польсько-українське протистояння ¹⁰⁸. Натомість українці звинувачували поляків у шовінізмі. Зокрема, політичний діяч Микола Ковалевський, згадуючи про своє перебування у Станиславові, писав: «Першого ж дня мого побуту в Станиславові я отримав практичну лекцію з українсько-польських відносин. Проходячи якимсь бульваром і втративши орієнтацію, я звернувся до молодого хлопця, якому не могло бути більше як п'ятнадцять-шістнадцять років, питаючи його про якусь вулицю. Спочатку цей хлопець взагалі не хотів відповідати на моє запитання, а потім сказав мені по-польськи, що він може мені показати вулицю, але тільки в польській мові. Ось до чого доводить сліпий шовінізм! З цим шовінізмом в українсько-польських відносинах я потім, під час мого пізнішого побуту в Галичині і в Польщі, зустрічався не раз, але цей маленький епізод в Станиславові дав мені передсмак цілої проблеми цього туго затягнутого вузла» ¹⁰⁹. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що саме затяжені польсько-українські конфлікти стали причиною втрати Україною та Польщею національної самостійності як у XVII, так і XX ст. ¹¹⁰

Взаємини побутового характеру між українськими селянами та осілими поляками були добросусідські. Зокрема дослідник В. Грабовецький зазначав, що до Першої світової війни під час релігійних свят простежувалися толерантні відносини між поляками та українцями. Наприклад, на Різдвяні свята групи колядників, до

¹⁰⁴ Детальніше див.: Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. С. 69; Błuszkowski J. Stereotypy a tożsamość narodowa. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2005. 212 s.; Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. 347 s.

¹⁰⁵ Клок В. Суспільно-політичне становище польського населення Східної Галичини (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 18 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. С. 106.

¹⁰⁶ Монолатій І. Німці у Галичині... С. 16.

¹⁰⁷ Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. С. 69.

¹⁰⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. С. 107; Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів... С. 127–128.

¹⁰⁹ Ковалевський М. Станиславів у 1919 році. С. 271.

¹¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки. Тягар історії. С. 84–110.

яких входили поляки й українці, колядували як на римо-католицькі, так і греко-католицькі свята. Однак у міжвоєнні роки ситуація змінилася, між українцями та поляками, хоча й не було гострого протистояння, та вже організовували окремі національні колядницькі колективи, українці колядували лише на свої релігійні свята¹¹¹. Дещо стримано або й неприязно ставилися українці до польських учителів, поліції, колоністів. Відносини між українською та польською інтелігенцією як у селах, так і в містах, переважно зводилися до офіційних контактів. Польські мешканці великих міст часом взагалі не зауважували поряд зі собою українців, а якщо вже і згадували про них чи контактували з ними, то найчастіше як з обслуговуючим персоналом чи торговцями. Дуже рідко українець в очах поляка був рівноправним і шанованим партнером, поляки ототожнювали українців із селянською нацією, розвиток якої загрожує «польському стану посідання» у Галичині¹¹². Ж. Ковба зазначала, що полякам, які мешкали у містах, була притаманна зверхність, зарозумілість, відчуття абсолютних прав на цю зверхність і панування. Дослідниця зауважувала, що ідеал польської культури, освіти, їхнього благодірного впливу на непольське населення, яке перебуває начебто на нижчому рівні розвитку, визначає етнічну поведінку багатьох поляків навіть на побутовому рівні¹¹³. Загалом польська інтелігенція, як і духовенство, були дещо войовничо налаштовані до представників інших національностей, вони не сприймали української чи єврейської окремішності.

Євреї, які не мали власної держави, були потенційними союзниками польської нації в розбудові міжвоєнної Польщі. Вони повсякчас наголошували на готовності до жертвності та захисту польських кордонів. Така поведінка євреїв, як зазначав М. Гон, була наслідком поширення в їхньому середовищі ідеології двох патріотизмів: «великого», який передбачав об'єднання зусиль євреїв різних країн для захисту інтересів єврейської нації в тих державах, де її представники потерпали від свавілля влади чи співгромадян, і «малого», під яким розуміли любов і пошану до держави проживання. Дослідник наголошував, що теорія малого патріотизму є похідною ідеології євреїв-інтегралістів, яка виникла в Європі наприкінці XIX ст. Її метою було «злиття» євреїв з титульними націями за умови збереження їхньої самобутності. На його думку, невизначеність щодо створення власної держави змусила більшість євреїв Центральної та Східної Європи залишитися в країнах проживання, що висунуло на перший план завдання соціально-економічної й громадсько-політичної інтеграції в «чужі» держави на правах рівноправних громадян¹¹⁴. Євреї як бездержавна нація вважали «своєю» Польську державу. Саме тому деякі з них з ентузіазмом сприйняли ратифікацію Малого Версальського трактату, вважаючи це «першим кроком» на шляху єврейської національної автономії в Польщі¹¹⁵.

Дослідниця Ж. Ковба зауважила, що єврейська ментальність у Галичині формувалася за наявності власної релігії, мови (іврит чи їдиш), побуту і соціальної структури. Євреї краю відзначалися побожністю, здебільшого зберігали традиційний побут, розмовляли переважно на їдиш, який мав численні діалекти.

¹¹¹ Грабовецький В. Нарис історії Княгинина. С. 84.

¹¹² Olechowski P. Wzajemna niechęć czy dobrosąsiedztwo? Polacy i Ukraińcy w międzywojennym Lwowie... S. 248.

¹¹³ Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О., Рудницький І. Поляки на Україні. С. 2215–2228; Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 28.

¹¹⁴ Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів... С. 117–118.

¹¹⁵ AAN. Zesp. 463. Sygn. 302. K. 9.

Натомість прагнення до порозуміння з польською нацією, як і необхідність оволодіння державною мовою, сприяли появі нових тенденцій у єврейському соціумі. Потяг до польської культури, а подекуди засади подвійного патріотизму, межували з тенденціями асиміляції. Від середини 20-х років євреї Галичини почали активно вивчати польську мову. З-поміж інших народів краю євреї вирізнялися лояльним ставленням до Польської держави, яке декларували під час відзначення державних свят, ювілеїв тощо. Популярною серед євреїв була ідея обраної Богом нації. Будь-які переслідування чи то релігійного, чи економічного характеру, які вводила щодо євреїв міжвоєнна Польща, вони пояснювали «Господньою карою за свої гріхи». Зокрема, йдеться про обмеження щодо працевлаштування на державній службі, запровадження державної монополії на залізничному транспорті, *numerus clausus* – відсоткової норми вступу до середніх і вищих навчальних закладів представників непольських національностей, які частково вплинули на соціальний склад єврейського населення Польщі¹¹⁶. Зауважмо, що спрямовану насамперед проти єврейських учнів і студентів *numerus clausus* польська влада обґрунтовувала необхідністю пропорційного розподілу місць у середніх і вищих навчальних закладах відповідно до відсоткового співвідношення кількості національних меншин до загальної кількості населення держави¹¹⁷.

На відносини між євреями та українцями значний вплив мали політичні відмінності: серед українців переважали антипольські настрої, натомість переважна більшість євреїв декларувала свою лояльність до Польської держави. Водночас розвинена в міжвоєнний період українська кооперація протистояла традиційній єврейській монополії на торгівлю¹¹⁸. Зауважмо, що на початках українсько-польського протистояння, восени 1918 р., коли українці обстоювали ЗУНР, а поляки боролися за незалежну Польщу, єврейська спільнота не підтримувала жодну сторону конфлікту. Створений 1 листопада 1918 р. Єврейський комітет громадської безпеки, до якого увійшли представники всіх національних партій, за винятком асимільованих євреїв і кагалу (представники якого виконували посередницьку роль між єврейською спільнотою та владою), проголосив декларацію про нейтралітет в українсько-польському конфлікті. Згодом, 14 листопада 1918 р., цю позицію підтвердили у зверненні до президента США Вудро Вільсона та Копенгагенського сіоністського бюро представники Єврейського комітету безпеки у Львові. Як зазначав М. Гон, обрання єврейськими політиками тактики нейтралітету було зумовлено декількома факторами: по-перше, євреї не хотіли ворогувати ані з українським, ані з польським народом; по-друге, така позиція мала унеможливити загрозу ймовірної помсти з боку переможців; по-третє, євреї, на відміну від поляків та українців, які воювали за територію, не висували територіальних претензій, а керувались ідеєю здобуття національно-культурної автономії. Українці та поляки воювали за створення незалежних держав, а частина єврейської спільноти

¹¹⁶ Гон М. Євреї на українських землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (1918–1939 рр.). *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-є вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 173; Кальян С. Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. С. 283; Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24–25.

¹¹⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 7–8; Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 24–25; Sommerstein E. *Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii*. *Chwila*. 1925. Nr 2361. 14 października; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich*... S. 33.

¹¹⁸ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв... С. 28–29.

прагнула відродження національного осередку в Палестині. Однак після погромів та загибелі десятків євреїв почала формуватися проукраїнська течія, яку очолив діяч сіоністського руху Ізраїль Вальдман (призначений Євгеном Петрушевичем представником єврейської громадськості при уряді), а у складі Української Галицької армії під час українсько-польської війни 1918–1919 діяв Жидівський курінь¹¹⁹. Водночас навесні 1919 р. намітився відхід від позиції нейтралітету тих єврейських політичних партій, які, на відміну від ортодоксальних євреїв чи сіоністів, що бачили майбутнє євреїв у Палестині, пов'язували майбутнє єврейської спільноти з Галичиною, задекларували свою підтримку розвитку незалежної ЗУНР та досягнення повної самостійності в її етнографічних кордонах¹²⁰. Саме І. Вальдман закликав єврейську спільноту спільно боротися проти насильницької культурної та політичної асиміляції польської влади, ні в якому разі не виступати на стороні поляків проти українців, оскільки, як він зазначав, «справа Українців слухна»¹²¹. Згодом І. Вальдман зауважив, що був переконаний у тому, що політика, яку євреї провадили в Галичині, мала «йти рука в руку з українською політикою», що в інтересах єврейської меншини «допомагати українцям у їх змаганнях до досягнення автономічного існування і що вслід за тим Жиди не повинні в ніякий спосіб підпирати полонізування областей краю, що їх замешкують в більшості Українці», «боротьбу за повні автономічні права повинні Жиди й Українці вести разом», а «співпраця має спиратися на широкому позитивному націоналізмі одних і других»¹²². Водночас в єврейському середовищі залишалися прихильники як єврейської ідеї, так і ті, хто виступив на боці Польщі. На думку М. Гона, частина єврейської спільноти підтримала польську владу, бо вони були міщанами, які жили в середовищі польсько-німецької культури. І саме ця орієнтація на культуру міста з-поміж іншого далася взнаки¹²³. Дослідник Ш. Редліх писав, що єврейський середній клас у міжвоєнні роки почав все більше засвоювати польську мову та культуру, однак лише деякі єврейські родини асимілювалися в польському середовищі¹²⁴.

Дещо складнішими були відносини між українськими і єврейськими політичними колами на початку 20-х років ХХ ст. Так, євреї Галичини, попри заклики українців, взяли участь у виборах до польського парламенту 1922 р., аргументуючи це необхідністю захисту єврейських прав та інтересів. Українські політики та

¹¹⁹ Детальніше див.: З того боку бойової лінії. Львів, 21 листопада 1918. *Діло*. 1918. Ч. 269. 22 листопада; Гон М. Євреї Західної України у міжвоєнний період. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/evreyi-zahidnoyi-ukrayiny-u-mizhvoynnyu-period> (дата звернення: 25.09.2017); Його ж. Діяльність єврейських політичних партій на західно-українських землях... С. 46–47; Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 3: Е–Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 22.11.2017); Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. С. 110–102; O neutralność. *Chwila*. 1919. № 2. 12 stycznia.

¹²⁰ Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень: Гамойн, 1921. С. 30; Резолюції західно-українського партійного Секретаріату жидівської соц.-демокр. партії «Поале-Сіон». *Нове життя*. 1919. Ч. 76. 3 квітня.

¹²¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 152–153.

¹²² Українсько-жидівська співпраця. *Нова зоря*. 1938. Ч. 12. 17 лютого. С. 3.

¹²³ Гон М. Євреї Західної України у міжвоєнний період.

¹²⁴ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... С. 115.

громадські діячі розцінили участь євреїв у виборах як відхід від нейтральної позиції в українсько-польському конфлікті, зокрема, про це заявляв політичний діяч Кость Левицький¹²⁵. Натомість на Волині українці, німці, білоруси, росіяни та євреї сформували об'єднаний Блок національних меншин, який здобув значну перемогу на виборах, унеможлививши польським депутатам здобути мандати до парламенту¹²⁶. Відносини між українськими та єврейськими політиками в Галичині загострилися після укладення у 1925 р. єврейським сіоністським діячем Леоном Райхом (Leon Reich) т. зв. польсько-єврейської угоди, а також після вбивства Симона Петлюри. Попри це, у міжвоєнні роки українські та єврейські громадсько-політичні діячі співпрацювали, зокрема, на парламентських виборах 1928 р. (створення виборчого Блоку національних меншин), спільно відстоювали освітні права народів у сеймі та взаємодіяли на культурно-освітній ниві¹²⁷.

На відносини євреїв із християнським населенням Галичини до певної міри впливали як культурно-релігійні, так і соціальні відмінності. Ті, хто сповідував юдаїзм, дуже сильно контрастували з оточенням. Їдиш чи іврит були цілковито «чужими» для місцевих християн чи лютеран. Попри певні мовні запозичення мова все ж розмежовувала носіїв різних культур, які плекалися освітніми та громадськими інституціями представників всіх без винятку груп. Навіть тогочасна влада, усвідомлюючи відмінність юдеїв, не сподівалася на їхню успішну інкорпорацію шляхом акультурації¹²⁸. Водночас, оскільки понад 80 % євреїв проживали переважно в містах і містечках, а більшість українців, поляків та німців – у селах, це викликало певне соціальне напруження між ними, і, як у попередні віки, простежувався антагонізм між міськими жителями і селянами. Згодом це призвело до господарського антисемітизму й пауперизації євреїв¹²⁹.

Історичне минуле також впливало на розмежування між представниками різних етносів. Так, українці висували на перший план відродження української державності в середині XVII ст., натомість поляки відзначали повстання 1830–1831 рр., відродження міжвоєнної Польщі, «Чудо над Віслою». Ім'я Богдана Хмельницького, наприклад, асоціювалося в українців з відродженням державності, натомість викликало негативні емоції серед поляків та євреїв. На взаємини між українським і єврейським народами, подібно як українським і польським, також впливали стереотипи й міти, які ставали каталізатором творення компенсаційно-оціночних образів¹³⁰. У єврейському середовищі домінував стереотип українців як погромників, особливо в часи Хмельниччини¹³¹. Натомість негативними для українців були єврей-корчмарі, з якими упродовж століть пов'язували ступінь деморалізації українського селянства та його зубожіння, також у пам'яті українців збереглося уявлення про євреїв як

¹²⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 7; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Т. 1. С. 237; Гон М. Євреї Західної України у міжвоєнний період.

¹²⁶ Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі... С. 292–293.

¹²⁷ Р. М. Жиди.

¹²⁸ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 70–72.

¹²⁹ Артимішин П. Українсько-єврейські відносини у Східній Галичині у XIX ст. URL: <http://pavloart.blogspot.com/2012/11/xix.html>; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Кригика, 2006. С. 349–350.

¹³⁰ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 72.

¹³¹ Артимішин П. Українсько-єврейські відносини у Східній Галичині у XIX ст.

про «панських посередників» під час панщини¹³². У міжвоєнні роки формувався образ єврея-комуніста, що було зумовлене, з одного боку, негативною оцінкою ролі євреїв у суспільно-політичному житті підрадянської України та відбувалося на фоні Голодомору 1932–1933 рр. і зміцнення тоталітаризму в СРСР, з іншого – членства євреїв у Комуністичній партії Західної України (КПЗУ) чи Комуністичній партії Польщі (КПП) (Komunistyczna Partia Polski)¹³³. Британський дослідник П. Джонсон зазначав, що більшовики-євреї, яких було чимало у верхніх ешелонах партії (на партійних з'їздах євреї становили 15–20 % від загальної кількості делегатів), у ЧК (таємній поліції), серед комісарів, чиновників тощо, завдали шкоди самим євреям. Натомість євреї-більшовики «ненавиділи свою єврейськість», заперечували свою як національну, так і релігійну приналежність до єврейської спільноти¹³⁴.

Характеризуючи відносини між українцями та євреями, погоджуємося з твердженням дослідника Я. Дашкевича, який зазначав: «Ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки кривавої різанини, а 356 років менш-більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно в Україні на початку ХХ ст. не зібралось б близько третини світового єврейства»¹³⁵. Подібні висловлювання характерні й для українсько-єврейських відносин міжвоєнних років, які не проявлялися у формі антисемітизму¹³⁶. Єврейський дослідник Ш. Бронштейн зазначав, що в окреслений період у південно-східних воєводствах склалися значно кращі відносини євреїв з місцевим населенням, аніж на інших польських теренах, що яскраво проявилось у роки Другої світової війни¹³⁷.

Загалом у міжвоєнний період між євреями та українцями зберігалися добросусідські взаємини. Бар'єри в єврейсько-українських відносинах нівелювалися на побутовому рівні, зокрема, й через спільне навчання дітей. Значна частина євреїв, які проживали в селах чи невеликих містечках, знали їдиш та українську мову, а в містах переважали польську, їдиш, часто іврит. Українці та євреї мирно відзначали свята, шанували звичаї та релігію один одного, створювали єврейсько-українські сім'ї, внаслідок яких частина євреїв переходила на греко-католицьке віросповідання¹³⁸. Польський дослідник Г. Грицюк підкреслював культурну близькість галицьких селян, незалежно від національності, наголошував на використанні української мови як мови спілкування сільського населення¹³⁹.

Свідченням збереження нормальних відносин між євреями та українцями, а також євреями та німецькими колоністами є навчання єврейських дітей в

¹³² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні... С. 349–350; Артимишин П. Українсько-єврейські відносини у Східній Галичині у ХІХ ст.

¹³³ Гон М. Из кривдою на самоті... С. 109; Mishkinsky M. The Communist Party of Poland and Jews. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 61–65.

¹³⁴ Джонсон П. История евреев. С. 367.

¹³⁵ Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин... С. 50.

¹³⁶ Р. М. Жиди.

¹³⁷ Bronsztejn S. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym... S. 115.

¹³⁸ Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині. С. 66–67; Ковба Ж. Міжетнічні взаємини у Східній Галичині між двома світовими війнами. *Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство»*. Київ: Інститут юдаїки, 1999. Вип. 4. С. 107.

¹³⁹ Детальніше див.: Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 426 s.

українських чи німецьких гімназіях, подібно як і в польських. Однак польсько-єврейські відносини у міжвоєнні роки були значно напруженішими, з антисемітськими виступами польської спільноти краю. Поляки звинувачували євреїв у неповазі до католицької релігії, сповідуванні комуністичної ідеології, домінуванні в економічній сфері тощо¹⁴⁰.

Співіснування німців, українців, поляків та євреїв Галичини супроводжувалося взаємними запозиченнями як у мовній сфері, так і на рівні духовної та матеріальної культури. Як стверджував П. Сіреджук, запозичення відбулися насамперед на побутовому рівні. Найпершими, на його думку, були мовні запозичення: українці та поляки почали використовувати в розмовній мові германізми, які подекуди вживають і досі, а німецькі колоністи, подібно до місцевих поляків та євреїв – українські слова. У лексиці німців було від 60 до 180 запозичень¹⁴¹. На цьому, зокрема, у своїх спогадах наголошував Ян Слаби, який зазначав, що співіснування поляків, українців та німців супроводжувалося запозиченням полонізмів, германізмів чи українізмів¹⁴². Громадська діячка та педагог У. Кравченко писала, що діти німців-колоністів «говорять по-німецьки; нашу мову розуміють і можна з ними розмовитися... Німці консервативні: привикли тут, що діти вчилися в українській школі, дома говорили по-німецьки, а з сусідами по-українськи...»¹⁴³. Водночас у процесі тривалих контактів з німецькою меншиною українські селяни перейняли високу культуру господарювання, українські громадські діячі більшу увагу почали приділяти економічній освіті селянства, розвивати кооперативну справу, загалом переймали культуру побуту тощо. Натомість німці запозичували від українців релігійні традиції та звичаї, місцеві будівельні традиції, для культурного дозвілля організовували «німецькі дома» на зразок українських «народних домів» тощо¹⁴⁴.

На підставі джерел і спогадів можемо загалом стверджувати про мирне співіснування німців, українців, поляків і євреїв у німецьких колоніях. Зокрема, про добросусідські відносини німців та євреїв, які проживали в колоніях в австро-угорський період, роки Першої світової війни та на початку 20-х років, писав дослідник Я. Хонігсман¹⁴⁵. В. Грабовецький відзначав, що німецькі колоністи організовували спільні спортивні змагання з українськими, польськими чи єврейськими командами, влаштовували спільні бали, музичні вечори тощо¹⁴⁶. В. Феданків, зокрема, писав про лояльне співіснування представників різних національностей, спільне навчання дітей у початкових і середніх школах¹⁴⁷. Наприклад, у німецькомовній школі Львова навчалося 212 учнів євангельського віросповідання та

¹⁴⁰ Гон М. Євреї Західної України у міжвоєнний період; Węgrzynek H. Wzajemne relacje pomiędzy chrześcijanami a Żydami w Polsce. S. 29.

¹⁴¹ Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 321–322.

¹⁴² Słaby J. Lwów przedwojenny (wywiady).

¹⁴³ Кравченко У. Спогади учительки.

¹⁴⁴ Новосад А. Внесок німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України. *Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура. Матеріали, доповіді та повідомлення* / упоряд. та заг. ред. Г. Петришин. Львів: Манускрипт, 1996. С. 194; Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 322–335.

¹⁴⁵ Хонігсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет. С. 67.

¹⁴⁶ Грабовецький В. Нарис історії Княгинина. С. 69.

¹⁴⁷ Феданків В. Книгинин-колонія – «Майзлі». С. 700, 702.

16 – греко-католицького¹⁴⁸, у школі в колонії Багінсберг (в Коломиї) – 41 дитина євангельського віросповідання та 4 греко-католицького, у Стрию – 179 і 2 відповідно, натомість у публічній польсько-німецькій школі в селі Сможе поблизу Стрия зі 126 дітей рідною мовою відзначило німецьку 45 учнів, польську – 30, українську – 2, єврейську – 49¹⁴⁹, в німецькомовній школі Ангелівки Золочівського повіту Тернопільського воєводства навчалось 19 дітей німців-католиків, 1 – греко-католик та 2 юдейського віросповідання¹⁵⁰.

Однак лояльне ставлення німецької спільноти до євреїв не поширювалося на євреїв-лихварів, торговців чи євреїв-адвокатів, проти яких нерідко організовували бойкотні акції тощо. Ці акції почастишали після приходу в 1933–1934 рр. до влади у Німеччині Націонал-соціалістичної робітничої партії. З другої половини 30-х років німці все частіше бойкотували єврейські крамниці, кооперативи, надаючи перевагу українським¹⁵¹. Однак відповідно до архівних матеріалів такі бойкоти, проте в значно меншому обсязі та переважно щодо євреїв-лихварів, відбувалися і на початку ХХ ст. Зокрема, ще в 1910 р. члени «Спілки німців-християн Галичини» (СНХГ) («Bund der Christlichen Deutschen in Galizien») в колонії Ліндельфенд коло Львова закликали не купувати в євреїв спиртних напоїв тощо¹⁵².

Загалом поляки та українці, які проживали у німецьких колоніях, брали участь у громадському, культурно-освітньому та суспільно-політичному житті цих колоній. Вони засновували осередки національних товариств, зокрема, українці – «Просвіти», «Рідної школи», «Січі», «Лугу», «Сільського господаря», кооперативу «Будучність» та ін., а поляки – ТШЛ, гімнастичного товариства «Сокіл» («Sokol»), «Стрільця» («Strzelec»), «Вперед» («Naprzód») тощо, а також були членами німецьких товариств, зокрема «Товариства Густав Адольф» («Gustav-Adolf-Verein»). Українці та поляки засновували також національні школи, аматорські театральні й хорові колективи тощо. Натомість євреї відкривали осередки, зокрема, «Kneses Israel», «Chawajrem Kol Israel». Однак єврейська громада, як зазначав П. Сіреджук, у національно-культурному та релігійному плані була дещо відмежована від цих народів, лише зрідка беручи участь у діяльності німецьких, українських чи польських культурно-освітніх товариств¹⁵³.

У міжвоєнній Галичині незначний відсоток населення становили представники інших національностей. Караїмська громада переважно проживала у м. Галич та його околицях, у міжвоєнні роки тут мешкало 122 особи. Виборна самоуправа громади опікувалася здебільшого культурно-освітнім і релігійним життям. Караїми також були «закритою» спільнотою, свою окремішність вони зберегли значною мірою завдяки релігії, яка ґрунтується на Старому Заповіті. Караїми займалися переважно сільським господарством, декларували цілковиту лояльність до держави

¹⁴⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 1017. Арк. 1–2.

¹⁴⁹ Там само. Арк. 11.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 8.

¹⁵¹ Костецький М. Малє Улично – (Гассендорф). С. 438.

¹⁵² Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 132.

¹⁵³ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 1641. Арк. 2, 21; Держархів Львівської обл. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 31, 120; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 25. Спр. 18259. Арк. 438, 668–669, 801; ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 1086. Арк. 7–9, 164–166; Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 131–132.

та дистанціювалися від будь-яких політичних суперечок, а влада усіляко сприяла їхній культурній діяльності¹⁵⁴. Вірменська громада свою окремішність зберегла на релігійному рівні. Зазнавши значної асиміляції, вірмени свою організаційну діяльність зосередили в релігійній і культурно-освітній сферах. Вони займалися переважно купецтвом, значним серед них був відсоток заможних землевласників, а також ремісників¹⁵⁵.

Нормативно-правове регулювання становища національних меншин

Підтвердження польського права на Галичину 1923 р. викликали хвилю протестів серед місцевого населення, зокрема серед українців, які вважали Польську державу загарбником. З одного боку, вони були обурені тим, що внаслідок повоєнного міждержавного розмежування східної частини Європи стали національною меншиною, а з іншого – розчаровані невдачами в боротьбі за свою державу. Невдоволення українців, а також представників інших національностей, зокрема німців та євреїв Польщі, зростало з обмеженням державою їхніх національних прав¹⁵⁶.

Відносини між національними меншинами та владою набули конфліктного характеру не лише у Польщі, а й в інших новостворених європейських державах – Югославії, Румунії, меншою мірою у ЧСР (1919–1938). Питання повоєнного облаштування Європи, створення міжнародної системи захисту меншин були першочерговими на Паризькій мирній конференції. Права національних меншин були зафіксовані у низці міжнародних угод між державами – членами Антанти та групою нових східноєвропейських країн, ці ж угоди визнали Лігу Націй інститутом, покликаним гарантувати їх реалізацію¹⁵⁷.

Першою такою угодою став укладений 28 червня 1919 р. договір між Англією, Францією, США, Італією, Японією та Польщею. Відповідно до Малого Версальського трактату, ратифікованого сеймом 31 липня 1919 р., польський уряд в односторонньому порядку зобов'язався забезпечити національним меншинам усю повноту політичних і громадянських прав (ст. 1, 2, 7–9). Зокрема, ст. 2 і 7 гарантували рівність усім громадянам незалежно від народження, мови, раси чи релігії, свободу віросповідання, рівний доступ до державної служби, а також право займатися будь-якою професією, право вільно користуватися національною мовою в приватній сфері, торгівлі, пресі, зібраннях тощо, однак про використання цих мов у державних установах чи органах місцевої адміністрації не йшлося¹⁵⁸. Згідно зі ст. 8 Польща зобов'язувалася надати представникам національних меншин рівні права на заснування та утримання власним коштом добровільних, релігійних і громадських організацій, шкіл та інших виховних закладів, право на вільне вживання у них рідної мови. У ст. 9 йшлося про те, що в містах і селах, заселених представниками національних меншин, польський уряд відповідними розпорядженнями має забезпечити початкову освіту рідною мовою з обов'язковим вивченням польської мови. Кошти на утримання таких навчальних закладів мали надходити з місцевого

¹⁵⁴ Чорний П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 77–78.

¹⁵⁵ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 229–230, 233.

¹⁵⁶ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 35–37.

¹⁵⁷ Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 pp. С. 22, 25.

¹⁵⁸ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1937–1938; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 41–42.

бюджету¹⁵⁹. Статті 10 і 11 стосувалися єврейської освіти та святкування шабату. Влада Польщі зобов'язалася виділяти кошти на розвиток єврейського шкільництва з рідною мовою викладання¹⁶⁰.

Більшість положень договору, які стосувалися національних меншин, були спрямовані на їх захист від брутального переслідування чи спроб насильницької асиміляції. При цьому у сфері освіти непольському населенню надавали лише мінімальні права. Контроль за виконанням Польщею взятих на себе зобов'язань покладали на представництва Ліги Націй (ст. 12). Відповідно до рішень, ухвалених Радою Ліги Націй 1920 р., національні меншини отримали можливість скаржитися безпосередньо в Лігу Націй. Однак уже в вересні 1934 р. Польська держава в односторонньому порядку призупинила чинність ст. 12 договору¹⁶¹.

Вільний розвиток освіти, культури та релігійного життя етнічних груп у тогочасній Польській державі гарантували й інші міжнародні угоди. Забезпечувати права національних меншин на своїх теренах зобов'язалися також 18 березня 1921 р. підписанти Ризького мирного договору, яким фактично було санкціоновано розподіл українських і білоруських земель між Польщею і більшовицькою Росією. Відповідно до ст. 7 цього договору, українці, як і росіяни та білоруси, отримали право у межах внутрішнього законодавства розвивати рідну мову та культуру, створювати з цієї метою товариства та союзи, засновувати національні школи, безперешкодно провадити богослужіння та організовувати церковне життя¹⁶².

Німецька меншина отримала додаткові гарантії щодо охорони своїх прав на підставі статей Женевської конвенції щодо Верхньої Сілезії від травня 1922 р., відповідно до якої у польській частині краю упродовж наступних 15 років залишалося чинним німецьке законодавство, продовжував працювати Сілезький сейм, забезпечувалися цивільні, політичні, релігійні, шкільні та мовні права німецької меншини, і водночас поширювалася чинність обов'язкових загальнодержавних польських законів¹⁶³. Польща та Німеччина підписали 5 листопада 1937 р. декларацію про охорону польської та німецької меншин¹⁶⁴. Відповідно до підписаної 23 квітня 1925 р. польсько-чехословацької угоди, яка набула чинності 29 квітня 1926 р., де у частині третій йшлося про охорону національних меншин, активно діяли чеські культурно-освітні товариства та розвивалося чеськомовне приватне шкільництво¹⁶⁵.

Взаємини Польської держави і національних меншин регулювали також внутрішні закони та розпорядження. Конституція 1921 р., ґрунтуючись на нормах

¹⁵⁹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 39; Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1938–1939; Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. S. 508.

¹⁶⁰ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 37–39.

¹⁶¹ Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр. С. 27.

¹⁶² Документи внешней политики СССР: в 24 т. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / под. ред. Г. А. Белова, Е. С. Гармаша, С. М. Майорова и др. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 626–627.

¹⁶³ Детальніше див.: Сидорик Н. М. Національна політика польської влади щодо німецької меншини (1919–1939 рр.). С. 106; Komar S. [Korowicz M. S.]. Górnośląska Konwencja Genevska pomiędzy Polską i Niemcami 1922–1937. Katowice: Wydawnictwa Instytutu Śląskiego; Warszawa: Nasza Księgarnia, 1937. 23 s.

¹⁶⁴ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 17.

¹⁶⁵ Ustawa z dnia 30 lipca 1925 r. w sprawie ratyfikacji umowy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką... S. 1350; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 225.

міжнародного права, підтверджувала правовий статус національних меншин. Наприклад, ст. 95 та 96 гарантували рівність перед законом усіх громадян, а також право на охорону життя та свободу незалежно від походження, мови, релігії тощо. Стаття 109 гарантувала право збереження власної національності, розвиток мови та національних особливостей, а ст. 110 дублювала ст. 8 Малого Версальського договору стосовно заснування й утримання різноманітних організацій та освітніх закладів. Свобода совісті, віросповідання, відносини між церквою та вірянами, з одного боку, і державою – з іншого, запровадження поділу релігійних організацій на визнані та не визнані державою, право церковних і релігійних організацій національних меншин послуговуватися власними статутами та приписами, обов'язкове навчання катехизму в початкових школах та інші права національних меншин регламентували ст. 111, 113, 115, 116, 120 Конституції¹⁶⁶. Однак скористатися задекларованими правами і свободами населення могло лише за умови, що вони не суперечитимуть політичному порядку та не перешкоджатимуть виконанню ними громадянських обов'язків¹⁶⁷.

Ці права були підтвержені і в Конституції, ухваленій 23 квітня 1935 р. Зокрема, ст. 81 залишала чинними ст. 99 та 109–118 Конституції 1921 р. Однак за квітневою Конституцією права громадян були дещо обмежені, оскільки держава мала на меті не захист індивідуальних прав, а виконання організаційно-суспільних функцій. Базовим принципом нового закону був принцип лояльності громадян до держави¹⁶⁸. Отже, регламентоване нормативно-правовою базою міжвоєнної Польщі правове становище непольського населення певною мірою уможливило соціально-економічний, культурний та політичний розвиток.

3.2. Державна політика в національній сфері

Політичні концепції вирішення національної проблеми

Національне питання належало до найважливіших внутрішніх проблем Польщі, яка з часу проголошення незалежності 1918 р., як і більшість з тогочасних новоутворених у східноєвропейському регіоні держав, взяла курс на формування мононаціональної держави. Політиці Польщі були властиві, з одного боку, прагнення мінімізувати лінгвістичну строкатість населення, з іншого – курс на асиміляцію більшості національних меншин. Поліетнічність поляки сприймали як загрозу своєму національному суверенітету. Більшість політиків і польська громадськість були переконані, що незалежна Польща може існувати лише як держава польського народу. Наслідком цього й став курс на асиміляцію меншин. Найжорсткішу колонізаційну політику держава провадила щодо тих етнічних груп, які могли зашкодити її внутрішній безпеці та цілісності, а такими вважали українців, білорусів, литовців. Для цього було використано різні методи: фальсифікація

¹⁶⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 35; Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dz. U. 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 653; Łódziński S. Polityka państwa i ochrona prawna mniejszości narodowych w Polsce w okresie 1918–1989. *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku* / pod red. B. Berdychowskiej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1998. S. 25–26.

¹⁶⁷ Ajnenkiel A. Sejmy i Konstytucje w Polsce 1918–1939. S. 51; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 110.

¹⁶⁸ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. S. 497–508; Adamczyk M. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1982. Warszawa: Wyd-wa Szkolne i Pedagogiczne, 1985. S. 257–258.

історичного минулого, відомостей про національний склад приєднаних територій, зокрема й Галичини, насильство¹⁶⁹.

На початках існування міжвоєнної Польщі проблеми національних меншин урядовці вирішували лише з урахуванням їх значення на міжнародній арені. У своїй національній політиці польські правлячі кола, з одного боку, намагалися інтегрувати меншини та зміцнити унітарність держави, а з іншого, – змушені були протистояти самостійницьким прагненням як тих етнічних груп, які компактно заселяли цілі регіони, зокрема, українцям, білорусам, литовцям, німцям, так і тим, які не мали компактних місць проживання, – євреям, чехам і росіянам. Відмінності між меншинами в економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку, ступені національної свідомості гальмували інтеграційні процеси в державі, а політичні рухи дестабілізували суспільство, зумовлювали втручання у внутрішні справи закордонних чинників¹⁷⁰.

Проблемами меншин у Польській державі займалися Міністерство внутрішніх справ (МВС) і створений при ньому національний відділ, Міністерство закордонних справ (МЗС), МВіО і Міністерство військових справ, меншою мірою – Міністерство юстиції, Міністерство фінансів та аграрних реформ. На місцях міністерські розпорядження виконували воєводи та старости. Поряд з органами державної адміністрації діяли дорадчі установи: у 1924 р., за часів правління уряду Владислава Грабського (Władysław Grabski), були створені Комісія чотирьох (Генрик Льовенгерц (Henryk Löwenherz), Станіслав Тугутт (Stanisław Thugutt), Евгеніуш Старчевський (Eugeniusz Starczewski), С. Грабський), секція Політичного комітету Ради Міністрів у справах східних воєводств і національних меншин; у 1934 р. – Комісія наукових досліджень східних земель. Ці органи розробляли для уряду пропозиції щодо вирішення національного питання, реалізації політики держави на східних теренах. Наукове обґрунтування цих заходів забезпечував Інститут досліджень національних справ. У 1935 р. з ініціативи Ради Міністрів було створено Комітет з національних справ, який готував для уряду пропозиції та висновки, координував політику щодо меншин¹⁷¹.

У державній політиці міжвоєнної Польщі щодо непольського населення польський дослідник А. Хойновський виокремив три періоди: 1) для періоду 1919–1926 рр. характерна політична нестабільність, зокрема, часта зміна урядів, сильні міжнародні впливи на розв'язання питань меншин, неузгодженість засад у вирішенні цих проблем; 2) 1926–1935 рр. – національну політику урядовці провадили під гаслом «державної асиміляції», тобто за умови збереження власної національності у національних меншин мало формуватися свідоме почуття належності до польської державності; 3) після 1935 р. польська влада намагалася реалізувати концепцію державницької асиміляції шляхом зміцнення польськості на східних теренах. Загалом через економічну слабкість держави, а також націоналістичні настрої в польському суспільстві Польща не змогла задовольнити основні вимоги

¹⁶⁹ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1435. K. 20; Гон М. М. Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939). URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (дата звернення: 11.03.2015); Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 21.

¹⁷⁰ Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років ХХ ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 284; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków... S. 182.

¹⁷¹ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 264.

різних етнічних груп. Як наслідок національні антагонізми стали визначальним чинником внутрішніх конфліктів держави, її слабкості¹⁷².

Дослідник М. Гон зазначав, що після інкорпорації Польщею західноукраїнських земель підтримувані більшістю польських партій стратегії набули імперських ознак. Це твердження дослідник аргументує, з одного боку, асиміляторськими проектами щодо слов'янських етнічних меншин ендеків, їх прагненнями посилити т. зв. «польський стан посідання» на західноукраїнських землях та забезпечити умови для домінування в них польської культури тощо, з іншого, – бажанням змусити емігрувати з Польщі євреїв¹⁷³.

Політика Польської держави щодо непольського населення залежала від багатьох чинників, зокрема, від чисельності меншин, ролі, яку вони виконували в політичному чи економічному житті держави. На спрямованість цієї політики суттєво впливало ставлення політичних партій до проблем тих чи тих національностей. Основні напрями національної політики формували дві базові політичні концепції: національна – представляли ендеки, державницька – репрезентували Ю. Пілсудський та його прихильники. Інші політичні партії, хоч і пропонували різні шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема, надання меншинам культурної чи територіальної автономії, вирішального впливу на державну політику не мали.

Ще під час встановлення східного кордону Польщі після Першої світової війни політики націонал-демократичного табору висловлювали думки, що треба повернутися до кордонів 1772 або 1793 рр., з можливими незначними змінами. Вони підтримували ідею інкорпорації, доктринальні положення якої передбачали синтезувати ідею відновлення польської державності за етнографічним принципом та ідею відродження країни в кордонах давньої Речі Посполитої, тобто приєднання до Польщі територій з переважанням непольського населення (Литви, частини Латвії, Білорусі, більшої частини України) з подальшою його примусовою асиміляцією задля створення моноетнічної держави, з метою зміцнення позиції Польщі на міжнародній арені. Подібні ідеї вони обґрунтовували етнічними та історичними мітмами і стереотипами: псевдоправом відбудови Польщі в «історичних кордонах» 1772 р., що тісно було пов'язане з ідеєю «культуртрегерства» для нібито позбавлених західної культури українців, із застосуваннями жорстоких методів придушення невдоволених; специфічно польською моделлю католицизму, що знайшла відображення в ідеї «передмур'я» – польського форпосту християнства у протистоянні з антихристиянським варварством (до якого віднесені українське православ'я та греко-католицизм); ідеєю загальнонаціональної вищості польського народу над українцями та ін. Ці мітологемии зумовили формування специфічної польської ментальності, яка виправдовувала всі методи національно-визвольної боротьби польської нації, натомість українці, які нібито стояли на нижчому щаблі культурного та суспільного розвитку права на таку боротьбу не мали¹⁷⁴.

¹⁷² Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. С. 267; Chojnowski A. Koncesje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 5–6, 27.

¹⁷³ Гон М. М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2007. С. 9.

¹⁷⁴ Детальніше див.: Алексієвєць Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 337; Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. С. 84–85; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої

Представники національної демократії міжетнічні суперечності трактували як фактор, який підриває силу держави із середини. Подібні погляди зумовили кристалізацію головних концептів націоналізму державного етносу, якими, на думку М. Гона, є, по-перше, етнічний егоїзм (тобто твердження про етнотрупний інтерес як політичний пріоритет спільноти); по-друге, трактування етнічних меншин як ворогів, які прагнуть задовольнити власні інтереси за рахунок інших спільнот; по-третє, пріоритет етнічного над соціальним і класовим; по-четверте, обстоювання ідеалу моноетнічної держави¹⁷⁵. Як зазначав дослідник, сповідувані націонал-демократами варіанти стратегії щодо представників національних меншин визначалися дилемою визнання чи не визнання їх етнічностями. При цьому заперечення ними самотності тих чи тих спільнот означало ставку ендеків на їхню етнічну асиміляцію та, як наслідок, намагання надати т. зв. східним кресам етнічно польської культури. Саме забезпечення на цих теренах переважаючої кількості польського населення, шляхом колонізації та парцеляції землі між поляками, на їхню думку, було єдиним способом збереження цих земель у складі Польщі. Однак не всі ендеки мали такі погляди. Представники ліберального крила, зокрема Роман Рибарський (Roman Rybarski), закликали визнати культурні та релігійні права етнічних меншин, яких вони сприймали як окремі народи. Зауважмо, що для них народ був спільнотою, сформованою завдяки низці окремих рис і властивостей, притаманних її членам, що усвідомлювали свою окремішність. Спільність культури, релігії, мови та цивілізації були тими елементами, які найчастіше ідентифікували народ. Однак, перебуваючи в меншості, вони не змогли втілити в життя власне бачення розв'язання питання національних меншин у державі¹⁷⁶.

У формуванні програми ендеків щодо польського населення важливу роль відіграли польські політики Р. Дмовський та Ян Поплавський (Jan Popławski), які вважали, що вирішувати національні питання повинен польський народ як розпорядник господарських надбань краю та єдиний спадкоємець етнокультурних цінностей. Згідно з їхньою концепцією національної політики держави, єдиною державною мовою мала бути польська, а єдиною державною школою – школа з польською мовою навчання, свої освітні заклади національні меншини могли засновувати лише власним коштом. Гарантію громадянського рівноправ'я давала повна лояльність меншин до держави. Політики та теоретики ендеків намагалися усунути все, що не відповідало їхньому ідеалові державної єдності як у політичній, так і в ідейній площинах, прагнули створити мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції національних меншин. Зокрема, було передбачено денаціоналізацію (полонізацію) українців, білорусів і литовців, повну ізоляцію євреїв від польського суспільства, а також ослаблення економічного та політичного становища німецького населення з подальшою реполонізацією територій, на яких воно проживало¹⁷⁷. Зауважмо, що у

третини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 60–86.

¹⁷⁵ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 99–100.

¹⁷⁶ PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 177; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 100–101; Majchrowski J. Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm. Warszawa: Wyzsza Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, 2000. S. 58.

¹⁷⁷ Зелінський М. В. Проблема визначення східного кордону Польщі в «інкорпораційній» концепції Романа Дмовського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 219–220; Dmowski R. Pisma. Częstochowa:

світлі прийнятої ендеками дефініції народу термін «національна меншина» поширювався лише на німецький і російський народи, що проживали в кордонах Польщі, бо лише вони, на думку національних демократів, належали до традиційних народів, оскільки мали власні національні держави з великою кількістю співвітчизників, готових репрезентувати і відстоювати спільні національні інтереси. Українці, білоруси, литовці та євреї не підпадали під таке тлумачення терміна «народ», їх вважали «етнографічним матеріалом», не здатним до самостійного політичного існування та не спроможним творити власну національну культуру. Виходячи з цього, ендеки були переконані, що в Польщі не існує питання національних меншин, а лише час від часу постають певні політичні, економічні, культурні проблеми, які стосуються українців, білорусів чи євреїв, і які в кожному конкретному випадку треба вирішувати відповідними методами. Поряд з диференціацією непольського населення за критерієм приналежності до традиційного народу, також використовувалися територіальний критерій та оцінка можливості асиміляції національних груп. За територіальним критерієм було виокремлено дві групи: перша – т. зв. прийшла на польські землі населення, тобто німці, росіяни та євреї, які здебільшого не надавалися до колонізації; друга – група слов'янської місцевої народності, яку можна було швидко колонізувати. Ендеки висловлювалися за залишення в кордонах Польщі населення, схильного до асиміляції, тобто українців і білорусів, натомість вважали, що німців і росіян треба залишити ту частину, яку можна буде асимілювати¹⁷⁸. Р. Дмовський наголошував, що євреї, на відміну від українців, не є тим елементом, який можна чи потрібно (вважали це шкідливим) асимілювати. Оскільки вони мали виразну, сформовану впродовж багатьох століть цивілізаційну індивідуальність. Зауважмо, що польські політики сприймали євреїв як расову та релігійну меншину, натомість не розглядали їх як окрему національну чи мовну меншину, оскільки, на їхню думку, вони не мали єдиної мови, спільних історичних традицій та території проживання¹⁷⁹. Як зазначав М. Гон, невизначеність євреїв Польщі щодо майбутнього власної держави змусила їх, як і більшість євреїв Центральної та Східної Європи, залишитися в Польщі, що висунуло на перший план завдання соціально-економічної й громадсько-політичної інтеграції в «чужу» державу на правах її рівноправних громадян. Саме це викликало гостру критику та невдоволення з боку націонал-демократів. Дослідник зауважив, що детальну стратегію в єврейському питанні вони виробили в другій половині 1920-х – у 1930-х роках, стрижнем якої стало завдання послабити позиції євреїв в економіці: застосовували економічний бойкот, змушуючи їх емігрувати з Польщі. Щоб домогтися еміграції євреїв ендеки також запровадили *numerus clausus* для студентів-євреїв вищих навчальних закладів, а також т. зв. лавкове гетто, яке передбачало навчання євреїв за окремими від студентів-християн партами, а наприкінці 30-х років внесли т. зв. арійські параграфи у статуту товариств, які унеможливили членство у них євреїв.

Antoni Gmachowski i S-ka, Spółka Wydawnicza, 1939. T. 9: Polityka narodowa w odbudowanym państwie (Mowy i rozprawy polityczne z lat 1919–1934). S. 155–160; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 45; Paprocka W. Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie międzywojennym. *Etnografia Polska*. 1995. T. 39. Zesz. 1–2. S. 6–7; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków... S. 182.

¹⁷⁸ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 211–212.

¹⁷⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 14–15; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 71. Bergmann O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej... S. 193–194.

Поряд із цим ендеки вимагали усунення євреїв із війська, освітньої сфери, державних органів та органів самоврядування, економічного й культурного життя тощо¹⁸⁰.

Ю. Пілсудський та його політичні прихильники репрезентували федеративну концепцію, в основу якої поклали «ягеллонський міт» (його суть полягала в ідеалізації часів правління Ягеллонської династії (1385–1572), апологетичного трактування польсько-литовської унії тощо). Ю. Пілсудський вважав федералізм тим знаряддям, яким можна відновити великодержавний статус Польщі і її пріоритетну роль у східноєвропейському регіоні. Фундаментальним принципом виокремленої з широкій федераційної програми концепції прометеїзму стало гасло створення спільного прометеївського фронту народів, спрямованого проти тогочасної Росії. Кінцевою метою боротьби був визначений поділ СРСР на незалежні національні держави, тісно пов'язані між собою під керівництвом Польщі. Провідна роль у цій боротьбі та створенні системи федераційних договорів була відведена Україні, а створення незалежної української держави мало стати для «народів Кавказу, Туркестану й Криму початком вирішення національного питання в СРСР»¹⁸¹. Загалом ця концепція передбачала необхідність переконання національних меншин, насамперед українців, у перевагах тривалого співіснування з Польською державою. Загалом пілсудчики були переконані, що відродити давню Річ Посполиту можна було на фундаменті федеративного устрою та за умови забезпечення меншинам сприятливих умов для національного, культурного та економічного розвитку. Пілсудчики моделювали національну політику у такий спосіб, щоб національні меншини, які населяли територію Польщі, підтримали польську державність і прийняли їхню візію національного ладу, опертого на ідеї політичного народу. Оскільки розвиток Польської держави та політичного народу вимагав кооперації зусиль усіх етнічно-національних груп, які проживали в міжвоєнній Польщі, то, на противагу ендецькій політиці денационалізації, пілсудчики висунули постулат об'єднання непольського населення з Польською державою на засадах толерантності та мирного співіснування всіх націй, що передбачало створення у майбутньому самостійних України та Білорусі, пов'язаних з Польщею системою союзних договорів, а не обов'язково федеративним устроєм¹⁸². Оскільки створення таких незалежних держав за тогочасних умов залишалося примарною мрією, вони відстоювали повну інтеграцію північно-східних теренів і Галичини з Польською державою. Такий федеративний устрій, на їхню думку, мав через гарантування усіх прав національним меншинам як економічно-культурних, так і національних, а також формування серед них переконаності у доцільності збереження тісного зв'язку з Польщею, забезпечити незмінність польських східних кордонів, навіть у разі створення незалежних України та Білорусі. Широку територіальну автономію, поряд із Верхньою Сілезією, політики планували надати Східній Галичині та Віленщині, однак згодом, починаючи з 20-х років ХХ ст., цією тезою послуговувалися лише як пропагандистським гаслом, по-

¹⁸⁰ Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів... С. 119–120.

¹⁸¹ Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). С. 75, 126, 128; Faryś J. Piłsudczycy wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1939. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 50.

¹⁸² Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 47–48; Paruch W. *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*. S. 398–399.

годившись на культурну автономію. Федералісти також вважали, що єврейській і німецькій меншинам треба гарантувати громадянське та культурне рівноправ'я, однак великі сподівання покладали на їх масову еміграцію. Водночас замість асиміляції євреїв було запропоновано програму зміни їх суспільно-професійної структури у поєднанні з секуляризацією, з метою усунути підвалини антисемітських настроїв у суспільстві¹⁸³. Дослідниця Л. Алексієвець зазначала, що загалом політика Ю. Пілсудського передбачала деякі поступки меншинам і компроміси з метою створення у меншин ілюзії ліквідації національного поневолення¹⁸⁴.

Як ендеки, так і табір «саначії»¹⁸⁵, втілювали ідею відмінного трактування меншин у різних регіонах держави та заклали її в підвалини регіональної політики, яку реалізували з урахуванням принципів індивідуалізації (індивідуальна політика щодо кожної меншини); регіоналізації (застосування відмінних методів національної політики у різних історико-етнічних областях, зокрема, Західної України («сокальський кордон»)); селективності (визначалася зовнішньополітичною ситуацією в Європі (протистояння з Німеччиною та більшовицькою Росією)); специфічними національно-суспільними ознаками етнічних груп, різноманітними регіональними, мовними, соціально-економічними, релігійними та іншими особливостями цих меншин, ступенем розвитку їхньої національної свідомості, чисельністю, територіальним розселенням, соціальною структурою, релігією, сепаратистськими настроями чи лояльністю до держави. Якщо українці та білоруси боролися за національне визволення, то німецька меншина прагнула зберегти своє привілейоване економічне та політичне становище на теренах компактного проживання, натомість польсько-єврейський конфлікт зосереджувався в економічній, культурній та психологічній сферах. Водночас національні конфлікти спалахували на тлі суспільного протистояння, зокрема на східних теренах, де влада, відстоюючи інтереси польських землевласників, гальмувала аграрну реформу¹⁸⁶.

На початку 20-х років про порозуміння українців східної частини Галичини з тогочасною польською владою не могло бути й мови. У своїй більшості вони були зорієнтовані на еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича, який сподівався заручитися підтримкою країн Антанти для утворення республіки галичан. Натомість українські національно-демократичні сили Волині, Холмщини та Полісся, які не поділяли оптимізму галичан щодо створення самостійної Галицької Республіки та не бажали приєднання до підрадянської України, виступили з ініціативою щодо переговорів із польськими політиками. Зокрема, були налагоджені контакти

¹⁸³ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 19; Waszkiewicz Z. *Józef Piłsudski a problem ukraiński. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 206–209.

¹⁸⁴ Алексієвець Л. М. *Польща: утвердження незалежної держави...* С. 338.

¹⁸⁵ Термін «саначія» латинського походження, означає «оздоровлення». До цього табору належали прихильники Ю. Пілсудського, які перебували при владі у 1926–1939 рр., а їхньою метою було оздоровлення політичного, суспільно-економічного та духовного життя Польщі. Детальніше див.: Iwanicki M. *O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką*. Siedlce: WSRP, 1986. 116 s.

¹⁸⁶ Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *УІЖ*. 2001. № 5. С. 122; Mauersberg S. *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. S. 198.

з представниками польських лівих партій: ППС, Селянської партії (Stronnictwo Chłopskie), Польської народної партії «Визволене» (ПСЛ «Визволене») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»), Польської народної партії «Пяст» (ПСЛ «Пяст») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»), Польської народної партії «Лівиця» (ПСЛ «Лівиця») (Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica) і Національної робітничої партії (НПР) (Narodowa Partia Robotnicza)¹⁸⁷. 9 червня 1920 р. у приміщенні сейму у Варшаві відбулася дводенна конференція, в якій взяли участь 185 польських послів на чолі з Ігнацієм Дашинським (Ignacy Daszyński) та українська делегація (16 політиків від Холмщини, Підляшшя, Західного Полісся та Волині) на чолі з Антоном Васильчуком і Марком Луцкевичем. Представники української громадськості подали «Меморіал», який став підставою для обговорення. Документ, у якому були викладені умови мирного співіснування українців і поляків в одній державі, складався зі вступу, загальних положень, розділів, які стосувалися адміністрації, шкільництва, релігії, відбудови краю, самоврядування, кооперації, рільництва, рееміграції, допомоги жертвам війни. Основними завданнями були визначені забезпечення рівноправності українського та польського народів у всіх сферах суспільно-політичного, культурно-релігійного та економічного життя; надання національно-територіальної автономії (за виключенням Східної Галичини, правовий статус якої ще не був врегульований); запровадження української мови в освітній сфері та адміністрації, припинення полонізації; призначення українських радників в уряді та міністерствах тощо. Польські послы загалом погодилися з висунутими вимогами, які згодом мали бути схвалені парламентом. Однак через політичну кризу, спричинену відставкою Кабінету Міністрів на чолі з прем'єром Леопольдом Скульським (Leopold Skulski), запланована друга конференція в українській справі так і не відбулася¹⁸⁸. Спроби галицьких політиків досягти компромісу з польським урядом, зокрема членів Української народно-трудової, радикальної та соціал-демократичної партій, також не мали успіху¹⁸⁹. Наступні переговори українських і польських політиків, зокрема, ті, що відбулися восени 1920 р., а їх результатом мало стати подання урядом В. Вітоса до сейму рішення про створення українського університету; чи переговори 1922–1923 рр., ініційовані урядом Юліана Новака (Julian Nowak), а проведені за участі графа Яна Станіслава Лося (Jan Stanisław Łoś) та міністра закордонних справ Польщі Константи Скормунта (Konstanty Skormunt) з представниками уряду ЗУНР, відповідно до рішень яких, українці могли отримати територіальну автономію та відкрити власний університет після визнання польського державного суверенітету, не увінчалися успіхом із двох причин. Передусім, змінилася політична ситуація в державі, влада перейшла до рук ендеків, що унеможливило реалізацію цих домовленостей¹⁹⁰. Крім того, українські політики вимагали одночасного врегулювання усього комплексу проблем Східної Галичини і, як зазначав Іван Кедрин, покладаючи основні сподівання

¹⁸⁷ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі... С. 35.

¹⁸⁸ Szumiło M. Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Lubelski*. 2011. Т. 37. S. 107, 109; Z dotychczasowych prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego. *BPU*. 1938. R. 7. Nr 2 (241). S 10–11.

¹⁸⁹ Pisuliński J. Nie tylko Petlura. *Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej*... S. 258.

¹⁹⁰ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі... С. 36–37.

на країни Антанти, безпідставно очікували позитивного вирішення українського питання на міжнародній арені, що було політичною недалекоглядністю¹⁹¹.

Відмовивши українцям у їхніх вимогах, польська влада натомість пішла на певні поступки німецькій меншині, яка проживала у Верхній Сілезії, а її права гарантувала Женевська конвенція 1922 р. На цій території німецьке населення домінувало у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя, а також вирізнялося високою національною свідомістю. Політику лояльної співпраці щодо німецької меншини провадив політичний діяч від християнських демократів Войцех Корфанти (Wojciech Korfanty), він доклав чимало зусиль для забезпечення лояльності до держави великих німецьких промислових концернів, викликавши тим самим критику з боку політичних сил, які вимагали асиміляції німецького населення. Таку політику польська влада провадила на цих теренах до 1926 р., натомість після «санаційного» перевороту взяла курс на обмеження прав німецького населення краю¹⁹². У східних воєводствах польський уряд провадив дещо іншу політику щодо німецької меншини, вона була подібна до тієї, що її застосовували щодо українців і білорусів. Німецьке населення Галичини зазнало примусової асиміляції. Новостворені польські органи влади в Галичині відразу розпочали наступ на права німців. Зокрема, місцева влада перейменовувала німецькі колонії (за використання попередніх назв притягали до адміністративної відповідальності), не визнавала права цих поселень, щоб зменшити їх кількість, об'єднували їх з українськими містами чи селами. Лише 1938 р. МВС розпорядилося не перешкоджати німецькій меншині використовувати попередні назви поселень з огляду на те, що поляки в Німеччині користуються відповідним правом¹⁹³. Польські правлячі кола провадили політику денационалізації: щоб отримати посаду в державних установах чи на державних підприємствах, німці змушені були, як і українці, змінювати національність і прізвище на польські, віросповідання на католицьке. Польська адміністрація сприяла створенню німецьких осередків польських молодіжних і воєнізованих товариств, натомість ліквідувала чи відмовляла у реєстрації німецьким культурно-освітнім товариствам, контролювала видання газет, журналів і книг німецькою мовою. Міжвоєнна польська преса рясніла статтями антинімецького змісту¹⁹⁴.

Така польська політика нагадувала румунську щодо національних меншин. Починаючи з 30-х років ХХ ст. правляча в Румунії Націонал-цараністська партія розгорнула активну румунізацію під гаслом «Румунія для румунів». Українські назви населених пунктів змінювали на румунські, а 1936 р. з'явився урядовий циркуляр, який забороняв вживати історичні назви населених пунктів в офіційних документах і у пресі. Румунізувалися українські прізвища, навіть поняття «українці» було заборонене. Суттєво відрізнялася від цієї політики щодо національних меншин, зокрема, українців, політика, яку провадила ЧСР. На Закарпатті, яке перебувало у її складі, простежувалося значне національно-культурне піднесення та економічний розвиток українства. Від початку окупації чехословацька влада дбала про високий рівень освіти та культури закарпатських українців. Якщо польська

¹⁹¹ Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *BPU*. 1936. R. 5. Nr 25 (164). S. 258.

¹⁹² Детальніше див.: Orzechowski M. Wojciech Korfanty. *Biografia polityczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. 441 s.

¹⁹³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 2.

¹⁹⁴ Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 139–145.

влада запроваджувала закони, які обмежували використання мов національних меншин, зокрема української, то на Закарпатті, навпаки, вільно функціонували українська, російська і «русинська» мови. Толерантно влада ставилася як до місцевих українців, так і до політичних емігрантів із Наддніпрянської України та з окупованих Польщею українських теренів¹⁹⁵.

Урядова політика щодо непольського населення

У міжвоєнній Польщі основні засади політики в національній сфері кілька разів зазнавали змін. Однак, як зазначала Л. Алексієвець, в окреслений період стратегічна мета польського уряду в національному питанні – асиміляція меншин – фактично не змінювалася. Під тиском внутрішніх і зовнішніх чинників трансформації зазнавала лише тактична лінія, що суттєво впливало на темпи, засоби та методи досягнення мети¹⁹⁶. До листопада 1922 р., часу виборів до сейму і сенату, питання національної політики перебували на другому плані, першочерговими вважали проблеми воєнних дій та ліквідації їхніх економічних наслідків. Проблеми меншин розглядали з огляду на міжнародну ситуацію та проблему кордонів. Певні зміни у цій політиці відбулися з приходом у березні 1923 р. до влади уряду генерала Владислава Сікорського (Władysław Sikorski). Свою позицію щодо національних меншин він висловив у двох документах. Першим став підтриманий урядом 26 березня 1923 р. проект відозви до населення «східних кресів», у якій В. Сікорський підтвердив готовність дотримуватися прав національних меншин, гарантованих їм Конституцією 1921 р., і на цій підставі він гарантував всебічний культурний та економічний розвиток, усунення перешкод для культивування національної окремішності стосовно віровизнання, освіти тощо; захист інтересів українців і білорусів у процесі проведення аграрної реформи. Другий документ – це таємний реферат прем'єра щодо урядової політики на «східних кресах», поданий на обговорення Політичного комітету Ради Міністрів Польщі 7 квітня 1923 р., а згодом розісланий усім зацікавленим у цій справі воеводам. Підготовлений проект «Директиви щодо урядової політики на Східних кресах» обґрунтовував доцільність нової східної політики уряду, спрямованої на стабілізацію відносин із населенням т. зв. кресів із урахуванням «польських державних інтересів». Саме на цьому засіданні схвалено основні директиви національної політики уряду, які майже без змін реалізовували у міжвоєнний період. Це був перший офіційний постулат «державної асиміляції», близький за «духом» польським соціалістам, консерваторам, а також табору Ю. Пілсудського¹⁹⁷.

Визнаючи важливе значення східних земель для розвитку Польщі, В. Сікорський висунув концепцію стабілізації відносин на «східних кресах» шляхом здобуття прихильності населення цих теренів задля тривалого їх об'єднання з Польщею. Однак про надання автономії цим територіям у документі не йшлося, оскільки для тогочасних польських політиків найважливішою проблемою залишалася зовнішня безпека держави, а в цьому контексті територіальну автономію розглядали як чинник, що може підважити цілісність держави. У документі лише було зазначено,

¹⁹⁵ Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації... С. 39, 63–65.

¹⁹⁶ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 336.

¹⁹⁷ Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини... С. 46–47; Кера М. *Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej...* S. 56; Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929.* S. 21, 25.

що «надання ширших конституційних свобод розгляне уряд у відповідний час»¹⁹⁸. Порушувалося земельне питання, зокрема, надання землі військовим поселенцям, а також було наголошено, що діяльність непольських освітніх закладів не може перешкоджати розвитку польського шкільництва¹⁹⁹.

Демонструючи прихильність до непольського населення, уряд В. Сікорського взяв курс на ослаблення блоку національних меншин унаслідок розпалювання внутрішніх суперечностей. Передбачалося оточити опікою та підтримувати матеріально схильні до налагодження порозуміння з польською владою угруповання та ізолювати їх від націоналістичних опозиційних сил. Наприклад, влада була схильна підтримувати єпископа ГКЦ Г. Хомишина та його прихильників, оскільки він був більш схильний до порозуміння з поляками, аніж митрополит А. Шептицький. Водночас передбачався поділ Львівського архієпископства на три єпархії: Львівську, Тернопільську та Станіславівську, задля збільшення впливу РКЦ на цих теренах, а також щоб забезпечити кращий нагляд над «латинниками» (зокрема, в Тернопільському воєводстві). Ці зміни мали колонізаційну мету на цих землях. В. Сікорський вважав, що для успішної реалізації висунутої ним концепції регіоналізації необхідно використовувати усі релігійні, культурні та суспільні відмінності населення східних теренів, а також політичні традиції тих держав, до складу яких раніше входили ці території. В. Сікорський чи не першим сформулював концепцію політики щодо Волині, яку згодом розвинули інші діячі, зокрема Г. Юзевський. В. Сікорський вважав, що зруйнована Першою світовою та польсько-російською війнами Волинь насамперед висуватиме вимоги не культурного чи національного характеру, а економічні. Саме він рекомендував підтримати недовір'я волинян до галичан, з одного боку, та ігнорування галичанами волинян, – з іншого. На Холмщині влада мала намір провадити відмінну політику, аніж на інших заселених українцями теренах. Згодом шляхом релігійної ревіндикації уряди намагалися сформулювати в місцевого населення польську національну свідомість. Загалом програма В. Сікорського стосувалася таких важливих проблем, як інтеграція східних теренів, стабілізація умов життя та державна асиміляція непольського населення. Однак швидка зміна урядів, відсутність відповідних політичних умов стали на заваді втіленню цього проекту в життя, його реалізацію продовжили наступники²⁰⁰.

Детальніше засади національної політики окреслив коаліційний уряд В. Вітоса, що прийшов до влади наприкінці травня 1923 р. Однак сформований із представників ПСЛ «Пяст» та ендеків правоцентристський уряд зайняв націоналістичну позицію у вирішенні проблеми непольського населення. У життя почали втілювати інкорпоративну концепцію націонал-демократів, в основу якої була покладена ідея мононаціональної держави, з єдиною державною мовою, єдиною державною школою, наголосом на історичній відповідальності народу за долю власної держави. Концепція передбачала обмеження прав тих меншин, які не мали духовного зв'язку з польською культурою чи потрапили під зовнішні політичні впливи. Лише повна

¹⁹⁸ Protokół 43 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 7 kwietnia 1923 r. Załącznik 1. Referat dotyczący polityki rządu na Kresach Wschodnich. *O Niepodległą i granice: w 7 t. / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 147–152.*

¹⁹⁹ Syrnuk M. *Українці в Польщі 1918–1939: освіта і szkolnictwo. S. 34.*

²⁰⁰ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 25–26.*

лояльність до держави могла гарантувати громадянам рівноправ'я. Реалізація цієї політики розпочалася підписанням 17 травня 1923 р. Лянцкоронського пакту між представниками ендеків і ПСЛ «Пяст» (назва походить від маєтку Лянцкорона під Краковом, де нібито була укладена угода; насправді вона була підписана у Варшаві). Пакт передбачав створення коаліційного уряду цих політичних сил, політику на ідейних засадах національної демократії, нормалізацію відносин з СРСР, обмеження соціальних програм, усунення впливів Ю. Пілсудського в армії, курс на колонізацію меншин, насамперед слов'янських²⁰¹.

Пакт обмежував права меншин у сферах освіти, економіки та права, зміцнював позиції польського населення та вплив католицької церкви у державі. Уряд також дбав про домінування поляків в органах місцевого самоврядування на східних теренах, не перешкоджав репресивній діяльності місцевої адміністрації, спрямованій проти культурно-освітніх та економічних товариств меншин, провадив колонізаційну політику та аграрну реформу, запровадив зведені суди на землях колишньої Російської імперії (за винятком етнічно польських земель), обмежив розвиток німецькомовного шкільництва (намагався скасувати в Познанському та Поморському воєводствах державні німецькі школи, в яких було менше ніж 30 учнів), заборонив державним установам вживати терміни «українець», «український» та замінив їх на «русин», «руський», «русинський». Українські вчительські семінарії у Львові та Перемишлі перетворено на утраквістичні²⁰². Польські владні структури були вкрай категоричними стосовно назви «українець». Офіційна державна доктрина та ідеологія польських національних сил переконувала у тому, що в колишній Східній Галичині не було і немає жодної «України»²⁰³.

Низка позитивних рішень уряду В. Вітоса, зокрема, про надання державної допомоги родинам українців, які загинули під час проведення виборів 1922 р., про призначення дотацій на продукти харчування для гуцулів тощо, не змінили настроїв українського населення. Попри бажання В. Вітоса запобігти розгортанню революційних рухів на сході держави, заходи коаліційного уряду не сприяли залагодженню ситуації. Натомість така політика уряду, який перебував під впливом ендеків, лише загострила національні антагонізми та поглибила суспільно-економічну кризу в державі²⁰⁴.

Уряд В. Ірабського, який прийшов до влади 19 грудня 1923 р., у своїй політиці щодо національних меншин опирався на висновки Комісії експертів (до її складу входили сенатор Станіслав Кашніца (Stanisław Kasznica), львівський правник Г. Льовенгерц та волинянин Е. Старчевський), вже згаданої Комісії чотирьох і Секції

²⁰¹ Zasady współpracy stronnictw polskiej większości parlamentarnej w sejmie w r. 1923, tak zwany Pakt Lanckoroński. 1923, maj 17, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebr. i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 80–92; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 465–466; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 193–194; Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. S. 167–168.

²⁰² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 11–21; Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. С. 174; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 193.

²⁰³ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа... С. 306.

²⁰⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 87–88.

Політичного комітету Ради Міністрів з питань східних воєводств і національних меншин, покликаної проектувати та узгоджувати конкретні ухвали та розпорядження. Остання виконувала також дорадчі функції²⁰⁵. Саме цей уряд почав активно займатися проблемами державної національної політики. Зважаючи на гарантування безпеки «східних кресів», він зосередився на забезпеченні інтегральності держави шляхом часткових поступок національним меншинам, які стали вимушеними кроками через невдалі спроби вирішення проблем, пов'язаних із непольським слов'янським населенням (зокрема, у середовищі українців і білорусів, унаслідок погіршення економічної ситуації на сході та зловживань з боку місцевої влади, посилювалися антидержавні та революційні настрої, розвинувся партизанський рух, також активізувалися німецькі націоналісти). Однак поступки з боку уряду, який прагнув розв'язувати проблему національних меншин в дусі державної асиміляції (виявилися в прийнятті сеймом 31 липня 1924 р. законів, що гарантували перевагу польській мові як державній та визнання часткових мовних прав меншин – шляхом запровадження утравквістичних шкіл)²⁰⁶, хоч і свідчили про певні зрушення в урядовому таборі (відхід від традиційних націоналістичних позицій правих сил, які не визнавали білоруського та українського народів і виступали за мононаціональну державу та перехід до визнання деяких прав національних меншин), однак не змогли повною мірою задовольнити вимог непольського населення. Це було пов'язано з тим, що закони про мову врядування та організацію шкільництва реалізувалися однобічно і були інструментом полонізації. Запровадження утравквізму в шкільництві та обмеження мовних прав викликали ще більший спротив непольського населення. Зокрема українці вдавалися до диверсій, саботажу та партизанського руху. Для врегулювання ситуації міністр В. Сікорський пропонував запровадити у Новогрудському, Поліському і Волинських воєводствах надзвичайний стан²⁰⁷.

Щоб придушити невдоволення національних меншин, уряд вдався до заходів, спрямованих на зміцнення польської державності. Наприклад, було організовано Корпус охорони прикордоння, збільшено кількість військових у місцевих адміністраціях, запроваджено одноосібне керівництво антипартизанською акцією, продовжено осадництво тощо. Владні структури намагалися обмежити політичний вплив непольського населення шляхом скорочення кількості секретаріатів і представництв парламентських клубів національних меншин. Усвідомивши, що вирішити національну проблему силоміць не вдасться, В. Грабський погодився на певні поступки. Наприклад, влада спробувала налагодити взаємини з Православною церквою. Уряд підтримав запровадження автокефалії, а ще раніше спеціальною ухвалою від 24 травня 1924 р. призупинив ревіндикацію святинь, яка була постійним вогнищем конфліктів православних із католиками та державою. Однак попри зусилля прем'єра досягнути порозуміння так і не вдалося. Провину за це покладали на релігійний

²⁰⁵ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. Nr 3. S. 150; Syrnyk M. Українці в Polsce 1918–1939: освіта і szkolnictwo. S. 34.

²⁰⁶ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1214; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 73. Poz. 724. S. 1094–1095.

²⁰⁷ Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини... С. 47; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 237–239.

департамент, який намагався цілковито підпорядкувати державі Православну церкву. Лише в питанні гальмування унійної акції на сході держава мимоволі стала союзником православ'я, оскільки, по-перше, в її інтересах було залагодити будь-які релігійні суперечки, аби уникнути зовнішнього втручання; по-друге, призушення поширення унії греко-католиками сповільнювало зміцнення українських сил і налагодження відносин між українцями Галичини та інших теренів. Відносини між католиками та православними були внормовані лише 1938 р.²⁰⁸

У листопаді 1924 р. посаду віце-прем'єра у справах східних земель і національних меншин посів прихильник ліберальної політики у вирішенні національних питань С. Тутутт. Він очолив Секцію Політичного комітету Ради Міністрів у справах східних воєводств і національних меншин, що мала розробити комплексну програму уряду щодо непольського населення. Однак розв'язати проблему національних меншин не вдалося²⁰⁹. Уряд підтримував угодовські тенденції в українському політикумі, а також прагнув зміцнення польських позицій на сході держави. Урядовці вважали, що воєводське самоврядування треба запровадити на всій території Польщі, а східні землі не варто розглядати як окрему територію. Питання заснування українського вищого навчального закладу також не було вирішене²¹⁰.

Спроба вирішити єврейську проблему після укладання в липні 1925 р. польсько-єврейської угоди також не принесла очікуваних результатів. Щоправда, були й позитивні наслідки: прихильніше ставлення уряду до сіоністського руху; підтримка тих єврейських організацій, які лояльно ставилися до держави; заохочення еміграції євреїв (як і українців та німців, натомість поляки могли емігрувати лише за гострої потреби і під контролем влади²¹¹), протегуючи діяльність єврейських еміграційних товариств і розгорнувши широку пропаганду²¹²; дозвіл на використання їдиш та іврит у публічних виступах і листуванні; поширення правової чинності декрету про єврейські гміни на східні воєводства; врегулювання питання надання польського громадянства значній частині євреїв, зокрема східних воєводств; досягнення в освітній сфері (визнання дипломів Віленського учительського єврейського інституту, зрівняння у правах слухачів івритського університету зі слухачами інших закладів тощо). Однак угода залишалася чинною не довго, тому уряд встиг виконати не всі її пункти, наприклад, не скасував обмеження для єврейської молоді під час вступу до вищих навчальних закладів. Ця домовленість не охоплювала економічну сферу, яка була дуже важливою для євреїв²¹³. Новий уряд не зумів задовольнити ні економічних, ні культурних, ні політичних вимог національних меншин.

Перебуваючи на посаді прем'єра, В. Грабський намагався урівноважити ви-
моги, з одного боку, правих сил, зокрема ендеків, які домагалися національної

²⁰⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 98–103.

²⁰⁹ Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини... С. 47.

²¹⁰ Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 290–291; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 33–44.

²¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 34. Спр. 3293. Арк. 3–4, 8–10.

²¹² AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. К. 20–22.

²¹³ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. S. 152–153; Mendelsohn E. Jewish Politics in Interwar Poland... P. 11; Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. S. 192.

асиміляції меншин, з другого – зосереджених навколо В. Вітоса людовців, які вимагали прискорення політики осадництва всупереч інтересам, зокрема, українців, а з третього – лівих партій, які відстоювали надання національним меншинам автономії. Саме В. Грабський разом із міністром освіти С. Грабським, намагаючись догодити різним політичним силам, не завадили зловживанням місцевої влади, зокрема, під час шкільних плебісцитів, що призвело до погіршення становища національного шкільництва меншин. В. Грабському, як і його наступникам Александру Скржинському (Aleksandr Skrzyński), який обстоював політику державної асиміляції слов'янських меншин, чи В. Вітосу, який прагнув зміцнення польськості на східних теренах унаслідок поширення осадництва, чим наближався до поглядів ендеків і християнських демократів, так і не вдалося врегулювати відносин між державою та непольським населенням, конфлікти тривали²¹⁴.

У 1923–1926 рр., коли значну кількісну перевагу в урядових колах здобули прихильники ендеків, спроби представників лівих і центристських партій домогтися поступок національним меншинам, зокрема, у справі реалізації закону від 26 вересня 1922 р. про воєводське самоврядування, не мали успіху через протидію з боку ендеків та членів інших правих партій. Загалом складовими польської урядової програми в українському питанні впродовж 1923–1926 рр. були подальша колонізація Галичини, обмеження місцевого самоврядування, зміцнення польської складової у всіх сферах суспільно-політичного життя, полонізація українського шкільництва. Однак уже тоді провідні політичні кола Польської держави усвідомлювали неминучість відмови від політики національної асиміляції непольського населення і її заміни політикою державної асиміляції, яка передбачала певні поступки меншинам²¹⁵.

Загальним невдоволенням політичним і економічним становищем у країні скористався Ю. Пілсудський, щоб повернутися до влади. Однак його політичні опоненти з табору ендеків оцінювали санаційний уряд як «найслабший з урядів відродженої Польщі», що не мав «жодної ідеї, жодного зв'язку, який би поєднував його зі суспільством»²¹⁶.

Травневий переворот 1926 р. започаткував новий період в історії міжвоєнної Польщі, утвердивши в її східній політиці домінування концепції «прометеїзму». Державний переворот спричинили поглиблення політичної нестабільності в державі та часті зміни урядів, погіршення наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. економічної кон'юнктури, загострення національного питання²¹⁷. У політичній діяльності т. зв. табору санації, який перебував при владі протягом 1926–1939 рр., виокремлюють два етапи: перший – від державного перевороту 12–14 травня 1926 р. до смерті Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р. (було створено Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР) (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem)); другий – від травня 1935 р. до вересня 1939 р. (стався розкол у таборі, зокрема, 1937 р. засно-

²¹⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 107–110.

²¹⁵ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі... С. 38; Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини. С. 291.

²¹⁶ PAU w Krakowie. Sygn. 7845. Mikrof. 1475. K. 57.

²¹⁷ Паславська О. Я. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки... С. 11; Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym: zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980. S. 8–11.

вано Табір національної єдності (ОЗН) (Obóz Zjednoczenia Narodowego))²¹⁸. Після «санаційного» перевороту і приходу до влади Ю. Пілсудського у державі простежувалися суперечливі тенденції: з одного боку, збереглися демократичні інститути і залишалася чинною Конституція 1921 р., з іншого – виконавча влада прагнула керувати державою, спираючись не на парламент і політичні партії, а на авторитет Ю. Пілсудського та його оточення. Такий спосіб правління лише зміцнював авторитарний режим. Ухвалені 2 серпня 1926 р. поправки до Конституції 1921 р. звели нанівець такі основні демократичні принципи, як розмежування влади, відповідальність уряду перед парламентом. Прагнення Ю. Пілсудського подолати політичну кризу та прискорити розвиток Польщі за допомогою диктаторських методів управління та втручання влади у всі сфери життя суспільства поступово послабили вплив політичних партій, опозиції, обмежили роль законодавчої влади і, як наслідок, викликали критику з боку демократичних сил і релігійних організацій. Процес заміни демократично-парламентського устрою Польщі на авторитарний завершився 1935 р., із прийняттям нової Конституції. У державі запроваджено президентську форму правління. Президент, який обирався на спеціальних зборах виборців (80 осіб), зосередив у своїх руках усю повноту влади. Зокрема, до основних його повноважень належали законодавчі, конституційні, виконавчі, контрольні та надзвичайні (під час війни). Водночас Конституція 1935 р. обмежила права сейму, звівши їх до ухвалення законів, що набували чинності лише після підписання президентом, і утвердила надзвичайну роль держави і виконавчої влади, яким підпорядковувалися усі політичні та громадські інститути. Однак юридичне закріплення повноважень не допомогло правлячому табору досягти злагоди: тривало протистояння між прихильниками президента Ігнація Мосціцького (Ignacy Mościcki) і військовиків, згуртованих навколо генерала Едварда Ридза-Сміглі (Edward Rydz-Śmigły). Лише міжнародна ситуація кінця 30-х років, зовнішні загрози, змусили поляків згуртуватися²¹⁹.

Представники національних меншин, насамперед німецьких та єврейських і меншою мірою – білоруських та українських очікували ґрунтовних змін у національній політиці держави. Зокрема, українці сподівалися від нового режиму надання територіальної автономії Східній Галичині та Волині. Однак очікування були марними²²⁰. У національній політиці пілсудчики використовували більш гнучку у порівнянні з ендеками тактику, обіцяючи підтримувати інтереси меншин за умови їх лояльного ставлення до держави. Усвідомлюючи значущість національного питання, зокрема, українського, від якого залежала доля Польської держави, вони намагалися створити належні умови для культурної та господарської діяльності українців. Однак пілсудчики не полишали основної мети – перетворення представників меншин на лояльних громадян держави, гарантування польській мові

²¹⁸ Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 14–15.

²¹⁹ Алексієвєць Л. Польща: відродження національної державності та формування основ парламентської демократії (1918–1926 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 2. С. 157–158; Василіук А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі... С. 83–84; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 457–458, 470, 478–480.

²²⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 471.

статусу урядової мови та зміцнення польськості на тих теренах, які мали важливе стратегічне значення²²¹.

Пропагована санаційним табором концепція державницької консолідації, яка залишалася актуальною упродовж 1926–1935 рр., у 1935–1939 рр. була доповнена концепцією національної консолідації. Табір пілсудчиків, керуючись у 1926–1935 рр. концепцією державницької консолідації, уклав власну програму вирішення української, білоруської, німецької та єврейської національних проблем. Політики пропонували подібні шляхи вирішення українського та білоруського питань. Національна політика була підпорядкована візії союзу цих народів з Польською державою у майбутній війні за новий політично-територіальний лад у Європі. Цей майбутній конфлікт мав призвести до створення незалежної Української держави та кристалізації білоруських незалежницьких прагнень. Вирішити українську та білоруську проблеми у Польщі передбачалося лише після врегулювання польсько-російських відносин, тому політики будували далекосяжні, а не короткотермінові плани. Саме цим цілям відповідала концепція прометейзму, певне стратегічне значення мала підтримка еміграції з УСРР. Така позиція мала, з одного боку, продемонструвати українцям польську підтримку їхніх самостійницьких прагнень, а з іншого – показати полякам, що пілсудчики спроможні змінити антипольські настрої в середовищі української еліти. Пілсудчики більше уваги приділяли вирішенню української проблеми, яку вважали пріоритетною, враховуючи активні самостійницькі та автономістські прагнення українців. Натомість білоруську проблему вважали менш істотною, такою, яку легко вирішити, оскільки національна свідомість цієї меншини низька, а національні політичні рухи слабкі. Виходячи з того, що українці мали розвинену національну свідомість, пілсудчики намагалися зміцнити їхні антиросійські настрої, підтримати їхні культурні прагнення, налагодити спільне громадське життя на мішаних теренах. Водночас вони відмовилися від полонізації українських громадян і безпосередньої підтримки польських місцевих громад, які співіснували з українцями на т. зв. східних кресах²²². Політика державної асиміляції мала на меті переконати всі національно-етнічні групи (польську та меншини) в тому, що Польща є позанаціональною державою, для якої визначальними є державні інтереси. На сторожі державних інтересів стояла б державна еліта, сформована за критерієм заслуг перед державою, а не етнічного походження. Державний апарат мав залишатися осторонь будь-якої національної боротьби, натомість зобов'язаний вирішувати міжнаціональні конфлікти та зміцнювати відносини між меншинами, а також створювати належні умови для суспільного, економічного та культурного розвитку всіх етнічних груп на підставі поєднання рівності прав та лояльного ставлення до Польщі. Державні органи зобов'язані так організувати громадське життя, щоб усунути будь-які прояви етнічної дискримінації, денаціоналізації, поділу суспільства на національні гетто. Пілсудчики були переконані, що забезпечення меншинам основних прав, задоволення їхніх економічних і культурних потреб, а також удосконалення діяльності місцевої адміністрації, подолання антидержавних настроїв інструментами східної політики

²²¹ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців... С. 12; Chojnowski A., Bruski J. Ukraina. Warszawa: TRIO, 2006. S. 112.

²²² AAN. Zesp. 349. Sygn. 44. K. 1–4; Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 408–412.

прометеїзму зменшить антидержавні настрої серед меншин і збільшить кількість лояльних до влади угруповань²²³.

Німців пілсудчики вважали піддатливішими до державної асиміляції, що випливало з приписуваної їм лояльності до Польщі. Враховуючи високий ступінь їхньої національної свідомості, політики вважали, що достатньо забезпечити їм нормальні умови для розвитку, без переслідувань та гноблення, щоб перетворити їх на працюючих і лояльних громадян. Євреїв пілсудчики, на відміну від ендеків, не вважали антидержавним чинником, визнавали їх рівноправними громадянами Польщі. Розглядаючи євреїв як релігійну групу, вони наголошували на необхідності врегулювання польсько-єврейського конфлікту, який лише послаблював державу, і висловлювалися за співпрацю з тими угрупованнями та єврейськими середовищами, зокрема, ортодоксами та сіоністами, які виявляли лояльність до Польщі. Загалом пілсудчики мали на меті врегулювати відносини з німцями та євреями та налагодити польсько-українську співпрацю²²⁴.

Однак сформуванню цілісної концепції реалізації політики щодо національних меншин не вдалося (окрім політики «сильної руки» сілезького воеводи Міхала Гражинського (Michał Grażyński) та політики «польсько-української співпраці» на Волині Г. Юзевського²²⁵, яка призвела до радикалізації українців). Більшість політиків висловлювалися проти налагодження навіть формального політичного порозуміння з партіями національних меншин²²⁶. На хибності такої позиції щодо непольського населення акцентовано у «Меморіалі національного відділу Міністерства внутрішніх справ щодо національної політики у південно-східних воєводствах». У ньому йшлося про те, що санаційний табір, враховуючи помилки попередньої влади у вирішенні національного питання, повинен провадити політику порозуміння та навіть піти на певні поступки українцям, надавши їм приміром автономію, аби запобігти поширенню антидержавних настроїв та унеможливити

²²³ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 400–401.

²²⁴ AAN. Zesp. 349. Sygn. 44. K. 1–4; Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 408–412.

²²⁵ Суть концепції «волинської політики», розробленої Г. Юзевським, полягала в залученні українців до польського державного життя через розширення їхньої участі у державних законодавчих органах, у місцевих адміністраціях, органах самоуправління, кооперативних спілках тощо. Покладаючи провину за польсько-українське протистояння, з одного боку, на польський шовінізм, з іншого – на націоналізм і комунізм, на думку Г. Юзевського, принесені з Галичини, передбачалося зміцнити «сокальський кордон», через який заборонялося перевозити українську друковану продукцію. Також мали бути заборонені політичні партії та громадські організації, пов'язані з Галичиною, натомість створюватися спільні польсько-українські організації, які б діяли під наглядом адміністрації. Таким чином планувалося сформувати у населення Волині почуття приналежності до Польщі, шляхом державної асиміляції перетворити їх на лояльних громадян. Детальніше див.: Крамар Ю. «Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 260–262; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців... С. 20–21.

²²⁶ Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1998. С. 14.

на майбутнє федерацію України з більшовицькою Росією, яка ці ідеї активно пропагує серед українського населення Польщі. Також уряд мав проводити серед польського народу роз'яснювальну роботу, яка б сприяла викоріненню антипатії чи навіть ворожості щодо українців. Владні структури повинні були не перешкоджати піднесенню національної свідомості українців, що було наслідком боротьби за незалежність та відповідної діяльності української інтелігенції, а також мали змінювати негативне і вороже ставлення українців до польського населення та влади. Передусім урядовцям треба було відмовитися від утравкізації шкільництва, яке стало головною причиною поширення подібних настроїв серед українців, натомість сприяти формуванню розгалуженої мережі початкового та середнього україномовного шкільництва, аби зменшити кількість українських приватних навчальних закладів, які, на думку влади, виховують ворогів держави, а також зменшити виїзд українських студентів за кордон, де вони потрапляють під вплив ворожих чинників. Влада мала відновити роботу українських гімназій у Тернополі, Рогатині та Дрогобичі, відкрити декілька фахових шкіл з українською мовою навчання, а також кафедру української історії у Львівському університеті, що стало б першим кроком на шляху врегулювання українсько-польських відносин²²⁷. У «Меморіалі» зазначено, що доцільно надати доступ представникам національних меншин до адміністрації, шкільництва, місцевих органів влади. Усе це сприяло б реалізації політики державної асиміляції українців і розв'язанню українсько-польського конфлікту²²⁸. Однак рекомендації висловлені у «Меморіалі», так ніколи і не були реалізовані.

Уряд Казімежа Бартеля (Kazimierz Bartel), який прийшов до влади 1926 р. (у 1926–1930 рр. посаду прем'єр-міністра К. Бартель обіймав п'ять разів), у своїх офіційних заявах декларував захист прав громадян непольської національності, наголошував на необхідності залагодження національних і релігійних суперечок, на створенні гармонійних умов співіснування представників різних національностей та культур, на дотриманні статей Конституції 1921 р. і міжнародних договорів щодо забезпечення прав національних меншин, відміні правових обмежень національного та релігійного характеру, перегляді шкільного закону 1924 р. К. Бартель також пообіцяв зняти з посад некомпетентних і корумпованих чиновників, і тих, хто вчиняв протиправні дії щодо представників меншин. Водночас він дав зрозуміти, що уряд не буде укладати будь-яких спеціальних порозумінь з окремими меншинами²²⁹. У своєму виступі на 294-му засіданні сейму 19 липня 1926 р. він пообіцяв не допустити порушення прав громадян непольської національності, а також закрити кримінальні справи про злочини, вчинені до 1 квітня 1923 р. з політичних, національних чи релігійних міркувань²³⁰. Напрацювання основних засад політики щодо національних меншин було покладено на міністра внутрішніх справ Казімежа Млодзяновського (Kazimierz Młodzianowski). На засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. він представив проект директив про ставлення державних органів до національних меншин²³¹. Але цей документ за змістом майже не відрізнявся від директиви

²²⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18458. Sygn. 2255. K. 63–64.

²²⁸ Ibidem. K. 52–56.

²²⁹ Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce... S. 83.

²³⁰ Sejm I kadencji. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (Spr. sten. z pos.) z 294 pos. 19 lipca 1926. Łam. 22–25.

²³¹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 34. K. 464–469.

1923 р., окрім пунктів про залучення представників непольського населення, «які зарекомендували себе в позитивній, творчій праці», до участі в урядових і адміністративних структурах як радників представників меншин. Фактично державна національна політика замість ідеї національної асиміляції, яку К. Млодзяновський назвав фікцією, ґрунтувалася на ідеї державної асиміляції, з наданням меншинам певних культурно-національних прав. У документі акцентовано на тому, що треба визначити реальні економічні, культурні та соціальні потреби непольського населення, виокремити серед них ті, які можна задовольнити насамперед і так створити умови для державної асиміляції, яка сприятиме асиміляції культурній, а згодом – і національній²³². Втілювати в життя ідею державної асиміляції мали насамперед представники державної адміністрації. Однак реалізувати її було складно через негативне ставлення до неї більшості чиновників. З часом міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський і міністр освіти Антоні Суйковський (Antoni Sujkowski), які долучилися до розробки проекту культурно-національної автономії для українців, були звільнені з займаних посад через надмірний лібералізм в українському питанні. Водночас концепція верховенства державної лояльності над національною солідарністю (яка здебільшого стосувалася поляків) залишалася визначальним принципом правлячого табору до смерті Ю. Пілсудського 1935 р.²³³

Оцінюючи структуру українського суспільства, К. Млодзяновський відзначав різку відмінність між українцями Галичини та Волині. Якщо перші, завдяки мовним і релігійним відмінностям, на його думку, мали численну та національно активну інтелігенцію, усвідомлювали свою національну ідентичність, то другі, навпаки, нечисленну інтелігенцію та низький рівень національної свідомості, менші потреби в освітній сфері. Українці Волині, виховані під російськими впливами та з відмінним від галичан віровизнанням, на думку урядовця, не становили суспільної цілісності з українцями Галичини²³⁴. Водночас поза увагою К. Млодзяновського залишилися такі важливі проблеми, як відродження української культури, яка, сягаючи традицій давньої Русі, слугувала підґрунтям для уніфікаційних витоків на всіх теренах України. Також недооцінено впливовість і потужність українських політичних лідерів, не було простежено феномена розвитку українського націоналізму не лише в Галичині, а й на теренах Волині та всієї України. Усе це негативно вплинуло на вирішення національного питання, зокрема на формування нової політики щодо Волині, яку реалізував Г. Юзевський (передбачала участь у державному управлінні представників національних меншин, розвиток самоврядування, вирішення культурних та освітніх проблем, надання державної підтримки лояльним до неї організаціям і товариствам, навернення до католицизму місцевого населення, переслідування та заборону опозиційних угруповань тощо), і посилило негативне ставлення українців до Польської держави²³⁵. Політика воєводи Г. Юзевського в освітній сфері викликала

²³² Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 75–78; Kulesza W. *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce...* S. 83; Madajczyk Cz. *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym.* S. 140–147.

²³³ Макап Ю. *Українське питання в міжвоєнній Польщі.* С. 168; Каспрзак Р. *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919–1939.* S. 150.

²³⁴ AAN. *Zesp.* 8. *Sygn.* 34. К. 479.

²³⁵ Матвеев Г., Федевич К. *Акція навернення українського населення Волині до католицизму у 1937–1939 рр.* *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 1998. Вип. 33. С. 169–170; Шульга С. *Чеська громада Волині в політиці польських урядів 1920–1930-х років.* С. 83.

масові протести населення. Наступ місцевої адміністрації на розвиток українського шкільництва призвів до того, що, відповідно до звіту Г. Юзевського, у 1932/33 н. р. тут залишилося 4 українські школи, натомість діяло 66 німецьких національних навчальних закладів, 57 єврейських, 13 чеських і 5 російських²³⁶.

Декларуючи перехід до ідеї державної асиміляції, Ю. Пілсудський діяв дуже обережно. Він погодився лише на ті поступки меншинам, які не підважували основ унітарної держави, бо вважав, що національні права непольського населення достатньо захищені Конституцією 1921 р. Щоб реалізувати програму державної асиміляції, треба було насамперед владнати проблему мирного співіснування з меншинами. Аби уникнути загострення міжнаціональних відносин, вирішили, не корегуючи докорінно національної політики, змінити лише методи. Прийнята 1926 р. урядова програма, попри відсутність конкретики, залишалася чинною в цій сфері впродовж наступного десятиліття²³⁷.

Під час прем'єрства К. Бартеля у польській національній політиці сформувалися два основні напрями: східний і західний. Ситуацію на заході, у Верхній Сілезії, де в культурній, освітній, економічній та політичній сферах домінувала німецька меншина, намагався змінити М. Гражинський, призначений сілезьким воєводою наприкінці серпня 1926 р. Основною метою його політичної програми було утвердження польськості на цих теренах (по можливості – ліквідація автономії) та скасування привілейованого становища німецького населення регіону шляхом посилення авторитету державної адміністрації, охорони польських робітників від дискримінації на німецьких промислових підприємствах, поліпшення побутових умов поляків, реформування аграрного сектору, зменшення площі німецьких землеволодінь²³⁸. Чи не найбільше уваги воєвода приділяв освіті, мабуть, через те, що місцеві поляки надавали перевагу німецьким навчальним закладам. Отримуючи значну фінансову підтримку з боку Німеччини, німецьке шкільництво всієї Польщі мало значно кращу матеріальну базу, вищим був і рівень освіти вчительських кадрів. З огляду на це польська влада зосередилася, по-перше, на розбудові польських навчальних закладів та відповідно зменшенні кількості німецькомовних шкіл; по-друге, на підвищенні освітнього рівня учителів шляхом створення педагогічних курсів та підготовці висококваліфікованих технічних працівників. Така політика, спрямована проти німецької меншини, часто суперечила положенням Женевської конвенції, і чимало труднощів мала Польща на міжнародній арені, зокрема через скарги німецької меншини до Ліги Націй. Однак попри це західний напрям національної політики залишався незмінним упродовж багатьох років²³⁹.

Другим важливим напрямом національної політики був східний. У «Директивних завданнях польської внутрішньої національної політики», підготовлених у червні 1926 р. Політичним Комітетом Ради Міністрів Польщі, метою внутрішньої національної політики було визначено зміцнення Польщі шляхом максимального зближення її інтересів з інтересами окремих національностей. Польська влада прагнула державної

²³⁶ Кучерепа М. Національна політика Другої Печі Посполитої щодо українців... С. 21.

²³⁷ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 471; Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. S. 138.

²³⁸ Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932. Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, 1975. S. 288–289.

²³⁹ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1432. K. 107–108; Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932. S. 290–295.

асиміляції національних меншин. Було передбачено забезпечити українців на теренах Волині, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств юридичною та фактичною рівноправністю у галузі самоуправління, економіки, мови та культури; підтримувати гуцульський та поліський регіоналізми; дозволити використовувати українську мову в адміністративних та судових органах тощо²⁴⁰.

У 1926–1927 рр. підготувати для уряду К. Бартеля пропозиції щодо врегулювання деяких аспектів національного питання доручено Комісії експертів, до якої увійшли Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołowko), Г. Льовенгерц та Леон Василевський (Leon Wasilewski)²⁴¹. Зауважмо, що Т. Голувко критично оцінював польську національну політику в східних воєводствах та у Східній Галичині, вважаючи помилкою обмеження прав українців і білорусів та недопущення їх до управління краєм. Він писав, що ці терени «віддано на відкуп неосвіченим і непридатній бюрократії», яка пригнічує культурне й громадське життя українців і білорусів, тобто «фактична влада там потрапила до рук поліції й прокурорів». Т. Голувко був переконаний, що «бездумна політика щодо українців і білорусів штовхала Польщу в прірву, бо мільйонні маси українців і білорусів ненавиділи не лише тупу бюрократію, а й саму польську державність»²⁴². Розроблені членами комісії пропозиції передбачали реформування державної адміністрації (персональні зміни із залученням українських і білоруських урядовців, працевлаштування в адміністрації та судочинстві осіб, які володіли мовами національних меншин, удосконалення місцевого самоуправління) та шкільництва, а також врегулювання релігійного питання (проти дія штучному гальмуванню процесів українізації та білорусизації Православної церкви). В освітній сфері першорядними були визначені заходи з ліквідації утравізму в початкових навчальних закладах; допущення українців і білорусів до учительських семінарій з рідними мовами викладання, з вимогою вивчення у них польської мови, історії та літератури; визнання за українськими та білоруськими гімназіями прав державних шкіл і надання їм урядової фінансової допомоги; запровадження вивчення мов національних меншин у польських школах на східних теренах; запровадження вивчення історії України, української мови та літератури в усіх учительських семінаріях; відкриття окремого українського університету²⁴³. Ці зміни мали впроваджуватися одночасно з аграрною реформою. Щоб поліпшити становище єврейського населення, комісія запропонувала переглянути закони, які мали характер економічних санкцій (наприклад, про закриття крамниць у неділю), що зрештою таки були скасовані²⁴⁴.

Це була так звана програма-мінімум, яка зводилася до задоволення економічних вимог меншин і надання їм культурної автономії, однак політики уряду

²⁴⁰ Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил... С. 97–98.

²⁴¹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 33. K. 438.

²⁴² Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк; пер. з пол. С. Гірік. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 108; Hołowko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na t. zw. «Kresach». *Droga*. 1924. Nr 10. S. 4–8.*

²⁴³ AAN. Zesp. 349. Sygn. 43. K. 1–3; Hołowko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich. *Droga*. 1926. Nr 6–7. Czerwiec-Lipiec. S. 50–53.

²⁴⁴ Zagadnienie odpoczynku niedzielnego na kwietniowej sesji Komisji Rzeczników. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 150–156.

вона суттєво не змінила. Єдиним вагомим досягненням комісії стало проведення 1927 р. у східних воєводствах місцевих виборів, у ході яких був створений спільний виборчий блок українських, польських і єврейських політичних сил. Решта урядових кроків були половинчастими: права державних отримали лише деякі гімназії національних меншин, вивчення української та білоруської мов було запроваджено у польських навчальних закладах на сході, в 1930 р. скасовано щорічний шкільний плебісцит тощо. Водночас у 1930 р. уряд К. Бартеля вніс на розгляд сейму чотири законопроекти щодо військової колонізації т. зв. східних кресів. За час свого прем'єрства К. Бартель намагався поліпшити становище польських євреїв. Так, його уряди розробили зміни до законодавства, спрямовані на усунення обмежень, створених для євреїв за російської царської влади, виступили проти *numerus clausus*, а 1927 р. ухвалено закон про офіційне визнання єврейської громади. Попри такі дії уряду антиєврейські настрої серед польської спільноти продовжували зростати²⁴⁵.

Локальні експерименти у сфері національної політики щодо східних воєводств (Г. Юзевського – у Волинському, Пьотра Дуніна-Борковського (Piotr Dunin-Borkowski) – у Львівському), які зводилися до надання культурної автономії національним меншинам, зокрема, українцям, а також налагодження польсько-українських відносин, шляхом усунення об'єктивних причин незадоволення меншин в економічній сфері, налагодження відносин з їхньою політико-господарською елітою задля подолання сепаратистських тенденцій і вироблення спільної платформи для вирішення ключових проблем, після відставки К. Бартеля втратили урядову підтримку²⁴⁶. Це стосувалося також ініціатив Комісії експертів, ідей державної децентралізації, як наприклад, програма, що передбачала надання широкої національної автономії (в тому числі розвиток національного шкільництва), зокрема, українцям і білорусам²⁴⁷, пропозицій Комісії публічної адміністрації (Komisja Administracji Publicznej), які залишилися не реалізованими, зважаючи на схильність політичного табору до авторитарного правління²⁴⁸.

Після травневого перевороту урядовці не запропонували жодної конкретної програми розв'язання проблем національних меншин, усі їхні заходи лише гальмували радикальні зміни в економічній та освітній сферах, ускладнювали досягнення формального політичного порозуміння з непольським населенням. У своїх програмах щодо національних меншин урядовці намагалися узгодити несумісні по суті завдання: здобути прихильність українців і водночас забезпечити домінування польської мови у всіх сферах політичного життя, провадити політику з урахуванням особливостей того чи того етнічного регіону, тим самим створюючи штучні бар'єри між ними, культивуючи осадництво всупереч протестам українців. Члени уряду К. Бартеля, як і їхні попередники, спиралися на хибні концепції регіональної політики. Навіть часткові поступки меншинам, як-от усунення з усіх адмі-

²⁴⁵ Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні... С. 112; Grünbaum I. Sprawa żydowska. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń–Luty. S. 34; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 83–86, 90.

²⁴⁶ Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. С. 268.

²⁴⁷ Детальніше див.: Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piśmuczynny 1926–1930. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. S. 48–51; Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich. Kraków: Gebethner i Wolff, 1924. S. 51–56.

²⁴⁸ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 83–86, 90.

ністративних посад та з важливих державних структур (міністерств, воєводських управлінь і староств) осіб, які провадили активну колонізаційну політику, а також призначення в серпні 1927 р. львівським воєводою П. Дуніна-Борковського та в липні 1928 р. Г. Юзевського на посаду волинського воєводи, не лише не змінили негативних настроїв у середовищі національних меншин, а й викликали гостру критику з боку польських націоналістів²⁴⁹. Зокрема, Г. Юзевського вони звинуватили в підтримці українського культурного та освітнього руху, політичних сил. Зауважмо, що воєвода підтримував ті українські організації, які не проявляли антипольських настроїв, а також українсько-польські культурно-освітні та економічні установи. Критичного ставлення польських націоналістів не змінила навіть репресивна політика волинського воєводи, спрямована на придушення українського національного руху у 30-х роках. У вересневому звіті 1933 р. Г. Юзевський писав про необхідність безпощадної боротьби з українським націоналізмом, із застосуванням усіх можливих форм і методів²⁵⁰. Ще раніше воєвода наголошував, що задля добра Польської держави та в її інтересах Волинь має бути цілковито відділена від Східної Галичини²⁵¹. Дискусія щодо розв'язання української проблеми, яка розгорнулася на шпальтах часопису «Дорога» («Droga»), продемонструвала неготовність значної частини польського суспільства до компромісів з українцями²⁵². Натомість політика санаційного уряду, як писав І. Кедрин, була «зразком повної відсутності почуття реалізму і простого здорового глузду», уряд не виявив рішучості у вирішенні українсько-польської проблеми, що спричинило відсторонення українців від участі у державному житті, їх радикалізацію і поширення терору²⁵³.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. половинчасті кроки польських урядовців у розв'язанні національної проблеми лише підсилювали антипольські настрої, зокрема, серед українців і білорусів. Ситуація ще більше загострилася після виборів 1928 р., коли стало зрозуміло, що кардинальних реформ у національному питанні очікувати марно. Це сприяло популяризації радикальних елементів серед національних меншин, на яку урядовці відповідали політикою сили. Польські політичні сили були занепокоєні зростанням національної свідомості не лише українського, а й білоруського населення. Білоруси виступили проти перешкоджання владою відкриттю білоруських початкових і середніх навчальних закладів, запровадження в білоруських початкових школах вивчення польської мови та історії, службових репресій (звільнення чи переселення) щодо білоруського учительства, натомість вимагали усунення зловживань під час проведення шкільного плебісциту, переведення білоруських шкіл, де навчалося 40 учнів і більше на державне забезпечення, створення білоруських учительських семінарій, зрівняння білоруських гімназій у правах із польськими, відкриття у Віленському університеті білоруського гуманітарного факультету та ін. Однак репресивними заходами уряд домогся лише незначного заспокоєння білоруської меншини, натомість переслідування спонукали білорусів до виявів незадоволення становищем в економічній (аграрне питання) та культурній (освітні проблеми) сферах. На-

²⁴⁹ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 147–149, 156.

²⁵⁰ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців... С. 21; Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce... S. 39–40.

²⁵¹ APmL. Zesp. 80. Sygnatura robocza. V-1. K. 164.

²⁵² Hołowko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji... S. 46–55.

²⁵³ Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. С. 136.

магаючись хоч якось поліпшити відносини з національними меншинами, міністр освіти Густав Добруцький (Gustaw Dobrucki) вдавсь до деяких незначних поступок, наприклад, запровадив обов'язкове вивчення української чи білоруської мов у польських школах на сході держави, зрівняв у правах із польськими деякі гімназії національних меншин, однак ступінь дискримінації українського і білоруського шкільництва від цього не змінився²⁵⁴.

Половинчастими поступками відбулася влада й у вирішенні єврейського питання, яке, на відміну від українського та білоруського, не мало вираженого політичного забарвлення і не загрожувало територіальній цілісності держави. Досягши певних здобутків у політичній сфері (завдяки створенню Єврейського релігійного товариства 1928 р. вдалося провести вибори до релігійних гмін у східних воєводствах і Галичині, що похвалило єврейське політичне життя; домігшись скасування правових обмежень євреїв у квітні 1931 р. з набуттям чинності закону «Про скасування виняткових положень, пов'язаних із походженням, національністю, расою чи релігією громадян Речі Посполитої»²⁵⁵), їм не вдалося побороти т. зв. господарський антисемітизм, а також домогтися зрушень в освітній сфері. Державні школи, де викладали івритом чи їдишем, передбачені статтями Малоого версальського договору, так і не були створені²⁵⁶. Економічна криза кінця 20-х років загострила польсько-єврейські відносини та з другої половини 30-х років зумовила зростання підтримуваних ендеками антисемітських настроїв, які виявлялися у бойкотуванні єврейських магазинів, друкарень, поширенні антиєврейських агіток, побитті єврейського населення²⁵⁷. Польська дослідниця Г. Дильонгова зазначила, що посилення антисемітизму стало наслідком поширення націоналізму, явища, характерного для всієї тогочасної Центрально-Східної Європи. Захист євреїв від націоналізму був однією зі складових т. зв. нової єврейської політики, покликаної виховати національну свідомість мас, сформувати в них гордість за приналежність до єврейської нації, домогтися зрівняння євреїв у правах з рештою громадян держави²⁵⁸. Антиєврейські виступи польська влада намагалася показати не як прояви расизму серед поляків, а як боротьбу з перенаселенням, за економічні вигоди²⁵⁹. Заяви урядовців, зокрема прем'єр-міністра Феліціяна Славоя-Складковського (Felicjan Sławoj Składkowski), про недопущення повторення антиєврейських виступів та інших випадків анархії і сваволі, суворе покарання їх учасників, жодним чином не зупинили поширення антиєврейських настроїв²⁶⁰. Так, відповідно до ста-

²⁵⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 2270. K. 136–137; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 132–135.

²⁵⁵ Ustawa z dnia 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej. *Dz. U.* 1931. Nr 31. Poz. 214. S. 430.

²⁵⁶ Aleks H. *Życie polityczne społeczeństwa żydowskiego. Sprawy Narodowościowe.* 1928. R. 2. Nr 5. S. 556–557; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 135–137.

²⁵⁷ AAN. Zesp. 453. Sygn. 525. K. 1–5; CAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71. K. 32; *Ibidem.* Sygn. I.371.10/A.72. K. 492.

²⁵⁸ Дильонгова Г. *Історія Польщі 1795–1990* / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 120–121.

²⁵⁹ Mowa Prem. Składkowskiego. *Sprawa żydowska. Kurier Warszawski.* 1938. Nr 24. 25 stycznia. S. 13.

²⁶⁰ AAN. Zesp. 8. Sygn. 64–17. K. 9–10.

тики щодо антиєврейських виступів за останні три місяці 1936 р. зафіксовано 640 побиттів і легких поранень, 14 – важких травм, 13 – убивств, 1492 – випадки вибивання шибок у вікнах, нищення майна та підпалів – 205, кидання бомб – 22. У зазначений період було зафіксовано 4 випадки побиття євреями християн та 17 – зневаги польського народу²⁶¹. Не маючи конкретного плану вирішення єврейського питання, польські урядовці відмовилися від політики асиміляції щодо євреїв, взяли курс на підтримку еміграції єврейського населення, гальмування рееміграції, спричиненої світовою економічною кризою, перешкоджання євреям у дрібному промислі та торгівлі, розпалювання внутрішніх суперечок між різними єврейськими громадами, зокрема, надавали підтримку ортодоксальним тенденціям як противазі революційним, пропаганді сіонізму з метою збільшення еміграції єврейського населення до Палестини тощо²⁶². Єврейська преса неодноразово наголошувала на прагненні польської влади зменшити кількість єврейського населення мінімум на третину²⁶³. Така політика влади призвела до того, що в 1935 р. значно зросла еміграція євреїв із Польщі. Зокрема, у 1933 р. відсоток єврейських емігрантів із Польщі складав 47 % від загалу емігрантів, у 1934 – 41 %, у 1935 – 53 %, а еміграція німецьких євреїв зменшилася з 25 % у 1933 р. до 13 % у 1935 р.²⁶⁴ Водночас обмеження прав єврейського народу під час виборів до парламенту, органів самоуправління, торговельно-промислових і ремісничих палат, у державному та самоуправному шкільництві, кооперативах і державних установах, простежувалися не лише в міжвоєнній Польщі, а й у Німеччині, Австрії, Литві, Латвії та Румунії, де єврейська спільнота також опинилася у скрутному становищі²⁶⁵.

У середині 30-х років спостерігалось загострення польсько-німецьких відносин, переслідування німецьких політичних партій і громадських організацій. Після налагодження співпраці між Німеччиною та Польщею у 1934 р. кожна з держав уникала порушення національних питань. Як наслідок, польська сторона, відмовившись від радикального наступу на права німців, не протистояла спробам поширення серед них націонал-соціалістичної ідеології, натомість німецька меншіна перейшла від політики заперечення до демонстрації позірної лояльності до держави. У наступні роки на ставлення німецької меншини до Польської держави все більше мала вплив політика Німеччини, що фінансувала німецькі політичні партії, культурно-освітні та інші товариства в Польщі. Водночас польська влада продовжувала наступ на німецькомовне шкільництво. Так, у 1937 р. чинність шкільної реформи 1932 р., зокрема в частині створення та функціонування приватних навчальних закладів, було поширено на терени Верхньої Сілезії. До німецьких при-

²⁶¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 453.

²⁶² AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 23–28; Marszałek Senatu o kwestii żydowskiej. Wywiad z profesorem Szymańskim. *Chwila*. 1928. Nr 3252. 11 kwietnia; Pogromy w Polsce. *Wiadomości*. Paryż, 1936. R. 1. Nr 3. 25 czerwca. S. 4; Качараба С. Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв... С. 64–69; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 198;

²⁶³ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 41; Milion Żydów za dużo! *Chwila*. 1936. Nr 6084. 28 lutego.

²⁶⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 226–227.

²⁶⁵ Ibidem. K. 361.

ватних і державних шкіл допускали лише тих учнів, які добре володіли німецькою мовою (рівень володіння мала визначати комісія, створена з поляків)²⁶⁶.

На початку 30-х років також загострилися польсько-українські відносини. Реакцією уряду Ю. Пілсудського на хвилю пожеж у польських господарствах Галичини, до яких виявилися причетними декілька членів УВО, стала т. зв. акція з умиротворення українців, відома під назвою «пацифікація», яка з 21 вересня по 16 жовтня 1930 р. охопила близько 500 населених пунктів у 450 гмінах краю²⁶⁷. Ця акція стала прикладом відходу пілсудчиків від принципів «прометеїстської» концепції. Спеціальні загони армії та поліції оточували українські села, проводили там обшуки, арешти активістів культурно-освітніх організацій, нищили майно товариств²⁶⁸. У звіті повітової поліції Тернопільського воєводства зазначено, що «в місцевостях, через які пройшла хвиля пацифікації, українське життя, як політичне, так і культурне, завмерло»²⁶⁹. Ця акція негативно позначилася й на українському шкільництві, оскільки значну частину національно свідомих учителів із ЛШО було переведено в північні, західні та центральні воєводства. Після звинувачення української учнівської молоді в активній участі в акціях саботажу були закриті державна гімназія з українською мовою навчання в Тернополі та приватна гімназія «Рідної школи» в Рогатині, а також гімназії в Станиславові, Дрогобичі, 6-й клас львівської гімназії та чотирикласна приватна школа в Чорткові²⁷⁰. Очевидці цих подій зазначали, що польська поліція усіяло намагалася «знищити чи повернути в інший бік русло культурно-господарського розвитку українського села, під заслоною боротьби з українським революційним рухом». Мешканець села Вербова Микола Кузик у своїх спогадах писав, що «у жовтні 1930 р. три сотні польської поліції оточили – Вербів. Частина з них вдерлася в село і дослівно знищили “народний Дім”, залишивши лише муровані частини...»²⁷¹.

Влада в подіях вересня-жовтня 1930 р. звинуватила радикально налаштованих українських націоналістів, які нібито терором і примусом змусили місцевих українців долучитися до акцій збройної непокорі та саботажу. На цьому зокрема наголошував міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський у своїй промові на засіданні сеймової бюджетної комісії 9 січня 1931 р. Він зазначив, що своїми

²⁶⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 33; Deutsche sorgen in Polen. ODV. 1934. J. 13 (27). Fol. 47. 25 November. S. 1–2; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 218–219, 237; Kotowski W. Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa Polskiego w latach 1919–1939. *Polska – Polacy – Mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. S. 58–62.

²⁶⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 197; Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). С. 46–47; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.

²⁶⁸ На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. Вид. 3-є. Нью-Йорк: Говерла, 1978. С. 5–12. [Серія: Матеріали й документи. Ч. 2]; Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. С. 269.

²⁶⁹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 239.

²⁷⁰ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1930. S. 37; Липовецький С. Меч «Щербець» та Українські Ворота... С. 253.

²⁷¹ Кузик М. Історія села Вербова. *Бережаничина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 300.

діями українські націоналісти прагнули ліквідувати польські осередки та залякати польських колоністів від поселення у Галичині²⁷². Урядовці наголошували, що загалом старше покоління українців залишилося доляльним до влади, натомість саме члени УВО за участі священників, учителів та гімназійної молоді, пропагуючи непокору та невизнання польської влади, підбурювали місцеве населення до акцій саботажу та збройних виступів. Вони зазначали, що своїми збройними діями українські радикальні групи спровокували владу на силове придушення акцій саботажу²⁷³. Подібні дії викликали масовий осуд серед українців. А. Шептицький у листі до Я. С. Лося акцію «пацифікації» назвав «варварством вчиненим по відношенню до безневинного населення»²⁷⁴. За допомогою сили польському режимові вдалося лише ослабити український національний рух, протести українців тривали, в тому числі за участі УВО та ОУН²⁷⁵. У своїх спогадах житель села Вербова Бережанського повіту М. Кузик писав, що «пацифікація не дала польському режимові того вислідку, якого він сподівався», навпаки українці активно відбудовували зруйновані народні доми та інші українські установи, а члени УВО нищили у відплату польське майно, портрети державних діячів, вивішували на будівлях українські прапори тощо²⁷⁶.

Невдалі спроби силового розв'язання національного питання, особливо щодо представників меншин з високим рівнем національної свідомості, зокрема, українців, а також втрата престижу на міжнародній арені, в тому числі активізація українських і німецьких акцій на форумі Ліги Націй, загроза з боку більшовицької Росії, спонукали польський уряд до пошуку інших методів колонізаційної політики. Так, для послаблення згуртованості меншин використовували їхню соціальну структуру, поділ на етнічні та політичні групи, залучали антагоністичні сили. Щодо українців цій меті слугували політика регіоналізму (застосування різних методів для вирішення українських проблем у різних регіонах – Галичині, Холмщині, на Волині, Підляшші та Поліссі), підтримка русофільських тенденцій на противагу українофільським і, навпаки, надання переваги колонофільським угрупованням, штучне формування прихильної до Польщі національної свідомості серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків, які, на думку поляків, не мали чітко визначеної національної приналежності, культурна ізоляція їх від решти регіонів з метою утруднення поширення тут української національної ідеї²⁷⁷. Дослідник П. Магочій наголошував, що у 30-х роках польський уряд щодо українців провадив політику трайбалізації, згідно з якою різні етнографічні групи (лемки, бойки, гуцули), а також старорусини і русофіли не на-

²⁷² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 28–34.

²⁷³ Ibidem. K. 85–88.

²⁷⁴ APmL. Zesp. 80. Sygn. 451. K. 12.

²⁷⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 21–26; Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (друга половина XIX – перша половина XX ст.)*. Львів: Тріада плюс, 2013. С. 461–509; Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. S. 24.

²⁷⁶ Кузик М. Історія села Вербова. С. 300.

²⁷⁷ BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. Rps BJ 8134 III. K. 211–220; Грицак Я. Нарис історії України... С. 190; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 198; Papierzyńska-Turek M. «Mała» i «wielka» ojczyzna w świadomości ludności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. Вип 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 706.

лежать до української нації²⁷⁸. Якщо на території Гуцульщини ця політика зветься до підтримки місцевого фольклору, то на Лемківщині влада всіляко підтримувала старорусинські та москвофільські організації як протигагу українським, закривала філії українських культурно-освітніх товариств, натомість створюючи москвофільські читальні, з місцевих шкіл усунула українських учителів, навчання в державних школах проводили лемківською розмовною мовою, тобто в навчальні програми запровадила вивчення лемківської мови з латинським алфавітом на підставі «Лемківських букварів», намагаючись сформувати тут окремий «лемківський народ»²⁷⁹. Для денационалізації непольського населення влада використовувала як РКЦ, так і релігійні відмінності, зокрема греко-католицизм та православ'я.

Уже з 1930 р., від часу перебування при владі уряду полковника Валери Славека (Walery Sławek), одного з найближчих соратників Ю. Пілсудського та прихильника прометеїзму, який тричі обіймав посаду прем'єра (востаннє 1935 р.), чітко окреслився відхід від політики «малих кроків», що характеризувався наступом урядових кіл на національні права меншин. Обмеження прав непольського населення, а також польських опозиційних сил тривало і за прем'єрства Александра Пристора (Aleksander Prystor). Зокрема, схвалений у березні 1932 р. закон про зібрання, надавав адміністрації широкі права контролю за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції отримав право переведення та усунення суддів; трохи згодом було обмежено свободу адвокатури. У 1933 р. схвалено закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації у формуванні місцевих представницьких органів. Однак найбільший спротив у населення краю викликала освітня реформа 1932 р., впроваджена міністром освіти Янушем Єнджеєвичем (Janusz Jędrzejewicz). Реформа системи шкільної освіти передбачала посилення втручання держави у навчально-виховний процес, а два закони про вищі навчальні заклади посилювали вплив урядових кіл на наукове та творче середовища, зокрема, обмежили автономію вищих навчальних закладів, розширили повноваження міністра освіти щодо затвердження ректорів, створення та ліквідації кафедр, затвердження професорсько-викладацького складу²⁸⁰.

Виступаючи у сеймі 18 січня 1934 р., Я. Єнджеєвич визнав помилковість політики своїх попередників в освітній сфері, однак у невирішенні освітнього питання звинуватив не лише попередні польські уряди, а й українців, зокрема тактику політичних сил: саботажі, шкільні страйки, нищення державних символів тощо. Його обіцянка переглянути урядову політику не була реалізована²⁸¹.

Уже на початку 30-х років почав простежуватися опір окремих представників влади реалізації політики «прометеїзму». За умов деякої стабілізації внутрішньополітичної ситуації в СРСР «прометеїстська» ідея втрачала сенс. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів вирішення національного

²⁷⁸ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 584.

²⁷⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. К. 531–533, 715–716, 1087–1092; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. (докінчення). *Діло*. 1934. Ч 20. 25 січня; Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. S. 134–137.

²⁸⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 477.

²⁸¹ Pan premier J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego. *BPU*. 1934. R. 3. Nr 4 (39). S. 9.

питання²⁸². На ці зміни вплинули: радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок загострення світової економічної кризи 1929–1933 рр.; розуміння того, що політика державної асиміляції не розв'яже проблему національних відносин у державі; з огляду на зовнішню загрозу з боку СРСР та Німеччини для пересічних поляків ендецька ідеологія була більш зрозумілою²⁸³.

Після смерті Ю. Пілсудського в санаційному таборі окреслилося протистояння трьох угруповань: перше гуртувалося навколо прем'єр-міністра В. Славека, друге – навколо президента І. Мосціцького, а третє – генерального інспектора Збройних сил Е. Ридза-Смігли, яке, врешті-решт, і здобуло перемогу та ініціювало політику зміцнення польськості у південно-східних воєводствах. Фактично у середовищі пілсудчиків відбувся поділ на прихильників жорсткого курсу («група полковників») і ліберальних політиків, які схилилися до порозуміння з опозиційними партіями, зокрема й меншинами. Піти на компроміс із непольським населенням змусив пілсудчиків бойкот опозиційними партіями (ендеки, соціалісти, людовці) виборів до парламенту, призначених на вересень 1935 р. Переговори з УНДО тривали ще з 1931 р., оскільки деякі польські політичні сили розглядали політику порозуміння і співпраці як спосіб вирішення національної проблеми. Неприхильне ставлення консервативно налаштованих українських діячів до революційних засобів національних змагань, зокрема, до діяльності ОУН, яка своїми діями могла спричинити ескалацію конфлікту, спонукали їх до налагодження порозуміння з польською громадськістю. Зокрема, з переглядом дотеперішніх концепцій і практики національної політики виступили вчені НТШ Степан Томашівський, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич. Особливий погляд на українсько-польські відносини у Галичині мав історик С. Томашівський. Формувати концепцію автономії українських теренів у складі Польської держави він почав ще в роки служби у зовнішньополітичному відомстві ЗУНР (1919–1921) і в українських дипломатичних представництвах за кордоном (Швейцарія, Франція, Англія). На противагу українським політикам, які прагнули досягти повної державної самостійності Галичини за підтримки держав Антанти, С. Томашівський вважав за доцільне зосередитися на боротьбі за автономію західноукраїнських земель²⁸⁴. Важливе значення для порозуміння мав його виступ на засіданні Інституту дослідження національних справ 12 квітня 1929 р. У своїй доповіді він закликав розпочати українсько-польський діалог з метою налагодити мирне співіснування обох націй у межах однієї держави²⁸⁵. Хоча цей виступ і викликав хвилю обурення серед українських політичних і громадських кіл, однак згодом, після т. зв. пацифікації, їхні погляди змінилися, а вже в лютому 1931 р. представники УНДО погодилися на переговори щодо залагодження українсько-польського конфлікту. Українські політики погодилися на співпрацю

²⁸²Рубльов О. Національне питання в ІІ Речі Посполитій. С. 270.

²⁸³Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. С. 329.

²⁸⁴Кондратюк К. Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939)*: матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.). / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 53; Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 419–420; *Polsko-ukraińska ugoda. Gazeta Polska*. 1931. Nr 78. 20 marca.

²⁸⁵Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. С. 8–44.

і з огляду на репресії та голодомор у підрадянській Україні першої половини 30-х років (завдяки тісним науковим і культурним зв'язкам інтелігенції західноукраїнських теренів і Східної України, які виконували спільні наукові проекти, взаємним поїздкам дослідників, книгообміну тощо галицька інтелігенція добре орієнтувалася в політичних змінах, які відбувалися в УСРР²⁸⁶), що ставило перед ними проблему збереження національного середовища в Польщі²⁸⁷.

Участь у перемовинах, які завершилися 29 травня 1935 р. угодою з 18 пунктів, брали українські та польські консерватори. Зауважмо, що польська та українська сторони по-різному сприймали досягнуте порозуміння, яке отримало назву «нормалізації» польсько-українських відносин. Те, що ундовці розглядали як повноцінну угоду з урядом, поляки вважали меморандумом щодо можливості порозуміння з українцями²⁸⁸.

Домовленостей досягли під час зустрічі міністра внутрішніх справ Маріана Зиндрам-Косцялковського (Marian Zyndram-Kościałkowski) з делегацією представників УНДО. Порозумінню не завадили навіть терористичні акції ОУН, спрямовані як проти польських політичних діячів, зокрема вбивства 29 серпня 1931 р. політика Т. Голувка та 15 червня 1934 р. міністра закордонних справ Броніслава Перацького (Bronisław Pieracki), так і проти тих українців, які виступали за нормалізацію відносин з польським урядом. У лютому 1936 р. М. Зиндрам-Косцялковський зазначив, що уряд докладе всіх зусиль, щоб ця нормалізація уможливила опертя польсько-українських відносин на тривалій довірі²⁸⁹.

Важливу роль у досягненні порозуміння відіграв Я. С. Лось, який, контактуючи з обома сторонами та будучи прибічником українсько-польського порозуміння, доносив до польської влади вимоги як українців, так і власні думки щодо врегулювання конфлікту²⁹⁰. Він був перекоаний, що саме польська влада та польський народ мали проявити добру волю, як першу умову позитивного вирішення польсько-українського питання. Без доброї волі з обох боків, на його думку, будь-яка угода чи порозуміння буде утопією, не матиме тривалих результатів. Я. С. Лось запропонував польській владі провадити на теренах на схід від Бугу і Сяну політику «національного паралелізму та паритету», покликану сприяти українському національному розвитку. Загалом така політика була прийнятною як для поляків, так і для українців²⁹¹. Важливе значення у зближенні позицій польської та української сторін

²⁸⁶ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 181–182.

²⁸⁷ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі... С. 41–42; Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 64–65.

²⁸⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 2.

²⁸⁹ ААН. Zesp. 8. Sygn. 64–17. К. 28; Грицак Я. Нарис історії України... С. 199.

²⁹⁰ ВJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. Rps Bj 8100 III. К. 110.

²⁹¹ АРmL. Zesp. 80. Sygnatura robocza. V-1. К. 51–53, 284–286; Зашкільняк Л. О. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1996. Вип. 48. С. 66–71; Його ж. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 448–449.

також відіграв часопис «Бюлетень польсько-український» (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*) (1932–1938), заснований під контролем експозитури другого відділу польського Генерального штабу, хоча редакція видання всіляко намагалася замаскувати свої зв'язки з органами державної влади²⁹². Часопис дав змогу обмінюватися думками щодо українсько-польських відносин, поширював інформацію про взаємини між обома народами. З одного боку, це мало сприяти кращому розумінню поляками історії, культури та політичних прагнень українців; а з іншого – допомогти подолати негативне ставлення українців до поляків і Польської держави, схилити їх до співпраці. Активними дописувачами часопису були як польські вчені та політичні діячі Л. Василевський, Я. С. Лось, П. Дунін-Борковський, Станіслав Папроцький (*Stanisław Paprocki*), так і українські І. Кедрин, Д. Дорошенко, Роман Смаль-Стоцький, Мирон Кордуба, Володимир Кубійович, Богдан Лепкий та ін.²⁹³

Загалом угода задовольняла основні політичні, економічні та освітні потреби українців у Польській державі. Польські політики пообіцяли зберегти українську національну освіту, надати фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширити сферу вживання української мови в судах й адміністрації Галичини, створити український університет, звільнити політ'язнів, гарантувати місця у майбутньому парламенті тощо. Українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Ця угода поділила українське суспільство на два протилежні табори: частина населення, прихильники УНДО, підтримали порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо урядовців (ОУН). Цей поділ позначився й на виборах, у яких взяли участь 50 % українців. Такий самий розкол простежувався і серед білорусів. Натомість німці та євреї висловилися за участь у виборах. Внутрішні суперечності у національних меншинах забезпечили успіх правлячого табору²⁹⁴. Зрештою через рік, 7 жовтня 1936 р., голова УПР Василь Мудрий звинуватив польську сторону у недотриманні умов угоди, а згодом через тиск з боку як польського суспільства, так і частини невдоволених українців, угода втратила чинність²⁹⁵.

Концепція порозуміння владних структур із партійними лідерами УНДО, яка визріла в таборі польських консерваторів і мала на меті змінити негативне ставлення українців до Польщі шляхом задоволення їхніх мінімальних соціально-економічних і культурно-освітніх потреб (наприклад, 1936 р. була відкрита кафедра української мови у Львівському університеті, у Варшавському університеті читали лекції з україністики), не увінчалася успіхом. Створений 1935 р. Комітет з національних питань, до складу якого увійшли прем'єр-міністр, а також міністри внутрішніх справ, закордонних справ, військових справ, віросповідань та освіти, аграрної політики, також не вніс кардинальних змін у вирішення національної

²⁹² Піх О. Українсько-польські наукові відносини в міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 511.

²⁹³ Walkowiak A. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej. *Sprawy Wschodnie*. 2005. Nr 2–3 (9–10). S. 105–106.

²⁹⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 481; Демчишак Р. Б. Національне питання в діяльності легальних українських політичних партій Західної України у 1935–1939 рр. (історико-політологічний аналіз): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. С. 117–122.

²⁹⁵ Зашкільняк Л. О. Українсько-польське порозуміння 1935 р. ... С. 70–71; Його ж. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі... С. 42–45.

проблеми, владні структури впроваджували політику зміцнення польськості на східних теренах. Спроби політичних сил лібералізувати національну політику, діяльність Інституту досліджень національних питань, який вивчав суспільно-політичне, економічне та культурне життя національних меншин, вирішального впливу на розв'язання національної проблеми не мали²⁹⁶. Польський уряд відкрито ігнорував зобов'язання щодо меншин, зафіксовані у міжнародних договорах, статтях конституцій, постановах і законах. Ще 13 березня 1934 р. міністр закордонних справ Юзеф Бек (Józef Beck) у Женеві заявив про офіційне відкликання Польською державою підпису під Версальським договором, згодом міністр вніс до сейму законопроект про скасування зобов'язань щодо національних меншин²⁹⁷. Польща вдалася до відверто дискримінаційної державної національної політики щодо непольського населення у політичній, культурній, освітній та релігійній сферах. Ця політика була зумовлена низкою факторів: прагненням зміцнити унітарність Польщі; впливом польських націоналістичних угруповань на державні керівні органи; посиленням тоталітарних тенденцій та неузгодженістю політичних позицій у правлячому таборі (урядовці, зосереджені навколо президента І. Мосціцького, продовжували політику державної асиміляції, тоді як військові кола, перейшовши на позиції національного табору, активізували політику денаціоналізації меншин); поширенням радикальних настроїв у польському та українському суспільствах; швидким зростанням економічного та військового потенціалу сусідніх держав, загостренням міжнародної ситуації, що потребувало зміцнення оборони держави та консолідації суспільства²⁹⁸.

Посилення впливу військових у другій половині 30-х років проявилось передусім у політичному курсі держави щодо національних меншин. Якщо в 1926–1935 рр. польська влада під поняттям «народ» розуміла політичну спільноту, об'єднану державою, яка гарантувала всім громадянам (полякам, національним і релігійним меншинам) основні права, то в 1935–1939 рр. категорію «народ» почали отожднювати з етнічністю та з культурними (релігійними) ознаками. Пілсудчики відмовилися від формування єдиного державницького народу, господарям в державі визнавали лише поляків, отожднюючи державні та національні інтереси. Етнічна більшість, тобто поляки, мали проявляти рівно стільки толерантності щодо національних меншин, скільки лояльності ті зі свого боку проявляють до держави. Рівність прав населення була пропорційною до обсягу виконання громадянських обов'язків. Саме поляки мали зміцнювати безпеку держави, дбати про оборону власного «стану посідання», мобілізувати та примножувати власні сили, послаблювати агресію меншин тощо. Цього можна було досягти лише завдяки консолі-

²⁹⁶ Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.). С. 8–11; Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 159.

²⁹⁷ Żarnowski J. Polska a międzynarodowy system ochrony mniejszości. *Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków Polsko-Niemieckich* / pod red. S. Sierpowskiego. Poznań: UAM, 1986. S. 231–232.

²⁹⁸ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 235–236; Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. С. 159; Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.). С. 8–11.

дації населення навколо держави, армії та політичного вождя. Не відмовляючись цілковито від державної асиміляції на користь національної, пілсудчики вважали, що державна асиміляція покликана слугувати не лише зміцненню держави, як у попередній період, а й консолідації польської громадськості, підвищенню активності «прикордонних» поляків, зміцненню польського «стану посідання» та пропагуванню польської культури²⁹⁹.

Курс на створення мононаціональної Польщі урядовці обґрунтовували засадами безпеки та територіальної цілісності держави. Ще 31 січня 1935 р. на таємній конференції у Любліні були схвалені стратегія і тактика широкомасштабної акції війська, воєводських адміністрацій і місцевих польських організацій у контексті т. зв. політики зміцнення польськості на південно-східних теренах. Ще тоді, посиляючись на потребу необхідності зміцнення обороноздатності Польщі, командувачі прикордонних округів висловилися за зміну національного складу цих воєводств на користь польського населення. Натомість на початку 1936 р. у правлячому таборі точилася боротьба між прихильниками концепцій державної та національної асиміляції меншин. Ухвалене урядом М. Зиндрама-Косцялковського компромісне рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчило хиткість його позицій і згодом послужило інструментом провадження політики «зміцнення польськості» на окреслених теренах³⁰⁰.

Еволюція державного устрою Польщі в напрямі тоталітаризму врешті-решт завершилася створенням проурядової політичної сили – ОЗН 1937 р. Прихильники авторитарних методів правління, згуртовані навколо генерального інспектора Збройних сил Е. Ридза-Сміґли, вдалися до репресивно-адміністративних методів у національній сфері³⁰¹. Влада почала докладати значних зусиль до зміни національного складу на прикордонних теренах, що мали важливе стратегічне значення. Значну увагу було приділено перетворенню західноукраїнських теренів в етнічно польську провінцію шляхом реалізації політики «зміцнення польськості», яка провадилася під тиском військових. Ця політика передбачала примусову колонізацію українців, переселення патріотично налаштованого українського населення у центральні райони держави, а польських осадників на ці землі, обмеження продажів земельних наділів власниками-поляками особам непольської національності³⁰², реполонізацію т. зв. шляхти загородової (ґрунтувалася на псевдо-теоріях про відсутність в українського народу шляхетських традицій)³⁰³, відкриття народних університетів для молоді т. зв. шляхти загородової³⁰⁴, акцію ревідикації (навернення на католицтво нібито «зросійщених» православних українців, нищення українських храмів на Холмщині, Поліссі та Підляшші³⁰⁵), підпорядкування

²⁹⁹ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 418–419, 421.

³⁰⁰ Рубльов О. Національне питання в ІІ Речі Посполитій. С. 272.

³⁰¹ Детальніше див.: Швагуляк М. Військові плани «зміцнення польського характеру» східних воєводств держави... С. 563. Jabłonowski M., Stawecki P. Następca Komendanta – Edward Śmigły-Rydz: materiały do biografii. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2014. 545 s.

³⁰² AAN. Zesp. 8. Sygn. 8-53/8. K. 242–243.

³⁰³ AAN. Zesp. 71. Sygn. 8. K. 1–2.

³⁰⁴ Ibidem. Sygn. 10. K. 1–14.

³⁰⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 4; APmL. Zesp. 80. Sygn. 451. K. 16–18; Матвеев Г., Федевич К. Акція навернення українського населення Волині... С. 171–176.

Православної церкви державному контролю, підтримку гуцульського й лемківського регіоналізму з метою протиставлення їх українському національному рухові із подальшою їх національною асиміляцією, полонізацію шкільництва національних меншин, підпорядкування органів місцевого самоврядування державним структурам, «пацифікацію» Тернопільщини 1938 р. (реакція на терористично-саботажні акції ОУН) тощо. На Волині новий воєвода Александр Гауке-Новак (Aleksander Hauke-Nowak), що у квітні 1938 р. змінив на цій посаді Г. Юзевського, взяв курс на реалізацію політики військових. Зауважмо, що 7 лютого 1938 р. на конференції з українського та білоруського питань акцентовано на необхідності перегляду політики щодо українців на Волині, яка передбачала співпрацю поляків та українців у сфері політичного та культурного життя. З ініціативи А. Гауке-Новака розроблено і затверджено в лютому 1939 р. міністром внутрішніх справ таємну нову «політичну програму державної політики Польщі на Волині», спрямовану на поглиблення окремішності Волині від Галичини та подальшу полонізацію краю. Ознайомитися з нею мали право лише поляки – чиновники державної адміністрації, послы та сенатори, політичні діячі. Програма утверджувала «виключність» польської культури, вимагала замінити поняття «українець», «український» на «русин», «руський», радила уживати слова «православний», «поліщук», «волиняк» тощо, які не мали нічого спільного з національністю³⁰⁶. Документ був схвалений 19 лютого 1939 р. у Луцьку на зборах польської парламентської групи Волині³⁰⁷. Ще раніше було ухвалено закони, які дозволяли польській владі на місцях чинити репресії проти громадських діячів національних меншин. МВС Польщі надіслало низовим правоохоронним органам і місцевим органам самоврядування таємні вказівки від 27 жовтня 1936 р. і 8 листопада 1937 р. про заборону осередкам політичних партій і товариств національних меншин проводити публічні святкування та урочистості³⁰⁸. Закон «Про громадянство» від 31 березня 1938 р. надав право позбавляти польського громадянства нелояльних до держави осіб на підставі нібито втрати зв'язку з польською державністю³⁰⁹.

Попри підписання в листопаді 1937 р. польсько-німецької «Декларації про взаємний захист прав меншин» німці Польщі часто виявляли невдоволення. Німеччина й Польша намагалися не загострювати національних питань, що частково вдалося лише до 1938 р. Попри те, що більшість звітів повітових старост, зокрема зі східних воєводств, свідчили про лояльність більшості німців до Польщі³¹⁰, антинімецький курс тривав і в 1938–1939 рр. Польська влада вважала за доцільне боротися з активізацією німецької меншини не силовими методами, а шляхом залучення німецького населення до польських громадсько-політичних і культурних акцій³¹¹. Погіршення польсько-німецьких відносин і загроза збройного конфлікту, підтримка Німеччиною самостійницьких прагнень українців поживили

³⁰⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. К. 110–111; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців... С. 27–28.

³⁰⁷ CAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.302.4.122. К. 60–64.

³⁰⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 140–146.

³⁰⁹ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 138, 146.

³¹⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 14, 17–32.

³¹¹ Там само. Арк. 3–5.

діяльність влади щодо зміцнення польськості на східних теренах, що яскраво продемонструвало схильність правлячої партії до концепції націонал-демократів щодо колонізації краю³¹².

Антипольські настрої простежувалися й у середовищі єврейської меншини, зумовлені виявами антисемітизму та практикою економічного бойкоту євреїв, правомірність якої ще в травні 1936 р. визнав прем'єр-міністр Польщі Ф. Славой-Складковський³¹³.

Посиленню націоналістичних настроїв у середовищі військових сприяло переосмислення результатів дотеперішньої національної політики. Ідея «державної асиміляції», на якій ґрунтувалася політика «санації», не заспокоїла національні меншини. Неefективною виявилася і зовнішньополітична програма пілсудчиків, відома як доктрина «польського прометеїзму», яка передбачала розпад Радянського Союзу і виникнення на пострадянському просторі, за активної участі Польщі, федерації незалежних національних держав. Однак стабілізація радянського ладу зруйнувала ці сподівання. Саме тому більшість політиків і військових вважали ідею терпимого ставлення до національних меншин безперспективною³¹⁴.

Загострення українсько-польських відносин на сході, створення Карпатської України, зовнішньополітичні кроки фашистської Німеччини, посилення ревізійністських настроїв серед німецьких громад західних воєводств зумовили еволюцію політики «зміцнення польськості» в офіційну доктрину правлячих сил. 18 березня 1939 р. Рада Міністрів Польщі ухвалила рішення про необхідність зміни національного складу Галичини, яке передбачало активізацію економічного та культурного життя місцевого польського населення задля якнайтіснішого поєднання краю з державою. А 28 березня того ж року Міністерство військових справ з метою запобігання поширенню серед українців антипольських настроїв та негативних міжнародних впливів рекомендувало всіляко переконувати українське населення, що лише в оперті на Польську державу та спільно з польським народом їм вдасться задовольнити власні культурні та економічні інтереси. Польські поліційні та військові структури могли застосовувати силу щодо українців лише в разі поширення сепаратистських рухів чи скоєння ними злочинів. Однак реалізації цих програм завадила Друга світова війна³¹⁵.

Отже, після остаточного визначення кордонів Польська держава взяла курс на розбудову мононаціональної держави. Під тиском західних держав вона формально дотримувалася вимоги міжнародних договорів, які стосувалися захисту прав національних меншин. У своїх конституційних актах і нормативно-правових документах Польща задекларувала принципи рівноправності усіх громадян держави і поваги до меншин. Водночас польське внутрішнє законодавство слугувало правовою підставою для проведення політики колонізації та асиміляції. Спроби

³¹² Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 237.

³¹³ Melzer E. *Antisemitism in the last years of the Second Polish Republic.* P. 128.

³¹⁴ Швагуляк М. *Військові плани «зміцнення польського характеру» східних воєводств держави...* С. 563–564.

³¹⁵ CAW. *Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny.* Sygn. I.302.4.122 K. 69; Комар В. *Українське питання в політиці Польщі (1935–1939 рр.).* С. 104–102; Кучерпа М. *Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців...* С. 14–15; Федорчак П., Комар В. *Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни.* С. 167–169.

реалізації політики національної чи державної асиміляції були безрезультатними. Замість згуртування усіх громадян навколо ідеї побудови єдиної і могутньої Польщі, що було основною метою національної політики, в середовищі окремих меншин посилювалися антидержавні та націоналістичні настрої.

ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В ПОЛЬЩІ

4.1. Освітня політика щодо національних меншин

Реорганізація системи освіти у повоєнні роки

Створення нової системи освіти було одним з ключових завдань, які постали перед владою Польщі після проголошення незалежності у 1918 р. У поліетнічній Польській державі, утвореній з трьох різних територій, які раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Німеччини, мали різні традиції та історію, простежувався низький освітній рівень населення¹. На землях, що перебували під владою Росії, неписьменних було понад 50 %, обов'язкового початкового навчання взагалі не було. У народних школах навчання тривало близько трьох-чотирьох років російською мовою, а польською мовою діти навчалися лише в нечисленних приватних закладах або нелегальних школах. На східних теренах Галичини неписьменних налічувалося близько 40 %. Тут офіційно були чинними австро-угорські постанови та розпорядження щодо обов'язковості шкільництва, близько половини дітей навчалися в шестикласних школах у селах і семикласних – у містах. Польською мовою послуговувалися в освітніх закладах усіх рівнів. У 60-х роках XIX ст. в Австро-Угорщині поляки мали змогу розвивати освіту, науку, плекати культуру й національну ідентичність. Відповідно до статей шкільного закону від 14 травня 1869 р., освітнім закладам було дозволено навчати дітей рідною мовою. Почала функціонувати нова структура народного шкільництва, замість трьох типів початкових шкіл з різними навчальними програмами запровадили два, що доповнювали один одного, – народна і виділова школи². Школа з виховного закладу перетворилася на загальноосвітню³. У 1873 р. Галицький сейм ухвалив два освітні закони: перший 2 травня 1873 р. – про створення й утримання публічних народних

¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 459.

² Баїк Л., Мітюрюв Б. Стан народної освіти, школи, і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. І. Я. Франка, 1965. С. 25–27; Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2002. С. 51.

³ Гр. Про шкільництво народне в Австрії. *Учитель*. 1891. Р. 3. Ч. 24. С. 371; Baranowski M. *Dydaktyka do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych*. 3 wyd. Lwów, 1895. S. 49.

шкіл та обов'язкове навчання у них дітей⁴; другий 25 березня 1873 р. – про місцеві та окружні органи управління для народних шкіл⁵, які стали юридичним підґрунтям для діяльності навчальних закладів⁶. Однак, оскільки ці закони не задовольнили усіх потреб розвитку шкільництва в Галичині, шкільній владі довелося видавати різноманітні розпорядження та інструкції, що часто суперечили державним законам про початкову освіту і створили чимало перешкод для розвитку українського шкільництва краю, сприяючи водночас розвитку польської освіти⁷.

Найкраща ситуація з початковими навчальними закладами була на тих територіях, які раніше перебували під владою Пруссії: тут закон про обов'язкове навчання виконували майже повсюдно, мовою викладання у восьмикласних школах була німецька. Онімечення та утиски в освітній сфері, зокрема, закриття приватних шкіл, обмеження діяльності культурно-освітніх організацій, звільнення нелояльних до влади вчителів-поляків простежувалися після активізації польського національного руху⁸.

Уніфікацію шкільництва у Польщі ускладнювало й те, що у кожній з трьох об'єднаних частин тривалий час діяли різні економічні, політичні, суспільні та правові відносини, відповідно й неоднакові з організаційного, програмного та дидактичного поглядів шкільні системи⁹. Усе це ускладнювало виконання нагальних завдань в освітній сфері. Насамперед польська влада змушена була уніфікувати освітню сферу, щоб позбутися двоїстої системи шкільної організації та адміністрації. Цього можна було досягти лише після остаточного встановлення державних кордонів. Важливо було також створити сприятливі умови для поширення та завоювання західноєвропейських освітніх цінностей, налагодити зв'язок європейської освіти з національною, а також ізолювати польську освіту від впливу держав-анексantів. З огляду на складність цих завдань реформування освітньої системи та запровадження єдиної загальної світської освіти потребувало чималих зусиль¹⁰.

Відсутність чіткої організованої освітньої системи, руйнівні наслідки Першої світової війни, необхідність розв'язання проблем матеріального та кадрового забезпечення освітньої галузі змусили уряд незалежної Польщі уже на початку своєї діяльності впроваджувати зміни в сфері освіти¹¹. Однак ще деякий час у Польській державі діяла стара освітня система. У Галичині освітніми проблемами опікувалася КШР, а на решті теренів – створене 1918 р. МВіО, яке мало шість департаментів і 21 відділ. Ще до відновлення незалежності Польщі 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд серед майбутніх суспільних реформ передбачив запровадження загальної та безко-

⁴ Ustawa z dnia 2 maja 1873 r. o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół ludowych... S. 1–21.

⁵ Ustawa z dnia 25 marca 1873 r. o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych. S. 46–68.

⁶ Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі... С. 74–75; Руда О. Історія як навчальний предмет у початкових школах Галичини (1867–1918). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 17.

⁷ Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації... С. 52.

⁸ Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, 2005. S. 319.

⁹ Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932. S. 20.

¹⁰ Алексієвець Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. С. 235–237.

¹¹ Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти... С. 41.

штовної світської шкільної освіти¹², визначив низку першорядних завдань: створення загальнодоступної світської безкоштовної школи, яка виховуватиме молоде покоління поляків, добре обізнаних з історією рідної землі, її традиціями, ресурсами та господарством, а також охочих до творчої праці задля добра батьківщини та співгромадян¹³.

Одним із перших документів, який регулював засади освітньої політики держави, став закон від 7 лютого 1919 р. про шкільний обов'язок. Він передбачав запровадження безкоштовного загального шкільництва, підпорядкованого світським інституціям, та обов'язкового навчання дітей віком від 7 до 14 років як у державних чи приватних школах, так і в домашніх умовах за державними навчальними програмами, та складанням іспиту шкільному інспекторові, який би засвідчив рівень знань учня¹⁴. У структурі шкільної адміністрації з'явився новий освітній орган – шкільний нагляд, складовою якого став відділ шкільної опіки. Новостворений орган визначав тривалість перерв у навчанні на час сезонних польових робіт, опікувався питаннями відвідуваності, зобов'язуючи керівників шкіл щомісяця подавати списки учнів, які пропускають заняття. За недотримання батьками чи опікунами вимог про обов'язкову освіту, умисне переховування дитини шкільного віку від вступу до школи та позбавлення її можливості здобути початкову освіту було передбачено штраф у розмірі близько 100 польських марок (150 крон) або до п'яти днів ув'язнення. За безпричинне невідвідування учнями школи карали штрафом у розмірі близько 40 польських марок (60 крон) або ув'язненням до двох днів. Від навчання у школі звільнено дітей із фізичними та розумовими вадами, а також тих, хто проживав далі ніж за 3 км від найближчої школи чи був позбавлений доступу до неї через природні перешкоди¹⁵.

Державні школи мали бути створені у тих місцевостях, де упродовж останніх трьох років проживало не менше 40 дітей шкільного віку. Якщо їх було менше, дозволено об'єднувати учнів із різних місцевостей, розміщених на відстані не більше ніж 3 км, але у межах однієї гміни¹⁶.

У ст. 8 закону йшлося про те, що в перехідний період, доки не будуть створені семирічні школи, на всіх теренах працюватимуть чотирирічні заклади з обов'язковим трирічним доповнювальним навчанням або п'ятирічні школи з дворічним навчанням¹⁷. Згідно з розпорядженням міністра освіти від 8 серпня 1919 р. про запровадження доповнювального навчання на підставі розпорядження «Про шкільний обов'язок»¹⁸, учні початкових шкіл, у яких навчання тривало менш як сім

¹² Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej z 7 listopada 1918. URL: http://pl.wikisource.org/wiki/Manifest_Tymczasowego_Rz%C4%85du_Ludowego_Republiki_Polskiej_z_7_listopada_1918 (дата звернення: 18.04.2015).

¹³ Алексієвцев Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. С. 236–237.

¹⁴ Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym. S. 192–197.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 499; Juško E. Wdrażanie powszechności nauczania w II Rzeczypospolitej w pierwszych latach istnienia szkół powszechnych. S. 1. URL: https://www.kul.pl/files/803/biblioteczka_cyfrowa/jusko_wdrazanie_powszechnosci.pdf. (дата звернення: 17.02.2015).

¹⁷ Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym. S. 193.

¹⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl Dekretu o obowiązku szkolnym. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1919. R. 2. Nr 9. Poz. 4. S. 246–247.

років, до досягнення чотирнадцятирічного віку мали відвідувати шкільні заняття не менше ніж чотири години на тиждень упродовж навчального року, а після їх завершення отримували відповідне свідоцтво. Однак через складну економічну ситуацію в державі це розпорядження повною мірою не виконували¹⁹. Зауважмо, що в 30-х роках розпочалися дискусії щодо внесення змін в організацію загальноосвітнього та професійного доповнювального навчання, яке мало охоплювати молодь віком від 14 до 18 років, яка після закінчення початкових шкіл не навчалася в інших навчальних закладах. Передбачалося, що доповнювальне навчання буде тривати від трьох до п'яти років залежно від обставин, передбачених у пунктах 2, 3, 4 ст. 7 закону про устрій шкільництва. Однак, здобувши лише початкову освіту, молодь не мала належного освітнього рівня²⁰. Обов'язкове шкільництво на теренах Польщі запроваджували поетапно.

Закон про шкільний обов'язок значно прискорив створення державних початкових шкіл і поживив їх діяльність, навіть попри те, що у 30-х роках у сільській місцевості його не завжди виконували. Якщо 1910 р. у 18404 школах навчалася 2431836 учнів, то 1920/21 н. р. було 25497 шкіл і 2946600 учнів, у 1921/22 н. р. – вже 27414 закладів з 3197008 учнями²¹. Не зважаючи на розвиток мережі початкових шкіл, у 1922/23 н. р. у них навчалася лише 69 % усіх дітей шкільного віку Польщі²². У 1938 р. у школах навчалася 4701200 учнів, або 90 % усіх дітей шкільного віку. Запровадженню обов'язкового навчання перешкоджала низка чинників: недостатньо розвинена мережа народних шкіл, низький рівень їх організації, брак учителів, приміщень і шкільного обладнання, а також скрутне економічне становище в державі, низький рівень свідомості сільського населення²³.

Частина учнів навчалася у приватних початкових навчальних закладах, що відіграли важливу роль у розвитку освіти національних меншин. Однак навіть у тих нечисленних приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання учнів за національними підручниками і заохочувала вивчення польської мови, історії та географії. Відповідно до чинних навчальних програм, на заняттях історії учні вивчали польську та світову історію, зокрема, політичний та суспільний устрій Польщі, визначні події та постатей із національного минулого. Предмет мав зацікавити учнів національними справами (минулим, теперішнім та майбутнім краю), формувати почуття громадянської відповідальності, ознайомити з громадянськими обов'язками, пробуджувати любов до Вітчизни²⁴. Ці завдання не враховували ані індивідуальних потреб і можливостей учнів, ані їхніх зацікавлень, оскільки політична історія та проблеми, пов'язані з громадянськими

¹⁹ Juško E. Wdrażanie powszechności nauczania w II Rzeczypospolitej... S. 2.

²⁰ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 212/п. 8. Арк. 1–2.

²¹ Szkolnictwo. Tablica 1. Szkolnictwo w Polsce. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22*. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. R. 1. Cz. 2. S. 278; *Szkolnictwo. Szkolnictwo w Polsce. Tablica 1. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923*. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. R. 2. Cz. 3. S. 159.

²² Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939. URL: <http://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939> (дата звернення: 17.12.2014).

²³ Juško E. Wdrażanie powszechności nauczania w II Rzeczypospolitej... S. 2–7.

²⁴ Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. *Historia*. Warszawa: Drukarnia «Rola» Jana Burjana, 1920. S. 3.

обов'язками, зазвичай не є предметом зацікавлення учнів загальноосвітніх шкіл. Водночас школярі не могли здобути знання застосувати в щоденному житті. Як зазначав польський учений З. Осінський, навчання історії в школах, підбір історичних текстів було організовано не стільки з думкою про учня, скільки відповідно до потреб народу, держави та влади. Програма була перенасичена енциклопедичними фактами, переважали відомості з політично-військової історії, а історію культури чи регіональні особливості учні не вивчали. Тогочасні польські педагоги наголошували, що історію в школах варто використовувати «для компенсації духовних та моральних втрат нації в період поділів, заповнення прогалін, створених у національній свідомості, та інтеграції нації в соціальному та політичному плані»²⁵. Як педагоги, так і політики, зокрема С. Грабський, сподівалися, що історія стане одним із чинників, що сприятимуть реконструкції держави та підготовці громадянського суспільства. Прихильники національного виховання наголошували на винятковій ролі національної історії у вихованні нового типу поляка. Культ польської історії розглядали як гарантію любові до своєї батьківщини. Саме тому як у польських школах, так і в навчальних закладах із мовою викладання національних меншин, особливу увагу приділяли навчанню історії, оскільки це мало сприяти вихованню лояльних і відданих громадян, а також формуванню польської національної свідомості²⁶.

На початках міжвоєнної Польщі шкільництво національних меншин перебувало у відмінних умовах. Наприклад, німецькі навчальні заклади розвивалися за дещо сприятливіших умов, що було зумовлено низкою причин: економічно кращим становищем польських німців; могутністю Німеччини, з якою польська влада намагалася досягти порозуміння; необхідністю дотримання польсько-німецьких домовленостей, які передбачали створення належних умов для розвитку німецького шкільництва в Польщі та польського в Німеччині²⁷; прагненням домогтися відповідного ставлення до польської меншини на німецьких теренах; фінансовою підтримкою з боку Німеччини приватних навчальних закладів з німецькою мовою викладання. Однак на різних територіях проживання німецької меншини діяли різні правові акти, що регулювали розвиток шкільництва²⁸.

Діяльність німецьких навчальних закладів у Познанському воєводстві та на Помор'ї, використання в них німецької мови були врегульовані на підставі положень Малого Версальського договору, а також розпорядження Міністерства колишнього пруського округу від 10 березня 1920 р., відповідно до якого восьмирічне навчання замінене семирічним. Водночас відбулася реорганізація шкільництва: навчання в школах велось рідною мовою учнів, для польських дітей – польською, для німецьких – німецькою²⁹. Найбільше застереження в національно свідомих поляків викликало навчання польських дітей у німецьких школах. Тому активісти

²⁵ Osiński Z. Reformowanie polskiej edukacji historycznej w XX wieku... S. 5–6.

²⁶ Grabski S. Z zagadnień polityki narodowo-państwowej. Warszawa: Nakładem Księgarni i Składu NUT Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1925. S. 24; Osiński Z. Reformowanie polskiej edukacji historycznej w XX wieku... S. 5–6.

²⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 34. K. 1–4; Ibidem. Sygn. 36. K. 7–8.

²⁸ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 140–141.

²⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 5–6; Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*. 1920. Nr 16. Poz. 162. S. 390–392.

організовували різноманітні акції, щоб переконати батьків-поляків не віддавати дітей на навчання до німецьких шкіл³⁰.

Відповідно до розпорядження, німецькомовну школу можна було створити за вимогою батьків не менше ніж 40 учнів, клас – 18 учнів, курси німецької мови – 12 учнів. У всіх школах польська мова була обов'язковим предметом. Відповідно до ст. 7 договору, на окреслених теренах, населення яких володіло польською мовою не на достатньому рівні, мовою шкільної адміністрації залишалася німецька³¹. Щодо середніх навчальних закладів із німецькою мовою викладання, то відповідно до урядового розпорядження від 11 червня 1920 р. було передбачено паралельні класи при польських гімназіях, як і приватні середні німецькомовні навчальні заклади³².

Умови створення початкових шкіл із німецькою мовою навчання у центральних воєводствах окреслені в ухвалі Ради Міністрів від 3 березня 1919 р.³³ Згідно зі ст. 22 цієї ухвали підставою для створення німецьких шкіл була вимога не менше як 40 батьків, а ст. 26 гарантувала однаковий правовий захист як польських, так і німецьких навчальних закладів. Відповідно до ст. 27 вивчення польської мови у державних і приватних школах стало обов'язковим і розпочиналося із другого року навчання. У ст. 28 йшлося про те, що у відносинах із державою та місцевими органами влади заклади освіти могли використовувати лише польську мову³⁴. На лютий 1922 р. припав новий наступ на німецьке шкільництво: в німецькомовних навчальних закладах було запроваджено навчання історії та географії польською мовою, випускників Лодзької державної учительської семінарії з німецькою мовою викладання працевлаштовували в польських школах, що зумовило зменшення кількості педагогів у німецько-протестантських школах³⁵.

У Верхній Сілезії, окрім Женевської конвенції, яка залишалася чинною до 1937 р., розвиток німецького шкільництва регулювало розпорядження сілезького воєводи від 21 серпня 1922 р.³⁶, змінене та доповнене розпорядженнями від 29 грудня 1922 р.³⁷ і 26 червня 1924 р.³⁸ Відповідно до цих документів німецькомовні школи могли бути створені за умов, що записані до них учні мали польське громадянство та досягли шкільного віку. Водночас німецькі школи чи курси засновували, якщо кількість учнів відповідала вимогам, передбаченим ст. 106 і 107 Женевської конвенції, тобто школу цього типу можна було відкрити за умови подання батьками

³⁰ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 3.

³¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 32–34; Hauser P. *Mniejszość niemiecka w Polsce. Polska – Polacy – Mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1992. S. 41.

³² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 33. K. 47–48.

³³ Uchwała Rady Ministrów o szkołach powszechnych z niemieckim językiem nauczania. S. 377–382.

³⁴ Uchwała Rady Ministrów o szkołach powszechnych z niemieckim językiem nauczania. S. 380–381; Kneifel E. *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*. Niedermarschacht: Winsen an der Luhe, 1964. S. 227–228.

³⁵ Kneifel E. *Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*. S. 228.

³⁶ Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 21 sierpnia 1922 r. w przedmiocie urzędzenia szkolnictwa powszechnego... S. 87–88.

³⁷ Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 29 grudnia 1922 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego... S. 15–16.

³⁸ Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 26 czerwca 1924 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego... S. 109.

відповідного прохання, яке стосувалося не менше ніж 40 учнів, німецькомовні класи засновували, якщо цього бажали батьки 18 учнів, а курси з німецькою мовою навчання – щонайменше 12 школярів. У німецьких початкових школах вивчення польської мови запроваджували з четвертого класу (2–6 год на тиждень)³⁹. З 1937 р. на терени Верхньої Сілезії була поширена чинність шкільних законів 1932 р. про устрій шкільництва та про приватні школи, наукові та виховні заклади. Запроваджені зміни ускладнили діяльність німецькомовних приватних шкіл. Місцева адміністрація мала право відмовляти у відкритті такої школи, посилаючись на те, що це не відповідало тогочасним суспільним вимогам, водночас до приватних німецьких навчальних закладів допускали лише тих учнів, які добре володіли німецькою мовою (рівень володіння мала визначати комісія, створена з поляків)⁴⁰. Попри певні утиски в культурно-освітній сфері, німецька меншина Верхньої Сілезії загалом домінувала у всіх сферах суспільно-політичного та економічного життя, а також вирізнялася високою національною свідомістю. Отримуючи значну фінансову підтримку від Німеччини, німецьке шкільництво Верхньої Сілезії, у порівнянні з польським, мало кращу матеріальну базу, вищим був і рівень освіти педагогів. Проти такого стану речей протестували як польські громадські активісти, які наголошували на необхідності піднесення рівня національної свідомості місцевого польського населення, так і політичні сили, які докладали зусиль, з одного боку, до зменшення у Верхній Сілезії кількості шкіл із німецькою мовою навчання, з іншого, до розвитку польського шкільництва⁴¹.

Загалом у державі в 1921/22 н. р. діяло 1630 початкових німецькомовних шкіл, найбільше їх було в Познанському воєводстві – 884, на Помор'ї – 369, у центральних воєводствах – 239, у Сілезії – 68, у Галичині – 27, на Волині – 24 та 19 у Цешинській Сілезії. Однак поступово кількість цих шкіл зменшилася: у 1929/30 н. р. до 593 початкових німецькомовних шкіл (з них 358 державних і 246 приватних) і 9 утравквістичних (4 державні та 5 приватних), а в 1937/38 н. р. залишилося 394 початкових німецькомовних школи (160 державних і 234 приватних), класи з німецькою мовою навчання у 201 польській школі, у 78 школах німецьку мову вивчали як окремий предмет. Німецькі гімназії найактивніше розвивалися у Сілезькому воєводстві, де діяли приписи Женевської конвенції. У 1925/26 н. р. учні німецької національності навчалися тут у 15 державних і 2 приватних гімназіях. Натомість у Поморському воєводстві діяло 7 державних середніх шкіл із польською мовою навчання, у Познанському – 9, у Лодзькому – 5 державних і 1 приватна⁴². Проблему зменшення кількості шкіл із німецькою мовою навчання неодноразово обговорювали на зібраннях німецьких політичних і громадських діячів, які звинувачували польських урядовців у нищенні німецькомовного шкільництва

³⁹ Szczepański A. Górny Śląsk w świetle wykonania Konwencji Genewskiej. Warszawa: Nakł. Księgarni F. Hoesicka, 1929. S. 109.

⁴⁰ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 218–219, 237; Szczepański A. Górny Śląsk w świetle wykonania Konwencji Genewskiej. S. 109.

⁴¹ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 84–85; Fałęcki T. Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku... 182 s.

⁴² AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 54; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 54; Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 228–229.

попри лояльність німецької меншини до Польської держави⁴³. У відповідь на ці закиди польські політики порівнювали стан розвитку німецького шкільництва в Польщі та польського в Німеччині. На шпальтах польських видань активісти наголошували, що на теренах Польської держави для близько 800 тис. представників німецької національності діє 688 початкових шкіл і 40 середніх (21 приватна школа та 9 державних утравкістичних), натомість для понад мільйонного польського населення в Німеччині функціонувало лише 76 народних шкіл і жодної гімназії⁴⁴. Зауважмо, що польська влада, намагаючись домогтися певних поступок у розвитку польськоомовного шкільництва в Німеччині, чинила різноманітні перешкоди для виїзду німецької молоді на навчання до Німеччини. Про це йдеться, зокрема, у відповіді радника посла Польщі у Німеччині Тадеуша Моравського (Tadeusz Morawski) від 25 червня 1927 р. до МЗС, в якому він підтримав запровадження «репресій щодо німецької молоді, ... оскільки такими діями ... можна в багатьох випадках домогтися поступок із німецького боку»⁴⁵.

Влада поступово ліквідувала німецькі навчальні заклади. Наприклад, у 1919 р. у Львові намагалися закрити приватну реальну гімназію та приватний ліцей з німецькою мовою навчання нібито з огляду на те, що власниця цих навчальних закладів у роки війни «вчиняла дії, що зашкодили польському суспільству»⁴⁶. Вчительську семінарію у Бидгощі закрили нібито зважаючи на надлишок німецьких учителів у державі, жіночий ліцей у Торуні – з огляду на навчання учениць на німецькому відділенні державної гімназії міста, початкові школи, зокрема в Сілезії, – через меншу ніж 40 кількість у них учнів-німців, звільнення німецьких учителів аргументували їхньою антидержавною позицією чи отриманням ними грошової винагороди з Німеччини тощо⁴⁷. Водночас МВіО рекомендувало кураторам шкільних округів залишати чинними державні школи з німецькою мовою навчання навіть у тих місцевостях, де кількість німецьких дітей була менш як 40, аніж видавати дозволи на відкриття приватних німецькомовних шкіл, на виховання учнів в яких польська влада не матиме впливу. Урядовці рекомендували запроваджувати в польськоомовних державних школах, де навчалися учні німецької національності, німецьку мову як окремий предмет та вивчення релігії німецькою мовою, аби запобігти створенню приватних німецькомовних шкіл⁴⁸.

Польща не дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов Малоого Версальського договору в питанні організації державних єврейських початкових шкіл на теренах компактного проживання євреїв. Частково через те, що запровадити єврейську школу з єдиною мовою навчання було нелегким завданням з

⁴³ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18437. Sygn. 2234. K. 15–17; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18441. Sygn. 2238. K. 60–62; AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 188; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 140–142.

⁴⁴ 688 szkół ludowych i 41 średnich mają Niemcy w Polsce – Polacy w Niemczech nie mają ani jednej szkoły średniej i tylko 76 ludowych. *Ilustrowany Kurier Codzienny*. 1930. Nr 294. 30 października.

⁴⁵ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 43.

⁴⁶ Sanojca K. Właściciele prywatnych szkół średnich we Lwowie (1895–1939). *Wiśnik Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів: місто, суспільство, культура*. Т. 8. Ч. 2: Культура, освіта, наука, церква. 2012. С. 370.

⁴⁷ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 153–154; Ibidem. Sygn. 3871. K. 226.

⁴⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 11–12.

огляду на різні мовні тенденції, які панували в єврейському середовищі (їдиш, іврит, польська). 11 жовтня 1921 р. на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів було ухвалено рішення, відповідно до якого МВіО мало створити польські школи з двома відділами: одним для християнських дітей, іншим для юдейських учнів. Натомість у сфері середнього шкільництва міністерство мало забезпечити єврейським дітям навчання в окремих школах з польською мовою навчання за програмою, наближеною до програми середніх шкіл з польською мовою навчання для християнських дітей. Водночас МВіО також мало надавати концесії для розвитку єврейського приватного середнього шкільництва з мовою навчання іврит, однак ці заклади не мали права публічності⁴⁹. У 1921/22 н. р. у Польщі діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, в якій навчалось 34200 учнів і працювало 1046 учителів, поступово кількість шкіл зменшилася унаслідок об'єднання їх із польськими навчальними закладами. Учні-євреї також мали змогу навчатися в приватних школах на їдиші та івриті. Загалом станом на 1937/38 н. р. у Польщі функціонувало 226 єврейських приватних початкових шкіл, 12 гімназій, 10 ліцеїв, 14 професійних шкіл і 1 школа для учителів. Однак у приватних початкових школах навчалось не більше 21 % усіх єврейських дітей, решта відвідували державні польські, українські або утравквістичні школи⁵⁰.

У складних умовах розвивалося українське шкільництво в Галичині, де залишалося чинним австрійське шкільне законодавство, а основні зміни до нього були внесені лише в 1924–1926 рр. Згідно із законом від 4 червня 1920 р., керівним органом шкільної адміністрації стало МВіО. За розпорядженням міністра освіти від 8 лютого 1921 р. уніфіковано шкільну структуру: КШР припинила свою діяльність, натомість було створено ЛШО, до якого увійшли Львівське, Станіславівське, Тернопільське, а до вересня 1921 р. – ще й Краківське воеводства⁵¹. Головна мета запроваджених змін – централізація шкільництва. Створені кураторії стали шкільною владою другої інстанції, усунувши громадськість від впливу на ці процеси. Чинні повітові шкільні ради втратили повноваження, поступившись місцем шкільним інспекторам. Міські та сільські шкільні ради були позбавлені права добору учителів, цю функцію передано кураторіям і шкільним інспекторам. Загалом у ЛШО в 1921–1922 рр. – 51,7 % усіх шкіл були українськими, у 1929–1930 рр. – 15,1 %, а в 1937–1938 рр. – 6,9 %⁵²; державне українське середнє шкільництво Галичини було представлено 6 гімназіями

⁴⁹ Protokół 1 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 11 października 1921 r. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 21–22.

⁵⁰ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163, 204–205; Bonusiak W. *Druga Rzeczpospolita (1918–1939)*. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. S. 48; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет. С. 56.

⁵¹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji. *Dz. U.* 1921. Nr 16. Poz. 97. S. 222–226; Марочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 578; Mauersberg S. *Wpływ oświaty na integrację społeczeństwa II Rzeczypospolitej 1918–1939. Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX–XX w. / pod red. H. Zielińskiego*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1976. S. 65.

⁵² Syrnyk M. *Українці в Polsce 1918–1939: оświata i szkolnictwo*. S. 55.

та паралельними класами з українською мовою викладання в Стрию і Бережанах. Водночас на теренах Галичини функціонувало 39 польських державних гімназій і 11 реальних шкіл⁵³. Зауважмо, що в 1937/38 н. р. 59 % українських середніх навчальних закладів та учительських семінарій, в яких навчалося близько 40 % усіх українських студентів цих рівнів, перебували у приватній власності⁵⁴.

Проблеми уніфікації шкільництва та запровадження загальнодержавного шкільного обов'язку були відображені у Конституції 1921 р. Зокрема, у ст. 94 зазначено, що обов'язок батьків – це «виховання справжніх громадян Вітчизни і забезпечення їм щонайменше початкової освіти»; ст. 117 підтверджувала право кожного громадянина навчатися, засновувати школи чи виховні заклади, керувати ними, за умови виконання усіх вимог до кваліфікації вчителів, безпеки учнів і лояльного ставлення до держави; у ст. 118 йшлося про те, що навчання у початкових школах є обов'язковим для усіх громадян; у ст. 119 зазначено, що навчання у державних школах є безоплатним, а обдарованим учням держава надає стипендії для студій у середніх і вищих навчальних закладах⁵⁵. Однак Конституція 1921 р. не забезпечила безкоштовного навчання, особливо на середньому та вищому освітніх рівнях, що ускладнило доступ представникам національних меншин до шкіл цього типу⁵⁶.

На розвиток шкільництва вплинули також два закони від 17 лютого 1922 р.: про заснування та утримання народних шкіл і про будівництво шкіл. Про заснування та утримання шкіл повинна була дбати держава та місцева влада. План шкільної мережі та зміни до нього визначав шкільний інспектор за участі органів шкільного самоврядування гміни, а затверджував його, на підставі рішення шкільної повітової ради, куратор шкільного округу. Ступінь організації школи залежав від кількості учнів в окрузі. Якщо у місцевості проживало від 40 до 60 дітей шкільного віку, створювали однокласну школу; від 61 до 100 – двокласну; від 101 до 150 – трикласну; від 151 до 200 – чотирикласну; від 201 до 250 – п'ятикласну; від 251 до 300 – шестикласну; понад 300 дітей – семикласну, що вже могла мати спеціального керівника⁵⁷.

Якщо у перші роки після відновлення незалежності Польщі в державі діяло 92 % однокласних шкіл і лише 2 % – семикласних, то на початку 1925 р. семикласних шкіл було вже 7 %, а однокласних 57 %⁵⁸. У 1929/30 н. р. відсоток учнів, які навчалися в однокласних школах становив 19,6 %, а в семикласних – 33,8 %⁵⁹. Кількість учителів залежала від кількості класів і визначалася за співвідношенням «один клас один учитель». Однак там, де запроваджувалися окремі відділи, учителів могло

⁵³ AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 10; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924. С. 35.

⁵⁴ Марочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 584.

⁵⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. S. 650–655.

⁵⁶ Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі... С. 79.

⁵⁷ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych. Dz. U. 1922. Nr 18. Poz. 143. S. 282; Алексієвець Л. Освітній чинник у контексті польського національно-державного відродження (1918–1926). *Україна – Європа – Світ: міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2011. Вип. 8. С. 115–119; Suchodolski B. *Polityka kulturalno-oświatowa w Polsce współczesnej*. Warszawa: Nakładem «Naszej Księgarni», 1937. S. 86.

⁵⁸ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939.

⁵⁹ Suchodolski B. *Polityka kulturalno-oświatowa w Polsce współczesnej*. S. 81.

бути й більше. Кошти на створення та утримання шкіл мали виділяти з державного бюджету та частину гміна, а також могли надавати фонди та меценати. Відповідно до закону, державний бюджет мав покривати витрати на наукову допомогу, матеріальне забезпечення навчання, потреби бібліотек, підручники, а гміна – решту потреб школи, зокрема, приміщення, зовнішнє облаштування, освітлення та опалення, утримання служб, дотримання порядку і чистоти⁶⁰.

Відповідно до закону про будівництво шкіл, гміна зобов'язувалася надати шкільним закладам необхідні приміщення, землю під забудову, для спортивних майданчиків і шкільного городу, для будівництва житла учителям чи переобладнати відповідно до чинних вимог уже наявні приміщення⁶¹. Однак гміни були не в змозі виконати фінансові зобов'язання, покладені на них законом від 17 лютого 1922 р. і розпорядженням від 30 травня 1923 р. «Про виконання Закону від 17 лютого 1922 року “Про закладання і утримання публічних початкових шкіл”»⁶². Натомість державу було звільнено від обов'язку відшкодовувати ці витрати, вона мала надавати лише наукову допомогу, зокрема, фінансувати витрати на засоби візуалізації навчання, навчальну літературу та інші навчальні матеріали. Як наслідок, матеріальне забезпечення розгалуженої мережі початкових шкіл залишалося на низькому рівні, що негативно вплинуло на якість здобутої учнями початкової освіти, а надалі – й середньої⁶³.

Діяльність середніх освітніх закладів зазнала суттєвих змін, вже починаючи з 1919 р. Упродовж 1919–1925 рр. принципи роботи середніх шкіл, викладені в навчальній програмі, неодноразово доповнювали⁶⁴. Основним завданням середньої школи програма визначала фізичне, інтелектуальне та моральне виховання молоді. Відповідно до програми, восьмирічна середня школа складалася з нижчої трирічної гімназії та вищої п'ятирічної гімназії⁶⁵. Розрізняли чотири типи гімназій: класичні (з латинською і грецькою мовами навчання); гуманістичні (з латинською мовою); математично-природничі і неокласичні. Типовим прикладом шкільного дуалізму і об'єктом гострих дискусій були восьмирічні гімназії, оскільки вступати у вищу навчальні заклади могли лише випускники цих гімназій, а навчалися там здебільшого вихідці із заможних родин. Формально вступити до гімназії можна було, склавши іспит на базі чотирьох класів початкової школи, однак насправді переважна більшість дітей потрапляла до гімназій після спеціальної домашньої підготовки або після підготовчих класів, які діяли при приватних гімназіях. Вихідців із робітничих і селянських сімей там навчалося менш як 14 %, а серед студентів вищих навчальних закладів їх частка ледь сягала 7 %, це при тому, що такі родини

⁶⁰ Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти... С. 43.

⁶¹ Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych. *Dz. U.* 1922. Nr 18. Poz. 144. S. 285–286.

⁶² Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Skarbu z dnia 30 maja 1923 r. w przedmiocie wykonania ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *Dz. U.* 1923. Nr 73. Poz. 574. S. 852–855.

⁶³ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939.

⁶⁴ Program naukowy szkoły średniej. Projekt wypracowany przez Sekcję szkolnictwa średniego. Warszawa: Płocznia Wł. Łazarzskiego, 1919. 155 s.

⁶⁵ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939; Osiński Z. Reformowanie polskiej edukacji historycznej w XX wieku... S. 4.

становили близько 80 % усього населення Польщі⁶⁶. Критикували ці гімназії за «елітарність» та складні умови вступу учнів із незаможних родин, однак дехто вважав, що такі заклади виховують культурну еліту суспільства⁶⁷. Лише закон від 11 березня 1932 р. вніс у середнє шкільництво певні зміни уніфікаційного характеру. Зокрема, запроваджували середні школи двох типів: загальноосвітні (гуманітарні) та спеціальні (фахово-промислові). Навчання тривало 4 роки, вік учнів – від 12 до 16 років⁶⁸. Загалом за перше десятиліття відновленої Польщі кількість середніх шкіл значно збільшилася: з 463 установ із 126179 учнями у 1910 р. до 719 шкіл із 201153 учнями у 1920/21 н. р. та 762 із 227129 учнями у 1922/23 н. р.⁶⁹

Починаючи з 1919 р. змін також зазнали приватні середні навчальні заклади, внесок яких у здобуття учнями середньої освіти був чималим. Станом на 1920/21 н. р. таких шкіл було 520 (з них 150 чоловічих, 244 жіночих і 126 коєдукаційних). Попри те що МВіО зобов'язало їх використовувати програми, укладені для державних шкіл, вони користувалися певною свободою у виборі як програм, так і методики навчання. Однак, відповідно до розпорядження МВіО від 17 травня 1919 р., спеціальні програми могли використовувати лише ті школи, які брали участь у педагогічних експериментах. Решта шкіл користувалися типовими програмами⁷⁰.

У 1921 р. МВіО видало розпорядження, яке в разі його реалізації могло суттєво поліпшити становище приватних середніх шкіл, підвищити їх роль в освітній системі. У ньому йшлося про можливість отримання цими закладами коштів із державних фондів на покриття витрат у шкільних бюджетах, які виникали унаслідок звільнення від оплати навчання молоді з незаможних родин⁷¹. Однак чинність такого розпорядження, яке могло суттєво вплинути на демократизацію середнього шкільництва, через економічну ситуацію в державі та недофінансування освітньої сфери була тимчасово зупинена постановою від 24 листопада 1923 р.⁷²

У 20-ті роках ХХ ст. реформування потребувала також система підготовки учительських кадрів. Доцільною була загальнодержавна уніфікація, оскільки навчання в державних і приватних учительських семінаріях відбувалося за різними навчальними програмами і дисциплінами, кількістю годин. Станом на 1922/23 н. р. учителів державних і приватних початкових шкіл було 60213 (з них польською мовою навчали 51741, а мовами національних меншин – 8472). У ЛШО вчителів державних початкових шкіл було 11884 (у Львівському воєводстві – 6460

⁶⁶ Алексієвець Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. С. 236–238; Василук А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку ХХ століття.

⁶⁷ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939.

⁶⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 359–360.

⁶⁹ Szkolnictwo. Tablica 1. Szkolnictwo w Polsce. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22*. S. 278; Szkolnictwo. Szkolnictwo w Polsce. Tablica 1. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923*. S. 159.

⁷⁰ Okólnik Nr 6329/19. S. II. Do Dyrekcji wszystkich szkół średnich na terenie b. Królestwa Kongresowego, w sprawie programów naukowych. *Dz. U.* 1919. Nr 13. Poz. 6. S. 177.

⁷¹ Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Zarządów i Dyrekcji prywatnych szkół średnich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie przepisów, dotyczących udzielania szkołom prywatnym zasiłków. *Dz. U.* 1922. Nr 1. Poz. 7. S. 6–7.

⁷² Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratoriów wszystkich Okręgów Szkolnych w sprawie zasiłków dla prywatnych szkół średnich. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1923. Nr 21. Poz. 191. S. 368; Gumuła T., Majewski S. Prywatne szkolnictwo średnie... S. 112–115.

(польською мовою навчали – 4749, іншими мовами – 1711); у Станиславівському – 2694 (відповідно 1244 і 1450); у Тернопільському – 2730 (1684 та 1046)), а приватних початкових – 469 (у Львівському воєводстві – 329 (відповідно 219 і 110), у Станиславівському – 87 (41 та 46), у Тернопільському – 53 (25 та 28))⁷³. У 1938 р. уже працювало 15197 педагогів. Віросповідний та національний склад педагогів представлений у таблицях 1 і 2⁷⁴.

Табл. 1. Віросповідання учителів державних початкових шкіл ЛШО станом на 1938 р.

Віросповідання	Львівське воєводство (7844)	Станиславівське воєводство (3410)	Тернопільське воєводство (3943)
Римо-католицьке	5374	1972	2348
Греко-католицьке	1172	783	673
Євангелістське	51	56	20
Юдейське	99	59	83
Інше	1148	540	819

Джерело: Великанович Д. Учителство в цифрах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 175.

Табл. 2. Національний склад учителів державних початкових шкіл ЛШО станом на 1938 р.

Мова спілкування	Львівське воєводство (7844)	Станиславівське воєводство (3410)	Тернопільське воєводство (3943)
Польська	5567	2080	2478
Українська	1078	762	637
Німецька	38	45	12
Їдиш чи іврит	11	6	–
Інша	1150	517	816

Джерело: Великанович Д. Учителство в цифрах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 175.

У міжвоєнній Польщі система навчання вчителів була уніфікована «Декретом про підготовку вчителів початкових шкіл у Польській державі» від 7 лютого 1919 р.⁷⁵ Відповідно до цього документа, навчання в учительських семінаріях, які поділялися на державні та приватні, жіночі та чоловічі, тривало п'ять років. Туди могли вступати учні віком від 14 до 20 років, які завершили навчання у народній школі III ступеня. Навчання було безкоштовним і перші три роки мало загальноосвітній характер, а два останні передбачало професійну підготовку. Після успішного складання учительського екзамену можна було обійняти посаду тимчасового вчителя у початкових школах. Після дворічної педагогічної практики педагог міг скласти другий іспит, який

⁷³ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1923. S. 222.

⁷⁴ Великанович Д. Учителство в цифрах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 175.

⁷⁵ Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 185. S. 280–285.

давав право обіймати посаду постійного вчителя у початковій школі. Відповідно до ст. 6, семінаріям надавали статус середньої професійної школи, а їх випускники не мали права вступати у вищі навчальні заклади. Зміст цієї статті був зумовлений низкою різноманітних чинників: тогочасними суспільними умовами, низьким рівнем загальної освіти, нагальною потребою в учителях для новостворених шкіл, неможливістю надання належного рівня освіти в учительських семінаріях через невідповідні матеріальні умови цих закладів тощо⁷⁶. Щодо вчителів юдаїстичних предметів у загальноосвітніх школах, то для них державну семінарію було відкрито ще в 1918 р. Семінарія мала дворічний підготовчий курс і трирічний семінарієвий курс. Кандидатів приймали на підставі вступного іспиту. Випускники семінарії здобували кваліфікацію вчителя юдаїзму в початкових школах⁷⁷. Розпорядженням від 21 червня 1919 р. було встановлено умови заснування приватних єврейських релігійних семінарій, які виховували рабинів. Відповідно до ст. 3 навчання у семінаріях тривало вісім років і поряд з юдаїстичними предметами охоплювало світські з польською мовою викладання. Приймали абітурієнтів віком від 14 до 16 років (ст. 7)⁷⁸.

На відкриття приватних учительських семінарій потрібен був дозвіл міністра освіти, який надавали за умови виконання низки приписів, зокрема, забезпечення семінарії належними управлінням і структурою, навчальними посібниками та матеріально-технічною базою, учительськими кадрами відповідної кваліфікації, учні мали отримати обсяг знань, не нижчий ніж у державних семінаріях тощо. Приватна учительська семінарія могла приймати на навчання школярів, яким вже виповнилося 17, але не старших за 24 роки, які склали вступний іспит з усіх предметів трьох перших курсів державної учительської семінарії. Приватні учительські семінарії поділяли на ті, що прирівнювалися в правах до державних семінарій, і ті, що не мали т. зв. права публічності, тобто мали неповні права державних закладів. Випускники семінарій без т. зв. права публічності перший учительський іспит складали перед державними комісіями, а студенти у разі переходу до державної семінарії мали складати всі вступні іспити⁷⁹.

Рескриптом від 13 грудня 1923 р. кураторія ЛШО запровадила утравкізм в українських жіночих учительських семінаріях Львова та Перемишля. Мови навчання основних предметів було так розподілено: релігію, українську мову, математику, фізику та природу викладали українською мовою, а польську мову, історію, географію, науку про сучасну Польщу, педагогіку, психологію, історію виховання та науку про дитину – державною мовою⁸⁰.

Базовим документом, який регулював діяльність учительських семінарій, була навчальна програма. Перші програми для семінарій МВіО почало впроваджувати наприкінці 1918/19 н. р., а вже у 1921/22 н. р. за новою програмою навчалися в усіх подібних закладах. Суттєвих змін у зміст навчання чи перелік предметів не внесли (це зробили 1926 р.), натомість змінили кількість годин, відведених на навчальний

⁷⁶ Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. С. 283.

⁷⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 73.

⁷⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w przedmiocie zakładania i utrzymania prywatnych «Seminariów Religijnych Żydowskich». *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1919. Nr 7. Poz. 4. S. 204–207.

⁷⁹ Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. С. 283.

⁸⁰ Герасимович І. Збройна і культурна війна. С. 9; Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919–1939 рр. С. 5.

процес. У програмі акцентовано на тому, що навчання повинно зацікавлювати майбутніх учителів і спрямовувати їх на самостійне поглиблення знань⁸¹. Відповідно до постанови сейму від 27 травня 1919 р., некваліфіковані (з освітою нижче шести класів середньої школи) та тимчасово кваліфіковані (закінчили шестикласну середню школу та учительську семінарію з непольською мовою викладання) вчителі мали до серпня 1928 р. скласти кваліфікаційний іспит, а кваліфіковані педагоги складали «додатковий» іспит з гуманітарних і методично-педагогічних предметів. Тих, хто не склав іспитів, могли звільнити з роботи⁸². Зауважмо, що ці нововведення стабілізували кадрове забезпечення шкільництва. Наприклад, у 1921–1924 рр. у державних початкових школах Тернопільського повіту співвідношення польських і непольських учителів було незмінним – 68 % і 32 % відповідно⁸³. Загалом у 1921 р. в 51 повіті Галичини працювало 2918 учителів-українців, ще 34 – у Львові, а 330 в інших 33 західних повітах краю⁸⁴.

Вимоги до професійної кваліфікації вчителів середніх шкіл та учительських семінарій окреслював закон, виданий 26 вересня 1922 р.⁸⁵ Право навчати у цих освітніх закладах мали особи, які склали іспит на вчителя середньої школи або мали вищу освіту та відбули практику в одному з цих навчальних закладів. А вже 29 січня 1923 р. міністр освіти підписав розпорядження, відповідно до якого кандидат на посаду вчителя середньої школи повинен здати науковий і педагогічний іспит перед державною екзаменаційною комісією⁸⁶. До іспиту допускали молодь, яка мала польське громадянство, бездоганну репутацію та завершене трирічне навчання на філософському факультеті університету⁸⁷. Документом, який унормовував сферу професійної кваліфікації учителів середніх шкіл, стало також розпорядження міністра освіти від 9 жовтня 1924 р., відповідно до якого державний іспит для учителів відповідних навчальних закладів передбачав практичне, письмове та усне випробування.

Кваліфікацію, що давала змогу навчати юдаїзму в середніх школах та учительських семінаріях, унормувало розпорядження від 16 листопада 1926 р.⁸⁸ Таке право мали, по-перше, випускники філософського (гуманітарного) відділу будь-якого з польських університетів, які отримали науковий ступінь доктора або магістра. По-друге, особи, які мали свідоцтво про складання іспиту на вчителя юдаїзму перед комісією, скликаною МВіО. З метою забезпечення приватних середніх навчальних закладів учителями-євреями з відповідною кваліфікацією 25 вересня 1928 р. МВіО видало розпорядження, яке чітко окреслювало професійні кваліфікації для

⁸¹ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939.

⁸² Завгородня Т. Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини... С. 13.

⁸³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 194. Спр. 136. Арк. 3–4, 6.

⁸⁴ AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 33–34.

⁸⁵ Ustawa z dnia 26 września 1922 r. dotycząca kwalifikacji zawodowych do nauczania w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 828. S. 1551–1553.

⁸⁶ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 stycznia 1923 r. w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich. *Dz. U.* 1923. Nr 38. Poz. 256. S. 291–293.

⁸⁷ Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. С. 284.

⁸⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 roku w sprawie kwalifikacji zawodowych... S. 251–253.

навчання івриту та історії євреїв у приватних середніх школах та учительських семінаріях. Так, на підставі ст. 1 право навчати ці предмети в школах зазначеного типу мали особи, які здобули ступінь магістра в одному з державних польських університетів у сфері орієнталістських наук (мови івриту). Відповідно до ст. 2, допоки відсутня достатня кількість кваліфікованих педагогів, МВіО дозволило викладати ці предмети особам, які складуть спеціальний екзамен з івриту та історії євреїв⁸⁹. Розпорядження щодо професійних кваліфікацій учителів івриту та історії євреїв мали на меті підняти фаховий рівень учителів цих предметів, який мав забезпечити успішність їхньої виховної та дидактичної діяльності. З цією ж метою у 1930 р. МВіО заборонило єврейським культурно-освітнім товариствам виховувати на власних курсах вчителів івриту та історії євреїв⁹⁰. Відповідно до розпорядження міністра освіти від 29 квітня 1933 р. педагоги, які мали право навчати юдаїзму, також одночасно отримали дозвіл на навчання івриту та історії євреїв як складових частин навчання релігії⁹¹.

У 1938 р. у державних середніх навчальних закладах Польщі працювало 3600 учителів. У школах цього типу загалом було 210 учителів української національності, 3318 – польської, 29 – німецької та лише 2 – єврейської (табл. 3). У приватних середніх навчальних закладах із 3796 учителів було 179 українських педагогів, 3102 – польських, 181 – німецьких, 217 – єврейських (табл. 4)⁹².

Табл. 3. Віросповідання та мова спілкування учителів державних середніх навчальних закладів Польщі станом на 1938 р.

Віросповідання	Загальна кількість учителів (3600)	Польськомовні (3318)	Україномовні (210)	Німецькомовні (29)	Їдишомовні (2)	Інша мова (41)
Римокатолицьке	3067	3041	6	7	–	13
Греко-католицьке	217	22	191	–	–	4
Євангелістське	129	106	–	19	–	4
Юдейське	107	102	–	3	2	–
Інше	80	47	13	–	–	20

Джерело: Великанович Д. Учителство в цифрах (продовження). *Учительське слово*. 1938. Ч. 15. 15 жовтня. С. 207.

⁸⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 września 1928 r. w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania języka hebrajskiego wraz z historią żydów w prywatnych szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dz. U.* 1928. Nr 87. Poz. 765. S. 1978.

⁹⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 75.

⁹¹ Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nr 65 z dnia 29 kwietnia 1933 roku w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania religii mojżeszowej względnie języka hebrajskiego i historii Żydów w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1933. Nr 5. Poz. 106. S. 197.

⁹² Великанович Д. Учителство в цифрах (Продовження). *Учительське слово*. 1938. Ч. 15. 15 жовтня. С. 207.

Табл. 4. Віросповідання та мова спілкування учителів приватних середніх навчальних закладів Польщі станом на 1938 р.

Віросповідання	Загальна кількість учителів (3796)	Польсько-мовні (3102)	Україно-мовні (179)	Німецько-мовні (181)	Їдишо-чи івритомовні (217)	Інша Мова (117)
Римо-католицьке	2630	2502	5	80	–	43
Греко-католицьке	173	13	160	–	–	–
Євангелістське	229	131	–	95	–	3
Юдейське	659	423	2	3	216	15
Інше	105	22	12	2	1	56

Джерело: Великанович Д. Учителство в цифрах (продовження). *Учительське слово*. 1938. Ч. 15. 15 жовтня. С. 207.

13 липня 1920 р. ухвалено «Закон про вищі школи Польщі», а 15 вересня того ж року він набув чинності, водночас австрійське освітнє законодавство втратило юридичну силу⁹³. Відповідно до закону всі вищі навчальні заклади поділяли на академічні (мали право надавати наукові ступені та користувалися автономією) та неакадемічні (не мали таких прав)⁹⁴. Закон значно розширив автономні права навчальних закладів, зокрема, повноваження органів самоуправління установ: академічного сенату, ректора, факультетських рад і деканів. Навчальні заклади мали право самостійно ухвалювати внутрішні закони, статuti, запроваджувати суди для студентських справ тощо⁹⁵. Відповідно до ст. 9, єдиною мовою викладання у всіх вищих навчальних закладах стала польська. Львівський університет втратив статус двомовного, тут були закриті всі кафедри з українською мовою викладання та доцентури (за винятком доцентури професора карного права Петра Стебельського). Діяла лише кафедра руської (української) мови та літератури, яку в 1927 р. очолив польський лінгвіст Ян Янув (Jan Janów). Наприкінці 1933 р. відновила роботу кафедра історії слов'янських літератур, яку очолив Іларіон Свенціцький (однак курс східно- і південнослов'янських літератур викладали польською мовою). Зауважмо, що відповідно до розпорядження МВіО від 14 серпня 1919 р. під час вступу до університету перевагу надавали молоді, яка служила в польській армії чи закінчила польськомовну школу. Проти цього активно виступали члени українських культурно-освітніх товариств та політичних партій, наголошуючи, що ці нововведення суперечать міжнародному праву та мають на меті закрити доступ українській молоді та викладачам-українцям до Львівського університету⁹⁶.

⁹³ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1920. Nr 72. Poz. 494. S. 1277–1294.

⁹⁴ Ibidem. S. 1277–1278.

⁹⁵ Лаврецький Р., Юрейко П. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті... С. 263–272.

⁹⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68729. K. 211–214, 263–266; Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний

І хоча з кожним роком вищих навчальних закладів ставало більше (у 1921/22 н. р. діяло 16, де навчалось 5708 студентів), що уможливило доступ до вищої освіти більшій кількості населення, через запровадження *numerus clausus* українці та євреї певною мірою були обмежені в можливості здобувати вищу освіту⁹⁷. Саме спроби польських послів від Народно-національного союзу (ЗЛН) (*Związek Ludowo-Narodowy*) на підставі подання внесеного до сейму 16 січня 1923 р. запровадити зміни до ст. 85 і 86 «Закону про вищі школи Польщі» спрямовані проти єврейської молоді, започаткували довготривалий конфлікт, який мав декілька фаз. Перший його етап тривав від маніфестацій польської академічної молоді восени 1922 р. і до терористичних замахів на євреїв у квітні 1923 р. Другий етап означений створенням коаліційного уряду В. Вітоса, до складу якого увійшов міністр освіти С. Гломбінський. Зауважмо, що міністр вніс зміни до ст. 85 і 86 закону, які мали обмежити кількість студентів-євреїв у вищих навчальних закладах. Намагаючись спростувати закиди щодо ущемлення прав єврейської меншини, польські політики наводили дані, відповідно до яких на окремих факультетах польських вищих навчальних закладів євреїв було близько 40 % (табл. 5 і 6).

Табл. 5. Національний склад студентів вищих навчальних закладів Польщі станом на 1922/23 н. р. (на прикладі університетів Львова і Кракова)

Вищі навчальні заклади	Відділ права та адміністрації			Філософський відділ			Лікарський відділ		
	Всього студентів	Студенти-євреї		Всього студентів	Студенти-євреї		Всього студентів	Студенти-євреї	
Ягеллонський університет у Кракові	1420	358	25,2 %	2869	1067	38 %	835	216	26,1 %
Університет імені Яна Казимира у Львові	2174	867	39,9 %	2139	986	40,1 %	1354	604	44,5 %

Джерело: Konopczyński W. Numerus clausus. *Cyfry. Rzeczpospolita*. 1923. 27 marca. Nr 85.

аспект. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. С. 143; Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 578.

⁹⁷ Szkolnictwo. Tablica 1. Szkolnictwo w Polsce. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22*. S. 278.

Табл. 6. Національний склад студентів вищих навчальних закладів Польщі станом на 1923/24 н. р.

Студенти	Ягеллонський університет у Кракові		Університет імені Яна Казимира у Львові		Варшавський університет		Університет імені Стефана Баторія у Вільно	
Загальна кількість студентів	5379		6091		9419		2207	
Студенти-євреї	1716	31,9 %	2643	43 %	2970	31,5 %	510	23 %

Джерело: AAN. Zesp. 503. Sygn. 1441. K. 69–70.

Зважаючи на ці дані, польська влада наголошувала на відсутності будь-яких обмежень для навчання єврейської молоді у вищих навчальних закладах. Хоча на початку 20-х років реального зменшення кількості єврейських студентів не відбулося, однак ці нововведення негативно вплинули на становище Польщі на міжнародній арені, а також викликали критичні виступи єврейських політиків і громадських діячів, масові віча єврейської громадськості⁹⁸. З критикою запровадження *numerus clausus* виступив паризький Центральний комітет «Ліги захисту прав людини та громадянина». В ухвалі комітет акцентував на тому, що цей принцип суперечить статтям Конституції 1921 р. і Малому Версальському трактату, а також є порушенням прав національних меншин у Польській державі⁹⁹. Проти порушення освітніх прав національних меншин в 1921 р. висловилося МЗС Польщі, яке заклиало МВіО вжити необхідних заходів для «усунення приводів до закидів у шовінізмі, нетолерантності та безправ'ї», оскільки це шкодило діяльності міністерства, спрямованій на заручення підтримкою Європейських держав у справі приєднання Галичини до складу міжвоєнної Польщі¹⁰⁰.

Проблеми уніфікації освітньої сфери

Попри зосередженість на загальнодержавних освітніх проблемах, польська влада добре усвідомлювала необхідність врегулювання прав національних меншин на т. зв. східних кресах, які залишалися найпроблемнішими територіями Польської держави упродовж усього її існування. Саме тому щодо населення, яке там проживало, провадили освітню політику, що певною мірою різнилася від загальнопольської. Головною умовою розвитку національної освіти та культури меншини Галичини вважали реалізацію постулату навчання рідною мовою. Польська влада задовольняла потреби народів у мовному питанні по-різному, реалізуючи через державну систему освіти, внутрішню національну політику, спрямовану на колонізацію насамперед тих національних меншин, які могли становити загрозу

⁹⁸ Детальніше див.: Radomski G. Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych... S. 133–138; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 195; Bergmann O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej... S. 231–233; Wiac w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 1. 25 marca.

⁹⁹ AAN. Zesp. 463. Sygn. 302. K. 136.

¹⁰⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 5341. K. 18–19.

для внутрішньої безпеки та державного будівництва Польщі¹⁰¹. Зокрема українці, білоруси та литовці найбільше потерпали від державної асиміляційної політики, що зводилася до ліквідації або обмеження діяльності національних навчальних закладів і культурних товариств. У найскладнішому становищі опинилося українське та білоруське шкільництво. Наприклад, з 514 навчальних закладів із білоруською мовою навчання в 1920/21 н. р. у Віленському, Новогрудському та Гродненському повітах, у 1925/26 н. р. залишилося лише 32 та 3 середніх школи. Учні-білоруси також могли навчатися в утравістичних польсько-білоруських школах (у 1929/30 н. р. їх було 59), в польських школах з білоруською мовою навчання як окремим предметом (близько 100) та в польських навчальних закладах. До речі, відповідно до розпорядження Генерального комісара східних земель від 18 листопада 1918 р., національні меншини, які тут проживали, мали право навчатися рідною мовою, однак адміністративно було обмежено розвиток непольського шкільництва. Право навчатися рідною мовою було підтверджене й відповідною постановою від 11 жовтня 1919 р.¹⁰²

Голова польського уряду В. Вітос, відвідавши галицькі воеводства, зауважив, що місцевому українському населенню, яке тут чисельно переважає, притаманна висока політична активність і національна свідомість, а також його переповнює ненависть до всього польського, підживлена недавнім українсько-польським протистоянням. Тому він вважав, що Польща мусить зважитися на асиміляційну політику, інакше в майбутньому може втратити ці терени. Як наслідок, презентуючи програму дій уряду на засіданні сейму 9 жовтня 1923 р., В. Вітос обґрунтовував необхідність поширення польськомовного шкільництва в Галичині та зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання¹⁰³.

Уряд В. Вітоса приділив проблемі відкриття українського університету в Польщі значну увагу. Частково це було пов'язано з тим, що питання створення українського університету неодноразово в розмовах з очільником МЗС Маріаном Сейдою (Marian Seyda) порушував британський посол у Варшаві. Як наслідок міністр освіти С. Гломбінський активізував роботу МВіО з відкриття українського університету. Заслухавши реферат міністра освіти, 16 червня 1923 р. уряд В. Вітоса визнав проблему відкриття університету актуальною та такою, що потребує негайного вирішення. Коаліційні партії схилилися до відкриття українського навчального закладу у Варшаві, де б він перебував під впливом польської культури та науки. С. Гломбінський був переконаний, що українська молодь, яка б навчалася в Польщі, а не в ЧСР чи Австрії, залишатиметься у сфері польських політичних і культурних впливів, що зменшить поширення в її середовищі антипольських настроїв. Уже 14 вересня того ж року С. Гломбінський поінформував членів коаліції про підготовку військових приміщень у Варшаві до відкриття там українського навчального закладу. Зауважмо, що, ініціюючи створення українського університету у Варшаві, міністр освіти водночас видав розпорядження, яким заборонив учителям-українцям середніх навчальних закладів викладати в Українському таємному університеті у Львові. Однак спроба відкриття української освітньої установи в столиці Польщі спричинила конфлікт у керівництві ЗЛН. Проти цього рішення

¹⁰¹ Wróblewska U. *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych...* S. 114.

¹⁰² AAN. Zesp. 9. Sygn. 2270. K. 146–149; *Polityka wynarodowienia. Trybuna Robotnicza*. 1926. Nr 2. S. 6.

¹⁰³ Гулай В. В. Етнічна структура шкільної освіти та вчительства Західної України... С. 126–127.

рішуче виступив С. Грабський, який убачав у цьому, з одного боку, антиросійське спрямування, з іншого – загрозу скупчення української інтелігенції у Варшаві. Він вважав за доцільне відкрити при Краківському університеті Руський інститут¹⁰⁴.

Проблема створення українського університету постала і перед урядом В. Грабського, який прийшов до влади 19 грудня 1923 р. Співробітник МЗС Польщі Я. С. Лось намагався переконати міністра освіти С. Грабського в необхідності заснування кількох українських вищих навчальних закладів. Також Я. С. Лось, подібно до інших польських громадсько-політичних діячів, як-от Адольф Бохенський (Adolf Bocheński) та Владзімеж Бончковський (Włodzimierz Bączkowski), був переконаний у потребі внесення змін до навчальних програм з історії, оскільки вважав, що серед чинників, які перешкоджають нормалізації польсько-українських відносин і зумовлюють вороже ставлення українців до Польщі, були приниження їхньої національної гідності, спотворення історичного минулого, тенденційне трактування подій і людей у навчальній літературі тощо¹⁰⁵. Восени 1924 р. була створена комісія з організації українського університету при Ягеллонському університеті в Кракові, до якої від українців увійшли Р. Смаль-Стоцький, Олександр Колесса, Станіслав Дністрянський і Михайло Рудницький¹⁰⁶. Однак позитивно вирішити це питання не вдалося через втручання як українських громадсько-політичних діячів, зокрема, членів УВО, які погрожували силовими розправами українським професорам за співпрацю з поляками, так і української громадськості та польської кресової спільноти¹⁰⁷. Створити український університет не вдалося і в 30-ті роки ХХ ст. Зволікаючи з ухваленням відповідного рішення, польська влада намагалася представити відкриття на підставі розпорядження Ради Міністрів від 7 лютого 1933 р. Українського наукового інституту у Варшаві як основу для створення майбутнього українського університету¹⁰⁸. Натомість українські вчені, зокрема М. Кордуба, заперечували таку можливість, наголошуючи на тому, що це наукова установа, а не навчальний заклад. Він акцентував, що створення незалежного українського університету – одне з найактуальніших питань українсько-польських відносин і його розв'язання сприятиме порозумінню між двома народами¹⁰⁹.

Освітню політику, спрямовану на асиміляцію українців, польська влада проводила також на Волині. З 289 шкіл із українською мовою навчання у 1924/25 н. р. залишилося лише 6 у 1936/37 н. р., натомість кількість польських шкіл за

¹⁰⁴ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 220–221.

¹⁰⁵ Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. S. 111–112.

¹⁰⁶ Впертий самозванець. *Свобода*. 1926. 30 січня; Український університет в Польщі вже організується. *Селянський прапор*. 1926. Ч. 4. 24 січня; Kielecki W. O uniwersytet ukraiński. *Robotnik*. 1924. Nr 236. 28 sierpnia; W. Z. Ku porozumieniu Rusi z Polską. *Głos Narodu*. 1926. 23 stycznia.

¹⁰⁷ APmL. Zesp. 80. Sygnatura robocza. V-1. K. 173–174; Крутими стежками. *Діло*. 1926. Ч. 20. 29 січня; Стогін умираючих. *Селянський прапор*. 1926. Ч. 2. 7 січня; St. Zdz. Sprawa uniwersytetu ruskiego. *Kurier Warszawski*. 1926. Nr 30. 30 stycznia.

¹⁰⁸ Детальніше див.: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: MADO, 2005. S. 257–263.

¹⁰⁹ Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. S. 4–8; Його ж. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu. *BPU*. 1934. R. 3. Nr 4 (39). S. 1–4.

вказаний період зросла з 672 до 1247, а утраквістичних із 96 до 528 відповідно¹¹⁰. Скориставшись низьким рівнем національної свідомості українців Холмщини, Полісся та Підляшшя, польська влада не залишила тут жодної національної школи¹¹¹, навіть греко-католицьких духовних семінарій¹¹².

Полонізації сприяло також запровадження, відповідно до розпорядження міністра освіти від 8 лютого 1921 р.¹¹³, уніфікованої шкільної структури, на територіях Волинського, Поліського та Новоградського шкільних округів. Централізація передбачала обмеження й позбавлення впливу громадських чинників на шкільну адміністрацію. В українських школах запроваджували обов'язкове вивчення польської мови. Розпорядження щодо навчання польської мови видавали місцеві шкільні інспектори переважно усно. З 1923 р. в українських гімназіях та учительських семінаріях (державних і приватних) обов'язково вивчали польську мову, а також було зменшено кількість годин на вивчення української та відбувалася заміна українських учителів поляками, що сприяло полонізації¹¹⁴. Про ці зміни український педагог Михайло Соневицький, який на той час працював у державній гімназії в Тернополі, писав так: «Історика Кліма Шанковського перенесли на Захід до польської гімназії, зате до навчання польської мови та історії польською мовою призначили трьох чи чотирьох учителів-поляків. Їх присутність на конференціях, тепер двомовних, паралізувала всяку щирість і дискусію. Відчувалося, що при зеленому столі сидять шпигуни»¹¹⁵.

Українських учителів, яких підозрювали в націоналізмі та нелояльному ставленні до держави, переводили в польськомовні школи або на етнічно польські землі (приблизно 1500 українських учителів змінили місце праці, а близько 2500 звільнено з роботи)¹¹⁶. Підтверджує це, зокрема, у спогадах І. Крип'якевич, який причиною свого переведення в 1925 р. з філії української академічної гімназії до І польської гімназії ім. Коперника назвав те, що, по-перше, шовіністично налаштовані візитатори критикували його за неналежне навчання учнів історії, а по-друге, «по українських школах науку історії почали віддавати у руки надійних для польської держави одиниць», до яких учений не належав¹¹⁷. Адвокат Володимир Бемко у своїх спогадах також зазначав, що у Бережанському повіті українців-учителів звільняли з посад через «службові причини», закидаючи їм вороже ставлення до Польщі у роки українсько-польської війни 1918–1919 рр. Хоча станом на 1925 р. тут було 66 % (132

¹¹⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 61.

¹¹¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 158.

¹¹² Станиславівщина в роках 1918–1920. С. 264.

¹¹³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 lutego 1921 r. w przedmiocie utworzenia władz szkolnych na obszarze ziem, objętych umową o preliminarjnym pokoju i rozejmie, podpisaną w Rydze dnia 12 października 1920 roku. *Dz. U.* 1921. Nr 15. Poz. 91. S. 211–214.

¹¹⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 159; Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва... С. 204.

¹¹⁵ Соневицький М. Спогади старого педагога. С. 35.

¹¹⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 58–59; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68729. K. 267–270; BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 6; Sanojca K. *Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego w okresie międzywojennym. Edukacja–państwo–narod w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX w.* / pod red. A. Bilewicz, R. Gładkiewicz, S. Walasek. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2002. S. 336–337.

¹¹⁷ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 120.

учителів-поляків і лише 34 % (80) педагогів-українців¹¹⁸. Звільнені посади займали польські педагоги, які не знали української мови, а деякі з них вороже ставилися до учнів-українців, що виявлялося у побитті школярів¹¹⁹. Водночас траплялися й випадки, як згадує історик Лев Білас, коли учителі-поляки своєю доляльністю до учнів-українців здобували серед них симпатію, а також впливали на польських учнів, щоб ті ставилися до українців по-товариськи¹²⁰.

У 1930 р. з 4964 українських учителів 3237 працювало в східних і південних воєводствах, а 1002 у центральній частині держави, 52 у Поморському та Познанському воєводствах, 2 у Сілезії, 671 у північно-східних воєводствах Польщі¹²¹. Така освітня політика зумовила те, що в 1935 р. у Західній Україні українців-учителів серед загальної кількості було лише 21,67 %, німців – 0,03 %, євреїв – 0,6 %, натомисть поляків – 77,7 %. Фактично на одного вчителя-українця припадало приблизно 3 школи, що унеможливило забезпечення нормального навчального процесу в українських школах¹²². Про важке становище українських учителів неодноразово писала українська преса. Автори публікацій наголошували на потребі зрівняння в правах учителів-українців та учителів-поляків не лише на папері, а й на практиці, припинення переведення українців у польські центральні й західні воєводства та заміни їх педагогами-поляками, а також закликали створити їм належні умови для роботи в легальних українських навчальних закладах, що до певної міри позитивно вплинуло б на нормалізацію польсько-українських відносин у краї¹²³.

До прикладу, дещо кращі умови для підготовки українських педагогів склалися на Закарпатті. За сприяння чехословацької влади майбутні вчителі мали змогу навчатися українською мовою. У 1921/22 н. р. у Мукачеві діяла державна учительська семінарія з українською мовою навчання, а в Ужгороді дві (чоловіча та жіноча) приватні греко-католицькі семінарії. У 1938 р. у краї діяло 4 учительські семінарії з українською мовою навчання та одна з чеською¹²⁴.

Найскладніша ситуація з підготовкою українських учителів була на Буковині, де румунська влада в 1922 р. закрила державну учительську семінарію з українською мовою навчання у Чернівцях. Подібна доля спіткала приватну учительську семінарію товариства «Українська школа» у Чернівцях¹²⁵. Водночас влада запровадила навчання румунською мовою у всіх буковинських школах, не давши учителям можливості самим вивчити мову, хоча чинних на той час відповідних законів не було¹²⁶.

За складних умов міжвоєнної Польщі розвивалося не лише українське шкільництво, а й освітні заклади інших національних меншин. Невтішною була доля

¹¹⁸ Бемко В. Березани – Березанщина (історично-географічний нарис). С. 89.

¹¹⁹ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 22–23; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mi-krof. 68731. К. 13–14.

¹²⁰ Білас Л. Оглядаючись назад. С. 27.

¹²¹ Syrnuk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 59.

¹²² Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 243; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 71.

¹²³ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. К. 30; І. Г. Обездолення українського вчителя. *Діло*. 1936. Ч. 30. 8 лютого.

¹²⁴ Штефан А., І. П. Закарпаття в 1919–39 рр. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Київ, 1995. Т. 3. С. 949.

¹²⁵ Лемко Г. Підготовка майбутніх вчителів... С. 126.

¹²⁶ Вірц Ф. Школи для меншостей в Румунії. *Діло*. 1926. Ч. 20. 29 січня.

школи з білоруською мовою навчання. Основний наступ на білоруські навчальні заклади й учительські семінарії, половина з яких були закриті, розпочався після укладення Ризького мирного договору, на підставі якого ці землі увійшли до складу Польщі. Переслідувань зазнали й білоруські культурно-освітні товариства, зокрема Товариство білоруської школи, основною метою якого були підтримка та розвиток білоруського шкільництва та освіти в національному дусі, місцеві осередки товариства влада закривала нібито за антидержавну діяльність¹²⁷.

Також значною мірою освітня політика залежала від взаємин Польщі з сусідніми державами. Утисків зазнало литовське шкільництво, що було наслідком переслідування польської меншини в Литві. Після загострення польсько-литовських відносин у другій половині 30-х років кількість початкових державних і приватних шкіл із литовською мовою навчання була зведена до мінімуму (у 1938/39 н. р. діяли 2 державні школи з литовською мовою навчання, 31 утраквістична та 2 приватні)¹²⁸. Водночас активно розвивалося чеське шкільництво, особливо поширене на Волині, де ще до Першої світової війни діяла розвинена мережа навчальних закладів. У міжвоєнний період поряд із державними школами відкривали приватні, фінансовані переважно Чеською шкільною матицею із центром у Луцьку. Цей процес поживався після підписання 23 квітня 1925 р. польсько-чехословацької угоди, в частині третій якої йшлося про охорону національних меншин, зокрема про гарантування умов для розвитку шкільництва. Так, у 1924/25 н. р. діяло 20 шкіл із чеською мовою навчання (964 учні), по одній утраквістичній (83 учні) та приватній (25 учнів), у 1929/30 н. р. – відповідно 28 (1359), 4 (279) та 11 (389), у 1937/38 н. р. – 18 (948), 4 (213) та 13 (605) відповідно, у 18 школах чеську мову вивчали як навчальний предмет. Словацьких шкіл у Польщі не було, зважаючи на неприхильне ставлення польської влади до словацького національного руху¹²⁹.

Російське шкільництво було для Польщі спадком Російської імперії, якого вона намагалася позбутися. Якщо у 1923/24 н. р. тут діяло 14 приватних шкіл із російською мовою навчання, то у 1938/39 н. р. залишилася лише одна загальна школа та 4 приватні¹³⁰.

На початку 20-х років XX ст. польська освітня політика не була однозначно антиукраїнською, антибілоруською чи антилитовською, її радше варто окреслити як непослідовну та непродуману, основним завданням якої стало формування у молоді національних меншин польської національної свідомості, недопущення домінування непольського населення на східних теренах, а також намагання зберегти тут мир і внутрішню безпеку, загрозою для якої була поліетнічність східних земель¹³¹.

Наступним етапом впорядкування системи освіти та створення умов для спільного навчання і виховання дітей різного етнічного походження, які проживали

¹²⁷ AAN. Zesp. 1181. Sygn. 65. K. 1–8; K. S. Walka o szkołę w języku ojczystym. *Wiadomości*. Paryż, 1936. R. 1. Nr. 3. 25 czerwca. S. 15.

¹²⁸ Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 115–116.

¹²⁹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 20074. K. 45–61; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 106. K. 96; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 225–226; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 115–116.

¹³⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 106. K. 96; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 115–116.

¹³¹ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 25–27.

у Львівському, Тернопільському, Станіславівському, Поліському, Волинському, Новогрудському, Віленському воєводствах, Гродненському і Волковиському повітах Білостоцького воєводства став Закон від 31 липня 1924 р. «Про організацію шкільництва»¹³², доповнений 7 січня 1925 р.¹³³ розпорядженням міністра освіти про запровадження у приватних непольських учительських семінаріях обов'язкового вивчення державною мовою історії, географії, науки про тогочасну Польщу, а також польської мови та літератури. Закон викликав найбільший спротив у непольського населення теренів, на які поширювалася його чинність. Прийнятий за підтримки ендеків усупереч протестам парламентської групи національних меншин і ППС, закон передбачав перетворення шкіл на утраквістичні, покликани виховувати з учнів польської та інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2), а також надання їм державної підтримки. Натомість утримувати національні школи були зобов'язані громади. Приватні школи національних меншин мали створювати на тих самих засадах, що й польські (ст. 1)¹³⁴. Відповідно до ст. 4 закону, учні всіх державних і приватних шкіл з непольською мовою навчання обов'язково вивчали державну мову на такому рівні, щоб згодом мати змогу продовжити навчання в польських або утраквістичних середніх навчальних закладах¹³⁵.

Навчати непольською мовою в школі дозволяли за умови, що громада меншини становить не менше як 25 % населення (на цій підставі права навчатися рідною мовою в Краківському та Люблінському воєводствах були позбавлені учні-українці як державних, так і більшості приватних шкіл) і що батьки не менше ніж 40 учнів подали про це відповідні прохання-декларації. Але якщо в школі було 20 учнів-поляків, вона ставала двомовною. Відповідно до закону, мову навчання мали визначати шкільні плебісцити. Унаслідок маніпуляцій із результатами плебісцитів 1925 і 1932 рр. багато українських шкіл були переведені на польську мову або стали двомовними. Лише 1939 р. через наростання невдоволення українського населення шкільна влада відмовилася від їх проведення¹³⁶.

Щоб у державних професійних школах навчали двома мовами, – державною та мовою національної меншини, – цього мали вимагати батьки учнів непольської національності, які становлять 40 % усіх учнів школи. Створити утраквістичні середні навчальні заклади з українською чи білоруською мовами навчання можна було, лише якщо з вимогою про це звернуться батьки 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. Підписати

¹³²Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.

¹³³Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1925. Nr 3. Poz. 33. S. 26–30.

¹³⁴AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 209; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1213; Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. S. 224.

¹³⁵Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

¹³⁶Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241; Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. S. 225.

звернення-декларацію батьки чи опікуни школяра мали в присутності директора польської середньої школи, в якій навчається дитина. Директор своїм підписом підтверджував статус прохачів, а також те, що учень дійсно відвідує цю польську школу та належить до української національності. Підписані декларації директор надсилав кураторові шкільного округу, який після перевірки документів ухвалював відповідне рішення. Однак міністр фінансів міг заблокувати дозвіл на відкриття української школи, посилаючись на брак необхідних коштів. Водночас через спротив батьків-поляків домогтися утравкізації гімназій було досить складно, навіть попри те, що там навчалися як діти-українці, так і діти з мішаних польсько-українських сімей. Подекуди вони становили близько 35 % усіх учнів¹³⁷. На підставі ст. 6 ухваленого закону кураторія ЛШО була зобов'язана поступово об'єднати українські гімназії у Львові, Перемишлі та Тернополі з польськими, перетворюючи їх на утравкістичні¹³⁸. Однак організовані віча та протести українців змусили міністра освіти С. Грабського скасувати розпорядження про об'єднання середніх шкіл¹³⁹.

Прихильники цього закону вбачали у ньому шанс розв'язання національного питання, зокрема, шляхом скасування шкідливого поділу учнів за національним критерієм. Очевидними здобутками закону вони вважали полегшення у виборі школи батькам, особливо з мішаних сімей, безперешкодне вживання мов національних меншин в освітніх закладах, поліпшення якості навчання шляхом скасування шкіл найнижчого рівня (з одним учителем). Врешті-решт володіння державною мовою давало представникам національних меншин шанс на кар'єрне зростання. Окрім позитивних відгуків, закон викликав значну критику ендеків за надмірні поступки меншинам, оскільки ця політична сила прагнула повної асиміляції слов'янського населення держави, а також прихильників надання Галичині широкої автономії, які вбачали в його положеннях ущемлення прав непольського населення. Представники національних меншин, зокрема українці, литовці, білоруси, які вимагали запровадження національної школи, сприйняли закон як спробу скасування непольських освітніх закладів і повної асиміляції місцевого населення. Обурювало й те, що, відповідно до закону, учительські семінарії національних меншин планували реорганізувати на двомовні. Підтвердженням реальності цього наміру стало розпорядження міністра освіти від 7 січня 1925 р. про запровадження у приватних учительських семінаріях національних меншин обов'язкового вивчення низки предметів державною мовою¹⁴⁰. Сучасник тих подій І. Васишин зауважував, що «навіть у тих небагатьох школах, що й надалі залишилися ніби українськими, наказано крім польської мови викладати по-польськи історію й географію. На українську мову припало навчання рахунків і гімнастики»¹⁴¹. Подібні твердження знаходимо в спогадах діяча ОУН Д. Куп'яка, який писав, що в школі «окрім української мови, ми мусіли вчити також і мову польську, хоча в нашій

¹³⁷ Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях... С. 140–141.

¹³⁸ О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. Ч. 189. 26 серпня.

¹³⁹ Проти польонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. Ч. 194. 2 вересня.

¹⁴⁰ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 3–4; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–36.

¹⁴¹ Васишин І. Роля духовенства й учительства в розбудженні культурно-освітнього та економічного життя в Городенському повіті. *Городенщина: історично-мемуарний збірник* / ред. М. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег: Наукове товариство імені Шевченка, 1978. С. 191; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 467.

школі не було жодного поляка. У старших класах ми мусіли вивчати найбільш неавтономний для учнів предмет – історію Польщі»¹⁴².

Загалом закон був підставою для розбудови мережі польськомовного шкільництва, збільшення кількості утравістичних шкіл шляхом зменшення кількості освітніх закладів із навчання мовами національних меншин. Наприклад, кількість польських шкіл збільшилася з 1590 у 1911/12 н. р. до 2127 у 1937/38 н. р.¹⁴³, водночас кількість навчальних закладів національних меншин з кожним роком зменшувалася. Якщо українських державних початкових шкіл було приблизно 3000 у 1918 р.¹⁴⁴, 2426 шкіл із 2918 учителями у 1921/22 н. р.¹⁴⁵, 2151 (близько 44,7 % від загальної кількості навчальних закладів у краї) у 1924/25 н. р., 1179 у 1925/26 н. р.¹⁴⁶, то у 1936/37 н. р. їх залишилося лише 392 (табл. 7).

Табл. 7. Початкове шкільництво у трьох галицьких воєводствах станом на 1936/37 н. р.

Школи відповідно до мови навчання	Львівське воєводство	Станиславівське воєводство	Тернопільське воєводство
З українською мовою навчання (загальна кількість учнів)	181 (22134)	132 (16888)	79 (8190)
Утравістичні (загальна кількість учнів)	898 (123583)	692 (113326)	553 (82610)
З польською мовою навчання та українською мовою як обов'язковим предметом (загальна кількість учнів)	582 (118821)	239 (49006)	670 (102180)
З польською мовою навчання (загальна кількість учнів)	789 (139941)	16 (1161)	22 (1332)

Джерело: Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 60–61.

Наприкінці міжвоєнних років на теренах, заселених переважно українцями, лише 6 % загальної кількості навчальних закладів були з українською мовою викладання, у них навчалася лише 5 % учнів-українців. Утравістичні навчальні заклади тримали курс на асиміляцію. Якщо на початку 20-х років утравістичних шкіл функціонувало мало, то вже в 1927/28 н. р. їх діяло 2120 із 259060 учнями, у 1937/38 н. р. – 2485. Польсько-українських шкіл з 89 у 1922/23 н. р. збільшилося до 1462 у 1925/26 н. р. та 1934 у 1926/27 н. р. У 1921/22 н. р. було 24 школи з німецькою

¹⁴²Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. С. 24.

¹⁴³AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 4–7; Семчишин М. Тисяча років української культури. С. 487–488.

¹⁴⁴BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 1.

¹⁴⁵AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 42; BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 13–17.

¹⁴⁶AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 20; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 2.

мовою навчання, тобто 0,4 % від усіх шкіл краю. З 81 німецької початкової школи (5 державних і 76 приватних) навчання німецькою мовою запроваджене лише в 7 школах католицьких і в 16 лютеранських громадах, решта шкіл були утравквістичні¹⁴⁷. Подібні процеси відбувалися і з білоруським шкільництвом. Білорусам через низький рівень розвитку національної свідомості, матеріальну скруту та слабку культурну експансію зберегти національні школи не вдалося, їх масово перевели на польську мову навчання (з 359 у 1919 р. залишилося 37 у 1924 р.)¹⁴⁸. Станом на 1930/31 н. р. 82,4 % учнів-поляків навчалися в польськомовних школах, 16,7 % – в утравквістичних і 0,6 % – в українських, 0,3 % – з іншими мовами викладання¹⁴⁹.

Якщо українцям Польщі таки вдалося частково зберегти національне шкільництво, то українське населення Румунії перебувало в значно скрутнішому становищі, оскільки насильницьку румунізацію Буковини проводили насамперед в освітній сфері: закривали українські школи, а людей за спілкування українською мовою переслідували. Відповідно до Закону від 28 липня 1924 р. «Про початкову народну державну школу та про науку в нормальних (учительських) школах», українців трактували румунами, які забули свою рідну мову. На цій підставі спеціальний декрет Міністерства освіти зобов'язав українців віддавати своїх дітей лише до румунських державних і приватних шкіл. Відтоді румунізація українського шкільництва відбувалася прискореними темпами. Станом на 1926/27 н. р. всі українські початкові школи Буковини були румунізовані. Вчителі-українці також змушені були переходити на румунську мову. Як і в Польщі, їх відправляли в райони, заселені етнічними румунами, а на їх місце скеровували румунських педагогів. Подібно до Львівського університету, в Чернівецькому університеті ліквідували всі кафедри з українською мовою навчання. На відміну від польської влади, яка провадила утравквістичну політику, чехословацька влада не протистояла відкриттю народних і середніх освітніх закладів з українською мовою навчання на Закарпатті. Наприклад, у 1936 р. на Підкарпатській Русі діяло 769 народних шкіл, з-поміж яких з українською (руською) мовою навчання – 465, з чехословацькою – 158, з угорською – 118, з німецькою – 17, з єврейською – 7, з румунською – 4. Для українців діяло 4 гімназії, а також Український вільний університет і Український сільськогосподарський інститут. Однак на початку 30-х років чехословацька влада взяла курс на чехізацію національних меншин¹⁵⁰.

¹⁴⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 8; AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 3; Семчишин М. Тисяча років української культури. С. 487–488; Syrnyk M. Українці в Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 55; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 69–71.

¹⁴⁸ Ладьсеу У. Етнокультурная самаідентифікація беларусаў у міжваеннай Польшчы. *Польки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжн. наук. конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 229.

¹⁴⁹ AAN. Zesp. 5. Sygn. 50. K. 215.

¹⁵⁰ Розлуцька Г. Історичні аспекти розвитку освіти національних меншин у Закарпатті міжвоєнного періоду. *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.): збірник наукових праць* / за ред. Д. Герцюка, А. Гаратик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. Т. 2: Діяльність громадських й культурно-освітніх товариств як чинник розвитку українського та польського шкільництва. С. 476–477; Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації... С. 38, 63–66.

Реалізація концепцій національного та державницького виховання

Розвиток освіти на усіх теренах міжвоєнної Польщі був визнаний важливим напрямом державної політики, яка змінювалася з часом і під впливом багатьох політичних чинників. Основні її засади польські урядовці почали формувати на початку 20-х років ХХ ст., коли поряд із ліквідацією неписьменності та створенням нової освітньої системи стояло завдання формування громадянської свідомості та збереження польської національної ідентичності. Велика кількість релігійних конфесій (римо-католики, греко-католики, православні, юдеї, караїми, мусульмани, євангелісти, лютерани) та етнічних меншин міжвоєнної Польщі помітно впливала на національне виховання, в якому ще з 1918 р. домінували націоналістичні тенденції.

Ідею національного виховання, покликану зберегти польську національну ідентичність, пропагували представники ендецького табору, зокрема, Р. Дмовський, Я. Поплавський, Зигмунт Баліцький (Zygmunt Balicki), Луціан Зажецький (Lucjan Zarzecki). Саме Л. Зажецький науково обґрунтував цю концепцію. Він вважав, що, з одного боку, у сфері виховання польська школа має спиратися на національну традицію, а з іншого, – обов'язком вихованої в такому дусі молоді є примножувати цю традицію¹⁵¹. На його думку, національна політика може гарантувати меншинам право на рідну мову чи релігію за умови належного виконання ними громадянського обов'язку. Він був переконаний, що польські державні школи треба відкривати навіть у тих населених пунктах, де відсоток поляків є незначним, щоб запобігти втраті національної ідентичності. Водночас Л. Зажецький був противником створення державних шкіл для непольського населення¹⁵².

Перед тогочасною педагогікою, головною ідеєю якої випливала з позитивістських ідеалів, стояло два завдання: залучення молодого покоління поляків до «національної» програми та формування з них «національних громадян», тобто свідомих особистостей Польської держави. Відповідно до позитивістської педагогіки, увага була зосереджена на культурі праці та культурі знань, які слугували підвалинами розвитку польського освітнього руху. Роль «національного» навчального інструменту виконували релігія, художня література, історія, духовний спадок польського народу, а також органи державної влади та самоврядні установи, осередки господарської діяльності тощо. Тривалий процес національного виховання був спрямований на формування «нового типу людини», «сучасного поляка», якого характеризували енергійність, відвага, почуття особистої гідності, готовність до участі в громадській і політичній діяльності, а також розвинена національна свідомість¹⁵³.

Як зазначав громадський діяч Казімеж Сосніцький (Kazimierz Sośnicki), однією з цілей національного виховання було устремління до такого налаштування молоді, яка б прагнула до поширення польськості на всі сфери життя в державі. Воно мало пробудити в молоді, в її способі мислення та відчуттях експансивні сили, пов'язані з національним етносом. З огляду на це національне виховання набувало

¹⁵¹ Juśko E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. 2011. T. 18. Nr 1. S 47–48.

¹⁵² Детальніше див.: Zarzecki L. O wychowaniu narodowym. Odczyt na Zjeździe nauczycieli. Warszawa: Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1917. 56 s.; Його ж. Wychowanie narodowe: studia i szkice / pod red. Z. Wasilewskiego, W. Wąsika. Warszawa: Tow. im. J. Zamojskiego, 1926. 432 s.; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 111–112.

¹⁵³ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 182.

рис націоналістичного виховання, яке прагнуло підпорядкувати собі життя суспільства¹⁵⁴. Фокусування національного виховання на польських проблемах неодноразово викликало відчуття ворожості учнів-поляків у ставленні до ровесників іншої національності. Зауважмо, що проявом цього частково були антиукраїнські та антиєврейські виступи польської молоді. У міжвоєнні роки поширення набули не лише антиєврейські мітинги, а молоді поляки також нищили єврейське приватне майно, друкарні, інколи били учнів-євреїв¹⁵⁵. Для єврейських студентів у вищих навчальних закладах діяло «лавкове гетто». Уперше «лавкове гетто», тобто окремі місця в аудиторіях для студентів єврейської національності, було запроваджено у Львівській політехніці, на підставі ухвал рад інженерного та механічного факультетів від 8 грудня 1935 р., а згодом цю практику перейняли інші навчальні заклади. Ці дискримінаційні обмеження, які супроводжувалися масовими бійками, були організовані польськими студентами, пов'язаними з ендеками, а також підтримані університетською владою. Націоналістично налаштована польська молодь також домагалася запровадження у всіх вищих навчальних закладах *numerus clausus* для єврейських студентів. У міжвоєнні роки масові антиєврейські виступи зафіксовано у вищих навчальних закладах Львова, Дублян, Варшави та Познані¹⁵⁶.

Польський дослідник З. Конечни відзначав, що національне виховання у польських школах почали запроваджувати ще до початку Першої світової війни. Молоде покоління виховували на релігійних цінностях, зокрема, запроваджено навчання релігії, відвідування учнями римо-католицького віросповідання недільних богослужінь, відправ з нагоди державних свят і національних річниць у костелі. Релігійні практики як обов'язкові легалізовано розпорядженням МВіО 29 листопада 1922 р. Циркуляр прем'єр-міністра К. Бартеля, виданий 9 грудня 1926 р., запровадив у всіх початкових і середніх школах обов'язкове навчання релігії та участь учнів у релігійних практиках. Іншою формою національного виховання було створення різних релігійних організацій, зокрема, дитячих церковних хорів. Релігійне виховання було нерозривно пов'язане з патріотичним. У молоді формували переконання, що поняття поляк і католик є синонімами¹⁵⁷.

На освітню сферу суттєво вплинув травневий переворот 1926 р. З приходом до влади уряду «санациї», який критикував освітню політику ендеків як «шовіністичний націоналізм», концепція національного виховання була замінена концепцією державницького виховання. Вважали, що громадянин, який вже усвідомив свою національну приналежність, мав діями та думками бути пов'язаним із державою. Саме тому ще під час навчання у школі в учня як у майбутнього громадянина треба

¹⁵⁴ Sońnicki K. Podstawy wychowania państwowego. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, [1931]. S. 246–247.

¹⁵⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 456. Арк. 1–12; Rozruchy antysemickie we Lwowie. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 285. 21 grudnia; Stosunki w Szkole Handlowej. Interpelacja posłów żydowskich. *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 2. 26 marca.

¹⁵⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 238–239; AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 192; AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 20; Ekscesy przeciwko studentom żydowskim w akademii rolniczej w Dublianych. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 313. 14 listopada; Hartglas A. Nasz «numerus clausus». *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 6. 30 marca; Młodzież wszechpolska o kwestii żydowskiej i numerus clausus. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 266. 28 listopada.

¹⁵⁷ Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 138–139, 146.

було формувати такі риси, як лояльність, усвідомлення різноманітних обов'язків перед Вітчизною. У такому напрямі мало розвиватися усе суспільство¹⁵⁸.

Ідейно-політичні засади державницького виховання були викладені в промові міністра освіти Казімежа Світалського (Kazimierz Świtalski), виголошеній 28 листопада 1928 р. у Вільні. У ній йшлося про те, що державна влада не хоче і не може «вимагати від шкіл та інших виховних установ у Польщі, щоб німців чи українців виховували на поляків чи євангелістів і православних на католиків». Водночас К. Світалський зазначав, що польська влада буде наполягати на тому, щоб школа у серцях дітей і молоді закладала підвалини для розквіту та могутності Польської держави. Польща може досягти тривалого панівного становища лише тоді, коли кожен представник національних меншин, які проживають на її теренах, зрозуміє, що праці на ниві культури свого суспільства має передувати виховання його на доброго громадянина Польської держави, тобто йшлося про виховання лояльних громадян держави¹⁵⁹. Подібно висловлювався С. Гломбінський, який зауважував, що державницьке виховання передбачає не зречення меншинами власної національності чи відмову від культурно-освітньої діяльності, а має на меті переконати кожного громадянина в тому, що він зобов'язаний бути вірним Польській державі та дотримуватися її законів¹⁶⁰. У процесі виховання й навчання молоді непольської національності акцентували на провідній ролі польської культури та повазі до рідної культури учнів. Йшлося також про необхідність виховання у свідомості школярів почуття солідарності всіх національних груп як основи для формування підвалин державного патріотизму, незалежно від почуття національного патріотизму¹⁶¹.

Польська влада, розробляючи освітню політику, створювала такі умови співіснування національних меншин з поляками, за яких, зокрема, українці могли б і повинні були перейти на позиції політичної співпраці в межах Польської держави і стати прикладом для пробудження українського національного руху на теренах підрадянської України в дусі цивілізації західноєвропейської культури. У Галичині та на Волині основним чинником утвердження польської державності та культури мали бути передусім школи з польською мовою навчання. Водночас представникам національних меншин мали гарантувати умови для вільного розвитку національної культури, а також задовольняти справедливі вимоги українців щодо існування навчальних закладів з українською мовою навчання, у польській ж молоді мали формувати зацікавлення та сприйняття досягнень і традицій національних меншин. Ці нововведення могли б бути підґрунтям для налагодження відносин держави і непольського населення, однак для зміни освітньої політики не зроблено суттєвих кроків унаслідок інертності державної машини і тиску з боку місцевої адміністрації. З кінця 20-х до початку 30-х років ХХ ст. активізувалося перетворення національних шкіл на утравкістичні та переведення середнього

¹⁵⁸ Araszkievicz F. W. Geneza ideałów wychowawczych Drugiej Rzeczypospolitej. *Rozprawy z dziejów oświaty*. 1976. T. 19. S. 145.

¹⁵⁹ Araszkievicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 184–185; Його ж. Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Część II. *Wychowanie Obywatelskie*. 1971. Nr 5. S. 12; Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 112–113.

¹⁶⁰ Głabiński S. Sprawa ruska na Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa: Drukarnia Społeczna, 1937. S. 62.

¹⁶¹ Jakubiak K. Problem mniejszości narodowych w piłsudczykowski programie politycznym... S. 219.

шкільництва на польську мову навчання¹⁶². Така політика зумовила високий рівень неписьменності серед українців Польщі. Так, станом на 1931 р. у Львівському воєводстві неписьменних було 31,5 %, у Тернопільському – 32 %, Станіславівському – 40 %, Волинському – 53 %¹⁶³.

Державницьке виховання стало символом освітньої ідеології режиму «санації». Основні його ідеї пропагували міністри освіти Славомір Червінський (Sławomir Czerwiński) та Я. Єнджеєвич, публіцист і політик Адам Скварчинський (Adam Skwarczyński), історик і педагог Ганна Погоска (Hanna Pohoska). Як і Ю. Пілсудський, А. Скварчинський був переконаний, що позбутися внутрішньодержавних поділів, зокрема в національній площині, можна, лише створивши державу надкласового та наднаціонального характеру, в якій усі громадяни працювали б на благо Польщі, а державні інтереси водночас були б пріоритетом діяльності кожного індивідуума¹⁶⁴. Творець шкільної реформи 1932 р. Я. Єнджеєвич стверджував, що основною метою виховання має бути формування такого індивідуума, який зуміє реалізуватися в державі, зможе співпрацювати з суспільством і спільно з ним робити свій внесок у розбудову держави. Ідеологи державницького виховання наголошували на визначальній ролі школи в реалізації принципів державницького виховання, оскільки саме школа є тим елементом, який поєднує державу з традиціями та власним народом, і саме її обов'язком є формувати у школярів почуття патріотизму та відповідальності, а також прищеплювати учням усвідомлення важливості виконання своїх обов'язків перед Вітчизною. Задля цього у школах мали створювати органи учнівського самоврядування, загальнонаціональні молодіжні організації, зміцнювати патріотичну складову у процесі підготовки та проведення урочистостей, зокрема, державних свят, вечорниць, краєзнавчих екскурсій і походів. Школи мали проводити низку заходів з нагоди річниць важливих для Польщі історичних подій, народження чи смерті видатних польських особистостей. Найчастіше святкування стосувалися вшанування таких діячів, як Болеслав Хоробрий (Bolesław Chrobry), королева Ядвіґа (Jadwiga), Тадеуш Костюшко (Tadeusz Kościuszko), Казімеж Пуласький (Kazimierz Pułaski), князь Юзеф Понятовський (Józef Poniatowski), Генрик Домбровський (Henryk Dąbrowski), Станіслав Сташиць (Stanisław Staszic), Юзеф Бем (Józef Bem); а також таких постатей, як Марія Конопницька (Maria Konopnicka), Генрик Сенкевич (Henryk Sienkiewicz), Габріель Нарутович (Gabriel Narutowicz). До визначних особистостей були віднесені діячі світового рівня, хто був пов'язаний із польським минулим лише певною мірою, наприклад, Джордж Вашингтон, Наполеон I Бонапарт. Також відзначали річниці перебування при владі президента І. Мосціцького та подій, пов'язаних із маршалом Ю. Пілсудським. Найчастіше урочисто відзначали дні видатних битв: під Оливою (1627), Віденської (1863), Варшавської (1920), Листопадового повстання (1830–1831), Січневого повстання (1863), а також історичних подій: ухвалення Конституції давньої Речі Посполитої 3 травня 1791 р., відновлення незалежності Польщі 11 листопада 1918 р., «заручин» Польщі з морем (1920) та ін. Усі ці заходи

¹⁶² Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych... S. 112–117.

¹⁶³ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 124.

¹⁶⁴ Jakubiak K. Kategoria państwa w kształtowaniu koncepcji wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej. *Wychowanie a polityka: mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. S. 40.

національно-патріотичного виховання були покликані виховувати в учнів повагу до польських культурних надбань, любов до рідного краю, формувати патріотичні почуття до Польської держави¹⁶⁵.

Політика санаційного табору в справі шкільництва та спроби реалізації через систему освіти державної асиміляції були відображені в освітній реформі 1932 р., ініційованій міністром освіти Я. Єнджеєвичем¹⁶⁶. Закон від 11 березня 1932 р. «Про устрій шкільництва» передбачав уніфікацію освітньої системи, наповнення навчальної програми ідеологічно-політичним змістом, який би відповідав потребам санаційного табору, а також встановлення державного контролю над системою освіти¹⁶⁷. Згодом він був доповнений двома законодавчими актами. Відповідно до закону «Про приватні школи, навчальні та виховні заклади» контроль за приватними навчальними закладами переходив до міністра освіти: саме він вирішував питання про відкриття та ліквідацію шкіл, склад учителів, призначення директора, стежив за реалізацією навчальних програм і вихованням молоді у дусі лояльності до держави; непольські державні середні навчальні заклади ставали утраквістичні¹⁶⁸. Закон «Про академічні школи» від 15 березня 1933 р. суттєво обмежив їх автономію, підпорядкувавши МВіО¹⁶⁹. Протести студентства, а також ректорів навчальних закладів, які висловили певні застереження щодо основних положень закону, в тому числі на засіданні сенатської освітньої комісії, не перешкодили йому набути чинності¹⁷⁰.

Відповідно до реформи 1932 р. уніфіковано організаційну структуру всієї системи шкільництва. Організаційною та програмною основою шкільної структури стала обов'язкова загальна семирічна школа трьох ступенів з різними навчальними програмами та педагогічним складом. У селах, де було менше дітей шкільного віку, мало учителів, діяли переважно семирічні школи першого ступеня. У сільських школах навчалися за чотирикласними навчальними програмами (перший і другий класи – однорічні, третій – дворічний, четвертий – трирічний). Вони давали загальні знання в обсязі, потрібному для життя в сільській місцевості. Школа другого ступеня складалася з п'яти однорічних класів, шостий був дворічним. Учні з першого по шостий клас опановували як програму шкіл першого ступеня, так і навчальний матеріал, який до реформи 1932 р. викладали в першому та другому класах гімназій. Загалом ці школи мали стати основою середнього шкільництва, однак були безперспективними, оскільки випускники не мали права вступати до гімназій. Школи третього ступеня діяли переважно в містах. З першого по шостий клас учні опановували матеріал шкіл першого та другого ступенів, а в сьомому

¹⁶⁵ Juśko E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa... S 49–51, 57.

¹⁶⁶ Алексієвєць Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2003. Вип. 1. С. 209.

¹⁶⁷ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dz. U.* 1932. Nr 38. Poz. 389. S. 639–645.

¹⁶⁸ Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. *Dz. U.* 1932. Nr 33. Poz. 343. S. 545–546.

¹⁶⁹ Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1933. Nr 29. Poz. 247. S. 594–603; Projekt ustawy kagańcowej o szkołach akademickich. *Dziennik Ludowy*. 1933. Nr 3. 4 stycznia.

¹⁷⁰ Академічний закон. *Мета*. 1933. Ч. 10 (102). 5 березня.

класі було передбачене практичне засвоєння матеріалу. Закінчували ці школи не всі учні, оскільки після шостого класу вони мали можливість вступати до гімназій¹⁷¹.

Відповідно до реформи відбувся поділ середньої школи на два ступені: чотирирічну гімназію та дворічний ліцей (класичний, гуманітарний, природничий, фізико-математичний). Успішно склавши «малу матуру», випускник чотирирічної гімназії отримував атестат про неповну середню освіту. Випускники дворічного ліцею складали «велику матуру» й отримували атестат про повну середню освіту, який відкривав їм шлях до вищих навчальних закладів. Реформовано й дошкільний сектор, а середнім професійним школам надано статус гімназій і ліцеїв (професійних гімназій і професійних ліцеїв), тобто загальноосвітніх середніх шкіл. Чинна до 1948 р. шкільна структура не була ні цілісною, ні демократичною: семирічні школи трьох ступенів, як і поділ середньої школи на два ступені, були слабким місцем реформи та виявом дискримінації дітей, які проживали в селах (переважно непольського походження). Для більшості непольської молоді середня та вища освіта залишилася малодоступною¹⁷². Наприклад, у 1925/26 н. р. діти селян становили 12,1 % учнів середніх загальноосвітніх шкіл, а в 1935/36 н. р. – 9,8 % учнів першого гімназійного класу та 12,5 % – другого ліцейного класу¹⁷³.

Унаслідок реформи в державі діяли професійні школи трьох типів: базові, підвищення кваліфікації, професійної підготовки. Представники національних меншин, зокрема українці, позитивно сприйняли законодавчі зміни, які стосувалися організації фахового шкільництва. Найвагоміші наслідки реформи 1932 р. для українців: збільшення кількості національних фахових шкіл і зміна їхньої організаційної структури, а також зрівняння загальноосвітнього та фахового шкільництва й запровадження доповнювальної освіти (тривала до досягнення учнями 18 років) у формі низки курсів підвищення кваліфікації¹⁷⁴.

Реформа охопила й систему навчання педагогів. Замість ліквідованих учительських семінарій, які готували вчителів для шкіл першого ступеня, запроваджено трирічні педагогічні ліцеї (приймали на навчання випускників гімназій) та дворічні педагогії (навчалися випускники гімназій старого типу та загальноосвітніх ліцеїв). Однак випускники педагогічних ліцеїв, як і випускники професійних ліцеїв, не мали права вступу у вищі навчальні заклади. Стати вчителем середньої школи можна було після закінчення університету з однорічним педагогічним курсом та практики у середній школі. Мова навчання педагогів – польська. Мовами національних меншин, зокрема, українською, викладали в приватних учительських семінаріях і на курсах¹⁷⁵.

Уся діяльність навчальних закладів була підпорядкована головній меті – прищепленню вихованцям державницької ідеології (для цього, наприклад, запроваджено урочисте відзначення польських державних свят тощо)¹⁷⁶. Цій меті слугували також зміни внесені у навчальні плани, програми та підручники для початкових і середніх шкіл. Критеріями добору навчального матеріалу були визначені

¹⁷¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 359–363.

¹⁷² Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі... С. 84–87.

¹⁷³ Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1939. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1973. S. 158.

¹⁷⁴ Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932. S. 25.

¹⁷⁵ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 135.

¹⁷⁶ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. S. 639–645.

пробудження інтересу та виховання пошани у польських учнів до історії та культури меншин, як складових спільної культури Польщі, розуміння і готовність до мирного співіснування в межах однієї держави. Натомість молодь національних меншин через пізнання історії Польщі та пов'язаного з нею минулого власного народу мала ознайомитися з польською культурою, сформувати почуття державної приналежності та громадянської відповідальності перед Польщею, толерантності до поляків¹⁷⁷. Як зазначав польський дослідник А. Стемпнік, у підручниках з історії для початкових і середніх шкіл з польською мовою навчання 3 % матеріалу стосувалося українсько-польських відносин. У підручниках проблема осадництва в Україні в XIV–XV ст. займала 0,33 %; козаччина та її вплив на формування української національної ідентичності – 0,20 %; Люблінській унії та її позитивним наслідкам для розвитку національного життя українців присвячено 0,04 %; Берестейській церковній унії, яку трактували як прояв подальшого зближення поляків і українців – 0,06 %; козацьким війнам, в основному війні під проводом Богдана Хмельницького, – 1,13 %; війнам з сусідніми державами за українські землі – 0,30 %; переслідуванням поляків і українців на підросійських теренах – 0,13 %; Коліївщині – 0,06 %; 0,50 % матеріалам, присвяченим подіям 1918–1919 рр., тобто створенню незалежної Української держави та боротьбі за Львів¹⁷⁸. Навчальні програми з історії та підручники з історії не передбачали можливості осягнення національними меншинами власного минулого та пробудження у них пошани і зацікавлення до власної культури. Меншин трактували виключно з позиції Польської держави, їх навчання історії було підпорядковане польській політиці: акцентувалися ті факти з минулого, які демонстрували їхню активну участь у державницькому житті Польщі, можливості розвитку власної культури в межах польської державності, а також принцип національної і релігійної толерантності як основний принцип польської політики, водночас важливе місце було відведено їхній участі в боротьбі за незалежність Польщі¹⁷⁹. Історик Л. Білас у спогадах про свої шкільні роки писав, що польськи учителі «вчили нас в певній мірі історії польського народу й польської держави з домішкою античної та європейської історії, навіть не згадуючи історії українського народу». Він також зазначав, що така освітня політика мала протилежні від очікуваних наслідки, бо примушувала учнів-українців шукати інформацію про свою національну ідентичність поза школою, там, де її можна було дістати,

¹⁷⁷ Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy). Lwów: Państwowe Wyd-wo Książek Szkolnych, 1934. S. 284–286; Program nauki w publicznych szkołach powszechnych drugiego stopnia z polskim językiem nauczania. Lwów: Państwowe Wyd-wo Książek Szkolnych, 1936. S. 323–326; Ігнатенко Н. Проблема підручника з історії в середніх школах Західної України (1900–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2000. Вип. 5. С. 29–31; Наука історії в гімназії нового типу та історія України. *Діло*. 1933. Ч. 201. 3 серпня.

¹⁷⁸ Stępnik A. Problemy polsko-ukraińskiego sąsiedztwa w polskich podręcznikach historii okresu II Rzeczypospolitej. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. 1999. Nr 5. S. 48–49.

¹⁷⁹ Детальніше див.: Jarosz W. Opowiadania z dziejów ojczystych. Dla 5 klasy szkół powszechnych 3 i 2 stopnia. Lwów: Wydawn. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1937. 242 s.; Їйоро ж. *Historia*. Podręcznik na 7 klasę szkół powszechnych. Lwów: Wydawn. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1935. 146 s.; Gąsiorowska N. Nowe programy nauczania historii. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939. (Wybór materiałów)* / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 315.

отже, «обов'язково в об'єктивному, правдоподібно неприхильному для поляків вигляді»¹⁸⁰. Посол від УНДО до сейму Польщі Мілена Рудницька зазначала, що «у підручниках з історії простежується тенденція, яка змагає до того, щоб доказати, що український народ упродовж усієї своєї історії не міг ніколи жити самостійним життям, не міг обійтися без польської культури»¹⁸¹.

В основних положеннях дидактично-виховних програм з історії наголошували на потребі об'єктивного висвітлення минулого національних меншин і теперішнього стану розвитку їх культури, відзначали їх позитивний внесок у розвиток польської державності, а також трагічні для непольського населення наслідки поділів Польщі у XVIII ст. При цьому обґрунтовували значущість ягеллонської ідеї рівності та свободи для відбудови Польщі, що стала одночасно відбудовою культурно-національного життя меншин. Як самостійний предмет у початкових школах історію вивчали з п'ятого класу, а в гімназіях – з першого (у першому класі – давню історію та початки середньовічної до 800 р., у другому – середньовічну та нову історію до кінця XVII ст., у третьому – XVIII, XIX і XX ст. до 1914 р., у четвертому – найновіші часи від 1914 р.). Певні відомості з української історії учні могли почерпнути лише у разі переплетення фактів і подій національної історії з минулим Польщі, а також частково з читанок чи унаслідок позашкільного читання. Згідно з навчальною програмою для другого класу гімназій школярі мали змогу вивчати такі події з історії України: боротьба польського короля Болеслава Хороброго з Руссю; «Червона Русь: ривалізація Польщі, Угорщини та Литви, польські культурні впливи»; розвиток культури на Русі; Берестейська унія; «життя на Січі»; битва під Хотиним; битва під Берестечком. Тогочасна українська громадськість була переконана, що ці проблеми з історичного минулого вибрано не випадково. У газеті «Діло» йшлося про те, що, наприклад, факти про політичну діяльність Болеслава Хороброго мали продемонструвати перевагу Польщі над Україною, а відомості про Червону Русь – утвердити в учнів переконання, що вона завжди була лише історичним об'єктом, але ніколи – суб'єктом. Натомість, якщо битва під Хотиним мала засвідчити «політичну кооперацію Польщі та України», то битва під Берестечком – перевагу польського війська над українським. Водночас навчальні програми ані за третій, ані за четвертий клас не містили відомостей про історію України, учителі лише мали наголосити на згубному впливі поділів давньої Речі Посполитої на культурне життя меншин, а також вказати на умови розвитку їхньої культури в межах польської державності. У п'ятому класі про українське минуле учні дізнавалися лише принагідно, якщо події були пов'язані з історією Польщі¹⁸².

¹⁸⁰ Білас Л. Оглядаючись назад. С. 27.

¹⁸¹ Промова М. Рудницької на засіданні бюджетної комісії Сейму про ліквідацію та полонізацію українських шкіл, з протестом проти введення двомовної системи навчання, нових підручників, програм навчання та інших заходів, що ведуть до занепаду українського шкільництва, опублікована в газеті «Діло» 20 грудня 1934 р. Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 541–542.

¹⁸² Вільшанецький З. Українська лектура в навчанні історії. *Методика і шкільна практика*. 1933. Кн. 2–3. С. 62–72; Наука історії в гімназії нового типу та історія України. *Діло*. 1933. Ч. 201. 3 серпня; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 248–249; Mauersberg S. *Szkolnictwo powszechnie dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. S. 208–209.

Темами, які стосувалися польсько-українських відносин, у тогочасних підручниках були умови Брестського миру 1918 р., боротьба за Львів 1918–1919 рр., польсько-радянська війна 1920 р., пов'язана з походом Ю. Пілсудського на Київ. Автори підручників, хоч і згадували про створення незалежної Української держави, однак не акцентували увагу на відмінностях між ЗУНР та УНР¹⁸³.

У реалізації державницького виховання виняткова роль була відведена вчителям, тому вони мали поглиблювати свої історичні знання про непольське населення, яке проживає в конкретному регіоні, знайомитися з тогочасним станом і можливостями розвитку культури національних меншин, переосмислювати та розвивати ці проблеми, дотримуючись об'єктивності та неупередженості у спірних питаннях тощо. Однак перешкодами на шляху втілення задекларованих принципів постали рівень освіти польських учителів, а іноді – їхні націоналістичні погляди¹⁸⁴.

Реформа 1932 р. зумовила зміну змісту освіти в державних навчальних закладах краю, а також передбачала зміну навчальних планів і програм для приватних шкіл. Навчальні програми для шкіл національних меншин мали бути запроваджені з 1934/35 н. р. та вирішувати основні виховні завдання, опираючись на досягнення минулої і сучасної культури національних меншин. На думку тогочасних українських педагогів, у навчальних програмах варто було передбачити ознайомлення учнів з культурними надбаннями населення краю, національно-громадське виховання учнів. Вивчення українознавчих предметів мало зосереджуватися на минулому українського народу та його культурі. Однак оновити всі навчальні програми та підручники МВіО так і не вдалося. Хоча закон і передбачав для українських приватних шкіл окремі навчальні плани та програми, проте вони працювали за планами польських шкіл. Так, у гімназіях з українською мовою навчання у першому та другому півріччі на вивчення української мови відводили 5 год, історії та географії Польщі по 3, природи в першому півріччі – 3, а в другому – 2. Натомість в утраквістичних школах на вивчення історії, географії та природи відводили по 3 год, а на українську мову лише 4. Оскільки вивчення історії та географії України не було передбачено в навчальних планах, то кожна школа мала право обирати факультативні предмети, які учні відвідували після обіду. Саме на цих уроках українська молодь мала змогу дізнатися про минуле та культуру власного народу¹⁸⁵. Проти навчання в школах історії польською мовою висловлювався педагог і громадський діяч Маркіян Терлецький, який зазначав, що «історія належить до тих предметів, що при їх навчанні входить в гру емоціональний чинник, тому утруднення навчання цього предмету елімінуючи мову навчання, це те саме, що перечеркнення цілого виховного впливу того предмету»¹⁸⁶.

¹⁸³ Składanowski H. Stosunki polsko-ukraińskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej w polskich programach nauczania i podręcznikach historii dla szkół powszechnych wprowadzonych po reformie z 1932 roku. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 491–492.

¹⁸⁴ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 248–249; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 208–209.

¹⁸⁵ Наукові програми в народніх школах третього степеня для дітей української національності. *Шлях виховання й навчання*. 1934. Ч. 1. Січень–лютий–березень. С. 1–2, 6; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 246–247.

¹⁸⁶ Терлецький М. Українське приватне шкільництво. С. 36.

Проти доктрини державницького виховання загалом і закону 1932 р. зокрема виступали більшість представників національних меншин (українці, німці, євреї, білоруси та ін.), вважаючи її ще однією спробою ігнорування поліетнічної структури Польської держави. Українці, наприклад, були переконані, що від початків міжвоєнної Польщі влада проводить постійні експерименти над початковим, середнім і вищим шкільництвом, намагаючись «при допомозі школи прорідити ряди національних меншин»¹⁸⁷. Хоча закон 1932 р. безпосередньо не стосувався непольських навчальних закладів, однак статті щодо приватного шкільництва певною мірою впливали на відносини Польщі з національними меншинами. З організаційного та програмного поглядів приватні навчальні заклади зберігали повну самостійність, однак контролювала їх діяльність держава. Українці, євреї, німці, білоруси наголошували, що ці статті суперечать положенням Конституції 1921 р., обмежують право релігійних громад і національних меншин на розвиток власного шкільництва, а також спрямовані на скасування їх мовної та культурної окремішності¹⁸⁸.

З острахом ставилося непольське населення до положень про запровадження ліцеїв, вважаючи, що це може бути підставою для зменшення кількості чинних середніх шкіл, що стали чи не єдиним шансом розвитку освіти рідною мовою, а запровадження вступних іспитів до ліцеїв обмежить вступ до них дітей із сімей національних меншин, у такий спосіб закривши їм шлях до вищих навчальних закладів. Підтвердженням цих побоювань стала ліквідація середнього державного шкільництва для непольського населення. Потреби німецької, єврейської чи української громад у середній освіті задовольняли приватні навчальні заклади. Державні українські середні школи Галичини – шість заснованих до Першої світової війни гімназії і паралельні класи з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах, – були перетворені на утраквістичні, в яких математику, природничі науки та господарство навчали українською мовою, а решту, в тому числі історію та географію – польською. Те саме стосувалося учительських семінарій, які стали двомовними. Як зазначали польські урядовці, це було зроблено для того, щоб майбутні вчителі володіли двома мовами на такому рівні, який би дозволив їм вільно викладати всі шкільні предмети. На Волині, Холмщині та Поліссі українських державних середніх навчальних закладів взагалі не було. Так, на Волині діяло 2 державні та 2 приватні учительські семінарії з польською мовою навчання, лише три приватні початкові школи з українською мовою навчання, натомість функціонувало 9 польських державних і 6 приватних¹⁸⁹. Куратор Волинського шкільного округу Ян Фіревич (Jan Firewicz) наголошував, що з огляду на зростання рівня національної свідомості місцеві українці вимагають, щоб їхні діти вивчали українську мову, однак, на його переконання, схвально ставлячись до державних навчальних закладів із польською мовою викладання, їх цілком задовольняло вивчення у них української мови як окремого предмета. Цим і можна пояснити зменшення шкіл польських і збільшення навчальних закладів із польською мовою викладання та українською як окремим предметом. Якщо в 1931/32 н. р. було 699 польських шкіл

¹⁸⁷ Новий проект реформи шкільництва. *Нова зоря*. 1932. Ч. 9. 7 лютого. С. 5.

¹⁸⁸ Osiński Z. Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza. S. 1.

¹⁸⁹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 23; AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 8; Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва... С. 205; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 46–47.

і 381 польська з українською мовою як окремим предметом, то в 1933/34 н. р. їх стало 514 і 619 відповідно¹⁹⁰.

Значну критику в середовищі національних меншин викликали також положення закону 1932 р., згідно з якими було продовжено заміну вчителів непольських національностей польськими. Зокрема, українських педагогів, яких вважали націоналістами та ворогами польського патріотизму і звинувачували в антидержавній діяльності, переводили в західні та центральні польські терени або ж звільняли з роботи, що негативно вплинуло на виховання молоді в національному дусі¹⁹¹. Як зазначав міністр Я. Єнджеєвич, так чинили, аби позбутися політично заангажованих і негативно налаштованих до держави педагогів, а також, щоб залучити у школи вчителів, які б формували в учнів польську національну свідомість. Оскільки, на його думку, посада вчителя була надзвичайно важливою для функціонування держави та суспільства¹⁹².

Наступ на українське шкільництво продовжився у 1933/34 н. р., коли влада почала запроваджувати в низці повітів: Горлицькому, Новосондецькому, Новотарзькому, Ясельському, Ліському, Сяноцькому «Лемківський буквар». Цей підручник був написаний не літературною мовою, а лемківською говіркою, яку мало хто розумів. Ці нововведення викликали спротив як місцевого українського населення, так і громадсько-політичних діячів, які сприйняли це як спробу збільшити серед дітей-українців відсоток неписьменних та спричинити їх культурний занепад, оскільки цей підручник унеможлиблював вивчення української мови та літератури¹⁹³.

Однак не всі меншини Польщі зазнавали утисків в культурно-освітній сфері. Державну підтримку мали такі меншини, як татари, караїми та вірмени. Дуже сприятливою етнічною політикою Польщі була для однієї з найменших етнічно-релігійних груп – татар, які відзначалися високим рівнем лояльності до держави. Однак попри сприяння влади, їм так і не вдалося відкрити татарські школи: бракувало кваліфікованих кадрів. Татарська молодь навчалася в освітніх закладах чотирьох шкільних адміністративних округів: Варшавського, Білостоцького, Віленського та Волинського¹⁹⁴. Нечисленна караїмська громада, яка була цілковито лояльною до влади, також мала державну підтримку в культурній сфері. Влада всіляко сприяла діяльності їхніх товариств, друкувала караїмською та польською мовами часописи, книги і брошури. Це ж стосувалося й вірмен, які зазнали асиміляції. Свою діяльність вони зосередили переважно в культурно-освітній і релігійній сферах¹⁹⁵.

Із середини 30-х років влада ЧСР теж взяла курс на чехізацію національних меншин, зокрема в освітній царині. Близько 34 тис. чехів Закарпаття мали п'ять гімназій з чеською мовою навчання, натомість понад 450 тис. українців – лише чотири. У всіх державних установах запроваджували чеську мову як офіційну мову республіки. Як і в Польщі, поняття «український», «українець» стали небажаними

¹⁹⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 23–24.

¹⁹¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 763. Арк. 4–6, 9–15.

¹⁹² Mowa p. ministra oświaty Janusza Jędrzejewicza wygłoszona na zjeździe Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Gazeta Polska*. 1932. Nr 180. S. 3; Przemówienie p. Ministra WriOP. *Głos Nauczycielski*. 1932. Nr 1–3. S. 11–12.

¹⁹³ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 25.

¹⁹⁴ Wróblewska U. *Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych...* S. 116.

¹⁹⁵ Chałupczak H., Browarek T. *Mniejszości narodowe w Polsce...* S. 229–233.

для влади, а про «Закарпатську Україну» заборонено публікувати матеріали у пресі чи згадувати на мітингах¹⁹⁶.

Нові зміни в національно-освітній політиці Польщі були задекларовані у виступі прем'єр-міністра Я. Єнджеєвича 18 січня 1934 р. під час дискусій стосовно бюджету МВіО. Він визнав, що в національній політиці було зроблено багато помилок, однак відповідальність за них поклав і на українське суспільство та українські організації, які стояли на антидержавних позиціях. Висловлюючи симпатію до українців, він наголосив на необхідності якнайшвидшого об'єктивного перегляду та впорядкування проблем, пов'язаних з українським шкільництвом¹⁹⁷.

Про зміни у ставленні до шкільництва національних меншин свідчила ухвалена на засіданні МВіО від 4 січня 1934 р. урядова директива, яка вносила зміни у проведення шкільних плебісцитів. Міністерство вдалося й до інших заходів, спрямованих на вирішення проблем непольського населення. Відповідно до статуту, справами меншин у МВіО займався відділ освітньої політики, однак на практиці окремі питання вирішували інші відділи, яким часто бракувало цілісного бачення проблеми. Саме тому на засіданні від 4 січня 1934 р. було ухвалено рішення, яке зобов'язувало всі міністерські підрозділи інформувати про справи, які до них надходять, й отримувати компетентну думку про них у відділі I (загальному), а також інформувати про всі інциденти, що мають національне підґрунтя. На підставі цього рішення вперше запроваджували єдиний реєстр нагальних потреб. Були проаналізовані не лише питання, пов'язані з наукою чи навчанням, а й ті, що стосувалися шкільних програм, підручників, наукових установ, бібліотек, мережі непольського шкільництва, громадських освітніх організацій, учительських товариств, а також особових і релігійних справ. Інформація про реальну освітню ситуацію в державі мала посприяти створенню нової моделі національної політики у сфері освіти¹⁹⁸.

Загалом реформування шкільництва в Польщі передбачало його націоналізацію, надання йому практичного характеру, освіта і виховання ґрунтувалися на батьківщинознавстві, визнано пріоритетність виховання у навчально-виховному процесі. Школа ставала одним з головних органів державного будівництва¹⁹⁹.

У другій половині 30-х років МВіО намагалося врегулювати проблеми шкільництва на теренах, заселених національними меншинами. Однак проекти, які надходили як від урядовців, так і від освітян, засвідчили відсутність узгодженого погляду на вирішення цих питань. Доречно згадати проект, розроблений начальником відділу кураторії ЛШО Каролем Заґаєвським (Karol Zagajewski), який уважав, що державницьке виховання національних меншин треба провадити їх рідною мовою, у такому обсязі, як вони того бажають. З огляду на це він виступав за створення в достатній кількості українських державних початкових і середніх шкіл. Водночас навіть найменшій кількості польських учнів держава зобов'язана забезпечити навчання рідною мовою, унаслідок створення приватних освітніх закладів. Він критично оцінював освітній закон 1924 р., оскільки той не задовольняв ні українців, ні поляків. Найбільшим недоліком цього закону була утраквізація шкільництва. На

¹⁹⁶ Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації... С. 65–66.

¹⁹⁷ Pan premier J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego. S 9–10.

¹⁹⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 42–50; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 53–54.

¹⁹⁹ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 308.

думку К. Загаєвського, двомовна школа мала бути радше винятком і діяти лише в місцях, де поляки мирно співіснують з іншими національностями. Набагато ефективнішим могло бути створення паралельних класів (польських, українських, німецьких тощо). Надзвичайно важливою справою К. Загаєвський вважав розробку окремих навчальних програм для непольського населення. Цей проект, який постав на підставі аналізу практичного досвіду реалізації мовного закону 1924 р., зокрема, його негативних наслідків, враховував більшість вимог українців²⁰⁰.

Міністерські проекти, які передбачали внесення змін до освітнього закону 1924 р., не задовольняли потреб національних меншин. Вони обстоювали державну асиміляцію непольського населення та поширення чинності цього закону на всю територію Польщі, хоча з певними змінами. Ці зміни стосувалися, зокрема, використання польської мови та мови національних меншин у навчальному процесі, а також доповнення навчальних програм темами про польську культуру, передусім у непольських школах. Мову навчання у школі мали б визначати батьки учнів унаслідок подання декларацій, а спірні питання – вирішувати комісії на чолі зі шкільним інспектором. Проекти чітко визначали місце польської мови в школах національних меншин. Вивчення релігії в початкових класах планували викладати рідною мовою. Польська мова мала бути обов'язковим предметом, а також мовою навчання історії та географії (у школах першого ступеня) і географії Польщі (у школах другого і третього ступеня). У гімназіях і ліцеях планували створити паралельні класи, зокрема, польські та українські. У разі достатньої кількості таких класів могли відкривати окремі навчальні заклади, зокрема, українські, за умови навчання там не менше 120 учнів-українців упродовж трьох років чи 80 протягом одного року. Держава мала також сприяти розвитку непольського професійного шкільництва²⁰¹.

Однак ці проекти так і не були реалізовані, хоча розробляти напрями діяльності та засади освітньої політики на теренах, заселених національними меншинами, наприкінці 30-х років продовжували. Домінантою освітньої політики було виховання непольської молоді в патріотичному польському дусі. В цей період простежувалося поєднання в освітній політиці елементів національного та державницького виховання, спрямованих на поглиблення національної єдності, що, зокрема, проявилось в намаганні денаціоналізувати українців та ізолювати євреїв, з подальшою їх еміграцією з Польщі²⁰². Українські школи планували відкривати в тих місцевостях Галичини, де проживало тільки українське населення, однак кількість годин польської мови у них планували збільшити. Кількість цих навчальних закладів могла бути збільшена унаслідок переведення на українську мову навчання тих утравквістичних шкіл, де навчалися тільки учні-українці (у 30-х роках у Галичині їх було близько 200). На інших теренах школи з українською мовою навчання та утравквістичні мали бути ліквідовані. Українську мову як окремий предмет, який наприкінці 30-х років викладали в 1491 школі, де навчалось близько 270 тис. учнів переважно польської національності, через спротив батьків-поляків

²⁰⁰ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 58–59.

²⁰¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 66–67, 72–74; Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 57–58.

²⁰² Wojdyło W. *Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939. Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym / pod red. W. Wojdyły.* Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 59–65.

мали або повністю усунути з навчальної програми, або зменшити кількість годин на його вивчення, або організувати факультатив²⁰³. Зауважмо, що у польськомовних школах вивчення української мови починалося з другого класу. Як зазначав у спогадах випускник польськомовної школи Я. Слаби, навчали поляків української мови на належному рівні, так, що навіть у зрілому віці може вільно спілкуватися українською мовою²⁰⁴. На теренах, де польські діти перебували в меншості, де у класах навчалось не більше 5–15 осіб, мали діяти школи з паралельними класами – польськими та українськими. Польських дітей мали оточити суспільною опікою: забезпечити шкільними підручниками, одягом, взуттям, харчуванням тощо. Якщо учнів-поляків було 15–40 осіб, передбачали відкриття приватних шкіл ТШЛ, які фінансували з державного бюджету. У тих населених пунктах, де кількість польських дітей сягала близько 40, мали бути створені окремі школи з польською мовою навчання. Водночас основним типом начального закладу на всіх теренах мала бути польська школа як головний чинник зміцнення державності. Щоб залучати дітей національних меншин до навчання у польських школах, передбачали розширити мережу цих навчальних закладів, скасувати оплату за навчання, запровадити соціальні стипендії, а також сформувані в суспільстві переконання, що польська школа та перебування в польськомовному культурному середовищі дають кращі перспективи для майбутнього. Утраквістичні школи мали діяти лише в тих місцевостях, де вони не викликали особливого спротиву національних меншин. Зокрема, планували зберегти їх на Волині та в деяких місцевостях Галичини²⁰⁵.

Більшість урядовців критично сприйняли перспективу відкриття українських середніх і професійних шкіл, схилившись до формування лише паралельних класів у польських школах. Натомість вважали за потрібне запровадити українську мову як факультативну або обов'язкову для всіх учнів польських шкіл на південно-східних теренах. Урядовці були переконані, що учителів мають навчати лише в державних закладах, як для польських так і для українських шкіл. Водночас висловлювали думки, що національне шкільництво доцільно розвивати в чотирьох воеводствах: Львівському, Тернопільському, Станіславівському та Волинському, при цьому освітня політика, як і національна, у східній частині Галичини та на Волині мала різнитися, оскільки, на думку польських урядовців, ці регіони відмінні за історичними традиціями, віровизнанням населення, рівнем розвитку національної свідомості та рівнем сприйняття польської державності²⁰⁶.

Урядові проекти вирішення проблем національних меншин збігалися з вимогами непольського населення лише частково, а тому, навіть якщо б вони були реалізовані, ставлення непольського населення до держави кардинально не змінилося б. Критикували національно-освітню політику представники різних боків. Зокрема, український публіцист І. Кедрин закидав санаційній владі лише позірний відхід від політики асиміляції. Він зазначав, що частина польського суспільства на південно-східних теренах під впливом націоналістичної пропаганди вірить у загрозу домінування українців. І. Кедрин критикував утраквізацію шкільництва як інструмент фактичної колонізації меншин²⁰⁷. Урядовець МВіО В. Ґалецький (W. Gałęcki)

²⁰³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 132–133.

²⁰⁴ Słaby J. Współżycie różnych narodowości (wywiady).

²⁰⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 132–133; Ibidem. Sygn. 79. K. 69–70.

²⁰⁶ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 60–61.

²⁰⁷ Kedryn I. Drogi i bezdroża myśli politycznej. BPU. 1937. R. 6. Nr 35 (226). S. 393.

заявляв, що Польща не випрацювала цілісної політики щодо національних меншин на східних теренах. Саме тому часто напрями політики, яких дотримувалися окремі воєводи, суперечили державним інтересам²⁰⁸. Водночас чимало поляків наголошували на загостренні відносин між польським народом і національними меншинами, зумовленому освітньою політикою. Зокрема, це стверджував у листі до воєводи керівник кураторії ЛШО, застерігаючи, що зростання молоді в атмосфері постійної мовної боротьби завдасть великої моральної кривди і не сприятиме належному громадянському вихованню²⁰⁹. А львівський воєвода Павел Гараніх (Paweł Garanić) ще в січні 1927 р. у листі до міністра внутрішніх справ зазначав, що вимога про внесення декларацій щодо мови викладання, яку використовували як зброю в політичній агітації, навпаки зумовила розбрат між українським і польським населенням²¹⁰. Дещо іншої думки дотримувався урядовець МВіО Людвік Ецкерт (Ludwik Eckert). Він уважав цілком логічним запровадження утравквістичного шкільництва, оскільки був переконаний, що, зокрема, на теренах ЛШО українське шкільництво до Першої світової війни розвивалося в значно кращих умовах, аніж польське. Л. Ецкерт зауважував, що в близько 1000 сіл, де поряд проживали українці та поляки, польські діти через брак навчальних закладів із польською мовою навчання змушені були відвідувати українські школи. Цю несправедливість мало виправити запровадження утравквістичних навчальних закладів. Чиновник також наголошував, що на Волині україномовне шкільництво почало розвиватися лише після відродження Польської держави, саме завдяки зусиллям представників державної влади. Л. Ецкерт був переконаний, що оскільки мову навчання в школах визначали самі батьки, а на Волині діяла менша кількість шкіл з українською мовою навчання у порівнянні з польськими, то батьки начебто прагнули, щоб їхні діти навчалися у школах з державною мовою викладання. Негативним моментом, на його думку, було те, що правом батьків подавати декларації за мову навчання в школі скористалися окремі особи та організації, які, переслідуючи не педагогічні, а політичні цілі, організували цілі акції, впливали на вільний вибір батьків щодо мови навчання, а також подавали неправдиві декларації²¹¹.

Отже, освітню політику польського уряду та різних політичних сил щодо національних меншин можна оцінювати як недостатньо виважену. Ідучи на певні поступки національним меншинам, влада водночас прагнула їх колонізації.

4.2. Особливості впровадження освітньої системи в Галичині

Формування Львівського шкільного округу

У перші роки після приєднання Галичини до складу міжвоєнної Польщі тут діяла австро-угорська автономна шкільна система, побудована з урахуванням етнічної структури території. Найуспішніше реалізувати власні права та потреби в освітній сфері вдалося полякам, які, у порівнянні з іншими народами краю, мали вищий рівень розвитку національної свідомості та посіли панівні політичні позиції. Значущим для польського суспільства було створення 22 червня 1867 р. при Галицькому намісництві КШР, яка підпорядковувалася Міністерству віросповідань

²⁰⁸ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 29.

²⁰⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 110–113.

²¹⁰ Там само. Арк. 117–118.

²¹¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 1–4, 8; Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 28–29.

та освіти у Відні²¹². Рада розпочала діяльність 24 січня 1868 р., ставши найвищим наглядовим і виконавчим органом у справах народних і середніх шкіл Галичини²¹³. До основних її функцій належали: адміністративне управління навчальними закладами у визначених законами та керівництвом краю межах; подання для затвердження кандидатур на посади шкільних інспекторів; призначення директорів і вчителів середніх і народних шкіл; укладання навчальних планів; написання, апробація та видання підручників; складання річного бюджету для утримання народних і середніх шкіл та ін.²¹⁴

КШР складалася з трьох секцій: перша секція опікувалася народними школами і семінаріями; друга керувала гімназіями і реальними школами; третя займалася торгово-промисловими школами. Спочатку до її складу входили одинадцять членів: чотири представники крайового уряду (намісник, референт намісництва, два шкільні інспектори), два призначених імператором члени від духовенства, два від міст Львова і Кракова, два представники вчительського стану та один делегат від крайового виділу, який представляв сейм. Головою КШР був намісник або його заступник, а керував нею, як правило, віце-президент, обраний із професорів Львівського університету. Однак після ухвалення 1905 р. закону «Про крайову шкільну раду» та внесених до нього змін 1907 р. персональний склад КШР збільшено до тридцяти трьох членів, серед яких переважали поляки (для прикладу, у 1910 р. українців було п'ятеро, а в 1913 р. – лише троє)²¹⁵.

Створення КШР унеможливило німецький контроль над навчально-виховним процесом, його передано під польське громадське управління. Рада не лише як освітній, а й політичний орган провадила цілеспрямовану політику колонізації Галичини, обмежувала доступ непольському населенню до середніх і вищих навчальних закладів, перешкоджаючи формуванню національних еліт. Пригадаймо, що до її створення національні початкові школи підпорядковувалися своїм консисторіям, при цьому кількісна перевага тоді була на боці українського шкільництва. Однак за умов польсько-українського протистояння в освітній сфері КШР дбала насамперед про інтереси польських шкіл і про виховання молоді в польському патріотичному дусі, не враховуючи інтересів українського населення краю та його потреб у відкритті українських шкіл, не виконувала закони та урядові розпорядження про рівноправність мов у Галичині²¹⁶.

КШР як репрезентант консервативних кіл суспільства, запровадила шкільний обов'язок і безкоштовне навчання всіх дітей рідною мовою, а також із

²¹² Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 r. o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim. *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1859–1873 / przez M. Bobrzyńskiego, W. Jaworskiego, J. Milewskiego*. Warszawa, 1905. S. 136; Bartel W. M. *Galicyska Rada Szkolna Krajowa*. S. 33–62.

²¹³ Statut rady szkolnej krajowej. *Ustawy i Rozporządzenia w zakresie szkół ludowych / zebrał i ułożył K. Pierożyński*. Lwów, 1900. S. 6–8; Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 12; Герасимович І., Терлецький О. Українські землі під Австрією та Угорщиною. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Київ, 1994–1995. С. 929.

²¹⁴ ВJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. Rps ВJ 8111 III. К. 112–115; Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 54–55.

²¹⁵ Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині... С. 74; Руда О. Історія як навчальний предмет у початкових школах Галичини (1867–1918). С. 15–16.

²¹⁶ Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині... С. 76.

формально-правового погляду надала молоді, незалежно від національності та походження, доступ до шкіл різних ступенів. Однак створила таку організаційну систему освіти, яка упривілеювала насамперед панівні стани. Зокрема, початкове шкільництво, внормоване законами 1873, 1883 і 1895 рр., мало не лише низький рівень організації (95 % шкіл з одним учителем), а й було розмежоване як організаційно, так і змістовно (з 1893 р.) на сільське та міське. У містах переважали семикласні народні школи, названі виділовими, а в селах – шестикласні, цей поділ ускладнював вихідцям з сіл здобуття освіти. Також для кожного типу шкіл діяли окремі учительські семінарії, що значно знизило рівень підготовки педагогів для сільських шкіл, оскільки їхня навчальна програма більше відповідала програмі народних, а не середніх шкіл. Система професійних і середніх шкіл була тісно пов'язана як з економічною структурою краю, так і з потребами панівних кіл. Доступ до мережі середніх шкіл вихідців із сіл, серед яких переважали українці, був утруднений²¹⁷. Якщо у 1866/67 н. р. у гімназіях навчалося близько 22,5 % українців, то в 1891/92 н. р. – лише 18,6 %²¹⁸. Поляки у Галичині сформували розвинену та різноступеневу (від початкових до вищих навчальних закладів) систему освіти. Переважна більшість навчальних закладів розбудованої українцями широкої мережі (станом на 1910 р. у краї діяло 2420 народних шкіл з українською мовою навчання, 1590 – з польською та 20 із німецькою мовою навчання), надавала початкову освіту (однокласні та двокласні)²¹⁹. В усіх українських школах було обов'язковим вивчення польської мови, а в польських школах, де українці становили меншість, українську мову не вивчали.

У 1911/12 н. р. у Галичині функціонувало 87 чоловічих середніх шкіл, з них 7 з українською мовою навчання (5 державних і 2 приватні гімназії), 76 із польською, 1 німецькомовна гімназія і 3 утравістичні приватні гімназії (польсько-українські). У 1909/10 н. р. в Галичині діяло 12 жіночих ліцеїв, у тому числі 1 український (у Перемишлі), 10 польських і 1 німецький. Державних жіночих гімназій в Австро-Угорській імперії не було, тому в Галичині діяло 15 приватних жіночих гімназій із правом публічності та 9 – без такого права. Зважаючи на недостатню кількість гімназій з українською мовою викладання, молодь змушена була навчатися в польських освітніх закладах, що гальмувало розвиток української інтелігенції та негативно вплинуло на політичне становище українців²²⁰.

Хоч українці частково й мали змогу навчатися в гімназіях рідною мовою, однак були позбавлені можливості вивчати рідну історію. Саме знання минулого власного народу мало плекати в учнів почуття любові до рідного краю, гордості за свій народ. Однак у гімназіях Галичини історія рідного краю була факультативним предметом, а урядова навчальна програма вийшла тільки в 1891 р. Відповідно до неї вивченню рідної історії у 3–4 та в 7–8-му класах відводили одну годину в тиждень, у другому півріччі 8-го класу – дві години. Як зазначала дослідниця М. Чепіль, найбільшим здобутком освітньої реформи 1909 р. став пріоритет національного, що призвело до збільшення національної складової у змісті освіти українських середніх шкіл. Нові навчальні плани передбачали введення в курс всесвітньої історії окремих

²¹⁷ Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechnie w Polsce w latach 1918–1932. S. 16; Ulatowska-Urbaniak J. Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. S. 30.

²¹⁸ Баран С. Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. *Наша школа*. Львів, 1910. Кн. 3. С. 15.

²¹⁹ Miąso J. Z dziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867–1914). S. 57.

²²⁰ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 96–97, 124.

годин вивчення історії рідного краю, збільшення кількості тем із краєзнавства в курсі географії²²¹. Однак метою навчальних закладів різних типів, які діяли тоді у Галичині, було виховання відданих громадян Австро-Угорської монархії. Іван Франко писав, що австрійський уряд дбав про те, щоб українському минулому та культурі приділялося мінімум уваги, оскільки вони могли пробудити в українців небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, а також про сьогодення²²². Українські громадські діячі, зокрема Іван Коссак, були переконані, що українська історія мала посісти провідне місце серед інших шкільних предметів, оскільки саме вона найбільше пробуджувала в учнів любов до рідного краю, формувала патріотичні почуття та національну свідомість²²³.

На ситуацію в галицькому шкільництві суттєво вплинуло створення на західноукраїнських землях ЗУНР, яка зосередила увагу на становленні національної школи, яку вважала важливим чинником формування національної свідомості. У листопаді 1918 р. Українська Національна Рада створила Державний секретаріат освіти і віросповідань, а в лютому 1919 р. сформувала підлеглі йому повітові шкільні комісаріати, які керували діяльністю загальноосвітніх шкіл²²⁴.

Шкільництво українізувалося швидкими темпами. Уже 10 грудня 1918 р. український уряд видав розпорядження, на підставі якого в усіх школах запровадили українську мову як державну, усю документацію треба було вести державною мовою. Також внесли зміни до навчальних програм. Обов'язкове вивчення польської та німецької мов у школах скасували. Польська мова чи мови інших національних меншин стали факультативним предметом у середніх навчальних закладах. У державних і приватних школах з недержавною мовою навчання запровадили українську мову як обов'язковий предмет (5–6 год щотижня). У всіх без винятку школах навчальна програма з історії та географії базувалася на історії та географії України. Математику учні вивчали українською мовою, за винятком початкових класів шкіл з польською мовою навчання. Зауважмо, що до кінця 1918/19 н. р. мова викладання у школах залишалася без змін²²⁵.

Українізація часто супроводжувалася зміною керівництва шкіл: місце польського директора посідав українець (наприклад, у протоколі засідання шкільного повітового комітету в Золочеві, датованому 21 грудня 1918 р. і доповненому 31 березня 1919 р., йдеться про те, що польського директора школи Владислава Кричинського (Władysław Kryczyński) замінили українцем Левом Гнатишаком)²²⁶. Шкільне майно від поляків переходило до українців, відбувалося це не завжди добровільно, польські педагоги часто намагалися завадити цьому процесу (приховували урядові печатки закладів, директорські каталоги, книги з рахунками фондів закладів, готівкові каси тощо)²²⁷.

²²¹ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 241–242.

²²² Франко І. Галицьке краєзнавство. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 117.

²²³ Коссак І. Методика всемірної історії. *Учитель.* 1904. Ч. 12. 20 червня. С. 186–189.

²²⁴ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 63.

²²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

²²⁶ Там само. Спр. 36. Арк. 1–3.

²²⁷ Там само. Спр. 91. Арк. 1–2.

На підставі закону від 4 лютого 1919 р. було удержавлено українські приватні гімназії. Усього в часи ЗУНР діяло 20 українських гімназій, 3 реальні школи та 7 учительських семінарій.

На підставі виданого 13 лютого 1919 р. закону «Про основні улаштування шкільництва на Західній Області Української Народної Республіки» усі школи стали державними, а вчителі були визнані державними службовцями. Державною мовою у всіх державних навчальних закладах знову стала українська. Цей закон, як і розпорядження Державного секретаріату освіти та віросповідань від 21 січня 1919 р. «До дирекції всіх державних і приватних шкіл і до державних повітових комісаріатів», гарантував неукраїнському населенню право навчатися рідною мовою та відкривати навчальні заклади, відповідно до їх частки у населенні держави. У всіх школах навчання мало відбуватися так, щоб після закінчення навчального закладу учні на належному рівні володіли українською мовою²²⁸.

Державний секретар освіти Агенор Артимович 22 лютого 1919 р. видав розпорядження «В справі приватних шкіл», згідно з яким приватні навчальні заклади могли провадити свою діяльність на підставі дозволу шкільної ради. Щоб школа отримала такий дозвіл, усі вчителі та директор школи мали бути громадянами УНР і надати письмове підтвердження виконання ними державних законів і розпоряджень. Також кожен учитель особисто мав скласти службову присягу на вірність Українській державі. На підставі цього розпорядження почали діяти 4 єврейські та 1 німецька гімназії. Поляки відмовилися відкривати приватні школи на таких умовах²²⁹.

30 березня 1919 р. секретаріат освіти видав розпорядження «У справі польської і німецької мови», згідно з яким в українських школах за вимогою батьків дозволяли вводити від 3-го класу польську і німецьку мови як факультативні предмети (по 2 год щотижнево)²³⁰.

З метою реформування шкільництва започатковано розробку нових програм і підручників. 7 квітня 1919 р. ухвалено закон «Про організацію державного видавництва шкільних книжок», покликаний забезпечити навчальною літературою всі заклади освіти. Від 1 жовтня 1919 р. у школах дозволяли використовувати шкільні підручники, видані лише цим видавництвом²³¹.

Уряд ЗУНР намагався розвинути не лише українське шкільництво, а й створити сприятливі умови для функціонування освітніх закладів національних меншин²³². Однак українізації шкільництва активно протистояло польське населення. У Станиславові одночасно з урядом ЗУНР діяв Польський повітовий комітет, при якому з січня до червня 1919 р. діяла шкільна комісія. На початку січня 1919 р. ця комісія видала директиву, в якій закликала не скеровувати польських дітей до

²²⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 667. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8–9; Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 114–115.

²²⁹ Ісаїв П. Історія міста Станиславова. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 92; Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 115–116.

²³⁰ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 116.

²³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 54–55.

²³² Детальніше див.: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали... С. 643–645, 648–651; Яковишин В. Питання освіти, культури й мистецтва в діяльності ЗУНР. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. 2006. Вип. 10–11. С. 64–71.

шкіл, викладацький склад яких присягнув на вірність Українській державі. Також комісія доклала чималих зусиль для відновлення українізованих польських навчальних закладів, але здебільшого безрезультатно. Лише після повернення польської влади на українські терени в липні 1919 р. внаслідок поразки ЗУНР в українсько-польській війні відновила свою діяльність КШР. Серед перших виданих нею правових актів була постанова від 14 травня 1919 р., відповідно до якої українську мову вилучили зі шкільної адміністрації. У червні того ж року всім учителям, які присягнули на вірність Українській державі, припинили виплачувати заробітну плату²³³. У спогадах громадсько-політичний діяч Осип Меґас писав: «Предсідатель “комісії” КРШ (крайова шкільна рада – О. Р.) в Надвірній розіслав до всіх учителів-українців письмо, в яким жадає від кожного з них письмової заяви, в якій би містилося ... витлумачене ..., чому зложили присягу або обіт вірности українським властям. Надто жадає від них, щоб вони давали двома віродостойними свідками, з котрих один має бути поляк, що вони не робили нічого на шкоду польській народности і польського населення. Хто з учительства не подасть такої заяви, зрікається посади»²³⁴. Такі листи надіслали всім українським педагогам, деяких звільнили з роботи, а решті затримували заробітну плату. Непоодинокими також були випадки звільнення з роботи вчителів приватних навчальних закладів з українською мовою навчання на підставі їхньої нібито «нелояльності» до польської влади, що подекуди паралізувало роботу школи чи гімназії. Проти приниження та переслідування українських учителів виступали українські громадські діячі та педагоги. Зокрема, Антін Крушельницький вимагав від польської влади «звільнення української молоді та українського вчительства раз назавсідги від переходу попід усякого рода “iugum” національного упокорення»²³⁵.

КШР прагнула повернення довоєнного стану в шкільництві. 31 травня 1919 р. рада видала постанову, яка стосувалася прийняття учнів-українців на навчання до гімназій, відповідно до ч. 157 якої, кожного кандидата перед зарахуванням перевіряли, як він «поводився супроти поляків в часі українського правління». Відповідно до постанов КШР з літа 1919 р. на теренах, вільних від військових дій, відновлено роботу початкових шкіл з польською мовою навчання, водночас скасовано всі нововведення українського уряду, пов'язані з запровадженням української мови як мови навчання та кадрові заміни в шкільництві²³⁶. Спеціальні обмеження стосовно українського шкільництва не запроваджували, завдяки чому українцям вдалося відновити народні школи з українською мовою навчання, а також майже всі державні гімназії, які діяли до 1918 р. Однак, як писав у своїх спогадах громадсько-політичний діяч О. Меґас, відновлені українські державні гімназії через інтернування значної кількості учнів і вчителів не могли нормально функціонувати. Деяких учителів і директорів гімназій усунуено із займаних ними посад без подання причин, лише на підставі неприхильно налаштованої до них польської opinii (директор гімназії у Станіславові Микола Сабат, директор гімназії у Коломиї Прокіп Мостович, директор учительської семінарії у Заліщиках Осип Маковей)²³⁷.

²³³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 66.

²³⁴ Станіславівщина в роках 1918–1920. С. 266–267.

²³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 16; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. К. 73–77.

²³⁶ Станіславівщина в роках 1918–1920. С. 265.

²³⁷ Там само.

Польські урядовці були переконані в тому, що під час повоєнної нестабільності забезпечити належні умови для мирного співіснування народів на галицьких територіях допоможе відкриття непольських навчальних закладів. Зокрема, такі думки висловлював Фридерик Цолл (Fryderyk Zoll), який очолив КШР з вересня 1919 р. Однак урядовець уважав, що всі навчальні заклади Польщі, зокрема й Галичини, мали бути «польськими за духом і мовою»²³⁸.

Галицька система освіти, яка в повоєнні роки функціонувала паралельно з новоствореною польською, не могла слугувати основою для державної освітньої політики Польщі з декількох причин. Насамперед вона не відповідала новій ситуації ні структурно, ні організаційно. Польсько-український конфлікт 1918–1919 рр. загострив самостійницькі прагнення українців, які, очікуючи створення незалежної держави, не задовольнялися станом речей в освітній сфері і вимагали від Польщі значно більших поступок, аніж ті, на які вона могла піти. Польські урядовці прагнули швидкої асиміляції непольського населення, висловлювали переконання в тому, що основною умовою формування громадянської свідомості є знання державної мови, тобто польської, звідси й спроби забезпечити польськомовними школами насамперед усіх дітей польського походження, які за часів Австро-Угорської імперії відвідували українські навчальні заклади, що дало поштовх формуванню нової освітньої системи²³⁹.

Нові польські освітні інституції в Галичині, яка, відповідно до закону від 3 грудня 1920 р., була поділена на три воєводства (Львівське, Тернопільське і Станіславівське²⁴⁰), активно організовували після українсько-польської та польсько-російської війн. До 1921 р. освітні проблеми в краї вирішувала КШР, яка залишалася владою другої інстанції у сфері шкільництва. Від часу розпаду Австро-Угорської монархії обов'язки президента КШР виконував колишній віце-президент Ф. Цолл. Польський уряд також призначив його делегатом від МВіО у Галичині. Керувати шкільництвом Галичини прагнув також створений у жовтні 1918 р. у Кракові освітній відділ Польської ліквідаційної комісії. Формою компромісу між цими двома інституціями стало створення в листопаді 1918 р. експозитури КШР у Кракові, яка діяла до липня 1919 р.²⁴¹

Зміни в освітній сфері розпочалися з ухваленням закону від 4 червня 1920 р. «Про тимчасовий устрій шкільної влади»²⁴², згідно з яким шкільна адміністрація підпорядковувалася МВіО, були створені освітні адміністративно-територіальні одиниці, які мали діяти паралельно зі структурами державної адміністрації. На Галичину чинність закону поширилася в лютому 1921 р.²⁴³ На підставі розпорядження міністра освіти від 8 лютого 1921 р. уніфіковано шкільну структуру та змінено устрій шкільних влад: КШР припинила свою діяльність, натомість було створено ЛШО з центром у Львові, до якого увійшли Львівське, Станіславівське,

²³⁸ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 69.

²³⁹ *Ibidem*. S. 25–27.

²⁴⁰ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji... S. 2064–2065.

²⁴¹ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 70.

²⁴² Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. S. 204–205.

²⁴³ Sobiński S. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1921. Nr 3. S. 87.

Тернопільське, а до 18 вересня 1921 р. – ще й Краківське воєводства²⁴⁴. Того ж року створено інші шкільні округи на підставі розпоряджень міністра освіти: від 26 січня (набув чинності 8 червня) – Поморський та Познанський; 31 серпня (набув чинності 14 вересня) – Лодзький; 18 вересня (набув чинності 14 жовтня) – Краківський; 3 травня 1922 р. (набув чинності 16 травня) – Волинський, Варшавський, Віленський, Поліський, Білостоцький (1927 р. приєднаний до Варшавського округу); 8 серпня 1925 р. – Люблінський²⁴⁵. Після змін у сфері управління шкільництва на підставі розпорядження міністра освіти від 7 липня 1932 р. Польщу поділено на такі шкільні округи: Варшавський, Львівський, Люблінський, Віленський, Брестський, Луцький, Познанський і Краківський²⁴⁶. Згодом, на підставі розпоряджень президента І. Мосціцького від 4 липня 1933 р.²⁴⁷ і міністра освіти Я. Єнджеєвича від 14 липня 1933 р.²⁴⁸, шкільні округи поділено на шкільні райони (інспекторати), що по суті було укрупненням повітових шкільних рад. Шкільний інспекторат охоплював територію одного чи кількох повітів загальної адміністрації, а очолював його шкільний інспектор, який репрезентував підпорядкований йому відділ освіти. ЛШО було поділено на 23 шкільних райони. Така структура шкільництва, попри свої недоліки (надмірна завантаженість шкільних інспекторів послаблювала контроль за школами) збереглася до початку Другої світової війни²⁴⁹.

Територіально ЛШО (площею 61830 км², або 16 % території Польщі) був другим за величиною після Віленського (із площею 64654 км²) і другим за кількістю населення (проживало 6207662 осіб, або 19 % усього населення Польщі) після Варшавського округу (6342639 осіб). У Львівському окрузі діяло 22 % усіх учительських семінарій (більше було лише у Краківському), 18 % початкових (найбільше з усіх округів), 17 % середніх і 14 % професійних шкіл (за цими показниками поступався Варшавському) і 12 % дошкільних закладів (за їх кількістю був п'ятим округом). Отже, за кількісними показниками ЛШО був одним із найбільших у Польщі. Хоча округ і охоплював три різні воєводства, ця територія мала як спільні історичні традиції, так і спільні проблеми, що й сприяло збереженню такого організаційного поділу до 1939 р.²⁵⁰

З 1921 р. головним державним органом, який керував освітніми процесами у Галичині, стала кураторія ЛШО²⁵¹. Організацію, роль і завдання кураторії визначали розпорядження міністра освіти від 8 лютого 1921 р., розпорядження

²⁴⁴ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych... S. 222–226.

²⁴⁵ Детальніше див.: Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 4; Pollak M. Organizacja władz szkolnych II instancji w ciągu dziesięciolecia istnienia Polski odrodzonej. *Oświata i Wychowanie*. 1929. R. 1. Zesz. 3. S. 213–219; Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów; Warszawa: Książnica Atlas, 1929. 163 s.

²⁴⁶ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o okręgach szkolnych. *Dz. U.* 1932. Nr 63. Poz. 589. S. 1241.

²⁴⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o organizacji obwodowych władz szkolnych. *Dz. U.* 1933. Nr 50. Poz. 389. S. 895–896.

²⁴⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 14 lipca 1933 r. o podziale okręgów szkolnych na obwody szkolne. *Dz. U.* 1933. Nr 61. Poz. 459. S. 1135–1138.

²⁴⁹ Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства... С. 40.

²⁵⁰ Statystyka szkolnictwa 1932/33. S. 1; Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa... S. 119.

²⁵¹ ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

куратора ЛШО від 1 березня 1921 р. і Статут кураторій шкільних округів, виданий 1924 р., який набув чинності 1 січня 1925 р.²⁵² Львівській кураторії як владі другої інстанції спочатку підпорядковувалися 82 повітові шкільні ради (створені на базі окружних шкільних рад Галичини, до компетенції яких належали: нагляд та опіка над усіма державними та приватними початковими школами і дошкільними закладами освіти, ухвалення рішень про доцільність відкриття нових шкіл, контроль за фінансами, призначені на освітні потреби повіту, забезпечення шкіл учительськими кадрами, контроль за місцевими радами тощо)²⁵³, місцеві шкільні ради, дві міські шкільні ради у Львові та Кракові, а також шкільні інспектори. До обов'язків кураторії належала опіка, контроль, адміністративний і педагогічний нагляд за дошкільними закладами, загальноосвітніми школами, професійними та середніми закладами, позакласною освітою та шкільною адміністрацією²⁵⁴. Водночас незалежній і професійній діяльності кураторії ЛШО перешкоджало те, що вона, як і більшість місцевих органів влади в Галичині, перебувала під впливом ендеків, які докладали значних зусиль для асиміляції національних меншин та до зміцнення національної свідомості поляків, зокрема шляхом ліквідації непольського шкільництва та розширення мережі шкіл із державною мовою викладання.

Відповідно до статуту, затвердженого МВіО 22 листопада 1924 р., кураторія складалася з таких відділів: загального, початкових шкіл і позашкільної освіти, середнього загальноосвітнього шкільництва, професійного шкільництва. Загальний відділ мав вирішувати проблеми усього підпорядкованого кураторії шкільництва, представляти кураторію у відносинах із МВіО та іншими установами, надавати правову оцінку, опрацьовувати статистичні матеріали, а також готувати звіти про діяльність шкільної влади та стан шкільництва конкретного округу, вирішувати господарсько-фінансові та канцелярські справи, укладати бюджет кураторії, займатися кадровими питаннями тощо. Для успішного вирішення окреслених проблем у структурі цього відділу діяли фінансовий відділ і головна канцелярія²⁵⁵. Відділ загального шкільництва опікувався закладами дошкільного виховання, загальної, фахової та позашкільної освіти, навчанням учителів. У ньому також були відділи навчання вчителів, позашкільної освіти та професійного шкільництва для підвищення кваліфікації, статистичний реферат. Відповідно до внесених змін від 1933 р. компетенція статистичного реферату була розширена на всі типи навчальних закладів, інституцій освітніх організацій, які підпорядковувалися МВіО²⁵⁶. Зауважмо, що підвідділ позашкільної освіти тісно співпрацював з польською громадськістю, його працівники брали активну участь у діяльності польських культурно-освітніх товариств. Основне завдання інструкторів підвідділу позашкільної освіти – охопи-

²⁵² AAN. Zesp. 8. Sygn. 13. K. 214; Rozporządzenie Kuratorium okręgu szkolnego lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych na terenie Małopolski... S. 99–112; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych... S. 222–226.

²⁵³ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3–4; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 147.

²⁵⁴ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa... S. 117–118.

²⁵⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 149; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku w sprawie statutu Kuratoriów Okręgów Szkolnych. S. 325.

²⁵⁶ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 220/п. 8. Арк. 8.

ти освітньою діяльністю усіх поляків краю, з метою збереження та пробудження в них польських культурних цінностей, виховання національно свідомих громадян держави. Вони мали переконати польську спільноту Галичини у важливості «зміцнення „польського стану посідання”, необхідності навернення втрачених польських душ», а також формувати у них почуття національної гордості. Також інструктори мали оточити належною опікою польську громаду, яка становила незначний відсоток від загальної кількості населення конкретної місцевості, організовуючи туди часті виїзди з метою проведення освітньої діяльності, підтримки національного духу в місцевих поляків, забезпечення їх польськомовною літературою та пресою. Інструктори мали поширити на представників національних меншин освітню діяльність з метою виховання їх у державницькому дусі, популяризувати польську мову. У непольських середовищах мали так організувати культурно-освітню діяльність, аби заспокоїти потреби місцевого населення з культурно-освітнього та організаційного поглядів²⁵⁷. Відділ середнього шкільництва опікувався середніми навчальними закладами, а відділ професійного – нижчими та середніми професійними школами. До складу відділів входили візитатори, які, окрім адміністративної роботи, наглядали за школами, шкільними інспекторами та органами шкільного самоврядування, були відповідальні за виховну і наукову роботу довірених їм шкіл²⁵⁸. Офіційною мовою в діяльності кураторії була польська.

26 вересня 1922 р. сейм ухвалив закон про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств, який передбачав поділ шкільної адміністрації на польську та українську з окремими шкільними радами, інспекторами та вчителями, однак при кураторії не було створено жодного відділу, який би опікувався українським шкільництвом²⁵⁹. Це було пов'язано з тим, що, по-перше, ухвалений сеймом закон мав формальний характер, а по-друге, галицька шкільна адміністрація поставила собі за мету створення цілісної системи освіти на землях, що увійшли до складу Польщі.

Упродовж 1921–1939 рр. Львівську кураторію очолювали шість урядовців: Станіслав Собінський (Stanisław Sobiński) (з 24 січня 1921 до 19 жовтня 1926); Ян Ремер (Jan Riemer) (23 грудня 1926 – 30 листопада 1927); Ігнацій Питляковський (Ignacy Pytlakowski) (31 грудня 1927 – 20 січня 1931); Стефан Свідерський (Stefan Świdorski) (28 лютого 1931 – 13 липня 1932); Єжи Гадомський (Jerzy Gądomski) (11 липня 1932 – 7 липня 1937); Тадеуш Купчинський (Tadeusz Kupczyński) (7 липня 1937 – вересень 1939)²⁶⁰. Спочатку шкільного куратора призначав начальник держави, а з 1922 р. – президент за поданням Ради Міністрів. Куратор мав широкі повноваження. Так, до його компетенції належали адміністрування виховними та освітніми установами, загальноосвітніми школами, розгляд постанов і розпоряджень підпорядкованих йому щаблів адміністрації, формування та реаліза-

²⁵⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 202/п. 7. Арк. 1–3.

²⁵⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku w sprawie statutu Kuratoriów Okręgów Szkolnych. S. 325–326.

²⁵⁹ Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. Dz. U. 1922. Nr 90. Poz. 829. S. 1553–1555.

²⁶⁰ AAN. Zesp. 14. Sygn. 2497. K. 297; Serafin T. Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38: zbiór ustaw, dekretów, rozporządzeń, okólników i zarządzeń dotyczących ustroju i organizacji władz szkolnych Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1938. S. 125.

ція бюджету шкільного округу, кадрова політика тощо. Однак такі питання, як призначення директорів шкіл чи вищих урядовців, вирішувало МВіО²⁶¹.

На підставі розпорядження МВіО від 19 вересня 1924 р. куратори отримали право надавати та скасовувати концесії на відкриття приватних середніх навчальних закладів і приватних учительських семінарій, а також призначати директорів і вчителів цих шкіл²⁶². З 1928 р. куратори призначали та звільняли тимчасових учителів державних середніх шкіл і вчительських семінарій, переводили постійних учителів за власним бажанням на інше місце праці, а також надавали дозволи на роботу тим кандидатам на вчителів середніх шкіл та учительських семінарій, які склали відповідний іспит. Також вони отримали право контролю за нижчими та середніми професійними навчальними закладами, право надання дозволів на відкриття приватних шкіл і професійних курсів, право призначати, надавати дозволи на працевлаштування, переводити чи звільняти учителів цих шкіл, право затверджувати візитаторів, директорів, керівників державних і приватних шкіл і професійних курсів, надавати школам підпорядкованим шкільним інспекторам т. зв. право публічності або позбавляти його, а також право видавати постанови щодо позакласного життя учнів цих шкіл і курсів²⁶³. На підставі розпорядження міністра освіти від 10 березня 1938 р. куратори отримали право переводити вчителів підлеглих їм шкіл до інших навчальних закладів у межах свого округу «зادля добра школи» (п. 1) та працевлаштовувати осіб без відповідної професійної кваліфікації терміном до трьох років (п. 2)²⁶⁴.

Не зважаючи на широкі повноваження, куратор зобов'язаний був виконувати директиви керівних органів, що стосувалися головно педагогічних (навчальних програм, підручників) і господарських питань. Однак куратор мав важелі впливу на реалізацію державної освітньої політики, оскільки безпосередня підпорядкованість МВіО та незалежність від інших органів державної адміністрації зрівнювали його в правах із воеводою, що висунуло куратора на першу лінію польсько-українського конфлікту в Галичині²⁶⁵.

Найбільше критики серед представників української громадськості викликала діяльність куратора С. Собінського, який 19 жовтня 1926 р. загинув від пострілу члена УВО Богдана Підгайного. С. Собінського звинуватили в усуненні української мови з державних і приватних гімназій ЛШО, запровадженні в юридичний обіг означень «руський» і «русинський» щодо українців, а також у нищенні початкових українських шкіл, кількість яких протягом 1921–1929 рр. зменшилася більш ніж

²⁶¹ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 72.

²⁶² Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 września 1921 r. w sprawie koncesjonowania prywatnych szkół średnich i seminariów nauczycielskich oraz zatwierdzania kierowników i nauczycieli tych szkół. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 193. S. 327.

²⁶³ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 sierpnia 1928 r. w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. S. 434–436; Śliwiński F. *Organizacja szkolnictwa w Polsce współczesnej*. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 3. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1932. S. 27–28.

²⁶⁴ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 10 marca 1938 r. (Nr BP-4846/38) w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. S. 161.

²⁶⁵ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 72–73.

утричі, з 51,7 до 15,1 %²⁶⁶. Полонізаційні заходи куратора Є. Гадомського, спрямовані проти українського шкільництва, також не залишилися поза увагою радикально налаштованих українців. Зокрема, виконавцем атентату на куратора 28 вересня 1933 р. був член ОУН Северин Мада²⁶⁷.

Ліквідація КШР та створення кураторії зумовили кадрові зміни в освітній сфері Галичини. За реалізацію освітніх завдань, що перебували у віданні кураторії, відповідали візитатори. Добирали людей на цю посаду ретельно. Більшість із них не лише були досвідченими фахівцями, а й мали університетську освіту, наукові ступені, досвід роботи на керівних посадах (директорів чи інспекторів шкіл). Обов'язки візитаторів були детально окреслені в розпорядженні міністра освіти від 6 квітня 1927 р., подібного за змістом до розпорядження від 22 листопада 1924 р. Окрім контролю та опіки над школами, безпосередньо підпорядкованими кураторії, в тому числі контролю над шкільними інспекторами та органами шкільного самоврядування, кожен візитатор мав брати активну участь у певній сфері внутрішньої діяльності кураторії: педагогічній, адміністративній чи організаційній (опіка над шкільною мережею, над виконанням шкільного обов'язку, будівництвом шкіл, упорядкуванням шкіл, організацією шкільного дозвілля, позакласним вихованням, дошкільною підготовкою тощо). До їх компетенції також належало оцінювання роботи вчителів, зокрема, їх рівня наукового та технічного опанування предметом, дидактичної підготовки, методів навчання, які вони використовували, відповідність їх педагогічної діяльності навчальним програмам. Візитатори стежили й за шкільним життям, зокрема, за діяльністю учнівських організацій, дозвіллям, фізичним і моральним вихованням учнів, за дотриманням школою законів і розпоряджень. Важливою складовою візитації був контроль за шкільною документацією, візитатори також зустрічалися з батьківським комітетом і педагогічним колективом, значну увагу приділяли матеріальним умовам праці²⁶⁸.

Від звітів, які візитатори подавали в кураторію, залежали долі навчальних закладів і їхніх працівників. Саме тому якість праці шкільної адміністрації та обґрунтованість рішень, які вони ухвалювали, значною мірою залежали від професіоналізму візитаторів. Вони також впливали на відносини між різними національностями Галичини. Враховуючи це, куратор С. Собінський ще 1921 р. радив візитаторам у звітах відверто та об'єктивно висвітлювати стан справ²⁶⁹. Зауважмо, що у 20-х роках ХХ ст. більшість керівних посад у кураторії займали особи, близькі до табору ендеків, у яких представники непольського населення Галичини, зокрема українці, вбачали противників розширення освітніх прав національних меншин.

²⁶⁶ Липовецький С. Українська мова, польський чиновник і куля в його голові. URL: https://galinfo.com.ua/news/ukrainska_mova_polskyu_chynovnyk_i_kulya_v_yogo_golovi_113686.html (дата звернення: 14.08.2018); Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 55.

²⁶⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. С. 334–335.

²⁶⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 6 kwietnia 1927 r. w sprawie przepisów dla okręgowych wizytatorów... S. 215–218; Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych / pod red. Z. Zagórowskiego. Lwów; Warszawa: Książnica Polska, 1924. 620 s.; Śliwiński F. Organizacja szkolnictwa w Polsce współczesnej... S. 32–35; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 79–80.

²⁶⁹ ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 13.

У спогадах І. Крип'якевич, який у 20-х роках працював у філії української академічної гімназії, зазначає: «Спершу нічого не змінилося в устрою шкільництва, навіть довгий час не складали ми приречення польській “Речіпосполитій”. Також програми навчання залишалися старі. Справа Галичини не була ще вирішена (до 1923 р.), і поляки рахувалися з тим становищем, тим більше, що вся країна жила ще споминами визвольної боротьби. Молодь з жаром училася історії та географії України, яку я викладав за давньою моєю програмою. ... Щойно пізніше з року на рік польський режим став гостріший. На матуру почали приїздити шовіністичні візитатори, як [Казімеж] Сосніцький і [Людвік] Якса-Биковський, і відкрито почали виступати з закидами, що наша гімназія ігнорує зовсім польську державу; особливо критикували навчання історії, тому мене в 1925 р. переведено до польської школи»²⁷⁰. Подібні твердження знаходимо в спогадах учителя гімназії у Чорткові М. Соневицького, який писав, що «після призначення Антантою Галичини Польщі 1923 р. в кураторії повіяло іншим духом: вона тепер почала пильніше приглядатися до українського приватного шкільництва, щоб по змозі припинити його дальший ріст». Тоді ж вийшов закон, що визнав правочинність докторських дипломів, отриманих тільки в Польщі. Багато українських педагогів не змогли працевлаштуватися в навчальних закладах без нострифікації дипломів²⁷¹.

Зі зміною національної політики у 30-х роках відбулися кадрові зміни й у кураторії. Нові урядовці частково підтримували ідею польсько-українського порозуміння. Зокрема, варто згадати випускницю Львівського університету, а згодом – директорку державної жіночої учительської семінарії ім. Асника Марію Яворську (Maria Jaworska)²⁷², яку прихильники ендеків критикували за угодовські погляди та закидали їй брак патріотизму²⁷³. Однак, як свідчать джерела, М. Яворська насамперед дбала за збільшення кількості польського учительства в галицьких школах, намагалася спростувати закиди української громадськості щодо зловживань польських шкільних інспекторів, спрямованих на ущемлення прав учнів-українців, сприяла активізації діяльності польських культурно-освітніх товариств, зокрема ТШЛ, метою яких було поширення польськості на окреслених теренах²⁷⁴. Лави візитаторів поповнили урядовці української національності: гімназійні учителі Северин Білінкевич²⁷⁵, Юрій Полянський²⁷⁶, Степан Галібеї²⁷⁷, Денис Лук'янович, Северин Лецій та ін., які сприяли розвитку українського шкільництва. В особовій справі С. Білінкевича було, наприклад, зазначено, що він «русин», але щиро відданий польській справі та повністю лояльний, уникає найменших проявів нелояльності. Усі рекомендовані ним українці виявилися політично благонадійними та корисними для школи й держави²⁷⁸. В особовій справі С. Галібея йшлося про те, що він є цілковито лояльним українцем до польської влади, і що ця лояльність дуже

²⁷⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 116–117.

²⁷¹ Соневицький М. Спогади старого педагога. С. 35.

²⁷² AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 12101. Sygn. 3108. K. 14–15.

²⁷³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 81–83; Його ж. Lwowskie władze oświatowe w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. S. 761–766.

²⁷⁴ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 197/п. 7. Арк. 4–5.

²⁷⁵ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 10741. Sygn. 1748. K. 27–28.

²⁷⁶ Ibidem. Mikrof. B. 14086. Sygn. 5093. K. 9.

²⁷⁷ Ibidem. Mikrof. B. 11805. Sygn. 2812. K. 25–27.

²⁷⁸ Ibidem. Mikrof. B. 10741. Sygn. 1748 K. 1–2.

виразно виявляється в його щоденній діяльності, а під час польсько-української війни він немало прислужився до порятунку життя та здоров'я цілих польських родин²⁷⁹. Варто також згадати громадського діяча, шкільного інспектора у КШР (з 1909 р.), доктора філософії Івана Копача, який перебував на посаді візитатора до 1930 р. Саме завдяки йому велика когорта українських діячів була працевлаштована в освітній сфері. Чимало з них згодом зробили кар'єру, посівши місця директорів гімназій чи вищих урядовців кураторії²⁸⁰.

Окрім візитаторів, на освітню політику впливали також шкільні інспектори – репрезентанти влади першої інстанції, урядовці шкільної адміністрації з адміністративно-педагогічними функціями. Вони керували інспекторатами (на терені ЛШО їх було 23), що охоплювали один або кілька повітів. Функції шкільного інспектора на теренах, які увійшли до складу Польщі на підставі Ризького договору, були окреслені розпорядженням Ради Міністрів від 8 лютого 1921 р. Основним завданням інспекторів, які підпорядковувалися безпосередньо куратору, був нагляд за функціонуванням загальноосвітнього шкільництва, закладів дошкільного виховання і позакласної освіти. Зокрема, у § 6 цього документа йшлося про те, що інспектори мали адмініструвати школи, оцінювати їх дидактичний рівень і спосіб реалізації виховних завдань, перевіряти організацію праці та шкільну документацію, створювати та ліквідувати навчальні заклади, приймати на роботу та звільняти урядовців інспекторату²⁸¹.

До компетенції інспекторів також входило призначення, переведення на інше місце праці та звільнення учителів, керівників шкіл і дошкільних закладів²⁸². Шкільний інспектор мав оцінювати педагогічно-дидактичну, адміністративну діяльність та громадянську позицію вчителя. Польський педагог Броніслав Геберт звертав увагу на те, що, оцінюючи роботу вчителя, шкільний інспектор повинен виходити лише з власних спостережень та об'єктивних суджень²⁸³.

За дорученням кураторії інспектори мали перевіряти скарги, написані на конкретних учителів. Остаточний висновок про певного вчителя мав містити відомості про його моральну позицію, виховну роботу в школі, політичну та громадсько-організаційну діяльність, вплив на місцеве населення, ставлення до Польської держави, про доцільність його перебування у конкретній місцевості. Шкільні інспектори відігравали важливу роль під час визначення мови навчання у школі. Саме вони мали запроваджувати в шкільництві зміни, передбачені освітнім законом 1924 р. Інспектор приймав декларації від батьків та опікунів про зміну мови навчання, надавав куратору вмотивовану пропозицію щодо запровадження мови викладання в конкретній школі, а згодом повідомляв про ухвалені рішення усіх місцевих жителів²⁸⁴.

²⁷⁹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 11805. Sygn. 2812. K. 4–5.

²⁸⁰ Шах С. Львів – місто моєї молодости. С. 39–42; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 79–84.

²⁸¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 151; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 lutego 1921 r. w przedmiocie utworzenia władz szkolnych... S. 211–214.

²⁸² Kornecki J. Inspektor szkolny w Polsce niepodległej. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 1. S. 5.

²⁸³ Gebert B. Jak inspektor szkolny powinien wizytować szkołę powszechną. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 2. S. 84; Його ж. Kwalifikowanie nauczycieli szkół powszechnych przez inspektora szkolnego. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 3. S. 141.

²⁸⁴ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 90–91.

Діяльність шкільних інспекторів значною мірою впливала на відносини між представниками різних національностей. Куратор С. Собінський у зверненні до керівників шкільних повітових рад, міської шкільної ради у Львові, інспекторів з приводу надмірної особистої заангажованості деяких із них у боротьбу та суперечки між різноманітними учительськими асоціаціями зазначав, що учителі мають право вільно обирати ті чи ті легальні організації та товариства, тому жоден представник шкільної влади особисто не може агітувати їх до участі в конкретних учительських організаціях. Своєю пропагандистською діяльністю інспектори можуть підірвати довіру до себе, позбавити громадськості віри в безсторонність і об'єктивність влади, тим самим зруйнувати основу правових відносин у державі. Він наголошував на тому, що «серед надзвичайно складних національно-політичних відносин у східній Малопольщі пани інспектори тим паче мають слугувати прикладом врівноваженості, розважливості, неупередженості у своїх публічних виступах, у такий спосіб викликаючи довіру до польської державності»²⁸⁵. Однак на практиці інспектори не завжди дотримувалися цих порад. Непоодинокими були випадки безпідставного звинувачення українських учителів в антидержавній діяльності, штучному збільшенні кількості шкіл із польською мовою навчання тощо. Негативне ставлення українців до місцевої шкільної адміністрації зумовлювало й те, що на посадах шкільних інспекторів українці перебували лише в п'яти повітах (станом на 1921 р.), навіть їх польська громадськість часто звинувачувала в антидержавній діяльності. Зауважмо також, що у 1934 р. у краї не було жодного шкільного інспектора-українця²⁸⁶.

Щоправда, не всі шкільні інспектори стояли на антиукраїнських позиціях, були й такі, які схвально оцінювали роботу українських приватних навчальних закладів і педагогічних колективів. Зокрема, управитель шкіл «Рідної школи» в Дрогобичі Степан Гаврищук, пишучи про ставлення шкільних інспекторів до приватних шкіл товариства, зазначав, що «це відношення було, так би мовити, людяне». «Інспектор [Станіслав] Гарліцький не візитував тих шкіл, не проникав у їх роботу й не ставив перепон у їх розвитку». С. Гаврищук наголошував, що інспектор приймав шкільні звіти, затверджував запропонованих товариством директорів шкіл. Про його наступника, інспектора [Матеуша] Мельнаровича, С. Гаврищук писав, що той «звізитував школу ім. Шевченка (у Дрогобичі – О. Р.) в 1929 р. і видав про неї якнайкращу опінію, а працю рідношкільних учителів ставив за приклад учителям публічних шкіл»²⁸⁷. Однак приклади прихильного ставлення представників місцевої шкільної влади до українського шкільництва були поодинокими.

Організація та функціонування навчальних закладів краю

Шкільництво в міжвоєнній Польщі розвивалося в контексті післявоєнних змін у Європі. Цей процес висунув на перший план інші цінності (особисте відчуття безпеки та національної ідентичності). Школа отримала статус «державно-виховної місії» і виконувала завдання одного з головних державних органів. Польська

²⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 15; Sobiński S. Szkolnictwo w Małopolsce Wschodniej pod względem stosunków narodowych. S. 21.

²⁸⁶ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 82. K. 74; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 92-95.

²⁸⁷ Гаврищук С. «Рідна школа» в Дрогобичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / за ред. Л. Луціва. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. 1. С. 476.

освітня політика була підпорядкована державній політиці, у різні періоди метою школи було національне чи державницьке виховання. Для реалізації цих концепцій влада обрала передусім початкову школу, намагаючись нав'язати їй польський виховний ідеал²⁸⁸. Ця школа мала створити такий тип громадянина, для якого «найвищим правом у його громадянській діяльності буде „Salus Republicae”!»²⁸⁹.

Відповідно до урядової статистики, станом на 1 грудня 1924 р. у Львівському воєводстві діяло 1452 державні школи з польською мовою навчання, 942 з українською та 3 з німецькою; у Станиславівському – відповідно 365, 796 і 9; у Тернопільському – 832, 527 і 1. Тут навчалися учні польської, української, німецької, а також єврейської національностей (табл. 8). Державних шкіл, де б навчали мовами їдиш та іврит у Польщі не було. Наведені в табл. 8 дані засвідчують певний рівень асиміляції серед єврейського населення Галичини, оскільки кількість учнів юдейського віросповідання значно перевищує кількість учнів єврейської національності, тобто частина галицьких євреїв позиціонувала себе та своїх дітей як «поляків юдейського віросповідання»²⁹⁰. Попри певні перешкоди у здобутті школярами освіти рідною мовою станом на 1931/32 н. р. у трьох галицьких воєводствах 98,6 % дітей шкільного віку навчалися у початкових школах²⁹¹.

Табл. 8. Кількість учнів державних початкових шкіл відповідно до віросповідання та національності станом на 1 грудня 1924 р.

Воєводства	Віросповідання					Національність				
	Римокатолики	Грекокатолики	Євангелісти	Юдеї	Інше	Поляки	Українці	Німці	Євреї	Інша
Львівське	157485	128929	196	33765	35	169327	127944	393	22547	9
Станиславівське	24647	105931	123	16169	–	29055	106009	606	11201	–
Тернопільське	49270	91547	79	13250	1	56112	89296	54	8685	–

Джерело: AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250 K. 43.

Шкільний закон 1924 р. ускладнив ситуацію в освітній сфері. Зловживання польської влади під час проведення плебісцитів щодо мови навчання призвели до реорганізації українських шкіл на польські або двомовні. Кількість українських шкіл у ЛШО становила у 1921–1922 рр. – 51,7 %, у 1929–1930 рр. – 15,1 %, у 1937–1938 рр. – 6,9 % від загальної кількості початкових шкіл²⁹². Відповідно до статистики, у 30-х роках ХХ ст. зі ста українських дітей українські початкові школи відвідувало близько 7 %, утраквістичні – 45 % та польські – 48 % (українську мову вивчали як окремий предмет)²⁹³. Переважна більшість українських початкових

²⁸⁸ Chępił M. Ciernistą drogą... S. 79–81.

²⁸⁹ Народне шкільництво в Польщі напередодні реформи. *Учительське слово*. 1925. Ч. 11. 1 листопада. С. 12–13.

²⁹⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 43.

²⁹¹ Statystyka szkolnictwa 1931/32. S. 9.

²⁹² Syrynyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 55.

²⁹³ Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 488.

навчальних закладів належали до шкіл I ступеня (одно- та двокласні). Загалом у Галичині шкіл найнижчого ступеня було найбільше – 67 % з усіх (із 4498 – 3354), II ступеня – 19,5 % (971). Найменше діяло шкіл III ступеня – 13,5 % (673)²⁹⁴. На складній ситуації в українському шкільництві наголошував громадський діяч, педагог Олександр Тисовський у праці «З гадок про школу»: «Школа поміщена серед бруду, в старих темних, обдрапаних саях, в яких про найменші гігієнічні і естетичні вимоги не можна мріяти, є культурним абсурдом, є систематичним придувлюванням культурних засновків в душі молодого покоління». Він зазначав, що в такій школі «можна від біди навчати», але «ніяк виховувати»²⁹⁵. Педагог критикував польську владу за те, що замість виділення коштів на освіту, витрачали кошти на розбудову збройних сил та розвиток промисловості²⁹⁶.

Складною була ситуація з українськими державними міськими народними школами. У Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у міжвоєнні роки функціонувало лише 6 шкіл з українською мовою викладання (з них одна семикласна у Львові), у той час на цих теренах діяла 491 польська школа, зокрема, 258 у Львівському, 133 у Станіславівському та 100 у Тернопільському воєводствах²⁹⁷.

На Холмщині, Поліссі та Підляшші польська влада, скориставшись низьким рівнем національної свідомості місцевих українців, ліквідувала всі початкові національні школи. Свої дії влада аргументувала тим, що місцеве населення не висуває жодних вимог стосовно української мови навчання, натомість надає перевагу державній мові, яка відкриває ширші можливості в житті²⁹⁸. На Волині у 1920-х роках, за даними польських урядовців, діяло 453 т. зв. українських школи (частина з них були утраквістичні (з обов'язковим вивченням польської мови, географії та історії Польщі), а в решті шкіл – українську мову вивчали як окремий предмет, навчали учнів переважно польською мовою з першого класу), а польських шкіл було 556, це при тому, що українці склали тут майже 80 % місцевого населення²⁹⁹. Відповідно до урядової статистики, в 1924/25 н. р. у Волинському шкільному окрузі загалом діяло 1106 шкіл, з яких 682 польськомовні (61,6 %), 94 польсько-українські (8,4 %), 301 українська (27,2 %)³⁰⁰.

Ініціаторами створення українських приватних шкіл і закладів позашкільного виховання молоді переважно були члени українських культурно-освітніх товариств. Наприклад, у 1923/24 н. р. під керівництвом Українського педагогічного товариства (УПТ) (а з 1926 р. – товариство «Рідна школа») у Галичині діяли 32 українські приватні школи із 129 вчителями та 4440 учнями, у 1939 р. функціонувало 33 таких навчальних заклади з 6088 учнями. Однак навіть у цих приватних школах польська влада всіляко намагалася обмежити навчання учнів за українськими підручниками та пильно стежила за дотриманням програми навчання польської

²⁹⁴ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні*. Київ, 1995. С. 944; Wasylczuk P. *Kwestia ukraińska w Polsce. Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 10–11. Październik-Listopad. S. 201.

²⁹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 410. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 33.

²⁹⁶ Там само. Спр. 23. Арк. 60–62.

²⁹⁷ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 24.

²⁹⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 21.

²⁹⁹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 158–159.

³⁰⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 19.

мови, польської історії та географії³⁰¹. Водночас висока оплата за навчання, а також надання частиною батьків переваги державним початковим школам, що в майбутньому мало полегшити їхнім дітям здобуття вищої освіти, призвели до того, що лише незначний відсоток українських дітей отримував освіту в приватних національних навчальних закладах³⁰².

У міжвоєнній Польщі школярі німецької національності мали змогу навчатися в освітніх закладах різних типів: державних і приватних школах із німецькою мовою навчання; державних і приватних утравістичних школах (польсько-німецьких); у німецьких класах при державних школах із польською мовою навчання (з вивченням німецької мови, релігії німецькою мовою як окремого предмета, у випадку коли налічувалося понад 15 учнів євангельського віросповідання); державних школах з польською мовою навчання³⁰³. Принцип утравізму, який застосовували щодо українців, у німецькому шкільництві був запроваджений лише частково. Зазвичай на вимогу німецької меншини, яка настоювала на обмеженні спільного навчання учнів німецького та польського походження, які відвідували один клас, створювали окремі школи або паралельні класи з німецькою мовою навчання³⁰⁴.

У південних і східних воєводствах шкільний закон 1924 р. ускладнив відкриття державних шкіл із німецькою мовою навчання, оскільки він не передбачав створення на цих теренах німецькомовних навчальних закладів. Нечисленні німецькі школи, які тут діяли, були засновані ще до початку Першої світової війни³⁰⁵. Наприклад, із 753 початкових шкіл з німецькою мовою навчання (з них 544 державні школи з 57012 учнями й 1137 учителями та 209 приватних з 11237 учнями та 458 учителями) і 177 польсько-німецьких державних шкіл (з 23311 учнями та 560 учителями), які діяли у 1926/27 н. р. у Польщі (відвідували їх близько 87 % усіх дітей німецької національності), у південних воєводствах було 82 початкові школи з німецькою мовою навчання (з них 11 державних і 71 приватна) з 4016 учнями та 2 польсько-німецькі державні початкові школи з 191 учнем. Це становило 9 % від усіх державних і 4,6 % приватних німецьких початкових шкіл. Натомість у західних воєводствах діяло 71,6 % усіх державних і 75,4 % приватних німецьких початкових шкіл Польщі, а в центральних – 18,4 % і 19,6 % відповідно. У східних воєводствах діяло 8 шкіл з німецькою мовою навчання (з них 3 державних і 5 приватних), де навчалось 350 учнів та 1 польсько-німецька публічна школа з 44 учнями, що становить 1 % і 0,4 % відповідно³⁰⁶. Зауважмо, що в 1929/30 н. р. на Волині взагалі не було державних початкових шкіл із німецькою мовою навчання, функціонувало лише 32 приватні

³⁰¹ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 948.

³⁰² AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 6.

³⁰³ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 141; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 106. K. 2.

³⁰⁴ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 155.

³⁰⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 52.

³⁰⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 53; Stoliński Z. Szkolnictwo niemieckie w Polsce. Warszawa: Wyd-wo Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1927. S. 4.

німецькомовні початкові школи та 4 приватних утраквістичних школи³⁰⁷. У 21 державній школі німецька мова була запроваджена як факультативний предмет³⁰⁸.

У 1934/35 н. р. зі 4987 дітей німецької національності, які навчалися в початкових школах ЛШО, у державних школах із мовами викладання іншими, ніж німецька, навчалася у Львівському воєводстві у 55 школах 677 учнів-німців, у Станиславівському – у 91 – 1032, а в Тернопільському – у 25 школах 158 учнів-німців³⁰⁹. Тобто 37,4 % німецьких дітей здобували початкову освіту у державних навчальних закладах із мовами викладання іншими, ніж німецька. У 1934/35 н. р. 59,1 % учнів німецької національності Галичини навчалися рідною мовою у приватних німецьких навчальних закладах, а решта – в німецькомовних державних школах (табл. 9).

Табл. 9. Початкові школи з німецькою мовою навчання у ЛШО

Воєводства	1926/27 н. р.				1934/35 н. р.			
	При- ватні школи	Учні	Державні школи	Учні	При- ватні школи	Учні	Державні школи	Учні
Львівське	24	963	3	210	30	1350	1	50
Станиславів- ське	29	1283	3	132	24	1348	2	122
Тернопільське	9	214	–	–	11	250	–	–

Джерело: Stoliński Z. Szkolnictwo niemieckie w Polsce. S. 4; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 150–151.

У 1938/39 н. р. у Галичині учні німецького походження відвідували 19 державних і 84 приватних школи (з них у Львівському воєводстві діяло 36 приватних і 12 державних, у Станиславівському – 35 і 6 відповідно, у Тернопільському – 13 і 1). Навчали німецькою мовою лише в 7 школах католицьких і в 16 школах лютеранських громад, у решті навчальних закладів низку предметів викладали польською мовою³¹⁰. До прикладу, у Волинському шкільному окрузі станом на 1932 р. діяло 80 приватних загальноосвітніх шкіл, які утримувала німецька меншина краю³¹¹. Зауважмо, що польська меншина в Німеччині станом на 1 липня 1931 р. мала 64 приватних загальноосвітніх початкових школи з 1887 учнями, водночас також діяло 23 доповнювальні школи з 759 школярами, 96 курсів із вивчення польської мови з 3730 слухачами та 28 дошкільних закладів із 506 дітьми³¹².

Наприкінці 30-х років після загострення польсько-німецьких відносин влада активізувала кампанію із ліквідації приватних німецькомовних навчальних закладів. Наприклад, у 1939 р. закрито школу в колонії Розенберг коло Львова,

³⁰⁷ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 188.

³⁰⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 24.

³⁰⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 52; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 150–151.

³¹⁰ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 150–151.

³¹¹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9157. Sygn. 162. K. 122–123.

³¹² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18440. Sygn. 2237. K. 4–5.

оскільки її відвідувало дев'ятеро учнів і, як зазначав куратор Т. Купчинський, рівень навчання польської мови не відповідав приписам навчальних програм початкових шкіл, рекомендованих МВіО³¹³. З цієї ж причини було закрито школу в Зимній Воді, в якій навчалось шестеро дітей. Натомість у листі начальника відділу МВС Ю. Савіцького (J. Sawicki) до воєводського управління у Львові від 14 січня 1939 р. зазначено, що закриття школи в Зимній Воді до певної міри є відповіддю польської влади на ліквідацію польськомовної школи в Бронсвальді (Німеччина)³¹⁴.

Приватні початкові німецькомовні освітні заклади були типовими зразками ортодоксально-конфесійної школи Німеччини, перебували на повному утриманні німецьких громад і підпорядковувалися лютеранському духовенству. Завдяки фінансовій підтримці з боку Німеччини вони були набагато краще оснащені, ніж українські, а подекуди – й польські, однак для випускників цих шкіл продовження навчання в гімназіях було мало доступним. Молодь вступала переважно до ремісничих шкіл³¹⁵.

Розвиток єврейського шкільництва ускладнювався як політикою колонізації, так і культурною, політичною та мовною неоднорідністю єврейської спільноти (частина євреїв рідною мовою вважала їдиш, інша – іврит, асимільовані – польську). У міжвоєнні роки єврейські діти мали змогу навчатися у різних типах загально-освітніх шкіл (державні та приватні). До державних єврейських шкіл із польською мовою навчання належали «шабасувки» (відповідно до приписів МВіО з 1923 р. навчали тут за програмами польських шкіл із двогодинним курсом юдаїзму, а учні були звільнені від занять у суботи та на єврейські свята; однак через низький рівень навчання їх відвідувало менш як 10 % усіх учнів-євреїв). Державні школи фінансувала держава на підставі взятих на себе зобов'язань відповідно до Малого Версальського трактату. У 1921/22 н. р. у Польщі, переважно на теренах колишнього Королівства Польського, діяла 191 єврейська державна школа з польською мовою викладання, в якій навчалось 34200 учнів і працювало 1046 учителів. З кожним роком кількість цих шкіл зменшувалася, унаслідок об'єднання їх із польськими навчальними закладами³¹⁶. Неподоодинокими були випадки усунення з цих шкіл учителів і директорів єврейської національності та заміна їх християнами³¹⁷. Ці школи мали виховувати свідомих польських громадян. З цією метою запроваджено обов'язкове вивчення польської мови, історії та географії Польщі. Добре володіння державною мовою мало стати своєрідною перепусткою до кращого життя, зокрема, відкривало ширші можливості для подальшої освіти. Ці школи передусім сприяли асиміляції єврейського населення³¹⁸.

³¹³ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9157. Sygn. 162. K. 103.

³¹⁴ Ibidem. K. 107.

³¹⁵ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 250–255.

³¹⁶ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163; Żyndul J. Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowoschodniej w XX wieku. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2000. S. 124.

³¹⁷ Po «Ugodzie». Nauczycielem religii mojżeszowej – chrześcijanin. Interpelacja posła Hartgłasa i tow. z Koła Żydowskiego. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 353. 24 grudnia.

³¹⁸ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 123.

Зауважмо, що єврейські діти також навчалися в польських та українських початкових школах³¹⁹. Зокрема, як у своїх спогадах зазначав Я. Слаби, у польськомовній школі ім. Міцкевича у Львові поряд з поляками та українцями навчалася велика кількість єврейських дітей, для яких окремо викладали лише урок релігії, де навчали рабини³²⁰.

У єврейському приватному шкільництві викристалізувалося декілька напрямів: релігійні школи, мішані школи для дітей різних віросповідань та світські, які утримували релігійні гміни, товариства та організації, політичні партії, приватні особи тощо. Релігійні школи з мовою навчання їдиш займали домінуючі позиції, оскільки традиційно освіта євреїв була спрямована на пізнання релігії. Увесь навчальний і виховний процес у них ґрунтувався на релігійних догмах, запроваджувалися обов'язкові релігійні практики. У школах змішаного типу навчалися учні різних національностей, викладали світські учителі, духовенство. У навчальних програмах певну кількість годин відводили на навчання релігії для школярів різних віровизнань (цей предмет був факультативним, і діти відвідували його лише за згодою батьків чи опікунів), навчання релігії перебувало під контролем релігійних організацій і шкільної влади. У світських школах у навчальному та виховному процесі релігійні догмати були відсутні³²¹. У них єврейську молодь намагалися зацікавити єврейською культурою, літературою та історією. Частина предметів, зокрема, історію та географію, польську мову, викладали державною мовою. Випускники світських приватних шкіл, які належали до єврейської меншини, після закінчення навчання краще ідентифікували себе з польським суспільством. Випускник цієї школи усвідомлював, що може вільно засвоювати польську культуру, при цьому плакуючи власну національну ідентичність. Лише деякі відмовлялися від єврейських цінностей та релігії. Усі єврейські приватні школи, які домагалися зрівняння в правах з державними навчальними закладами, були зобов'язані не лише дотримуватися програм державних шкіл, а насамперед їхніх виховних принципів. У навчальних програмах акцентовано на необхідності пробудження в учнів польської національної та державної свідомості³²².

Станом на 1936 р. у Польщі діяло 1465 єврейських шкіл (державних, релігійних, світських), де навчалася близько 170 тис. учнів. У 1937/38 н. р. у Польщі діяло 452 приватні школи для учнів єврейського походження, з них з мовою навчання їдиш – 57, на івриті – 162, їдиш та іврит – 7, польською та їдиш – 112, польською та іврит – 114, однак у них навчалося близько 21 % усіх єврейських учнів, решта відвідували польські, українські або утраквістичні школи³²³. Наприклад, станом на 1934/35 н. р. з усіх 425566 школярів у державних початкових школах навчалося 343671 учень-єврей (80,8 %), а в приватних – 81895 осіб (19,2 %). Цього ж навчального року у Львівському воєводстві в приватних початкових школах з 6225 учнів

³¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 1001. Арк. 12.

³²⁰ Słaby J. Współzycie różnych narodowości (wywiady).

³²¹ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 95. K. 1-6; Ibidem. Sygn. 96. K. 2; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 118, 121.

³²² Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 119, 123, 126.

³²³ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. S. 163, 204-205.

було 1366 (21,9 %) євреїв, у Станиславівському – з 3678 школярів навчалось 498 (13,5 %) учнів-євреїв; у Тернопільському – 2943 і 1026 (35 %) відповідно³²⁴.

Порівнюючи ситуацію з єврейським шкільництвом в УСРР, зауважмо, що у 20-х роках ХХ ст. традиційну систему єврейської освіти замінили державними початковими та середніми єврейськими школами з мовою навчання їдиш. Загалом у 1929–1930 рр. у підрадянській Україні діяло 786 єврейських шкіл з мовою навчання їдиш з 82 тис. учнів, а в 1935 р. – 468 єврейських початкових шкіл із 80827 учнями, також функціонувало 627 німецьких навчальних закладів з 60169 школярами, 238 польських із близько 32000 учнів тощо. Навчальний процес у цих школах перебував під ідеологічним контролем і сплановано відповідно до норм соціалістичного виховання. З кінця 30-х років ХХ ст. єврейські навчальні заклади в підрадянській Україні почали закривати³²⁵.

Інші нечисленні національні меншини Галичини в окреслений період приватних шкіл із рідною мовою навчання не мали, їхня молодь здобувала освіту в польських, німецьких, українських державних чи приватних школах. Позашкільні навчальні курси релігії, вірменської мови та культури організовувала у своїх храмах вірменська громада. У середовищі чеської етнічної групи культурно-освітню діяльність провадило товариство «Чеська бесіда»³²⁶.

Частка польського уряду у фінансуванні шкільництва була незначною. Відповідно до звіту львівського воєводи, на школи Львова у 1931–1932 рр. було спрямовано лише 5,3 % бюджету, у 1932–1933 рр. – 5,4 %, у 1934–1935 рр. – 5 %; на школи у повітах Львівського воєводства ще менше – від 0,4 до 0,7 % бюджету. Саме тому сотні тисяч дітей національних меншин опинилися поза початковими школами з рідною мовою навчання³²⁷.

З 1922 по 1938 рр. у Галичині майже вдвічі збільшилася кількість середніх навчальних закладів. Якщо в 1922/23 н. р. тут діяло 15 % гімназій від загальнопольської кількості, то в 1937/38 н. р. – 18 %³²⁸. У 1928 р. у Львівському воєводстві діяло 37 державних середніх шкіл, у Станиславівському – 11, у Тернопільському – 12³²⁹. Щодо приватних середніх шкіл, то у Львівському воєводстві їх було 35, у Станиславівському – 16, у Тернопільському – 9³³⁰. У Галичині, у порівнянні з іншими теренами Польщі, найбільше відкрилося приватних навчальних закладів – 19, це при тому, що у міжвоєнні роки на решті земель простежувалася тенденція до зменшення кількості шкіл цього типу. Загалом у 1937/38 н. р. діяло 138 середніх навчальних закладів (65 державних, 69 приватних і 4 муніципальних школи), з

³²⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. S. 11, 14.

³²⁵ Детальніше див.: ААН. Зесп. 322. Sygn. 2349. К. 262; Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. С. 297; Найман О. Я. Історія євреїв України. Київ: Ін Юре, 2003. С. 385; Z. E. Ciernista droga szkolnictwa żydowskiego. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 286. 23 grudnia.

³²⁶ Войналович О. Проблеми становлення єврейської шкільної освіти в Україні в 20-х роках. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції (Київ, 8–9 грудня 1994)*. Київ: Асоціація юдаїки України, 1995. С. 31–32; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 143.

³²⁷ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 242.

³²⁸ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa... S. 121–122.

³²⁹ ААН. Зесп. 14. Mikrof. В 9164. Sygn. 169. К. 12–15.

³³⁰ Ibidem. К. 47–50.

них 84 у Львівському воєводстві (по 28 чоловічих, жіночих і коедукційних), 30 у Станіславівському (8 чоловічих, по 11 жіночих і коедукційних), 24 у Тернопільському (по 4 чоловічих і жіночих та 16 коедукційних). У 1938 р. у ЛШО діяло: 21 % державних середніх шкіл і 16 % приватних від загальнопольських³³¹. У середніх навчальних закладах в 1921/22 н. р. навчалось 53 % римо-католиків, 23 % – юдеїв, 22,7 % – греко-католиків, 1 % – інших віросповідань, у 1935/36 н. р. – 58,5 % римо-католиків, 21,7 % – юдеїв, 19,5 % – греко-католиків, 0,3 % – інших віросповідань³³². Політик Дмитро Великанович стверджував, що в середніх приватних і державних школах Польщі переважають учні-поляки. Співвідношення учнів-німців у школах цього типу відповідало загальній кількості населення. Зате учнів-євреїв було майже втричі більше, ніж їх відсоткове співвідношення до кількості населення. Натомість учнів-українців у п'ятеро менше ніж їх відсоткове співвідношення до кількості населення (табл. 10). Зауважмо, що у 1921/22 н. р. у середніх школах також навчалось 1,7 % (3403) учнів православного віросповідання, однак, як зазначав Д. Великанович, сюди належало лише 2/3 українців, решта становили білоруси, росіяни тощо. У 1928/29 н. р. цей відсоток був 2,4 % (4979) відповідно³³³.

Табл. 10. Співвідношення кількості учнів польської, української, єврейської та німецької національностей у середніх навчальних закладах Польщі

Національність	1921/22 н. р.		1928/29 н. р.	
	Учні %	Учні тис. осіб	Учні %	Учні тис. осіб
Поляки	65,6	135043	67,7	137793
Українці	3,4	6929	4	8279
Євреї	23,7	48849	21,6	43473
Німці	5,5	11219	4,1	8304

Джерело: Фреквенція українських дітей у середніх державних і приватних школах. (Прилюдний відчит посла т. Великановича). *Шлях виховання й навчання*. 1934. Ч. 1. Січень-лютий-березень. С. 56–57.

У перші повоєнні роки українське середнє шкільництво Галичини було представлене шістьма державними гімназіями, заснованими до Першої світової війни (у Львові (2), Коломиї, Перемишлі, Тернополі, Станіславові), та паралельними класами з українською мовою викладання в Стрию і Бережанах, а також сімома приватними гімназіями з українською мовою викладання (у Львові, Перемишлі, Яворові, Рогатині, Чорткові, Долині, Городенці) та трьома двомовними польсько-українськими (у Рогатині, Яворові, Турці)³³⁴. Станом на 1 січня 1923 р. у державних україномовних гімназіях навчалось 4445 учнів, з яких 4086 греко-католицького

³³¹ Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa... S. 121–123.

³³² Наші втрати в середнім шкільництві. *Нова Зоря*. 1938. Ч. 54. 21 липня. С. 3.

³³³ Фреквенція українських дітей у середніх державних і приватних школах. (Прилюдний відчит посла т. Великановича). *Шлях виховання й навчання*. 1934. Ч. 1. Січень-лютий-березень. С. 56–57.

³³⁴ ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 19; Мудрий В. Передісторія Великого Зриву. *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег; Канада: Видав Д. Микитюк, 1958. С. 39.

віросповідання, 10 – римо-католицького, 339 – юдейського, 10 – інших віросповідань³³⁵. За час польського панування у Галичині не відкрито жодної нової державної української гімназії (на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші їх не було взагалі), натомість діючі фактично реорганізовано на утравквістичні, оскільки в них запровадили навчання математики, польської та латинської мови, гімнастики, історії, географії та науки про Польщу – польською мовою, а вчителі цих предметів були поляками за національністю. На українську і польську мови припадала однакова кількість годин у всіх класах. Більшість українських гімназій мали гуманітарний профіль. Зі 130 год навчання на тиждень, 70 припадало на гуманітарні предмети і 21 на точні, решта часу відводили на гімнастику, спортивні ігри тощо³³⁶.

Польська влада намагалася так організувати навчальний процес у державних україномовних гімназіях, щоб випускники цих шкіл стали гідними громадянами Польщі. Зокрема, учні відзначали річницю Незалежності Польщі, Конституції 3 травня, вшановували Президента, влаштовували акції з нагоди іменин чи річницю смерті Ю. Пілсудського, іменин маршала Е. Ридза-Смігли тощо³³⁷. За таких умов українські педагоги більшу увагу зосереджували на опрацюванні теоретичних засад національного виховання. Учителі, зокрема Яким Ярема, були переконані у тому, що кожен народ має право на власну школу, національну систему освіти, а виховання може відбуватися лише рідною мовою, на підставі рідної культури³³⁸. Попри те, що гімназії фінансували з державного бюджету, педагоги-українці виховували учнів у національному дусі, прививали любов до української культури і традицій, формували в них національний світогляд. Зокрема, жителька міжвоєнного Львова Олена Царик у своїх спогадах зазначала, що її брат навчався в одній із державних українських гімназій, де учні активно організовували відзначення Шевченківських урочистостей³³⁹. Українські педагоги зосередили свої зусилля на опрацюванні концептуальних підвалів національного виховання, на розвитку теоретичних і практичних засад формування національної свідомості³⁴⁰.

Завдяки зусиллям громадських діячів та культурно-освітніх товариств кількість українських приватних середніх навчальних закладів значно зросла: з 11 шкіл цього типу у 1923 р. (у Чорткові, Дрогобичі, Городенці, Яворові, Коломиї, Львові, Перемишлі, Рогатині, Станиславові, Тернополі, Золочеві)³⁴¹ до 19 гімназій та 16 ліцеїв у 1937/38 н. р.³⁴² Ці заклади забезпечували високий рівень навчання, виховували патріотично свідомих громадян, борців за українську ідею³⁴³. Однак ці середні школи не могли задовольнити потреб української молоді в здобутті освіти.

³³⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 5.

³³⁶ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B 9188. Sygn. 193. K. 27–27 a; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 379; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 64.

³³⁷ Звідомлення про життя і працю в державній гімназії з українською мовою навчання – філії у Львові у 1937–38 шкільному році. Львів: Накладом «Батьківського кружка», 1938. С. 20–21; Chepil M. Ciernistą drogą... S. 85.

³³⁸ Ярема Я. Нова фаза в розвитку європейської школи. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 10–11.

³³⁹ Saryk O. Współżycie różnych narodowości (wywiady).

³⁴⁰ Chepil M. Ciernistą drogą... S. 86.

³⁴¹ ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 19.

³⁴² Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489.

³⁴³ Час і люди, ідеї й діло. (З приводу двадцятьп'ятьліття Рогатинської гімназії). *Рідна школа*. 1934. Ч. 18. 15 вересня. С. 256–257.

Наприклад, у 1931 р. одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, тоді як одна українська – на 230 тис. українців³⁴⁴.

До середніх шкіл належали й фахові школи. До 1932 р. українське фахове шкільництво мало приватний характер, оскільки відповідно до шкільного закону від 31 липня 1924 р. державними могли бути лише польські чи двомовні фахово-доповнювальні школи. Заснуванням та утриманням приватних шкіл цього типу займалися різноманітні організації, в тому числі господарські та релігійні. Приватні фахово-доповнювальні школи могли бути зрівняні в правах із державними за умови відповідності їх навчальних програм і рівня підготовки учнів міністерським вимогам. Навчальний план мав охоплювати предмети, яких навчали як державною (польська мова, наука про Польщу, професійна наука), так і українською мовою (українська мова, релігія, малювання)³⁴⁵.

Шкільна реформа 1932 р. зумовила збільшення кількості українських фахових шкіл і зміну організаційної структури професійного шкільництва. У 1932/33 н. р. у Галичині діяло 9 українських фахових шкіл (6 у Львові, по 1 в Станиславові, Перемишлі та Яворові), де навчалось близько 600 учнів, це 1,5 % від загальної кількості українців, які відвідували школи такого типу, 4 українсько-польських (навчали здебільшого українською мовою) та 166 польсько-українських (більшість предметів викладали польською). До початку Другої світової війни діяло 18 українських професійних шкіл³⁴⁶.

Станом на 1926 р. у Польській державі працювало 105 повітових сільськогосподарських шкіл, на українських теренах – жодної³⁴⁷. У 1935 р. уже 194 навчальні заклади готували спеціалістів (з них 5 вищих навчальних закладів, 12 середніх, 149 нижчих, 29 спеціальних). На західноукраїнських територіях діяло 43 навчальні заклади (1 – вищий навчальний заклад, 3 – середніх, 33 – нижчих і 6 спеціальних), однак лише в 4 із них (одній середній державній і трьох нижчих приватних школах) навчали українською мовою. З огляду на відсутність державного фінансування для забезпечення необхідної фахової підготовки селян заснування українських сільськогосподарських шкіл цілковито лягло на українські громадські організації³⁴⁸.

Єдиним державним ліцеєм, відкритим 1935 р. у Галичині, був Державний рільничий ліцей з українською мовою викладання в Черниці Бродівського повіту. До ліцею приймали учнів від 17 до 21 року, які закінчили шість класів середньої школи.

У міжвоєнні роки у складній ситуації перебували не лише українські державні середні школи, а й учительські семінарії. Станом на 1 січня 1923 р. у ЛШО діяло 2 україномовних учительських семінарії: у Львові, де навчалось 653 слухачі (з яких 644 – греко-католицького віровизнання, 2 – римо-католицького, 7 – юдейського³⁴⁹) із 22 учителями-українцями та у Перемишлі з 271 слухачем (із них 266 – греко-католиків і 5 – юдеїв³⁵⁰). Однак уже з 1923 р. розпочався процес ліквідації єдиної

³⁴⁴Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 34.

³⁴⁵AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 123–125.

³⁴⁶Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 125.

³⁴⁷Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини... С. 48.

³⁴⁸ЦДІАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 4; Там само. Арк. 10; Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільськогосподарських знань в Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... С. 14–15.

³⁴⁹AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 3.

³⁵⁰BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 26.

україномовної чоловічої семінарії у Львові. Жіноча українська учительська семінарія незабаром стала двомовною (польською мовою тут викладали історію, географію, науку про сучасну Польщу, педагогіку, психологію, історію виховання, науку про дитину, а також безпосередньо польську мову)³⁵¹. Та навіть попри те, що семінарія була утравквістичною, випускники-українці мали право викладати лише в українських школах, що значно ускладнило їх працевлаштування. Зауважмо, що з кінця XIX – початку XX ст. жіноча українська учительська семінарія виховувала національно свідомих педагогів, деякі з них, як-от У. Кравченко та Костянтина Малицька, стали активними громадськими діячками³⁵². Загалом в окреслений період у ЛШО діяло 8 утравквістичних учительських семінарій, де навчалося 1452 слухачі, з яких 1052 – римо-католицького віровизнання, 333 – греко-католицького, 67 – юдейського³⁵³.

Закриття україномовних семінарій відбувалося в умовах, коли в Польській державі надзвичайно гостро постала проблема підготовки вчителів, брак яких особливо відчували в селах. Зауважмо, що в 1920/21 н. р. у всіх учительських державних і приватних семінаріях ЛШО навчалося 2952 поляків, 2009 українців, учителями тут були 243 поляки і 151 українець. У 1922/23 н. р. у державних і приватних семінаріях кінцевий іспит склало 1785 поляків і 688 українців. У 1923 р. лише 60 % учителів-українців мали фахову освіту, а на початку 30-х років – 80 %³⁵⁴. Подібна ситуація склалася й на Волині, де у 20-х роках діяло лише 4 учительських семінарії, з яких дві приватні.

Якщо до 1932 р. українські вчителі здобували освіту у восьми утравквістичних учительських семінаріях, коєдукаційних курсах з українською мовою викладання та утравквістичних, семи приватних з українською мовою навчання, то після реформи мовою навчання педагогів стала польська. Українська залишилася мовою викладання в приватних учительських семінаріях і на курсах³⁵⁵. З 1934/35 н. р. єдиним закладом з українською мовою викладання була вчительська семінарія, якою опікувалися сестри чину св. Василя Великого, в ній навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів³⁵⁶. Як зазначали українські громадські діячі, після прийняття шкільного закону 1924 р., який передбачав перетворення учительських семінарій на двомовні, всі семінарії стали «польськими школами по духу, мові і навіть складу учителів»³⁵⁷.

Станом на 1937/38 н. р. у трьох галицьких воєводствах діяло 10 педагогічних ліцеїв і 1 педагогія. Оскільки українська молодь переважно здобувала початкову освіту, а середні навчальні заклади були доступні лише небагатьом, то переважна більшість українців втратила змогу отримати педагогічну освіту³⁵⁸. На думку педа-

³⁵¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 5; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241.

³⁵² Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 99.

³⁵³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 3; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 28.

³⁵⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 25–26; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 499.

³⁵⁵ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 243; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 71.

³⁵⁶ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 75–76; Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489.

³⁵⁷ Виконавчий розпорядок до шкільного закону для «кресів». Діло. 1925. Ч. 17. 25 січня.

³⁵⁸ Лемко Г. Підготовка майбутніх вчителів... С. 126.

гога Олександра Тисовського, ті українці, яким вдалося здобути фахову підготовку у польських педагогічних ліцеях чи педагогіях, після навчання тут польською мовою і наслідування польської культури не мали чіткого бачення розвитку української освіти та культури, які для них стали чужими³⁵⁹. Він також наголосив на відсутності кваліфікованих педагогів-українців, зазначивши, що егоїзм у праці вчителів-вихователів приносить лише хаос у процес виховання³⁶⁰. Саме серед українців було найбільше педагогів із низьким рівнем кваліфікації, наприклад, у 1925 р. у початкових школах – 23 тис., а в середніх школах і семінаріях – 43 %³⁶¹.

У міжвоєнні роки на теренах Галичини діяло 39 польських державних гімназій та 11 реальних шкіл. З яких 31 у Львівському, 9 у Станіславівському та 10 у Тернопільському воєводствах. Тут навчалося 19748 учнів, серед яких 13482 римо-католицького віровизнання, 1322 греко-католицького, 4739 юдейського та 205 інших віровизнань³⁶². Зауважмо, що після закриття рескриптом МВіО від 26 вересня 1930 р. української державної гімназії в Тернополі у Тернопільському воєводстві, де українці становили 55 % усього населення, діяло 8 польських державних гімназій (водночас 4 учительських семінарії та державна промислова школа), і жодної української³⁶³. У ЛШО також діяло 40 польських приватних гімназій, в яких навчалося 8058 учнів³⁶⁴. У цих школах навчання коштувало в середньому 5 зл. на місяць³⁶⁵.

У ЛШО польськомовними були також усі 19 державних професійних шкіл, серед яких 4 торговельні, 3 технічні та 12 ремісничі. Станом на 1 січня 1922 р. у цих школах навчалося 2740 учнів, з яких 376 українців та 2364 поляків. Щодо доповнювальних промислових шкіл, то з 45 навчальних закладів у ЛШО всі були польськими³⁶⁶. Польських учительських семінарій у краї діяло 11: 3 чоловічі, 7 жіночих, 1 коедукційна, де станом на 1 січня 1923 р. навчався 2271 слухач (з яких 2244 – римо-католиків, 17 – юдейського віросповідання, 10 – греко-католиків)³⁶⁷. Загалом у Польщі в 1931/32 н. р. з 53 педагогічних шкіл було 10 українських (8 приватних), натомість у 1937/38 н. р. з 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) залишилася лише 1 приватна українська³⁶⁸.

Потреби німецької громади у середній освіті задовольняли як державні, так і приватні навчальні заклади, які мали самостійне адміністративне управління, здебільшого діяли вони за фінансової підтримки німецьких громад чи субсидій

³⁵⁹ Струганець В. Р. Оцінка О. Тисовським становища шкільної освіти у Східній Галичині... С. 141.

³⁶⁰ ЦДІАЛ України, Ф. 410. Оп.1. Спр. 13 Арк. 16.

³⁶¹ Шкільна політика. *Учительське слово*. 1925. Ч. 4. 1 квітня. С. 18.

³⁶² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. К. 5; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 35.

³⁶³ Габлевич Б. Ліквідація гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998 / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми*. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 64.

³⁶⁴ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 72.

³⁶⁵ Słaby J. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady).

³⁶⁶ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 43–44.

³⁶⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. К. 3; Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 28.

³⁶⁸ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 945.

із Німеччини. Така підтримка була вкрай важливою на тлі скорочення кількості державних шкіл із німецькою мовою навчання, які влада або закривала, або реорганізовувала на польські, запроваджуючи в них паралельні класи для німецьких дітей³⁶⁹. У 1937/38 н. р. німецька меншина диспонувала 15 гімназіями для 2500 учнів (2 державними та 13 приватними). В окреслений період функціонувало також 6 приватних професійних шкіл, у тому числі 2 утраквістичні, в яких навчалося близько 300 учнів³⁷⁰. З 1937 р., відколи учителів почали готувати тільки педагогічні ліцеї, німецькі навчальні заклади цього типу були ліквідовані.

У Галичині учні німецького походження здобували середню освіту у 2-х приватних гімназіях: Львівській (з фізико-математичним нахилом) і Станіславівській (з гуманітарним спрямуванням), створених ще за часів ЗУНР на кошти протестантських громад. Тут працювали висококваліфіковані педагоги різних національностей: німці, українці, поляки, євреї. У Львівській школі навчався 101 гімназист, з яких 88 німецького походження, а в Станіславівській – 93, з яких 84 німці. Подібно до українських навчальних закладів, з 1922/23 н. р. їх також було перетворено на утраквістичні (державною мовою викладали релігієзнавство, географію, історію, польську мову та літературу). Випускники здобували обсяг знань, який давав їм змогу продовжити навчання у польських, німецьких, австрійських вищих навчальних закладах³⁷¹.

Молодь, студенти, вчителі та духовенство німецької національності старше 18 років, здебільшого евангельського віросповідання, підвищували свій освітній рівень у Німецькому народному університеті (Volkshochschule), який з ініціативи місцевого пастора Фріца Зеєфельда (Fritz Seefeld) з 1921 р. функціонував у колонії Дорнфельд біля Львова і за статусом прирівнювався до середнього навчального закладу. Знання тут поглиблювали не лише вихідці з Галичини, а й з-поза меж краю³⁷².

Потреби єврейської громади в середній освіті також задовольняли приватні навчальні заклади, появу яких прискорила запроваджена 1923 р. відсоткова норма навчання євреїв у середніх і вищих польських навчальних закладах. Євреї сприяли це негативно, звинувативши уряд у порушенні прав національних меншин, водночас вони активізували роботу з організації товариств самопомочі та жертвування коштів на розбудову приватного шкільництва. Загалом у 1922/23 н. р. у середніх школах навчався 52041 учень єврейської національності, або 23,5 % загальної кількості школярів Польщі. По всій Польщі діяло 48 приватних єврейських гімназій (10 з мовою навчання іврит і 38 з польською та івритом) та 43 ліцеї (9 та 34 відповідно).

³⁶⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 33. K. 48; Лисенко В. С. Полонізаційна політика Другої Речі Посполитої у сфері освіти на території Східної Галичини та Західної Волині у 20–30-ті роки ХХ століття. *Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали ІV всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах.* Кам'янець-Подільський; Дніпропетровськ.: Інновація, 2015. Ч. 1. С. 96–97.

³⁷⁰ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 142.

³⁷¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 53; Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2010. С. 23–24; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 151.

³⁷² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 151.

У 1938/39 н. р. у ЛШО функціонувало 11 приватних єврейських гімназій (9 «з правом публічності», 2 – «без права публічності») та 10 єврейських ліцеїв із польською мовою викладання (6 і 4 відповідно)³⁷³. Зауважмо, що учні-євреї надавали перевагу приватним єврейським середнім школам, оскільки, зокрема на 1934/35 н. р., тут навчалось 48 % від загалу учнів-євреїв середніх шкіл, у неєврейських приватних – 18,3 %, у державних – 30,9 %, іншої підпорядкованості – 2,2 %³⁷⁴.

У приватних єврейських гімназіях викладали польською мовою за програмами, затвердженими для державних гімназій Польщі. Середні школи з польською мовою навчання надавали найкращу базу для здобуття освіти у вищих навчальних закладах. Додатково вивчали іврит та історію євреїв, а також на вибір французьку чи англійську мови. У приміщенні гімназій були добре обладнані хімічна, фізична та біологічна лабораторії, кабінет малювання, майстерні, бібліотека. Випускники усіх єврейських гімназій отримували атестат зрілості такого ж зразка, як і випускники польських державних гімназій. Єврейська молодь також навчалась в польських, українських і німецьких гімназіях³⁷⁵.

Діти єврейської національності мали змогу навчатися як у державних польських професійних школах, так і в приватних єврейських навчальних закладах цього типу. Єврейська громада засновувала приватні фахові школи з декількох причин: по-перше, з метою підготовки євреїв до еміграції; по-друге, задля виховання нової інтелігенції; по-третє, задля скерування молоді на ті професії, які мали перспективи у майбутньому³⁷⁶. Євреї надавали перевагу приватним професійним школам і курсам. У 1934/35 н. р. у всіх професійних школах і курсах Польщі з 70759 учнів 11263 були юдейського віровизнання (з них у Львівському воєводстві навчалось 1964, у Станіславівському – 388, у Тернопільському – 215). Зокрема, в державних і самоуправних школах навчалось 1867 дітей-євреїв, у приватних – 9396 учнів. У 1937/38 н. р. з усіх 90818 учнів професійних шкіл і курсів 12921 дитина була юдейського віровизнання (з них у Львівському воєводстві навчалось 2357, у Станіславівському – 587, у Тернопільському – 293), з них 1472 учні навчалися в державних і самоуправних школах і курсах, а 11450 у приватних³⁷⁷. Єврейська молодь надавала перевагу професійним школам із польською мовою навчання. Наприклад, у 1937/38 н. р. ці школи відвідувало 10842 учні єврейського віровизнання, з них 5742 навчалися у професійних школах із польською мовою навчання, які святкували суботи. Школи з навчанням на івриті відвідувало 1664 учні, а двомовні з польською мовою навчання та івритом – 413, у німецькомовних професійних школах навчалось 2 учні³⁷⁸. Загалом у 1937/38 н. р. діяло 19 приватних єврейських професійних шкіл і курсів для 2400 учнів, з них 14 із мовою навчання їдиш та 5 – з польською та їдиш³⁷⁹. Так, єврейська громада Галичини

³⁷³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170, 184.

³⁷⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 24.

³⁷⁵ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. С. 161–164; Żydowskie życie umysłowe w cyfrach. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 279. 10 października.

³⁷⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 76.

³⁷⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 80–81; Parnas H. O program gospodarczy dla Żydów w Polsce. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 73. 3 stycznia.

³⁷⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 82.

³⁷⁹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170, 184.

у приміщенні школи ім. Абрагама Кона утримувала трирічну професійну школу для єврейських ремісників. Також діяли Ремісничка школа ім. А. Коркіса, жіноча професійна школа, Єврейська торгова школа та сільськогосподарська ферма на Сигнівці³⁸⁰. У віданні заснованого на початку 30-х років ХХ ст. у Львові Єврейського товариства комерційних училищ були комерційна гімназія та торгова школа.

Учительські кадри готував Єврейський педагогічний інститут, навчальні програми якого передбачали вивчення Танаха (Старого Заповіту), Талмуду, а також івриту, єврейської історії і сучасної єврейської літератури³⁸¹. До реформи 1932 р., зокрема в 1925/26 н. р., єврейська молодь мала змогу навчатися в 120 державних семінаріях, 71 приватній і на 3 державних учительських курсах. Загалом в окреслений період з 34500 слухачів єврейська молодь становила 1,8 %. Зауважмо, що окремих учительських державних семінарій з мовами навчання іврит чи їдиш у Польській державі не було, оскільки не функціонувало державних шкіл з цими мовами навчання. Натомість учителів для приватних шкіл з мовами навчання їдиш та іврит готували в 1925/26 н. р. 3 приватні семінарії з мовою викладання іврит, з яких одна для вихователів дошкільних закладів та одна приватна семінарія з мовою навчання їдиш. Після реформи 1932 р. учителі навчалися у трирічних педагогічних ліцеях та дворічних педагогіях. Державних закладів для навчання учителів івриту та їдишу так і не було засновано³⁸².

Відповідно до наведених МВіО даних за 1935/36 н. р. загалом у Польщі було 5628 учителів єврейського віросповідання, що становило 5,7 % від загальної кількості учителів усіх типів державних і приватних шкіл (98468). Серед учителів-євреїв 57 % (3210 осіб) рідною мовою вказали польську, їдиш чи іврит – 40,6 % (2288 осіб), українську – 14 осіб, німецьку – 11, двомовними були 35, «невизначеної мови» – 70³⁸³. Представники єврейської меншини Польщі мали змогу здобувати освіту в заснованому 1936 р. Єврейському народному університеті ім. Альберта Айнштайна. Хоч заклад і не належав до вищих навчальних закладів, керівництво університету – відомі учені та громадські діячі – вважало за потрібне знайомити студентів із найновішими досягненнями в галузі науки та техніки, новинками культури, зокрема, єврейської. До читання лекцій залучали спеціалістів різних галузей знань, які працювали на громадських засадах, безоплатно³⁸⁴.

У міжвоєнні роки у Галичині діяли такі вищі навчальні заклади: Університет ім. Яна Казимира, Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини і приватна Вища школа закордонної торгівлі. Характер вищих навчальних закладів мали також Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, Львівська музична консерваторія ім. К. Шимановського та ін. Відповідно до «Закону про вищі школи Польщі від 13 липня 1920 р.»³⁸⁵ мовою викладання у вищих навчальних закладах запровадили польську. Ці заклади підпорядковувалися МВіО, і саме міністр освіти затверджував їх статuti. З 1933 р. ректорів цих установ обирали раз на три роки (раніше – щорічно, як і деканів).

У 1929/30 н. р. у вищих навчальних закладах Львова навчалося 9458 студентів: у Львівському університеті ім. Яна Казимира – 5064 особи, у Львівській політехніці – 2847, в Академії ветеринарної медицини – 460, у Вищій школі закордонної

³⁸⁰ Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.).

³⁸¹ Там само.

³⁸² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 71–72.

³⁸³ Ibidem. K. 69.

³⁸⁴ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. С. 164–165.

³⁸⁵ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. S. 1277–1294.

торгівлі – 759. За кількістю студентів Львівський університет ім. Яна Казимира посідав третє місце в Польщі, політехніка – сьоме, як і Вища школа закордонної торгівлі, але серед приватних. За даними польського дослідника А. Бонуська, 55 % студентів цих вищих навчальних закладів були римо-католиками, 25,6 % – юдеями, 16,3 % – греко-католиками, 1,4 % – євангелістами, 1,3 % – православними та 0,4 % – інших віросповідань³⁸⁶. Зауважмо, що відповідно до запровадженої у 20-х роках відсоткової норми вступу до вищих навчальних закладів представників непольських національностей, норма прийняття студентів непольської національності становила близько 15 %. Наприклад, від загальної кількості жителів Львова 1931 р. українці з вищою освітою становили 3 %, середньою – 10 % і початковою – 67 %³⁸⁷. Українські студенти охоче навчалися у закордонних закладах. Усвідомлюючи необхідність відкриття українських вищих навчальних закладів, українські вчені та освітні діячі намагалися вирішити це складне питання, зокрема й з трибуни сейму³⁸⁸.

У листопаді 1918 р. МВіО Польщі присвоїло Львівському університету ім'я польського короля Яна Казимира, у 1924 р. польський парламент передав йому приміщення колишнього Галицького сейму. Студенти університету, в якому навчання провадили виключно польською мовою, навчалися на чотирьох факультетах: юридичному, медичному, теологічному і філософському (у 1924/25 н. р. поділено на гуманістичний і математично-природничий). У 1922/23 н. р. в університеті діяло 122 кафедри, на яких працювало 87 звичайних професорів, 5 надзвичайних і 159 осіб допоміжного наукового персоналу. У 1938–1939 рр. на 104 кафедрах працювало 64 звичайних, 22 надзвичайних професори та 110 доцентів. У 1922–1923 рр. на теологічному факультеті діяло 14 кафедр, у 1938–1939 рр. – 13; на юридичному – 28 та 16 відповідно; на медичному – 23 та 24, на філософському – 57, згодом на гуманістичному – 32, на математично-природничому – 19³⁸⁹. У 1926 р. тут навчалось 5743 студенти, з яких 897 були українцями (15,6 %) ³⁹⁰. З кожним роком серед студентів університету кількість представників національних меншин суттєво зменшувалася (табл. 11). Однак навіть тим українським студентам, яким вдавалося вступити в університет і про яких громадський діяч Юліан Редько писав, що вони «зреклися власного вогнища науки», в майбутньому не вдавалося працевлаштуватися на державних посадах³⁹¹.

³⁸⁶ Bonusiak A. Lwów w latach 1918–1939. S. 240–242.

³⁸⁷ Історія Львова / за ред. В. Секретарюка. Київ: Наукова думка, 1984. С. 216; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 79.

³⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 5–6.

³⁸⁹ Притула Я., Тарнавський Р. Університет Яна Казимира у Львові (1918–1939). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Довідкове видання: в 2 т.* Львів, 2011. Т. 1. С. 56–58.

³⁹⁰ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1435. K. 97–98.

³⁹¹ Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти... С. 40.

Табл. 11. Кількість студентів Львівського університету ім. Яна Казимира відповідно до віровизнання

Віровизнання студентів	1932/33 н. р.			1937/38 н. р.		
	Кількість студентів	%	Всього студентів	Кількість студентів	%	Всього студентів
Римо-католицьке	3906	53,1	7358	3654	72,1	5064
Греко-католицьке	1033	14		735	14,5	
Євангельське	95	1,3		66	1,3	
Православне	76	1		66	1,3	
Юдейське	2241	30,5		525	10,4	
Інше	7	0,1		18	0,4	

Джерело: Statystyka szkolnictwa 1932/33. S. 75; Statystyka szkolnictwa 1937/38. S. 83.

Активно розбудовувалася Політехнічна школа, до якої у листопаді 1919 р. приєднано Рільничу академію в Дублянах і Вищу школу лісового господарства у Львові, з яких було сформовано рільничо-лісовий факультет³⁹². Із січня 1921 р. Політехнічну школу перейменовано на Львівську політехніку. Того ж року в ній з метою підготовки вчителів математики, фізики, хімії й рисунка для середніх загальноосвітніх і спеціальних шкіл відкрито загальний факультет, який діяв до 1933 р. Львівська політехніка отримала статус вищого технічного навчального закладу. У міжвоєнні роки тут було шість факультетів із 74 кафедрами: сухопутної та водної інженерії, архітектурний, хімічний, механічний, рільничо-лісовий і загальний. Навчання тривало 4 роки, а на водному й шляховому відділах факультету сухопутної та водної інженерії – 4,5 роки. Тут діяла одна з найбільших у Європі науково-технічних бібліотек, яка мала статус федеральної. Кількість студентів невпинно зростала: від 1285 осіб у 1919/20 н. р., 2775 у 1933/34 н. р.³⁹³ до 3606 осіб у 1938/39 н. р.³⁹⁴ У 1932/33 н. р. з 3112 студентів навчалось 2242 римо-католиків, 304 греко-католиків, 62 євангелістів, 70 православних, 430 юдеїв та 4 інших віровизнань³⁹⁵.

У 1922 р. Львівська торговельна палата заснувала Вищу школу закордонної торгівлі у Львові, завдання якої – готувати фахівців у сфері закордонної торгівлі та в консульській службі. Навчання тривало три роки, а з 1931/32 н. р. запроваджено спеціальний навчальний четвертий рік для групи консульсько-експортних і загальноторговельних наук. У навчальній програмі цього закладу передбачено вивчення комерційних, суспільних, правничих та спеціальних предметів³⁹⁶. У 1932/33 н. р. навчалось 343 студенти, з яких 204 – римо-католицького віровизнання, 45 – греко-католицького, 11 – євангельського, 4 – православного, 77 – юдейського, 2 – інших

³⁹² Jaczewski B. Organizacja i finansowanie nauki polskiej... S. 33.

³⁹³ Statystyka szkolnictwa 1933/34. S. 69.

³⁹⁴ Львівська політехніка (1919–1939 рр.). *Історія львівської політехніки*. С. 16. URL: www.logos.biz.ua (дата звернення: 14.09.2016); Statystyka szkolnictwa 1937/38. S. 83.

³⁹⁵ Statystyka szkolnictwa 1932/33. S. 75.

³⁹⁶ Детальніше див.: Гелей С. Д. Львівська комерційна академія. Нарис історії: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. 624 с.; Шайнер А. І. Становлення й розвиток системи торговельного шкільництва Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період (до питання нормативно-правових та організаційних аспектів функціонування комерційних навчальних закладів Східної Галичини).

віровизнань³⁹⁷. У 1937/38 н. р. студіювало 759 студентів, з яких 532 римо-католиків, 108 греко-католиків, 18 євангелістів, 10 православних, 91 юдей³⁹⁸.

Після закінчення українсько-польської війни у жовтні 1919 р. поновилося навчання у Львівській ветеринарній академії. Провідні позиції, як і в інших вищих навчальних закладах Галичини, тут зайняли представники польського наукового середовища, що відкрито вимагали усунення від викладання українських учених та студентів, які не воювали на боці Польщі. Тож понад 40 колишніх воїнів Української Галицької армії змушені були закінчувати ветеринарні курси у м. Брно ЧСР³⁹⁹. У Львівській академії ветеринарної медицини (таку назву вона отримала 12 грудня 1922 р.) у 1932/33 н. р. навчалось 488 студентів, з яких 384 – римо-католицького віровизнання, 61 – греко-католицького, 31 – юдейського, 7 – православного, 3 – євангельського, 2 – іншого віровизнання⁴⁰⁰. У 1937/38 н. р. із 460 студентів, 386 – були римо-католиками, 42 – греко-католиками, 12 – православними, 5 – євангелістами та 15 юдеями⁴⁰¹.

У міжвоєнні роки функціонував заснований 1903 р. у Львові з ініціативи Анатолія Вахнянина та Станіслава Людкевича український Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, який діяв до 1939 р. У цей період на базі інституту було сформовано консерваторію за західноєвропейським зразком. При інституті діяла мережа філій у різних містах Галичини: Стрию, Станиславові, Дрогобичі, Перемишлі, Тернополі, Золочеві, Самборі, Сокалі, Рогатині тощо. Станом на 1937 р. в інституті та філіях навчалось близько 600 студентів і працювало 59 викладачів⁴⁰². Також у Львові діяв заснований 1902 р. з ініціативи Анни Нементовської приватний Музичний інститут, з 1905 р. реорганізований у Львівський музичний інститут, а з 1931 р. він отримав назву Львівська музична консерваторія ім. К. Шимановського.

Тривалі переговори щодо відкриття українського вищого навчального закладу, на яких українську сторону представляли голова НТШ Кирило Студинський та викладач Празького університету Р. Смаль-Стоцький, не увінчалися успіхом. Польська влада всіяко перешкоджала відкриттю українського університету в Галичині. Сейм та уряд з метою не допустити відкриття у Львові українського університету (вважали, що це зумовить спротив польської громадськості та спровокує польсько-українські сутички) розробляли різні проекти: відкрити україномовний університет у Станиславові⁴⁰³, перенести Український університет із Праги на польські землі, запровадити курси для українських студентів при Варшавському університеті, створити «Інститут Руський» з декількома українськими кафедрами чи то при Львівському, чи то при Ягеллонському університетах. Однак жоден із цих проектів не був реалізований⁴⁰⁴.

³⁹⁷ Statystyka szkolnictwa 1932/33. S. 75.

³⁹⁸ Statystyka szkolnictwa 1937/38. S. 83.

³⁹⁹ Стибель В. В., Падура М. Ф., Кирилів Я. І. Від першої кафедри ветеринарії у Східній Європі. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. Львів, 2014. Т. 16: Серія. Ветеринарні науки. № 3 (60). Ч. 1. С. 16.

⁴⁰⁰ Statystyka szkolnictwa 1932/33. S. 75.

⁴⁰¹ Statystyka szkolnictwa 1937/38. S. 83.

⁴⁰² Горак Я., Костишин В. Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка. *Енциклопедія Львова / за ред. А. Козицького, І. Підкови*. Львів, 2007. Т. 1. С. 377.

⁴⁰³ ЦДДАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 20–21; AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 12–13; APmL. Zesp. 80. Sygn. robocza. V-1. K. 173–174.

⁴⁰⁴ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18454. Sygn. 2251. K. 13–16.

Позбавлена можливості здобувати освіту у вищих навчальних закладах Галичини українська громада започаткувала університетські курси, які були покликані замінити скасовані українські кафедри. Однак легальні курси, засновані Товариством українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійським братством, були заборонені⁴⁰⁵.

Нелегальні університетські курси з філософським, правничим і медичним відділами, а згодом і технічним організовано 1920 р. Викладачами були такі відомі українські вчені, як-от Степан Балей, Михайло Возняк, М. Кордуба, Василь Герасимчук, І. Крип'якевич, Богдан Барвінський, І. Свенціцький, Іван Брик, Іван Ілевич, Ярослав Гординський, К. Студинський, Василь Щурат, Володимир Левицький, Василь Стасюк, Володимир Кучер, Я. Ярема та ін.⁴⁰⁶ 3 липня 1921 р. з ініціативи НТШ, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили, Ставропігійського інституту курси реорганізували в Український таємний університет у Львові, який діяв нелегально на громадських засадах і від початку діяльності зазнавав постійних переслідувань і репресій з боку польської влади⁴⁰⁷.

Рішення про відкриття таємного університету ухвалили на з'їзді українського студентства у Львові в липні 1921 р. І. Крип'якевич у своїх спогадах так пояснив причини його заснування: «Львівський університет під польською владою дістав назву ім. Яна Казимира і був цілком сполонізований; скасовано українські кафедри, які з важким трудом ми добули за Австрії; професори-українці не хотіли викладати по-польськи і їх позбавлено посад. У перших роках до університету мали вступ тільки студенти, що відбули службу у польським війську, через те українці не могли вчитися в університеті. Наша молодь проголосила бойкот і дала ініціативу до заснування приватного українського університету»⁴⁰⁸. Студентка Українського таємного університету Софія Панкевич-Смішко у спогадах зазначала, що у відповідь на «шовіністичну постанову» відповідно до якої юнаки, які прагнули вступити в польські вищі навчальні заклади, мали служити в польській армії, а дівчата належати до польських організацій, зокрема Червоного Хреста, українське студентство ще восени 1920 р. оголосило бойкот як вищим навчальним закладам, так і тим українцям, які записувалися на студії в польські університети⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Лозинський М. Український університет у Львові (Від власного кореспондента). *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 162.

⁴⁰⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5; Редько Ю. Українські високі школи у Львові (1920–1925) (Із споминів колишнього студента). *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 167–169.

⁴⁰⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2; Виздрик В. С. До питання становлення Українського таємного університету у Львові. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». Серія: Держава та армія*. 2009. № 652. С. 118; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 90–91.

⁴⁰⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 118.

⁴⁰⁹ Панкевич-Смішко С. Українські медичні курси у Львові і Тайний український університет. *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 177–178.

У 1921 р. створено сенат Українського таємного університету, до складу якого увійшли В. Щурат, М. Кордуба (декан історичного факультету), І. Крип'якевич, Іван Раковський, Володимир Вергановський (декан юридичного факультету), Роман Ковшевич, Іван Куровець (декан медичного факультету), Максим Музика, А. Вахнянин, І. Брик, С. Балей та ін. Заняття проводили в приміщеннях Академічного дому, НТШ, «Просвіти», Національного музею, закладах «Рідної Школи», підвалах собору св. Юра, у приміщенні «Кола правників» та інших українських організацій, на приватних квартирах викладачів і студентів. Під час вступу до університету абітурієнти подавали атестат зрілості, метрику, дві фотографії та сплачували 2 тис. польських марок⁴¹⁰.

Спочатку в університеті діяли три факультети – медичний, філософський та юридичний із 58 кафедрями. Згодом створено технічний відділ, на базі якого з 1922 до 1925 р. діяла Українська (таємна) висока політехнічна школа. З 1924 р. розпочалося навчання студентів на факультеті мистецтва під керівництвом Олекси Новаківського. Першим ректором Українського таємного університету було обрано В. Щурата, згодом – Мар'яна Панчишина, Миколу Чайковського, Євгена Давидяка. Станом на 1921/22 н. р. тут навчалось 1370 студентів. Найбільше їх студювало на юридичному факультеті (у 1921/22 н. р. навчався 841 студент, на філософському – 228, на медичному – 189, а на технічному – 112), однак найбільше кафедр діяло на філософсько-філологічному – 36 у 1924/25 н. р.⁴¹¹ Студенти мали змогу продовжувати студії у вищих навчальних закладах ЧСР, Австрії, Німеччини, Югославії⁴¹². Польські урядовці вбачали політичні мотиви в наданні випускникам університету права навчатися в іноземних вузах, бо неодноразово наголошували на зарахуванні їх на пільгових умовах. Чиновники були переконані, що рівень знань студентів-українців відповідав рівню випускників середніх навчальних закладів⁴¹³. Спростування подібних тверджень знаходимо у відповіді польського посольства в Німеччині від 20 листопада 1923 р. на звернення МЗС Польщі, в якому йдеться про те, що принаймні в Німеччині жоден університет не надавав пільг випускникам Українського таємного університету⁴¹⁴.

Провал 1924 р. переговорів українських політиків з польським урядом В. Грабського щодо реалізації постанови польського сейму від 1922 р. про відкриття українського університету протягом двох найближчих років негативно позначився на діяльності Українського таємного університету⁴¹⁵. Водночас постійні переслідування з боку польської влади, заборона службовцям державних установ працювати в університеті, дискримінація випускників, недостатня матеріальна база та брак коштів призвели до припинення його діяльності у 1925 р.⁴¹⁶ Громадський діяч

⁴¹⁰ Детальніше див.: Редько Ю. Українські високі школи у Львові (1920–1925)... С. 170; Sygnuk M. *Українці в Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 101.

⁴¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8.

⁴¹² Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 47; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 244.

⁴¹³ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 9.

⁴¹⁴ Ibidem. K. 12.

⁴¹⁵ Мудрий М. В обіймах політики: Український таємний університет у Львові, 1921–1925. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів: місто, суспільство, культура*. Т. 8. Ч. 2: *Культура, освіта, наука, церква*. Львів, 2012. С. 398.

⁴¹⁶ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 244; Качмар В. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. 21 с.

Ю. Редько писав, що «не було майже ні однієї лекції, що її поліція не розігнала б», водночас студентів заарештовували, а на викладачів накладали штраф⁴¹⁷. Викладачам, які паралельно працювали в державних гімназіях, погрозували звільненням з посад і позбавленням права на пенсійне забезпечення⁴¹⁸. І Крип'якевич так згадував про ці події: «Спершу польська влада дивилася крізь пальці на університет, але пізніше курс став гостріший: поліція намагалася “накрити” лекції, арештовано багато студентів, нас, викладачів, що були гімназійними учителями, двічі кликано до кураторії шкільної округи, але ми все відмовлялися від свідчень; врешті ми дістали офіційну заборону брати участь у т. зв. “руськім університеті” під загрозою втрати посади... Так остаточно наш університет почав занепадати...»⁴¹⁹.

Подібна доля спіткала й Високу політехнічну школу, яка діяла з 1922 до 1925 р. і фактично була технічним відділом Українського таємного університету. Створена на основі однорічних політехнічних курсів, що розпочали роботу в травні 1921 р. за ініціативи українських учених, які викладали тут загальнотеоретичні предмети, та за підтримки митрополита А. Шептицького, школа спочатку мала три відділи (факультети): загальний, машинний (машинобудівний) і лісничий (лісничо-агрономічний); згодом організовано хімічний і мистецький відділи. У вересні 1922 р. було затверджено статут установи, а ректором обрано Віктора Лучківа. У школі працювало близько 30 викладачів. Навчання тут тривало два роки (чотири семестри). Далі студенти мали змогу продовжити навчання у вищих навчальних закладах ЧСР, Австрії, Німеччини, Югославії. Навчалася у школі в 1921/22 н. р. 112 осіб, у 1922/23 – 156, у 1923/24 – 100⁴²⁰. Після закриття закладу в 1925 р. все його майно, як і у випадку з університетом, перейшло тим українським організаціям, які надавали йому фінансову підтримку.

Можливість українському студентству здобувати освіту надавала також заснована 1928 р. з ініціативи митрополита А. Шептицького греко-католицька Богословська академія у Львові, що діяла до 1944 р. (з вересня 1939 р. упродовж двох років періодично заняття проводив лише Йосиф Сліпий). Навчальний заклад виховував у слухачів релігійну та національну свідомість, знайомлячи їх із надбаннями української культури та героїчним минулим власного народу. Академія була створена на основі тимчасового теологічного відділу, організованого в Духовній семінарії для студентів Львівського університету після закриття тут українських кафедр. Першим ректором закладу на трілітню каденцію митрополит призначив Й. Сліпого. До 1932 р. діяв лише теологічний відділ з 12 кафедрами, а з жовтня 1932 р. – філософський із 6 кафедрами. Найбільше студентів навчалася у 1934–1936 рр. – 365 осіб, найменше – у 1929–1930 рр. – 159⁴²¹.

Єврейська спільнота Польщі хоч і не мала вищих навчальних закладів у Галичині, однак на інших польських теренах функціонували чотири єврейські приватні інституції вищого рівня: Інститут юдейських наук у Варшаві, Вища талмудична школа в

⁴¹⁷ Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти... С. 83.

⁴¹⁸ Редько Ю. Українські високі школи у Львові (1920–1925)... С. 173.

⁴¹⁹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). С. 118.

⁴²⁰ Syrnyk M. Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 107.

⁴²¹ З життя Духовної Семінарії у Львові. *Мета*. 1933. Ч. 10 (102). 5 березня; Іваник О. Митрополит А. Шептицький і розвиток освіти у Галичині першої половини ХХ століття. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 1. С. 114–115; Syrnyk M. Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 110–114.

Любліні (заснована в 1930 р. не була академічною школою в повному розумінні цього слова, не вимагала від абітурієнтів закінчення середньої школи, виховувала ортодоксальних рабинів), Релігійна семінарія (Школа рабинів) у Варшаві, Єврейський науковий інститут у Вільно. У них навчалося чимало випускників навчальних закладів Галичини єврейської національності. Інститут юдейських наук у Варшаві був заснований у 1928 р. за ініціативи Товариства поширення юдейських наук у Польщі (Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce), метою якого власне було заснування та утримування вищого навчального закладу юдейських та споріднених із ними наук, а також популяризація юдейських наук серед широкої єврейської громадськості Польщі шляхом організації наукових лекцій із юдаїзму; науково-популярних видавництв; відчитів, вечорів і наукових подорожей; заснування часописів, періодичних видань тощо⁴²². Інститут відповідав усім вимогам до вищих навчальних закладів. Мав два відділи: рабинський та історико-суспільних наук (тут здобували освіту переважно майбутні вчителі юдейських предметів середніх шкіл). Навчальна програма охоплювала загальну історію євреїв, історію та культуру євреїв у Польщі, а також допоміжні науки: Біблію, біблійну археологію, філософію та єврейську етику, педагогіку тощо. Єврейська молодь могла тут навчатися після закінчення середньої школи та успішної здачі вступного іспиту з юдаїстики. Студенти були зобов'язані також одночасно навчатися на філософському факультеті іншого вищого навчального закладу. Кількість слухачів сягала 70–80 осіб⁴²³. Релігійна семінарія (Школа рабинів) у Варшаві заснована в 1920 р. з ініціативи партії «Мізрахі». Це була школа рабинів, у якій вивчали й світські предмети. Навчальний заклад виховував рабинів на релігійних засадах, але у світському дусі. Мова викладання юдаїстичних предметів – іврит, талмудичних – їдиш, а світських – польська. Навчальний процес передбачав три підготовчі класи та п'ять семінарійних класів. У 1936/37 н. р. тут навчалося 169 слухачів. За період з 1926/27 по 1935/6 н. р. семінарію закінчило 152 студенти, які згодом обіймали посади рабинів або вчителів юдаїстичних предметів у середніх школах⁴²⁴. Натомість Єврейський науковий інститут у Вільно зосередив свою діяльність на дослідженні мови їдиш та єврейської літератури, праць мовою їдиш, підготовки відповідних фахівців. Діяльність інституту зосереджувалася у чотирьох секціях: філологічній, історичній, економічно-статистичній та педагогічно-психологічній. У цій установі працювало 16 працівників⁴²⁵.

Отже, освітня політика Польської держави міжвоєнного періоду унаслідок непродуманості та непослідовності завдала значної шкоди розвитку шкільництва національних меншин. Центральна влада і особливо місцева адміністрація взяли курс на реорганізацію непольських навчальних закладів, яка ускладнила навчання дітей рідною мовою, натомість призвела до розбудови мережі польського та утравістичного шкільництва. Однак обмеження чи навіть ліквідація шкіл непольського населення мали протилежні від очікуваних наслідки, прагнення здобуття освіти рідною мовою, культивування національних традицій та розвиток рідної культури лише посилювалися. Як наслідок, у міжвоєнний період національні меншини зберегли свою самобутність, діяла розгалужена мережа приватного національного початкового та середнього шкільництва.

⁴²² Statut Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce. Warszawa: Druk. «Astra», 1934. S. 1.

⁴²³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 111–112.

⁴²⁴ Ibidem. K. 113.

⁴²⁵ Ibidem. K. 113–114.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛИЧИНІ

5.1. Мовна політика та її реалізація в освітній сфері

Для національної ідентичності поляків культура мала вирішальне значення. Концепт нації, який сформувався в Польщі внаслідок її поділів (1772, 1793, 1795) і відсутності суверенітету протягом двох століть (1795–1918), ґрунтувався насамперед на культурних знаках. І мова була найважливішою культурною цінністю¹. У міжвоєнній Польщі польська мова була визначальною ознакою національної ідентичності та державності, маркером національної ідентичності, мова консолідувала тогочасне суспільство². Польські владні кола взяли курс на забезпечення польській мові провідних позицій в освітній, культурній, інформаційній, міжнаціональній сферах і державному управлінні. Однак спроби побудувати мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції національних меншин призвели до дискримінації непольського населення. Така державна мовна політика обмежувала суспільні функції регіональних і місцевих мов, зокрема української. Застосовуючи один з напрямів мовного планування – «планування статусу» однієї мови щодо інших, які використовують у суспільстві, – польські урядовці намагалися запровадити єдину мову в освіті (шляхом розширення мережі польських та утраквістичних шкіл, з подальшим витісненням чи обмеженням вживання мов національних меншин), засобах масової інформації (переслідуючи чи закриваючи непольські періодичні видання та пресу), політичній комунікації. Найактивніше колонізаційну політику польські урядовці провадили щодо українців, білорусів, литовців, німців, які, на їхню думку, загрожували внутрішній безпеці та цілісності держави. Для їхньої асиміляції застосовували різні методи: фальсифікацію історичного минулого, відомостей про національний склад приєднаних територій, а також репресії.

Зважаючи на кількісне домінування українців у Галичині та їх високу національну свідомість, польська влада на цих теренах провадила особливу національну та мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей, толерування та штучне поширення владою етнічних регіоналізмів (зокрема, лемків, гуцулів,

¹ Бартминьский Е. Польский язык как символ национальной самобытности. С. 27.

² Мацюк Г. Теоретичні засади опису мовних ситуацій у контексті прикладної соціолінгвістики. С. 69.

бойків) та асиміляцію українського населення³. Така мовна політика суперечила міжнародно-правовим зобов'язанням Польщі щодо національних меншин, зафіксованим у Малому Версальському договорі. Відповідно до цього трактату польський уряд в односторонньому порядку взяв на себе зобов'язання гарантувати права і свободи національних меншин (ст. 1, 2, 7–10). Зокрема, згідно зі ст. 8, меншини отримали однакові з титульною нацією права на заснування й утримання шкіл, виховних закладів, громадських організацій, в яких могли вільно використовувати рідну мову, при цьому фінансова підтримка їх з боку держави не передбачалася – національні меншини мали створювати їх власним коштом⁴. Це означає, що подібні заклади було віднесено до «приватної» сфери суспільних відносин, в яку держава не мала права втручатися ні фінансово, ні організаційно. Для непольського населення Галичини, зокрема українців і німців, позитивним моментом у цьому положенні було те, що держава зобов'язувалася не нав'язувати мови викладання у приватних школах, тобто фактично йшлося про право меншини на культурну автономію⁵.

Згідно зі ст. 9 Малого Версальського договору, у містах та округах, де «частка представників національних меншин є вагомою», польський уряд повинен забезпечити за бюджетні кошти функціонування початкових шкіл із навчанням рідною мовою й обов'язковим вивченням польської мови. Попри таке зобов'язання влади належного фінансування непольські навчальні заклади так і не отримали, оскільки національно-освітня політика держави була спрямована на колонізацію національних меншин. Початкове шкільництво непольського населення Галичини могло розвиватися лише за умови надання краю культурної автономії, однак цього так і не сталося. Про середню і вищу освіту рідною мовою у договорі не йшлося, що порушувало задекларований у ст. 7 принцип, який гарантував рівність усім громадянам перед законом, однакові цивільні та політичні права⁶. Чинність ст. 9 поширювалася на німецькомовне населення лише на теренах колишнього прусського володіння. Польська влада погодилася на функціонування шкіл з німецькою мовою навчання й на інших теренах, в тому числі колишнього Королівства Польського, і лише наприкінці 30-х років уряд у таємній ухвалі наказав поступово обмежувати вживання німецької мови як мови викладання, що безпосередньо було пов'язано з тогочасною міжнародною ситуацією⁷. Поширення чинності ст. 9 також на єврейські школи передбачала ст. 10. Польський уряд був зобов'язаний виділяти певні кошти на розвиток навчальних закладів для представників єврейської національності з рідною мовою викладання. Ці кошти мали переказувати шкільним комітетам єврейські гміни і розподіляти без контролю з боку держави. Єврейські гміни (до складу яких могли входити лише громадяни Польщі) мали формувати місцеві шкільні комітети, сфера діяльності яких поширювалася на створення початкових шкіл, керівництво ними та розподіл фінансування між окремими навчальними

³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 287–289; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 pp. С. 308–310.

⁴ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1938.

⁵ Марковський В. Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої... С. 108.

⁶ Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. S. 508; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 48.

⁷ Woźniak E. Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym. S. 13–14.

зкладами⁸. Положення ст. 9 були враховані у підзаконних та урядових актах, які впроваджувалися в життя, натомість свої зобов'язання за ст. 10 Польща так ніколи і не виконувала⁹.

Якщо порівняємо тексти Малоого Версальського договору і підписаного з ЧСР Сен-Жерменського договору, який набув чинності 16 липня 1920 р.¹⁰, то зауважимо, що ст. 1–8 цього документа повністю збігаються з відповідними статтями договору, укладеного з Польщею. Питання громадянства регулювали ст. 3–6. Мовних прав меншин, подібно до польського варіанта договору, стосувалися ст. 7–9. На відміну від ст. 9 договору, підписаного Польщею, згідно з якою уряд зобов'язувався забезпечити рідною мовою лише початкову освіту, чехословацькі громадяни мали змогу навчати своїх дітей рідною мовою у школах усіх ступенів – від початкових до вищих¹¹. Відповідно до ст. 10–13 ЧСР мала надати Підкарпатській Русі широкую автономію з власним самоврядуванням, створити орган, який мав би законодавчі повноваження в освітній, релігійній та мовній сферах, а також у питаннях місцевої адміністрації. Як і Польща, свої зобов'язання щодо автономії чехословацька влада до осені 1938 р. не виконала¹².

Про захист мовних прав меншин в освітній сфері йшлося у Ризькому мирному договорі від 18 березня 1921 р., зокрема, згідно із ст. 7 цього документа, українці, росіяни та білоруси отримали право розвивати рідну мову та культуру, зокрема, відкривати національні школи¹³. Однак ця стаття мала декларативний характер і жодних конкретних гарантій щодо мовних прав цих народів не містила.

Невдовзі Польська держава відмовилася від виконання правових зобов'язань перед непольським населенням, відкликавши у 1934 р. свій підпис під Малим Версальським трактатом, а міністр закордонних справ Ю. Бек подав до сейму законопроект про скасування зобов'язань щодо національних меншин.

Мовні права непольського населення в освітній сфері регулювали також інші закони та підзаконні акти міжвоєнної Польщі. Під тиском міжнародної спільноти Польська держава у своїх конституційних актах задекларувала принцип рівноправності всіх громадян і поваги до етнічних, расових, релігійних і мовних меншин. Березнева Конституція 1921 р. гарантувала громадянам право збереження їхньої національності, розвиток мови та національних особливостей (ст. 109). Національні меншини мали право на створення й утримання освітніх закладів і вільне використання у них рідної мови (ст. 110)¹⁴. Конституція від

⁸ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 37–39; Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską... S. 1938–1939; Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. S. 508.

⁹ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 48.

¹⁰ Treaty between the principal allied and associated powers (the British Empire, France, Italy, Japan and the United States) and Czechoslovakia, signed at St. Germain-En-Laye (1919, 10 September). URL: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-4.pdf> (дата звернення: 10.01.2016).

¹¹ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон... С. 67–68; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 257–258.

¹² Черничко С., Фединець Ч. Національна політика держави. С. 649; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 240–241.

¹³ Документи внешней политики СССР. Т. 3. С. 626–627.

¹⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. S. 653.

23 квітня 1935 р. дещо по-іншому трактувала права та обов'язки громадян: інтереси індивіда підпорядковувалися колективним інтересам, виразником яких була держава¹⁵. Конституція 1935 р. зберегла чинність ст. 109–110 Конституції 1921 р. Однак жодна не містила норм, які б гарантували меншинам право на освіту рідною мовою та державне фінансування непольських навчальних закладів. Як і в міжнародних договорах конституції обмежилися загальним формулюванням мовних прав національних меншин¹⁶.

Український правник Роман Домбчевський був переконаний, що саме ст. 109–110 Конституції 1921 р. і міжнародно-правові зобов'язання Польщі могли слугувати правовою основою для політичної боротьби за мовні права українців. Він зазначав, що правовий статус народу, який належить до національної меншини певної держави, найкраще характеризується обсягом його мовних прав. Про значення мови для консолідації нації Р. Домбчевський писав: «Мова нації – це найпоказніший виразник її культури та збірної душі... Мова, піднесена до висоти культурного виразника національної душі, це головна підстава культурної єдності та демократичної рівності членів нації... Звідси стремління до освіти в народній мові, доступній всьому народові... Зберігання прав національної мови у щоденному приватному та прилюдному житті – це той примітивний найбільший обов'язок членів нації, вповні свідомої свого права, це найважливіший засіб у здобутті повного права нації. Ось чому маємо признати боротьбі за право мови перше місце в боротьбі нації за всі прояви її права... Кожна нація мусить пережити ступені свого розвитку, серед яких боротьба за національну мову – це підстава боротьби за інші права»¹⁷.

Порівнюючи польські конституційні акти з Конституцією ЧСР 1920 р., зауважуємо, що чехословацькі меншини здобули значно ширші мовні права, ніж меншини у Польській державі. Шостий розділ Конституції 1920 р. «Захист прав національних, релігійних і расових меншин»¹⁸ проголошував рівність усіх громадян перед законом, незалежно від раси, мови чи релігії, та давав їм змогу здобувати освіту рідною мовою. Багато уваги у документі приділено мовним питанням. Насамперед національним меншинам гарантували право вільно використовувати мову на власний розсуд у приватному і діловому спілкуванні, в релігійних інституціях, у пресі, на громадських зборах (§ 128). Загалом § 128, 130–132 майже повністю відповідали ст. 7–9 Сен-Жерменського договору. Лише п. 4 ст. 7 договору, в якому йшлося про право використання мов національних меншин у судах, був замінений § 129, відповідно до якого основи мовних прав у ЧСР мав окреслити окремий закон, який був складовою Конституції. Мову освіти визначав § 131, згідно з яким у містах і округах, заселених переважно громадянами, які розмовляють іншою мовою, аніж «чехословацька», та їхнім дітям гарантована можливість здобуття освіти рідною мовою. Водночас «чехословацьку» мову школярі мали вивчати

¹⁵ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. S. 497–508; Adamczyk M. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1982. S. 258; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 44.

¹⁶ Woźniak E. Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym. S. 17–18.

¹⁷ Домбчевський Р. За право мови. Львів, 1934. С. 4–5.

¹⁸ The Law of February 29th, 1920 whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic is introduced. *The Constitution of the Czechoslovak Republic* / with introduction by J. Hoetzel, V. Joachim. Prague, 1920. P. 45–46.

як обов'язковий предмет¹⁹. Насправді ж словосполучення «чехословацька мова» слугувало своєрідним прикриттям для ідеології «чехословакізму» (теорії єдиної чехословацької політичної нації), тобто рівноправ'я двох народів – чехів і словаків, хоча в політичному і мовному аспектах у державі домінували чехи. Наприклад, в адміністративній та освітній сферах Підкарпатської Русі доцільніше було б запровадити словацьку мову, зважаючи хоча б на те, що вона більш зрозуміла для українців, ніж чеська. Однак у регіоні мовою адміністрації та освіти була чеська²⁰. У Конституції питання про урядову мову та мови національних меншин в освітній сфері та адміністрації не було чітко виписане. Насильницьку асиміляцію національних меншин забороняв § 134²¹.

До речі, перша Конституція УСРР, ухвалена 1919 р., безпосередньо мовних питань не торкалася²². Щоправда, у ст. 32 третього розділу йшлося про те, що УСРР визнавала рівні права трудящих, незалежно від їх расової та національної приналежності, а також забороняла будь-яке пригнічення національних меншин чи обмеження їх рівноправності. У Конституції УСРР 1929 р. мовне питання регламентувала ст. 20. У ній йшлося зокрема про те, що «мови всіх національностей, що живуть на території УСРР, рівноправні, й кожному громадянину, незалежно від його національної приналежності, забезпечується можливість у його зносинах із державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах, а також у всьому громадянському житті – вживати рідну мову»²³. Стаття 120 із розділу «Основні права й обов'язки громадян» Конституції УРСР 1937 р. гарантувала громадянам право на освіту: «Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти ... навчанням у школах рідною мовою»²⁴. Однак численні положення Конституції 1937 р. про права людини насправді не діяли. Демократичний за змістом Основний закон був цілком відірваним від реальності²⁵.

До 1924 р. в освітній сфері Галичини залишалося чинним австрійське мовне законодавство, зокрема, ухвалений Галицьким сеймом 22 червня 1867 р. закон «Про мову навчання у народних і середніх школах Галичини»²⁶. Зауважмо, що за цей закон голосували польські парламентарі, не зважаючи на протести послів-українців, які виступали проти того, що польська мова ставала обов'язковою для вивчення у всіх

¹⁹ The Law of February 29th, 1920 whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic... P. 46.

²⁰ Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон... С. 72–74.

²¹ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 241; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 258–259.

²² Конституція Української Соціалістическої Советської Республіки, утверджена Всеукраїнським Съездом Советов в засіданні 10-го марта 1919 г. и принята в окончательной редакции Всеукраїнським Центральним Исполнительным Комитетом в засіданні 14 марта 1919 года. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190001.html (дата звернення: 4.02.2017).

²³ Конституція (Основний Закон) Української Соціалістическої Радянської Республіки. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 4.02.2017).

²⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістическої Республіки URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення: 4.02.2017).

²⁵ Прадід Ю. Мовне питання в українських Конституціях XX ст. С. 17–22.

²⁶ Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 r. o języku wykładowym w szkołach ludowych... S. 136.

школах та надання українській мові статусу другорядної²⁷. Відповідно до закону, право обирати мову навчання – польську чи українську – у народних школах мав той, хто її утримував (наприклад, гміна, якщо навчальний заклад фінансувався з публічних фондів). Якщо ж школу утримувала громада, право визначати мову навчання мала громада спільно з крайовою шкільною владою; ті школи, в яких частина дітей розмовляла польською, а частина – українською, реорганізовували у двомовні: одна мова була мовою викладання, інша – обов'язковим предметом²⁸.

Ухвалення цього закону, який змінив співвідношення годин, призначених для вивчення німецької мови, з одного боку, та місцевої (польської чи української) – з іншого, створювало сприятливі умови для полонізації освітніх закладів Галичини, оскільки польська мова отримала статус обов'язкової в усіх школах, а українська – статус мови викладання, чого не завжди дотримувалися, натомість німецьку мову обов'язково вивчали у народних школах лише з третього класу²⁹. Наприклад, відповідно до навчального плану 1885 р. у жіночих виділових школах українську мову взагалі не вивчали³⁰. Початкових шкіл з українською мовою навчання функціонувало більше у селах, натомість у містах і невеликих містечках, навіть якщо більшість їх мешканців були українцями, зазвичай відкривали польськомовні освітні заклади, які не давали відповідних знань з української мови, оскільки на цей предмет відводили лише декілька годин на тиждень³¹. Більшість випускників не лише польських, а й українських початкових шкіл володіли українською мовою на низькому рівні, їх знання зводилися до вміння читати та розмовляти, натомість граматику та правопис знали лише одиниці, що унеможливлювало навчання в гімназіях³². Непоодинокими були випадки зневажливого ставлення учителів до української молоді, застосовували навіть фізичні покарання, зокрема, за відмову співати польські національні пісні³³.

У середніх державних школах навчали польською мовою. Українська мова, яка набула статусу мови викладання, стала «предметом умовно-обов'язковим» (вивчали лише ті, хто записався на цей курс). Предмет «Українська мова» вивчали переважно у чотирьох нижчих класах, а також на вимогу батьків не менше ніж 25 учнів нею могли викладати деякі інші предмети. Відкриття непольської гімназії залежало від згоди сейму. Однак українські політики, які становили меншість у цьому законодавчому органі, не мали змоги результативно впливати на ухвалення рішень

²⁷ Детальніше про польсько-українські дебати на сесіях 1867 і 1868 рр. Галицького сейму див.: Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. С. 109–134; Баїк Л., Мітюрів Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях... С. 38.

²⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 51–52; Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 r. o języku wykładowym w szkołach ludowych... S. 133–134.

²⁹ Горда О. Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини... С. 47–48; Sirka A. The nationality question in Austrian education: the case of Ukrainians in Galicia, 1867–1914. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1980. 237 p.

³⁰ Барвінський О. Про обтяжене молодежи школьної. (Ч. 2). *Учитель*. 1889. Р. 1. Ч. 7–8. С. 112.

³¹ Барвінський О. Вплив Русинів на шкільництво в краю. *Учитель*. 1903. Р. 15. Ч. 17. С. 264.

³² Патріотичні гріхи нашого народного учительства. *Учитель*. 1901. Р. 13. Ч. 19. С. 295–296.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 578. 70 арк.; Наші діти мучаться. *Громадський голос*. 1927. Ч. 23. 4 червня. С. 5.

щодо розвитку української мови, відкриття україномовних навчальних закладів, оскільки сейм, маючи відповідні повноваження, всіляко гальмував ці процеси³⁴.

Попри те, що закон «Про мову навчання у народних і середніх школах Галичини» суперечив ст. 19 Конституції 1867 р., яка проголошувала всі народи імперії рівними та їх однакові права щодо розвитку національних культур і мов, змін, які б узгодили ці два документи, внесено не було. З цього приводу посол Галицького сейму Олександр Барвінський в одній зі своїх промов заявив: «Постанова артикулу 19-го остає у великій части на папері; слабшим народностям, національним меншостям або не подають потрібних середників до плекання і вироблення мови і до двигнення їх народности, або робиться дещо про око людське, і оправдується дуже гарно тим, що признається ті середники в міру потрібних фінансових засобів і дійсної потреби»³⁵. Полонізація освіти у регіоні стала можливою саме через відсутність законів, які б гарантували реалізацію задекларованих у Конституції 1867 р. положень³⁶.

Запровадження шкільних рад (крайової 1869 р., окружних і місцевих 1873 р.) було кроком до демократизації освіти. Однак КШР лише частково демократизувала освітні процеси, створивши умови, сприятливі для національно-культурного розвитку поляків, насамперед дбала про інтереси польських шкіл і про виховання молоді в польському патріотичному дусі. Очікування української громадськості щодо розвитку національного шкільництва не виправдалися³⁷.

Позиції української мови дещо зміцніли після ухвалення депутатами Галицького сейму 31 травня 1874 р. закону, який дозволив у гімназіях викладання українською мовою. Відповідно до закону в академічній гімназії у Львові запровадили навчання українською мовою³⁸. Статус української мови утвердився після відкриття україномовних гімназій (1887 р. у Перемишлі, 1893 р. – паралельних українських класів, а з 1900 р. повноцінної гімназії у Коломиї, 1898 р. – у Тернополі), яких до початку Першої світової війни діяло шість, а також паралельних класів при двох польських гімназіях³⁹.

³⁴ Герасимович І., Терлецький О. Українські землі під Австрією та Угорщиною. С. 929; Горда О. Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини... С. 47.

³⁵ Промова посла Олександра Барвінського. *Руслан*. 1906. Ч. 274; Стинська В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. С. 6.

³⁶ Гаврецька М. Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині... С. 45; Ігнатенко Н. Особливості формування змісту та методики навчання історії у загальноосвітніх закладах в Східній Галичині (1900–1939 рр.): Історіографічний огляд проблеми. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2009. Вип. 3. С. 294.

³⁷ Гаврецька М. Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині... С. 45; Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині... С. 74–76; Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність. *Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць*. Миколаїв, 2010. Вип. 5. С. 61.

³⁸ Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти, школи, і педагогічної думки на західноукраїнських землях... С. 38; Горда О. Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини... С. 48.

³⁹ Титова М. В. Дидактичні основи вивчення української мови у шкільництві Галичини... С. 10.

Українські громадсько-політичні діячі, зокрема А. Вахнянин, Степан Качала, Омелян Огоновський, Ісидор Шараневич, Юліан Романчук та ін., добре розуміли, що саме просвіта може активізувати народ до участі в суспільному житті та вплинути на розвиток їхньої національної свідомості. Тому вони активно долучилися до діяльності комісії, що удосконалювала старі та укладала нові україномовні підручники для початкових і недільних шкіл, доповнювального навчання, гімназій. Ці підручники були видані накладом шкільного фонду Ставропігійського інституту⁴⁰. Українська комісія, хоч і не була самостійною урядовою структурою (у КШР бракувало осіб, які володіли українською мовою), провадила роботу самостійно, що позитивно вплинуло як на зміст підручників, так і на забезпечення ними шкіл⁴¹.

У 1903–1904 рр. польська влада намагалася узаконити утраквістичні школи, винісши це питання на розгляд Галицького сейму⁴². Однак проти цього виступили не лише українці, а й польські педагоги та освітні установи, зокрема, Краківська академія наук. З цієї причини сейм не ухвалив рішення про запровадження утраквістичних шкіл.

На початку 20-х років проблема вирішення мовного питання на південно-східних теренах привертала увагу представників різних рівнів влади. Наприклад, кураторія ЛШО циркуляром від 13 липня 1921 р. запровадила в усіх українських школах навчальні програми, «призначені лише для шкіл з польською мовою викладання». Тимчасово залишалися в ужитку старі австрійські підручники, однак з них вилучили тексти, що возвеличували Австро-Угорську імперію, а з навчальних планів усунули німецьку мову, історію, географію та статистику Австро-Угорщини, натомість запровадили предмети пов'язані з Польською державою, зокрема польську мову, історію та географію Польщі тощо⁴³. Зауважмо, що шкільні повітові ради інколи всупереч розпорядженням МВіО обмежували викладання української мови. Зокрема, шкільна повітова рада в Кам'янці всупереч рескрипту МВіО від 24 травня 1921 р. про запровадження нових навчальних планів та обіжникам кураторії ЛШО від 13 та 28 липня цього ж року, відповідно до яких з 1921/22 н. р. у початкових школах з українською мовою навчання запроваджували з третього класу польську мову, подібно як українську мову з третього класу в польських школах, видала 10 грудня цього ж року власний обіжник, відповідно до якого в усіх україномовних школах Кам'янецького повіту замість української мови з другого рівня 2 год на тиждень мали вивчати польську мову. Таке рішення викликало обурення в місцевій українській громаді⁴⁴.

22 листопада 1921 р. ЗЛН вніс до сейму законопроект про надання польській мові статусу державної, натомість права мов національних меншин обмежували. Кабінет Міністрів на чолі з Антоні Поніковським (Antoni Ponikowski) скликав спеціальну комісію для розробки власного урядового законопроекту з метою

⁴⁰ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 1. НТШ 479/1. Ар. 1–2; Там само. Ф. 11. Барв. 3206 / п. 187. Ар. 1–2.

⁴¹ Там само. Ф. 11. Барв. 1201 / п. 86. Арк. 22–23.

⁴² Гаврецька М. Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині... С. 46.

⁴³ Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 45–46.

⁴⁴ Самоволя шк. інспектора. *Учительське слово*. 1922. Ч. 1. Січень. С. 5–6.

вирішення мовної проблеми на окреслених територіях. Однак через часту зміну урядів робота над розв'язанням національного питання відійшла на другий план⁴⁵.

Врегулювати діяльність шкіл для єврейських дітей намагалися в грудні 1921 р. на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів. Комітет рекомендував МВіО створити на зразок державних шкіл загальноосвітні заклади з польською мовою навчання і з двома відділами: для учнів християнського віросповідання та для єврейських дітей⁴⁶. До часу реалізації цієї програми мали діяти хедери з польською мовою навчання. У сфері середнього шкільництва міністерство освіти мало забезпечити навчання єврейській молоді в окремих школах із польською мовою навчання і програмою, подібною до програми польських середніх шкіл для християнської молоді. Визнаючи іврит рідною мовою євреїв та заперечуючи права «усіляких жаргонів», зокрема їдиш, уряд радив МВіО надавати дозволи на відкриття єврейських середніх шкіл з мовою навчання іврит, однак із застереженням, що ці школи не будуть зрівняні в правах з державними навчальними закладами, тобто випускники шкіл з мовою навчання іврит були позбавлені тих прав, які мали випускники державних шкіл⁴⁷. Подібну політику щодо єврейського шкільництва продовжували наступні уряди. Свідченням цього є, зокрема, висловлювання віце-міністра Яна Лопушанського (Jan Łopuszański), який заявив, що уряд не має нічого проти хедерів і шкіл, у яких навчають івритом, натомість виступає проти шкіл з мовою їдиш. З різних причин закривали єврейські їдишомовні навчальні заклади. Подібні дії польської влади дали привід єврейським послам говорити про переслідування та спроби знищення єврейського шкільництва⁴⁸. Відповідно до розпоряджень МВіО від 1923 р. у початкових державних школах і відділеннях для єврейських дітей навчання мало відбуватися за навчальними програмами, передбаченими для польських навчальних закладів.

Урядова діяльність щодо надання польській мові статусу державної значно активізувалася після визнання країнами Антанти за Польщею права на Галичину. Однією з перших програм польської влади щодо врегулювання відносин з непольським населенням південно-східних теренів і вирішення мовної проблеми стала програма прем'єр-міністра В. Сікорського, яка складалася з двох документів, датованих березнем і квітнем 1923 р.: відозви до населення т. зв. східних кресів і таємного напрацювання в справі основних принципів урядової політики на кресах. Ці документи мали закласти основи нормалізації польсько-українських відносин шляхом об'єднання на постійній основі південно-східних теренів з Польською державою, що в кінцевому підсумку мало призвести до асиміляції українців⁴⁹. У проєкті щодо основних принципів урядової політики на цих територіях від 7 квітня 1923 р. про надання Галичині автономії навіть не згадано. Натомість порушено освітні питання. Акцентовано на тому, що розвиток шкільництва з мовами навчання національних меншин не повинно завдавати шкоди польськомовним навчальним

⁴⁵ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 31.

⁴⁶ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 101.

⁴⁷ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 423–424.

⁴⁸ Hirszhorn S. Zamach na szkołę żydowską. *Nasz Kurier*. 1922. Nr 2. 2 stycznia; Hirszhorn S. Oświata, religia i policja. *Nasz Kurier*. 1922. Nr 20. 20 stycznia; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 99–100; Zamach na żydowską szkołę ludową. *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 12. 14 kwietnia.

⁴⁹ Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej... S. 56.

зкладам⁵⁰. Згідно з розпорядженням МВіО від 18 серпня 1923 р. польську мову почали вивчати в усіх українських середніх навчальних закладах як окремий предмет⁵¹.

Коаліційний уряд на чолі з прем'єр-міністром В. Вітосом і віце-прем'єром та міністром освіти С. Гломбінським, що прийшов до влади наприкінці травня 1923 р., також намагався врегулювати мовне питання в освітній сфері. Однак сформований із представників ПСЛ «Пяст» та ендеків уряд у вирішенні проблем непольського населення зайняв націоналістичну позицію, реалізуючи політику колонізації меншин, насамперед слов'янських⁵². Укладена між ПСЛ «Пяст» та ендеками коаліційна угода передбачала обмеження прав населення непольської національності у сферах освіти, економіки та права, а також заборону державним установам вживати поняття «українець», «український» та заміну їх на «русин», «руський», «русинський»⁵³.

Спроби заміни в освітній сфері поняття «український» на «руський» були й раніше. Президія кураторії ЛШО у циркулярі від 23 березня 1923 р. до дирекцій середніх державних і приватних шкіл з українською мовою навчання зобов'язала використовувати на шкільних печатках, свідоцтвах та інших документах шкільної адміністрації поняття «руський» замість «український». Своє рішення урядовці пояснили тим, що в окреслений період тривала боротьба за назву народу, і значна частина населення виступала проти нового найменування – «українець», яку підтримувала лише незначна кількість української інтелігенції. Поляки вважали, що нова назва необґрунтована з історичного погляду та небезпечна, бо спонукала до державотворчих прагнень, а її прихильники виступали за об'єднання Галичини з підрадянською Україною. З огляду на це, за твердженнями урядовців, у кураторії залишався єдиний вихід – надати перевагу назві «русини», якою упродовж віків по-слуговувалося місцеве населення⁵⁴. Про заборону вживання в школах понять «український», «українець» і заміну їх на «руський», «русин» йшлося також у циркулярах кураторії від 9 травня, 30 жовтня 1923 р. і 2 березня 1924 р., а розпорядженнями від 13 вересня 1923 р. і 21 березня 1924 р. остаточно запроваджено польську мову у внутрішнє та зовнішнє урядування шкіл з українською мовою навчання. Зокрема, у розпорядженні від 13 вересня 1923 р. кураторія зобов'язала всі загальноосвітні школи використовувати у внутрішній та зовнішній документації тільки польську мову, а приватні школи – вести кореспонденцію зі шкільними органами влади також польською мовою. Своїм наступним розпорядженням від 30 жовтня цього ж року кураторія розширила попереднє своє рішення щодо використання у внутрішній та зовнішній документації тільки польської мови й на приватні навчальні заклади. Ці розпорядження обурили більшість українських політичних і громадських діячів⁵⁵.

Представники УПР 14 червня 1923 р. внесли інтерпеляцію, звертаючись до МВіО з проханням скасувати розпорядження Президії кураторії ЛШО від 23 березня 1923 р. щодо заборони вживання поняття «український» в українському

⁵⁰ Syrnyk M. *Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 34–35.

⁵¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 78. K. 15; Ibidem. Sygn. 79. K. 13–15.

⁵² Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі...* С. 465–466.

⁵³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 11–21; Ступарик Б. *Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу*. С. 174.

⁵⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 13–15.

⁵⁵ AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 3–5; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 85–87; Ibidem. Mikrof. 68732. K. 11–21, 35–36.

шкільництві⁵⁶. Відповідаючи на інтерпеляцію, міністр освіти С. Гломбінський, посилаючись на рескрипт від 8 березня 1920 р., який зобов'язав директорів шкіл у документах і шкільних актах використовувати ту назву навчального закладу, яка зазначена на урядовій печатці (тобто поняття «руський»), відмовив у задоволенні їхнього прохання⁵⁷.

Прийнята 4 липня 1923 р. Радою Міністрів ухвала доручала Політичному комітету підготувати законопроект про державну мову та мову урядування на підставі висновків міністра внутрішніх справ, викладених у рефераті щодо завдань внутрішньої політики держави. Відповідно до проекту державною мовою та мовою урядування визнано польську, нею мали послуговуватися всі державні та самоуправні адміністративні структури. Окремі постанови мали визначити права мов національних меншин на державному та місцевому рівнях. До місцевих мов були віднесені руська (українська), білоруська та німецька. Як зазначав польський дослідник Є. Огоновський, зміст постанов проекту цілковито відповідав намірам уряду В. Вітоса, які полягали в безкомпромисному та колонізаційному курсі щодо непольського населення. Ці постанови були затверджені 14 липня 1923 р. Політичним комітетом Ради Міністрів під керівництвом міністра освіти С. Гломбінського. Водночас Політичний комітет вніс ще одне положення, в якому йшлося про те, що урядові книги і документи церковної влади мали укладати виключно польською мовою. Також державною мовою, якщо спеціальні закони не передбачали іншого, мала вестися вся взаємна кореспонденція між церковними урядниками, а також з державними органами влади. Власне цей пункт стосувався непорозумінь між державною владою та греко-католицьким духовенством у Галичині щодо мови актів цивільного стану, який згодом перетворився в тривалу та копітку для держави суперечку. Уряд В. Вітоса більше до цього питання не повертався⁵⁸.

Наступ на українське шкільництво краю здійснювала також кураторія ЛШО. Циркулярами від 12 і 24 вересня 1923 р. зобов'язано всіх директорів українських приватних і державних учительських семінарій запровадити вивчення польської історії, географії та науки про Польщу польською мовою та залучити до цього вчителів-польяків. 1 лютого 1924 р. до переліку предметів, які викладали польською мовою, додано педагогіку, психологію, історію виховання та педологію. А з 1 січня 1924 р. кураторія запровадила в усіх українських гімназіях вступні та випускні іспити з польської мови⁵⁹. 22 червня 1925 р. кураторія ЛШО видала розпорядження «До дирекції державних і приватних середніх загальноосвітніх шкіл з непольською мовою викладання в справі викладання науки польської мови і літератури, історії і географії та науки про сучасну Польщу», відповідно до якого із 1925/26 н. р. вказані предмети мали викладати лише державною мовою. Уряд всіляко підтримував подібні ново-

⁵⁶ AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 4–5.

⁵⁷ Ibidem. K. 14–15.

⁵⁸ Protokół ze 49 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 14 lipca 1923, załącznik do protokołu. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego. Warszawa; Pułusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 164–176; Ogonowski J. Uprawienia językowe mniejszości narodowych... S. 86–87.

⁵⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 78. K. 15; Ibidem. Sygn. 79. K. 13–15.

введення, бо як зазначав міністр освіти С. Грабський: «Там, де рух білоруський чи український є найсильнішим, там повинні дати найкращу школу чисто польську»⁶⁰.

Важливе значення для вирішення мовного питання в Галичині мали закони, розроблені урядом, за прем'єрства В. Грабського, були вони спрямовані на зміцнення польської державності на південно-східних теренах. Уже 25 січня 1924 р. на засіданні Політичного комітету Ради Міністрів порушено проблему національних меншин, зокрема, йшлося про необхідність якнайшвидшого подання до сейму законопроектів про гмінне, міське та повітове самоврядування, а також відтермінування ще на два роки воєводського самоврядування в трьох південно-східних воєводствах, що передбачено законом від 26 вересня 1922 р., через нібито надмірну завантаженість сейму роботою. Також обговорювали розпорядження про те, щоб практика надсилання відповідей польською мовою на звернення українською набула поширення у всіх державних органах влади⁶¹. Дослідник Є. Огоновський стверджував, що станом на січень 1924 р. уряд В. Грабського не мав не лише власної концепції, а й глибшого розуміння проблеми національних меншин, з якою зіткнувся⁶².

Мовне питання національних меншин порушували на березневому засіданні Політичного комітету Ради Міністрів. У засіданні Комітету, яке відбулося 4 березня 1924 р., взяла участь група експертів з національних питань, серед яких сенатор С. Кашніца, адвокат Г. Льовенгерц та Е. Старчевський від ПСЛ «Пяст», що засвідчило значну зацікавленість влади проблемами національних меншин. Польський уряд передусім дбав про наповнення державного бюджету, однак правлячі сили усвідомлювали, що вирішення питання національних меншин забезпечить спокій як усередині держави, так і на міжнародній арені⁶³. Свідченням цього є виступ прем'єр-міністра В. Грабського, який зазначив, що «... у ставленні до проблеми східних кресів, зокрема Східної Малопольщі, уряд довше не може залишатися пасивним, якщо хоче уникнути більших труднощів на міжнародній арені та всередині», тому найближчим часом уряд внесе до сейму мовний законопроект⁶⁴.

Першим кроком на шляху правового врегулювання мовних відносин у південно-східних воєводствах стали запропоновані урядом проекти т. зв. кресових законів. Розробляла їх Комісія чотирьох, до складу якої входили С. Грабський (представляв національно-демократичні сили), діяч ПСЛ «Визволене» С. Тугутт, представник ПСЛ «Пяст» Е. Старчевський, а також член від ППС Г. Льовенгерц. Представники від національних меншин не брали участі в роботі комісії. Як зазначав Є. Огоновський, зважаючи на розбіжності в політичних поглядах основних представників комісії – С. Тугутта та С. Грабського, мав минути якийсь час, аби

⁶⁰ Цит. за: Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині... С. 467.

⁶¹ Protokół 67. posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 25 stycznia 1924. Załącznik do protokołu. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego. Warszawa; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 230–242.

⁶² Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 89.

⁶³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 32.

⁶⁴ Protokół 71. posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 4 marca 1924. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego. Warszawa; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 249–250; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 90.

її діяльність набула конструктивного характеру⁶⁵. До речі, у спогадах С. Тугутт писав, що перші обговорення в комісії «йшли як по глибах», а з С. Грабським вони були «як вогонь і вода», натомість решта членів комісії намагалися не втручатися в політичні дискусії⁶⁶. Комісія чотирьох завершила роботу над законопроектами у червні 1924 р. На засіданні Ради Міністрів від 23 червня 1924 р. було схвалено два мовні законопроекти: адміністративний і судовий, а на засіданні 26 червня цього ж року – шкільний.

Три мовні законопроекти, опрацьовані комісією, сейм затвердив у липні 1924 р. Закони стосувалися функціонування державної мови в офіційних державних і самоуправних адміністративних структурах, у судовому, прокурорському, нотаріальному діловодстві, а також в освітній сфері. Відповідно до законів польська мова визнана як основна державна мова, мови меншин виконують лише допоміжні функції, назву «українська» мова змінено на «руська»⁶⁷.

Важливим кроком до врегулювання мовного питання в Польській державі стало прийняття «Закону про державну та офіційну мову в державних і самоуправних адміністративних структурах від 31 липня 1924 р.»⁶⁸. Для роз'яснення положень закону видано підзаконні акти, які визначали правовий статус польської мови як державної та мов національних меншин: української – на теренах Львівського, Тернопільського, Станіславівського, Волинського та Поліського воєводств; литовської – у Віленському воєводстві; білоруської – у Поліському, Новогрудському, Віленському воєводствах, Гродненському та Волковиському повітах Білостоцького воєводства.

Відповідно до закону непольське населення мало право використовувати рідну мову в письмових та усних відносинах із державно-адміністративними органами першої і другої інстанцій лише на окреслених теренах. Службові особи органів місцевої влади були зобов'язані приймати звернення громадян, написані їх рідною мовою, та відповідати на звернення тією ж мовою, хоча й з певними застереженнями (зокрема, українці Волині мали додатково висловити прохання отримати відповіді рідною мовою, у містах з окремим адміністративним статусом міська влада сама вирішувала, якою мовою відповідати на звернення тощо). Органам місцевого самоврядування дозволяло вести документацію двома мовами. Будь-яке інше листування з органами державної влади провадили польською мовою. У війську, установах зв'язку та на залізничному транспорті використовували лише польську мову⁶⁹. Зауважмо, що деякі положення закону, обмежували право отримати відповідь рідною мовою, порушували конституційний принцип рівності громадян Польщі перед законом, тобто суперечили конституційним принципам польської мовної політики⁷⁰.

У законі зазначалося, що правила вживання німецької мови у відносинах із державними установами будуть врегульовані наступними законодавчими актами (ст. 8). Окремі мовні закони стосовно використання німецької мови ухвалено ще

⁶⁵ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 90.

⁶⁶ Thugutt S. Wybór pism i autobiografia. S. 105.

⁶⁷ Кęпа М. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej... S. 57–58.

⁶⁸ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania... S. 1094–1095.

⁶⁹ Кавулич О. Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. С. 544.

⁷⁰ Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої... С. 8–9.

10 березня 1920 р. для теренів колишніх підвладних Пруссії⁷¹ та 16 січня 1923 р. – для Сілезького воєводства⁷². Відповідно до цих законів, урядовою мовою всіх адміністративних установ на окреслених теренах визнано польську. Законом 1920 р. німецька мова могла бути допоміжною лише з дозволу вищих урядовців. Натомість закон 1923 р. дозволив використання німецької мови у письмових та усних відносинах із державно-адміністративними органами на теренах Сілезького воєводства, а також перейменування назв міст і вулиць польською мовою. Згідно із законом, німецька меншина частково могла послуговуватися польською, а також рідною мовою в органах місцевого самоврядування⁷³.

Використання української, білоруської та литовської мов у судових установах Польської держави регулював Закон від 31 липня 1924 р. «Про офіційну мову в судах, прокуратурі та нотаріаті»⁷⁴. Його правові норми, які стосувалися державної мови, мали чітко визначений імперативний характер. Водночас норми, що визначали мовні права інших національних меншин, були сформульовані як правові можливості, тобто вони не мали обов'язкового характеру. Зокрема, лише після заявленого прохання меншини могли отримати рішення суду у справі рідною мовою, як і право отримати рідною мовою відповідь на своє звернення⁷⁵.

Правовий режим використання німецької мови в судових установах Познані й Торуні остаточно врегульовано на підставі закону від 31 березня 1925 р.⁷⁶, відповідно до якого обов'язковою мовою у судових установах була польська, а німецькою дозволяли послуговуватися лише в конкретних випадках. У Сілезькому воєводстві це питання врегульоване Женевською конвенцією. З метою офіційного роз'яснення її положень міністр юстиції 18 серпня 1922 р. видав розпорядження⁷⁷, яким дозволив використання німецької мови на процесах не лише у судах загальної юрисдикції, а й під час нотаріальних дій⁷⁸.

З метою створення сприятливих умов для спільного навчання і виховання дітей різного етнічного походження, які проживали у Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Подільському, Волинському, Новогрудському, Віленському, Білостоцькому (Гродненський і Волковиський повіти) воєводствах, 31 липня 1924 р. ухвалено «Закон про організацію шкільництва»⁷⁹. Польський дослідник К. Санойця справедливо вважає, що таке територіальне обмеження поширення чинності закону було однією з його найбільших вад, оскільки з-під його юрисдикції було

⁷¹ Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej o języku urzędowym władz administracyjnych. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*. 1920. Nr 18. Poz. 171. S. 404.

⁷² Ustawa z dnia 16 stycznia 1923 r. o przedmiocie języka urzędowego na obszarze Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1923. R. 2. Nr 5. Poz. 34. S. 21.

⁷³ Kierski K. *Ochrona praw mniejszości w Polsce*. S. 491–494.

⁷⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu. *Dz. U.* 1924. Nr 78. Poz. 757. S. 1206–1207.

⁷⁵ Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої... С. 9.

⁷⁶ Ustawa z dnia 31 marca 1925 r. o języku urzędowym sądów, urzędów prokuratorskich i notariuszy w okręgach sądów apelacyjnych w Poznaniu i Toruniu. *Dz. U.* 1925. Nr 32. Poz. 226. S. 281.

⁷⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 sierpnia 1922 r. w przedmiocie przepisów przejściowych o używaniu języka polskiego w sądownictwie i notariacie w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 70. Poz. 631. S. 1224–1226.

⁷⁸ Kierski K. *Ochrona praw mniejszości w Polsce*. S. 504–503.

⁷⁹ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1214.

виключено Холмщину та Підляшшя, де проживало понад 200 тис. українців⁸⁰. Українські громадсько-політичні діячі не погоджувалися із тим, що чинність закону не поширювалася на Краківське та Люблінське воеводства, Холмщину і Лемківщину, оскільки побоювалися денаціоналізації місцевих українців, щодо яких влада провадила політику регіоналізації, замість української літературної мови запроваджувала в шкільництві, зокрема лемківську говірку, намагалася сформулювати у місцевого населення відмінну від української національну свідомість⁸¹. Посол Д. Великанович зазначав, що в 1934 р. на публікацію т. зв. руських книжок для Волині, Полісся та Лемківщини влада виділила 18 тис. зл. Однак ці книжки, як наприклад, «Лемківський буквар», за словами парламентаря, не мали ні педагогічно-методичної, ні наукової цінності, а навпаки порушували усталений український правопис, українську літературну мову та національну єдність⁸². Громадський діяч Михайло Галушинський у рефераті, виголошеному на зібранні просвітян 27 квітня 1926 р., зазначав, що «відомі шкільні закони, хоч ми з них найменшої користі не маємо, грозять утратою української школи, навіть без можливості виявлення своєї волі в формі відомого плебісциту»⁸³.

Шкільний закон регулював права національних меншин на всіх рівнях навчання: у початкових, середніх і професійних школах, окреслював умови створення державних непольських одномовних чи двомовних навчальних закладів, чітко встановлював кількість чи відсоток батьків, на вимогу яких мали організувати школи для національних меншин. Принцип необхідності знання державної мови закон реалізував шляхом запровадження обов'язкового навчання декількох предметів польською мовою в державних і приватних школах національних меншин, зокрема, польської мови, історії Польщі та науки про тогочасну Польщу, а в середніх навчальних закладах – ще й польської літератури та географії. Закон передбачав запровадження навчання польською мовою з 3 класу початкової школи, тобто більшість шкіл національних меншин ставали утраквістичними з переважанням польської мови. Головна мета цього закону полягала в піднесенні статусу державної мови, популяризації польської культури та формуванні польської національної свідомості, обмеженні учнів-українців навчатися рідною мовою⁸⁴.

Навчати мовою національної меншини в школі дозволяли, якщо громада меншини становила не менше як 25 % населення і батьки не менше ніж 40 учнів подавали відповідні прохання-декларації. Якщо ж цей навчальний заклад відвідували 20 учнів-поляків, то він ставав утраквістичним. З першого класу запроваджували читання та письмо польською мовою, а українською викладали лише природознавство, малювання, ручну працю тощо⁸⁵. В одномовних школах із непольською

⁸⁰ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 33.

⁸¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 531–533.

⁸² Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. (докінчення). *Діло*. 1934. Ч. 20. 25 січня.

⁸³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 76 а. Арк. 8.

⁸⁴ Грицак Я. Нарис історії України... С. 190; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 268.

⁸⁵ AAN. Zespr. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 4; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241; Zloch S. Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. S. 245.

мовою навчання (у чотири-, п'яти-, шести- та семикласних) такі предмети, як історія та географія, відомості про тогочасну Польщу вивчали польською мовою⁸⁶.

Закон чітко регулював кількість годин, відведених на вивчення державної мови та мов національних меншин, зокрема, української, білоруської та литовської. Так, у Галичині на польську та українську мови як окремі предмети було відведено у визначених класах і типах шкіл однакову кількість годин. У процесі навчання половину предметів мали викладати кожною з цих мов. Зокрема, в семи- та шестикласних утравквістичних школах на вивчення державної та рідної мови відводили 10 год на першому відділі, 6 на другому, 5 на третьому та четвертому, 3 – з п'ятого по сьомий відділи. У п'яти- та чотирікласних утравквістичних школах у випускному п'ятому чи в випускному четвертому класах на вивчення цих мов відводили по 4 год. У трикласних школах на вивчення державної та рідної мов відводили на першому відділі (з неподільним навчанням) 14, а на другому – 8 год, натомість на першому та другому відділах (із подільним навчанням) – по 7 год, на третьому та четвертому – по 5 год, а з п'ятого по сьомий – 4 год. У двокласній школі на першому та другому відділах по 6 год, на третьому – 4, а на четвертому та п'ятому по 5. В однокласній школі з подільним навчанням на першому та другому відділах відводили по 7 год, а на третьому та четвертому – по 4. В однокласній школі з неподільним навчанням на першому відділі передбачено 9 год, на другому – 8, а на третьому та четвертому – по 3 год⁸⁷.

Польський дослідник М. Іваніцький зазначав, що в утравквістичних школах уже з першого класу на вивчення польської мови виділяли більше годин, ніж на вивчення рідної мови. Наприклад, у школах найнижчого рівня організації, т. зв. однокласних, з 80 навчальних годин на тиждень на українськомовні предмети відводили 36, а на польськомовні – 44 год. Натомість у першому класі українською мовою навчали 7 год, а державною – 18, а в останньому з 32 год лише 10 навчали українською мовою. Подібна ситуація склалася в семикласних утравквістичних школах, де з 192 навчальних годин на тиждень на українську мову припадало 93 год, а на польську – 99 год. Якщо у першому класі з загальної кількості 21 навчальної години на тиждень на вивчення української мови відводилося 13 год, то в сьомому класі з тижневої кількості 30 год державною мовою навчали 22 год, а українською – лише 8⁸⁸.

На практиці в нижчих класах переважно навчали українською мовою, а у вищих – польською. Наприклад, математику до третього навчального року у всіх типах шкіл викладали українською мовою, а з четвертого року – польською. Уроки природи у всіх типах шкіл і класах проводили українською мовою. Натомість рисунків у нижчих класах переважно навчали польською мовою (за винятком однокласної школи з поділенням навчанням), а практичні заняття зазвичай проводили українською мовою (за винятком двокласної школи, де вони відбувалися польською). У старших класах польською мовою викладали історію, а в навчальних закладах вищого ступеня організації – науку про тогочасну Польщу. Базову навчальну термінологію з усіх предметів мали вивчати обома мовами. На уроках співів учні вивчали як польські, так і українські пісні. Уроки фізкультури переважно

⁸⁶ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

⁸⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 11.

⁸⁸ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 142.

проводили польською мовою, аби учні засвоїли відповідні накази й команди, що мало в майбутньому полегшити їм військову службу. Релігію викладали переважно рідною мовою дітей, і лише в тих школах, де не було змоги це забезпечити, могли навчати іншою мовою. Траплялися випадки, коли через відсутність римо-католицьких катехитів учнів римо-католицького віросповідання навчали релігії греко-католицькі священики. Зокрема, у 1937 р. це питання порушив куратор Є. Гадамський. Він наголошував, що священики ГКЦ (з огляду на розгалужену парафіяльну мережу) сумлінно виконують душпастирські обов'язки серед дорослих і дітей римо-католицького віросповідання, що становить велику небезпеку денаціоналізації польської спільноти краю. Саме шкільні інспектори покликані були стежити за тим, щоб учнів-поляків не навчали українською мовою греко-католицькі священики. Кураторія вважала за краще у такій ситуації, щоб релігії навчали звичайні учителі-поляки⁸⁹.

Відповідно до шкільного закону 1924 р. запроваджувалися шкільні плебісцити щодо мови навчання. Однак їхні результати наперед планували шкільні та політичні органи, тому плебісцити, зокрема 1925 та 1932 рр., призвели до масової реорганізації українських шкіл на польські або двомовні. Загалом шкільний закон 1924 р. слугував підставою для розбудови мережі польськомовного шкільництва, збільшення кількості утравквістичних шкіл за рахунок зменшення кількості освітніх закладів із навчанням мовами національних меншин. Якщо у ЛШО в 1921/22 н. р. 51,7 % усіх шкіл були українськими, то у 1929/30 н. р. – 15,1 %, а в 1937/38 н. р. – лише 6,9 %⁹⁰.

Відповідно до шкільного закону 1924 р., державна середня школа з мовою навчання меншини могла бути створена лише на підставі звернення батьків 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. За ст. 6 і 7 у краї було передбачено поступове об'єднання польських та українських гімназій в утравквістичні. Так, у розпорядженні кураторії ЛШО від 18 серпня 1925 р. йшлося про те, щоб з 1925/26 н. р. на підставі ст. 6 і 7 закону 1924 р. поступово щороку об'єднувати по одному класу українських гімназій Львова, Перемишля та Тернополя з відповідними польськими навчальними закладами. У цих новостворених школах на вивчення польської та української мов відводили по чотири години. Натомість польську мову, історію, географію, математику, фізику та природу вчителі мали викладати польською мовою, а українську мову, рисунки, співи та гімнастику – українською. Навчати релігії учнів мали рідною мовою⁹¹. Проти цього рішення виступили як представники української громадськості, так і польської. Своє невдоволення польська громадськість висловила бойкотом, не записавши своїх дітей до цих гімназій. Така реакція української та польської громадськості призвела до відмови тогочасної польської освітньої влади від ідеї перетворення всіх гімназій на утравквістичні⁹². Про це, зокрема, йшлося в листі міністра освіти С. Грабського до куратора С. Собінського від 17 вересня 1925 р. Міністр писав про доцільність призупинення реалізації його розпорядження від 18 липня 1925 р. на

⁸⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 49; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 157–158, 197.

⁹⁰ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 3–4. Marzec–Kwiecień. S. 20, 22, 28; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 55.

⁹¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 12–13.

⁹² Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 167.

підставі того, що польська молодь не представлена повноцінно в перших класах українських гімназій Львова, Перемишля та Тернополя, а це «суперечить духу та літері згаданого закону від 31 липня 1924 р.»⁹³. Зауважмо, що ці нововведення також викликали спротив серед українців, які сприйняли це як спробу полонізувати національне середнє шкільництво та висловлювали свої протести на вічах і в численних петиціях⁹⁴. Найактивнішими були члени УНДО та українських культурно-освітніх товариств, які надсилали протести до сейму та Ліги Націй. З огляду на масове невдоволення українців куратор С. Собінський 4 жовтня 1926 р. видав розпорядження директорам приватних гімназій із непольською мовою навчання, відповідно до якого ці навчальні заклади отримали право навчати учнів рідною мовою географії з першого по третій класи, а також історії в четвертому класі. Також було дозволено у п'ятому, шостому та сьомому класах у предметі «загальна історія» розмежовувати середньовічну та новітню історію, які викладали рідною мовою, та польську історію, якої навчали державною мовою. Загалом у приватних українських гімназіях польською мовою вивчали від двох до чотирьох предметів⁹⁵.

У 1927/28 н. р. польська влада спробувала запровадити обов'язкове вивчення української мови у всіх середніх навчальних закладах східної частини Галичини. Водночас відповідно до розпорядження МВіО від 19 квітня 1927 р. у ЛШО вноrmувалася кількість годин у польських початкових школах з обов'язковим вивченням української мови та в українських початкових школах, які мали керуватися навчальними планами, розробленими для польських шкіл⁹⁶. Вивчення української мови як обов'язкового предмета розпочиналося з другого відділу (перший рік навчання) з усних розмов, згодом – елементарного читання, а після трьох місяців – письма. У третьому відділі (другий рік навчання) українську мову вивчали відповідно до підручників⁹⁷. Ці нововведення переслідували декілька цілей: зближення польської й української громад у Галичині, що мало забезпечити порозуміння між ними на побутовому рівні; полегшити носіям «вищої» польської культури її популяризацію серед місцевих українців; продемонструвати на міжнародній арені прихильне ставлення влади до національних меншин.

Це рішення, як і попередні, викликало хвилю обурення серед польської громадськості. На численних зібраннях, організованих з ініціативи польських політичних сил і культурно-освітніх товариств, учасники вимагали скасувати його та висловлювали вотум недовіри міністру освіти. Через масове невдоволення влада змушена була відмовитися від свого задуму, а українська мова залишилася факультативним предметом. Дирекція школи мала право звільняти учнів-поляків від обов'язкового вивчення української мови на вимогу їхніх батьків. І лише в 30-х роках у 5 польських державних гімназіях і 4 приватних було запроваджено обов'язкове вивчення української мови⁹⁸.

⁹³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 11.

⁹⁴ Tomczyk R. *Українське Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*. S. 59.

⁹⁵ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 180.

⁹⁶ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 kwietnia 1927 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych na obszarze Okręgu Szkolnego z polskim językiem nauczania i obowiązkową nauką języka ruskiego, tudzież w szkołach z ruskim językiem nauczania. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 8. Poz. 109. S. 223–225.

⁹⁷ Чепіль М. *Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини...* С. 245.

⁹⁸ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 181.

Щодо професійних державних шкіл, то закон передбачав заснування польськомовних навчальних закладів, натомість утраквістична школа могла бути відкрита на підставі звернень батьків дітей непольської національності, які становили 40 % усіх учнів однієї школи.

Представники національних меншин, зокрема українці, які вимагали створення національної школи, сприйняли «Закон про організацію шкільництва» 1924 р. як спробу скасування непольських освітніх закладів і повної асиміляції місцевого населення. Найбільше критики викликала програма утраквізації шкільництва. Для українців спільна з поляками школа означала втрату попередніх здобутків в освітній сфері (зокрема, з австрійських часів). Несправедливим вони також вважали обмеження функціонування закону про гміни, в яких українське населення становило понад 25 % загальної кількості населення. Так, у тих гмінах, де українці становили менш як 25 %, вони були позбавлені права самостійно ухвалювати рішення про мову навчання в школах. У складній ситуації, зокрема, опинилися українці Люблінського воєводства, частка яких у місцях компактного проживання тут становила 25 % загальної кількості населення, приблизно 200–250 тис. осіб, однак це не було задокументовано переписом населення 1921 р. До прикладу, кураторія ЛШО відмовила населенню села Хоростець Козівського повіту Тернопільського воєводства у переведенні польськомовної школи на українську мову навчання, попри подання ними в 1928 р. 76 декларацій за українську мову і жодної за польську. Кураторія прийняла відповідне рішення на підставі даних перепису населення 1921 р., відповідно до якого в селі українців проживало менш як 25 % (частина з них бойкотувала перепис). Водночас у 1928 р. тут проживало 698 українців, 29 євреїв і жодного поляка⁹⁹. Через відсутність законних підстав для відкриття на цих теренах державних шкіл з українською мовою навчання чи навіть утраквістичних, а також відсутність українських культурно-освітніх товариств, які б розвивали приватне національне шкільництво, українці були позбавлені можливості здобувати освіту рідною мовою¹⁰⁰.

Також українці побоювалися зловживань під час подання шкільних декларацій: шляхом створення формальних труднощів, тиску на батьків, ухвалення упереджених рішень. Одним з незаконних рішень став виданий куратором ЛШО обіжник до повітових шкільних інспекторів, щоб вони не приймали на раз більше 20-ти декларацій за українську мову навчання, а на решту видавали «посвідку на вагу або на звітки паперів». Після звернення українських парламентарів МВіО, хоча й визнало це рішення незаконним, однак не поспішало дати відповідне доручення куратору ЛШО, а шкільні інспектори далі відмовляли українцям у прийнятті декларацій¹⁰¹. Водночас, до прикладу, жителям села Яблуниця Надвірнянського повіту кураторія змінила в однокласній школі мову навчання з української на польську на підставі нібито поданих декларацій за польську мову навчання, однак тут проживало 9 євреїв і 91 українець, жодного поляка чи римо-католика¹⁰². У селі Блюдники Станіславівського повіту, де проживало 205 українців і 7 поляків

⁹⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 93–95; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–35, 52.

¹⁰⁰ Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. S. 252–254.

¹⁰¹ Як доручувати шкільні декларації повітовим шкільним інспекторам. *Мета*. 1933. Ч. 1 (93). 1 січня.

¹⁰² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 127.

(203 греко-католики та 9 римо-католики), трикласну школу реорганізовано на утравквістичну на підставі нібито поданих декларацій за державну мову навчання¹⁰³. Подібний випадок трапився у селі Черневі Мостиського повіту, де кураторія ЛШО змінила мову навчання з української на польську нібито на підставі поданих декларацій, однак, як виявилось при перевірці, всі батьки подали декларації за українську школу. Попри звернення батьків до прокуратури, кураторія ЛШО реорганізувала школу на утравквістичну¹⁰⁴. Наприклад, у с. Надіїв Станіславівського воєводства у 1914–1924 рр. діяла українська чотирикласна школа, в якій навчалося 192 учні-українці, 35 поляків, 2 євреїв. У 30-х роках шкільна влада реорганізувала школу на утравквістичну, а працювати в ній дозволила лише одній вчительці-українці, Ользі Мазуркевич¹⁰⁵. У селі Тростянець Миколаївського повіту напередодні Першої світової війни діяла українська школа, в якій навчалося 60 учнів-українців і по одній дитині польської та єврейської національностей. Попри те що школярі української національності кількісно переважали, у 30-х роках школу реорганізовано на утравквістичну¹⁰⁶. Українців обурило також те, що, відповідно до закону, учительські семінарії національних меншин ставали двомовними. Підтвердженням реальності цього наміру стало розпорядження міністра освіти від 7 січня 1925 р. про запровадження у приватних непольських учительських семінаріях обов'язкового вивчення історії, географії, науки про тогочасну Польщу державною мовою¹⁰⁷.

Спротив українців викликало розпорядження міністра освіти від 29 липня 1925 р.¹⁰⁸, відповідно до якого у школах всіх типів навчати грамоті мали починати польською мовою, тобто з вивчення латинського алфавіту. Натомість другою мовою викладання, зокрема українською, відповідно до визначеної кількості годин, мали проводити бесіди. Навчання читання і письма другою мовою викладання мали починати з другого року навчання. Водночас у школах, в яких молодь до того не вживала польської мови й які від 1925/26 н. р. ставали утравквістичними, дозволяли на перехідний період запроваджувати навчання читання і письма польською мовою з другого класу. Таку практику здебільшого застосовували в навчальних закладах, де переважали учні-українці. Зі згоди освітньої влади, зокрема шкільного інспектора, з метою запобігання поширенню антипольських настроїв, ця практика утвердилася на тривалий час¹⁰⁹. Наближені до ендеків польські громадські та політичні діячі наголошували, що на практиці в 90 % двомовних шкіл навчання в

¹⁰³ Ibidem. К. 159.

¹⁰⁴ Протести проти безправної переміни українських шкіл на польські й утравквістичні. *Мета*. 1933. Ч. 45 (137). 12 листопада.

¹⁰⁵ Трицишин І. Надіїв. С. 282.

¹⁰⁶ Пазуняк Н. Села Миколаївщини. С. 559.

¹⁰⁷ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych... S. 26–30; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–36.

¹⁰⁸ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 lipca 1925 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych dwujęzycznych, założonych na podstawie ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1925. Nr 13. Poz. 125. S. 228.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 12; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 158–159.

першому класі відбувалося непольською мовою, що обмежувало права польських школярів, які змушені навчатися мовою меншини¹¹⁰.

Намагаючись чинити тиск на владу за допомогою міжнародних установ, українці надсилали численні звернення до Ліги Націй, стверджуючи, що прийняті в Польщі шкільні закони суперечать нормам Малого Версальського трактату¹¹¹. Попри скарги та намагання домогтися скасування основних пунктів шкільного закону українцям до 1939 р. так і не вдалося зробити цього.

При вирішенні мовного питання на південно-східних теренах укладачі мовних законів 1924 р. оминули німецьку мову, їдиш та іврит. З критикою усіх трьох мовних законів виступили депутати від меншин, зокрема, німецький посол Август Утта (August Utta), єврейський – Ісаак Грюнбаум (Izaak Grünbaum), білоруський – Броніслав Тарашкевич, а також український – Сергій Хруцький. Вони висловлювали обурення особливо гостро щодо шкільного закону 1924 р., який вважали дискримінаційним. Зокрема, парламентар від Українського клубу С. Хруцький наголошував, що цей закон покликаний полонізувати національні меншини, «полонити душу українського народу». Білоруський посол Б. Тарашкевич зазначав, що законопроект призведе до полонізації білоруського населення та ліквідації шкіл із білоруською мовою навчання¹¹². З критикою законопроекту виступили політики від ППС, які вважали, що він забезпечує привілеї лише польському шкільництву, натомість обмежує шкільництво національних меншин. На їхню думку, двомовність у навчальних закладах не буде зближувати народи, а навпаки загострювати національні конфлікти¹¹³. Однак вплинути на прийняття цих законів у сеймі послам від національних меншин не вдалося, оскільки переважна більшість депутатів від польських партій, окрім представників від ППС, які виступили проти запровадження утравізму в шкільництві, підтримали ці мовні закони¹¹⁴.

Польське мовне законодавство можна порівняти з мовним законодавством поліетнічної ЧСР. Важливим з погляду створення державного механізму гарантій вільного розвитку національних меншин став виданий 29 лютого 1920 р. на підставі ст. 129 Конституції «Закон про принципи мовного права в Чехо-Словацькій Республіці»¹¹⁵. Відповідно до § 1 цього закону, державною та офіційною мовою визнана «чехословацька» мова.

Для забезпечення мовних прав національних меншин, згідно з § 2 закону, передбачалося створення територіальної одиниці – судового округу або судового повіту, в межах якої мовних прав набувала та мовна меншина, яка за переписом становила тут не менш як 20 % населення¹¹⁶. Ці мовні права передбачали подання рідною мовою документів до органів влади й отримання відповідей на них двома

¹¹⁰ Chruściel S. Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą. S. 12.

¹¹¹ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–35, 52.

¹¹² Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924. Łam. 30, 37.

¹¹³ Projekty w sprawach narodowościowych. *Robotnik*. 1924. Nr 179. 2 lipca.

¹¹⁴ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 33.

¹¹⁵ An Act Dated the 29th of February 1920 in Pursuance of § 129 of the Constitutional Charter Establishing the Principles of Language Rights within the Czechoslovak Republic. *The Constitution of the Czechoslovak Republic* / with introduction by J. Hoetzl, V. Joachim. Prague, 1920. P. 47–50.

¹¹⁶ An Act Dated the 29th of February 1920 in Pursuance of § 129 of the Constitutional Charter Establishing the Principles of Language Rights within the Czechoslovak Republic. P. 48.

мовами – «чехословацькою» і мовою меншини. Також передбачено, що відповідь можна було отримати лише мовою меншини, а з яких питань і якими саме органами влади, то це мало визначити виконавче розпорядження. Мовний закон також гарантував меншинам право навчатися рідною мовою. Зокрема, у § 5 йшлося про те, що «інструкції, призначені для шкіл національних меншин, мають бути написані їхньою мовою. Так само освітні та культурні установи, призначені для національних меншин, мають управлятися їхньою мовою»¹¹⁷.

Права української мови у Підкарпатській Русі регулював § 6 Закону від 29 лютого 1920 р. Як і в § 3 Конституції ЧСР, у законі зазначено, що створений у майбутньому парламент зможе ухвалювати мовні закони самостійно, а до часу врегулювання цього питання чинним залишалось діюче мовне законодавство, однак з урахуванням особливостей мовних відносин у краї¹¹⁸. Насправді до кінця Першої Чехо-Словацької Республіки парламент так і не був скликаний. Відповідно до § 7, мовні суперечки мали вирішувати компетентні державні наглядові органи, трактуючи їх як справи державної адміністрації, незалежно від обставин, у яких вони виникли. Виконання закону органами державної виконавчої влади забезпечував § 8. Виконавча постанова закону про мови 1926 р. фактично повторювала зміст закону 1920 р., однак у ній додатково зазначено, що у всі суди та установи регіону можна подавати документи та заяви русинською або малоросійською (українською) мовами. Цими мовами, поряд із чехословацькою, мали бути написані назви установ та офіційні оголошення¹¹⁹. Натомість, відповідно до польського мовного законодавства, національні меншини не мали змоги оскаржувати порушення своїх мовних прав¹²⁰.

Закон про мови та інші постанови, ухвалені для регулювання функціонування мов, зокрема, закони від 13 липня 1922 р. і 8 червня 1923 р., які запровадили вивчення державної мови в освітніх закладах, урядова постанова від 1924 р. і виконавча постанова закону про мови від 3 лютого 1926 р. надавали національним меншинам ЧСР відносно широкі мовні права в освітній сфері. Вони гарантували право вільного користування рідними мовами як в усній, так і в письмовій формах, а також право національних меншин на освіту рідною мовою. Як свідчать формулювання цих норм, держава не дозволяла, а наказувала застосовувати мову меншини в регіоні, де частка її носіїв сягала визначеного показника. Тому використання української мови в офіційних сферах, зокрема й у шкільництві, на території сучасного Закарпаття стало можливим і без автономії. У Підкарпатській Русі функціонували три мови: українська, російська (нею користувалися місцеві москвофіли) і так звана русинська. Як наслідок на більшості території сучасного Закарпаття таблиці у громадських місцях із назвами шкіл, товариств, вулиць тощо були виконані двома (чехословацькою і українською) або трьома (чехословацькою, українською та угорською) мовами¹²¹.

Конституційне законодавство ЧСР створило досить міцне підґрунтя для вільного розвитку національних і релігійних меншин, до яких належали й українці.

¹¹⁷ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 261–262.

¹¹⁸ An Act Dated the 29th of February 1920 in Pursuance of § 129 of the Constitutional Charter Establishing the Principles of Language Rights within the Czechoslovak Republic. P. 49.

¹¹⁹ Черничко С., Фединець Ч. Національна політика держави. С. 651.

¹²⁰ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 263.

¹²¹ Бергсасі А. Державний статус української/русинської (руської) мови на Закарпатті у ХХ столітті. С. 30; Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон... С. 75–77.

Чехословацька політика щодо національних меншин, зокрема щодо українців, особливо на початку 20-х років, вигідно відрізнялася від тієї, яку провадила Польща, взявши курс на формування мононаціональної держави.

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади в Польській державі санаційного табору не внесли кардинальних змін у державну мовну політику щодо національних меншин. Нова влада визнала національну асиміляцію непольського населення неможливою. Основною метою мала стати державна асиміляція меншин, яким правлячі сили мали забезпечити належні умови для вільного розвитку національної культури за відсутності сепаратистських тенденцій. Одним із завдань виховання польської молоді мало стати формування в неї зацікавлення та сприйняття досягнень і традицій національних меншин. Побутувала думка, що школа не має бути знаряддям для денационалізації непольського населення¹²².

Засади державницького виховання санаційний режим намагався передусім реалізувати в шкільництві національних меншин. Представники цього політичного табору добре розуміли, що реалізація ендецької колонізаційної програми не дасть очікуваних результатів, тобто не призведе до об'єднання зусиль усіх громадян задля будівництва сильної Польщі. Саме тому на початковому етапі, виходячи насамперед з інтересів зміцнення своєї політичної позиції, нове керівництво держави було схильне до перегляду шкільного закону 1924 р., а також до відмови від проведення шкільних плебісцитів¹²³. Наприклад, на засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. міністр освіти А. Суйковський у виступі наголосив, що шкільна утравквістична система «приносить найгірші результати, розпалює національну боротьбу, сприяє переслідуванням та беззаконню», з огляду на це вона має бути піддана ревізії¹²⁴. Відмова від утравквізації шкільництва на користь одномовних шкіл, за словами наступного міністра освіти К. Світальського, була можлива лише за умови відсутності небезпеки, що ці школи не перетворяться на вогнище націоналізму, який за будь-яку ціну намагатиметься знищити саму можливість спільного та мирного співіснування представників різних національностей. Санаційна влада, яка за роки правління цілковито впевненості у цьому так і не мала, свою політику звела до поміркованішої інтерпретації утравквістичного шкільного закону. Загалом вона не мала наміру відмовлятися від т. зв. кресових мовних законів, навіть дискримінаційного шкільного закону 1924 р.¹²⁵ У промові в сеймі 2 червня 1928 р. міністр освіти Г. Добруцький зазначав, що в питаннях шкільництва чинними залишаються: на т. зв. східних кресах – утравквістичний шкільний закон; у Великопольщі та на Помор'ї – статті Малого Версальського трактату; у Верхній Сілезії – Женевська конвенція; на решті території держави – загальнопольське законодавство та положення Конституції 1921 р.¹²⁶ Така позиція нової влади підтвердила небажання вносити кардинальні зміни в освітню та мовну політику щодо національних меншин.

¹²² Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 43.

¹²³ Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 185.

¹²⁴ AAN. Zesp. 8. Sygn. 34. K. 468.

¹²⁵ Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 185–186.

¹²⁶ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928. Łam. 64; Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 186.

Фактично ставлення санаційних урядів до системи освіти непольського населення зводилося до визнання вищості державної мови¹²⁷. Підтвердженням цієї тези є, зокрема, шкільний закон від 11 березня 1932 р., відповідно до якого збільшувався нагляд держави за цілим шкільництвом¹²⁸. Зокрема, після ухвалення «Закону від 11 березня 1932 р. про шкільний устрій»¹²⁹, згодом доповненого законом «Про приватні школи, навчальні та виховні заклади»¹³⁰, мовою навчання педагогів стала польська. Це при тому, що до 1932 р., зокрема, українські педагоги здобували освіту у восьми утраквістичних учительських семінаріях, коєдукаційних курсах з українською мовою викладання та семи приватних україномовних семінаріях. У 1935 р. у Західній Україні із загальної кількості учителів українців було лише 21,67 %; німців – 0,03 %; євреїв – 0,6 %; решта 77,7 % були поляками¹³¹.

Національні меншини Польщі не мали змоги вільно навчатися рідною мовою не лише у початкових і середніх школах, а й у вищих навчальних закладах, у яких мова викладання регулювалася на підставі «Закону про вищі школи Польщі» від 13 липня 1920 р.¹³² Відповідно до ст. 9 цього закону, єдиною мовою викладання у всіх вищих навчальних закладах запроваджувалася польська. На вивчення окремих предметів іншою мовою давав дозвіл сенат навчального закладу. Як наслідок Львівський університет втратив статус двомовного, тут були закриті кафедри з українською мовою викладання. Новий закон від 15 березня 1933 р. «Про академічні школи»¹³³ значно обмежив компетенцію сенатів вищих навчальних закладів у цьому питанні. Відповідно до ст. 3 закону, офіційною мовою і мовою викладання у вищих навчальних закладах стала польська. За згодою міністра освіти на відповідне прохання ради факультету і з огляду на особливі обставини сенат міг дозволити викладати деякі предмети іншою мовою. Зауважмо, що закону, який би на теренах усієї Польщі регулював використання в шкільництві мов національних меншин, так і не було прийнято¹³⁴.

Чинність «Розпорядження міністра віросповідань та освіти до кураторів шкільних округів від 12 квітня 1927 р. про мову врядування у державних і приватних школах всіх типів»¹³⁵ поширювалася на всі терени Польщі. У державних школах із непольською мовою навчання написи та оголошення як усередині, так і ззовні шкільної будівлі мали бути виконані двома мовами, текст мовою навчання мав бути вміщений нижче або справа від тексту, написаного державною мовою. Двома мовами мали також писати шкільні акти, протоколи педагогічних рад і конференцій, стосувалося це й шкільного листування, складання розкладу уроків,

¹²⁷ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 43, 45.

¹²⁸ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 70–71.

¹²⁹ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. S. 639–645.

¹³⁰ Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. S. 545–546.

¹³¹ Алексієвєць Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі... С. 209; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 243; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 71.

¹³² Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. S. 1277–1294.

¹³³ Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. S. 594–603.

¹³⁴ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 76.

¹³⁵ Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie języka napisów, ogłoszeń obrad oraz ksiąg i aktów szkolnych w szkołach i ochronkach państwowych, publicznych szkołach powszechnych oraz szkołach i ochronkach prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. R. 10. Nr 6. Poz. 91. S. 185–186.

заповнення табелів успішності, шкільних свідоцтв тощо. На вимогу батьків свідоцтва про навчання також могли видавати двома мовами. На батьківські звернення, написані недержавною мовою, дирекція школи мала відповідати цією ж мовою. У двомовних державних школах шкільну документацію мали вести польською мовою. У непольських приватних навчальних закладах усі оголошення як усередині, так і ззовні шкільної будівлі, уся кореспонденція з батьками, іншими фізичними чи юридичними особами могли вести мовою навчання. Оформлення шкільних приміщень мало відповідати духу польської школи: забороняли вивішувати портрети українських письменників, користуватися українськими таблицями тощо, натомість мали бути державний польський герб, портрети Ю. Пілсудського тощо¹³⁶.

Це розпорядження критично сприйняла частина польського суспільства. На думку членів польського вчительського товариства СХННШП, це розпорядження обмежувало права польських учителів і візитаторів шкіл, від яких вимагали знання мов національних меншин. Також це закривало дорогу педагогам польської національності, які здобули освіту в семінаріях в інших регіонах держави, до працевлаштування в навчальних закладах на південно-східних теренах. Члени товариства наголошували, що навіть невеликий напис на вівісках чи складання протоколу двома мовами можуть у майбутньому підважити польськість на т. зв. східних кресах¹³⁷.

Підсумовуючи практичні результати мовної та освітньої політики санаційної влади на південно-східних теренах у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ ст., польський дослідник Ф. Арашкевич виокремив такі: по-перше, надання дозволу на викладання не пов'язаних із Польською державою частин історії та географії мовами національних меншин; по-друге, заміна річного дозволу на діяльність шкіл із непольською мовою викладання довготривалим, аж до його відкликання; по-третє, зрівняння в правах із польськими навчальними закладами трьох українських і трьох російських гімназій з мовами викладання меншин та по одній єврейській, білоруській і литовській; по-четверте, надання дозволу на відкриття двох приватних жіночих гімназій з українською мовою викладання; по-п'яте, спроба запровадження як обов'язкової української мови в польських гімназіях на теренах Львівського та Волинського шкільних округів; по-шосте, відкриття окремих восьми класів у державних гімназіях для учнів, які закінчили сім класів приватних єврейських гімназій¹³⁸.

Незмінною мовна політика в освітній сфері залишилася щодо німецької меншини (мала найбільшу кількість середніх навчальних закладів), – чинними були попередні міжнародні договори та закони. Єврейське населення за кількістю середніх шкіл поступалося лише німецькій меншині (у 1927/28 н. р. мали 148 приватних гімназій, із них 123 з польською мовою навчання, 7 з їдиш та 18 на івриті). Окрім того, МВіО гарантувало євреям право на вступ до польських середніх державних шкіл. Натомість школи з непольською мовою викладання були зобов'язані навчати учнів польської мови, польської історії та географії державною мовою, а також чітко дотримуватися міністерських навчальних програм і приписів. Загалом

¹³⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 147; Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 55; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 77.

¹³⁷ O język urzędowy w szkołach. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 6. 1 czerwca. S. 3–4; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 160.

¹³⁸ Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 186–187.

політики санаційного табору не були зацікавлені у збільшенні кількості шкіл із непольською мовою навчання. Їхні зусилля, обґрунтовані необхідністю доброго володіння польською мовою в навчальних закладах і на державній службі, були насамперед спрямовані на залучення молоді національних меншин до польських шкіл. Сприятливі умови для розвитку рідної культури та мови національним меншинам так і не були створені¹³⁹.

З огляду на прийняті у 1924–1933 рр. закони проблема збереження національної ідентичності непольського населення краю та рідної мови національних меншин набула особливої гостроти, адже від якісного вирішення цього питання залежав загальний поступ, зокрема й української нації. Окрім того, Польща не дотримувалася міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, чиновники на практиці порушували навіть гарантовані законами права непольського населення¹⁴⁰. Саме тому від початку запровадження у Галичині польської мови як державної їй активно протистояла українська мова. Протистояння панівним позиціям польської мови в краї українці трактували як важливий елемент боротьби з польською державністю. Українці боролися за національну рівноправність, за освіту рідною мовою і розширення сфер застосування української мови в громадському житті.

Як зазначав К. Санойця, основні цілі і принципи, якими мала керуватися державна мовна та освітня політика на південно-східних теренах, були сформульовані лише наприкінці 30-х років. Міністерські законопроекти свідчили про відмінності у поглядах на вирішення мовного питання в освіті. Об'єднувала їх ідея державної асиміляції національних меншин та збереження основних принципів шкільної реформи 1924 р. із певними модифікаціями, які стосувалися місця польської мови та мов національних меншин у навчальному процесі. Акцентували також на тому, що треба більше уваги приділяти вивченню польської культури у межах предметів, які викладали українською мовою. Головним завданням мало стати виховання молодого покоління в дусі громадянськості, насамперед воно було зобов'язане засвоїти польські терміни з адміністративної, військової та оборонної сфер. Водночас мали бути створені умови для розвитку культур національних меншин, а також забезпечено їм доступ до навчання рідною мовою. На теренах, заселених переважно українцями, доцільно було створити україномовні навчальні заклади. У місцевостях, де проживало змішане населення, натомість діяли школи з польською мовою навчання, передбачалося відкриття для українців не окремих шкіл з рідною мовою навчання, а паралельних класів. Основним типом шкіл на окреслених теренах мали бути польськомовні навчальні заклади – головний фактор поширення польської культури та зміцнення державності¹⁴¹.

Один із міністерських законопроектів щодо мови навчання у школах заслуговує детальнішого аналізу. Автори цього документа обстоювали шкільний закон 1924 р., який мав діяти на всій території держави, а не лише в окремих воєводствах. Мову навчання в школі визначали шляхом подання батьками учнів відповідних декларацій. Так, школа з рідною мовою навчання чи паралельні класи в польськомовній школі могли бути створені за умови подання відповідних декларацій

¹³⁹ Araszkiwicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 186–188.

¹⁴⁰ Білоус Л., Білоус З. «Союз українських адвокатів» в боротьбі за права української мови у Східній Галичині.

¹⁴¹ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 58, 60–61.

батьками 40 учнів одного шкільного округу. Такі декларації батьки могли подавати раз на п'ять років. У польськомовних школах, де навчалося менше ніж 80 дітей, учні непольської національності могли вивчати рідну мову як окремий предмет у разі, якщо їх було не менше ніж 25 % від загальної кількості учнів і їхні батьки подали відповідні прохання. У навчальних закладах, де навчалося більше 80 учнів, рідна мова як окремий предмет запроваджувалася для учнів непольської національності у тому разі, якщо їх було хоча б 20 % і їхні батьки подали відповідні декларації¹⁴². У законопроекті детально прописано місце польської мови в українських школах. Так, у початкових школах польську мову запроваджували як окремий предмет, польською навчали історії та географії в освітніх закладах I ступеня, а в школах II і III ступеня – географії Польщі. Релігію викладали рідною мовою¹⁴³.

На теренах компактного проживання українців і білорусів, де вони становили не менш як 25 % загальної кількості населення, мали бути створені паралельні класи чи двомовні класи з відповідними мовами навчання при польських гімназіях і ліцеях. Якщо у цих навчальних закладах при кожному класі створено двомовний чи паралельний клас із мовою навчання меншини, то це ставало підставою для відкриття окремої гімназії чи ліцею з її рідною мовою. Подібні правила стосувалися відкриття професійних шкіл із мовами навчання національних меншин. У паралельних чи двомовних класах, а також у гімназіях і ліцеях із мовою навчання меншини польську мову, історію Польщі, проблеми сучасного життя, географію Польщі викладали державною мовою¹⁴⁴.

У другій половині 30-х років з'явилися інші проекти щодо використання польської мови та мов національних меншин у школах. В одному з них пропонували, аби у двомовних школах вивчення польської та української мов починалося одночасно і з однаковою кількістю годин, натомість у школах із непольською мовою навчання у першому класі – збільшити на дві години вивчення державної мови¹⁴⁵. Куратор Т. Купчинський, наголошуючи на негативному впливі шкільного плебісциту, який, на його думку, «дає поле для ворожої агітації» та «підживлює міжнаціональні антагонізми», також пропонував у двомовних школах і в школах із мовою навчання національних меншин збільшити кількість годин польської мови у співвідношенні 2:3. Оскільки вивчення польською мовою у школах лише історії та географії Польщі, а також предмета «польська мова», є недостатнім для належного володіння школярами державною мовою¹⁴⁶. На проблемі українізації польського населення східної частини Галичини у 1937 р. наголошував куратор Є. Гадомський. Основну причину цього він убачав у невдалій колонізації краю, що призвело до формування невеликих груп польських осадників в українському середовищі. На випадках домінування української спільноти над польською зосереджувала увагу й кураторія, яка неодноразово подавала до МВіО перелік тих повітів, де учні-поляки змушені були навчатися в початкових школах з українською мовою викладання. Відповідно до наведених даних у Галичині був 51 такий повіт із 57648 учнями-поляками. Задля запобігання денационалізації поляків кураторія рекомендувала в школах з одним учителем працевлаштовувати лише

¹⁴² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 72–73.

¹⁴³ Ibidem. K. 66–67.

¹⁴⁴ Ibidem. K. 74–75, 77.

¹⁴⁵ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 160.

¹⁴⁶ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 196/п. 7. Арк. 2.

вчителів-поляків, які закінчили хоча б спеціальні курси. У школах із більшою кількістю педагогів учителі від національних меншин не мали перевищувати 50 % загальної кількості. Відповідно до розпорядження куратора, шкільні інспектори мали створити спеціальний реєстр усіх населених пунктів з невеликим відсотком польського населення. Особливу увагу приділяли тим селам, де проживало менше ніж 80 польських родин: шкільні інспектори мали стежити як за дотриманням відповідного шкільного виховання, так і за вивченням на належному рівні польської мови, історії та географії Польщі тощо¹⁴⁷. З метою збереження та розширення «польського стану посідання» у ЛШО кураторія також пропонувала переводити громадських активістів-учителів української національності як початкових, так і середніх навчальних закладів у польські середовища, де переважали б учителі-поляки, щоб вони не мали змоги формувати національну свідомість українців та українізувати українців римо-католицького віросповідання шляхом поширення гасла, що «українці не мають бути тільки греко-католиками». З метою збереження польськості в краї пропонували заохочувати до культурно-освітньої діяльності учителів-поляків, які через тиск з боку місцевих українців залишаються пасивними. У таких випадках учителів-поляків потрібно було оточити спеціальною опікою, підтримувати їх морально, полегшити їм роботу, охороняти від атак з боку осіб, організацій, угруповань національних меншин, притягати винних у наклепах до відповідальності. Також передбачали збільшити кількість польських дошкільних закладів, виділяти стипендії на навчання в середніх навчальних закладах для учнів-поляків, заохочувати польське населення вносити декларації за зміну мови навчання в утраквістичних школах на польську мову, прийняти відповідний закон про кримінальну відповідальність греко-католицьких парохів, які не присилають метрик хрещення дітей римо-католицького обряду, а записують їх (через те, що вони були хрещені в ГКЦ) до книг обряду греко-католицького, зменшити фінансування українських культурно-освітніх та наукових установ¹⁴⁸.

Однак були й такі проекти, які пропонували для забезпечення належного державного виховання непольської молоді замінити шкільний закон 1924 р., а утраквістичні школи залишити лише в тих місцевостях, де вони не спонукали до загострення відносин між поляками та представниками національних меншин. Основним завданням польських урядовців мало стати запобігання утворенню приватних непольських навчальних закладів усіх типів. Задля цього освітні потреби німецької, української та інших меншин мали задовольняти державні школи з мовою навчання меншин, до яких ретельно добирали б учителів відповідної національності. У цих школах обов'язковим було б вивчення польської мови та деяких предметів державною мовою. У населених пунктах, де проживала незначна кількість учнів непольської національності, рекомендували запроваджувати або паралельні класи для представників меншин, або мову меншин як окремий предмет¹⁴⁹.

Урядові законопроекти щодо вирішення освітньої проблеми на південно-східних теренах і пропозиції представників шкільної влади так і не були реалізовані, зважаючи на початок Другої світової війни. Оскільки вони лише частково

¹⁴⁷ AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 26–25; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 197.

¹⁴⁸ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 199/п. 7. Арк. 1–3.

¹⁴⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 79–82.

відповідали інтересам національних меншин (фактично зберігали утраввізацію шкільництва), то навіть у разі їх схвалення сподіватися на вирішення, наприклад, польсько-українського конфлікту було марно¹⁵⁰.

5.2. Мовний утраввізм як спроба асиміляції етнічного населення краю

В освітній сфері міжвоєнна Польща зіткнулася зі складною проблемою: погодити вимоги національних меншин у шкільництві, серед яких головним було навчання дітей рідною мовою, зі завданням сформувати в усьому суспільстві почуття державної приналежності. Вирішення цієї проблеми передбачало декілька етапів. Як зазначав К. Санойця, перший впливав із загального переконання, що основною умовою формування громадянської свідомості є володіння польською мовою. Її поширення, з одного боку, могло слугувати інструментом колонізації, а з іншого – відкрило б меншинам нові можливості для розвитку. Польська влада була переконана, що нівелювання суспільних відмінностей призведе до кращого сприйняття нового державного порядку і, як наслідок, до залагодження етнічних конфліктів. Водночас урядовці вважали володіння державною мовою одним з основних громадянських обов'язків. Підняття польської мови до рангу державної мало змінити її статус, який зберігся ще з австрійських часів. Певні зміни у цьому напрямі було внесено 24 травня 1921 р. розпорядженням міністра освіти, відповідно до якого польська мова як державна стала обов'язковим предметом у всіх державних школах, нею також мали навчати історії, географії тощо. Від представників національних меншин влада очікувала схвалення подібних нововведень, оскільки вони мало чим відрізнялися від політики Австро-Угорської імперії, яка вимагала знання німецької мови та поширювала її в шкільництві. Логічним видається й те, що Польська держава намагалася забезпечити всім школярам польської національності навчання рідною мовою, оскільки непоодинокими були факти відвідування учнями-поляками в Галичині українськомовних навчальних закладів. За польськими джерелами у 1920/21 н. р. 57648 учнів-поляків відвідували школи з українською мовою навчання. Остерігаючись денационалізації місцевих поляків, влада спробувала вирішити цю проблему на законодавчому рівні шляхом запровадження утраввізації шкільництва¹⁵¹.

Ще напередодні ухвалення шкільного закону 1924 р. куратор С. Собінський зазначав, що наслідки закону важко передбачити, але він дає «тверде правове підґрунтя, на якому буде базуватися організація шкіл», а також уможливить вихід із хаосу, створеного внаслідок колізій давніх австрійських законів. Куратор наголошував, що відмінність між давніми законами та новим полягає в тому, що відтепер рішення щодо мови навчання в конкретній школі будуть приймати не гміна чи шкільна влада, а батьки учнів, які в ній навчаються. На його думку, закон давав меншинам ширші права, ніж держава зобов'язалася відповідно до Малого Версальського договору. С. Собінський акцентував на тому, що хоча «з погляду виховання проект двомовності є некорисним, однак ця проблема має поступитися державному інтересу, з яким пов'язане гарантування національним меншинам

¹⁵⁰ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 199–200.

¹⁵¹ PAU w Krakowie. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 1–4; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 29–30.

прав і свобод»¹⁵². Зауважмо, що на початку 20-х років С. Собінський запровадив вивчення української мови у польських державних початкових школах (що нерідко викликало спротив поляків). Майже у всіх школах цього типу Станіславівського та Тернопільського воєводств українську мову вивчали як обов'язковий предмет, а у Львівському воєводстві – у двох третинах шкіл¹⁵³.

Спробою врегулювання мовного питання в освітній сфері на південно-східних теренах стало ухвалення сеймом 31 липня 1924 р. шкільного закону, 7 січня 1925 р. доповненого розпорядженням міністра освіти¹⁵⁴. Як зазначалося, згідно зі ст. 1, у всій державі запроваджувався єдиний шкільний устрій. Відповідно до ст. 2 закону, у Львівському, Тернопільському, Станіславівському, Волинському, Поліському, Віленському, Новоградському воєводствах, Гродненському та Волковиському повітах Білостоцького воєводства основним типом державної школи була утравквістична школа, покликана виховувати з учнів відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей. Якщо ж в одному шкільному окрузі діяло дві школи з різними мовами навчання, то вони, по можливості, мали бути об'єднані в одну утравквістичну. Приватні школи національних меншин мали створювати на тих самих засадах, що й польські¹⁵⁵. Вирішуючи мовне питання на окреслених теренах, укладачі закону 1924 р. не врахували німецьку мову, їдиш та іврит.

Практикували відкриття двомовних шкіл у Галичині ще з австрійських часів. Так, відповідно до розпорядження КШР від 18 лютого 1902 р., у деяких учительських семінаріях запровадили двомовність на підставі того, що «обидві місцеві мови (польська та українська) є мовами викладання». Про запровадження двомовності в учительських семінаріях йшлося також у законі від 12 червня 1907 р. Водночас, як зазначав К. Санойця, практика утравквізму в семінаріях різнилася залежно від навчального закладу. Наприклад, у семінаріях Самбора і Станіславова українською мовою викладали природознавство, сільське господарство та предмет «Українська мова». Натомість на заняттях з географії, математики та частково фізики, які навчали польською мовою, додатково українською мовою подавали термінологію. У Львові математику вивчали двома мовами, фізику, природу та господарські предмети – українською, а решту предметів – польською. В австрійський період спеціальних підручників для утравквістичних шкіл не видавали. Також не було вказівок щодо того, якою саме мовою вивчати який предмет. Загалом тогочасні утравквістичні навчальні заклади мали на меті створити належні умови для вивчення майбутніми педагогами обох мов на рівні, достатньому для викладання як в українських, так і в польських школах. А запроваджене польським законом 1924 р. двомовне навчання мало дещо інші цілі та охоплювало всі типи шкіл і всі щаблі освіти, які підпорядковувалися кураторії¹⁵⁶. В утравквістичних школах лише деякі предмети пропонували навчати рідною мовою, більшість викладали польською. Зауважмо, що в першому класі на вивчення українською мовою таких предметів, як релігія (для греко-католиків), українська

¹⁵² O zgodne współzycie narodowości na kresach. Ankieta «Kuriera Lwowskiego» w sprawie ustaw kresowych. *Kurier Lwowski*. 1924. Nr 158. 12 lipca. S. 2.

¹⁵³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 122, 156.

¹⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych... S. 26–30.

¹⁵⁵ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1212–1213.

¹⁵⁶ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 123.

мова, латинська мова, рисунки та гімнастика відводили 15 год на тиждень, а на решту предметів, які мали навчати польською мовою, зокрема релігію (для римо-католиків), польську мову, історію, географію, математику, природу – 17 год. Польською мовою навчали письма (каліграфії) та співу. Державною мовою впродовж усіх років мали навчати історію та географію Польщі, оскільки через ці предмети влада намагалася впливати на учнів¹⁵⁷. Міністр освіти С. Грабський, обстоюючи запровадження утравізму в шкільництві, відкидав як звинувачення польських націоналістів у зменшенні «польського стану посідання» в Галичині, у зв'язку з перетворенням близько сотні польських шкіл в утравістичні, так і українських політиків, які критикували уряд за ліквідацію українського шкільництва унаслідок поширення утравістичних шкіл¹⁵⁸. С. Грабський був переконаний, що об'єднання південно-східних теренів з Польщею в єдину польську національну територію, чи запровадження утравізму в шкільництві з подальшою ліквідацією українських національних шкіл, не спрямовані проти українського народу, оскільки його не існує. Як і більшість ендеків, він дотримувався думки, що українці не є окремим народом, а український національно-визвольний рух є штучним витвором ворожих Польщі сил¹⁵⁹.

С. Грабський зазначав, що державна школа в Польській державі повинна виховувати непольську молодь як польську, на добрих польських громадян, тобто прищепити їй польську культуру, виховати в неї любов до польської літератури, мистецтва, культ польських героїв, гордість за приналежність до Польської держави, почуття спільної з польським народом історичної традиції¹⁶⁰. У Галичині подібні ідеї реалізовувала адміністрація кураторії ЛШО, яка наголошувала, що місцеві школи повинні виховати відданого громадянина Польської держави незважаючи на те, якої він народності¹⁶¹.

Навчання мовою національної меншини регулювала ст. 3 шкільного закону 1924 р., відповідно до якої викладання предметів мовою меншин ставало можливим за умови, що ця громада становить не менше як 25 % населення (на цій підставі права навчатися рідною мовою у Краківському та Люблінському воеводствах були позбавлені учні-українці як державних, так і більшості приватних шкіл) і що батьки не менше 40 учнів з одного шкільного округу подали про це відповідні прохання-декларації (затверджені судами, нотаріатами, староствами, гмінною владою). Ці декларації мали бути подані не пізніше 31 грудня, оскільки після їх перевірки шкільний інспектор 1 лютого мав повідомити мешканців шкільного округу про ухвалене рішення. Після цього до 30 квітня інші батьки мали змогу подати декларації за польську мову навчання. Якщо ж батьки 20 учнів подавали відповідні декларації,

¹⁵⁷ «Нова ера» в шкільництві. *Діло*. 1925. Ч. 192. 30 серпня; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 246.

¹⁵⁸ PAU w Krakowie. Sygn. 7846. Mikrof. 1475. K. 132.

¹⁵⁹ Симоненко Р. Г. Українці в міжвоєнній Польщі (1918–1939). *Політична історія України. XX століття*: у 6 т. / ред. кол. І. Ф. Курас (голова), Ю. І. Шаповал (заст. голови), Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, В. І. Кучер, О. М. Майборода, Л. П. Нагорна, В. Ф. Солдатенко, В. П. Трощинський. Київ: Генеза, 2003. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). С. 475.

¹⁶⁰ Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich... S. 8.

¹⁶¹ Програмово-устройевий курс для вчительства приватних шкіл з українською мовою навчання. *Методика і шкільна практика: додаток до «Шляху виховання й навчання»*. 1933. Кн. 4. С. 233.

школа ставала двомовною: вже з першого класу запроваджували читання та письмо польською мовою, а українською викладали лише природознавство, малювання, ручну працю та фізкультуру¹⁶². Висновок щодо запровадження мови навчання в школі інспектор подавав до 31 травня куратору, який мав місяць на узгодження остаточного рішення. Саме куратор відігравав найважливішу роль у визначенні мови навчання, оскільки він підтверджував дійсність декларацій, визначав мову викладання, ухвалював рішення про об'єднання українських і польських загальноосвітніх шкіл. Після цього зацікавлені особи мали два тижні на оскарження цього рішення, звертаючись до міністра освіти¹⁶³. Так, за перший період функціонування утравкістичного шкільного закону (1925–1928) до МВіО надійшло 1346 звернень, які стосувалися зміни мови навчання. З них від українців надійшло 1176, а від польського населення – 167. МВіО врахувало українські звернення у 217 випадках (18 %), а польські у 21 випадку (12 %)¹⁶⁴.

Відповідно до ст. 4 закону, учні всіх державних і приватних одно-, дво- і трикласних шкіл із непольською мовою навчання були зобов'язані вивчати державну мову на такому рівні, щоб згодом мати змогу навчатися в польських або утравкістичних середніх навчальних закладах. У чотири-, п'яти-, шести- та семикласних державних і приватних школах із непольською мовою навчання було передбачено вивчення польської мови, польської історії та відомостей про тогочасну Польщу державною мовою¹⁶⁵. Відповідно до ст. 5, учительські семінарії, які діяли на теренах спільного проживання представників різних національностей, зокрема українців і поляків, ставали двомовними, польсько-українськими. Відповідно до ст. 6 закону, кураторія ЛШО зобов'язана була поступово об'єднувати українські гімназії у Львові, Перемишлі та Тернополі з польськими, перетворюючи їх на утравкістичні¹⁶⁶. І лише організовані виступи українців та поляків, як зазначалося, змусили міністра освіти С. Грабського скасувати це розпорядження відповідною ухвалою від 17 вересня 1925 р.¹⁶⁷

Відкрити середню школу з українською чи білоруською мовою навчання, як зазначалося, можна було лише за умови, якщо із заявою про це зверталися батьки 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. 22 червня 1925 р. кураторія ЛШО видала циркуляр «До дирекції державних і приватних середніх загальноосвітніх шкіл із непольською мовою викладання в справі навчання польської мови і літератури, історії і географії та науки про сучасну Польщу», відповідно до якого з 1925/26 н. р. ці предмети мали викладати польською мовою. Чинність цього розпорядження поширювалася й на українські приватні гімназії¹⁶⁸. На навчання у державних професійних школах

¹⁶² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 65; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою... С. 241.

¹⁶³ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 124.

¹⁶⁴ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 8.

¹⁶⁵ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. S. 1213.

¹⁶⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 66; О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. Ч. 189. 26 серпня.

¹⁶⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 10; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. S. 197–199; Проти польонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. Ч. 194. 2 вересня.

¹⁶⁸ Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 467.

двома мовами – державною та мовою національної меншини – мали наполягати батьки дітей непольської національності, які становили 40 % усіх учнів школи.

Відповідно до закону, мову навчання мали визначати шкільні плебісцити, тобто порядок запровадження мови викладання на підставі декларацій, поданих батьками чи опікунами учнів. Спочатку плебісцити проводили щорічно, однак розпорядженням Президента Польщі від 29 листопада 1930 р. було внесено зміни до ст. 3 шкільного закону 1924 р., за якими вони мали відбуватися раз на сім років. Отже, мову навчання у школі, яка була запроваджена на підставі поданих декларацій, можна було змінити не скоріше як через 7 років від дати її запровадження¹⁶⁹. Офіційною причиною внесених змін було те, що плебісцити щорічні призвели до загострення польсько-українських відносин, спровокованих агітацією польських та українських громадсько-політичних діячів. Це розпорядження не лише значно ускладнило українській громадськості боротьбу за зміну мови навчання (у 1937 р. подані декларації стосувалися 376 шкіл, у 325 з них не було правових підстав для зміни мови навчання, і лише у 26 школах мова була замінена на українську¹⁷⁰), яку на сім років позбавили законних підстав щодо цих змін, а також всупереч очікуванням влади це ще більше загостило міжетнічні відносини на південно-східних теренах¹⁷¹. Наприкінці 30-х років дедалі більше польських діячів висловлювалися за відмову від проведення плебісцитів і заміну їх відповідними адміністративними рішеннями. Однак розпорядження міністра освіти від 25 листопада 1938 р., яке замінило виконавчі приписи 1925 р., зберегло шкільні плебісцити, лише частково внівши зміни в процедуру їх проведення¹⁷². Наприклад, відповідно до ст. 11 та 12, якщо після закінчення семирічного терміну запровадження в школі конкретної мови навчання на підставі поданих декларацій нові декларації не надходили, то цією мовою послуговувалися ще сім років. Упродовж цих років лише шкільна влада могла організувати збір декларацій у разі зміни організації школи, міжетнічних чи культурних відносин у відповідному шкільному окрузі. Ці нововведення, як і попередні, ще більше загостили польсько-українські відносини у краї¹⁷³.

У статистичній звітності польська шкільна адміністрація відносила утрачені школи до українських, аби штучно збільшити кількість українськомовних навчальних закладів у Галичині. У такий спосіб влада намагалася передусім ввести в оману європейську громадськість про стан українського шкільництва. Водночас запровадження утраквізму уряд обґрунтовував тим, що велика кількість польських

¹⁶⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1930. Nr 82. Poz. 644. S. 1075; Виздик В. С. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. С. 177.

¹⁷⁰ SAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71. K. 212; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 142–143.

¹⁷¹ Бороніть прав української мови навчання в школах! *Діло*. 1933. Ч. 234. 7 вересня.

¹⁷² Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 listopada 1938 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1938. Nr 94. Poz. 637. S. 1417–1419.

¹⁷³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 80; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 124–125; Важний розпорядок, який торкається шкільного плебісциту. *Діло*. 1938. Ч. 272. 7 грудня.

учнів краю нібито не мають змоги навчатися в польськомовних школах, здобуваючи освіту в україномовних. Наприклад, за даними кураторії ЛШО в 1921 р. у Східній Галичині 67648 дітей-поляків не мали змоги вчитися рідною мовою тому навчались в українських школах¹⁷⁴. Однак відповідно до офіційних польських джерел, у Станіславівському воєводстві, де кількість українських шкіл значно переважала над польськими, лише 4062 учнів-поляків здобували освіту в українських школах, натомість 11127 українців – у польських. Поширюючи сфальшовані цифри, влада приховувала справжній стан справ, а також шукала аргумент для відмови у відкритті нових українських шкіл чи перетворення вже діючих на утравкістичні¹⁷⁵.

Шкільний закон 1924 р. лише частково виправдав сподівання польської влади: з одного боку, він мав внормувати правову ситуацію в шкільництві національних меншин (що частково було зроблено), а з іншого – погодити інтереси та об'єднати для спільного співіснування представників різних національностей, натомість відносини між поляками та представниками різних національних меншин загострилися. Однією з причин загострення відносин стало те, що польська влада й надалі провадила започатковану ще 1919 р. практику штучного зменшення кількості початкових шкіл, зокрема з українською мовою навчання, а також обмеження сфери використання мов національних меншин, маючи на меті усунути їх з громадського життя¹⁷⁶. Такі дії польських урядовців наштовхнулися на рішучий спротив української громадськості, політичних діячів і українських послів у сеймі та сенаті. Вимагаючи від польської влади надання хоча б культурної автономії та збереження національних шкіл, українці сприйняли цей закон, як спробу скасування шкільництва національних меншин і прагнення до денационалізації слов'янського населення окреслених теренів. На цьому, зокрема, наголошував посол від Українського клубу С. Хруцький на 146-му засіданні сейму 9 липня 1924 р. під час обговорення згаданого законопроекту¹⁷⁷. І. Кедрин критикував як сам закон, так і його співавтора С. Грабського, якого звинуватив у намаганні знищити українське шкільництво, а також спробі асимілювати українське населення держави¹⁷⁸. Українські політики подавали скарги про дискримінацію українського шкільництва до МВіО, до уряду Польської держави, вносили інтерпеляції до сейму (з критикою шкільного закону поряд з українцями виступили також німецький посол А. Утта, єврейський – І. Грюнбаум, білоруський – Б. Тарашкевич¹⁷⁹), надсилали обширні меморіали до Ліги Націй з приводу порушення, задекларованих у міжнародних договорах прав національних меншин, зокрема, на здобуття освіти рідною мовою¹⁸⁰. На необхідності навчання дітей рідною мовою наголошували й тогочасні українські педагоги. Софія Русова, наприклад, була переконана, що учні мають здобувати освіту рідною мовою, і ця мова мала бути одночасно простою та зрозумілою дітям. Адже тільки рідна школа може виховати громадянську

¹⁷⁴ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 26–27.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje... S. 461.

¹⁷⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924. Łam. 29–30; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 35.

¹⁷⁸ Kedryn I. Dłaczego nie ze Stanisławem Grabskim. *BPU*. 1938. R. 7. Nr 2. S. 13.

¹⁷⁹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924. Łam. 35–37, 42–47, 53–56.

¹⁸⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 19–48.

свідомість, почуття людської гідності¹⁸¹. Учений Григорій Ващенко зазначав, що національне самоусвідомлення неможливе без опанування рідної мови, оскільки «в ній відбиваються культурні здобутки народу, його властивості». «Це один з найдорожчих скарбів народу. Саме в цьому аспекті має вивчати молодь рідну мову»¹⁸². Однак вимоги українських політичних і громадських діячів ліквідувати утравкістичні школи, заборонити працевлаштування польських учителів в українських навчальних закладах, припинити переведення педагогів-українців на етнічні польські терени, організації українського національного шкільництва всіх типів (з українською мовою викладання та українським національним духом), були неприйнятними для тогочасної влади, яка намагалася побудувати сильну мононаціональну Польську державу після здобуття незалежності¹⁸³.

З обуренням непольське населення сприйняло запровадження двомовності в шкільництві. Зокрема для українців це означало втрату попередніх здобутків в освітній сфері, що фактично було одним із завдань, яке переслідували укладачі закону. На цьому наголошував міністр С. Грабський, виступаючи на нараді воєвод 25 жовтня 1925 р.: «Поскільки на Волині та Поліссі нам йдеться про загальмування розвитку українського руху, постільки в Східній Малопольщі йдеться про зменшення тих здобутків, які русини мали за австрійських часів»¹⁸⁴.

Після запровадження шкільного закону 1924 р. українські та польські школярі Галичини мали змогу навчатися в школах із польською мовою викладання, польськомовних школах, де українська мова була обов'язковим предметом, польсько-українських навчальних закладах (польською мовою вивчали більше ніж один предмет), школах з українською мовою навчання (вивчали польську мову як окремих предмет). Так, у 1930/31 н. р. у ЛШО було 17,5 % початкових державних шкіл з польською мовою навчання, 30,2 % – польською мовою навчання та українською мовою як обов'язковим предметом, 49 % – двомовних польсько-українських, 3 % – з українською мовою навчання (вивчали польську мову як окремих предмет), решту 0,3 % становили школи з іншими мовами навчання. Отже, найбільше функціонувало утравкістичних навчальних закладів і польських шкіл з українською мовою як обов'язковим предметом, відкриття яких найактивніше підтримувала влада. Ці школи плекали польську культуру, виховували українських учнів у польському дусі, а також надавали їм змогу вивчати рідну мову. Подібна тенденція простежувалася в польському приватному початковому шкільництві, де із 44 шкіл у 15 українську мову викладали як окремих предмет. Малий відсоток українських шкіл влада пояснювала тим, що у місцевостях, де поряд з українцями проживали поляки, внаслідок подання ними декларацій школи ставали утравкістичними¹⁸⁵. Спроби української громадськості бойкотувати утравкістичні та польські навчальні заклади, які українці сприймали як засіб колонізації, не увінчалися успіхом. Польська

¹⁸¹ Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. С. 295; Білецький Л. Софія Русова. *Учительське слово*. 1922. Ч. 2–3–4. Лютий-березень-квітень. С. 5–6.

¹⁸² Цит. за: Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів: Місіонер, 1995. 224 с.

¹⁸³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 135–136.

¹⁸⁴ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 297.

¹⁸⁵ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 152–153.

адміністрація карала штрафами за бойкотування шкіл чи невідвідування дітьми шкільного віку навчальних закладів¹⁸⁶.

Як зазначалося, українці також вважали дискримінаційними ті положення закону, відповідно до яких українське населення мало право засновувати навчальні заклади з рідною мовою викладання лише в тих ґмінах, де вони становили понад 25 % загальної кількості населення, оскільки через це українці були позбавлені змоги відкривати навчальні заклади з рідною мовою викладання¹⁸⁷. Цю проблему частково було вирішено у 1925 р. після того, як міністр освіти в сенаті пообіцяв, що в тих місцевостях, де проживає значна кількість українців, будуть збережені навчальні заклади з їх рідною мовою викладання¹⁸⁸. Подібна ситуація склалася в Перемишлі (відповідно до перепису 1921 р. українці становили менш як 25 % населення), де товариству «Рідна школа» вдалося зберегти в школі імені Маркіяна Шашкевича українську мову викладання. У 1923/24 н. р. цю школу було реорганізовано у «4-класну з планом 7-класної», вона перейшла у державне підпорядкування. Заробітну плату вчителям виплачувала держава, а приміщення для навчального закладу надало Церковне братство ім. св. Миколая. Утримувала будинок та фінансувала опалення філія УПТ. У 1924/25 н. р. тут навчалось 502 учні – 238 хлопців і 264 дівчини, а в 1931/32 н. р. – 464 вихованці (234 хлопці і 230 дівчат). Оскільки в структурі школи було 10 відділів (III, IV і VII класи мали по два відділи), то філія УПТ звернулася до кураторії ЛШО з проханням дозволити відкрити паралельні V і VI класи, беручи на себе зобов'язання оплачувати працю управителя і всіх 10 учителів. Однак це прохання не задовольнили. Урядовці міністерства освіти, посилаючись на шкільний закон 1924 р., вимагали реорганізації школи з української в українсько-польську, мотивуючи це тим, що вона діє незаконно, оскільки, відповідно до перепису 1921 р., українців у Перемишлі було менше 25 % усього населення. Проти перетворення школи в утраквістичну протестували не лише члени товариства, на можливих негативних наслідках такого кроку наголошували також перемишльський інспекторат і кураторія ЛШО. Вони вказували на те, що «Рідна школа» може на базі цього закладу заснувати власний приватний і у такий спосіб позбавити державу впливу на добір учительського складу й виховання молодого покоління. По кількох роках це питання вирішено на користь школи, яка зберегла свій первісний статус¹⁸⁹.

Польський дослідник Є. Дорошевський зауважив, що українці слушно по-боювалися зловживань під час подання декларацій щодо мови навчання в школах, оскільки нерідко наштовхувалися на бюрократичні перешкоди, штучно створені польською владою. Декларації мали затверджувати державні органи, зокрема, суди, нотаріати, староства, ґмінна влада. На шкільних інспекторів покладено обов'язок детального дослідження всіх декларацій. Вони викликали та протокольно підтверджували (після спілкування із зацікавленими особами) автентичність поданих декларацій (що потребувало особистої присутності в інспектораті, який нерідко

¹⁸⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 160.

¹⁸⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 68–69; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 34–35, 52.

¹⁸⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 87–88.

¹⁸⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 1951. Арк. 8; Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 93–94.

розташовувався за десятки кілометрів)¹⁹⁰. Траплялися випадки, коли плебісцити проводили в умовах терору, відмовляли у прийнятті декларацій, вийти відмовлялися затверджувати автентичність підписів, переслідували осіб, які склали декларації, штрафували чи ув'язнювали їх за надуманими причинами, обдурювали неписьменних батьків, змушували українських учителів під загрозою звільнення збирати декларації за державну мову навчання тощо¹⁹¹. Так, Михайло Марцюк та Іван Карпина з Великої Плавучі Бережанського повіту скаржилися на відмову легалізації шкільних декларацій місцевим громадським комісаром Францом Радачинським¹⁹². У грудні 1932 р. в селі Боремель на Волині було оштрафовано активних учасників шкільного плебісциту від 10 до 50 зл. за недотримання санітарних норм¹⁹³. У листопаді 1932 р. у селі Зарудці Жовківського повіту Львівського воєводства вийт відмовився підписувати декларації за українську мову навчання та переховувався від батьків¹⁹⁴. У селі Будзин Товмацького повіту (сучасний Тлумацький район) 2 березня 1933 р. місцева учителька Кароліна Клоновська, скориставшись малограмотністю батьків, підступом примусила їх поставити свої підписи під деклараціями за державну мову навчання, запевнивши їх у тому, що вони підписуються за безплатну каву для учнів. Вона ж змушувала місцевих поляків, які не мали дітей шкільного віку, підписувати декларації за державну мову навчання¹⁹⁵. У селі Констанція Борщівського повіту Тернопільського воєводства з 36 поданих декларацій за українську мову навчання повітова шкільна рада анулювала 9 тому, що в шкільну метрику не внесено відомостей про дітей, а 15 тому, що діти не були шкільного віку. Зважаючи на це, кількість декларацій виявилася замалою для зміни мови навчання у школі з державної на утравквістичну¹⁹⁶. Школа не стала двомовною навіть у 1933 р., попри те, що батьки подали 25 декларацій за українську мову навчання проти 33 за державну¹⁹⁷. Усе це робили для того, щоб учні-українці здобували освіту в державних школах із польською мовою навчання, де б їм прищеплювали польський патріотизм і формували відповідну національну свідомість.

Нерідко польська влада, опираючись на неточні дані перепису населення 1921 р., відмовляла українцям у праві відкриття шкіл із рідною мовою навчання на підставі того, що їх кількість нібито становить менше 25 %, хоча насправді їх чисельність перевищувала 90 % загальної кількості населення у конкретній місцевості. Попри бюрократичні перешкоди зібрати декларації від українців також було непросто з огляду на високий рівень неписьменності, який у Львівському

¹⁹⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 153–157; Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje... S. 463–464.

¹⁹¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 35–36; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 311–312; Наша школа в ярмі. *Громадський голос*. 1927. Ч. 23. 4 червня. С. 5; Українська школа в ярмі. Промова голови Української Парламентської Репрезентації п. сенатора Черкавського, виголошена дня 22 червня у польському сенаті при обговорюванні бюджету міністерства освіти. *Діло*. 1925. Ч. 143. 1 липня; Шкільний плебісцит. Протести проти надужити. *Нова зоря*. 1927. Ч. 51. 25 грудня. С. 1–2.

¹⁹² Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 58.

¹⁹³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 299–301.

¹⁹⁴ Ibidem. K. 287.

¹⁹⁵ Ibidem. K. 353–354.

¹⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 1480. Арк. 1.

¹⁹⁷ Там само. Арк. 5.

воєводстві в 1936/37 н. р. сягав 31,55 %, у Тернопільському – 32,29 %, а в Станіславському – 39,98 %¹⁹⁸. Найчастіше неписьменним у нагоді ставали інструктори та агітатори від українських культурно-освітніх товариств, які заповнювали декларації, збирали їх по цілому селу та відвозили шкільному інспектору. Однак інспектори вимагали особистої присутності підписантів декларацій, агітаторів часто заарештовували за їх діяльність. Лише згодом МВіО пішло на поступки населенню і дозволило інспекторам приймати складені в такий спосіб декларації¹⁹⁹.

Натомість жодних бюрократичних перешкод шкільні інспектори не чинили, якщо подавали декларації за впровадження польської мови навчання. На відміну від прохань відкрити школу з українською мовою навчання (у деяких випадках влада ігнорувала ці декларації²⁰⁰), за польську школу достатньо було подати декларації лише 20 батькам будь-якої національності, що неабияк обурювало українців²⁰¹. Це положення особливе значення мало у тих місцевостях, де переважало українське населення, оскільки за державну мову навчання могли висловлюватися як поляки, так і українці, які через припис про таємницю декларацій могли не боятися суспільного осуду. Це було підставою для зловживань, зокрема, польські вчителі роздавали українцям надруковані українською мовою декларації з вимогою за польську мову навчання, наказували учням-українцям підписувати ці декларації замість своїх батьків, з допомогою поліції змушували батьків чи опікунів підписувати декларації тощо²⁰². Наприклад, у лютому 1933 р. у Дашаві Стрийського повіту управителька школи Е. Крутова заборонила учневі Євгенію Бічко відвідувати уроки через те, що його батьки відмовилися підписувати декларацію за польську мову навчання. У селі Брищі Жовківського повіту в цьому ж році учитель Лобось вигнав зі школи п'ять учнів-українців за те, що вони домагалися української мови навчання²⁰³. Подібні дії польської влади та учителів на місцях неодноразово призводили до зміни мови навчання в школах на державну або утраквістичну. Так, до прикладу, в селі Лівчиці Жидачівського повіту Львівського воєводства кураторія реорганізувала школу на утраквістичну на підставі подання 20 декларацій за державну мову навчання, однак відмовилася оприлюднити прізвища батьків, які ці декларації внесли, посилаючись на відсутність правових підстав²⁰⁴. У селі Семиківці Тернопільського воєводства, де учнів-поляків взагалі не було, трикласну школу з українською мовою навчання було реорганізовано на двомовну на підставі подання 27 декларацій за державну мову навчання. Ці декларації місцевій владі вдалося зібрати за допомогою поліції в осіб, які отримували пенсії за віком чи інвалідністю та боялися їх втратити²⁰⁵.

Зауважмо, що у разі подання декларацій за польську мову навчання місцева влада не вимагала підтвердження достовірності особистого підпису, це робив інспектор,

¹⁹⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 76.

¹⁹⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 76–77; Українська школа в ярмі... *Діло*. 1925. Ч. 143. 1 липня.

²⁰⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 17–18.

²⁰¹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 15. K. 38; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69.

²⁰² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 339–340; Ibidem. Mikrof. 68735. K. 567–569; Як фабрикують декларації за польськими школами? *Діло*. 1933. Ч. 17. 26 січня.

²⁰³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 337–338.

²⁰⁴ Ibidem. Mikrof. 68735. K. 205.

²⁰⁵ Ibidem. Mikrof. 68731. K. 231–232.

навіть не викликаючи зацікавлених осіб до інспекторату²⁰⁶. Як зазначав К. Санойця, цю різницю у кількості декларацій за польську та українську мови навчання (20:40) автори закону внесли задля полегшення запровадження державної мови на окреслених теренах, тобто від початку польська влада мала на меті перетворити українські навчальні заклади на двомовні. Ці висновки підтверджують і архівні матеріали, які стосувалися утравкізації українських шкіл у 1929–1932 рр. на підставі подання декларацій за польську мову навчання. К. Санойця на прикладі 67 українських шкіл, які за результатами проведення плебісциту стали двомовними, довів, що в майже половині з них (35) мову навчання було змінено на підставі подання не більше 20–23 декларацій²⁰⁷. Зокрема, у гмінах Бабин, Кудлатівка-Слобідка (20 декларацій за державну мову)²⁰⁸, у Насташині (20)²⁰⁹, у Славську (22)²¹⁰ Станиславівського воєводства тощо. У 31 школі за польську мову навчання висловилося від 24 до 36 батьків, зокрема в селах Гончарів (31)²¹¹ і Корнів (27)²¹² Станиславівського воєводства, а також в селі Ілів (36)²¹³ Львівського воєводства тощо, і лише в одній школі в Карові Рава-Руського повіту 73 батьків подали декларації за зміну мови навчання на польську²¹⁴.

Оскільки ці школи були різного ступеня організації, то в них навчалася різна кількість учнів-поляків. Однак під час впровадження мови навчання співвідношення кількості школярів різних національностей до уваги не брали. Тому в школах вищого ступеня організації зазвичай зміна мови навчання на державну відбувалася на підставі подання лише незначного відсотка декларацій. Так, зокрема, трапилося у п'ятикласній школі у Вікторові Станиславівського воєводства, де школа стала утравкістичною на підставі 26 поданих батьками декларацій, при тому що в 1930/31 н. р. тут навчалася 362 учнів. У чотирикласній школі села Горуцьке (нині – Гірське) Дрогобицького повіту навчалася 328 учнів, а подано за державну мову лише 23 декларації. Тобто мова навчання у цих школах була змінена на підставі вимоги батьків усього 7 % учнів. У школах нижчого ступеня, де диспропорція українських і польських учнів була меншою, декларації за польську мову навчання зазвичай подавали кільканадцять відсотків батьків²¹⁵. У селі Хлібичин Снятинського повіту, де проживало 847 мешканців, з яких 719 українців, за українську мову викладання було внесено 62 декларації, а за польську мову навчання – 26, на підставі яких українську школу реорганізовано в утравкістичну. Українські політики наголошували, що підписи в деклараціях за польську мову навчання сфабрикував місцевий учитель Томашевський (Tomaszewski)²¹⁶. Про зорієнтованість польської влади на перетворення українських навчальних закладів у двомовні або польськомовні свідчать також інші приклади. Так, у Снятинському повіті Станиславівського

²⁰⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69; Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje... S. 463–464.

²⁰⁷ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 135–137.

²⁰⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2а. Спр. 54. Арк. 10.

²⁰⁹ Там само. Арк. 13–14.

²¹⁰ Там само. Арк. 15.

²¹¹ Там само. Арк. 2.

²¹² Там само. Арк. 3–4.

²¹³ Там само. Арк. 5.

²¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2а. Спр. 53. Арк. 20.

²¹⁵ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 137.

²¹⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 31.

воєводства, де проживало 64298 осіб української національності, 8805 поляків, 365 німців та 5716 євреїв, із 49 початкових шкіл 24 були утравкістичні, 14 – з українською мовою навчання, а 11 – із польською. У місті Снятині, де проживало 4539 українців, 2943 поляків, 2769 євреїв та представників інших національностей, було 3 початкові школи, з яких 2 з польською мовою навчання та 1 утравкістична, яка була створена на підставі 163 декларацій за українську мову навчання та 89 за польську. Українське населення Снятина подавало також декларації щодо української мови навчання в двох інших школах, однак дійсними в одній зі шкіл визнали лише 30 декларацій, а в іншій – 38, що виявилось недостатнім для зміни мови навчання²¹⁷. У селі Пчани Жидачівського повіту 12 квітня 1929 р. на підставі поданих 76 декларацій за українську мову навчання (тут навчалося 88 учнів) школу з утравкістичної було перетворено на українську. Однак уже 28 червня того ж року кураторія, стверджуючи, що за державну мову викладання надійшла 21 декларація, ухвалила рішення про перетворення школи з 1929/30 н. р. з української на утравкістичну²¹⁸. Подібний випадок трапився і в селі Королівка Товмацького повіту (сучасний Тлумацький район), де у вересні 1925 р. у місцевій однокласній школі на підставі декларацій було змінено мову навчання на українську, однак уже в червні 1927 р. кураторія реорганізувала школу на утравкістичну на підставі подання нібито 20 декларацій за державну мову навчання. За твердженнями місцевих українських активістів, таких заяв було подано лише 2²¹⁹. У селі Яблунів Рогатинського повіту також було подано 20 декларацій за польську мову навчання, що стало підставою перетворення школи у двомовну. У скарзі до Найвищого Адміністративного трибуналу позивачі зазначали, що в селі проживає 159 дітей шкільного віку, і батьки 150 висловилися за українську мову навчання, тому за польську мову навчання не могли подати 20 декларацій²²⁰. На подібних випадках також наголошував посол від ППС Адам Прухнік (Adam Próchnik). Він зазначав, що всупереч положенням шкільного закону, відповідно до яких утравкістичні школи мали засновувати лише в тих регіонах, де проживало етнічно змішане населення, на практиці їх відкривали навіть там, де взагалі не було польських дітей. Під час засідання сеймової комісії 1929 р. А. Прухнік, посилаючись на офіційну інформацію, зауважив, що в 1925/26 н. р. у польсько-українських школах навчалося 142 тис. учнів-українців і лише 15 тис. учнів-поляків, натомість у польсько-білоруських школах – переважно учні-білоруси. До прикладу, з 446 декларацій за білоруську мову навчання, влада не врахувала жодної, натомість відкрила 10 двомовних шкіл. Подібні дії влади викликали критику та обурення серед непольського населення і породжували недовіру до місцевих органів влади²²¹.

Водночас шкільні плебісцити відіграли важливу роль у консолідації української спільноти, продемонстрували їхню національну свідомість, більшість українців

²¹⁷ Ibidem. K. 30.

²¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2а. Спр. 54. Арк. 7–8; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 135–137.

²¹⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 567–569.

²²⁰ Ibidem. Mikrof. 68731. K. 117, 119–121.

²²¹ Polityka wynaradawiania. *Trybuna Robotnicza*. 1926. Nr 2. 6 października; Rozpoczęcie debaty nad projektem ZPPS o szkolnictwie mniejszości narodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 80. 22 marca; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 297–298.

сприймали їх як національний обов'язок²²². Після внесених у 1930 р. змін до порядку проведення плебісцитів вони слугували для українців т. зв. мобілізаційним чинником. Як зазначив посол Д. Великанович, якщо в 1925 р. за українську мову навчання було подано 99935 декларацій, то в 1932 р. – близько 250 тис. Збільшення кількості поданих декларацій стало результатом, з одного боку, зростання серед українців усвідомлення необхідності навчати дітей рідною мовою, з іншого – успішно проведеної агітаційної діяльності, участь у якій брали, зокрема, вчителі, священники, громадсько-політичні діячі. До плебісцитних акцій залучали широке коло громадськості, організатори намагалися охопити максимальну кількість населених пунктів, де створювали локальні плебісцитні комітети, поширювали формуляри декларацій за зміну мови навчання, розповсюджували спеціальні друковані інструкції. Агітацією рясніла й українська преса. Представники українських культурно-освітніх товариств та організацій, політичних партій проводили збір декларацій навіть у тих населених пунктах, де не було правових підстав для зміни мови навчання. Наприклад, у 1933 р. з поданих на 2256 шкіл декларацій лише в 904 були правові підстави на проведення плебісциту, а в 1934 р. з декларацій на 316 шкіл, лише 141 мала правові підстави. Польські урядовці представляли це, з одного боку, як політичну провокацію українських сил, покликану сформувати в місцевого населення думку, що влада ігнорує його волевиявлення, а з іншого – як спробу посіяти серед українців незадоволення та загострити українсько-польські відносини²²³.

Плебісцитні акції також організовувала польська громада, зокрема польські культурно-освітні товариства та політичні партії. Активністю вирізнялися ендеки та близькі до них за політичними поглядами організації. Вони видавали брошури, в яких роз'яснювали процедуру подання декларацій і обґрунтовували необхідність запровадження польської мови навчання у всіх школах²²⁴. Серед польських організацій подібні заходи систематично організовувало ТШЛ. Найбільш активно члени товариства діяли у тих населених пунктах, де польське населення було в меншості, зокрема в Станіславському та Тернопільському воєводствах. Пожвавлення діяльності українських і білоруських політичних сил та громадських організацій, пов'язане з проведенням акцій шкільного плебісциту, не залишилася поза увагою членів польського учительського товариства СХННШП. Спостерігаючи хвилю українських зборів і віч, спрямованих на агітацію українців за відкриття національних шкіл, члени товариства вимагали від державної влади не допустити обмеження прав польської мови у південно-східних воєводствах і закликали стати до боротьби за збереження польськості на цих теренах. Вони зазначали, що лише завдяки активній праці польських учителів на ниві збереження національного шкільництва вдається залучати місцеве польське населення до відстоювання своїх освітніх прав та протистояти агітаційній діяльності українських політиків, громадських діячів та греко-католицького духовенства²²⁵. Певне занепокоєння у членів СХННШП викликало

²²² Видержати до кінця! *Свобода*. 1925. Ч. 14. 5 квітня; До бою за своє право! *Свобода*. 1925. Ч. 9. 1 березня; До останнього бою за своє право! *Свобода*. 1925. Ч. 13. 29 березня.

²²³ І. Г. Доля українського шкільництва в Польщі. *Діло*. 1936. Ч. 18. 25 січня; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 133–134.

²²⁴ Детальніше див.: *Szkolnictwo na Ziemiach Wschodnich*. Warszawa: Wyd-wo Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami, 1925. 16 s.

²²⁵ Broń my polskości szkolnictwa kresowego. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 3. 1 marca. S. 2–3; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 159.

недотримання постанов шкільного закону 1924 р. щодо реформування шкіл в утравістичні. Зокрема, вони виступали проти функціонування в Галичині державних шкіл з українською мовою навчання у тих місцевостях, де не було передбаченої законом 25 % норми населення української національності²²⁶. Обґрунтовуючи важливість вивчення польської мови у всіх школах на т. зв. кресах, польські громадські діячі акцентували на необхідності забезпечення опікою місцевого польського населення, акцентували на «цивілізаційній місії» та «історичній ролі Польської держави». Польські агітатори у своїх зверненнях апелювали не лише до місцевих поляків, а й до українців. Вони наголошували на загальних перевагах знання польської мови для українського селянина, а також писали про виключно практичні аспекти, такі як можливість порозумітися на пошті, в суді, на залізниці, і насамкінець про перспективи здобуття певних посад, зокрема службовця²²⁷.

З погляду тогочасної української громадськості шкільний закон 1924 р. лише зашкодив національному шкільництву. Українські громадські та політичні діячі найбільшим його недоліком вважали зменшення кількості початкових шкіл із рідною мовою навчання та перетворення їх на двомовні чи польські, а також обмеження національного характеру середніх навчальних закладів, які стали утравістичними. Вони часто наголошували на порушенні принципу утравізму, оскільки траплялося, що рідною мовою, окрім української мови, діти вивчали лише релігію²²⁸. Зафіксовано випадки вилучення з ініціативи учителів-поляків та шкільних інспекторів української мови з утравістичних навчальних закладів²²⁹. Критикувала українська громадськість також усунення учителів-українців зі шкіл і заміну їх педагогами-поляками, що негативно вплинуло на рівень викладання української мови²³⁰. Якщо в 1922/23 н. р. на теренах ЛШО з 4811 державних шкіл 2343 були з польською мовою навчання, 2453 – з українською, а з мовами навчання інших меншин – 15²³¹, то в 1937/38 н. р. державних шкіл з українською мовою навчання залишилося 455, двомовних стало – 3064, а з польською мовою навчання – 2123. Зокрема, про зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання та невраховання польською владою волевиявлення українців, які подавали декларації за школи з рідною мовою навчання, писала газета ППС «Робітник». Покликаючись на публікацію в газеті «Діло», Т. Голувко зазначав, що результати плебісциту надають українцям зі Східної Галичини право на відкриття 3450 українських шкіл, натомість після плебісциту українських початкових шкіл залишилося лише 857, двомовними стали 1455. Політик зауважив, що своєю шовіністичною політикою С. Грабський наносить шкоду державі як у її внутрішніх відносинах, так і дискредитує Польщу на міжнародній арені²³². Отже, у ЛШО частка шкіл з українською мовою викладання зменшилася з близько 51,7 % у 1921/22 н. р. до 6,9 % у 1937/38 н. р., які відвідувало

²²⁶ W odpowiedzi na ataki ukraińskie. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 4. 15 lutego. S. 4–5.

²²⁷ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 134.

²²⁸ Наше шкільництво і польські влади. *Рідна школа*. 1927. Ч. 2. Серпень. С. 1.

²²⁹ І. Г. Вартість і мета утравізму в польському освітленні. *Діло*. 1936. Ч. 25. 2 лютого.

²³⁰ Ліщинський І. Факти говорять! *Учительське слово*. 1922. Ч. 2–3–4. Лютий-березень-квітень. С. 17.

²³¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 55.

²³² Hołowko T. Stanisław Grabski a szkolnictwo we Wschodniej Galicji. *Robotnik*. 1926. Nr 116. 28 kwietnia; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 298.

близько 5 % усіх учнів. До речі, у 1921/22 н. р. 49,6 % українських дітей мали змогу навчатися у школах із рідною мовою викладання²³³.

Заради справедливості зазначимо, що українські навчальні заклади не ліквідували, а реорганізували в утравквістичні, тобто діти продовжували відвідувати ту ж школу і лише додатково вивчали державну мову, а також, залежно від класу та типу школи, визначену кількість предметів польською мовою. Лише в польськомовних школах, які було перетворено на утравквістичні, навчання української мови залишалося на низькому рівні. Саме тому тогочасна влада, перераховуючи позитивні наслідки шкільного закону 1924 р. для українців, акцентувала на збільшенні загальної кількості українських і утравквістичних навчальних закладів (з 2176 у 1924/25 н. р. до 2488 у 1927/28 н. р.), що, на їхню думку, значно розширило українцям можливості для навчання рідною мовою²³⁴.

Зауважмо, що з 30-х років ХХ ст. не лише в утравквістичних, але й у школах з українською мовою навчання учні-українці подекуди змушені були навчатися за польськими підручниками, оскільки ситуація з виданням українських підручників і забезпеченням ними шкіл значно ускладнилася. Створена 16 лютого 1934 р. при кураторії ЛШО комісія з метою оцінювання книг для українських шкіл від початку своєї діяльності була проти написання їх літературною українською мовою. Особливо це стало помітно після затвердження нового складу цієї комісії 8 листопада 1937 р., до якої увійшли начальник відділу кураторії ЛШО Роман Коестліх (Roman Koestlich), візитатор шкіл С. Галібей, директор філії державної гімназії з українською мовою навчання римо-католицький священник Міхал Залеський (Michał Zaleski), директор державних вищих вчительських курсів у Львові Адам Козира (Adam Kozyra), професор державної гімназії з українською мовою навчання у Львові Адриан Капустинський (Adrian Kapustyński) та вчитель Другої державної гімназії ім. Кароля Шайнохи у Львові Людвік Юс (Ludwik Jus). Комісія заборонила використовувати у школах збірки творів визначних українських поетів і прозаїків ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, І. Котляревського, М. Устияновича, А. Могильницького, А. Метлинського, М. Костомарова, Ю. Федьковича, Марка Вовчка, П. Куліша та ін. Також вилучено з навчального процесу «Історію України» І. Крип'якевича, «Як господарюють селяни в чужих краях?» В. Доманицького, «Історію української літератури» т. 1–3 М. Возняка, «Українські народні думи» Ф. Колесси та ін.²³⁵ У своїх висновках рецензенти критикували книжки за певні політичні моменти, паралелі з тогочасними відносинами в Галичині, негативні згадки про поляків тощо²³⁶. Як наслідок, у середніх школах виникла складна ситуація з підручниками. Бракувало українських підручників, особливо для гімназій та ліцеїв, тому учні навчалися за довоєнними застарілими підручниками з української мови О. Барвінського та А. Крушельницького, що ускладнювало розуміння і засвоєння матеріалу²³⁷. Позитивним моментом у діяльності комісії стало те, що вона дозволила використовувати у школах деякі

²³³ Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 54–55; Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 121.

²³⁴ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 144–145, 150.

²³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 264; Арк. 4; Ворончак І. *Шкільництво Борщівщини*. С. 63.

²³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 54, 56, 83.

²³⁷ Трагедія з українськими шкільними підручниками. *Українська школа*. 1938. Ч. 7–12. С. 169.

праці Б. Лепкого, М. Підгір'янки, В. Полянського, В. Сімовича, М. Гоголя та інших українських письменників та науковців²³⁸.

Як зазначав працівник МВіО Л. Ецкерт, не всі українці неприхильно ставилися до шкільного закону 1924 р., який давав змогу краще опанувати польську мову. Зокрема, на Волині, де двомовне шкільництво мало тривалішу традицію, невдоволення висловлювали окремі українські селяни. Як на Волині, так і в Галичині, деякі українці насамперед прагнули відкриття в своїх місцевостях шкіл вищого організаційного рівня, оскільки станом на 1928 р. у ЛШО з 649 шкіл з українською мовою навчання, одно-, дво- та трикласними були 598 навчальних закладів, а чотири-, п'яти-, шести- та семикласними – 47, із них по дві шести- та семикласних. Деяка краща ситуація була з польсько-українськими школами, яких діяло 1765, з них одно-, дво- та трикласних – 1502, чотирікласних – 137, п'ятикласних – 64, шестикласних – 22 і семикласних – 40. Натомість із 1292 польськомовних шкіл з українською мовою навчання як окремим предметом, одно-, дво- та трикласних було 986, а чотири-, п'яти-, шестикласних – 107 та 199 семикласних. Шкіл із польською мовою навчання функціонувало 954, з них одно-, дво- та трикласних – 690, чотири-, п'яти-, шестикласних – 152, а семикласних – 112. На Волині діяло лише 6 україномовних шкіл, із них по одній одно- та трикласних та 4 двокласних. Натомість польсько-українських було 532, польських з українською мовою навчання як окремим предметом – 382, а польських – 352. Кількість батьків, які висловлювалися за українську чи польську мову навчання або взагалі не складали декларацій, різнилася залежно від гмін і взаємин між місцевим населенням²³⁹. За таких обставин найактивніше до боротьби за україномовне шкільництво долучилися українські культурно-освітні організації та політичні партії, спільними зусиллями вони відстоювали функціонування української мови, культури та освіти як основи самоідентифікації народу.

Українська громадськість загалом і українські юристи зокрема намагалися зберегти мовні права, яких вони набули в період Австро-Угорської монархії, посилюючись на досвід правового регулювання мовних відносин у цій державі²⁴⁰. У 20–30-х роках ХХ ст. у Галичині значну роль у боротьбі за права української мови в державних і самоврядних адміністративних структурах, суді, прокуратурі, нотаріаті, в освітній сфері тощо відіграла професійна адвокатська організація «Союз українських адвокатів»²⁴¹, створена 20 травня 1923 р. з ініціативи знаних правників Степана Федака, В. Охримовича, Ярослава Олесницького, Лева Ганкевича та ін. Виступаючи проти обмеження прав української мови в освітній сфері, члени союзу наполягали на скасуванні утраквізму в школах та українізації всіх типів державних шкіл. Водночас вони констатували, що результати їхньої боротьби були мізерними, що значною мірою зумовлено поведінкою самих українців, їх конформістським ставленням до порушення прав української мови в державному та громадському житті²⁴². Зокрема, на шпальтах часопису «Життя і право» зазначалося про неповагу

²³⁸ Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 63–64.

²³⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 77–79.

²⁴⁰ Марковський В. Я. Українська історіографія з проблематики мовних відносин у Галичині... С. 34.

²⁴¹ Білоус Л., Білоус З. «Союз українських адвокатів» в боротьбі за права української мови у Східній Галичині.

²⁴² Білоус Л., Білоус З. «Союз українських адвокатів» в боротьбі за права української мови у Східній Галичині.

самих українців до рідної мови, про те, що українське населення Польщі певною мірою само винне у ситуації, що склалася²⁴³. Водночас наголошувалося: «Союз українських адвокатів розпочав, як сказано, боротьбу за право мови. ... Але цілого завдання Союз українських адвокатів не в силі виконати, як увесь національно-свідомий загаль, усі національні політичні партії, організації, установи і громадяни не зроблять в свою чергу того, що в ім'я існування нації мусять зробити; як не сповнять свого обов'язку в боротьбі за права рідної мови і культури»²⁴⁴.

Проблеми вживання української мови обговорювали на конференції, скликаній з ініціативи українських адвокатів К. Левицького, Володимира Старосольського, Л. Ганкевича, О. Назарука, яка відбулася 4 червня 1932 р. У резолюції конференції йшлося про те, що представники українського народу мають повне право на вживання рідної мови в судах, школах та всіх урядових установах, а також у громадському житті загалом. На думку учасників, чинні в Польщі мовні закони та розпорядження щодо використання української мови суперечать правам українського народу, оскільки встановлюють територіальні, предметні та формальні перешкоди для її використання. Учасники конференції закликали всі українські установи та громадян загалом зосередитися на обороні та забезпеченні українській мові повноти прав, які їй належать, а також повсякчас вживати українську мову²⁴⁵.

Поряд з українцями шкільний закон 1924 р. критикували представники польських лівих політичних сил у сеймі. Певне занепокоєння запровадженням утраквізму висловлювала також частина польського суспільства, побоюючись що спільна польсько-українська школа зашкодить поширенню польськості на окреслених теренах²⁴⁶. На негативні наслідки двомовної системи в шкільництві звертав увагу викладач Львівського університету Євгеніуш Ромер (Eugeniusz Romer). Він зазначав, що найбільшою шкоди як мирному співіснуванню представників різних національностей, так і розвитку польськомовного шкільництва в краї завдало запровадження шкільних плебісцитів. За його підрахунками, у ЛШО з 1924/25 до 1927/28 н. р. з 2598 до 2261 кількість польських шкіл зменшилася, натомість загальна кількість українських та утраквістичних шкіл зросла з 2176 до 2488. Кількість учнів у польських школах за ці роки у Львівському воєводстві зменшилася з 66 до 64 %, у Тернопільському – з 59 до 53 %, у Станіславівському – із 33 до 26 %. На його думку, шкільний закон 1924 р. щонайменше потребував новелізації²⁴⁷. Публікація праці Е. Ромера, в основу якої було покладено реферат, виголошений на зборах у Львові 21 лютого 1937 р., збіглася із закінченням семирічного терміну, після якого школи отримали право змінювати мову навчання, вона частково посприяла консолідації польського суспільства, яке активно долучилося до акцій шкільних плебісцитів за польську мову навчання²⁴⁸. На негативних наслідках цього закону для польського населення також наголошував у своїй праці «Державна школа й національні меншини в Польщі та за кордоном» С. Хрущель. Він писав, що не порушуючи мовних прав національних меншин, натомість проявляючи великий лібералізм щодо них,

²⁴³ Р. Д. За права мови. *Життя і право*. 1929. Ч. 3. С. 19–22.

²⁴⁴ Там само. С. 23.

²⁴⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. S. 33–34.

²⁴⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 69.

²⁴⁷ Ibidem. K. 72; Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej. S. 6–8.

²⁴⁸ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 196.

«Польська держава добровільно відмовляється в тисячі місцевостях від навчання польських дітей польською мовою»²⁴⁹. Зауважмо, що негативно про утраквізацію шкільництва висловлювався також міністр внутрішніх справ К. Млодзяновський. Зокрема, на зустрічі з українською делегацією у липні 1926 р. міністр зазначив, що утраквізм – це нонсенс, а будь-яка колонізаційна акція уряду є шкідливою на-самперед для Польської держави, оскільки призводить до масового невдоволення та створює ґрунт піддатливий до антидержавної агітації. Він наголошував, що український народ повинен мати власну національну школу та належні умови для культурно-національного розвитку²⁵⁰.

Критично висловився про сам шкільний закон і його реалізацію один із його співавторів С. Тугутт. Він писав: «Мушу з жалем констатувати, що побоювання меншин, що ці закони на практиці не будуть виконуватися, які я настійливо відкидав, повною мірою справдилися, зокрема, якщо йдеться про шкільний закон»²⁵¹. На шкідливості утраквізації шкільництва також наголошував польський публіцист А. Бохенський. Він уважав, що запровадження двомовності в школах не лише зберегло суперечності між поляками та українцями, а й поглибило їх. Замість того, щоб створити умови для мирного співіснування представників обох народів, шкільний плебісцит лише загострив польсько-український антагонізм і відкрив нові можливості для протистояння як в освітній сфері, так і в громадському житті. На думку А. Бохенського, місцеве польське та українське населення, усвідомлюючи шкідливість утраквізму, справедливо вимагало внесення відповідних змін до шкільного закону²⁵². Неодноразово запровадження двомовного навчання, та, зокрема, проведення шкільних плебісцитів, критикували на сторінках часописів польські автори. Зокрема, в одній із цих статей йшлося про те, що шкільні плебісцити йдуть на користь лише українським агітаторам, які, маючи мало спільного зі школою, поширюють серед українців невдоволення владою та державою, а також загалом підважують авторитет Польщі. Результати цих плебісцитів відображають не волевиявлення українців, а вправність агітаторів. Автор дійшов висновку, що запровадження плебісцитів було великою помилкою та лише зашкодило як розвитку польського шкільництва, так і польсько-українським відносинам у краї²⁵³.

Прихильники шкільного закону 1924 р. всі ці закиди відкидали. Вони стверджували, що закон допоміг вирішити національну проблему і водночас позбути ся шкідливого поділу учнів, полегшив батькам (особливо зі змішаних сімей) вибір школи для дитини. Також, порівняно з попередніми роками, коли діти непольської національності мали змогу вивчати рідну мову лише як окремий предмет, закон розширив можливості для використання в школах мови національних меншин. Тогочасна влада була переконана, що запровадження утраквізму було практичним вирішенням проблеми, яке «впливало з життєвих поглядів, і батьки сприймали

²⁴⁹ Chruściel S. Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą. S. 13.

²⁵⁰ Z prasy ruskiej. Co powiedział min. Młodzianowski Ukraincom? Daleko idące obietnice. Wiecznie niezadowoleni. *Kurier Lwowski*. 1926. Nr 149. 2 lipca.

²⁵¹ Thugutt S. Wybór pism i autobiografia. S. 106.

²⁵² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 73; Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. S. 135–144.

²⁵³ Z prasy polskiej. Uwolnić wieś od plebisycy szkolnego, źródła fermentu, waśni i zatargów. *BPU*. 1937. Nr 46. S. 522.

його без спротиву, а навіть із задоволенням»²⁵⁴. Ініціатор і співавтор шкільного закону С. Грабський наголошував, що однаково негативні наслідки для Польської держави мали б як скасування україномовного шкільництва на теренах компактного проживання українців і заміна його польським, так і збереження окремих шкіл з українською мовою навчання. В обох випадках це призвело б до зростання сепаратистських настроїв серед українців і поширення ненависті до Польщі. Саме тому, на його думку, єдиним виходом із ситуації, що склалася в шкільництві на південно-східних теренах, було усунення взаємних антагонізмів і суперечностей, виховання нового покоління, змалечку при звичаєного до мирного співіснування. С. Грабський заперечував можливість українізації поляків у двомовних навчальних закладах, оскільки, на його переконання, за спільного співіснування перевагу завжди здобуває «вища» культура. Водночас утравкістична школа також не могла призвести до денаціоналізації українців, оскільки основним її завданням було не перетворення українців на поляків, а лише формування та зміцнення в них усвідомлення спільної з поляками цивілізації та культури²⁵⁵.

На поширенні сепаратистських настроїв у школах із мовою навчання меншин наголошував громадський діяч С. Хрущель. Він писав, що боротьба за мову навчання в школі рівнозначна боротьбі за напрямок виховання в школі. Відмова від державної мови навчання на користь рідної мови конкретної меншини завжди є відмовою від здобуття освітніх переваг, окреслених державою. Така ситуація допровадила б до пропагування сепаратистських тенденцій у такій школі²⁵⁶. Подібні думки висловлював представник ендецького табору Ян Корнецький (Jan Kornecki), який також був переконаний, що навчання дітей національних меншин у школах із рідною мовою викладання призведе до зростання сепаратизму. Він не вбачав жодної шкоди в тому, що діти непольської національності вивчатимуть частину предметів державною мовою, а частину – рідною. З огляду на це, основним типом школи на теренах проживання різних етнічних груп мала бути утравкістична, спроможна вирішити усі проблеми освітньої сфери²⁵⁷. Ідею двомовного шкільництва підтримував також у своїй публікації «Національні меншини в Польщі» З. Урбанський, який акцентував на значних перевагах знання державної мови для непольського населення. Водночас, заперечуючи висунуті українцями польській владі звинувачення у нищенні національного шкільництва, він зазначав, що «утравкізація відбулася за рахунок не лише українських шкіл, а й польських». Натомість українцям вона принесла чимало користі, оскільки на теренах їх компактного проживання шкіл стало в декілька разів більше порівняно з попередніми періодами. На думку З. Урбанського, негативні наслідки закону найчастіше відчували на собі саме поляки²⁵⁸.

Члени деяких польських товариств також підтримали шкільний закон 1924 р., вважаючи його виявом великого лібералізму та толерантності Польщі до національних меншин. Як і націонал-демократи, вони були переконані, що двомовні навчальні заклади полегшать асиміляцію національних меншин із польським суспільством. На їхню думку, саме утравкістичне шкільництво сприятиме вихованню

²⁵⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 63–64.

²⁵⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 70–71; Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich... S. 8–11; Grabski S. Szkoły dwujęzyczne. S. 49–52.

²⁵⁶ Chruściel S. Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą. S. 8.

²⁵⁷ Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach. *Oświata polska*. 1925. R. 2. Nr 2. S. 112–113.

²⁵⁸ Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 57–58.

дітей непольської національності відданими громадянами та патріотами Польщі²⁵⁹. Водночас члени польського учительського товариства СХННШП виступали за розширення мережі польськомовних шкіл. Так, в ухвалі, прийнятій на IV з'їзді товариства 1925 р., учасники вимагали від правлячих сил забезпечити виконання норм цього закону та зупинити антидержавну агітацію його противників; внести зміни до виконавчого розпорядження шкільного закону 1924 р., відповідно до яких кількість шкіл із польською мовою навчання залишилася б незмінною або ж суттєво збільшилася²⁶⁰. Проблеми навчання української, білоруської та литовської меншин обговорювали на VI з'їзді СХННШП 1927 р. З'їзд затвердив низку пропозицій тогочасній владі, які делегати рекомендували запровадити в публічних школах із непольською мовою навчання. Зокрема, йшлося про необхідність запровадження з третього року навчання однакової кількості годин для вивчення польської та рідної мов, що допомогло б учням непольської національності на належному рівні опанувати державну мову. Навчати історії та подавати знання про тогочасну Польщу рекомендували польською мовою у школах всіх типів, а з четвертого року навчання запровадити по чергове викладання всіх предметів то польською, то рідною мовами. З метою забезпечення належного впливу польської культури на школярів члени товариства домагалися, щоб у кожній державній школі з непольською мовою навчання, принаймні, половину педагогічного складу становили вчителі-поляки. Мовою внутрішнього та зовнішнього врядування у всіх державних і приватних навчальних закладах мала бути польська. Щодо запровадження української мови у польських школах Галичини, то з метою зменшення навантаження на учнів кількість її годин мала бути переглянута²⁶¹.

Прихильники шкільного закону 1924 р. як аргументи також наводили приклади аналогічних вирішень проблеми – з історії Галичини (двомовне шкільне навчання – польсько-німецьке та польсько-українське) і практики тогочасних європейських держав (двомовні школи в Швейцарії), також акцентували на асиміляційній політиці Румунської держави. Ще однією перевагою двомовних шкіл, окрім підвищення рівня їхньої організації, називали те, що знання польської мови забезпечить непольському населенню умови для належного розвитку та професійної кар'єри²⁶².

При цьому прихильники закону визнавали й хиби в його реалізації, насамперед у діяльності шкільної адміністрації, однак звинувачували у зловживаннях лише невелику групу провідників, організацій, які, «маючи на меті не педагогічні цілі, а насамперед політичні, використовували цілу акцію щодо мови навчання в школах для досягнення власної мети, і саме ці чинники обмежували свободу батьків у висловленні бажань щодо мови навчання»²⁶³. Водночас, виступаючи на захист способу імплементації цих правових норм, наголошували на добрій волі шкільної влади, яка «в порозумінні з владою загальної адміністрації, де на те була потреба, зробила все для того, аби постанови цього закону фактично виконували

²⁵⁹Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 156; Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Nauczyciel Polski*. 1924. Nr 9. 1 października. S. 1; Walka o polskość szkoły. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 11. 1 listopada. S. 1–2.

²⁶⁰Po zjeździe. *Nauczyciel Polski*. 1925. Nr 6. 1 czerwca. S. 5.

²⁶¹Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 158; Nasz Walny Zjazd. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 8–9. 1 września. S. 9.

²⁶²Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 35–36, 45.

²⁶³Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 1. K. 7.

з цілою лояльністю»²⁶⁴. Освітня влада, читаємо у дописах Л. Ецкєрта, була переконана в тому, що «ідея двомовної школи знайшла в широких масах населення повну підтримку, а результати поданих декларацій засвідчують, що цей тип школи населення на змішаних теренах вважає таким, що найбільше відповідає його прагненням та інтересам»²⁶⁵.

Відстоюючи утраквістичне шкільництво, тогочасна влада у приклад ставила євреїв, які добровільно запроваджували в своїх школах двомовне навчання або надавали перевагу польськомовним школам. До прикладу наведемо відомості з сільської гміни Озеряни Бучацького повіту Тернопільського воєводства, де станом на 13 жовтня 1925 р. до кураторії було надіслано 53 декларації за українську мову навчання для 96 дітей та 212 заяв за польську – для 352 школярів. Місцеві євреї активно підтримали польськомовне навчання, заповнивши 114 декларацій із 212²⁶⁶. Для більшості євреїв Галичини рідною мовою був їдиш, натомість польською вони послуговувалися у відносинах із поляками. Зауважмо, що за переписом населення 1900 р. 76 % галицьких євреїв своєю другою розмовною мовою визнали польську, 17 % – німецьку і 5 % – українську, а решта іншу²⁶⁷. В Австро-Угорській імперії євреї, які переважно розмовляли їдишем, зазвичай реєструвалися як поляки. Тому вони втратили національні права та, згідно з австрійським переписом, навіть не вважалися національністю. З огляду на це єврейські націоналісти були вельми зацікавлені в тому, щоб утвердити їдиш як національну мову. Натомість іврит був покликаний виконувати роль націоналістичного символу, основи національної ідентичності єврейської спільноти. Насправді їдиш теж був національною мовою, радше «побутовою», і для єврейського населення надзвичайно важливо було запровадити їдиш як мову друкованих засобів інформації, адже друкована продукція мала засвідчити існування мови їдиш, і водночас єврейської нації на теренах імперії²⁶⁸. Іврит як розмовна мова з'явився в середовищі польських євреїв наприкінці XIX ст., разом із сіоністським рухом. Сіоністи сподівалися, що в майбутньому іврит витіснить з ужитку їдиш, стане основною мовою євреїв і слугуватиме своєрідною платформою для об'єднання усіх євреїв в одномовну спільноту з державою у Палестині. Однак для євреїв Польщі іврит так і не став широко вживаною мовою повсякденного спілкування. У міжвоєнні роки значно зросла кількість євреїв, які не знали івриту, а своєю рідною мовою вважали польську. Загалом таких польськомовних євреїв було понад 400 тис., вони становили значний відсоток кількості населення. Зауважмо, що подібна мовна ситуація склалася і в підрадянській Україні, де кількість євреїв, які використовували їдиш, зменшилася з 1897 р. до 1926 р. на 20,5 %, тобто з 96,9 до 76,1 %. Причиною цього насамперед була культурна та біологічна асиміляція євреїв, а також їх ізольованість від єврейських осередків в інших державах. Значний вплив на цю ситуацію також мало зменшення більшовицькою владою шкіл із єврейською мовою навчання²⁶⁹.

²⁶⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 1. K. 8; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 143.

²⁶⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 1. K. 8.

²⁶⁶ Ворончак І. Шкільництво Борщівщини. С. 51–52.

²⁶⁷ Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла... С. 34.

²⁶⁸ Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи. С. 113.

²⁶⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 377.

Спроби єврейських послів у сеймі запровадити в єврейських державних початкових школах вивчення івриту чи їдиш так і не увінчалися успіхом. Суперечності серед єврейських політиків та в єврейському середовищі загалом щодо національної мови – їдиш чи іврит, лише ускладнювали розв'язання мовної проблеми. Також безрезультатними були протести єврейських парламентарів проти неврахування інтересів єврейської спільноти під час вирішення мовного питання на теренах поширення чинності шкільного закону 1924 р.²⁷⁰ Мовні вимоги єврейських депутатів з плином часу втратили свою рішучість, особливо після врегулювання питання мови публічних зборів на підставі циркуляру міністра внутрішніх справ Ф. Славоу-Складковського від 12 лютого 1927 р.²⁷¹

Головною причиною полонізації польських євреїв було насамперед недотримання Польщею своїх зобов'язань перед єврейською спільнотою щодо відкриття шкіл із єврейською (їдиш чи іврит) мовою навчання, які випливали зі ст. 10 Малого Версальського трактату, а також до певної міри більша привабливість польськомовних державних навчальних закладів порівняно з приватними іврито- чи їдишомовними, які не лише давали кращі знання та доступ до навчальних закладів вищих ступенів, а й, як у випадку із середніми навчальними закладами, були порівняно недорогими²⁷². Наприклад, у п'ятикласній школі з польською мовою навчання, яка діяла у селі Берездівці Миколаївського повіту, здобували знання 169 польських учнів і 60 єврейських²⁷³.

Надаючи перевагу утравквістичним школам із польською мовою навчання, євреї, з одного боку, прагнули, аби їхні діти вивчали рідну мову, а з іншого – державну, володіння якою полегшувало їм вступ у вищі навчальні заклади, навчання в яких було життєвим орієнтиром для значної частини єврейської молоді. Водночас розвиток двомовного єврейського шкільництва частково був пов'язаний із толерантним ставленням до нього польської влади, яка у другій половині 20-х – першій половині 30-х років втілювала програму державної асиміляції єврейського населення. Важливу роль у цьому відігравали навчальні заклади з мовами іврит та польською, їдиш та польською, в яких намагалися виховувати лояльного польського громадянина. Ситуація дещо змінилася наприкінці 30-х років після відмови польських правлячих сил від концепції державної асиміляції. У цей період дедалі більшого поширення набували ідеї відокремлення євреїв від поляків і зменшення міжкультурного взаємовпливу між цими народами. За таких умов польська влада позитивно сприйняла розвиток двомовних шкіл іврито-їдишомовних, навчання в яких мало полегшити євреям еміграцію до Палестини²⁷⁴.

Для єврейського шкільництва вагоме значення мало функціонування приватних шкіл, які виконували такі завдання: формування особистості учня, громадянсько-патріотичне та національно-єврейське виховання²⁷⁵. Через обмеження на вступ єврейських учнів до державних середніх навчальних закладів, а також антисемітизм польської молоді єврейські діти краще почувалися в приватних

²⁷⁰ Debata językowa w Radzie Gminy Żydowskiej. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 154. 5 czerwca.

²⁷¹ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 59–60.

²⁷² Ibidem. S. 131–132.

²⁷³ Пазуняк Н. Села Миколаївщини. С. 547.

²⁷⁴ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170, 184.

²⁷⁵ Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej... S. 101.

навчальних закладах з меншою кількістю учнів, а не державних середніх школах: більше половини єврейських дітей навчалися саме в цих освітніх закладах²⁷⁶. Із 45400 єврейських дітей, які навчалися в середніх школах, 33800 відвідували єврейські приватні навчальні заклади, третина єврейських дітей навчалася в державних середніх школах, а шоста частина в приватних неєврейських школах. У 1934/35 н. р. у середніх загальноосвітніх державних навчальних закладах учні-євреї становили понад 10 % усіх школярів, у самоврядних – 7,2 %, у приватних – 30,2 %. Частка єврейської молоді у загальній кількості учнів усіх середніх шкіл Польщі становила 18 % і значно перевищувала частку єврейського населення у відношенні до загальної кількості населення держави. Така ситуація в середньому шкільництві непокоїла представників польських правих політичних сил, які побоювалися конкуренції з боку єврейської інтелігенції²⁷⁷.

На відміну від українців, які докладали чималих зусиль у боротьбі з утравкізацією навчальних закладів, євреї не опиралися відкриттю двомовних шкіл. У міжвоєнні роки кількість утравкістичних єврейських приватних середніх навчальних закладів продовжувала збільшуватися. Якщо в 1926/27 н. р. двомовними були лише 3 % єврейських приватних шкіл, то в 1937/38 р. їх діяло понад 50 %²⁷⁸. Наприклад, у 1937/38 н. р. у Львівському воєводстві функціонувало 48 приватних єврейських гімназій для 9100 учнів, із них 10 з мовою навчання іврит та 38 – з польською та на івриті, а також 43 ліцеї з 1900 учнями, з них 9 з мовою навчання іврит та 34 – з польською та на івриті²⁷⁹. Загалом у 1938/39 н. р. діяла 81 середня школа цього типу (в тому числі 67 із правами публічності та 14 без таких прав)²⁸⁰.

Поступово також збільшувалася кількість початкових шкіл із польською мовою навчання. Так, у 1923/24 н. р. у Польщі діяло 195 єврейських приватних початкових шкіл, із них з мовою навчання їдиш – 104, іврит – 90, їдиш та іврит – 9, польською та іврит – 6, польською та їдиш – 2. Уже в 1937/38 н. р. з 452 шкіл із 65 тис. учнями навчальних закладів з мовою викладання їдиш було 57, з івритом – 162, на їдиш та івриті – 7, з польською та їдиш – 112, з польською та івритом – 114²⁸¹, однак ці навчальні заклади відвідувала лише незначна частина єврейських дітей, менш як 20 %. Натомість понад 73 % дітей єврейської національності навчалися в початкових державних чи самоуправних школах із польською мовою навчання, а решта з іншими мовами викладання. З. Урбанський відзначав, що в 30-х роках ХХ ст. з 350 тис. учнів-євреїв шкільного віку державні загальноосвітні школи відвідували 250 тис.²⁸² Польський учений С. Мауерсберг наголошував, що переважна більшість учнів-євреїв, які навчалися в початкових школах, а саме понад 96 %, відвідували навчальні заклади з польською мовою викладання, близько 2 % – з польською і українською, понад 0,6 % – з українською, понад 0,3 % – з польською та німецькою, з польською та литовською – близько 0,1 %, а з німецькою – 0,04 %.

²⁷⁶ Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 58, 69–71, 80–85.

²⁷⁷ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 165.

²⁷⁸ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 145.

²⁷⁹ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 102.

²⁸⁰ Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej... S. 100, 103.

²⁸¹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163, 167, 170.

²⁸² Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 302.

У 1925/26 н. р. з 180025 єврейських дітей 174058 навчалися в школах із польською мовою викладання, 3833 – із польською та українською, 1261 – з українською. У 1934/35 н. р. у загальноосвітніх державних школах із польською мовою викладання навчалось 343700 єврейських дітей, або 7,6 % від загальної кількості учнів²⁸³.

Євреї віддавали своїх дітей у школи з польською мовою навчання з декількох причин: не в усіх населених пунктах були умови для відкриття шкіл з мовами навчання їдиш, іврит чи двомовних; зазвичай у школах із мовами навчання їдиш чи іврит був нижчий рівень навчання, аніж у польськомовних; євреї віддавали дітей у школи з польською мовою навчання під впливом асиміляційних тенденцій, намагаючись полегшити їм пристосування до мовного та культурного навколишнього середовища²⁸⁴. Діти з єврейських сімей навчалися у державних початкових школах з польською мовою викладання й тому, що шкільний закон 1924 р. не передбачав відкриття на окреслених теренах державних навчальних закладів з мовами навчання їдиш чи іврит. Загалом у Польщі учні-євреї мали змогу навчатися у державних початкових школах лише з польською мовою навчання, які отримали назву «шабасувки», від польських навчальних закладів вони різнилися лише двогодинним курсом юдаїзму, одною чи двома годинами історії єврейського народу на тиждень і тим, що у суботу та в єврейські свята занять не було, натомість діти могли навчатися в неділю та у римо-католицькі свята. У «шабасувках» школярі навчалися читання на івриті та ознайомлювалися з найважливішими юдейськими релігійними приписами. Як і в польських школах, з метою патріотичного виховання молоді тут відзначали польські пам'ятні дати, ювілеї, іменини та дні народження Ю. Пілсудського, І. Мосціцького, а також знаних польських історичних постатей та культурних діячів, зокрема, Ф. Шопена, С. Сташиця та ін. Особливо урочисто святкували річницю Конституції 3 травня та здобуття Польщею незалежності 11 листопада. Якщо ювілеї чи інші пам'ятні дати припадали на вихідні дні, то їх переносили. У цих закладах відзначали польські державні та національні свята, а також єврейські свята. Зокрема, у грудні святкували день народження Ю. Пілсудського та Хануку, а в березні його іменини та Пурім. Під час урочистостей учні ставили польські та єврейські вистави. Учителями в цих школах переважно були спольщені єврейські педагоги. Учні часто належали до різних єврейських і польських товариств, зокрема «Польського Червоного Хреста» (Polski Czerwony Krzyż), філії «Підтримки будівництва польського шкільництва за кордоном» («Popierania Budowy Szkolnictwa Polskiego Zagranicą») та ін., які плекали у вихованців лояльність і пошану до держави. Важливе значення для патріотично-громадянського виховання єврейської молоді мали також екскурсії, які допомагали закріпити знання з польської мови та історії. Зокрема, у Львові учні відвідували Музей Любомирських, Природничий музей Дзедушицьких, Промисловий музей, Музей короля Яна III Собеського, Шкільний музей, бібліотеку імені Баворовських²⁸⁵. У школах, де євреї вивчали польську мову, культуру, чітко простежувалися асиміляційні впливи,

²⁸³ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163–164.

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 6, 239; Там само. Оп. 2. Спр. 1897. Арк. 44–45, 97, 117–118, 121–122; Łapot M. Wychowanie patriotyczno-obywatelskie w szkole żydowskiej w okresie międzywojennym (na przykładzie Lwowa). *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2016. T. 25. S. 610, 617.

тому деякі єврейські родини краю зазнали часткової полонізації, тобто без повної культурно-релігійної інтеграції з польським суспільством, що згодом послужило основою для формування польськомовної єврейської субкультури²⁸⁶.

З критикою шкільного закону 1924 р. також виступила німецька меншина Галичини, яка всіляко намагалася протистояти впливу польської культури та докладала чималих зусиль до збереження власної національної ідентичності. На це була спрямована вся культурно-освітня діяльність німців Польщі, основою якої вони вважали власне шкільництво, покликане забезпечити виховання в душі національної окремішності та вберегти від денаціоналізації²⁸⁷. Шкільний закон 1924 р. суттєво ускладнив процедуру відкриття початкових шкіл із німецькою мовою навчання, оскільки не передбачав створення на окреслених теренах німецькомовних навчальних закладів. Нечисленні німецькі школи, які тут діяли, були засновані ще до початку Першої світової війни. Німецькі та польсько-німецькі державні початкові школи відвідувало 28,7 % усіх дітей німецької національності краю, решта ж учнів-німців навчалися в польських, українських чи польсько-українських школах, а переважна більшість (близько 60%) у німецькомовних приватних освітніх закладах²⁸⁸. Зокрема, на прикладі 1934/35 н. р. можемо простежити відвідуваність учнями німецького походження початкових шкіл із різними мовами навчання. Так, у Львівському воєводстві в 1 державній початковій німецькомовній школі навчалося 50 учнів-німців, у 55 державних початкових школах із мовами навчання іншими, ніж німецька, їх було 677, а у 30 приватних початкових німецьких школах – 1350. У 2 державних початкових німецькомовних школах Станіславівського воєводства навчалося 122 учні-німці, у 91 державній початковій школі з мовами навчання іншими, ніж німецька – 1032, у 24 приватних початкових німецьких школах – 1348. У Тернопільському воєводстві у 25 державних початкових школах з мовами навчання іншими, ніж німецька – 158, в 11 приватних початкових німецьких школах – 250 учнів²⁸⁹. Отже, у трьох галицьких воєводствах із 4987 учнів-німців у 3 державних початкових німецькомовних школах навчалося 172 (3,5 %), у 171 державній початковій школі із мовами навчання іншими, ніж німецька – 1867 (37,4%), а в 66 приватних початкових німецьких школах – 2948 (59,1 %).

У Галичині німецьке середнє шкільництво перебувало у складніших умовах, ніж на інших теренах Польщі, оскільки Малий Версальський договір не зобов'язав Польщу до фінансування державних навчальних закладів цього типу для національних меншин. Польська влада або закривала такі школи, або ж перетворювала їх на польські, запроваджуючи в них паралельні класи для німецьких дітей²⁹⁰. У трьох галицьких воєводствах діяло лише дві приватні гімназії у Львові і Станіславові²⁹¹. Після запровадження шкільного закону 1924 р. німецькі гімназії, подібно до

²⁸⁶ Ковба Ж. Рав Давид бен Шломо Кахане (Життєпис через роки). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / вид. 2-е., упоряд. Ж. Ковба. Київ: Дух і Літера. 2009. С. 9; Ogonowski J. *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych...* S. 132.

²⁸⁷ Dąbrowski R. *Mniejszość niemiecka w Polsce...* S. 136–137.

²⁸⁸ Stoliński Z. *Szkolnictwo niemieckie w Polsce*. S. 4; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. S. 55.

²⁸⁹ Archiwum PAN. *Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 52*.

²⁹⁰ Archiwum PAN. *Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 52; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 33. K. 48*.

²⁹¹ Archiwum PAN. *Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 53; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. S. 151; Сіреджук П. С. Соціально-економічне

українських навчальних закладів, були реорганізовані на утравквістичні. Польською мовою тут викладали історію, географію та мову²⁹².

Саме після ухвалення утравквістичного шкільного закону 1924 р. поширення набула акція т. зв. мандрівного навчання («Wanderschulen»). Завдяки цій акції, яку проводили переважно в тих місцевостях, здебільшого в селах, де бракувало німецькомовних шкіл, німецькі діти отримали змогу здобувати освіту німецькою мовою вдома. У 1928 р. такою формою нелегального навчання було охоплено 1336 населених пунктів і близько 11 тис. учнів²⁹³.

Перетворюючи німецькі школи на утравквістичні, польська влада прагнула асимілювати німецьку меншину краю. Намагаючись протистояти такій національно-освітній та мовній політиці правлячих сил, німецькі політики, культурно-освітні діячі, просвітницькі товариства, а також духовенство та релігійні організації спрямували свою діяльність на збереження національної самобутності німецької меншини Галичини. Показовим є випадок, коли голова «Спілки німців-католиків Малопольщі» Якоб Райнпольд (Jakob Reinpold), аби перешкодити відвідуванню учнями-німцями католицького віросповідання школи з польською мовою навчання в Коломиї і тим самим вберегти їх від асиміляції, у 1924 р. скерував школярів в євангельську школу у Станиславові. Загалом громадські та релігійні діячі закликали німців бойкотувати польські державні навчальні заклади, організовувати приватні школи з німецькою мовою навчання, всіляко заохочувати дітей і молодь до вивчення рідної мови²⁹⁴.

Отже, спроби побудувати мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції національних меншин призвели до дискримінації непольського населення, оскільки така державна мовна політика обмежувала суспільні функції регіональних і місцевих мов. Найбільше критики викликало польське мовне законодавство в освітній сфері. Ухвалені у цей період закони, з одного боку, обмежували мовні права національних меншин чітко окресленою територією, а з іншого – слугували підставою для розбудови мережі польськомовного шкільництва, збільшення кількості утравквістичних шкіл та зменшення кількості навчальних закладів для непольського населення.

Скорочення мережі державних початкових шкіл з українською мовою навчання, заміна поняття «український» на «руський» перешкождали формуванню україномовного простору у сфері освіти, негативно позначилися на загальному стані освіти українців, ускладнили навчання українських дітей у початкових, середніх і вищих навчальних закладах рідною мовою, а також загострили українсько-польські відносини в краї. Впроваджуючи мовне законодавство, влада не врахувала інтереси німецької та єврейської меншин у вирішенні мовного питання на південно-східних теренах, що обмежило сферу функціонування мов цих меншин, зокрема, в освітній сфері.

становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. С. 23–24.

²⁹² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 151.

²⁹³ Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 51.

²⁹⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 918. Арк. 73; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 183.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

6.1. Освітнє питання в діяльності політичних партій

Українські партії на сторожі національної освіти

Розвиток освіти мав особливе значення для населення міжвоєнної Польщі, оскільки від цього залежало збереження національних традицій, мови та національної свідомості. Це добре розуміли представники українських, німецьких, єврейських та польських політичних партій (у 1926 р. діяло 26 польських партій та 33 партії етнічних меншин, 31 з них досягла законодавчого представництва¹), однією з пріоритетних проблем для яких у 20–30-х роках ХХ ст. залишалося питання здобуття молоддю освіти рідною мовою як запоруки збереження національної окремішності.

Визвольна боротьба за незалежну Українську державу мала важливе значення для піднесення рівня національної свідомості українців Галичини, а також позитивно вплинула на боротьбу за національне шкільництво. Поразка українців у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр., занепад ЗУНР, крах надій на справедливе вирішення галицької проблеми на міжнародній арені, а також політика українізації в УСРР – усе це позначилося на теорії національного виховання. Польща прагнула виховувати українську молодь в польському патріотичному дусі та відданими громадянами держави, натомість знані українські громадсько-політичні діячі добре розуміли, що врятувати дух народу можна лише через національну школу, що заохочувало їх до боротьби за неї².

Як зазначала М. Чепіль, історія українського шкільництва в міжвоєнній Польщі – це свідчення безнастанної боротьби за національний зміст виховання та навчання української молоді. Ідея українського шкільництва пронизувала українську національну політику. Тогочасні політичні діячі та педагоги були переконані, що наповнення змісту освіти історичними традиціями, знанням культурної та історичної спадщини минулого в поєднанні з загальнолюдськими цінностями було важливим чинником формування національної свідомості. Після ухвалення шкільного закону 1924 р., який запровадив утраквізацію навчальних закладів, освітнє питання набуло надзвичайно важливого значення для української громади³.

¹ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / перекл. з англ. В. П. Канаша. Київ: Мегатайп, 2001. С. 45–46.

² Чепіль М. *Ciernistą drogą...* S. 78–79.

³ *Ibidem.* S. 79.

Українські партії хоч і репрезентували різні політичні напрями, що створювало певні труднощі у напрацюванні узгоджених політичних концепцій щодо майбутнього українських земель, однак висловлювали подібне бачення розвитку національного шкільництва. Лише галицькі москвофіли, які вважали Галичину ареною протиборства руської та української ідеї, не обстоювали розвитку україномовного шкільництва. У міжвоєнні роки вони поширювали ідеологему «Галицьку Русь», як «карпато-руссіє землі», які зазнали насильства з боку австрійської влади під час Першої світової війни. Москвофіли розділяли міжвоєнну Галицьку Русь (від Збруча до Горлиці) на дві частини: східну – Галичину і західну – Лемківщину⁴.

Домінуючий вплив на українців Галичини на початку 20-х років ХХ ст. мала ліберально-центристська Українська народно-трудова партія (УНТП), яка з 1899 по 1919 р. діяла як Українська національно-демократична партія. Програма УНТП базувалася на позакласовій національно-державницькій ідеології⁵. Її члени та прихильники вважали: оскільки Галичина заселена більшістю українського населення, то вона за жодних умов не може бути включена до складу Польської держави як її інтегральна складова частина⁶. Соціальну базу партії становила західноукраїнська інтелігенція, якій належала визначальна роль в організації національно-визвольної боротьби.

Впливи УНТП поширювалися на провідні культурно-освітні та економічні товариства, зокрема, «Просвіту», Українське педагогічне товариство «Рідна школа», кооперативні спілки. На вагомому впливі партії на українське населення краю неодноразово акцентували польські посадовці. Вони відзначали, що УНТП, до якої належать священики, адвокати, професори, вчителі, має значний вплив як на селянство, так і на шкільну та університетську молодь, і саме під її керівництвом відбуваються більшість диверсійних акцій у краї⁷. Про першорядну роль партії в українському національному русі йшлося також у матеріалах МЗС Польщі, які стосувалися політичних настроїв населення Галичини⁸.

В умовах політики колонізації УНТП поряд з іншими політичними партіями національно-державницького табору, зокрема, Українською радикальною партією (УРП), Українською соціал-демократичною партією (УСДП), провадила активну культурно-просвітницьку діяльність, яка стала вагомим чинником національної консолідації українців. Їхньою спільною рисою було відстоювання національних інтересів, спільна боротьба за україномовну школу. 3 червня 1920 р. у Львові було скликано нараду провідних політичних партій краю, культурно-освітніх та економічних організацій і товариств. Учасники наради одноголосно погодили, що українська громадськість визнала УПТ національною шкільною владою. Відповідно до виданої товариством постанови «Про удержування українських приватних шкіл» усі українські приватні навчальні заклади мали підпорядковуватися УПТ, жодна

⁴ Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа... С. 312.

⁵ Кліш А. Громадсько-політична діяльність К. Студинського у 1918–1939 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 107; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 22.

⁶ AAN. Zesp. 503. Sygn. 440. K. 6; BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4294. K. 4–8.

⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 148. Арк. 7; Там само. Спр. 358. Арк. 309.

⁸ AAN. Zesp. 503. Sygn. 440. K. 32.

приватна школа не могла бути заснована і створена без його відома, питаннями приватного шкільництва мав опікуватися окремий секретаріат, до складу якого належали секції народної, середньої, фахової школи й учительських семінарій⁹. Завдяки цим ухвалам УПТ сконцентрувало в своїх руках організаційну, навчально-виховну, фінансово-економічну роботу щодо розбудови українського шкільництва в Галичині. Організаторами відновлення діяльності УПТ у 20-х роках ХХ ст. виступили члени політичних партій та знані громадські діячі М. Галущинський, Омелян Терлецький, І. Крип'якевич, Іван Герасимович, Денис Коренець та ін. Вони активно допомагали товариству пропагувати державницьку ідеологію та виховання національної свідомості українського населення, брали участь у з'їздах УПТ, засіданнях місцевих осередків, на яких неодноразово порушували питання запровадження та покращення рівня вивчення української мови в українських початкових школах та гімназіях. На початку 20-х років для вироблення спільної політичної лінії українських політичних сил і громадських товариств Галичини відбулися міжпартійні з'їзди за участі представників «Просвіти» та Головної управи УПТ. Найактивніше політичні партії провадили вічеву акцію, наслідком якої було вручення повітової польській владі, кураторам, МВіО ухвалених резолюцій з протестами проти розпоряджень, що обмежували права українців, та вимогою їх скасувати¹⁰.

З 1921 р. УНТП належну увагу приділяла розвитку Українського таємного університету у Львові, діяльність якого була формою протесту інтелігенції та студентства проти колонізації вищої освіти. Чимало членів партії долучилися до діяльності університету як на викладацьких посадах, так і на керівних, поширюючи вплив партії на студентську молодь. Зокрема, ректором університету був В. Щурат, а з 1922 р. секретарем сенату став І. Крип'якевич, обидва члени УНТП. Висококваліфіковані педагоги знайомили студентів з історичним минулим українського народу, його культурою та традиціями, прививали їм патріотизм та формували в них національну свідомість¹¹.

Упродовж 1922–1923 рр. УНТП спільно з УРП та УСДП на міжпартійних нарадах неодноразово обговорювали проблеми розвитку українського шкільництва, закликали галицьких українців надсилати відомості про стан шкіл з українською мовою викладання, про факти незаконного звільнення учителів-українців чи переведення їх на етнічно польські терени. Заохочуючи українську громадськість до активної боротьби за національне шкільництво, партійці наголошували, що кожен народ має таку долю, яку заслужив, і лише відстоювання власних освітніх і мовних прав убереже українців від денационалізації¹².

Належну увагу культурно-освітнім проблемам було приділено на першому післявоєнному з'їзді УНТП, який відбувся 21 травня 1923 р. у Львові. Учений-правник В. Охримович (з 26 травня 1923 р. голова партії) презентував нову політичну лінію партії, яка замість концепції боротьби проти польського окупаційного режиму за

⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68729. K. 195–209; Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. Товариство «Рідна Школа» в Галичині (20–30-ті рр. ХХ ст.). УЖ. 1993. № 10. С. 42; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 76.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 2; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 76.

¹¹ Детальніше див.: Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925). С. 69–90.

¹² Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова... С. 47; Українська школа гине. Діло. 1922. Ч. 32. 11 жовтня.

державність Західної України передбачала здобуття повної територіальної автономії для всіх українських земель у складі Польської держави¹³. Нова політична лінія мала на меті заміну дотеперішньої опозиційної тактики на програму позитивної реальної праці в усіх ділянках суспільного життя, з акцентом на культурно-освітній сфері, із легальними методами боротьби. В ухвалених резолюціях учасники з'їзду висловили протест проти колонізації українських навчальних закладів, звільнення з роботи вчителів, репресій проти українського населення¹⁴. У резолюції щодо шкільництва, зачитаній наприкінці з'їзду головою «Просвіти» М. Галушинським, йшлося про те, що ухвалений 1921 р. польським сеймом тимчасовий закон про устрій шкільної влади не може бути обов'язковим для виконання на теренах Галичини, оскільки перешкоджає розвитку українських навчальних закладів. Також вказано на необхідності активнішої участі української громадськості в діяльності культурно-освітніх, спортивних та інших організацій і товариств, а також її долучення до заснування приватних шкіл і дитячих садків, які б сприяли вихованню дітей і молоді в українському дусі¹⁵.

На з'їзді УНТГ 21 квітня 1924 р. у Львові був підтриманий новий політичний курс Народного комітету партії, представлений її новим головою Сидором Голубовичем, який замінив В. Охримовича, що ще 8 грудня 1923 р. через тиск з боку представників «незалежної групи» пішов з посади. Вирішення проблеми польсько-українських відносин у Галичині С. Голубович вбачав у взаємному порозумінні українців і поляків, що було сприйнято польською стороною як «зміну її дотеперішнього радикального напрямку й тактики на більше помірковані і лагідні»¹⁶. З'їзд прийняв низку резолюцій з політичних, господарських і національно-культурних проблем. У них зазначалося, що влада знищує українські приватні навчальні заклади шляхом закриття шкіл, відмовляючи у відкритті нових, запровадивши польську мову як обов'язковий предмет в українських гімназіях, забороняючи українські підручники та вживання понять «українець» і «український», звільняючи кваліфікованих українських учителів або переміщуючи їх на етнічно польські терени. З огляду на це з'їзд закликав членів партії та українську громаду «рішучою постановою, енергійними оборонними виступами... приневолити польську владу безумовно довести українське державне шкільництво до стану, який відповідав би заселюваній ним території, числу населення і його культурним потребам, а на полі приватного шкільництва до безумовної пошани його змагань у напрямі творення рідної школи від найнижчої до найвищої»¹⁷. Учасники з'їзду також засудили репресивну політику польської влади щодо Українського таємного університету у Львові. Вони зійшлися на тому, що лише різні типи шкіл з українською мовою

¹³ Сучасне політичне положення і наша тактика. (Зміст реферату д-ра Володимира Охримовича на Народньому З'їзді 21-го травня 1923). *Діло*. 1923. Ч. 39. 24 травня.

¹⁴ Кутуток М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 270.

¹⁵ Матеріали першого повоєнного з'їзду Української Народної Трудової Партії. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / упоряд. Т. Гунчака, Р. Сольчаника*. Київ: Дніпро, 2001. Т. 7: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. С. 83–88; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 76–77.

¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 297. Арк. 18–19; Макух І. На народній службі. С. 308; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 181; Szumiło M. *Українские концепcje autonomii terytorialnej...* S. 107, 109.

¹⁷ ЦДДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2606. Арк. 6–7.

навчання, пройняті національним духом, сприятимуть збереженню національної самобутності українців, піднесуть рівень їхньої національної свідомості та будуть ефективним засобом у протистоянні колонізаційним впливам¹⁸.

Освітню політику УНТП продовжило створене 11 липня 1925 р. у Львові на об'єднавчому з'їзді українських політичних угруповань, де були присутні делегати від двох груп УНТП, Української партії національної роботи («загравісти»), національної групи УПР, їхні однодумці з Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя та делегати з 49 повітів краю Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), головою якого було обрано Дмитра Левицького, заступником голови Корнила Трояна, генеральним секретарем – В. Целевича¹⁹. Політичну платформу партії визначив «Маніфест до українського громадянства», прийнятий 11 липня 1925 р. установчим з'їздом УНДО, який засвідчив опозиційне ставлення партії до польської влади та невизнання її панування на західноукраїнських землях. Йшлося про здобуття самостійної, соборної Української держави²⁰. УНДО виступило за об'єднання зусиль політичних сил і населення Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя з метою спільного протистояння колонізації цих теренів. У практичній діяльності партія зобов'язалася активно працювати в усіх сферах життя, щоб виховувати політично свідомих та матеріально забезпечених громадян. Оскільки лише за таких умов, на думку її засновників, можна побудувати соборну незалежну Українську державу²¹. В освітній сфері партія виступала за єдину школу для сільських і міських учнів, яка б дала змогу безперешкодно переходити з нижчих класів у вищі, за право українців навчатися рідною мовою, українське національне та релігійне дошкільне, шкільне і позашкільне виховання, за безкоштовне навчання та державну допомогу малозабезпеченим учням²².

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського, що вніс суттєві зміни у стратегію і тактику українських політичних сил краю, на II з'їзді УНДО (перемогу здобула центристська група – головою партії обрано Д. Левицького, секретарем – В. Целевича) вона відмовилася від беззастережної конфронтації з владою, з «Маніфесту» I з'їзду вилучили пункт, що заперечував можливість визнання польської юрисдикції на західноукраїнських землях, а на перший план висунуто гасло їх самовизначення²³. Зміна політичного курсу УНДО намітилася у березні 1932 р. на IV з'їзді партії, що полягала у тимчасовій відмові

¹⁸ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 293.

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 455. Арк. 140; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 181; Останні вісти. Об'єднання. *Діло*. 1925. Ч. 153. 14 липня; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 77.

²⁰ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності... С. 26; Українське Національно-Демократичне Об'єднання до Українського Громадянства. *Діло*. 1925. Ч. 159. 21 липня.

²¹ Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 139.

²² Черкавський О. Чого хоче Українське Національно-Демократичне Об'єднання. Перемишль: Накладом М. Струтинського, 1927. С. 20.

²³ Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 203; Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*. S. 56–60, 70–76.

УНДО від гасла незалежності та переході на позиції територіальної автономії для усіх українських земель у Польській державі²⁴.

Завдяки своїй активній і багатоаспектній організаційно-політичній діяльності (культурно-освітній, соціально-економічній тощо) УНДО впродовж другої половини 20-х років забезпечило собі безумовне політичне лідерство в українському національно-політичному русі. Зокрема, у рапорті відділу у справах національностей при МВС Польщі йшлося про те, що з травня по листопад 1926 р. кількість місцевих осередків партії в повітах Галичини збільшилася з 26 до 42. Найкраща ситуація склалася в Тернопільському воєводстві, де партія охопила організаційною мережею всі повіти. Найгірша ситуація – у Станиславівському воєводстві, де за окреслений період було організовано лише 9 місцевих осередків, на противагу 16 у Львівському воєводстві. Причиною такого повільного зростання впливу партії в Станиславівському воєводстві стала протидія з боку Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), впливи якої тут були досить сильними²⁵. Під гаслом розвитку культурно-освітніх і господарських організацій УНДО поширило свої впливи на Холмщину, Полісся, Підляшшя та Волинь²⁶. Особливо гостро партійці виступили проти запровадження владою «сокальського кордону», який, на їхню думку, загрожував українським національним інтересам. Щоб побороти штучно встановлений «психологічний кордон», члени УНДО організували обмін учнями під час канікул із Галичини та Волині, що дало змогу ознайомити волинських школярів із національними традиціями та культурою власного народу, формувати у них почуття національної свідомості²⁷.

Питання української освіти перебувало в центрі уваги керівних органів УНДО. Активними діячами у боротьбі за українське шкільництво та права української мови, як важливих чинників формування національної свідомості, були знані члени партії М. Галуцинський, І. Герасимович, Д. Великанович, Остап Луцький, М. Рудницька, В. Целевич та ін. Провід УНДО неодноразово закликав українську громадськість виступити на захист національного початкового, середнього, вищого шкільництва та української мови²⁸. 12 липня 1925 р. партія звернулася до українців з відозвою, в якій йшлося про те, що всупереч взятим на себе міжнародним зобов'язанням, конституційним і законодавчим актам, Польська держава чинила політичний тиск на українське населення, що виявився в обмеженні прав української мови²⁹. М. Галуцинський зазначав, що коли «народ не має національної школи, коли його дітвора й молодь мусять переходити через чужу школу, особливо коли народна школа повна чужого духу і не має на увазі спеціальних потреб народу під

²⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 1; Калиняк Л. Політичні суперечності між УНДО та ОУН і поляризація українського руху в Польщі (1932–1935). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 549.

²⁵ AAN. Zesp. 1186. Sygn. 18. K. 1.

²⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 12; AAN. Zesp. 1185. Sygn. 61. K. 12; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 300–304, 369–370.

²⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. S. 5; Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*. S. 96–99, 101–104.

²⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 4, 8.

²⁹ Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). С. 406–407; Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО... С. 387–388.

оглядом національного й професійного виховання, так це мусить дуже болюче відбиватися на розвиткові народу»³⁰.

В умовах розгортання політики колонізації, яка була спрямована насамперед на культурно-освітню сферу, члени УНДО спільно з представниками освітніх установ 28 серпня 1925 р. на засіданні президії Центрального комітету (ЦК) виробили програму дій. Ця програма передбачала організацію протестаційних народних віч і зборів проти колонізації українських навчальних закладів, а також залучення батьків до шкільних плебісцитів, виступи у сеймі та сенаті, популяризацію партійної друкованої продукції, яка містила важливу інформацію щодо заповнення шкільних декларацій, скарг, подань тощо пов'язаних із плебісцитовими акціями, активізацію діяльності місцевих осередків спрямовану на боротьбу за національну школу, підготовку кваліфікованих учительських кадрів³¹.

Від початку діяльності УНДО її керівництво усвідомлювало важливість протидії утравкізації освіти. ЦК партії докладав значних зусиль для організації німецько-українсько-литовсько-білоруських спільних нарад щодо напрацювання спільної лінії шкільної політики національних меншин. Також партійці долучалися до скерування скарг єврейських, білоруських та литовських організацій проти запровадження навчання загальної історії та географії державною мовою до сейму³².

Проблеми національного шкільництва неодноразово обговорювали на з'їздах УНДО. Учасники з'їзду партії, який відбувся 2 листопада 1925 р. у Львові за участі представників 70 філій, ухвалили резолюцію щодо захисту українського приватного та державного шкільництва³³. Справі відкриття українського університету належну увагу було приділено на засіданні ЦК УНДО, який відбувся 26 грудня 1925 р. ЦК партії рішуче виступив проти формування міністром освіти С. Грабським комісії, покликаної вирішити університетську справу, оскільки партійці вважали це питання політичним і були переконані, що його можуть вирішити лише політичні чинники. Саме політики, а не українські вчені, на думку ундовців, мали займатися справою відкриття українського університету³⁴.

На II Народному з'їзді УНДО у Львові, який тривав з 19 по 24 листопада 1926 р., було опрацьовано основні засади культурно-освітньої політики партії. Учасники з'їзду схвалили остаточну редакцію програми УНДО, яка охоплювала всі сфери суспільного життя, складалася з трьох розділів: політичні справи, економічні, суспільні та культурні. В культурно-освітній сфері партія виступала за єдину, трудову, безкоштовну українську школу; національне і моральне дошкільне, шкільне і позашкільне виховання; надання вільного доступу дітям і молоді до навчання незалежно від статі, соціального стану та віросповідання; за обов'язкову початкову освіту та державну допомогу малозабезпеченій молоді. Ця програма стала орієнтиром для проведення політичних і громадських заходів, спрямованих

³⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 76 а. Арк. 2.

³¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 14; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68734. K. 47; Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 157.

³² ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 5.

³³ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1435. K. 100.

³⁴ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18454. Sygn. 2251. K. 1.

на збереження українських національних традицій та піднесення рівня національної свідомості українців краю³⁵.

Значну увагу делегати з'їзду приділили проблемам утравкізації українських навчальних закладів та зловживанням місцевої влади під час проведення шкільного плебіситу. Зі звітом про боротьбу УНДО з утравкізацією шкільництва виступив В. Целевич, який окреслив основні заходи проведут партії. Наприклад, ЦК УНДО видало звернення до українців із закликом до боротьби за національні школи, звернулося з протестами до Ліги Націй (ундовці виступали проти зловживань польської адміністрації, апелювали до міжнародних організацій³⁶) і сейму, скликало 5 шкільних віч на захист українського середнього шкільництва. Він відзначив, що внаслідок проведеної роботи вдалося призупинити ліквідацію перших класів українських гімназій Львова, Тернополя і Перемишля; залучити близько 2 тис. батьків до внесення поіменних протестів до Ліги Націй проти навчання польською мовою історії та географії. В. Целевич наголосив, що саме УНДО вело найактивнішу боротьбу за українську мову навчання в середніх школах³⁷. Ці слова В. Целевича підтверджують поліцейські звіти. Зокрема, у звіті коменданта воєводської поліції в Станиславові від 18 січня 1926 р. зазначено, що ундовці виступили ініціаторами проведення «таємного плебіситу» в Сколівському повіті, повітах Богородчани та Тлумач³⁸. Комендант поліції Тернопільського воєводства 4 січня 1926 р. писав, що ундовці збирають інформацію та відстежують зловживання в освітній сфері Галичини³⁹.

На з'їзді з доповіддю виступив також М. Галушинський. Він зазначив, що у відповідь на колонізаційну політику Польщі в шкільництві, українська громадськість повинна активно долучитися до боротьби за національні школи, зокрема, організовувати і розвивати приватні українські виховні дошкільні та позашкільні заклади, початкові та середні школи, матеріально підтримувати освітні установи всіх рівнів. Подібні думки висловлювали також інші учасники з'їзду, які стверджували, що шкільний плебісцит призвів до майже цілковитої ліквідації національного шкільництва: з 421 українськомовної школи на північно-західних українських теренах не залишилося жодної, у Галичині з 2612 українських шкіл залишилося 867⁴⁰. Це при тому, що участь у першому шкільному плебісциті 1925 р. взяли 1814 українських

³⁵ Народній Зїзд. Великі дні Українського Національно-Демократичного Обєднання. *Свобода*. 1926. Ч. 46. 28 листопада. С. 1–4; Програма Українського Національно-Демократичного Обєднання прийнята на Народньому Зїзді дня 19. листопада 1926 р. *Свобода*. 1926. Ч. 47. 5 грудня. С. 1; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України... С. 104.

³⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 1.

³⁷ Звіт з діяльності Українського Національно-Демократичного Обєднання. Реферат Головного Секретара Володимира Целевича на II партійному Конгресі в дні 19. листопада 1926. *Свобода*. 1926. Ч. 47. 5 грудня. С. 2; Ясінчук Л. Народній Зїзд. Політичний реферат. Звіт з діяльності УНДО. Програма. Резолюції. Політичне положення українського народу. (Реферат голови УНДО д-ра Дмитра Левицького). *Дїло*. 1926. Ч. 265. 28 листопада; Мосійчук Т. «Одна школа – два народи»... С. 104.

³⁸ Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 471.

³⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 67.

⁴⁰ Програма і резолюції другого народного з'їзду Українського Національно-Демократичного Об'єднання. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / упоряд. Т. Гунчак; Р. Сольчаник*. Київ: Дніпро, 2001. Т. 7: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. С. 167–168; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 471.

громад, і було внесено 99935 декларацій батьків на 138284 дітей шкільного віку⁴¹. Така активна участь українського населення в плебісцитовій акції, з одного боку, була результатом діяльності політичних і громадських діячів, греко-католицького духовенства, які закликали українців боротися за національні школи, а з іншого – засвідчила високий рівень національної свідомості українського населення⁴².

Проблеми створення українського університету у своєму виступі торкався Володимир Бачинський. Він зазначив, що у 1924 р. українські політики мали змогу вирішити це питання, погодившись, приміром, на створення українського університету в Кракові, щоб згодом за сприятливих обставин перенести його до Львова. Натомість через свою недалекоглядність, настоюючи на відкритті вищого навчального закладу лише у Львові, політики втратили шанс на відкриття цієї установи та змушені були піти на приниження декларацію за посередництвом Р. Смаль-Стоцького⁴³.

Учасники з'їзду одноставно підтримали резолюцію Михайла Струтинського з поправками М. Галушинського, відповідно до якої ЦК УНДО мало дбати про те, аби культурно-освітні та економічно-фінансові установи своєчасно інформували українську пресу про свою діяльність та потреби⁴⁴. Водночас у резолюції партійці звинуватили Польщу у нищенні українського шкільництва, запровадженні *numerus clausus* у вищих навчальних закладах. Вони закликали українську громадськість до спільної боротьби «за українську школу всіх типів, за національний її зміст», а також за розвиток фахового шкільництва⁴⁵.

Поза увагою учасників з'їзду не залишилося питання захисту інтересів українських учителів. Ундовці висловили рішучий протест проти переведення педагогів на етнічно польські терени на підставі відсутності робочих місць на українських землях, і заміни їх – поляками⁴⁶. Згідно з постановами з'їзду основними методами боротьби УНДО за права учительства мали стати скликання народних віч, виступи послів у сеймі та сенаті, подання інтерпеляцій, підготовка молодих педагогічних кадрів, співпраця з учительськими товариствами тощо⁴⁷.

На III Народному з'їзді УНДО, який відбувся 24–25 грудня 1928 р., на порядку денному були питання утраквізації шкільництва та захист інтересів українських педагогів. Доповідачі зазначали, що утраквістичні школи за своєю суттю є чисто польськими, де українською навчали лише мову та релігію. Шкільні програми та підручники не відповідають потребам українського народу, не базуються на джерелах української культури. Виступали за ліквідацію освітнього закону 1924 р.

⁴¹ За українську школу! В обличчю подвійної небезпеки. *Свобода*. 1926. Ч. 26. 11 липня. С. 1; Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 31.

⁴² Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 77.

⁴³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 81. K. 3.

⁴⁴ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 77.

⁴⁵ Програма і резолюції другого народного з'їзду Українського Національно-демократичного Об'єднання. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник*. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 178.

⁴⁶ Там само. С. 177–178.

⁴⁷ Мосійчук Т. Проблема захисту інтересів українського вчительства в діяльності УНДО. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. 2012. Вип. 22. С. 201.

Водночас делегати зібрання наголошували на непоодиноких випадках відмов випускникам українських приватних учительських семінарій у прийнятті на роботу через політичні мотиви. Педагогам було заборонено навчати учнів у приватних українських школах, натомість дозволено працювати у польських навчальних закладах⁴⁸. Учасники з'їзду прийняли низку резолюцій, в яких акцентовано на тому, що шкільний утравізм є інструментом денационалізації, спрямованої на ліквідацію українських культурних традицій і національної свідомості, а також самого існування української нації. Вони наголосили на необхідності виступити на захист прав національного шкільництва, створити фонд для фінансової підтримки цієї боротьби, порушувати цю проблему на міжнародній арені⁴⁹.

Освітні питання неодноразово обговорювали учасники зборів місцевих осередків партії. Наприклад, 30 грудня 1926 р. у Перемишлі, 1 січня 1927 р. на зборах членів УНДО в Жовкві належну увагу приділено питанням кривд, завданих польською владою українцям у сфері шкільництва і можливі шляхи вирішення цієї проблеми⁵⁰. Неодноразово освітні питання підіймали на нарадах, ініційованих повітовими комітетами УНДО. Так, 20 вересня 1936 р. відбулася велика повітова шкільно-освітня нарада в Коломиї, скликана Повітовим народним комітетом. На нараді ЦК партії представляв Д. Великанович, який виголосив реферат про українську культуру та шкільництво. Доповідач висунув такі пропозиції щодо боротьби за українську освіту: поборювання неграмотності дітей, молоді та дорослого українського населення; надання допомоги студентам середніх, вищих і фахових шкіл; піднесення фреквенції у всіх категоріях шкіл; сприяння розвитку культурно-освітніх і спортивних товариств («Просвіти», «Рідної школи», «Лугу», «Січі» тощо); нав'язування контактів із патріотичною інтелігенцією (духовенством і Церквою); боротьба за права парламентським шляхом і громадськими акціями тощо⁵¹. Учасники наради прийняли низку резолюцій: про необхідність внесення змін до освітнього закону 1924 р.; вимогу щоб в усіх державних школах учитель був тієї ж національності, що й учні; про необхідність поділу шкільних окружних кураторій у Галичині, на Волині та Поліссі на польські та українські з передачею нагляду за українськими школами – кураторам, візитаторам, інспекторам тощо української національності; про необхідність внесення українськими парламентарями альтернативного закону про мову викладання, надання учням можливостей навчатися рідною мовою тощо⁵². 15 січня 1938 р. у Підгайцях відбулися загальні збори членів повітового комітету, ухвалені там резолюції стосувалися з-поміж іншого національного шкільництва та мови урядування⁵³.

Керівництво УНДО було переконане, що саме від активної діяльності культурно-освітніх товариств на ниві шкільництва залежить збереження національної ідентичності та формування національної свідомості українців. З огляду на це члени УНДО поширювали свій вплив на українські культурно-освітні товариства, зокрема,

⁴⁸ Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). С. 626–627; Мосійчук Т. Проблема захисту інтересів українського вчителства... С. 203.

⁴⁹ Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравізацією освіти в Галичині... С. 472.

⁵⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 6. K. 8–9.

⁵¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 46.

⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 50–51; 3 життя нашої партії. Велика освітньо-шкільна нарада в Коломиї. *Свобода*. 1936. Ч. 39. 11 жовтня. С. 5.

⁵³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 964. K. 22.

«Просвіту», «Рідну школу», «Сільський господар» та ін.⁵⁴ У значній частині осередків «Просвіти» керівні посади займали члени УНДО⁵⁵. Партийці відстоювали внутрішню автономію цих товариств, стали на заваді поширенню впливу на них інших політичних партій. Під впливом УНДО також перебували такі організації, як «Центросоюз» і «Народна торгівля», які виділяли значні кошти на розвиток національної освіти⁵⁶. Серед молодіжних товариств під впливом партії перебували «Сокіл», «Луг», «Пласт». Однак після переходу УНДО до політики «нормалізації» українсько-польських відносин у 1935 р. галицька молодь, протестуючи проти зміни політичного курсу партії, надала перевагу нелегальним молодіжним і політичним організаціям⁵⁷.

У міжвоєнні роки члени УНДО організовували протестаційні віча і збори проти утраквізації шкільництва, що виявилось дієвим способом піднесення рівня національної свідомості українців, про що свідчить активне долучення українського населення до відстоювання власних освітніх прав⁵⁸. У звітах поліції та доносеннях повітових старост зазначено, що віча зі захисту прав української мови та шкільництва проходили не лише у великих містах, а й повітових містечках і селах Галичини. Наприклад, у Надвірнянському повіті лише за червень-липень 1925 р. відбулось 12 віч, які пройшли під гаслом захисту українського шкільництва та відстоювання інтересів учителів⁵⁹. Уже на першому засіданні Ширшої управи УНДО 13 травня 1926 р. М. Струтинський у своєму звіті відзначив активну організацію членами партії вічевої кампанії, результатом якої стали тисячні скарги українців проти колонізації національного шкільництва та колонізації Галичини, надіслані як польському уряду, так і міжнародним організаціям. За його підрахунками, загалом було проведено 60 віч присвячених шкільним і земельним справам, на яких порушували освітні та мовні проблеми українців⁶⁰. Наймасовіші учачі проти польського шкільного законодавства та ущемлення прав українських учителів відбулися 14 червня та 30 серпня 1925 р. у Львові (виступав В. Целевич)⁶¹, 31 серпня у Тернополі (від УНДО виступали М. Струтинський, Степан Баран, від УРП – Дмитро Ладика) та 6 вересня у Перемишлі (Володимир Загайкевич, сенатор Михайло Черкавський)⁶², 11 квітня 1926 р. у Львові (Д. Левицький)⁶³ та 14 червня

⁵⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 2; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 368. Арк. 1; Лаврук Б. Культурно-освітня діяльність УНДО. С. 123.

⁵⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1318. Арк. 16, 31.

⁵⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 14; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 22.

⁵⁷ Потіха О. Культурно-просвітня діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання... С. 33.

⁵⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 134.

⁵⁹ Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині... С. 468.

⁶⁰ Мосійчук Т. «Одна школа – два народи»... С. 104–105; Народній Комітет. Перше засідання Ширшої Управи Українського Національно-Демократичного Об'єднання. *Свобода*. 1926. Ч. 19. 23 травня. С. 2.

⁶¹ Проти польонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. Ч. 194. 2 вересня; Українське віче у Львові. *Свобода*. 1925. Ч. 25. 21 червня.

⁶² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 30–31.

⁶³ Завдання національної політики. Зміст промови голови Українського Національно-Демократичного Об'єднання д-ра Дмитра Левицького, виголошеної на вічу у Львові 11 квітня 1926 р. *Свобода*. 1926. Ч. 15. 18 квітня. С. 1–2; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 329.

(М. Галущинський)⁶⁴, 14 жовтня в Турці⁶⁵, 24 жовтня 1926 р. у Жураках Богородчанського повіту Станиславівського воєводства⁶⁶, 5 грудня 1927 р. у Калуші (виступали Іван Сохаський, Дмитро Паліїв, який навів статистику наслідків плебісцитів, відповідно до якої було переведено на польську мову навчання або утраквізовано близько 3 тис. шкіл, із 3700 залишилося лише 700 україномовних)⁶⁷. На віче в Лютовиськах Львівського воєводства 13 липня 1928 р. посол Гринь Тершаковець звітував про діяльність УНР, а також акцентував увагу присутніх на загрозовому стані україномовного шкільництва в Польщі та спробах влади ліквідувати школи з українською мовою викладання⁶⁸. Учасники віч приймали резолюції, в яких висловлювали протести проти земельної реформи, а також ліквідації українських навчальних закладів і наступу на мовні права українців, вимагали покарання польських урядовців, причетних до нищення національного шкільництва, відповідні звернення були надіслані до польської влади⁶⁹. Українські парламентарі від УНДО в сеймі та сенаті вносили інтерпеляції, покликані вирішити нагальні проблеми національного шкільництва.

Попри партійну боротьбу УНДО неодноразово проводило спільні віча з УСРП проти переведення українських шкіл на польську мову навчання та утраквізації навчальних закладів, також роздавали агітки відповідного змісту⁷⁰. 23 жовтня 1927 р. організоване УНДО віче відбулося в Городенці, в якому взяли участь близько 300 членів УСРП⁷¹. Подібне спільне віче організовано в Шешорах, учасники якого виступали за запровадження української мови навчання у місцевій школі, про що 2 серпня 1928 р. повідомляв косівський староста⁷². 30 листопада 1932 р. на віче у Тернополі від УНДО виступав С. Баран, від УСРП – Д. Ладика. Доповідь С. Барана стосувалася значення українського шкільництва для національного виховання молоді. У прийнятій резолюції зазначено, що належну освіту і виховання українській молоді може дати лише національна школа. Віче закликала українську громадськість активно долучатися до проведення плебісцитів із вимогою відкриття української державної школи⁷³.

З ініціативи ЦК УНДО 22 травня 1933 р. у Яворові на Львівщині відбулося віче, на якому було прийнято низку резолюцій: піддано критиці польське шкільне законодавство, яке призвело до закриття українських освітніх закладів, розши-

⁶⁴ З партійного життя. Велике віче у шкільних справах у Львові. *Свобода*. 1926. Ч. 24. 27 червня. С. 2.

⁶⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 254.

⁶⁶ Там само. Арк. 264–265.

⁶⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 480. Арк. 371.

⁶⁸ Справоздавчі віча. *Свобода*. 1928. Ч. 33. 12 серпня. С. 3.

⁶⁹ З партійного життя. Велике віче у шкільних справах у Львові. *Свобода*. 1926. Ч. 24. 27 червня. С. 2; З українського життя. Віче в Теробовлі. *Нова зоря*. 1927. Ч. 9. 6 березня. С. 3; Новинки. Українське віче у Львові. *Нова зоря*. 1927. Ч. 8. 27 лютого. С. 7; УНДО в боротьбі з утраквізацією. (Комунікат Секретаріату УНДО). *Діло*. 1925. Ч. 214. 26 вересня; Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1939). С. 411, 420–423; Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО... С. 388.

⁷⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 725. Арк. 11; Там само. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 21; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині... С. 472.

⁷¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 80.

⁷² Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині... С. 472.

⁷³ Шептицька Л. Деякі аспекти діяльності УНДО на Тернопільщині... С. 129–130.

рення мережі польськомовного й утравквістичного шкільництва; висунуто вимоги щодо надання українській молоді можливостей навчатися у національних середніх і фахових школах; засуджено переведення українських учителів на етнічно польські терени і заміну їх учителями-поляками. Учасники віче звернулися до української громадськості із закликом про необхідність долучатися до надання допомоги «Рідній школі» в організації гуртків, бібліотек, дитячих садочків тощо. Ці резолюції було скеровано до УПР⁷⁴. Подібні народні віча відбулися 7 і 19 липня 1933 р. в Микулинцях і Тернополі, на яких порушували освітні питання, проблеми учительства, зокрема, належну увагу приділили обговоренню шкільних законів 1932 р.⁷⁵ На вічах, які відбулися у 1936–1938 р., також ухвалювали резолюції, які містили вимоги автономії для українського народу, скасування утравквізму в шкільництві, відкриття українського університету у Львові тощо⁷⁶. Про активне проведення членами УНДО вічевої кампанії із захисту української мови, шкільництва, інтересів українських учителів, про їхню тісну співпрацю з місцевим греко-католицьким духовенством йшлося у численних донесеннях повітових управлінь державної поліції⁷⁷.

Діяльність ундовців була спрямована на піднесення народної культури та освіти, а також національної свідомості українців. Важливу роль у національному вихованні українського населення та формуванні його національної свідомості члени УНДО відводили «Просвіті». З огляду на це вони доклали значних зусиль, аби здобути вплив у товаристві, яке розглядали як інституцію для боротьби за краще майбутнє українців Галичини. З 1923 і по 1931 р. головою товариства був один із лідерів УНДО М. Галущинський, В. Мудрий входив до Головної управи, у 1925–1931 рр. був генеральним секретарем, а в 1932–1939 рр. – першим заступником голови. До керівництва «Просвіти» належали Іван Ліщинський, В. Мудрий, Юліан Павликовський, Микола Творидло, Михайло Волошин⁷⁸. Під впливом УНДО перебувало понад 2980 гуртків товариства, до яких входили близько 100 тис. членів⁷⁹.

Ундовці активно долучалися до створення філій, читалень, бібліотек «Просвіти», підтримували розвиток видавничої справи товариства, організовували курси для підготовки кадрів для культурно-просвітницької діяльності, були організаторами та активними учасниками різноманітних маніфестацій, святкувань, відзначення національних свят і визначних подій у житті українців, вечорниць, концертів на честь річниць знаних літераторів, зокрема, Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, етнографічних концертів, виставок, театральних гуртків і народних театрів, урочистих походів, поминальних панахид за загиблими учасниками вивольної боротьби, народних віч і зборів товариства, виступали з доповідями на економічні та культурно-просвітницькі теми тощо. Усі ці заходи, на думку членів УНДО, сприяли збереженню українських народних звичаїв та обрядів, залучали

⁷⁴ Потіха О. УНДО і українське шкільництво... С. 81.

⁷⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 39.

⁷⁶ ААН. Zesp. 1180. Sygn. 29. K. 27; Ibidem. Zesp. 1185. Sygn. 32. K. 312.

⁷⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 226; Там само. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 28, 35–36.

⁷⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 151.

⁷⁹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 440; Потіха О. Культурно-просвітня діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання... С. 33.

галичан до активної просвітницької діяльності, а також впливали на формування національної свідомості українців⁸⁰.

Члени або прихильники УНДО становили більшість у керівному складі повітових союзів і гуртків «Рідної школи». Наприклад, за повідомленням повітового старости за 1934 р. у Чорткові 50 членів місцевого осередку товариства були прихильниками УНДО, водночас у 1935 р. серед членів «Просвіти» Чорткова 93 симпатизували цій партії⁸¹. Члени ЦК УНДО С. Баран, М. Галушинський, Олена Кисілевська брали активну участь у розвитку «Рідної школи». Членами УНДО або його прихильниками були голови товариства, зокрема, Ілля Кокорудз (1927–1933), І. Галушинський (1933–1935, 1938–1939), Микола Заячківський (1935–1936), Д. Коренець (1936–1938). Самі ж члени товариства наголошували, що саме УНДО найактивніше з усіх національних політичних партій бере участь у боротьбі за українське шкільництво⁸².

Ундовці доклали значних зусиль, аби активізувати «Рідну школу» до розгортання масштабної антиполонізаційної акції, розвитку приватного шкільництва, закликали населення фінансово підтримувати акції товариства, а також на зустрічах з куратором ЛШО неодноразово домагалися забезпечення належних умов для розвитку приватного шкільництва товариства, легалізації «збірних лекцій» тощо⁸³. З ініціативи Головної управи «Рідної школи» та за сприяння повітових комітетів УНДО у грудні 1932 р. у Галичині було проведено низку зібрань з метою популяризації діяльності товариства серед широкої громадськості. Основний зміст постанов, ухвалених на цих зібраннях, зводився до таких положень: відкриття нових гуртків «Рідної школи»; проведення акцій шкільного плебісциту насамперед у тих місцевостях, де не було українських державних навчальних закладів; по можливості відкриття приватних шкіл і дитячих садків; організація дитячих бібліотек; збирання пожертв для потреб товариства⁸⁴. Ундовці спільно із соціал-радикалами за підтримки членів товариства та греко-католицького духовенства на місцях організовували різноманітні віча, а також з парламентської трибуни висловлювали протести щодо запровадження польської мови в українських навчальних закладах. Гаслом цієї протестаційної кампанії було: «Домагаймося української школи!»⁸⁵. Усі ці заходи, на думку ундовців, мали слугувати вихованню українських дітей і молоді в національному дусі та сприяти формуванню у них національної свідомості.

Усвідомлюючи важливість навчання дітей рідною мовою, члени УНДО спільно з товариством «Рідна школа» долучалися до збору декларацій за українську мову навчання та агітували населення брати активну участь у шкільних плебісцитах. Про це, зокрема, йшлося у звітах місцевих органів влади, наприклад, теребовлянського повітового старости за 1932 р., який відзначив високий рівень національної свідомості місцевих українців, до чого причинилася своєю діяльністю як місцева

⁸⁰ Потіха О. Культурно-просвітня діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання... С. 33–34.

⁸¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 3. Спр. 282. Арк. 51, 55; Proces Szwarcbarda – Ridna Szkoła – Proświta. *Sprawy narodowościowe*. 1927. Nr 5–6. S. 545.

⁸² Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 156.

⁸³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68734. K. 61–67; Як найбільше уваги до шкільної справи. *Свобода*. 1928. Ч. 29. 15 липня. С. 1.

⁸⁴ Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 156.

⁸⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 261.

інтелігенція, партійні діячі, так і греко-католицьке духовенство⁸⁶. У рапорті департаменту національностей МВС Польщі за вересень-жовтень 1928 р. зазначено, що УНДО, порівняно з іншими українськими партіями, провадить активну діяльність, організовує зібрання, на яких з-поміж іншого обговорюють питання українського шкільництва. Наприклад, якщо за окреслений період УСРП скликала в трьох галицьких воеводствах 39 віче і зібрань, Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб») – 4, «Сельроб-єдність» – 13, а Українська партія праці – 3, то УНДО – 102⁸⁷. Ще активнішу діяльність по скликанню віч і зібрань УНДО провадило в 1929 р. (табл. 12).

Табл. 12. Організація віч і зібрань українськими політичними партіями Галичини в 1929 р.

Воєводства	Українські політичні партії						
	УНДО	УСРП	Сель-роб	Сельроб-єдність	Українська партія праці	УСДП	Український народний союз
Львівське	58	5	1	8	–	1	–
Станіславівське	25	25	–	11	–	1	–
Тернопільське	44	1	1	4	4	–	1
Загалом	127	31	2	23	4	2	1

Джерело: Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 35.

На цих вічах і зібраннях партійці особливу увагу зосереджували на проблемах українського шкільництва. Політики закликали суспільство до активної підтримки боротьби парламентарів за національні школи, висловлювати свої погляди у вічевих резолюціях тощо⁸⁸.

Роз'яснювальну роботу серед населення щодо важливості участі в шкільних плебісцитах, а також правильності заповнення декларацій за українську мову навчання члени УНДО провадили на шпальтах газети «Діло». У цьому ж виданні публікували звіти партії про заходи, спрямовані на боротьбу з утраквізацією шкільництва, члени цієї політсили порушували питання щодо освітніх і мовних прав українців, роз'яснювали зміст мовних законів 1924 р., наводили виступи українських парламентарів у сеймі щодо становища українців, відомості про колонізаційну діяльність польських товариств в освітній сфері тощо⁸⁹. В окремих публікаціях членів партії, зокрема брошурах І. Герасимовича «Рідна Школа в ідеї і житті» та В. Целевича

⁸⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 12.

⁸⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. K. 8.

⁸⁸ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 54.

⁸⁹ Герасимович І. Найбільш актуальна справа. Шкільний плебісцит. *Діло*. 1929. Ч. 271. 7 грудня; Дальший похід на «креси». *Діло*. 1929. Ч. 170. 2 серпня; На парламентарній арені. Промова посла Остапа Луцького на бюджетовій комісії міністерства внутрішніх справ дня 9 січня 1931 року. *Діло*. 1931. Ч. 8. 13 січня; «Нова ера». Благодати язикових законів.

«Про нові польські шкільні закони: практичний порадник враз з текстом закону й виконного розпорядку» також йшлося про необхідність протидії зловживанням польської адміністрації під час проведення шкільних плебісцитів, про потребу запровадження української мови навчання в державних школах Галичини та способи досягнення цього. Так, В. Целевич вважав, що боротися за національне шкільництво потрібно лише мирними заходами, він не підтримував акцій шкільного саботажу, зазначаючи, що ті з них, які супроводжувалися нищенням державних символів, портретів перших осіб держави, вибиванням вікон у школах тощо приносили сільським громадам лише мінімальну користь, оскільки саме місцеве населення мало відшкодувати всі збитки від завданих кривд⁹⁰. Зауважмо, що ще у вересні 1933 р. ЦК УНДО оголосив резолюцію у справі шкільної політики та «шкільних саботажів», у якій, критикуючи польську шкільну політику за те, що вона позбавила українців впливу на власне шкільництво, все ж визнав саботажні акції, як й індивідуальний терор проти польських учителів та учнів, недоцільними та шкідливими⁹¹.

На принциповості позиції УНДО в боротьбі за права української мови та національної освіти у своїх звітах наголошувала місцева поліція. Наприклад, комендант поліції Тернопільського воєводства у звіті від 4 січня 1926 р. зазначав, що з усіх партій лише керівництво УНДО вимагало від повітових осередків збирати матеріал про факти обмеження прав української мови в навчальних закладах⁹². Повітові комітети партії збирали статистичні дані про ті українські села, в яких переважали педагоги-поляки, а також фіксували факти, коли місцева адміністрація не дотримувалася законодавства щодо української мови викладання, самовільно перетворюючи школи в польськомовні там, де вони мали бути утравкістичними тощо⁹³. Водночас вони стежили за оголошеннями результатів шкільного плебісциту, збирали докази зловживань польських посадовців на місцях і польського учительства під час проведення плебісцитів тощо⁹⁴. Ці матеріали слугували підставою для акцій на захист українського шкільництва на міжнародній арені, в сеймі та сенаті, а також для організації масових акцій української громадськості⁹⁵.

Повітові народні комітети УНДО спільно з місцевими гуртками «Рідної школи» створювали повітові плебісцитові комітети, які збирали по населених пунктах підписи за українську мову навчання⁹⁶. Вони неодноразово ініціювали скликання нарад

Діло. 1925. Ч. 13. 21 січня; УНДО в боротьбі з утравкізацією. (Комунікат Секретаріату УНДО). *Діло*. 1925. Ч. 214. 26 вересня.

⁹⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 87; Целевич В. Нарід. Нація. Держава. С. 70–71.

⁹¹ Півень А. Особливості парламентської праці Володимира Загайкевича у сеймі Другої Речі Посполитої (1928–1935). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 85.

⁹² Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО... С. 389.

⁹³ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 60–61.

⁹⁴ Не спускайте з ока! Самоврядування. Шкільний плебісцит. *Свобода*. 1926. Ч. 10. 14 березня. С. 2.

⁹⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68735. K. 127, 159; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 467, 469.

⁹⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 358. Арк. 304–305; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 55; Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 156.

представників громад повіту, на яких порушували нагальні проблеми в освітній сфері. Наприклад, на одному з таких зібрань, що відбулося 10 червня 1931 р. у Копичинцях, С. Баран, характеризуючи політику польського уряду щодо українців, наголосив, що вона негативно позначилася на всіх сферах життя населення краю. Водночас він відзначив, що попри утиски та політику колонізації зростає національна свідомість українців, національна солідарність і протидія ворожій політиці. З доповіддю про шкільне законодавство та проведення плебісциту С. Баран також виступав на ініційованій повітовим плебісцитовим комітетом нараді представників гуртків «Рідної школи» Тернопільського повіту, яка відбулася 20 листопада 1932 р. у Тернополі⁹⁷.

Члени УНДО спільно з «Рідною школою» та при підтримці української громадськості Галичини організовували акції шкільного плебісциту в тих повітах, де домінувало українське населення, але переважали польськомовні або утравкістичні навчальні заклади⁹⁸. Попри те, що впливи УНДО на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші були значно слабшими, ніж у Галичині, члени партії і тут розгорнули акції шкільного плебісциту. За зразком Галичини повітові народні комітети УНДО спільно з місцевими гуртками «Рідної школи» створювали тут повітові плебісцитові комітети. Мета цих комітетів – збирати матеріали з усіх громад повіту про результати проведеного плебісциту: порахувати загальну кількість внесених декларацій, з'ясувати, з яких причин деякі громади не проводили плебісциту та повідомити про перешкоди, які чинилися під час проведення цієї акції⁹⁹.

УНДО контролювало проведення шкільних плебісцитів у всіх інстанціях. Партійці докладали зусиль до з'ясування справжньої кількості підписантів за польську мову навчання, збирали інформацію про чисельність українських дітей у населених пунктах, випадки порушень під час проведення шкільного плебісциту, зокрема, зловживань місцевої влади (місцевих відділів державної поліції та війтів). Часто війти відмовлялися підписувати декларації за українську мову навчання, поліція арештувала плебісцитні комітети, місцева адміністрація фальшувала декларації. Зокрема, у деклараціях написаних українською мовою уже було відмічено «за» польську мову навчання. У деклараціях, написаних польською мовою і виданих на зразок українських, місце, де мала бути зазначена мова навчання, залишалося порожнім, і лише після підписання батьками цих декларацій, представники місцевої влади дописували «польська» чи «паньствова» мова¹⁰⁰.

У проведенні плебісцитних акцій ундовцям активно допомагали греко-католицькі священики, до яких партійці звернулися з проханням заповнити анкету, щоб з'ясувати кількість україномовних шкіл і учнів у них. Навчаючи дітей у школах, духовенство добре орієнтувалося у кількісному складі школярів української національності, а також вело метричні книги, які фіксували національний склад парафій, водночас допомагало збирати протести з приводу фальсифікацій результатів шкільних плебісцитів. Комендант воеводської поліції в Станиславові у

⁹⁷ Шептицька Л. Деякі аспекти діяльності УНДО на Тернопільщині... С. 129–130.

⁹⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 159 а. Арк. 2; Як переводять шкільний плебісцит. *Діло*. 1933. Ч. 10. 15 січня.

⁹⁹ Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 157.

¹⁰⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68734. K. 7; Дописи. З плебісцитового руху. *Діло*. 1932. Ч. 276. 12 грудня; Як переводять шкільний плебісцит. *Діло*. 1933. Ч. 10. 15 січня; Як фабрикують декларації за польськими школами? *Діло*. 1933. Ч. 17. 26 січня; Потіха О. УНДО і українське шкільництво... С. 78.

звіті за 29 травня 1926 р. писав, що духовенство, маючи вільний доступ до шкільних каталогів, могло безпомилково встановити кількість польських і українських учнів для проведення шкільного плебісциту¹⁰¹.

Члени УНДО також активно залучали молодь до проведення шкільних плебісцитів. Зокрема, 24 листопада 1937 р. на зустрічі з членами студентського кола «Рідної школи» ім. П. Могили у Львові І. Герасимович закликав студентів бути інструкторами до і під час проведення плебісциту. Як наслідок, 12 грудня 1937 р. близько 40 студентів невеликими групами провадили у селах роз'яснювальні роботи серед селян щодо порядку внесення декларацій та агітували за українську мову навчання¹⁰².

Жвавий інтерес ундовців, просвітян, членів «Рідної школи» та інших українських організацій і товариств до шкільних плебісцитів І. Герасимович пояснював тим, що українські громадсько-політичні діячі, подібно до представників польської влади та громадськості, які приділяють шкільництву особливу увагу, намагаються створити належні умови для виховання української молоді в національному дусі, оскільки від цього залежить доля української нації¹⁰³. Посол від УНДО Володимир Кузьмович підкреслював, що плебісцитна акція, поряд з «боротьбою за землю», є справою, навколо якої можна мобілізувати мільйонні маси, боротьба за школу має перейти до рук батьків, а організацію цієї боротьби повинні взяти на себе українські політичні діячі¹⁰⁴. У газеті «Діло» в одній із публікацій зазначено, що влада спільно з польськими культурно-освітніми товариствами за допомогою шкільного плебісциту нищить україномовні школи та робить їх інструментом денационалізації української молоді¹⁰⁵. Подібної думки дотримуються також сучасні українські дослідники, які вважають, що шкільні плебісцити були запроваджені для того, щоб начебто на законних підставах протягом двох-трьох років цілковито ліквідувати національне шкільництво¹⁰⁶.

Однак значна активність українських політиків, греко-католицького духовенства та громадських діячів не вплинула на суттєве збільшення кількості шкіл з українською мовою навчання. Начальник відділу Тернопільського воєводства Зиберський (Zyberski) у звіті до МВС Польщі від 23 лютого 1933 р. зазначав, що попри «інтенсивну українську пропаганду» з 1126 гмін плебісцит не відбувся в 372 гмінах (33 %). Він наголосив, що плебісцит закінчився невдачею для українців, оскільки кількість шкіл з українською мовою навчання фактично залишилися без змін, і лише кілька десятків польських шкіл було змінено на утраквістичні. Водночас, на його думку, певним позитивом для українців було те, що в тих гмінах, де відбувся плебісцит, він набув масового характеру і призвів до консолідації

¹⁰¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 27, 48; Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. Товариство «Рідна Школа» в Галичині (20–30-ті рр. ХХ ст.). С. 43; Мосійчук Т. «Одна школа – два народи»... С. 106.

¹⁰² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 1. Спр. 728. Арк. 105; Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО... С. 390.

¹⁰³ Герасимович І. Т. S. L. на українських землях і ми. *Діло*. 1928. Ч. 108. 17 травня.

¹⁰⁴ ААН. Zesp. 322. Sygn. 2351. К. 4; Кузьмович В. Боротьба за школу. (З приводу теперішнього шк. плебісциту). *Діло*. 1937. Ч. 285. 26 грудня.

¹⁰⁵ Дальший похід на «креси». *Діло*. 1929. Ч. 170. 2 серпня.

¹⁰⁶ Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині... С. 467.

української громадськості¹⁰⁷. Активна діяльність ундовців, греко-католицького духовенства та громадських діячів в організації плебісцитних акцій мала свої позитивні результати, оскільки в шкільному плебісциті 1932 р. українські батьки внесли близько 250 тис. декларацій за 350 тис. дітей, хоча переважна більшість із них і не була врахована¹⁰⁸. Масова участь українців у плебісцитній акції вкотре засвідчила важливість української інтелігенції у піднесенні рівня національної свідомості населення, яке згуртувалося в боротьбі за національне шкільництво. Членам УНДО вдалося залучити до освітніх і політичних акцій не лише інтелігенцію, духовенство, а й простих селян. Наприклад, на Повітовому народному з'їзді УНДО, який відбувся 27 грудня 1935 р., із 237 присутніх делегатів було 7 священників, близько 10 представників світської інтелігенції, кільканадцять міщан, а решта – селяни з навколишніх сіл¹⁰⁹.

Поряд з боротьбою за національну освіту, мову, культуру ундовці також виступили на захист прав українського вчительства. Адже лише захищений матеріально та у правовому полі педагог міг формувати національну свідомість молодого покоління. Церковний та освітньо-культурний діяч Юліан Дзерович зазначав, що лише свідомі українські педагоги могли виховати дітей у любові до своєї нації, і лише національна школа могла навчити молоде покоління любити рідну мову, власну історію, пізнати свої звичаї та традиції, багатство й красу своєї землі, народну пісню і мистецтво, тобто любити все рідне. Лише національна школа може прищепити пошану й любов до рідної мови, без якої не може існувати жоден народ¹¹⁰.

Питання захисту інтересів українських педагогів постійно перебували в центрі уваги УНДО. На більшості віч, скликаних активістами партії, поряд із проблемами проведення шкільних плебісцитів, збору декларацій за українську мову навчання, порушували питання переслідування українського вчительства¹¹¹. Для формування реальної картини становища українських педагогів у Галичині на засіданні ЦК УНДО 28 листопада 1926 р. було вирішено провести систематичну акцію щодо оборони прав українських педагогів. Задля цього було організовано збір відомостей про чисельність українських і польських учителів на теренах, заселених українцями; переведення українських педагогів на етнічно польські землі; кількість прийнятих на роботу польських учителів, а також кількість відмов українським педагогам у працевлаштуванні; звільнення їх з роботи чи призначення дострокової пенсії тощо¹¹².

Ундовці тісно співпрацювали з учительськими товариствами краю. Члени ВПУВ, головним завданням якого було надання матеріальної допомоги українським педагогам, у своїй більшості належали до УНДО. Лише незначна їх кількість входила до лав УСРП і УСДП¹¹³. УНДО також тісно співпрацювало з товариством

¹⁰⁷ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 36. K. 1–8.

¹⁰⁸ Герасимович І. Як проводити шкільний плебісцит за українську мову навчання... С. 7–9; Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 33.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 18.

¹¹⁰ Дзерович Ю. Педагогіка. Львів: Накладом Греко-католицької Богословської Академії, 1937. С. 57–58.

¹¹¹ Мосійчук Т. Проблема захисту інтересів українського вчительства... С. 201.

¹¹² В обороні української школи. *Свобода*. 1926. Ч. 4. 31 січня. С. 3.

¹¹³ Товариство «Взаїмна поміч українського вчительства» 1905–1930. Львів: Наклад «Взаїмної помочі українського вчительства», 1932. С. 156–174.

«Учительська громада», яке боролось з утраквізацією середнього шкільництва, захищало права педагогів, виступало проти популяризації польських навчальних підручників тощо. Чимало активних діячів «Учительської громади», зокрема, Роман Ілевич, Роман Цегельський, Кость Кисілевський, Іван Рибчин, Іван Мандюк, Микола Панчук, Гнат Павлюх, Микола Мельник, Северин Левицький та ін. належали до лав УНДО або були симпатиками цієї політичної сили. Керівники УНДО, посли і сенатори також брали активну участь у діяльності цього товариства, зокрема, М. Черкавський, М. Струтинський, Володимир Зубрицький, М. Рудницька, С. Хруцький та ін.¹¹⁴

Культурно-просвітницька діяльність українських політичних партій часто супроводжувалася боротьбою за домінування в культурних та освітніх організаціях і товариствах. З другої половини 20-х років ХХ ст. ця боротьба загострилася, оскільки УНДО намагалося поширити свій вплив на ці товариства та організації. Така позиція партійного керівництва викликала критику з боку членів УСРП, КПЗУ (до 1923 р. – Комуністична партія Східної Галичини), Української партії праці. Особливо гострим було протистояння між УНДО та УСРП. Окрім ідеологічних розбіжностей, члени УСРП висловлювалися проти спроб УНДО стати одноосібним виразником інтересів українського народу. Критикували, зокрема, як назву «Народний з'їзд» УНДО, що, на їхню думку, був звичайним партійним з'їздом, а не зібранням всього українського народу, а також встановлення контролю ундовців над просвітницькими організаціями. 26 грудня 1926 р. на з'їзді УСРП було прийнято рішення про недопущення поширення впливу УНДО на неполітичні товариства, зокрема, «Просвіту», «Рідну школу», «Луг» та ін.¹¹⁵ Напередодні з'їзду, 25 грудня, партії вдалося на зборах «Просвіти» у Львові провести двох своїх членів – Осипа Навроцького та Івана Рогуцького до Головної управи товариства. Впливи УСРП на «Просвіту» простежувалися й на Волині, де під час виборів до нової управи місцевої філії товариства, що відбулися 15 червня 1930 р. у Луцьку, представники від УСРП здобули три місця (голови, заступника та скарбника), а УНДО – лише два (заступника та секретаря)¹¹⁶. Однак із другої половини 30-х років ситуація дещо змінилася, і УСРП фактично втратила свої впливи на культурно-освітні товариства, її представників усували від впливу на «Просвіту», закидаючи їм діяльність, що суперечила національним інтересам¹¹⁷. Зауважмо, що станом на листопад 1936 р. під впливом УНДО, зокрема на Прикарпатті, перебувало 55,4 % філій і читалень «Просвіти» від загальної кількості, УСРП – 31,5 %, КПЗУ – 5,1 %,

¹¹⁴ Двадцятьпятьліття товариства «Учительська громада». Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом Товариства «Учительська громада», 1935. С. 112; Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних... С. 158–159.

¹¹⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 118; ААН. Zesp. 9. Sygn. 961. К. 63; ААН. Zesp. 322. Mikrof. В. 18455. Sygn. 2252. К. 26; Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С. 92; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 77–78.

¹¹⁶ ААН. Zesp. 9. Sygn. 961. К. 11; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 51.

¹¹⁷ ААН. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 308.

ОУН – 4,2 %, решта 3,8 % – позапартійні¹¹⁸. Як наслідок, члени УСРП критикували діяльність громадських товариств, зокрема, «Просвіти», «Рідної школи», за те, що ті перебували під впливом УНДО, а також звинувачували їх у лояльності до польської шкільної влади¹¹⁹.

Не так критично до діяльності «Просвіти» і «Рідної школи» ставилася УСДП, яка мала значно менший вплив на політичні процеси в міжвоєнній Галичині, аніж УНДО чи УСРП. Це було пов'язано з її заборонаю МВС Польщі 9 грудня 1923 р. у зв'язку з антидержавною і прокомуністичною діяльністю¹²⁰. Водночас навіть після її відновлення в 1927 р. партія, як зазначав у спогадах громадсько-політичний діяч Антін Чернецький, діяла лише формально¹²¹.

Освітні питання члени партії порушували на краєвих конференціях УСДП і зборах товариства «Робітнича громада», на яких засуджували антиукраїнську політику влади, вимагали проведення демократичних виборів до сейму та сенату, закликали переймати досвід західноєвропейських народів у розвитку культури та освіти, а також заохочували до активнішої діяльності в осередках «Робітничої громади»¹²². На думку І. Райківського, УСДП у своїй просвітницькій діяльності поєднувала формування національної свідомості українських робітників із пропагандою соціалістичних ідей. Співпраця з несоціалістичними партіями та товариствами могла провадитися лише на підставі боротьби за загальнонаціональні права: запровадження української мови в школі, урядових установах тощо¹²³.

Проблема захисту культурно-освітніх потреб українців Галичини займала важливе місце в діяльності УРП (спершу Русько-Українська радикальна партія, з 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія, УСРП). Заснована 4–5 жовтня 1890 р. у Львові з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, Сивирини Даниловича, Євгена Левицького та ін., Русько-Українська радикальна партія була першою українською легальною політичною партією європейського типу. У її програмі проголошено, що вона буде прагнути до піднесення національної свідомості всіх українців¹²⁴. На початку 20-х років УРП стояла на самостійницько-соборницькій платформі, пропагуючи повне визволення всіх українських земель, тому про співпрацю з польською владою не могло бути й мови. Реакцією влади на антипольські

¹¹⁸ Грицан А. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. С. 11.

¹¹⁹ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 78.

¹²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835а. Арк. 12; ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 2–3; Чернецький А. Український робітник. В справі професійних організацій українського пролетаріату. *Діло*. 1936. Ч. 270. 29 листопада.

¹²¹ Чернецький А. Спомири з мого життя. С. 84.

¹²² Краєва конференція Української Соціал-Демократичної Партії. *Робітничий голос*. 1938. Ч. 7. Жовтень; Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.): автореф. дис... С. 16; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 78.

¹²³ Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939). автореф. дис... С. 11–13.

¹²⁴ Шкраб'юк П. В. Русько-Українська радикальна партія. С. 401–402.

акції партії стали арешти та засудження її членів, зокрема Матвія Стахів, Романа Дашкевича, І. Копача та ін.¹²⁵

Члени УРП добре розуміли, що лише національно свідомий громадянин здатен активно долучатися до державотворчих процесів. Саме тому проблеми освіти займали важливе місце в діяльності партії, адже лише на національному ґрунті можна було виховати патріотичного громадянина. Ці питання неодноразово порушували на з'їздах УРП, зокрема, у Львові 3 квітня 1923 р. члени партії обстоювали відкриття українського університету у Львові, обговорювали діяльність культурно-освітніх товариств і звернулися до української громадськості з закликом активніше відстоювати свої права в шкільництві¹²⁶. Питання українського університету також порушували на засіданні Головної Управи УРП 29 вересня 1923 р., члени якої підготували резолюцію, в якій звернулися до громадськості із закликом протидіяти утискам української школи та матеріально підтримати учнівську молодь, а також долучатися до боротьби за відкриття українських вищих навчальних закладів¹²⁷. Заклики щодо захисту українського шкільництва та створення окремої центральної установи, яка б вирішувала проблеми в освіті неодноразово лунали на з'їзді УРП 6 квітня 1924 р. На думку учасників, піднесенням культурно-освітнього рівня українців краю мали займатися українські просвітницькі товариства, натомість політичні партії мали сприяти їхньому розвитку. Однак створити таку установу не вдалося¹²⁸. На шпальтах «Громадського голосу» партійці неодноразово закликали українців до фінансової підтримки та активного долучення до діяльності просвітницьких організацій, зокрема «Рідної школи» та «Просвіти», саме на які було покладено завдання «створити тип людини національно свідомої»¹²⁹.

Проблеми українського шкільництва обговорювали учасники 28 з'їзду УРП, що відбувся 1 лютого 1925 р. у Станиславові за участі 74 делегатів повітових і місцевих організацій. З доповідями виступили Лев Бачинський «Про політичне становище українського народу та його завдання у визвольній боротьбі», М. Стахів (про міжнародне становище), Михайло Вахнюк (про внутрішньопартійну діяльність) тощо¹³⁰. У резолюціях, прийнятих на з'їзді, йшлося про те, що польська влада всіма засобами нищить українське шкільництво, натомість громадськість за активної діяльності партійців повинна стати на захист освітньої сфери, зокрема долучитися до розбудови мережі українського приватного початкового та середнього шкільництва,

¹²⁵ Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 85–86.

¹²⁶ Резолюція Партійного з'їзду Української Радикальної Партії 3 квітня 1923 р. у Львові. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник*. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 56–57; Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. С. 131.

¹²⁷ Комунікат рішення Головної Управи УРП на засіданню дня 29 вересня 1923. *Громадський голос*. 1923. Ч. 35. 6 жовтня.

¹²⁸ Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова... С. 47–48.

¹²⁹ Жук С. На просвітні теми. *Громадський голос*. 1927. Ч. 20. 14 травня. С. 3; Українська Громадо! *Громадський голос*. 1927. Ч. 17–18. 1 травня. С. 1.

¹³⁰ Пікуляк М. Проблема державно-політичного розвитку України в діяльності Української радикальної партії (1918–1926 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 164.

а також домагатися створення національних вищих навчальних закладів¹³¹. Саме на учителів і директорів шкіл, які належали до лав УРП, покладали основне завдання з розвитку національного шкільництва, і частина з них з ним успішно впоралася. Сучасник тих подій І. Василюшин зазначав, що, наприклад, член партії УРП Павло Паливода, перебуваючи на посаді директора школи в Семаківцях та очолюючи місцевий осередок учительського товариства ВПУВ, всіляко обстоював права української мови. До культурно-освітньої діяльності також активно долучався директор школи у Вербівцях, член УРП Роман Бачинський¹³².

Значну увагу партійці приділяли проблемі підготовки українського вчительства та розвиткові самоосвіти, оскільки вважали, що тогочасне шкільництво нездатне забезпечити українській молоді належний рівень освіти в національному дусі. Вони наголошували, що в тогочасних школах учні не можуть здобути повноцінну загальну освіту. Розв'язати цю проблему, на думку членів партії, мало видавництво «Самоосвіта», яке було покликано провадити виховну та навчальну роботу серед українців¹³³.

14 лютого 1926 р. унаслідок об'єднання УРП з волинською Українською партією соціалістів-революціонерів, яка мала своїх нечисленних прихильників у Галичині, сформувалася нова політична сила УСРП. Головою партії обрано Л. Бачинського, заступниками голови – Семена Жука, Івана Макуха, Івана Новодворського, генеральним секретарем – О. Навроцького, друкованим органом партії була газета «Громадський голос». У своїй діяльності партія співпрацювала з єврейським «Бундом», проводячи спільні з'їзди задля вирішення актуальних політичних питань¹³⁴.

У програмі новоствореної УСРП «Право народу» політичним ідеалом проголошено незалежну, соборну Україну з республіканською формою правління, свободою слова, друку, віросповідання та гарантуванням громадянам рівності перед законом. У ній значну увагу було приділено культурно-освітнім проблемам. Зокрема, акцентовано на необхідності створення навчальних закладів з українською мовою викладання, які мали виховувати у дітей пошану до власної історії, зацікавлення творами українських поетів і письменників¹³⁵. На думку членів УСРП, оскільки культурну відсталість поневолених народів панівні нації використовують для закріплення свого

¹³¹ Звіт і резолюції зі Зізду УРП. *Громадський голос*. 1925. Ч. 7. 14 лютого. С. 1–2; Зізд Укр. Радикальної Партії. *Громадський голос*. 1925. Ч. 6. 7 лютого. С. 1; Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 77.

¹³² Василюшин І. Роля духовенства й учительства в розбудженні культурно-освітнього... С. 187–188.

¹³³ Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 204.

¹³⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 367. Арк. 9; Там само. Спр. 2835а. Арк. 13; ААН. Zesp. 9. Sygn. 961. К. 11; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 187.

¹³⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 2; Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-радикальної партії (УСРП.). Львів: Громада, [б. р.]. С. 35–36, 39–41; Виклад програми Української соціалістично-радикальної партії. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник*. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 226–240; Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. С. 131; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 87, 90–91.

панування, то без піднесення культури не може бути повного визволення українців. З огляду на це партійці мали домагатися гарантування всім меншинам прав розвивати мову, освіту та культуру, забезпечення вільного доступу до навчальних закладів¹³⁶. Головною передумовою для піднесення культурного рівня українців УСРП вважала реформування освітньої галузі, що мало призвести до демократизації шкільного управління; безкоштовної освіти в державних навчальних закладах; розвитку дошкільної, початкової, середньої, фахової та вищої освіти рідною мовою; виховання молоді в національному дусі (ознайомлення її з національною історією, відомими особистостями); державного утримання сиріт і малозабезпечених дітей; матеріальної підтримки навчальних закладів і бібліотек місцевими громадами¹³⁷. Основними напрямками реалізації цієї програми стали: підвищення загального рівня освіченості населення, організація видавництва «Самоосвіта» й відновлення діяльності українських культурно-освітніх товариств¹³⁸. Зауважмо, що на молодіжний і селянський рух члени партії впливали через читальні «Просвіти», «Рідну школу», кооперативні товариства, робітничі професійні спілки, а також спортивно-гімнастичне товариство «Луг»¹³⁹. Задля залучення нових членів і популяризації партійної ідеології УСРП організовувала численні віча та збори, а також інші культурні акції¹⁴⁰. У 1932 р. було організовано 237 зборів¹⁴¹. Однак із середини 30-х років партія зосередила свою діяльність у діючих осередках, оскільки її керівництво було переконане, що організаційна розбудова осередків на нових теренах послаблює партійні сили¹⁴².

На потреби активізації членами та симпатиками УСРП своєї діяльності, спрямованої на розбудову національних громадсько-культурних організацій, поширення політичної свідомості громадян, формування їхньої національної свідомості наголошували на нараді членів Головної управи та делегатів від 14 повітових управ, яка відбулася 15 лютого 1936 р.¹⁴³

Партійці не визнали перевороту 1926 р. у Польщі й зайняли однозначно негативне ставлення до влади Ю. Пілсудського. Члени УСРП критикували національну політику міжвоєнної Польщі, зокрема щодо українців, оскільки були переконані в прагненні влади їх асимілювати та перетворити Галичину у польський край. Зокрема, посол І. Макух 3 березня 1932 р. у своїй промові в сенаті під час обговорення бюджету МВС наголошував, що уряд намагається змінити національний склад краю, насадити тут польський елемент, знищити український народ і його культуру і так закріпити панування на цих землях¹⁴⁴. Подібно висловлювався посол

¹³⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2063. Арк. 5.

¹³⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 1597. Арк. 20–21; Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-радикальної партії... С. 36; Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова... С. 48–49.

¹³⁸ Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія... С. 16–17.

¹³⁹ З'їзд УСРП. *Громадський голос*. 1927. Ч. 1–2. 8 січня. С. 11; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 214–216.

¹⁴⁰ ААН. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. К. 14–15; Ibidem. Zesp. 503. Sygn. 1435. К. 100.

¹⁴¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2063. Арк. 40.

¹⁴² ААН. Zesp. 322. Sygn. 2349. К. 52.

¹⁴³ З Головної Управи УСРП. *Громадський голос*. 1936. Ч. 7. 22 лютого. С. 8.

¹⁴⁴ Ріжними способами до одної цілі (3 промови тов. І. Макуха в сенаті в дискусії над бюджетом міністерства внутрішніх справ, на основі стенограми з 3 березня 1932). *Громадський голос*. 1932. Ч. 11. 19 березня. С. 2.

до сейму від УСРП Михайло Матчак, який також зазначав, що метою колонізації українських земель є створення тут польської національної більшості¹⁴⁵. На зібранні в грудні 1932 р. у Тернополі І. Макух, порушуючи справу осадництва та полонізації краю, закликав українців до активної праці над піднесенням рівня національної свідомості української громади, що в результаті мало привести до побудови власної незалежної держави¹⁴⁶. Водночас члени партії відстоювали відкриття у Львові українського університету і висловлювалися проти пропозицій влади перенести його в будь-яке інше місто, виступали за зрівняння в правах української та польської мов у шкільництві та судочинстві, за розвиток державного україномовного середнього шкільництва тощо¹⁴⁷.

На вічах неодноразово звучала критика польської освітньої політики. Так, 1 липня 1926 р. у Стрию відбулися загальні збори, на яких учасники критикували владу за намагання полонізувати українців краю. На віче в Яворові, яке відбулося 17 грудня 1927 р., з рефератом щодо розвитку українського шкільництва в Польській державі виступив М. Стахів, який закликав українців протистояти культурному поневоленню та долучитися до боротьби за українську школу, а також надати допомогу «Рідній школі». Учасники віче прийняли резолюції, в яких стверджувалося, що український народ ніколи не перестане боротися за національну школу, а також протестує проти всіх полонізаційних заходів шкільної влади¹⁴⁸. 8 липня 1928 р. на віче в Станиславові Л. Бачинський розкритикував польську адміністрацію за утиски українського шкільництва. Посол від УСРП до сейму Клим Стефанів на віче в селі Гвіздець Станиславівського воєводства 27 вересня цього ж року звинуватив владу у прагненні денационалізувати українців через систему освіти¹⁴⁹. Партійці були переконані, що без культурного піднесення населення, розширення мережі національного шкільництва та розвитку самоосвіти неможливе повне соціальне та національне визволення, оскільки поляки, як і кожна панівна нація, використовують культурну відсталість українського народу для закріплення свого панування. Тому УСРП боролася «за забезпечення всім національностям повного пошанування прав їх мови, освіти і свободного розвитку культури»¹⁵⁰.

На XXXI Конгресі УСРП, який відбувся 2–3 лютого 1929 р. у Львові за участі 244 делегатів, з яких 90 % склали селяни та робітники, учасники торкалися становища українців та національного шкільництва під владою Польщі. З рефератом «Про культурно-освітні справи» виступив громадсько-політичний діяч Остап Павлів, який наголосив, що члени партії та українська громадськість загалом мусять змагати до поширення серед населення освіти та національної свідомості, сприяти розбудові приватного національного шкільництва всіх типів, шляхом

¹⁴⁵ Матчак М. «Новий курс» супроти Українців. *Громадський голос*. 1932. Ч. 5. 6 лютого. С. 2.

¹⁴⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1964. Арк. 84.

¹⁴⁷ ААН. Zesp. 1180. Sygn. 29. К. 28; В університетській справі. *Громадський голос*. 1925. Ч. 6. 7 лютого. С. 1–2; Знов заговорили про укр. університет. *Громадський голос*. 1927. Ч. 3. 15 січня. С. 1.

¹⁴⁸ Проти нищення української школи. *Громадський голос*. 1927. Ч. 1–2. 8 січня. С. 9.

¹⁴⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 92; Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 207.

¹⁵⁰ П. К. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія? Львів: Українська видавнича спілка «Громада», 1926. С. 38–39.

тісної співпраці з культурно-освітніми товариствами та Церквою¹⁵¹. Громадський і церковний діяч Іван Власовський наголошував на тому, що, на думку членів УСРП, мову викладання в початкових школах мав визначати не шкільний плебісцит, а перепис національного складу населення¹⁵². 5 травня 1935 р. на конференції членів партії в Коломиї адвокат І. Новодворський наголосив, що українська громада має мобілізувати власні сили у протидії атакам влади на українську школу та колонізацію осадниками етнічних українських земель¹⁵³. 1 листопада 1936 р. на засіданні Головної управи УСРП під головуванням І. Макуха та за участі 14 делегатів від повітових осередків партії було прийнято резолюцію, в якій акцентовано на необхідності домагатися, «аби українські учні мали власну українську школу всіх рівнів, від початкової школи до університету з українськими вчителями, з українськими навчальними програмами та цілковитим шкільним самоуправлінням»¹⁵⁴. На XXXIII Крайовому конгресі УСРП, який відбувся 25 грудня 1937 р. у Львові, члени партії, підтримуючи ідею розвитку національного шкільництва, висловилися проти ліквідації шкіл з українською мовою навчання, а також проти створення штучних перешкод у проведенні шкільного плебісциту. Партійці наголосили на необхідності долучатися до плебісцитних акцій, організованих українськими політичними силами та громадськими організаціями. Адже лише школа з рідною мовою навчання та патріотично налаштованим учителем була запорукою формування в молоді національної свідомості. Добре розуміючи це, члени УСРП зосередилися на заснуванні та матеріальній підтримці загальноосвітніх шкіл, проведенні різноманітних освітніх курсів, створенні недільних і вечірніх шкіл, бібліотек, читалень, товариств, а також залученні селянської молоді до освітніх і спортивних організацій, які перебували під впливами УСРП¹⁵⁵.

Оскільки тогочасні національні школи не могли забезпечити українцям здобуття освіти на належному рівні, члени партії заснували видавництво «Самоосвіта», яке, публікуючи книги та періодичні видання, провадило навчально-виховну роботу і сприяло формуванню національного світогляду українців. «Самоосвіта» мала такі відділи: суспільно-історичних наук, громадознавства, природничих наук, економічних наук, суспільного виховання, фахових наук. До 1935 р. побачили світ 72 видання «Самоосвіти», а з 1936 р. розпочався друк праць, які стосувалися філософії, літератури, історії, соціології та економіки, суспільного виховання, природничих наук, мистецтва, практичних наук, політичних наук. Станом на 1939 р. «Самоосвіта» видала 142 книги, тиражем понад мільйон примірників. Ці видання передплачували філії «Просвіти», «Рідної школи», Союзу української поступової

¹⁵¹ XXXI Конгрес УСРП. *Громадський голос*. 1929. Ч. 6. 9 лютого. С. 2, Ч. 9. 2 березня. С. 5; Про культурно-освітні справи. (Продовження реферату т. Павлова). *Громадський голос*. 1929. Ч. 10. 9 березня. С. 3; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. Warszawa: Wydzał Narodowościowy, 1929. S. 41.

¹⁵² ААН. Zesp. 9. Sygn. 962. К. 3.

¹⁵³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 213.

¹⁵⁴ ААН. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 468.

¹⁵⁵ ААН. Zesp. 322. Sygn. 2351. К. 4–5; Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. С. 133; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 42.

молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі», Союзу українських працюючих жінок «Жіноча громада», «Селянської спілки», кооперативи тощо¹⁵⁶.

Важливу роль у піднесенні культурно-освітнього рівня українців члени УСРП відводили українським товариствам. Вони активно долучалися до організації та відновлення їх діяльності, зокрема, філії «Просвіти» та УПТ, будучи їх членами чи очолюючи окремі філії. Значний вплив партія поширювала на товариства в Тернопільському воєводстві, в тому числі й економічні установи краю. На цьому у своїх спогадах наголошував А. Чернецький. Він писав, що свою національну свідомість Тернопільщина завдячувала праці цілих генерацій, зокрема радикальному рухові, яким від 90-х років ХІХ ст. захоплювалися міщани та селяни краю¹⁵⁷. Про це також йшлося у звітах місцевої польської адміністрації. Пишучи до воєводи, снятинський староста зазначав, що «український політичний рух набирає силу під прикриттям культурно-освітньої та господарської діяльності»¹⁵⁸.

Значну увагу проблемам розвитку українського шкільництва приділяли політичні партії, які представляли праворадикальний рух, як-от Українська військова організація (УВО), Організація українських націоналістів (ОУН) та Фронт національної єдності. Асиміляційна політика влади, утравкізація та колонізація українських початкових і середніх шкіл, закриття українських кафедр у Львівському університеті, обмеження вступу туди українським студентам, переслідування Українського таємного університету у Львові, закриття філій і переслідування діячів українських культурно-освітніх організацій, розчарування в системі західних демократій – усе це радикалізувало суспільні настрої молоді, серед якої поширення набував націоналістичний світогляд і національно-революційні методи боротьби¹⁵⁹. Саме тому націоналістично налаштована молодь об'єднувалася навколо УВО, яка виникла на ідейному фундаменті «інтегрального націоналізму» (ідеологом партії був Дмитро Донцов¹⁶⁰). Її метою було здобуття незалежної, соборної Української держави «шляхом загальнонаціонального повстання», із застосуванням «масового та індивідуального терору». Головну ставку у підготовці та реалізації української революції УВО робила на молодь (шкільну, академічну, ремісничу та сільську, яка проходила військову підготовку в «Пласті»), що гуртувалася в товариствах «Луг» і «Сокіл» та була розчарована в демократичних традиціях старшого покоління¹⁶¹. Згадуючи про навчання в Українській академічній гімназії у Львові, Зиновій Матла писав, що

¹⁵⁶ Радикальна «Самоосвіта». Що в ній є і як з нею «боряться» католики. *Нова Зоря*. 1934. Ч. 44. 17 червня. С. 6; Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. С. 132–133.

¹⁵⁷ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 99.

¹⁵⁸ Цит. за: Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. С. 133.

¹⁵⁹ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 343.

¹⁶⁰ Ситник О. Ідеологічна спрямованість українських громадсько-політичних рухів на Галичині періоду 1920-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 7. С. 63.

¹⁶¹ Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 209; Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. С. 57–58; Кентій А. В. Українська військова організація (УВО)... С. 34–35; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні / за ред. Я. Й. Малика; автор. кол. Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей, В. В. Трофимович, В. М. Чуприна. Львів: Світ, 2001. С. 110–111.

нелегальні гуртки УВО в гімназіях «поставали з ініціативи старших членів УВО й були під їхнім наглядом. В кожній класі вони відшукували учня, який міг би зайнятися організуванням і веденням гуртка, що утворився б із приєднаних товаришів... Вербування починалося з того, що в класах поставали різні нелегальні самостійні гуртки, як, наприклад, шаховий, радіотехнічний чи інші»¹⁶². З. Матла зазначав, що обраних учнів поступово залучали до позагімназійного життя, де вони знайомилися з думками та політичними поглядами членів УВО. Як зазначено у звітах поліції, до організації належали не лише колишні українські військові, академічна чи гімназійна молодь, а й посли, відомі адвокати тощо. Поширюючи антипольські настрої в суспільстві, члени УВО всіляко підтримували виступи учнів середніх навчальних закладів проти шкільної влади на місцях, замаху на учителів, запідозрених у лояльності до влади¹⁶³. До прикладу, 18 жовтня 1926 р. від рук члена УВО загинув куратор ЛШО, член ЗЛН С. Собінський, якого звинуватили в нищенні українського національного шкільництва та розширенні мережі двомовних навчальних закладів¹⁶⁴.

Наслідком консолідації українських націоналістичних організацій стало заснування у 1929 р. ОУН. Очолив провід ОУН Євген Коновалець, його заступником став Микола Сціборський, секретарем – Володимир Мартинець¹⁶⁵. Відповідно до ідеології партії, як зазначав дослідник Г. Касьянов, оунівці найвищим типом людської організації проголосили націю як внутрішньо органічну, цілісну спільноту. Натомість природною формою самоствердження нації та найвищим щаблем її розвитку проголосили державу¹⁶⁶. Завдання партії полягало у вихованні українців з ідеологічного погляду – у дусі українського націоналізму, а з політичного – в націоналістично-революційному дусі. Особливу увагу її члени приділяли національному вихованню українців, яке, на їхню думку, «дає почуття національної окремішності та почуття національного “я”»¹⁶⁷. У своїй діяльності ОУН використовувала як мирні методи боротьби (саботажні, демонстрації, антимонопольні виступи, шкільні акції, протести проти колонізації шкільництва, святкування культу Героїв тощо), так і терористичні (нищення польського майна, атентати проти керівників і представників репресивних органів окупаційної влади)¹⁶⁸. Як зазначав дослідник В. Ухач, невідмінною складовою на шляху поступу українців до державної незалежності члени ОУН вважали культурно-освітню роботу, оскільки побудувати незалежну Україну, на їхню думку, було неможливо без розвитку національної культури та освіти як запоруки виховання свідомих громадян – патріотів власної держави¹⁶⁹. Партія також

¹⁶² Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. С. 283–284.

¹⁶³ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 721. Арк. 10–10 а.

¹⁶⁴ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 146.

¹⁶⁵ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів... С. 6.

¹⁶⁶ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН)... С. 15.

¹⁶⁷ ААН. Zesp. 322. Sygn. 2347. К. 7, 14; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні. С. 114–115, 117.

¹⁶⁸ Військово-патріотична діяльність УВО-ОУН серед української молоді Галичини: (1920–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2004. С. 12–13.

¹⁶⁹ Ухач В. З. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів (1929–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. С. 1.

була ініціатором масового святкування історичних річниць проголошення ЗУНР, Акту злуки, що перетворювалися на демонстрації проти польської влади. В основу культурної, шкільної, релігійної політики ОУН була покладена теза про самодостатність української нації¹⁷⁰.

В. Ухач стверджував, що керівництво ОУН звернуло свої погляди на українську освіту з двох причин: по-перше, за умов боротьби за незалежну Україну освіта відіграла роль важливого чинника у вихованні майбутніх борців за самостійність; по-друге, учні середніх шкіл і вищих навчальних закладів були основним джерелом поповнення організаційних структур партії. Від того, наскільки вони були ідейно загартовані, значною мірою залежала організаційна єдність ОУН¹⁷¹. Впливи серед гімназійної молоді партія почала поширювати відразу після свого заснування 1929 р. Випускник Академічної гімназії у Львові З. Матла писав, що в кожному вищому класі гімназії діяли нелегальні гуртки юнацтва ОУН, поділені на кілька відділів: ідеологічний, політичний, пропагандистський, організаційний і військово-бойовий. У вишкoлі юнацтва провідною була ідея виховання членів для служіння Батьківщині. Оунівці активно залучали молодь до боротьби за українське шкільництво¹⁷².

Одним з наймасштабніших політичних заходів ОУН у боротьбі за національні навчальні заклади стала започаткована 1933 р. шкільна акція. Концепцію акції обговорили та ухвалили на Берлінській конференції Проводу українських націоналістів з представниками Крайової Екзекутиви ОУН в червні 1933 р. Детальний план дій було затверджено на засіданні Крайової Екзекутиви в середині червня і на окремі конференції повітових провідників ОУН в липні цього ж року¹⁷³. Перший етап акції, який припав на 1933 р., передбачав поширення листівок та організацію саботажних акцій (знищення державних символів на школах, ліквідація портретів польських діячів у класах тощо). Для другого етапу, який розпочався на початку 1934 р., характерні більш активні та відкриті виступи молоді проти шкільної адміністрації, зокрема, організація страйків, демонстрацій тощо. На 1936 р. припав черговий етап акції, яка полягала в просвітницькій роботі серед дітей дошкільного та шкільного віку, створенні нелегальних дитячих організацій тощо. Як зазначав В. Ухач, попри те, що шкільна акція ОУН була піддана критиці всіма легальними українськими партіями, для української молоді вона стала першим уроком боротьби за свої права¹⁷⁴. Голова Крайової екзекутиви ОУН Лев Ребет зауважував, що шкільна акція мала добрі початкові успіхи, оскільки оунівцям вдалося залучити широке коло молоді до демонстративних виступів. Натомість важче було спонукати учнів до відкритих виступів, зокрема участі в протестаційних вічах, однак там, де це вдавалося зробити, вони мали надзвичайний політично-виховний ефект¹⁷⁵.

Спрямована проти польськомовних та утравквістичних навчальних закладів, шкільна акція мала на меті: поширення пропаганди серед учнів за відмову від навчання в польських школах і спілкування польською мовою; плекання любові до

¹⁷⁰ Ходак В. Державотворча концепція ОУН (1929–1939 роки). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 42.

¹⁷¹ Ухач В. На фронті духовної боротьби... С. 80.

¹⁷² Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. С. 284.

¹⁷³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 331.

¹⁷⁴ Ухач В. На фронті духовної боротьби... С. 82, 84–87.

¹⁷⁵ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. С. 33–35.

рідної мови та культури; проведення акцій саботажу утравістичних навчальних закладів; застосування терору щодо учителів-поляків¹⁷⁶. Тобто, з одного боку, оунівці намагалися залучити школярів до активного спротиву владі, формуючи у них відчуття причетності до боротьби за владу, а з іншого – ОУН, шляхом організації підпільних гуртків серед школярів, створювала умови для постійної боротьби за національне шкільництво¹⁷⁷. На думку оунівців, цю боротьбу мали супроводжувати «технічні акти боротьби», які полягали в усуненні зі шкіл польської символіки, зокрема, «портретів, орлів, вивісок». Усе це робили з однією метою, щоб у школі «і польським духом не пахло». Оунівці закликали вивішувати на школах українські вивіски, тризуб або жовто-блакитний прапор, щоб продемонструвати владі, що український народ не змирився з ворожим пануванням. Загалом методи боротьби за українську школу були детально описані в брошурі «До боротьби за душу української дитини», відозвах і періодичних виданнях ОУН. Партійці наголошували, що шкільні акції не можна вважати одноденними демонстраціями. «Шкільна акція – це безперервна боротьба аж до перемоги в цілості боротьби за державність»¹⁷⁸.

Члени ОУН у своїх закликах протидіяти колонізації шкільництва насамперед зверталися до учнівської молоді, наголошуючи, що поляки «позамикали українські школи, а на їх місце відчинили свої – ляцькі. Там кажуть вам по-польськи вчитися й учать про Польщу. Але ви цього не слухайте і не вчіться про Польщу й по-польськи. Української мови ніхто не може вам забрати! Ніхто не може вас примусити вчитися про Польщу! Бо тут українська земля, бо ви є Українці!»¹⁷⁹. Оунівці вважали, що у тих школах, в яких навчання ведеться українською мовою, однак панує польський дух, а також у польськомовних школах, саме учні повинні виступати проти «всього що польське», вимагати, щоб навчав учитель-українець і українською мовою, цілковитого усунення польської мови з навчального процесу, заміни предмета історія Польщі – історією України. У випадку ігнорування учнівських вимог щодо заміни польської мови навчання на українську, вони мали «криком, галасом або демонстраційним хвилевим опущенням кляси не допустити до цього». Якщо ж їх навчав учитель-поляк, то учні мали «унеможливити науку взагалі, завжди виразно заявляючи, що жадають учителя Українця... У дальшому мають діти не допустити до науки польської мови, польської історії, польських пісень та молитов, не приносити польських читанок взагалі до школи, видирати з українських картки з уступами, що чим-небудь пригадували би Польщу»¹⁸⁰. Члени ОУН були переконані, що боротьба з домінуванням польського духу в школах є рівнозначною боротьбі за виховання молоді в українському дусі, за виховання сильних і відважних синів України, борців за незалежну Українську державу¹⁸¹.

Проникаючи в легальні українські організації, товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Пласт», «Січ», «Луг», оунівці намагалися підпорядкувати собі всі сфери національного виховання, з метою поширення серед українців націоналістичної ідеології. Члени ОУН, хоча й не обіймали керівних посад у цих товариствах, щоб не

¹⁷⁶ Chepil M. Ciernistą droga... S. 83.

¹⁷⁷ Ухач В. З. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів... С. 10.

¹⁷⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 379.

¹⁷⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 17.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 17, 154; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 379; Chepil M. Ciernistą droga... S. 83.

¹⁸¹ Chepil M. Ciernistą droga... S. 83.

наражати їх на переслідування з боку польської влади, однак, як зазначав В. Ухач, становили рушійну силу організацій¹⁸². Характерно, що з 30-х років українська молодь, яка виховувалася в «Пласті», «Соколі», січових та інших молодіжних організаціях і культурно-освітніх товариствах, розчарувавшись у легальних методах боротьби, якими не можна було домогтися створення незалежної Української держави, ставали головною базою ОУН¹⁸³. У партії діти та молодь належали до двох окремих груп: «Доросту» (віком від 8 до 15 років) та «Юнацтва» (від 15 до 21 року). Головним завданням старшої молоді була боротьба з польськістю на теренах шкіл, вони ініціювали різноманітні маніфестації, демонстрації, страйки тощо¹⁸⁴. Зміна настроїв молоді виявлялася, зокрема, під час проведення різноманітних урочистостей. Так, у рапорті відділу у справах національностей при МВС Польщі за IV квартал 1936 р. зазначено, що одним із яскравих проявів націоналізації українського культурно-освітнього життя стало більш зорганізоване та масове відзначення українських національних свят (проголошення 1 листопада ЗУНР тощо). Організаторами подібних акцій були насамперед студенти, а також сільська молодь, яка належала до «самоосвітніх гуртків» при читальнях «Просвіти»¹⁸⁵. Відомості про зростання національної свідомості молоді наприкінці 20-х – у 30-х роках, яка належала до молодіжних і культурно-освітніх організацій, зокрема до «Пласту», знаходимо в спогадах громадського діяча та педагога О. Тисовського. Він писав: «Атмосфера у школах ставала щораз тяжчою, був спротив польській політиці в Галичині, патріотизм української молоді зростає; “Пласт” став розквітати. У державних школах мали місце різні демонстрації, а бували й інші нагоди, коли в тій або тій формі виявлялась демонстрація шкільної молоді»¹⁸⁶.

Підтвердження поширення впливу ОУН серед української молоді зафіксовані у рапортах відділу у справах національностей при МВС та документах шкільних інспекторів, в яких ті висловлювали певне занепокоєння зростанням авторитету ОУН серед учнівської молоді та вчителів-українців. У рапорті відділу у справах національностей за IV квартал 1935 р. йшлося про те, що читальні «Просвіти» та осередки «Рідної школи», перебуваючи під впливом ОУН, організовували різноманітні акції маніфестаційно-національного характеру, зокрема, відчити, обходи, свята, які підносили національну свідомість українців¹⁸⁷. Впливи ОУН на учнів інспектори слушно пов'язували з бойкотом ними уроків історії Польщі, вимогою вивчати історію України, співанням гімну «Ще не вмерла Україна», ігноруванням польських державних свят, зриванням портретів знаних польських діячів, нищенням польських підручників, носінням головних уборів із жовто-синіми відзнаками тощо¹⁸⁸. У своїх спогадах випускник Академічної гімназії у Львові Орест Питляр писав, що гімназисти систематично чинили спротив і саботували

¹⁸² Ухач В. На фронті духовної боротьби... С. 170; Його ж. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів... С. 10.

¹⁸³ Ребет Л. Світла і тіні ОУН. С. 14–16, 19.

¹⁸⁴ Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 25; Ухач В. На фронті духовної боротьби... С. 157.

¹⁸⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 471–472.

¹⁸⁶ Чит. за: Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського). Мюнхен: Молоде Життя, 1966. С. 33.

¹⁸⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 33.

¹⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 5, 12, 121; Chepil M. Ciernistą drogą... S. 83.

державні святкування у школі, розганяли учасників заходів сірчанім запахом чи слезозогінним газом, зривали патріотичні декорації тощо¹⁸⁹. Випадки, коли школярі відмовлялися розмовляти польською мовою, рвали польські підручники, нищили польську символіку, водночас «вимагали української мови, української історії та українських пісень», зокрема, зафіксовано у Жидичині, Ківерцях, Боголюбах Луцького повіту¹⁹⁰; нищення портретів Президента І. Мосціцького і Маршала Ю. Пілсудського відбулися в Бережанах, Дрогобичі, Коломиї, Ленківні, Мацьковичах, Мостиськах, Станиславові, Самборі, Перемишлі, в низці місцевостей Підгаєцького повіту тощо¹⁹¹. У селах Аксманичі, Радохинці, Гусаків, Нижанковичі, Бишки Львівського воєводства усували польські вивіски, портрети, натомість вивішували на школах тризуби та жовто-блакитні прапори¹⁹². Іноді учні залишали на партах написи «Хай живе Україна» чи малювали тризуби¹⁹³. Як згадував сучасник тих подій адвокат В. Бемко, за нищення учнями шкільного інвентарю, зокрема, підручників, їхніх батьків притягали до карної відповідальності. Чимало гімназистів-українців були виключені з гімназій чи потрапили на лаву підсудних за образу керівників держави (маршала Ю. Пілсудського та ін.). Карні справи також порушували проти тих осіб, які підбурювали школярів до «шкільного саботажу». Наприклад, у вересні 1935 р. відбувся судовий процес над мешканцем села Бишки Бережанського повіту Семеном Федечко, якого звинуватили в намовлянні учнів не відповідати в школі на запитання польською мовою, малювати тризуби, нищити портрети керівників держави тощо. Хоча своєї провини С. Федечко не визнав, його позбавили волі на один рік і шість місяців і призначили штраф у розмірі 80 зл.¹⁹⁴

Члени ОУН також були ініціаторами запровадження та поширення «шапок-мазепинок», які мали вирізняти українських учнів від школярів інших національностей. На початках такі шапки носили учні приватних шкіл і гімназій, а з 1925/26 н. р. вони набули поширення й у загальноосвітніх державних школах Дрогобича, Львова, Рогатина, Самбора, Стрия, Станиславова тощо. Зауважмо, що ці шапки дуже сердили учнів-поляків, і нерідко призводили до сутичок між ними та українськими гімназистами. Випадки відмови співання учнями польського державного гімну, вимоги співати український гімн 1 лютого 1934 р. зафіксовано у Львові, Бережанах, Самборі, Стрию, Тернополі, Станиславові, а також роком раніше в селі Угерці Львівського повіту¹⁹⁵.

Заклики членів ОУН до боротьби за національне шкільництво давали свої результати. Наприклад, із серпня по жовтень 1933 р. у 111 навчальних закладах було зареєстровано 118 актів саботажу, натомість у 161 навчальному закладі – 174 випадки проведення пропаганди, у 14–18 демонстрацій і страйків. Загалом у цей

¹⁸⁹ Питляр О. Початки Юнацтва ОУН в Академічній гімназії (Спомини). С. 307.

¹⁹⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 379.

¹⁹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 12, 34–36; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 380; Chepil M. Ciernistą drogą... S. 83.

¹⁹² ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 60; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 380.

¹⁹³ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 56–57, 71.

¹⁹⁴ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 89–91.

¹⁹⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 380; Кравченко О. Нарис діяльності гімназії. С. 49; Chepil M. Ciernistą drogą... S. 83–84.

період відбулося 310 протестних акцій у 216 навчальних закладах¹⁹⁶. Подібні дії українських школярів мали свої наслідки: у 1933 р. з метою запобігання поширенню антипольських акцій шкільні ради дозволили в утраквістичних школах навчати читанню та письму на I відділенні початкової школи українською мовою¹⁹⁷.

Поліцейські донесення засвідчують, що оунівці залучали українців до масових саботажних акцій, спрямованих проти Польської держави та польського народу. Найактивніше населення долучалося до акцій шкільного плебісциту, під час яких оунівці та їхні прихильники вдавалися до актів вандалізму (вбивали вікна в школах із польською мовою навчання чи утраквістичних, переслідували вчителів-поляків, нищили державну символіку тощо)¹⁹⁸. За організацію антишкільних акцій поряд із членами ОУН (зокрема, у 1933 р. засуджено до 15 місяців ув'язнення за намовлення дітей до участі в шкільній акції Василя Бика, студентку Ірину Потерейко та журналіста Івана Вітушинського засудили до двох років ув'язнення за співучасть у видрукуванні 40 тис. агіток ОУН, призначених для використання в шкільній акції¹⁹⁹) влада переслідувала також греко-католицьке духовенство, вчителів, закривала приватні школи, читальні «Просвіти», організації «Пласт», «Січ» тощо²⁰⁰.

У 30-х роках після переходу партії до легальних методів боротьби, ОУН значно зміцнила свої впливи в українських товариствах та організаціях, зокрема, «Просвіті», «Рідній школі» та ін., поступово опановуючи громадське життя українців і прививаючи патріотизм населенню краю²⁰¹. Важливу роль у піднесенні рівня національної свідомості українців та їх консолідації відіграли також часописи ОУН, зокрема «Український голос», «Студентський шлях», газета «Вісті», а також численні брошури, переклади яких англійською, французькою, чеською та німецькою мовами привертали увагу закордонного читача до української проблеми в міжвоєнній Польщі²⁰².

Заснований у листопаді 1933 р., з ініціативи праворадикальної групи колишніх членів УНДО на чолі з Д. Паліївим, Фронт національної єдності зосередився на роботі зі старшим поколінням українського населення Галичини. Перебуваючи на позиціях «позитивного творчого націоналізму», партія виступала як проти комуністичної ідеології, так і проти угодовської політики УНДО та українсько-польського порозуміння. Ключовою відмінністю між ОУН і Фронтом національної єдності була відмова останнього від тактики терористичних методів діяльності, проти яких виступав електорат партії²⁰³.

Фронт національної єдності значну увагу приділяв підвищенню рівня освіти та фізичної підготовки своїх членів. Наприклад, з 1 листопада 1936 р. видавництво

¹⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 486. Арк. 100; Chepil M. Ciernistą droga... S. 84.

¹⁹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 485. Арк. 12.

¹⁹⁸ SAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.72. K. 147.

¹⁹⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 413–414.

²⁰⁰ Chepil M. Ciernistą droga... S. 84.

²⁰¹ SAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.13. K. 42.

²⁰² Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду. С. 378–379, 386.

²⁰³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 1, 3; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835а. Арк. 9; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 263–264.

«Батьківщина» розпочало публікацію популярно-наукових рефератів, які мали допомагати позашкільному навчанню партійців. Оскільки, на їхню думку, лише освічений і національно свідомий керівник міг згуртувати навколо себе українську громадськість і поширювати національні ідеї²⁰⁴. Члени партії важливу увагу приділяли організації акцій шкільного плебісциту. Наприклад, на конференції Крайової ради партії, яка відбулася 25 грудня 1937 р. у Львові, партійці наголошували на важливості розвитку національного шкільництва та необхідності підтримки плебісцитних акцій, організованих українськими політичними партіями та культурно-освітніми товариствами²⁰⁵.

Меншою мірою проблемами українського шкільництва переймалися політичні партії, які перебували на лівому фланзі українського політичного спектра, зокрема це Комуністична партія Західної України (КПЗУ) та деякі організації, що були під її впливом²⁰⁶. КПЗУ була територіально-автономною організацією КПП, яка діяла на всіх українських землях, що перебували під владою Польщі. У 20-х роках у комуністичному русі Західної України міцно закріпилася перемога української національної орієнтації²⁰⁷. У міжвоєнні роки в Галичині КПЗУ мала приблизно 4–5 тис. членів. Комуністи засуджували масові закриття українських шкіл і перетворення їх на утравкістичні, заборону відкриття приватних навчальних закладів, зривали державну символіку з українських шкіл, наголошували на необхідності боротьби за український університет тощо. На одному із пленумів Центрального комітету КПЗУ було вирішено розвинути широку шкільну акцію і на ґрунті шкільних установ розпочати масову кампанію проти колонізаційної політики в освітній сфері²⁰⁸.

Партія «Сельроб», створена 10 жовтня 1926 р. у Львові внаслідок злиття Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» і Партії народної волі, за сприяння КПЗУ, своїм основним завданням вважала об'єднання західноукраїнських земель із підрадянською Україною²⁰⁹. Партійці виступали за гарантування представникам усіх національних меншин Польщі права на самовизначення. У питаннях освіти вони висловлювалися за запровадження обов'язкового світського шкільництва мовами національних меншин. Навчання в початкових і фахових

²⁰⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 466–467.

²⁰⁵ Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 4.

²⁰⁶ Футала В. Діяльність українських політичних сил у міжвоєнній Польщі (1921–1939): проблеми і напрями наукових досліджень. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 268.

²⁰⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 15–18; Грицак Я. Нарис історії України... С. 196; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 337–338; Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce... S. 23.

²⁰⁸ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 24. K. 54; Кавулич О. Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів... С. 546–547; Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні. С. 108.

²⁰⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 21–23; Злука двох соціалістичних партій – Народної Волі і УСО Селянського Союзу. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник*. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 168–171; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 217; Cimek H. Sel-Rob na Lubelszczyźnie (1926–1932). *Echa Przeszłości*. Olsztyn: Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2000. Nr 1. S. 148–149.

школах мало відбуватися за державні кошти²¹⁰. Найактивніше партія розвинула свою діяльність на теренах Поліського та Волинського воєводств, на Лемківщині, у північних повітах Тернопільського та в Жидачівському повіті Станиславівського воєводств²¹¹. Загалом «Сельроб» мав близько 10 тис. членів. Через цю партію комуністи провадили боротьбу за вплив на українські просвітницькі товариства, зокрема «Просвіту» та «Рідну школу». У звітах поліції зазначено, що легальна діяльність «Сельробу» була набагато шкідливіша для політичної безпеки Польської держави, аніж членів КПЗУ, які перебували в підпіллі та не могли згуртувати навколо себе значного кола прихильників. Саме в комуністичних ідеях греко-католицьке духовенство вбачало найбільшу загрозу для галицького суспільства, в якому певного поширення набував більшовизм та атеїстичний світогляд²¹².

Унаслідок тривалої внутріпартійної боротьби було створено «Сельроб-єдність», політсилу, яка намагалася вплинути на різні українські культурно-освітні товариства. Ця партія поширила діяльність на філії «Просвіти» на Волині, зокрема в Луцьку і в Кременці, та на «Рідної хати» в Холмі²¹³. Однак Головний Виділ «Просвіти» зайняв радикальну позицію щодо поширення впливу «Сельробу-єдність» на власні осередки, нерідко траплялися випадки ліквідації тих місцевих філій «Просвіти», які перейшли під вплив сельробівців²¹⁴.

Зауважмо, що на початку 30-х років «Сельроб» був заборонений, членство у ньому вважалося злочином, бо партія, як і КПЗУ, підважувала польську державність²¹⁵.

Клерикальні партії – Українська католицька народна партія (з 1932 р. Українська народна обнова), заснована з ініціативи єпископа Г. Хомишина, та Український католицький союз (до заснування долучився митрополит А. Шептицький) – намагалися поліпшити ситуацію в українському національному шкільництві легальними методами. Зокрема, Український католицький союз домагався для українців більше освіти, культури, заможності та прав у християнському розумінні цих понять²¹⁶. Натомість Українська католицька народна партія вимагала створення в межах Польської держави автономної одиниці з власною законодавчою, виконавчою і судовою владою, в яку б увійшли всі землі, населені українцями, де існували б сприятливі умови для розвитку національного шкільництва²¹⁷. Члени партії відстоювали освітні права українців і в сеймі та сенаті Польщі²¹⁸. Загалом

²¹⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 56. K. 2–4.

²¹¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 13; Ibidem. Zesp. 1186. Sygn. 18. K. 2.

²¹² Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 721. Арк. 14; Беген О. Політична шахівниця. Зайцев О., Беген О., Стефанів В. *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)* / за ред. О. Зайцева. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. С. 132–133.

²¹³ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 44; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 51.

²¹⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. S. 40.

²¹⁵ Снайдер Т. Перетворення націй... С. 185.

²¹⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 4; AAN. Zesp. 9. Sygn. 1042. K. 7; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 252.

²¹⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 4; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835а. Арк. 11; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 251–252.

²¹⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 51; Яцишин У. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея: реалії та перспективи*

обидві партії виступали за гарантування українським дітям і молоді права здобувати початкову, середню та вищу освіту рідною мовою.

Решта українських партій не провадили активної освітньої діяльності, спрямованої на розвиток національного шкільництва, уникали участі в плебісцитових акціях, не організовували курсів для підвищення рівня освіти українців краю тощо. Зокрема, Український народний союз, вплив якого був доволі слабкий і поширювався переважно на Станиславівське воєводство, у своїй програмі лише домагався для тих земель, де українці становили більшість, територіальної автономії, яка не порушувала б основних засад державної єдності; запровадження української мови у державних самоврядних і судових установах; ліквідації утравкізму в шкільництві; відкриття українського університету; проведення аграрної реформи тощо²¹⁹. У рапортах департаменту національностей МВС зазначено, що «організатори та керівники партії при кожній нагоді підкреслюють її лояльне ставлення до держави»²²⁰. Партія хліборобів на чолі зі священником Миколою Ільківим, яка співпрацювала з урядом, висувала такі вимоги: надання автономії Східній Галичині, скасування дорожніх і комунальних податків, запровадження в краї української мови навчання в школах, проведення виборів до гмінних рад тощо²²¹.

Дискусії в польському політикумі стосовно шляхів вирішення освітнього питання

У міжвоєнні роки в польській партійно-політичній системі сформувалося три табори з принципово відмінними концепціями національної та освітньої політики. До першого з них належали представники правих політичних партій, які намагалися реалізувати доктрину національної держави, за допомогою відповідної культурно-освітньої та релігійної політики асимілювати слов'янські народи, а євреїв змусити до еміграції. До другого – польські соціалісти та близькі до них політсили, які виступали за надання територіальної автономії слов'янським меншинам, а культурно-освітньої – єврейському населенню. До третього – представники ліво-радикального руху, які обстоювали право національних меншин на самовизначення²²².

Серед загальнопольських партій найбільшою підтримкою у Галичині користувався заснований 1919 р. Народно-національний союз (ЗЛН) (Związek Ludowo-Narodowy) на чолі з Р. Дмовським. У 1924–1925 рр. по всій Польщі до партії належало близько 80–90 тис. членів²²³. Головною у доктрині націонал-демократів була ідея національної держави з панівною римо-католицькою релігією. Загалом візія національної держави надавала доктрині нетолерантного характеру, оскільки лише її представники – націоналісти мали право вирішувати долю народу. Всі інші, в

розвитку. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. Вип. 20. С. 165.

²¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 367. Арк. 9; Там само. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 11–16, 46, 48, 50; ААН. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. К. 16; ААН. Zesp. 1186. Sygn. 18. К. 1; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 190–191.

²²⁰ ААН. Zesp. 9. Sygn. 961. К. 14.

²²¹ ААН. Zesp. 503. Sygn. 1435. К. 100; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 367. Арк. 25.

²²² Жерноклеєв О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. С. 163–164.

²²³ Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. S. 125.

тому числі меншини, які думали та діяли інакше, ніж націоналісти, були визнані ворогами польського народу²²⁴.

Визнаючи освіту основним рушієм відродження і поступу народу, у своїй політичній програмі ЗЛН акцентував на національному та релігійному характері навчальних закладів, на необхідності розвитку та організації шкільництва, насамперед початкових шкіл у сільській місцевості, на матеріальному забезпеченні навчальних закладів. Члени політсили зазначали, що шкільна освіта має бути безкоштовною та обов'язковою. У програмі йшлося про те, що школа, відповідно до концепції «національного виховання», покликана не лише вчити, а й виховувати майбутніх громадян у релігійному дусі, пошані до власної Вітчизни, формувати почуття відповідальності, гордості та національної гідності. Саме пронизані «польським духом» школи та вчителі-поляки мали формувати в дітей і молоді національну свідомість. Моральну опіку над усім виховним процесом мала здійснювати РКЦ, тому навчання релігії у школах ставало обов'язковим²²⁵.

Докладаючи чималих зусиль, ЗЛН різноманітними методами захищав польськість у південно-східних воєводствах і поширював тут концепцію національного виховання, покликану зберегти польську національну ідентичність. Ендеки поширювали свої впливи на польські культурно-освітні товариства та організації краю, щоб у такий спосіб активізувати їхню просвітницьку діяльність на противагу українським товариствам. Представники польської правниці тісно співпрацювали з польськими громадськими, учительськими та освітніми організаціями (Польським товариством опіки над східними кресами (Polskie Towarzystwo Opieki nad Kresami Wschodnimi), ПМШ, ТШЛ). Зокрема, про співпрацю ендеків із ТШЛ йдеться у raporці МЗС щодо політичного становища у Східній Малопольщі, де зазначено, що члени товариства допомагали партії у веденні передвборчої агітації у Галичині²²⁶. Свідченням участі ЗЛН у діяльності Польського товариства опіки над східними кресами є те, що в керівних органах товариства перебували провідні діячі цієї політики – С. Гломбінський, Йоахим Бартошевич (Joachim Bartoszewicz), Зигмунт Березовський (Zygmunt Berezowski), належали також М. Сейда, Ян Залуска (Jan Załuska), Ян Заморський (Jan Zamorski) та ін.²²⁷ Тісно співпрацюючи з польськими громадськими, учительськими та освітніми організаціями, партійці спільно організовували протестаційні віча, на яких закликали населення виступати проти утравкізації польськомовного шкільництва та запровадження

²²⁴ Dmowski R. Kościół, naród i państwo / wstęp N. Tomczyk. Wrocław: Nortom, 1993. S. 33; Wojdyło W. Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 359–360.

²²⁵ PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 344; Program Związku Ludowo-Narodowego. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela* / ułożył J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 26–27; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 50.

²²⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 73; AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 196.

²²⁷ Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 51.

української мови в польських школах, організовували акції шкільного плебісциту, провадили роз'яснювальну роботу про необхідність боротьби за національне шкільництво як запоруку збереження польськості в Галичині²²⁸. Зокрема, учасники віча, яке відбулося 10 вересня 1924 р. у Львові, висловилися проти відкриття українського університету у Кракові з подальшим перенесенням його в одне з міст трьох галицьких воєводств²²⁹. На деяких вічах порушували проблеми, пов'язані з освітньою реформою 1924 р. У прийнятих резолюціях учасники віч засвідчували підтримку освітньому закону 1924 р., розробленому за участі С. Грабського²³⁰. Тісно співпрацюючи з польськими культурно-освітніми товариствами краю, члени ЗЛН реалізовували власну концепцію національного виховання, поширювали колонізаційні впливи серед місцевого населення та долучалися до піднесення рівня національної свідомості поляків.

Відповідно до програмних документів ЗЛН, непольські середні навчальні заклади у південно-східних воєводствах планували реорганізувати на утравквістичні. Насамперед це стосувалося українських гімназій, в яких літературу, історію (із навчальних програм початкових і середніх шкіл планували вилучити згадки про «козаччину» та «гайдамаччину»), географію та польську мову мали викладати державною мовою, а також позбавити гімназії права публічності. Педагогічний колектив українських навчальних закладів мав складатися із поляків. У населених пунктах, де переважало польське населення, школи мали бути тільки польськомовними²³¹. Подібне вирішення освітньої проблеми, на думку політиків, сприяло б не лише утвердженню польської національної свідомості серед поляків південно-східних воєводств, а і її формуванню серед національних меншин краю, що було б запорукою майбутнього зміцнення польськості на окреслених теренах.

Запропонована членами ЗЛН освітня реформа передбачала: зміну мети навчання, з акцентуванням на ролі громадянського національного виховання, результатом якого мало стати формування генерації політично активних і свідомих громадян; збереження «польського духу» з обов'язковим вивченням польської мови та «національного духу» в змісті навчання; осучаснення навчання, яке б гармонійно поєднувало польські навчальні традиції з вимогами часу, зміну структури шкільництва: збільшення кількості навчальних закладів, які б готували молодь до ремісничих і торговельних професій; використання позашкільної форми діяльності з метою національного виховання тощо. Визнаючи виховання важливою складовою процесу формування та зміцнення народу, представники ЗЛН підкреслювали необхідність поєднання польської виховної системи з національними і релігійними цінностями²³².

Саме член ЗЛН міністр освіти С. Грабський був одним із розробників освітнього закону 1924 р., який передбачав створення утравквістичних шкіл для українського, білоруського та литовського населення. Вважаючи, що національні меншини загрожують цілісності та силі держави, через свої прагнення до незалежності за рахунок польських територій, міністр освіти наголошував на необхідності їх

²²⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 34.

²²⁹ AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 38.

²³⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 4. K. 45.

²³¹ Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 88; Radomski G. Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych... S. 140–142.

²³² Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 184–185.

цілковитої полонізації та формування у них польської національної свідомості. Найлегший шлях до цього лежав через двомовну школу та свідомих учителів-поляків. Тому політик заперечував можливість надання меншинам культурної автономії, яка, на його думку, призвела б до поширення сепаратистських тенденцій, натомість висловлювався за поступову асиміляцію цих народів та зміцнення їхніх політично-державних і культурних зв'язків із Польщею. Першим етапом асиміляційної програми він вважав залучення українців і білорусів в орбіту польського національного життя через культурний, економічний і цивілізаційний вплив²³³.

Підґрунтям об'єднання національних меншин і польського народу мала слугувати «ідея спільної держави», реалізована унаслідок поширення патріотичної та громадянської освіти серед наймолодших українців, білорусів і литовців. Зауважмо, що С. Грабський був переконаний у тому, що з огляду на сусідство з УСРР варто або відмовитися від західноукраїнських теренів, або їх швидкими темпами колонізувати та полонізувати з метою об'єднання з етнічно польськими землями²³⁴. Він наголошував, що лише господарська експансія, поширення в Галичині польської культури та збільшення чисельності поляків у краї забезпечать приналежність краю до Польської держави²³⁵.

На перевагах запровадження в Галичині утравквістичного шкільництва неодноразово наголошували члени ЗЛН. На думку посла від ЗЛН Станіслава Римара (Stanisław Rymar), утравквістичні навчальні заклади мали насамперед убезпечити від українізації близько 50 тис. польських дітей у краї, які через брак польськомовних навчальних закладів і вчителів-поляків, здобували освіту в українських школах. Водночас він зазначав, що в Польській державі діє близько 6 тис. непольських навчальних закладів і працює 12 тис. учителів непольської національності²³⁶. Парламентар від ЗЛН, член сеймової освітньої комісії, а з 1928 р. – бюджетної²³⁷ Я. Корнецький стверджував, що виховання українських, німецьких, литовських і білоруських дітей окремо від польських, унеможливлення налагодження між ними контактів у юному віці, позбавлення непольських дітей впливу польських учителів, їх ізоляція через школи від польської цивілізації в майбутньому призведе до формування у них гострого національного сепаратизму. У Галичині він пропонував перетворити всі українські гімназії в утравквістичні, збільшити кількість утравквістичних початкових шкіл, замінити в українських підручниках австрійсько-український дух на польський. Водночас Я. Корнецький вважав корисним для польських дітей знання української мови чи мов інших національних меншин як інструменту культурно-політичного впливу на непольське населення²³⁸.

²³³ Halczak B. Publicystyka Narodowo-Demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej. Zielona Góra: Wyd-wo WSP TK, 2000. 222 s.; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 51.

²³⁴ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. S. 125.

²³⁵ Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i s-ka, 1922. S. 73; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 51.

²³⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 44 pos. 9 czerwca 1923 r. Łam. 52; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 51–52.

²³⁷ Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 87.

²³⁸ Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach. S. 109–114.

З жовтня 1928 р. ЗЛН діяв під назвою Національна партія (СН) (Stronictwo Narodowe). Створення нової партії було наслідком зменшення впливів ЗЛН після травневого перевороту 1926 р. та неспроможності подолати внутрішні (розбіжності між політичними керівниками, які виявилися у відході з керівництва партії С. Грабського, а також домінування парламентської діяльності над іншими формами партійного впливу) та зовнішні (труднощі у підборі політичних союзників, антиєврейська діяльність санатійного табору, спад політичної популярності) чинники. У програмних документах СН, подібно як і ЗЛН, акцентовано на важливості національної солідарності, підтримки римо-католицької віри, верховенства права приватної власності. Партійці відстоювали республікансько-демократичний устрій, і водночас, запровадження обмежень для національних меншин, зокрема для євреїв²³⁹. Обґрунтовували запровадження обмежень не лише політичними, а й економічними та педагогічними чинниками, неузгодженістю політичних і національних польських та єврейських інтересів, шкідливістю культурної інтеграції обох народів²⁴⁰.

Виступаючи за спільне навчання польських дітей з представниками слов'янських меншин, ендеки водночас критично ставилися до спільного навчання польських та єврейських учнів, а також розвитку єврейського національного шкільництва. Вони поширювали стереотип про ворожість євреїв до Польської держави, трактували їх як четверту силу поряд із Німеччиною, Австрією та Росією, яка долучилася до поділів давньої Речі Посполитої. Події польсько-російської 1919–1920 рр. війни, як і нейтралітет євреїв у часи українсько-польської війни 1918–1919 рр., стали псевдо-доказами про негативне ставлення євреїв до міжвоєнної Польщі. Саме на другу половину 1920-х – 1930-ті роки припало вироблення ендеками детальної стратегії в єврейському питанні, стрижневим завданням якої стало послаблення позицій євреїв, котрих розглядали як неспроможних до асиміляції, в економіці, а також створення таких умов, які б спонукали їх до еміграції. Проміжними засобами для досягнення цих цілей були запровадження *numerus clausus* для єврейських студентів середніх і вищих навчальних закладів, а також «лавкового гетто», яке передбачало навчання євреїв за окремими від християн партами²⁴¹. Саме проєндецьки налаштована польська університетська молодь активно втілювала в життя основні засади «лавкового гетто», зосередившись на переслідуванні євреїв в університетських наукових і літературних колах та протидіючи поширенню їх впливів на польську молодь²⁴². З огляду на духовні, культурні та релігійні відмінності єврейського народу, члени СН передбачали створення окремих єврейських вищих навчальних закладів²⁴³.

²³⁹ PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 394–395; Гон М. М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. С. 10; Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 106.

²⁴⁰ Komarnicki W. Numerus clausus w szkołach akademickich. Warszawa, 1932. S. 34–35; Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. S. 60–61.

²⁴¹ PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 176; Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 172; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 104–106; Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 238–242, 244–250; Radomski G. Narodowa-Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych... S. 134–136.

²⁴² Młodzież wszechpolska o kwestii żydowskiej i numerus clausus. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 266. 28 listopada.

²⁴³ PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 129–130.

Трактуючи євреїв не тільки «іншими», окремою «закритою» спільнотою, але й чужаками, «напливовим» елементом, ендеки заперечували саму можливість взаємопроникнення польської та єврейської культур, а відтак спростовували ймовірність акультурації представників єврейської національності. Асиміляція незначної частини євреїв, на думку національних демократів, була вдаваною, оскільки за нею приховувалися спроби поширення впливів євреїв у різних сферах суспільного життя²⁴⁴. Ендеки, виступаючи за запровадження в навчальних закладах *numerus clausus*, дотримувалися думки, що спільне навчання поляків з євреями призведе до послаблення суверенності польського народу, а в перспективі – до перехоплення стерна польської політики «чужорідними елементами»²⁴⁵. З такими поглядами було пов'язане прагнення ендеків створити «нову інтелігенцію», без якої «неможливе існування незалежної та національної Польщі». Характерними рисами цієї інтелігенції мали бути: «чисто» польський родовід, католицька віра й активна підтримка ідей, які пропагував національний рух. Інтелігенція мала походити з нижчих верств суспільства, менше «заражених» єврейськими впливами, тобто бути більш «міщанською» та менш «шляхетською». Найбільшу небезпеку для польського народу, на думку ендеків, становила інтелігенція єврейського походження та студенти-євреї вищих навчальних закладів. І саме проти них вони розгорнули найактивнішу боротьбу, яка точилася у трьох тісно пов'язаних між собою площинах: друга та третя в основному стосувалися польського академічного життя, а перша полягала в поширенні серед поляків різноманітних статистичних даних щодо кількісно-відсоткової участі євреїв у польському житті або серед осіб, які займали «інтелігентські професії»²⁴⁶.

Подібні до ЗЛН погляди на розвиток шкільництва висловлювали Християнсько-національна партія праці (ХНСП) (*Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy*), Національно-християнська народна партія (*Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe*) та Національно-християнська сільськогосподарська партія (*Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze*). У своїх програмних документах партії виступали за релігійне, національне та державне шкільництво. Тобто держава, шляхом створення розгалуженої мережі навчальних закладів, мала забезпечити кожній дитині здобуття освіти та виховання в громадянському дусі²⁴⁷. Неодноразово члени партій порушували питання колонізації представників національних меншин за допомогою державного шкільництва. Основна їхня вимога в освітній

²⁴⁴PAU w Krakowie. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. K. 176; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 104–106.

²⁴⁵Dmowski R. *Separatyzm żydów i jego źródła*. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja», 2005. S. 19–24; Wapiński R. *Narodowa Demokracja 1893–1939...* S. 238–239.

²⁴⁶Bergmann O. *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej...* S. 226–227.

²⁴⁷Program *Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego*. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 109–110; Program *Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy*. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 125–126.**

сфері – «польським і католицьким дітям дати учителя поляка і віруючого католика», аби унеможливити денаціоналізацію польської молоді на т. зв. східних і західних кресах, де переважали українська чи німецька меншини. Вони категорично висловлювалися проти того, щоб учнів-поляків навчали педагоги протестантського чи юдейського віросповідання. Натомість не бачили жодних перешкод у тому, щоб представників національних меншин навчав учитель-католик. Партійці наголошували на необхідності скасування шкіл з українською мовою навчання, перегляду шкільних підручників, які використовують в українських школах, а також запровадження польської абетки для цих навчальних закладів²⁴⁸.

Політичною силою, яка мала значний вплив на політичне, економічне та освітнє життя міжвоєнної Польщі, був т. зв. табір санації, який перебував при владі з 1926 до 1939 р. та свідомо формував міти і легенди, зокрема, поширював культ вождя Ю. Пілсудського. Характерно, що дослідники вживають термін «табір», а не партія Ю. Пілсудського, навіть попри статутну діяльність, зокрема Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББВР) (*Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*), який діяв у 1928–1935 рр. під керівництвом В. Славека, Б. Перацького, Адама Коца (*Adam Kos*), Януша Радзивілла (*Janusz Radzywiłł*), Я. Єнджеєвича та ін. Серед низки завдань, які ставила перед собою ця політична сила, було піднесення культури, освіти та національної свідомості поляків, а також згуртування суспільства задля зміцнення Польської держави²⁴⁹. Політики також закликали представників національних меншин підтримати політичний курс маршала Ю. Пілсудського, спільно розбудовувати сильну Польщу²⁵⁰.

Заснований пілсудчиками 21 лютого 1937 р. Табір національної єдності (ОЗН) (*Obóz Zjednoczenia Narodowego*) також офіційно не був політичною партією. На це, зокрема, вплинуло багато причин ідейно-політичного характеру. Цей табір не мав чітко окресленої ідеології та напрацьованої програми внутрішньої та зовнішньої політики. Він змагав до утвердження та зміцнення своїх політичних позицій, а також до обмеження прав громадян на користь виконавчої влади, що мало створити підвалини для елітарно-авторитарного устрою. Виняткову роль у державі відведено полякам та РКЦ, як одній з найважливіших інституцій, що об'єднує польський народ, натомість представникам національних меншин хоч і гарантували рівні права та можливості вільного розвитку, однак лише за умови їх повної лояльності до влади. Дещо змінилося ставлення пілсудчиків до євреїв, яке наблизилося до поглядів ендеків. Вони вбачали загрозу польській культурі з боку євреїв та стверджували про потребу самозахисту. Наприкінці 30-х років від ендеків пілсудчики також перейняли гасло оборони польських національних інтересів на східних теренах і наголошували на необхідності національної солідарності²⁵¹.

²⁴⁸ Adamski S. *Zasady i dążenia Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy*. Poznań: Na-
kładem Sekretariatu Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy, 1921. S. 25–26; За-
городня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 26.

²⁴⁹ AAN. Zesp. 62. Sygn. 1. K. 2.

²⁵⁰ AAN. Zesp. 62. Mikrof. 31084. Sygn. 33. K. 5, 68–71; Ротшильд Дж. Східно-Центральна
Європа між двома світовими війнами. С. 79–81.

²⁵¹ Bonusiak W. *Druga Rzeczpospolita (1918–1939)*. S. 101; Holzer J. *Mozaika polityczna Drugiej
Rzeczpospolitej*. S. 320–321; Iwanicki M. *O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji...*
S. 14–15; Paruch W. *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939*. S. 397–400, 427–435.

Зауважмо, що під впливом ідеології ОЗН поглиблювалася тенденція до поєднання громадянського, релігійного, національного та державницького виховання²⁵².

Під час перебування при владі «табір» санації намагався реалізувати ідею служіння державі, тому в 1926–1939 рр. запроваджував виховну діяльність, яка була підпорядкована інтересам держави. Польський дослідник М. Іваніцький умовно поділив цей період на три етапи. Перший охоплює 1926–1929 рр. (до призначення міністром освіти С. Червінського), для нього характерна часта зміна міністрів освіти та формування санаційної виховної ідеології, яка ґрунтувалася на загальних ідеологічних засадах табору. Другий – 1929–1934 рр. (від призначення міністром освіти С. Червінського до відходу з посад братів Януша та Вацлава Єнджеєвичів), на який припало остаточне оформлення санаційної освітньо-виховної системи. Саме С. Червінський долучився до формування концепції державницького виховання, яку розвинув та реалізував міністр освіти Я. Єнджеєвич, а згодом спільно зі своїм братом Вацлавом провів освітню реформу 1932 р. Третій етап припав на 1934–1939 рр., коли міністром освіти був Войцех Свентославський (Wojciech Świętosławski). В окреслений період почастишала критика концепції державницького виховання як з боку ендеків, які вбачали в ній підпорядкування польського народу панівній політсилі, так і з боку лівих політичних сил, які закидали табору намагання через виховання зміцнити режим диктатури. Національні меншини критикували владу за прагнення денационалізувати непольське населення держави. Дехто вказував на те, що надано перевагу моральному вихованню над інтелектуальним та висунуто на перший план ідейно-виховні гасла, які впливали з політичного, а не культурного підґрунтя²⁵³.

Одним із головних елементів санаційного виховання була ідея держави, якій підпорядковано зміст навчальних програм і методи виховання, що гарантували реалізацію цієї програми. Санація поширювала свою концепцію серед молоді за допомогою школи та педагогічних кадрів, вищих навчальних закладів, молодіжних товариств («Легіон молодих» («Legion Młodych»), «Передова охорона» («Straż Przednia»)) та часописів («Дорога» («Droga»), «Кузня молодих» («Kuźnia Młodych»), «Зруб» («Zręb»)). Значну увагу пілсудчики приділяли ідеологічній підготовці учителів (лише за перших п'ять років було переведено на інші місця праці близько 35 тис. опозиційних педагогів, а 25 тис. залишилися безробітними), популяризації нової педагогічної літератури зі сфери громадянсько-державницького виховання, а також закупівлі відповідних книжок до шкільних бібліотек, прийнятті освітнього законодавства тощо. Водночас вони боролися проти поширення в шкільництві національних меншин антидержавної агітації та акцій саботажу. Адже, як стверджував міністр освіти С. Червінський, гасло громадянсько-державницького виховання слугувало всім громадянам міжвоєнної Польщі, без огляду на національність, тому не могло бути знярядям для денационалізації. Однак це не відповідало дійсності²⁵⁴. Теоретики громадянсько-державницького виховання були переконані, що до цього процесу мали долучитися школа, учитель, учень та його

²⁵² Wojtas A. Proces syntezy koncepcji wychowania państwowego i narodowego w dwudziestolecu międzywojennym. *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 107.

²⁵³ Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 33–35.

²⁵⁴ AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/9. Sygn. 71/I-81. K. 23; Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji... S. 35–37, 67.

родина, і спільно виховувати громадянина, який би цінував власну державу, турбувався за її розвиток і безпеку²⁵⁵. Освітнє законодавство мало підтримувати цю концепцію, зобов'язувало педагогів виховувати дітей і молодь свідомими громадянами держави.

Освітнє питання займало важливе місце в діяльності Польської партії християнської демократії (Polskie Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji), заснованої 7–8 вересня 1919 р. на з'їзді делегатів Християнсько-національної робітничої партії (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Robotnicze) з Галичини та Партії християнської демократії (Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji) з колишніх теренів Королівства Польського²⁵⁶. Християнські демократи в принципі спиралися на ту саму суспільну базу, що й ендеки, однак цей рух був виразніше клерикальним²⁵⁷. У своїх програмних документах ця загальнопольська політична сила, подібно до Християнсько-національної робітничої партії²⁵⁸, наголошувала на особливому значенні християнських цінностей, а також виступила одним з ініціаторів запровадження релігійного шкільництва, покликаною зміцнити католицизм і польську національну свідомість молоді²⁵⁹. Оскільки партія мала тісні зв'язки з націоналістичними угрупованнями, то її представники були переконані, що польська нація мала володіти вирішальним впливом у державі. Лідери партії – В. Корфанти, Станіслав Адамський (Stanisław Adamski), Вацлав Бітнер (Wacław Bitner), Юзеф Хацінський (Józef Chaciński), Людвік Гдик (Ludwik Gdyk). Партійці схилялися до державної асиміляції слов'янського непольського населення, висловлювалися за формування в українців подвійної ідентичності. Натомість негативно ставилися до асиміляції євреїв, прагнучи їхньої ізоляції чи еміграції із Польщі. Вважали, що на південно-східних теренах поряд зі зміцненням почуття польської державності належну увагу варто приділити створенню розгалуженої системи польськомовного шкільництва та збільшенню кількості польських культурно-освітніх установ, які б сприяли формуванню серед місцевого населення польської національної свідомості. Зокрема, в програмі партії зазначено, що шкільництво має бути релігійним, національним і державним, тобто держава мала гарантувати молоді можливості здобуття найвищого рівня освіти. Належну увагу приділяли релігійному вишколу вчителів. Найважливішим навчальним предметом мала бути релігія. Засновані з ініціативи батьків приватні школи передбачено фінансувати за громадські кошти. Керівництвом шкільництвом мало бути передане самоуправним установам, натомість за державою зберігалось право нагляду за дотриманням моральності та добрих традицій. Члени партії наголошували на важливості відкриття дітям із малозабезпечених родин і сімей робітників доступу до державних середніх навчальних закладів²⁶⁰.

²⁵⁵ Ziernowicz M. Rodzina a wychowanie państwowe. Lwów; Warszawa: Książnica – Atlas, 1932. S. 36–39.

²⁵⁶ Krzywobłocka B. Chadecja. 1918–1937. S. 74.

²⁵⁷ Алексієвєць Л. М. Польша: утвердження незалежної держави... С. 173.

²⁵⁸ B] w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. Rps B] 8100 III. K. 286.

²⁵⁹ Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalony na II Ogólnopolskim Kongresie Stronnictwa z dnia 31 maja i 1 czerwca 1925 r. Warszawa: Drukarnia Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1926. S. 17–19; Czapiński K. Atak na szkołę polską. *Robotnik*. 1922. Nr 193. 18 lipca.

²⁶⁰ Statut i program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalone na Kongresie Stronnictwa dnia 11-go października 1931 r. w Katowicach. Katowice: Nakładem Zarządu

Освітніми питаннями цікавилася створена 1920 р. загальнопольська Національна робітничка партія (НПР) (Narodowa Partia Robotnicza), до якої належали такі провідні діячі, як Кароль Попел (Karol Popiel), Адам Хондзинський (Adam Chądzyński), Станіслав Ваховяк (Stanisław Wachowiak). У своїй програмі НПР наголошувала на першорядності польських національних інтересів над становими, підтримувала боротьбу робітників за свої права. Водночас виступала за надання конституційних прав національним меншинам (окрім євреїв, яких не вважала окремою меншиною) для вільного національного та культурного розвитку, а також визнавала їхнє право на національно-культурну автономію. Представники цієї політики висловлювалися за необхідність дотримання засад християнської моралі²⁶¹. В освітній сфері члени НПР вимагали від держави запровадження обов'язкового, безкоштовного, загального навчання. Надання матеріальної підтримки мало-забезпеченій молоді, виділення стипендій дітям із бідних сімей на продовження навчання, відкриття середніх і професійних шкіл, доповнювальних курсів, шкіл для неписьменного дорослого населення, народних університетів тощо. З метою піднесення освітнього рівня населення, а також формування в них національної свідомості партія виступала за відкриття, насамперед у передмістях та по селах, народних домів з театром, бібліотекою, читальнею, музеєм тощо²⁶².

Центр польського політикуму репрезентувала Польська народна партія «Пяст» (ПСЛ «Пяст») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»), важливу роль у діяльності якої відігравали Мацей Ратай (Maciej Rataj), Францішек Бардель (Franciszek Bardel), Ян Дембський (Jan Dębski) та ін. Освітнє питання посідало важливе місце в програмних документах ПСЛ «Пяст», оскільки її члени, серед яких значну кількість становили вчителі, вважали освіту потужним чинником боротьби за новий суспільний лад. Після Першої світової війни ця партія здобула найбільше прихильників у південно-східних воєводствах²⁶³. ПСЛ «Пяст» не мала сформованої ідеології та найчастіше схилялася до національних демократів. Зближення з ендецією мотивувалося, насамперед, спільністю інтересів у справі земельної реформи на «східних

Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1931. S. 17–18, 35–36; Krzywobłocka B. Chądzeja. 1918–1937. S. 83, 109–110.

²⁶¹ Program Narodowej Partii Robotniczej, uchwalony na II Kongresie N. P. R. w Krakowie, w dn. 4, 5 i 6 września 1921 roku. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 318–319; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 242–245; Przybylski H. Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1980. S. 81–98.*

²⁶² Szkic Programu Samorządowego Narodowej Partii Robotniczej. 1924 r. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 327–328.*

²⁶³ AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 196; Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast. 1919 czerwiec 29, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 164–167; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 103*

кресах»²⁶⁴. Зі створенням у Східній Галичині чіткої партійної вертикалі, яка свого остаточного оформлення набула на регіональному Конгресі партії, що відбувся 20 березня 1921 р. у Львові, вона стала найчисельнішою польською політичною структурою краю. Популярності ПСЛ «Пяст» сприяли декларовані її керівництвом гасла захисту інтересів польського селянства²⁶⁵.

У програмі ПСЛ «Пяст» йшлося про те, що кожен громадянин Польської держави має право розвивати власні розумові та моральні здібності, а партія докладе зусиль, аби завдяки внесенню якісних змін в організацію системи навчання і виховання вдалося досягти поставленої мети. Навчання у всіх типах державних і самоврядних шкіл мало бути безкоштовним і доступним для всіх прошарків населення. Задля піднесення рівня освіти сільської молоді передбачалося взяти під опіку початкове шкільництво і позашкільну освіту, а також сприяти розвитку культурних та освітніх установ, зокрема бібліотек, читалень, народних університетів, рільничих курсів тощо. У програмі також зазначено, що при вступі до вищих навчальних закладів варто враховувати не лише шкільні атестати, а й фактичні знання абітурієнтів. Партія зобов'язувалася всіляко відстоювати матеріальні та професійні інтереси працівників освіти та науки, а також допомагати в піднесенні рівня школи²⁶⁶.

Представники ПСЛ «Пяст» виступали за забезпечення сільській молоді доступу до середніх навчальних закладів шляхом перетворення початкових шкіл на семикласні загальноосвітні школи, навчальні програми трьох останніх класів яких збігалися б із програмами нижчої гімназії²⁶⁷. Члени партії відстоювали відкриття відповідної кількості бурс і надання стипендій для дітей із малозабезпечених сімей. Також ПСЛ «Пяст» дбала про розвиток професійного шкільництва, що мало сприяти піднесенню рівня розвитку польської промисловості та торгівлі²⁶⁸. Щодо шкільництва меншин партійці виступали за рівноправність з політичного та культурного поглядів, однак час від часу у партійній пресі з'являлися антисемітські

²⁶⁴ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 174; Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1997. № 1. С. 38.

²⁶⁵ Калиняк Л. Д. Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003. С. 40–41.

²⁶⁶ Program PSL («Piast») (uchwalony na kongresie partii w listopadzie 1921 r., ostatecznie wystylizowany przez Radę Naczelną 29 i 30 kwietnia 1922 roku w Warszawie). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułożył J. Bełcikowski*. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 20–21.

²⁶⁷ Ibidem. S. 20–21; Bardel F. Jakiej na wsi potrzeba szkoły? *Piast*. 1927. Nr 13. 27 marca; Nauczyciel. O szkolnictwo powszechne. *Piast*. 1928. Nr 2. 8 stycznia.

²⁶⁸ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast». *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 194; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 36.

гасла²⁶⁹. Члени ПСЛ «Пяст» також виступали за збільшення видатків на МВіО, які зокрема в 1927 р. становили 16 % від державного бюджету, з яких 63 % йшло на початкове, 10 % на середнє і 4,5 % на професійне шкільництво²⁷⁰. У своїх політичних зверненнях до українців, члени партії наголошували на вільному розвитку української нації, забезпечення українській мові рівних прав в адміністративних установах, Церкві та шкільництві²⁷¹. Діяльність партійців викликала значне зацікавлення серед українського селянства, яке брало участь у вічах організованих членами ПСЛ «Пяст», що стосувалися господарських, освітніх і політичних питань²⁷².

Найвпливовішою партією польського робітничого руху була заснована 1919 р. Польська соціалістична партія (ППС) (*Polska Partia Socjalistyczna*). До провідних партійних діячів належали такі знані особистості, як Броніслав Лімановський (*Bronisław Limanowski*), І. Дашинський, Мечислав Недзялковський (*Mieczysław Niedziałkowski*), Єжи Морачевський (*Jerzy Moraczewski*) та ін. На початку діяльності пріоритетними завданнями ППС були збереження незалежності Польщі, об'єднання всіх польських земель, проведення соціальних та економічних реформ²⁷³. Належну увагу партійці приділили пошукам шляхів вирішення національної проблеми в державі. Вони були переконані в тому, що лінію південно-східного кордону Польської держави мали визначати український і польський народи шляхом двосторонніх домовленостей, а не іноземні держави нав'язувати їй ззовні²⁷⁴. У своїй програмі ППС виступала за надання територіальної автономії національним меншинам, які проживають на сході Польщі; гарантування їм широких громадянських свобод; зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей; запровадження у життя статей Конституції 1921 р. щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин; заборону переслідувань за національною ознакою тощо. Водночас партійці наголошували на необхідності захисту прав польського населення південно-східних воєводств та формування у них національної свідомості²⁷⁵.

²⁶⁹ Rezolucje Kongresu Zjednoczeniowego «Wyzwolenia» i «Jedności Ludowej» (27 października 1923 r.). Rezolucja w sprawie mniejszości białoruskiej i ukraińskiej. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 244; *Niezadowolone antysemitów i Żydów. Piast*. 1937. Nr 5. 31 stycznia; *Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 117; *Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939*. P. 42.

²⁷⁰ *Czego żądamy od Ministerstwa Oświaty, Sprawiedliwości i Spraw Wojskowych? Piast*. 1927. Nr 8. 20 lutego.

²⁷¹ *AAN. Zesp. 9. Sygn. 870. K. 1.*

²⁷² *AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 21–22.*

²⁷³ *AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I t. 1. K. 2–6.*

²⁷⁴ Z protokołu posiedzenia Rady Naczelnej PPS. Rezolucja w sprawie Galicji Wschodniej. 1919 grudzień 7, 8, 9, Warszawa. *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922 / red. T. Hunczak*. New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society, 1983. T. 1. P. 439.

²⁷⁵ *AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I t. 6. K. 2–2a; Program PPS (z roku 1920). Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułożył J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 33; *Niedziałkowski M. Małopolska Wschodnia. Dziennik Ludowy*.*

У середовищі ППС висловлювали різні погляди щодо надання українцям автономії. Наприклад, лівиця ППС вимагала сформувати зі Східної Малопольщі та Волині одну автономну цілісність. На думку М. Недзялковського, до складу автономної території мали увійти Станиславівське, Тернопільське та східна частина Львівського воєводства з містом Львів, за винятком Бориславсько-Дрогобицького басейну²⁷⁶. Натомість Зигмунт Жулавський (*Zygmunt Żuławski*) пропонував з автономної території, яка охоплювала б Східну Галичину та Волинь, виокремити місто Львів та Бориславсько-Дрогобицький басейн²⁷⁷. Водночас, попри різноманітні проекти надання українцям територіальної автономії, для польських соціалістів, зокрема Т. Голувка та Л. Василевського, Галичина та Волинь уявлялися невіддільними частинами відродженої Польщі²⁷⁸.

За ініціативою Т. Голувка та М. Недзялковського XVIII конгрес ППС 23 липня 1921 р. прийняв резолюцію щодо необхідності надання автономії національним меншинам, які компактно заселяють певні території. Після обговорення цієї проблеми на спеціальній партійній комісії, у жовтні цього ж року М. Недзялковський запропонував проект територіальної автономії Східної Галичини. Згодом з'явилася концепція розв'язання українського питання у формі двох територіальних автономій – для Східної Галичини та окремо для Волині з Південним Поліссям, з можливим об'єднанням їх у майбутньому²⁷⁹. Зауважмо, що запропонований М. Недзялковським проект автономії для трьох галицьких воєводств викликав критику польських політиків, які вважали, що він суперечить польським державним інтересам і не призведе до врегулювання польсько-українських відносин у краї²⁸⁰. Пропозиція Казімежа Домославського (*Kazimierz Domoślawski*) та Зигмунта Заремби (*Zygmunt Zaremba*) щодо надання українцям національно-культурної автономії також не була підтримана²⁸¹.

До речі, прихильники автономістського варіанту вирішення українського питання переважно представляли пілсудчиківську течію в ППС, натомість дещо іншу позицію презентували партійці з Галичини, які виступали проти планів запровадження територіальної автономії на східних теренах держави. Вони критикували зрівняння в правах в урядуванні української мови з польською, надання українцям повної свободи в шкільництві та освітній сфері. Партійці побоювалися, що ці по-

1933. Nr 12. 15 stycznia; Bäcker R. Polska Partia Socjalistyczna wobec postulatu autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 400–402.

²⁷⁶ Детальніше див.: Niedziałkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej (Referat wygłoszony na posiedzeniu Rady Naczelnej PPS w dniu 30 października). *Trybuna*. 1921. Nr 45. 12 listopada. S. 2.

²⁷⁷ Koko E. Wolni z wolnymi... S. 146.

²⁷⁸ Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. С. 265.

²⁷⁹ Генік М. А. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1997. С. 10.

²⁸⁰ Protokół 3 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 21 października 1921 r. *O Niepodległą i granice: w 7 t. / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku* M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 24.

²⁸¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 22–24; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 73–74; Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej... S. 59–62, 67.

ступки сприятимуть розвитку українського етнонаціоналізму, з яким пов'язували небезпеку втрати Польщею т. зв. східних кресів. Водночас вони стверджували, що допоки українці залишатимуться на позиціях незалежності Східної Галичини, доти будь-які спроби польської сторони врегулювати це питання зазнаватимуть фіаско²⁸². З огляду на високий рівень національної свідомості німецької меншини Польщі деякі члени ППС, як і у випадку з українцями, також були проти надання їм національно-культурної автономії²⁸³.

Упродовж міжвоєнних років у програмних документах ППС освітні цілі залишалися незмінними. У них акцентовано на потребі запровадження загального, обов'язкового, світського шкільництва з польською мовою навчання та з мовами викладання меншин; безкоштовного навчання у школах усіх ступенів; будівництва шкільних приміщень, які б відповідали тогочасним педагогічним, гігієнічним і естетичним вимогам; забезпечення школярів одягом, кваліфікованою допомогою у навчанні та харчуванням; надання матеріальної допомоги молоді з малозабезпечених сімей; розвитку позашкільної освіти. Також йшлося про необхідність забезпечення високого рівня фахової підготовки вчителів; незалежнення шкільної влади від політичної адміністрації²⁸⁴. Партійці виступали за обмеження впливу римо-католицького духовенства на школу, вважаючи, що воно тісно пов'язане з владою, а релігійні інституції слугують політичним цілям²⁸⁵. Загалом програма ППС як в освітній сфері, так і щодо національних меншин, залишалася незмінною до 1939 р., однак шанси на її реалізацію суттєво зменшилися після т. зв. санаційного перевороту в травні 1926 р. та приходу до влади Ю. Пілсудського. Якщо в умовах функціонування демократично-парламентської системи теоретично була можливість коаліції лівиці, центру та парламентської репрезентації національних меншин, яка могла б підтримати проекти соціалістів, то після 1926 р. ППС, перебуваючи в опозиції, могла лише провадити підготовчу діяльність стосовно реалізації власних концепцій після ймовірного краху урядів санації²⁸⁶.

Від початку заснування ППС розвинула активну просвітницьку діяльність: відкривала освітні установи, брала участь у роботі міжпартійних товариств. Однак

²⁸² Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 113; Koko E. W nadziei na zgodę... S. 67; Його ж. Wolni z wolnymi... S. 84–85.

²⁸³ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 89–90.

²⁸⁴ AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I-8. K. 1–3a; Ibidem. Sygn. 114/I-10. K. 38–39; Program PPS uchwalony na XXIV Kongresie 2 lutego 1937. *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984* / pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka; wybór i opracowanie J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1986. S. 246–247; Program Polskiej Partii Socjalistycznej (uchwalony na XVII Kongresie Partii w 1919 roku i obecnie obowiązujący. *Bełcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 364–365.*

²⁸⁵ Przeciwno klerikalizmowi. Przemówienie sejmowi tow. Czapińskiego. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 152. 6 lipca.

²⁸⁶ AAN. Zesp. 1690. Sygn. 4170. K. 161–170; Koko E. PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1891–1992. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Towarzystwa Naukowego im. Adama Próchnika zorganizowanej w dniach 8–9 czerwca 1992 r.* / red. M. Drozdowski, J. Myśliński, J. Sujecki, A. Żarnowska. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1993. S. 134.

на початках існування партії під її впливом перебувало не так уже і багато освітніх організацій, до прикладу, у Галичині – лише Народний університет імені Міцкевича. Однак з року в рік місцеві комітети ППС поживлявали свою освітню діяльність, організовували робітничі клуби. Важливою віхою в роботі партії на ниві освіти стало рішення про скликання у серпні 1919 р. Центрального культурно-освітнього відділу. Відділ мав дбати про піднесення рівня освіти населення та формування в нього національної свідомості, засновувати вечірні школи, бібліотеки, читальні, організовувати різноманітні курси, народні університети тощо. На підставі рішення з'їзду ППС, який відбувся 1–3 листопада 1919 р. у Кракові, Центральный культурно-освітній відділ у листі до партійних організацій від 16 листопада того ж року рекомендував їм створювати культурно-освітні відділи на місцях, які мали засновувати клуби, читальні, відкривати курси для неписьменних тощо²⁸⁷.

До лютого 1921 р. члени ППС провадили культурно-освітню діяльність спільно з комуністами, однак 16 лютого на засіданні Центрального виконавчого комітету було прийнято ухвалу, яка зобов'язала членів ППС протистояти комуністам в освітніх та інших організаціях. До речі, керівництво ППС критично оцінювало освітню діяльність локальних партійних організацій. У циркулярі Центрального виконавчого комітету від лютого 1922 р. зазначено, що сфера культурно-освітньої діяльності занехаяна, партія досі не напрацювала ефективного плану роботи у цьому напрямі. Попри певні недоліки у 20-х роках ППС розгорнула культурно-освітню діяльність у багатьох населених пунктах, зокрема, організовувала відчити і різноманітні курси, театральні та вокальні трупи, відкривала бібліотеки та читальні. На колишніх півдавстрійських теренах, зокрема у Львові, Бориславі, Перемишлі осередки ППС провадили свою діяльність ще з 1919 р. Однак не всім місцевим філіям вдавалося налагодити активну діяльність. Найбільшою проблемою був брак польської інтелігенції. Зокрема, про це 6 жовтня 1920 р. комітет ППС у Перемишлі писав до Центрального виконавчого комітету²⁸⁸. Щоб виправити становище, ППС почала пошуки нових форм культурно-освітньої діяльності, а вже наприкінці 1922 р. створила Товариство робітничого університету (ТУР) (Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego). Станом на 1928 р. товариство мало 168 філій, з яких 11 діяло у Галичині²⁸⁹. Піднесенню свідомості членів ППС слугували школи та різноманітні курси. З 1923 по 1930 р. ТУР організувало 20 робітничих шкіл, переважно для членів партії. До кінця 1929 р. діяло 180 курсів, зокрема 127 для неписьменних, 33 професійних і 20 курсів за громадсько-політичною програмою. Більшість курсів, з-поміж яких полоністичні, учительські, курси за програмою початкових і середніх шкіл, партійні школи тощо, – проводили місцеві осередки партії, зокрема в Бориславі, Перемишлі, Львові. Члени ТУР також долучалися до заснування професійних шкіл. Наприкінці 1925 р. відділи товариства утримували 22 бібліотеки та 7 читальень, а в 1929 р. їх чисельність зросла до 86 і 54 відповідно, нерідко це були єдині заклади такого типу в окремих населених пунктах²⁹⁰.

²⁸⁷ AAN. Zesp. 1690. Sygn. 114/IV-5. K. 3, 9–9a; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 399–400.

²⁸⁸ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 400–405.

²⁸⁹ AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I-7. K. 16 a.

²⁹⁰ Pragierowa E. Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 12. 12 stycznia; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 475.

З переходом ППС в опозицію після санаційного перевороту 1926 р. адміністративна влада чинила численні перешкоди діяльності ТУР. У східних воеводствах, зокрема на Волині, діяльність місцевих осередків ППС майже повністю була паралізована (частково через припинення самоуправних субвенцій), що негативно позначилося на її культурно-освітній роботі. Дещо поживавити свою діяльність ТУР вдалося з 1928 р. Наприклад, відповідно до звіту організації, в 1928–1929 рр. у 115 відділах діяло 13 самоосвітніх кіл і 28 різноманітних курсів. У 1935–1939 рр. склалися сприятливіші умови для освітньої діяльності ППС і ТУР, однак ті осередки товариства, в яких ширилися комуністичні впливи, припинили існування через тиск із боку влади²⁹¹. Зауважмо, що осередки ППС у трьох галицьких воеводствах вирізнялися значною активністю. Так, у березні 1936 р. у Львові було організовано близько 7 заходів, у тому числі культурно-освітнього характеру, в яких взяло участь від 300 до 1,5 тис. учасників²⁹².

Упродовж міжвоєнних років члени ППС належну увагу приділяли як відстоюванню освітніх прав польського населення, так і національних меншин. Партійці висували вимоги відкриття українського університету у Львові, надання доступу українцям до Львівського університету, припинення переслідувань студентів і викладачів Українського таємного університету у Львові, припинення запровадження утраквізму в шкільництві тощо, ці проблеми неодноразово поставали на порядку денному конгресів партії чи під час виступів парламентарів від ППС у сеймі²⁹³. Партійці також визнавали право німецької меншини на розвиток національного шкільництва, неодноразово підтримували подібні вимоги німецьких послів у сеймі та сенаті. Вони висловлювалися проти переслідувань німців, обмеження німецькомовного шкільництва, вважаючи, що гарантування їм мовних, освітніх, культурних, релігійних та інших прав, передбачених Конституцією 1921 р., у майбутньому полегшить їхню асиміляцію²⁹⁴. Критику в членів ППС викликало також запровадження *numerus clausus* та «лавкового гетто» щодо єврейських студентів²⁹⁵. Представники ППС висловлювалися за гарантування євреям культурних, мовних і освітніх прав. Водночас зазначали, що мовні суперечності в єврейському середовищі унеможливають швидке вирішення культурно-освітньої проблеми. Декларуючи у своїй програмі зрівняння меншин у правах, соціалісти сподівалися, що внаслідок суспільно-економічного розвитку краю наступить асиміляція всіх народностей²⁹⁶. Зауважмо, що на початку 20-х років лише невелика частина діячів партії визнавала євреїв окремим народом, решта розглядали їх як релігійну чи етнічну групу. Члени ППС підтримували ідею асиміляції єврейського населення Польщі, вважаючи, що вона відбулася б швидшими темпами, якби частина євреїв емігрувала в Росію, Палестину тощо. Гасло світської школи для національних меншин, яке містилося в ухвалах XIX і XX Конгресів ППС, чітко окреслило їхнє ставлення до єврейського шкільництва. Критично сприймаючи вплив «єврейського клерикалізму» на життя цієї громади, а також визнаючи, що саме юдаїзм

²⁹¹ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 527, 531, 587.

²⁹² AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 46.

²⁹³ AAN. Zesp. 98. Mikrof. 2314/4. Sygn. 71/I-36. K. 9–17; Ibidem. Zesp. 1185. Sygn. 4. K. 13; W. A. Z. O uniwersytet ukraiński. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 211. 15 września.

²⁹⁴ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 89–90, 94.

²⁹⁵ AAN. Zesp. 1251. Mikrof. 2167/2. Sygn. 114/III t. 18. K. 14–15.

²⁹⁶ N. S. Pod znakiem mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 125. 30 lipca; Koko E. PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. S. 135.

найбільше вплинув на її окремішність, вони не підтримали концепції релігійної школи. Схвальні відгуки в членів партії отримала діяльність Центральної єврейської шкільної організації (ЦЄШО) (Centrale Jidisze Szul Organizacje), яка розвивала світське єврейське шкільництво. Негативно сприйняли партійці зростання антисемітизму в Польщі, поширення якого вони пов'язували із зовнішніми чинниками, зокрема антисемітською діяльністю німецького націонал-соціалістичного руху²⁹⁷.

Значну критику в членів партії викликало запровадження Закону «Про організацію шкільництва» від 31 липня 1924 р. Члени ППС пропонували розширити чинність закону на Грубешівський, Томашівський та Влодавський повіти, де українське населення було позбавлене права відкривати як школи з рідною мовою навчання, так і утравквістичні навчальні заклади. Партійці висловлювалися проти застосування понять «русинська», «руська» чи «старорусинська національність», вважаючи за доцільне використання понять «українська національність» або «руська національність», а в дужках «українська». Вони виступали проти асиміляції слов'янських меншин, визнавали їхнє право на розвиток власної мови, культури та освіти. Найбільше критики у них викликало запровадження утравквізму в шкільництві. Зокрема, посол від ППС Казімеж Чапінський (Kazimierz Czapiński) вважав, що утравквізм по своїй суті є помилковим, його не можна було поєднати з визнанням українців чи білорусів самостійними народами, які розвиваються. Парламентар від ППС І. Дашинський зазначав, що другої мови дітей можна навчати після 10 років²⁹⁸.

Члени партії неодноразово наголошували на скороченні видатків на освіту з державного бюджету, у порівнянні з загальними видатками. Наприклад, якщо в 1928/29 н. р. вони становили 15,3 % загальних видатків держави, то в 1935/36 н. р. не перевищували 14,4 %. У зверненні ППС до робітників сіл і міст, датованому вереснем 1931 р., йшлося про те, що, видаючи сотні мільйонів польських злотих на армію і на поліцію, держава наомість не дбає про озброєння мільйонів громадян знаннями та свідомістю, що набагато важливіше для оборони краю, аніж утримання під час миру надмірної армії. «Атака на школу є однією з проявів атак на демократію та свободу», – зазначали представники ППС²⁹⁹. В освітній резолюції, ухваленій на XXIII Конгресі ППС у лютому 1934 р., партійці критикували т. зв. санаційний табір за запровадження в школах державницького виховання, яке вони сприймали не інакше як партійну агітацію серед молоді, а також вказували на недопустимість подальшої клерикалізації освіти. У резолюції також містилася згадка про занедбання владою шкільництва національних меншин, зокрема українського³⁰⁰.

На теренах колишнього Королівства Польського і т. зв. східних кресах значний вплив мала партія більш лівої орієнтації – Польська народна партія «Визволене» (ПСЛ «Визволене») (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»). До очільників партії належали С. Тугутт, Ю. Понятовський, Блажей Столярський (Błażej Stolarski) та ін.

²⁹⁷ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 81–84, 126–127; Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej... S. 73–75.

²⁹⁸ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 181. 4 lipca; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... S. 119–121; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 137–138.

²⁹⁹ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 269.

³⁰⁰ Rezolucja oświatowa uchwalona na XXIII Kongresie PPS (luty 1934 r.). *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 310.

У різні часи партія мала 500–600 місцевих осередків, до яких належало від 25 до 40 тис. осіб. Оскільки серед членів ПСЛ «Визволене» вагомою була частка вчителів і представників шкільної адміністрації, саме ця політична сила представила чітко сформульовану програму у сфері освіти, вимагаючи докорінного реформування та демократизації шкільної системи, розбудови мережі вчительських семінарій і професійних навчальних закладів. Відповідно до цієї програми, обов'язкова безкоштовна загальна семикласна школа мала слугувати організаційною і програмною основою п'ятилітньої середньої загальноосвітньої і професійної школи. Було передбачено уніфікувати навчальні програми так, щоб учні могли без іспитів переходити у навчальні заклади вищих рівнів. Усі школи мали мати однаковий організаційний рівень, забезпечення кваліфікованими учителями. Усім дітям незалежно від соціального стану чи національності мав бути забезпечений однаковий доступ до середніх і професійних навчальних закладів. Саме завдяки державній стипендіальній підтримці середнє шкільництво мало стати доступним для усієї молоді. Належну увагу партійці приділяли забезпеченню учителям належного побуту та створенню умов для здобуття ними високого професійного рівня. ПСЛ «Визволене», на відміну від ППС, хоч і підтримувало гасло світської школи, незалежної від релігійних угруповань з адміністративного та програмного поглядів, однак вважало навчання релігії в школах одним із найважливіших чинників виховання³⁰¹. Діячі ПСЛ «Визволене» неодноразово наголошували на тому, що загальний характер виховання треба спрямувати так, щоб можна було всіх дітей підготувати до праці та суспільного і громадянського служіння Польській державі. Діти національних меншин могли навчатися спільно з польською молоддю, що мало уможливити їхнє зближення з Польщею. Водночас вважали, що діти та молодь непольської національності мають право навчатися рідною мовою та в дусі власних культурних традицій³⁰². Партійці критикували урядовців за невиконання статей Конституції 1921 р., відповідно до яких меншинам гарантувався вільний розвиток культури та освіти, закликали до відкриття більшої кількості шкіл для дітей непольської національності, особливо в регіонах їх компактного проживання³⁰³. Члени партії також дбали про забезпечення належного матеріального становища учителям, підвищення їхньої кваліфікації, відповідного стану шкільних приміщень тощо³⁰⁴. Належну увагу партійці як у програмних документах, так і у своїй діяльності

³⁰¹ Program Z. P. S. L. («Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa»). *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 232–234; Kluby Posłów Polskiego Stronnictwa Ludowego w Sejmie Ustawodawczym. *Wyzwolenie*. 1919. Nr 9. 2 marca. S. 122; Odezwa wyborcza Zarządu Głównego P. S. L. «Wyzwolenie». *Wyzwolenie*. 1928. Nr 4. 22 stycznia. S. 2–3; Jachymek J. *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. S. 19; Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 104; Szabliska-Żak J. *Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej*. S. 36–37.

³⁰² Program Z. P. S. L. («Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa»). S. 232–234; Jachymek J. *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. S. 152–156; Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 115; Wynot E. *The Polish Movement and the Jews, 1918–1939*. P. 44.

³⁰³ *Sprawy oświatowe. Wyzwolenie*. 1927. Nr 25. 19 czerwca. S. 5.

³⁰⁴ Bohusz B. *Katastrofalne położenie szkół. Wyzwolenie*. 1936. Nr 28. 12 lipca. S. 6.

загалом, приділяли розвитку не лише початкового, середнього та професійного шкільництва, а також позашкільної освіти. Намагаючись побороти неписьменність серед населення, піднести освітній рівень поляків, вони долучалися до організації курсів для неписьменних, доповнювальних курсів, бібліотек, виставок, музеїв, театрів, народних хорів, шкільництва для дорослих³⁰⁵.

Відсутність єдності всередині ПСЛ «Визволене» зумовила вихід з неї кількох політичних груп, що значно послабило її впливи. Так, від'єднавшись у 1924 р. група радикальних політиків долучилися до створення Незалежної селянської партії (НПХ) (Niezależna Partia Chłopska), що фактично перебувала під контролем комуністів і забрала частину електорату ПСЛ «Визволене», зокрема, у південно-східних воєводствах. НПХ визнавала право національних меншин, зокрема українців, на самовизначення. Представники партії були переконані, що для непольського населення, зокрема українців і білорусів, Польща стала «домом неволі». Партія вимагала надання реального змісту гаслу самовизначення, яке вона сповідувала³⁰⁶.

НПХ співпрацювала з комуністами як у суспільно-політичних, так і в освітніх питаннях. У її програмних документах йшлося про необхідність боротьби за відділення церкви від держави, запровадження світського уніфікованого шкільництва з рідною мовою навчання національних меншин, яке б давало базову підготовку до діяльності в економічній і суспільній сферах життя держави³⁰⁷. Акцентування уваги на навчанні в школах рідною мовою учнів впливало з колонізаційної політики правлячих сил, які за допомогою утравістичних шкіл намагалися денационалізувати українців, білорусів, литовців, німців, натомість НПХ, виступаючи на захист інтересів національних меншин, намагалася залучити їх до своїх лав.

У 1925 р. від ПСЛ «Визволене» від'єдналася також група політиків на чолі з Болеславом Вислоухом (Bolesław Wyslouch), яка створила Партію праці (Partia Pracy), що однак, так і не мала вагомого впливу на громадськість. У 1926 р. з партії вийшла група політиків, які створили Селянську партію (Stronnictwo Chłopskie), серед лідерів якої були Ян Домбський (Jan Dąbski), Станіслав Врона-Мерський (Stanisław Wrona-Merski) та ін. До новоствореної партії приєднався також Селянський союз (Związek Chłopski), створений 1924 р. політиками ПСЛ «Лівиці» на чолі з Яном Стапінським (Jan Stapiński) і вихідцями з ПСЛ «Пяст»³⁰⁸. Свої впливи

³⁰⁵ AAN. Zesp. 1247. Mikrof. 2579. Sygn. 109/I. Ненумеровані картки; Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie. 1921 marzec 6, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 185–186; Nasz Zjazd. *Wyzwolenie*. 1921. Nr 10. 6 marca. S. 3; Jachymek J. *Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931*. S. 157.

³⁰⁶ Deklaracja polityczna Niezależnej Partii Chłopskiej, uchwalona przez Zarząd Główny. 1924 listopad 16, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 111–115; Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 114.

³⁰⁷ Program Niezależnej Partii Chłopskiej. Warszawa, 1925. Listopad. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 171; Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 108.

³⁰⁸ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (Lewicy) uchwalony przez Kongres Delegatów P.S.L. (Lewicy) dnia 1 czerwca 1919 r. w Krakowie, a przyjęty przez Związek Chłopski na Zjeździe Organizacyjnym w dniu 11 maja 1924 roku. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy:*

в Галичині партійці поширювали переважно на польське та українське селянство, а також мали своїх прихильників на теренах колишнього Королівства Польського та на Волині³⁰⁹. Відомості про те, наскільки активно долучалися до партії галицькі українці, можна почерпнути зі звітів про партійні з'їзди та віча. Наприклад, 4 січня 1928 р. на партійному вічі у Копичинцях Тернопільського воєводства були присутні близько 200 осіб, з яких 85 % поляків, решта українці. А на вічі у Терєбовлі цього ж воєводства, яке відбулося 3 січня, з 500 учасників українців було 30 %³¹⁰.

Найбільшу увагу члени Селянської партії приділяли двом проблемам: освіті та національним меншинам, яких розглядали як своїх союзників у відстоюванні прав селянства. Освіту та культуру вони вважали основною підвалиною міцності держави та добробуту її громадян. Завдяки демократизації освіти селяни могли свідомо брати участь в національному житті, виховувати молоде покоління в патріотичному дусі. Саме школа мала прищеплювати молоді ідеал демократії. Партійці закликали селян до пошанування школи та освіти, оскільки лише вони могли призвести до перемоги демократії. Демократичний устрій мав забезпечити громадянам рівні можливості для самореалізації. Вони виступали за зрівняння національних меншин у правах із поляками, зокрема в освітній сфері. Належну увагу члени партії приділяли проблемам початкової, середньої, вищої та фахової школи, позашкільній освіті, статусу вчителів і їхньої професійної підготовки, дошкільного виховання, стану та розбудови шкільних приміщень, а також питанню відокремлення шкільництва від політики та релігії³¹¹. В освітній сфері вони домогалися запровадження безкоштовної, світської семикласної початкової школи, яка б давала освіту від найнижчого до найвищого ступеня і була доступна для всіх громадян, незалежно від походження, майнового стану чи національності. Також члени цієї партії висловлювалися за ліквідацію одно- та двокласних шкіл, які не давали учням належної освіти. Виступали за ліквідацію перших трьох класів у середніх школах, пропонували приймати учнів відразу до четвертого класу, що, з одного боку, зменшило б витрати на освіту, а з іншого – спростило б їм вступ без іспитів до шкіл цього типу. Велике значення відводили розвитку професійного та сільськогосподарського шкільництва, яке мало особливе значення для розвитку села. Зі шкільних підручників передбачали вилучити всі міти та фальшування минулого, сфабриковані в інтересах правлячих кіл³¹². Партійці критично оцінили ст. 13 Конкордату, яка стосувалася навчання релігії в школах, найбільше

dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 260; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 36–37.

³⁰⁹ Holzer J. *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 183.

³¹⁰ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 6. K. 13–14.

³¹¹ AAN. Zesp. 1250. Mikrof. 2582. Sygn. 112/I. K. 1; Podgajna E. *Stronnictwo Chłopskie (1926–1931): studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. S. 127–128.

³¹² Uchwały Kongresu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie polityki zagranicznej, ustroju państwa i sytuacji w ruchu ludowym. 1927 czerwiec 5, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 255; Program Stronnictwa Chłopskiego. 1927 czerwiec 5, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 263–264.

невдоволення у них викликало те, що духовенство мало право самостійно обирати учителів релігії³¹³.

Зауважмо, що Польська народна партія «Лівіця» (ПСЛ «Лівіця») (Polskie Stronnictwo Ludowe Lewica), яка також мала значний вплив на населення Галичини, у своїй програмі наголошувала на необхідності створення уніфікованого початкового шкільництва як для сіл, так і для міст із сучасними навчальними програмами, шкільними приміщеннями та наочним матеріалом. Середнє шкільництво члени партії рекомендували реформувати та реорганізувати відповідно до нових вимог виховання. Держава мала створити належні умови для здобуття дітьми із малозабезпечених сімей середньої та вищої освіти. Навчанням релігії повинно займатися духовенство³¹⁴. Ці пункти програми партії були близькими до освітніх вимог, які висували інші польські партії лівого спрямування.

Попри певні програмні відмінності згадані ліві політичні сили однаково відстоювали піднесення рівня освіти в школах, виділення стипендій для учнів, підвищення кваліфікації учителів тощо³¹⁵. Про важливість організації освітніх курсів, народних університетів, читалень, бібліотек, просвітницьких товариств, народних домів тощо йдеться майже у всіх програмних документах ПСЛ «Визволене», ПСЛ «Лівіці», ПСЛ «Пяст» і Селянської партії. Ці завдання втілювали в життя три найбільші освітні товариства, частина членів яких була пов'язана з табором ендеків: Товариство народних читалень (Towarzystwo Czytelni Ludowych), ТШЛ і ПМШ³¹⁶.

У березні 1931 р. польські селянські угруповання – ПСЛ «Визволене», ПСЛ «Пяст» і Селянська партія об'єдналися в Народну партію (СЛ) (Stronnictwo Ludowe). У її програмних документах належну увагу було приділено проблемам освіти та шкільництва. Партійці усвідомлювали, що добробут держави залежить від культурного та освітнього рівня селян, саме тому вважали, що початкова школа має давати учням усю повноту знань, як майбутнім працівникам і громадянам держави. Водночас початкова школа мала уможливити перехід молоді до середніх чи професійних навчальних закладів. Доступ до цих шкіл не міг бути ускладнений жодними обмеженнями. Для сільських дітей доступними мали бути також вищі навчальні заклади. У своїй діяльності СЛ долучалося до розбудови мережі шкільництва, а також підтримувало ті організації та товариства, які підносили освітній та культурний рівень населення сіл, зокрема, відкривали народні доми, народні університети, читальні, бібліотеки, театри, хори тощо³¹⁷. У Галичині члени СЛ виступали за забезпечення місцевого польського населення від українізації та створення умов для піднесення національної свідомості поляків краю³¹⁸.

³¹³ Podgajna E. Stronnictwo Chłopskie... S. 121–122.

³¹⁴ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewicy. 1919 czerwiec 1, Kraków. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 160.

³¹⁵ Brzoza Cz., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945*. S. 237–241.

³¹⁶ Pietrusiewicz M. *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce...* S. 105; Podgajna E. *Stronnictwo Chłopskie...* S. 132–134.

³¹⁷ AAN. Zesp. 1248. Sygn. 4. K. 1–2a; Program Stronnictwa Ludowego. 1931 marzec 15, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / uł. S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 302–303.

³¹⁸ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 19. K. 56.

Формально пропагуючи «повну рівноправність усіх громадян держави без різниці національності і вірування», доступ усіх дітей до безкоштовної початкової освіти, вони, однак, вважали, що лише «державні закони в межах єдності і цілості Речі Посполитої» можуть визначати їх право на культурний і господарський розвиток та використання самоврядування³¹⁹. Як зазначав М. Гон, заяви про необхідність захисту прав національних меншин, слугували не лише оптимальним засобом мінімізації міжетнічних суперечностей, а й «прив'язання» непольського населення до держави. На думку дослідника, підхід цієї політичної сили до вирішення української проблеми в міжвоєнній Польщі визначався таким форматом – автономія як програма максимум (за умови, що вона не загрожуватиме територіальній цілісності держави) та втілення в життя конституційних засад щодо етнічних прав громадян, як програма-мінімум. Водночас від українців вони вимагали визнання факту входження західноукраїнських земель до складу Польщі³²⁰. У своїх резолюціях СЛ неодноразово наголошувало на необхідності налагодження порозуміння між польським та українським селянством для спільної боротьби проти існуючої системи, яка всіляко обмежувала їхні права³²¹. Освітню проблему непольського населення пропонували вирішити через надання національним меншинам мовної, культурної та звичаєвої автономії³²². Намагаючись поширити свій вплив на населення Галичини, партійці провадили активну діяльність у краї. Як зазначав тернопільський воевода у місячному звіті за вересень 1932 р., СЛ виявило активність у Золочівському, Бережанському, Чортківському, Радеківському та Бучацькому повітах³²³. Про збільшення чисельності українського селянства в лавах СЛ йшлося у резолюції Надзвичайного конгресу партії, який відбувся 17 січня 1937 р. у Варшаві. Приєднання українців до лав партії і відстоювання ними спільно з поляками власних національних і культурних прав, партійці розглядали як один зі шляхів вирішення польсько-української проблеми в Галичині³²⁴. Загалом у 1938 р. до лав СЛ належало близько 150 тис. осіб³²⁵.

До партій крайньої лівої орієнтації належала Комуністична партія Польщі (КПП) (Komunistyczna Partia Polski) (у 1918–1925 рр. – Комуністична робітничка партія Польщі (КПРП) Komunistyczna Partia Robotnicza Polski). З огляду на негативне ставлення до польської державності партія з січня 1919 р. перебувала в підпіллі, а комуністичну діяльність трактували в державі як кримінальний злочин. З 1923 р. на автономних засадах до складу партії увійшли Комуністична партія Західної Білорусії та КПЗУ. Члени КПРП критикували розширення польських кордонів за

³¹⁹ PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4212. Mikrof. 1019. K. 32–33; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 259; Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. P. 48–49.

³²⁰ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 113–114.

³²¹ AAN. Zesp. 1248. Sygn. 2. K. 1–1a.

³²² Program Stronnictwa Ludowego uchwalony na Kongresie SL w dniu 7 i 8 grudnia 1935 r. 1935 grudzień 8, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali J. Borkowski, J. Kowal.* Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. T. 3: 1931–1939. S. 252–253; Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce... S. 113.

³²³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1964. Арк. 5.

³²⁴ AAN. Zesp. 1248. Sygn. 1. K. 7–7a.

³²⁵ Bonusiak W. Druga Rzeczpospolita (1918–1939). S. 92.

рахунок т. зв. східних кресів, Помор'я та Сілезії. Спираючись на ідеологічні засади партія виступила за відокремлення українських і білоруських етнічних теренів від Польської держави і приєднання їх до радянських республік. Виходячи з цього, члени партії засудили колонізаційну політику урядових кіл, розкритикували мовне та освітнє законодавство³²⁶.

Подібно до представників ППС, ПСЛ «Визволене», польські комуністи висловлювалися за відкриття безкоштовних світських шкіл із мовами навчання національних меншин і виступали проти утравкізації шкільництва. В ухвалі II з'їзду КППРП йшлося про те, що партія виступає проти будь-яких переслідувань німців, євреїв, українців і білорусів у культурно-освітній і релігійній сферах³²⁷. Партійці критикували більшість освітніх законів влади як недемократичні. В ухвалі III з'їзду партії, який відбувся в березні 1925 р., йшлося про те, що шкільний закон 1924 р. спонукатиме українців і білорусів до боротьби за школу з рідною мовою навчання. Комуністи вимагали зрівняння прав німецької мови в польському шкільництві, надання євреям безперешкодного доступу до шкіл усіх типів³²⁸. Водночас вони критикували єврейські соціалістичні партії за підтримку шкільної організації ЦЄШО, вважаючи, що засновані нею приватні навчальні заклади «перебувають під керівництвом буржуазії» та поширюють націоналістичну ідеологію³²⁹. Недоліком освітньої реформи 1932 р. комуністи вважали те, що учні початкових шкіл нижчого ступеня, переважно із сіл, були позбавлені можливості навчатися в школах вищого ступеня через брак відповідних знань.

Важливою сферою діяльності членів КПП в окреслений період була праця в культурно-освітніх організаціях і товариствах, через які вони поширювали комуністичну ідеологію. У 20-х роках комуністи переважно засновували власні легальні освітні організації. Однак у 30-х роках через постійні репресії з боку влади та неможливість організовувати власні легальні освітні осередки комуністи все частіше долучалися до діяльності організацій, що діяли під егідою соціалістів, зокрема, ТУРу. Значний вплив комуністи мали в осередках ТУРу у Львові, Любліні, Кракові, Варшаві тощо, через які поширювали комуністичну ідеологію. Завдяки активній освітній діяльності соціалістів і комуністів у 1938 р. ТУР мав 260 відділень та 8 тис. членів³³⁰.

Окрім згаданих загальнопольських політичних сил, на політичній арені Польщі діяли регіональні політичні угруповання. Зокрема консервативний рух не спромігся витворити потужної політичної партії, натомість був представлений ло-

³²⁶ Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 173.

³²⁷ Uchwały II Zjazdu KPRP. *Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976.* Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. S. 88–89, 98–99; Światło A. *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939.* S. 300–301.

³²⁸ Uchwały III Zjazdu KPRP. *Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976.* Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. S. 100–101.

³²⁹ Gamska L. *KPP wobec problemów kulturalno-oświatowych ludności żydowskiej w okresie od I Zjazdu do IV Konferencji. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce.* 1977. Nr 3 (103). S. 45.

³³⁰ Cimek H., Kieszczyński L. *Komunistyczna Partia Polski 1918–1938.* Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. S. 421–422.

кальними групами, які відстоювали економічні, політичні та освітні інтереси лише у співпраці з іншими впливовими політичними силами. Натомість консерваторам вдалося зберегти значний вплив у громадських, культурних, професійних організаціях і товариствах³³¹.

Ідеологічні розбіжності щодо розбудови національного шкільництва в програмах єврейських політичних сил

Політична різновекторність характерна і для єврейської спільноти. Однак загальнопольськими були лише деякі політичні партії, натомість переважна більшість мала локальний характер, поширюючи свій вплив тільки на певні регіони або їх частини. Особливостями єврейських політичних партій було те, що, по-перше, вони належали до т. зв. світових партій, саме на міжнародних конгресах обирали їх керівні органи та встановлювали єдиний обов'язковий для всіх єврейських партій напрям політичної діяльності; по-друге, єдиною суттєвою відмінністю між єврейськими політичними силами було їхнє ставлення до палестинського питання. Загалом єврейська громада більше цікавилася питаннями економічними чи освітніми, натомість менше політичними, що й пояснює певну політичну пасивність євреїв, на чому неодноразово наголошувалося в рапортах відділу у справах національностей при МВС Польщі³³².

Єврейські політичні партії в Польській державі можна умовно поділити на декілька угруповань, зважаючи на їх ставлення до єврейської проблеми як такої, а також до середовища, в якому вони перебувають. Перше – це ортодоксальна група, для якої єврейство було передусім релігійною спільнотою, а потім національною; друге – національна група (фолькісти, «Бунд»), яка вважала євреїв окремим народом, однак автохтонним, нерозривно пов'язаним із середовищем, в якому вони проживають, вимагала для єврейського населення культурно-національної автономії; третє – сіоністська група, вважала євреїв не лише окремим народом, а й домагалася створення єврейської незалежної держави в Палестині, також підтримувала ідею надання євреям культурно-національної автономії³³³. Окремим табором в єврейському середовищі були т. зв. асимілятори, які намагалися подолати культурну ізоляцію єврейського населення в міжвоєнній Польщі та виступали за їхню інтеграцію в політичне, економічне та культурне життя польського суспільства³³⁴.

Світогляд першої групи репрезентувала партія ортодоксальних євреїв «Агудат Исраель», яка діяла під цією назвою з 1922 р. Її лідером був Арон Левін (Aron Lewin)³³⁵. Заснована 1912 р. у Катовицах на з'їзді ортодоксів з Австрії, Німеччини та Росії, вона функціонувала як складова однойменної світової організації під назвою – «Агудас Гаортодоксим» (Agudas Haortodoksim, Ортодоксальний союз),

³³¹ Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 245–246; Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. S. 8–9.

³³² AAN. Zesp. 9. Sygn. 963 K. 16; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 40; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 247.

³³³ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 74–75; PAU w Krakowie. Sygn. 4257. K. 1–4.

³³⁴ Зайцев О. Суспільно-політичне життя. *Історія Львова*: у 3 т. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 3: Листопад 1918 – початок XXI ст. Львів: Центр Європи, 2007. С. 65.

³³⁵ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 75.

представляючи праве крило єврейського політикуму³³⁶. Партія поширила вплив не лише на релігійні, а й на економічні організації, найбільше – у центральних воєводствах, дещо менше в – Галичині³³⁷. Центральна організація партії в Галичині мала свій центр у Львові. Головою львівського центрального комітету був Якуб Віттельс (Jakób Wittels), а його заступниками Мойжеш Гіршспрунг (Mojżesz Hirschsprung) та Шулім Валлах (Schulim Wallach)³³⁸. Зокрема, за період з 1 квітня по 1 липня 1929 р. «Агудат Ізраель» провела лише 8 віч та організаційних зібрань у Станиславівському воєводстві, жодного у Львівському та Тернопільському³³⁹. Зауважмо, що на терені Галичини лише після воєводського з'їзду партії в Коломиї 8 листопада 1934 р. виявилися тенденції до створення самостійної організаційної одиниці «Агудат Ізраель» у краї³⁴⁰. Згодом вплив партії поширився на Львівське, Станиславівське та Тернопільське воєводства, загалом до її складу належало близько 4,5 тис. членів³⁴¹. На віче і зборах місцевих комітетів партії учасники порушували організаційні, культурно-освітні та виховні проблеми³⁴². Підтвердженням поширення впливу «Агудат Ізраель» у Галичині слугують дані щодо кількості її членів у радах і правліннях єврейських общин. Зокрема в 35 общинах Львівського воєводства партія мала 34 депутати, у 24 Станиславівського – 32, а у 29 Тернопільського – 30. Однак вплив партії дещо зменшився після економічної кризи 30-х років, що охопила як польські терени, так і Галичину, та супроводжувалася безробіттям³⁴³.

Представники «Агудат Ізраель» поширювали думку, що єврейським діаспорам вдалося зберегти свою окремішність лише завдяки релігії, і через це вони вимагали, щоб усе життя євреїв, як приватне, так і політичне, було підпорядковане юдаїзму³⁴⁴. Ортодокси зосереджували увагу на проблемах боротьби за існування власного народу, дотримання релігійних заповідей, звичаїв і традицій. Вони були політично близькими до асимільованої групи єврейської інтелігенції, тому менше вплинули на формування національної свідомості єврейського населення, натомість доклали зусиль до збереження «закритості» єврейської спільноти на підставі релігійної окремішності³⁴⁵.

Політична програма партії також опиралася на релігійні постулати. Мета «Агудат Ізраель» – влаштувати життя євреїв згідно із засадами юдаїзму та національних традицій, а основні її завдання – захист релігійних прав євреїв, зміцнення та поширення засад єврейської релігії серед одновірців; створення та субсидювання релі-

³³⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 83; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 14.

³³⁷ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 86; Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 94.

³³⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 9.

³³⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 108.

³⁴⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 112.

³⁴¹ Левик Б. Єврейське питання у Східній Галичині XIII – XXI ст.: сучасний історико-культурний погляд. Схід. 2017. № 2. С. 39.

³⁴² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 127.

³⁴³ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.

³⁴⁴ Bacon G. Agudat Israel in Interwar Poland. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. P. 27–35; Brzoza Cz., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945*. S. 247.

³⁴⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 49; PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4256. K. 2–3.

гійних шкіл усіх типів; відстоювання громадянських прав; суспільно-філантропічна діяльність; створення робітничих майстерень, професійних шкіл, кооперативних товариств тощо. На початках Польської держави члени партії виявляли лояльність до політичної влади, оскільки повністю ідентифікували поняття держави з поняттям державної влади³⁴⁶. Вони зазначали, що «будуть йти рука в руку з цілим польським суспільством» та стануть «гідними та корисними громадянами краю». Однак у наступні роки антиєврейські настрої урядовців змусили їх перейти в опозицію, а згодом більше з тактичних, аніж з ідеологічних міркувань, підтримати блок національних меншин. Лише після спаду антисемітизму, зокрема після травневого перевороту 1926 р., партія пішла на тривалий союз із урядом, який діяв до смерті Ю. Пілсудського 1935 р. і був порушений новою хвилею антисемітизму в Польщі³⁴⁷.

«Агудат Ізраель», хоча визнавала євреїв окремим народом все ж на перший план висувала релігію, а на другий – єврейську національність. Для партійців національною мовою був іврит, як мова релігійної літератури та філософських праць та їдиш як повсякденна мова³⁴⁸. Саме ця освітньо-культурна проблема стала головною перешкодою на шляху до порозуміння між «Агудат Ізраель» і ортодоксальною сіоністською партією «Мізрахі» («Merkaz Ruhani», Духовний центр). У трактуванні загальнополітичних і економічних питань програма партії нагадувала програми інших єврейських угруповань³⁴⁹.

Сподіваючись на відродження єврейської держави в Палестині, члени партії поклали надії не на стратегію практичних дій, як це робили їхні політичні опоненти сіоністи, а на добру волю Месії. Водночас упродовж міжвоєнних років частина євреїв-ортодоксів пройшла світоглядну еволюцію від заперечення сіонізму до його прямої чи опосередкованої підтримки. Зокрема, у 1923 р. «Агудат Ізраель» заявив про відмову від боротьби з сіонізмом і перехід до співпраці з «Загальними сіоністами» в будівництві національного осередку в Палестині³⁵⁰.

Особливу увагу «Агудат Ізраель» приділяла питанням освіти. У 1925 р. відбувся партійний з'їзд за участю 600 делегатів, на якому учасники від Галичини вимагали посилити вплив партії на виховну роботу в навчальних закладах різних типів. Саме боротьба за вплив і характер виховання та навчання молоді була важливою ділянкою суспільної діяльності «Агудат Ізраель». Її активісти в міських муніципалітетах вимагали збільшення видатків на будівництво релігійних шкіл для єврейських дітей, на фінансування державних і приватних єврейських шкіл. Вони курували навчальні процеси в єврейських приватних школах, рівень та методи навчання релігії та історії єврейського народу³⁵¹.

³⁴⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 84; Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях... С. 53; Bacon G. The Politics of Tradition... Р. 48–69; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 242–243.

³⁴⁷ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 87.

³⁴⁸ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 84–85; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków... S. 108.

³⁴⁹ Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 244.

³⁵⁰ Гон М. Євреї на українських землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (1918–1939 рр.). *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-є вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 174–175.

³⁵¹ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.

«Агудат Ізраель» мала найрозвиненішу систему приватного релігійного шкільництва, опікувалася хедерами і талмуд-торами для хлопчиків, організовувала численні відчити та віча на теми виховання молоді та необхідності відкриття релігійних навчальних закладів. Члени партії виступали проти навчання в єврейських школах юдаїзму за програмами затвердженими МВіО, оскільки, на їхню думку, вони не відповідали основним принципам єврейської релігії³⁵². З 1929 р. під керівництвом партії діяла Центральна освітня організація «Хорев» («Хорев») (Chojrew), яка зосередилася на розбудові релігійних шкіл з навчанням мовою їдиш (відповідно до чинного законодавства частину предметів викладали польською мовою). Через розширену мережу релігійного шкільництва партія здобула значний вплив на молодь. Станом на 1936 р. під її керівництвом діяло 367 шкіл для хлопців і 248 для дівчат³⁵³. Ці навчальні заклади сприяли збереженню релігійної та звичаєвої окремішності єврейської громади, національних традицій, а також національної ідентичності. Частина євреїв убачала в них гарантію збереження єдності між євреями та вдалий засіб протидії асиміляції єврейського населення³⁵⁴. При «Агудат Ізраель» діяли автономні молодіжні організації: юнацька «Цеїрей Агудат Ізраель», релігійна жіноча організація «Бнойс Агудат Ізраель», релігійна робітничка організація «Поалей Агудат Ізраель»³⁵⁵.

Ідеологічними опонентами ортодоксальних єврейських політичних партій були світські політичні течії, виховані на ідеології єврейських національних теоретиків, які ідентифікували євреїв як окремий народ. Ці течії поділялися на дві цілковито відмінні групи: на сіоністів і фолькістів³⁵⁶. Ключова відмінність між сіонізмом та фолькізмом полягала у трактуванні поняття «єврейська національність». Сіонізм розглядав євреїв як об'єднану історичними умовами спільноту, виходив із тези про існування окремої єврейської національності на польських землях та вважав за потрібне з допомогою національно-культурних і суспільно-економічних чинників спонукати євреїв до створення єврейської незалежної держави в Палестині та організацію їх масової еміграції з усіх держав³⁵⁷. Фолькізм натомість стверджував, що існування єврейської національності випливає з їхнього відмінного способу життя, звичаїв, мови, культури, окремої духовної структури, а також виняткового економічного та політичного становища. Тому потрібно культивувати єврейську самобутність, борючись за національні права в державах, де вони проживають, а не прагнути до створення штучного духовного центру в Палестині. Фолькісти, хоча й декларували свою підтримку польській владі, однак вимагали «для єврейського народу, як національної меншини справжньої людської

³⁵² AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. K. 20.

³⁵³ Ibidem. Sygn. 963. K. 402.

³⁵⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 107.

³⁵⁵ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 94–95; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 244.

³⁵⁶ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 81.

³⁵⁷ Hartglas A. Zasady naszego programu politycznego w Polsce. (Referat odczytany na 3-iej konferencji syjonistycznej w Warszawie w listopadzie roku 1917). Warszawa: Drukarnia «Współczesna», 1918. S. 5–14; Apenziak J. XIII Kongres Syjonistyczny i sprawa palestyńska. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 131. 5 sierpnia.

та громадянської рівноправності, тобто персональної національної автономії»³⁵⁸. Попри дещо відмінне трактування національного питання, ці політичні сили так чи інакше долучилися до формування національної свідомості в єврейського населення міжвоєнної Польщі.

Сіоністи вважали, що мовою євреїв з усього світу мав стати іврит, міцно пов'язаний з історичними традиціями. Вони були переконані, що наповнення змісту освіти давніми традиціями, відомостями про культурну спадщину минулого із загальнолюдськими цінностями становлять важливий чинник формування національної свідомості. Розуміючи, що більшість польських євреїв не розмовляють вільно на івриті, їм дозволяли послуговуватися мовою їдиш або польською, доки іврит не вдасться відродити, перетворити з мови релігійних писань на повсякденну³⁵⁹.

Сіоністські партії до середини 30-х років ХХ ст. відігравали значну роль у політичному житті польських євреїв. Дослідник І. Монолатій зазначав, що сіонізм як один зі шляхів збереження єврейської ідентичності ґрунтувався на ідеї самодостатності єврейського народу й необхідності заснувати власну єврейську державу на історичній землі предків, у Палестині. Вчений наголошував, що при цьому сіоністи переслідували не тільки суто політичну мету – вони вважали, що поява Єврейської держави на політичній мапі світу спричиниться до морального відродження та внутрішнього оновлення єврейства в усій діаспорі, оскільки стане запорукою зміцнення її національної свідомості. Саме політичний сіонізм, який зародився в Австро-Угорщині і значною мірою на західноукраїнських землях, протиставив традиційному критерію самоідентифікації євреїв – релігії – національну самосвідомість³⁶⁰. У Польщі сіоністи ставили перед собою два основних завдання: по-перше, створити єдиний національний центр, а згодом єврейську державу в Палестині; по-друге, здобути для євреїв Польщі статус національної меншини та реформувати єврейські релігійні гміни у місцеві національно-політичні представницькі центри³⁶¹. Зауважмо, що в підрядянській Україні серед єврейських політичних сил саме сіоністські партії мали найбільше прихильників з-поміж єврейського населення, загальна кількість організованих членів сіоністських політичних груп досягала 15–17 тис. осіб³⁶².

Сіоністська партія в Польщі (Histachdruth ha'Cyjonith be'Polonijah) була складовою Всесвітньої сіоністської організації, праве крило якої представляла партія «Мізрахі», а ліве – Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон» (Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion»), натомість сформована у ній позафракційна більшість прибрала назву «Загальних сіоністів», або як її ще

³⁵⁸ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 44–47; PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4256. K. 3.

³⁵⁹ Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków... S. 109–110.

³⁶⁰ Монолатій І. Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Judaica Ukrainica*. 2012. № 1. С. 76–77, 83, 89.

³⁶¹ Меламед В. Евреи во Львове (X – первая половина XX века). События, общество, люди. Львов: ТЕКОП, 1994. С. 163–164; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 248.

³⁶² Копил О. С. Єврейські політичні партії та рухи у 20-х роках ХХ ст.: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук.: 23.00.02 / Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2009. С. 9.

називали Сіоністською партією³⁶³. Внаслідок об'єднання чотирьох сіоністських організацій Польщі: Західної Малополющі та Сілезії, Східної Малополющі, колишнього Королівства Польського, Віленської землі, яке відбулося в 1925 р. у Варшаві на I-му загальному крайовому з'їзді, була створена Головна рада для узгодження діяльності як на сіоністському полі, так і у сфері місцевої політики. Через неузгодженість щодо провадження місцевої політики у 1926 р. з об'єднання вийшли сіоністи зі Східної Малополющі, Західної Малополющі та Сілезії³⁶⁴. Сіоністські партії Східної Галичини входили до складу об'єднання Крайова сіоністська організація Східної Малополющі з центром у Львові³⁶⁵. Свідченням поширення впливу сіоністів серед населення Галичини є те, що на виборах до Законодавчого сейму в 1919 р. більшість єврейських виборців, які взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси сіоністам, натомість на Волині лише 7 %³⁶⁶. Наприклад, за період з 1 квітня по 1 липня 1929 р. партія провела 369 зібрань та організаційних зборів (з них 31 у Львівському воєводстві, 21 у Станіславівському та 19 у Тернопільському, у Волинському – 54), натомість «Бунд» – 164, «Агудат Ізраель» – 131, «Поалей Ціон правиця» – 109, «Поалей Ціон лівиця» – 91³⁶⁷. Водночас залицький староста у звіті за 1932 р. зазначав, що саме сіоністи мають найбільший вплив серед єврейських партій на місцеве населення. Адже вони за окреслений період провели 11 громадських зібрань та 3 організаційні зібрання, на відміну від «Агудат Ізраель», яка спромоглася організувати лише 4 і 2 відповідно³⁶⁸.

До сфери національно-персональної автономії, на думку сіоністів, мали входити такі питання: релігії, культури, виховання, шкільництва, освіти, громадської опіки, а також організації господарської праці³⁶⁹. Висунуте сіоністами гасло заміни релігійної гміни національною зумовило вороже ставлення до ідеї автономії з боку єврейських ортодоксальних партій, натомість її підтримали фолькісти та представники єврейського соціалістичного руху³⁷⁰.

У ставленні до Польської держави сіоністи насамперед керувалися положеннями резолюції, прийнятої ще 1916 р. Сіоністською партією, в якій йшлося про те, що євреї прагнуть поєднатися з польським народом «на ґрунті спільної праці для добра краю та оборони його інтересів». Наголошуючи на своїй громадянській відданості Польщі, сіоністи вимагали визнання євреїв окремим народом і не ставили під сумнів права поляків на їхній землі³⁷¹. З вимогою надання євреям національних прав сіоністи, ортодоксальні євреї, поалей-сіоністи та єврейські соціалісти виступили

³⁶³ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях... С. 45.

³⁶⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 5.

³⁶⁵ Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. С. 258.

³⁶⁶ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.

³⁶⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 108.

³⁶⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 75–76.

³⁶⁹ Sprawozdanie z obrad Rady partyjnej syjonistów galicyjskich. *Nowy Dziennik*. 1918. Nr 48. 25 sierpnia.

³⁷⁰ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 11.

³⁷¹ Hartglas A. Zasady naszego programu politycznego w Polsce... S. 21–22; Jaworski W. Syjoniści wobec Rządu Polskiego w okresie międzywojennym. S. 9–75; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 11–12.

на спільному зібранні, яке відбулося ще 26 жовтня 1918 р. у Львові. В ухваленій резолюції основні вимоги єврейської спільноти зводилися до таких: визнання єврейської національності (в австро-угорський період їх виокремлювали лише за релігійною приналежністю), надання їм прав національних меншин і національної автономії, забезпечення представництва в Лізі Націй тощо³⁷². Зі свого боку влада не чинила жодних перешкод у політичній, еміграційній, освітній, добротинній діяльності сіоністів Польщі³⁷³.

У Сіоністській організації в Польській державі вирізнялися ідеологічні групи, що вдавалися до різних методів реалізації сіоністської програми та місцевої політики. У 1918 р. у Польщі діяло чотири сіоністські федерації: у Варшаві, Вільні (у 20-х роках була перенесена до Варшави), Львові та Кракові. У Галичині домінували помірковані тенденції, які впливали з традицій австрійського парламентаризму, зі схильністю до компромісів і налагодження політичного діалогу з владою. Сіоністи з т. зв. Східної та Західної Малопольщі були міцніше пов'язані з польською культурою, аніж сіоністи з інших теренів Польщі, оскільки переважна більшість єврейської інтелігенції здобувала освіту в польськомовних школах та в побуті по-слуговувалася польською мовою. Асиміляція євреїв на території Галичини зумовила те, що сіоністи видавали періодичні видання польською мовою, зокрема, «Хвилю» («Chwila») та «Новий часопис» («Nowy Dziennik»), які виходили у Львові³⁷⁴.

На колишніх підросійських теренах переважало неприйняття укладання угод із польською владою. Тут діяла опозиційна до влади «Аль-Гамішмар» («Al-Hamiszmar», «На сторожі») на чолі з І. Ірґунбаумом, впливи якої до 30-х років переважали в сіоністському русі. У Галичині поширення набула «Ет-Лівнот» («Eth-Liwnot», «Час будувати»). Помірковану течію сіоністського руху очолював рабин Озіаш Тон (Ozjasz Thon)³⁷⁵. Поміркованість О. Тона яскраво виявилася у питанні щодо запровадження «лавкового гетто» у вищих навчальних закладах для єврейських студентів. Висловлюючись з цього приводу, політик зазначив, що євреям не потрібно протистояти цим вимогам університетських влад, оскільки «гетто є сумним явищем, але не ганебним». Подібними висловлюваннями О. Тон викликав жваву дискусію, його опоненти вважали цей крок дискримінаційним не лише у ставленні до студентів-євреїв, а й для єврейського населення як нації³⁷⁶. Вони стверджували, що це нововведення є першим кроком на шляху повернення євреїв до гетта, оскільки після «лавкового гетто» будуть окремі місця в транспорті, театрах тощо, а згодом і повне недопущення єврейських студентів до вищих навчальних закладів³⁷⁷.

У 1925 р. радикальне крило т. зв. ревізіоністів у сіоністському русі створило Нову сіоністську організацію (Nowa Organizacja Syjonistyczna), яку очолив

³⁷² Мирові домагання сіоністів. *Діло*. 1918. Ч. 246. 29 жовтня; Olbrzymie manifestacje żydowskie we Lwowie. *Nowy Dziennik*. 1918. Nr 108. 27 października; Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях... С. 45–46.

³⁷³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1063. K. 2; Młodzianowski A. Legalizacja organizacji syjonistycznej w Polsce. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 153. 4 czerwca.

³⁷⁴ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 116–117.

³⁷⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 6; Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 13.

³⁷⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 238.

³⁷⁷ Reisler I., Sprung S. Sprawa ławek uniwersyteckich. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 79. 14 lutego.

Володимир Жаботинський. Оскільки партія зосередилася на формуванні нелегальних збройних об'єднань для боротьби в Палестині за незалежну державу, участі в політичному житті Польщі вона фактично не брала. Польський уряд, який схвалював ідею переселення усіх євреїв до Палестини, не чинив перешкод у діяльності цієї організації³⁷⁸. Ця політична сила мала мінімальні впливи у трьох галицьких воєводствах, опиралася в основному на молодь. На сіоністський конгрес, який відбувся в липні 1929 р., у Львівському воєводстві партії вдалося зібрати за свої списки 539 голосів³⁷⁹. Зауважмо, що регіональна організація сіоністів-ревізіоністів Східної Галичини у Львові була створена 1926 р. До її правління увійшли лідери львівських сіоністів-ревізіоністів Мойсей Люстіг (голова), Юда Орнштейн, Менаше Вольф (секретар)³⁸⁰.

Спроба об'єднання різних сіоністських організацій на першому загальнопольському сіоністському з'їзді 1925 р. не увінчалася успіхом. Представники від Галичини вважали, що в керівництві єврейських організацій із колишнього Королівства Польського бракує власної кваліфікованої інтелігенції, тому галицькі осередки змушені будуть заповнювати ці прогалини своїми кадрами, що неминуче призведе до послаблення єврейських організацій у Галичині. Зокрема, Л. Райх зазначав, що об'єднання буде неможливим доти, допоки не запанує дух злагоди та взаємних поступок. «Ухвала формальної уніфікації була б – навіть попри однаковість – сізифовою працею, допоки не уніфікуються між собою душі та світогляди сіоністів з різних кінців держави»³⁸¹.

У міжвоєнні роки сіоністи активно розвивали приватні національно-івритські школи, особливо між 1926 та 1932 рр., які сприяли розвитку національної свідомості євреїв. Санацийний табір підтримував сіоністів, а також пропагувану ними еміграцію євреїв до Палестини, убачаючи в цьому спосіб вирішення єврейського питання в Польщі³⁸². Розгалужену мережу шкільництва з мовою навчання іврит утримувало культурно-освітнє товариство сіоністів «Тарбут» («Tarbut», «Культура»), яке пропагувало ідею навернення євреїв до староєврейської культури та сприяло формуванню єврейської національної свідомості. Найактивнішу діяльність з розвитку шкільництва в Галичині товариство провадило в Львівському воєводстві, а також співпрацювало з івритськими товариствами в Тернопільському та Станіславівському воєводствах³⁸³.

³⁷⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 386–389; Ibidem. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 76; Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. С. 261.

³⁷⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 5; AAN. Zesp. 1213. Sygn. 29/t. 3. К. 43.

³⁸⁰ Меламед В. Евреи во Львове... С. 165.

³⁸¹ Drugi dzień obrad zjazdu syjonistycznego w Warszawie. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 52. 4 marca; Schwarzbart I. Prezes Koła żydowskiego, poseł Reich o dziele unifikacji organizacji syjonistycznej w Polsce. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 61. 14 marca; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 13.

³⁸² Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka. Wrocław, 2010. S. 51. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (дата звернення: 25.08.2016); Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 129.

³⁸³ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 22; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 54; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 328.

До сфери впливу сіоністів у Польщі також належало таке культурно-освітнє товариство, як Товариство єврейських середніх шкіл (*Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich*), яке активно діяло в Галичині. Основним завданням навчальних закладів, якими воно опікувалося, було виховання добрих польських громадян із «прищепленням їм релігійного та національного єврейського духу»³⁸⁴. Сіоністи також опікувалися створеним 1918 р. у Львові Єврейським товариством початкової та середньої школи (*Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej*), основною метою якого було заснування початкових і середніх навчальних закладів, де школярів навчали івриту та виховували в сіоністському дусі. Філії товариства діяли у всіх галицьких воєводствах, а також у Кракові³⁸⁵. Під впливом сіоністів перебували єврейські академічні товариства, які допомагали студентам-євреям протистояти антиєврейським виступам польської молоді вищих навчальних закладів, сприяли згуртуванню єврейської молоді та піднесенню рівня її національної свідомості³⁸⁶.

До сіоністського політичного табору належала створена в 1902 р. у Катовіцах Організація сіоністів ортодоксів «Мізрахі», яка входила до складу світової організації «Мізрахі» з центром в Єрусалимі³⁸⁷. У 1917 р. «Мізрахі» оголосила себе незалежною партією релігійних євреїв Польщі з центром у Варшаві. Очолив її знавець Біблії і Талмуду Хаїм Фарбштайн (*Haim Farbstein*)³⁸⁸. Її програмні засади поєднували традицію з діяльністю, спрямованою на відродження Палестини: поширення релігійної свідомості та знання Талмуду – з підтримкою переселення до Ерец-Ізраель³⁸⁹. Свої впливи у Галичині партія поширювала через Крайову організацію «Мізрахі» зі справ Східної Галичини, яка діяла у Львові. У краї партія на початку 30-х років мала близько 3 тис. членів³⁹⁰.

Від загальних сіоністів «Мізрахі» відрізнялася трактуванням місця релігії в житті єврейської спільноти, яка, на думку партійців, мала верховодити над усіма аспектами єврейського життя, і лише в шкільництві могли бути запроваджені світські предмети. Зокрема, у програмі партії зазначено, що вона визнає те, що без ґрунтового світського виховання національне єврейське відродження є неможливим, а також саме в релігії вбачає головне джерело морального виховання молоді та основну підвалину етичного життя. З огляду на це «Мізрахі» домагалася створення релігійних єврейських шкіл, які б давали повну світську освіту відповідно до урядової програми. Для реалізації цієї мети партія обстоювала повну шкільну автономію для євреїв із правом контролю в інтересах держави.

³⁸⁴ Żebrowski R. Związek Zrzeszeń Społecznych Utrzymujących Szkoły Żydowskie. *Polski Słownik Judaistyczny*. URL: http://www.jhi.pl/psj/Zwiazek_Zrzeszen_Spolecznych_Utrzymujacych_Szkoly_Zydowskie (дата звернення: 23.05.2018); Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 3–4. S. 245–246, 266–267.

³⁸⁵ Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (APmKiWK). Zesp. 208. Sygn. StGKr 249. K. 1072.

³⁸⁶ Lemberg J. Aktualne zagadnienia żydowskiej młodzieży akademickiej. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 153. 4 czerwca.

³⁸⁷ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 75.

³⁸⁸ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.

³⁸⁹ Монолатій І. Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери... С. 91.

³⁹⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 8.

Національною єврейською мовою партійці вважали іврит³⁹¹. Члени «Мізрахі» сподівалися на вирішення єврейського політичного питання унаслідок здобуття культурно-національної автономії. Культурно-національний розвиток мав відбуватися на засадах релігії та єврейської традиції мовою іврит³⁹². Головні програмні засади партії зводилися до поширення релігійної свідомості, знань Талмуду, підтримки еміграції євреїв до Палестини задля відродження національної держави³⁹³.

Як національно-єврейська партія «Мізрахі» тісно співпрацювала з загальнопольською сіоністською організацією. Організаційно партія поділялася на три автономні територіальні структури: одна діяла на теренах колишнього Королівства Польського і східних воєводствах із центром у Варшаві, друга – в Західній Малопольщі та в Сілезії з центром у Кракові, третя – у Східній Малопольщі з центром у Львові. «Мізрахі» активно провадила культурну та освітню діяльність, створювала й утримувала власні початкові та середні школи з мовою навчання іврит (відповідно до вимог МВіО деякі предмети навчали польською). Члени партії організовували вечірні школи для працюючої молоді, де поряд з загальноосвітніми предметами, Торою та Талмудом викладали іноземні мови, історію єврейського народу (за підручником історика Маєра Балабана (Maier Bałaban)), іврит. У різних містах Галичини діяли вечірні курси для молоді з вивчення івриту, єврейської історії та традицій, які мали сприяти формуванню в молодих євреїв національної свідомості³⁹⁴. Також «Мізрахі» опікувалася культурно-освітнім товариством «Ябне» («Jabne»), виховна концепція якого полягала у поєднанні сіоністських ідей із цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури³⁹⁵. За сприяння партії товариство утримувало дошкільні навчальні заклади, початкові школи, курси, наглядало за належним викладанням івриту та юдаїстичних предметів у єврейських школах³⁹⁶. У деяких школах «Ябне» у південно-східних воєводствах навчали мовою їдиш, а в центральних воєводствах – польською³⁹⁷.

При «Мізрахі» діяли молодіжні організації. Зокрема, завданням членів «Цейрей Мізрахі» («Ceirej Mizrachi») була самоосвіта в релігійному дусі, пропагування єврейської культури та формування національної свідомості в єврейській громаді. Організація «Гехалук-Мізрахі» («Hechaluc-Hamizrachi») заохочувала молодь до

³⁹¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 493–494.*

³⁹² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 88.

³⁹³ Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях... С. 48.

³⁹⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 4; Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. С. 261–262; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет. С. 55.

³⁹⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Ibidem. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 89–92; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 177, 179.

³⁹⁶ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині в міжвоєнний період. С. 133–134.

³⁹⁷ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 41.

вивчення давньоєврейської мови та культури, до занять фізичною працею, а також готувала емігрантів для роботи в Палестині³⁹⁸.

До сіоністського табору на автономних засадах входила також створена у Празі в 1920 р. «Гітахдут» (Maflegat Awodah Cujonith «Hitachduth», Сіоністська партія праці), що представляла інтереси єврейських робітників. Метою партії було створення національної єврейської держави в Палестині та поширення тут івритської культури, відродження національного життя євреїв в краї їхнього проживання на підставі національної автономії³⁹⁹. Свої впливи партія поширювала серед інтелігенції, працюючої молоді, учнів і педагогів у школах із мовою навчання іврит. У Галичині значною підтримкою серед населення вона користувалася в Станіславівському, Стрийському, Коломийському, Жидачівському повітах тощо⁴⁰⁰. Партія організувала різноманітні лекції, відчити, танцювальні вечори, в яких брала участь чимала кількість єврейської молоді. Зокрема, на одному із зібрань у Стрию, організованому 2 січня 1937 р. членами партії, з огляду на зростання антисемітизму розглядали питання створення окремого фонду, кошти з якого виділяли б на потреби єврейської молоді, утримання приватних єврейських навчальних закладів і бібліотек⁴⁰¹. Однак ключовими питаннями, які порушували на подібних зустрічах, було обговорення ситуації на палестинських землях, арабсько-єврейські відносини та проблеми еміграції євреїв до Палестини⁴⁰².

До «Світової сіоністської організації» належала також Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон правиця», яка оформилася в 1922 р. Відповідно до політичної програми, партія виступала за створення в Палестині єврейської соціалістичної держави. У Польщі партійці вимагали національної та культурної автономії для єврейських гмін, які мали мати світський характер. Мовою єврейських шкіл у Польщі вони визнавали їдиш, однак було передбачене вивчення на належному рівні івриту, який мав зайняти домінуючі позиції в Палестині⁴⁰³. На зібраннях та віче члени партії неодноразово порушували питання необхідності розвитку єврейського шкільництва з мовою навчання їдиш, вважаючи, що лише ці школи «можуть піднести єврейське суспільство до значення народу». Вони закликали євреїв Галичини активно долучатися до відкриття цих навчальних закладів⁴⁰⁴. Задля покращення серед євреїв Галичини рівня володіння мовою їдиш, партійці організували курси для дорослого населення краю. На них вони мали змогу вивчати як їдиш та єврейську історію та культуру, так і польську мову, політичну економію та соціальну економіку⁴⁰⁵. Згодом партія об'єдналася з політичною силою «Гітахдут» вони організували відчити та зібрання стосовно палестинських питань. У 30-х роках впливи партії почали зростати й у Галичині.

³⁹⁸ Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 248–249; Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. С. 265.

³⁹⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 10.

⁴⁰⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 38–39; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 93–95; APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 133. K. 379; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 16.

⁴⁰¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 27.

⁴⁰² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 126; AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 28.

⁴⁰³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 12.

⁴⁰⁴ AAN. Zesp. 1186. Sygn. 2. K. 14.

⁴⁰⁵ AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 29.

Наприклад, у 1934 р. окружні з'їзди партії відбулися в Станиславові (28 жовтня), Стрию (4 листопада), Львові (5 листопада), Чорткові (18 листопада), Коломиї (25 листопада), Самборі (25 листопада)⁴⁰⁶. На початку 30-х років партія мала в Польщі 225 організацій, до яких належали близько 10 тис. членів, 27 шкіл, 112 бібліотек, 200 молодіжних осередків «Фрайхайд» («Freiheit»), 73 скаутські організації та 5 академічних кіл⁴⁰⁷.

Програма «Поалей Ціон правиці» передбачала побудову соціалізму в соціальній та політичній сферах, а для вирішення єврейського питання в Польщі культурну та національну автономію єврейської гміни, світського характеру. Мовою загального вжитку в майбутніх єврейських автономних інституціях визнавали їдиш, яку діти мали вивчати у школах, однак приділяли увагу й іврити. Члени партії за бажанням мали право відкривати та утримувати школи з мовою навчання іврит за одночасного вивчення їдишу на такому рівні, щоб учні згодом змогли застосовувати його в щоденному житті. Значну діяльність розгорнув молодіжний осередок «Фрайхайд», основними завданнями якого були культурна та виховна робота з членами партії в дусі соціалістичного сіонізму, відповідно до програми «Поалей Ціон правиці», а також заснування шкіл, організація лекцій і відчитів для дорослого населення, професійних і загальноосвітніх курсів, концертів, театральних вистав тощо⁴⁰⁸.

Ліве крило єврейського політикуму представляли робітничі партії, серед яких чи не найвпливовішим був Загальноєврейський робітничий союз («Бунд») (Algemajner Jidiszer Arbajter Bund), який за своїми концепціями нагадував польську ППС і нерідко з нею співпрацював як під час виборів, спільно організовували першотравневі урочистості, так і щодо розвитку єврейського шкільництва⁴⁰⁹. Завважмо, що «Бунд» виступав за загальне, обов'язкове та безкоштовне навчання, відокремлення школи від релігійних організацій, запровадження в школах мови навчання їдиш, натомість категорично виступав проти іврити в шкільництві⁴¹⁰. Знаними представниками цієї партії були Віктор Альтер (Wiktor Alter), Генрик Ерліх (Henryk Erlich), Маурицій Ожех (Maurycy Orzech)⁴¹¹. Палестинську концепцію «Бунд» вважав не лише нереальною, а й такою, що відволікає євреїв від боротьби за свої права в Польщі та підживлює єврейсько-арабський антагонізм у Палестині. Партійні діячі виступали за гарантування прав національних меншин та права народів на самовизначення, зокрема, надання культурної автономії євреям, зрівняння їх у правах із польським населенням, з урахуванням їхніх специфічних потреб, зокрема, вживання їдиш як рідної мови. Своїм прагненням владнати єврейське питання та ставленням до мови партія наближалася до фолькістів⁴¹².

⁴⁰⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 115; Ibidem. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 76.

⁴⁰⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 143.

⁴⁰⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. K. 23; Ibidem. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 100; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 258–259.

⁴⁰⁹ AAN. Zesp. 1251. Mikrof. 2167/2. Sygn. 114/III t. 18. K. 1–2a; Ajnenkiel A. Od rządów ludowych do przewrotu majowego... S. 265; Brumberg A. The Bund and the Polish Socialist Party in the late 1930s. P. 75–86.

⁴¹⁰ AAN. Zesp. 1214. Sygn. 30/I-4. K. 2; PAU w Krakowie. Sygn. Rps PAN Kr. 4212. Mikrof. 1019. K. 144; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 8; Porozumienie PPS z Żydami. *Głos Narodu*. 1938. Nr 543. 17 grudnia.

⁴¹¹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 103.

⁴¹² AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 14; Ibidem. Zesp. 1214. Sygn. 30/II-1. K. 1; Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на Західноукраїнських землях... С. 53;

Вплив партії поширювався переважно на єврейські професійні спілки, а також на світську інтелігенцію, яка підтримувала ідею розвитку єврейської світської культури в Польщі. Окружний комітет у Львові охоплював своєю діяльністю три галицьких воеводств. На теренах Львова до партії належало близько 500 членів⁴¹³. У 20-х роках «Бунд» не вирізнявся особливою активністю у Галичині, оскільки з 164 віч та організаційних зібрань, які він провів за період з 1 квітня по 1 липня 1929 р., лише 6 було у Львівському воеводстві та 2 у Станіславівському⁴¹⁴. Задля поширення впливу в Галичині в 1929 р. було створено три нові агітаційні центри: в Станіславові, Коломиї і Тарнові, які мали залучати нових членів⁴¹⁵. У цьому ж році свою агітаційну діяльність партія найактивніше провадила в 6 місцевих комітетах: Львові, Перемишлі, Раві-Руській, Тернополі, Стрию та Коломиї⁴¹⁶. Найбільшої популярності «Бунд» набув у другій половині 30-х років, коли для єврейської громади ключовою стала боротьба з антисемітизмом. У 1931 р. у Львові на тлі ідеологічних розбіжностей з лона партії виокремилася Загальноєврейська партія праці⁴¹⁷.

Задля піднесення рівня національної свідомості євреїв, підготовки нових членів партії та збільшення рядів своїх прихильників «Бунд» провадив активну діяльність серед єврейської молоді. З 1910 р. партія мала власну організацію єврейської робітничої молоді, яка з 1916 р. діяла під офіційною назвою Союз молоді «Цукунфт» («Yugnt-Bund Tsukunft», «Майбутнє»), а з 1922 р. – Союз молоді «Цукунфт» у Польщі (Yugnt-bund «Tsukunft» in Poyln). Організація провадила освітню діяльність шляхом заснування вечірніх курсів, відчитів, театральних вистав, організації з'їздів, академій, віче, на яких зачитували реферати в дусі партійної ідеології⁴¹⁸. У 1929 р., маючи 379 осередків, «Бунд» організував 22 вечірні курси, 46 драматичних секцій, залучивши до активної діяльності понад 10 тис. членів⁴¹⁹. У 1936–1937 рр. діяло 184 місцеві осередки партії з близько 12 тис. членів⁴²⁰.

У міжвоєнні роки в Польщі діяли також такі єврейські організації соціалістичного спрямування, як «Поалей Ціон лівіця» на чолі з Натаном Бухсбаумом (Natan Buchsbaum), Якубом Віткіном (Jakub Witkin) та «Поалей Ціон опозиція». Серед лівих організацій, які виступали за створення в Палестині соціалістичної держави, значним впливом користувалася «Поалей Ціон лівіця», заснована 1920 р. Ця прокомуністична партія підтримувала ідею поширення мови їдиш в єврейському суспільстві, гостро критикувала постулати, висунені сіоністськими партіями, вона

Blatman D. National-Minority Policy, Bundist Social Organizations and Jewish Women in Interwar Poland. *The Emergence of Modern Jewish Politics: Bundism and Zionism in Eastern Europe* / ed. by Z. Y. Gitelman. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003. P. 59–60; Brzoza Cz., Sowa A. L. *Historia Polski 1918–1945*. S. 248–249; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 16.

⁴¹³ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 12.

⁴¹⁴ AAN. Zesp. 2021. Sygn. 5. K. 30; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 108.

⁴¹⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 93.

⁴¹⁶ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 105.

⁴¹⁷ Mendelsohn E. *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*. S. 92, 94.

⁴¹⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 86.

⁴¹⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 105.

⁴²⁰ Jacobs J. *Bundist Counterculture in Interwar Poland*. P. 10–13.

все більше зближувалася з КПП та КПЗУ⁴²¹. Для єврейського населення Польщі партійці вимагали національно-персональної автономії.

Під політичним впливом «Поалей Ціон лівиці» перебувало товариство «Освіта» (Towarzystwo «Oświata»), яке долучилося до організації та фінансування приватних професійно-технічних шкіл. Зауважмо, що «Освіта» співпрацювала з українськими культурно-освітніми товариствами, зокрема з «Просвітою», організовуючи спільні освітні заходи. «Поалей Ціон лівиця» провадила активну роботу серед єврейських робітників Львова, Станиславова та інших міст, організовувала різноманітні відчити на культурно-освітні теми, однак значним впливом серед робітництва вона не користувалася⁴²².

Члени партій «Бунд» і «Поалей Ціон» помітно впливали на діяльність найбільшої світської шкільної інституції, якій підпорядковувалися всі світські єврейські школи з мовою навчання їдиш, – ЦЄШО⁴²³. Сприяючи розвитку шкіл ЦЄШО, де навчалися вихідці з єврейських незаможних сімей, переважно діти робітників, «Бунд» і «Поалей Ціон» мали на меті виховання єврейських дітей і молоді в дусі світської єврейської національної культури⁴²⁴. Ці світські школи плекали єврейські традиції та пробуджували національну свідомість. Підтримуване цими партіями світське шкільництво особливо активно розвивалося у 20-х і до середини 30-х років ХХ ст. У другій половині 30-х років воно почало занепадати через фінансові труднощі, оскільки в цих школах навчалися переважно діти з малозабезпечених сімей, а також унаслідок утисків з боку влади. Зокрема, один з теоретиків «Бунду» Бейніш Міхалевич (Beinisz Michalewicz) відзначав, що важку ситуацію в розвитку єврейського світського шкільництва зумовили фінансові труднощі, перешкоди з боку влади та мале зацікавлення цим типом шкіл частини єврейської громади⁴²⁵. Польська влада ліквідувала ці школи частково через те, що понад 30 % членів ЦЄШО належали до «Бунду» та «Поалей Ціон», які провадили опозиційну діяльність, а також з огляду на поширення у навчальних закладах комуністичних і соціалістичних ідей⁴²⁶.

Єврейська народна партія в Польщі (Jidisze Folks-Partaj in Pojlen, фолькісти) розпочала свою діяльність з 1916 р. До її складу ввійшла частина колишніх діячів сіоністського руху, а очолював її адвокат і літератор Ноях Прилуцький (Nojach Prynucki). Визначними діячами партії в окреслений період були Самуель Гіршгорн (Samuel Hirszhorn), Гірш Номберг (Hirszhorn), Цемах Шабад (Cemach Szabad) та ін. Фолькісти критикували палестинську ідею, план відродження староеврейської

⁴²¹ Держархів Львівської обл. Ф. 243. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 20–21; Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 249.

⁴²² AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. K. 24; Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). С. 219.

⁴²³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 96. K. 2.

⁴²⁴ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 57–58; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 118, 122.

⁴²⁵ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2275. K. 32; Tomaszewski J. Niepodległa Rzeczpospolita. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* / pod red. J. Tomaszewskiego. Warszawa: Wydwo Naukowe PWN, 1993. S. 246.

⁴²⁶ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181–182.

культури та мови іврит, відкидали ідею відродження єврейської держави, вважаючи вітчизною євреїв край їхнього розселення⁴²⁷. На їхню думку, євреї в усіх державах, в яких вони проживали, були автохтонним населенням і становили окрему національну групу⁴²⁸. Ідеологи партії були переконані, що вирішити єврейське питання в Польщі можливо і потрібно. Головний постулат програми фолькістів – здобуття культурно-національної автономії, а основою єврейського місцевого самоврядування мала бути світська єврейська гміна. Партія виступала за надання єврейському шкільництву та культурі світського характеру⁴²⁹.

Висунувши гасло боротьби за національні права, фолькісти, які підтримали створення незалежної Польської держави, прагнули, «аби всі громадяни, незалежно від статі, віровизнання та національності, мали рівні права, і не було жодних привілеїв чи відмінностей за походженням чи станом». Водночас вони вимагали «загальноосвітньої, безкоштовної, обов'язкової початкової школи з рідною мовою викладання дитини». У програмі партії йшлося про те, що мовою навчання в єврейських початкових школах мав бути їдиш. Школи з іншими мовами навчання могли бути відкриті на вимогу значної частини батьків-євреїв, які не володіють мовою їдиш⁴³⁰. Найбільші осередки партії діяли у Варшаві, Любліні, Лодзі та східних воєводствах, зокрема, Віленському. Після з'їзду в Любліні 11 листопада 1929 р. було сформовано у Львові тимчасовий уряд партії для Східної Галичини на чолі з президентом Ігнацієм Арнольдом (Ignacy Arnold) та віце-президентом Вільгельмом Тікером (Wilhelm Ticker). У Галичині партія мала значно менші впливи, до прикладу, на партійній конференції 1 січня 1929 р. були присутні 70 її членів. Електорат партії складався переважно з ремісників, дрібних купців, а також представників інтелігенції, які виступали за підтримку мови їдиш, – вчителів, журналістів, літераторів⁴³¹.

Під впливом фолькістів, а також «Поалей Ціон правиці» перебувало товариство «Шуль-Культ» (Idyszer Szuł- un Kultur-Farband, Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури), яке засновувало світські початкові та середні школи з мовами навчання їдиш та іврит⁴³². Однак з другої половини 30-х років у Польщі почали усіяло перешкоджати розвитку цього типу шкіл, побоюючись поширення в них соціалістичних і комуністичних ідей, а також зважаючи на їх підтримку політичними партіями лівого спрямування, в яких влада вбачала загрозу для державних політичних інтересів Польщі⁴³³.

⁴²⁷ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 14–15.

⁴²⁸ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 82, 96.

⁴²⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 7; Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 95; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 255–256.

⁴³⁰ Program Żydowskiej Partii Ludowej. Bełcikowska A. *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 517–519; Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.*

⁴³¹ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 3; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 15.

⁴³² Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szułkult». Statut. Warszawa, 1928. S. 1.

⁴³³ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 134.

У серпні 1926 р. відбувся розкол у партії, унаслідок чого Цемах Шабад (Semach Szabad) спільно з єврейськими «демократами» утворили Єврейську демократично-народну партію в Польщі (Jidisze Demokratsiz-Folkistsize Partaj in Pojln) з центром у Вільно. Однак уже у 1931 р. знову дійшло до об'єднання партії фолькістів⁴³⁴. Водночас з другої половини 30-х років вони почали втрачати свої політичні впливи серед єврейського населення, подібно як і партія «Агудат Исраель», на користь «Бунду» та «Поалей Ціон правиці», які, як зазначено в рапорті відділу у справах національностей при МВС за IV квартал 1935 р., продовжували проявляти активну політичну діяльність⁴³⁵.

Єврейські політичні партії, які відстоювали об'єднання єврейського населення з польським суспільством, не мали значного впливу у міжвоєнній Польщі. Багато їхніх членів, переважно молодь, що здобула освіту в польських гімназіях чи університетах, ідентифікували себе як «поляки єврейського віросповідання». Вони спілкувалися польською мовою, пропагували польську культуру і традиції, прагнули стати рівноправними громадянами Польської держави, а з часом – поляками-євреями. На початку 30-х років представники цих організацій безуспішно намагалися об'єднатися в єдину організацію під назвою «Поляки юдейського віросповідання» для самостійної участі у виборах до сейму та сенату, а також у місцеві органи влади. Опоненти цих політичних сил звинуватили їх у спробі вирішити єврейське питання шляхом ліквідації єврейства⁴³⁶.

Німецькі політичні діячі у відстоюванні інтересів національного шкільництва

У міжвоєнні роки політичне життя німецької меншини в Польщі було представлене різноманітними загальнодержавними та регіональними партіями, які репрезентували націоналістичну, ліберальну, соціалістичну, а з середини 30-х років ХХ ст. – націонал-соціалістичну ідеологію. Однією спільною рисою для них був захист політичних прав німців Польщі, їхньої національної ідентичності. На початку 20-х років ХХ ст. німецьке населення західноукраїнських теренів характеризувала низька політична активність, а серед нечисленних партій у політичному житті переважали праві, а іноді й націоналістичні партії. Значно активніше розвивалося політичне життя німецької меншини у Великопольщі та на Помор'ї. Засновані тут партії поширювали свій вплив по всій території Польщі, зокрема в Галичині, і вже з другої половини 20-х років значно активізували політичне життя німців краю. І хоча у міжвоєнні роки галицькі німці стали політично активними, однак в офіційних звітах влади акцентовано на «відсутності в Галичині та на Волині партійного життя» та зосередженні німецьким населенням уваги на власному економічному та культурному розвитку. Майже всі німецькі політичні сили фінансувала Німеччина, що й визначало ставлення цих партій до Польської держави. Попри ідеологічні розбіжності німецькі діячі з огляду на національну солідарність і спільність інтересів намагалися створити регіональні надпартійні керівні осередки, аби згодом сформувані загальнопольський диспозиційний центр, навіть усупереч спротиву з

⁴³⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 28–29.

⁴³⁵ Ibidem. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 103.

⁴³⁶ Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 249.

боку влади⁴³⁷. Першим кроком стало створення 8 травня 1921 р. «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі» (Deutschtumsbund zur Wahrung der Minderheitsrechte in Polen) на чолі з Евґеном Науманном (Eugen Naumann) із центром у Бидгощі, в керівництві якої більшість здобули націоналісти. У структуру новоствореної партії увійшли «Спілка німців-християн Галичини» (СНХГ) (Bund der Christlichen Deutschen in Galizien), яка діяла у Львові ще з 1907 р. і поширила свою діяльність на протестантські та католицькі громади краю, її головою був Людвіг Шнайдер (Ludwig Schneider), а також «Товариство німців Волині» (Verein der Deutschen in Wolhynien) на чолі з пастором Рудольфом Керстеном (Rudolf Kersten)⁴³⁸.

Відповідно до § 2 статуту «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі», мета організації полягала в «об'єднанні німців у Польщі задля збереження та підтримки німецької культури з метою оборони прав німецької меншини». Стимулюючи процес самоорганізації німців, вона прагнула підпорядкувати собі всі сфери їхнього життя, зміцнити їхні зв'язки з батьківщиною, німецькою культурою та мовою. Задля цього до розширеного керівництва партії залучили лідерів професійних німецьких організацій, а також вчителів, представників преси, євангельських пасторів та «Шкільне товариство» («Schulverein»). Голові партії підпорядковувалися представники т. зв. центрального бюро, яке поділялося на 10 відділів, з-поміж яких діяли шкільний, культурно-освітній і жіночий відділи⁴³⁹. Стараннями шкільного відділу було створено декілька приватних середніх і професійних шкіл з німецькою мовою навчання, а також засновано у місцевостях, де проживала німецька меншина, шкільні товариства, які мали забезпечити побут та утримання німецькомовних шкіл. Культурно-освітній відділ опікувався культурним життям і позашкільною освітою німецьких колоністів, зокрема, долучався до відкриття бібліотек, організації театральних вистав і концертів, фінансував аматорські мандрівні театри та підтримував освітні курси для дорослих, організовані на зразок народних університетів (Volkshochschulkurse)⁴⁴⁰. Німецькі партійні діячі добре розуміли, що саме розвиток національного шкільництва та культури сприятиме зміцненню національної свідомості німецької спільноти Польщі. Підтвердженням цьому, зокрема, слугують рапорти польської поліції, у яких акцентовано на тому, що зі збільшенням кількості національних шкіл, «підноситься серед німців дух і певна свідомість сили»⁴⁴¹.

Географічно «Спілка німців для оборони прав меншин у Польщі» поширила свої впливи, окрім Великопольщі та Помор'я, на Східну Галичину, терени колишнього Королівства Польського та Волинь, охопивши майже всі сфери життя німецької меншини, зокрема й шкільництво, з метою формування «згуртованого, об'єданого політичного тіла, яке б успішно протистояло будь-яким польським впливам». Водночас основним завданням партії було «створення потужної політичної німецької інституції, яка б на території Другої Речі Посполитої могла гідно репрезентувати

⁴³⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 2; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3874. K. 151; Горб Є. Особливості функціонування політичних партій німецької меншини... С. 99; Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. S. 250–251.

⁴³⁸ Kazet P. Niemieckie ugrupowania polityczne w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 120; Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 253.

⁴³⁹ Obserwator. Z dziejów i celów «Deutschtumsbundu» w Polsce (1919–1923). *Strażnica Zachodnia*. 1927. R. 6. Nr 2. S. 185–187; Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. S. 275.

⁴⁴⁰ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 216–217.

⁴⁴¹ Ibidem. K. 132.

німецьку меншину, підтримувати її в прагненнях здобуття щонайширших культурних, політичних і національно-німецьких здобутків у Польській державі⁴⁴². Її члени всіляко заохочували німецькі громади відкривати школи з німецькою мовою навчання або віддавати дітей у діючі, засновувати культурно-освітні товариства, народні доми тощо, матеріально підтримували вчителів, забезпечували німецькомовною літературою, що сприяло збереженню національних традицій і формуванню національної свідомості німців⁴⁴³. Така активна політична та культурно-освітня діяльність німецької спільноти викликала спротив з боку польського населення, яке, зокрема в Сілезькому воєводстві, всіляко їй протистояло, організовуючи збройні напади на осередки спільноти та здійснюючи фізичні розправи над її членами⁴⁴⁴.

Для пропаганди своєї діяльності «Спілка німців для оборони прав меншин у Польщі» використовувала часопис «Німецький огляд у Польщі» («Deutsche Rundschau in Polen»), головним редактором якого з 1921 по 1939 р. був один з кращих німецьких журналістів Готгольд Старке (Gotthold Starke). Значною мірою завдяки його зусиллям та умілій редакторській роботі часопис перетворився в одне з найкращих німецьких закордонних видань. У 1926 р. тираж газети становив близько 20 тис. екземплярів. Упродовж міжвоєнного періоду видання активно репрезентувало програму та політику «Німецького об'єднання» («Deutsche Vereinigung»), а також було джерелом інформації про становище німецького населення в Польщі⁴⁴⁵. «Спілка німців для оборони прав меншин у Польщі» публікувала свої матеріали також на шпальтах «Познанської щоденної газети» («Posener Tageblatt»). Через те, що газета гостро критикувала політику польської влади, її тираж нерідко конфісковували, а видання не виходило у світ по декілька місяців. Однак певні зміни в видавничій політиці окреслилися вже з 1924 р., частково це було пов'язано зі зміною керівництва газети, яке очолив Роберт Стира (Robert Styra). Офіційно газета позиціювала себе як національне видання, спрямоване на збереження національної ідентичності німецького населення в Польщі⁴⁴⁶.

Попри тиск з боку влади та польського населення, члени спілки активно відстоювали права німецької меншини, надсилаючи скарги до польського уряду, до Ради Ліги Націй. Діяльності партії допомагала фінансова підтримка з боку Німеччини. Однак ефективно розвинути свою роботу спілка та організації, які входили до її складу, не встигли, оскільки 6 серпня 1923 р. «Спілка німців для оборони прав меншин у Польщі» під приводом шпигунства та державної зради, про що неодноразово йшлося у рапортах поліції, була примусово розпущена без достатнього правового обґрунтування⁴⁴⁷. Свою діяльність припинили також усі підпорядковані їй та пов'язані з нею організації. Слідчий процес над десятьма діячами цієї партії тривав до 11 квітня

⁴⁴²AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 212–213; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 54; Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 46.

⁴⁴³AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 50–56.

⁴⁴⁴Ibidem. K. 77–79.

⁴⁴⁵Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939... S. 81–83; Lakeberg B.-D. Die deutsche Minderheitenpresse in Polen... S. 154; Kowalak T. «Deutsche Rundschau in Polen» 1918–1939. Szkic monograficzny. *Zapiski Historyczne*. 1970. T. 35. Zesz. 1. S. 123–133.

⁴⁴⁶Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939... S. 83–85.

⁴⁴⁷AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18438. Sygn. 2235. K. 6–12; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 50–53, 87–96; Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939... S. 96.

1930 р., звинувачення в державній зраді з них були зняті, однак їх визнали винними в участі у вороже налаштованій до держави організації. Хоча їх і засудили на терміни від двох до шести місяців ув'язнення, однак жоден із них покарання так і не відбув⁴⁴⁸.

Освітні інтереси галицьких німців активно відстоювала «Спілка німецьких галичан» («Bund der Deutschen Galiziens») на чолі з К. Гецкелем (К. Н. Heckel), що була автономною структурою у головному управлінні «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі» та представляла східну частину Галичини. До її складу входили такі автономні організації, як «Селянський союз» («Bauernverein»), «Ремісничє товариство», («Handwerkerverband»), «Учительське товариство» («Lehrerverein»), «Жіноче товариство» («Frauenverein»), «Шкільне товариство» («Schulverein»), «Товариство Густав Адольф» («Gustav-Adolf-Verein»), а також «Німецький театр» («Deutsche Bühne»), «Літературне товариство» («Literarischer Verein») та ін. Афілійованою організацією партії був «Молодіжний союз» («Jugendbund») ⁴⁴⁹.

Представляючи інтереси німецької меншини, «Спілка німецьких галичан» вимагала від польської влади надання німецькому населенню широких прав у сфері шкільництва, забезпечення мовних прав, національної автономії, представництва в окремих міністерствах тощо. Свої вимоги організація декларувала на шпальтах «Народної газети східних німців» («Ost-Deutsches Volksblatt»), яка була друкованим органом одразу кількох німецьких організацій краю⁴⁵⁰. Неодноразово «Спілка німецьких галичан» подавала скарги на Польську державу до Ради Ліги Націй за ущемлення політичних, культурно-освітніх та економічних прав німецької меншини⁴⁵¹.

Після ліквідації 6 серпня 1923 р. «Спілки німецьких галичан», як автономної структури «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі», політичний вплив на німців Галичини здобули декілька інших організацій. 23 квітня 1923 р. у Львові було створене «Управління депутатів сейму» (Geschäftsstelle der Sejmabgeordneten), згодом реорганізоване в «Німецьку народну раду Малопольщі» («Der Deutschen Volksrat für Kleinpolen») на чолі з пастором Т. Цеклером, пізніше її очолив адвокат Рудольф Болек (Rudolf Bolek). Серед її членів також були Вільгельм Бізанц (Wilhelm Bisanz), Юзеф Мюллер (Józef Müller), Л. Шнайдер, Отто Мах (Otto Mach). Мета партії – репрезентація та підтримка політичних, культурних, економічних і національних інтересів німців Галичини шляхом налагодження та підтримки добрих відносин із державною та місцевою владою, організації зібрань, ухваленням резолюцій та різних подань, видавництва та розповсюдження друкованих видань⁴⁵². Друкованим органом партії була «Народна газета східних німців».

«Німецька народна рада Малопольщі», на відміну від «Спілки німецьких галичан», не провадила активної політичної та культурно-освітньої діяльності⁴⁵³. З початку 1933 р. організація підпорядковувалася націонал-соціалістичному політичному курсу і відповідно до нього 25 листопада 1934 р. на шпальтах «Народної газети

⁴⁴⁸ Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 254; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 91–92.

⁴⁴⁹ Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 253.

⁴⁵⁰ Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939... S. 98–99.

⁴⁵¹ Żarnowski J. Polska a międzynarodowy system ochrony mniejszości. S. 228–229.

⁴⁵² AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 92; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3874.

⁴⁵³ Kazet P. Niemieckie ugrupowania polityczne w Polsce. S. 120; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 184.

східних німців» засвідчила свою лояльність Польській державі, наголосивши, що німецьке населення Галичини перебуває на державних позиціях⁴⁵⁴. Відповідно діяла і німецька делегація з Львівського воєводства, яка ще 17 січня 1934 р. завірила Львівського воєводу у тому, що німецькі колоністи цілковито лояльні до польської вітчизни і налаштовані на співпрацю з державотворчими чинниками, а також з польським суспільством для добра Польської держави⁴⁵⁵.

Зауважмо, що про лояльне ставлення німців Галичини до Польщі та про їхню низьку політичну активність неодноразово йшлося у різноманітних документах, які впродовж 20–30-х років ХХ ст. надходили до центральних органів влади. Наприклад, у поліцейському донесенні воєводському уряду за лютий 1923 р. зазначено, що німецькі колоністи лояльні до влади та виконують більшість її розпоряджень. Натомість у звіті за вересень цього ж року йшлося проте, що німецькі колоністи Станиславівського воєводства відстоюють лише свої політичні права, які належать усім національним меншинам, головну увагу зосереджують на культурній та освітній діяльності. У вересні 1924 р. старости Снятинського та Долинського повітів, а в серпні 1925 р. староста Коломийського повіту Станиславівського воєводства у своїх донесеннях зауважували, що жодних протиправних дій чи антидержавної діяльності німецьке населення цих повітів не вчиняло. Подібні настрої збереглися серед німців Галичини і в 30-х роках. До прикладу, у донесенні від 4 травня 1932 р. повітовий староста з Покуття зазначав, що німці-колоністи Снятинського повіту, політично не зорганізовані і в переважній своїй більшості перебувають під впливом польських політичних сил: ББВР і ППС. У 1934 р. староста Калуського повіту у донесенні Станиславівському воєводі також засвідчив лояльне ставлення німецької меншини до польської влади, зазначивши, що місцеве німецьке населення залишається політично пасивним⁴⁵⁶.

Позірну лояльність до влади зберігало також німецьке населення Волинського воєводства. До прикладу, інтереси німецької меншини Волині представляло «Німецьке народне представництво на Волині» («Deutsche Volksvertretung in Wolhynien»), яке було створене за ініціативи Ради німців у Польщі (Rat der Deutschen in Polen) у березні 1936 р. з центром у Луцьку під головуванням пастора Клайндінста (Kleindienst)⁴⁵⁷. Згодом інтереси німців Волині відстоювала Народна рада німців на Волині (Volksrat der Deutschen in Wolhynien) з центром у Луцьку, друкованим органом якої був тижневик «Волинські відомості» («Wolhynischer Vote»). Ці партії підтримували тісний зв'язок із німецьким посольством у Варшаві, а фінансову допомогу волинська партія отримувала від банківської установи «Кредит-Луцьк» («Credit-Luck»), у Галичині відповідну підтримку надавала спілка кооперативів «Deumol»⁴⁵⁸.

Свої структурні підрозділи на західноукраїнських землях мала також створена у травні 1924 р. у Лодзі «Німецька народна спілка в Польщі» («Deutscher

⁴⁵⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 92; Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 254.

⁴⁵⁵ Mniejszości narodowe w Polsce. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. R. 8. Nr 1. S. 84–85.

⁴⁵⁶ AAN. Zesp. 1186. Sygn. 1. K. 29–30; Сиреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 148–149.

⁴⁵⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 509; Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 254.

⁴⁵⁸ Cygański M. *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939*. Łódź: Wyd-wo Łódzkie, 1962. S. 94.

Volksverband in Polen»)⁴⁵⁹. До 1938 р. її очолював А. Утта, у 1938–1939 рр. – Людвіг Вольф молодший (Ludwig Wolff jun.)⁴⁶⁰. Друкованим органом організації був лодзький часопис «Вільна преса» («Freie Presse»). Свої впливи партія поширила переважно на терени колишнього Королівства Польського, Центральної Польщі, а також на Волині. У 1927 р. вона мала приблизно 16430 членів, які допомагали німецькій меншині міцно вкоренитися в місцях її компактного проживання, протистояти асиміляції з польським населенням, розвивати культуру та освіту, зберігати національні традиції та ідентичність⁴⁶¹. Станом на 1929 р. у партії було приблизно 20 тис. членів та 305 місцевих осередків. Як зазначав А. Утта, своєю діяльністю, спрямованою на відкриття бібліотек і читалень, організацію зібрань, налагодження видавничої справи, «Німецька народна спілка в Польщі» сприяла піднесенню рівня національної свідомості німецького населення Польщі⁴⁶². На Галичину свій вплив вона поширила з 1937 р., створивши філію у Львові та заснувавши місцеві осередки у тих німецьких колоніях, на які не поширився вплив Молодонімецької партії (Jungdeutsche Partei)⁴⁶³.

На політичній арені «Німецька народна спілка в Польщі», зберігаючи позірну лояльність до Польської держави, протистояла ліквідації шкіл з німецькою мовою навчання, переведенню учнів-німців у польські навчальні заклади, популяризувала німецькі літературні твори, співаники, частину з яких влада конфіскувала за те, що вони суперечили духу виховання молоді в Польщі⁴⁶⁴.

Найактивнішу діяльність «Німецька народна спілка в Польщі» розгорнула в середовищі німецької молоді, організовуючи ідеологічні вишколи, таємну військову підготовку, національні святкування, популяризуючи німецьку мову та культуру, що мало сприяти формуванню національної свідомості німецької громади. У рапорті відділу у справах національностей при МВС за IV квартал 1935 р. акцентовано на значній активізації німецького культурно-освітнього життя: «Німецькі святкування – не важливо ким організовані – продемонстрували масову участь»⁴⁶⁵. 1 листопада 1938 р. вдалося провести наймасовіший IV молодіжний конгрес партії, на який з'їхалися понад 1,2 тис. делегатів (найбільше з них представляли Лодзь і навколишні терени, Волинь і Галичину), що проходив під гаслом об'єднання німецького народу. До кінця 30-х років партії вдалося проникнути майже в усі сфери суспільного життя німецької меншини, в тому числі церковно-релігійну, спортивну, освітню, господарську, професійну⁴⁶⁶.

На західноукраїнських теренах діяло 23 місцевих осередки «Німецької народної спілки в Польщі» з кількома сотнями членів. Зокрема, у Станиславівському воєводстві завдяки зусиллям активіста Бернарда Горна (Bernard Horn) вдалося

⁴⁵⁹ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 158; Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 138.

⁴⁶⁰ Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 254.

⁴⁶¹ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 158; Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 48; Kacprzak P. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919–1939. S. 155.

⁴⁶² Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 67.

⁴⁶³ Bierschenk T. Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939.

⁴⁶⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 339.

⁴⁶⁵ Ibidem. K. 78.

⁴⁶⁶ Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939. S. 96–97.

створити 10 філій. Усі місцеві осередки були поділені на три вікові групи: хлопці віком від 4 до 18 років належали до організації «Молоді люди» («Jugendvolk») чи до «Молодого стовбура» («Jugendschaft»), обидві ці групи формували «Групу молоді» («Jugendgruppe»); хлопці віком від 18 до 21 року належали до «Юнацької громади» («Jungmanschaft»), а дівчата – до «Дівочої громади» («Mädelschaft»); чоловіки після 21 року входили до «Чоловічої громади» («Mannschaft»), а жінки – до «Жіночої громади» («Frauenschaft»). Головою малопольського округу у Львові був Отто Мацек (Otto Macek). Наприкінці 30-х років партії вдалося організувати масові мітинги в Станіславові та Львові⁴⁶⁷.

«Німецька народна спілка в Польщі» тісно співпрацювала з «Німецьким об'єднанням» («Deutsche Vereinigung für Posen und Pommerellen») на чолі з послом Куртом Гребе (Kurt Graebe), що діяло у Великопольщі та на Помор'ї, а наприкінці 30-х років заснувало свої відділи у Львівському та Станіславівському воєводствах. Воно зосередилося на залученні німецької меншини до активної культурно-освітньої діяльності та збереженні її національної ідентичності. Члени «Німецького об'єднання» підтримували мандрівних учителів, нелегально забезпечували національні школи підручниками з Німеччини, проводили різноманітні курси для місцевого німецького населення чи скеровували своїх членів на курси до Іданська та Німеччини, організовували екскурсії тощо⁴⁶⁸. «Німецька народна спілка в Польщі» також підтримувала контакти з «Німецько-Верхньосілезьким народним союзом для захисту меншин у Польській Верхній Сілезії» («Der Deutsch-Oberschlesische Volksbund fuer Polnisch-Oberschlesien zu Wahrung der Minderheitsrechte») на чолі з послом Отто Уліцем (Otto Ulitz), який зосередився на розвитку німецькомовного шкільництва та популяризації німецької культури⁴⁶⁹.

Після налагодження польсько-німецьких відносин у 1934 р. партія, як і інші політичні організації націонал-соціалістичного табору, відповідно до політики Німеччини, взяла курс на декларування лояльності щодо Польщі. Хоча критичні висловлювання щодо внутрішньої, економічної, освітньої політики повністю не зникли з виступів партійних діячів, однак їх риторика значно пом'якшала. Навіть у питанні розвитку німецького шкільництва, яке донедавна викликало шквал критики та ультиматумів з боку німецьких політиків, було взято курс на розбудову німецькомовних приватних навчальних закладів, що давало змогу ухилятися від контролю шкільної влади та навчати дітей за державними німецькими програмами. Організовували таємні заняття, які провадили оплачувані партією мандрівні вчителі та підпорядкований їй допоміжний шкільний персонал (Wanderlehrer та Schulhelferinnen). Офіційним засвідченням лояльності мала стати підтримка «санацийного табору» на виборах 1935 р., навіть усупереч тому, що у виборчих бюлетенях німці майже не фігурували. Також було взято курс на налагодження взаємин із польськими націонал-демократами, підставами для компромісу мали слугувати пропагований антисемітизм і добросусідські польсько-німецькі відносини. Попри те, що «Німецька народна спілка в Польщі», як і інші німецькі організації, з якими

⁴⁶⁷ Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 254.

⁴⁶⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1392. Арк. 84–86; AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 335–336, 498–499; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2348. К. 79–80; CAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.302.10.24. К. 28.

⁴⁶⁹ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. К. 34.

вона співпрацювала, висловлювала свою лояльність до влади, польські урядовці не дозволили цим товариствам об'єднатися в єдину загальнонімецьку організацію⁴⁷⁰.

Після нормалізації польсько-німецьких відносин у 1934 р. польська влада дала згоду на заснування у вересні того ж року нової політичної партії – «Німецького об'єднання Західної Польщі» («Deutsche Vereinigung für Westpolen») на чолі з Гансом Йоахимом Конертом (Hans Joachim Kohnert). Найбільшої політичної ваги партія набула у Великопольщі та на Помор'ї, які раніше належали до німецької державної системи і мали міцні політичні традиції. Співпрацюючи з німецькими організаціями з інших регіонів Польщі, ця партія займалася найсуттєвішими аспектами національної діяльності: організувала різноманітні зібрання, відчити, курси, а також надавала правову та фінансову допомогу представникам німецької меншини⁴⁷¹.

Серед німецьких католицьких партій, які спрямували чималі зусилля на піднесення освітнього рівня німецької меншини, а також на роботу з молоддю, формування її національної свідомості, варто виокремити створену 27 грудня 1921 р. сілезьку Німецьку народну католицьку партію (Deutsche Katholische Volkspartei), яку очолив Едуард Пант (Eduard Pant). Метою партії було відстоювання прав німецької меншини, гарантованих їй міжнародними договорами та Конституцією 1921 р. У 30-х роках ця партія об'єднувала близько 7 тис. членів⁴⁷². Також активною була філія партії – «Спілка німців-католиків Польщі» («Verband Deutscher Katholiken in Polen») із центром у Катовіце, створена 23 липня 1923 р., яка об'єднала також німецьких католиків Галичини. Німецьку народну католицьку партію очолював сенатор Польщі і посол до Сілезького сейму Томас Щепонік (Thomas Szczeponik), а з березня 1927 р. до грудня 1934 р. – Е. Пант. 27 серпня 1933 р. партія була перейменована на Німецьку християнсько-народну партію (Deutsche Christliche Volkspartei), а з грудня 1934 р. її очолив прихильних пронацистських поглядів Отто Олбріх (Otto Olbrich)⁴⁷³.

У програмі Німецької народної католицької партії поряд із постулатами організації суспільного і державного життя, відповідно до християнських засад, були також гасла оборони прав національних меншин, зрівняння в правах німецького та польського народів, надання автономії Верхній Сілезії. Партія висловлювалася за вільне право батьків навчати та виховувати дітей у школах національних меншин, за розвиток приватного шкільництва⁴⁷⁴. Значну увагу вона приділяла роботі з німецькою молоддю, провадячи активну культурно-освітню діяльність. У 1930 р. діяло 49 молодіжних осередків партії: 30 у Верхній Сілезії, 7 у Познанському воєводстві, 7 на Помор'ї, 5 у Малопольщі⁴⁷⁵. Партійці сприяли поїздкам дітей колоністів до Німеччини, зокрема з Львівського та Поморського воєводств, організували відчити на

⁴⁷⁰ Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. S. 255.

⁴⁷¹ Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 46–47.

⁴⁷² AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 158; Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 47.

⁴⁷³ Mniejszości narodowe w Polsce. Niemcy. S. 632. Meissner L. Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1973. S. 233–236.

⁴⁷⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 32; Katolicka Partia Ludowa. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 585–586.

⁴⁷⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. S. 96.

теми виховання молоді в католицькому та національному дусі, відкривали і поповнювали бібліотеки⁴⁷⁶, які мали важливе значення для національно-патріотичного виховання німецької громади. Так, у 1930 р. книжковий фонд бібліотеки у Станиславівському воєводстві збільшився з 1675 до 2289 томів, а в 1934 р. становив 3146 томів, частину з якого склали твори німецьких класиків. Преса, яку видавали ці організації, мала політичний характер, лише додаток до католицького «Верхньосілезького кур'єра» («Der Oberschlesische Kurier») двотижневик «Католицький світ» («Die katholische Welt») був релігійним часописом⁴⁷⁷.

Водночас з другої половини 30-х років партія почала дещо втрачати вплив і обмежила свою діяльність. Свідченням цього, зокрема, є факт скасування з'їздів партії у деяких її осередках, зважаючи на прибуття малої кількості членів, при-міром, 12 липня 1935 р. таке трапилося у Хожові Сілезького воєводства⁴⁷⁸.

У 1931 р. на базі «Німецького націонал-соціалістичного товариства в Польщі» (Deutscher Nationalsozialistischer Verein in Polen), що діяло у Цешинській Сілезії, було засновано пронацистську Молодонімецьку партію, яку з 1933 р. очолив Рудольф Візнер (Rudolf Wiesner). Це одне з найчисленніших політичних німецьких угруповань часів міжвоєнної Польщі, яке поширило свої впливи також на південно-східні воєводства. З 1935 р., попри спротив протестантських церков, партії вдалося розвинути свою діяльність у німецьких колоніях Галичини та Волині. З метою збільшення кількості членів вона провадила підготовку на спеціальних курсах інструкторів та агітаторів руху⁴⁷⁹, які мали практикувати щоденні вечірні зустрічі німецької молоді в народних домах, де навчали німецьких пісень, виголошували реферати з німецької історії, заохочували їх до збереження власної релігії та національності, агітували німців бойкотувати державні школи тощо⁴⁸⁰. Водночас програмою партії було передбачено: надання безкоштовної юридичної допомоги та забезпечення суспільної опіки над колоністами; організацію культурно-освітніх акцій і громадських заходів (академій, вечорниць, забав, танців, екскурсій); публікація друкованих видань, газет, часописів⁴⁸¹. Партійці неодноразово організовували спільні вечори з німецькою молоддю, на яких пропагували німецьку мову, літературу та народну пісенну творчість, що сприяло вихованню в неї національної свідомості. Члени партії ставали на захист німецькомовних навчальних закладів, зокрема, порушували питання зрівняння німецьких гімназій Станиславова та Львова у правах з державними гімназіями. Угрупування повністю перейняло націонал-соціалістичну ідеологію і користало з неофіційної, але відчутної підтримки з боку Німеччини. Однак висуваючи радикальні націоналістичні гасла, партія водночас наголошувала на своїй лояльності до Польської держави, що повністю відповідало політиці Німеччини, спрямованій на врегулювання відносин між обома державами⁴⁸².

⁴⁷⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 218, 353.

⁴⁷⁷ Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 4. S. 419–420; Kowalak T. *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939...* S. 188.

⁴⁷⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 347.

⁴⁷⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 208; Bierschenk T. *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*.

⁴⁸⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 22; Hauser P. *Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2014. S. 23–24.

⁴⁸¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1005. K. 44.

⁴⁸² AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 307; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3874. K. 148; Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków...* S. 136.

На двоякому ставленні німецької меншини до Польщі неодноразово акцентовано у рапортах відділу у справах національностей при МВС, де зазначалося, що попри позірну лояльність до держави, серед німецької меншини все більше поширюються націоналістичні погляди, нарікання на утиски в шкільництві, активізувалася вербувально-пропагандистська кампанія, провокаційні співи, антипольські виступи та бійки з польським населенням⁴⁸³. На антидержавній діяльності Молодонімецької партії наголошував познанський воевода Артур Марушевський (Artur Maruszewski) у донесенні від 15 липня 1936 р. Політичному департаменту МВС. Він рекомендував вжити необхідних заходів для обмеження поширення впливів партії, діяльність якої, на його думку, не відповідає її статуту та мала виражений антипольський і пронацистський характер⁴⁸⁴.

Навіть назвою Молодонімецька партія намагалася дистанціюватися від німецьких партій «старого табору», до яких переважно належали консервативні елементи німецького суспільства. На протистоянні між цими двома політичними угрупованнями, які супроводжувалися взаємним зриванням зібрань, бійками, звинуваченнями в нелояльності до Польської держави, наголошували чиновники у рапортах відділу у справах національностей при МВС⁴⁸⁵. Водночас у них зазначено, що ці протистояння не завдали шкоди німецькості як цілісності, оскільки «національна свідомість пробуджувалася у щораз нових груп німецьких колоністів», а представники обох таборів поширювали свої впливи на нові терени⁴⁸⁶.

Молодонімецька партія опиралася на молодь і радикальні елементи. Її друкованим органом був часопис «Німецькі вісті» («Deutsche Nachrichten»), на сторінках якого польську владу звинувачували в обмеженні розвитку німецького шкільництва, свободи зібрань, непоширенні на німецьких селян аграрної реформи, недопущенні німців до роботи в державних установах і установах територіального та господарського самоврядування. Зауважмо, що такі звинувачення частково висловлювали й члени партій «старого табору»⁴⁸⁷.

З 1935 р. при партії діяло п'ять округів: сілезький із центром у Катовіцах, познанський – у Познані, поморський – у Бидгощі, лодзький – у Лодзі та малопольський – у Львові. Малопольський округ очолював Оскар Дрозд (Oskar Drozd)⁴⁸⁸. Як зазначав радехівський староста у вересні 1935 р., саме О. Дрозд організовував численні зібрання, активно залучаючи місцеву німецьку молодь до лав партії, яку однак вважав слабо свідомою з культурно-освітнього погляду⁴⁸⁹. На квітень 1936 р. на східних теренах Галичини та Волині партія мала 20 осередків з 1035 членами, а загалом по всій Польщі діяло 382 осередки з 43870 членами⁴⁹⁰. Зауважмо, що в рапорті за IV квартал 1935 р. відділу у справах національностей при МВС зазначено, що німецькі партії, які сповідують пронацистську ідеологію, активізували свою діяльність на Волині, у Галичині та центральних воеводствах, провадять там

⁴⁸³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 11–12.

⁴⁸⁴ Ibidem. Sygn. 1005. K. 1–4.

⁴⁸⁵ Ibidem. Sygn. 963. K. 63.

⁴⁸⁶ Ibidem. K. 450.

⁴⁸⁷ Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939... S. 249–256, 297, 336–338.

⁴⁸⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1005. K. 17–18; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 303.

⁴⁸⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2340. Арк. 5.

⁴⁹⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 346; Ibidem. Sygn. 1005. K. 18; Niemcy. Sprawy Narodowościowe. 1936. R. 10. Nr 6. S. 645–646.

вербувально-пропагандистські акції як серед німецького населення, так і серед представників інших національностей, зокрема поляків⁴⁹¹. У звітах також йшлося про те, що серед німецького населення, яке підпало під вплив цієї партії, спостерігався спад лояльності до Польської держави та до місцевого польського населення⁴⁹².

У 1936 р. партія провела з'їзди відділів у Львові, Стрию, Станиславові та Луцьку, у яких брав участь сенатор Р. Візнер, котрий закликав учасників «зберігати вірність народові та землі»⁴⁹³. Зокрема, на зібранні у Винниках Львівського повіту, яке відбулося 19 серпня цього ж року, у своїй промові Р. Візнер закликав до згуртування національної громади, а також вимагав відкриття німецькомовних шкіл із німецькими вчителями. За допомогою віч та агітаційних зібрань партії все частіше вдавалося об'єднувати місцеве німецьке населення, яке дедалі активніше долучалося до політичної діяльності⁴⁹⁴. Особливо успішною виявилася акція «Країна проживання» («Landesaufenthalt»), учасники якої організовували різноманітні імпрези з метою національного пробудження німецьких колоністів, зокрема, в Гартфельді, Винниках, а також інших населених пунктах як Львівського, так і Луцького повітів. У результаті цієї акції створено нові осередки партії, зокрема у Винниках Львівського повіту та в Гнідаві Луцького повіту. Про це йшлося в рапорті відділу у справах національностей при МВС за III квартал 1936 р., де було зазначено, що партія «усвідомлюючи труднощі з залученням нових членів серед слабо національно свідомих німецьких колоністів центральних, південних воеводств і Волині, обрала шлях безпосереднього та довготривалого контакту зі своїми членами із західних воеводств завдяки акції «Країна проживання» і проведення німецькими студентами канікул по селах у літні місяці. Ця акція принесла партії реальні результати – створення нових місцевих осередків»⁴⁹⁵. На випадки агітації німецької гімназійної молоді та студентів вищих навчальних закладів серед німецьких колоністів Галичини, які вирізнялися низьким рівнем національної свідомості та тих, які підпали під асиміляційні впливи, втративши контакти з німецькими осередками з центральних і західних воеводств, звертала увагу польська влада. Урядовці МВС наголошували, що подібна діяльність зумовлює у місцевих німців піднесення політичної активності, відродження національного духу та національної свідомості⁴⁹⁶.

При Молодонімецькій партії діяли також молодіжні секції, якими у Галичині керував Герберт Горгон (Herbert Gorgon). Працюючи з молоддю, організовуючи літні колонії, партія запобігала їхній полонізації, сприяла розвитку німецькомовного шкільництва, освітніх курсів, діяльності мандрівних учителів, а також, як наголошувалося, зокрема, у рапорті відділу у справах національностей при МВС за III квартал 1936 р., залучали до подібних акцій дітей польської національності⁴⁹⁷. Зауважмо, що молодіжні акції партія зазвичай проводила нелегально, оскільки їх відвідували особи молодші 18 років, що було заборонено польським законодавством. Навчання молоді на освітніх курсах також відбувалося таємно, оскільки навчальні програми не відповідали вимогам МВіО, натомість зосеред-

⁴⁹¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 12.

⁴⁹² Ibidem. Zesp. 1180. Sygn. 29. K. 176.

⁴⁹³ Ibidem. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 517.

⁴⁹⁴ Ibidem. K. 346.

⁴⁹⁵ Ibidem. K. 345–346.

⁴⁹⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1392. Арк. 39, 40.

⁴⁹⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 340.

жували основну увагу на популяризації історії Німеччини, німецької культури та традицій, що значною мірою мало сприяти піднесенню національної свідомості німецької молоді⁴⁹⁸.

Періодом активної діяльності партії по всій Польщі стали 1938–1939 рр., особливих успіхів було досягнуто у Галичині, що сприяло кількісному збільшенню членів партії⁴⁹⁹. У 1938 р. Молодонімецька партія виступила з ініціативою об'єднання всіх німецьких політичних сил навколо проблеми розвитку німецькомовного шкільництва, задля цього було організовано спеціальну комісію, до якої залучили членів інших політичних партій. Поряд із гаслами необхідності розвитку німецької мови як основного чинника збереження національної свідомості, політичні діячі наголошували на необхідності вивчення державної мови та виховання дітей на лояльних громадян Польщі⁵⁰⁰.

Вагомий вплив на легальне та нелегальне німецьке шкільництво мала «Спілка для німців за кордоном» («*Verband für das Deutschtum im Ausland*»). Ця організація сприяла обміну кореспонденції між німецькими школами в Польщі та в Німеччині, пересилці шкільних підручників заборонених польською владою, обміну учнями між Німеччиною та Польщею, наданню матеріальної допомоги кращим учням німецьких шкіл, а також наданню допомоги німецьким школам у Польщі, найчастіше приватним, для яких вона нерідко була єдиним джерелом діяльності⁵⁰¹.

Переважаю на Волині також діяв фінансований польським МВС малочислений «Німецький культурно-господарський союз» («*Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund*»)⁵⁰². На початку 1938 р. його було реорганізовано в «Німецький союз у Польщі» («*Vereinigung der Deutschen in Polen*»). Своєю пропольською позицією та критичним ставленням до німецького пронацистського табору в Польщі партія неодноразово наражалася на критику, а то й насилля з боку членів Молодонімецької партії та «Німецької народної спілки в Польщі»⁵⁰³.

Від початку відновлення незалежної Польщі німецька меншина неодноразово намагалася створити єдину загальнонімецьку організацію. Сформоване у 1919 р. «Німецьке товариство» (*Deutscher Verein*) згодом було розпущене польською владою, малоуспішною виявилася також спроба створити в 1921 р. «Союз німців у Польщі» (*Bund der Deutschen in Polen*). Питання про створення об'єднаної німецької організації порушували також на загальнопольській нараді провідних німецьких діячів на початку 1933 р. Натомість 16 жовтня 1934 р. ухвалено рішення про реорганізацію Центрального комітету німців у Польщі (*Zentralausschuss der Deutschen in Polen*), який діяв із 1931 р. на чолі з колишнім сенатором Ервіном Гасбахом (*Erwin Hasbach*), та зміну його назви на Раду німців у Польщі. Організація прагнула зберегти єдність всіх німців Польщі, охороняти їхні культурні, економічні і політичні інтереси⁵⁰⁴. До складу Ради увійшло декілька самостійних

⁴⁹⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 64.

⁴⁹⁹ Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939. S. 97–98.

⁵⁰⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 54.

⁵⁰¹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 155.

⁵⁰² Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. S. 63–64.

⁵⁰³ Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939. S. 100–101.

⁵⁰⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 93; Cygański M. Z dziejów Volksbundu (1921–1932). Opole: Wyd-wa Instytutu Śląskiego w Opolu, 1966. S. 16, 55–65.

угруповань. Насамперед варто згадати Німецьке об'єднання, яке представляло інтереси німців Познанського воєводства та Помор'я. До складу Ради увійшов також створений 8 листопада 1921 р. «Німецький народний союз» (Deutscher Volksbund), який репрезентував сілезьких німців та активно долучився до розбудови німецькомовного шкільництва. «Німецький народний союз» також організовував літні колонії, курси з вивчення німецької мови для дошкільнят (це мало полегшити дітям здачу іспиту при вступі до німецькомовної школи), екскурсії до Німеччини (за червень-липень 1936 р. Німеччину відвідало 4325 осіб) та інші заходи для дітей, які прививали любов до рідної мови та культури, а також сприяли зміцненню національної самосвідомості молоді, надсилав скарги в Лігу Націй через скорочення кількості німецькомовних навчальних закладів, та загалом відстоював культурну автономію німецької меншини⁵⁰⁵. Партійці провадили діяльність також у Галичині, де поширювали політичні впливи, сприяли формуванню у німців почуття національного обов'язку та намагалися вберегти молоде покоління від полонізації⁵⁰⁶. До складу Ради також приєдналися: німецька організація від центральних воєводств – «Німецька народна спілка в Польщі» на чолі з А. Утта, «Німецька народна рада Малопольщі», що репрезентувала німців Малопольщі. Створення Ради німців у Польщі стало важливим кроком на шляху політичного об'єднання німців Польщі. Поза Радою залишилася Молодонімецька партія, хоча ідеологічних розбіжностей між ними не було. Насправді життя німецької меншини Польщі у 30-х роках ХХ ст. проходило під знаком сталого й систематичного підпорядкування всіх його організаційних структур націонал-соціалістичній ідеології, а конфлікти та суперництво між головними націоналістичними політичними організаціями зводилося до боротьби за першість у репрезентації та популяризації націонал-соціалізму⁵⁰⁷.

Протистояння у німецькому таборі спричинило поділ його на дві групи, які активно суперничали одна з одною, змагаючись, з одного боку, за «правовірність» у ставленні до Німеччини, а з іншого – у показній лояльності щодо Польщі. Боротьба тих груп унеможливила об'єднання польських німців в одну партію, натомість всупереч очікуванню польської влади, значно підняла рівень активності німецької меншини та збільшила кількість угруповань, які змагалися між собою. Вона також призвела до того, що опозиційні до націонал-соціалізму партії (соціал-демократи, антифашистські католики та ін.) опинилися на периферії німецького політичного життя в Польщі. Розвиток німецьких пронацистських організацій у Польській державі був наслідком політики «санаційного табору», цьому також сприяло налагодження польсько-німецьких відносин у 1934 р., оскільки відтоді кожна з держав уникала порушення національних питань. Польща відійшла від радикального наступу на права німців і не протистояла спробам гітлеризації німецької меншини, натомість німці демонстрували позірну лояльність до польської влади⁵⁰⁸.

Загострення німецько-польських відносин у 1938–1939 рр., претензії німецького політикуму на західні польські терени поклали край лояльному ставленню німецьких політичних партій до Польщі. З осені 1938 р. розпочався активний пе-

⁵⁰⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 170; AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. К. 3; Ibidem. Sygn. 963. К. 337; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2348. К. 92; Ibidem. Mikrof. B. 18444. Sygn. 2241. К. 72–74; Cygański M. Z dziejów Volksbundu. S. 16, 55–65.

⁵⁰⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2340. Арк. 3.

⁵⁰⁷ Meissner L. Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939. S. 58–59.

⁵⁰⁸ Chojnowski A. Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 218–219, 237.

рехід більшості німецьких політичних і громадських організацій від легальної до конспіративної діяльності, пов'язаної з розбудовою диверсійно-шпигунських осередків. Результатом пропаганди німецьких партій стало те, що поняття німецької національної меншини, яке побутувало в Польщі, було замінено на поняття «етнічна група» («Volksgruppe»). Більшість польських німців перестали трактувати себе польськими громадянами німецької національності, натомість вважали частиною німецького народу, з яким їх поєднували спільний світогляд і приналежність до Німеччини. Також німецькі організації активно провадили агітацію серед українського населення, інформуючи їх про наміри німецького уряду створити незалежну Україну, а також схилиючи їх до організації відділів самооборони для боротьби з поляками. Про це у квітні 1939 р. писали урядовці Люблінського воєводського управління у зверненні до МВС, як один з аргументів необхідності ліквідації організацій «Німецької народної спілки в Польщі», яка провадила антипольську діяльність. Однак жодних офіційних дій проти цієї партії з польського боку вчинено не було. Місцева влада самостійно протидіяла антипольській політиці партії. Зокрема, реакцією на агітацію серед українців Львівського, Станиславівського та Волинського воєводств стали арешти активних діячів «Німецької народної спілки в Польщі» у 1939 р. До того часу Молодонімецька партія майже цілковито перейшла до конспіративної діяльності. Лише в третій декаді серпня 1939 р. польські органи безпеки почали активно протидіяти німецьким диверсійним осередкам у Польщі⁵⁰⁹.

6.2. Освітні питання в діяльності парламенту Польщі

Законодавчий сейм (1919–1922)

Вибори до Законодавчого сейму, призначені на 26 січня 1919 р., зважаючи на польсько-радянську війну 1919–1920 рр. і неврегулювання територіально-адміністративного поділу держави, відбулися лише на колишніх теренах Королівства Польського та Західної Галичини, де мандати здобули 296 послів. Також до Законодавчого сейму ввійшли польські депутати раніше обрані до парламенту Німеччини (16 осіб) та до австрійського парламенту. Лише згодом вибори відбулися в Познаньщині, Білостоцькому та Бельському повітах (червень 1919 р.), на Помор'ї (1920 р.) та Віленщині (1922 р.). Загальна кількість послів зросла до 432⁵¹⁰. Не мали депутатів у польському парламенті Волинське, Поліське та частина Новоградського воєводств, які були приєднані до Польщі за умовами Ризького договору. Проблемним також залишалось представництво східної частини Львівського, Станиславівського та Тернопільського воєводств⁵¹¹.

Вибори принесли успіх польським правим політичним силам, які отримали 37 % голосів виборців, партії центру – 15 %, а лівиця – 34 %⁵¹². Однак з-поміж польських політичних партій, які ввійшли до сейму, жодна не набрала абсолютної більшості голосів виборців: 36 % мандатів здобув ЗЛН, 12 % – ПСЛ «Пяст», а 9 % – ППС. Решта політичних партій мали незначну кількість відсотків голосів виборців. До правого крила сейму, окрім ЗЛН, належала Національно-християнська народна

⁵⁰⁹ Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939. S. 58–64, 110, 127.

⁵¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 2–14; Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 218; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 33.

⁵¹¹ Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави... С. 227.

⁵¹² Турчак О. В. Законодавчий сейм і Мала Конституція 1919 р. ... С. 35.

партія (Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe). Центр представляли послі від ПСЛ «Пяст», Національного робітничого союзу (Narodowy Związek Robotniczy) та інших консервативно-ліберальних партій та організацій. До лівого крила сейму належали ППС, ПСЛ «Визволене», ПСЛ «Лівиця»⁵¹³. Хоча КППР бойкотувала вибори, однак вона в сеймі мала двох своїх представників, які були обрані за списками інших партій: від ПСЛ «Лівиці» Томаш Домбаль (Tomasz Dąbal), а від ППС Станіслав Ланцуцький (Stanisław Łanćucki). У 1921 р. вони утворили Сеймову фракцію комуністичних послів (Frakcja Sejmowa Posłów Komunistycznych)⁵¹⁴.

Серед національних меншин найчисленніше у сеймі була представлена єврейська громада – 11 послами від п'яти партій (2,9 % від загальної кількості парламентарів): від Сіоністської партії в Польщі – 5 послів; «Мізрахі» – 1 посол; «По-алей Ціон» – 1; Єврейської народної партії в Польщі – 2; «Агудат Ізраель» – 2⁵¹⁵. Сіоністські та ортодоксальні депутати об'єдналися на фракційних засадах у Вільне об'єднання послів єврейської національності (Wolne Zjednoczenie Posłów Narodowości Żydowskiej), в якому сіоністський Національно-єврейський посольський клуб (Narodowo-Żydowski Klub Poselski), Клуб Єврейської народної партії в Польщі, Клуб організації євреїв ортодоксів (Klub Organizacji Żydów Ortodoksów) зберегли повну самостійність⁵¹⁶. Оскільки виборів на галицьких і пруських теренах не проводили, то на підставі розпоряджень від 28 листопада 1918 р. щодо Галичини⁵¹⁷ та 7 лютого 1919 р. щодо теренів, які перебували під владою Пруссії⁵¹⁸, до сейму ввійшло ще п'ять послів-євреїв. Двоє з них приєдналися до Клубу конституційної праці (Klub Pracy Konstytucyjnej), двоє – до ППС, один виступав як безпартійний. Через дотримання євреями нейтралітету в польсько-українському конфлікті Л. Райх, який мав мандат від Львова, до сейму не потрапив⁵¹⁹.

Спочатку інтереси німецької меншини в сеймі представляли два депутати від Німецької народної партії – Йозеф Спікерман (Josef Spickermann) і Л. Вольф, якого з огляду на поганий стан здоров'я у листопаді 1919 р. замінив Оскар Фрізе (Oskar Friese). Через те, що у німецьких списках не було кандидатів від соціалістів, частина місцевих німців віддала свої голоси за представників ППС. Лише після виборів 2 травня 1920 р. на Помор'ї до них долучилося ще шестеро депутатів. Відчутну перевагу у цих виборах здобула німецька правниця, яка у виборчій кампанії виступила під гаслами національно-релігійної єдності, висунувши на перший план постулат захисту національних і релігійних прав німців. До сейму були обрані Ернст Барчевський (Ernst

⁵¹³ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... С. 449.

⁵¹⁴ Cimek H. Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. S. 57.

⁵¹⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 110–111; Bacon G. Agudat Israel in Interwar Poland. P. 23–24; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 264–266.

⁵¹⁶ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 81.

⁵¹⁷ Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1918. Nr 18. Poz. 46. S. 109–129.

⁵¹⁸ Dekret w przedmiocie powołania do Sejmu Ustawodawczego Polaków, którzy w 1918 r. posiadali mandat poselski do parlamentu Rzeszy Niemieckiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 193.

⁵¹⁹ Halpern L. Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1931. Warszawa: Drukarnia Techniczna Spółka Akcyjna, 1933. S. 8; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 29.

Barczewski), Карл Дачко (Karl Daczko), Е. Гасбах, Альбрехт Людеке (Albrecht Lüdecke), Густав Гейке (Gustaw Heicke), Йоганн Сплетт (Johann Splett)⁵²⁰.

Українці та білоруси своїх клубів у сеймі не мали. Частково їхні інтереси представляли клуби від німецької та єврейської громад, а також від ПСЛ «Визволене» та ППС, які, зокрема, підтримували подання щодо нищення українського та білоруського шкільництва⁵²¹.

У сеймі діяло спочатку вісім польських клубів і два від національних меншин: єврейський і німецький. Згодом унаслідок перегрупування кількість клубів збільшилася. Послам від меншин у Законодавчому сеймі доводилося працювати у складних умовах. Представників Єврейського клубу не запрошували на зустрічі політичних партій у сеймі з кандидатами на посади прем'єра чи на важливі наради клубів, їхні виступи переривали викриками та звинуваченнями в зраді, заглушували гамором. Однак єврейські депутати використовували всі доступні правові інструменти для діяльності у сеймі: промови, внесення законопроектів, подань та інтерпеляцій. Інтерпеляції використовували всі клуби, з одного боку, як форму парламентського контролю за державним апаратом, а з іншого – як засіб привернути увагу громадськості до актуальних проблем. Проте внесенню інтерпеляцій суттєво перешкоджало те, що, відповідно до регламенту Законодавчого сейму, інтерпеляцію мали підписати не менше 15 послів, так само як і звичайне депутатське подання, а для термінового потрібно було 30 підписів. Відповідно до регламенту, делегувати представників до комісій, виступати на пленумах сейму в межах часу, відведеного для виступів клубів, вносити подання мали право лише ті клуби, до яких входило не менше 12 осіб. З огляду на це представники національних меншин змушені були шукати союзників як серед польських послів з інших клубів, зокрема, ППС та ПСЛ «Визволене», так і між собою. Зауважмо, що відповідне подання щодо створення окремої сеймової комісії з 15 членів для вирішення єврейських питань внесли представники ЗЛН. За підтримки польської лівіці спеціальна комісія з єврейських питань зібралася на засідання двічі. Також ППС внесла низку інтерпеляцій проти антисемітизму, а представники ЗЛН у своїх поданнях, навпаки, звинувачували євреїв у державній зраді. Характерною для Законодавчого сейму була тісна співпраця німецьких і єврейських послів. А до Єврейського кола інколи зверталися українські політики з проханням підтримати подання щодо переслідувань українського шкільництва та закриття громадських організацій⁵²².

Законодавчий сейм розпочав роботу 10 лютого 1919 р., однак через воєнні події, невизначеність державних кордонів, важку економічну ситуацію в державі тощо найважливіші освітні законопроекти, зокрема, про будівництво загальноосвітніх шкіл і про тимчасовий устрій шкільної влади, були представлені у травні 1920 р. Законопроект про будівництво шкіл після першого читання повернули на доопрацювання до освітньої комісії, а законопроект про тимчасовий устрій шкільної влади зумовив критику діяльності МВіО⁵²³. Найбільше зауважень висловили послы

⁵²⁰ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 18–25.

⁵²¹ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 137.

⁵²² Sejm Ustawodawczy (SU). Druki. Nr 119; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 37–41.

⁵²³ SU. Druki. Nr 1602, заłączник; Ibidem. Nr 1761; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 65.

від ПСЛ «Визволене» та ППС, зокрема, вони критикували надмірне розширення повноважень міністра освіти й кураторів. Посол від ППС Юліан Смуліковський (Julian Smulikowski) акцентував на відсутності розвиненої мережі початкового шкільництва, оскільки у державі бракувало як шкільних приміщень, так і кваліфікованих учительських кадрів, а на теренах колишнього Королівства Польського лише 47 % дітей шкільного віку були записані до школи. Він також зазначав, що своєю політикою в освітній сфері уряд загострював міжнародні відносини на південно-східних теренах, оскільки, до прикладу, шкільним інспектором тут міг стати лише прихильник ендеків, вплив яких на цих теренах був найбільшим серед польських партій. Водночас у Галичині діяли т. зв. національні організації, які, перебуваючи під впливом націонал-демократів, без суду і слідства переслідували як українських, так і польських учителів, які підписали декларації виконання своїх обов'язків перед ЗУНР. Ю. Смуліковський також критикував МВіО за відсутність якісних зрушень у створенні нових типів гімназій⁵²⁴. Посол від ПСЛ «Визволене» Ян Возніцький (Jan Woźnicki) закидав чиновникам міністерства те, що вони не вирішують проблему достатньої кількості підручників, осучаснення навчальних програм, не докладають зусиль до покращення матеріального становища вчителів, натомість наділено занадто великими повноваженнями шкільних кураторів тощо⁵²⁵. 4 червня 1920 р. на 153-му засіданні сейму, попри значну критику парламентарів, Закон «Про тимчасовий устрій шкільної влади» ухвалено більшістю голосів польських парламентарів. Серед польських партій не підтримали законопроект здебільшого депутати від ПСЛ «Визволене». По-перше, вони вважали, що цей закон зашкодить розвитку шкільництва, а, по-друге, виступали проти поширення його чинності та влади МВіО на південно-східні терени, де на той час навіть не було офіційно встановлено кордонів Польської держави⁵²⁶.

На початку діяльності сейму однією з важливих освітніх проблем, яку порушували в низці подань та інтерпеляцій, була розбудова мережі початкового шкільництва. Найбільшою перешкодою на шляху реалізації цього завдання стала відсутність шкільних приміщень: частина з них зазнала руйнувань у роки війни, решта були передані на інші цілі, а в деяких місцевостях початкових шкіл взагалі не було. Зокрема, польські послы з цього приводу внесли низку термінових подань: від Клубу ПСЛ «Визволене» та ППС Я. Возніцький, Ю. Смуліковський, Ядвіга Дзюбінська (Jadwiga Dziubińska), Евстахій Рудзінський (Eustachy Rudziński) та ін., які сформулювали подання щодо асигнування урядом коштів на будівництво початкових шкіл⁵²⁷; Стефан Роттермунд (Stefan Rottermund), Міхал Бояновський (Michał Wojanowski), Стефан Солтик (Stefan Sołtyk) та ін. – про негайне забезпечення навчальних закладів відповідними приміщеннями, насамперед початкових шкіл⁵²⁸; Тадеуш Сейб (Tadeusz Seib) – про необхідність відбудови польськомовних шкіл у Галичині з метою запобігання денаціоналізації польської молоді, яка здобувала

⁵²⁴ SU. Spr. sten. z 151 pos. 29 maja 1920 r. Łam. 15–29.

⁵²⁵ Ibidem. Łam. 36–49.

⁵²⁶ SU. Spr. sten. z 153 pos. 4 czerwca 1920 r. Łam. 30–31; Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. Dz. U. 1920. Nr 50. Poz. 304. S. 872–873; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 68.

⁵²⁷ SU. Druki. Nr 312.

⁵²⁸ SU. Druki. Nr 461.

освіту в українських навчальних закладах та ліквідації неписьменності тощо⁵²⁹; парламентарі від ЗЛН вимагали звільнення шкільних приміщень від реквізиції на військові цілі⁵³⁰. Ще 9 липня 1919 р. на 66-му засіданні сейму була схвалена резолюція комісії з відбудови краю та фінансово-бюджетної комісії щодо будівництва нових і ремонту старих шкільних приміщень. Посол від Національного народного об'єднання (Narodowe Zjednoczenie Ludowe) Казимир Сиккульський (Kazimierz Sykulski) та інші парламентарі закликали уряд до якнайшвидшої відбудови знищених війною в Галичині шкіл і завершення будівництва нових шкільних приміщень. 9 липня 1920 р. на 161-му засіданні сейму посли у першому читанні розглянули законопроект про заснування та утримання початкових шкіл, однак з огляду на відсутність відповідного законодавства та коштів у державному бюджеті активних зрушень у цій справі до 17 лютого 1922 р., часу прийняття законів про заснування та утримання початкових навчальних закладів і про будівництво шкіл, не відбулося⁵³¹.

Представники всіх політичних сил у сеймі також намагалися поліпшити матеріальне становище вчителів. Зауважмо, що серед послів було понад 50 педагогів. Значну увагу депутати приділяли проблемам учителів початкових шкіл, які опинилися в найважчому матеріальному становищі. 27 травня 1919 р. сейм ухвалив закон, який урівняв педагогів у правах із державними службовцями та запровадив фіксовану заробітну плату, а також систему надбавок. Однак через те, що весь тягар фінансових витрат, пов'язаних із фінансуванням учителів, ліг на гміни, які, як-от у Галичині, були неспроможні покрити ці витрати, закон не був реалізований. Противники цього закону, зокрема посли від ПСЛ «Лівиці» та ПСЛ «Пяст», були переконані в тому, що фінансувати педагогів повинні не гміни, а треба виплачувати вчителям гроші з державного бюджету. На цьому наголошував посол від ПСЛ «Лівиці» Францішек Кремпа (Franciszek Krempra), який вніс подання щодо вилучення із закону ст. 8 і 9, що стосувалися цього питання, або вразі відхилення більшістю подання, перекласти весь грошовий тягар на державу. Фелікс Кочур (Feliks Koczur) від ПСЛ «Пяст» зазначав, що якщо влада хоче ширити освіту в маси, то повинна перекласти на державу весь фінансовий тягар, оскільки гмінами Галичини це робити не під силу. Натомість посли від ППС, зокрема Ю. Смуліківський вважав, що держава повинна покривати ці витрати лише частково. Іншу частину видатків мала взяти на себе гміна. Депутати від правіці наголошували на неможливості перекладати на державний бюджет додатковий фінансовий тягар, на цьому наполягав посол від Християнського союзу національної єдності (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej) С. Солтик⁵³². Закон про нарахування заробітної плати вчителям початкових шкіл, шкільним інспекторам і заступникам інспекторів ухвалено 13 липня 1920 р.⁵³³ Цього ж дня також переважною більшістю голосів підтримано закон про

⁵²⁹ SU. Druki. Nr 802.

⁵³⁰ Ibidem. Nr 804.

⁵³¹ SU. Spr. sten. z 66 pos. 9 lipca 1919 r. Łam. 38–39; Ibidem. Spr. sten. z 161 pos. 9 lipca 1920 r. Łam. 21; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 73.

⁵³² AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1. Sygn. 114/I-2. K. 4–4a; SU. Spr. sten. z 162 pos. 13 lipca 1920 r. Łam. 43–44, 46–51; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 94, 97–98.

⁵³³ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych, inspektorów szkolnych i zastępców inspektorów szkolnych. Dz. U. 1920. Nr 65. Poz. 434. S. 1131–1135.

заробітну плату вчителів, директорів та інструкторів державних професійних шкіл, педагогів учительських семінарій і семінарій для учителів професійних шкіл⁵³⁴.

Менш дискусійним виявився законопроект про заробітну плату вчителів і директорів державних середніх шкіл, учительських семінарій і препаранд, а також шкільних візитаторів⁵³⁵. Нечисленні поправки до законопроекту були схвалені більшістю голосів. Натомість закон про заробітну плату професорів, інших викладачів і навчально-допоміжного персоналу у державних академічних школах, який був схвалений сеймом у другому та третьому читаннях без обговорення, не поліпшив матеріального становища цих категорій працівників. Саме тому тиск на уряд із вимогою поліпшити матеріальне забезпечення науковців не припинявся до 31 березня 1922 р., аж до прийняття нового закону про заробітну плату професорів і навчально-допоміжного персоналу в академічних школах, який скасував відмінності між оплатою праці різних професійних груп і зміцнив статус викладачів вищих навчальних закладів⁵³⁶.

Належну увагу в поданнях та інтерпеляціях посли приділяли питанням розбудови професійного шкільництва⁵³⁷, головною перешкодою для якої була, зокрема, нестача кваліфікованих учителів та інструкторів. На цьому у своєму поданні, наприклад, наголошувала посол від клубу ЗЛН Зофія Сокольницька (Zofia Sokolnicka), закликаючи уряд посприяти збільшенню кількості нижчих, середніх і вищих професійних шкіл, організації професійних курсів у тих місцевостях, де відсутні умови для відкриття відповідних навчальних закладів, а також підвищувати кваліфікацію педагогів шляхом запровадження відповідних інструкторських курсів, учительських семінарій для викладачів професійних шкіл, видання професійної літератури⁵³⁸. Зауважмо, що 22 лютого 1919 р. на необхідності відкриття професійних шкіл, насамперед для сільських дітей, у своєму виступі в сеймі наголошував член ЗЛН С. Грабський. Обстоюючи відкриття безкоштовних навчальних закладів, він водночас не уточнив, скільки років і в яких школах мало тривати навчання. Тобто йшлося про гарантування здобуття освіти лише на початковому рівні, далі навчання мало продовжуватися в «рільничих і професійних школах для сільської молоді». Як наслідок, посли від лівих партій звинуватили його та праве крило сейму загалом у спробі обмежити доступ сільської молоді до середніх навчальних закладів, які мали залишитися елітарними⁵³⁹. Розвитку професійного, а також початкового та середнього шкільництва відведено важливе місце й у програмі ПСЛ «Пяст», виголошеній у сеймі В. Вітосом 22 лютого 1919 р. Він акцентував на тому, що основну увагу треба зосередити на початковому шкільництві, оскільки саме

⁵³⁴ Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli, dyrektorów, inspektorów państwowych szkół zawodowych oraz seminariów dla nauczycieli szkół zawodowych. *Dz. U.* 1920. Nr 65. Poz. 435. S. 1135–1137.

⁵³⁵ SU. Druki. Nr 1936, załącznik 1.

⁵³⁶ Ustawa z dnia 31 marca 1922 r. o uposażeniu profesorów i pomocniczych sił naukowych w szkołach akademickich. *Dz. U.* 1922. Nr 28. Poz. 226. S. 411–412; Szabllicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 104.

⁵³⁷ SU. Druki. Nr 507; Ibidem. Nr 715; Ibidem. Nr 1005; Ibidem. Nr 1076; Ibidem. Nr 3424.

⁵³⁸ SU. Druki. Nr 512; Szabllicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 84–85.

⁵³⁹ Araszkiewicz F. Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932. S. 75–78; Szabllicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 36.

школа має виховати нове покоління поляків: мудрих, працьовитих, із почуттям громадянського обов'язку. В. Вітос також зазначив, що докладе максимальних зусиль до розбудови мережі професійних шкіл, зокрема рільничих, промислових і торговельних, задля створення в Польщі вітчизняного осучасненого промислу та торгівлі, які будуть пов'язані зі світовими ринками⁵⁴⁰. Однак проблеми професійного шкільництва порушували в сеймі нечасто, переважно в поданнях та інтерпеляціях послів. Натомість прем'єр-міністри у своїх *exposés* рідко торкалися цієї теми. З огляду на це сейм так і не спромігся ухвалити закон про професійне шкільництво, його довелося чекати аж до шкільної реформи 1932 р.

Сеймові дебати стосовно закону про вищі навчальні заклади розпочалися 9 липня 1920 р., після внесення МВіО відповідного законопроекту. Фактично цей закон ухвалили без суттєвих змін. Більшість проголосувала лише за внесення поправки польського посла Генрика Радзішевського (Henryk Radziszewski), яка стосувалася чинних приватних вищих навчальних закладів. Поправки до цього закону вносили двічі – у 1921 і в 1922 рр.⁵⁴¹

Уперше проблема німецького шкільництва, а саме збереження німецькомовних освітніх закладів, була окреслена у промові Й. Спікermana на 11-му засіданні сейму 7 березня 1919 р. Свій перший виступ німецький посол розпочав із запевнення в лояльності німецької меншини щодо Польської держави. Він зазначив: «Лише одного ми вимагаємо: щоб нам залишили в школі, вдома і в Церкві нашу рідну мову, якою спілкуємося від народження і з якою хочемо померти, бо наша моральна сила пов'язана з рідною землею такими ж узами, як і з рідною мовою, яку вважаємо святим спадком по наших батьках і дідах»⁵⁴². Декларацію лояльності від імені німців Польщі євангельського віросповідання 11 березня 1921 р. склав також О. Фрізе, який зазначив, що німецька меншина з приємністю сприйняла проголошення незалежної Польської держави. Водночас парламентар наголосив на фактах зловживань, які місцева влада чинить щодо німців євангельського визнання⁵⁴³. Лояльне ставлення до Польщі, а також скромні вимоги, які зводилися до права використовувати німецьку мову в шкільництві, релігійних інституціях і в приватному житті, характеризували всі наступні виступи німецьких послів аж до часу входження до сейму ще шістьох німецьких депутатів від Помор'я, які, донедавна будши громадянами Німеччини та зберігши з нею сильний емоційний зв'язок, кардинально змінили риторику виступів. Здобувши більшість у німецькому сеймовому колі, який був перейменований на Німецьке об'єднання й очолений Е. Гасбахом, послы почали активно відстоювати права німецької меншини в Польщі. Кардинально змінився тон виступів, парламентарі звинувачували владу у недоотриманні Польщею умов Малого Версальського трактату. Водночас законодавці

⁵⁴⁰ Program Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast». 1919 czerwiec 29, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wyd-a, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 28; Deklaracja PSL Piast w sprawach ogólnych, złożona przez prezesa stronnictwa Wincentego Witosa na posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego. 1919 luty 22, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali S. Giza, S. Lato*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wyd-a, 1967. T. 2: 1918–1931. S. 11.

⁵⁴¹ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 92–93.

⁵⁴² Цит. за: Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 29.

⁵⁴³ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 49–50.

подали низку інтерпеляцій, які стосувалися як загальних, так і конкретних питань: проблем німецьких освітніх закладів на теренах Центральної Польщі та Помор'я. Питань, пов'язаних із ситуацією в німецькому шкільництві Галичини, окремо не порушували. Основною вимогою німецьких депутатів, як і єврейських, об'єднаних у Вільне об'єднання послів єврейської національності на чолі з І. Грюнбаумом, було надання широкої автономії, в межах якої вони погоджувалися підтримувати державну освітню політику⁵⁴⁴. Зауважмо, що німецькі та єврейські послы, а також представники польської лівиці часто підтримували вимоги один одного. Однак, критикуючи польську владу, в опозицію до правлячих урядів вони не переходили і здебільшого підтримували урядові законопроекти⁵⁴⁵.

Активну участь парламентарі брали під час обговорення законопроекту про тимчасовий шкільний устрій. Представники від непольського населення та члени лівих польських політичних партій вимагали, щоб, відповідно до принципу рівності усіх громадян перед законом, вони мали своїх представників в органах місцевого самоврядування та шкільних радах, зокрема в тих регіонах, де переважали меншини. Проявами дискримінації вони вважали відсутність своїх представників у шкільних радах, ускладнений доступ до польських шкіл, ревізування шкільних приміщень, недостатнє фінансування шкіл меншин тощо. Закон про тимчасовий шкільний устрій, на їхню думку, суперечив статтям Малоого Версальського трактату в частині гарантування національних і релігійних прав⁵⁴⁶.

Однією з важливих проблем, яку неодноразово порушували послы від різних політичних сил під час сеймових дебатів, була діяльність релігійних шкіл. Депутати від ЗЛН дотримувалися думки, що школа має давати ґрунтовне релігійне виховання, тобто виховувати не лише «добрих поляків, а й добрих католиків»⁵⁴⁷. Парламентарі від єврейського населення, які були найактивнішими під час розгляду цього питання, вимагали дотримання Польщею статей Малоого Версальського трактату, які гарантували створення релігійних шкіл. Вони сподівалися на фінансову підтримку цих навчальних закладів з боку держави, на цьому 1 червня 1920 р. на 152-му засіданні сейму акцентував, зокрема, єврейський посол С. Гіршгорн, він зазначав, що національні та релігійні меншини мають самі керувати своїм шкільництвом⁵⁴⁸. Член ППС Ю. Смулікоський наголошував на тому, що його політична сила висловлюється проти релігійного шкільництва, натомість підтримує запровадження релігійного виховання в школах⁵⁴⁹.

Гостру критику єврейських і німецьких послів викликали пункти проекту конституції про релігійні школи, які, на їхню думку, порушували релігійні та національні права непольського населення, забезпечуючи привілейоване становище панівній у Польщі католицькій релігії. Зокрема, на цьому у своєму виступі на 217-му засіданні сейму 10 березня 1921 р. наголошував єврейський посол І. Грюнбаум⁵⁵⁰. Положення ст. 124, 125 та 126, відповідно до яких кожен громадянин мав право на те, щоб у

⁵⁴⁴ Szabllicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 37.

⁵⁴⁵ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 31, 42–43.

⁵⁴⁶ SU. Spr. sten. z 150 pos. 28 maja 1920 r. Łam. 10–53; Szabllicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 138.

⁵⁴⁷ Adamski S. Szkoła wyznaniowa czy mieszana. Poznań: Księgarnia Społeczna, [1921]. S. 3.

⁵⁴⁸ SU. Spr. sten. z 152 pos. 1 czerwca 1920 r. Łam. 14–21.

⁵⁴⁹ Ibidem. Łam. 38–39.

⁵⁵⁰ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 59.

загальноосвітній школі його дітей навчав і виховував учитель такого ж віросповідання, запроваджувалося обов'язкове навчання релігії у початкових і середніх школах, які фінансувала держава чи органи самоуправління, нівелювалися поправками до Конституції. Запропоновану членом ЗЛН Казимиром Лютославським (Kazimierz Lutosławski) поправку у конституційній комісії підтримав єврейський парламентар Саломон Вайнцігер (Salomon Weinzieher), який на той момент заступав І. Грюнбаума, не до кінця усвідомлюючи, що К. Лютославський мав на меті розділити учнів різних національностей і заборонити учителям від національних меншин навчати у польських школах. Єврейський посол сподівався, що це положення може бути використане на користь єврейського шкільництва⁵⁵¹. Ситуацію роз'яснила поправка до ст. 121, внесена на другому засіданні комісії, яка й викликала найбільше критики. У поправці йшлося про те, що винятки, зумовлені надто малою кількістю дітей релігійних меншин чи браком відповідних учительських кадрів, будуть узгоджені окремим законом⁵⁵². За вилучення цих положень виступили послы від ППС, ПСЛ «Пяст» і сіоністи, для яких національна освіта була найважливішим тереном реалізації національно-культурної автономії⁵⁵³. Перші побоювалися запровадження релігійних шкіл, зокрема посол від ПСЛ «Пяст» Владислав Кернік (Władysław Kiernik) наголошував, що релігійна школа створює гетто, розвиває сепаратизм і ділить державу на різноманітні касти⁵⁵⁴, другі – що реалізація цих статей, з одного боку, призведе до усунення єврейських учителів із державних шкіл і створить передумови для того, щоб не відкривати релігійні школи для національних меншин, а з іншого – що запровадження підтриманого урядом релігійного шкільництва зміцнить позиції ортодоксальних політиків, які виступали проти вилучення ст. 126, а також унеможливить запровадження прогресивного національного виховання. Єврейський парламентар І. Грюнбаум зазначив, що уряд не зможе відкрити таку кількість учительських семінарій, яка б забезпечила педагогічними кадрами школи єврейського, протестантського чи православного населення. Натомість працювати у польських школах учителям некатоліцького віросповідання забороняли. З огляду на те, що ця проблема спричинила гострі дискусії в сеймі, в остаточному варіанті Конституції пункту про релігійні школи не було⁵⁵⁵.

Нерідко у полеміці з освітніх питань виявлялися відмінності в поглядах єврейських послів: одні з них підтримували розвиток шкіл з мовою навчання іврит, інші – їдиш, частина виступала за релігійні навчальні заклади, а решта – за світські. До прикладу, ці відмінності увиразнилися під час обговорення 27 січня 1922 р. звіту освітньої комісії щодо законопроекту про створення, утримання та будівництво загальноосвітніх шкіл. Посол від сіоністського руху Ігнацій Шпіпер (Ignacy Schiper) у виступі наголосив на тому, що МВіО і шкільні кураторії зумисне чинили перешкоди розвитку єврейських шкіл із мовою навчання їдиш. Йшлося про закриття цих навчальних закладів, перешкоджання у виданні концесій чи про примусову зміну мови навчання в цих школах на іврит чи польську з огляду на нібито поширення у них

⁵⁵¹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 98–99; Żyndul J. Państwo w państwie?... S. 125–126.

⁵⁵² SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 71; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 138–139.

⁵⁵³ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 94.

⁵⁵⁴ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 29–30.

⁵⁵⁵ SU. Spr. sten. z 217 pos. 10 marca 1921 r. Łam. 69–76; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 99.

соціалістичної ідеології. Він звинуватив уряд у підтримці хедерів, які потребували реформування, а також навів низку прикладів утисків світського єврейського шкільництва з мовою навчання їдиш⁵⁵⁶. І. Шіпер акцентував на необхідності збільшення матеріальної та законодавчої допомоги не лише хедерам, а й світським школам, на його думку, ця допомога була недостатньою⁵⁵⁷. На засіданні 7 лютого 1922 р. єврейський посол Ушер Мендельсон (Uszer Mendelsohn), протестуючи проти висловлювань І. Шіпера щодо шкідливості хедерів із суспільно-виховного погляду та підтримку їх урядом лише через те, що вони дають євреям мінімальні знання, заявив, що упродовж тисячоліття школи цього типу поширюють знання серед євреїв, вони є тією виховною інституцією, яка «виховує морально та суспільно здоровий елемент»⁵⁵⁸. У подібних заявах свого колеги він убачав наступ на ортодоксальне єврейство.

Посли від національних меншин наголошували на важливості закону про публічні загальноосвітні школи для національних і релігійних меншин, а також звертали увагу на спроби уряду відтермінувати його ухвалення. Попри певні суперечності єврейські депутати одноставно підтримали звернення І. Шіпера до уряду з вимогою впродовж двох місяців внести відповідний законопроект, однак, хоч звернення підтримали послы від інших національних меншин, сеймова більшість відхилила його⁵⁵⁹. Уряд і польські партії не вважали закон про організацію шкіл для національних і релігійних меншин потрібним, у зв'язку з цим представники непольського населення самі підготували відповідний проект закону, що був внесений до сейму 10 лютого 1922 р. Вільним об'єднанням послів єврейської національності за підтримки семи німецьких депутатів, окрім О. Фрізе⁵⁶⁰. У ст. 1 законопроекту йшлося про те, щоб «у гмінах, де проживало не менше 40 дітей шкільного віку одної національності або віросповідання, для них мали бути засновані окремі публічні загальноосвітні школи з рідною мовою викладання меншини». Ступінь організації школи мала регулювати ст. 6, де йшлося про те, що у випадку, якщо у гміні не буде потрібної для відкриття школи кількості учнів однієї національності чи віросповідання, то дозволено об'єднувати сусідні гміни за умови, що дорога дитини з дому до школи не перевищуватиме 3 км. Відповідно до ст. 2, ці школи мали бути введені до загальної шкільної мережі⁵⁶¹. Отже, цей законопроект передбачав, що в державних початкових школах усім дітям будуть забезпечені умови для навчання мови та релігії рідною мовою, а представники від національних меншин матимуть вирішальний вплив на виховання учнів. Цей пункт викликав найбільше застереження влади, яка відводила особливе значення формуванню світогляду школярів. Законопроект так і не був ухвалений⁵⁶².

Оскільки в період діяльності Законодавчого сейму німецьке шкільництво перебувало в порівняно кращому становищі, ніж єврейське чи українське, то подань

⁵⁵⁶ SU. Spr. sten. z 281 pos. 27 stycznia 1922 r. Łam. 48–53.

⁵⁵⁷ Ibidem. Łam. 50, 53.

⁵⁵⁸ SU. Spr. sten. z 283 pos. 7 lutego 1922 r. Łam. 4; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 100.

⁵⁵⁹ Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 140.

⁵⁶⁰ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 76.

⁵⁶¹ SU. Druki. Nr 3361; Ibidem. Nr 3361, załącznik 1; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 43; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 106.

⁵⁶² Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 76–77.

та інтерпеляцій з освітніх питань від німецьких депутатів надійшло менше, ніж, приміром, від єврейських. Так, німецький посол К. Дачко спільно з іншими членами клубу вніс 24 лютого 1922 р. термінове подання, вимагаючи від уряду поширення залізничних пільг на учнів усіх шкіл, а не лише державних чи приватних до них у правах навчальних закладів⁵⁶³. Це подання мало сприяти розвитку приватного шкільництва, заохотити батьків віддавати дітей до шкіл цього типу. Подання підтримали також польські парламентарі від партій центру в сеймі, зокрема, Міщанського об'єднання, ПСЛ «Пяст», Клубу конституційної праці⁵⁶⁴.

На засіданнях Законодавчого сейму послы порушували також такі важливі й гострі проблеми: переслідування шкільництва національних меншин і закриття культурно-освітніх товариств і організацій, арешти громадських діячів тощо. Наприклад, на прохання українських послів Єврейське коло 8 листопада 1921 р. внесло інтерпеляції про закриття української школи в Тростянці Луцького повіту, про переслідування українських і єврейських шкіл на Волині, реквізицію шкільних приміщень тощо. Ще одна інтерпеляція, внесена єврейськими депутатами 22 квітня 1922 р. на прохання українців, стосувалася закриття філії «Просвіти» в Мацейові (зараз Луків)⁵⁶⁵.

Інтереси шкільництва національних і релігійних меншин відстоювали не лише їхні послы, які вносили численні подання та інтерпеляції щодо репресій єврейського, українського, німецького, білоруського шкільництва, переслідувань учителів, невиконання статей міжнародних договорів і Конституції 1921 р., які гарантували права національним меншинам, а й послы від лівого крила польських партій у сеймі. Так, парламентар від ПСЛ «Визволене» Е. Рудзінський 5 травня 1922 р. на 303-му засіданні сейму вимагав чіткого визначення державної політики щодо національних меншин. Він наголошував на помилковості як національної, так і освітньої політики щодо непольського населення т. зв. східних кресів, наслідком якої стало зростання антипольських настроїв. Застосована владою політика репресій призвела до необґрунтованого зменшення кількості навчальних закладів національних меншин, зокрема білоруських, закриття газет і часописів, економічних утисків тощо. Е. Рудзінський наголосив, що політика Польської держави щодо українців, білорусів, євреїв повинна відповідати духові та основним положенням Конституції 1921 р. стосовно гарантування прав меншин⁵⁶⁶. Послы від ППС Антоні Залевський (Antoni Zalewski) і С. Ланцуцький, наголошуючи на колонізаційній політиці Польщі у Галичині, спрямованій на штучну полонізацію краю, наводили приклади дискримінації українського шкільництва, звільнення з роботи українських учителів, масового переміщення їх на етнічні польські терени, заміни українських педагогів польськими, закриття шкіл тощо. Водночас депутат А. Залевський акцентував на тому, що Польщі треба змінити національну, освітню та економічну політику щодо т. зв. східних кресів, оскільки місцеве польське населення не думає про поширення польськості, а лише про збереження власних маєтків. Держава зобов'язана зацікавити національні меншини у зміцненні позицій Польщі, зробити державу привабливою для непольського населення по іншу сторону кордону, продемонструвати

⁵⁶³SU. Druki. Nr 3378.

⁵⁶⁴Falowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 43.

⁵⁶⁵Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 41.

⁵⁶⁶SU. Spr. sten. z 303 pos. 5 maja 1922 r. Łam. 40–42, 47.

демократичність та лояльність щодо меншин, замінити політику денационалізації політикою толерантності та мирного співіснування народів⁵⁶⁷.

Від імені послів із ППС І. Дашинський 29 травня 1922 р. запропонував прийняти законопроект автономного устрою Східної Галичини, в якому йшлося про створення автономної території з власним сеймом і відповідальним перед ним крайовим урядом, а також із забезпеченням свободи розвитку для населення цієї території. Як зазначав дослідник І. Райківський, ППС пропагувала концепцію державної асиміляції, що передбачала забезпечення українському народові рівноправ'я і свободи в національному, економічному та культурному розвитку, з метою прив'язання його до платформи польської державності⁵⁶⁸. Навіть якщо більшість парламентарів і підтримала б цей законопроект, то урядовцям було б складно його реалізувати. До речі, сама згадка про ймовірне внесення законопроекту про автономію українських теренів викликала масові протести польської спільноти. Водночас влада побоювалася, що польське населення, яке залишиться в межах новоствореної автономної території, зазнаючи тиску з боку української більшості, у випадку внутрішньої або зовнішньої загрози, не зможе забезпечити належної підтримки польській державності.

Наприкінці каденції Законодавчого сейму єврейські послі виступили з інтерпеляцією, яка підсумовувала ситуацію в єврейському шкільництві. У ній стверджувалося, що єврейські навчальні заклади не отримували матеріальної допомоги від державних і місцевих органів влади, що суперечить ст. 9 Малого Версальського договору (хоча незначні кошти й були виділені на його розвиток, однак повністю ст. 9 договору так і не була реалізована). В інтерпеляції зазначено, що євреї сплачують податки державі, однак утримувати шкільництво змушені за власні кошти⁵⁶⁹. Більшість із численних скарг послів від національних і релігійних меншин, які стосувалися неналежного розвитку і матеріальної підтримки різних освітніх закладів, залишалися без відповіді.

Сейм першої каденції (1922–1927)

Розподіл політичних сил у сеймі першої каденції дещо різнився від попереднього скликання. Польську правницю представляв найбільший клуб ЗЛН, який здобув 98 мандатів, до правих сил також належали Християнсько-національний клуб (Klub Chrześcijańsko-Narodowy) – 27 мандатів, християнська демократія – 44. ПСЛ «Пяст» здобуло 70 мандатів. Ліве крило представляли Парламентський союз польських соціалістів – 41 мандат, ПСЛ «Визволене» – 48, а сеймова фракція Союзу пролетаріату міст і сіл – 2. Інші партії мали 26 мандатів⁵⁷⁰.

⁵⁶⁷ SU. Spr. sten. z 303 pos. 5 maja 1922 r. Łam. 74, 79–81, 99; Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. S. 140–141.

⁵⁶⁸ Райківський І. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918–1939 рр. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 73.

⁵⁶⁹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 100.

⁵⁷⁰ Алексієвець Л. Парламентські вибори 1922 р. та особливості діяльності сейму та сенату першого скликання II Речі Посполитої. *Україна-Європа-Світ: міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2010. Вип. 4. С. 119–134; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 135.

На виборах національні меншини здобули 88 мандатів, тобто 20 % від загальної кількості. Блок національних меншин (Blok Mniejszości Narodowych) отримав 66 мандатів до сейму та 23 до сенату. Загалом євреї мали 35 мандатів до сейму і 12 до сенату, українці – 25 і 6 відповідно, німці – 17 і 5, білоруси – 11 і 3⁵⁷¹. Однак, попри вдалу спільну участь у виборах, з початком роботи сейму Блок національних меншин фактично перестав діяти, представники різних національностей співпрацювали лише з окремих питань, зокрема в освітній сфері. Українські послы найчастіше взаємодіяли з білоруськими, оскільки їхні виборці перебували в подібному до українців політичному, економічному та суспільному становищі⁵⁷².

З 35 мандатів до сейму та 12 до сенату у Східній Галичині євреї здобули 15 та 4 відповідно, частково через бойкот виборів українськими політичними партіями. А вже 10 вересня 1922 р. Українська Національна Рада (найвищий орган ЗУНР) ухвалила відозву «До населення Галицької землі», в якій закликала українців бойкотувати вибори до сейму та сенату Польщі. До бойкоту приєдналася і частина Комуністичної партії Східної Галичини, а інша її частина, переважно поляки та євреї, взяли участь у виборах спільно з КППП. Загалом у виборах до сейму взяли участь 38,2 % виборців Східної Галичини, а до сенату – 35,3 %⁵⁷³. Зауважмо, що єврейські політичні партії від Галичини таки долучилися до виборів попри заклики українських політиків та громадських діячів бойкотувати їх, зважаючи на збройну окупацію краю польською владою. Своє рішення єврейські політичні діячі аргументували необхідністю відстоювати інтереси єврейського народу, права якого постійно порушують⁵⁷⁴. У західній частині Галичини євреї мали лише 3 мандати. Загалом Сіоністська партія в Польщі мала 15 депутатів у сеймі й 5 senatorів, «Мізрахі» – 6 і 1 відповідно, «Гітахдут» – 4 й 1, «Агудат Ісраель» – 6 і 3, Центральна спілка купців (Centrala Związku Kupców) – 1 і 2, безпартійні та Єврейська народна партія в Польщі – 2 та 1 відповідно⁵⁷⁵. Єврейські партії сформували такі клуби: Клуб послів і senatorів Тимчасової єврейської народної ради (Klub Posłów i Senatorów Tymczasowej Żydowskiej Rady Narodowej) – 13 депутатів до сейму і 4 senatorи; Союз єврейських послів і senatorів Східної Мало-польщі (Związek Żydowskich Posłów i Senatorów Małopolski Wschodniej) – 15 і 4 відповідно; Клуб послів і senatorів «Миру Вірним Ізраїлю» (Klub Posłów i Senatorów «Szlojmej Emunej Isroel») – 5 і 2; Клуб послів і senatorів Центральної спілки купців (Klub Posłów i Senatorów Centrali Związku Kupców) – 1 і 2; Клуб Єврейської народної партії (Klub Żydowskiego Stronnictwa Ludowego) – 1. Клуб послів і senatorів Тимча-

⁵⁷¹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 200; Ibidem. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 111–112; Sejm i Senat. *Biuletyn Polityczny*. 1927. Nr 2–3. S. 156.

⁵⁷² Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 154; Halpern L. Polityka żydowska w Sejmie i Senacie... S. 20.

⁵⁷³ Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 72–73; Соляр І. Виборчі кампанії українських партій до парламенту Польщі (1922–1938 рр.): порівняльний аналіз. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 96.

⁵⁷⁴ AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 199; Українська Національна Рада Східної Галичини проти наміру переведення виборів до польського союму у Варшаві на території Східної Галичини. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*. Документи і матеріали: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Т. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. Т. 2. С. 27–29.

⁵⁷⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18479. Sygn. 2276. K. 111–112; Urbanowski Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 264–268; Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западной Украины в 1919–1939 гг.

сової єврейської народної ради був поділений на дві фракції, одну з них сформували члени Сіоністської партії, іншу – політики від «Мізрахі»⁵⁷⁶.

2 грудня 1922 р. єврейські політичні сили об'єдналися в Єврейське коло в сеймі та сенаті (8 % усіх депутатів). Єврейські послы мали змогу самостійно вносити подання та інтерпеляції, а також увійшли до всіх комісій. Через розбіжності під час виборів до кола не приєднався лише представник від Єврейської народної партії в Польщі, який створив власний клуб під однойменною назвою⁵⁷⁷. Євреї були добре підготовлені до парламентської діяльності, оскільки із 47 осіб (34 послы і 13 сенаторів) 36 мали вищу освіту, з них 17 були правниками. У сенаті єврейські послы також створили власне коло. Однак умови праці в сенаті були значно кращі, ніж у сеймі, тут рідше спалахували емоції, атмосфера була значно спокійніша. У сенаті, де обговорювали закони, ухвалені сеймом, виступи були значно коротшими, а засідань наполовину менше⁵⁷⁸.

У голосуваннях стосовно загальнодержавних питань представники Єврейського кола були ближчими до представників польської лівиці, натомість у загальноєврейських справах завжди голосували солідарно, незалежно від голосування неєврейських партій. У багатьох питаннях вони виступали спільно з послами від інших національних меншин. Однак ставлення польської правиці до єврейських депутатів було зверхнім і ворожим. Після травневого перевороту 1926 р. простежувався певний спад активності єврейських парламентарів. Здебільшого вони концентрували увагу на обговоренні бюджетних питань. Зумовили таку поведінку послы зростання напруженості серед єврейських парламентських партій, а також стабілізація загальнополітичної ситуації в державі, зменшення антиєврейських виступів, спад напруги у взаєминах із польською правицею, яка зосередила свою увагу на представниках нової влади тощо⁵⁷⁹.

Між партіями Єврейського кола простежувався своєрідний розподіл відповідно до проблем, якими займалася та чи та партія. Так, сіоністи, які домінували, вирішували національні та політичні питання, парламентарі від єврейської купецької організації – економічні питання. Релігійними проблемами, зокрема релігійним шкільництвом, опікувалися члени партії «Агудат Исраель», які, хоч прагнули налагодити добрі відносини з польською владою, однак під час голосувань підтримували своїх колег по колу⁵⁸⁰.

Українські політичні партії Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся активно взяли участь у виборах. Бойкот виборчої кампанії на цих теренах не мав сенсу, оскільки право Польщі на ці терени було закріплене Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею та Ризьким мирним договором 1921 р. між Польщею та радянськими республіками⁵⁸¹. З погляду міжнародного права на території Східної Галичини вибори до сейму та сенату в 1922 р. були незаконними, оскільки за рішенням Найвищої ради Паризької мирної конференції Польську державу вважали лише тимчасовим окупантом цих земель. За допомогою виборів польські

⁵⁷⁶ Halpern L. *Polityka żydowska w Sejmie i Senacie...* S. 20; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 136.

⁵⁷⁷ Fałowski J. *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej...* S. 22.

⁵⁷⁸ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 157.

⁵⁷⁹ *Ibidem*. S. 152, 154.

⁵⁸⁰ Bacon G. *Agudat Israel in Interwar Poland*. P. 26–31.

⁵⁸¹ Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 73.

урядовці намагалися поставити інші держави перед доконаним фактом і закріпити анексію краю, продемонструвавши, що його населення визнає польську владу. Як наслідок, більшість українських партій вирішили бойкотувати вибори⁵⁸². У краї участь у виборах взяли лояльні до польської влади українські політичні партії, які отримали збірну назву «хлібороби» та об'єдналися в Український селянський клуб, а також Українська аграрна партія та Українська партія праці. Вони здобули 5 мандатів послів (1,1 %) ⁵⁸³. Натомість українські політики Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, котрі в серпні 1922 р. увійшли до складу Блоку національних меншин, об'єднавшись із євреями, білорусами, німцями й росіянами, здобули 20 місць у сеймі (4,6 %) та 6 у сенаті й утворили Український клуб на чолі з А. Васильчуком⁵⁸⁴. Українці цих регіонів виявили високу політичну свідомість, оскільки на Волині не був обраний жоден польський кандидат. На конференції українських послів і сенаторів, обраних за списком Блоку національних меншин, яка відбулася 22 листопада 1922 р. у Ковелі, створено УПР. Її сформували Український посольський і сенатський клуби, сеймовий клуб очолив прибічник співпраці з урядом А. Васильчук (з 22 березня 1923 р. опозиційно налаштований до уряду Самійло Підгірський⁵⁸⁵), а сенатський – Олександр Карпінський⁵⁸⁶. До складу УПР увійшли представники як від лівих партій, зокрема від Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, так і від правих, яких об'єднувало прагнення захистити національні права та інтереси українців Польщі. Для внесення подань, інтерпеляцій, збору матеріалів УПР створила шість комісій: шкільну (очолив М. Черкавський), церковну, рільничо-економічну, самоуправну, політично-адміністративну, пресову. Важливою ділянкою діяльності Українського сеймового клубу була участь у сеймових комісіях: освітній (С. Хруцький, Сергій Козицький), адміністративній, морській, охорони праці, відбудови краю, суспільної опіки, петиційній, правничій, торгівлі та промислу, громадських робіт, казначейсько-бюджетній, військовій, закордонних справ тощо. Діяльність у комісіях давала українським послам змогу впливати на їх кінцеві висновки та рішення, а також порушувати українські питання під час обговорень конкретних проблем,

⁵⁸² Зайцев О. Ю. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994. С. 12–13.

⁵⁸³ AAN. Zesp. 463. Sygn. 298. K. 22–23; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 6. S. 567; Береґей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 360; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 342; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 218.

⁵⁸⁴ Пеленський З. Між двома конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 505; Алексієвець Л. Парламентські вибори 1922 р. ... С. 119–134; Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1998. № 1 (2). С. 63; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 221.

⁵⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22–23; Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 74.

⁵⁸⁶ Конференція українських послів і сенаторів в Ковлю. *Наше життя*. Холм, 1922. Ч. 13. 26 листопада; Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna... S. 221–222.

що згодом широко коментували в українській і польській пресі⁵⁸⁷. Однак 9 вересня фракція «Сельробу», виступаючи проти домінування в УПР угодовської політики УНДО, повідомила маршала сейму про утворення окремого Парламентського клубу Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання («Сельроб»). Загалом у листопаді 1927 р. українські депутати й сенатори розподілялися так: УПР під керівництвом УНДО мала 10 послів і 5 сенаторів, Клуб «Сельробу» – 5 і 1 відповідно, Український селянський клуб – 2 послі. До Комуністичної посольської фракції входили 4 українських депутати та 4 були позафракційними. Зауважмо, що до Комуністичної посольської фракції, окрім українців, належало по одному польському та єврейському послу⁵⁸⁸. За час діяльності сейму першої каденції українські парламентарі внесли 104 інтерпеляції та 50 подань⁵⁸⁹.

Парламентарі від Галичини створили окремий Український селянський клуб Східної Малополющі «Хлібороби», який очолив священик М. Ільків. Польський уряд критично оцінював діяльність цього клубу, зокрема В. Вітос зазначав, що М. Ільків, використовуючи у власних інтересах інших депутатів, не подавав жодних конструктивних пропозицій щодо поліпшення становища українського населення, натомість шантажував уряд і партії, вимагаючи за голоси клубу оплату готівкою, субвенціями, концесіями тощо. А не отримавши бажаних винагород, виходив на трибуну і розповідав про кривдження українців у Польщі. Щоправда, доказів отримання «Хліборобами» будь-яких грошових винагород від уряду чи польських партій, які б підтвердили слова В. Вітоса, немає⁵⁹⁰.

Інтереси німецької меншини Польщі представляли у сеймі 5 послів від Сілезії, по 4 від Лодзького воеводства та Великопольщі, 2 від Помор'я та по одному від Варшавського воеводства і від Волині, загалом 17 осіб. Солідарні з українцями, які бойкотували вибори, німецькі партії не сформували власного списку в Галичині. Серед німецьких послів шестеро належали до «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі», з цією партією також був пов'язаний посол від Волині⁵⁹¹. Після її ліквідації, у травні 1924 р. була створена «Німецька народна спілка в Польщі», яка представляла інтереси німецького населення з теренів колишнього Королівства Польського, Центральної Польщі та Волині⁵⁹². Відмінності у віросповіданні німецького населення Сілезії вплинули на його партійну диференціацію. Так, троє послів представляли сілезьку Німецьку народну католицьку партію, послі протестантського віросповідання від цього ж сілезького угруповання входили до складу Німецької партії (Deutsche Partei). Ці партії співпрацювали в Сілезькому сеймі в межах спільного клубу. Троє німецьких парламентарів були соціалістами, однак належали до різних політичних партій: Німецької робітничої партії (Deutsche Arbeitspartei) та Німецької соціал-демократичної партії Польщі (Deutsche Sozialdemokratische Partei Polens). Культурно-історичні відмінності, зумовлені особливостями

⁵⁸⁷ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 154–156.

⁵⁸⁸ Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 354, 356; Cimek H. Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym... S. 58.

⁵⁸⁹ Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego. II Rzeczypospolita. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1989. T. 2. Cz. 2. S. 339.

⁵⁹⁰ Witos W. Moje wspomnienia. S. 26; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 157.

⁵⁹¹ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 158.

⁵⁹² Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 55.

формування соціалістичного руху на теренах колишнього Королівства Польського та на землях, що перебували під владою Пруссії, ускладнили об'єднання німецької лівих. Попри це обидві партії мали подібні суспільні завдання, обстоювали права національних меншин, а також виступали за надання культурної автономії німецькому населенню Польщі (задля збереження та розвитку німецької національної самобутності передбачали створення та утримування різних наукових закладів і бібліотек, організацію наукових відчитів та курсів, театральних вистав і концертів, надання матеріальної допомоги учням та педагогам тощо)⁵⁹³.

Попри ідеологічні відмінності німецькі послы, керуючись національними інтересами, об'єдналися у спільний сеймовий клуб, який очолив лідер «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі» Е. Науманн. До клубу увійшли всі політичні партії, які представляли німецьку меншину, – від правих до соціалістів. Сенатський клуб Німецького об'єднання, який мав п'ять членів, очолив Е. Гасбах, його заступником став Т. Щепонік, член різноманітних учительських організацій, автор статей на педагогічну та політичну тематику⁵⁹⁴. Спільною політичною платформою німців була боротьба за здобуття національної автономії та гарантування прав німецькій меншині. Зокрема, на цьому наголосив Артур Кроніг (Arthur Kronig) у виступі в листопаді 1922 р. на з'їзді лодзької Німецької робітничої партії. Причини участі німецьких соціалістів у блоці з німецькими правими партіями та представниками національних меншин, а не з польською ППС, він пояснив тим, що ППС як правляча партія «для німецьких робітників і меншин нічого не робила»⁵⁹⁵.

Освітні питання посідали важливе місце в діяльності українських, німецьких і єврейських парламентарів. Так, німецькі послы намагалися розширити молодому поколінню доступ до рідної мови та культури у державних школах. Вони прагнули створити максимально відмежовану від польської влади, однак субсидійовану державою, мережу німецьких навчальних закладів. Шкільне самоврядування, якого домогалися представники всіх парламентських партій національних меншин, мало уможливити організаційну програму та кадрову самостійність шкільництва непольського населення⁵⁹⁶.

Українські депутати вперше порушили освітні питання під час дискусії над експозе прем'єр-міністра В. Сікорського 23 січня 1923 р. Від імені Українського сеймового клубу виступив із декларацією С. Підгірський. Хоча у декларації й акцентовано на тому, що українські землі були приєднані до Польщі без згоди на це автохтонного українського населення, вона була поміркована (зауважмо, що на початку каденції сейму лояльне ставлення до польської влади було характерним для усієї УПР). С. Підгірський наголосив на тому, що основним прагненням українців є відбудова незалежної Української держави, однак з огляду на фактичний стан речей вони готові до співпраці як з польським народом, так і з іншими народами, які населяють міжвоєнну Польщу. Зі свого боку польська влада мала б забезпечити українцям Волині, Підляшшя, Поділля, Холмщини та Галичини належні умови для реалізації їх права на самовизначення, тобто надати повну свободу розвитку в

⁵⁹³ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 158; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 35. K. 30–32; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 57–58.

⁵⁹⁴ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 80–82.

⁵⁹⁵ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 45–46; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 52.

⁵⁹⁶ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 166.

усіх сферах життя⁵⁹⁷. Депутат також відзначив необхідність відкриття державних початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання та ліквідації утраквістичних навчальних закладів, запровадження української мови у школах на всіх теренах, де проживають українці, заснування українського університету в Холмі, створення належних умов для розвитку приватного українського шкільництва⁵⁹⁸. У виступі С. Підгірський свідомо оминув проблеми Східної Галичини, зокрема у шкільництві, не хотів загострювати відносини з польською владою. На освітніх проблемах Волині, Полісся та Підляшшя у своєму виступі на засіданні сеймової освітньої комісії 23 квітня 1923 р. зосередився також С. Козицький. Оминаючи галицьке шкільництво, він наголосив на потребі відбудови на Волині, Підляшші та Поліссі зруйнованих у роки війни українських шкіл і висловився проти примусового усунення з посад учителів-українців чи заміну їх лояльними педагогами, здебільшого польської національності⁵⁹⁹. Однак згодом, розчарувавшись у політиці лівоцентристського уряду В. Сікорського, який обмежував права національних меншин в освітній сфері, перешкоджав діяльності українських культурно-освітніх товариств тощо, 26 травня 1923 р. УПР офіційно перейшла в опозицію, проігнорувавши прохання ППС і ПСЛ «Визволене» підтримати чинний уряд на противагу сформованій правоцентристській більшості⁶⁰⁰. Наступні виступи українських полісів щодо дій влади в освітній сфері звучали вже більш критично, а брак конкретних позитивних результатів парламентської діяльності призвів до радикалізації низки парламентарів. Наприклад, у квітні 1923 р. депутатського імунітету було позбавлено М. Луцкевича, наближеного поглядами до Комуністичної партії Східної Галичини. У травні цього ж року всередині Українського клубу створено соціалістичну фракцію з дев'яти парламентарів на чолі з Павлом Васиньчуком, пов'язану з УСДП. У лютому 1924 р. ці послі створили окремих клуб – Українську соціал-демократичну фракцію, однак час її виникнення збігся зі заборонаю діяльності УСДП. Як наслідок, четверо з цих послів приєдналися до Комуністичної посольської фракції, зокрема і Яків Войтюк, який під час дискусії над бюджетом 13 червня 1924 р. наголошував на цілковитій ліквідації урядом українського шкільництва на Холмщині та зменшенні кількості українських навчальних закладах на Волині та Поліссі⁶⁰¹. Решта членів Української соціал-демократичної фракції згодом створили партію Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз». Натомість більш помірковані представники Українського клубу намагалися налагодити контакти та

⁵⁹⁷ Деклярація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 44–45; Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки). Київ: ФАДА, ЛТД, 2002. Т. 2. С. 193–194.

⁵⁹⁸ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 65, 70; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 344; Турчак О. В. Вибори 1922 р. до польського сейму і сенату: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 52.

⁵⁹⁹ Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Сеймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (початок). *Діло*. 1923. Ч. 24. 5 травня.

⁶⁰⁰ ЦДДАЛ України. Ф. 392 Оп. 1. Спр. 3. Арк. 38–39; Mędrzecki W. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna*... S. 222–223.

⁶⁰¹ AAN. Zesp. 1370. Sygn. 255/1. K. 14.

співпрацю з українськими партіями Галичини. Після створення УНДО чотири посли та три сенатори приєдналися до цієї партії. З 1925 р. в УНР домінували прихильники УНДО, а очолив її С. Хруцький⁶⁰².

Лояльність до влади продемонстрував своїм виступом 23 січня 1923 р. на 10-му засіданні сейму голова Українського селянського клубу М. Ільків. Він наголосив, що, обираючи між Росією та Польщею, українці обирають Польщу, оскільки як демократична конституційна республіка вона забезпечує можливості для вільного національного розвитку. Водночас М. Ільків висунув низку вимог, виконавши які, влада, на його думку, могла б частково врегулювати польсько-українські відносини на східних теренах Галичини. Зокрема, серед освітніх вимог – відкриття українського університету у Львові, організація мережі початкових, середніх і професійних шкіл з українською мовою навчання, відбудова зруйнованих під час війни шкільних приміщень, рівноправність української мови в органах державної влади. У питанні відкриття українського університету М. Ільків закликав громадського діяча В. Щурата розпочати перемовини з урядом з цього питання, зокрема зустрітися з представником уряду Я. С. Лосем. Він виступив проти заміни поняття «українець» поняттям «малоросійський народ» чи «руський». М. Ільків від імені клубу висловив підтримку В. Сікорському, заявивши, що для добробуту українців і добробуту держави вони не чинитимуть перешкод новосформованому уряду⁶⁰³.

Питання, пов'язані з українським шкільництвом, посли переважно порушували у поданнях та інтерпеляціях. Одне з перших подань, яке стосувалося запровадження української мови викладання в початкових, середніх, професійних і вищих навчальних закладах Полісся, Підляшшя та Холмщини, вніс 16 січня 1923 р. А. Васильчук⁶⁰⁴. Депутати розглянули його 26 лютого цього ж року на засіданні освітньої комісії. Представники національних меншин підтримали подання, натомість члени польських політичних сил від ЗЛН до ППС висловилися проти. У результаті дискусії ухвалено резолюцію, яка не містила вимоги запровадити українську мову навчання на окреслених теренах, натомість посли зобов'язали МВіО внести до сейму законопроект щодо шкільництва всіх національних меншин⁶⁰⁵. Ще одне подання депутатів від УНР стосувалося працевлаштування звільнених на Волині та Поліссі українських учителів⁶⁰⁶, яке також було обговорене на засіданні освітньої комісії. Як наслідок ухвалено резолюцію, в якій посли закликали уряд сприяти працевлаштуванню кваліфікованих українських педагогів, а також організувати для них курси з вивчення польської мови, історії, літератури та географії Польщі⁶⁰⁷. Водночас уряд так і не виконав основні пункти цієї резолюції. Про відкриття україномовної школи на Поліссі піклувався також С. Козицький. Зокрема, в інтерпеляції від 17 липня 1924 р. йшлося про те, що польська влада зволікає з відкриттям на прохання української спільноти с. Прилуки (Берестейського пові-

⁶⁰² Mędrzecki W. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna...* S. 223–224.

⁶⁰³ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 56–60; O uniwersytet ruski. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 60. 2 marca; Feliński M. *Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych...* S. 569; Berej I. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 360.

⁶⁰⁴ Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

⁶⁰⁵ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. S. 167–168.

⁶⁰⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 141.

⁶⁰⁷ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. S. 167–168.

ту) школи з українською мовою навчання, а також «адміністративним терором і навіть судом відбиває у людей охоту добиватися своєї школи»⁶⁰⁸.

Якщо українські послы в інтерпеляціях порушували питання, пов'язані з обмеженням прав української мови в освітній сфері, зокрема, заборонаю вживання поняття «український» у шкільництві, зловживаннями поліції у процесі підписування декларацій⁶⁰⁹, то, наприклад, польські депутати в інтерпеляціях наголошували на недотриманні викладання польської мови як обов'язкового предмета в українських гімназіях⁶¹⁰. Також парламентарі, зокрема від ПСЛ «Визволене», вимагали від уряду запровадження в навчальні програми початкових і середніх шкіл уроків про обов'язки громадянина Польської держави⁶¹¹.

Єврейські послы порушували питання про недоцільність навчання єврейських дітей у суботу та неділю. Вони вимагали звільнити учнів-євреїв державних шкіл від писання та читання у суботу. Однак попри те, що це питання вже раніше розглядали на засіданнях Законодавчого сейму, зокрема, 3 листопада 1919 р., проблема залишилася невирішеною⁶¹². Розпорядження МВіО від 22 лютого 1923 р. про те, що єврейські державні школи можуть працювати в неділю і свята інших релігійних меншин, владнало питання про скорочення шкільного тижня до 5 днів для єврейських учнів, які відвідували приватні школи⁶¹³. Єврейські послы 27 лютого 1923 р. подали інтерпеляцію, в якій йшлося про необхідність визнання неділі робочим днем у тих приватних школах, де навчалася єврейська молодь. Однак проти цього протестували послы від ЗЛН, які в зустрічній інтерпеляції від 14 травня того ж року наголосили, що пропозиція єврейських представників суперечить закону від 18 грудня 1919 р. про години праці. За роз'ясненнями МВіО звернулося до Політичного комітету Ради Міністрів. Оптимальним вирішенням цієї проблеми вважали звільнення учнів єврейських державних шкіл від навчання у суботи та у єврейські свята, натомість для єврейських школярів загальноосвітніх шкіл пропонували запровадити у неділю та католицькі свята заняття з вивчення юдаїстичних предметів з учителем відповідного віросповідання. Єврейські учні по суботах мали відвідувати навчання в загальноосвітніх школах, однак їх звільнено від письма та ручних робіт⁶¹⁴.

Ставлення польських політичних сил до єврейського шкільництва та інших національних меншин яскраво виявилось під час дискусії щодо бюджету на перший квартал 1923 р. Так, український парламентар А. Васильчук під час обговорення бюджету на 13-му засіданні 7 лютого цього ж року наголосив, що в бюджеті не враховано інтереси українського, білоруського та єврейського народів, зокрема й в освітній сфері. Уряд не виділив коштів на відкриття українських державних гімназій, яких так потребували українці. За таких умов вони змушені були

⁶⁰⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 159.

⁶⁰⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 57; AAN. Zesp. 8. Sygn. 10988/23. K. 14–15.

⁶¹⁰ AAN. Zesp. 8. Sygn. 9381. K. 4–9.

⁶¹¹ Sejm I kadencji. Druki. Nr 193.

⁶¹² Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 213.

⁶¹³ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 31–32; Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 lutego 1923 roku w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do których uczęszcza młodzież wyznania mojżeszowego. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1923. Nr 4. Poz. 27. S. 53–54.

⁶¹⁴ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 213.

утримувати приватні навчальні заклади цього типу власним коштом. Державного фінансування потребувало також українське початкове шкільництво на Волині⁶¹⁵. А. Васильчук розкритикував резолюцію посла від ПСЛ «Визволене» С. Тугутта з вимогою врахувати під час формування бюджету потреби українського та білоруського шкільництва, водночас він вніс поправку, в якій йшлося про врахування інтересів шкільництва національних меншин загалом. Однак польські депутати підтримали лише поправку С. Тугутта, відкинувши поправку А. Васильчука⁶¹⁶.

Німецькі, українські та єврейські послы домагалися якнайшвидшого ухвалення шкільного законодавства для національних меншин. Перший крок, як зазначав посол від Українського сеймового клубу С. Хруцький, зроблено освітньою комісією у квітні 1923 р., яка одногосно схвалила резолюцію. У ній депутати закликали уряд до якнайшвидшого виконання ст. 18 Закону «Про створення та утримання загальних шкіл» (передбачено врегулювання цього питання окремим законом), ухваленого 17 лютого 1922 р. У резолюції також йшлося про необхідність підготовки законопроекту про середнє і професійне шкільництво непольського населення⁶¹⁷. Ця резолюція стала наслідком розширення освітньою комісією подання А. Васильчука та послів від Українського клубу від 16 січня 1923 р. про запровадження української мови в початкових і середніх школах Полісся, Підляшшя та Холмщини⁶¹⁸. Віце-міністр освіти кабінету В. Сікорського зі сеймової трибуни схвально оцінив зміст цієї резолюції та пообіцяв швидку підготовку відповідного законопроекту. Однак роботу над ним призупинили парламентарі під тиском міністра освіти С. Гломбінського. Ланцкоронська коаліція не поспішала йти на жодні поступки національним меншинам, зокрема й в освітній сфері. Натомість вони виступили ініціаторами законодавчого запровадження *numerus clausus* у вищих навчальних закладах, проти чого в освітній комісії виступили послы від національних меншин⁶¹⁹.

Німецькі, українські та єврейські депутати порушували освітні питання та критикували політику держави у цій справі за кожної нагоди: під час виборів прем'єрів, обговорення бюджету МВіО, законодавчих дискусій тощо. Зокрема, 23 січня 1923 р. з приводу *exposé* прем'єра В. Сікорського висловився німецький посол Й. Спікерман. У промові він змалював вкрай невтішну ситуацію в німецькому шкільництві, акцентуючи на урядових переслідуваннях німецьких національних шкіл, на порушенні Польщею статей Малоого Версальського договору і Конституції 1921 р. Він також негативно оцінив діяльність центральних і місцевих органів влади, причетних до позбавлення шкіл приміщень і земельних наділів, заміни німецьких учителів (з огляду на неналежне знання ними польської мови) польськими, встановлення надто короткого терміну на вивчення німецькими педагогами на належному рівні державної мови, недопущення до вчителювання осіб без польського громадянства, ускладнення працевлаштування випускникам

⁶¹⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 7 lutego 1923 r. Łam. 42–44.

⁶¹⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 7 lutego 1923 r. Łam. 46; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 212.

⁶¹⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 36 pos. 27 kwietnia 1923 r. Łam. 42; Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej... S. 119.

⁶¹⁸ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 6 pos. 16 stycznia 1923 r. Łam. 26; Sejm I kadencji. Druki. Nr 125.

⁶¹⁹ Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 85. 21 czerwca; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 166–169.

державних педагогічних закладів із німецькою мовою навчання, поділу шкільних гмін і реорганізації шкіл з метою зменшення кількості учнів, потрібної для відкриття національних навчальних закладів, примусове переведення дітей з однієї школи в іншу тощо⁶²⁰. Український посол С. Козицький на засіданні освітньої комісії сейму від 23 квітня 1923 р. у промові наголосив на нищенні владою українського шкільництва. Він підмітив, що до 1922 р. місцева адміністрація не сприяла розвитку шкіл з українською мовою навчання і не перешкоджала їхньому відкриттю, також не усувала з них учителів-українців, натомість ситуація кардинально змінилася після 1922 р., коли почастішали звільнення з роботи досвідчених і кваліфікованих педагогів, від яких вимагали свідчення про лояльність, закриття українських шкіл чи заборонено відкриття приватних навчальних закладів з українською мовою викладання⁶²¹. С. Козицький наголосив, що така політика влади призвела до того, що десятки українських сіл у кожному повіті не мають українських шкіл і шкільних приміщень⁶²². Від імені Українського клубу С. Козицький вніс подання, в якому послі вимагали проведення ревізії інспекторатів і шкільних кураторій передусім на Волині та Поліссі, щоб розслідувати випадки звільнення українських учителів і повернути безпідставно звільнених у навчальні заклади⁶²³. Подібне подання вніс також парламентар від ПСЛ «Визволене» Антоні Лангер (Antoni Langer), в якому він закликав уряд з'ясувати причини звільнення українських педагогів із загальноосвітніх шкіл та оприлюднити отримані результати⁶²⁴.

Послі від національних меншин активно долучилися до дискусії з приводу ехросе прем'єра В. Вітоса 2 червня 1923 р. на 42-му засіданні сейму. С. Підгірський, який виступив від імені Українського сеймового клубу, наголосив на неналежному стані українського шкільництва, оскільки діти-українці Підляшшя та Холмщини позбавлені змоги здобувати освіту рідною мовою як у державних, так і в приватних школах, які влада заборонила відкривати. Він звинуватив центральну та місцеву владу в намаганні ліквідувати українське шкільництво на всіх теренах, які увійшли до складу Польщі, у колонізації та денаціоналізації українців. С. Підгірський висунув низку вимог до уряду, серед яких надання широкої національно-територіальної автономії всім українським землям, які входили до складу Польської держави, а також статусу державного Українському таємному університету у Львові. Водночас посол висловив вотум недовіри новосформованому уряду⁶²⁵. Цей виступ засвідчив еволюцію ставлення українських послів до польської влади від лояльного до опозиційного. Цілком іншим був виступ голови «Хліборобів» М. Ільківа, який, по-перше,

⁶²⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 10 pos. 23 stycznia 1923 r. Łam. 9–10.

⁶²¹ Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (початок). *Діло*. 1923. Ч. 24. 5 травня.

⁶²² Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (продовження). *Діло*. 1923. Ч. 25. 6 травня.

⁶²³ Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соймовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів) (закінчення). *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.

⁶²⁴ Szkolnictwo średnie mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 30. 25 kwietnia.

⁶²⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. Łam. 69, 71–72; Зайцев О. Українці у польському парламенті... С. 345.

засудив позицію депутатів Українського сеймового клубу за критику влади, зокрема в освітній сфері, провівши паралелі зі становищем українського шкільництва в Румунії, яке перебувало там у занедбаному стані. По-друге, повторивши оприлюднені на засіданні сейму 23 січня цього ж року вимоги, він висловив лояльність до уряду⁶²⁶.

З критикою влади на цьому ж засіданні виступив німецький посол А. Утта, наголосивши на дискримінації німецького шкільництва та переслідуванні німецьких культурно-освітніх товариств⁶²⁷. Парламентар звинуватив шкільних інспекторів у сваволі, які всупереч закону конфісковують придбані німецькими колоністами за власні кошти шкільні приміщення та земельні наділи⁶²⁸. У своєму поданні від 22 червня того ж року він навів приклади нищення німецького шкільництва на колишніх підросійських теренах, позбавлення їх земельних наділів і шкільних приміщень на підставі Закону від 17 лютого 1922 р. «Про формування й утримання загальних публічних шкіл». Відповідно до цього закону, все шкільне майно німецьких навчальних закладів, придбане за кошти німецької меншини, було передане у власність загальній шкільній мережі. А. Утта критикував також діяльність шкільних інспекторів, шкільних рад і МВіО⁶²⁹. Більшість подань німецьких послів стосувалися становища німецького шкільництва у Верхній Сілезії та на Помор'ї.

З огляду на невирішеність питання щодо ухвалення шкільного законодавства для національних меншин єврейський посол фолькіст Н. Прилуцький 5 червня 1923 р. за підтримки українських і білоруських послів, а також депутатів від ППС вніс термінове подання, в якому вимагав від уряду впродовж 10 днів підготувати відповідний законопроект⁶³⁰. Однак на 44-му засіданні сейму 9 червня це термінове подання було відхилене після того, як С. Римар від ЗЛН назвав термін його виконання нереалістичним, а також зауважив, що вже 24 квітня 1923 р. сейм проголосував за аналогічне подання С. Хруцького з Українського клубу. Водночас уряд оголосив, що працює над цим законопроектом⁶³¹. Зауважмо, що закон, який регулював діяльність українського та білоруського шкільництва, таки ухвалили 1924 р., а єврейське шкільництво відповідного закону так і не дочекалося. На думку єврейських послів, оскільки їхні діти навчалися в неєврейських школах, то це зумовлювало асиміляцію та втрату ними національної ідентичності⁶³².

Українські та білоруські депутати 26 липня 1923 р. внесли термінове подання щодо державних початкових і середніх українських і білоруських навчальних закладів, у якому закликали уряд зобов'язати міністра освіти терміново діяти з метою відкриття початкових і середніх шкіл на українських і білоруських теренах, аби з нового навчального року кількість шкіл відповідала чисельності населення цих меншин⁶³³. 27 липня того ж року на 58-му засіданні сейму від імені українського та білоруського клубів виступив С. Хруцький, який, обґрунтовуючи терміновість

⁶²⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 2 czerwca 1923 r. Łam. 76–78.

⁶²⁷ Ibidem. Łam. 95.

⁶²⁸ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 186.

⁶²⁹ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 174–177.

⁶³⁰ Sejm I kadencji. Druki. Nr 578.

⁶³¹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 43 pos. 5 czerwca 1923 r. Łam. 56; Ibidem. Spr. sten. z 44 pos. 9 czerwca 1923 r. Łam. 51–52; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 47–48.

⁶³² Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 214.

⁶³³ Sejm I kadencji. Druki. Nr 696.

подання щодо державного початкового та середнього українського та білоруського шкільництва Холмицини, Полісся та Підляшшя, пригадав ухвалу сейму від 27 квітня того ж року, відповідно до якої уряд мав у стислі терміни внести законопроект, який би вирішив проблему шкільництва національних меншин, однак він так і не був доопрацьований. Доповідач наголосив, що Польща не дотримується взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо гарантування меншинам права здобувати освіту рідною мовою, а також відповідних статей Конституції 1921 р., водночас провадить політику регіоналізації щодо українців із різних теренів держави⁶³⁴. Міністр освіти С. Гломбінський у відповіді на це повідомив, що законопроект уже підготований, однак на розгляд сейму буде внесений лише після прийняття законів, які б загалом врегулювали розвиток шкільництва в державі. Водночас міністр запевнив послів, що відкривати нові початкові навчальні заклади для українських і білоруських школярів немає нагальної потреби, оскільки, на його думку, чинних шкіл цілком достатньо. А в середньому шкільництві через брак відповідної кількості шкіл як частина учнів-поляків, так і дітей інших національностей змушені навчатися в приватних навчальних закладах⁶³⁵. Після таких запевнень міністра депутати від польських партій відхилили терміновість подання.

Німецький клуб також всіляко намагався прискорити роботу над шкільним законом для національних меншин. Так, 28 липня 1923 р. він вніс термінове подання у цій справі, яке підтримали клуби національних меншин, а також польська лівниця. Проти висловилися послі від польської правиці в сеймі, зокрема, парламентар від НПП Станіслав Пеха (Stanisław Piecha), який у відповідь на закиди німецьких представників щодо поганого стану їхнього шкільництва в Польщі, вказав на утиски польського шкільництва в Німеччині. Запит було відхилено, оскільки депутатська більшість визнала його таким, що дублює уже прийнятту сеймом резолюцію⁶³⁶. Закон про шкільництво національних меншин так і не ухвалили. У квітні 1924 р. німецький посол А. Утта вкотре повторив, що МВіО є цілковито бездіяльним, нічого не робить, щоб врегулювати шкільництво меншин у Польщі, а лише утискає навчальні заклади з німецькою мовою викладання⁶³⁷.

У цій каденції сейм повернувся до законопроекту єврейських послів від 10 лютого 1922 р. щодо створення загального публічного шкільництва для національних і релігійних меншин із непольською мовою викладання і внутрішнього самоврядування⁶³⁸. Польська мова у цих школах мала бути обов'язковим предметом і мовою зовнішньої кореспонденції. Термінове подання Єврейського кола за ініціативи І. Грюнбаума внесено 26 липня 1923 р. за підтримки депутатів від решти національних меншин, зокрема членів Клубу німецького об'єднання, білоруських послів, членів Українського клубу, представника російської спільноти Миколи Серебреннікова, що мало продемонструвати політично-програмну єдність непольського населення⁶³⁹.

⁶³⁴ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 58 pos. 27 lipca 1923 r. Łam. 82–83.

⁶³⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 58 pos. 27 lipca 1923 r. Łam. 84–85; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 206.

⁶³⁶ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 167.

⁶³⁷ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 187.

⁶³⁸ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 46.

⁶³⁹ Sejm I kadencji. Druki. Nr 800; Projekt organizacji publicznego szkolnictwa powszechnego dla mniejszości narodowościowych i wyznaniowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 206. 22 października; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 211.

Подання було своєрідним вогномом недовіри чинному уряду і свідчило про його бездіяльність у вирішенні проблем національних меншин. На відміну від поданого раніше законопроекту, у ньому пропонували національні чи релігійні школи для непольського населення відкрити у тих місцевостях, де проживало щонайменше 30 дітей національних меншин (ст. 1), а не 40, як у попередньому варіанті. Також із тексту вилучили статтю про польську мову як офіційну мову діловодства і кореспонденції з владою. Проект закладав правові основи шкільного самоврядування національних меншин. Загальне керівництво школами покладено на місцеві шкільні комітети, які обирали терміном на три роки з-поміж представників непольського населення – батьків, учителів, а також осіб, делегованих владою від меншин (ст. 7). Кожен комітет мав делегувати свого представника до загальної повітової шкільної ради. Найважливіше, що проект не передбачав затвердження владою членів шкільних комітетів. Державна адміністрація мала призначати вчителів поданих комітетами, а також затверджувати склад т. зв. Шкільної опіки, тобто ради окремих педагогічних одиниць, що складалася з батьків, учителів і директора школи (ст. 6). Відповідно до ст. 8, фінансування шкіл покладало на державний бюджет та органи місцевого самоврядування, а розподіл коштів – на відповідний шкільний комітет спільно зі «Шкільною опікою» під контролем місцевих меншин⁶⁴⁰.

Також у законопроекті намагалися залагодити мовну суперечку єврейської меншини. Ортодоксальні євреї, фолькісти та прихильники «Бунду» висловлювалися за поширення мови їдиш, натомість сіоністи, зокрема з Галичини, виступали за популяризацію івриту. Вони також полемізували щодо змісту виховання і навчання. Сіоністи пропагували національні цінності, ортодоксальні євреї – релігійні, лівиця – суспільно-станові. Щоб не розпалювати мовної та світоглядної дискусії в лоні Єврейського кола, посли вирішили надати право вирішувати питання мови викладання батькам чи опікунам та шкільним комітетам. Однак, передбачаючи й на цьому етапі дискусії та конфлікти, зазначили, що у тих випадках, коли узгодити мову викладання та виховно-педагогічну програму не вдасться, буде створено окремих освітній заклад для тих учнів, батьки яких не погодяться з профілем навчання обраної школи. Підставою до створення окремої школи була визнана вимога 30 батьків⁶⁴¹.

Обґрунтовуючи необхідність закону про державне шкільництво для національних і релігійних меншин із непольською мовою викладання, єврейський посол І. Грюнбаум на 82-му засіданні сейму 27 листопада 1923 р. наголосив, що національні меншини позбавлені власного шкільництва, оскільки та незначна кількість українських чи єврейських державних шкіл, які діють, не можуть задовольнити їхніх потреб в освіті рідною мовою. Натомість діти з родин національних меншин можуть навчатися рідною мовою лише в приватних навчальних закладах, однак, по-перше, не всі меншини мають змогу фінансово підтримувати власне шкільництво, водночас сплачуючи податки в державний бюджет і в такий спосіб фінансуючи польські національні школи; по-друге, приватне непольське шкільництво зазнає різноманітних переслідувань та перешкод з боку влади. І. Грюнбаум зазначив, що навчання у нечисленних державних школах для єврейських дітей провадиться польською мовою, школярі не вивчають у повному обсязі юдаїстичні предмети, а також діють усілякі

⁶⁴⁰ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 26–27; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 168.

⁶⁴¹ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 47.

обмеження на вступ єврейської молоді до польських середніх, а подекуди й початкових шкіл. І. Грюнбаум просив сейм підтримати терміновість подання, аби задовольнити вимоги усіх національних меншин Польщі, які не мають власного шкільництва і чий приватні навчальні заклади зазнають переслідувань⁶⁴². Після І. Грюнбаума слово взяв посол від ППС К. Чапінський, який підтвердив необхідність врегулювання функціонування шкіл національних меншин. Він наголосив, що невирішеними залишаються потреби українського шкільництва, але не згадав про білорусів і євреїв. К. Чапінський розкритикував ст. 1 запропонованого І. Грюнбаумом законопроекту, яка передбачала запровадження релігійного шкільництва. Невдоволення у нього також викликав параграф 2 ст. 3, який надавав меншинам право самостійно вибирати навчальні програми зі спеціальних предметів⁶⁴³. Загалом польська лівиця, яка виступала за світський характер навчальних закладів, розкритикувала ті пункти законопроекту, які передбачали створення релігійних шкіл. Парламентська більшість дотримувалася думки, що відповідно до резолюції від 27 квітня 1923 р. ініціатива у розробці законопроекту мала належати уряду, а не національним меншинам. Сеймова більшість не підтримала терміновість цього подання, хоч за нього і проголосували польські послы з Клубу національної єдності, ПСЛ «Визволене», ППС⁶⁴⁴.

Суперечки в Єврейському колі щодо характеру школи та мови навчання нерідко заважали конструктивній роботі та давали підстави для критики їхньої діяльності в сеймі⁶⁴⁵. Наприклад, 10 лютого 1923 р. Н. Прилуцький вніс термінове подання, підтримане німецькими та українськими депутатами, про виділення фінансової допомоги на утримання шкільництва з мовою навчання їдиш, а також підготував законопроект про надання з державного бюджету фінансової допомоги школам з мовою викладання їдиш⁶⁴⁶. За змістом він був опозиційним до поданого Єврейським колом законопроекту про створення загального державного (публічного) шкільництва для національних і релігійних меншин із непольською мовою викладання. Всупереч тиску представників кола, які вимагали замінити термін «школи з мовою викладання їдиш» на нейтральний, аби уникнути розколу, Н. Прилуцький не відкликав цього законопроекту. І. Грюнбаум назвав це подання «провокацією». Єврейські послы-сіоністи не голосували за нього, подібно до польської правіці, хоча його підтримали представники інших національних меншин⁶⁴⁷. У листопаді 1923 р. Н. Прилуцький вніс ще одне подання щодо переслідувань єврейських початкових шкіл із мовою навчання їдиш⁶⁴⁸. У жовтні 1924 р. Н. Прилуцький звернувся з відкритим листом до прем'єр-міністра С. Грабського, в якому, описуючи важке становище шкільництва з мовою їдиш, зазначив, що в Галичині євреям відмовляють у виділенні коштів на розвиток їдишомовних шкіл⁶⁴⁹. Подан-

⁶⁴²Sejm I kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 27 listopada 1923 r. Łam. 51–52.

⁶⁴³Ibidem. Łam. 52.

⁶⁴⁴Sejm I kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 27 listopada 1923 r. Łam. 55; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 211–212.

⁶⁴⁵Szabad C. Koło Żydowskie a szkoła żydowska. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 309. 10 listopada.

⁶⁴⁶Sejm I kadencji. Druki. Nr 194; Ibidem. Nr 194, załącznik 1.

⁶⁴⁷Zierer A. Kto prowokuje? *Walka*. 1925. Zesz. 1. Styczeń. S. 9–12.

⁶⁴⁸W sprawie prześladowania szkół ludowych z nauczaniem w języku żydowskim. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 225. 11 listopada.

⁶⁴⁹Matrylogia szkolnictwa żydowskiego. Pismo posła Pryłuckiego do premiera Grabskiego. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 286. 17 października.

ня щодо фінансування шкіл із мовою навчання їдиш Н. Прилуцький вніс також 25 червня 1926 р., в якому вимагав виділення з бюджету МВіО коштів на їх фінансування. Посол наголосив, що кожна єврейська дитина має право навчатися рідною мовою, а відповідно до Конституції 1921 р. держава має гарантувати їй це право⁶⁵⁰. Текст цього подання сіоністи доповнили вимогою фінансування шкіл із мовою навчання іврит. Оскільки Н. Прилуцький перебував у конфлікті з єврейськими послами, то свої посольські подання змушений був вносити через парламентарів з інших клубів, зокрема Українського клубу та ППС. Натомість польська лівиця, яка свою національну політику зводила до реалізації прав слов'янських народів, а єврейське питання – до асиміляційного та еміграційного аспекту, підтримувала лише ті подання, які стосувалися суспільних проблем, зокрема, земельних питань⁶⁵¹.

Сіоністи також вносили подання щодо фінансування з бюджету шкіл із мовою навчання іврит. Вони наголошували, що уряд так і не спромігся сформувати національне шкільництво для єврейської меншини, тому єврейська молодь не має змоги виховуватися в єврейському дусі. Натомість запровадження вивчення івриту для дітей-євреїв у державних школах допоможе їм глибше пізнати рідну мову та літературу. Відповідне подання посли зі Східної Галичини внесли 23 травня 1923 р., в якому вимагали запровадження обов'язкового вивчення івриту для єврейських дітей у державних початкових і середніх школах⁶⁵². Цього ж дня парламентарі внесли ще низку подань, в яких вимагали виділення державних субвенцій трьом єврейським середнім школам із правом публічності у Львові⁶⁵³, переведення на державне утримання учительської семінарії у Львові з мовою викладання іврит⁶⁵⁴, а також виділення державних субвенцій для «Єврейського товариства народної та середньої школи» («Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej») в Галичині⁶⁵⁵. Однак внесення єврейськими послами подань, які програмно різнилися, знижувало ймовірність їхньої підтримки урядом і сеймом⁶⁵⁶.

Єврейські парламентарі також приділяли увагу проблемам закриття шкіл, курсів тощо. Так, 12 квітня 1923 р. вони внесли термінове подання, в якому вимагали скасувати міністерське розпорядження від 15 лютого 1923 р. про заборону діяльності єврейського товариства «Наші діти» (Towarzystwo «Nasze Dzieci»), а також діючих при ньому 25 шкільних установ і дошкільних закладів (разом 58 класів) і різноманітних вечірніх курсів, які воно утримувало в 14 містах⁶⁵⁷. 1 березня 1923 р. єврейські посли, зокрема Якуб Вигодзький (Jakub Wygodzki) та інші представники Єврейського кола спільно з парламентарями від національних меншин внесли подання про надання допомоги єврейській академічній молоді⁶⁵⁸. Вони вимагали від влади надати єврейським студентам матеріальну допомогу, оскільки їх не при-

⁶⁵⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 288 pos. 25 czerwca 1926 r. Łam. 97–98.

⁶⁵¹ Sejm I kadencji. Druki. Nr 326; Ibidem. Nr 434; Ibidem. Nr 435; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 36, 48–49.

⁶⁵² Sejm I kadencji. Druki. Nr 538; Ibidem. Nr 538, załącznik.

⁶⁵³ Ibidem. Nr 541.

⁶⁵⁴ Ibidem. Nr 542.

⁶⁵⁵ Ibidem. Nr 539.

⁶⁵⁶ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 50.

⁶⁵⁷ Sejm I kadencji. Druki. Nr 432; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 50.

⁶⁵⁸ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 18 pos. 1 marca 1923 r. Łam. 37; Sejm I kadencji. Druki. Nr 262.

їмали в організацію «Братня допомога» («Bratnia Pomoc»), яка виділяла державні кошти для потребуючих студентів. Законодавці вимагали, щоб держава окремо спрямовувала кошти єврейським студентським організаціям, що уможливило б справедливий розподіл фінансів⁶⁵⁹.

Значний інтерес у послів як від національних меншин, так і від польських політичних партій, викликали законопроекти та подання, пов'язані з діяльністю вищих навчальних закладів. 16 січня 1923 р. представниками від ЗЛН С. Гломбінським, Я. Корнецьким, Владиславом Конопчинським (Władysław Konopczyński) внесено подання про зміну закону про академічні школи⁶⁶⁰. Воно зумовило бурхливу критику в єврейських парламентарів, оскільки передбачало зменшення кількості єврейських студентів у вищих навчальних закладах. Загалом польська правиця прагнула внести зміни до ст. 85 і 86 Закону від 13 липня 1920 р. «Про академічні школи», відповідно до яких вищі навчальні заклади могли б самостійно регулювати кількість студентів з урахуванням національно-релігійного критерію⁶⁶¹. Подібні зміни, як зазначав В. Конопчинський, дали б змогу справедливо розподілити місця в вищих навчальних закладах між польськими студентами та представниками від національних меншин⁶⁶². Прикладом для послів слугувало законодавство Угорщини, зокрема закон 1920 р., відповідно до якого були визначені частки студентів від кожної національності⁶⁶³. У червні 1923 р. подання розглянула освітня комісія, проти нього виступили єврейські парламентарі О. Тон та Я. Вигодзький, а також К. Чапінський від ППС, Влодзімеж Пьотровський (Włodzimierz Piotrowski) від ПСЛ «Визволене», С. Хруцький та С. Козицький від Українського клубу, А. Утта від німецького кола. Освітня комісія схвалила подання більшістю голосів, однак на деякий час його введення в дію було відкладено маршалом сейму, оскільки міністр освіти С. Гломбінський видав розпорядження, яким дозволив радам факультетів запроваджувати обмеження під час зарахування абітурієнтів на навчання. Формально це розпорядження не порушувало Закон «Про академічні школи», однак єврейські послі слушно побоювалися, що це було своєрідним запровадженням *numerus clausus*⁶⁶⁴.

Проти політизації шкільництва виступив посол від ППС Ю. Смуліковський, який 12 жовтня 1923 р. на 69-му засіданні сейму вніс подання про скликання комісії для з'ясування відносин у шкільництві та оцінки діяльності міністра освіти. Він звинуватив урядовців у підтримці тих візитаторів чи шкільних інспекторів, які належали до правлячої партії, та в умисному усуненні з посад осіб, які виражали інші політичні погляди. Ю. Смуліковський наголосив, що 9 із 10 працівників шкільної адміністрації, зокрема в Галичині, належать до правлячої партії. Лише 163 послі підтримали подання, натомість 179 проголосували проти⁶⁶⁵. Водно-

⁶⁵⁹ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 53.

⁶⁶⁰ Sejm I kadencji. Druki. Nr 94.

⁶⁶¹ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 53–54.

⁶⁶² Konopczyński W. Numerus clausus. Zastanawiające objawy i wstępne uwagi. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 83. 25 marca.

⁶⁶³ Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 142–154.

⁶⁶⁴ Sprawa «numerus clausus» odłożona. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 73. 9 czerwca; Pogwałcenie Konstytucji. Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 85. 21 czerwca; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 55.

⁶⁶⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 69 pos. 12 października 1923 r. Łam. 43–44.

час парламентарі від ППС, зокрема Ю. Смуліковський та Зигмунт Пьотровський (Zygmunt Piotrowski), звинуватили уряд у ліквідації шкіл із польською мовою викладання та скороченні учительських посад, що могло спричинити послаблення польськості на різних теренах держави⁶⁶⁶. На цьому ж засіданні сейму розглядали термінове подання єврейських депутатів щодо розпорядження міністра освіти С. Гломбінського про запровадження *numerus clausus* у вищих навчальних закладах. Його терміновість обґрунтував О. Тон, який наголосив, що подібної практики немає в жодній цивілізованій країні. С. Гломбінський спростував всі звинувачення в спробі запровадити *numerus clausus*, зауваживши, що ст. 86 Закону «Про академічні школи» від 13 липня 1920 р. уже містить положення про те, що на підставі ухвали університетських рад за згодою міністра освіти кількість студентів у вищих навчальних закладах може бути обмежена⁶⁶⁷. Частина послів від ПСЛ «Пяст» не взяла участі в голосуванні за це подання⁶⁶⁸.

Саме запровадження *numerus clausus* стало причиною єдиного звернення єврейських депутатів до Ліги Націй у 1923 р., більше за час своєї діяльності в сеймі міжвоєнної Польщі вони до Ліги Націй не зверталися. Комісія зі справ меншин розглянула єврейську петицію 29 і 30 січня 1924 р., після чого Секретаріат Ліги Націй надіслав польському уряду листа, в якому просив окреслити свою позицію щодо цієї проблеми, однак уряд проігнорував це звернення. Зауважмо, що проти запровадження *numerus clausus* у польських вищих навчальних закладах виступила французька Ліга оборони прав людини, це питання також порушували на жовтневій сесії в Раді Ліги Націй, куди був скерований меморіал національних меншин Польщі. Попри те, що ця проблема перешкоджала Польщі в її намірах вступити до Ради Ліги Націй, міністр освіти С. Гломбінський у 1923/24 н. р. розіслав у вищі навчальні заклади постанову, в якій схвалював запровадження обмежень на зарахування студентів. Найчастіше національно-релігійний критерій застосовували на медичних факультетах, особливо напружена ситуація з єврейськими студентами склалася на трьох факультетах Львівського університету – медичному, правничому та філософському. 9 жовтня 1923 р. Єврейське коло внесло сеймове подання, підписане послами від національних меншин, у якому пропонували заборонити вищим навчальним закладам застосовувати національно-релігійний критерій під час набору абітурієнтів⁶⁶⁹. Цей протест підтримали депутати від ППС і ПСЛ «Визволене», які 9 жовтня 1923 р. внесли окреме подання проти порушення урядом конституційних громадянських прав⁶⁷⁰. Водночас уряд В. Грабського в 1925 р., зважаючи на тиск англійських і французьких політичних кіл, а також з метою уникнення публічної дискусії на Форумі Ліги Націй, офіційно скасував це розпорядження міністра освіти С. Гломбінського⁶⁷¹. Хоча

⁶⁶⁶ Sejm I kadencji. Druki. Nr 1219.

⁶⁶⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 69 pos. 12 października 1923 r. Łam. 38–42.

⁶⁶⁸ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 217.

⁶⁶⁹ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 61–64; Sejm I kadencji. Druki. Nr 770; List Poincaré'go przeciwko «numerus clausus» przedmiotem dyskusji w sejmowej komisji spraw zagranicznych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 197. 13 października; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 56.

⁶⁷⁰ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 80; Sejm I kadencji. Druki. Nr 767; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 57.

⁶⁷¹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 217; Tomaszewski J. Niepodległa Rzeczpospolita. S. 186.

numerus clausus офіційно не було запроваджено через тиск як ззовні, так і зсередини, проблема залишилася невирішеною, і послі від національних меншин неодноразово поверталися до неї в наступні роки⁶⁷².

Низка інтерполяцій Єврейського кола стосувалася релігійної дискримінації єврейських дітей у державних школах, а також переслідувань учителів єврейської національності. Представники Єврейського кола оскаржували недотримання суботнього свята, ліквідацію окремих відділів для єврейських учнів, заміну єврейських учителів християнськими тощо⁶⁷³. Від уряду єврейські послі вимагали стежити за змістом шкільних підручників, аби виявляти ті, в яких дискредитуються національні меншини, в тому числі євреїв. Зокрема, на цьому наголошував посол від «Мізрахі» Шимон Фельдман (Szymon Feldman) на 117-му засіданні сейму 8 квітня 1924 р. Він зазначав, що в деяких рекомендованих МВіО шкільних підручниках про українців сказано, що вони «на дуже низькому рівні культури та ще не мають національної свідомості», що певна «напівінтелігенція намагається цю свідомість пробудити». Натомість про євреїв написано, що вони стали непотрібним, ненависним утвором на тілі польського народу; відмежовані своєю релігією, фанатичними забобонами, стали предметом погорди. Подібні приниження непольського населення, на думку посла, лише загострювали відносини польського народу з представниками національних меншин. Він вимагав заборонити шкільні підручники з подібним змістом, оскільки вони принижують гідність частини населення держави⁶⁷⁴.

Увагу депутатів німецького, єврейського та українського клубів привернув закон про службові відносини вчителів. Наприклад, український посол С. Хруцький висловився проти примусового переведення учителів-українців на етнічно польські землі та заміну їх вчителями польської національності, наголосивши, що це зашкодить розвитку українського шкільництва. Як приклад, він навіть прізвища 41 вчителя-українця, яких було примусово переведено на польські терени⁶⁷⁵. Німецький депутат А. Утта вкотре висловився проти ст. 4 законопроекту про службові відносини вчителів, відповідно до якої педагоги від меншин мали на належному рівні володіти державною мовою, що давало підстави для зловживань. Він також наголосив, що за вчителями державних шкіл має бути закріплене право залишати місце праці для підвищення кваліфікації чи переходу в приватну школу, з подальшим їх безперешкодним поверненням до державних шкіл⁶⁷⁶. Посол Шимон Федербуш (Szymon Federbusch) від партії «Мізрахі» намагався внести поправку до ст. 4 цього законопроекту, відповідно до якої вчителі юдаїзму мали отримувати дозвіл на педагогічну діяльність від релігійної гміни, а не від освітніх кураторів, які зазвичай надавали перевагу представникам ортодоксії, а не сіоністам. Також він домагався, щоб були запроваджені навчальні плани для вивчення юдаїзму, а на

⁶⁷² Kooperacja czy separatyzm. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 1. Styczeń. S. 22; Sommerstein E. Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii. *Chwila*. 1925. Nr 2361. 14 października.

⁶⁷³ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 4–5.

⁶⁷⁴ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 117 pos. 8 kwietnia 1924 r. Łam. 40–42; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 50.

⁶⁷⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 270 pos. 9 lutego 1926 r. Łam. 7–10.

⁶⁷⁶ Ibidem. Łam. 15–16.

законодавчому рівні внормовано кваліфікацію вчителів юдаїстичних предметів. Однак сейм не схвалив цю поправку⁶⁷⁷.

Інтерпеляції як спосіб вирішення нагальних освітніх питань активно використовували українські парламентарі. Так, Український клуб подав інтерпеляцію щодо заборони кураторією ЛШО вживати в документах українських середніх шкіл означення «український»⁶⁷⁸. Посли внесли до сейму низку інтерпеляцій щодо закриття шкіл з українською мовою навчання, зміни мови викладання на польську або перетворення їх на двомовні, переслідування поліцією батьків-українців за внесення декларацій за українську мову навчання, репресії стосовно культурно-освітніх товариств тощо. Інтерпеляції внесли С. Козицький, С. Підгірський, Андрій Братунь, С. Хруцький, М. Черкавський⁶⁷⁹. Інтерпеляція посла від Комуністичної посольської фракції Томаша Приступи (Tomasz Prystupa) стосувалася примусу українців святкувати римо-католицькі свята, польські державні свята та ювілеї⁶⁸⁰.

Влада намагалася вирішити національно-освітні проблеми шляхом запровадження самоврядування чи автономії для деяких національних меншин і на обмежений період часу. У такий спосіб уряд убезпечував себе від самостійницьких вимог непольського населення, прагнучи зруйнувати спільний блок національних меншин. Подібні цілі мав запропонований міністром освіти С. Грабським освітній законопроект, який стосувався лише білоруського, литовського та українського населення Галичини, ігноруючи євреїв і німців. Він викликав бурхливу критику представників усіх національних меншин ще на етапі його обговорення, зокрема, на засіданні конституційної комісії 3 липня 1924 р. С. Хруцький від Українського клубу назвав його провокацією щодо українців. І. Дашинський від ППС запропонував передати законопроект для обговорення освітній комісії, при цьому він наголосив на потребі відкриття національних шкіл і висловився проти запровадження утравкізму в шкільництві⁶⁸¹. Білоруський посол Б. Тарашкевич зауважив, що, оскільки представники меншин не були залучені до розробки цього законопроекту, його основні положення недосконалі. Парламентар критично висловився проти утравкізації шкільництва, вважаючи це спробою полонізації білоруського та українського народів⁶⁸².

Єврейські послы висловлювали сумніви щодо положень закону. Зокрема І. Грюнбаум акцентував на тому, що оскільки в законопроекті про єврейську меншину немає навіть згадки, то позбавлені власних навчальних закладів, вони змушені будуть вибирати між польськими чи українськими школами й це втягне їх у польсько-український конфлікт у Галичині. Сіоністські політики небезпідставно

⁶⁷⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 270 pos. 9 lutego 1926 r. Łam. 21–22, 38.

⁶⁷⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 208.

⁶⁷⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 45; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 11, 16, 26–27, 39–42.

⁶⁸⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 9422. Sygn. 428. K. 638–639.

⁶⁸¹ Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 181. 4 lipca; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 137–138; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 227.

⁶⁸² Taraszkiewicz B. Przeciwi szkole utrakwistycznej. Przemówienie na Plenum Sejmu w dniu 3 lipca 1924 r. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 65–67.

вважали, що цей закон прискорить асиміляцію євреїв краю, оскільки він забезпечував домінування польської культури⁶⁸³. Єврейська громадськість змушена буде власним коштом утримувати навчальні заклади. Як стверджували єврейські послы, у Польщі не було жодної державної початкової чи середньої школи з мовою навчання їдиш, яку б фінансували за бюджетні кошти. Натомість на культурно-освітні потреби єврейської громади МВіО спрямувало з бюджету лише 10 тис. зл., що не покривало видатків на її освітню сферу. Оцінюючи законопроект, І. Грюнбаум зауважив, що уряд своєю політикою денационалізації об'єднав усі національні меншини, навіть примирив між собою прихильників їдишу й іврити⁶⁸⁴. Сприяли денационалізації та полонізації меншин, на думку німецького депутата А. Утти, ст. 4 і 7 законопроекту, які зобов'язували приватні та державні школи меншин навчати учнів державною мовою такі предмети, як польська мова, польська література, відомості про тогочасну Польщу, історія та географія, на рівні, який уможлиблював би подальші студії в польській середній або двомовній школі. Уникнути цих загроз, як вважав А. Утта, можна шляхом максимального розширення організаційних і програмних прав та можливостей шкільництва національних меншин, тобто запровадження шкільного самоврядування. Прикладом, гідним наслідування, він назвав литовську модель, де шкільні проблеми окремих меншин вирішували їхні представники, а литовське міністерство освіти виконувало лише функцію контролю. А. Утта домагався спрощення процедури відкриття державних шкіл із непольською мовою навчання, а також зменшення кількісного цензу (з 40 до 30 дітей) для відкриття цих шкіл, збільшення території шкільних округів до 4 км, що мало забезпечити необхідну для діяльності національних шкіл кількість учнів. Однак подібні вимоги суперечили освітній політиці польського уряду, який намагався зміцнити державний вплив на діяльність шкіл національних меншин⁶⁸⁵.

Низку поправок до законопроекту внесли й польські послы від ППС. Парламентарі хоч і вважали, що запровадження утравізму в шкільництві суперечить педагогічним принципам, однак сприйняли цей законопроект як відхід від націоналістичного світогляду, який панував у польському суспільстві⁶⁸⁶. М. Недзялковський від ППС вніс поправку, яка вимагала, щоб закон про утравізацію навчальних закладів стосувався усіх місцевостей, в яких конкретна національна меншина має 15 % населення. Натомість К. Чапінський, погляди якого на утравізм різнилися від позиції ППС, запропонував скасувати утравізм у шкільництві та відкрити національні школи. Комісія відкинула ці поправки, а також запропоновану К. Чапінським резолюцію сейму щодо внесення урядом законопроекту про відкриття українського університету⁶⁸⁷. Зауважмо, що політики від ППС були переконані в необхідності відкриття українського університету у Львові, оскільки це б сприяло

⁶⁸³ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 49–51; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 170.

⁶⁸⁴ Na widnokręgu żydowskim. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 217. 27 września; Rudnicki S. Żydzі w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 211.

⁶⁸⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 43, 45–47; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 171–172.

⁶⁸⁶ Projekty ustaw językowych dla mniejszości narodowych. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 150. 4 lipca.

⁶⁸⁷ Ustawy językowe. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 154. 9 lipca; Ustawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 182. 5 lipca; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 228.

врегулюванню українсько-польських відносин. Зокрема Т. Голувко наголошував, що оскільки учні-українці та учні-поляки спільно навчаються в утравістичних школах, то й польський та український університети можуть співіснувати у Львові⁶⁸⁸.

Друге читання освітнього законопроекту відбулося 9 липня 1924 р. Участь у дискусії взяли представники всіх політичних партій сейму. Наприклад, М. Недзялковський та К. Чапінський виступили з критикою запропонованих законопроектів. М. Недзялковський, зокрема наголошуючи на необхідності надання меншинам територіальної автономії, зазначив, що це врешті-решт консолідувало б державу. Також він висловився проти заміни поняття «українець» поняттям «русин», оскільки вважав, що кожен народ має сам визначити собі назву⁶⁸⁹. Попри критику, парламентар вважав освітній і мовні проекти законів першим кроком уряду на шляху до розв'язання питання національних меншин у Польщі⁶⁹⁰. К. Чапінський розкритикував запровадження утравізму в шкільництві, вважаючи, що утравістичні школи сприятимуть колонізації учнів, оскільки мовами меншин будуть навчати лише другорядні предмети, як-от гімнастику, рисунки тощо⁶⁹¹. Позитивним моментом законопроекту, на думку депутата, була відмова правих польських партій від невизнання самого існування українського народу, що виявилось в офіційному запровадженні української мови в шкільництві⁶⁹². Посол від ПСЛ «Визволене» Людвік Хомінський (Ludwik Chomiński) також висловив думку, що єдино правильним вирішенням національної проблеми було б запровадження територіальної автономії. Він запропонував вживати в проекті закону поняття «український» і «руський»⁶⁹³. Л. Хомінський також зазначив, що послі від ПСЛ «Визволене» підтримують поправки до шкільного законопроекту, внесені парламентарями від ППС⁶⁹⁴. Представники меншин (від українців С. Хруцький та Андрій Пашук, від білорусів – Б. Тарашкевич, від євреїв – І. Грюнбаум, а від німців – А. Утта) виступили проти цього законопроекту⁶⁹⁵. Німецький посол А. Утта наголосив на колонізаційній меті цього законопроекту, яка, на його думку, випливала з постанови, що в початкових школах такі предмети, як польська мова, історія, географія та література, мали викладати державною мовою, аби в майбутньому діти були добре підготовані до навчання в польськомовних середніх школах. Отже, середнє шкільництво національних меншин планували ліквідувати. Парламентар також стверджував, що шкільні гміни мали створювати для кожної меншини відповідно до спеціальної шкільної мережі, а необхідна кількість дітей для відкриття школи мала бути зменшена із 40 до 30⁶⁹⁶. А. Утта висловлювався

⁶⁸⁸ Hołowko T. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Robotnik*. 1924. Nr 277. 9 października.

⁶⁸⁹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 23–24; W sprawie ustaw narodowościowych. Przemówienie tow. Niedziałkowskiego w debacie nad ustawami językowymi. *Robotnik*. 1924. Nr 187. 10 lipca.

⁶⁹⁰ Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 156. 11 lipca.

⁶⁹¹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 62, 66–67; Przemówienie tow. Czapińskiego w debacie nad ustawą o szkolnictwie na Kresach Wschodnich. *Robotnik*. 1924. Nr 187. 10 lipca.

⁶⁹² Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 62.

⁶⁹³ Ibidem. Łam. 27.

⁶⁹⁴ Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. PPS za ustawami. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 156. 11 lipca.

⁶⁹⁵ J. M. Jeszcze o ustawach językowych. *Robotnik*. 1924. Nr 188. 11 lipca; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 230–231.

⁶⁹⁶ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 189.

проти денаціоналізації дітей-німців і вимагав розв'язати національне питання на території держави шляхом прийняття законів, які б стосувалися всіх народів, унеможливили б будь-яку сваволу та сприяли б мирному співіснуванню в Польщі всіх народів⁶⁹⁷. І. Грюнбаум наголосив на ігноруванні інтересів єврейської меншини в цьому проекті закону⁶⁹⁸. Найбільшим недоліком законопроекту український посол С. Хруцький назвав запровадження утраквізму в шкільництві, яке вважав спробою колонізації українців, а також неврахування інтересів українців Холмщини, Підляшшя та Лемківщини⁶⁹⁹. Подібні думки парламентар висловлював на численних вічах, організованих з приводу утисків українського шкільництва⁷⁰⁰. Критикуючи проект закону, білоруський депутат Б. Тарашкевич наголосив на тому, що він надає привілейоване становище полякам, натомість утраквістична школа буде двомовною лише позірно, насправді вона сприятиме колонізації учнів⁷⁰¹. Наприкінці другого читання законопроекту клуби національних меншин у знак протесту проти неврахування їхніх пропозицій демонстративно залишили зал і не брали участі в голосуванні, однак польська більшість таки проголосувала⁷⁰².

Виступаючи проти освітньої політики польської влади, посли від Клубу німецького об'єднання 12 грудня 1924 р. вручили міністру С. Тугутту проект культурної автономії для німецької меншини. Покликаючись на ст. 109 Конституції, вони домагалися права самостійно розвивати власну культуру у різних сферах. Задля реалізації цієї мети мали бути створені окремі союзи німецької меншини для Познанського воєводства, Помор'я, колишніх підросійських і підавстрійських теренів у формі самоврядних союзів. Представники цих союзів мали бути представлені в шкільній адміністрації. Шкільну систему та навчальні заклади німецька меншина мала організовувати самостійно, а нагляд держави звівся б до контролю за тим, щоб у навчальному процесі не з'являлися антидержавні тенденції, а шкільні приміщення відповідали гігієнічним нормам тощо. Школи для меншин мали відкривати у разі зголошення щонайменше батьків 30 учнів, належні шкільні приміщення забезпечувала держава. Оскільки польська влада не мала наміру виконувати ці вимоги, німецькі посли домагалися культурної автономії⁷⁰³.

Виконавче розпорядження МВіО від 23 квітня 1925 р., яке стосувалося згаданої ст. 7 шкільного законопроекту про навчання державною мовою історії Польщі та географії, польської мови та літератури у середніх навчальних закладах, викликало бурхливий протест непольських парламентарів, зокрема євреїв, однак без підтримки ортодоксів. Українські, німецькі, єврейські і білоруські посли, побоюючись, що виконання розпорядження призведе до колонізації середніх шкіл меншин і збільшення кількості учителів-поляків, внесли 6 листопада 1925 р.

⁶⁹⁷ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 47.

⁶⁹⁸ Ibidem. Łam. 49–50.

⁶⁹⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 67–68; Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 29–30.

⁷⁰⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 31.

⁷⁰¹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 146 pos. 9 lipca 1924 r. Łam. 36–37; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 231.

⁷⁰² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 67–68.

⁷⁰³ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 190–191.

подання, в якому вимагали скасувати відповідне розпорядження⁷⁰⁴. 12 грудня 1925 р. на 259-му засіданні сейму це спільне подання зreferував С. Хруцький⁷⁰⁵. Він зазначав, що утравкізація шкільництва нівелює засади навчання рідною мовою, а також суперечить ст. 9 Малого Версальського договору, в якій йшлося про те, що Польська держава може вимагати лише вивчення польської мови й тільки в початкових школах, та ст. 109 Конституції 1921 р., яка гарантувала громадянам право на збереження власної національності⁷⁰⁶. На цьому ж засіданні німецькі послы внесли пропозицію про скасування цієї постанови, оскільки, на їхню думку, впровадження її суттєво обмежувало культурно-освітні права німецької меншини. Частина шкіл меншин звернулася до Адміністративного трибуналу, що змусило міністра освіти С. Грабського призупинити виконання розпорядження⁷⁰⁷.

Проти освітньої політики уряду та утравкізації шкільництва виступали також представники Комуністичної посольської фракції та Клубу ПСЛ «Визволене». Так, 25 листопада 1925 р. Комуністична посольська фракція внесла подання про скасування всіх циркулярів і розпоряджень МВіО, які в будь-чому обмежують права та можливості вільного розвитку культури українців, білорусів, євреїв, німців і литовців. Послы Сергій Назарук, Василь Мохнюк, Мар'ян Хом'як, С. Козицький та ін., які підписали подання, вимагали, щоб у місячний термін уряд вніс до сейму законопроект щодо організації державного, початкового та середнього шкільництва для представників вказаних національностей⁷⁰⁸. Представники Клубу ПСЛ «Визволене» 29 грудня 1925 р. вимагали ліквідації утравкістичних шкіл та напруцювання впродовж місяця проекту нового шкільного закону, який би забезпечив національним меншинам належні умови для навчання дітей рідною мовою⁷⁰⁹. Однак ці та інші подання, які стосувалися шкільного закону, сеймова більшість відхилила.

Важливим у діяльності українських послів було питання відкриття українського університету. С. Хруцький порушив цю проблему ще на 31-му засіданні сейму, яке відбулося 24 березня 1923 р. під час дискусії про передання Львівському університету імені Яна Казимира приміщення колишнього сейму. Доповідач наголосив, що українські студенти та викладачі позбавлені повною мірою доступу до університету. Влада не лише не запропонувала їм альтернативний варіант, а ще й переслідує Український таємний університет у Львові. С. Хруцький зазначив, що українці доти не дадуть згоди на будь-яке розширення прав чи власності університету, доки у Львові не буде відкрито окремий український університет як компенсацію за обмеження прав українців у Львівському університеті імені Яна Ка-

⁷⁰⁴ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2186; O nauczanie historii powszechnej i geografii w języku macierzystym dzieci. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 258. 18 września; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 51; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 171.

⁷⁰⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 259 pos. 12 grudnia 1925 r. Łam. 88–91.

⁷⁰⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 259 pos. 12 grudnia 1925 r. Łam. 89–90; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 214.

⁷⁰⁷ Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі (1919–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2013. С. 104.

⁷⁰⁸ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2198.

⁷⁰⁹ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2252; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 261.

зимира⁷¹⁰. Це питання також неодноразово порушували інші українські політичні та громадські діячі. Так, 30 червня 1923 р. члени НТШ, «Просвіти», «Вчительської громади», Товариства наукових викладів імені П. Могили та ін. надіслали до сейму та сенату петицію про легалізацію Українського таємного університету у Львові, а також технічних курсів. У зв'язку з цією петицією 27 липня 1923 р. посли Українського клубу внесли термінове подання щодо легалізації університету та політехніки. Однак це подання більшість сейму не визнала терміновим, його передали на розгляд в освітню комісію⁷¹¹.

Проблему відкриття українського університету порушено в терміновому поданні, внесеному послом від ППС К. Чапінським. Він пропонував за державні кошти відкрити у Львові університет з двома відділами (філософії та права і суспільних наук, а лікарський відділ, який потребував значної організації, мав бути відкритий дещо пізніше) та українською мовою навчання⁷¹². Критично оцінив подання С. Хруцький, який назвав його спробою відволікти увагу світової громадськості від невиконання польською владою взятих на себе міжнародних зобов'язань. Також він наголосив, що закон від 26 вересня 1922 р., який набув чинності після його оголошення 25 жовтня того ж року, передбачав створення окремого українського університету упродовж двох років, тобто до 25 жовтня 1924 р., що не було виконано. Водночас у запропонованому законопроекті відсутні згадки про Український таємний університет у Львові та Вищу Політехнічну школу, легалізувати які вимагало українське суспільство⁷¹³. Однак сеймова більшість не визнала терміновим це подання, яке передали в освітню комісію. 16 грудня 1924 р. Український клуб вніс ще одне подання, а 18 грудня інтерпеляцію, в яких закликав уряд негайно припинити репресії проти студентів і викладачів українських «таємних» навчальних закладів, а також притягнути до кримінальної відповідальності керівництво львівської поліції за несанкціоновані ревізії, арешти та конфіскацію у них навчальних матеріалів. Парламентарі також вимагали відкриття українського університету у Львові, передбаченого законом від 26 вересня 1922 р. Це подання також відправили адміністративній комісії⁷¹⁴. Наступне подання Український клуб вніс 7 липня 1925 р. у відповідь на затвердження 8 червня того ж року Радою Міністрів ухвали Політичного комітету у справах східних воєводств щодо українського шкільництва, відповідно до якої з нового навчального року було передбачено об'єднання українських і польських гімназій Перемишля, Тернополя та Львова; створення двомовних учительських семінарій на Волині; відновлення діяльності кафедри української літератури в Ягеллонському університеті та відкриття Студіум Рутенікум (Studium Ruthenikum) у Кракові тощо. У поданні парламентарі вимагали скасувати прийняті ухвали як такі, що суперечать положенням міжнародних договорів, ст. 109 і 110 Конституції 1921 р., а також ухвалі сейму від

⁷¹⁰ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 31 pos. 24 marca 1923 r. Łam. 44–45.

⁷¹¹ Sejm I kadencji. Druki. Nr 697; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 262.

⁷¹² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 11–12; Sejm I kadencji. Druki. Nr 1216; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 160–161.

⁷¹³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 13–27.

⁷¹⁴ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 168; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 263.

26 вересня 1922 р. про створення українського університету⁷¹⁵. 10 липня того ж року українські послы подали інтерпеляцію подібного змісту. Проте міністр освіти С. Грабський спростував усі закиди щодо порушень положень міжнародних договорів чи статей Конституції 1921 р., натомість він наголосив на забезпеченні рівних умов для розвитку польського та українського шкільництва. Стосовно відкриття вищого навчального закладу міністр зазначив, що це питання буде предметом розгляду на запланованій на 26 січня 1926 р. конференції організаційної комісії, до складу якої з українського боку входять К. Студинський, Р. Смаль-Стоцький, О. Колесса, Степан Рудницький, С. Дністрянський, В. Вергановський, І. Свенціцький, М. Кордуба⁷¹⁶.

Хвилю критики та невдоволення в українських послів викликав меморіал Р. Смаль-Стоцького, надісланий до МВіО, в якому той, позиціюючи себе репрезентантом групи українських учених у Празі та НТШ у Львові, просив відновити справу щодо відкриття українського університету та декларував співпрацю українських учених із польською владою. П. Васиньчук зауважив, що українські політики та громадськість, сприймаючи професора Р. Смаль-Стоцького як представника міністра освіти С. Грабського, який діє в його інтересах, вимагають лише одного: легалізації Українського таємного університету та політехніки у Львові, а також відкриття повноцінного університету у Львові. Меморіал викликав обурення в українських наукових колах, оскільки давав змогу польському уряду продемонструвати свою добру волю у виконанні зобов'язань, які взяла на себе Польща щодо українців, а також переконати міжнародну спільноту в прихильних до нього настроях в українському суспільстві, прагненні до порозуміння та співпраці українських учених із польською владою⁷¹⁷.

У справі українського університету в галицькому політикумі та серед громадських діячів виник поділ на дві групи: перша готова була прийняти український університет поза Львовом (у Перемишлі, Станиславові чи Винниках), друга група погоджувалася на український університет лише у Львові⁷¹⁸. Українські парламентарі протестували проти вирішення цієї справи шляхом порозуміння між урядом і неуповноваженими українською спільнотою групою вчених. Меморандум Р. Смаль-Стоцького вони назвали провокацією та проявом деморалізаційних дій польських урядовців щодо українців, а також звинуватили польський уряд у намаганні позбутися зафіксованого в сеймовій ухвалі від 26 вересня 1922 р. зобов'язання упродовж двох років відкрити український університет на теренах Галичини, вважаючи єдино прийнятним місцем для цього Львів. Зокрема, у своїй промові під час бюджетної

⁷¹⁵ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2063; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 264–265.

⁷¹⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 79–82; Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej. *Historia XIX–XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. S. 153–167.

⁷¹⁷ Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Chwila*. 1926. Nr 2470. 2 lutego; Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. С. 173–175; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 265.

⁷¹⁸ Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. Rozmowa z posłem Wasyńczukiem. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 273. 5 października; Кедрин І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. *Кедрин І. У межах зацікавлення*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1986. С. 474.

дискусії на цьому наголосив С. Козицький, який зауважив, що немає жодного представника українського народу, який би в питанні відкриття університету у Львові, пішов би на будь-які компроміси⁷¹⁹. С. Хруцький вніс 5 лютого 1926 р. подання щодо невиконання ст. 24 і 26 сеймової ухвали від 26 вересня 1922 р., а також законопроект про український університет із сімома відділами (греко-католицької теології, грецько-східної теології, права, математично-природничим, гуманітарним, медичним, технічно-агрономічним), надання університету автономії, будівництво державою потрібних приміщень, а також внесення до бюджету 1926 р. статті витрат у сумі 2, 494 млн злотих на відкриття й утриманням університету⁷²⁰. Однак через спротив польських політичних сил, зокрема правого крила сейму, які побоювалися, що український університет перетвориться на осередок антидержавної агітації та українського націоналізму, це подання відхилили. Проблема українського університету упродовж міжвоєнних років так і не вдалося вирішити.

Після зустрічі з міністром освіти А. Суйковським 2 серпня 1926 р. представники УПР сподівалися на покращення становища українського початкового, середнього та вищого шкільництва. Міністр пообіцяв розглянути всі прохання українців щодо запровадження української мови в тих початкових навчальних закладах, у яких внаслідок зловживань місцевої влади під час проведення шкільного плебісциту було перетворено школи на утраквістичні або польські. Він пообіцяв видати розпорядження, відповідно до яких українські діти мали б українську школу⁷²¹. Однак позитивних змін в українському шкільництві не відбулося, кількість україномовних шкіл невпинно зменшувалася. А. Суйковському попри обіцянки також не вдалося вирішити питання відкриття українського університету та українського навчального закладу у Кракові⁷²².

Частина подань послів від меншин стосувалася становища вчителів непольської національності. Так, парламентарям вдалося домогтися відтермінування складання іспиту з польської мови випускникам непольських учительських семінарій ще на 2,5 роки, до встановленого перехідним Законом «Про призначення та фінансування вчителів загальних публічних шкіл» від 27 травня 1919 р. п'ятирічного терміну. Виступаючи 18 грудня 1924 р. на 172-му засіданні сейму, німецький посол А. Утга аргументовано довів, що скрутне матеріальне становище вчителів ускладнює самостійну підготовку до іспитів, а організованих МВіО курсів недостатньо для підготовки всіх непольських педагогів. Відсторонення учителів,

⁷¹⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 9; Наша Парляментарна Репрезентація і справа Українського Університету. Комунікат Української Парляментарної Репрезентації. *Громада*. 1925. Ч. 6. 27 грудня; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 267.

⁷²⁰ Sejm I kadencji. Druki. Nr 2289; Sprawa українського університету в Соїмі. *Діло*. 1926. Ч. 28. 7 лютого; За український університет. *Діло*. 1926. Ч. 30. 10 лютого; За український університет. Законопроект українського Соймового Клубу. *Діло*. 1926. Ч. 31. 11 лютого; Sprawa українського університету. Нагле внесення українських послів. *Свобода*. 1926. Ч. 6. 14 лютого. С. 2; Zmiana taktyki ukraińskiej. *Dziennik Ludowy*. 1926. Nr 38. 17 lutego; Mudry W. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Natio*. 1927. Nr 7–8. Juli–August. S. 50.

⁷²¹ Домагаймося української школи! *Свобода*. 1926. Ч. 31. 15 серпня. С. 1–2.

⁷²² Коло університетської справи. *Свобода*. 1926. Ч. 32. 22 серпня. С. 1.

які вчасно не склали іспит, від виконання службових обов'язків, спричинить нестачу вчительських кадрів у непольському шкільництві⁷²³.

Питання володіння польською мовою педагогами від національних меншин німецькі депутати порушували у 1925 р., під час обговорення урядового законопроекту щодо «вчительської прагматики». А. Утта спільно з послами від інших меншин, а також із представниками польської лівіці намагалися, але безуспішно, внести зміни до ст. 4 про кваліфікацію вчителів, в якій йшлося про те, що педагоги від національних меншин мали на належному рівні володіти усно та письмово польською мовою. А. Утта пропонував замінити це формулювання на «задовільне володіння вчителями польською мовою», оскільки остерігався упередженості шкільних інспекторів на іспитах. Однак ці поправки не були підтримані сеймовою більшістю⁷²⁴.

Критику німецьких, українських, єврейських депутатів, а також польської лівіці викликала внесена міністром освіти С. Грабським постанова про можливість службового переведення вчителів непольської національності на підставі організаційних змін у школі або з інших причин. Посли від національних меншин наголошували, що у постанові приховано важелі тиску на вчителів, а також усунення педагогів, запідозрених в антипольській діяльності. Зокрема, на цьому акцентував український посол С. Хруцький⁷²⁵. Німецький депутат А. Утта охарактеризував постанову як засіб позбавлення національних меншин учительських кадрів: «Міністерство поставило собі за мету перенесення вчителів від національних меншин на етнічно польські землі, полонізувати їх, унеможливити їм працю серед своїх і загалом з часом усунути учителів національних меншин зі шкіл, створених для цих меншин»⁷²⁶. Він зазначив, що подібні зміни негативно вплинуть не лише на шкільництво й учительський персонал шкіл національних меншин, а також на польські навчальні заклади. Німецький посол також виступав проти переведення вчителя з постійного у т. зв. тимчасовий стан, оскільки за відсутності постійного місця праці або з інших причин через півроку педагог міг бути звільнений на умов виходу на пенсію. Парламентар пропонував застосовувати цей припис лише за умов ліквідації конкретного навчального закладу. Проти цього також виступали польські послы із Сеймового учительського кола, зокрема Я. Корнецький і Тадеуш Мендрис (Tadeusz Mendrys), які внесли поправку до ст. 59, в якій вимагали усунути постанову про право переведення шкільною владою учителів на іншу посаду. Цією поправкою вони намагалися забезпечити польських педагогів від зловживань шкільної влади стосовно вчителів. А. Утта спільно з С. Хруцьким від Українського клубу вимагали забезпечення вчителям від національних меншин місць у дисциплінарних комісіях на підставі пропорційних виборів. С. Хруцький, А. Утта, Зигмунт Новіцький (Zygmunt Nowicki) від ПСЛ «Визволене», Юзеф Скрипа (Józef Skrypa) від Комуністичної посольської фракції також вимагали звільнити вчителів іншого віросповідання від обов'язку супроводжувати учнів на недільні богослужіння. Послы домагалися збереження за вчителями державних шкіл усіх попередньо набутих прав після їх повернення до викладання в державних школах після перерви, зумовленої науковою діяльністю, підвищенням кваліфікації чи викладанням у приватній школі. Це дало

⁷²³ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 184.

⁷²⁴ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 260 pos. 14 grudnia 1925 r. Łam. 39–40; Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 192–193.

⁷²⁵ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 260 pos. 14 grudnia 1925 r. Łam. 44.

⁷²⁶ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 267 pos. 15 stycznia 1926 r. Łam. 33–34.

б змогу залучати вчителів державних шкіл до викладання у приватних навчальних закладах. Однак парламентська більшість відхилила ці поправки⁷²⁷.

Об'єктом критики більшості депутатів від національних меншин було МВіО незалежно від його персонально-політичного складу. Міністерству закидали неналежну увагу до запитів, які вносили послы. Зокрема, єврейський посол Абрахам Інслер (Abraham Insler) наголошував, що урядовці ігнорують подання, які стосуються антисемітизму в шкільництві⁷²⁸. Особливо гостро міністерство критикувала фракція І. Грюнбаума, що частково було зумовлено суперечками всередині Єврейського кола щодо угодовської політики Л. Райха та його прихильників. Наголошуючи на кривдах, яких зазнавало шкільництво національних меншин, парламентарі намагалися обґрунтувати необхідність унезалежнення непольського державного шкільництва і передання його в руки їхніх представників, а також – це мало слугувати доказом порушення Польщею прав національних меншин під час подання скарг у Лігу Націй⁷²⁹.

Упродовж першої каденції сейму суперечки точилися між єврейськими представниками від Галичини та послами з теренів колишнього Королівства Польського. Прихильники І. Грюнбаума обурювалися з приводу порозуміння, якого було досягнуто між єврейськими депутатами й урядом прем'єр-міністра В. Грабського в липні 1925 р. Йдучи на переговори з євреями на початку травня 1925 р., польська влада мала на меті похитнути єдність національних меншин, що становила для уряду певну загрозу, з огляду на події в Галичині, а також переконати єврейську громадськість, що через домовленості можна домогтися значно більшого, ніж опозиційним шляхом. Найбільше невдоволення у прихильників І. Грюнбаума викликало те, що пункти угоди стосувалися освітньо-релігійних питань, а не ключових для євреїв економічних, політичних чи національних проблем. Опозиційні члени Єврейського кола, а також українські парламентарі негативно сприйняли й урочисту декларацію лояльності, проголошену Л. Райхом у день укладання угоди⁷³⁰. Зокрема, українців обурили слова про непорушність кордонів Польщі, а також те, що з ними не проводили жодних консультацій щодо змісту декларації⁷³¹. Натомість єврейська опозиція вважала, що декларація свідчить про те, що дотепер євреї були нелояльними до держави, а після укладення угоди єврейські послы будуть змушені провадити проурядову політику, що зашкодить відносинам із представниками інших меншин. Ініціатори досягнення порозуміння Л. Райх та О. Тон у відповідь на звинувачення пояснили, що вони висунули 42 вимоги, 12 з

⁷²⁷ Z Sejmu i Senatu. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 2. 1 lutego. S. 3; Z Sejmu i Senatu. Uchwalenie pragmatyki nauczycielskiej w Sejmie. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 3. 1 marca. S. 3–4; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 187–188.

⁷²⁸ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 270 pos. 9 lutego 1926 r. Łam. 17–21.

⁷²⁹ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 53.

⁷³⁰ Жидівсько-польська угода. Поєдинок на віддалі між Грінбавном і Райхом (докінчення). *Діло*. 1926. Ч. 20. 29 січня; Wobec nowych rokowań polsko-żydowskich. Głos posła Grünbauma. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 295. 21 грудня; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 27, 29.

⁷³¹ Жидівсько-польська угода. Поєдинок на віддалі між Грінбавном і Райхом. *Діло*. 1926. Ч. 19. 28 січня, Ч. 20. 29 січня; Жидівські політики розсварилися. Розвал польсько-жидівської угоди. *Свобода*. 1926. Ч. 6. 14 лютого. С. 2; Wasyńczuk P. Kwestia ukraińska w Polsce. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 10–11. Październik–Listopad. S. 202–203.

яких уряд мав реалізувати відразу, а інші, які виходили за межі компетенції Комітету Ради Міністрів зі справ національних меншин, мали бути вирішені за першої ліпшої нагоди. 15 липня 1925 р. постулати досягнутого порозуміння підтримала Президія Ради Міністрів⁷³². Відповідно до угоди, уряд зобов'язано до уніфікації по всій території Польщі Єврейського релігійного союзу, включаючи функціонування Головної ради. Структура гмін мала поширюватися і на південно-східні терени. В обговореннях у гмінах могли вживати мови їдиш та іврит, а їдиш також під час громадських зібрань. До десяти годин мала бути збільшена кількість лекцій з юдаїзму в єврейських державних школах, а також планували запровадити «шанування» суботи. У решті публічних шкіл учні-євреї звільнялися у суботу від обов'язку писати й могли відвідувати богослужіння. Польський уряд визнав, що релігійні школи відповідають усім вимогам шкільного закону, а відвідування визнаних державою хедерів прирівнювалося до виконання шкільного обов'язку. Держава зобов'язалася субсидувати єврейські професійні школи та зрівняти в правах єврейські навчальні заклади з мовою викладання їдиш чи іврит⁷³³. Однак належного фінансування ці школи так і не отримали, тому єврейські політичні партії та культурно-освітні товариства змушені були утримувати їх власним коштом⁷³⁴. Принагідно було порушено питання про *numerus clausus*. Міністр освіти С. Грабський пообіцяв видати розпорядження, яке б заборонило навчальним закладам поділяти абітурієнтів за національно-релігійною ознакою. Однак саме невирішеність проблеми *numerus clausus* стала однією з головних причин фіаско порозуміння між урядом і євреями у 1925 р., що зумовило нову хвилю критики поміркованої політики Л. Райха як з боку його опонентів, так і прихильників⁷³⁵. Єврейські посли також протестували проти усунення євреїв-учителів із єврейських навчальних закладів і заміни їх педагогами-християнами, що траплялося після досягнення польсько-єврейської угоди. Про це, зокрема, йшлося в інтерпеляції депутатів Єврейського кола, внесеної Максиміліаном Гартгласом (Maksymilian Hartglas)⁷³⁶. Як наслідок новим головою кола в березні 1926 р. було обрано М. Гартгласа, близького соратника І. Грюнбаума. А 16 березня того ж року єврейські посли перейшли в парламентську опозицію, прихильники Л. Райха бойкотували це засідання. Незгоди в Єврейському колі застигли після травневого перевороту.

Посли від національних меншин схвально сприйняли травневий переворот 1926 р., який усунув від влади польські праві партії та дав надію на зміну політичного курсу щодо непольського населення, однак критично оцінювали національно-освітню політику санаційного табору⁷³⁷. Так, німецькі депутати Й. Спікерман та

⁷³² Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 31; Mendelsohn E. Jewish Politics in Interwar Poland... P. 11.

⁷³³ PAU w Krakowie. Mikrof. 1475. Sygn. 7846. K. 139–140; Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 31; Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 87.

⁷³⁴ Birnbaum W. Wolna szkoła żydowska. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 7–8. Lipiec–Sierpień. S. 143–144.

⁷³⁵ Grünbaum I. Biedni ci nasi ugodowcy! *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 265. 27 września; Grünbaum I. «Ugoda» a front mniejszościowy. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 266. 29 września; Scherer E. Syjonizm w polityce krajowej. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 5–6. Maj–Czerwiec. S. 119–120.

⁷³⁶ Po «Ugodzie». Nauczycielem religii mojżeszowej – chrześcijanin. Interpelacja posła Hartgłasa i tow. z Koła Żydowskiego. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 353. 24 grudnia.

⁷³⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 2–3.

А. Утта 20 вересня 1926 р. скерували міністру освіти меморіал, в якому наголошили на погіршенні стану німецькомовного шкільництва та вимагали автономії в культурній сфері. 25 вересня того ж року А. Утта виступив на засіданні сеймової бюджетної комісії щодо утиску німецькомовного шкільництва⁷³⁸. Напередодні 23 вересня на 301-му засіданні сейму єврейські послы, зокрема М. Гартглас, також звинуватили нову владу в толеруванні принципу *numerus clausus*, у поширенні корупції у вищих навчальних закладах⁷³⁹. До речі, ще 21 червня І. Грюнбаум та депутати з Єврейського кола внесли інтерпеляцію щодо новелізації ст. 86 закону від 13 липня 1920 р. про академічні школи. Парламентарі зазначили, що, користуючись автономією, вищі навчальні заклади запровадили *numerus clausus* для єврейських студентів⁷⁴⁰. Водночас єврейські послы висловили вотум недовіри міністру освіти А. Суйковському, звинувативши його в підтримці працевлаштування вчителів польської національності в єврейських школах, а також у скасуванні комісії, покликаної екзаменувати випускників середніх шкіл з мовою навчання їдиш чи іврит, але найвагомішим було звинувачення у збереженні *numerus clausus* у вищих навчальних закладах⁷⁴¹. Однак проблема з *numerus clausus*, як і питання надання єврейським школам права публічності, залишилися невирішеними.

Сейм другої каденції (1928–1930)

Сейм другої каденції був сформований за результатами виборів, що відбулися 4 березня 1928 р. Із 444 послів до ББВР увійшло 122 депутати, до Парламентського союзу польських соціалістів (*Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów*) – 63, до ПСЛ «Визволене» – 40, до ЗЛН – 37. Наступним за чисельністю був Українсько-білоруський блок на чолі з Д. Левицьким, який об'єднав 30 депутатів (24 – від УНДО, 1 – Українського соціалістичного об'єднання «Селянський союз» («Сельсоюз»), 1 – безпартійний, 4 – білоруських послы). Зауважмо, що в Галичині за цей блок до сейму проголосувало 34 % виборців, а до сенату – 37,5 %. До Селянської партії належало 26 депутатів, до ПСЛ «Пяст» – 21, до Німецького парламентського клубу на чолі з Е. Науманном – 19, до християнських демократів – 15, до НПП – 14, до Національної партії робітничої-лівиці (*Narodowa Partia Robotnicza-Lewica*) – 5, Єврейського кола (*Koło Żydowskie*) – 13, до Української соціалістично-радикальної парламентської репрезентації на чолі з Л. Бачинським – 8, Комуністичної польської фракції – 7, Робітничо-селянського білоруського клубу (*Białoruski Klub Robotniczo-Chłopski*) – 5, Клубу «Сельробу» з Максимом Чучмаєм на чолі – 4, Селянського союзу (*Związek Chłopski*) – 3, Сілезької групи християнської демократії (*Grupa Śląska Chrześcijańskiej Demokracji*) – 3, «Сельробу-лівиці», який очолювали

⁷³⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 8; Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 190–191.

⁷³⁹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 301 pos. 23 września 1926 r. Łam. 49–53.

⁷⁴⁰ Wniosek Koła Żydowskiego w Sejmie w sprawie «*numerus clausus*». *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec–Juni. S. 94.

⁷⁴¹ Sejm I kadencji. Spr. sten. z 301 pos. 23 września 1926 r. Łam. 50–53; Memoriał Żydowskiej Rady Narodowej w sprawie «*numerus clausus*». *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec–Juni. S. 90–92; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 244–245.

Микола Хам та Кирило Вальницький – 2, Клубу фракції німецьких соціалістичних послів – 2, обраних за списком ППС, безпартійними були 5 депутатів⁷⁴².

Інтереси українського населення в польському парламенті представляли 46 послів (УНДО здобуло 23 мандати, УСРП – 8, «Сельроб-правиця» – 8, «Сельроб-лівиця» – 3, «Сельроб-єдність» – 2, «Сельсоюз» – 2⁷⁴³), які становили майже 50 % сеймової репрезентації національних меншин (усього 94 особи), та 11 сенаторів⁷⁴⁴. Загалом українське населення західноукраїнських теренів, яке активно долучилося до голосування (у Львівському воєводстві у голосуванні взяло участь 75,7 % населення, Станиславівському – 76,2 %, Тернопільському – 77,9 %, Волинському – 68,7 %), продемонструвало високий рівень національної свідомості, віддавши партіям національно-державницького табору 2/3 своїх голосів⁷⁴⁵. Українські списки здобули у Східній Галичині 49,7 % голосів, польські – 40,8 %, єврейські – 9,5 %⁷⁴⁶. Наприкінці діяльності сейму діяли такі українські клуби: Український клуб (26 послів, з яких 23 від УНДО, 2 від «Сельсоюзу» та 1 від УСРП), Українська соціалістично-радикальна парламентська репрезентація (8), клуб «Сельробу» та «Сельробу-єдність» (по 4), ББВР (3), до жодного клубу не належав 1 посол⁷⁴⁷. Як зазначав О. Зайцев, українські партії в польському парламенті продемонстрували ті ж орієнтації, що й у попередньому сеймі: пропольську, прорадянську та самостійницьку⁷⁴⁸. Під час обрання керівних органів сейму українським парламентарям вдалося провести своїх представників: віце-маршалом сейму став В. Загайкевич, а сенату – М. Галушинський, обидва від УНДО, а член від УСРП Д. Лади́ка обраний секретарем сейму. У сенаті українцям вдалося створити один Український сенатський клуб, до якого поряд з ундовцями увійшли представник від УСРП І. Макух і два білоруських сенатори⁷⁴⁹. Українські парламентарі мали своїх представників у всіх сеймових комісіях. Зокрема, до освітньої комісії увійшли три депутати: С. Хруцький, М. Рудницька, Д. Великанович⁷⁵⁰. Протягом другої каденції українські законодавці внесли 479 інтерпеляцій, 85 подань і 15 термінових подань, в яких

⁷⁴² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 19–20; Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України... С. 120.

⁷⁴³ Польський сойм і українські послы. *Свобода*. 1931. Ч. 1. 4 січня. С. 3; Пеленський З. Між двома конечностями. С. 511; Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. S. 68.

⁷⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 29–46; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 200; Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. S. 155; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 582, 585.

⁷⁴⁵ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності... С. 40.

⁷⁴⁶ Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 75.

⁷⁴⁷ Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 127; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 588.

⁷⁴⁸ Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 77.

⁷⁴⁹ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності... С. 41.

⁷⁵⁰ Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... S. 586; Береґ І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 367; Rzepecki T., Rzepecki K. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej... S. 205.

акцентували увагу на зловживаннях польської влади. З них Український клуб вніс 308, 62 і 10 відповідно; Клуб УСРП – 123, 20 і 2, а посли «Сельробу» – 48, 3 і 3⁷⁵¹.

Німецьку меншину представляв 21 посол, найбільше за усі міжвоєнні роки, це попри те, що чисельність німецького населення Польщі значно скоротилася, головню внаслідок еміграції до Німеччини. Однак цього разу німецькі парламентарі не об'єдналися в один клуб. У сенаті, як і попереднього разу, інтереси німців репрезентували 5 сенаторів. З 21 депутата 9, а також 2 сенатори, належали до «Німецького об'єднання в сеймі та сенаті від Познані та Померанії» (*Deutsche Vereinigung im Sejm und Senat für Posen, Netze-gau und Pommerellen*). Близьким за поглядами до цієї політичної сили був ще один сенатор. З посли та 1 сенатор належали до «Німецької народної спілки в Польщі». 4 депутати та 1 сенатор представляли інтереси католицьких кіл. Два посли належали до Німецької партії, а один представляв інтереси німецького соціалістичного руху Великопольщі та Помор'я⁷⁵². До освітньої комісії від німецьких парламентарів увійшов лише А. Утта⁷⁵³. Під час розглядів бюджету та постанов про стан освіти Німецький клуб перебував на опозиційних позиціях, вимагаючи більших прав німецьким школам, аргументуючи це тим, що вони зазнають переслідувань від місцевої влади і потребують поліпшення матеріального становища⁷⁵⁴.

Від єврейської меншини до парламенту було обрано 15 послів і 7 сенаторів, з них 7 депутатів і 5 сенаторів – від Блоку національних меншин, 6 послів і 1 сенатор – від Об'єднання національно-єврейських партій у Малопольщі, та 1 – від Загальноєврейського національного виборчого блоку. Один парламентар обраний за списком ББВР⁷⁵⁵. Отже, Об'єднані сіоністи з колишніх підросійських теренів здобули 4 сеймових і 2 сенаторські мандати; Об'єднані сіоністи з Галичини – 6 і 1 відповідно; «Мізрахі» – 2 і 2; Партія народно-демократична (*Stronnictwo Ludowo-Demokratyczne*) – 1 сенаторський; Центральна спілка ремісників (*Centrala Związku Rzemieślników*) – 1 сеймовий; «Агудат Ізраель» – 2 сеймових мандати; Центральна спілка купців – 2 сеймових мандати, однак посли ввійшли до клубу ББВР⁷⁵⁶. 26 березня 1928 р. створено Єврейське коло, яке складалося з двох фракцій на чолі з І. Ірюнбаумом і Л. Райхом. Воно було значно меншим від попередніх, тому не мало своїх представників у всіх комісіях. Так, єврейських депутатів не було в еміграційній, дотаційній і комісії з громадських робіт. До освітньої комісії делегували Я. Вигодзького⁷⁵⁷. Зменшення кількості членів кола призвело до того, що посли отримали менше часу (лише 90 хвилин) на участь у дискусіях із бюджетних

⁷⁵¹ Ajnenkiel A. *Historia sejm polskiego...* S. 340; Mędrzecki W. *Українська Репрезентacja Parlamentarna...* S. 227.

⁷⁵² Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej.* S. 224–225.

⁷⁵³ Rzepecki T., Rzepecki K. *Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej...* S. 205.

⁷⁵⁴ Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі. С. 105.

⁷⁵⁵ Fałowski J. *Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej...* S. 126–127; Polonsky A. *A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lviv, June 1929. The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 114–115.

⁷⁵⁶ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej.* S. 261–262.

⁷⁵⁷ *Posiedzenie Koła Żydowskiego. Nasz Przegląd.* 1928. Nr 114. 25 kwietnia; *Posiedzenie Koła Żydowskiego. Posłowie żydowscy w Komisjach Sejmowych. Chwila.* 1928. Nr 3267. 26 kwietnia; Wygodzki J. *Kluby w Kole Żydowskim. Nasz Przegląd.* 1928. Nr 113. 24 kwietnia.

питань міністерств, які вони розцінювали як можливість висловити своє ставлення до діяльності уряду та окреслити становище єврейської меншини. Не маючи змоги висловлювати своє ставлення до бюджету всіх міністерств, єврейські послі брали участь в обговоренні бюджетів лише тих міністерств, які для них були пріоритетними, зокрема, МВіО, Міністерства промисловості й торгівлі, Міністерства державного інспекторату охорони середовища⁷⁵⁸.

Постійні суперечки, політична та особиста неприязнь єврейських послів унеможливили напрацювання ними спільної політичної позиції, яка б гарантувала одностайність під час ухвалення рішень, голосування за проекти постанов, за бюджет, обрання маршалка сейму. Так, сіоністи з колишніх підросійських теренів спільно з опозицією на виборах прем'єр-міністра підтримали кандидатуру І. Дашинського, а сіоністи з Малопольщі – К. Бартеля. Навіть після того, як І. Грюнбаум склав повноваження голови кола, поступившись місцем представникові малопольського угруповання «Мізрахі» Шиї Фарбштайну (*Szyja Farbstein*), внутрішні конфлікти не припинилися⁷⁵⁹. Найзапекліші дискусії точилися щодо обрання голови клубу⁷⁶⁰, визначення тактики співпраці з урядом⁷⁶¹. У порівнянні з сеймом попередньої каденції Єврейське коло співпрацювало з представниками інших національностей менше, частково через те, що білоруські та українські депутати демонстрували більшу опозиційність до уряду, ніж євреї, натомість клуби польської лівіці, які створили блок із партіями центру, вже не могли активно співпрацювати з меншинами⁷⁶².

Розбіжності у поглядах не завадили єврейським послам спільно відстоювати суспільно-політичні, економічні та культурно-освітні інтереси єврейської меншини. Єврейське коло висувало такі освітні вимоги: відкриття державних початкових шкіл з мовами навчання їдиш чи іврит; надання права публічності учительським семінаріям, загальноосвітнім школам і професійним школам із мовою навчання іврит чи їдиш, які мають відповідні кваліфікації; надання дозволу на заснування професійних шкіл з мовою навчання іврит чи їдиш; субсидіювання з державного бюджету приватних шкіл з мовою навчання іврит чи їдиш пропорційно до кількості учнів і відповідно до загальної квоти, передбаченої державою на утримання загальноосвітнього та професійного шкільництва (внесення відповідного пункту до бюджету); запровадження вивчення юдаїзму в початкових і середніх школах та прийняття на роботу вчителів цього предмета на штатні посади за державні кошти; відмова від штучного об'єднання єврейських загальноосвітніх шкіл і звільнення з роботи педагогічних колективів цих навчальних закладів тощо. Однак здобутки в освітній сфері єврейських послів були значно скромнішими, аніж у сеймі попередньої каденції⁷⁶³.

Освітні проблеми посідали важливе місце в діяльності німецьких депутатів, значну увагу вони приділяли шкільництву на теренах колишнього Королівства Польського, також намагалися вирішити освітні питання в інших регіонах. Наприклад, 30 травня 1928 р. на 12-му засіданні сейму голова німецького клубу

⁷⁵⁸ Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 273–274.

⁷⁵⁹ Aleks H. *Żydzi. Sprawy Narodowościowe*. 1930. R. 4. Nr 1. S. 91.

⁷⁶⁰ Chaos w Kole Żydowskim. *Chwila*. 1930. Nr 3928. 2 marca; Spór o prezesa Koła Żydowskiego trwa nadal. *Nasz Przegląd*. 1930. Nr 66. 7 marca.

⁷⁶¹ O jednolitą politykę żydowską. *Chwila*. 1928. Nr 3254. 13 kwietnia.

⁷⁶² Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 274.

⁷⁶³ Aleks H. *Żydzi*. S. 91; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 137.

Е. Науманн у промові критично оцінив становище шкільництва німецької меншини. Посол акцентував на випадках арештів німецьких мандрівних учителів, які навчали дітей по селах; заміні німецьких учителів поляками або педагогами інших національностей, які не володіли німецькою мовою на належному рівні; на скороченні мережі німецьких державних шкіл; переміщенні німецьких учителів в інші регіони Польщі тощо. На думку посла, така політика урядовців була спрямована на денационалізацію німецької меншини або спонукання її до еміграції⁷⁶⁴. З подібною критикою польської влади за репресивну політику в освітній сфері Е. Науманн виступив під час обговорення бюджету на 1928–1929 рр.⁷⁶⁵ Щодо шкідливості переміщення учителів непольської національності висловлювався також А. Утта, який наголошував, що освітня влада застосовувала цю норму лише стосовно представників національних меншин. Він вимагав, щоб у разі ухвалення відповідного рішення учителя ознайомили з причинами його переведення⁷⁶⁶. До речі, проблемою переміщення учителів переймалися не лише німецькі парламентарі. Врешті-решт завдяки зусиллям послів від національних меншин найвищий Адміністративний трибунал скасував відповідну норму закону, а внесені під час сейму другої каденції зміни до закону про службові відносини сприяли тому, що переміщення учителів стало поодиноким⁷⁶⁷.

З критикою дій влади у сфері шкільництва німецької меншини неодноразово виступав А. Утта. Так, на засіданні 2 червня 1928 р. під час обговорення бюджету МВіО він, наголосивши на утисках, яких зазнає початкове та середнє німецьке шкільництво, що невпинно скорочується, а також німецькомовні учительські семінарії, яких у 1928 р. по всій Польщі залишилося лише 2, висловив переконання, що німецькі навчальні заклади організаційно мають підпорядковуватися німецькій меншині, і лише культурна автономія забезпечить дітям навчання рідною мовою⁷⁶⁸. Парламентар відстоював право учителів із Німеччини на працевлаштування в Польщі, а також право на здобуття педагогічної освіти в Німеччині. Загалом він критично оцінив ставлення уряду та МВіО до культурних і освітніх потреб німецького населення. Акцентуючи на нищенні німецькомовного шкільництва, посол вкотре вимагав від влади надання німцям культурної автономії. У полеміку з А. Уттою вступив міністр освіти Г. Добруцький, який навів низку даних щодо розвитку німецького шкільництва та піддав сумніву згадані послом факти щодо нищення шкіл з німецькою мовою навчання⁷⁶⁹. Подібні звинувачення польської влади викликали критику польських депутатів. Зокрема, Францішек Зелінський (Franciszek Zieliński) від Клубу християнської демократії наголосив, що метою цих необґрунтованих висловлювань німецьких послів є міжнародна агітація⁷⁷⁰. Загалом послы від Клубу християнської демократії були переконані, що лише політика «сильної руки» щодо німців буде першим кроком на шляху зміни

⁷⁶⁴ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 12 pos. 30 maja 1928 r. Łam. 25, 27–32.

⁷⁶⁵ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 263.

⁷⁶⁶ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 28 lutego 1930 r. Łam. 48–49.

⁷⁶⁷ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 259.

⁷⁶⁸ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 55–61.

⁷⁶⁹ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 263.

⁷⁷⁰ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 4 czerwca 1928 r. Łam. 8.

їхнього ставлення до Польщі й до їхньої колонізації в майбутньому⁷⁷¹. У виступі 4 червня 1928 р. А. Утта, відповідаючи на закиди Ф. Зелінського та спростовуючи наведені міністром Г. Добруцьким статистичні дані щодо розвитку німецьких навчальних закладів, наголосив на тому, що утраквізація німецьких шкіл створила перешкоди дітям-німцям для здобуття освіти рідною мовою та позбавила навчальні заклади змоги прищеплювати учням національні цінності⁷⁷². У виступі на засіданні 7 лютого 1929 р. А. Утта звинуватив уряд і шкільну адміністрацію у тому, що вони унаслідок утраквізації шкіл прагнуть денационалізувати німецьку молодь і знищити німецькомовне шкільництво, оскільки, за його словами, 80 % німецьких шкіл, які діяли в 1918 р., уже ліквідовані⁷⁷³. На цьому ж засіданні слово мав також посол від Німецької соціалістичної партії праці в Польщі (*Deutsche Sozialistische Arbeitspartei Polens*) Еміль Зербе (*Emil Zerbe*), який у виступі наголосив на відсутності законодавчої бази, що гарантувала б вільний розвиток культури та національних особливостей німецької меншини. Він закликав уряд до створення окремої автономної організації, що забезпечила б німцям належний культурно-освітній розвиток. Е. Зербе зауважив, що німецькі послі-соціалісти найближчим часом внесуть законопроект про шкільництво для національних меншин, і лише від уряду та сейму буде залежати його прийняття⁷⁷⁴.

Єдиним виходом із ситуації, що склалася в німецькомовному шкільництві, німецькі депутати вважали надання культурно-освітньої автономії національним меншинам. Ще 29 квітня 1925 р. вони зверталися до міністра освіти з проханням надати німецькій національній меншині культурну автономію⁷⁷⁵. Німецькі парламентарі також вимагали створення німецьких громад публічно-правового характеру – «Німецьких культурних союзів». Підставою для їх появи мали стати петиції з підписами щонайменше 3 тис. представників німецької національності до МВіО. Ці союзи мали б право засновувати та утримувати навчальні заклади всіх типів, призначати вчителів, переводити їх на різні посади, відправляти на пенсію. У школах автономних союзів навчальною мовою ставала німецька, а педагогічний колектив мав належати до німецької національності. За державою зберігалось право нагляду та контролю за цими навчальними закладами. Про ліквідацію німецькомовних шкіл, переведення учнів німецької національності до польських шкіл чи невідкриття окремих навчальних закладів для близько 60 німецькомовних учнів йшлося і на інших засіданнях сейму⁷⁷⁶.

Осторонь освітніх проблем не залишилися й німецькі сенатори. Наприклад, Е. Гасбах під час дебатів над бюджетом МВС 7 березня 1929 р., наголосивши, що 14 тис. німецьких дітей Познанського воеводства та Помор'я не можуть навчатися рідною мовою, закликав відмежувати шкільну владу від державної адміністрації, оскільки, на його думку, провина за ліквідацію німецьких шкіл лежить не лише

⁷⁷¹ Klub Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji. *Biuletyn Polityczny*. 1927. Nr 2–3. S. 212.

⁷⁷² Sejm II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 4 czerwca 1928 r. Łam. 17–19.

⁷⁷³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 29–30.

⁷⁷⁴ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 265–266.

⁷⁷⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 35. K. 33–34.

⁷⁷⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 159; Sejm II kadencji. Spr. sten. z 55 pos. 1 marca 1929 r. Łam. 101; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 51; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 258.

на МВіО, а й на воєводах і старостах. У полеміку з ним 9 березня того ж року вступив сенатор від Християнської демократії Максиміліан Тулле (Maksymilian Thullie), який зазначив, що німецькі діти в Польщі мають набагато кращі умови для навчання рідною мовою, аніж учні-поляки в Німеччині. Проти польського сенатора виступили німецькі сенатори Й. Спікерман і Е. Пант, які наголошували на нищенні німецького шкільництва, зокрема в Сілезькому воєводстві та на теренах колишнього Королівства Польського⁷⁷⁷.

У 1928–1930 рр. єврейські парламентарі, як і німецькі, доклали чимало зусиль до вирішення освітніх питань, наголошуючи на дискримінації єврейської молоді стосовно здобуття освіти. Однак лідери єврейських політичних партій по-різному оцінювали освітню політику уряду. Якщо у риториці сіоністів із колишнього Королівства Польського переважали критичні висловлювання, вони звинувачували як уряд, так і керівників вищих навчальних закладів у перешкоджанні єврейським студентам у здобутті вищої освіти, то галицькі сіоністи висловлювалися більш помірковано⁷⁷⁸. Наприклад, Л. Райх відзначав певні позитивні зміни у ставленні «санаційних урядів» до єврейського населення, однак наголошував на відсутності якісних зрушень у єврейському початковому та середньому шкільництві, яке попри міжнародні договори та статті Конституції 1921 р. не субсидювала держава, а євреї за власні кошти змушені були розвивати школи з мовами навчання іврит чи їдиш⁷⁷⁹. І. Грюнбаум під час виступу 13 листопада 1928 р. звинуватив владу в ущемленні прав єврейського народу в політичній, економічній та освітній сферах⁷⁸⁰. Водночас парламентар у своїх виступах хоч і відзначав певні зміни на краще в політиці МВіО, однак наголошував на збереженні обмеження доступу єврейської молоді до середніх шкіл. Він підкреслював, що ліквідація «шабасувок» шляхом об'єднання їх із польськими школами може негативно вплинути на єврейське шкільництво, оскільки єврейські учні, які там навчаються, опиняться під загрозою асиміляції. Посол також наводив приклади протистояння шкільної та місцевої влади у призначенні дотацій для шкіл з мовою навчання їдиш та іврит. І. Грюнбаум нагадав про відмову надавати єврейським середнім школам права публічності, а коли такі права і надавали, то лише терміном на два роки, це при тому, що для середніх навчальних закладів інших національних меншин таких часових обмежень не встановлювали. Невирішеним, за його твердженням, залишалося питання концесії для професійних шкіл, про відкриття яких йшлося ще в 1923–1925 рр. Парламентар не оминав увагою також проблем вищих навчальних закладів⁷⁸¹. У виступі 31 січня 1929 р. І. Грюнбаум звинуватив польську владу у спробі денационалізації єврейської молоді як через чинні загальноосвітні навчальні заклади, так і через спеціальні школи для єврейських дітей, оскільки в них на єврейську релігію відведено від 2 до 5 год, а навчальними програмами вивчення івриту, їдишу та єврейської історії не передбачено⁷⁸². Роком пізніше Єврейське коло подало інтерпеляцію, в якій

⁷⁷⁷ Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 268.

⁷⁷⁸ Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej... S. 141.

⁷⁷⁹ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 31 maja 1928 r. Łam. 8.

⁷⁸⁰ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 29 pos. 13 listopada 1928 r. Łam. 25–33.

⁷⁸¹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 302.

⁷⁸² Sejm II kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 31 stycznia 1929 r. Łam. 66–67.

надало докази упослідження єврейського шкільництва, у порівнянні з освітніми закладами інших національних меншин⁷⁸³.

У 1929 р. клуби національних меншин подали законопроекти про шкільництво для непольського населення, а із проектом закону про шкільництво територіальних меншин виступила ППС. Українські парламентарі були переконані, що проект шкільної адміністрації має опиратися на широку національно-територіальну автономію. Запропонований ними законопроект передбачав створення посади «міністра-українця», якого би призначав президент. Цей міністр був би рівноправним членом Ради Міністрів і мав право вето щодо розпоряджень президента. У справах українського шкільництва він зрівнювався у правах з міністром освіти щодо видання розпоряджень, декретів, оголошення сеймом ухвалених законів тощо. Усі начальники відділів, візитатори та референти для українського шкільництва при МВіО мали бути українцями. Бюджет для розвитку українських навчальних закладів мав становити окрему позицію у бюджеті МВіО. Влада II інстанції на українських теренах також поділялася б на українську та польську. Українські парламентарі вважали за потрібне створення двох окремих шкільних краєвих рад – для українців і поляків. Українських учнів мав навчати український учитель⁷⁸⁴.

У законопроекті від 1 березня 1929 р. депутати від ППС зосередили увагу на українському, білоруському, литовському та німецькому шкільництві (ст. 2). Основним типом державної школи для дітей перелічених національностей мала бути школа з рідною мовою навчання, в якій внутрішнє та зовнішнє управління велося б мовою меншини, а навчальні програми враховували б особливості культури народу (ст. 4). Відповідно до ст. 5, у школах меншин державною мовою обов'язково мали вивчати такі предмети: історію, науку про Польщу та польську мову. Парламентарі передбачали відкриття всіх типів шкіл для національних меншин, зокрема українського університету у Львові (ст. 26). Відповідно до ст. 12, урядовці непольської національності були б представлені на всіх ступенях шкільної влади. Самоврядні шкільні установи I і II інстанції мали складатися з окремих членів тієї ж національності, що і школи, для яких вони були покликані (ст. 10)⁷⁸⁵. Натомість щодо єврейського шкільництва планували розробити окремий законопроект. У ст. 1 проекту закону від 20 березня 1929 р. лише було зазначено, що «основним типом державних шкіл для громадян єврейської національності є школа з мовою навчання їврит чи їдиш». Окремий законопроект щодо шкіл з мовою навчання їдиш чи їврит для дітей єврейської національності 20 березня 1929 р. вніс І. Грюнбаум за підтримки єврейських, німецьких та українських послів (з-поміж яких Д. Левицький, М. Рудницька, В. Загайкевич). У цих школах польською мовою мали вивчати польську мову, історію Польщі та науку про Польщу (ст. 2)⁷⁸⁶. Проти цього проекту закону виступили євреї-ортодокси, які вбачили в ньому загрозу для розвитку хедерів. Оскільки до цього часу хедери користувалися двома привілеями: по-перше, деякі світські предмети (спів, гімнастика,

⁷⁸³ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 302.

⁷⁸⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 167–179.

⁷⁸⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 4. K. 17–18; Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 61. 3 marca.

⁷⁸⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 28; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 161–165; Sejm II kadencji. Druki. Nr 563; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 101; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 303.

рисунки) не були для цих шкіл обов'язкові; по-друге, вивчення світських предметів могло починатися роком скоріше і закінчуватися роком пізніше, що давало учням більше часу на вивчення релігійних предметів⁷⁸⁷. Однак документ так і залишився законопроектом і лише засвідчив вимоги єврейської громадськості. Самі ж єврейські послі вимагали створення на базі релігійних гмін т. зв. єврейських громад, при яких мали діяти шкільні комітети. Цим комітетам мали підпорядковуватися всі єврейські навчальні заклади з мовою викладання їдиш або іврит. Передбачалося скерування єврейських делегатів до державних повітових шкільних рад. Нагляд за єврейськими навчальними закладами мало здійснювати МВіО, при якому діяв би окремий департамент для єврейського шкільництва, а при кураторіях – відділи для єврейських шкіл. Директор департаменту, начальники відділів, візитатори та інспектори, а також учителі мали належати до єврейської національності. Подання та різні вимоги щодо всього єврейського шкільництва до міністерства вносила б Головна єврейська рада⁷⁸⁸.

Спроба єврейських парламентарів внести зміни до ст. 86 Закону «Про академічні школи» також не була реалізована. Вони пропонували додати положення про те, що МВіО повинно встановити критерії, якими мають керуватися факультети під час зарахування студентів на визначену кількість місць. Це подання мало на меті усунути релігійні та національні чинники, якими могла керуватися рада факультетів під час набору студентів. Однак освітня комісія голосами проурядової коаліції відхилила це подання, натомість підтримала подання Я. Вигодзького про зарахування до вищих навчальних закладів усіх, хто має на це право⁷⁸⁹.

Виступи єврейських послів засвідчують відсутність якісних зрушень в єврейському шкільництві та певне розчарування діяльністю нового уряду, сформованого після травневого перевороту. Зокрема, під час обговорення бюджету МВіО 2 червня 1928 р. Я. Вигодзький наголосив, що єврейська громадськість очікувала більшого у поліпшенні становища національного шкільництва, однак декларації урядовців і наміри допомогти єврейським школам так і не були реалізовані. Урядовці не виділяли кошти на утримання державних шкіл із мовами навчання їдиш та іврит, у середніх навчальних закладах зберігся *numerus clausus* 7,8–9 %, що обмежував дітям-євреям доступ до навчання у цих школах, а також у вищих навчальних закладах⁷⁹⁰. У численних виступах єврейські послі, як і парламентарі попередніх каденцій, вказували на недостатнє фінансування єврейського шкільництва, на збереження принципу *numerus clausus* як у державних середніх навчальних закладах, так і в академічних школах тощо, заміні в школах з польською мовою навчання єврейських учителів польськими, які відмовлялися працювати в неділю, а також наполягали на введенні до навчальних планів державних шкіл вивчення юдаїзму, мов їдиш та іврит, єврейської історії⁷⁹¹. Часто звучали звинувачення в спробі скасування єврейського середнього шкільництва та загалом денационалізації єврейської молоді. Зокрема, сенатор від Блоку національних меншин Ісаак Рубінштайн (Izaak

⁷⁸⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 101.

⁷⁸⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 159–161.

⁷⁸⁹ O uniemożliwienie gwałcenia konstytucji pod płaszczykiem autonomii uniwersyteckiej. *Chwila*. 1927. Nr 2965. 22 czerwca; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 303.

⁷⁹⁰ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 66–68.

⁷⁹¹ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 42 pos. 31 stycznia 1929 r. Łam. 66–67; Zmiany w autonomii uniwersyteckiej. *Chwila*. 1927. Nr 2967. 24 czerwca; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 303–304.

Rubinsztein) наголошував, що держава не виділяє з бюджету належних коштів на утримання учительських семінарій для єврейських учителів релігії. Він зазначив, що на релігійні потреби католиків уряд виділяє 1 зл., на православних – 70 грошів, євангелістів – 35 грошів, а на євреїв – 4 гроші, тому єврейська громада змушена власним коштом утримувати семінарії⁷⁹².

З критикою освітньої політики Польщі виступали також українські послы. В опозиції до парламентської проурядової більшості перебували партії української лівниці. Парламентарі наголошували, що залишатимуться в опозиції до всіх польських урядів, незалежно від їх політичної приналежності, допоки ті не визнають права українців на самовизначення. Зокрема, на цьому у своєму виступі в сеймі 30 березня 1928 р. акцентував посол від УСРП Д. Ладика. Депутат від цієї ж політичної сили К. Стефанів зазначав, що повного національного і соціального визволення українці зможуть досягти лише у власній державі. Українська соціалістично-радикальна парламентська репрезентація у своїх поданнях неодноразово акцентувала увагу на переслідуваннях поліцією як українського населення, так і різноманітних організацій. Також згадували і про тиск польських студентів на українську молодь⁷⁹³. На яскравіше виражених антиурядових позиціях перебували послы від інших лівих партій. Так, голова Клубу «Сельробу» М. Чучмай і представник «Сельроб-лівниці», член Комуністичної партії Західної України К. Вальницький звинувачували ундовців і радикалів у прислужництві тогочасній владі⁷⁹⁴. Найбільше претензій представники всіх українських політичних партій у сеймі висловлювали щодо діяльності МВіО. Вони були переконані, що польські урядовці свідомо провадили політику денационалізації українського населення. Порівнюючи тогочасний розвиток українського шкільництва з його станом за часів австрійської доби, наголошували, зокрема сенатор М. Галущинський, на майже цілковитому його знищенні⁷⁹⁵. Подібні думки висловлював Д. Паліїв від УНДО, який звинуватив владу в спробі винищення українців за допомогою колонізації, економічної політики та ліквідації українського шкільництва, що мало «українців перемінити у русинів за походженням і в поляків по національності»⁷⁹⁶. Сенаторка Олена Кисілевська акцентувала на тому, що всупереч узятим на себе міжнародним зобов'язанням щодо гарантування прав меншинам, відповідно до Малого Версальського трактату, Ризького мирного договору та статей Конституції 1921 р., уряд взяв курс на нищення українського шкільництва і нівелював попередні здобутки австрійської доби в освітній сфері. Вона наголосила, що діти-українці не лише позбавлені змоги навчатися рідною мовою, а також змушені вчитися в учителя-поляка, який не володіє українською мовою. Це відбувається, як через переведення українських педагогів на етнічні польські терени, так і з причин

⁷⁹² Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 62.

⁷⁹³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 82–83; Шептицька Л. Парламентаризм – одна із форм боротьби українців за свої права у 20–30-х роках ХХ ст. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 63.

⁷⁹⁴ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівниці Галичини... С. 367–368.

⁷⁹⁵ Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 18.

⁷⁹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 517. Арк. 1.

неприйняття на роботу українців-випускників учительських семінарій⁷⁹⁷. Посли від УНДО Д. Великанович і М. Рудницька навіть стверджували, що в Польській державі взагалі немає українських шкіл, оскільки учнів-українців усіх без винятку навчальних закладів примусово залучають до державних святкувань, які мають характер польських національних свят. На думку парламентарів, у Галичині ці святкування часто ставали маніфестацією польського шовінізму⁷⁹⁸. Голова УПР Д. Левицький також неодноразово наголошував на антиукраїнській політиці як ендецьких політичних сил, так і представників санаційного табору в політичній, економічній та освітній сферах. Він стверджував, що висловлювання санаційних урядів про національну толерантність, рівноправність і об'єктивізм, як і їхні обіцянки відкрити український університет, виявилися фікцією, натомість вони продовжують провадити розпочату ендеками політику регіоналізації, спрямовану на асиміляцію українців⁷⁹⁹. Українські сенатори також висловлювалися проти нищення українських навчальних закладів, вносили інтерпеляції проти перетворення українських шкіл на утравістичні⁸⁰⁰.

Боротьбу української громадськості за національне шкільництво, зокрема бойкот учнями польських державних свят, послі порівнювали з подібними діями польської молоді на теренах, свого часу підвладних Пруссії та Росії. У промові 29 травня 1928 р. М. Рудницька наголосила, що українська шкільна молодь переживає постійні моральні тортури, оскільки школа намагається знівечити її національні почуття, денационалізувати та посіяти в душах зневагу. Звертаючись до польських послів, вона зазначила: «Польська молодь аналогічно реагувала проти розпоряджень окупаційної шкільної влади, так само як це робить українська молодь, однак цих шляхетних поривань української молоді ви нині зрозуміти не хочете». Виступаючи проти закриття п'яти старших класів у гімназії в Станіславові, вона також зауважила: «Мучеництво польського шкільництва під пруською та російською владами повинно Вас навчити, що подібні дії штовхають молодь в таємні союзи, в яких ще більше зміцнюється ідея опору і що гострі покарання не доходять до мети, а створюють атмосферу розпачу та ненависті»⁸⁰¹. Сенаторка О. Кисілевська у виступі 9 березня 1929 р. зазначала: «Велику шкоду нашому народу загало то душа наших дітей зокрема, завдають різноманітні національні обходи, в яких нашу молодь примушують брати участь»⁸⁰². М. Струтинський стверджував, що шляхом запровадження в школах урочистих відзначень державних свят влада намагається прищепити учням почуття польського патріотизму. Натомість місцева

⁷⁹⁷ Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56–57.

⁷⁹⁸ Промова М. Рудницької про закриття 5-и вищих класів державної гімназії в Станіславові з українською мовою викладання та внесення протесту проти примусової участі української молоді у польських національних святах. Зі стенограми 11-го засідання Сейму. 29 травня 1928 р. Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / уряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 444.

⁷⁹⁹ Польська політика супроти українців: промова голови Української Парляментарної Репрезентації посла д-ра Дм. Левицького у соймі дня 5 грудня 1929 р., виголошена в часі загальної бюджетової дискусії. *Діло*. 1929. Ч. 273. 10 грудня, Ч. 274. 11 грудня; Tomczyk R. *Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939*. S. 93–94.

⁸⁰⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 766–767, 798.

⁸⁰¹ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 11 pos. 29 maja 1928 r. Łam. 57.

⁸⁰² Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56.

шкільна влада не розглядала жоден випадок відмови участі української молоді в урочистих святкуваннях із педагогічного погляду, а лише з політичного⁸⁰³.

Гостру критику українських послів викликало масове перетворення шкіл на утравкістичні, спричинене шкільним законом 1924 р. Зокрема, В. Целевич, виступаючи 2 червня 1928 р., зазначав: «Питання утравкізму є для нас питанням національної гідності, і ви не знайдете серед українців тих, хто б дав згоду на утравкізм, і мусите відразу рахуватися з тим, що його запровадження є *casus belli* між нами та шкільною владою»⁸⁰⁴. Також парламентар стверджував, що шкільний закон 1924 р. суперечить статтям Малоого Версальського трактату, оскільки порушує принцип рівноправності меншин і призвів до зменшення кількості україномовних шкіл у Галичині, на Волині, Поліссі та Холмщині. Водночас він наголосив на неприйнятності заміни поняття «український» на «руський» чи «русинський», оскільки це «провокація національної гідності»⁸⁰⁵. Д. Великанович у виступі 7 лютого 1928 р. зазначав, що після прийняття шкільного закону 1924 р. у Галичині на 1927/28 н. р. залишилася 771 україномовна школа, а на Волині та Поліссі – жодної. Решта шкіл стали польськими або утравкістичними, тобто «замаскованими польськими школами, які є лише останнім етапом до повної ліквідації шкіл з українською мовою викладання»⁸⁰⁶. Подібні висловлювання посла стосувалися також утравкістичних учительських семінарій, які він вважав цілковито польськими⁸⁰⁷.

Польський сенатор від Клубу Християнської демократії М. Тулле у виступі на 5-му засіданні сенату 21 червня 1928 р. зазначив, що уряд ліквідує українську жіночу вчительську семінарію у Львові, подібно як і польську в Радзиміні Мазовецького воєводства, у той час, коли МВіО твердить про потребу збільшення кількості учительських кадрів. З огляду на це він звернувся до МВіО за роз'ясненнями, а також з вимогою вирішити проблему, яка викликає невдоволення в українців Галичини⁸⁰⁸. На дискримінаційності основних положень шкільного закону 1924 р. на тому ж засіданні сенату наголошував також сенатор М. Галуцинський. Він стверджував, що українська громадськість втратила всі здобутки в освітній сфері, які вона мала в австрійську добу, оскільки на підставі закону розвитку україномовного шкільництва зведено нанівець, а дискримінаційні положення закону, зловживання місцевих органів влади, певна пасивність українських селян, які не вносять протестів проти цих зловживань, не дають українцям змоги навчати власних дітей у школах з рідною мовою викладання. Українським педагогам дозволено працювати лише в україномовних школах, натомість заборонено в утравкістичних чи з державною мовою навчання⁸⁰⁹. Сенатор зазначав: «Будь-який закон, який надає перевагу одним громадянам, передбачає 40 підписів для так званої меншини – у тих місцевостях, де вона властиво є більшістю – автентифікованих, а 20 підписів не автентифікованих для польської національності, це є наданням

⁸⁰³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 115.

⁸⁰⁴ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 43.

⁸⁰⁵ Ibidem. Łam. 40–47.

⁸⁰⁶ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 14–15.

⁸⁰⁷ Ibidem. Łam. 18.

⁸⁰⁸ Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 6.

⁸⁰⁹ Ibidem. Łam. 20–21.

переваги одним громадянам перед іншими, тобто формування громадян другого класу з однаковими обов'язками, але різними правами»⁸¹⁰.

Українські послы й сенатори, як у сеймі другої каденції, так і в наступних, критикували не лише положення щодо утравкізації шкільництва, а й спосіб проведення передбачених ним шкільних плебісцитів, що зазвичай відбувалися в атмосфері взаємної ненависті⁸¹¹. Зокрема, сенаторка від УНДО О. Кислевська під час дискусії над бюджетом МВіО 25 лютого 1933 р. торкалася зміни мови навчання в початкових школах на підставі проведеного шкільного плебісциту. Вона наголошала, що в усьому культурному світі дітям гарантовано право навчатися рідною мовою, і лише Польща встановила, що громада меншини має становити не менше як 25 % населення, щоб діти могли здобувати освіту рідною мовою, у такий спосіб незаконно позбавивши дітей Підляшшя, Лемківщини та Холмщини права навчатися нею. Сенаторка також навела низку прикладів зловживань місцевої влади, яка відмовляла батькам-українцям у праві внесення декларацій за рідну мову навчання⁸¹². Д. Великанович зазначав, що зміни, запроваджені шкільним законом 1924 р., швидкими темпами руйнують українське шкільництво, позбавляючи дітей-українців змоги навчатися рідною мовою та з учителем-українцем⁸¹³.

Щорічні плебісцити лише посилювали неприязнь між українцями та поляками. Послы від Українського клубу неодноразово наголошували на зловживаннях місцевої влади під час проведення шкільних плебісцитів⁸¹⁴. Наприклад, В. Целевич акцентував увагу на тому, що шкільні інспектори та коменданти поліції фальшували декларації за відкриття польських шкіл навіть у тих місцевостях, де не проживав жоден поляк, відзначав небажання місцевої влади засвідчувати підписи в українських деклараціях, наголошував на агітаційній діяльності вчителів-поляків за школу з державною мовою навчання⁸¹⁵. Д. Великанович наголошував на численних фальшуваннях підписів на шкільних деклараціях, а також вказував на випадки зміни національності населення гмін з української на польську без будь-якої згоди місцевого населення⁸¹⁶. М. Струтинський стверджував, що за зловживання, скоєні під час проведення шкільних плебісцитів, не поніс відповідальності жоден винуватець⁸¹⁷. Звинувачення українських парламентарів були небезпідставними. Наприклад, міністр освіти, відповідаючи на інтерпеляцію послів Українського клубу щодо зміни мови навчання з української на державну в школі села Чесники Рогатинського повіту, на підставі наведених доказів, визнав, що зміна мови навчання була безпідставною, оскільки батьки місцевих учнів не внесли 20 декларацій за польську мову викладання. Як наслідок школа знову стала україномовною. У зв'язку з поданою українськими послами інтерпеляцією щодо зміни мови навчання в школі села Обельниці Рогатинського повіту з української

⁸¹⁰ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 125.

⁸¹¹ Zaporowski Z. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej...* S. 135.

⁸¹² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 265–267.

⁸¹³ *Ibidem*. K. 1424–1426.

⁸¹⁴ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 125.

⁸¹⁵ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 41–42.

⁸¹⁶ Sejm II kadencji. Spr. sten. 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 15–16.

⁸¹⁷ Sejm II kadencji. Spr. sten. 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 116.

на утраквістичну міністр освіти скасував це рішення кураторії як безпідставне і постановив запровадити українську мову навчання⁸¹⁸.

Українські законодавці свою критику підкріплювали офіційною статистичною інформацією про кількість шкіл із польською мовою навчання. Зокрема, В. Целевич на 15-му засіданні 2 червня 1928 р. навів такі відомості: у 1925 р. після першого шкільного плебісциту на території ЛШО діяло 917 українських шкіл, 2347 польських, 1526 утраквістичних. Отже, у порівнянні з австрійською добою, коли українці мали 2420 шкіл, вони втратили 1506 україномовних початкових навчальних закладів. У 1926–1928 рр. на території Галичини було ліквідовано 217 українських шкіл⁸¹⁹. На Волині поряд з 390 утраквістичними та 750 польськими, з яких у 395 української мови як окремого предмета не було, діяло лише 4 україномовних школи. На Поліссі функціонували лише 3 утраквістичні школи, а українських навчальних закладів взагалі не було, натомість діяло 1062 польські. Як зазначив посол, українські школи переважно були одно- або двокласними. Відповідно, лише 34 % українських школярів могли навчатися в національних школах⁸²⁰. На важкому становищі україномовного шкільництва та шкідливості освітнього закону 1924 р. неодноразово наголошував Д. Великанович під час обговорення бюджету МВіО. Він наводив дані про закриття навчальних закладів з українською мовою викладання і натомість збільшення в Галичині кількості утраквістичних шкіл. Також парламентар торкався примусового переведення українських учителів на етнічно польські землі, спотвореного висвітлення історії України в шкільних підручниках, проблеми відкриття українського університету тощо⁸²¹. Занепокоєння українських послів і senatorів викликало також перешкодження діяльності чинних українських гімназій. 22 травня 1928 р. сенатори внесли термінове подання щодо закриття п'яти вищих класів державної гімназії з українською мовою навчання в Станіславові⁸²². Терміновість цього подання розглянуто на 25-му засіданні сейму 19 червня того ж року. Закриття цих класів референт освітньої комісії Я. Єнджеєвич обґрунтовував демонстративною відмовою учнів старших класів гімназії брати участь в урочистостях до свята 3 травня, що й стало причиною подібного рішення шкільної ради та МВіО⁸²³. Натомість українські послы, зокрема М. Рудницька, звинуватили міністерство в спробі політизації цього випадку та поширенні серед українців негативного ставлення до держави⁸²⁴.

Українські послы нерідко порушували питання про некоректне поводження польських учителів з українськими учнями, зокрема, надходили скарги на побиття української молоді учителями, заборону ними промовляння молитов українською мовою. Набуло гостроти також питання функціонування шкільної адмі-

⁸¹⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85812. T. 6. K. 236, 242.

⁸¹⁹ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 42.

⁸²⁰ Ibidem. Łam. 43; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP.. S. 125–126.

⁸²¹ Польський сойм. *Свобода*. 1929. Ч. 8. 17 лютого. С. 2.

⁸²² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 38.

⁸²³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 25 pos. 19 czerwca 1928 r. Łam. 9–10; Редько Ю. Станіславів – моє улюблене місто. *Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини: у 3 т.* / ред. Ю. Гаєцький. Нью-Йорк; Київ; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. Т. 3. С. 721–722.

⁸²⁴ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 25 pos. 19 czerwca 1928 r. Łam. 12–15.

ністрації. Посли від УНДО неодноразово скаржилися на позбавлення української громадськості впливу на освітні процеси (українці мали в повітових шкільних радах зазвичай по одному представнику), політичну заангажованість шкільних інспекторів, які відстоювали інтереси поляків, натомість не дбали про розвиток української мови та культури⁸²⁵. Порушуючи проблеми українського шкільництва в сенаті, українські сенатори також неодноразово вносили інтерпеляції щодо примусової зміни мови навчання в українських школах на державну чи запровадження утраквізму⁸²⁶.

Скрутне становище українського приватного шкільництва та позашкільної освіти перебували в полі зору українських парламентарів. Так, М. Струтинський у промові наголосив на тому, що українська спільнота щорічно витрачає понад 2 млн зл. на утримання 31 приватної загальної школи, 10 гімназій, 4 учительських семінарій, 7 професійних шкіл, численних курсів тощо, де навчається понад 10 тис. українських дітей, тоді як з державного бюджету на утримання цих навчальних закладів не надійшло жодних коштів. Це при тому, що українські культурно-освітні та наукові товариства щорічно справно платили податки в державний бюджет. Лише НТШ щорічно сплачувало близько 30 тис. зл. податків, натомість від держави лише одноразово отримало 7500 зл.⁸²⁷ Д. Великанович зазначав, що в 1929 р. з 36 млн зл., призначених із бюджету на фізичне виховання молоді та позашкільну освіту, жодних коштів на «Просвіту» чи «Рідну школу» виділено не було⁸²⁸. С. Хруцький під час обговорення бюджету МВіО 7 лютого 1930 р. звинуватив владу Волинського воеводства в обмеженні права українських дітей навчатися рідною мовою. Парламентар зазначив, що лише 0,4 % українських дітей регіону, які відвідують школи, здобувають освіту рідною мовою, натомість 41 % навчаються в утраквістичних школах, а 58 % – у польськомовних⁸²⁹. Нерідко українські послы відмовлялися голосувати за бюджет через невиконання їхніх як економічних, так і освітніх вимог⁸³⁰. Українські депутати також вносили подання проти перешкоджання кураторією ЛШО та місцевою адміністрацією відкриттю нових українських приватних навчальних закладів і переслідування чинних, вимагали притягнення винних до відповідальності⁸³¹.

Українські парламентарі привертали увагу до важкого становища українського учительства. На 15-му засіданні 2 червня 1928 р. В. Целевич зазначав, що з 12 тис. педагогів, які працювали у ЛШО, лише 2880 були української національності⁸³². Д. Великанович стверджував, що шкільна влада та адміністрація окремих повітів зумисне запровадили ліміти на працевлаштування українських учителів 20, 25 чи 40 % залежно від повіту, а критерії кваліфікації і досвіду не враховували.

⁸²⁵ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 20; Senat II kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 12 marca 1930 r. Łam. 87–92; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 126.

⁸²⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 857.

⁸²⁷ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 74 pos. 6 lutego 1930 r. Łam. 117.

⁸²⁸ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 19.

⁸²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 518. Арк. 4.

⁸³⁰ AAN. Zesp. 5. Sygn. 137. K. 67.

⁸³¹ Sejm II kadencji. Druki. Nr 706; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 126.

⁸³² Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 44.

Українських учителів переводили на польські етнічні території, натомість польські педагоги, які працювали в Східній Галичині, погано володіли українською мовою⁸³³. Намагаючись поліпшити становище українського вчителства, Д. Великанович за підтримки інших парламентарів від УПР 31 березня 1928 р. вніс до сейму подання в справі нівелювання ст. 58 Закону «Про службові відносини вчителів» від 15 липня 1927 р., вимагаючи вилучення пункту про переведення педагогів з огляду на «добро школи»⁸³⁴. М. Рудницька у виступі на 82-му засіданні сейму 28 лютого 1930 р. зазначала, що переведення українських учителів на етнічні польські землі на підставі ст. 58 закону, виходячи з «інтересів школи», стало тією зброєю, яку влада використовувала в боротьбі проти національно свідомих українських педагогів. Доповідачка наголошувала, що насправді учителів переводили через їхні політичні погляди та громадську діяльність, а місцева польська громадськість або бойкотувала їх, або ставилася до них зневажливо⁸³⁵. На необхідності вилучення зі ст. 58 згаданого закону припису про право переводити вчителів з однієї школи в іншу на підставі «добра школи» наголошував також Д. Великанович. Він акцентував на тому, що цей припис влада використовує у політичних цілях⁸³⁶. Польський посол Ю. Смуліковський від ППС вважав цей припис великою помилкою, вимагав замінити його детальним окресленням випадків, коли вчитель міг бути переведений до іншої школи⁸³⁷. Однак парламентська більшість не дослухалася до цих вимог, після тривалого обговорення, на цьому ж засіданні, сейм прийняв поправку, яка лише доповнила попередній пункт вимогою про переведення на підставі попереднього висновку скликаної при Шкільній окружній раді спеціальної комісії. Така поправка не задовольнила українських парламентарів⁸³⁸.

На проблемах українського вчителства наголосив М. Галуцинський у виступі на пленумі сенату під час обговорення бюджету МВіО 12 березня 1930 р. Він вказав на необхідність створення належних умов праці вчителям непольської національності, забезпечення навчальних закладів педагогами тієї ж народності, що й більшість учнів конкретної школи, забезпечення шкіл відповідними підручниками, пристосування навчальних програм до потреб і здібностей школярів, а також на організацію початкового, середнього, вищого державного та приватного шкільництва для українських дітей тощо⁸³⁹. На погіршенні матеріального становища учителів наголошували також послі від ППС. Партійці критикували владу за те, що з року в рік у бюджеті скорочувалися видатки на освітні потреби. Наприклад, якщо в 1929/30 н. р. було виділено 462688852 зл., то в 1932/33 н. р. – лише 351813300 зл., це при тому, що кількість учнів постійно зростала. Зменшення видатків на шкільництво призводило до скорочення кількості учителів: 1925 р. на одного педагога припадало 48 учнів, а 1933 р. – 65⁸⁴⁰.

⁸³³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 47 pos. 7 lutego 1929 r. Łam. 17.

⁸³⁴ Sejm II kadencji. Druki. Nr 30; Ibidem. Nr 637.

⁸³⁵ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 82 pos. 28 lutego 1930 r. Łam. 50–53.

⁸³⁶ Ibidem. Łam. 28–29.

⁸³⁷ Ibidem. Łam. 35–36.

⁸³⁸ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 127.

⁸³⁹ За право до життя. (Промова сенатора М. Галуцинського на пленумі сенату при розправі над бюджетом міністерства освіти дня 12 березня 1930 р.). *Діло*. 1930. Ч. 62. 20 березня.

⁸⁴⁰ K. Oświata w Polsce w dobie «sanacji». *Dziennik Ludowy*. 1933. Nr 2. 3 stycznia.

Посли від національних меншин неодноразово порушували питання про неофіційний *numerus clausus* на деяких факультетах польських вищих навчальних закладів. До прикладу, на медичний факультет Ягеллонського університету українців приймали вкрай рідко. Це змушувало українську молодь виїжджати на навчання за кордон, а після повернення роками чекати на нострифікацію дипломів або заново складати всі іспити⁸⁴¹. Це до певної міри ускладнювало працевлаштування української молоді в середніх навчальних закладах, оскільки їхні дипломи польська влада не визнавала. З огляду на це українські парламентарі та сенатори намагалися внести зміни до законів щодо кваліфікації педагогів середніх навчальних закладів⁸⁴². Єдиним виходом із ситуації, що склалася, українські послы вбачали заснування українського університету у Львові. Зокрема на цьому наголошував В. Целевич у виступі 2 червня 1928 р.⁸⁴³ Відповідно до ст. 4 законопроекту, який Український клуб подав 19 червня 1928 р., університет мав складатися із семи факультетів: греко-католицької теології, православної теології, права і політичних наук, математично-природничого, гуманітарного, медичного та технічно-агрономічного. Відповідно до ст. 9, відкриття університету мало відбутися не пізніше 1 січня 1929 р. На покриття витрат, пов'язаних з його створенням, послы пропонували передбачити у бюджеті на 1928/29 рр. 2,5 млн зл. (ст. 8). Стаття 5 передбачала, що уряд збудує нові університетські приміщення упродовж трьох років⁸⁴⁴. Польська сеймова більшість визнала це подання демонстративним, через нереальні терміни відкриття університету, адже обговорення цього питання в освітній комісії могло відбутися не раніше осені 1928 р., а кошти у державному бюджеті на фінансування установи не були передбачені. Зауважмо, що послы від ППС внесли подання про виділення з бюджету 200 тис. зл. на початкові видатки, пов'язані з відкриттям українського університету, однак більшістю сейму його було відхилено⁸⁴⁵. Проти виділення цих коштів на відкриття українського університету протестувала польська громада Львова, яка виступила в обороні «польськості Львова»⁸⁴⁶.

Одночасно із законопроектом про український університет був підготований проект закону про школи з українською, білоруською, литовською мовами навчання, чинність якого мала поширюватися на всю територію Польщі (ст. 2). Відповідно до нього, мовою навчання всіх предметів, а також мовою внутрішньої та зовнішньої документації в школах мала бути рідна мова учнів. У гмінах, де проживало понад 50 % непольського населення, планували створити загальні школи з українською, білоруською чи литовською мовами навчання (ст. 3). У гмінах, де проживало понад 20 дітей шкільного віку певної національності, передбачено відкриття окремих державних шкіл з відповідною мовою навчання, а в гмінах, де проживало менш як 20 учнів певної національності, місцева влада мала забез-

⁸⁴¹ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 127.

⁸⁴² Sejm II kadencji. Spr. sten. z 35 pos. 5 grudnia 1928 r. Łam. 16–17; Senat II kadencji. Spr. sten. z 5 pos. 21 czerwca 1928 r. Łam. 24–25.

⁸⁴³ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 15 pos. 2 czerwca 1928 r. Łam. 45–46.

⁸⁴⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 62.

⁸⁴⁵ Польський сойм. *Свобода*. 1929. Ч. 6. 3 лютого. С. 2; Фронт ендеції і Б. Б. проти української культури й економіки. *Діло*. 1929. Ч. 32. 12 лютого; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 128.

⁸⁴⁶ Проти українського університету польські офіцери й «оброньци» Львова. *Свобода*. 1929. Ч. 8. 17 лютого. С. 3.

печити їм вивчення рідної мови в польських школах. Кількість середніх і професійних шкіл, учительських семінарій мала бути пропорційною часткам українців, білорусів, литовців у Польській державі (ст. 4). Підставою для створення середньої загальноосвітньої школи було визначено 30 петицій батьків однієї національності (ст. 6)⁸⁴⁷. Однак сеймова більшість також відхилила цей законопроект, посилаючись на те, що він, по-перше, обмежував права польського населення, яке проживало на теренах компактного розселення української, білоруської чи литовської меншини; по-друге, запровадити його було нереально як з адміністративного, так і з фінансового поглядів. За підрахунками міністра освіти К. Світальського, на реалізацію подібного закону треба було близько 70 млн зл. із бюджету. Міністр також висловив побоювання, що окрема шкільна система може стати «запальним вогнищем націоналізму». Законопроект також обговорили на засіданні освітньої комісії 5 грудня 1928 р. Посол від ППС А. Прухнік назвав його недосконалим, натомість запропонував на наступне засідання комісії запросити міністра освіти К. Світальського для обговорення засад освітньої політики щодо національних меншин. Однак його пропозицію депутати відхилили⁸⁴⁸.

Також 5 грудня 1928 р. українські парламентарі внесли до сейму законопроект про мову навчання та про школи національних меншин загалом. Вони вважали за необхідне внести зміни у структуру шкільних адміністрацій та вимагали реалізації закону від 1922 р. про воєводське самоврядування, який передбачав відкриття у Львові українського університету. Посли запитами-інтерпеляціями миттєво реагували на факти закриття українських шкіл і гімназій, переведення українських педагогів в інші регіони Польської держави, нищення місцевою владою організаційних структур «Просвіти» і «Рідної школи»⁸⁴⁹. Наприклад, у січні 1930 р. І. Макух від УСРП вніс інтерпеляції щодо нищення українського шкільництва в Коломийському повіті, переслідування культурно-освітніх товариств на Коломийщині, щодо мови навчання в початковій школі в Одаях Товмацького повіту. На нищенні українського приватного шкільництва та переслідуванні національних культурно-освітніх товариств І. Макух наголосував на засіданні сенату 19 лютого 1930 р. Посли вносили інтерпеляції у зв'язку з переслідуванням української преси. Зокрема, ще на початку квітня 1928 р. депутат від УСРП Д. Ладика вніс із цього приводу дві інтерпеляції⁸⁵⁰. Також українські парламентарі переймалися втручанням польської влади у діяльність культурно-спортивних товариств. У травні того ж року Осип Когут вніс інтерпеляцію, у якій йшлося про переслідування владою товариств «Луг» і «Сокіл»⁸⁵¹.

⁸⁴⁷ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 81. K. 17-18; Sejm II kadencji. Druki. Nr 216; Ibidem. Nr 216, załączenie.

⁸⁴⁸ Кедрин І. «Дійсність уявлена і дійсність дійсна». Початок шкільної кампанії у соймі за рідну школу. *Діло*. 1928. Ч. 273. 8 грудня; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 128.

⁸⁴⁹ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 78.

⁸⁵⁰ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 368; Боднар О. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928-1930). *Парламентаризм в Центральній-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 70.

⁸⁵¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 6 Оп. 1. Спр. 249. Арк. 16.

Українські посли також відстоювали необхідність укладання окремих навчальних програм для українського шкільництва, оскільки уніфіковані програми враховували лише потреби польської молоді. Законодавці відзначали недосконалість змісту підручників, за якими навчалися українські діти. За словами сенаторки О. Кисілевської, з українських шкільних підручників «усувається все те, що стосується нашої історії та нашого народу, а навіть якщо щось і знайдеться, що нагадує українську історію, то лише такі речі, які, радше, принижують вітчизну в очах дитини, аніж її вивисують»⁸⁵². 19 лютого 1929 р. українські посли внесли законопроект про навчальні програми для шкіл з українською мовою викладання, який передбачав, що для українських державних і приватних навчальних закладів усіх типів будуть укладені окремі навчальні програми⁸⁵³. Задля цього мала бути створена спеціальна комісія, яка б складалася на 1/3 із представників МВіО, а на 2/3 з представників НТШ і товариства «Рідна школа». Однак цей проект закону не отримав підтримки освітньої комісії, тому й не потрапив на розгляд сейму⁸⁵⁴.

Українські парламентарі неодноразово висловлювалися проти вживання в шкільництві та адмініструванні понять «руський» і «русинський». 15 червня 1928 р. Український клуб вніс до сейму подання про правову регламентацію вживання поняття «український» замість «руський» у всіх законах і підзаконних актах, розпорядженнях органів державної та місцевої влади, шкільних підручниках та офіційних виданнях. Ним закріплювалося вживання понять «українець» і «український». Законопроект вимагав внести зміни до 8 чинних законодавчих актів, в тому числі до мовного закону 1924 р. Однак це подання так і не було розглянуте⁸⁵⁵. 13 листопада 1928 р. Л. Бачинський від імені українських депутатів висловився проти заміни назви «Галичина» на «Малопольща», оскільки вона не має жодного історичного підґрунтя⁸⁵⁶.

Підсумовуючи діяльність українських парламентарів, І. Макух зазначав, що «промови польських соціалістів та українських послів були гострі», однак «польська сеймова більшість нічого собі не робила з гострих промов українських послів», натомість «провальювала всі домагання і внески українських послів і сенаторів»⁸⁵⁷.

Сейм третьої каденції (1930–1935)

Після листопадових виборів 1930 р. у сеймі третьої каденції засідало 444 депутати. До ББВР належало 125 послів, до Блоку національних меншин – 61, до ППС – 64, до ПСЛ «Визволене» – 41, до Народно-національного союзу – 38, до Християнської демократії – 34, до ПСЛ «Пяст» – 30, до Селянської партії – 25, до НПП – 11, до Союзу робітників і селян (Związek Robotników i Chłorów) – 7, решта 8 – безпартійні. Вибори 1930 р. відбулися за вкрай несприятливих для українських політичних партій умов. Напередодні виборів польський уряд провів брутальну акцію «пацифікації», яка була офіційною відповіддю на саботажні дії українців, до того ж мала на меті змусити українських виборців голосувати за списки ББВР. З тією

⁸⁵² Senat II kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 9 marca 1929 r. Łam. 56.

⁸⁵³ Sejm II kadencji. Druki. Nr 463.

⁸⁵⁴ Szumiło M. *Українська Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 129.

⁸⁵⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 5; Sejm II kadencji. Druki. Nr 194; Szumiło M. *Українська Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 129.

⁸⁵⁶ Sejm II kadencji. Spr. sten. z 29 pos. 13 listopada 1928 r. Łam. 36.

⁸⁵⁷ Макух І. На народній службі. С. 308, 378.

ж метою проведено арешти українських політичних діячів, переважно колишніх послів, зокрема представників УСРП (в ув'язненні перебували Андрій Гривнак, С. Жук, Д. Ладика, Антон Нивинський, Микола Рогуцький та ін.)⁸⁵⁸. Репресивна акція до певної міри позначилася на результатах виборів. Оскільки влада анулювала список «Сельробу-єдності», то єдиним українським загальнодержавним списком був «Український і білоруський виборчий блок». На виборах до сейму він здобув у Східній Галичині 30,8 % голосів виборців, на Волині – 12,6 %. Радянофільські «Сельроб-єдність», «Сельроб» та УПП виставили локальні списки, які набрали лише по кілька тисяч голосів⁸⁵⁹. Загалом інтереси українців у сеймі представляли 26 депутатів. Зокрема, УНДО отримало 17 місць у сеймі та 3 в сенаті, а УСРП – 3 й 1 відповідно. Українські парламентарі сформували два клуби: Український клуб на чолі з сенатором Антіном Горбачевським, а згодом – Д. Левицьким (17 українських послів і 1 білоруський Фабіан Яремич) і Клуб українських соціалістів-радикалів під керівництвом сенатора І. Макуха (3 послів)⁸⁶⁰. Українські парламентарі були представлені в різних комісіях, зокрема в освітній мали двох представників. Ще шестеро українців, обраних за державними списками, належали в сеймі до ББВР⁸⁶¹. Під час третьої каденції українські законодавці внесли 25 інтерпеляцій і 48 подань, в яких акцентували увагу на зловживаннях польської влади та ущемленні прав українського населення, зокрема в освітній сфері⁸⁶².

Єврейські партії на виборах 1930 р. набрали значно менше голосів, аніж 1928 р., що частково було спричинене розпорошенням єврейських політичних сил, а також тим, що значну кількість голосів єврейське населення віддало за послів із блоку ББВР. Якщо в 1928 р. євреї мали 15 депутатів у сеймі (13 за списками єврейських партій і 2 за списком ББВР) і 6 сенаторів (5 мандатів і 1 із ББВР), то 1930 р. отримали лише 10 послів у сеймі (7 за списками єврейських партій і 3 за списком ББВР)⁸⁶³. Єдиний єврейський сенатор, член «Агудат Ізраель» був обраний за списком ББВР.

Створене після виборів Єврейське коло об'єднало лише 6 членів, решта увійшли до інших кіл, однак цього разу у ньому домінували галицькі сіоністи. Офіційно в колі було дві фракції, між якими, як і за попередньої каденції, точилися суперечки. Попри те що єврейські громадські діячі неодноразово наголошували на необхідності об'єднання представників різних єврейських політичних сил задля збільшення впливу на єврейську громадськість та спільного відстоювання її інтересів, єврейським політикам так і не вдалося дійти згоди. Головою Єврейського кола обрано О. Тона, який серед основних завдань виокремив здобуття єврейським

⁸⁵⁸ Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії... С. 12.

⁸⁵⁹ Зайцев О. Представники українських політичних партій... С. 77.

⁸⁶⁰ Виборчі висліди. *Діло*. 1930. Ч. 257. 18 листопада; Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. S. 155–156; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 140.

⁸⁶¹ Ukraińcy. *Życie parlamentarne. Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 87; Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych... 599; Пуйда Р. Б. Українське національно-демократичне об'єднання... С. 49.

⁸⁶² Ajnenkiel A. Historia sejmu polskiego... S. 341.

⁸⁶³ N. S. Żydzis na «Kresach». *Nasz Przegląd*. 1930. Nr 211. 30 lipca; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 269–270.

населенням повних громадянських прав і національної рівноправності. Також він наголосив на потребі ведення переговорів із тогочасним урядом. Така поміркована позиція позначилася на діяльності кола, яке не брало участі в обговоренні важливих проблем, зокрема, щодо внесеного ППС подання про автономію Східної Галичини, а також чимраз більше мінімізувало свої вимоги⁸⁶⁴.

Німецьку спільноту у парламенті репрезентували 5 послів і 3 сенатори, їх представництво було найменшим у порівнянні з попередніми каденціями⁸⁶⁵. Такий результат виборів можна пояснити тим, що у декількох округах німецькі виборчі списки визнано недійсними, постійно переслідували та арештовували німецьких політичних діячів, а також зменшення частки німецького електорату у порівнянні з польським, його асиміляцією, появою проурядових німецьких політичних сил, які перетягнули на свій бік значну кількість виборців тощо. Головою Німецького клубу став виходець із сілезького політичного середовища Евген Франц (Eugen Franz), з цього регіону походили ще два депутати й один сенатор, які представляли Німецьку народну католицьку партію та «Спілку німців-католиків Польщі». Один парламентар належав до Німецької партії, а двоє послів і один сенатор – до «Німецького об'єднання», ще один сенатор – до «Німецької народної спілки в Польщі»⁸⁶⁶.

Через малу кількість представників Німецький клуб самостійно не міг бути представлений у сеймових комісіях, однак завдяки порозумінню з українськими та єврейськими клубами, йому вдалося здобути місця в комісіях із громадських робіт, суспільній та інвалідній, комунікаційній, торговельно-промисловій, казначейській⁸⁶⁷. Проте унаслідок політичних змін у Німеччині в німецьких послів загострилися відносини з єврейською меншиною. На той час лояльне ставлення членів Єврейського кола до уряду значно послабили єврейські позиції у сеймі. Як наслідок вони втратили підтримку послів ППС і можливість укладати домовленості з національними меншинами. Українці також були мало схильні до співпраці, а білоруси, окрім одного депутата, належали до ББВР, що унеможливило співпрацю⁸⁶⁸.

На діяльності парламентарів від національних меншин позначилися зміни, внесені до регламенту засідань сейму. Ці зміни були схвалені голосами депутатів від ББВР, оскільки парламентарі від ППС і ЗЛН деякі з цих нововведень визнали неконституційними. Наприклад, подання та інтерпеляції можна було вносити за підписами 30 парламентарів, а своїх представників у комісіях могли мати лише ті клуби, до яких належало не менше 11 членів. Посли, які не увійшли до комісій, могли бути запрошені на їх засідання з правом дорадчого голосу і правом вносити подання. Також було скорочено час виступів до 15 хв, що обмежило малим клубам

⁸⁶⁴Dr. Braude poddaje ostrej krytyce politykę posła Grünbauma. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 33. 2 lutego; Koło Żydowskie. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 127–130; Thon O. Program Koła Żydowskiego. *Nowy Dziennik*. 1931. Nr 18. 18 stycznia. S. 4; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 317, 320.

⁸⁶⁵Niemiecki Klub Parlamentarny w Sejmie i Senacie R.P. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 125.

⁸⁶⁶Pałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 287–288.

⁸⁶⁷Niemiecki Klub Parlamentarny w Sejmie i Senacie R.P. S. 126.

⁸⁶⁸Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 321, 324.

можливість висловлюватися на пленарних засіданнях сейму. До того ж уряд домагався скорочення сесійних засідань, мінімізуючи у такий спосіб роль парламенту⁸⁶⁹.

Освітнє питання й надалі залишалося одним з основних. Серед польських політичних сил особливу увагу йому приділяли представники лівих політичних партій. Наприклад, 1931 р. під час обговорення бюджету посол-комуніст Вацлав Рожек (Wacław Rożek) наголосив на тому, що через недофінансування освітньої галузі понад 700 тис. дітей позбавлені початкової освіти. Уряд, хоч і пояснював це браком шкільних приміщень, однак на будівництво нових шкіл спрямував лише 1 млн зл. Окрім відкриття нових шкільних приміщень, посла від польських лівих партій домагалися надання дітям і шкільній молоді матеріальної допомоги у формі безплатного харчування, одягу та шкільного приладдя. Депутати від ППС внесли законопроект про державні початкові навчальні заклади, в якому, з-поміж іншого, йшлося про забезпечення учнів безкоштовним харчуванням і покриття інших видатків, пов'язаних з навчанням. Аналогічні постулати містила програма ППС від 1935 р., однак вони не отримали підтримки з боку влади, що унеможливило їх реалізацію⁸⁷⁰.

Парламентську діяльність українські послы розпочали з вирішення проблеми пацифікації. Саму акцію вони вважали необґрунтованою та такою, яку нічим не можна виправдати. Петиції до Ліги Націй, подання, інтерпеляції й промови депутатів стосувалися надання відшкодувань жертвам репресій, критики політики польської влади, покарання винних в організації масових погромів⁸⁷¹. Зокрема, на 7-му засіданні сейму 26–27 січня 1931 р. належна увага була приділена поданню Українського клубу з приводу «пацифікації» в Галичині, яке вони внесли 1 листопада 1930 р. С. Баран від імені Українського клубу вимагав об'єктивного розслідування та притягнення всіх винних до відповідальності⁸⁷². Деякі польські депутати теж засудили каральні дії поліції в Галичині. Посол від Селянського парламентського клубу Міхал Руг (Michał Róg) наголосив, що цілі гміни не мають сили проти мирного населення, перевищили свої службові повноваження, мають бути притягнуті до відповідальності⁸⁷³. Проти цього подання висловився обраний від ББВР у Львові депутат Здзіслав Стронський (Zdzisław Stroński), котрий виступав від імені адміністративної комісії. Доповідач зауважив, що українські парламентарі однобічно виклали факти, акцентуючи увагу тільки на наслідках цих подій,

⁸⁶⁹ Nowy regulamin uchwalony przez komisje. *Nowy Dziennik*. 1930. Nr 331. 14 grudnia; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 320–321, 324.

⁸⁷⁰ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 276–277.

⁸⁷¹ Детальніше див.: ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 16; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 256; N. S. Sprawa ukraińska w Genewie. *Nasz Przegląd*. 1931. Nr 37. 6 lutego; Sejm uznaje zarządzenia na terenie Galicji Wschodniej. *Nasz Przegląd*. 1931. Nr 22. 22 stycznia; Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939. *Studia Historyczne*. 1999. T. 42. Nr 3. S. 402–416; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 147.

⁸⁷² Sejm III kadencji. Spr. sten. z 7 pos. 26–27 stycznia 1931 r. Łam. 32–35; Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний лісотехнічний університет України. Львів, 2008. С. 141.

⁸⁷³ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 7 pos. 26–27 stycznia 1931 r. Łam. 20–21, 55–56.

натомість оминаючи їх причини, які змусили уряд вдатися до жорстких заходів, а саме терористичні акції та акції саботажу, які мали місце в краї⁸⁷⁴.

17 березня 1931 р. українські послы внесли інтерпеляцію щодо зловживань державної поліції на теренах Тернопільського воєводства у вересні 1930 р. Депутати навели докази того, що «пацифікацію» проводили навіть у тих селах, в яких не було жодних акцій саботажу. На їхнє переконання, подібні дії влади мали на меті обмежити діяльність патріотично налаштованих українців, зокрема тих, які провадили активну політичну, громадську та культурно-освітню діяльність, спрямовану на піднесення національної свідомості українців та залучення їх до боротьби за національні права⁸⁷⁵. На засіданні бюджетної комісії, яка відбулася 1 січня 1931 р., з критикою політики Польщі виступив посол від УСРП М. Матчак. Він наголосив на незаконному нищенні майна українців, ліквідації національних культурно-освітніх товариств та організацій, а також кооперативів. Проблема «пацифікації» на засіданні адміністративної комісії сенату 28 січня того ж року порушив сенатор від УРСР І. Макух⁸⁷⁶. Навіть освітні питання, яких торкалися українські послы, також були пов'язані з «пацифікацією». Наприклад, 13 січня 1931 р. до сейму було внесено подання про скасування чинності розпоряджень МВіО, які стосувалися закриття приватних гімназій «Рідної школи» в Рогатині та Дрогобичі, а також про відновлення діяльності чоловічої гімназії з українською мовою навчання в Тернополі⁸⁷⁷. Ці подання впродовж десяти місяців очікували розгляду в освітній комісії й лише 18 грудня 1931 р. потрапили на обговорення в сейм.

Подання Українського клубу в справі «пацифікації Східної Галичини» було розглянуте на засіданні адміністративної комісії наприкінці січня 1931 р. Зокрема, послы М. Галушинський і Степан Кузик наголосили, що ця акція не мала під собою жодних обґрунтованих підстав, натомість влада, не дотримуючись міжнародних зобов'язань, нищить україномовне шкільництво та намагається позбавити українців їх власної назви⁸⁷⁸. У своєму виступі 10 лютого 1931 р. Д. Великанович, хоч і не згадував про «пацифікацію», однак наголошував на занедбаному стані українського початкового та середнього шкільництва, а також недопущення владою українського вчительства до виховання освіченої верстви. Депутат вимагав відновлення навчання у закритих українських гімназіях Рогатина, Дрогобича тощо. Він зазначив, що польська освітня політика щодо українців «є проведена під кутом інтересів тих польських стронництв, які в своїй програмі мають цілею повну асиміляцію і знищення українського народу»⁸⁷⁹. Спростовуючи закиди українських послів у ліквідації україномовного шкільництва, польський парламентар від ББВР Міхал Вавжиновський (Michał Wawrzynowski) наголошував, що результатом прийняття закону 1924 р. стало закриття не лише українських, а й польських навчальних закладів, які було перетворено на утраквістичні. І ці двомовні школи, які в своїй

⁸⁷⁴ Ibidem. Łam. 20–21, 25–26.

⁸⁷⁵ AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18468. Sygn. 2265. K. 112–122.

⁸⁷⁶ З польського сойму. *Свобода*. 1931. Ч. 2. 18 січня. С. 2; Берег І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 379.

⁸⁷⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 281–282; Sejm III kadencji. Druki. Nr 60; Ibidem. Nr 61; Ibidem. Nr 62; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 156.

⁸⁷⁸ Що чувати в соймі? *Свобода*. 1931. Ч. 4. 1 лютого. С. 2.

⁸⁷⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 2.

навчальних програмах нарівні трактують польську та українську мови, створили сприятливі умови для вивчення учнями-українцями рідної мови⁸⁸⁰. Він зазначав, що закриті українські гімназії лише виховували антидержавний елемент, тому не можна допустити, щоб молодь, на чолі якої стоять політичні лідери, продовжувала виховання в подібному дусі⁸⁸¹. Натомість 24 лютого цього ж року на засіданні освітньої комісії Д. Великанович порушив питання примусового переведення українських учителів на етнічні польські землі та вимагав внесення змін до чинного законодавства⁸⁸².

У лютому-березні 1931 р. українські парламентарі брали активну участь в обговоренні проектів законів «Про шкільний устрій» та «Про приватні школи й наукові та виховні заклади». Вони виступили з критикою законопроекту «Про шкільний устрій», який передбачав скасування двох перших класів гімназії та поділ середньої школи на чотирикласну гімназію і двокласний ліцей. Лише закінчення початкової школи другого ступеня (шість класів) давало право вступу до гімназії. На думку депутатів, такі заходи ускладнювали доступ до середньої освіти вихідцям із сіл. Посли від УПР М. Рудницька та В. Загайкевич критикували ці проекти законів за те, що вони закривали українській молоді доступ до середньої освіти. М. Рудницька розцінила положення про «державницьке виховання» в законі-проекті «Про шкільний устрій» як спробу позбавити українців впливу на підрастаюче покоління й одночасно «видерти з душі цієї молоді національні ідеали»⁸⁸³. Д. Великанович наголосив, що оскільки МВіО не дало українським парламентарям змоги ознайомитися з цим проектом закону, вони не готові внести жодних поправок. Найбільшою прикрістю, на його думку, було те, що цей законопроект не порушував питання мови викладання в школах і не передбачав внесення змін до навчальних програм⁸⁸⁴. Натомість депутати від УСРП запропонували внести до цього проекту закону низку поправок: враховувати при укладанні програм для шкіл потреби навчання історії й географії національних меншин; до укладання програм залучати наукові установи меншин (для українців – НТШ у Львові); засновувати ліцеї з українською і білоруською мовами навчання. Однак закон «Про шкільний устрій» був ухвалений без урахування цих поправок⁸⁸⁵. Зауважмо, що єврейські парламентарі також критично висловлювалися про статті законопроекту. Найбільше зауваг у них викликала пропозиція поділу середнього шкільництва на гімназії та ліцеї, тим паче, що було передбачено відкрити обмежену кількість ліцеїв. Посол від ППС З. Пьотровський, не заперечуючи факту необхідності прийняття цього законопроекту, наголосував на «гарячковості і поспіху» в його опрацюванні. Подібно до єврейського посла Еміля Зоммерштайна (Emil Sommerstein), він наголосив, що розглядати цей проект закону, по суті, можна лише після ухвалення

⁸⁸⁰ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 10 lutego 1931 r. Łam. 58–59.

⁸⁸¹ Ibidem. Łam. 59–60.

⁸⁸² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1488–1494.

⁸⁸³ Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. С. 153.

⁸⁸⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1511–1512.

⁸⁸⁵ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 380–381.

навчальних програм. Проти поспішного прийняття цього закону висловлювався також посол від ЗЛН Я. Корнецький⁸⁸⁶.

Риторика виступів українських парламентарів була значно стриманішою, ніж послів попередньої каденції. Зокрема, у звіті МВС зазначалося, що цього разу Український клуб утримався від складання політичних декларацій, вступивши в площину змістовної критики⁸⁸⁷. З цього погляду характерним був виступ сенатора від УНДО А. Горбачевського. Якщо свої попередні виступи він розпочинав тезами про необхідність об'єднання всіх українських земель, то тепер говорив про невиконання польським урядом закону 1922 р. щодо запровадження воєводського самоврядування⁸⁸⁸. Водночас сенатор наголосив на лояльному ставленні українців до Польської держави, яка через спротив певних політичних сил не спромоглася забезпечити їм гарантовані міжнародними договорами та Конституцією 1921 р. права, натомість нівелювала попередні економічні та культурні здобутки. З огляду на антиукраїнську політику держави українські сенатори відмовилися голосувати за бюджет 1931/32 рр., однак висловили готовність до співпраці з урядом і польським суспільством загалом⁸⁸⁹. Подібні заяви схвально сприйняла польська більшість. Зокрема, сенатор Станіслав Закшевський (Stanisław Zakrzewski) відзначив готовність українських парламентарів, як і німецьких, на чому наголосив у своєму виступі сенатор Е. Пант⁸⁹⁰, до співпраці з урядом та Польською державою. Він зауважив, що влада прагне лише лояльної співпраці з меншинами, і своїм голосуванням за бюджет вони можуть засвідчити свою лояльність⁸⁹¹.

Спроба досягти порозуміння між українськими та польськими політиками на зустрічі 25 лютого 1931 р. за участі з українського боку М. Галушинського, Остапа Луцького та В. Загайкевича, а з польського – Я. Єнджеєвича, Т. Голувка, Вацлава Сухенка-Сухецького (Wacław Suchenek-Sucheki), Броніслава Жонголловича (Bronisław Żongołłowicz), Тадеуша Шецеля (Tadeusz Schaetzel) не увінчалася успіхом⁸⁹². Польська сторона вимагала від послів Українського клубу виголошення з трибуни сейму декларації про цілковиту лояльність і відкликання петицій, поданих до Ліги Націй⁸⁹³. Як зазначав Т. Голувко, лише за умови засвідчення Українським клубом готовності до активної співпраці над розбудовою величч Польської держави та мирного співіснування національностей Клуб ББВР зміг би вплинути на зміну ставлення польського населення Галичини до українців⁸⁹⁴. Однак позиція польської сторони була неприйнятною для українських політиків, оскільки передбачала, за висловом І. Кедрина, «спочатку декларацію лояльності та відкликання з Женеві скарг на пацифікацію, а потім розгляд українських вимог»⁸⁹⁵. Натомість польська сторона, не вірячи в щирість українських політиків, зумисне висунула неприйнятні

⁸⁸⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1508–1510.

⁸⁸⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. S. 6.

⁸⁸⁸ Szumiło M. Українська Репрезентація Парламентарна в Сеймі і Сенacie RP... S. 157.

⁸⁸⁹ Senat III kadencji. Spr. sten. z 9 pos. 4 marca 1931 r. Łam. 70–73.

⁸⁹⁰ Ibidem. Łam. 79–83.

⁸⁹¹ Ibidem. Łam. 87.

⁸⁹² Szumiło M. Українська Репрезентація Парламентарна в Сеймі і Сенacie RP... S. 158.

⁸⁹³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 101–105.

⁸⁹⁴ Hołówko T. Polsko-ukraińska ugoda. *Gazeta Polska*. 1931. Nr 78. 20 marca.

⁸⁹⁵ Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *BPU*. 1936. R. 5. Nr 27. S. 279.

для них вимоги. Основними вимогами української сторони, викладеними в резолюції, ухваленій на спільному засіданні Екзекутиви УНДО та Президії УПР, яке відбулося 24 лютого 1931 р., було відшкодування матеріальних збитків, заподіяних українцям невиконанням Польщею міжнародних зобов'язань, а також «пацифікацією» 1930 р. Водночас українська сторона вимагала надання автономії трьом галицьким воеводствам, звільнення політичних в'язнів і відкриття українських середніх навчальних закладів у Дрогобичі, Рогатині та Тернополі, які були закриті рескриптом МВіО від 26 вересня 1930 р.⁸⁹⁶ Натомість міністр освіти С. Червінський зазначав, що ці гімназії було закрито «за участь у саботажній акції... У тих гімназіях зла воля або нелояльність учительського збору довели до такої нестерпної ситуації, що навіть арешти та виключення найбільш винуватих учнів зі школи не усунули отієї поганої, отруєної атмосфери, в якій виховується решта молоді»⁸⁹⁷.

Оскільки про переговори між українськими та польськими політиками стало відомо широкому загалу, обом сторонам довелося публікувати офіційні роз'яснення та спростування. Наприклад, на шпальтах газети «Діло» з'явилося повідомлення від секретаріату УНДО, яке підтвердило факт проведення переговорів з актуальних політичних, культурних і господарських питань. У ньому йшлося про те, що Український клуб веде перемовини щодо відшкодувань збитків, заподіяних українцям під час «пацифікації», однак акцентовано на тому, що українські послани не погодилися на польські вимоги та не узгодили жодних конкретних пропозицій⁸⁹⁸. Натомість Т. Голувко у своїй заяві звинуватив українську сторону в зриві переговорного процесу, акцентуючи на тому, що українські політики замість того аби вирішувати гострі проблеми всередині держави, зокрема пов'язані з пацифікацією, винесли їх на міжнародну арену, скеровуючи свої скарги до Ради Ліги Націй⁸⁹⁹. Через бурхливий спротив з боку українських політичних і громадських сил, зокрема членів ОУН, молодіжних організацій та емігрантських середовищ, частини членів УНДО, а також через погрози з боку українських радикальних сил, продовжувати переговорний процес стало неможливо⁹⁰⁰.

На певні поступки українському суспільству, зокрема, щодо відкриття гімназій «Рідної школи» у Рогатині та Дрогобичі, а також надання невеликої фінансової допомоги українським кооперативам і культурним організаціям, польська влада на чолі з новим міністром внутрішніх справ Б. Перацьким пішла влітку 1931 р. Саме тоді в МВС уперше була розроблена цілісна програма врегулювання українсько-польських відносин на східних теренах Галичини «Меморіал національного відділу Міністерства внутрішніх справ у питанні національної політики в південно-східних воеводствах»⁹⁰¹. Це була концепція порозуміння з українським суспільством в обхід українських політиків і політичних партій, спроба позбавити УНДО впливу на

⁸⁹⁶ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 158; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 176.

⁸⁹⁷ Цит. за: Габлевич Б. Ліквідація гімназії. С. 61.

⁸⁹⁸ «Угода». Вияснення Секретаріату УНДО в справі опублікованих польською пресою вісток про «українсько-польську угоду». *Діло*. 1931. Ч. 56. 13 березня.

⁸⁹⁹ Hołowko T. Polsko-ukraińska uгода. *Gazeta Polska*. 1931. Nr 78. 20 marca.

⁹⁰⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1039. K. 4; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 160.

⁹⁰¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 52–64.

місцевому рівні та в кооперативному русі⁹⁰². Меморіал також передбачав відкриття кафедри української історії у Львівському університеті з можливістю працевлаштування там українського викладацького складу, створення 2–3 державних нижчих українських професійних шкіл, відкриття державної середньої школи господарсько-технічного типу, перенесення Господарської академії з міста Подєбради (ЧСР) до Польщі, відмова від утраквізму в шкільництві як головної причини ворожого ставлення українців до польської влади⁹⁰³.

Ще раз питання відкриття гімназії в Тернополі, закритої 26 вересня 1930 р. рескриптом МВіО, було порушене на осінній бюджетній сесії 1931 р. Як згадував директор цієї гімназії Михайло Губчак, ще до її закриття «гімназією „опікувалися” більше воеводські поліційні урядовці (начальник III відділу Дзядош), ніж шкільна влада у Львові чи Варшаві», і саме під їхнім впливом деяких учителів-українців замінили педагогами-поляками. М. Губчак зазначав, що «від воеводських поліційних урядів раз у раз надсилано Дирекції накази, щоб молодь „святкувала” нарівні з учнями польських гімназій польські патріотичні маніфестації, як день 11-го листопада і т. п.», однак «молодь відповідала на ці насильства ненавистю й погордою», а також різноманітними акціями спротиву⁹⁰⁴. Заяву українських послів щодо відкриття гімназії розглянули наприкінці жовтня 1931 р. спочатку в освітній комісії, а згодом – на пленарному засіданні сейму. Безпідставні звинувачення голови освітньої комісії від ББВР М. Яворської в антидержавній діяльності цілої гімназії переконливо заперечила М. Рудницька, наголошуючи на виключно політичних причинах закриття цього навчального закладу. Однак сеймова більшість відкинула подання українських послів, хоча за нього проголосували представники польських лівих партій⁹⁰⁵.

На цій же осінній сесії 13 жовтня депутати від ППС внесли до сейму подання щодо «територіальної автономії земель Речі Посполитої, які заселені більшістю українського населення». З освітніх питань у проєкті було передбачено створення окремих департаментів освіти та культури: польського та українського, які мали підпорядковуватися відповідним шкільним радам⁹⁰⁶. Представники від Українського клубу, підтримавши на засіданні адміністративної комісії 28 жовтня 1931 р. саму ідею національно-територіальної автономії як гарантію розвитку українського національного життя за тогочасних політичних умов, сприйняли цей законопроект критично, оскільки у визначені в ньому територіальні межі не входили Холмщина, Підляшшя і більшість Полісся, а місцеву владу мало призначати державне керівництво. Активну участь у дискусії над цим законопроектом брали послы Ярослав Олесницький та С. Баран⁹⁰⁷. Усі польські партії, окрім ППС, не підтримали його.

⁹⁰² Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 143.

⁹⁰³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2255. Mikrof. B 18458. K. 55, 64.

⁹⁰⁴ Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (1898–1930). С. 59–60.

⁹⁰⁵ Таблевич Б. Ліквідація гімназії. С. 66.

⁹⁰⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 30; O autonomię dla Ukraińców. Mowa posła tow. M. Niedziałkowskiego. *Robotnik*. 1931. Nr 386. 7 listopada; Socjalizm polski a sprawa narodowościowa. Główne punkty wniosku Z. P. P. S. w sprawie autonomii ziem Rzeczypospolitej, zamieszkaných w większości przez ludność ukraińską. *Robotnik*. 1931. Nr 359. 15 października; Koko E. W nadziei na zgodę... S. 116–117; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 163.

⁹⁰⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1039. K. 103; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1932. S. 26–27; Власні і міжнародні

Зокрема, депутат від ББВР З. Стронський, перекручуючи факти зі спільного історичного минулого, намагався довести, що надання автономії південно-східним теренам призведе до зростання українського сепаратизму, а ліквідація утраквістичного шкільництва зруйнує «гарні настрої, в яких виростає молоде покоління на спільній лавці». Посол від ЗЛН С. Римар наголосив на шкідливості та неактуальності подібного нововведення. Водночас він відзначив виконання Польщею взятих на себе зобов'язань щодо національних меншин відповідно до Малого Версальського трактату та позитивний вплив шкільного закону 1924 р. на розвиток українського шкільництва. Згодом законопроект був відхилений освітньою комісією⁹⁰⁸.

З критикою польської національної політики щодо українців виступив 6 листопада 1931 р. під час дебатів над бюджетом ундовець О. Луцький, який звинуватив Польщу у невиконанні нею власних зобов'язань щодо вирішення української проблеми. Посол наголосив, що «на дуже важливому політичному відтинку, в українській справі, уряд не виконує навіть того, що є напевне можливе з кожного погляду», саме тому Український клуб засуджує таку політику⁹⁰⁹. Подібно висловлювався Я. Олесницький, який акцентував увагу на політичних та освітніх проблемах⁹¹⁰.

Бурхливу дискусію на пленарному засіданні сейму 18 грудня 1931 р. викликали уже згадані подання українських парламентарів від січня 1931 р. з приводу закриття трьох українських гімназій. Під час дискусії слово взяв міністр освіти Я. Єнджеєвич, який зазначив, що оскільки гімназії в Рогатині та Дрогобичі уже відкрито, то актуальним залишилося лише питання щодо діяльності гімназії в Тернополі. На його думку, гімназія в Тернополі не підлягала відновленню, оскільки перетворилася на осередок сепаратизму і національного шовінізму, вона прищеплювала учням вороже ставлення до Польської держави. Я. Єнджеєвич запропонував, щоб учні, які не були причетні до «антидержавних акцій», продовжили навчання в польських гімназіях. Однак таке вирішення проблеми не влаштувало українських парламентарів⁹¹¹. Позицію Українського клубу підтримали послы від єврейських і німецьких партій, ППС, а представники від Національного клубу утрималися від

зобов'язання Польщі супроти українського народу. Промова посла д-ра Ярослава Олесницького, виголошена на пленарному засіданні сойму дня 6. ц. м при дискусії над внеском ППС про автономію для земель з українською більшістю у Польщі. *Діло*. 1931. Ч. 253. 10 листопада; Український Клуб про автономію. Промова посла д-ра С. Барана на адміністраційній комісії сойму дня 28 жовтня ц. р. *Свобода*. 1931. Ч. 43. 8 листопада. С. 5; Koko E. Koncepcja autonomii terytorialnej PPS a stanowisko głównych ugrupowań ukraińskich. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r. / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 57–58.

⁹⁰⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 30–31; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 165.

⁹⁰⁹ Тези польської політики супроти українського народу. Промова посла Остапа Луцького на пленарному засіданні сойму, виголошена дня 6. листопада 1931 р. при дебаті над бюджетовим прелімінарем на рік 1932/33. *Діло*. 1931. Ч. 254. 11 листопада.

⁹¹⁰ До чого зобов'язалася Польща супроти українського народу. Промова посла д-ра Ярослава Олесницького, виголошена на пленарному засіданні польського сойму дня 6. ц. м. *Новий час*. 1931. № 128. 18 листопада. С. 3.

⁹¹¹ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 381.

голосування. Натомість польські депутати від ББВР, зокрема Владислав Войтович (Władysław Wojtowicz) та М. Яворська, підтримали позицію міністра освіти, наголосивши, що оскільки українські гімназисти брали участь в антидержавних акціях, а ці навчальні заклади виховували терористів, то про повноцінне відновлення діяльності гімназій в Тернополі не може бути й мови⁹¹². Парламентар В. Войтович навів статистичні дані поліції, з яких випливало, що під час пацифікації серед затриманих за саботаж, роздавання листівок УВО, приналежність до нелегальних осередків «Пласту» та іншу антидержавну діяльність було 380 учнів закритих гімназій, з них 141 – з Тернополя. Долучившись до дискусії, М. Рудницька зауважила, що те, що в польському розумінні є «пацифікацією», в Європі називають «погромами українського населення». Вона спростувала наведені факти, повідомивши, що до суду передано справи лише трьох учнів з Тернополя, тим паче у судовому процесі було доведено, що зізнання підсудних поліція отримала шляхом катувань і знущань з них. Розглядом цього питання фактично завершилася серія подань, які стосувалися пацифікації, а вже у 1932–1935 рр. в ідеології та політичних поглядах українських парламентарів, які все ще перебували в опозиції до влади, окреслилися зміни: послі від УНДО дедалі виразніше схилилися до необхідності нормалізації польсько-українських відносин, що й відбулося 1935 р.⁹¹³

Натомість депутати від лівих українських партій залишалися в опозиції до влади та продовжили її гостро критикувати за нищення національного шкільництва та переслідування українських культурно-освітніх товариств. Зокрема, у лютому 1932 р. послі від УСРП подали інтерпеляцію у справі зловживань шкільного інспектора Кароля Фішера, який переслідував учнів і вчителів початкової школи імені М. Шашкевича в Перемишлі⁹¹⁴. У лютому цього ж року на засіданні бюджетної комісії сенату сенатор від УСРП І. Макух наголосив на важкому становищі українського населення Польщі, навів приклади зловживань польської місцевої влади. У відповідь на цей виступ міністр внутрішніх справ Б. Перацький наголосив, що жоден польський уряд не обмежував господарської діяльності українців, навпаки по можливості задовольняли їхні прагнення в освітній сфері⁹¹⁵. Також І. Макух підготував запит до МВС і міністра юстиції у справі притягнення до відповідальності винних за знищення культурно-освітніх і господарських інституцій у Городенківському повіті⁹¹⁶. На 32-му засіданні 3 березня 1932 р. сенатор звинуватив владу в тому, що вона цілеспрямовано продовжує курс, спрямований на нищення українського господарства, культури та освіти, зміну етнічного складу населення

⁹¹² Буря в польському соймі. *Новий час*. 1931. № 143. 23 грудня. С. 3; Останні вісти. Справа українських гімназій в соймі. *Діло*. 1931. Ч. 286. 22 грудня.

⁹¹³ Габлевич Б. Ліквідація гімназій. С. 66; Виступ М. Рудницької про обставини закриття гімназій у Рогатині і Дрогобичі та внесення вимог про скасування Міністерством освіти обвинувачення їх у антидержавній діяльності. Зі стенограми 41-го засідання Сейму. 18 грудня 1931 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / уряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 486; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 166.

⁹¹⁴ З діяльності Укр. Соц. Рад. Парламентарної Репрезентації. *Громадський голос*. 1932. Ч. 6. 13 лютого. С. 2.

⁹¹⁵ Промова т. Макуха і відповідь на неї. *Громадський голос*. 1932. Ч. 6. 13 лютого. С. 1.

⁹¹⁶ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 381–383.

Галичини, з метою опанування українських територій через польську меншість. І. Макух зазначив, що поліція та адміністрація чинять усілякі перешкоди діяльності освітніх організацій «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря», виданню україномовних газет і журналів, діяльності кооперативів тощо⁹¹⁷.

Інтерпеляції, які подавали послы від Українського клубу, стосувалися переважно недотримання прав українців на вільне використання рідної мови в освітній сфері, судочинстві, незаконного оподаткування чи ліквідації українських культурно-освітніх товариств, перешкоджання з боку місцевої влади у поданні українськими громадянами декларацій за рідну мову навчання, переведення з політичних мотивів учителів-українців на етнічно польські терени тощо⁹¹⁸. Зокрема, 3 листопада 1932 р. українські послы внесли інтерпеляцію про запровадження Шкільними повітовими радами та шкільними інспекторами у всіх школах на теренах Львівського та Волинського шкільних округів обов'язкової молитви перед уроками та після їх закінчення державною мовою. Депутати наголошували, що це нововведення викликало хвилю обурення в українській громадськості та вимагали його скасування⁹¹⁹. Наступна інтерпеляція стосувалася зловживань шкільної влади першої та другої інстанцій, які відмовляли у призначенні директорів і вчителів українських приватних гімназій під здебільшого надуманим приводом їхнього нелояльного ставлення до влади⁹²⁰. Також було внесено інтерпеляцію з приводу незаконного стягнення податків з українських культурних та освітніх товариств на теренах Львівського, Тернопільського, Станіславівського та Краківського воєводств. Місцева влада незаконно збирала кошти з українських організацій за проведення концертів, вистав та інших культурних акцій⁹²¹. Інтерпеляцію щодо перешкоджання місцевою владою проведенню українцями плебісцитової шкільної акції за українську мову навчання послы внесли 6 грудня 1932 р.⁹²²

Головним експертом з питань освіти в Німецькому клубі був А. Утта, він неодноразово вступав у полеміку зі знаним польським істориком Львова, пілсудчиком С. Закшевським. Наприклад, на 36-му засіданні сейму 11 березня 1932 р. сенатор А. Утта негативно оцінив закон про приватне шкільництво, зауваживши, що законопроект суперечить ст. 110 Конституції 1921 р. і ст. 108 Малого Версальського трактату, а також позбавляє національні меншини можливості відстоювати свої права, забезпечує наглядове домінування державної влади, її втручання в шкільництво. Закон не передбачав виконання наглядових функцій через культурне самоврядування національних меншин⁹²³. Проти подібних висловлювань виступив польський сенатор С. Закшевський, який, ставши на захист законопроекту про приватні школи, зазначив, що він унеможливорює ізоляцію національних меншин

⁹¹⁷ Senat III kadencji. Spr. sten. z 32 pos. 3 marca 1932 r. Łam. 45–52; Ріжними способами до одної цілі (3 промови тов. І. Макуха в сенаті в дискусії над бюджетом міністерства внутрішніх справ, на основі стенограми з 3 березня 1932). *Громадський голос*. 1932. Ч. 11. 19 березня. С. 2.

⁹¹⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85813. K. 13–17, 98–103.

⁹¹⁹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-2/t.2. K. 128–129; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 257.

⁹²⁰ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-2/t.2. K. 173–175.

⁹²¹ Ibidem. K. 187–188.

⁹²² Ibidem. K. 379–381.

⁹²³ Senat III kadencji. Spr. sten. z 36 pos. 11 marca 1932 r. Łam. 91–92; Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 310.

у межах «націоналістичних сект» і дозволяє державі протистояти внутрішньому націоналізму. Натомість висунуті А. Уттою вимоги щодо реорганізації приватного шкільництва призвели б до виховання дітей у націоналістичному дусі. Подібні звинувачення С. Закшевський висловлював також на адресу сенаторів С. Солтика та О. Кисілевської⁹²⁴. Запропоновану А. Уттою поправку відхилили через те, що вона передбачала зміни у функціонуванні державних структур, однак відповідно до регламенту не була внесена під час законодавчих слухань щодо устрою держави⁹²⁵.

Своєрідним вотумом недовіри МВіО стала спільна поправка А. Утта та С. Солтика з Національного клубу (Klub Narodowy), яка обов'язки з реорганізації шкільництва передавала від цього міністерства до законодавчої влади. У такий спосіб німці через своїх представників у парламенті могли б більше впливати на формування засад доступності шкіл для меншин. А для С. Солтика ця поправка була частиною концепції ендеків, спрямованої на унезалежнення польського народу від державного апарату санації⁹²⁶.

У сеймі третьої каденції найактивнішими серед єврейських представників були депутати від Галичини. Вони порушували релігійні, економічні та інші питання. Зокрема обговорювали ситуацію, яка склалася у вищих навчальних закладах. У Єврейському колі зберігся розподіл ключових проблем між послами за інтересами. За освітні питання, наприклад, відповідав Е. Зоммерштайн⁹²⁷. Зауважмо, що цей парламентар неодноразово виступав на вічах, критикував запровадження *numerus clausus* для єврейських студентів⁹²⁸. Саме він у виступі 10 лютого 1931 р. охарактеризував загальну ситуацію в івритомовному шкільництві, зазначивши, що вона мало змінилася за останні роки, а також звернув увагу на проблеми, з якими стикаються єврейські професійні навчальні заклади. Е. Зоммерштайн вимагав надання прав і субсидій для шкільництва з мовою навчання іврит, оскільки, за його даними, на 171 початкову івритомовну школу з бюджету в 1929/30 н. р. було виділено лише 11 тис. зл. Доповідач наголосив, що учительські семінарії з мовою викладання іврит також не отримують державних субсидій, функціонують тільки на кошти єврейської громади. Жодна з 12 гімназій з мовою викладання іврит не мала права публічності. Це ж стосувалося і гімназій з мовою викладання ідиш. Тобто євреї були єдиною меншиною, позбавленою власної середньої школи з національною мовою навчання з правом публічності. Подібна ситуація в шкільництві суперечила ст. 109 і 110 Конституції 1921 р., які гарантували меншинам право здобувати освіту рідною мовою, збереження власної національності, розвиток мови та національних особливостей. Поза увагою посла не залишилося й запровадження *numerus clausus* у вищих навчальних закладах, що обмежувало єврейським студентам право здобуття вищої освіти, а також проблеми неприйняття кваліфікованих єврейських педагогів на роботу у державні школи⁹²⁹. Водночас посол від партії «Агудат Ізраель» Якуб Лейб Мінцберг (Jakub Lejb Minberg) повідомив, що його партія, з огляду на бюджетні труднощі МВіО, не вимагає субсидювання своїх шкіл і відмовляється від передбачених у бюджеті коштів на фінансування будівництва нових навчальних

⁹²⁴ Senat III kadencji. Spr. sten. z 36 pos. 11 marca 1932 r. Łam. 93–94.

⁹²⁵ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 308–309.

⁹²⁶ Ibidem. S. 309.

⁹²⁷ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 355–356.

⁹²⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 87.

⁹²⁹ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 10 lutego 1931 r. Łam. 37–38, 41–42.

закладів, натомість прагне, щоб учителів світських предметів утримувала держава, що суттєво зменшило б видатки навчальних закладів і поліпшило б умови життя педагогів. Ортодоксальні євреї просили виділити субсидії для семінарії рабинів у Любліні та учительської семінарії у Кракові «Бейс Яков» («Bejs Jakow»)⁹³⁰.

Урядова спроба реформувати освітню сферу через внесення в січні 1932 р. законопроекту про зміни в організації державного та приватного шкільництва викликала спротив представників усіх національних меншин. Певні зауваження мали й послы від ППС, які критикували його за фактичну відмову на практиці від семикласних шкіл на користь шестикласних, запровадження відмінностей між міськими та сільськими навчальними закладами тощо⁹³¹. Цей законопроект внесено на розгляд разом із двома іншими проектами законів, які стосувалися реформування місцевого самоврядування та польської військової колонізації. Українські, німецькі та єврейські послы намагалися завадити ухваленню цих законів, наголошуючи, що вони суперечать міжнародним договорам і конституційним актам Польської держави. На засіданні освітньої комісії 24 лютого того ж року Український клуб у спільній заяві вимагав відкликання законопроекту про приватне шкільництво. На засіданні комісії 26 лютого Д. Великанович вніс подання про вилучення проекту закону «Про приватні школи та навчальні й виховні заклади» з порядку денного перед початком дискусій за суттю, бо він суперечив ст. 100 і 117 Конституції 1921 р., а також ст. 8 Малоого Версальського договору. Подання підтримали усі клуби, окрім ББВР⁹³². На 61-му засіданні сейму 26 лютого 1932 р. критичні зауваження висловила М. Рудницька, зазначивши, що «зі становища розвитку української освіти та культури, проект є крайнє шкідливий»⁹³³. Вона акцентувала на колонізаційному характері шкільної політики, на спробі усунути українську громадськість від впливу на виховання власних дітей, а також зазначила, що своїм законопроектом уряд хоче, «щоб українська молодь вчилася думати, говорити та діяти в дусі державної політики, щоб зреклася власних прагнень, ... і розчинилася в польській національності». Підсумовуючи свій виступ, М. Рудницька зазначила, що в кінцевому підсумку влада програє боротьбу за душу української дитини⁹³⁴. Під час виступу в сеймі 18 лютого 1933 р. М. Рудницька критикувала проект закону про приватне шкільництво за те, що він, на її думку, запроваджував в життя школи поліційну систему. Адже ст. 2 і 6, як зазначала парламентарка, передбачали надання відомостей про «благонадійність» засновника школи та учителів, а ст. 49 вимагала від педагогів шпигувати за молоддю і доносити на неї органам державної поліції⁹³⁵. Проти цього законопроекту виступили також польські праві партії. Зокрема, посол

⁹³⁰ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 10 lutego 1931 r. Łam. 44.

⁹³¹ Swoboda H. Projekt nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1931. Nr 23. 21 stycznia; Swoboda H. Niebezpieczeństwa nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1932. Nr 36. 2 lutego.

⁹³² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1520–1521; Rudnicki S. Żydzі w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 358.

⁹³³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. S. 1517–1518.

⁹³⁴ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 42; Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької.

⁹³⁵ Потіха О. Українська Парламентська Репрезентація у сеймі і сенаті Польщі: склад, діяльність (1930–1935 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 74.

від ЗЛН Я. Корнецький звинуватив уряд у спробі перетворення шкільного апарату на слухняне знаряддя реалізації освітньої політики правлячої партії⁹³⁶.

Під час дискусії над законопроектом, як на засіданні освітньої комісії, так і під час його обговорення в сеймі, єврейський депутат Е. Зоммерштайн наголосив, що у ньому немає положень про навчальні програми, не згадується про відкриття єврейських державних шкіл з мовами викладання їдиш чи іврит, яких на той момент взагалі не було в державі, що суперечило ст. 109 Конституції та ст. 9 Малого Версальського договору. Водночас проект закону передбачав відкриття шкіл із непольською мовою навчання залежно від «обґрунтованості місцевими умовами» і вимагав підтвердження лояльності від засновників, директора та вчителів. У законопроекті також не був чітко визначений термін надання відповіді на подання щодо відкриття школи, натомість висувалася вимога попередньої підготовки приміщення і добору викладацького складу⁹³⁷. Підтримуючи саму ідею запровадження семирічної школи, Е. Зоммерштайн, однак, виступив проти поділу середньої школи на гімназію та ліцеї, вважаючи, що це могло ускладнити доступ до середнього шкільництва дітям з незаможних родин⁹³⁸. Проти відкриття окремих гімназій і ліцеїв також висловлювався парламентар від ППС З. Пьотровський, який вважав що середні навчальні заклади подібно до університетів мають готувати висококваліфіковану молодь з широким світоглядом, чого ліцеї забезпечити ніяк не зможуть⁹³⁹. Єврейська громадськість побоювалася, що запровадження триступеневої школи призведе до того, що більшість єврейської молоді буде закінчувати або чотирикласну загальну школу, або чотирикласну гімназію, оскільки учні матимуть труднощі з переходом із приватних гімназій, в яких навчалася 95 % усіх єврейських гімназистів, до державних ліцеїв. Закон про приватне шкільництво вони оцінювали як такий, що знищує єврейські школи цього типу⁹⁴⁰. Перевагою цього закону, на думку Е. Зоммерштайна, було сприяння розбудові мережі професійного шкільництва. Водночас він наголосив на обмеженому доступі єврейської молоді до цих державних шкіл: в них євреї становили лише близько 4 % від загальної кількості учнів. Посол розкритикував політику влади щодо приватного професійного єврейського шкільництва та невирішеність питання про концесію для цих шкіл⁹⁴¹.

Законопроект про приватне шкільництво критикував також німецький парламентар А. Утта. Він стверджував, що в ньому є інструменти, які полегшать ліквідацію приватних шкіл і сприятимуть усуненню або незатвердженню незручних

⁹³⁶ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 3–4.

⁹³⁷ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 42–45; Państwo powinno utrzymywać szkoły z wykładowym językiem żydowskim. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 35. 4 lutego; Poprawki posła Sommersteina do projektu ustawy o ustroju szkolnictwa. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 41. 10 lutego; Żydowskie szkolnictwo średnie zagrożone. Widmo świadectw o prawomyślności. Przemówienie posła Sommersteina. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 50. 19 lutego.

⁹³⁸ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 45–46; Żydowskie szkolnictwo średnie zagrożone. Widmo świadectw o prawomyślności. Przemówienie posła Sommersteina. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 50. 19 lutego.

⁹³⁹ Jaka będzie szkoła średnia. *Robotnik*. 1932. Nr 47. 12 lutego.

⁹⁴⁰ Rząd wobec postulatów żydowskich. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 38. 7 lutego; Żydowskie szkolnictwo średnie zagrożone. Z komisji oświatowej Sejmu. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 43. 12 lutego; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 357.

⁹⁴¹ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 46–47.

для влади вчителів. Посол зауважив, що школи можна буде легко й безпідставно звинуватити в низькому науково-методичному рівні, у недотриманні чинних приписів, а вчителів – у нелояльності до держави. А. Утта негативно висловився стосовно вимоги про здобуття педагогами свідоцтва про лояльність⁹⁴².

У відповідь на спробу більшості прийняти законопроекти щодо реформування загального та приватного шкільництва, місцевого самоврядування та польської військової колонізації ЦК УНДО прийняло ухвалу від 12 березня 1932 р., в якій йшлося про те, що ці проекти законів «покликані загальмувати розвиток українського народу у сфері самоуправління, господарській та культурно-освітній. Вони суперечать міжнародним зобов'язанням Польщі... та навіть постановам польської Конституції». Зміни в шкільництві, які ускладнювали доступ сільській молоді до середніх шкіл, сповільнювали розвиток української освіти й культури⁹⁴³. Автори ухвали закликали українську громадськість підтримати петиційну акцію, надсилати протести до канцелярії сейму та секретаріату Українського клубу, однак широкої підтримки ця акція не набула⁹⁴⁴. Українські послы на місцях роз'яснювали українській громаді основні положення закону 1932 р. Зокрема парламентар від УНДО С. Кузик, у зв'язку з ухваленням шкільного закону, на зібраннях «Рідної школи» у травні 1932 р. у Рогатині та Бурштині Станиславівського воєводства критикував пасивність українського суспільства у відстоюванні національного шкільництва та намагався переконати українців у необхідності збільшення фінансування приватних україномовних навчальних закладів⁹⁴⁵.

Як з'ясувалося згодом, побоювання меншин, зокрема єврейської та української, щодо поширення утравізму в шкільництві, зменшення кількості шкіл з непольськими мовами навчання, запровадження *numerus clausus* у середніх і вищих навчальних закладах були небезпідставними⁹⁴⁶. Польська влада розпочала планомірну дискримінаційну політику щодо єврейських шкіл з мовою навчання їдиш. Була закрита єдина єврейська приватна гімназія з мовою навчання їдиш у Вільно та учительська семінарія, єврейські школи на Волині і на Поліссі. У 1934/35 н. р. припинено субсидювання єврейських шкіл з мовою навчання їдиш на всій території, окрім Білостоку та Вільно. На території Варшавського шкільного округу закрили всі єврейські школи з цією мовою навчання, школи товариства «Тарбут» («Tarbut», «Культура») з мовою навчання іврит мали перейти на польську мову викладання, а вивчення івриту вводили як факультативний предмет. Це була спроба перетворити єврейське шкільництво з мовою навчання іврит в утравістичне. Влада обмежила навіть ті незначні субсидії, які колись виділяла на розвиток єврейських шкіл⁹⁴⁷. На 61-му засіданні сейму 26 лютого 1932 р. єврейський депутат І. Грюнбаум зазначив, що поняття «національне виховання» та «державницьке

⁹⁴² Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 310.

⁹⁴³ Цит. за: Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 171.

⁹⁴⁴ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 19. K. 22; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 171.

⁹⁴⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 121.

⁹⁴⁶ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich...* S. 185.

⁹⁴⁷ Przemówienie posła d-ra Sommersteina wygłoszone na posiedzeniu Komisji Budżetowej dnia 20 grudnia 1934 r. do Budżetu Ministerstwa Wyzn. Relig. i Oświecenia Publicznego. *Nasz Przegląd*. 1934. Nr 359. 22 grudnia; Zamknięcie gimnazjum żydowskiego w Wilnie. *Nasz Przegląd*. 1933. Nr 189. 8 lipca; Rudnicki S. *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*. S. 359.

виховання» ідентичні за суттю, в їх основі лежить один і той самий націоналізм, обидві ці концепції спрямовані на утиски національних меншин в освітній сфері та їх денационалізацію⁹⁴⁸. Зауважмо, що в березні 1935 р. єврейські послы внесли подання щодо відкриття шкіл з мовою навчання іврит. Проти нього рішуче висловилися парламентарі від польського Національного клубу, які стверджували, що питання мови викладання цілковито вирішив шкільний закон 1924 р. Представники від Клубу ББВР натомість зазначили, що ця проблема була вирішена шкільною реформою 1932 р. Д. Великанович від імені Українського клубу підтримав це подання, наголосивши, що «українці узнають засаду, що всім національностям прислуговує природне право образувати свої діти в рідній школі»⁹⁴⁹.

Невирішеною також залишилася проблема *numerus clausus* у вищих навчальних закладах. І хоча пропозиція послів від Національного клубу узаконити право рад факультетів поділяти абитурантів за національно-релігійною ознакою була відхилена більшістю голосів на засіданні освітньої комісії у березні 1932 р. як така, що суперечить ст. 96 і 111 Конституції 1921 р., однак питання *numerus clausus* не було вичерпане⁹⁵⁰. Гостро ця проблема постала під час обговорення проекту закону про вищі навчальні заклади. Єврейський посол Е. Зоммерштайн вимагав внесення до законопроекту поправок, які б унеможливили обмеження доступу єврейським дітям здобувати вищу освіту⁹⁵¹. У 1933 р. з критикою закону про вищі навчальні заклади виступили також представники посольського клубу СЛ, які вважали, що він спрямований на нищення вищих навчальних закладів і недопущення переважної більшості громадян до здобуття вищої освіти⁹⁵².

Українські парламентарі порушували проблеми національного шкільництва на засіданні 3 листопада 1932 р. Зокрема, Д. Левицький акцентував на погіршенні становища українців як в економічній, так і освітній сферах. Змінити цю ситуацію, на його думку, могло надання автономії всім українським землям у складі Польської держави. Він пов'язав причини участі української молоді в різноманітних саботажних акціях із застосуванням принципу *numerus clausus* щодо українських студентів у вищих навчальних закладах, масовим безробіттям серед українських випускників гімназій (кількість яких сягала 3 тис.), що не могли працевлаштуватися. На прояви різного ставлення влади до громадян залежно від національності українська молоддь реагувала «актами розпачу». Доповідач також розкритикував закон про державне і приватне шкільництво 1932 р., який, на його думку, був покликаний ліквідувати державні та приватні україномовні навчальні заклади. Підтвердження цього Д. Левицький убачав у закритті 13 відділів перших класів

⁹⁴⁸ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 61 pos. 26 lutego 1932 r. Łam. 84–86.

⁹⁴⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 940.

⁹⁵⁰ Ibidem. K. 1524–1525; Przejście do porządku dziennego nad wnioskiem endeckim o wprowadzenie «numerus clausus» w wyższych zakładach naukowych. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 65. 5 marca; Sprawa «numerus clausus» w Sejmie. *Sprawy Narodowościowe*. 1932. Nr 2–3. S. 257–258; Wniosek o «numerus clausus» w Komisji Oświatowej Sejmu. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 64. 4 marca; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 361.

⁹⁵¹ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 90 pos. 21 lutego 1933 r. Łam. 5–7.

⁹⁵² Oświadczenie Klubu poselskiego SL w związku z Ustawą o szkołach akademickich złożone przez K. Pasa. 1933 luty, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / zebrali i opracowali J. Borkowski, J. Kowal*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. T. 3: 1931–1939. S. 85–86.

в українських гімназіях, а було відкрито лише 2 відділи п'ятих класів. Також в утраквістичних державних гімназіях ліквідовано другі класи⁹⁵³.

Не оминули українські парламентарі й питання відкриття українського університету. 18 лютого 1933 р. С. Хруцький наголосив на невиконанні Польщею закону від 1922 р. про воєводське самоврядування, на підставі якого українці могли б вільно розвивати власне початкове, середнє та вище шкільництво⁹⁵⁴. 21 лютого того ж року під час обговорення законопроекту про вищі навчальні заклади В. Загайкевич запропонував внести поправку до ст. 2, яка передбачала включення постанови про відкриття українського університету⁹⁵⁵. Цю поправку хоч і підтримали послы від ППС, зокрема на цьому наголосив у своєму виступі Станіслав Дюбуа (Stanisław Dubois), зазначивши, що вони визнають право меншин на культурний розвиток, однак вона була відхилена більшістю⁹⁵⁶. 19 вересня того ж року українські послы В. Загайкевич і Д. Великанович подали міністрові освіти «Меморіал у справі української молоді у вищих навчальних закладах», в якому також наголосили на невиконанні Польщею закону від 1922 р., що передбачав відкриття українського університету. Парламентарі зазначили, що студенти-українці позбавлені змоги повною мірою здобувати вищу освіту рідною мовою, оскільки керівництво польських вищих навчальних закладів неприхильно ставиться до них, зокрема, перешкоджає їм засновувати власні студентські товариства, вживати поняття «український», виділяє для них обмежену кількість стипендій (у Ветеринарній академії у Львові в 1930/31 н. р. з 69 стипендій, а в 1931/32 н. р. з 64 українцям виділили по 1 стипендії), субвенцій і позик. Депутати звернулися до міністра освіти з проханням вплинути на те, щоб сенати вищих навчальних закладів не створювали штучних перешкод для вступу української молоді; щоб поняття «український» на означення національності був визнаний не лише в вищих навчальних закладах, а й у всіх державних школах; щоб українська молодь була зрівняна з польською в отриманні стипендій і субвенцій⁹⁵⁷. 20 вересня 1933 р. В. Загайкевич і Д. Великанович подали МВіО протест щодо запровадження лемківського букваря в державних школах Лемківщини, а також щодо перенесення українських учителів на етнічно польські терени та безпідставні відмови кураторії ЛШО підтверджувати повноваження учителів «Рідної школи»⁹⁵⁸.

На нищенні приватного та державного українського шкільництва на засіданні бюджетної комісії 18 січня 1934 р. наголошував Д. Великанович. Він акцентував увагу на недостатньому фінансуванні україномовних навчальних закладів і зменшенні кількості вчителів-українців. Посол зауважив, що в українських селах переважають школи I ступеня одно-, дво-, три- та чотирикласні, які становлять 91,7 % загальної кількості навчальних закладів. Д. Великанович також вказував на руйнівні наслідки шкільного плебісциту, в ході якого через зловживання кураторів, старост, поліції, шкільних інспекторів, учителів-поляків було ліквідовано чи перетворено на утраквістичні більшість шкіл з українською мовою навчання. Усе це призвело

⁹⁵³ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 70 pos. 3 listopada 1932 r. Łam. 56–61.

⁹⁵⁴ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 90 pos. 21 lutego 1933 r. Łam. 10–13.

⁹⁵⁵ Ibidem. Łam. 12–14.

⁹⁵⁶ Ibidem. Łam. 15–16.

⁹⁵⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 76–78.

⁹⁵⁸ Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича... С. 159.

до загострення польсько-українських відносин у краї⁹⁵⁹. Говорячи про шкідливість утраквізму, він зазначив, що не лише українська громадськість, а й польське населення південно-східних теренів виступає проти двомовного шкільництва, яке «не гармонізує, лише роздвоює»⁹⁶⁰. Посол від ППС К. Чапінський «нарікав, що польське шкільництво переживає подвійну кризу, а саме: кризу змісту та кризу кількості». Наприкінці виступу він ствердив, що у шкільництві національних меншин ситуація лише погіршилася: навчальні заклади нищуються утраквізацією, а влада не робить нічого для відкриття українського університету⁹⁶¹.

Проблема українського університету у Львові порушувалася під час дискусії над законопроектом про академічні школи в лютому 1933 р. Депутати від Українського клубу внесли поправку до ст. 2, яка передбачала відкриття українського університету у Львові. Цю поправку на пленарному засіданні сейму представив В. Загайкевич. Він зазначив, що її внесення та боротьба українців за університет є доказом «нестримного гону українського народу до розвитку всіх своїх цінностей на усіх ділянках життя, а зокрема на полі освіти від найнижчої до найвищої». Доповідач наголосив, що вимога відкриття окремого університету цілком відповідає ст. 24 і 26 закону від 26 вересня 1922 р. про основи воєводського самоврядування, невиконання якого є свідченням недотримання владою взятих на себе міжнародних зобов'язань, а також засвідчує «хиткість правового порядку в Польщі»⁹⁶². Посол від УНДО Любомир Макарушка також висловився за необхідність відкриття українського університету у Львові, наголосивши, що влада хоче позбавити кількамільйонний народ «права для нормального розвитку науки, для плекання наукового знання на власних високих школах»⁹⁶³.

У червні 1934 р. німецький сенатор А. Утта вніс до МВіО меморіал, спрямований проти утраквізації німецького шкільництва в Лодзі та переведення німецьких школярів до польських шкіл. Документ за змістом наві'язував до внесеного 18 серпня 1933 р. меморіалу до міністерства з приводу утраквізації німецьких шкіл у Познанському воєводстві, конфіскації шкільного майна на теренах колишнього Королівства Польського. Однак бажаних змін у розвитку німецького шкільництва так і не відбулося⁹⁶⁴.

Попри намагання українських політиків налагодити діалог з урядом, польська правляча верхівка продовжувала шукати порозуміння з українською громадськістю в обхід українських політичних партій. Спробою налагодження порозуміння з урядом стала декларація, виголошена Д. Левицьким 6 лютого 1934 р., під час обговорення державного бюджету, яку підтримали всі представники Українського клубу. Декларація була своєрідною реакцією на промову прем'єр-міністра та міністра освіти

⁹⁵⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 62–64; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Дмитра Великановича в бюджетовій комісії сойму (початок). *Діло*. 1934. Ч. 17. 22 січня, Ч. 18. 23 січня; Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. *Діло*. 1934. Ч. 19. 24 січня, Ч. 20. 25 січня.

⁹⁶⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 132–134.

⁹⁶¹ Ibidem. K. 384.

⁹⁶² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 257–258; Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької.

⁹⁶³ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 259.

⁹⁶⁴ Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. Nr 4. S. 473.

Я. Єнджеєвича, з якою він виступив на засіданні бюджетної комісії сейму 21 січня 1934 р. Міністр відзначив, що «сучасні польсько-українські відносини є наслідком раніше скоєних обома сторонами помилок» і що зараз настав слушний момент для налагодження взаємин і відмови від боротьби на теренах спільного проживання обох народів. Він поінформував про низку заходів, вжитих МВіО задля поліпшення функціонування українського шкільництва⁹⁶⁵. Д. Левицький, загалом схвально оцінивши промову міністра, яку назвав «першою заявою відповідального високопосадовця в урядах після травневих подій, яка відрізняється від дотихчасових трафаретних заяв, які... всю провину за тогочасні українсько-польські відносини поклали на українську сторону», пропозиції МВіО визнав недостатніми. Парламентар відзначив, що «український народ вже виріс з того, аби задовольнятися якоюсь одною середньою або вищою школою, або якимись несуттєвими змінами в народному шкільництві. Ми вимагаємо цілковитої зміни політичних відносин...»⁹⁶⁶. Відповідальність за тогочасний стан українсько-польських взаємин політик поклав на польське суспільство та польський уряд. Д. Левицький на пленарному засіданні сейму 6 листопада 1934 р. також вказував на кризу в польсько-українських відносинах, наголошував на важкому економічному, політичному становищі українців у Польській державі⁹⁶⁷. Критично оцінила освітню політику влади М. Рудницька. Під час дебатів у сеймі над бюджетом МВіО 10 лютого 1934 р. вона наголосила на погіршенні становища українського шкільництва. Головні напрями шкільної політики щодо українців політик окреслила як «винародовлювання, темнота, поліційна система»⁹⁶⁸. 20 грудня того ж року на засіданні бюджетної комісії під час обговорення бюджету МВіО М. Рудницька зазначила, що «наше огірчення і наше недовір'я мають своє жерело в трагічній дійсності, яка нас оточує і одною з важких складових частин якої є шкільна політика уряду»⁹⁶⁹.

В обговоренні бюджету також брали участь українські радикали. Наприклад, на антиукраїнському характері проекту бюджету акцентував М. Матчак. Водночас значну частину виступу він присвятив проблемі «сокальського кордону» – штучному відокремленню Волині, Холмщини та Полісся від Галичини. Посол звинуватив владу у забороні відкриття на окреслених теренах філій товариств, які легально діють у Галичині. На позбавленні населення Волині, Полісся та Холмщини власних культурно-освітніх установ та національних шкіл наголосив І. Макух. У сеймовій промові соціаліст-радикал Д. Лади́ка вказав на зростання рівня неграмотності серед українців, відсутність достатньої кількості українських державних і приватних шкіл⁹⁷⁰.

⁹⁶⁵ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 18. K. 12–13; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 182.

⁹⁶⁶ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 111 pos. 6 lutego 1934 r. Łam. 8–9; *Ukraińcy. Sprawy Narodowościowe*. 1934. Nr 1. S. 61–63.

⁹⁶⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 598.

⁹⁶⁸ Політика і школа. Промова посолки Мілени Рудницької на засіданні сойму 10. лютого ц. р. під час дебати над бюджетом міністерства віросповідань та освіти. *Рідна школа*. 1934. Ч. 4–5. 1 березня. С. 53.

⁹⁶⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 712–714.

⁹⁷⁰ Бегей І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини... С. 383–385.

Польські правлячі кола ігнорували спроби українських політиків досягти порозуміння. Зокрема, на добрій волі українського політикуму досягти угоди з польською стороною ще 1932 р. у листі до львівського воєводи наголошував Я. С. Лось. Він зазначив, що польсько-український конфлікт буде врегульований лише тоді, коли влада припинить поділяти суспільство на ущемлених і привілейованих, а поляки відійдуть від національного шовінізму. На його думку, українська інтелігенція є досить піддатливою на порозуміння, натомість українські селяни, відчувши реальну користь від угоди, змінять своє ставлення до Польщі⁹⁷¹. Однак влада продовжувала провадити політику регіоналізації, спрямовану на формування у лемків, бойків і гуцулів лояльної до Польщі національної свідомості. Виступи українських послів проти регіональної політики, вимоги такої національної політики, яка б не змінювалася залежно від місця проживання українців, не мали успіху⁹⁷². Продовжуючи політику регіоналізації, польські правлячі кола, однак, визнавали необхідність задоволення економічних та освітніх потреб українського народу. З огляду на це 1934 р. у МВС сформульовано меморіал «Українська меншина», спрямований на налагодження взаємин з українською громадою всупереч інтересам УНДО та інших політичних партій. Однією з гострих проблем українського суспільства було визнано масове безробіття української інтелігенції, подолати яке планували шляхом працевлаштування українців у державних і самоврядних установах. Найбільше уваги в меморіалі приділено проблемам шкільництва. Зокрема, пропонували відкрити низку українських професійних шкіл, кафедру української літератури у Львівському університеті, не обмежувати доступ українській молоді до вищих навчальних закладів, зорганізувати позашкільну освіту так, щоб вона відповідала загальнодержавним інтересам, внести відповідні поправки до закону про загальне шкільництво, аби питання зміни мови навчання регулювали ухвали гмінних рад, а не плебісцити⁹⁷³. Наступним кроком стало скликання міністром освіти Я. Єнджеєвичем спільної польсько-української комісії для опрацювання і оцінки навчальних програм і підручників для українських шкіл⁹⁷⁴. Також було надано дозвіл на відкриття в 1935/36 н. р. українського рільничого ліцею в Черниці поблизу Жидачева, про що упродовж кількох років просили українські діячі, зокрема Євген Храпливий, Тит Войнаровський, митрополит А. Шептицький, а також польський політик Я. С. Лось⁹⁷⁵.

Ще одним свідченням прагнення українських парламентарів домовлятися з польським урядом став виступ Д. Левицького 5 лютого 1935 р. під час обговорення державного бюджету. Концепція, виголошена українським послом, ґрунтувалася на переконанні, що українські терени в складі Польської держави мають отримати територіальну автономію, натомість створення незалежної Української держави належить до інтересів європейських держав, оскільки вона зможе протистояти поширенню більшовицької ідеології та нести західну цивілізацію на схід. Українські політики сподівалися, що Польща спільно з європейськими державами ви-

⁹⁷¹ APmL. Sygnatura robocza. V-1. K. 51–53.

⁹⁷² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 531–533, 715–716, 1087–1092.

⁹⁷³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1073-dopływy. K. 66, 71–76; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 184.

⁹⁷⁴ AAN. Zesp. 5. Sygn. 50. K. 216.

⁹⁷⁵ APmL. Zesp. 80. Sygnatura robocza. V-1. K. 222–224, 263–264, 383–389, 461; Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego... S. 165–167.

ступлять з антирадянською акцією⁹⁷⁶. Польсько-українських відносин торкався також Д. Великанович під час дискусії над бюджетом МВіО 8 лютого того ж року. Він зазначив, що політика уряду щодо українців, зокрема в освітній сфері, упродовж останніх десятиліть усправедливує негативне ставлення як українського народу, так і парламентарів до влади. Д. Великанович зауважив, що в Галичині лише 0,6 % дітей-поляків навчаються в українських школах, 16,7 % в утравістичних і 82,4 % у польських. Натомість лише 5 % дітей-українців краю мають змогу здобувати освіту в українських школах, а на Волині – 0,02 %. Він наголосив на необхідності внесення якісних змін в українсько-польські відносини⁹⁷⁷. У звіті львівського воеводи цю декларацію, яка викликала значний резонанс в українському суспільстві, було оцінено як підтвердження переходу УНДО на шлях практичного мислення про майбутнє⁹⁷⁸. Цього разу польська сторона не проігнорувала звернення українських парламентарів, натомість розкритикувала членів Українського клубу. Міністр внутрішніх справ М. Зиндрам-Косцялковський 14 лютого 1935 р. на засіданні казначейсько-господарської комісії сенату зазначив, що українські послы, які, вимагаючи від держави певних декларацій та обіцянок, самі, втративши довіру в українському суспільстві, ніколи не декларували лояльності та відданості державі. Водночас він наголосив, що нормалізація відносин вимагає від української громади щирого прагнення зв'язати свою долю з Польщею⁹⁷⁹. У відповідь керівництво партії скликало віче на знак підтримки українцями політики УНДО, а Д. Левицький на шпальтах «Діла» опублікував відкритий лист проти висловлювань міністра, зокрема звинувачень українських послів у дволикості, зауваживши, що у всіх попередніх розмовах з українськими парламентарями міністр висловлював цілком інше бачення українського питання, аніж подане ним у декларації від 14 лютого⁹⁸⁰. У червні того ж року було схвалено виборчий закон, який скасував пропорційну систему виборів і замінив її мажоритарною, надаючи при цьому виняткові права округним зборам, що підпорядковувалися місцевій адміністрації. Влітку 1935 р. В. Мудрий і В. Целевич продовжували переговори з польською стороною, мета яких – довести до нормалізації польсько-українські відносини. Серед причин, які спонукали їх до цього, парламентарі називали неможливість вести боротьбу на різних фронтах; необхідність порятунку українців від нищення їх радянською Росією (репресії та голодомор в УСРР); збереження національного середовища в Польщі з метою відновлення української державності. Як зазначав дослідник Я. Комарницький, на тактику українських депутатів певною мірою вплинула й політика Німеччини, яка 1934 р. уклала із Польщею договір про ненапад. В українських політиків зародилася надія на створення антирадянського блоку центральноєвропейських держав, до якого вони прагнули приєднатися⁹⁸¹. Попри позицію польської сторони, яка уникала

⁹⁷⁶ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 128 pos. 5 lutego 1935 r. Łam. 29–31.

⁹⁷⁷ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 131 pos. 8 lutego 1935 r. Łam. 145–146; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 880–889.

⁹⁷⁸ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 188.

⁹⁷⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 1182–1184.

⁹⁸⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 24; Левицький Д. Прилюдний запит голови У.Н.Д.О. до п. М. Косцялковського, міністра внутрішніх справ Річипосполитої. *Діло*. 1935. Ч. 43. 18 лютого.

⁹⁸¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 5–7; CAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.371.10/A.71. K. 234; Комарницький Я.

конкретних зобов'язань, а лише обіцяла припинити різкий антиукраїнський курс, у 1935 р. вдалося започаткувати т. зв. період нормалізації польсько-українських відносин, в основу якого покладено результати тривалих таємних переговорів польських політиків із діячами Українського клубу⁹⁸².

Сейм четвертої (1935–1938) і п'ятої (1938–1939) каденцій

За підсумками виборів у вересні 1935 р. до сейму четвертої каденції було обрано 208 депутатів, 153 з яких належали до ББВР, а 55 – до національних меншин⁹⁸³. Найчисленніший клуб від непольського населення сформували українці, які здобули 19 мандатів (14 послів в УПР – (12 від УНДО та по 1 від Української народної обнови та УСДП) та 5 в Українській парламентській репрезентації Волині, а також 4 й 1 сенаторів відповідно)⁹⁸⁴. Завдяки досягненню порозуміння між українськими політиками та польською владою віце-маршалом сейму став В. Мудрий. Натомість польські опозиційні політичні партії бойкотували вибори через ухвалення у 1935 р. нової конституції та нового положення про вибори. Українські парламентарі сформували Українську парламентську репрезентацію, якою керував В. Мудрий, та Українську парламентську репрезентацію Волині на чолі з Петром Певним⁹⁸⁵.

Євреї здобули 4 мандати: 2 послы представляли сіоністський рух, 1 – «Агудат Исраель», 1 – «Мізрахі». Двох сенаторів призначив президент І. Мосціцький: одного від «Агудат Исраель» – Якуба Трокенгайма (Jakób Trockenheim), другого – визначного вченого рабина Мойжеша Шорра (Mojżesz Schorr). Без згоди «Агудат Исраель» було створено Єврейське парламентське коло. Основними своїми завданнями його члени вважали: провадження незалежної єврейської політики, боротьбу за здобуття євреями прав на всебічний культурний розвиток і самостійне релігійне життя⁹⁸⁶. Натомість німецька меншина мала своїх представників лише в сенаті. Завдяки порозумінню «Молодонімецької партії» та «Ради німців у Польщі» з польською владою ці політичні сили отримали два мандати від президента І. Мосціцького за участь у виборах⁹⁸⁷. Від «Молодонімецької партії» був обраний її голова Р. Візнер. Партія зорганізувала низку сенаторських бюро по всій Польщі, зокрема у Львові

Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин (1935–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 204–205.

⁹⁸² Детальніше див.: Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 563; Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. С. 431–454; Його ж. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 р.). С. 34–45.

⁹⁸³ Ostateczne wyniki wyborów. *Głos Poranny*. 1935. R. 7. Nr 48. 10 września. S. 1.

⁹⁸⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 249, 267; По виборах. *Діло*. 1935. Ч. 55. 25 вересня; Zaprowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 152.

⁹⁸⁵ Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. С. 11–13; Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. S. 156.

⁹⁸⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 249; Ibidem. Zesp. 503. Sygn. 1443. K. 76; Rudnicki S. Żydzі w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 366.

⁹⁸⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 249; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 325.

його очолив О. Дрозд, які збирали прохання та інформацію про становище німців у Польщі. Р. Візнер увійшов до освітньої комісії, Е. Гасбах – до казначейсько-господарської комісії. Відповідно до нового регламенту, кожен депутат мав діяти самостійно, індивідуально вносячи законопроекти, подання, інтерпеляції тощо. Парламентарі й надалі були обмежені в часі регламентом засідань і зазвичай не встигали висловитися⁹⁸⁸.

Діяльність УПР у сеймі четвертої каденції розпочалася за умов т. зв. нормалізації польсько-українських відносин. Головні завдання українських послів окреслив голова УПР В. Мудрий під час обговорення бюджету 6 грудня 1935 р.⁹⁸⁹ Саме тоді, поряд із вимогою територіальної автономії для всіх українських земель Польщі та іншими економічними (зокрема, унормування парцеляції земель краю, призупинення колонізації українських теренів поляками, зниження рівня безробіття серед українців) й політичними вимогами, прозвучали основні освітні вимоги: ліквідація утраквізму в шкільництві, розбудова мережі українських шкіл з окремою шкільною адміністрацією, щоб кожна українська дитина навчалася рідною мовою і виховувалася учителем-українцем, заснування українського університету, забезпечення прав українській мові в органах державного та самоврядного управління, громадських установах⁹⁹⁰. В. Мудрий також зазначав, що центральні та місцеві органи влади повинні змінити свою політику щодо українців, гарантувати українській мові права, а вчителям-українцям забезпечити належні умови праці⁹⁹¹. Водночас парламентарі вимагали скасувати шкільний закон 1924 р., відповідно до якого було запроваджено утраквістичні навчальні заклади, оскільки вважали, що він насамперед спрямований на колонізацію українських дітей, а також загострив боротьбу між українцями та поляками за культурно-освітні права та загалом ускладнив польсько-українські відносини в краї. Вони наголошували, що його треба скасувати, «бо цього однаково вимагає і польська державна рація і український національний інтерес»⁹⁹². Українські депутати, зокрема В. Целевич, критикували урядовців за надмірне зосередження уваги на господарських проблемах, натомість неприділення ними належної уваги національним і політичним питанням. Як зазначали українські політики, невирішеними залишилися насамперед культурно-освітні вимоги українців⁹⁹³. Якщо українські парламентарі всіляко пропагували нормалізаційний курс, зокрема поширюючи на вічах і зборах серед української громади висунуті УПР постулати, критикували

⁹⁸⁸ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 330.

⁹⁸⁹ Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин. Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сойму дня 6 грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетовим прелімінаром на 1936/37 р. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1936. 16 с.

⁹⁹⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 29; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 5778. K. 1050–1057; За нормалізацію польсько-українських відносин: Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена в Соймі дня 6 грудня ц. р в часі генеральної дискусії над бюджетом на рік 1936/37. *Діло*. 1935. Ч. 328. 8 грудня; Пуйда Р. Б. Парламентська діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в 1935–1939 роках. С. 9–10.

⁹⁹¹ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 2.

⁹⁹² AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 30; Вітровський Л. Скасувати закон Ст. Грабського! З приводу акції Української Парляментарної Репрезентації в справі новелізації шкільного утраквізаційного закону. *Діло*. 1936. Ч. 39. 21 лютого.

⁹⁹³ AAN. Zesp. 8. Sygn. 8-53/8. K. 68.

діяльність ОУН⁹⁹⁴, підтримуючи економічну політику держави, віддавали голоси за бюджет Міністерства військових справ, то польська сторона не поспішала виконувати їхні вимоги, що зароджувало в українському суспільстві сумніви в успішності політики УНДО та зумовлювало поширення впливів радикальних груп. Підсумовуючи діяльність УПР у період першої бюджетної сесії четвертої каденції, віце-маршал В. Мудрий наголосив на тому, що в уряді простежується набагато більше доброї волі та розуміння потреби нормалізації, аніж у сеймі та сенаті, де не видно прагнення польських парламентарів об'єктивно оцінювати потреби українців і у такий спосіб просуватися в напрямі істотної нормалізації відносин⁹⁹⁵.

З критикою польської освітньої політики на засіданні бюджетної комісії під час дискусії над бюджетом МВіО 28 січня 1936 р. виступив посол від УНДО В. Кузьмович. Він розкритикував утравкізацію шкільництва, зазначивши, що українці вважають це політичним знаряддям, покликаним з допомогою школи денаціоналізувати українське населення. Також В. Кузьмович акцентував на збереженні в деяких повітах високого відсотка неписьменних серед українців, зокрема, 62,1 % в Косівському повіті, 56,3 % – Надвірнянському, 44,2 % – Борщівському. Водночас парламентар відзначив зростання зацікавлення серед українців освітніми проблемами, оскільки у порівнянні з плебісцитом 1925 р. у 1932 р. вони подали вдвічі більше декларацій за українську мову навчання⁹⁹⁶. Д. Великанович 21 лютого того ж року зазначив, що польська влада, замість того, щоб врегулювати українсько-польські відносини, докладає зусиль, аби впродовж 20 років українська дитина була так вихована, що надавала б перевагу А. Міцкевичу перед Т. Шевченком і щоб найпізніше за 20 років не було в Польщі проблеми національних меншин, а всі громадяни стали поляками⁹⁹⁷. Вносячи інтерпеляції щодо зловживань місцевої влади в проведенні шкільних плебісцитів, Д. Великанович демонстрував, що польська влада, попри домовленості, ніколи не відмовиться від спроб колонізувати українське шкільництво⁹⁹⁸.

Звинуваченнями польської сторони у відсутності спроб з її боку досягти компромісу з УПР рясніла тогочасна українська преса. Зокрема, в статті «Сучасна політика УНДО є правильною», надрукованій в лютому 1936 р. у газеті «Шлях нації», йшлося про те, що політика УПР на чолі з В. Мудрим є останньою спробою на шляху до порозуміння з поляками. Автор наголосив, що для української національної політики не буде катастрофою, якщо спроба польсько-українського компромісу зазнає невдачі, оскільки українська нація як досі існує, буде існувати надалі, натомість це стане катастрофою для ідеї створення такого польсько-українського

⁹⁹⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 387. Арк. 2; AAN. Zesp. 1180. Sygn. 26. К. 147–148; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 202.

⁹⁹⁵ Мудрий В. Досвіди і спостереження. *Діло*. 1936. Ч. 81. 12 квітня.

⁹⁹⁶ 1,100.000 дітей без науки. Промова пос. В. Кузьмовича, виголошена в бюджетовій комісії при дискусії над бюджетом Міністерства освіти дня 28 січня 1936. *Новий час*. 1936. Ч. 23. 31 січня. С. 1–2.

⁹⁹⁷ Шкільна політика супроти українців: з промови посла Дмитра Великановича, виголошеної на пленарному засіданні сойму дня 21. лютого ц. р. при бюджеті Міністерства освіти. *Рідна школа*. 1936. Ч. 7–8. 15 квітня. С. 108–109.

⁹⁹⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85782. K. 430–431.

осередку сили на Сході Європи, який на цих теренах міг би стати самодостатньою політичною силою⁹⁹⁹.

Лише 22 лютого 1936 р. комітет із національних справ при Голові Ради Міністрів прийняв ухвалу, яка була своєрідною відповіддю на виголошені УПР постулати. В освітній сфері нагальної реалізації потребували такі вимоги: створення кафедр української літератури при Львівському університеті, полегшення українцям доступу до вищих навчальних закладів, перегляд змісту навчальних програм для українських шкіл, створення при державних гімназіях у Тернополі та Перемишлі паралельних українських класів, комплектація шкільних бібліотек дитячою українською літературою, право вживання поняття «український» нарівні з «руський» та запровадження двомовних написів у громадських місцях тощо¹⁰⁰⁰. Українські парламентарі, які домогалися створення українського університету, на початку 1936 р. погодилися на відкриття кафедри української літератури при Львівському університеті, що мало стати першим кроком до створення українського вищого навчального закладу, однак ці мінімальні поступки не влаштували українську громадськість, в середовищі якої з'являлося все більше противників курсу нормалізації.

Критику в українських парламентарів та української громадськості загалом викликало відкриття, відповідно до розпорядження кураторії ЛШО від 26 травня 1936 р., українських паралельних класів при Третій польській гімназії у Тернополі, замість закритої 1930 р. державної української гімназії. Попри заклики українців куратор Є. Гадомський відмовив їм у відновленні самостійної української державної гімназії. 7 червня цього ж року на віче в Тернополі, на якому з доповіддю виступив С. Баран, було прийнято резолюцію з вимогою відновлення української гімназії та повернення її майна; закриття паралельних класів при польській гімназії тощо. Учасники віче закликали українців бойкотувати паралельні класи. Попри спротив української громадськості, польська влада так і не пішла на поступки українцям¹⁰⁰¹.

На засіданні спеціальної комісії 10 червня 1936 р. В. Мудрий зазначив, що польська влада багато говорить, але мало робить, а українці залишаються в державі громадянами другої категорії. За його словами, українські парламентарі готові були докласти максимум зусиль для налагодження співпраці «для добра нашого народу і для спільного загального добра краю», навіть пішли на злам політичної ментальності українського суспільства, натомість польська влада не зробила нічого для нормалізації цих відносин¹⁰⁰². У заяві, прийнятій на засіданні УПР 13–14 липня цього ж року, на якому учасники обговорили політичне становище українців у Польщі та проаналізували ситуацію в краї у зв'язку з ініційованою нормалізаційною політикою, парламентарі відзначили, що «нормалізація» не поліпшила ситуації, оскільки у кожному воєводстві інтерпретують дух нормалізації по-різному, питання

⁹⁹⁹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 29; Сучасна політика УНДО є правильною. *Шлях нації*. 1936. № 2. Лютий.

¹⁰⁰⁰ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 204.

¹⁰⁰¹ Баран С. З перехрестя польсько-української боротьби. На маргінесі історії Тернопільської гімназії. *Діло*. 1936. Ч. 102. 9 травня; За реактивування гімназії в Тернополі. Маніфестаційне масове віче в Тернополі. *Діло*. 1936. Ч. 127. 10 червня; Історія паралельок у Тернополі. *Діло*. 1936. Ч. 144. 30 червня.

¹⁰⁰² AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 171; Необхідні діла. Промова Голови У.П.Р. В. Мудрого, виголошена дня 10 червня 1936 р. на засіданні соймової т. зв. Спеціальної Комісії у справі повновластей для уряду. *Свобода*. 1936. Ч. 23. 21 червня. С. 2.

ліквідованої 1930 р. тернопільської гімназії залишилося невирішеним, шкільний закон 1924 р. діє без змін тощо¹⁰⁰³. Вони констатували відсутність позитивних змін у політиці влади щодо українського шкільництва: невирішеним залишалося питання ліквідованої під час пацифікації 1930 р. тернопільської гімназії; у початкових школах, які в супереч закону було перетворено на утраквістичні, українську мову навчання так і не відновили; не було внесено змін у шкільний закон 1924 р.¹⁰⁰⁴ Подібні закиди польській стороні містилися у зверненні українських послів від 7 жовтня 1936 р. до прем'єр-міністра, в якому акцентовано на невиконанні поляками взятих на себе зобов'язань. Депутати наполягали на створенні при Президії Ради Міністрів Підсекретаріату з українських питань на чолі з українцем, що мало прискорити вирішення української проблеми¹⁰⁰⁵. Натомість 2 грудня цього ж року на пленарному засіданні сейму В. Мудрий зазначив, що на відміну від української сторони, яка зробила все, що в її силах для нормалізації польсько-українських відносин, зокрема, «кинула на терези історичних важок... цілий авторитет, добру волю, максимум напружень», а також склала декларації, з польського боку «бачимо під тим оглядом якусь дивну проволочку, якусь невияснену підозрілість, а навіть острах глянути в очі дійсній правді». Він наголосив, що зроблені польською стороною поступки – «дрібні, неістотні, які нікого не можуть вдоволити». Навіть в освітній сфері все залишилося майже без змін, оскільки заснована кафедра української літератури при Львівському університеті не була укомплектована, у вищих навчальних закладах збереглося *numerus clausus* для українських студентів тощо¹⁰⁰⁶.

Директор Бюро національної політики С. Папроцький 15 грудня 1936 р. склав звіт про виконання постанов Комітету з національних справ, прийнятих 22 лютого 1936 р. у справі нормалізації польсько-українських відносин. Серед зробленого польською владою в освітній сфері згадано: створення кафедри історії української літератури на гуманітарному факультеті Львівського університету відповідно до розпорядження міністра освіти від 25 червня 1936 р. (однак добір викладацького складу до грудня 1936 р. ще не був завершений); спробу відкриття паралельних класів з українською мовою навчання в Тернополі, бойкотовану українською громадськістю; спробу перетворення двомовної гімназії в Стрию на дві окремі – українську та польську шляхом відкриття рівнозначного українського класу; зобов'язання МВіО працевлаштувати близько 100 українських учителів; постанову МВС від 27 лютого 1936 р. щодо вживання поняття «український» як синоніма до слова «руський»; розпорядження про двомовні написи тощо¹⁰⁰⁷. Незначні поступки польської влади не задовольнили ані парламентарів, ані українську громадськість, яка очікувала значно більшого. Зокрема В. Мудрий, підсумовуючи свій виступ 2 грудня 1936 р., ствердив, що польська сторона зробила дуже мало за рік «нормалізації» українсько-польських відносин, а подекуди простежується її відхід від цієї політики. Натомість УПП зробила все можливе для нормалізації

¹⁰⁰³ Дводенне засідання Української Парляментарної Репрезентації. (Комунікат У.П.Р.). *Діло*. 1936. Ч. 157. 16 липня.

¹⁰⁰⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 302–303.

¹⁰⁰⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 82. K. 102–109.

¹⁰⁰⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 9–11; Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 2 grudnia 1936 r. Łam. 43–49.

¹⁰⁰⁷ AAN. Zesp. 8. Sygn. 8-53/8. K. 248–250; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 207–208.

відносин: уклала довгоочікувану декларацію лояльності під час голосування за бюджет Міністерства військових справ, на вічах і зібраннях партійці переконували українців у необхідності налагодження відносин із поляками, публічно визнавали, що поляки, які проживають у Галичині, також є автохтонним населенням¹⁰⁰⁸. Натомість польська влада, хоча й не перешкоджала українцям у зміцненні їхніх позицій у кооперативній сфері, однак в освітній сфері не запровадила жодних позитивних змін, оскільки чинним залишився освітній закон 1924 р., а українській молоді було обмежено доступ до вищих навчальних закладів¹⁰⁰⁹.

Представникам УПР не вдалося реалізувати свої найважливіші постулати в освітній сфері й під час бюджетної сесії 1937 р. Ще 2 грудня 1936 р. Д. Великанович подав законопроект про внесення змін до шкільного закону від 31 липня 1924 р., який передбачав: офіційну заміну поняття «руський», «русинський» поняттям «український»; поширення чинності згаданого закону на деякі повіти Люблінського та Краківського воєводств; скасування утраквізму, запровадження права навчання рідною мовою в окремих школах або паралельних класах для учнів різних національностей; запровадження обов'язкового вивчення мов національних меншин у польських школах на визначених територіях; створення такої кількості освітніх закладів для учителів національних меншин, яка б відповідала чисельності цієї національності; створення окремих середніх і професійних шкіл з рідною мовою навчання меншин та окремих класів з польською мовою навчання у середніх школах з державною мовою викладання; одержавлення, за згодою батьків, приватних шкіл національних меншин; повернення української мови навчання у ті школи, де нею навчали до набуття чинності шкільного закону від 31 липня 1924 р.¹⁰¹⁰ Водночас у цьому законопроекті не порушено низки таких важливих для розвитку тогочасної української освіти питань, як проблема шкільних педбюджетів, організації шкільної адміністрації, навчальних програм і підручників для шкіл з українською мовою викладання тощо. 12 березня 1937 р. проект закону обговорювали на засіданні освітньої комісії сейму. Попри те що Д. Великанович навів вагомі аргументи, які засвідчили недосконалість шкільного закону 1924 р., зокрема шкідливість утраквізму, переконати польських членів комісії йому не вдалося і законопроект був відхилений¹⁰¹¹.

Проблеми українського шкільництва Д. Великанович порушував також на пленарному засіданні сейму 20 лютого 1937 р. під час обговорення бюджету МВіО. Посол акцентував на шкідливості освітнього закону 1924 р. для розвитку українського шкільництва, критикував ухвалені закони, які обмежують права учителів, зокрема, щодо переведення їх на інше місце праці з причин «добра школи», говорив про зловживання дисциплінарних комісій, скорочення чисельності українських педагогів, про боротьбу польських учителів і шкільних інспекторів з вживанням

¹⁰⁰⁸ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 30 pos. 2 grudnia 1936 r. Łam. 49.

¹⁰⁰⁹ Cegrowski B. Polityka ukraińska na rozdwoju. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 99. 4 lipca.

¹⁰¹⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85781. K. 458–465; В обороні за наші права. Українські справи в польським парламенті. *Свобода*. 1937. Ч. 4. 31 січня. С. 3.

¹⁰¹¹ За зміну шкільного закону. Про викладову мову в державних школах. *Свобода*. 1937. Ч. 12. 28 березня. С. 2; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 213.

поняття «український» тощо¹⁰¹². Подібно висловлювався В. Кузьмович, який акцентував на боротьбі українців за навчальні заклади з рідною мовою навчання¹⁰¹³. На засіданнях комісії і на пленарних засіданнях сейму проблеми українського шкільництва порушували також послы В. Кузьмович, Зиновій Пеленський, В. Целевич, які стверджували, що нормалізація польсько-українських відносин не поліпшила становища українського шкільництва. Основну провину за це парламентарі поклали на польську сторону, зокрема, на шкільну адміністрацію, збереження чинності освітнього закону 1924 р., заміни поняття «український» на «руський» тощо¹⁰¹⁴.

Попри певні невдачі на законодавчому полі українські послы продовжили боротьбу за національне шкільництво шляхом внесення інтерпеляцій. Зокрема, Д. Великанович вніс інтерпеляцію щодо заборони вживання поняття «український» у семикласній жіночій школі в Калуші¹⁰¹⁵, В. Кузьмович – щодо безпідставних переведень кураторією ЛШО українських учителів на інше місце праці¹⁰¹⁶, а також щодо зловживань під час шкільного плебісциту на терені ЛШО¹⁰¹⁷. С. Баран порушив проблему позбавлення права публічності приватної коєдукаційної гімназії «Рідної школи» у Тернополі¹⁰¹⁸. Інтерпеляція, внесена 16 грудня 1937 р. С. Бараном, стосувалася перешкод, які чинила місцева влада щодо подання батьками-українцями декларацій за рідну мову навчання¹⁰¹⁹.

Оцінюючи діяльність УПР під час сейму четвертої каденції, З. Порай-Пеленський зазначав: «В порівнянні до наших максимальних вимог, яких як молода й життєздатна нація виречися не можемо й не бажаємо – осяги тієї сесії не є особливо великі. Ми бажаємо багато більше, як тепер реально можемо осягнути». На його думку, УПР вдалося досягти значних успіхів у різних сферах, він наголосив, що «теперішня політика УНДО й тактика УПР є безумовно правильна – і що так як наші речі тепер є – це єдиний шлях до поправи... загальнонаціональної української долі»¹⁰²⁰.

Бездіяльність польського уряду щодо реалізації висунутих українськими політиками вимог змусила членів УПР шукати зустрічей із керівництвом держави задля врегулювання польсько-українського питання. Така зустріч делегації УПР у складі В. Мудрого, послы В. Целевича і Д. Великановича, а також сенатора О. Луцького з прем'єром Ф. Славой-Складковським відбулася 27 липня 1937 р. Українські політики вручили прем'єру доповідну записку «Криза нормалізації українсько-польських

¹⁰¹² За наші права у шкільництві. З промови посла Дмитра Великановича на пленарному засіданні сойму дня 20 лютого 1937 р. під час дебати над бюджетом Міністерства Віросповідань і Прилюдної Освіти. *Свобода*. 1937. Ч. 9. 7 березня. С. 5.

¹⁰¹³ Пуйда Р. Діяльність УНДО у вищому законодавчому органі Польщі у 1935–1938 рр. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 102.

¹⁰¹⁴ Шкільництво в Польщі. Як виглядає бюджет Міністерства Освіти на рік 1937–38. *Свобода*. 1937. Ч. 10. 14 березня. С. 2; Книш М. Парламентська діяльність Володимира Целевича. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 87–91.

¹⁰¹⁵ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-9. К. 229–230.

¹⁰¹⁶ Ibidem. К. 298–300.

¹⁰¹⁷ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-11. К. 340–347.

¹⁰¹⁸ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-10. К. 334–339.

¹⁰¹⁹ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-11. К. 253–255.

¹⁰²⁰ Порай З. До гіршого чи до кращого? Білянс цьогорічної польської парламентарної сесії з точки погляду українських інтересів. *Свобода*. 1937. Ч. 13. 4 квітня. С. 3.

відносин», в якій підсумовано дворічну політику нормалізації, вказано причини її неефективності та запропоновано шляхи виходу з кризи. У записці зазначено, що українські парламентарі вважають нормалізацію польсько-українських відносин історичною необхідністю для обох народів, а її крах, на їхню думку, матиме негативні наслідки як для Польської держави, так і для українського народу. Провину за це поклали на польську сторону, яка, на відміну від української, що виконала всі умови, необхідні для збереження нормалізації відносин, ухилялася від виголошення публічної декларації щодо ставлення уряду до політики нормалізації; не визнавала цілісності українського народу, продовжуючи політику регіоналізації; не замінила поняття «руський» на «український»; обмежила діяльність українських галицьких культурно-освітніх товариств на теренах Волині та Полісся, не виконала освітніх вимог українців, зокрема, не скасувала шкільний закон 1924 р., не створила окремої комісії для розробки навчальних програм для українських шкіл, не відкрила українського університету, педагогічного ліцею з українською мовою навчання тощо. Наприкінці меморіалу було наведено 14 найважливіших вимог, від виконання яких, на думку діячів УПР, залежала доля політики нормалізації. Серед цих постулатів були вимоги негайного виконання найважливіших завдань в освітній сфері, надання субсидій українським культурно-освітнім і науковим товариствам тощо¹⁰²¹.

Однак і ці вимоги не були реалізовані, частково через те, що після 1935 р. навколо Генерального інспектора Збройних Сил Е. Ридза-Смігли почали гуртуватися військові, які розробили й активно втілювали в життя новий план вирішення проблеми південно-східних теренів, що полягав у частковій колонізації слов'янських меншин і активній підтримці місцевих польських громад¹⁰²². За таких умов під час обговорення бюджету 2 грудня 1937 р. В. Мудрий виголосив промову, в якій акцентував, що українці від Польської держави очікували врегулювання польсько-українських відносин і гарантування їм рівних прав і можливостей, однак бажаного не отримали. Уряд застосовує щодо українців принцип «divide et impera», провадить політику регіоналізації щодо Галичини, Волині тощо. Він розкритикував ставлення влади та польського суспільства до української проблеми, а також наголосив на відсутності у польських урядовців доброї волі щодо врегулювання польсько-українських відносин, вкрай необхідної за умов, коли Європа стоїть перед загрозою війни¹⁰²³. На збереженні *numerus clausus* у вищих навчальних закладах щодо українських студентів акцентував Д. Великанович під час обговорення урядового законопроекту про новелізацію закону від 15 березня 1933 р. про академічні школи¹⁰²⁴.

Подібно до українців, німецькі парламентарі свою роботу в сеймі та сенаті розпочали за умов стабілізації та налагодження відносин між Німеччиною та Польщею. Сенатори Р. Візнер і Е. Гасбах доклали зусиль до зміцнення польсько-німецьких відносин, сподіваючись, що це позитивно вплине на становище німецької меншини в Польщі. Вважаючи Радянський Союз головним ворогом як для Німеччини, так і для Польщі, вони намагалися обґрунтувати спільність інтересів обох держав. Сенатори не відмовилися від боротьби за права німецької меншини, однак тактику боротьби та риторику своїх виступів змінили, уникаючи критики

¹⁰²¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 81. K. 44–48, 60–71.

¹⁰²² Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 420–421.

¹⁰²³ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 60 pos. 1 i 2 grudnia 1937 r. Łam. 81–83; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 217.

¹⁰²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 527. Арк. 2–3.

уряду, декларували лояльність до правлячого табору та підтримували оборонні потреби держави, натомість вістря атаки спрямували проти окремих міністерств і місцевої адміністрації¹⁰²⁵. Зокрема, на зміні ставлення німецьких послів і senatorів до Польської держави, з часу укладення німецько-польського договору 1934 р., у виступі 9 березня 1936 р. наголошував Р. Візнер. Сенатор зазначив, що німецька меншина не прагне впливати на «форму і шлях Держави», а лише хоче зберегти свою національність, культуру та спосіб життя, всіляко долучатиметься до розбудови могутньої Польської держави¹⁰²⁶. Декларуючи лояльність до Польщі, сенатор, як і у виступі 9 березня 1936 р., так і 24 червня цього ж року, вимагав поліпшення становища німців в економічній та освітній сферах¹⁰²⁷. Він відзначив погіршення становища німецькомовних навчальних закладів з моменту поширення на Сілезію закону про приватні школи від 1932 р.¹⁰²⁸ Р. Візнер також вимагав усунення бюрократичних перешкод на шляху до відкриття приватних навчальних закладів з німецькою мовою викладання чи працевлаштування в них учителів-німців, оскільки влада не видавала свідоцтва лояльності тим німецьким учителям, які хотіли перейти на викладацьку роботу з державної в приватну школу. Підсумовуючи свій виступ 9 березня 1936 р., він зазначив: «Не хочемо жодних привілеїв, але як німецька група у вільній державі хочемо бути шанованими та поцінованими як вільні громадяни. На цих принципах знайде в нас держава щирих, вірних громадян і працівників при розбудові держави та її майбутнього»¹⁰²⁹.

Активним у відстоюванні національних прав німецької меншини також був Е. Гасбах. У своєму виступі в грудні 1936 р. щодо стану німецької освіти він акцентував увагу парламентарів на тому, що попередні звернення до МВіО з метою поліпшення ситуації в освітній сфері не дали практичних результатів. Е. Гасбах навів низку фактів, які свідчили про порушення прав німецької меншини, зокрема парламентар повідомив, що близько 10 тис. німецьких дітей на Волині не мали змоги навчатися рідною мовою. Також він висловив занепокоєння через те, що плани будівництва нових приватних німецькомовних шкіл не затверджували, а чинні закривали через неналежний стан приміщень¹⁰³⁰.

Як у 1936 р., так і в наступні роки німецькі послі порушували проблему німецькомовного шкільництва. Зокрема, 12 березня 1938 р. сенатор Р. Візнер відзначив, що питання німецької школи є найбільшочішою стороною їхнього культурного життя. Основну провину за блокування відкриття приватних шкіл з німецькою мовою навчання чи вищих навчальних закладів він покладав на місцеву шкільну владу. Погіршення становища німецькомовного шкільництва він пов'язував з поширенням чинності шкільного закону 1932 р. на Сілезьке воєводство та прийняття на його підставі низки підзаконних актів місцевим сеймом. Водночас сенатор зазначав, що діти німецького походження повинні складати екзамен на знання німецької мови, за результатами якого комісія визначала, в якій школі вони будуть навчатися – у німецькій чи польській. На батьків, які не виконували рішень

¹⁰²⁵ Fałowski J. *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*. S. 330.

¹⁰²⁶ Senat IV kadencji. Spr. sten. z 8 pos. 9 marca 1936 r. Łam. 102.

¹⁰²⁷ Ibidem. Łam. 104–105; Senat IV kadencji. Spr. sten. z 16 pos. 24 czerwca 1936 r. Łam. 82–83.

¹⁰²⁸ Senat IV kadencji. Spr. sten. z 8 pos. 9 marca 1936 r. Łam. 104–105.

¹⁰²⁹ Ibidem. Łam. 105.

¹⁰³⁰ Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі. С. 107–108.

комісій, накладали штраф. Сенатор висловив певні сумніви щодо об'єктивності членів цих комісій, навівши приклади випадків, коли дітей, які спілкувалися на діалекті, не допускали до навчання в німецькомовних школах¹⁰³¹. Зауважмо, що лише за січень-лютий 1936 р. німецькі сенатори скерували 172 петиції до місцевої шкільної влади, які стосувалися переважно дискваліфікації німецьких школярів під час здачі іспиту на знання німецької мови. Відстоюючи інтереси німецької меншини, сенатори від різних політичних сил виступали спільно, між ними не було жодних політичних суперечностей¹⁰³².

Оскільки становище євреїв у державі погіршувалося, почастишали антиєврейські погроми, економічні бойкоти, фізичні розправи, єврейське питання впродовж усієї діяльності цієї каденції сейму залишалося серед головних. Посли намагалися також вирішити питання єврейського шкільництва, яке занепадало. Політика санаційного табору щодо цієї проблеми дедалі більше уподібнювалася політиці ендеків. Часто лунали гасла, які вимагали ізолювати євреїв із подальшою їх масовою еміграцією. З другої половини 30-х років почастишали напади на єврейську шкільну молодь, з'явилося «лавкове гетто». Під тиском масових антиєврейських виступів і студентських страйків, які паралізували роботу навчальних закладів, сейм 2 липня 1937 р. вніс зміни до закону про вищі школи, розширивши повноваження ректорів і посиливши дисциплінарні заходи проти студентів¹⁰³³.

У зв'язку з нападами польської молоді на єврейських дітей чи доросле населення послы неодноразово подавали інтерпеляції, наголошували на цих випадках під час обговорень бюджету МВіО¹⁰³⁴. Зокрема, 9 лютого 1937 р. єврейський посол Гешла Готлеб (Heszla Gotlieb) вніс інтерпеляцію з приводу побиття студентів-євреїв в університеті ім. Юзефа Пілсудського у Варшаві¹⁰³⁵, а 23 липня 1937 р. – щодо антиєврейських акцій у Ченстохові¹⁰³⁶. Антиєврейські виступи консолідували єврейський політикум, суперечності між Єврейським колом та парламентарями від партії «Агудат Ісраель» фактично відійшли на другий план, оголошений «Бундом» протестний мітинг проти антисемітських настроїв і молодіжної акції ендеків схвально сприйняли сіоністи та фолькісти. Єврейські політичні партії визнали за доцільне створення єдиного блоку для реалізації завдань загальноєврейського значення¹⁰³⁷.

Нову хвилю критики та інтерпеляцій єврейських послів, загальний осуд не лише єврейської громадськості та представників національних меншин, а й частини польського політикуму і суспільства викликало розпорядження міністра освіти, озвучене 24 вересня 1937 р. на зустрічі з ректорами вищих навчальних закладів, яке дозволяло їм виділяти окремі місця для польських і єврейських студентів, а також карати тих, хто не дотримується встановлених правил. Як зазначали єврейські політики, це розпорядження узаконило сегрегацію за національною ознакою.

¹⁰³¹ Senat IV kadencji. Spr. sten. z 46 pos. 12 marca 1938 r. Łam. 54–55.

¹⁰³² AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 219; Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 346.

¹⁰³³ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 20; Ustawa z dnia 2 lipca 1937 r. o zmianie ustawy z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. Dz. U. 1937. Nr 52. Poz. 406. S. 962–965.

¹⁰³⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 238–239; Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 14 pos. 21 lutego 1936 r. Łam. 60; Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 393.

¹⁰³⁵ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-9. K. 186.

¹⁰³⁶ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-10. K. 303–306.

¹⁰³⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 247.

Своєрідною реакцією на запровадження окремих місць для єврейських студентів у вищих навчальних закладах стало внесення єврейським послом Е. Зоммерштайном інтерпеляції з цього приводу¹⁰³⁸. Подібні нововведення поширилися не лише на вищі навчальні заклади, а й на середні, а подекуди – й на початкові школи. Польський посол Стефан Довнар (Stefan Downar) 18 лютого 1938 р. на засіданні сейму домагався створення окремих шкіл для християнської та єврейської молоді, посиляючись на відмінності єврейської моральності, а також на поширення серед євреїв комуністичної ідеології. Водночас він наголошував на недопущенні вчителів-євреїв до навчання християнських дітей. Парламентар зазначив, що «боротьба за душу дитини і за дух школи – це боротьба за велику та могутню Польщу»¹⁰³⁹. З ідеєю С. Довнара не погодився його колега по політичній силі ОЗН Станіслав Гоффманн (Stanisław Hoffmann), який наголосив, що не варто виховувати польських дітей у тепличних умовах, навпаки, потрібно, щоб вони вчилися спільно з дітьми інших національностей і впливали на них з культурного та державного поглядів¹⁰⁴⁰. З кожним роком студентів-євреїв у вищих навчальних закладах ставало дедалі менше, а в першій половині 1938 р. після звернення урядовців до МВіО щодо запровадження *numerus clausus* у вищих навчальних закладах відповідне розпорядження ухвалили¹⁰⁴¹.

З кінця 30-х років німецькі послы щоразу відвертіше критикували владу за бездіяльність у вирішенні проблем німецького шкільництва, риторика їхніх виступів нагадувала вже виступи німецьких депутатів попередніх каденцій. Поряд із проблемами шкільництва Сілезії парламентарі також порушували освітні проблеми інших теренів: колишнього Королівства Польського, Помор'я, Волині, Полісся, Галичини та ін. Скарги стосувалися заміни в німецьких державних школах німецької мови викладання польською, німецьких директорів шкіл поляками, політичних репресій проти вчителів, колонізації учительських кадрів; примусу німецьких педагогів до членства в «Німецькому культурно-господарському союзу» («Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund»), фінансованому МВС Польщі; тиску на батьків, щоб ті не віддавали дітей у німецькі школи¹⁰⁴². Навесні 1938 р. сенатор Р. Візнер подав до МВіО скаргу на шкільних інспекторів, які переслідували учителів за приналежність до «Молодонімецької партії» та політичну діяльність. Також він протестував проти заборони членства німецької молоді віком до 14 років у німецьких спортивних організаціях¹⁰⁴³. До МВіО було подано низку інших скарг на обмеження діяльності німецьких освітніх закладів по всій Польщі¹⁰⁴⁴. Опікувалися німецькі послы й приватним шкільництвом. Парламентарі констатували тенденцію до закриття німецьких шкіл цього типу під приводом низького рівня викладання, перешкоджання будівництву нових приватних шкіл, переслідування мандрівних учителів, особливо в південно-східних воєводствах. Спростовуючи ці звинувачення, польський сенатор Т. Сейб із Помор'я згадав про утиски польського шкільництва в Німеччині¹⁰⁴⁵. Виступаючи на захист німецькомовних навчальних

¹⁰³⁸ AAN. Zesp. 8. Sygn. 3A-11. K. 30–33.

¹⁰³⁹ Sejm IV kadencji. Spr. sten. 72 pos. 18 lutego 1938 r. Łam. 30–31.

¹⁰⁴⁰ Ibidem. Łam. 33.

¹⁰⁴¹ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 394–395.

¹⁰⁴² Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 350.

¹⁰⁴³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 337.

¹⁰⁴⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2352. K. 39.

¹⁰⁴⁵ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 352.

закладів, сенатор Р. Візнер відзначив, що проблема школи рівнозначна проблемі майбутнього народу, оскільки «школа є тим фундаментом, на якому будується виховання цілого народу», і саме від національної школи залежить його існування. З огляду на це, за його словами, німецька національна група прагне до розбудови власного національного шкільництва, щоб спрямувати виховання в русло, що гарантуватиме майбутнє народу¹⁰⁴⁶. Сенатор висунув низку вимог до МВіО, покликаних захистити право німецьких дітей здобувати освіту рідною мовою. Серед вимог були такі: щоб німецькі діти навчалися в німецьких школах і їх виховували виключно німецькі педагоги; влада не перешкождала, а всіляко підтримувала, будівництво німецьких приватних шкіл; не переслідувала учнів за навчання в німецьких школах; щоб школярі німецького походження мали змогу вивчати власну історію, національну культуру тощо¹⁰⁴⁷. Більшість з цих вимог німецькі послі висували й раніше.

За умов загострення польсько-українських відносин тон виступів українських парламентарів під час бюджетної сесії 1938 р. змінився. На це частково вплинула резолюція, прийнята V з'їздом УНДО в січні 1938 р., в якій акцентовано на тому, що оскільки польський уряд не виконав взятих на себе зобов'язань, то УПР, не відкидаючи самої ідеї необхідності досягнення порозуміння з польською владою, має дещо «загострити політичну тактику»¹⁰⁴⁸. З критикою влади у справі колонізації українських земель на засіданні 20 січня 1938 р. виступали З. Пеленський та В. Целевич, які, відкидаючи закиди польських послів від ОЗН Едвіна Вагнера (Edwin Wagner) та Владислава Камінського (Władysław Kamiński) і звинувачення українців в антидержавній позиції, наголошували на шкідливості колонізаційної політики для врегулювання польсько-українських відносин¹⁰⁴⁹. 1 лютого цього ж року К. Троян у промові, яка стосувалася урядового законопроекту про об'єднання шкільної управи з територіальною, висловив припущення, що оскільки шкільної самоуправи досі не існувало, бо вона не була передбачена законом, то після прийняття урядового законопроекту її на практиці також не буде. Він зауважив, що оскільки в законі не передбачено, що представників шкільництва будуть обирати шкільні організації, учительські збори або будь-які інші освітні колективи, натомість їх будуть призначати інспектори за згодою кураторії, тобто «самоврядування законом обмежене, в практиці доведене до мінімуму, в освітніх комісіях знайдеться в меншості»¹⁰⁵⁰. З критикою діяльності польської освітньої влади виступили 18 лютого 1938 р. Д. Великанович і В. Кузьмович. Зокрема, В. Кузьмович наголосив на вадах утравізму в шкільництві й зазначив, що, подібно до польської громадськості, яка відкидає утравізм як спосіб і методи навчання в школах, українці також ніколи з цим не змиряться. Він навів низку прикладів порушення законів місцевими адміністраціями під час шкільних плебісцитів¹⁰⁵¹. Відзначивши деякі поступки політики МВіО щодо учительських кадрів, Д. Великанович зазначив,

¹⁰⁴⁶ Senat IV kadencji. Spr. sten. z 26 pos. 10 marca 1937 r. Łam. 19.

¹⁰⁴⁷ Ibidem. Łam. 22–23.

¹⁰⁴⁸ Політичний зміст Народнього Зізду. *Діло*. 1938. Ч. 13. 21 січня; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 208.

¹⁰⁴⁹ ЦДДАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 1–2.

¹⁰⁵⁰ Там само. Спр. 538. Арк. 1–3.

¹⁰⁵¹ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 72 pos. 18 lutego 1938 r. Łam. 77–78, 80–81.

що працевлаштування 300 із 3 тис. безробітних українських педагогів становища не змінило. Він гостро розкритикував бюджет МВіО, в якому було передбачено лише 12 тис. зл. на потреби НТШ у Львові й незначна сума – на стипендії для українських студентів, натомість на підтримку української позашкільної освіти та приватних шкіл «Просвіти» та «Рідної школи» не було виділено ні гроша¹⁰⁵². Попри декларування В. Мудрим на пленарному засіданні сейму 23 лютого цього ж року прихильного ставлення УПР до Польської держави українські парламентарі, незгідні з політикою деяких міністерств, зокрема МВіО, що не внесло жодних позитивних змін у розвиток українського шкільництва всіх типів, чисельність якого з кожним роком зменшувалася, а українські діти були позбавлені можливості повноцінно здобувати освіту рідною мовою, відмовилися від участі у голосуванні за державний бюджет¹⁰⁵³. Таку ж позицію зайняли сенатори від УНДО, однак відмова від голосування не задовольнила противників політики нормалізації у лавах партії, яких ставало чимраз більше¹⁰⁵⁴.

Відносини між УПР та польською владою погіршилися після ревіндикаційної акції на Волині, Поліссі та Холмщині, православне населення яких примушували до переходу на римо-католицький обряд. Криза політики нормалізації, спровокована діяльністю польських урядовців, загострювалася.

За підсумками виборів у вересні 1938 р. у сеймі п'ятої каденції засідало 182 поляки (164 репрезентували ОЗН, а 18 – безпартійні), 19 українців – 14 послів в УПР (12 членів від УНДО та по 1 від Української народної обнови та УСДП) та 5 в Українській парламентській репрезентації Волині, а також 4 і 1 сенаторів відповідно¹⁰⁵⁵, 5 євреїв, по 1 білорусу та росіянину. Німецьких депутатів знову не було, вони вибули з боротьби ще на початковому етапі виборів. Двох німецьких і двох єврейських політиків президент призначив сенаторами¹⁰⁵⁶. Один мандат здобув Макс Вамбек (Max Wambeck) від «Молодонімецької партії», це викликало обурення її членів, бо вони вважали, що мандат мав отримати Р. Візнер, відомий своїми різкими висловлюваннями на захист інтересів німецької меншини. Сенатором знову став Е. Гасбах від «Ради німців у Польщі». Однак цього разу німецьким послам довелося діяти в умовах погіршення німецько-польських відносин, яке наступило з жовтня 1938 р.¹⁰⁵⁷ Німецькі представники в сенаті, як і політики з Німеччини, наголошували на обмеженні прав німецької меншини в Польщі. Однак виступали вони рідко, оскільки сенат скликали спорадично для розгляду бюджету. З німецьких сенаторів особливо активним був Е. Гасбах, який критикував як польський уряд, так

¹⁰⁵² Ibidem. Łam. 89–90, 94; Українські справи в польському парламенті. Як трактують справи українського шкільництва, культури та народньої освіти... *Свобода*. 1938. Ч. 9. 6 березня. С. 4; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 220.

¹⁰⁵³ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 75 pos. 23 lutego 1938 r. Łam. 63; УПР не буде голосувати за бюджетом. Заява Голови У. П. Р. посла Василя Мудрого в справі голосування над цілістю бюджету в дні 23 лютого. *Свобода*. 1938. Ч. 9. 6 березня. С. 1.

¹⁰⁵⁴ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 220.

¹⁰⁵⁵ Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання в Польському парламенті (1938–1939 рр.). *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 34; Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej... S. 152.

¹⁰⁵⁶ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 399.

¹⁰⁵⁷ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 355, 358–359.

і польське суспільство загалом. У своїх промовах сенатор наводив приклади дискримінації німецького населення у всіх сферах суспільного життя. Зокрема, 15 березня 1939 р. він виступив з промовою, перша частина якої стосувалася становища німецького сільського господарства в Польщі, земельної реформи тощо, а друга – німецького шкільництва. Сенатор зазначив, що через мовні екзамени в Галичині лише 50 % німецьких дітей можуть навчатися рідною мовою, а на Волині 75 % учнів залишаються поза стінами німецьких шкіл¹⁰⁵⁸. Йому опонували польські представники. Рудольф Корнке (Rudolf Kornke) від ОЗН, спростовуючи закиди, вказав на приклади доброзичливого ставлення польського уряду до німецького шкільництва, зокрема, відкриття нових початкових і середніх німецькомовних навчальних закладів, згадав і про переслідування поляків у Німеччині. Е. Гасбаху опонували також Давід Брускі (Dawid Bruski), Гелена Суйковська (Helena Sujkowska), які заперечували його твердження про переслідування та кривдження німецької меншини. В полеміці з польськими сенаторами Е. Гасбах, відповідно до політичного курсу Німеччини, наголошував на ущемленні прав німецького шкільництва, звільненні зі шкіл педагогів німецької національності, колонізації навчальних програм тощо¹⁰⁵⁹.

Сейм працював за умов постійної загрози війни, що й позначилося на діяльності Єврейського кола та інших єврейських політичних партій. Одним з основних завдань послів залишилася оборона особистої безпеки єврейської громади. Під час цієї каденції єврейські парламентарі виявляли значну активність у відстоюванні інтересів своїх громадян, зокрема у сфері освіти (наприклад, питання безпеки єврейських студентів у вищих навчальних закладах). Хоча єврейському питанню і відводили важливе місце в урядовій політиці, однак його не змогли вирішити. На останньому засіданні 2 вересня 1939 р. єврейські політики висловили готовність єврейського народу стати на захист Польської держави. Цього дня уперше весь зал аплодував єврейським послам¹⁰⁶⁰.

Уже під час бюджетних дебатів на засіданні п'ятої каденції сейму 3 грудня 1938 р. у своїй промові В. Мудрий гостро розкритикував національну політику влади та офіційно визнав крах нормалізаційного курсу, поклавши всю провину за це на польську сторону. Розв'язання української проблеми він вбачав лише в наданні територіальної автономії всім етнографічним українським землям¹⁰⁶¹. 9 грудня цього ж року українські парламентарі внесли на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі». Він передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям (без західних повітів Львівського воєводства), створення автономного уряду та сейму, територіальних збройних сил, забезпечення рівноправності польської й української мов у державних установах. Дослідник Я. Комарницький зазначав, що хоча законопроект не був прийнятий, він підняв авторитет УПР, підірваний нормалізацією¹⁰⁶². 20 грудня 1938 р. під час дискусії в бю-

¹⁰⁵⁸ Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі... С. 109.

¹⁰⁵⁹ Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. S. 358–361.

¹⁰⁶⁰ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 406–407.

¹⁰⁶¹ Деклярація Голови Української Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого, зложена дня 3-го грудня 1938 р. на пленарному засіданні сойму. *Новий час*. 1938. 6 грудня. Ч. 272. С. 2–3.

¹⁰⁶² Українці. *Sprawy Narodowościowe*. 1939. Nr 1–2. S. 104; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 209.

джетній комісії З. Пеленський наголосив на важкому становищі українців у державі, згадав про масове безробіття української молоді, труднощі із працевлаштуванням на державній службі в Галичині, а також на працевлаштуванні недостатньої кількості учителів-українців у краї¹⁰⁶³. Не оминули парламентарі також важкого становища українських студентів у вищих навчальних закладах, поширення антиукраїнських настроїв серед польської академічної молоді, а також скрутного становища українського шкільництва як у Галичині та на Волині, так і на інших українських землях¹⁰⁶⁴. Загалом керівники УНДО також виступили з низкою публічних заяв, у яких наголосували на відмові від дотеперішньої політики співпраці з польськими урядовцями. У своїй промові на бюджетній комісії сейму 12 січня 1939 р. В. Целевич характеризував політику нормалізації як таку, що «зазнала краху»¹⁰⁶⁵.

У тижневому інформаційному звіті з життя національних меншин за 7 січня 1939 р. зазначено, що висунуті УПР гасла боротьби за автономію мали масову підтримку майже у всіх верствах українського суспільства. Зокрема, поміркована його частина вважала реалізацію автономічних постулатів єдино правильним вирішенням проблеми польсько-українських відносин, натомість націоналістичні елементи розглядали автономію як першу сходинку на шляху реалізації незалежницьких прагнень¹⁰⁶⁶.

Діяльність членів УПР у сеймі п'ятої каденції значно ускладнилася через зміни у регламенті засідань. Наприклад, для внесення будь-якого подання або законопроекту треба було зібрати 15 підписів, а до УПР входило 14 членів. Заручившись підтримкою посла від Української парламентської репрезентації Волині Степана Скрипника, В. Мудрий зробив спробу внести подання щодо територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Зауважмо, що проект автономії опрацьовувала спеціальна комісія під керівництвом сенатора від УНДО Володимира Децикевича. Однак подання не взяли до розгляду, оскільки, як зазначив маршал сейму Вацлав Маковський (Wacław Makowski), воно містило пропозиції, що потребували внесення змін до чинної Конституції, а відповідно до ст. 80 Конституцію можна змінити лише з ініціативи президента, уряду чи зібравши підписи чверті послів сейму. Тобто під внесеним законопроектом мали стояти підписи щонайменше 52 послів. Водночас ця ідея не знайшла б підтримки серед переважної більшості польської громадськості¹⁰⁶⁷.

Значне занепокоєння в українських депутатів викликали відомості, вміщені в тогочасній польській пресі, про наміри уряду запровадити латинізацію українських часописів. У зв'язку з цим 21 лютого 1939 р. Д. Великанович наголосив на

¹⁰⁶³ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 14–15.

¹⁰⁶⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 41–42; Там само. Спр. 181. Арк. 1.

¹⁰⁶⁵ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1994. Т. 228. С. 233.

¹⁰⁶⁶ SAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.302.10.24. K. 1–2.

¹⁰⁶⁷ AAN. Zespr. 1185. Sygn. 28. K. 338; Карпатська Україна й автономія для українців у Польщі. *Діло*. 1938. Ч. 275. 10 грудня; Маршалок Союму не прийняв українського внеску. *Діло*. 1938. Ч. 285. 24 грудня; Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP... S. 232.

необхідності створення українського університету, українізації середніх навчальних закладів Галичини, загалом створення належних умов для здобуття освіти українським населенням Польщі¹⁰⁶⁸.

За умов погіршення польсько-українських відносин, частково спричиненою терористичною діяльністю ОУН, т. зв. другою пацифікацією, проведеною під час виборчої кампанії, та подіями на Закарпатті, на пленарному засіданні сейму 13 лютого 1939 р. С. Витвицький наголосив на негативному ставленні польської влади до українців, її спробах колонізувати місцеве населення та збільшити відсоток польської меншини в краї, зазначив, що метою життя українців є «змагатися з усіма перешкодами, терпіти, боротися за наше існування, за наше майбутнє, творити підстави нашого нового життя»¹⁰⁶⁹. На пленарному засіданні сейму 24 лютого 1939 р. В. Мудрий заявив, що УПР не голосуватиме за державний бюджет, оскільки в ньому не враховані інтереси українського народу. Це було яскравим свідченням відмови українських діячів від політики нормалізації й переходу в опозицію до влади. Рішення про це раніше ухвалило керівництво УНДО, сподіваючись у такий спосіб досягти порозуміння з іншими українськими партіями¹⁰⁷⁰. Інтерпеляції, внесені українськими послами, здебільшого стосувалися недотримання прав української мови, гарантованих Конституцією 1935 р. і міжнародними договорами, порушення службових прав українських учителів, скрутного становища українського населення, переслідування його з боку поліції, конфіскацій накладів українських часописів тощо¹⁰⁷¹.

Атмосфера, що панувала в сеймі та сенаті п'ятої каденції, не сприяла конструктивній роботі членів УПР. Майже всі їхні виступи польські послы переривали гучними вигуками. Лише промова В. Мудрого на останньому засіданні сейму, 2 вересня 1939 р., в якій він засвідчив, що у важкі для Польської держави часи український народ виконає свій громадянський обов'язок перед державою, а УПР як політична еманация УНДО, спільно з Українською народною об'єднанням та з українським суспільством, понесуть всі витрати на спільну оборону держави, викликала бурхливі оплески польських депутатів¹⁰⁷².

Отже, різні за ідеологією польські партії, як і політичні сили національних меншин, обстоювали забезпечення прав національного шкільництва. Українські партійці головну загрозу вбачали в колонізації навчальних закладів і поширенні польськості на етнічні українські терени, тому вістря своєї боротьби в освітній сфері спрямували на протидію утравізації шкіл, розширення функціонування ме-

¹⁰⁶⁸ Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання в Польському парламенті... С. 36–37.

¹⁰⁶⁹ Промова пос. д-ра Витвицького виголошена 13. лютого на пленарному засіданні сойму при дебаті над бюджетовим прелімінарем на рік 1939–40. *Діло*. 1939. Ч. 37. 18 лютого; Швед О. Організаційно-політична діяльність Степана Витвицького в УНДО: парламентський вимір (1935–1939 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 107–110.

¹⁰⁷⁰ Українська Парляментарна Репрезентація голосувала проти бюджету. *Діло*. 1939. Ч. 44. 26 лютого; Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин... С. 209.

¹⁰⁷¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 10, 43, 48, 130–131.

¹⁰⁷² Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. С. 13; Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP...* S. 239.

режі культурно-освітніх товариств і роз'яснювально-пропагандистську діяльність задля піднесення національної свідомості у місцевого населення. У польського політикуму не було єдиного бачення вирішення освітнього питання. Праві сили вважали, що польськомовна школа має стати інструментом культурно-політичної і національної асиміляції непольського населення. Натомість прихильники табору санації та ліві партії готові були йти на певні поступки меншинам, зокрема в освітній сфері, за умови їх лояльності та відданості Польській державі. Основні розбіжності в єврейському політичному середовищі стосувалися трактування місця євреїв у Польщі, підходів до визначення ролі релігії в освіті, а також мови викладання у навчальних закладах (їдиш, іврит, польська). Попри ідеологічні розбіжності німецькі політики зосередилися на відстоюванні культурно-освітніх інтересів власного народу. Своє головне завдання вони вбачали у забезпеченні німцям основних прав, гарантованих внутрішнім законодавством і міжнародними договорами, а також розширенні мережі німецькомовних шкіл та створення умов для їх безперешкодної діяльності.

Польський сейм і сенат міжвоєнних років поряд з економічними та національними проблемами вирішував також освітні проблеми. Польські парламентські групи формували законодавчу базу для розбудови польськомовного шкільництва, покликаною прискорити асиміляцію національних меншин. Цьому слугувало освітнє і мовне законодавство, запроваджене у 1924 та 1932 рр. Водночас представники української, єврейської та німецької спільнот використовували парламентську трибуну для захисту прав та інтересів своїх виборців, зокрема, відстоювали право меншин на навчання рідною мовою та розбудову мережі непольськомовних навчальних закладів.

РОЛЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ГАЛИЧАН

7.1. Українські товариства на захисті національного шкільництва

Освіта і виховання є визначальними чинниками формування національної свідомості особистості. Утвердженню й усвідомленню національно-культурної окремішності сприяє освіта рідною мовою, адже нація, яка дбає про розвиток освіти, за жодних обставин не втратить самостійності. Розбудова національного шкільництва, удосконалення його змісту і характеру, доступність для всього населення визначають ступінь культури народу.

Українське шкільництво міжвоєнної Галичини розвивалося за складних політичних умов. У своїх спогадах колишній учень Української академічної гімназії у Львові Володимир Янів писав, що «польський режим намагався перемінити дружню спільноту вчителів та учнів на школу яничарів... Цій школі мала припасти сумна роля – йти проти інтересів рідної спільноти із зневолюванням умів, вихолощуванням думки, викривлюванням характерів»¹. В. Янів зазначив, що на долю українських педагогів випала важка роль, оскільки учителі «намагалися погодити накази чужої державної влади із своїм національним сумлінням, що мало свій внутрішній імператив – служити інтересам свого народу»². Найбільший спротив української громадськості викликав шкільний закон, ухвалений сеймом 31 липня 1924 р., відповідно до якого більшість українських навчальних закладів краю було реорганізовано на утраквістичні або замінено польськими. У двомовних школах влада вбачала засіб виховання польського державного патріотизму та асиміляції непольських народів. Навчальні програми передбачали, що педагоги плекатимуть польський національний дух, популяризуватимуть польську історію та культуру. Примусове вивчення історії Польщі, за працями, в яких принижували гідність українців, та інші полонізаційні заходи владних структур, викликали спротив в українському середовищі³. За словами громадсько-політичного діяча В. Макара, «виявом того шовіністичного гону поляків в ділянці літератури було накинення

¹ Янів В. Життя молоді УАГ в перші роки польської окупації. С. 259.

² Там само. С. 260.

³ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 234.

нам, українцям, як обов'язкової лектури, історичної трилогії Генрика Сенкевича, зокрема першої її частини – «Огнем і мечем». Він наголошував, що примусове читання такої літератури викликало в серцях української молоді «тільки скріплення почуття власної образи, власної національної і людської гідності, подразнення, лють і ненависть, впарі з погордою до всього польського»⁴.

Формуванню у дітей польського патріотизму та національної свідомості, на думку польської влади, поряд з предметом т. зв. патріотичного державницького виховання, мали сприяти польські національні символи, якими оточили дитину в утраквістичній школі: польський герб, портрети керівників країни, співання польського гімну, відзначення державних свят та історичних дат⁵. Учні-українці намагалися уникати участі у цих заходах. Зокрема, коли вчителі примусово залучали дітей до святкування Дня Конституції 3 травня, половина школярів щезала на шляху до Церкви⁶. Лише на уроках релігії, яку викладали українською мовою, школярі мали змогу отримати мінімальні знання про минуле власного народу. Однак у польськомовних державних школах, за спогадами сучасників, траплялися випадки, коли діти римо-католицького та греко-католицького віросповідання спільно відвідували уроки релігії, які вели римо-католицькі священники⁷. Тільки в національних навчальних закладах молодь мала змогу вивчати історію України, відзначати урочистості, пов'язані з минулим власного народу, формувати національну свідомість, тому одним з основних завдань для української спільноти Галичини стало відкриття українських шкіл з рідною мовою навчання⁸.

Влада всіляко перешкоджала відзначенню українських національних свят, зокрема, проголошення ЗУНР 1 листопада, бою під Крутами, Шевченківських урочистостей тощо і навіть заборонила їх. Водночас було заборонено спорудження пам'ятників полеглим українським бійцям у польсько-українській війні, стрільцям Української Галицької армії. Однак прагнення українців до збереження історії рідного краю, вшанування пам'яті героїв, полеглих за незалежну Україну, виявилось сильнішим від будь-яких заборон влади⁹. Урядовці добре розуміли, що національні свята, а також щорічні святкування на честь полеглих Українських січових стрільців на Маківці 1915 р., ювілеї Т. Шевченка, який закликав українців до боротьби проти будь-якого поневолення та за власну свободу, вшанування І. Франка, які нерідко використовували для націоналістичної пропаганди та мали на меті об'єднання якнайширших мас українського суспільства, були одним із найефективніших засобів пробудження національної свідомості українців¹⁰. За непокору у 20-х роках ХХ ст. передбачено покарання у формі штрафу, у 30-х – організаторів та учасників таких урочистостей арештовували. Натомість українців

⁴ Макар В. Пройдений шлях. Спомини. С. 301.

⁵ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 89; Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 234.

⁶ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 74.

⁷ Słaby J. Współżycie różnych narodowości (wywiady).

⁸ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 234.

⁹ Грицан А. «Просвіта» в боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу... С. 35–36.

¹⁰ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 66-и / п. 12. Арк. 1–7; AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 310.

всіляко намагалися залучити до відзначення польських національних свят, що мало засвідчити символічне єднання населення краю¹¹. Дослідник М. Гон наголошував, що відзначення державних свят Польщі, як-от Дня Незалежності, означало для етнонаціональних спільнот, що проживали в Галичині, демонстрацію готовності до символічного єднання на засадах громадянсько-територіальної ідентичності. Однак, за умов поліетнічності державні урочистості міжвоєнної доби виявилися не стільки засобом до формування громадянської єдності, скільки роз'єднували народи. Більшість українців ігнорували участь у таких заходах¹². Громадсько-політичний діяч В. Макар писав, що до участі в державних святкуваннях українців щораз сильніше змушували¹³. Як зазначав сучасник Д. Куп'як, такі дії польської влади лише загострювали польсько-українські відносини та спонукали українців Галичини до силових протистоянь і боротьби за національне шкільництво, яке доносило до української молоді відомості про героїчне минуле власного народу¹⁴.

Однією з форм збереження українцями національно-культурних особливостей стало відродження різних товариств, зокрема «Просвіти», «Рідної школи», НТШ, «Академічного братства» та ін., які вже мали досвід захисту національних інтересів, зокрема в освітній сфері, у часи Австро-Угорської монархії¹⁵. Зауважимо, що, на думку політичного діяча Дмитра Донцова, саме українські просвітні товариства були одним із важливих чинників розвитку національної свідомості українців, поряд із пресою та земствами¹⁶. Маючи на меті збереження національної самобутності та духовно-культурних цінностей, українські організації зосередилися на протидії асиміляції. Вони спрямували свою діяльність на виховання національно свідомих українців, які в майбутньому стали б активними борцями за її розвиток. Громадські діячі усвідомлювали взаємозалежність між національною ідеєю, формуванням патріотизму та національною школою з рідною мовою навчання. Педагог Богдан Заклинський писав: «Рідна мова – це головний знак національного життя, дорогоцінний народний скарб. Вона зберігає та передає з покоління в покоління розвиток думок, витворює єдність народної душі». Він наголошував, що «рідна мова є у школі головною виховуючою допомогою, а zarazом центральним (концентраційним) предметом». Саме національна школа та свідомі педагоги, на його думку, мали формувати в учнів любов до рідного краю, виховувати нову свідому інтелігенцію. Адже «здатність одиниці і народа залежить власне від степеня його інтелігенції»¹⁷. За умов наступу на національні права українців Галичини надання дітям і молоді доступу до освіти рідною мовою стало чи не найважливішим завданням українських культурно-освітніх товариств та організацій, які зосередили зусилля на піднесенні рівня освіти місцевого населення та

¹¹ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 235.

¹² Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 73–74.

¹³ Макар В. Пройдений шлях. Спомини. С. 409.

¹⁴ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. С. 24–25; Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... С. 235.

¹⁵ AAN. Zesp. 55. Sygn. 101. K. 40.

¹⁶ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. *Донцов Д. Вибрані твори*: у 10 т. Т. 2 / редкол.: О. Баган (відп. ред.). Дрогобич: ВФ «Відродження», 2012. С. 52–53.

¹⁷ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 76 / п 13. Арк. 6.

збереженні бодай тієї мережі національного шкільництва, яка була розбудована в Австро-Угорській монархії.

Від початку 20-х років ХХ ст. українська світська та духовна інтелігенція Галичини розгорнула активну діяльність з відродження легального національного громадського життя, створення господарських, культурно-освітніх, молодіжних осередків. Про необхідність розвитку приватного національного шкільництва неодноразово йшлося в українській пресі. Акцентували на тому, що оскільки Польща не може забезпечити дітей-українців школами з рідною мовою навчання, що призводить до високого рівня неписьменності, то держава повинна дати суспільству змогу власними силами розвивати приватне шкільництво¹⁸.

Найактивнішу діяльність з організації національного шкільництва у Галичині провадили товариства «Просвіта» (заснована 1868 р.) та Українське педагогічне товариство (створене 1881 р., з 1926 р. – «Рідна школа»). Вони доклали неабияких зусиль до відродження зруйнованих війною чи заснування нових українських шкіл і впровадження у них рідної мови навчання¹⁹. Ще з кінця ХІХ ст. товариства своєю активною культурно-освітньою діяльністю пробуджували національну свідомість українців, а також готували ґрунт для створення різних громадських організацій і політичних партій. Водночас вони налагодили справу національного шкільництва, де молодь могла здобувати не лише освіту, а й національне виховання. Головний відділ «Просвіти» провадив роз'яснювальну роботу серед українців про потребу національно-патріотичного виховання молоді. Читальні і філії організації стали важливими центрами виховання нової української інтелігенції та формування національної самосвідомості²⁰. На важливості залучення інтелігенції до просвітницької діяльності наголошувала Ольга-Олександра Дучимінська (Решетилівич), яка писала: «... Народ кріпився теж на душі, пізнавав свою вартість, коли бачив зі собою інтелігенцію, душу народу»²¹.

Унаслідок Першої світової війни «Просвіта» була змушена призупинити економічну діяльність, тому основними її цілями у новому статуті 1924 р. були визначені «просвіта і піднесення культури українського народу у всіх його верствах і напрямках життя»²². Ще у 1923 р. український літератор М. Возняк наголошував на необхідності зосередитися на освітніх справах і висунути на перший план гасло «національна справа понад усе»²³. На Загальних зборах «Просвіти» 2 квітня цього ж року більшість учасників було підтримано ідею, що «освітня праця має бути основою і фундаментом нашого національного життя»²⁴.

¹⁸ ААН. Zesp. 1185. Sygn. 23. К. 29–30; Основна вимога. *Новий час*. 1936. Ч. 24. 1 лютого. С. 2.

¹⁹ Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні у 20–30 рр. ХХ ст. *Молодь і ринок*. 2012. № 7. С. 8–12.

²⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1318. Арк. 61; Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині... С. 118; Чуприна В., Біла Н. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» та українських політичних партій в селах Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 138.

²¹ Дучимінська О. В. Сумний Христос. С. 194.

²² Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1318. Арк. 1–15; ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–2; Товариство «Просвіта» у Львові. Статути. С. 98–119.

²³ Возняк М. За перебудову освітніх організацій. *Діло*. 1923. Ч. 4. 8 квітня.

²⁴ «Просвіта» до української суспільності! *Діло*. 1923. Ч. 16. 25 квітня.

За умов полонізованої школи, неписьменності серед молоді та дорослого населення (статистичні дані про кількість неписьменних українців у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах є суперечливими, у джерелах – від 34,51 до 48,8 %²⁵), члени «Просвіти» зосередили увагу на формуванні інтелектуально розвиненого, духовно багатого українця²⁶. В «Інструкції для читалень “Просвіти” в справі поборювання неграмотности» було зазначено, що завданням товариства є ширити освіту серед населення, організовувати курси навчання читання і письма, заохочувати батьків віддавати дітей в україномовні школи тощо²⁷. Просвітяни були переконані, що саме грамотність є основою всіх економічних, освітніх і національних змагань, оскільки лише освічена людина з розвиненим світоглядом та національною свідомістю може активно долучатися до боротьби за власні права²⁸. Висунувши гасла «Усі на фронт до боротьби з неписьменністю» та «Книжка з “Просвіти” на міста і села», вони намагалися утвердити в українців усвідомлення того, що без освіти їм не вдасться покращити своє становище²⁹. Діяч «Просвіти» педагог Василь Пачовський вважав, що свідоме українське покоління може виховати тільки школа з українською мовою навчання, «але пройнята наскрізь національним духом не зі становиська боротьби і ворожнечі до сусідів, а зі становиська любови до рідного краю»³⁰. Співзвучне з цим висловлювання громадського діяча М. Галушинського, який зазначав, що освітня праця має важливу охоронну функцію «щоби наш народ задержати при його національності»³¹. Він закликав не легковажити становищем національної освіти, стверджуючи, що «хоч як критично можна глядіти на висліди польської праці у сфері загальної народної освіти, не можна заперечити, що там працює державний апарат, працює приватна ініціатива, працює навіть гріш українського податника»³².

Побороти неписьменність серед українців, яку просвітяни вважали основною причиною злиденності народу, оскільки неосвічена людина не може ані захистити своїх прав, ані опанувати нові методи господарювання, вони планували в найкоротші терміни³³. Висунувши гасла «Борімося з неписьменністю! Навчімо неписьменного!» та «Бо неписьменність у народі є найтяжчою колодою на його дорозі», діячі намагалися залучити широке коло громадськості³⁴. Однак у 20-х роках, як зазначав дослідник Б. Савчук, боротьба з неписьменністю мала «напівформальний» характер і розвинулася переважно у спеціальних гуртках і секціях при осередках «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок», які працювали за

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 24; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. К. 76; Биймо в дзвін! *Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури*. Львів, 1936. Р. 1. Ч. 8–9. С. 181; Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні... С. 189.

²⁶ Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. С. 30.

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 1–2.

²⁸ Там само. Арк. 3.

²⁹ Там само. Арк. 9.

³⁰ Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Тов-ва «Рідна школа», 1938. С. 90; Швидкий В. П. Пачовський Василь. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 102.

³¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 76 а. Арк. 1.

³² Там само. Арк. 3.

³³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 4.

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 11–12.

принципом «письменний, навчи неписьменного»³⁵. Саме тому за тогочасних реалій, зокрема, з огляду на незначну кількість української інтелігенції, яка складала близько 1 % від загалу населення, та до певної міри через пасивність українських громад, а також через тиск з боку польської влади досягти своєї цілі навіть у 30-х роках їм не вдалося³⁶. Щодо української інтелігенції, то в міжвоєнні роки через низку об'єктивних причин, українська сільська інтелігенція була представлена в основному учительством і духовенством. Однак, оскільки в тогочасному селі провідне значення мала не стільки розумова, скільки поведінкова активність, то, як зазначала дослідниця О. Баран, список інтелектуальної еліти Галичини можна поповнити працівниками місцевих культурно-освітніх, економічних, спортивних товариств в особі студентів, учнів старших класів гімназій та освічених селян³⁷. Саме на освічених селян просвітяни поклали великі надії в організації освітніх курсів, керуючись інструкціями та вказівками місцевих філій «Просвіти». На загальних зборах товариства, які відбулися 25 грудня 1925 р., делегат зі Львова А. Гаврилко наголосив, що питання ліквідації неписьменності потрібно зробити загальним обов'язком для усіх³⁸.

На 1938 р. у трьох галицьких воєводствах неписьменними залишалося близько 34,5 % від усього українського населення краю³⁹. Водночас, відзначимо, що за 1933–1938 рр. «Просвіта» та «Рідна школа» організували 700 курсів для неписьменних, які відвідало близько 7,6 тис. осіб⁴⁰. Зауважмо, що на громадсько-політичній пасивності українців наголошував громадський діяч Кирило Кахникевич у листі до політика О. Барвінського ще в 1884 р. Він писав, що той, «хто має в своїх руках школу, той має і будучність», тому К. Кахникевич вважав за доцільне оточити матеріальною підтримкою учителів, щоб у такий спосіб заохотити їх до активної діяльності на ниві національного шкільництва, яке є запорукою піднесення рівня національної свідомості українців⁴¹. Патріотично налаштовані вчителі мали бути взірцем для учнів не лише в навчальних закладах, а й за їх межами, провадити активну громадську діяльність⁴². Однак у міжвоєнні роки проблемою була пасивність значної частини українського вчительства, яке не бажало долучатися до просвітницької діяльності серед населення.

Відповідно до програми боротьби з неписьменністю, члени «Просвіти», її філії та читальні організували різноманітні заходи. У місячних звітах повітових староств йшлося про те, що українська громадськість краю у порівнянні з польською, провадить активнішу культурно-освітню діяльність, зокрема, організовує

³⁵ Савчук Б. П. Просвітницька та соціально-економічна діяльність... С. 56.

³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 11–12.

³⁷ Баран О. Українська сільська інтелігенція Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2005. № 8. С. 312.

³⁸ Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *УІЖ*. 2005. № 6. С. 103.

³⁹ Юцишин І. До праці! (Даймо освіту й знання народів). *Учительське слово*. 1938. Ч. 16. 1 листопада. С. 225.

⁴⁰ Савчук Б. П. Просвітницька та соціально-економічна діяльність... С. 57.

⁴¹ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 11. Барв. 1325 / п. 92. Арк. 5–6.

⁴² За світогляд молоді. *Рідна школа*. 1936. Ч. 19. 1 жовтня. С. 292.

театральні вистави, національні обходи, концерти, лекції тощо⁴³. Однак, як стверджували сучасники, «кожний прояв життя» перебував під «поліційним наглядом». Просвітяни змушені були наперед повідомляти поліції, коли й де відбудуться збори членів, подавати звіти із зібрань, поіменний список членів, перелік книжок у бібліотеках тощо⁴⁴. Кошти, зібрані від проведення вечорниць, концертів, театральних вистав, часто йшли на освітянські цілі чи функціонування місцевих бібліотек і читальень⁴⁵. Як зазначав адвокат В. Бемко, який у міжвоєнні роки очолював філію «Просвіти» у Бережанах, в окреслений період деякі читальні виявляли слабку активність через брак активістів, оскільки «за нових обставин не було вже багато інтелігентів для поїздок по селах». Українцям-урядовцям, яких і так було мало, влада забороняла їздити по селах із доповідями у читальнях, підозрюючи їх в антидержавній діяльності. Культурно-освітню роботу на місцях перебрали на себе переважно незалежні від влади люди: правники-адвокати, лікарі, кооператори тощо⁴⁶.

Головний виділ «Просвіти» був переконаний, що першим ступенем освітньої праці є формування національної свідомості, а другим – організація самоосвітніх гуртків (навчання передбачало два рівні: нижчий (початковий) і вищий (доповнювальний)), яким товариство приділяло чимало уваги як на своїх засіданнях, так і на конференціях. Такі гуртки діяли при читальнях «Просвіти», а також при Львівській богословській семінарії. Багато уваги організатори гуртків приділяли вивченню історії України⁴⁷. Для опанування історичного минулого комісія боротьби з неписьменністю рекомендувала праці О. Терлецького «Історія України», М. Грушевського «Про старі часи на Україні», І. Крип'якевича «Оповідання з історії України (для нижчих і середніх класів шкіл)» та ін.⁴⁸ Як зазначали сучасники, ці гуртки відіграли велику роль у самоосвітній праці села. Вони стверджували, що «вивчаючи історію України, географію, культуру, традиції – люди пізнавали значення Батьківщини та відчували до неї більше прив'язання»⁴⁹.

Для піднесення освітнього рівня українців просвітяни організовували курси для неписьменних, короткотермінові повітові курси для вишколу організаторів читальень, доповнювальні та підготовчі курси (акцентували на тих предметах, які формували національну свідомість), торговельні, ремісничі, промислові курси, курси домашнього господарювання, видавали букварі з інструкцією для навчання письма, а також різноманітні підручники⁵⁰. У Бориславі, наприклад, навесні 1935 р. курси для неписьменних відвідувало 13 дівчат⁵¹. Зазвичай заняття проводили

⁴³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 215.

⁴⁴ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 104.

⁴⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1318. Арк. 35–36.

⁴⁶ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 104.

⁴⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 3; Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні... С. 191, 193.

⁴⁸ Історія України на першому ступені самоосвіти. *Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури*. Львів, 1936. Р. 1. Ч. 1. С. 5; Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності... С. 106.

⁴⁹ Стеткевич Н., Кушнір А., Скаськів П., Кудла В. Божиків (Привітне). *Бережанщина в спогадах емігрантів / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець*. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 286.

⁵⁰ ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 20–21; Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності... С. 105–108.

⁵¹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 84.

вчитель або священик увечері у читальні, школі або в орендованому приміщенні. План навчання, з тривалістю 10–12 тижнів, передбачав опанування письма та читання, вивчення чисел до 100, ознайомлення з системою мір і ваг, церковний спів, бесіди з історії, географії, природознавства та гігієни⁵². Для навчання використовували «Читанку для шкіл народних» О. Поповича, «Буквар – підручник до науки неграмотних» О. Солтиса, «Рідне слово. Буквар для неграмотних» А. Домбровського, «До сонця. Початки письма й рахунків» В. Полянського. Для тих, хто навчався грамоті, були призначені «Просвітні листки», першу серію з яких «Просвіта» видала 1924 р.⁵³

Завдання організації курсів для неписьменних було покладено як на світську українську інтелігенцію, так і на греко-католицьке духовенство. Просвітяни були переконані, що саме священики, особливо в тих місцевостях, де не діяли українські культурно-освітні товариства, як приміром на Лемківщині, мали перебрати на себе обов'язок боротьби з неписьменністю українців, організовувати курси для неписьменних при церковних братствах, поширювати українські книжки та періодику⁵⁴. Відозву «Просвіти» до українців підписав митрополит А. Шептицький. У ній, зокрема, йшлося: «На сполох!.. Ставайте усі як стій у лави завзятух борців з нашим найбільшим нещастям, з темницею народу. Через грамотність – до національної свідомості, гідності, честі, до сили і слави рідної країни»⁵⁵. Завдяки спільним зусиллям у 1926 р. діяло 25 таких курсів⁵⁶. Як зазначала дослідниця А. Середяк, саме Лемківська комісія при «Просвіті», яка була створена в 1911 р., однак активну діяльність у регіоні розвинула лише в 1932–1936 рр., зробила значний внесок у ліквідацію масової неграмотності українців краю та піднесення його національної свідомості⁵⁷.

У місцевостях, де влада забороняла створювати курси для неписьменних або чинила різноманітні перешкоди (до прикладу, організовувала повітові комітети позашкільної освіти під керівництвом старости та шкільного інспектора) поширення набуло гурткове або індивідуальне навчання, читання публічних лекцій, народні читання, курси «голосного читання», які фінансували з членських внесків просвітян, а також церковних і громадських коштів⁵⁸. Зауважмо, що курси «голосного читання», які зазвичай провадили представники інтелігенції, зокрема, вчителі, лікарі тощо, відвідувало від 30 до 120 осіб. Зокрема в селі Буданів Тербовлянського повіту 17 серпня 1933 р. на таких читаннях були присутні 120 осіб⁵⁹, а в селі Мшана Городоцького повіту 21 вересня цього ж року – 50 слухачів⁶⁰.

До боротьби з неписьменністю, яка загрожувала моральною та культурною деградацією українців, «Просвіта» залучала НТШ, «Рідну школу», Товариство Андрія

⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 8.

⁵³ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні... С. 196.

⁵⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 1–2; Люзьяк М. М. Маловідоме з видавничої історії товариства «Просвіта» у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу. Львів: ЛДКФ «Атлас», 2001. С. 31–39.

⁵⁵ Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. С. 33.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 50.

⁵⁷ Середяк А. Діяльність товариства «Просвіта» у 1929–1939 рр. С. 59.

⁵⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 1–2, 6, 24.

⁵⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6384. Арк. 7.

⁶⁰ Там само. Арк. 26.

Первозванного, Ревізійний союз українських кооперативів, «Сільський господар», «Центросоюз», «Союз українок», «Сокіл-Батько», «Великий луг», «Відродження», ВПУВ, «Учительську громаду» та ін. 17 грудня 1937 р. відбулася спільна конференція представників читалень «Просвіти», а також членів інших товариств і організацій, яка стосувалася боротьби з неписьменністю серед дорослого населення. Було прийнято рішення про організацію при всіх читальнях «Просвіти» комісій по боротьбі з неписьменністю, а також розроблено проект залучення до цієї роботи українських учителів-пенсіонерів, яких у Галичині було близько однієї тисячі осіб⁶¹. Така активна боротьба проти неписьменності у міжвоєнні роки мала позитивні результати, оскільки відсоток письменого, а водночас і національно свідомого населення серед українців збільшився з 50,5 % на початку 20-х років до 64,7 % у 30-х роках. Проте значна частина населення залишалася малограмотною, деякі ледве вмели писати⁶².

Місцеві органи влади всіляко перешкоджали боротьбі української громадськості з неписьменністю. Як зазначав дослідник І. Зуляк, адміністративна та шкільна влада забороняла не лише організацію приватних шкіл, а й проведення курсів для неписьменних. Ці заборони влада обґрунтовувала різними підставами, зокрема, організаторам курсів закидали те, що вони невчасно повідомляли місцеві староства про свої дії, чи що подібні курси вже провадять польські школи. Іноді посилювалися на те, що статут «Просвіти» не передбачав організації самоосвітніх гуртків. Зокрема, у 1930 р. провадити курси з вищої освіти для вчителів української національності заборонили староства Снятина, Борщева, Сколе, Бучача, натомість дозволивши навчати неписьменних польським учителям, які жодних курсів так і не організували⁶³. Ситуацію ускладнювало й те, що свій вплив на місцеву молодь намагалася поширити польська молодіжна організація «Кола сільської молоді» («Kółka młodzięży wiejskiej»)⁶⁴.

Попри спротив з боку органів влади просвітяни скликали дискусійно-інформаційні зібрання, відзначали ювілейні дати, створювали молодіжні секції, аматорські театри, готували керівників і режисерів для аматорсько-театральних гуртків, за сприяння бібліотек при читальнях діяли гуртки любителів книжки, гуртки шахістів тощо⁶⁵. Управи читалень спільно з управами кооперативів будували по селах «народні доми», в яких зосереджувалося культурно-освітнє та господарське життя села⁶⁶. Подібні акції мали велике значення для пробудження патріотизму серед українців та формування у них національної свідомості. Так, виходець зі села Блюдники Станиславівського воєводства Василь Рабарський писав: «Національна свідомість в останніх роках перед Другою світовою війною була на високому рівні. До того прислужився у великій мірі драматичний гурток своїми виставами». Також він наголошував, що важливе значення для піднесення національної гідності місцевих українців мала організація Шевченківських вечорів, урочистих академій, зокрема на честь полеглих під Крутами, Листопадового чину, «хоча польська поліція забороняла і суворо за це

⁶¹ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 32–33; ААН. Zesp. 322. Sygn. 2351. К. 6.

⁶² Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 34.

⁶³ Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні... С. 200–201.

⁶⁴ Там само. С. 212.

⁶⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6368. Арк. 44–46.

⁶⁶ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 105.

переслідувала»⁶⁷. Масові урочистості склалися з маніфестаційних походів, Богослужінь, патріотичних промов, спортивно-гімнастичних і концертних виступів⁶⁸. Український посол С. Козицький під час виступу у сеймі 25 червня 1926 р. зауважив, що нерідко в селах учасників свята Шевченка обкладали штрафами від 100 до 300 зл.⁶⁹ Стрийський повітовий староста у звіті за березень 1934 р. також зазначав, що активна діяльність просвітян серед сільського населення, переважно гірських районів, яке залишалось пасивним, призвела до пожвавлення українського громадського руху на цих теренах⁷⁰. У рефераті національного відділу щодо діяльності національних меншин за квітень-червень 1929 р. йшлося про те, що «Просвіта» є найактивнішою зі всіх українських громадських організацій. Просвітяни організують різноманітні обходи, святкування урочистостей, відчити, концерти, аматорські вистави (не було рідкістю 70, 80 чи навіть 90 вистав на тиждень в одному воєводстві), які не лише згуртовують українців, а також сприяють піднесенню в них національної свідомості. Товариство також пожвавило свою видавничу діяльність. Побачили світ історичні перекази, збірки народних пісень, літературні твори, шкільні підручники, видання для навчання неписьменних, букварі, «Просвітні листки», часописи «Життя і знання», «Українське письменство»⁷¹. На 1929 р. кількість всіх назв виданих товариством книжок, не враховуючи періодичних видань, становила 750⁷².

Активну діяльність «Просвіта» провадила на ниві позашкільної освіти та виховання в національному дусі, залучаючи до цієї роботи патріотично налаштованих учителів початкових шкіл і гімназій, лікарів, студентів. Активістів, які виявили бажання долучитися до громадської роботи, на спеціальних курсах ознайомлювали з ідеологією, основними проблемами, різними формами та методами позашкільної освіти на підставі наукової літератури та досвіду⁷³. Зауважмо, що така активна позашкільна діяльність товариства викликала значне занепокоєння у представників місцевої влади. Так, у рефераті відділу у справах національностей при МВС Польщі щодо діяльності національних меншин за липень-вересень 1929 р. йшлося про те, що подібне позашкільне виховання української молоді є небезпечним для польськості на цих теренах. У вирішенні цього питання влада мала застосовувати не репресії проти членів товариства, а «вирвати з рук “Просвіти” монополію на так зване “виховання” української молоді», шляхом організації позашкільної освіти в такий спосіб, аби та розвивалася по лінії загальнодержавних інтересів⁷⁴.

Філії «Просвіти» діяли не лише в східній частині Галичини, а й поза її межами. Наприклад, активно діяла філія у Кракові, яка 1929 р. налічувала 150 членів⁷⁵. Своєю діяльністю «Просвіта» охопила Волинь, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя,

⁶⁷ Рабарський В. Блюдники. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. Т. 2. С. 510–511.

⁶⁸ Савчук Б. П. *Просвітницька та соціально-економічна діяльність...* С. 59.

⁶⁹ AAN. Zesp. 5. Sygn. 73. K. 3.

⁷⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1043. Арк. 129.

⁷¹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 47.

⁷² ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 14.

⁷³ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 11–13; Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні... С. 201.

⁷⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 6.

⁷⁵ APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 138. K. 621, 697, 801–805, 861.

Полісся та Холмщину, де влада намагалася сформувати відмінну від українців національну свідомість серед бойків, лемків, гуцулів, поліщуків. Натомість, як зазначав М. Галуцинський, після Першої світової війни у населення цих теренів, зокрема Лемківщини, зросла українська національна свідомість, тому просвітяни мали посилити тут культурно-освітню роботу, запобігти ліквідації україномовного шкільництва та поширенню москвофільського руху⁷⁶. На цих теренах діяли філії й читальні «Просвіти», гуртки, просвітяни скликали з'їзди, де обговорювали актуальні культурно-просвітні та наукові питання. Свою діяльність вони спрямували на створення і розвиток народних і середніх шкіл, господарських, торговельних, ремісничих і промислових шкіл з українською мовою навчання, підтримку добродійних закладів для навчання і виховання талановитої молоді з малозабезпечених сімей, боротьбу за впровадження української мови у середні та вищі навчальні заклади⁷⁷. Члени товариства також розповсюджували шкільні підручники, книги, журнали та газети українською мовою, організували літературно-музичні акції, просвітницькі віча, концерти, аматорські театральні вистави, відзначали національно-культурні свята, створювали бібліотеки⁷⁸. Саме бібліотекам, у фондах яких читачі могли ознайомитися з творами Б. Лепкого, І. Франка, Т. Шевченка, М. Грушевського, І. Тиктора та ін., вони відводили особливу роль у поширенні освіти та піднесенні свідомості населення, оскільки, як стверджували просвітяни, мірилом культурного росту кожної нації є поширення книжки між найширшими верствами громадянства. Просвітяни заохочували українські товариства та кооперативні організації опікуватися розбудовою загальних бібліотек та бібліотек при читальнях⁷⁹. Як і на початку ХХ ст., у міжвоєнні роки вони залучали товариства, банки та кооперативні спілки до організації зарплатних фондів, з яких виділяли кошти на культурно-освітню діяльність на окреслених теренах⁸⁰. Однак спроба просвітян охопити всі етнічні українські терени, що входили до складу міжвоєнної Польщі зіткнулася зі спротивом польської влади, яка дала дозвіл на діяльність «Просвіти» лише в чотирьох воєводствах: Краківському, Львівському, Станіславівському та Тернопільському. Заборону розширення діяльності українських товариств, зокрема «Просвіти», «Рідної школи», «Сокола», «Пласту» на решту теренів влада аргументувала тим, що подібні дії мають політичний характер⁸¹.

Відповідно до рапорту відділу у справах національностей при МВС, у жовтні 1928 р. організаційний стан «Просвіти» був таким: 85 діючих філій і 2 в процесі

⁷⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 76 а. Арк. 9; ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.

⁷⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3–8; Там само. Спр. 93. Арк. 2–5; Савчук Б. Волинська «Просвіта». С. 70–71, 73–74.

⁷⁸ Детальніше див.: Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 67. Арк. 32; ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 3; AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 26; Ibidem. Zesp. 1181. Sygn. 6. K. 3; Люзняк М. Поширення української книги товариством «Просвіта» на Лемківщині у 30-х роках ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 487–492.

⁷⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 24–25; Там само. Спр. 6411. Арк. 3–4.

⁸⁰ Там само. Спр. 6365. Арк. 7.

⁸¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 9.

організації, 2713 читалень (у 1926 р. діяло 2493⁸²), 1779 бібліотек, 37 філіальних бібліотек, 33 пересувних філіальних бібліотеки, 1500 аматорських гуртків, 500 хорів, 100 освітніх гуртків, 100 жіночих секцій, 25 дошкільних закладів⁸³. Зауважмо, що в 1928 р. «Просвіті» вдалося організувати в Галичині понад 1600 обходів, 6474 вистави та концерти, 2383 відчити та лекції⁸⁴. На 1930 р. діяло 87 філій, 3110 читалень, 2127 бібліотек при читальнях (було прочитано 612450 книжок), 1478 аматорських гуртків, 520 хорів, 125 самоосвітніх гуртків, 113 курсів для неписьменних тощо⁸⁵. У 1932 р. просвітяни показали 5449 вистав, організували 63 курси для неписьменних⁸⁶. У 1934 р. діяло 2700 аматорських гуртків, які поставили 8800 вистав, 1120 хорів, які дали понад 900 концертів, 130 оркестрів, 350 самоосвітніх гуртків та 138 дошкільних закладів. «Просвіта» провадила також видавничу діяльність, видала 10 книжок загальним накладом 115 тис. примірників, а також видавала часописи⁸⁷. З 1933 р. значно збільшився тираж книг товариства з 74,56 тис. до 164,1 тис. примірників у 1935 р. Водночас діяло 5 книгарень⁸⁸. Як зазначено у звітах місцевої влади, подібні акції викликали значне зацікавлення в місцевій молоді, що сприяло залученню нових просвітян⁸⁹. У 1936 р. «Просвіта» вже мала понад 3 тис. читалень, де провадила активну позашкільну освіту, зорганізувала та виховувала 275324 членів, що становило близько 15 % дорослого українського населення⁹⁰. Свідченням зростання впливу «Просвіти» серед українців та піднесення рівня національної свідомості останніх, які все активніше долучалися до культурно-громадської діяльності, стало збільшення її членів за 1933–1936 рр. у п'ять разів, та вдвічі кількості членів у читальнях. Також вдвічі збільшилася кількість книжок у читальнях і самих читачів, а різні культурно-освітні акції з кожним роком зростали на 25 %. При товаристві діяли 200 різноманітних комісій, спрямованих на національне виховання членів, які організували 754 фахово-освітніх курсів із 7042 слухачами. Було прочитано 1209 рефератів на різну тематику. Окрім цього, відбулося понад 1320 філіальних з'їздів і нарад за участі членів читалень, а також тисячі загальних зборів тощо⁹¹. Члени «Просвіти» щорічно організували різноманітні урочисті академії, зокрема на честь полеглих під Крутами, Шевченківські вечори, ювілеї І. Франка, М. Шашкевича, національні свята, наприклад Свято матері тощо, які знайомили українців з минулим власного народу, що сприяло збереженню їхньої національної свідомості⁹².

⁸² Звіт з діяльності товариства «Просвіта» за час від 25 грудня 1925 року до 24 грудня 1926 року. Львів: Накл. товариства, 1926. С. 230.

⁸³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 962. К. 12.

⁸⁴ AAN. Zesp. 322. Mikrof. V. 18455. Sygn. 2252. К. 25.

⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 3.

⁸⁶ Люзняк М. Читальні товариства «Просвіта» Західної України... С. 31.

⁸⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. К. 54.

⁸⁸ Середяк А. Діяльність товариства «Просвіта» у 1929–1939 рр. С. 55, 61.

⁸⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 216, 276.

⁹⁰ Кузня знання і національної свідомості. Загальні збори матірнього товариства «Просвіта». *Свобода*. 1936. Ч. 23. 21 червня. С. 10.

⁹¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 475; *Ibidem*. Zesp. 322. Sygn. 2349. К. 177; Важка і відповідальна праця «Просвіти». Діяльність Товариства «Просвіта» в рр. 1933–1935. *Свобода*. 1936. Ч. 22. 14 червня. С. 6.

⁹² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 121; AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. К. 12; *Ibidem*. Sygn. 23. К. 76.

Попри заборони влади, закриття філій «Просвіти», «паціфікацію» 1930 р., переслідування активістів товариства, розгром читалень, економічну кризу кінця 20-х – початку 30-х років, яка призвела до зменшення кількості членів «Просвіти» через неможливість сплати членських внесків, товариство й надалі залишалося важливим культурно-освітнім осередком формування національної свідомості. Своєю діяльністю члени «Просвіти» спричинилися до виховання нової української сільської інтелігенції, яка з часом сама почала провадити культурно-освітню та економічну діяльність на місцях⁹³. Внесок «Просвіти» у формування національної свідомості українців, на думку І. Зуляка, полягає в тому, що впродовж своєї діяльності товариство виховувало свідомих, політично грамотних осіб, які діяли з урахуванням конкретних умов, потреб духовного і фізичного збереження і розвитку нації, були тією силою, що формувала навколо себе представників усіх соціальних верств українського суспільства⁹⁴.

Розвитком українського початкового, середнього і професійного шкільництва, піднесенням культурно-освітнього рівня і національної свідомості українців Галичини опікувалася також «Рідна школа», створена 1881 р. за активної підтримки «Просвіти» спочатку як «Руське педагогічне товариство» (з 1912 до 1926 р. – «Українське педагогічне товариство» (УПТ, з 1926 р. – «Рідна школа»). Серед ідеологів товариства були знані діячі І. Герасимович, М. Галушинський, Сидір Громницький, К. Малицька, Іван Калинович, О. Терлецький та ін., які розглядали його як чинник, покликаний поживавити масову суспільну активність, «стати живою протестаційною силою проти всяких зазіхань на душу дитини»⁹⁵. Діячі «Рідної школи» наголошували, що «коли противникові вдається завоювати й полонити душу дитини, то ця дитина перестає бути членом своєї нації, переходить до ворогів і дуже часто стає більш безоглядним і завзятим ворогом свого народу, чим справжній чужинець»⁹⁶. Саме тому «Рідна школа» мала опікуватися дітьми дошкільного, шкільного (державних і приватних шкіл) і молоддю позашкільного віку, запобігати їхній денационалізації. Належну увагу товариство також приділяло піднесенню рівня національної свідомості батьків учнів, оскільки провідні діячі зазначали, що «на рідношкільному фронті безумовно побідимо тоді, коли школою національної свідомості та життєвого гарту зробиться у нас кожна українська сім'я». У цьому зв'язку «Рідна школа» тісно співпрацювала з іншими культурно-освітніми товариствами, зокрема «Просвітою»⁹⁷.

3 червня 1920 р. у Львові відбулася нарада українських культурно-освітніх, економічних і політичних організацій, учасники якої зійшлися на тому, що українська громадськість визнала УПТ національною шкільною владою: всі українські приватні навчальні заклади мали підпорядковуватися товариству, жодна приватна школа не могла бути заснована без його відома, питаннями приватного шкільництва мав опікуватися окремий секретаріат, до складу якого мали увійти

⁹³ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 6–7; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 329; Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. С. 31.

⁹⁴ Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині... С. 120.

⁹⁵ Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні... С. 44.

⁹⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 51.

⁹⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1042. K. 10; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 55.

секції народної школи, учительських семінарій, середніх і фахових шкіл. Ці ухвали дали змогу товариству очолити всю організаційну, навчально-виховну, фінансово-економічну роботу щодо розбудови національного шкільництва в Галичині. Загалом, у 1922/23 н. р. під егідою УПТ перебувало 27 народних шкіл, у тому числі 8 у Львові та передмісті, приватні українські гімназії з правом публічності діяли у Городку, Дрогобичі, Золочеві, Коломиї, Рогатині, Станиславові, Тернополі, Чорткові, Яворові. У 1923/24 н. р. була відкрита дівоча реальна гімназія у Львові, а також збільшилася кількість учительських семінарій. Відкриття у Львові в 1922 р. чоловічої фахово-доповнювальні школи започаткувало розбудову товариством українських фахових навчальних закладів⁹⁸.

Поштовхом до розвитку українського приватного шкільництва стали внесені 1924 р. до статуту УПТ зміни, затверджені владою 23 червня 1926 р., які дали змогу «Рідній школі» позбутися надмірної централізації, розширити можливості створення кружків і Союзів кружків по всій Галичині, приватних навчальних закладів, зокрема при її гуртках. Основне завдання товариства полягало в забезпеченні всіх потреб українського народу на полі шкільництва, «як рівно ж публічного, домашнього, передшкільного й позашкільного виховання під оглядом національним і релігійним»⁹⁹. Подібне завдання «Рідної школи» було прописане і в її статуті за 1931 р.¹⁰⁰ Поряд із цим товариство виступило на захист рідної мови, зокрема, критикувало розпорядження кураторії ЛШО щодо заборони вживання поняття «український» на означення мови викладання в школі, виданих у 1923 та на початку 1924 рр.¹⁰¹

Дослідники Б. Савчук і Г. Білавич зазначали, що в основу розвитку розгалуженої структури «Рідної школи» були покладені засади демократизму та націоналізму – орієнтації на цінності та інтереси народу¹⁰². У 1926–1927 рр. «Рідна школа» мала 70 філій, діяло 355 кружків із 20786 членами, а в 1934 р. було 1900 кружків з 72 тис. членів. Товариство утримувало близько 40 загальноосвітніх шкіл, 3 учительські семінарії, 3 семінарійні курси, близько 20 гімназій і гімназійних курсів¹⁰³. Подібно до «Просвіти», осередки «Рідної школи» організовували святкові урочистості, зокрема на честь полеглих під Крутами, Шевченківські вечори, ювілейні вечори І. Франка, М. Грушевського, національні свята тощо, які нерідко закінчувалися співом гімну «Ще не вмерла Україна», що свідчило про високий рівень національної свідомості учасників цих заходів¹⁰⁴.

На кошти меценатів, пожертви зокрема надходили від української діаспори в США та Канаді, а також на кошти, зібрані за сприяння «Просвіти»,

⁹⁸ Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій... С. 76; Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство «Рідна Школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2004. С. 9–10.

⁹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835 а. Арк. 43; ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 1; Там само. Спр. 213. Арк. 3–9; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. К. 413.

¹⁰⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 3. Спр. 282. Арк. 3–4.

¹⁰¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 2.

¹⁰² Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні... С. 9.

¹⁰³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 18; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 54; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 6.

¹⁰⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1315. Арк. 186–187.

греко-католицького духовенства та членів політичних партій УНДО та УСРП, «Рідній школі» вдавалося фінансувати приватні початкові та середні навчальні заклади, інститути для молоді, надавати стипендії дітям із незаможних родин, організувати з'їзди, вистави, фахові (промислові, торговельні, ремісничі, рільничі, господарські) школи, доповнювальні, підготовчі, гімназійні курси, заняття для неписьменного дорослого населення, оснащувати публічні та приватні бібліотеки, провадити лекції, видавати шкільні підручники, літературу з проблем освіти, шкільництва та виховання, художні твори, засновувати нові бібліотеки та музеї¹⁰⁵. Однак влада всіяко перешкождала збору коштів членами товариства серед українців краю. Зокрема, діячі УПТ зазнавали переслідувань за збір грошей під час релігійних свят у церквах чи поблизу них, за встановлення визначеного податку для українців на розвиток товариства, натомість членам польського ТШЛ подібні дії ніхто не забороняв¹⁰⁶.

Проблема розвитку національних навчальних закладів упродовж міжвоєнних років була центральною в діяльності «Рідної школи». На Загальному з'їзді товариства, який відбувся 24 грудня 1926 р., учасники ухвалили резолюції щодо необхідності реорганізації українського шкільництва. Задля ефективного вирішення цієї проблеми на засіданні Головної управи 1 січня 1927 р. скликано три комісії: головою комісії з правового захисту українського державного та приватного шкільництва обрали К. Левицького, головою комісії для реорганізації українського шкільництва – Остапа Макарушку, а головою комісії для реорганізації фахового шкільництва – інженера Волосянку. До роботи цих комісій залучали фахівців¹⁰⁷.

«Рідна школа» намагалася охопити діяльністю не лише Галичину, а й Гуцульщину, Лемківщину, Холмщину, Полісся, Підляшшя та Волинь, працювати на теренах, де українське населення опинилося під загрозою денационалізації. Для боротьби з колонізаційними впливами на загальних зборах «Рідної школи», які відбулися 25 грудня 1936 р. у Львові за участі 304 делегатів, при Головній управі товариства було створено окрему комісію зі справ Гуцульщини та Лемківщини, як теренів, які найбільше перебувають під загрозою чужих, деморалізаційних впливів. Головна управа мала докласти всіх зусиль для піднесення рівня національної свідомості селянської молоді цих теренів, забезпечити їй національне виховання та освіту в загальноосвітніх і фахових школах, а також збільшити кількість місцевої української інтелігенції та ремісників¹⁰⁸.

«Рідна школа» організувала чимало дошкільних закладів (у 1937/38 н. р. 604 таких установи відвідувало 22 тис. дітей), в яких вихованців не лише забезпечували належною опікою, а й давали основи національного виховання. Дошкільні заклади були «першим і найважливішим щаблем формування в дитини національної свідомості». У резолюції, прийнятій 2 листопада 1927 р. на Загальному з'їзді товариства, було зазначено: «Щоби скріпити український елемент підсиленням його національно свідомими одиницями, скріпляючи їх відпорність на впливи чужомовної школи та культури, – подбає Головна управа “Рідної школи” о поширення мережі

¹⁰⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 118; APP. Zesp. 395. Sygn. 15. К. 2–18; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. К. 425.

¹⁰⁶ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. К. 187.

¹⁰⁷ Ibidem. К. 3.

¹⁰⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. К. 473; Резолюції Загального З'їзду Рідної Школи з 25 грудня 1936 р. *Свобода*. 1937. Ч. 2. 17 січня. С. 5.

дошкільних установ»¹⁰⁹. Дитячі садки (захоронки) стали своєрідним підґрунтям для народної школи. Засновуючи дошкільні заклади переважно в селах, члени «Рідної школи» в такий спосіб намагалися з часом перетворити пасивні елементи у національно свідому українську масу. Однак члени «Рідної школи» часто скаржилися на владні структури, які не давали дозволів на їх відкриття¹¹⁰. Філія «Рідної школи» у Перемишльському повіті, яка активно діяла на освітянській ниві, 1938 р. утримувала 59 дитячих садків, які відвідувало 2114 дітей¹¹¹. Дієвою була також філія товариства у Кракові, яка організовувала, окрім дошкільних закладів, курси для українських дітей і молоді, а також заняття для неписьменних¹¹².

У 1923/24 н. р. під керівництвом «Рідної школи» діяло 28 українських приватних початкових та 4 неповних середніх школи зі 129 вчителями та 4440 учнями. З 28 початкових навчальних закладів 19 були в містах. Загалом одна школа товариства припадала на 2 українські повіти. Така невелика кількість приватних навчальних закладів пов'язана з тим, що в окреслений період кураторія ЛШО не дозволила відкрити нові школи, натомість закривала вже діючі, головню через спротив УПТ проти запровадження польської урядової мови в школах та з огляду на звинувачення вчителів-українців у нелояльності до влади та ворожій агітації населення проти Польщі¹¹³. Підставою для закриття цих навчальних закладів стало розпорядження кураторії ЛШО від 21 березня 1924 р. «До директорів і керівників всіх приватних і державних загальноосвітніх середніх шкіл в окрузі в справі урядової мови», відповідно до якого всю внутрішню та зовнішню документацію в середніх навчальних закладах мали вести польською мовою. Оскільки українські політичні та громадські діячі вважали, що це розпорядження суперечить чинному законодавству, то в приватних школах товариства урядовою мовою залишилася українська, тому деякі навчальні заклади закрили¹¹⁴. Ті школи, яким упродовж міжвоєнних років вдалося вести діловодство, каталоги та кореспонденцію з польською владою – українською мовою, зазнавали переслідувань з боку місцевої шкільної влади, зокрема, частих візитацій шкільних інспекторів. Про це, зокрема, у своїх спогадах писав адвокат В. Бемко, який зазначав, що приватна шестикласна школа товариства у Бережанах, що давала патріотичне виховання близько 400 учням (на 1932 р.), попри перешкоди вела діловодство українською мовою¹¹⁵. Водночас польські інспектори рекомендували навчати української мови учнів старших класів гімназій «Рідної школи» на латинському алфавіті, однак українські педагоги відкинули цю пропозицію¹¹⁶.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 1.

¹¹⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 273; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 101; Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489.

¹¹¹ Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 99.

¹¹² APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 138. K. 865.

¹¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 262. Арк. 12; AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 413–414.

¹¹⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 67–70.

¹¹⁵ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 96–98.

¹¹⁶ Каспрук А. Рідна школа ім. князя Льва – незабутній аромат євшан-зілля. (Спогади-нарис). *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників»* / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1999. С. 65–66.

У 1938/39 н. р. під керівництвом «Рідної школи» діяло 33 (26 міських і 7 сільських) українських приватних початкових школи, які відвідувало 5343 учнів. З них у Львівському воєводстві – 13, у Станіславівському – 11, у Тернопільському – 9. У цих школах учні навчалися не за двома різними програмами – для сільських і міських школярів, як у державних школах, а за єдиними програмами й планами, що значно підвищувало рівень освіти сільських дітей¹¹⁷.

Дослідниця Т. Завгородня зазначала, що основними завданнями приватної школи в міжвоєнній Галичині були оновлення змісту гуманітарної освіти, в основу якого покладено українознавство, збереження окремішності українського народу, розвиток національної індивідуальності особистості учня тощо. Загалом національне виховання ґрунтувалося на культурі, історії, традиціях, звичаях рідного краю, повазі, шанобливому ставленні до культури й спадщини інших народів, усвідомленні своєї власної гідності, внутрішньої свободи, гордості за свою землю і свій народ¹¹⁸. Здебільшого приватні школи виконували покладені на них завдання, зокрема, виховували учнів в національному дусі та формували в них національну свідомість. На цьому у своїх спогадах наголошувала О. Царик, яка зазначала, що після закінчення шкіл цього типу учнів переповнювали патріотичні почуття та любов до рідної Вітчизни¹¹⁹.

Оскільки у міжвоєнній Галичині питання здобуття українською молоддю середньої освіти залишалося не вирішеним, «Рідна школа» активно взялася за організацію приватного середнього шкільництва. На 1928/29 н. р. вона опікувалася 9 приватними гімназіями та 1 гімназійним жіночим курсом, де загалом навчалася 1836 учнів; 4 приватними учительськими семінаріями зі 772 слухачками та семінарійними чоловічими курсами з 80 учнями; торговельною школою з 211 школярами та 7 фахово-доповнювальними школами із 747 учнями; 31 загальноосвітньою школою, яку відвідувало 3829 дітей і 25 загальними лекціями з 1003 слухачами. Також товариство утримувало бурси, організовувало фахові курси та заняття для неписьменного населення, видавало шкільні підручники тощо. Однак початкових і середніх шкіл, а також курсів не вистачало, оскільки під безпосереднім впливом української громадськості у 1933 р. було лише 0,78 % усіх українських дітей¹²⁰.

З кожним роком «Рідна школа» намагалася збільшити кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. У 1934 р. під її опікою перебувало 12 гімназій із 1576 учнями, у 1935 р. із 1835 школярами, 66 класами та 72 відділами. Основний контингент учнів становили вихідці з сіл, у порівнянні з попередніми роками дещо збільшилася кількість дітей робітників, ремісників і приватних службовців¹²¹. У 1938/39 н. р. у середніх навчальних закладах товариства, до яких належали 12 загальноосвітніх гімназій (3 дівочих і 9 коєдукаційних) та 11 ліцеїв (з яких 9 – гуманістичних, 1 – математично-фізичний, 2 – змішаних (гуманістичний поєднаний з природничим)), навчалася 2499 школярів за програмами державних шкіл. Цього

¹¹⁷ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. С. 45; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo... S. 77–79; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 373–374.

¹¹⁸ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 91, 99.

¹¹⁹ Caryk O. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady).

¹²⁰ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 40.

¹²¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 35.

ж навчального року право прилюдності одержали 8 гімназій і 2 ліцеї¹²². У навчальних закладах здобувала освіту майже половина від загальної кількості українських дітей, які навчалися у середніх україномовних навчальних закладах (у 1935 р. в середніх школах, як державних так і приватних, навчалось 5300 українців, з яких 4300 з українською мовою навчання, і лише 500 в утравістичних)¹²³.

Члени «Рідної школи» організовували різноманітні акції, прагнучи залучити українських дітей до різних національних навчальних закладів. Зокрема, поширювали відозви, в яких висували гасла «Всі діти до української школи!» чи «Хто минає свою рідну школу та посилає дитину до чужої школи, той є ворогом своєї дитини і української нації!». При осередках товариства діяли «Комітети опіки й оборони української шкільної молоді», які заохочували батьків віддавати дітей у національні школи. Оплата за навчання залежала від платоспроможності кожного конкретного учня. Так, діти із заможних родин сплачували повну вартість за навчання, менш заможні платили до половини, третини чи чвертини її вартості, незаможні були звільнені від шкільної оплати. Дітей із бідних родин забезпечували підручниками, одягом та взуттям, харчуванням і ліками¹²⁴. У спогадах О. Царик, зокрема, зазначала, що діти не лише мали змогу навчатися безкоштовно, а їх також забезпечували всім необхідним для здобуття освіти, в тому числі й харчуванням¹²⁵. Зауважмо, що оскільки бюджети шкіл, якими опікувалося товариство, опиралися виключно на оплати батьків і зібрані пожертви, то їм нелегко було виплачувати заробітну плату учителям, навіть попри те, що ставки педагогів приватних шкіл були значно нижчі, ніж учителів із відповідними кваліфікаціями в державних школах¹²⁶.

У початкових і середніх навчальних закладах «Рідної школи» учнів виховували в національному дусі, навчали української мови, ознайомлювали з українською культурою та національними традиціями. Особливу увагу вчителі приділяли вивченню таких предметів, як українознавство, українська мова та література, історія та географія України¹²⁷. Педагоги С. Русова та Іван Юцишин, наприклад, уважали, що в навчальних програмах національних шкіл мають бути ті предмети, які формують в учнів національну свідомість і любов до своєї Вітчизни, зокрема історія та географія рідного краю, а також народне мистецтво – музика, співи, орнаментика¹²⁸. А. І. Франко, Ярослав Біленький та ін. українську мову та літературу вважали одним із найважливіших чинників формування національної свідомості

¹²² AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 181; За координацію українського приватного шкільництва. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 3; Герцюк Д. «...Вона клала підвалини для будучности українського народу». Історичний огляд діяльності товариства «Рідна школа». *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників»* / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1999. С. 13; Курляк І. Діяльність загальноосвітніх гімназій Українського педагогічного товариства «Рідна школа». *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах* / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 84.

¹²³ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 89–101; Syrnyc M. Українці в Polsce 1918–1939: оświata i szkolnictwo... S. 68.

¹²⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 445.

¹²⁵ Сарук О. *Львовские школы і uczelnie (wywiady)*.

¹²⁶ Соневицький М. Спогади старого педагога. С. 40.

¹²⁷ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 110–114.

¹²⁸ Русова С. Ф. Краєзнавство в народній школі. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень-лютий-березень. С. 25–33; Русова С. Вибрані педагогічні твори. С. 296; Юцишин І.

учнів¹²⁹. Проекти програм навчання української мови для україномовних гімназій були спрямовані запізнати молодь з творами українських та іноземних класиків, виховати в них любов до рідної мови та культури¹³⁰. Важливу роль у формуванні національної свідомості галицькі педагоги відводили також українознавству, яке мало бути основою та осередком виховання. Мало знайомити учнів з рідною культурою, виховувати їх на її здобутках¹³¹. Візитатор трикласної початкової школи ім. М. Шашкевича в Циганах Борщівського повіту наголошував, що дитина мусить спершу пізнати свою мову, своє оточення, своє село, його побут і людей, потім свій край і шойно опісля переходити до ширших понять. Отже, «українознавство мусить бути основою навчання»¹³².

Одним із найважливіших предметів, поряд з українською мовою та українознавством, була історія, яка мала виконувати навчальну, розвивальну та виховну функції. Історія, як зазначала громадська діячка та педагог Олена Цегельська, мала бути посередником розвиваючого навчання¹³³. Громадський діяч і педагог О. Терлецький наголошував, що предмет історія України здатен прищепити учням любов до свого народу, виховати в них почуття національної гідності¹³⁴.

Учителі українських гімназій докладали зусиль, аби історія сприяла формуванню в учнів національної самосвідомості й особистої гідності, бо у державних гімназіях предмет історії мав зацікавити школярів минулим польського народу та формувати польську національну свідомість. Так, відповідно до навчальних програм МВіО від 1920 р., основним завданням історії було на підставі героїчних епізодів з польського минулого викликати інтерес в учнів до польської історії та сформуванню у них патріотичні почуття. У молодших класах учитель на уроці історії подавав загальний огляд подій, ознайомлював учнів з важливими фактами внутрішньої політичної історії, з політичним ладом держави тощо. З п'ятого по восьмий класи вчителі мали розвивати в учнів історичний спосіб мислення, розуміння причинного зв'язку явищ¹³⁵.

Вивчення української історії запроваджувалося з четвертого класу і навчали польською мовою, зокрема й у державних школах з українською мовою викладання.

Географія, як предмет навчання і виховання в народніх школах. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень-лютий-березень. С. 21–24.

¹²⁹ Франко І. Літературна мова і діалекти. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 37. С. 207; Біленький Я. Навчання української мови в середній школі. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 22–26.

¹³⁰ Проект програми навчання української мови в гімназіях з українською мовою навчання. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 43–55.

¹³¹ Велигорський І. Українознавство. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 14; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 251;

¹³² ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 2590. Арк. 61–62.

¹³³ Цегельська О. Наука історії в школі народній, як середник розвиваючий характер дитини. *Шлях навчання і виховання*. 1929. Р. 3. Ч. 6. Червень. С. 4–5.

¹³⁴ Терлецький О. Наука історії України в середніх школах з українською мовою навчання. *Українська школа*. 1930. Р. 15. Ч. 1. С. 6.

¹³⁵ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 244; Савшак Т. Історія як засіб виховального навчання в українських галицьких гімназіях від середини XIX ст. – до початку Другої світової війни в аспекті національно-мовної освіти. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2016. С. 447. URL: <http://nwed.ddpu.drohobych.net/article/view/104911> (дата звернення: 5.09.2017).

Водночас минуле українського народу вчителі подавали на підставі підручників зі спотвореним висвітленням історичних фактів, в яких, наприклад, Русь була частиною Польської держави, а Казимир Великий – визначний володар Русі¹³⁶. В окремих польських підручниках, зокрема Анатолія Левицького «Нарисі історії Польщі та об'єднаних з нею руських країв»¹³⁷, містилися відомості про руських князів, побут козаків, козацьку революцію під проводом Б. Хмельницького (було подано як повстання), гайдамаччину, українське національне відродження тощо, однак ця праця вирізнялася тенденційністю у висвітленні українського минулого¹³⁸. Короткі відомості про Володимира Великого, Ярослава Мудрого, українське козацтво містилися також в інших підручниках для гімназій¹³⁹.

В українських приватних гімназіях уже з першого класу школярі мали змогу вивчати українські народні перекази, легенди, оповідання про видатні події минулого. Навчання історії в цих гімназіях переважно розпочиналося за підручником Б. Барвінського «В справі підручника рідної історії для I класи середніх шкіл»¹⁴⁰. Член НТШ Роман Волчук у спогадах про навчання в Академічній гімназії у Львові писав, що хоча історії й навчали польською мовою, з акцентом на минуле Польщі на тлі найважливіших подій європейської історії, однак українську історію учні дізнавалися з книжок українських авторів, зокрема І. Крип'якевича, тож мали змогу критично порівнювати різні погляди на минуле¹⁴¹. Згадуючи про свої шкільні роки, випускниця гімназії «Рідної школи» Аля Каспрук писала, що «усі заходи в Рідній школі були спрямовані на вивчення історії України, Галицької славної землі, зосереджені на пробудженні генетичної пам'яті та формуванні особистості кожної дитини, на вихованні гордості за свою школу, мову, літературу, націю». Вона зазначала, що це були «осередки патріотизму, національного відродження»¹⁴².

Формуванню національної свідомості школярів сприяли також інші підручники, написані чи укладені українськими педагогами. З-поміж них варто згадати такі: «Руська читанка для вищих клас середніх шкіл» О. Барвінського (1870), «Руська читанка для нижчих клас середніх шкіл» Ю. Романчука і К. Лучаківського (1871), «Руська читанка для гімназій і учительських семінарій» О. Партицького (1886), «Писанка. Читанка для II класу» (1911), «Читанка для II класи» (1919) та «Букварева читанка» (1919) Б. Заклинського, «Перша читанка (Буквар) для народних шкіл» А. Крушельницького (1918) та ін., деякі з них перевидавали зі змінами та доповненнями¹⁴³. Як зазначав Б. Заклинський, метою читанок було «дати українській

¹³⁶Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 244.

¹³⁷Lewicki A. Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych. 5 wyd. Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912. 203 s.

¹³⁸Підручники до історії в наших гімназіях. *Українська школа*. 1930. Р. 15. Ч. 1. С. 11–12.

¹³⁹Gebert B., Gebertowa G. Opowiadania z dziejów monarchii austriacko-węgierskiej dla klasy trzeciej szkół średnich z 52 rycinami i 2 mapkami. Lwów, 1912. 138 s.; Gebert B., Gebertowa G. Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy pierwszej szkół średnich. 2 wyd., zmienione. Lwów, 1912. 147 s.

¹⁴⁰Барвінський Б. В справі підручника рідної історії для I класи середніх шкіл. Львів: Печатня оо. Василян, 1911. 80 с.

¹⁴¹Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. С. 45.

¹⁴²Каспрук А. Рідна школа ім. князя Льва – незабутній аромат євшан-зілля. С. 66.

¹⁴³Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 273–274.

дівторі національне виховання»¹⁴⁴. Ці підручники знайомили школярів з творами українських письменників, які пробуджували національну свідомість, а також подавали найважливіші відомості з минулого українського народу, зокрема, про Українську державу, рідний край, історію козаччини, національні свята, у деяких книгах було надруковано національний гімн. Загалом вони стали «початком перевиховання української молоді в національному дусі»¹⁴⁵. Однак у міжвоєнні роки не у всіх читанках зміст і мова відповідали тогочасним вимогам, зокрема підручники О. Барвінського та А. Крушельницького були непридатними через старий правопис, довоєнну мову, відсутність ілюстрацій тощо, тому гостро постала потреба в нових. З-поміж підручників, рекомендованих до вжитку МВіО в міжвоєнні роки, треба згадати такі: «Зірка: Буквар і перша читанка для шкіл» В. Полтавця, «Моя перша книжечка» І. Петрової та О. Рожанської, які містили багатий українознавчий та народознавчий матеріал про рідний край і стали втіленням національної ідеї. Історію українського народу школярі вивчали, зокрема, за підручниками Б. Барвінського «Оповідання з рідної історії» (1911), І. Крип'якевича «Коротка історія України для початкових шкіл» (1918) та «Огляд історії України: Repetitorium для вищих класів середніх шкіл та вчительських курсів» (1919), географію – за підручниками С. Рудницького «Коротка географія України: фізична географія» (1910) та «Україна – наш рідний край» (1917), Р. Заклинського «Опис рідного краю» (1913), катехизм – за Г. Врецьони «Народно-руський катехизм» (1894)¹⁴⁶. Ці підручники отримали схвальні відгуки в тогочасних учених та педагогів, оскільки наповнені національним змістом, вони плекали в дітей любов до рідного краю та виховували національно свідому молодь. Зокрема, громадський діяч Адріян Копистянський відзначив, що Б. Барвінський трактує українську історію як цілісність, а не як частину історії інших народів¹⁴⁷. В. Білецький позитивно відгукнувся про підручник С. Рудницького, який був наскрізь пронизаний національною ідеєю¹⁴⁸.

Однак у міжвоєнні роки з огляду на відсутність коштів, належного зацікавлення в оновленні шкільної літератури з боку держави, перешкоджання влади у виданні підручників, які б за формою та змістом відповідали втіленню української ідеї, невідповідність україномовних підручників міністерським програмам, непристосованість їх до потреб навчальних закладів і молоді, не всі школи з українською мовою навчання вдалося забезпечити україномовними підручниками¹⁴⁹. Педагоги були переконані, що українська молодь мала самостійно ознайомлюватися з героїчним минулим свого народу та літературними творами українських поетів і письменників. Саме самовиховання та самопізнання, яке передбачало вивчення власної історії, було, на думку вчителів, головною умовою

¹⁴⁴ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 66-з / п. 12. Арк. 83; Там само. Зак. 75 / п. 13. Арк. 1–21.

¹⁴⁵ Там само. Зак. 66-з / п. 12. Арк. 43–44, 62, 68–71, 77.

¹⁴⁶ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 281–289.

¹⁴⁷ Копистянський А. Новий підручник української історії для середніх шкіл (Критичні замітки). *Наша школа*. 1912. Р. 4. Кн. 2. С. 29.

¹⁴⁸ Білецький В. [Рец. на кн.]: С. Рудницького «Коротка географія України». *Наша школа*. Львів; Чернівці, 1911. Кн. 4. С. 62, 65.

¹⁴⁹ Біленький Я. Навчання української мови в середній школі. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 16–17; Федусевич М. За нові українські читанки для гімназій і ліцеїв. *Українська школа*. 1939. Р. 21. Ч. 4.1/6. С. 30–46.

успішного національного виховання¹⁵⁰. Зауважмо, що про важливість самостійного вивчення учнями, насамперед середніх шкіл, минулого рідного краю йшлося на Першому українському педагогічному конгресі, який відбувся 2–3 листопада 1935 р. у Львові. Учасники конгресу акцентували на тому, що самостійне вивчення учнями історії та географії України є педагогічною необхідністю для культурного розвитку українського народу¹⁵¹.

З метою поглиблення знань з того чи іншого предмета у кожній гімназії та ліцеї діяли різноманітні навчальні гуртки: історичний, краєзнавчий, літературний, філософський, географічний, природничий. При кожному навчальному закладі були виробничі майстерні, в яких гімназисти опановували ремесла. Випускники гімназій і ліцеїв «Рідної школи» мали обсяг знань, який давав їм змогу продовжувати навчання у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах¹⁵². Водночас, як зазначав у своїх спогадах інженер зі села Рай Бережанського повіту Осип Баран, гімназисти-українці, попри заборону з боку місцевої влади, долучалися до просвітницької діяльності в рідних селах і виконували «велику і непроминальну національну роботу», що значно підносило патріотичний рівень цих населених пунктів¹⁵³. Українські приватні гімназії виховували майбутнє покоління освіченої національної інтелігенції, якої так потребував український народ. Адже в міжвоєнні роки українська інтелігенція складала близько 1 % (15 тис. осіб) усього працюючого західноукраїнського населення, а серед поляків цей показник дорівнював 5 %¹⁵⁴.

Влада переслідувала як учителів, так і учнів тих приватних навчальних закладів «Рідної школи», де акцентували на вивченні українознавчих предметів. Владні структури наполягали на викладанні дітям історії польською мовою, що суперечило закону, який передбачав запровадження вивчення історії польською мовою із чотирикласних шкіл, а не, наприклад, у двокласних. Також були випадки конфіскації засобів наочності, як-от фізичні карти українських земель тощо¹⁵⁵. Ще у 1923 р. куратор С. Собінський зобов'язав директорів приватних і державних українських гімназій та учительських семінарій вилучити зі шкільних бібліотек усі книжки, просякнуті громадським радикалізмом або ті, які пропагували гасла національної ненависті та ворожості до Польської держави, а також усі малюнки, фотографії, карти, які ображали гідність поляків і Польщі¹⁵⁶. Зауважмо, що у школах всіх рівнів і учительських семінаріях дозволяли використовувати книжки, схвалені комісією з рецензування, перелік яких оприлюднювався в урядових часописах.

¹⁵⁰ Кузьмів Я. Напрявні національного виховання. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Тов-ва «Рідна школа», 1938. С. 194.

¹⁵¹ Резолюції і постанови Українського Педагогічного Конгресу. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Тов-ва «Рідна школа», 1938. С. 238.

¹⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 862. Арк. 2–35; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 115, 118, 122; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 89–101.

¹⁵³ Баран О. Село Рай. *Бережаничина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 327.

¹⁵⁴ Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині... С. 30.

¹⁵⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 195.

¹⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 17.

Водночас у цих рекомендованих комісією книжках нерідко принижувалася гідність українців, спотворювалося історичне минуле¹⁵⁷.

Значну критику в членів «Рідної школи» викликало проведення шкільної реформи 1932 р. Вони організовували численні збори та анкети, які мали переконати батьків віддавати дітей не в державні школи з польською мовою викладання, а в українські приватні школи. Цю акцію проводили під гаслом підтримки «Рідної школи», яка переживала складне фінансове становище. Зокрема, це питання порушували учасники з'їзду «Рідної школи», який відбувся 16 травня 1932 р. у Львові за участю 200 делегатів під керівництвом голови товариства І. Кокорудза. На цьому зібранні обговорювали умови, в яких опинилося українське приватне шкільництво після проведення освітньої реформи. У прийнятій резолюції були такі вимоги: скасування шкільного закону від 31 липня 1924 р., який передбачав денационалізацію українців, що перешкоджало молоді здобувати освіту рідною мовою; забезпечення такого змісту навчання та виховання (навчальних програм, шкільних підручників, виховної системи), щоб українські державні та приватні школи всіх типів відповідали народним, культурним і суспільним потребам українського народу та ґрунтувалися на джерелах його культури та традиції; відновлення впливу українських культурно-освітніх, громадських і виховних установ на провадження дошкільного та позашкільного виховання та освіти; виконання закону про український університет; переведення керівництва українських шкіл в українські руки, а українську молодь мали навчати вчителі-українці. Учасники з'їзду звернулися до всіх культурно-освітніх, громадських організацій і до українського суспільства загалом із закликом об'єднатися навколо вимог за українську школу всіх типів і національний характер шкіл. Вони закликали українців до розбудови приватних шкіл, установ дошкільного та позашкільного виховання, а також боротьби з неписьменністю, тому що лише це могло сприяти формуванню в молоді національної свідомості¹⁵⁸.

Після реформи 1932 р. «Рідна школа» почала укладати нові навчальні програми, оскільки в міжвоєнні роки міністерських обов'язкових навчальних програм з української мови так і не було розроблено. Вивчення української мови відбувалося за програмою 1912 р., в яку періодично вносили зміни. Тому вчителі фактично навчали української мови за зразком програми з польської мови¹⁵⁹. У тогочасних українських періодичних виданнях зазначено, що вивчення української мови провадили без навчальних програм як у школах різних типів, так і в педагогічних ліцеях. Оскільки навчання української мови в педагогічних ліцеях відбувалося формально і за підручниками, які не відповідали міністерським вимогам за формою та змістом, то майбутні вчителі не володіли на належному рівні літературною українською мовою¹⁶⁰. У 1935 р. початкові школи товариства отримали нові навчальні програми, згідно з якими на вивчення історії та географії відводили не менше 1 год на тиждень. Факти та події з історії України укладачі пропонували вивчати паралельно з всесвітньою історією, а також ознайомлювати учнів з історичним

¹⁵⁷ ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 3.

¹⁵⁸ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. S. 5, 31.

¹⁵⁹ Біленький Я. Навчання української мови в середній школі. С. 16–18.

¹⁶⁰ Наука української мови в народніх школах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 16. 1 листопада. С. 175, 223.

минулим тих українців, які проживають на теренах інших держав. Історію школярів мали вивчати на підставі історичної літератури¹⁶¹.

Пробудженню в школярів національної гідності сприяли також численні культурно-освітні заходи, відзначення пам'ятних подій з історії українського народу, ювілеїв видатних українців, зокрема Т. Шевченка, І. Франка та М. Шашкевича тощо¹⁶². Водночас учні брали участь у відзначенні польських національних і державних свят, зокрема, у жалобному богослужінні на вшануванні пам'яті Президента Г. Нарutowича, святкуванні іменин Президента І. Мосціцького, маршала Ю. Пілсудського, Дня Конституції тощо¹⁶³. Колишній учень приватної початкової школи ім. Шашкевича в Станиславові Орест Корчак-Городиський у спогадах писав, що «вчителі старалися прищепити нам правдиву любов до України, дати потрібне знання, не забуваючи також освідомлювати нас у тому, що ми, на жаль, живемо в чужій, наскрізь ворожій нам державі»¹⁶⁴. Польська влада намагалася всіляко обмежити навчання учнів навіть у цих нечисленних приватних школах, стежила, щоб там навчали польської мови, польської історії. Урядовці вважали, що навіть у приватних школах учитель мав виховувати свідомих громадян Польщі, не зважаючи на те, якої вони національності¹⁶⁵. На противагу бажанням органів влади насадити в українських приватних середніх навчальних закладах «польський національний дух» у гімназіях «Рідної школи», як згадувала випускниця однієї з них Стефанія Юсько, завдяки сумлінному ставленню педагогів до своїх обов'язків, гармонійному естетичному, релігійному, культурному, громадському вихованню, національній спрямованості навчального процесу вдавалося формувати в учнів патріотизм і національну свідомість¹⁶⁶.

У місцевостях, де влада заборонила державні школи з українською мовою навчання, при гуртках «Рідної школи» діяли «збірні лекції» (по 9 дітей у групах), що спиралися на програму державної школи. У 1934/35 н. р. товариство організувало 13 таких лекцій зі 118 слухачами¹⁶⁷. Польські урядники не лише не надавали «збірним лекціям» офіційного статусу школи, а й переслідували учнів, накладали штрафи на батьків школярів у розмірі 10 зл., а вчителів арештовували на 10 днів чи відпускали під заставу в розмірі 100 зл., конфісковували книжки з учнівських та вчительських

¹⁶¹ ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 48–49.

¹⁶² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 210; ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 862. Арк. 7; APP. Zesp. 1084. Sygn. 28. K. 1.

¹⁶³ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 862. Арк. 7.

¹⁶⁴ Корчак-Городиський О. Народна школа ім. Маркіяна Шашкевича в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. Т. 2. С. 82.

¹⁶⁵ Програмово-устройевий курс для вчителів приватних шкіл із українською мовою навчання. *Методика і шкільна практика*. 1933. Кн. 4. С. 233–234.

¹⁶⁶ Юсько С. Приватна дівоча гімназія УПТ «Рідна школа» імені Іллі та Іванни Кокорудзів. *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників»* / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1999. С. 93.

¹⁶⁷ ААН. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 35; Герцюк Д. Товариство «Рідна школа» і розвиток української початкової освіти в Галичині. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах* / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 69.

бібліотек, карти, портрети Т. Шевченка тощо¹⁶⁸. Через тиск шкільної чи адміністративної влади частина «збірних лекцій» була закрита, а ті, які продовжили діяти, часто перетворювалися на приватні початкові школи товариства, що потребували значного фінансування. Неодноразово в українській пресі наголошували на необхідності матеріально підтримати товариство, яке, за твердженням українських діячів, заповнювало прогалини у сфері національного виховання в умовах зростання національної свідомості українців та їх прагнення розбудувати національну культуру¹⁶⁹.

«Рідна школа» також організовувала т. зв. гуртки доросту – виховні інституції для молоді віком від 14 до 24 років, яка не мала змоги продовжити навчання після закінчення початкової школи. У 1936 р. у 873 таких осередках гуртувалося 6188 юнаків і дівчат. Для забезпечення в цих гуртках належного рівня виховної роботи Головна управа товариства створила комісію позашкільної освіти, запросивши до неї компетентних громадських діячів. Серед завдань, які постали перед ними, були «всесторонній фізичний і духовний розвиток молоді, плекання в неї особистих і громадських чеснот, поглиблення фахових знань». Доріст сприяв удосконаленню шкільної та домашньої освіти українців, а також опікувався навчанням неграмотних¹⁷⁰. «Рідна школа» також засновувала курси для підготовки активістів до організаційної та практичної роботи у гуртках доросту, заняття тривали 10 днів¹⁷¹. Часто місцева влада ліквідувала гуртки доросту, мотивуючи це невідповідністю їх діяльності статутів «Рідної школи» чи законом про товариства. За таких умов члени цих гуртків активно долучалися до створення при читальнях «Просвіти» «гуртків самоосвіти», які також сприяли піднесенню рівня знань українців¹⁷².

Захищаючи права рідної мови в освітній сфері, «Рідна школа» спільно з «Просвітою» та українськими політичними партіями національно-демократичного спрямування долучилася до організації та проведення акцій шкільного плебісциту в Галичині, а також подібних шкільних акцій на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Управитель шкіл «Рідної школи» в Дрогобичі Степан Гаврищук писав, що хоч з «плебісцитової акції було мало конкретної користі, а все таки треба визнати, що вона розбудила в народі почуття свідомості своїх прав і завзяття тих прав домагатися та їх обороняти»¹⁷³. У 1938 р. громадський діяч І. Герасимович видав брошуру «Як переводити шкільний плебісцит за українською мовою навчання», в якій покроково роз'яснив українцям, як домагатися збереження шкіл з українською мовою навчання та запобігати їхньому перетворенню на утраквістичні чи з польською мовою навчання¹⁷⁴. Зауважмо, що плебісцитові акції у Люблінському воєводстві провадило товариство «Рідна хата», яке в 1926–1927 рр. мало близько 50 філій. Під час цих акцій, зібравши необхідну кількість голосів, українці вимагали реорганізації утраквістичних шкіл у навчальні заклади з українською мовою

¹⁶⁸ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 197–203.

¹⁶⁹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 91; Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931. С. 133.

¹⁷⁰ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 77; Калинович В. Доріст Рідної Школи при праці. *Рідна школа*. 1936. Ч. 19. 1 жовтня. С. 271–273; Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 110–112; Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні... С. 9.

¹⁷¹ ЦДІАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 1–2; Там само. Спр. 6389. Арк. 12.

¹⁷² AAN. Zesp. 1180. Sygn. 32. K. 7–8.

¹⁷³ Гаврищук С. «Рідна школа» в Дрогобичі. С. 467.

¹⁷⁴ Герасимович І. Як переводити шкільний плебісцит за українською мовою навчання. Львів: Наше Слово, 1939. 48 с.

викладання. Відповідно до рапортів відділу у справах національностей при МВС, боротьба за національне шкільництво найбільше проявилася в деяких повітах Станиславівського воєводства, де навіть бойкотували утраквістичні державні школи, державні освітні курси тощо¹⁷⁵.

Акції шкільного плебісциту відбувалися насамперед у тих місцевостях, де не було українських державних шкіл. Створювали місцеві плебісцитові комітети, покликані інформувати батьків про правові постанови та умови проведення плебісцитів, поширювати шкільні декларації, надавати батькам та опікунам правову допомогу тощо. Члени «Просвіти» та «Рідної школи» агітували населення за внесення декларацій за українську мову навчання, надсилали на місця відповідні декларації¹⁷⁶. У 1937 р. «Рідна школа» видала роз'яснення щодо проведення шкільного плебісциту. У цьому документі акцентовано на тому, що будь-які обмеження чи перешкоджання проведенню плебісцитної акції суперечать чинному законодавству, наведено зразки скарг та оскарження рішень нижчих адміністративних інстанцій і рекомендовано у разі виникнення будь-яких перешкод надсилати відповідні депеші до МВС. Завдяки подібним акціям членам товариства вдалося запобігти утраквізації чималої кількості навчальних закладів¹⁷⁷. Як наслідок, українці подали 188 відповідних скарг до МВС, з яких 87 надійшло з Львівського воєводства, 56 – зі Станиславівського, 42 – з Тернопільського, 2 – з Волинського, 1 – з Краківського. Однак більшість скарг надійшли із тих населених пунктів, в яких не було передбачено проведення шкільного плебісциту¹⁷⁸.

Належну увагу «Рідна школа» приділяла правовому захисту українських педагогів та підвищенню їхньої кваліфікації. Головна управа товариства організовувала курси для вчителів, на яких слухачів ознайомлювали з науковими й навчально-виховними проблемами. Зокрема на курсах, які відбулися 1933 р. у Львові, О. Терлецький читав лекції на історичну тематику («В чім лежить засаднича відмінність історії України від історії Московщини», «Причини наших давніх та новіших політичних катастроф», «Українська історіографія»)¹⁷⁹.

Значну увагу «Рідна школа» приділила створенню та розвитку мережі бібліотек, які, використовуючи книгу як основний засіб формування національної свідомості українців, сприяли вихованню національно свідомих громадян¹⁸⁰. На важливості відкриття українських бібліотек наголошував М. Галушинський, який писав, що не лише загальна маса українців, а й інтелігенція не цікавиться національними книжками, натомість остання надає перевагу польськомовній літературі.

¹⁷⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 15; Ibidem. Sygn. 1021 dopływy. K. 18.

¹⁷⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621 Арк. 20; Інструкція про шкільний плебісцит. *Мета*. 1937. Ч. 44 (341). 14 листопада.

¹⁷⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 6; APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 138. K. 991–993; Потоха О. Б. Роль УНДО в діяльності Західноукраїнських педагогічних товариств... С. 156.

¹⁷⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 28.

¹⁷⁹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68730. K. 1–2; Педагогічний курс українського народного вчителства «Рідної школи» у Львові. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень–лютий–березень. С. 60–61; Ігнатенко Н. Система підвищення кваліфікації вчителів у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. 2014. Вип. 13. С. 311–312.

¹⁸⁰ Плитус О. Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» в Галичині в 1924–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2010. Вип. 5. С. 116–121.

Згодом це могло призвести до того, що українська молодь «не відчуватиме потреби української книжки, бо жажду читання заспокоїть їй чужа книжка... Польська книжка повинна бути в публічних бібліотеках і випозичальнях, українська в кожному домі. Таке правило відповідає народній гідності і почуттю народної честі»¹⁸¹. Зауважмо, що чимало політичних та громадських діячів звинувачували українську інтелігенцію у відсутності патріотизму, оскільки частина з них віддавала своїх дітей у польськомовні школи, а не в українські¹⁸².

Члени «Рідної школи» зосередилися на розвитку бібліотек насамперед у приватних навчальних закладах, які здебільшого укомплектовували дитячою та популярною літературою, переважно виданнями «Просвіти» та видавництва «Рідна школа». Деякий час у видавництві товариства працював Б. Заклинський, який дбав за збереження належного рівня друкованої продукції¹⁸³. Водночас члени «Рідної школи» приділяли увагу й розвитку громадських бібліотек при повітових союзах і кружках. Як зазначав О. Плитус, усього в структурі «Рідної школи» (без навчальних закладів) було 653 бібліотеки з фондом у 80 тис. примірників, де переважала дитяча і педагогічна література. Лише за 1937–1938 рр. їх відвідали 17097 читачів. Члени товариства розвивали також бібліотеки для учителів, значна частина з яких, окрім педагогічної діяльності, провадила активну культурно-просвітницьку роботу. «Рідна школа» намагалася укомплектувати літературою ці бібліотеки, оскільки в умовах відсутності власної держави та колонізаційного впливу, саме книга, яка формує характер людини, розширює її світогляд, кристалізує її ідеали, мала стати головним засобом формування національної свідомості українців¹⁸⁴. Як зазначала дослідниця М. Надрага, для забезпечення читальень «Рідної школи» просвітницькою літературою Головний відділ у 20–30-х роках почав організовувати т. зв. пересувні бібліотеки, задля чого передбачали закупити сто комплектів науково-популярної та наукової літератури (50 книг у кожному). Передусім це твори української літератури, історичні праці, переклади тощо. Відсутність достатньої кількості коштів для укомплектування пересувних бібліотек ускладнювала роботу, однак кількість таких бібліотек з кожним роком збільшувалася. Так, у 1925–1926 рр. діяло до 32 (1668 книг), а їх послугами скористалося близько 10 тис. осіб¹⁸⁵.

На піднесення української господарської культури краю, зміцнення добробуту селян, формування національної свідомості українців була спрямована діяльність приватних закладів професійної освіти (державної системи фахової підготовки українців не було), підтримуваних зусиллями національних культурно-освітніх товариств, зокрема «Просвітою» та «Рідною школою», а також економічних, громадських організацій, спілок та об'єднань. Розширення мережі україномовних фахових шкіл мало сприяти формуванню освіченої верстви українських промисловців, підприємців, технічних працівників, ремісників, господарів, конкурентоспроможних на ринку праці, вихованню національно свідомої української інтелігенції, яка згодом долучилася б до культурно-освітньої й економічної діяльності на користь

¹⁸¹ Галущинський М. Книжка й українське громадянство. *Літературно-науковий вістник*. 1922. Р. 21. Т. 78. Кн. 7. С. 79.

¹⁸² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15 Арк. 24.

¹⁸³ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 54-в / п. 11. Арк. 1–2.

¹⁸⁴ Плитус О. Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» в Галичині... С. 119–120.

¹⁸⁵ Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр... С. 82–83.

самостійної Української держави¹⁸⁶. Учений Юліан Павликовський вважав, що зміст фахового навчання має полягати у тому, щоб, з одного боку, забезпечити відповідний рівень загальної освіти, яка є запорукою виховання громадянина з високим загальноосвітнім і культурним рівнем, а з іншого – надання належного обсягу фахових знань певної спеціалізації¹⁸⁷. Громадський діяч Д. Коренець та Ю. Павликовський були переконані, що у фахових школах акцент треба робити на загальноосвітніх предметах, а сам зміст освіти, форми й методи навчання пристосувати до потреб українського суспільного життя¹⁸⁸. Розвиток фахового шкільництва зумовлювався як потребою українства у всебічно освічених фахівцях, так і соціально-економічною політикою влади, яка зробила працю за фахом у державних польських структурах для українців малодоступною¹⁸⁹.

Польська влада всіляко перешкоджала українській молоді у здобутті професійної освіти: не забезпечувала належного державного фінансування українських сільськогосподарських шкіл, кожна спробу створення нового такого закладу сприймала «як політичну та протидержавну акцію», обмежувала прийом учнів української національності до таких самих польських навчальних закладів. Загалом у польськомовних державних фахових школах навчалось від 4 % (Електрична гімназія) до 27–29 % (Школа ремісничо-будівельних майстрів) українських дітей. Наприклад, у 1938/39 н. р. у Державній технічній школі з 712 учнів поляки становили 82,3 %, українці – 8,8 %, євреї – 7,3 %, представники інших національностей – 1,5 %¹⁹⁰.

Не отримавши підтримки від держави, українські громадські організації перебрали на себе створення і фінансування національних сільськогосподарських шкіл. Так, у 1933 р. «Сільський господар» витратив на розвиток шкільництва 157553 зл.¹⁹¹ У 1936 р. він спільно з приватною Рільничою чоловічою школою «Просвіти» в Милованні та приватними коєдукаційними сільськогосподарськими курсами в Шибалині долучився до організації курсів для передовиків II ступеня Хліборобського вишколу молоді тощо¹⁹². Визначивши одним зі своїх основних завдань допомогу молоді в здобутті фахової освіти, «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», «Труд», «Зоря», Ревізійний союз кооперативів, Українське

¹⁸⁶ Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини... С. 11–12; Ковальчук О. Д. Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кін. XIX – перша пол. XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. С. 10; Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад... С. 121.

¹⁸⁷ Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття) С. 21. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_42/5.pdf (дата звернення: 23.01.2017).

¹⁸⁸ Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад... С. 121.

¹⁸⁹ Зуляк І. Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. С. 14–15.

¹⁹⁰ Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки XX століття). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 191.

¹⁹¹ ЦДДАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 504. Арк. 19.

¹⁹² ЦДДАЛ України. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 4; Палилюлько О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільськогосподарських знань в Галичині. С. 14–15.

технічне товариство у Львові, зосередилися на розбудові широкої мережі приватного сільськогосподарського шкільництва, сприяли економічному розвитку українського села. Задля цього при товариствах було створено дорадчий орган – Центральну комісію з фахового шкільництва, яка мала координувати діяльність національних організацій із розвитку української фахової освіти, добір учительських кадрів, навчальний процес¹⁹³. У міжвоєнні роки в Галичині діяло 14 фахових шкіл і курсів. У 1936/37 н. р. загалом у фахових школах навчалося 1339 учнів, з них у семи фахових школах «Рідної школи» було 944 слухачі, а в інших – 395 учнів¹⁹⁴.

За сприяння українських товариств у 1921–1926 рр. діяв агрономічно-лісовий факультет Львівської високої технічної школи, створеної на базі Вищих технічних курсів і технічного факультету при Українському таємному університеті у Львові. Навчання за планами аграрно-лісового факультету Львівської політехніки тривало два роки та завершувалося отриманням свідоцтва, що давало змогу продовжити студії в закордонних вищих навчальних закладах, зокрема в Українській господарській академії у Подєбрадах. Одним із завдань академії була підготовка висококваліфікованих спеціалістів, національно свідомих українців, які, повернувшись на етнічні українські терени, долучилися б до відбудови національно-державного й суспільно-громадського життя. Влада всіляко перешкоджала спробам українців легалізувати Львівську високу технічну школу, врешті-решт 1926 р. вона припинила свою діяльність¹⁹⁵.

Українські культурно-освітні товариства, не зважаючи на урядові заборони, допомагали українській молоді виїхати на навчання за кордон, зокрема в ЧСР, де діяло декілька вищих навчальних закладів, серед них Українська аграрна академія й Український технічно-господарський інститут у Подєбрадах, а також навчальні заклади у Вільно, Кракові, Гданську.

Від початку своєї діяльності «Просвіта» убачала шлях виходу українського селянства з важкого економічного становища у заснуванні рільничих шкіл. Саме тому на загальних зборах товариства від 25 грудня 1925 р. ухвалили рішення про розвиток сільськогосподарської фахової освіти. Зауважмо, що на той час «Просвіта» утримувала українську жіночу школу домашнього господарства в селі Угерці Винявській, торговельну школу у Львові, господарсько-садівничу школу в Милованні та ще кілька подібних закладів¹⁹⁶. Школу домашнього господарства в селі Угерці Винявській на Самбірщині відкрили 1912 р. для виховання патріотично свідомого та фахового українського жіноцтва. До закладу приймали дівчат віком від 16 років, які мали закінчену початкову школу¹⁹⁷. Торговельна школа у Львові діяла з 1911 р. У ній викладали як загальноосвітні предмети (українська, польська та німецька мови, релігія, письмо

¹⁹³ Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини... С. 49.

¹⁹⁴ Пасіцька О. Львів і львів'яни... С. 149, 151.

¹⁹⁵ Палилюк О. Впровадження сільськогосподарських знань кооперативними організаціями Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 1. С. 107–108.

¹⁹⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 11; Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні в міжвоєнний період – важливий чинник поступу української кооперації. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 78.

¹⁹⁷ Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття). С. 24.

тощо), так і фахові, зокрема, бухгалтерію з елементами банківської справи, фінансову кореспонденцію, товарознавство, економічну географію¹⁹⁸. У 1925 р. за ухвалою Головного виділу «Просвіти» школа перейшла під управу «Рідної школи», зберігши назву «Торговельна школа «Просвіти» у Львові». Завдяки зусиллям Д. Коренця 1926 р. навчальний заклад із дворічного був реорганізований у середній із трирічним терміном навчання. До структури школи входили трирічна торговельна школа з підготовки фахівців кооперативної справи; купецька гімназія; однорічні школи торговельного виховання I–II ступенів, однорічний торговельний курс для випускників середніх шкіл; однорічний вищий кооперативний курс для тих, хто не мав відповідної освіти та працював у кооперативних установах. У 1935/36 н. р. у цій школі навчалося 120 учнів (70 хлопців і 50 дівчат), а на однорічному курсі було 87 слухачів. При школі також діяли платні курси стенографії, англійської та французької мов¹⁹⁹.

У 1937/38 н. р. торговельну школу реформовано, на її базі відкрито приватну купецьку гімназію «Рідної школи». Ця реорганізація була пов'язана з реформою загальної та професійної освіти 1932 р., яка передбачала створення різних типів фахових шкіл із різним терміном навчання, умовами зарахування і правами. Дво- і трирічні середні професійні школи реорганізовували у фахові гімназії з чотирирічним терміном навчання. У 1938/39 н. р. у купецькій гімназії здобували фахову освіту 265 юнаків і дівчат. Попри високу плату за навчання (250 зл. на рік), майже 35 % учнів були вихідцями з селянських родин²⁰⁰.

У 1922/23 н. р. з дозволу Міністерства рільництва і державних дібр відновила роботу фахова школа в Милованні на Станиславщині, заснована ще 1909 р. Міністерство у своєму дозволі зазначило, що товариство «Просвіта» має право відкрити навчальний заклад за умови, що школа стане виразником польських інтересів і дбає про розвиток рільництва, не пропагуватиме у навчальному процесі політичної ідеології, у навчальній програмі будуть такі предмети, як історія, мова та географія (з викладанням польською мовою), а статут школи буде узгоджений зі статутом польських рільничих народних шкіл²⁰¹. До 1930 р. заклад діяв у формі окремих господарських курсів, а з 1930 р. його реорганізовано в однорічну господарсько-садівничу школу з українською мовою навчання. Просвітяни всіляко заохочували українців віддавати своїх дітей на навчання в цю школу, стверджуючи, що вона зможе діяти лише тоді, коли в ній буде навчатися достатня кількість учнів, щонайменше 40. Зокрема, у 1933 р. тут навчалося 42 учні²⁰². Навчання було безплатним, школярі оплачували тільки харчування та проживання в інтернаті. До навчального закладу приймали хлопців віком від 15 до 24 років із закінченою початковою освітою²⁰³. Поряд

¹⁹⁸Торговельно-кооперативна школа у Львові. *Діло*. 1933. Ч. 147. 10 червня; Палилюк О. Впровадження сільськогосподарських знань кооперативними організаціями... С. 107.

¹⁹⁹Добрянський Б. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа»... С. 109–110; Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття). С. 24–25.

²⁰⁰Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття). С. 24–25.

²⁰¹Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні... С. 79.

²⁰²ЦДДАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 1795. Арк. 19; Там само. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 1.

²⁰³Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття). С. 24; Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини... С. 54.

із фаховими дисциплінами вивчали українську мову та літературу, історію України, географію та інші предмети. Кваліфіковані вчителі прагнули дати учням належну фахову підготовку і водночас виховати з юнаків патріотів, свідомих громадян, які б у майбутньому могли долучитися як до піднесення господарства краю, так і до організації культурно-освітніх установ у селах²⁰⁴. Однак фінансове становище школи було хитким. Попри те що з 1929 р. школа отримувала державні субсидії (80 тис. зл.), дотації від «Просвіти» (щорічно по 90 тис. зл.), а «Сільський господар» на її потреби спрямував 900 зл., на 5 жовтня 1933 р. її загальний борг становив близько 100 тис. зл., тож школа продовжувала функціонувати лише завдяки клопотанням відомих громадських діячів²⁰⁵.

З метою піднесення загального рівня освіти та професійної кваліфікації українського селянства «Просвіта» також провадила короткотермінові сільськогосподарські курси. На курси приймали осіб віком від 16 до 35 років, які закінчили початкову школу. Вартість навчання – від 100 до 180 зл. Власні безоплатні курси провадили також читальні «Просвіти». Так, зокрема, читальня села Вікно Тернопільського воєводства за участі місцевого пароха о. Романа Зарицького з 26 травня по 3 червня 1928 р. організувала ветеринарно-годівельний курс «Сільського господаря»²⁰⁶. Дослідник І. Зуляк зауважив, що фахові школи та курси «Просвіти» не лише готували фахівців для потреб сільського господарства й української кооперації, а й були визначальним чинником формування національної свідомості й суспільної організованості громадсько-культурних сил Галичини²⁰⁷.

До розвитку приватного фахового шкільництва долучилася також «Рідна школа», яка поставила собі за мету поширювати професійну освіту серед українського населення за допомогою фахових шкіл, курсів, бібліотек, підтримки домашнього промислу тощо. Одним із напрямів діяльності товариства в царині економічного виховання молоді було відкриття учнівських кооперативів і запровадження теоретичного курсу з кооперації. Загалом у 30-х роках «Рідна школа» утримувала купецькі гімназії у Львові та Станиславові, однорічну торговельну школу вищого ступеня та кооперативну школу в Яворові, восьмимісячний торговельний кооперативний курс, адміністративно-торговельну школу у Львові, сільськогосподарську школу поблизу Бережан, ще п'ять фахово-доповнювальних шкіл, з яких дві – у Львові, та по одній – у Тернополі, Станиславові, Перемишлі. Зокрема, у 1927–1934 рр. у Перемишлі діяла приватна професійна школа ім. Б. Грінченка для дівчат, директором якої була очільниця перемишльської філії «Союзу українок» Ольга Ціпановська²⁰⁸. Педагоги провадили різноманітні культурно-освітні заходи, відзначали пам'ятні дати та ювілеї, зокрема вшановували Т. Шевченка, на яких учні декламували вірші, ставили театральні вистави, а також співали народних пісень,

²⁰⁴ Добрянський Б. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа»... С. 107–108; Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні... С. 81–82.

²⁰⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 1795. Арк. 1; Там само. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1.

²⁰⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 doręczy. K. 18; Дописи. Грималівщина. (Ветеринарно-годівельний курс «Сільського Господаря» у Вікні). *Діло*. 1928. Ч. 135. 20 червня; Sytnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo...* S. 70.

²⁰⁷ Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні... С. 84.

²⁰⁸ Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931. С. 135–137; Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 99.

що сприяли пробудженню національної свідомості²⁰⁹. На 1938/39 н. р. товариство мало 3 фахові гімназії та 1 фаховий ліцей, а також різноманітні курси та фахово-доповнювальні школи²¹⁰.

У 1938 р. відбувся Перший педагогічний з'їзд «Рідної школи», на якому прийнято резолюцію про те, що розвиток професійного шкільництва є необхідною умовою піднесення культурно-освітнього і господарського рівня українського села та селянства як основи нації. На з'їзді акцентовано на потребі створення спеціального фахового вищого навчального закладу, який став би осередком української агрономічної й економічної науки. Однак у міжвоєнні роки через спротив з боку влади та відсутність фінансування такий навчальний заклад так і не був створений²¹¹.

Вагомий внесок у поширення фахової освіти, збереження рідної мови, традицій і культури у міжвоєнні роки зробила організація «Союз українок», заснована 1917 р. на базі «Жіночої громади» (1908–1917). У різні роки товариство очолювали Юлія Кордубова, Марія Федак-Гриневичева, Олена Чайковська-Бемкова, Іванна Загаєвичева, Софія Коковська²¹². «Союз українок» зосередився на суспільній активізації жінок, піднесенні їхнього освітнього та фахового рівня, залученні жіноцтва до культурно-освітньої та харитативно-доброчинної діяльності. Програмно-ідеологічними засадами організації були національно-державницька ідея та ідея суспільної рівноправності жінок. Філії союзу діяли у містах і містечках (у Перемишлі, Бережанах, Копичинцях, Тереховлі, Косові, Снятині, Бучачі, Бурштині, Рогатині, Сокалі, Краковці, Сколе, Яворові, Тернополі); діяли гуртки по селах краю. У міжвоєнні роки «Союз українок» об'єднував близько 100 тис. членів. Основними напрямками діяльності організації були організаційний, культурно-просвітний, господарсько-економічний. При товаристві діяло чотири секції: релігійно-гуманітарна, просвітньо-шкільна, робітничо-промислова, господарсько-торговельна. Члени союзу долучалися до боротьби з неписьменністю серед українців, яку вважали однією «з головних причин культурної відсталості, господарської нужди і політичної неволі українського народу»²¹³. Організація підтримувала тісні відносини з міжнародними жіночими товариствами, залучалася їхньою підтримкою у боротьбі з протиправними діями польської влади щодо українського населення, зокрема «пацифікації» 1930 р., нищенні українського шкільництва тощо²¹⁴. Спільно з українськими товариствами «Союз українок» відкривав жіночі фахово-доповнювальні школи, а також різноманітні курси, організовував наукові відчити, бібліотеки, читальні, театральні вистави, концерти, вечорниці тощо²¹⁵. Зокрема у 1937 р. отримала свій статут перемишльська приватна однорічна жіноча кравецько-білизнярська школа філії «Союзу українок»²¹⁶.

²⁰⁹ APP. Zesp. 1084. Sygn. 28. K. 1.

²¹⁰ Курляк І. Діяльність загальноосвітніх гімназій... С. 85.

²¹¹ Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини... С. 54.

²¹² Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 116.

²¹³ ЦДІАЛ України. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3; Там само. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6370. Арк. 27.

²¹⁴ Федак-Шепарович О. У Союзі Українок (Константина Малицька – якою я її пам'ятаю). С. 107.

²¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 319. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3; Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 140–142.

²¹⁶ APP. Zesp. 395. Sygn. 16. K. 1.

До створення навчальних закладів, в яких українська молодь могла б отримати фахову освіту в галузі сільського господарства та національне виховання, активно долучився «Сільський господар», який відновив діяльність у листопаді 1919 р. У 1937/38 н. р. при товаристві діяло 12 професійних секцій, 61 філія, 1802 осередки; на правах членства «Сільський господар» об'єднав 2216 кооперативів²¹⁷. Серед завдань товариства, відповідно до статуту, було об'єднання селян для захисту їх станових інтересів, піднесення економіки, добробуту і культури, розвитку сільськогосподарської науки та освіти, а також розвиток сільськогосподарського шкільництва. Товариство поділялося на три секції: науково-дослідну, статистичну та організаційну²¹⁸. «Сільський господар» заснував власні освітні осередки, зокрема садівничо-господарську школу ім. Т. Шевченка у Скнилові поблизу Львова, в Окшові біля Холма, а також сільськогосподарські курси в Янчині Перемишлянського повіту (за період з 6 листопада по 31 грудня 1935 р. їх прослухали 25 слухачів), інструкторські курси в Тернополі, курси господинських інструкторок у Львові тощо, спрямовані на піднесення фахового та культурного рівня українського селянства²¹⁹.

Завдяки тісній співпраці членів «Сільського господаря» з «Просвітою» у селі Шибалин, поблизу Бережан, у 1932–1939 рр. діяла однорічна сільськогосподарська жіноча школа. За час існування школи її закінчило 160 учениць з усієї Західної України, зокрема з Холмщини, Волині, Лемківщини, Поділля²²⁰. «Сільський господар» також долучався до організації благодійних стипендіальних фондів для навчання дітей із селянських родин за кордоном, неодноразово провадив обмін слухачів курсів із сільськогосподарськими школами в Німеччині та ЧСР. Так, 1937 р. при товаристві під патронатом митрополита А. Шептицького було створено Комітет допомоги для економічних студій за кордоном із внесками від Ревізійного союзу українських кооперативів, «Маслосоюзу», «Центросоюзу»²²¹.

Загалом фахові школи, сільськогосподарські курси, стипендіальні фонди не лише створили умови для піднесення господарської культури, професійної освіти, а й сприяли вихованню національно свідомих, всебічно розвинених громадян²²².

Українські культурно-освітні товариства усвідомлювали, що виховати національно свідоме населення можуть лише кваліфіковані національні педагогічні кадри. Нерідко в школах українських учнів навчали вчителі-поляки, провідники офіційної польської політики денационалізації, які плекали в дітей почуття відданості Польській державі, що нівелювало саме поняття національного виховання²²³. Педагог Б. Заклинський 1914 р. у статті «Національне виховання дітей» зазначав, що виховати національно свідомих громадян зможе лише той учитель, який є «взірцем

²¹⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. К. 52; Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад... С. 119.

²¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 1–2; Коріненко П. Сільськогосподарська освітня діяльність українських громадських селянських товариств... С. 23.

²¹⁹ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 26. К. 146–150; За культурний рівень сільського життя. *Мета*. 1937. Ч. 19 (316). 23 травня.

²²⁰ Васьків М. Село Шибалин. *Бережанщина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 368.

²²¹ Палилюк О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини... С. 54.

²²² Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні... С. 10.

²²³ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 140–141.

щирого патріота». Педагог має прищепити дітям любов до Вітчизни, рідної мови та пісні, традицій і звичаїв, запізнати їх із минулим власного народу²²⁴. Подібно висловлювалися й інші українські вчителі, наголошуючи, що виховати відданого патріота своєї держави зможе лише той учитель, який є активним громадським діячем, національне виховання впроваджує та завершує у сфері позашкільної освіти, має високий авторитет серед українського селянства²²⁵.

До 1932 р. українські вчителі здобували освіту в 7 утраквістичних учительських семінаріях. Українською мовою навчали лише в приватних педагогічних навчальних закладах і на курсах. У справі відкриття українських приватних учительських семінарій «Рідній школі» довелося долати чимало перешкод, оскільки польське освітнє законодавство обмежувало право вживання рідної мови не лише у державних, а й приватних закладах. Попри заборону викладати низку предметів рідною мовою (історію, географію, науку про сучасну Польщу, педагогіку, психологію, історію виховання) і вести нею зовнішнє та внутрішнє діловодство в навчальних закладах українська мова залишалася робочою мовою у приватних учительських семінаріях «Рідної школи» у Коломиї, Самборі, Стрию, Станиславові, Винниках, Тернополі та навчальних закладах сестер василіянок у Львові, Яворові, Станиславові, Дрогобичі. Усі ці семінарії мали однакові навчальні програми, при них діяли літературні, предметні, мистецькі, художні, музичні та драматичні гуртки, а педагоги приділяли багато уваги вихованню патріотичних почуттів: навчали історії та географії України, викладали твори українських письменників, зокрема «Кобзар» Т. Шевченка, послуговувалися національною символікою, організовували різноманітні заходи національного характеру²²⁶.

Після освітньої реформи 1932 р. мовою навчання вчителів стала польська. Були ліквідовані українські приватні вчительські семінарії, водночас доступ українців до польських навчальних закладів відповідного типу обмежено. У 1934/35 н. р. єдиним закладом у Галичині з українською мовою викладання була вчительська семінарія, в якій навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів, нею опікувалися сестри чину св. Василя Великого²²⁷. Загалом із 15 педагогічних шкіл (12 державних і 3 приватних) у Польщі в 1937/38 н. р. українськими були лише одна «Рідної школи» та чотири семінарії сестер чину св. Василя Великого²²⁸. На 1938 р. з 670 учнів, які здобували педагогічну освіту в державних семінаріях Галичини, лише 100 були греко-католиками²²⁹.

Важливе значення для розвитку системи національної освіти мали вчительські професійні організації, зокрема, «Взаємна поміч українського вчителства» (ВПУВ) та «Учительська громада», які активно співпрацювали з «Просвітою» і «Рідною школою»²³⁰. Однією зі сфер діяльності ВПУВ (з 1905 до 1918 р. діяла під назвою «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок») була

²²⁴ ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 66-г / п. 12. Арк. 6–8.

²²⁵ Національне виховання. *Шлях виховання й навчання*. 1929. Ч. 10. Жовтень. С. 1–5.

²²⁶ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 147.

²²⁷ Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489; Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*... S. 75–76.

²²⁸ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 945.

²²⁹ Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). С. 136.

²³⁰ Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489.

матеріальна допомога українським педагогам і перетворення їх на активних, національно свідомих громадян²³¹. Члени товариства наголошували, що основним їхнім завданням є «стояти на чатах ідеї освіти й виховання молодого покоління, щоби воно виростило на свідомих та активних членів повної української нації»²³². Педагогічно-наукова та культурно-освітня комісія ВПУВ провадили просвітницьку роботу на місцях, у шкільних закладах, в окружних відділах, організовували позашкільну роботу в національних інституціях²³³. Значну увагу члени товариства приділяли видавничій діяльності, зокрема, публікували праці про форми освіти вчителів початкових шкіл, міжнародний професійний рух педагогів, історію виховання та навчання²³⁴. На Загальних зборах членів ВПУВ, які відбулися 4 липня 1927 р. у Львові, у прийнятій резолюції йшлося про те, що товариство закликає всіх членів до самовідданої праці на ниві позашкільної освіти в народних освітніх та економічних інституціях, до тривалої праці над вихованням учнівської молоді «в напрямі пробудження громадянської і національної свідомості в молодого покоління», а учителів – до самоосвіти²³⁵.

У 1928 р. до ВПУВ належало 2391 особа²³⁶, у 1935 р. було 37 відділів та 2446 членів²³⁷. Напередодні Другої світової війни ВПУВ мала 44 окружних відділи, понад 3 тис. членів, забезпечувала діяльність кредитного кооперативу «Взаємна поміч», утримувала Центральну педагогічну бібліотеку, а також мережу бібліотек при окружних відділах (78 % бібліотечних фондів становили белетристичні книги, 14 % – педагогічні, а 8 % – інші книги). При ВПУВ діяло 65 структурних підрозділів, найчисленніші з яких у Тернополі, Яворові, Коломиї, Жидачеві, Дрогобичі. При місцевих осередках товариства працювали підручні каси, секції правового захисту вчителів, аматорські, туристичні, етнографічні гуртки та бібліотеки²³⁸.

Значна активність окружних відділів частково була пов'язана з примусовим «стягненням членських вкладок через урядових платників» з усього вчителства підконтрольних їм повітів. У тих повітах, де практику «примусового членства» не застосовували, окружні відділи розвивалися повільно, оскільки вчителі, хоч і визнавали себе членами організації, однак виконували свої обов'язки неохоче²³⁹. У 1926 р. у товаристві було 2318 членів²⁴⁰, 1930 р. – 2581²⁴¹, у 1937 р. – 2013²⁴². Члени

²³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 9.

²³² Наше десятиліття. *Учительське слово*. 1929. Ч. 1. Січень. С. 5.

²³³ Москвочук М. Товариство «Взаємна поміч українського вчителства»... С. 63.

²³⁴ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 66-д / п. 12. Арк. 1.

²³⁵ Резолюції Загального Збору членів Товариства «Взаємна Поміч Українського Учителства» у Львові дня 4 липня 1927. *Учительське слово*. 1927. Ч. 9. Вересень. С. 15–16.

²³⁶ Наші досягнення у світлі фактів і цифр. *Учительське слово*. 1928. Ч. 7–8. Липень-серпень. С. 1.

²³⁷ AAN. Zesp. 8. Sygn. 64-17. K. 112.

²³⁸ Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності Західноукраїнських педагогічних товариств... С. 158–159.

²³⁹ Вісти з окружних відділів В.П.У.У. *Учительське слово*. 1929. Ч. 6. Червень. С. 9–12; Москвочук М. Товариство «Взаємна поміч українського вчителства»... С. 54–59.

²⁴⁰ Звіт з діяльності Головної Управи Товариства В.П.У.У. за рік 1926. *Учительське слово*. 1927. Ч. 7–8. Липень-серпень. С. 11.

²⁴¹ Звіт з діяльності товариства В.П.У.В. *Учительське слово*. 1930. Ч. 12–13. Липень. С. 193.

²⁴² Звідомлення з діяльності Товариства «Взаємна Поміч Українського Вчителства» за 1937 р. (1–15 травня 1937). *Учительське слово*. 1938. Ч. 8–9. Серпень-вересень. С. 91.

окружних відділів ВПУВ організували дитячі шкільні культурні інституції, зокрема, бібліотеки, кооперативи, каси, аматорські дружини, які готували молодь до майбутньої культурно-освітньої діяльності²⁴³. Також по декілька разів на рік організували т. зв. сходи, на яких обговорювали важливі освітні проблеми, наприклад, культурно-освітню діяльність учительства, навчальну програму з історії рідного краю, відкриття бібліотек. Важливою ланкою культурно-освітньої діяльності була видавнича справа. Товариство видавало два періодичні видання «Учительське слово» з додатком «Методика та шкільна практика» та «Шлях виховання й навчання», а також із 1936 р. започаткувало неперіодичну «Педагогічно-методичну бібліотеку». Належну увагу члени ВПУВ приділяли утриманню Центральної педагогічної бібліотеки, архіву та Педагогічного музею²⁴⁴. У 1932 р. у Перемишльському повіті з 61 особи української національності (із 376 учителів початкових і середніх шкіл повіту) 49 належали до Перемишльського окружного відділу ВПУВ. Члени відділу ставали на захист національних духовних святинь, плекали в учнів любов до української пісні, рідної мови та історії. У різний час окружний відділ товариства очолювали Марія Савицька, Лев Посацький, Антін Пушкар, Софія Миссакова²⁴⁵. До відділу у Городенці на чолі з Іваном Василичиним, який 1930 р. мав 72 члени, належали місцеві учителі, яких знайомили з новітньою методологією викладання та національного виховання в школах, якнайкраще цьому слугували реферати на теми «Як розбуджувати в шкільних дітей патріотичні чувства», «Нові методи в навчанні рисунків», «Про обов'язки народного вчителя» тощо²⁴⁶. Подібні методи роботи з педагогами використовував відділ у Копичинцях на чолі з Миколою Мараком, який мав 42 члени з 50 місцевих українських учителів. На зібраннях члени товариства обговорювали такі теми: роль українського вчителя в сучасній школі, праця вчителя над національним вихованням поза школою тощо²⁴⁷. У 1939 р. відділ у Коломиї на чолі з Іваном Савківим, до якого належали 88 членів, провів 7 засідань і склав 6 «сходів», на яких було прочитано одну «практичну лекцію» та виголошено 7 рефератів²⁴⁸. Активною діяльністю вирізнявся відділ у Львові, який у 1939 р. мав 178 членів, у 1938 р. вони організували 9 засідань Головної управи та 7 сходів, зокрема вшанували 125-ліття народження Т. Шевченка урочистою академією²⁴⁹.

У боротьбі за українське шкільництво та поліпшення становища учителів ВПУВ співпрацювало з різними культурно-освітніми товариствами, зокрема, «Рідною школою», «Просвітою», «Союзом українок», «Сільським господарем»,

²⁴³ Звіт з діяльності Головної Управи Товариства В.П.У.У. за рік 1926. С. 14.

²⁴⁴ Звідомлення з діяльності Товариства «Взаїмна Поміч Українського Вчительства» за 1937 р. С. 91–92; Окружні відділи В.П.У.В. *Учительське слово*. 1930. Ч. 12–13. Липень. С. 202–211.

²⁴⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 55. Спр. 1595. Арк. 2; Вісти з окружних відділів В.П.У.У. С. 12; 3 діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1920. Ч. 7. Липень. С. 5; 3 діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1920. Ч. 8–9. Серпень-вересень. С. 5; 3 діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1922. Ч. 5. Травень. С. 10–11; Звідомлення з діяльності товариства В.П.У.В. в 1931 році (від 31 січня по 31 грудня 1931). *Учительське слово*. 1932. Ч. 6. Червень. С. 144; 3 життя товариства. Відділи ВПУВ. *Учительське слово*. 1939. Ч. 7. 1 квітня. С. 97.

²⁴⁶ Окружні відділи В.П.У.В. С. 203.

²⁴⁷ Там само. С. 204.

²⁴⁸ Відділи ВПУВ. *Учительське слово*. 1939. Ч. 10. 15 травня. С. 159–163.

²⁴⁹ 3 життя товариства. Відділи ВПУВ. С. 96.

із політичними партіями УНДО та УСРП²⁵⁰. Однак, як свідчать відомості, багато українських учителів були аполітичними, не виявляли бажання долучатися до громадської діяльності. Так, за офіційними джерелами ЦК УНДО та УСРП, на 1927 р. зі 3500 українських учителів краю лише близько 50 були членами цих партій, а в повітових політичних установах – лише 7 осіб²⁵¹. Також у пресі публікували відомості про небажання вчителів брати участь у заходах, ініційованих Надзірною радою товариства. Зокрема, спроби Надзірної ради організувати в 1926 і 1927 рр. під час канікул «товариські прогульки з навчальною метою», методичні курси, екскурсії, які розширювали уявлення молоді про навколишнє середовище та старовинну культуру, учителі проігнорували. Педагоги мало користувалися заснованими товариством педагогічними бібліотеками, не бажаючи займатися самоосвітою²⁵². У 1936 р. побачила світ брошура «Українське вчительство на роздоріжжі», в якій акцентовано на зниженні зацікавлення громадською діяльністю і «демобілізації духу українського вчительства»²⁵³. Педагог Юліан Дзерович був переконаний, що саме вчителі повинні залучати дітей до прогулянок по рідному краю, заохочувати їх збирати етнографічний матеріал, робити рисунки, давати їм методичні поради, оскільки, на його думку, під час кожного спілкування з вчителями учні вчать патріотизму²⁵⁴. Однак деякі відділи не збирали «сходин», не зачитували рефератів, не організовували лекцій, «спільних прогульок» тощо. Долаючи певну пасивність українського вчительства, товариство відіграло важливу роль у піднесенні патріотичних почуттів української молоді, долучилося до створення мережі бібліотек, частково доклалося до захисту соціальних прав педагогів.

Про важливу роль учительства в піднесенні національної свідомості українців краю знаходимо відомості у спогадах сучасників тих подій. Наприклад, І. Васи́лишин писав, що попри те, що учительство було під контролем і тиском з боку місцевих старост, шкільних інспекторів, поліції, війтів, членів польських товариств, зазнавало переслідувань, воно виконувало важливу роль у громадській діяльності краю. Долучаючись до діяльності ВПУВ, «Учительської громади», «Рідної школи», педагоги виконували важливу роль з освідомлення населення про необхідність боротьби за національне шкільництво, залучали його до участі в шкільних плєбісцитах, підтримували роботу приватних українських гімназій, відновлювали читальні «Просвіти» тощо²⁵⁵.

У товариство «Учительська громада», яке діяло з 1908 р., згуртувалися переважно українські педагоги середніх і вищих навчальних закладів для захисту інтелектуальних та матеріальних інтересів учителів, професійних, громадянських і службових прав його членів²⁵⁶. У 20-х роках товариство очолювали Сидір

²⁵⁰ Окружні відділи В.П.У.В. С. 202–211; Українське народне вчительство на Першій Українській Педагогічній виставі. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 177–178.

²⁵¹ Наші досягнення у світлі фактів і цифр. *Учительське слово*. 1928. Ч. 7–8. Липень-серпень. С. 6.

²⁵² Наші досягнення у світлі фактів і цифр. С. 5.

²⁵³ ААН. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 310.

²⁵⁴ Дзерович Ю. Педагогіка. С. 217.

²⁵⁵ Васи́лишин І. Роля духовенства й учительства в розбудженні культурно-освітнього та економічного життя С. 184, 193–194, 197; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравкізацією освіти в Галичині... С. 467.

²⁵⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835а. Арк. 55.

Громницький, Спиридон Кархут, О. Терлецький, з 1929 р. – Володимир Радзикевиц. «Учительська громада» зосередилася на відкритті приватних гімназій, оскільки, як зазначав о. Омелян Ваньо, «ніяка державна школа, хоч би обсаджена й своїми вчительськими силами, не зможе заступити своєї народної приватної інституції»²⁵⁷. У 1939 р. товариство мало понад 490 членів і 12 філій²⁵⁸. «Учительська громада» спрямувала свою діяльність на боротьбу з утраквізацією середнього шкільництва, з поширенням польських підручників. Наприклад, Головний виділ товариства 25 травня 1923 р. надіслав до МВіО меморіал щодо ліквідації паралельних класів при утраквістичних семінаріях у Львові та Перемишлі, а у 1924 р. – у справі запровадження польської мови як урядової. Члени «Учительської громади» також зверталися до кураторії ЛШО щодо заборони вживати в урядових документах поняття «український». Зауважмо, що лише в 1932 р. «Рідна школа» отримала дозвіл на вживання в урядових документах і в листуванні з владою поняття «український». У 1925 р. члени «Учительської громади» виступили проти утраквізації українських гімназій. У 1926 р. Головний виділ товариства спільно з «Рідною школою» надіслав меморіал до МВіО щодо запровадження в приватних і державних українських гімназіях навчання історії та географії польською мовою. Як наслідок, влада дала згоду навчати географії українською мовою, за винятком географії Польщі. Що до історії, то шкільна влада пішла на поступки лише приватним гімназіям, дозволивши їм навчати всесвітньої історії українською мовою, а польської – польською²⁵⁹. «Учительська громада» організовувала підготовчі курси для вступу в гімназії, стежила за призначенням у гімназіях управителів і вчителів, організовувала науково-популярні доповіді, відстоювала вживання понять «українець», «український» тощо²⁶⁰. 22 листопада 1936 р. відбулися збори вчителів середніх і вищих навчальних закладів, організовані «Учительською громадою», де обговорювали проблеми забезпечення україномовними підручниками середніх навчальних закладів, укладання навчальних планів для шкіл з українською мовою викладання, питання участі вчителів у громадській діяльності тощо²⁶¹. Зауважмо, що при товаристві діяли фахові секції з укладання навчальних програм з української мови, історії, географії та національного виховання. Загалом його члени долучилися до розвитку національного середнього приватного та державного шкільництва, а також культурного розвитку українців Галичини. До прикладу, вони організовували різноманітні літературні та освітні вечори, залучаючи учнівську молодь, на яких учасники виголошували реферати з української літератури та історії²⁶².

Серед українських культурно-освітніх товариств, які активно працювали на освітній ниві Галичини, помітну роль відіграло засноване 1906 р. у Львові

²⁵⁷ Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 105.

²⁵⁸ SAW. Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych 1926–1939. Referat Informacyjny. Sygn. I.302.10.24. K. 91.

²⁵⁹ Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933). *Двадцятьпятьліття товариства «Учительська громада». Ювілейний науковий збірник*. Львів: Накладом Тов-ва «Учительська громада», 1935. С. 35–36.

²⁶⁰ Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні... С. 11; Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності Західноукраїнських педагогічних товариств... С. 159–160.

²⁶¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 476.

²⁶² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 123; Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 3057. Арк. 8; AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 274.

«Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили», якому вдалося створити розгалужену мережу філій і гуртків. Головною його метою було визначено поширення знань і просвіти, а основні завдання полягали в організації наукових і науково-популярних доповідей, україномовних курсів, відкритті бібліотек і музеїв, виданні науково-популярної, художньої й публіцистичної літератури. Однак розгорнувши активну освітню діяльність у Галичині перед Першою світовою війною, у міжвоєнні роки товариство зіткнулося з низкою перешкод, які чинила влада Польщі²⁶³. Хоча МВіО і не забороняло йому відкривати курси, однак встановлювало жорсткий контроль за їх організацією, про виділення коштів з державного бюджету на їх фінансування не могло бути й мови²⁶⁴. Попри тиск з боку влади Перемишльська філія товариства, яка відновила діяльність на початку 20-х років, виявляла значну активність. Щонеділі та у святкові дні її члени організували лекції та доповіді на різноманітну тематику, які читали як місцеві, так і запрошені громадські діячі та професори, зокрема, зі Львова, Варшави та Кракова (В. Загайкевич, Микола Рибак, Євген Цегельський, В. Кубійович, Р. Смаль-Стоцький, Іван Огієнко, Василь Сімович, Володимир Старосольський, Гавриїл Костельник, Ярослав Пастернак та ін.). Філія стала вагомим чинником громадсько-політичного життя Перемишльського повіту, залучивши у свої ряди членів українських політичних партій, дипломатів, послів, представників інших українських товариств і налагодивши контакти з відомими громадськими та політичними діячами Галичини²⁶⁵.

До розвитку українського шкільництва та підняття освітнього рівня українців долучилося товариство «Український інститут для дівчат» у Перемишлі. Його попередницею з 1881 р. була «Бурса для дівчат русько-католицького обряду в Перемишлі», яка надавала бідним українським ученицям жіночих шкіл Перемишля можливість отримати освіту²⁶⁶. У 1888 р. бурса змінила назву на «Руський інститут для дівчат у Перемишлі», у статуті якого було передбачено заснування власної школи та інтернату з метою унезалежнення українських школярів від польських навчальних закладів Перемишля²⁶⁷. Відповідно до нового статуту, який заклад разом із назвою «Український інститут для дівчат» отримав 1927 р., його метою було надання допомоги українським, насамперед бідним, осиротілим дівчатам, «морального виховання і духовного формування в народнім дусі на релігійних основах». Товариство провадило діяльність на кошти членських внесків, пожертв, доходів з організованих ним відчитів, концертів, театральних вистав, фестин, реалізованих видань тощо. Його членами могли бути лише особи української національності²⁶⁸. Активну участь у діяльності товариства брали знані діячі В. Загайкевич, Олексій Ярема, єпископ Костянтин Чехович та ін. У 1939 р. воно

²⁶³ Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 137.

²⁶⁴ Protokół 11 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 17 stycznia 1922 r. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 45.

²⁶⁵ Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.). *Гілея*. 2013. Вип. 76. С. 22; Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 139.

²⁶⁶ APP. Zesp. 399. Sygn. 1. K. 2.

²⁶⁷ Ibidem. Sygn. 14. K. 14.

²⁶⁸ Ibidem. Sygn. 13. K. 5–6.

опікувалося ще й середньою загальноосвітньою школою (гімназія та ліцей) для дівчат²⁶⁹. В Інституті навчалися дівчата як греко-католицького віросповідання з Львівського, Тернопільського, Станіславівського воєводств, так і православного віросповідання, зокрема, з Волинського, Подільського та Краківського воєводств²⁷⁰.

Житловим забезпеченням учнів-українців середніх шкіл опікувалися «Бурса імени св. о. Николая», метою якої було надання матеріальної допомоги малозабезпеченим українцям-учням, утримування бурси, інституту. На цю мету товариство спрямувало кошти, отримані від членських внесків, добровільних пожертвувань, відсотків від власних капіталів, із доходів видавництва, прибутків від наукових відчитів, театральних вистав, концертів тощо²⁷¹. Серед українських громадських організацій Перемишля «Бурса імени св. о. Николая» була однією з найактивніших. У її бурсах проводили різноманітні концерти, вистави, святкування знаменних і пам'ятних дат, які мали велике значення для зміцнення національної свідомості молоді, члени товариства опікувалися її релігійним, моральним і фізичним вихованням. Однак у міжвоєнні роки спілка зазнала переслідувань з боку польської влади, як і інші українські організації. Так, у грудні 1922 р. і у квітні 1925 р. за результатами поліцейських перевірок в інституті були заарештовані учні, а сама установа опинилася під загрозою закриття, педагогів закладу звинуватили у вихованні терористично налаштованої молоді. Лише стараннями голови товариства Романа Гамчикевича вдалося досягти домовленості про те, що учні й надалі проживатимуть в інституті, натомість всіх адміністративних і педагогічних працівників закладу буде змінено²⁷².

З ініціативи НТШ у 1927 р. у Львові було засновано «Товариство прихильників освіти» для допомоги малозабезпеченим студентам-українцям вищих навчальних закладів. Його головою обраний Володимир Децикевич, заступником – І. Крип'якевич, з 1933 р. головою став Олександр Кульчицький. Товариство діяло до 1934 р., часу закриття його польською владою²⁷³. Його метою було «перш за все давати українським студентам вищих шкіл наукову та матеріальну поміч і скріпляти їх моральні та фізичні сили аж до покінчення студій»²⁷⁴. Товариство надавало колективну допомогу для студентства, а також матеріальну допомогу окремим студентам. Спільно з представниками НТШ у Львові воно утримувало Академічний дім, де в 1927/28 н. р. проживало 102 студенти, з яких 32 товариство оплачувало проживання повністю чи частково. Також виділяло субвенції львівській «Студентській громаді», зокрема на харчування осіб із малозабезпечених сімей. Гуртку українців при «Студентській громаді» було виділено кошти на облаштування фахової бібліотеки. У 1927/28 н. р. серед членів товариства було 356 громадян та 318 студентів²⁷⁵.

²⁶⁹ APP. Zesp. 399. Sygn. 5. K. 3–85; 3 організації вчителства українських приватних середніх шкіл. *Діло*. 1939. Ч. 35. 16 лютого. С. 8.

²⁷⁰ APP. Zesp. 399. Sygn. 10. K. 5–110; Ibidem. Sygn. 11. K. 17–205.

²⁷¹ APP. Zesp. 1084. Sygn. 2. K. 6.

²⁷² Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 151, 155.

²⁷³ Товариство Прихильників Освіти. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина (ЕУ-ІІ) / гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1980 / перевид. Львів, 2000. Т. 9. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11251.htm> (дата звернення: 2.05.2017).

²⁷⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68733. K. 6.

²⁷⁵ Ibidem. K. 9–11; На допомогу українському студентству. *Львівські архієпархіяльні відомості*. 1934. Ч. 9. 15 вересня.

Осередком національно-культурного життя українців Перемишля був «Народний дім», заснований 1904 р. з ініціативи громадського діяча Теофіла Кормоша для поживлення діяльності українських місцевих організацій та об'єднання їх зусиль у розвитку національної свідомості. Кошти, отримані від управління нерухомістю, депозитно-кредитної діяльності товариство спрямовувало на підтримку «Рідної школи», «Сільського господаря», «Просвіти», «Бурси імені св. о. Николая», «Союзу українок», «Сяну», бідної молоді Лемківщини та Бойківщини²⁷⁶.

У приміщеннях «Народного дому» знайшли прихисток переважна більшість українських громадських організацій, які провадили культурно-освітню й економічну діяльність, зокрема, «Українська бесіда», метою якої було «зближення і сходина членів, скріплення і піднесення національного духа та забави»²⁷⁷, читальня «Просвіти», товариство «Викладів ім. Петра Могили», «Українське драматичне товариство ім. Лесі Українки», Бібліотека ім. Петра Могили. У приміщенні «Народного дому» відбувалися різноманітні культурно-освітні заходи, концерти, театральні вистави, виставки, щороку в березні – Шевченківські вечори²⁷⁸.

7.2. Полонізаційна діяльність польських товариств

У перші роки після здобуття Польською державою незалежності ситуація в освітній сфері залишалася складною та потребувала кардинальних структурних, програмних й уніфікаційних змін. Польща прагнула створення розгалуженої мережі шкільництва та інтеграції новоприєднаних теренів, зокрема Галичини, Волині та Полісся, з рештою держави через освіту. З огляду на культурну окремішність і низький рівень освіти місцевого населення освітня політика впродовж міжвоєнних років стала одним із пріоритетних напрямів діяльності польської влади на приєднаних землях. Інтерес до цих територій виявляли не лише владні кола, політичні та релігійні організації, а й громадські та культурно-освітні товариства. Більшість із них, які поширювали свою діяльність на терени з етнічно змішаним населенням, за своїми політичними симпатіями тяжіли до правих і центристських політичних сил. З політичних програм цих партій вони запозичили ті ідеї, які як до санаційного перевороту 1926 р., так і після нього, вдало використовували для пропагування польського патріотизму. Завдання школи польські громадські діячі розуміли по-різному. Так, значна їх частина підтримувала концепцію національного виховання, пропаговану ендецькими політиками. Її пріоритетом вони вважали виховання лояльних щодо держави громадян, які добре усвідомлюють значущість тих чи інших завдань для держави та народу. На їхню думку, виконати такі завдання була спроможна лише система національного виховання, оперта на християнських і національних цінностях²⁷⁹. Інші підтримували запровадження у шкільництві пропагованої пільсудчиками державницької концепції навчання. Дехто вважав оптимальним втілення національно-державницької концепції виховання, яка набула популярності наприкінці 30-х років ХХ ст.

Польські культурно-освітні діячі також висловлювали різні думки щодо організації шкільництва на теренах, заселених поляками та представниками національних

²⁷⁶ Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля... С. 163, 169.

²⁷⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 3022. Арк. 34.

²⁷⁸ Заброварний С. Товариство «Народний дім» у Перемишлі. С. 495.

²⁷⁹ Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 87.

меншин. Деякі з них, зокрема посол до сейму Я. Корнецький, відстоювали створення на територіях спільного проживання поляків та українців двомовних українсько-польських навчальних закладів, учительський персонал яких складався б із поляків. Таке спільне навчання учнів різних національностей, а також вивчення польськими дітьми української, литовської чи білоруської мов мало полегшити культурно-політичний вплив поляків на непольську молодь. Натомість решта була переконана, що спільне навчання дітей польської національності із представниками національних меншин неминуче призведе до денационалізації поляків, і вони виступали за створення розгалуженої мережі польськомовного шкільництва навіть у тих населених пунктах, де польську школу відвідувало менше ніж 10 учнів-поляків. Більшість польських громадських діячів ставилися негативно до діяльності українських державних і приватних гімназій, вважаючи їх осередками формування відвертого національного сепаратизму²⁸⁰. Вони підтримували розвиток професійного шкільництва, відкриття бурс як дієвої форми поширення польської культури у містах. Попри певні відмінності в поглядах на розвиток шкільництва на приєднаних землях члени польських культурно-освітніх організацій і товариств об'єднали свої зусилля у справі поширення впливу польської культури, протистояння денационалізації польської молоді, докладаючи зусиль до колонізаційних впливів та асиміляції непольського населення, зокрема Галичини, Волині та Полісся²⁸¹.

Найактивніше утвердженням національної свідомості польського населення опікувалося засноване 1891 р. «Товариство школи людової» (ТШЛ) з центром у Кракові. Воно об'єднало широке коло польської інтелігенції, студентів, сільське населення, ставши з часом розгалуженою освітньою організацією, що мала значні фінанси та високий авторитет²⁸². Як на початку Першої світової війни, так і в повоєнні роки ТШЛ було найчисленнішим польським освітнім товариством у Галичині. Воно займалося освітньою, виховною та культурною діяльністю, організовувало школи, освітні курси, лекції, відчити, засновувало бібліотеки, читальні, бурси, запобігало українізації польського населення та протидіяло поширенню впливів українських культурно-освітніх організацій на поляків, а також докладало зусиль до реполонізації родин римо-католицького віросповідання української національності²⁸³.

²⁸⁰ Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach. S. 109–113; Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 88.

²⁸¹ Krzyżanowski T. Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach wschodnich. *Oświata Polska*. 1929. Nr 3. S. 149–155.

²⁸² Поточни Є. Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867–1918 pp.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. С. 17; Stopińska-Pająk A. Polish tradition of lifelong education – origin and development of theory and practice. *Continuous education as a social fact: monogr.: paral. ed. / arr. N. A. Lobanov, E. Kula, M. Penkowska; sci. ed. N. A. Lobanov, V. N. Skvortsov. Saint-Petersburg: LSU n.a. A. S. Pushkin, 2011. P. 221. URL: http://www.ujk.edu.pl/stroyny/Ewa.Kula/books/continuous_education.pdf (дата звернення: 12.03.2018).*

²⁸³ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 555. Арк. 11; AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 15, 20–23, 67, 176–178; Kronika. Wykłady ze skioptykonem o Konstytucji 3 Maja. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 19. 10 maja; Piątkowski K. Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych Małopolski Wschodniej. Lwów: Nakładem Zarządu Głównego T.S.L. we Lwowie, 1936. S. 8, 38.

Головну увагу ТШЛ зосередило на розвитку польськомовного шкільництва в Галичині. Зокрема, заступник голови товариства Вінцентій Сікора (Wincenty Sikora) зазначав, що «ні одне з суспільних питань не є таке пильне і ні одне, на випадок занедбання, не грозить такими страшними наслідками, як справа польського шкільництва на східних окраїнах». Також він писав: «Про військові напади не думаємо. Не маємо наміру атакувати наших сусідів зі зброєю в руках, одначе культурний, цивілізаційний наїзд є дозволений кожному»²⁸⁴. Товариство підтримувало польська громадськість, економічні установи краю, надходили крайові державні субсидії, а також кошти з оподаткування польських та українських учителів, кількаразові щорічні збори коштів серед населення (до речі, українській «Рідній школі» влада забороняла збір коштів)²⁸⁵. Про збір коштів з населення Галичини, в тому числі з українців, на користь ТШЛ під час державних святкувань, наголошувала 29 травня 1928 р. у сеймовій промові посол від УНДО М. Рудницька²⁸⁶.

Відповідно до статуту, затвердженого на загальних зборах товариства 12 вересня 1921 р., метою ТШЛ було піднесення рівня культури і національної свідомості польського суспільства шляхом поширення національної освіти, організації культурно-освітніх інституцій по містах і селах, виховання молоді в громадянському і державному дусі, поширення відомостей про державу і громадянські обов'язки в масах, налагодження й утримання культурних контактів із поляками з-поза меж держави, підтримка польської громади як у Польщі, так і за кордоном²⁸⁷. На Загальному з'їзді делегатів товариства в Кракові 25 вересня 1933 р. до статуту було внесено зміни. У його новому варіанті замість словосполучення «підвищення кваліфікації народних учителів» вжито ширше за значенням – «навчання освітніх працівників», яке мало відбуватися шляхом надання стипендій, організації курсів, відкриття бібліотек, забезпечення часописами та іншими науковими засобами, а також заснування та утримання середніх шкіл, гімназій і ліцеїв із польською мовою навчання. Певних змін зазнала й структура ТШЛ: первинною організаційною ланкою залишилося коло, вищою – новостворений повітовий союз, потім – окружний союз і найвищою – Головна управа. У міжвоєнні роки Головну управу очолювали Ернест Бандrowsкий (Ernest Bandrowski) (1896–1920), Ернест Адам (Ernest Adam) (1921–1926) та Вітольд Островський (Witold Ostrowski) (1927–1939)²⁸⁸. Серед членів товариства найбільшою активністю вирізнялося польське вчительство. За політичною приналежністю переважали представники ББВР – майже 60 % (Народної партії – 35 %, Християнської демократії – 5 %). Молоді члени ТШЛ – віком від 14 до 18 років – були позбавлені

²⁸⁴ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 51; Виздрик В. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа»... С. 143.

²⁸⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 187; Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр... С. 21.

²⁸⁶ Промова М. Рудницької про закриття 5-и вищих класів державної гімназії в... С. 444.

²⁸⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 555. Арк. 53; Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 313. Арк. 1–10; AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 15, 20–23, 67, 176–178; Народня освіта чи польонізія. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 18, 38, 53.

²⁸⁸ Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр... С. 21; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 39.

виборчого права²⁸⁹. За словами активного діяча ТШЛ С. Римара, значна частина членів і симпатиків товариства були прихильниками ендеків²⁹⁰. У рапорті МЗС щодо політичного становища у т. зв. Східній Малополющі йшлося про вплив на ТШЛ ендеків та його допомогу ЗЛН у передвиборчих перегонях у Галичині²⁹¹. Вплив національних демократів часто ставав приводом до критики товариства з боку пілсудчиків, загострення полеміки всередині ТШЛ, до розпалювання міжетнічних конфліктів і суперечок між українськими та польськими освітніми організаціями. З початку 30-х років ХХ ст. санаційна влада доклала значних зусиль до поширення свого впливу на ТШЛ та збільшення кількості своїх симпатиків у керівних органах товариства²⁹².

Діяло дві секції ТШЛ: Західна з центром у Кракові та Східна – з центром у Львові. Східній секції, яку очолював суддя львівського Окружного суду Броніслав Чухайовський (Bronisław Czuchajowski), підпорядковувалися 78 осередків у містах і 19 – на території повітів²⁹³. Зауважмо, що на 1932 р. у Львівському воєводстві діяло 80 осередків ТШЛ²⁹⁴. Зокрема, у Тернопільському воєводстві у 30-х роках функціонувало близько 40 осередків товариства, наприклад у селах Стегниківка²⁹⁵, Лозова²⁹⁶, Мар'янівка²⁹⁷, Великий Глибочок²⁹⁸, Загребелля²⁹⁹, Шляхтинці³⁰⁰. Метою цієї секції був захист польськості на теренах Львівського (за винятком восьми західних повітів), Станіславівського та Тернопільського воєводств, упередження згубного впливу денационалізації на поляків, подолання наслідків «багатолітнього і дуже сильного змішування з іншою національністю», які «призвели до втрати великою кількістю польського населення почуття власної окремішності». «Робота над наверненням цієї людності для Держави та народу, а також Римо-католицької церкви і усвідомлення нею польськості – це одне з найважливіших завдань, яке потребує багато старань і зусиль»³⁰¹. Подібні завдання вирішували й інші польські організації, зокрема «Національна організація жінок» («Narodowa Organizacja Kobiet»), «Польське товариство опіки над східними кресами», Товариство «Оборона кресів» (Towarzystwo «Straż Kresowa») і «Товариство самооборона» («Towarzystwo Samoobrona»), які обстоювали забезпечення належної опіки трьома галицьким воєводствам з метою протидії «занепаду польськості в цих воєводствах» та асиміляції місцевого польського населення. Також вони висловлювалися за перетворення всіх початкових українських шкіл на утравістичні, а двомовних – на польські; запровадження у польських школах вивчення української мови як окремого предмета з другого класу, а не з третього, як це передбачено розпорядженням міністра освіти від 19 квітня 1927 р.; перетворення

²⁸⁹ Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 322–323.

²⁹⁰ Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 19–20.

²⁹¹ AAN. Zesp. 463. Sygn. 156. K. 196.

²⁹² Sanacja odebrała endekom Towarzystwo Szkoły Ludowej. *Robotnik*. 1931. Nr 182. 28 maja; Ulatowska-Urbaniak J. Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. S. 39.

²⁹³ Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 58.

²⁹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 1641. Арк. 2.

²⁹⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1148. 27 арк.

²⁹⁶ Там само. Спр. 1124. 25 арк.

²⁹⁷ Там само. Спр. 1126. 34 арк.

²⁹⁸ Там само. Спр. 1110. 25 арк.

²⁹⁹ Там само. Спр. 1112. 43 арк.

³⁰⁰ Там само. Спр. 1141. 37 арк.

³⁰¹ Цит. за: Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 58.

всіх українських державних гімназій на утраквістичні; припинення в польських гімназіях вивчення української мови як окремого предмета; перетворення хедерів на дошкільні заклади, позбавивши їх права надавати початкову освіту³⁰².

На засіданнях Східної секції (у 1924 р. організовано таких 29) часто порушували питання, успішне вирішення яких дозволило б, на думку членів ТШЛ, уберегти місцевих поляків від денаціоналізації. Зокрема, йшлося про відбудову та заснування польських шкіл (на них покладали обов'язки патріотичного виховання молоді, навчання польської мови та збереження національної ідентичності), народних домів, читалень, каплиць і костелів, бібліотек, бурс, дошкільних закладів, пробудження в місцевого польського населення прагнення до національної та релігійної окремішності³⁰³. Учасники засідань наголошували на важливості відзначення національних свят і річниць (наприклад, річниці Конституції 3 травня) як форми зміцнення патріотичного духу поляків, популяризації знань із національної історії. Під час святкувань рекомендували проводити агітацію за вживання в побуті польської мови, виховання дітей у змішаних шлюбах у польському дусі тощо³⁰⁴. Подібні завдання стояли перед академічним колом ТШЛ у Львівському повіті, яке мало залучати польську молодь до активної громадської діяльності з метою протиставлення українським культурно-освітнім акціям, спрямованим на підваження авторитету Польської держави на т. зв. східних кресах³⁰⁵. Задля поширення польськості в краї члени осередків ТШЛ в ЛШО особливе значення надавали організації бібліотек, читалень, театральних гуртків, народних хорів, які знайомили населення з польською культурою і традиціями³⁰⁶. З архівних документів дізнаємося, що члени товариства успішно справлялися з покладеними на них завданнями: заснування польськомовних шкіл та освітніх курсів, бібліотекарських курсів, організації культурно-освітніх заходів, а також колонізаційною діяльністю³⁰⁷. Водночас члени ТШЛ намагалися нав'язати свої впливи українцям Галичини, пропагуючи кращі умови у своїх шкільних та позашкільних закладах (вища оплата праці, високий рівень навчання, протекція влади)³⁰⁸. Українська галицька преса неодноразово закликала громадськість протистояти поширенню впливів ТШЛ та його планам щодо колонізації краю, наголошувала на важливості мобілізації всіх українських культурних сил під керівництвом «Рідної школи», закликала засновувати в кожному селі осередки товариства, які б плекали українські традиції та національну свідомість дітей і молоді³⁰⁹. Водночас українські громадські діячі, наприклад, представник філії «Рідної школи» в Коломиї Володимир Слевинський, ставили у приклад українцям освітню діяльність ТШЛ, оскільки поляки, маючи

³⁰² AAN. Zesp. 55. Sygn. 102. K. 71–77; PAN w Krakowie. Sygn. Rps. PAN Kr. 4283. K. 1–8.

³⁰³ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. S. 8.

³⁰⁴ AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 15, 20–23.

³⁰⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1942. Арк. 21.

³⁰⁶ AAN. Zesp. 14. Sygn. 189. K. 81–82.

³⁰⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 473. Арк. 20; AAN. Zesp. 1180. Sygn. 20. K. 7.

³⁰⁸ Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр... С. 21.

³⁰⁹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 23. K. 30; І. Г. На шкільнім фронті без змін. З приводу чергової мобілізації Т.Ш.Л. *Діло*. 1936. Ч. 33. 12 лютого.

власну державу та державні школи, активно розвивали приватне шкільництво³¹⁰. Свої впливи ТШЛ поширювало також на єврейську громаду краю. Значна частина асимільованих євреїв, близько 150 членів, належала до кола ТШЛ ім. Бернарда Гольдмана на чолі з Семюелем Руффом (Samuel Ruff)³¹¹.

При Східній секції діяло шість комісій: бібліотечна, бурсова, фінансова, організаційна, освітня й іпотечна³¹². Окружні союзи очолювали в Станиславові – Генрик Орлінський (Henryk Orliński), у Львові – Казімеж Козловський (Kazimierz Kozłowski), у Тернополі – Стефан Ухма (Stefan Uhma)³¹³. Польська дослідниця М. Жміхровська зазначала, що завдяки активній праці членів і симпатиків ТШЛ багато місцевих громад Галичини, які раніше були українізованими, перетворилися на польські. Осередками польськості в них зазвичай були костел чи римо-католицька каплиця, польська школа, народний дім, читальня та бібліотека, коло ТШЛ. Завдяки належному фінансуванню (кошти меценатів, громадських фондів, членські внески, субвенції від різноманітних інституцій, зокрема державних, благодійні пожертвування тощо) товариству вдалося розбудувати розгалужену організаційну структуру, мережу кіл і читалень, народних домів, утримувати школи, бібліотеки, організувати освітні курси, лекції³¹⁴. Більшість осередків ТШЛ діяли у селах, де здебільшого були єдиними центрами культурно-освітнього життя. На 1923 р. ТШЛ мало 317 кіл із 53620 дійсними членами³¹⁵. У 1924 р. на теренах, які підпорядковувалися Східній секції, діяло 71 коло, у 1935 р. їх вже було 268, а 1937 р. – 288, із них у Львівському воеводстві діяло 118 з 11427 членами, у Станиславівському – 51 з 5330 відповідно, у Тернопільському – 119 із 11419 членами³¹⁶. Однак, як зазначав український дослідник Ярослав Ісаєвич, ТШЛ, яке в Галичині поєднувало функції «Просвіти» – читальні, хори, оркестри, драматичні гуртки – з функціями товариства для шкільної освіти, ніколи не стало «настільки масовим, ніколи воно не мало таких досягнень, як наша «Просвіта», хоча поляки мали набагато більше державних можливостей, а їхній освітній рух мав багатших опікунів...»³¹⁷.

Основними своїми завданнями ТШЛ вважало розширення мережі польськомовного шкільництва та поживлення освітньої діяльності задля забезпечення польського населення, яке проживало на територіях поряд із представниками різних нацменшин, від втрати національної ідентичності. Члени товариства пропагували гасло «Кожній польській дитині – навчання польською мовою». За організацію навчання відповідали шкільна секція, яка діяла при Головній управі. Вона опікувалася

³¹⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1315. Арк. 111.

³¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 4.

³¹² Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1936. S. 65.

³¹³ Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 59.

³¹⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 555. Арк. 37; Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928. Krótki rys działalności. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego Tow. Szkoły Ludowej, 1929. S. 24; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 58, 60, 63.

³¹⁵ Народня освіта чи польонізіція. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.

³¹⁶ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. S. 10–11; Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 68; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 322.

³¹⁷ Ісаєвич Я. Ювілей «Просвіти» і просвітництва... С. 714.

будівництвом нових шкільних об'єктів, утриманням приміщень, оплатою праці учителям, забезпеченням шкіл підручниками та методичними матеріалами, відкриттям читалень, бібліотек, розвитком видавничої справи³¹⁸. На 1923 р. ТШЛ утримувало 2 гімназії, 2 семінарії, 5 виділових шкіл, 474 початкових навчальних заклади, 117 курсів для неписьменних, 55 фахових шкіл і доповнювальних промислових курсів, 17 дошкільних закладів, 20 бурс тощо³¹⁹. Польськомовні школи ТШЛ засновувало переважно у тих населених пунктах, де через малу кількість учнів-поляків (менше 20) польських державних навчальних закладів не було, або там, де активну освітню діяльність розгорнули українські товариства «Просвіта» та «Рідна школа». Це робили з метою запобігання українізації шкільництва та денаціоналізації польської молоді, оскільки, як стверджували тогочасні польські громадсько-політичні діячі, близько 30 % учнів-поляків, зважаючи на відсутність польських навчальних закладів, змушені були навчатися в україномовних школах³²⁰. До прикладу, у селі Грабівці Тернопільської області під приводом денаціоналізації місцевих поляків у березні 1938 р. з ініціативи членів ТШЛ засновано однокласну школу. Товариство організувало школи у різних населених пунктах Галичини, деякі з них воно утримувало власним коштом, а решта переходила на державне фінансування³²¹.

Відбудовуючи зруйновані та відкриваючи нові польські початкові та професійні школи, бурси, дошкільні заклади, ТШЛ тісно співдіяло з «Товариством підтримки будівництва публічних загальноосвітніх шкіл» («Towarzystwo Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych»)³²². Члени ТШЛ також тісно співпрацювали з кураторією ЛШО. Так, спільно з інструкторами підвідділу позашкільної освіти, а часто й самотужки вони забезпечували польські родини краю польськомовною літературою та пресою, організували доповнювальні та освітні польськомовні курси, освітні курси для молоді та неосвіченого дорослого населення, лекції з історії, яку вважали основою національного виховання, заняття з географії, провадили підготовку вчительських кадрів, засновували приватні навчальні заклади, забезпечували курси та школи польськомовними підручниками, засновували бібліотеки та випозичальні (у 1923 р. їх було 4280), народні доми, читальні (на 1923 р. їх діяло 3176)³²³, театральні гуртки, відкривали народні доми, організували обходи, відзначення державних і національних свят тощо, у такий спосіб зміцнюючи польськість у краї та піднімаючи рівень національної свідомості в місцевого населення. Як зазначено у звіті про роботу кураторії ЛШО по зміцненню польської суспільності в Галичині за 1937 р., спільна робота членів товариства та інструкторів підвідділу позашкільної освіти «дала поважні результати щодо ревіндикації польських душ». У Тернопільському, Самбірському, Теребовельському, Станіславівському та інших повітах завдяки спільній діяльності, спрямованій на

³¹⁸ Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 42.

³¹⁹ Народня освіта чи польонізіція. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.

³²⁰ Piątkowski K. Szkoła ludowa a stosunki narodowościowe w Galicji. *Przewodnik Oświatowy*. 1910. Zesz. 4–6. S. 142; Виздрик В. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа»... С. 143; Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 30; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 325.

³²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 770. Арк. 2.

³²² Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 128.

³²³ Народня освіта чи польонізіція. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.

пошуки українізованих поляків, оплату коштів за витяги з метрик, полонізацію українізованих прізвищ, вдалося, як зазначено у звіті, віднайти значну кількість осіб, у яких пробудилася польська національна свідомість³²⁴.

Члени ТШЛ провадили роз'яснювальну роботу серед поляків, обґрунтовуючи необхідність виховання молоді в національно-патріотичному дусі. Важливого значення вони надавали підготовці активних членів товариства, спроможних у майбутньому застосовувати набуті знання задля утвердження національної свідомості польської громади. До пропагандистської діяльності залучали місцеву польську інтелігенцію, найчастіше – вчителів, які виявляли національно-патріотичні почуття. Саме вони заохочували поляків до участі в акціях шкільного плебісциту, закликали їх вимагати від влади відкриття польських шкіл навіть там, де діяли утраквістичні навчальні заклади, переконували батьків віддавати дітей у польськомовні школи³²⁵. Так, зокрема, 5 березня 1933 р. в селі Озеряни Тернопільського воєводства члени місцевого осередку ТШЛ скликали збори у зв'язку з проведенням шкільного плебісциту, в яких взяло участь 97 осіб. На зібранні вони агітували місцеве населення за збереження польської мови навчання в озерянській початковій школі. Навіть попри спротив місцевих українців, завдяки консолідації польської меншини їм вдалося досягти бажаного. У селі Констанція Борщівського повіту польська громада відстояла державну мову навчання у місцевій школі. Також члени товариства популяризували польську історію та культуру серед громадськості Галичини³²⁶. Зауважмо, що на відміну від членів ТШЛ, яким місцева влада не чинила перешкод у проведенні агітаційної діяльності та залученні поляків до участі в шкільних плебісцитах, подібні дії членів «Рідної школи», як зазначав посол В. Кузьмович, викликали осуд і переслідування з боку місцевої влади³²⁷.

Висловлюючись за відкриття шкіл із польською мовою навчання, члени ТШЛ засудили «кресовий шкільний закон» 1924 р. Вони зазначали, що «великою турботою наповнив усе Товариство школи людової, а зокрема Східну секцію, новий мовний закон, який набирає чинності в школах на тих теренах, де проживає змішане населення. Багато польських шкіл, з яких частина діяла вже протягом віків, зазнали атак. І саме тут виявилася користь із зусиль, докладених суспільством, за посередництвом нашого товариства, з метою забезпечення на довгі віки польської школи для польської громадськості»³²⁸. Східна секція ТШЛ видала декілька письмових рекомендацій, спрямованих проти утраквізації шкільництва. Зокрема, у них стверджувалося, що навіть за умови діяльності в населеному пункті двомовних шкіл місцеві поляки повинні вимагати від влади відкриття польських навчальних закладів. Якщо в певній місцевості українці подали 40 декларацій із проханням запровадити українську мову навчання, то поляки мають зібрати 20 контрдеклараций із вимогою запровадження навчання польською мовою. Там, де

³²⁴ ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукописів. Ф. 62. Куп. 202/п. 7. Арк. 3–7.

³²⁵ AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. К. 67; Герасимович І. Т. S. L. на українських землях і ми. *Діло*. 1928. Ч. 108. 17 травня.

³²⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 1119. Арк. 1–30; Там само. Оп. 58. Спр. 93. Арк. 1–20; ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 1480. Арк. 10; Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928... S. 22.

³²⁷ Sejm IV kadencji. Spr. sten. z 72 pos. 18 lutego 1938 r. Łam. 80.

³²⁸ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. S. 9.

функціонували школи з українською мовою навчання, члени ТШЛ закликали поляків подавати декларації за польську мову навчання. У тих населених пунктах, де кількісно переважали українці, а членам ТШЛ не вдалося відкрити польськомовні школи, дітей із польських родин навчали мандрівні вчителі. Ці ж педагоги організовували курси для неписьменних і всіляко заохочували місцевих жителів використовувати польську мову в повсякденному житті³²⁹.

Заснованих товариством навчальних закладів з часом ставало дедалі більше, вони локалізувалися переважно в тих воєводствах, де поряд із поляками проживав значний відсоток українців, зокрема у Львівському, Станіславівському, Тернопільському воєводствах, а також на Лемківщині. Якщо у 1918 р. було 47 початкових шкіл із 4087 учнями, то в 1923 р. – 105 із 4287 школярами. У середньому на одну школу припадало близько 30 учнів. Найменшою була школа в селі Поплави Бережанського повіту Тернопільського воєводства, де навчалося 12 учнів. І хоча такі заклади були нерентабельними, однак відіграли важливу роль у патріотичному вихованні польської молоді³³⁰. У 1935 р. діяло 286 шкіл, частину з яких ТШЛ заснувало, а іншим виділило приміщення у народних домах чи різних установах³³¹.

ТШЛ фінансувало не лише організовані його членами навчальні заклади, а й фінансово підтримувало польські початкові школи, надавало стипендії дітям із малозабезпечених сімей, субвенції учителям, працевлаштовувало безробітних освітян. Товариство також дбало про те, щоб засновані ним школи не поступалися за якістю навчання освітнім закладам інших національностей. Навчальні заклади ТШЛ, основним завданням яких було поряд з організацією навчально-виховного процесу формування національної свідомості учнів, нерідко відвідували діти інших національностей. Так, 1937 р. у трьох галицьких воєводствах у цих школах навчалося 78,65 % учнів римо-католицького віросповідання; 20,14 % – греко-католицького; 0,84 % – юдейського; 0,37 % – євангельського. Це стало підставою для звинувачення навчальних закладів ТШЛ українськими громадсько-політичними діячами у спробі колонізації українського населення Галичини. У відповідь на це члени ТШЛ стверджували, що більшість учнів цих шкіл греко-католицького віросповідання походили зі змішаних українсько-польських родин, батьки яких прагнули виховувати дітей у польському національному дусі³³².

Підтримувани членами ТШЛ середні навчальні заклади, подібно до початкових шкіл, сприяли утвердженню польськості в Галичині та колонізації місцевих українців. У 1928 р. товариство утримувало 2 гімназії з 792 учнями та 7 учительських семінарій із 1055 слухачами. Після шкільної реформи 1932 р. і запровадження польської мови навчання у всіх педагогічних ліцеях потреба в окремих учительських семінаріях відпала, і вони поступово були реорганізовані на чотирирічні загальноосвітні гімназії. У 1937/38 н. р. діяло 6 шкіл гімназійного типу, в яких поряд із польськими учнями навчалися діти інших національностей, найчастіше – українці та євреї. Відсоток єврейських дітей у цих школах був значним через те, що на той час ремесло, торгівля і т. зв. вільні професії були зосереджені переважно в

³²⁹ Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 32, 80.

³³⁰ Народня освіта чи польонізія. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 80–81.

³³¹ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 88.

³³² Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 82–83.

руках євреїв, і водночас антисемітизм польської молоді перешкоджав навчанню більшої кількості єврейських дітей у державних навчальних закладах. За таких умов єврейські учні безпечніше почувалися в приватних школах³³³.

З 1918 р. члени ТШЛ належну увагу зосередили на відкритті професійних шкіл і курсів для молоді та дорослого населення з початковою освітою. Вони мали сприяти піднесенню економічного добробуту польського населення, підвищенню його культурного рівня та зміцненню позицій у краї. У 1923 р. товариство загалом опікувалося 117 курсами для неписьменного дорослого населення, 55 фаховими школами та доповнювальними професійними курсами³³⁴. У другій половині 30-х років найбільшою популярністю користувалися торговельні школи у Львові, Бохні, Тарнові, Станиславові, Новому Тарзі, Коломиї, Раві-Руській, Кракові та Новому Сончі. На вивченні ремесел спеціалізувалася трикласна доповнювальна школа в Бережанах. Також діяли жіноча професійна школа домашнього господарства в Бориславі, коєдукаційна купецька гімназія в Чорткові, жіноча кравецька гімназія та дворічні господарські курси в Перемишлі, трикласна професійна жіноча школа та чоловіча кравецька школа в Раві-Руській, жіноча кравецька гімназія та коєдукаційна торговельна школа в Тернополі, жіноча кравецька школа в Жовкві. У Галичині 1935 р. товариство утримувало 5 подібних шкіл, згодом їх діяло 16³³⁵.

У цих школах акцентували увагу на патріотичному вихованні молоді: учителі влаштовували різноманітні національні урочистості, зокрема, вшанування пам'яті Листопадового та Січневого повстань, відзначення річниці Конституції 3 травня, здобуття Державної Незалежності 11 листопада, іменин президента І. Мосціцького, маршала Ю. Пілсудського тощо, які були покликані об'єднати якнайширші маси польського суспільства та стали ефективним засобом підняття рівня національної свідомості населення. Усього з 1918 по 1928 р. члени ТШЛ організували 5325 національних святкувань, 6034 театральних вистави за творами польських класиків. Для плекання патріотизму важливе значення мали лекції громадянської тематики, на яких учнів навчали їхніх обов'язків і прав як громадян держави, поваги до закону, послуху владі, любові до Вітчизни³³⁶. Наприклад, у своєму звіті заліщицький староста зазначав, що в 1932 р. місцевий осередок кола ТШЛ організував обходи, відчити та освітні курси³³⁷. А теребовлянський староста у звіті за 1932 р. писав, що місцеві кола товариства за звітний період організували 10 забав, 3 вистави та 4 зібрання Повітової управи³³⁸.

ТШЛ організувало різноманітні професійні курси, а також заняття співу та народних танців. Курси з підвищення кваліфікації, якими опікувалася Східна секція, відбувалися за програмою початкової школи третього ступеня. Заняття зазвичай провадили вчителі державних шкіл і члени товариства. Іспит приймала державна екзаменаційна комісія. Випускники отримували свідоцтво про закінчення семикласної загальноосвітньої школи, а ТШЛ допомагало їм у працевлаштуванні, переважно на державні посади. У такий спосіб члени ТШЛ готували кваліфіковані

³³³ Ibidem. S. 58, 69–71, 80–85.

³³⁴ Народня освіта чи польонізіція. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.

³³⁵ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 88; Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 89.

³³⁶ APP. Zesp. 391. Sygn. 18. K. 46; Ibidem. Sygn. 19. K. 21–22.

³³⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 74.

³³⁸ Там само. Арк. 6–7.

кадри, які згодом працювали на державних посадах в краї, не допускаючи до них українців чи представників інших національних меншин. З 1918 по 1928 р. товариство організувало 1198 загальноосвітніх і 164 професійних (практичних) курси, 25887 лекцій і бесід³³⁹. У трьох галицьких воеводствах у 1935 р. діяв 121 курс із 3135 слухачами, з яких початкових курсів – 22 із 809 учнями, загальноосвітніх – 87 та 2215 відповідно, для працівників освітньої сфери – 12 та 111 відповідно, недільних сільських університетів – 24 і 1164³⁴⁰. У 1937 р. у Львівському воеводстві діяло 49 професійних курсів із 1202 слухачами, у Станіславівському – 23 і 524 відповідно, у Тернопільському – 23 і 634. Також організовано членами ТШЛ загальноосвітні курси, зокрема, у Львівському воеводстві 75 із 1087 слухачами, у Станіславівському – 14 і 392 відповідно, у Тернопільському – 51 і 909³⁴¹.

З метою матеріальної підтримки школярів і забезпечення їм належного національно-патріотичного виховання товариство заснувало бурси. У 1935 р. ТШЛ утримувало 11 бурс із 350 вихованцями, зокрема, в Бучачі (24 вихованці), у Чорткові (49), дві у Львові (61 та 85 вихованців), у Яворові (18), у Коломиї (17), у Жовкві (14). Бурси давали змогу сільській молоді отримати освіту за невеликі гроші – утримання тут коштувало від 25 до 35 зл.³⁴²

Для дітей віком від 3 до 11 років ТШЛ не лише відкривало навчально-виховні заклади у тих місцевостях, де їх не було, а й надавало субвенції вже діючим, якими опікувалися інші товариства та організації³⁴³. Намагаючись не допустити денационалізації наймолодшого покоління місцевих поляків, ТШЛ готувало дошкільнят до навчання в школах із польською мовою викладання, виховувало в них почуття патріотизму, розповідаючи про історію Польської держави, повстанського руху тощо. Водночас дітей навчали народних пісень, молитов польською мовою, організовували краєзнавчі мандрівки, залучали до участі у відзначенні національних свят і річниць. Для підготовки вихователюк дошкільних закладів ТШЛ організовувало десятимісячні та п'ятимісячні курси. На перших навчали осіб із закінченою неповною середньою освітою, а на других – випускниць середніх шкіл. Кількість дошкільних закладів за міжвоєнні роки значно зросла: якщо в 1918 р. їх було 7 із 247 вихованцями, то в 1935 р. на теренах трьох галицьких воеводств діяло 22 із 807 дітьми³⁴⁴.

Важливе значення для патріотичного виховання дітей, пробудження у них національних і релігійних почуттів мала започаткована Східною секцією ТШЛ 1933 р. акція зі створення літніх півколоній, які організовували у тих населених пунктах, де проживали представники різних національностей. Зауважмо, що раніше подібні акції організовувала польська «Національна організація жінок». Тут діти при звичаювалися до вживання польської мови в повсякденному житті³⁴⁵. Водночас

³³⁹ Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928... S. 21; Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 85–86, 88, 89.

³⁴⁰ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 71–72.

³⁴¹ Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928... S. 24; Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 58, 60, 63.

³⁴² Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 95.

³⁴³ Ibidem. S. 89.

³⁴⁴ Źmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 95–97.

³⁴⁵ Як багато українців стало поляками. *Свобода*. 1931. Ч. 6. 15 лютого. С. 1.

літні табори слугували противагою започаткованій українцями акції «Дитячих садків» і мали на меті полонізувати сільське населення. У 1936 р. у 1500 півколоній, заснованих польськими товариствами, виховували приблизно 50 тис. дітей³⁴⁶.

Літні півколонії, засновані ТШЛ, утримували його місцеві кола за громадські кошти. Метою таборів було не лише зміцнення здоров'я і відпочинок дітей, а й формування у них національної свідомості, виховання з них справжніх громадян, які б вирізнялися високим патріотизмом, освіченістю та моральністю³⁴⁷. Вихованці у таких таборах молилися, співали та розмовляли лише польською мовою. Залучаючи дітей до спілкування державною мовою, члени товариства намагалися заохотити і їхніх батьків вживати її у повсякденному житті³⁴⁸. У заснуванні півколоній брали участь й інші польські організації. Так, у Яворові до акції долучилося товариство «Сокіл»³⁴⁹. Матеріально підтримувала такі акції РКЦ, яка, зокрема, забезпечувала учасників продуктами харчування³⁵⁰. Належну опіку дітям надавали вихователі та вчителі, які дбали про харчування, прививали любов до польської мови та пісні, національних традицій, ознайомлювали з польською літературою тощо, загалом виховували свідомих громадян. Участь у різних заходах також брали діти-поляки, які проживали за межами Польської держави, наприклад, в Берліні, Гамбурзі, Ганновері, Дрездені. У 1935 р. у Львівському воєводстві діяло 152 півколонії з 6613 вихованцями, у Станіславівському – 55 і 2320 відповідно, у Тернопільському – 98 і 3735 відповідно. Усього діяло 305 півколоній із 12668 вихованцями³⁵¹.

Важливу роль у популяризації польської історії та літератури, поширенні знань серед поляків Галичини, а також вихованні національно свідомих громадян відіграли народні доми, бібліотеки, читальні, які почали з'являтися ще до початку Першої світової війни. На 1935 р. у Львівському воєводстві функціонувало 83 бібліотеки та 600 бібліотечних пунктів із книжковим фондом 128508 томів, які обслуговували 8409 читачів, у Станіславівському – 63 та 265 відповідно з книжковим фондом 65154 томів, які обслуговували 4412 читачів, у Тернопільському – 80 і 685 відповідно, з книжковим фондом 10620 томів, які відвідували 13513 читачів³⁵². Того ж року МВіО спрямувало на бібліотечну справу близько 11500 зл.³⁵³ З ініціативи кола ТШЛ ім. Г. Сенкевича в Перемишлі у 1924 р. запрацювала бібліотека в Країчині та читальня в Заліссі³⁵⁴. У Львові діяло дві бібліотеки: Публічна бібліотека

³⁴⁶ AAN. Zesp. 8. Sygn. 64-17. K. 59.

³⁴⁷ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 91.

³⁴⁸ AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 83-84, 87-88.

³⁴⁹ Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 326.

³⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1942. Арк. 11.

³⁵¹ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 92-94.

³⁵² AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 62-63; Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 86-87.

³⁵³ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 30.

³⁵⁴ Kronika w Przemyślu, dnia 14 listopada 1924. Nowa placówka oświatowa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 46. 15 listopada. S. 4; Otwarcie Czytelni T.S.L. w Zalesiu. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 47. 22 listopada. S. 1-2.

з книжковим фондом 26333 томів та Наукова й белетристська читальня з 23524 томами відповідно³⁵⁵.

Бібліотеки та бібліотечні пункти переважно діяли в народних домах, які були важливими культурно-освітніми осередками краю. Там містилися й місцеві управи кіл ТШЛ, театральні, хорові та музичні трупи, організували різноманітні відчити, лекції, курси для неписьменних, вечорниці, театральні вистави, концерти, національні святкування тощо. У 1935 р. у трьох галицьких воєводствах також діяло 1366 читалень та світлиць³⁵⁶. У 1937 р. було 116 народних домів, із них 42 – у Львівському воєводстві, 24 – у Станіславівському та 50 – у Тернопільському³⁵⁷. З метою пропаганди польського слова члени товариства активно розвивали видавничу справу: видавали пісенники, молитовники, художню та науково-популярну літературу, часописи тощо³⁵⁸.

Важливу роль у підвищенні професійної кваліфікації польських педагогів, залученні їх до активної громадської діяльності, формуванні з них патріотів, які згодом мали виховувати національно свідомих громадян, відіграв заснований у вересні 1921 р. на базі учительських товариств Познані, Львова та Перемишля «Християнсько-національний союз учителів загальноосвітніх шкіл» (СХННШП). Ініціатори його заснування прагнули об'єднати діючі учительські організації Галичини та інших регіонів Польщі. Мета СХННШП – об'єднання польських педагогів загальноосвітніх шкіл, піднесення їхнього кваліфікаційного рівня, а також рівня національної свідомості, аби вони могли виховувати молодь у національно-патріотичному дусі, захист їхніх професійних, службових і громадянських прав, надання їм матеріальної допомоги та правової підтримки. Щоб досягти цієї мети, СХННШП організувало лекції, відчити, наукові курси, фонди з надання матеріальної допомоги педагогам, заснувало бібліотеки, налагодило співпрацю з іншими товариствами, брало участь в освітніх і виховних комісіях, організованих органами державної та місцевої влади тощо³⁵⁹. До активних діячів та організаторів союзу належав Станіслав Глапінський (Stanisław Glapiński), який із 1921 по 1925 р. очолював товариство, Міхал Сіцінський (Michał Siciński), з 1925 по 1939 р – голова організації, Фердинанд Щуркевич (Ferdynand Szczurkiewicz), Шимон Качмарек (Szymon Kaczmarek), Роман Павельський (Roman Pawelski) та ін.³⁶⁰ Друкований орган СХННШП – часопис «Польський учитель» («Nauczyciel Polski»), видавництво якого в травні 1922 р. було перенесено зі Львова до Варшави, новим редактором

³⁵⁵ Czytelnictwo we Lwowie. *Oświata Polska*. 1930. Nr 2. S. 158.

³⁵⁶ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 68.

³⁵⁷ Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). S. 127–128.

³⁵⁸ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 105.

³⁵⁹ Statut Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. S. 1; Usiądek J. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych 1921–1939. Olsztyn: Warmińskie Wyd-wo Diecezjalne, 1998. 175 s.

³⁶⁰ Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Stowarzyszenie-Chrzescijansko-Narodowego-Nauczycielstwa-Szkol-Powszechnych;3980062.html> (дата звернення: 12.03.2018); Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. S. 140.

став С. Глупінський³⁶¹. З часом серед польських учительських організацій союз став другим за кількістю членів. Сплічанами могли стати особи польської національності та християнського віросповідання. У 1924 р. товариство мало 13 тис. членів, однак у 1934 р. їх залишилося лише 8500 осіб³⁶².

Переважаюча більшість членів СХННШП за політичними поглядами тяжіли до ЗНЛ та Польської партії християнської демократії. З послами від цих партій до парламенту Польщі, об'єднаними в «Сеймове учительське коло» («Sejmowe Koło Nauczycielskie»), вони підтримували тісні контакти. Адже головою СХННШП був сенатор М. Сіцінський, а його заступниками посли Я. Корнецький і Тадеуш Мендрис (Tadeusz Mendrys). Саме посли цих партій, які були членами товариства, активно відстоювали права польських учителів у сеймі та сенаті³⁶³. Сприйняття членами товариства польського народу як суверена Польської держави, виховання молодого покоління в дусі націоналізму та з дотриманням католицьких традицій, ставлення до національних меншин як до загрози польському національному існуванню, збіглися з поглядами представників цих партій. Вони негативно ставилися до всього німецького, з почуттям культурної вищості та певним занепокоєнням – до українського та білоруського народів, із відвертою неприязню – до євреїв³⁶⁴.

Упродовж міжвоєнних років погляди СХННШП на виховання дітей і молоді залишалися незмінними. Головна теза зводилася до того, що освіта молодих поляків впливає з традицій та історичної місії Польщі, опертої на християнських і національних цінностях. Погляди членів товариства цілком збіглися з пропагованою у 20-х роках ХХ ст. державою ідеєю національного виховання, яка передбачала розбудову шкіл на національних традиціях і виховання відданих громадян Польщі³⁶⁵. На їхню думку, польська школа мала дбати про моральне, інтелектуальне та фізичне виховання молоді. «Чинник національний і громадянський мав виявлятися не лише в планах і програмах, ... а й у методах і виконанні, не лише формуючи і навчаючи, але і виховуючи людину»³⁶⁶.

Основою моральної стійкості народу члени СХННШП вважали релігійне та громадянське виховання, яке мали реалізувати костел, школа, родина та держава. Метою будь-яких педагогічних впливів було прагнення до формування такої людини-громадянина, яка б вирізнялася глибокою релігійністю, любов'ю до Батьківщини, почуттям відповідальності, честі та національної гідності³⁶⁷. Члени товариства всіляко заохочували вчителів долучатися до впровадження національного виховання в школах, зокрема, брати участь в організації краєзнавчих та історичних екскурсій, предметних гуртків: полоністичних, історичних, географічних та ін.,

³⁶¹ Z życia Stowarzyszenia. Z Zarządu Głównego. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 11. 1 czerwca. S. 5.

³⁶² Działalność kół i członków. *Nauczyciel Polski*. 1934. Nr 8–9–10. 1 czerwca. S. 23; Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. S. 140.

³⁶³ Parlament a nauczycielstwo. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 12. 1 grudnia. S. 1–2; Praca nauczycieli-posłów w ubiegłej kadencji Sejmu. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 1. 1 stycznia. S. 3; Parlament a nauczycielstwo. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 12. 1 grudnia. S. 1–2.

³⁶⁴ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 34, 88–89.

³⁶⁵ Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 136.

³⁶⁶ W rocznicę majową. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 10. 15 maja. S. 1.

³⁶⁷ Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce... S. 141.

також організовувати відзначення державних і національних свят, ювілеїв, іменин провідних лідерів держави тощо. Вони вважали, що саме вчителі мали провадити активну освітню та громадську діяльність серед польського населення, яка б сприяла піднесенню у них не лише освітнього рівня, а й національної свідомості³⁶⁸.

Члени СХННШП неодноразово звинувачували владу у бездіяльності щодо відкриття нових шкіл із польською мовою навчання у південно-східних воєводствах. Певне занепокоєння у них також викликала діяльність на цих теренах українськомовних та двомовних учительських семінарій і відсутність подібних польських навчальних закладів. З огляду на це товариство зосередило свою діяльність на розбудові мережі польськомовного шкільництва та вихованні патріотично налаштованих педагогічних кадрів. На II з'їзді СХННШП, який відбувся у грудні 1922 р., члени організації протестували проти освітньої політики польської влади в Галичині, яка дала змогу обіймати вчительські посади особам непольської національності, виступили за невідкладне підвищення фахового рівня польських навчальних закладів. Водночас представники товариства в сеймі, зокрема посол Я. Корнецький, висловлювалися проти діяльності окремих навчальних закладів для національних меншин, вважаючи, що свої культурні потреби вони повинні задовольняти в школах із польською мовою навчання. На їхню думку, створення освітніх закладів із навчання мовами національних меншин і загалом надання непольському населенню культурної автономії неминуче призведе до територіальної автономії, що врешті-решт спричинить розвал держави³⁶⁹.

Члени СХННШП схвально сприйняли запровадження в 1924 р. двомовного шкільництва на т. зв. східних кресах. Подібно до ендеків, вони вважали утравістичні школи місцем асиміляції національних меншин польською національною культурою, виховання дітей непольської національності відданими громадянами та патріотами Польщі³⁷⁰. Однак критично сприйняли запровадження шкільного плебісциту, який вважали шкідливим як для школи, так і для держави. Несприйняття і занепокоєння у них викликали виступи українських і білоруських політичних сил і громадських організацій у ході шкільних плебісцитів, спрямовані на відстоювання шкіл з рідною мовою викладання. Вони звинувачували українських і білоруських агітаторів у застосуванні терору, фальшуванні підписів тощо під час проведення плебісцитових акцій. Члени СХННШП вважали, що шкільний плебісцит має відбуватися в атмосфері вільного волевиявлення батьків і опікунів, без тиску з боку політичних і громадських діячів. Відповідну ухвалу було прийнято на IV з'їзді товариства 1925 р. У ній йшлося про те, що шкільний закон від 31 липня 1924 р., що був виявом великого лібералізму та толерантності держави у ставленні до національних меншин, провідники українського та білоруського народів використали для розгортання антидержавної агітації. Учасники з'їзду вимагали від владних кіл вжити невідкладних заходів для заборони небезпечної для держави агітації, кількість шкіл із польською мовою навчання залишити незмінною або й збільшити. Було вирішено, що вчителі

³⁶⁸ Praca oświatowo-społeczna nauczyciela na wsi. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 10. 15 maja. S. 5; Uroczystości jubileuszowe czynnikiem uświadomienia narodowego. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 19. 15 listopada. S. 4.

³⁶⁹ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 154–155.

³⁷⁰ Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Nauczyciel Polski*. 1924. Nr 9. 1 października. S. 1; Walka o polskość szkoły. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 11. 1 listopada. S. 1–2; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 156.

не можуть обмежуватися лише професійною діяльністю, а повинні долучатися до громадсько-виховних справ і доносити до поляків важливість національного виховання. Учасники з'їзду СХННШП, який відбувся 14 березня 1926 р., виступили на захист прав польського учительства, вони вимагали щоб кількість дітей, яка припадає на одного педагога в школах національних меншин не була меншою від кількості учнів, які припадають на учителя-поляка в польськомовних навчальних закладах, а також вимагали від державної влади, щоб кампанія з економії коштів поширювалася не лише на польських учителів, а й на педагогів із національних меншин³⁷¹. Подібні проблеми порушували й на V Загальному з'їзді делегатів товариства, який відбувся 19–20 вересня цього ж року. Його учасники також вимагали покращення матеріального становища польських учителів та захисту їхніх прав³⁷².

Проблеми шкільництва на південно-східних теренах Польщі залишалися в центрі уваги членів товариства і після приходу до влади санаційного табору у 1926 р. Однак до смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. СХННШП переживало не найкращі часи, здебільшого через неприхильне ставлення до них нової влади. З другої половини 20-х років його члени не критикували відкрито запроваджену санаційним табором концепцію державного виховання, а робили це завуальовано, долучаючись до дискусій із цих питань. Проблеми шкільництва на південно-східних теренах Польщі порушували під час VI з'їзду товариства у 1927 р., на якому учасники зібрання обговорювали проблеми навчання дітей української, білоруської та литовської національностей, делегати затвердили низку пропозицій до тогочасної влади, в яких рекомендували збільшити кількість годин польської мови в початкових школах із навчанням мовами національних меншин, запровадити у всіх школах вивчення низки предметів (історії та відомостей про тогочасну Польщу, географії тощо) польською мовою, а також задля належного впливу польської культури на школярів замінити в початкових школах із непольською мовою навчання половину педагогічного складу вчителями-поляками. Також вони вимагали, щоб державна влада та місцева шкільна адміністрація матеріально та морально підтримували польських учителів на окреслених теренах, щоб у кожному класі та канцелярії висіли польський герб і портрет президента. Також мала бути переглянута кількість годин української мови в польськомовних школах³⁷³. Члени товариства неодноразово критикували діяльність куратора ЛШО за призначення на керівні посади в шкільництві людей т. зв. санації. Посол Я. Корнецький наводив приклади переведення для «добра школи» учителів-поляків, членів ЗЛН, зі Львова на Полісся тощо³⁷⁴. Також вони звинувачували кураторію ЛШО в недотриманні

³⁷¹ Broń my polskości szkolnictwa kresowego. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 3. 1 marca. S. 2–3; Nadzwyczajny Walny Zjazd Delegatów. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 4. 1 kwietnia. S. 4–5; Po zjeździe. *Nauczyciel Polski*. 1925. Nr 6. 1 czerwca. S. 5; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 156, 159; Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce... S. 140.

³⁷² Przed Zjazdem. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 7. 1 września. S. 1; Przebieg V-ego Walnego Zjazdu Delegatów. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 11–12. 1 grudnia. S. 1–5; Spełnijmy swoje zobowiązanie! *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 7. 1 września. S. 2–3.

³⁷³ Nasz Walny Zjazd. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 8–9. 1 września. S. 9; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 158.

³⁷⁴ Z Sejmu i Senatu. Część przemówienia kol. posła J. Korneckiego w czasie dyskusji nad budżetem Ministerstwa W. R. i O. P. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 7. 15 czerwca. S. 5.

освітнього закону 1924 р., зокрема його пунктів щодо ліквідації україномовного чи утраквістичного шкільництва в тих населених пунктах, де українці становили менш як 25 % від загальної кількості населення³⁷⁵.

Відверто критикуючи «Розпорядження міністра віросповідань та освіти до кураторів шкільних округів від 12 квітня 1927 р. про мову врядування у державних і приватних школах всіх типів»³⁷⁶, яким було дозволено використання рідної мови в шкільній документації й на вивісках у приватних навчальних закладах національних меншин³⁷⁷, члени СХННШП стверджували, що ці нововведення в майбутньому можуть підважити польськість на південно-східних теренах³⁷⁸. Так само критично вони сприйняли запропонований українськими парламентарями законопроект про школи з українською, білоруською та литовською мовами навчання, який з-поміж іншого передбачав працевлаштування у школах із непольською мовою навчання вчителів лише цієї національності³⁷⁹. Критику у них викликали також законопроекти, внесені українськими, німецькими послами, а також парламентарями від ППС, що стосувалися питання шкільництва національних меншин. Серед основних закидів українським послам звучали звинувачення у домаганні територіальної чи культурної автономії з метою подальшого від'єднання українських теренів від Польщі³⁸⁰.

Зміна політичної ситуації після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р. зумовила відхід від концепції державницького виховання і часткового повернення до національного виховання. Члени СХННШП відкрито повернулися на попередні позиції, наголошуючи, що виховання має опиратися на національно-християнські засади; учителем може бути лише той, хто твердо стоїть на таких позиціях; педагогом у польській школі може бути лише поляк-католик і в жодному випадку педагог-єврей; шкільні підручники теж мають бути укладені з дотриманням визначеної лінії виховання; підручники для польських шкіл можуть укладати лише польські вчені та письменники; найважливішою засадою має бути ідея служіння церкві, народу та державі³⁸¹. Члени товариства виступали проти запровадження в школах іншої релігії, окрім католицької, оскільки це, на їхню думку, могло посилити сепаратизм національних меншин південно-східних воеводств, зокрема українців. Висловлювалися вони проти спільного навчання дітей-християн і дітей-євреїв, оскільки це суперечило концепції національного виховання. Члени СХННШП домагалися

³⁷⁵ W odpowiedzi na ataki ukraińskie. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 4. 15 lutego. S. 4–5.

³⁷⁶ Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratorów Okręgów Szkolnych w sprawie języka napisów, ogłoszeń obrad oraz ksiąg i aktów szkolnych w szkołach i ochronkach państwowych, publicznych szkołach powszechnych oraz szkołach i ochronkach prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. R. 10. Nr 6. Poz. 91. S. 185–186.

³⁷⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 147.

³⁷⁸ Walka o polskość szkoły. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 11. 1 listopada. S. 2; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 160.

³⁷⁹ Z Sejmu i Senatu. Horrendalne żądania Ukraińców w sprawach szkolnych. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 15. 15 grudnia. S. 4–5.

³⁸⁰ Nowa faza walki o system szkolny w Polsce. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 7. 1 kwietnia. S. 1–2.

³⁸¹ Musielak J. Ku czemu dąży Stowarzyszenie. Referat wygłoszony na uroczystości 15-lecia Koła w Tarnowskich Górach. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 8. 15 maja. S. 3–5; O wychowanie narodowe. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 17. 15 grudnia. S. 1; Ostrożnie z hasłami. *Nauczyciel Polski*. 1939. Nr 6. 1 kwietnia. S. 2–3; Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce... S. 141.

надання головних ознак католицької школи всім початковим навчальним закладам. Запровадження таких змін гарантувало б польським дітям виховання в національно-католицькому дусі, водночас уможливило б поширення культурно-релігійних впливів на дітей інших національностей³⁸². Підтвердження повернення членів товариства до концепції національного виховання яскраво демонструють ухвали XVII Загального з'їзду делегатів СХННШП, який відбувся 27–28 червня 1938 р. у Львові. У них йшлося про необхідність перегляду всіх навчальних програм та підручників у польських школах, з метою поглиблення національного виховання, опертого на католицьких принципах; весь апарат шкільної адміністрації мав перейти до рук осіб «відданих програмі національного виховання»³⁸³.

Маючи на меті захистити польськість на південно-східних теренах, члени СХННШП, зокрема Львівського окружного відділу, який серед восьми окружних відділів (Львівський, Волинський, Познанський, Поморський, Варшавський, Краківський, Віленський і Сілезький), посідав третє місце за кількістю членів, активно долучилися до підняття рівня освіти місцевого польського населення та збереження його національної свідомості. Відділ у Львові був заснований у травні 1922 р., його очолила Зузанна Бревкова (Zuzanna Brewkowa), а її заступницею стала Марія Манчуковська (Marja Mańczukowska)³⁸⁴. У 1928 р. до Львівського окружного відділу належав 31 осередок³⁸⁵. Так, у 1930 р. місцевий відділ скликав 11 засідань, на яких учасники обговорювали питання щодо заохочення місцевих польських учителів долучатися до громадської діяльності, організації курсів, літніх таборів для учителів, стипендійних фондів для педагогів тощо³⁸⁶. У 1933 р. Львівський окружний відділ товариства на чолі з Ф. Щуркевичем провів 2 засідання керівного складу відділу, 41 – виконавчого відділу, 1 – керівників кіл та організував 25 травня цього ж року З'їзд делегатів Львівського округу. У цьому ж році члени СХННШП основну увагу зосередили на аналізі нових навчальних програм, а також провадили різноманітні курси³⁸⁷. Для безробітних учителів члени кола організовували лекції з психології, педагогіки та дидактики, щоб піднести їхній кваліфікаційний рівень, а для молодих учителів – курси граматики польської мови³⁸⁸. Однак через відсутність зацікавлення молодих педагогів у діяльності цієї організації, вихід на пенсію старших учителів, залучення «Союзом польських учителів» до своїх лав членів організації, ряди Львівського окружного відділу почали рідіти. Якщо 1922 р. тут діяло 18 кіл із 1490 членами, 1926 р. – 33 і 1866 відповідно, то 1937 р. – лише 21 коло з 594 членами³⁸⁹.

³⁸² P. Stosunki wyznaniowe i szkoła na wschodzie Polski. *Nauczyciel Polski*. 1939. Nr 6. 1 kwietnia. S. 3–4; Ostrożnie z hasłami. *Nauczyciel Polski*. 1939. Nr 6. 1 kwietnia. S. 2–3; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 127.

³⁸³ Uchwały XVII Walnego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych z dnia 28 czerwca 1938 r. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 11. 1 września. S. 3.

³⁸⁴ Gdula J. Z oddziału Lwowskiego. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 12–13. 1 lipca. S. 12.

³⁸⁵ Z życia stowarzyszenia. Lwów. VI Walny Zjazd Delegatów Lwowskiego Oddziału Okręgowego. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 7. 15 czerwca. S. 8.

³⁸⁶ Z życia stowarzyszenia. Z oddziału Lwowskiego. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 20. 1 grudnia. S. 6.

³⁸⁷ Działalność oddziałów. Oddział Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1934. Nr 8–9–10. 1 czerwca. S. 17–18.

³⁸⁸ Z życia stowarzyszenia. Okręg Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 6. 1 kwietnia. S. 7–8; Ze sprawozdania z działalności Stowarzyszenia za rok 1937. Działalność oddziałów. Okręg Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 9. 1 czerwca. S. 3–4.

³⁸⁹ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 48.

Свою діяльність Львівський окружний відділ зосередив на різних формах навчання, доповнювальній освіті, а також підвищенні кваліфікації вчителів. Активними у цій справі були осередки в Коломиї, Львові, Перемишлі, Бучачі, Ярославі, Дрогобичі. Наприклад, 1924 р. коло в Перемишлі мало 107 членів³⁹⁰. Зауважмо, що СХННШП заохочувало своїх членів відвідувати організовані МВіО літні курси, зокрема, політичні, природничо-географічні, фізико-математичні тощо. У Львові також діяли курси української мови, які допомагали польським учителям покращити свій рівень української мови³⁹¹. Львівський окружний відділ також організував власні платні літні курси. Зокрема, оплата за шеститижневі кваліфікаційні курси для вчителів становила 60 зл. Програма курсу поєднувала практичні заняття та ознайомлення педагогів із методикою викладання окремих предметів³⁹². Нерідко членам кіл доводилося змагатися з осередками інших педагогічних товариств за вплив на місцевих учителів. Наприклад, у Перемишлі діячі СХННШП протистояли членам місцевого осередку «Союзу польських учителів загальноосвітніх шкіл». Так, під час виборів у 1924 р. до Повітової шкільної ради та дисциплінарного управління членам «Союзу польських учителів загальноосвітніх шкіл» вдалося здобути перемогу над членами СХННШП лише завдяки підтримці українських та єврейських педагогів³⁹³.

Головному управлінню Львівського окружного відділу підпорядковувалися спеціально скликані підвідділи: організаційних, професійних, загальноосвітніх, економічних, громадських, адміністративно-бухгалтерських справ. Незалежно від них діяли також секції: педагогічна, освітня, видавнича, екскурсійна, фізичного виховання, рисункова, літніх колоній та ін. Львівський відділ належну увагу приділяв умовам праці вчителів, що неодноразово ставало предметом обговорення на надзвичайних зборах членів СХННШП. Для підвищення освітнього рівня населення Львівський окружний відділ відкривав бібліотеки, пункти видачі книг і підручників для молоді початкових, середніх і вищих навчальних закладів, утримував наукову книгарню у Львові, в якій продавали підручники, посібники, методичні видання, карти, глобуси, таблиці, художню та наукову літературу тощо³⁹⁴.

На теренах Львівського відділу СХННШП опікувалося трьома приватними вчительськими семінаріями, ще одна діяла в Кракові. Кола в Самборі та Дрогобичі утримували жіночі семінарії, а в Перемишлі – чоловічу. У заснованій у Дрогобичі з ініціативи місцевих членів товариства 1920 р. жіночій семінарії на членські внески були обладнані фізичний, хімічний, географічний, природничий кабінети та бібліотека. На навчання до семінарії приймали дівчат польської національності римо-католицького віросповідання. Щороку тут студювало близько 120 учениць. Подібними були умови вступу до семінарії в Самборі. Учням відкритої 1924 р. у Перемишлі чоловічої семінарії, якою керував о. Анджей Горчица (Andrzej Gorczyca),

³⁹⁰ Kronika w Przemyślu, dnia 31 października 1924 r. Z spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924 r. Nr 44. 1 listopada. S. 3.

³⁹¹ Kursy wakacyjne dla nauczycielstwa szkół powszechnych, organizowane w r. 1929 przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 10. 15 maja. S. 11.

³⁹² Z życia Stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 4. 1 kwietnia. S. 14.

³⁹³ Ze spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 17. 26 kwietnia. S. 1; Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 104.

³⁹⁴ Z życia stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 13. 15 listopada. S. 8; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 49–51.

не лише давали знання з різних предметів, а й прищеплювали національні ідеали, польські традиції та національні цінності³⁹⁵. У Перемишлі та Львові значною активністю вирізнялася організована «Самопоміч» для членів товариства, які через хворобу або інші обставини опинилися у важкому матеріальному становищі³⁹⁶.

Члени СХННШП також дбали про підвищення кваліфікації вчителів польської національності, задля цього організовували курси, де педагоги мали змогу поглибити свої знання і розширити світогляд, ознайомитися з новими методами роботи. Ці курси не лише підносили науковий рівень слухачів, а також формували національну свідомість. Надаючи важливого значення самоосвіті вчителів, члени СХННШП організовували регіональні педагогічні конференції, різноманітні зібрання, на яких обговорювали проблеми виховання молоді у християнсько-національному дусі. При місцевих осередках товариства створювали бібліотеки та читальні, які пропонували відвідувачам професійну та загальноосвітню літературу.³⁹⁷

Якщо у перші міжвоєнні роки члени СХННШП зосереджувалися на боротьбі з неписьменністю польського населення, то наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. доклали чимало зусиль до поглиблення зв'язку польського суспільства з національною культурою. На т. зв. східних кресах вони акцентували увагу на зміцненні польськості, формуванні опору чужим впливам і усвідомленні себе членом загальнонаціональної спільноти. СХННШП провадило культурно-освітню діяльність спільно з такими польськими організаціями, як Польська шкільна матиця (ПМШ), «Польське товариство опіки над східними кресами», «Союз польських освітніх товариств» («Zjednoczenie Polskich Towarzystw Oświatowych»), «Товариство учителів середніх і вищих шкіл», ТШЛ, «Товариство народних читалень», «Національна організація жінок», «Християнський робітничий університет», «Союз молодих польок» та ін. Зусиллями членів СХННШП вдалося суттєво підвищити культурний і освітній рівень польської громади³⁹⁸. Зауважмо, що «Польське товариство опіки над східними кресами», яке тісно співпрацювало з ЗЛН, розвинуло активну освітню діяльність як на Волині, Поліссі та Віленщині, так і з 1929 р. у Галичині, де заснувало осередки у Львові, Станіславові та Тернополі. Його друкованим органом був двотижневик «Охоронець над Бугом» («Straż nad Bugiem»). Мета товариства – опіка над східними воєводствами, яка виявлялася у розвитку польського шкільництва, а також забезпеченні громадського порядку та безпеки на цих теренах. Товариство надавало матеріальну допомогу та підтримку освітній, культурній та економічній діяльності на тих землях, де була загроза денационалізації польської громади. Його члени відкривали читальні, мандрівні бібліотеки, поширювали польські букварі та читанки, проводили шкільний плебісцит, у такий

³⁹⁵ Kronika. Z spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 44. 1 listopada; Z życia stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 6. 1 czerwca. S. 8; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 170.

³⁹⁶ Kronika w Przemyślu, dnia 31 października 1924 r. Z spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 44. 1 listopada. S. 3.

³⁹⁷ Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 181–182.

³⁹⁸ Działalność kół i członków. *Nauczyciel Polski*. 1934. Nr 8–9–10. 1 czerwca. S. 23; Nauczycielstwo a praca społeczno-oświatowa w północno-wschodnich ziemiach Polski. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 17. 15 października. S. 3–5; Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego... S. 187, 190–191.

спосіб долучаючись до збільшення кількості польськомовних шкіл та зменшення навчальних закладів з українською мовою навчання³⁹⁹.

Значну активність в освітній та колонізаційній діяльності виявляла ПМШ, позиція якої цілковито збігалася з освітньою політикою польської влади як до санаційного перевороту 1926 р., так і після нього, яка проходила під гаслом «Фронтом на креси!». Якщо ТШЛ та СХННШП діяли переважно в Галичині, то ПМШ розгорнула активність у центральних воєводствах, на Волині та Поліссі. Метою товариства було пробудження в польській громаді почуття національної гідності та любові до держави, ознайомити місцевих поляків та українців із польською культурою, налагодити між ними нормальні відносини. Освітня програма ПМШ на цих теренах із гаслом «Через освіту до сильних підвалин держави» не була також позбавлена політичного змісту. Ухвалення шкільного закону 1924 р. за недостатньої розгалуженості мережі загальноосвітніх шкіл із польською мовою навчання стало ще одним приводом для відкриття організацією на окреслених теренах власних навчальних закладів, тим паче, що у багатьох малозаселених регіонах не було польськомовних шкіл у визначеній законом трикілометровій зоні конкретного шкільного округу. Саме щоб уберегти місцевих поляків від денационалізаційного впливу українців і білорусів, товариство створило розгалужену шкільну мережу. У міжвоєнні роки ПМШ утримувала початкові навчальні заклади (кількість загальноосвітніх шкіл зростає з 3 у 1921 р. до 230 в 1937 р.) і професійні школи, 9 гімназій, організувала кампанію з популяризації читання польськомовної літератури, курси для дорослого населення (зокрема, на 1937 р. діяло 227 курсів для 5138 слухачів), дошкільні заклади, бурси, гуртувала опікунські кола, які фінансово підтримували бідні школи на Поліссі та Волині⁴⁰⁰.

У 1925 р. ПМШ мала 18274 члени та 244 кола. За сприяння товариства діяло 539 бібліотек і 308 читалень. Того ж року працювало 10 народних університетів зі 6382 слухачами, було прочитано 1062 лекції, показано 488 театральних вистав⁴⁰¹. За підтримки ПМШ у 1932 р. діяло 48 закладів професійного шкільництва для польського населення, покликаних підвищити рівень зайнятості молоді, а завдяки цьому прискорити економічний розвиток теренів. Організація таких шкіл цілком відповідала програмі ЗЛН, який домагався колонізації міст і сіл на т. зв. східних кресах через опанування поляками господарським і економічним життям регіону. Оскільки торговцями та дрібнотоварними виробниками на окреслених теренах були переважно євреї, випускники професійних шкіл ПМШ мали скласти їм конкуренцію і в такий спосіб сприяти зміцненню тут польськості⁴⁰².

Відкриті ПМШ загальноосвітні та професійні школи, до яких приймали учнів незалежно від національності, зокрема українців, білорусів, рідше – євреїв, сприяли асиміляції представників національних меншин. Однак задля справедливості варто зазначити, що ці заклади, по-перше, інколи були безальтернативним способом для здобуття початкової освіти, а по-друге, давали змогу непольському населенню, зокрема, євреям та українцям, на належному рівні опанувати польську мову для

³⁹⁹ Дальший похід на «креси». *Діло*. 1929. Ч. 170. 2 серпня; Maj E. Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928... S. 51.

⁴⁰⁰ Zaleska-Dorożyńska E. Cele Polskiej Macierzy Szkolnej na Kresach. *Oświata Polska*. 1930. Nr 3. S. 233–234; Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 68–69, 107–109.

⁴⁰¹ Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w zakresie oświaty pozaszkolnej w 1925 r. *Polska Oświata Pozaszkolna*. 1927. Nr 1. S. 44.

⁴⁰² Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 80–81.

реалізації своїх життєвих і професійних амбіцій. Освіта, яку в різних формах поширювало товариство на окреслених теренах, мала на меті переконати місцеві громади в привабливості польської культури та заохотити її переймати цю культуру⁴⁰³.

У справу підвищення освітнього рівня дорослого населення, подолання неписьменності вагомий внесок зробив Педагогічний відділ Головної управи ПМШ, який відкривав бібліотеки, організовував курси для дорослого населення, інструкторські курси, засновував видавництва. Метою курсів було не лише поширення знань серед польського населення, а й поглиблення національно-патріотичної свідомості. Після закінчення курсів випускники мали долучитися до просвітницької діяльності, зокрема, організовувати відзначення національних свят, екскурсії, вечорниці, аматорські вистави та відчити⁴⁰⁴. Іноді кошти, зібрані від проведення польською молоддю подібних заходів, наприклад, аматорських вистав, передавали на культурно-освітні цілі в Галичині⁴⁰⁵.

До розвитку польського шкільництва та підвищення кваліфікаційного рівня педагогів найбільше зусиль доклали самі ж учителі, які були найчисленнішою групою професійної інтелігенції у тогочасній Польщі. Наприклад, у 1922/23 н. р. лише вчителів державних і приватних початкових шкіл було 60213 (з них польською мовою навчали 51741, а мовами національних меншин – 8472)⁴⁰⁶, у 1935/36 н. р. – 77171⁴⁰⁷. У польському вчительському середовищі діяло багато різних товариств та організацій. Так, 1919 р. розпочав діяльність «Союз польських учителів загально-освітніх шкіл» (ЗПНШП) («Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych»), заснований на базі створеного 1905 р. «Союзу народних учителів у Галичині» («Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji») та «Асоціації польських учителів початкових шкіл» («Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych»). Очолював організацію С. Новак (S. Nowak). Своєю діяльністю ЗПНШП охопив колишні підросійські та півдавстрійські терени. Основним його завданням було реформування та підвищення освітнього рівня польського населення краю, захист професійних і громадянських інтересів польських учителів, надання їм правової допомоги⁴⁰⁸.

Члени товариства висловлювалися за внесення кардинальних змін в організацію шкільництва, спрямованих на піднесення рівня початкових навчальних закладів, шляхом реорганізації одно- та двокласних шкіл у навчальні заклади вищого ступеня. Вони наголошували, що оскільки школи нижчого ступеня організації дають освіту на рівні п'ятого класу шести- та семикласних шкіл, то їхні учні втрачають два роки, а після їх закінчення мають лише дві можливості для здобуття освіти: продовжити навчання на п'ятирічних доповнювальних курсах із невизначеною програмою, які не дають права вступу в середні навчальні заклади, або в

⁴⁰³ Ibidem. S. 81.

⁴⁰⁴ Markiewicz H. Problemy likwidacji analfabetyzmu... S. 199–200, 202.

⁴⁰⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 117.

⁴⁰⁶ Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1924. R. 3. Nr 4/9. S. 222.

⁴⁰⁷ Nauczyciele w liczbach. Liczebność, cechy osobowe, zatrudnienie, uposażenie 1935/6 / red. M. Falski. Warszawa: Skład Główny «Nasza Księgarnia», 1938. S. 3.

⁴⁰⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 304. Арк. 1–11; XI Jubileuszowy Zjazd Delegatów Związku P.N.S.P. Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 399; Walczak M. ZNP wczoraj i dziś. S. 16.

т. зв. нижчих професійних школах, які також не дають учням змоги продовжити навчання. Члени ЗПНШП також виступали за ліквідацію нижчих класів гімназій та опертя навчальної програми всіх середніх загальноосвітніх і професійних шкіл на програму початкової школи. Такі зміни полегшили б доступ сільській молоді до здобуття середньої та вищої освіти⁴⁰⁹. Належну увагу вони також приділяли позашкільній освіті молоді та дорослого населення, яка була покликана не лише боротися з неписьменністю, а й ознайомити населення з польською історією, культурою та традиціями⁴¹⁰.

Попри те, що переважна більшість членів ЗПНШП дотримувалася лівих поглядів, після санаційного перевороту 1926 р. вони почали підтримувати політику нової влади щодо розвитку освіти та зміни становища вчителів, очікуючи прихильності й сприяння уряду в поліпшенні матеріального становища педагогів. Відсутність суттєвих змін на краще та наростання суперечностей між членами ЗПНШП і правлячими колами підштовхнули їх до зближення 1937 р. з лівими політичними силами, зокрема, з ППС і людовцями. Нерідко у своїй діяльності товариство заручалося підтримкою українських та єврейських учителів⁴¹¹.

У 1930 р. ЗПНШП об'єднався з «Професійним союзом польських учителів середніх шкіл» («Związek Zawodowy Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich») у «Союз польських учителів» (ЗНП) («Związek Nauczycielstwa Polskiego»), який став найчисленнішою професійною організацією педагогів і діє донині⁴¹². У 1933 р. ЗНП мав понад 45 тис. членів, об'єднаних у 1729 місцевих осередків і 173 повітових відділи. У 1938 р. уже було 51746 членів, 1796 місцевих осередків, 255 повітових відділи⁴¹³. Завдання ЗНП: захист професійних, економічних, соціальних інтересів польського вчителства, піднесення рівня кваліфікації педагогів (скерування на курси, організація самоосвітніх гуртків тощо), поглиблення рівня їхньої національної свідомості, організація вчительських книгарень і бібліотек, усебічний розвиток польськомовного шкільництва. При повітових відділах союзу діяли різноманітні секції: педагогічна, середнього шкільництва, громадсько-освітня, господарська, а також секція з надання матеріальної допомоги вчителям у формі позик. Так, при Перемишльському відділі ЗНП діяла педагогічна бібліотека, в якій відбувалися відчити на педагогічну тематику, дискусійні вечори для вчителів, 755 слухачів відвідували школу для дорослих⁴¹⁴. Також при товаристві діяв стипендійний фонд,

⁴⁰⁹ Nowicki Z. O szkołę powszechną. *Głos Nauczycielski*. 1921. R. 5. Nr 15. S. 197–199; Stanowisko Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych wobec ustroju szkolnictwa. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939. (Wybór materiałów) /* wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 70–71.

⁴¹⁰ Program działalności oświatowej pozaszkolnej w okresie przejściowym. *Głos Nauczycielski*. 1921. R. 5. Nr 1–2. S. 3.

⁴¹¹ Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 106.

⁴¹² Polska. Oświata. Druga Rzeczpospolita. *Encyklopedia PWN*. URL: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Polska-Oswiata-Druga-Rzeczpospolita;4575098.html> (дата звернення: 16.03.2017).

⁴¹³ З життя вчительських організацій. Союз Польського Вчителства (З.Н.П.). *Учительське слово*. 1939. Ч. 1–2. 1–15 січня. С. 25; Związek Nauczycielstwa Polskiego: zarys dziejów 1905–1985 / pod red. B. Grzesia; oprac. F. Filipowicz [i in.]. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986. S. 107.

⁴¹⁴ О справедливą ocenę pracy. *Głos Nauczycielski*. 1933. R. 17. Nr 22. S. 393; Z życia Związku Nauczycielstwa Polskiego w Przemyślu. *Tygodnik Przemyski*. 1934. Nr 11. 19 marca; Związek

який щорічно асигнував близько 1 тис. зл. на ці цілі⁴¹⁵. Належну увагу члени товариства приділяли позашкільній освіті молоді та дорослого населення, зокрема, організації різноманітних курсів, конференцій, відкриттю бібліотек, що сприяло піднесенню рівня національної свідомості населення. Особливу увагу приділяли тим регіонам, де поляки перебували в меншості, порівняно з представниками інших національностей, як-от у Галичині чи на Волині. Члени ЗНП залучали до позашкільної освіти також українську молодь і педагогів, особливо після зменшення тут кількості українських культурно-освітніх товариств, що давало змогу виховувати їх в польському громадянському та державницькому дусі⁴¹⁶.

У 1919 р. на базі львівського «Товариства вчителів вищих шкіл» («Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych») і варшавського «Товариства польських учителів» («Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego») виникло загальнопольське «Товариство вчителів середніх і вищих шкіл» (ТНШСiВ) (Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych) із центром у Варшаві. Очолив його директор Педагогічного інституту у Варшаві Павел Сосновський (Paweł Sosnowski), а його заступниками стали Юзеф Боясінський (Józef Bojasiński) і Кароль Загаєвський (Karol Zagajewski), секретарем – Стефан Квятковський (Stefan Kwiatkowski)⁴¹⁷. Спільна комісія виокремила три округи новоствореної організації: Львівський (очолив К. Загаєвський), Варшавський (Станіслав Каліновський (Stanisław Kalinowski)), Познанський (Адам Мальський (Adam Malski))⁴¹⁸. Товариство опікувалося підвищенням професійного рівня польських педагогів, захистом їхніх професійних інтересів, забезпеченням належних умов праці та відповідної оплати, надавало їм матеріальну допомогу та моральну підтримку, докладало зусиль до розвитку польського шкільництва, сприяло популяризації знань серед польського населення, поширенню серед них громадянського почуття та готовності служити власному народові⁴¹⁹. Задля реалізації цих завдань ТНШСiВ організовувало курси, відчити, бесіди, висувало до МВіО ініціативи щодо сприяння розвитку та вдосконалення середнього шкільництва, а також засновувало і підтримувало різні навчальні заклади⁴²⁰.

У затвердженому 1927 р. статуті товариства розмежовано ідейну та професійну мету. Ідейна мета полягала в підвищенні кваліфікаційного та наукового рівня вчительства; поширенні серед його членів духу товаришкості, почуття сталої приналежності та солідарності, моральної та матеріальної самопожертви, патріотизму та готовності служити на благо Вітчизни. Формами досягнення мети

Nauczycielstwa Polskiego wobec nowego ustroju szkolnictwa i jego realizacji. Tezy do referatu, wygłoszonego przez kol. M. J. Jaworską. *Głos Nauczycielski*. 1932. R. 17. Nr 1–3. S. 13; Kostrzyński S. O właściwą drogę Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918–1939 / wstęp i opracowanie B. Ługowski, F. Araszkiewicz*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1972. S. 440–442; Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 105.

⁴¹⁵ З життя учительських організацій. Союз Польського Вчителства (З.Н.П.). *Учительське слово*. 1939. Ч. 1–2. 1–15 січня. С. 25.

⁴¹⁶ AAN. Zesp. 14. Sygn. 189. K. 60–62; Ibidem. Zesp. 1181. Sygn. 83. K. 5–6.

⁴¹⁷ Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych... S. 73; Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 103.

⁴¹⁸ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 79.

⁴¹⁹ Nasze stanowisko. *Przegląd Pedagogiczny*. 1921. Nr 2–3. S. 47–48; Od Zarządu Głównego TNSW. *Przegląd Pedagogiczny*. 1920. Nr 1. S. 2–3.

⁴²⁰ Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych... S. 74.

були обмін новітніми науковими здобутками; пропагування проблем польського шкільництва; популяризація серед широких верств населення наукових досліджень і їх результатів. Професійна мета ТНШСiВ передбачала забезпечення вчителям належних умов праці та фінансування, високого становища педагогів у суспільній ієрархії й збільшення їхнього впливу на вирішення проблем шкільництва, зокрема середнього тощо⁴²¹. Відповідно до нового статуту ТНШСiВ одночасно стало громадською, культурно-освітньою та професійною організацією.

Змін зазнав і порядок набуття членства в товаристві. Якщо згідно зі статутом 1920 р. його членом міг бути кожен учитель вищих, середніх, професійних навчальних закладів і вчительських семінарій, то тепер – лише вчителі польських середніх і вищих навчальних закладів, а також учителі-поляки шкіл із непольською мовою навчання, директори середніх шкіл, інспектори, візитатори та шкільні лікарі⁴²². Член товариства без дозволу Головної управи не міг належати до іншої організації (це своєрідна спроба запобігти переходу членів ТНШСiВ до «Професійного союзу польських учителів середніх шкіл» (*Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich*)). Запровадження цих змін було зумовлене важким матеріальним становищем педагогів середніх навчальних закладів, яке з кожним роком лише погіршувалося, а також наростанням в учительському середовищі обурення бездіяльністю товариства, невиконання ним своїх основних функцій із захисту інтересів педагогів⁴²³. Статут 1931 р. кардинальних змін у його мету та право набуття членства не вніс⁴²⁴.

У міжвоєнні роки ТНШСiВ мало триступеневу структуру: центральний орган формувала Головна управа в Варшаві, якій підпорядковувалися окружні управи з центрами в містах, де діяли кураторії, а тим – кола, які існували на терені, що підпорядковувався кураторії шкільного округу. Кола зосереджували свою діяльність на підвищенні професійної кваліфікації вчителів, культурно-освітньому розвитку регіонів, видавничій справі, організації самодопомоги⁴²⁵. У 1925 р. діяло 9 окружних управ, у тому числі Львівська, а також 201 коло, до яких належали 7702 члени, загалом близько половини з усіх учителів середніх шкіл. Наступного року було вже 10 окружних управ і 207 кіл, із яких 49 – у Львівському окрузі (1521 член)⁴²⁶. Однак щороку кількість членів товариства зменшувалася. Наприклад, у 1932 р. до 162 кіл належало близько 6285 членів, а в 1939 р. до 167 – лише понад 5 тис.⁴²⁷ Зокрема, у Львівському окрузі наприкінці 30-х років залишилося близько 30 кіл із 256 членами, у 1938–1939 рр. Дрогобицьке коло мало 38 членів, Самбірське – 21, Станіславівське – 52, Стрийське – 43⁴²⁸. У Луцькому окрузі діяли кола в Дубно, Горохові, Ковелі, Луцьку та в Здолбунові. Так, у 1937 р. коло в Горохові мало 9 членів, серед яких були римо-католики, православні та вірмено-католики, у Ковелі

⁴²¹ AAN. Zesp. 73. Sygn. 84. K. 3–4.

⁴²² Ibidem. K. 6–7.

⁴²³ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 88–90.

⁴²⁴ AAN. Zesp. 73. Sygn. 84. K. 6–8.

⁴²⁵ Ibidem. K. 5–6; Zarząd Główny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (T.N.S.W.) w Warszawie. Okólnik Nr 5/29 w sprawie propagandy organizacyjnej. Warszawa, 1929. S. 2–5; Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 81.

⁴²⁶ Sprawozdanie roczne Zarządu Głównego T.N.S.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1926. Nr 11. S. 285–286.

⁴²⁷ Durka J. Wybrane problemy z działalności wydawniczej... S. 46.

⁴²⁸ AAN. Zesp. 73. Sygn. 121. K. 183, 194–195, 234, 238–239, 241–243, 337–345.

складалося з 21 члена⁴²⁹. Причиною зменшення кількості членів товариства було невдоволення вчителів державною освітньою політикою, важким матеріальним становищем і відсутністю чіткої позиції керівництва ТНШСiВ, його неспроможністю вирішити нагальні проблеми педагогів⁴³⁰.

Члени ТНШСiВ міцно стояли на національному та державницькому ґрунті⁴³¹. Подібно до ТШЛ, найактивнішу діяльність ТНШСiВ провадило на тих теренах, де жили представники інших національностей: у західних воєводствах – німці, у південно-східних – українці. Його члени докладали зусиль до розширення польсько-мовної шкільної мережі, при цьому усіляко перешкоджали працевлаштуванню вчителів як непольської національності, так і без відповідної кваліфікації. Поляків євангельського віросповідання, т. зв. українців-латинників та асимільованих поляків примушували навертатися у римо-католицизм, наголошуючи, що «шлях до католицизму веде через польськість»⁴³².

Свою діяльність ТНШСiВ розгорнуло у трьох основних секціях: учительських семінарій, професійних шкіл і директорів державних шкіл. Водночас при місцевих колах діяли секції, метою яких була підтримка наукової та педагогічної освіти членів товариства⁴³³. Серед них найпоширенішими були полоністична, філологічна, географічна секції. Вони коригували навчальні програми й методику навчання польської мови, обговорювали питання організації праці вчителів⁴³⁴.

ТНШСiВ організовувало професійні школи та курси, середні навчальні заклади, вчительські семінарії, виділяло стипендії для школярів тощо. Так, у 1930 р. на терені Львівської окружної управи було засновано Фонд ім. Юзефа і Юлії Чернецьких (Fundacja im. Józefa i Julii Czernieckich), мета якого полягала в наданні допомоги дітям-сиротам (батьки яких належали до товариства), які навчалися в середніх і вищих навчальних закладах. Зокрема, в 1938 р. стипендії отримали шестеро студентів⁴³⁵. У 1932 р. у Львові ТНШСiВ заснувало середню загальноосвітню коєдукаційну школу для дорослих гуманітарного типу. Право вступу до неї мали випускники третього класу гімназії чи сьомого класу загальноосвітньої школи. Навчальна програма школи, в якій навчалось 100 осіб віком від 18 до 40 років, збігалася з програмою гуманітарних гімназій. У школі не лише давали знання, а й виховували свідомих і відданих державі громадян⁴³⁶. В організації літніх колоній і півколоній, краєзнавчих екскурсій для школярів середніх навчальних закладів і дітей учителів, які сприяли формуванню національної свідомості підростаючого покоління, вирізнялося Львівське коло: у 1928 р. було організовано 5 літніх колоній для 286 учнів. Члени Львівського кола також долучилися до організації постійних

⁴²⁹ AAN. Zesp. 73. Sygn. 130. Ненумеровані сторінки.

⁴³⁰ Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych... S. 77–78, 80; Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 86.

⁴³¹ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 104, 106.

⁴³² AAN. Zesp. 73. Sygn. 157. 10 k.

⁴³³ Durka J. Wybrane problemy z działalności wydawniczej... S. 46.

⁴³⁴ Gołąbek J. Etat języka ojczystego. *Przegląd Pedagogiczny*. 1928. Nr 34. S. 839.

⁴³⁵ Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych... S. 82–83, 86.

⁴³⁶ Gimnazjum nowoczesne dla dorosłych T.S.N.W. we Lwowie. *Przegląd Pedagogiczny*. 1932. Nr 7. S. 175–177.

пунктів харчування для молоді⁴³⁷. Задля популяризації знань серед широкої громадськості члени ТНШСiВ організували відкриті лекції та науково-популярні відчити: у 1925 р. організовано таких 400, а наступного року – 529. У 1926 р. товариство підготувало для широкої громадськості 82 святкування, переважно національних річниць, найбільше у Львівському, Краківському та Познанському округах⁴³⁸. Значною активністю відзначалися кола в Перемишлі та Сколе, які організували науково-популярні лекції та відчити, відзначення релігійних і національних свят⁴³⁹. Водночас товариство утримувало Шкільний музей у Львові, Науково-педагогічну бібліотеку у Варшаві, Педагогічний інститут у Лодзі.

Розуміючи, що піднести рівень національної свідомості суспільства можна лише через освіту, а базою освіти є висококваліфікований, морально задоволений і матеріально забезпечений учитель⁴⁴⁰, члени ТНШСiВ з метою підвищення кваліфікації педагогів організували з'їзди, відчити, лекції, конференції, науково-дидактичні курси⁴⁴¹. Водночас вони стежили за тим, аби вчителів не перевантажували надмірним навантаженням, насамперед це стосувалося педагогів-полоністів, які, окрім уроків, ще опікувалися шкільними гуртками, бібліотеками тощо⁴⁴².

Тривалий час товариство співпрацювало з іншими польськими культурно-освітніми організаціями, зокрема із ЗПНШП, Професійним союзом польських учителів середніх шкіл тощо. Однак з 1930 р., від часу об'єднання цих організацій у ЗНП, взаємини між ТНШСiВ і новоствореною організацією погіршилися, насамперед через намагання правлячих кіл об'єднати деякі місцеві кола ТНШСiВ з ЗНП. Так, санаційна влада, звинувативши коло ТНШСiВ у Перемишлі в консерватизмі та ворожому ставленні до уряду, нехтуванні матеріальними та моральними інтересами учителів, намагалася об'єднати його з місцевим осередком союзу. Подібні звинувачення мали на меті ліквідувати кола ТНШСiВ, в яких більшість членів симпатизувала ендекам⁴⁴³. Хоча загалом члени ТНШСiВ були аполітичними, однак для більшості з них усе ж ближчою була ідеологія правих партій і центру в польському парламенті, які підтримували близькі їм ідеали національного та релігійного виховання. Починаючи з 30-х років, у товаристві дедалі виразніше виявлялися націоналістичні тенденції, посилювався вплив правих політичних сил⁴⁴⁴.

Просвітницьку діяльність серед польського населення Галичини провадив також Народний університет імені Адама Міцкевича. Його основною метою було поширення освіти, поглиблення культурних і наукових зацікавлень серед місцевого населення, організація курсів, дискусійних вечорів, театральних вистав

⁴³⁷ W. S. Z życia T.S.N.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1928. Nr 32. S. 795; Z życia T.S.N.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1929. Nr 10. S. 237–238.

⁴³⁸ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 117.

⁴³⁹ Sprawozdanie roczne Zarządu Głównego T.N.S.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1926. Nr 11. S. 285–286.

⁴⁴⁰ Kornecki J. Działalność społeczno-oświatowa. *Przegląd Pedagogiczny*. 1925. Nr 1. S. 21.

⁴⁴¹ W. S. Z życia T.S.N.W... S. 795; Z życia T.S.N.W... S. 237–238.

⁴⁴² AAN. Zesp. 73. Sygn. 60. K. 13.

⁴⁴³ Ze spraw szkolnych. *Tygodnik Przemyski*. 1930. Nr 50. 14 grudnia; Ze spraw szkolnych. *Tygodnik Przemyski*. 1930. Nr 51. 23 grudnia; Ze spraw nauczycielskich. *Tygodnik Przemyski*. 1931. Nr 5. 7 lutego; Wąsik T. Kilka słów wyjaśnienia. *Tygodnik Przemyski*. 1931. Nr 6. 14 lutego; Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. S. 105.

⁴⁴⁴ Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły... S. 86, 113, 211.

тощо⁴⁴⁵. До піднесення освітнього рівня польського населення Галичини долучалися також «Товариство взаємодопомоги вчителів міських народних шкіл» у Львові й «Товариство національно-християнських учителів початкових шкіл Польщі». За підтримки державних органів освіти ці організації намагалися підвищити інтерес громадськості до виховання молоді, особливо в польському національному та релігійному дусі, популяризували польську культуру⁴⁴⁶. У статуті «Товариства національно-християнських учителів початкових шкіл Польщі» його метою визнано об'єднання усіх педагогів загальноосвітніх шкіл для поширення впливу на розвиток шкільництва, підвищення кваліфікації педагогів, виховання молоді в національному та християнському дусі; оборону професійних і громадянських прав педагогів, надання членам матеріальної допомоги та правової опіки. Для реалізації цієї мети було створено відділи по всій території Польщі, спілки «Самопомочі»; проводили відчити, лекції, учительські віча, батьківські конференції; організували наукові курси; видавали науково-педагогічні праці й часописи для вчителів, батьків і молоді; налагоджували контакти з іншими учительськими організаціями в Польщі та за її межами; надавали матеріальну та юридичну допомогу членам товариства; утримували оздоровчі табори та бурси для дітей членів товариства⁴⁴⁷. Львівське відділення «Товариства національно-християнських учителів початкових шкіл Польщі» було створене 25 серпня 1921 р., а вже на 1926 р. у ЛШО діяло сім його повітових відділень, які об'єднували близько 850 членів. Львівське відділення заснувало кілька бібліотек для учнів початкових, середніх і вищих навчальних закладів, спільно з «Товариством учителів середніх і вищих шкіл» утримувало Польський шкільний музей; провадило культурно-освітні акції; організувало драматичні та музичні гуртки. Після запровадження шкільного закону 1924 р. члени товариства стежили за тим, аби виконання закону не зашкодило польському національному вихованню, залучали польське населення до розширення мережі польськомовного шкільництва⁴⁴⁸.

7.3. Просвітницька робота єврейських організацій

У єврейській культурі освіта традиційно відігравала дуже важливу роль. Надання дітям і молоді доступу до освіти було чи не найважливішим завданням єврейських громад. Пошанування освіченості як однієї з визначальних складових системи єврейських культурних цінностей зумовило те, що потреба в освіті стала однією з найважливіших у житті кожного єврея. Навчання хлопчиків розпочиналося з раннього дитинства і тривало впродовж усього життя. З часом дедалі частіше почали з'являтися жіночі школи⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 157. Арк. 1–15.

⁴⁴⁶ Там само. Спр. 54. Арк. 1–22; AAN. Zesp. 73. Sygn. 84. K. 1–5; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 110.

⁴⁴⁷ ЦДДАЛ України. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9; AAN. Zesp. 73. Sygn. 121. K. 570–573; Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Warszawa: Nakładem Zarządu Głównego TNSW, 1938. S. 15–26.

⁴⁴⁸ ЦДДАУ у Львові Ф. 471. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–2.

⁴⁴⁹ Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. С. 296; Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями.

У міжвоєнній Польщі єврейське шкільництво розвивалося за складних політичних умов. Держава не дотримувалася зобов'язань, що випливали з постанов Малого Версальського договору, зокрема щодо організації початкових шкіл з рідною мовою навчання на теренах компактного проживання євреїв. Так, не було відкрито жодної державної школи з навчанням мовами їдиш чи іврит, натомість польськомовні школи для єврейських дітей т. зв. шабасувки реалізували загальнодержавну програму виховання учнів у дусі лояльності до влади та сприяли їх культурній і мовній асиміляції. Проти навчання єврейських дітей у загальноосвітніх школах із польською мовою викладання упродовж міжвоєнних років виступала частина єврейської громадськості, яка сприймала ці навчальні заклади як асиміляційний чинник, закликала євреїв не економити кошти на навчання своїх дітей у єврейських школах з мовою викладання їдиш чи іврит, які сприяють збереженню національної ідентичності молоді⁴⁵⁰. Водночас за сприяння влади поширення набуло запровадження *numerus clausus* у середніх і вищих навчальних закладах під приводом обмеження кількості студентів на певних факультетах⁴⁵¹. Єврейська громадськість протестувала проти денаціоналізації єврейських дітей, а представники польських ендецьких кіл, прагнучи відгородити польську молодь від єврейської, вимагали створення т. зв. культурного гетто⁴⁵². Не очікуючи поступок від влади, єврейські політичні партії, культурно-освітні товариства та громадські організації спрямували зусилля на розвиток приватного єврейського шкільництва, аби забезпечити молодому поколінню виховання в національному дусі та належні умови для здобуття освіти⁴⁵³.

У різні роки переважали єврейські навчальні заклади з різними мовами викладання. Так, у 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. переважали школи з навчанням мовою їдиш, однак через низький рівень знань учнів та здебільшого невідповідні побутові умови польська влада нерідко закривала їх. Чимало єврейських політиків трактували це як спробу заборонити навчання цією мовою⁴⁵⁴. У 30-х роках розширилася мережа шкіл із навчанням на івриті, що стало наслідком поживлення сіоністського руху в Польщі. Упродовж міжвоєнних років сіоністи активно підтримували розвиток національної свідомості євреїв, пропагували ідею колонізації Палестини та побудови там власної держави й водночас знаходили порозуміння з польською владою. У відповідь владні кола не створювали перешкод у розвитку сіоністських шкіл з навчанням мовою іврит. Унаслідок намагання санаційної влади реалізувати концепцію державницького виховання більшої популярності набули двомовні школи з мовами навчання їдиш і польською, польською та івритом⁴⁵⁵. У таких школах польська влада могла безперешкодно реалізувати політику державної асиміляції, акцентуючи на вихованні лояльного польського громадянина, а не на денаціоналізації єврейських школярів. Вплив єврейських політичних партій на ці

⁴⁵⁰ AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 153.

⁴⁵¹ Rektor Łukasiewicz o urzeczywistnieniu numerus clausus. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 113. 18 lipca.

⁴⁵² Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 97. K. 6; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1937. Nr 1–2. S. 55–73; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163–167.

⁴⁵³ AAN. Zesp. 1186. Sygn. 1. K. 28–29; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 126.

⁴⁵⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 95. K. 1–6.

⁴⁵⁵ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 51; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 129.

навчальні заклади був обмежений⁴⁵⁶. Ситуація дещо змінилася наприкінці міжвоєнного періоду, коли правлячі кола частково повернулися до концепції національної асиміляції, а також схилилися до ідеї еміграції єврейського населення. Причиною цих змін з-поміж іншого став перехід від дефініції єврейської меншини як релігійної групи до надання їй статусу етнічної, культурної та моральної спільноти, чужої Польській державі та кардинально відмінної від польського народу. За таких умов нормальне співіснування поляків і євреїв було неможливим, зумовило б взаємну неприязнь і ворожнечу⁴⁵⁷. Водночас набули поширення ідеї розмежування євреїв і поляків, зменшення їх міжкультурного взаємовпливу. Все більшого поширення набирав антисемітизм, пропагований ендеками та їх прихильниками, який зводився до декількох тез: по-перше, асиміляція євреїв є шкідливою та марною з погляду як польського, так і єврейського націоналізмів; по-друге, у Польщі є надлишок єврейського населення; по-третє, проблеми польського політичного, економічного та культурного життя мають бути розв'язані шляхом усунення євреїв із цих сфер тощо. На підставі цих тез ендеки прагнули вирішити єврейське питання, насамперед шляхом позбавлення євреїв політичних прав, що передбачало усунення їх із польської національної економіки та обмеження їх участі в польській культурній діяльності, а також звільнення польських теренів від єврейського населення шляхом їх масової еміграції⁴⁵⁸. З огляду на це польська влада приступила до ліквідації т. зв. шабасувок з польською мовою навчання, які сприяли асиміляції євреїв, натомість позитивно сприйняла розвиток двомовних шкіл із мовами їдиш та іврит, навчання в яких мало полегшити євреям еміграцію до Палестини.

Активного розвитку єврейське світське приватне шкільництво набуло з часу створення 1921 р. найбільшої світської шкільної інституції, якій підпорядковувалися всі єврейські школи з мовою навчання їдиш, – Центральної єврейської шкільної організації (ЦЄШО). Її мета – відкриття початкових і середніх навчальних закладів, учительських семінарій та інших форм освіти з мовою навчання їдиш. Виходячи з того, що єврейська спільнота в повсякденному житті послуговувалася саме цією мовою, було схвалено принцип її винятковості як національної мови євреїв, висунуто гасло боротьби з івритом та асиміляційним напрямом в єврейському середовищі, розірвання зв'язків, які поєднували євреїв з давньою та сучасною івритською культурою, творення нової культури, яка опиралася б на їдиш⁴⁵⁹. На діяльність організації значною мірою вплинули єврейські соціалістичні партії «Бунд» і «Поалей Ціон». Засноване 1927 р. львівське відділення ЦЄШО зосередилося на розбудові єврейського приватного шкільництва, яке фінансувалося за рахунок батьківської плати за навчання (місячна оплата становила 2–4 зл.), членських внесків і допомоги меценатів, зокрема, фінансової підтримки зі США тощо. Школи ЦЄШО мали світський характер і зосереджували увагу на вивченні природничих і гуманітарних предметів. Відповідно до вимог МВіО обов'язковим було вивчення польської мови та літератури, географії та історії Польщі, натомість історію євреїв висвітлювали у курсі загальної історії, на вивчення івриту відводили по 4 год на тиждень у 3-х і 4-х класах і по 3 год у 5–7-х класах. Навчали мовою їдиш

⁴⁵⁶ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 112.

⁴⁵⁷ Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. S. 422–423.

⁴⁵⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 17.

⁴⁵⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 40–41.

(у 1-му класі 8 год, у 2-му – 6, у 3-му і 4-му по 5 год, у 5-х–7-х класах – по 4 год), а також польською мовою (з 2-го по 4-й клас – по 6 год, з 5-го по 7-й клас – по 5 год на тиждень)⁴⁶⁰. У цих школах навчалися вихідці з єврейських незаможних сімей, переважно діти робітників та дрібних ремісників. До певної міри це зумовлювало значні фінансові труднощі в розвитку навчальних закладів, які поряд з цим також зазнавали тиску з боку влади⁴⁶¹. Ці проблеми неодноразово порушували учасники шкільних з'їздів, організованих з ініціативи ЦЄШО. Так, на Другому шкільному з'їзді, який відбувся 19–22 квітня 1925 р. у Варшаві, член партії «Бунд» Б. Міхалевич (B. Michalewicz) у рефераті щодо єврейських навчальних закладів у Польщі підкреслив важку ситуацію в розвитку єврейського світського шкільництва через фінансові труднощі, перешкоди з боку влади та низький рівень зацікавлення цими школами серед частини єврейської спільноти⁴⁶². Зауважмо, що подібні питання стояли на порядку денному з'їзду «Союзу вчителів єврейських середніх шкіл», який відбувся у Варшаві в 1934 р. Учасники з'їзду, наголошуючи на погіршенні матеріальної ситуації приватних єврейських навчальних закладів, ухвалили резолюцію, в якій висловили протест щодо подальшого скорочення бюджету МВіО, перешкоджання розвитку єврейського шкільництва, ліквідації державних шкіл для єврейських дітей, переслідування вчителів-євреїв державних шкіл тощо⁴⁶³.

ЦЄШО мала на меті виховувати дітей і молодь у дусі світської єврейської національної культури, поширювати соціалістичні ідеї. Товариство також опікувалося дошкільними закладами, сиротинцями, гімназіями, учительськими семінаріями, вечірніми школами, провадило курси для неосвіченого дорослого населення, курси для вчителів, організовувало загальнопольські вчительські конференції⁴⁶⁴.

Від початку 20-х і до середини 30-х років шкільництво з мовою навчання їдиш розвивалося достатньо успішно. У 1934/35 н. р. під керівництвом ЦЄШО діяло 169 навчальних закладів (11 дошкільних установ, 86 початкових шкіл, 2 гімназії, 70 вечірніх шкіл) зі 15486 учнями⁴⁶⁵. Однак від середини 30-х років єврейське світське шкільництво почало занепадати. Якщо у 1922 р. у Польщі діяло 100 початкових шкіл із мовою навчання їдиш з близько 20 тис. учнів⁴⁶⁶, у 1929/30 н. р. – 177 шкіл із близько 19 тис. школярів, то в 1937/38 н. р. їх залишилося 57 із 8100 учнями (якщо у 1934/35 н. р. у Станиславові діяла одна школа з 32 учнями, то в 1937/38 н. р. у Галичині не було жодної школи, а на Волині лише 3 із 447 учнями⁴⁶⁷). У 1928/29 н. р. у Східній Галичині та на Волині діяло 36 середніх і неповно-середніх шкіл ЦЄШО,

⁴⁶⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 339; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 96. K. 2; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 122.

⁴⁶¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2275. K. 19; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 41.

⁴⁶² AAN. Zesp. 322. Sygn. 2275. K. 32.

⁴⁶³ Ibidem. Sygn. 2348. K. 126–127.

⁴⁶⁴ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 57–58; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181; Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 118, 122.

⁴⁶⁵ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 36.

⁴⁶⁶ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1441. K. 4–5.

⁴⁶⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 44; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 69.

а також 16 вечірніх шкіл і 6 дошкільних закладів⁴⁶⁸. Протягом 1928–1938 рр. зменшилась також кількість гімназій – з 6 до 2. На ці негативні тенденції у розвитку шкільництва з мовою навчання їдиш звернув увагу співзасновник організації Шломо Мендельсон (Szlomo Mendelsohn), виступаючи перед учасниками конференції професійних і культурних організацій, яка відбулася в жовтні 1935 р. у Варшаві. Кількість навчальних закладів зменшувалася з декількох причин: по-перше, через фінансові труднощі, оскільки в цих школах навчалися переважно діти з малозабезпечених сімей; по-друге, через закриття цих навчальних закладів органами влади. Польська влада ліквідувала їх як з огляду на непридатність шкільних будівель для навчальних цілей, так і через те, що понад 30 % членів ЦЄШО належали до «Бунду», який за своїми політичними поглядами був близьким до ППС і підтримував її опозиційну діяльність щодо влади, а також з огляду на поширення у навчальних закладах комуністичних і соціалістичних ідей⁴⁶⁹. Переживаючи фінансову кризу, керівництво ЦЄШО, щоб хоч якось підтримати шкільництво, неодноразово організовувало у великих містах збір коштів на його розвиток⁴⁷⁰. Однак у міжвоєнні роки товариству так і не вдалося залучити до цих шкіл значну кількість єврейських дітей, оскільки тут здобуло освіту близько 15 % усіх учнів-євреїв, які навчалися в приватних школах. Членам товариства також не вдалося витіснити з ужитку іврит, а їдиш так і не став єдиною національною мовою місцевих євреїв⁴⁷¹.

Приватні національно-івритські школи виникли з сіоністського руху та набули активного розвитку на польських теренах з 1915 р. Перша приватна школа з мовою навчання іврит з'явилася у м. Вільно. Сіоністи вважали, що в майбутньому іврит стане мовою спілкування всіх євреїв, а тому наполягали на необхідності оволодіння нею. Рішення про те, що «іврит є єдиною мовою єврейського народу» і має бути мовою навчання у школах, було прийняте на III Сіоністській конференції в Польщі в жовтні 1917 р. Для виконання цього рішення було створено Педагогічну раду, покликану розробити відповідні навчальні програми⁴⁷². Оскільки іврит ніколи не був мовою масового спілкування євреїв, це ускладнювало як розробку навчальних програм, так і укладання підручників, підготовку вчителів. Найбільше підручників на івриті було видано 1928 р.: 132 підручники загальним накладом 225,6 тис. (мовою їдиш – 112 і 131,2 відповідно). Найбільшою серед цих підручників була частка призначених для вивчення мов – 75 %, натомість найменшою – із загальної історії та історії єврейського народу. До прикладу, польськомовних підручників у 1924 р. було видано 3655 накладом 27481 тис., а україномовних – 154 і 716,3 тис. відповідно. Невеликі наклади підручників на івриті та на їдиші, у порівнянні з польськими та українськими, були наслідком організаційних та ідеологічних відмінностей у єврейському суспільстві: у кожному типі шкіл використовували інші

⁴⁶⁸Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. Львов: б. в., 1998. С. 61.

⁴⁶⁹AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18478. Sygn. 2275. K. 48–49; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 181–182.

⁴⁷⁰AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 113; Aleks H. Szkolnictwo hebrajskie i żydowskie. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 5. S. 486.

⁴⁷¹Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 44.

⁴⁷²Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 3–4. S. 248.

підручники, інколи в навчальних закладах одного товариства учні навчалися за різними підручниками⁴⁷³.

Навчальні заклади з мовою викладання іврит популяризували ідею національного відродження євреїв шляхом створення незалежної єврейської держави в Палестині. На польських теренах такі школи утримували дві організації: культурно-освітнє товариство сіоністів «Тарбут» і культурно-освітнє товариство «Ябне» («Jabne»), яким опікувалася релігійна сіоністська партія «Мізрахі»⁴⁷⁴. Оскільки навчальні заклади товариства «Ябне» перебували під впливом релігійного крила сіоністів «Мізрахі» і мали яскраво виражений релігійний характер, то свою виховну концепцію базували на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури.

Культурно-освітнє товариство сіоністів «Тарбут», яке постулювало навернення євреїв до староеврейської культури та належне оволодіння мовою іврит, було засноване у Варшаві 1922 р. Діяльністю цієї організації керували Центральний комітет у Варшаві та окружні комітети у Вільні, Гродні, Бересті, Рівному, Седльці, Кракові, Львові. Зауважмо, що у Львові організація мала 200 членів. До львівського відділу «Тарбуту» належали такі знані діячі, як Макс Лесер (Maks Leser), Леон Гуттман (Leon Guttman), Міхал Шварц (Michał Schwarz). Єврейські політики з Галичини також долучалися до розвитку товариства. Зокрема, посол до сейму О. Тон у 1924 р. під час подорожі до Америки збирав кошти на розвиток івритомовного шкільництва. Наприкінці 20-х років у державі діяло понад 300 відділів товариства, які займалися організацією початкового та середнього шкільництва з мовою іврит та дошкільних закладів, а в 1938 р. їх було вже близько 600. Попри те, що діяльність «Тарбуту» найактивніше поширювалася в Галичині лише на Львівське воєводство, її члени налагодили тісну співпрацю з івритськими товариствами в Тернопільському та Станіславівському воєводствах⁴⁷⁵. Свою активність у Тернопільському воєводстві члени товариства децю активізували з 30-х років ХХ ст., зокрема у Тернополі «Тарбут» проводив літературні вечори для молоді⁴⁷⁶. Місцеві осередки товариства докладали значних зусиль до культурно-освітнього розвитку єврейської спільноти, організовуючи численні освітні курси, популяризуючи книжки мовами іврит, їдиш і польською. До речі, активно діяв «Тарбут» і на Поліссі, тут у 1930 р. він мав 2300 членів, 32 місцевих осередки, утримував 17 загальноосвітніх шкіл та 3 гімназії з мовою навчання іврит⁴⁷⁷. На Волині, де івритомовне шкільництво розвивалося найшвидшими темпами, на початку 20-х років «Тарбут» мав 11 єврейських дошкільних закладів, 48 загальноосвітніх шкіл, 2 гімназії (Рівне і Ковель), 2 професійні школи (Луцьк і Ковель), а також 20 вечір-

⁴⁷³ Ormian H. Hebrajskie i żydowskie podręczniki szkolne w Polsce. *Miesięcznik Żydowski*. 1934. Zesz. 1. S. 171, 174.

⁴⁷⁴ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 177, 179.

⁴⁷⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 22; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 54; Druga konferencja krajowa organizacji «Tarbut». *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 272. 4 października; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 328.

⁴⁷⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 35.

⁴⁷⁷ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 153.

ніх курсів для дорослих, де викладали мовою іврит. У 1934 р. тут функціонувало вже 50 початкових шкіл з мовою викладання іврит, якими опікувався «Тарбут»⁴⁷⁸.

Для виховання молоді в національному дусі «Тарбут» створив івритські дошкільні заклади, початкові та середні школи, учительські семінарії, дворічні педагогічні курси, курси з вивчення івриту для молоді та дорослого населення, організовував методичні конференції для вчителів, лекції зі староєврейської літератури. Також траплялися випадки, коли члени товариства навчали дітей івриту без жодних на це дозволів. Більшість предметів у школах «Тарбуту», зокрема, староєврейську літературу, історію єврейського народу, географію і культуру Палестини викладали на івриті, решту – польською мовою. Вивчення учнями історії та культури рідного народу були неодмінною умовою виховання в них любові до нього, формування національної свідомості⁴⁷⁹. Цій же меті підпорядковували свою діяльність засновані читальні та бібліотеки. Водночас товариство видавало шкільні підручники, художню літературу, періодичні видання мовами іврит та їдиш, популяризувало театральне мистецтво⁴⁸⁰.

Польська влада не перешкоджала розвитку сіоністського шкільництва з навчанням мовою іврит насамперед тому, що з початку 30-х років пілсудчики відкрито підтримували сіонізм у Польщі, а також пропаговану сіоністами еміграцію єврейського народу до Палестини, вбачаючи у цьому спосіб вирішення єврейського питання. Активний розвиток івритомовного єврейського шкільництва припав на 1926–1932 рр., в окреслений період зросла кількість як навчальних закладів, так і учнів. У 1927/28 н. р. під керівництвом «Тарбуту» діяли 234 навчальні заклади з мовою навчання іврит (141 початкова школа, 15 гімназій, 5 учительських семінарій, 2 педагогічних курси, 71 семінарія для вихователів дошкільних закладів) зі 21500 учнями та 886 учителями. Того ж року товариство утримувало 224 вечірніх курси й 120 бібліотек. У 1931/32 н. р. діяло 175 початкових шкіл, 9 гімназій, 3 учительські семінарії, 65 дошкільних закладів, навчалось 29100 учнів і працювало 1176 учителів⁴⁸¹. У 1934/35 н. р. кількість початкових шкіл зменшилася до 122 (85 у містах і 37 у селах) з 19116 учнями. У 1936 р. товариство опікувалося 269 навчальними та дошкільними закладами з 1300 учителями та 37 тис. учнів⁴⁸². У 1938 р. по всій державі діяло 290 навчальних закладів різних типів з понад 1 тис. учителів та 40 тис. учнів. 42 % школярів походили з ремісничих, робітничих чи родин безробітних, 39 % – із дрібних торговців, 8 % – із купців, 11 % – з інших професій⁴⁸³. Переважна більшість шкіл працювала в східних воєводствах, зокрема, у Волинському, Новогрудському та Віленському. Урядовець МВіО Л. Ецкерт пояснював це тим, що на теренах колишнього російського панування вагомий вплив на єврейську спільноту мала інтелігенція, яка виховувалася в приватних єврейських навчальних закладах,

⁴⁷⁸ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 137.

⁴⁷⁹ APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 249. K. 671; O subwencji dla szkolnictwa żydowskiego. Przeciwno temu zarówno prawica, jak i lewica. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 209. 25 października.

⁴⁸⁰ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 180; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет. С. 56–57.

⁴⁸¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 47; Ibidem. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 162–163; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 108; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 113–114.

⁴⁸² AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402, 581.

⁴⁸³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 64.

і саме під цим впливом євреї надавали перевагу національному шкільництву⁴⁸⁴. У Галичині учні-євреї (тут їх було близько 100 тис.) навчалися переважно в державних початкових школах, після занять у яких вони відвідували івритомовні школи, де викладали юдаїстичні предмети. У 1927 р. у краї функціонувало близько 50 таких доповнювальних шкіл, які відвідувало 6 тис. учнів-євреїв⁴⁸⁵. У Львівському воєводстві було 7 початкових шкіл, 1 гуманітарна гімназія у Львові, 2 учительських семінарії та 4 семінарії для вихователек дошкільних закладів, у Тернопільському і Станіславівському – відповідно 2 учительських семінарії та 1 семінарія для вихователів дошкільних закладів⁴⁸⁶. У 1936/37 н. р. у Львівському та Станіславівському воєводствах було по одній загальноосвітній школі з 250 і 372 учнями відповідно⁴⁸⁷. На вивчення івриту в цих школах відводили в 1-му класі – 18 год, у 2-му – 6, з 3-го по 7-й класи – 5 год. Завдяки вивченню івриту як національної мови єврейського народу школярі глибше пізнавали традиції та звичаї євреїв, що відповідно сприяло формуванню в них національної свідомості. Польську мову школярі вивчали з 2-го класу по 7 год, у 3-му і 4-му – 6, у 5-му і 6-му класах – 5, а в 7-му – 4 год. На вивчення загальної історії та історії євреїв відводили по 2 год у 5-х і 6-х класах, і 3 год у 7-му класі. Польську мову, історію та географію Польщі викладали державною мовою, а релігію, історію євреїв, географію Палестини – на івриті. Зацікавлення учнів історією Польщі, відповідно до навчальних програм МВіО, мало сприяти вихованню в них патріотизму, формувати почуття любові до Польщі, аби в майбутньому вони добросовісно виконували свої громадянські обов'язки.

«Тарбут» організував також освітні курси, курси для неписьменних. Зокрема, у Львові такі курси діяли в приміщенні єврейської релігійної гміни, яка надала його безкоштовно⁴⁸⁸. Значне фінансування товариство отримувало і від держави. Так, у 1928 р. уряд виділив на розвиток організації 16 тис. зл. субсидіями⁴⁸⁹.

Школи товариства «Тарбут» мали національно-світський характер, основний акцент тут робили на вивченні івриту, пізнанні світської єврейської культури, історії та традицій, натомість менше годин відводили на предмети юдаїстики, яка була важливою складовою єврейської національної традиції. Загалом учнів виховували як майбутніх громадян єврейської держави в Палестині. Основним завданням учителів було формування в школярів патріотизму, віри в те, що єврейський народ побудує власну державу. У другій половині 20-х років ХХ ст. у цих школах навчалася третина учнів єврейських приватних початкових навчальних закладів⁴⁹⁰. За підрахунками польського дослідника С. Мауєрсберга, з 81400 осіб, які студювали в приватних загальноосвітніх закладах для єврейських учнів, у школах

⁴⁸⁴ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 56; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 179.

⁴⁸⁵ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 3–4. Marzec–Kwiecień. S. 76, 78.

⁴⁸⁶ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 56; Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. S. 250–259.

⁴⁸⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 57; Statystyka szkolnictwa 1936/37. S. 18.

⁴⁸⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 54–55; Chajes W. Gmina Żydowska we Lwowie. *Miesięcznik Żydowski*. 1930. Zesz. 1–6. S. 533.

⁴⁸⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. S. 99.

⁴⁹⁰ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 56; Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. S. 250–259.

товариства «Тарбут» навчалось 37 %⁴⁹¹. Рівень навчання тут був досить високим. Серед учнів переважали вихідці з родин ремісників (47 %), робітників і урядовців (23 %), середнього та дрібного купецтва (18 %), незначну частину становили діти представників вільних професій (8 %) і сироти (4 %)⁴⁹².

У 1926 р. навчальним закладам «Тарбуту» було затверджено план навчання юдаїстичних предметів (10 год на тиждень). У міжвоєнні роки навчальні програми цих шкіл «плекали в учнів релігійний і національний єврейський дух»⁴⁹³.

У зменшенні кількості навчальних закладів із мовою викладання іврит єврейська громадськість частково звинувачувала владу, яка у 30-х роках закривала ті школи, які начебто не відповідали встановленим вимогам. Представники товариства зверталися до єврейської світової спільноти із закликами захистити понад 300 навчальних інституцій «Тарбут», в яких здобували національне виховання близько 40 тис. учнів та працювало понад 1200 учителів⁴⁹⁴. Натомість розвиток івритомовного шкільництва уповільнився з декількох причин. По-перше, у зв'язку із запровадженням обов'язкового іспиту зі знання івриту для осіб, які бажали емігрувати в Палестину, курси з вивчення івриту відкривали при молодіжних політичних організаціях, які й перебрали на себе функцію його поширення⁴⁹⁵. По-друге, шкільництво з мовою навчання іврит цілком задовольнило потреби єврейського населення, яке перебувало під впливом сіоністської організації. По-третє, івритомовне шкільництво було фінансово залежне від сіоністської організації, яка не завжди підтримувала спроби членів товариства реформувати навчальні програми, наближаючи їх до польських державних шкіл. Одна з таких спроб була здійснена на педагогічному з'їзді вчителів шкіл товариства у грудні 1932 р. у Варшаві. Її ініціатори наголошували на необхідності вивчення полоністичних і технічних предметів, а також на потребі обладнання шкільних лабораторій. Однак намагання діячів товариства осучаснити навчальні заклади з мовою викладання іврит викликали критику з боку ортодоксального сіоністського крила, яке навіть погрожувало припинити фінансову підтримку⁴⁹⁶. Польська влада, декларуючи на словах свою підтримку цього типу шкіл, фінансувала їх недостатньо. Важким було матеріальне становище учителів цих шкіл⁴⁹⁷. По-четверте, батьки єврейських учнів дедалі частіше надавали перевагу двомовним школам. Зокрема, траплялося, що батьківські комітети гімназій «Тарбуту» з мовою навчання іврит виступали за перетворення шкіл в утравістичні, з польською мовою навчання. Так, у 1929 р. за ініціативою батьківського комітету гімназії у Барановичах було змінено мову викладання з іврит на двомовну польсько-івритську. По-п'яте, у 1935 р. Будівельна комісія поставила під сумнів придатність шкільних приміщень товариства до навчання, як наслідок керівництво «Тарбуту» розгорнуло широку

⁴⁹¹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 178.

⁴⁹² Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 114.

⁴⁹³ Żebrowski R. Związek Zrzeszeń Społecznych Utrzymujących Szkoły Żydowskie; Dachowna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. S. 245–246, 266–267.

⁴⁹⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 5331. K. 1–2.

⁴⁹⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 112.

⁴⁹⁶ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 179.

⁴⁹⁷ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 290; Sejm II kadencji. Spr. sten. z 19 pos. 8 czerwca 1928 r. Łam. 12–14.

кампанію зі залучення урядових і громадських коштів на ремонт усіх шкільних приміщень, які йому належали⁴⁹⁸.

У міжвоєнні роки значно поживалося утраквістичне єврейське приватне шкільництво, зокрема з мовами навчання польською й іврит. Так, у 1937/38 н. р. по всій державі діяло 114 польсько-івритських школи з 16899 учнями. У Львівському воєводстві функціонувало 6 шкіл з 1160 школярами. Натомість в окреслений період працювало 112 шкіл із мовою навчання польською та їдишем з 11567 учнями⁴⁹⁹. Популярність двомовних шкіл зростала разом з усвідомленням євреями важливості навчання, з одного боку, рідною мовою, а з іншого, – державною, що давало змогу єврейській молоді здобути вищу освіту, яка відкривала широкі перспективи у майбутньому⁵⁰⁰. Подібні навчальні заклади з одного боку формували в учнів єврейську національну свідомість, а з іншого – виховували з них лояльних громадян держави.

Вагомий внесок у розвиток утраквістичного єврейського шкільництва зробив «Союз громадських організацій, які утримують єврейські школи» («Związek Zrzeszeń Społecznych Utrzymujących Szkoły Żydowskie»). Організація постала 1912 р. у Лодзі з ініціативи сіоністського діяча рабина Маркуса Брауде (Markus Braude) й охопила своїм впливом як терени колишнього Королівства Польського, так і Галичину. Завданнями шкіл товариства були, по-перше, створення умов для здобуття молоддю середньої освіти за навчальними програмами державних шкіл, з обов'язковим вивченням івриту та юдаїстичних предметів, що в майбутньому мало полегшити вступ до вищих навчальних закладів; по-друге, відродження івриту і плекання почуття любові до Палестини; по-третє, плекання у молоді засад юдаїстичної етики. Зауважмо, що в 1927/28 н. р. у приватних середніх школах з мовою навчання іврит навчалося 3022 з усіх 33544 учнів єврейської національності, які здобували освіту в приватних середніх навчальних закладах. Це при тому, що середні приватні школи з мовою викладання їдиш відвідувало 830 дітей-євреїв. Загалом приватні середні школи з мовами навчання іврит та їдиш відвідувало 3852 дитини, тобто 11,1 %. Натомість у приватних середніх школах з польською мовою навчання студіювало 29692 учні-євреї, оскільки батьки вбачали позитиви у державній мові навчання. Учні-євреї надавали перевагу приватним польськомовним середнім навчальним закладам, що було пов'язано з поширенням антисемітських настроїв серед школярів-поляків державних гімназій. В окреслений період у державних школах цього типу навчалося 10398 учнів, а в самоврядних лише 1179, решта здобували освіту в приватних навчальних закладах⁵⁰¹.

Школи з навчанням мовою іврит і курси з вивчення івриту для малозабезпечених юнаків віком від 5 до 20 років провадило товариство «Талмуд Тора» («Talmud Tora»)⁵⁰². Загальну та юдаїстичну освіту серед єврейської молоді поширювало «Товариство виховання єврейської молоді у Кракові» («Towarzystwo Wychowania Młodzieży Żydowskiej w Krakowie»), яке утримувало початкові, середні та про-

⁴⁹⁸ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 111; Aleks H. Szkolnictwo hebrajskie i żydowskie... S. 485–486.

⁴⁹⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 60.

⁵⁰⁰ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 170, 184.

⁵⁰¹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 67.

⁵⁰² ApmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 246. K. 23–24.

фесійні школи, бурси, курси з вивчення івриту, історії та єврейської літератури, засновувало бібліотеки⁵⁰³.

Створене 1928 р. «Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури» («Шуль-Культ») (Idischer Szul- un Kultur-Farband) перебувало під впливом політичних партій «Поалей Ціон правиця» та Єврейської народної партії в Польщі. Товариство долучилося до заснування світських початкових і середніх утравістичних шкіл: з мовами навчання їдиш та іврит⁵⁰⁴. На відміну від шкіл товариства «Тарбут» та «Союзу громадських організацій, які утримують єврейські школи», навчальні заклади «Шуль-Культ» були зорієнтовані на надання доступу широким масам євреїв до вивчення івриту та староеврейської літератури за одночасного вивчення їдиш та юдаїстичних предметів. Товариство утримувало початкові двомовні школи з навчанням мовами їдиш та іврит, семінарії для вихователек дошкільних закладів, курси для неписьменних. У цих навчальних закладах, поряд із загально-освітніми предметами, які викладали мовою їдиш, учні мали змогу вивчати на івриті єврейську культуру, староеврейську літературу, палестинографію, демографію, дисципліни релігійного циклу. Належну увагу педагоги приділяли історії євреїв, яку викладали як окремий предмет⁵⁰⁵. Вивчення учнями мови, історичного минулого власного народу, запізнення з культурою та національними традиціями, сприяло формуванню в них почуття патріотизму та національної свідомості. Функціонуючи на кошти меценатів, зокрема, Об'єданого американсько-єврейського батьківського комітету «Джоїнт» («Joint», American Jewish Joint Distribution Committee), створеного 1914 р. у Нью-Йорку для надання матеріальної допомоги євреям зі Східної Європи, товариство організовувало вчительські семінарії, курси для неосвіченого дорослого населення, т. зв. народні університети, засновувало видавництва, бібліотеки, театри та музеї, видавало та поширювало навчальні підручники, наукові та педагогічні часописи мовами їдиш, іврит і польською⁵⁰⁶. Зважаючи на зменшення фінансування з початку 1929 р., а також через протидію з боку польських правлячих кіл, «Шуль-Культ» не вдалося створити розгалужену мережу шкільництва⁵⁰⁷. Якщо 1930/31 н. р. по всій Польщі, переважно у центральних і східних воеводствах, під його керівництвом діяло 25 загальноосвітніх шкіл із близько 3500 учнями, 15 дитячих будинків із понад 780 вихованцями⁵⁰⁸, то у 1934/35 н. р. залишилося 16 навчальних закладів із 2343 учнями, серед яких 10 шкіл із близько 2100 учнями (7 початкових шкіл з 1818 школярами та 3 вечірні школи з 317 слухачами), а також 6 дошкільних закладів із

⁵⁰³ Ibidem. K. 1233–1235.

⁵⁰⁴ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szulkult». Statut. S. 1; Zloch S. Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. S. 245.

⁵⁰⁵ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 136.

⁵⁰⁶ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szulkult». Statut. S. 3–4; Mermelstein W. Święto szkoły żydowskiej. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 89. 25 kwietnia.

⁵⁰⁷ Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce... S. 246, 267; Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 137; Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 60.

⁵⁰⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 402; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 72; Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 68–69; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 185; Żebrowski R. Szul-Kult (Szul-Kult). *Polski Słownik Judaistyczny*. URL: [http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_\(Szul-Kult\)](http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_(Szul-Kult)). (дата звернення: 14.09.2017).

208 вихованцями. У 1938 р. 27 відділів товариства провадили вечірні курси для 8 тис. слухачів, а також діяло 58 бібліотек і 17 т. зв. народних університетів. Серед учнів цих шкіл переважали вихідці з ремісничих (38 %) і робітничих (35 %) родин, а також із родин дрібних торговців (22 %) ⁵⁰⁹.

Створена 1918 р. у Києві Єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга» («Kultur-Lige») також мала розгалужену мережу осередків на всій території Польщі (як загальнопольська організація зареєстрована в 1926 р.). Товариство перебувало під впливом політичної партії «Бунд» ⁵¹⁰. У Львові ця організація діяла з 1929 р. і мала близько 40 членів, серед них були й відомі представники єврейської інтелігенції, зокрема, Отто Саламандер (Otto Salamander), Абрахам Амбер (Abraham Amber), Леон Ебселбіст (Leon Ebselbist), Натан Батлер (Natan Batler) ⁵¹¹. Відповідно до статуту, завданням «Культур-Ліги» було дбати про поширення єврейської культури – літератури, мистецтва, музики, театру, а також сприяти розширенню мережі єврейського шкільництва з навчанням мовою їдиш, підтримувати діяльність просвітницьких установ. Відповідно до напрямів діяльності у структурі «Культур-Ліги» виокремилися літературна, музична, театральна, художня та педагогічна секції. Товариство заснувало сиротинці, організувало дошкільні заклади, початкові та середні школи з навчанням мовою їдиш, навчальні заклади для молоді віком від 13 до 17 років і для дорослого населення, професійні та вечірні курси. У школах «Культур-Ліги» учні вивчали загальноосвітні предмети та єврейську історію, а по суботах тут відбувалися літературно-наукові читання. Також товариство організувало різноманітні академії, мандрівки, театральні вистави, утримувало бібліотеки, видавництво, книгарні, учительську семінарію ⁵¹². Своєю діяльністю «Культур-Ліга» долучилася до популяризації їдишу, єврейської культури та традицій, а також до збереження єврейської національної самобутності.

Розвивало єврейське початкове шкільництво й товариство «Об'єднання єврейських шкіл» (Stowarzyszenie «Zjednoczenie Szkół Żydowskich»), метою якого була підтримка та розбудова початкових єврейських шкіл і поширення освіти серед єврейського населення. Відповідно до статуту товариство мало право засновувати та утримувати освітні інституції: початкові школи, дошкільні заклади, курси для вихователок, курси для вчителів середніх шкіл та учительських семінарій, курси для неписьменних, народні університети, організувати відчити, лекції, концерти, народні забави тощо ⁵¹³.

Значну роль у популяризації єврейської культури та традицій відіграло «Товариство підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури» («Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej»). Основною метою якого були розвиток і підтримка єврейського національного шкільництва, поширення освіти серед широких верств єврейської спільноти. Зокрема воно заснувало та утримувало освітні та виховні заклади: початкові та середні школи, учительські семінарії,

⁵⁰⁹ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 120

⁵¹⁰ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1930 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1930. S. 137.

⁵¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 18; Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 328.

⁵¹² Доценко В. О. Історія Єврейської культурно-просвітницької організації Культур-Ліга. С. 197–198; Kultur-Liga. URL: <http://www.jhi.pl/psj/Kultur-Liga> (дата звернення: 10.10.2016).

⁵¹³ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 58. Спр. 856. Арк. 3.

курси для неписьменного населення, народні університети; організувало відчити, лекції, концерти, народні заботи; створювало та підтримувало спеціальні установи для артистичних, культурних і освітніх цілей: бібліотеки, театри, видавництва, музеї; видавало та розповсюджувало підручники, наукові й періодичні часописи мовами їдиш, польською та на івриті; організувало спеціальні шкільні та культурні фонди⁵¹⁴.

До поширення освіти серед молоді та дорослого єврейського населення долучилися такі організації, як «Фрайхайт» («Frajhajt»), «Гебронія» («Hebronia»), «Гехалуц» («Hechaluc»), «Кадіма» («Kadimah»). Наприклад, культурно-освітнє товариство «Фрайхайт», яке перебувало під політичним впливом «Поалеї Ціон правіці», заснувало школи, провадило лекції та відчити для дорослого населення, професійні та загальноосвітні курси, концерти, театральні вистави тощо. Сіоністське товариство «Гехалуц» свою діяльність зосередило на освітній підготовці єврейської молоді для переселення в Палестину, зокрема на навчанні сільсько-господарським і ремісничим професіям, івриту та єврейської культури. З 1924 р. «Гехалуц» мало сільськогосподарську ферму в Сигнівці поблизу Львова та утримувало промислово-ремісничу школу. Воно організувало курси з вивчення івриту, лекції з єврейської історії та літератури, заснувало бібліотеки, видавало газети і журнали. Загалом своєю діяльністю товариство прилучало єврейське населення до духовної та матеріальної культури єврейського народу, за допомогою засобів рідної мови формувало в нього національний характер та національну свідомість⁵¹⁵.

Фінансову підтримку організаціям сіоністського спрямування надавав заснований 1901 р. Єврейський національний фонд «Keren Kayemet LeYisrael». Однак через брак кваліфікованих кадрів і активних громадських діячів деякі просвітницькі організації не змогли належно розвинути свою діяльність: організації «Мікве Ізраель» («Mikwe Jisrael») і «Гатхія» («Hatchijah») припинили своє існування у 1924 р.⁵¹⁶, а «Хевра Маламдім» («Chewra Malamdim») – у 1935 р.⁵¹⁷

Активну культурно-освітню діяльність серед єврейського населення Галичини провадило створене 1918 р. у Львові «Єврейське товариство народної та середньої школи» («Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej i Średniej»), в лавах якого переважали представники єврейської інтелігенції, купці та підприємці⁵¹⁸. Першим головою товариства був сенатор Польщі та головний рабин Варшави Мойжеш Шорр (Mojżesz Schorr), згодом у різні роки його очолювали Ізраель Мюнцер (Izrael Münzer), Давід Шрайбер (Dawid Schreiber), Маурици Драч (Maurycy Drach)⁵¹⁹. Метою товариства було створення початкових і середніх навчальних закладів, в яких учнів навчали івриту та виховували в національно-єврейському та державотворчому дусі. Формування у дітей та молоді єврейської національної свідомості мало в майбутньому спонукати їх повернутися до національного минулого та відродити

⁵¹⁴ Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szułkult». Statut. S. 3–4.

⁵¹⁵ ЦДДАЛ України. Ф. 457. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Там само. Спр. 2. Арк. 1; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 84.

⁵¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 58. Спр. 364. Арк. 1–3; Там само. Спр. 372. Арк. 1–2.

⁵¹⁷ Там само. Спр. 92. Арк. 48.

⁵¹⁸ Haffka A. Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 106–107.

⁵¹⁹ Przed jubileuszem Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie. *Chwila*. 1929. Nr 3606. 8 kwietnia. S. 5.

в Палестині євреїв як окремих народ. Товариство мало філії у всіх галицьких воєводствах, а також у Кракові⁵²⁰.

У 1932 р. «Єврейське товариство народної та середньої школи» у Львові утримувало 2 дошкільних заклади з мовою іврит (54 дитини віком від 4 до 6 років), чотирикласну загальноосвітню школу з 9 відділами та правом публічності (навчалося 259 учнів; польську мову, географію та історію викладали державною мовою, решту предметів – на івриті), коєдукаційні гімназійні курси з мовою навчання іврит (93 учні), гуманітарну жіночу гімназію (у 8 відділах 292 учениці) та чоловічу гуманітарну гімназію (в 4 відділах 143 учні) з правами публічності, учительську семінарію, а також різні мовні й торговельні курси⁵²¹. У 1933 р. у ЛШО товариство утримувало одну чоловічу приватну гімназію у Львові з польською мовою навчання, по одній жіночій гімназії у Львові та в Коломиї, а також по одній коєдукаційній гімназії в Перемишлі та Станиславові з польською мовою викладання⁵²². Ці навчальні заклади, як і діяльність товариства загалом, всіляко матеріально підтримувала Єврейська релігійна гміна Львова. Також вона виділяла кошти на утримання сирітських притулків, різноманітних курсів і професійних шкіл, в тому числі медсестер і санітарок, фінансувала інші добродійні акції⁵²³. У Перемишлі «Єврейське товариство народної та середньої школи» опікувалося приватною коєдукаційною гімназією та загальноосвітньою школою, у Станиславові єврейською приватною гімназією з правом публічності, а в Коломиї загальноосвітнім жіночим ліцеєм. Навчали у гімназіях польською мовою за програмами, затвердженими МВіО. Іврит та історію євреїв вивчали факультативно. Зауважмо, що в Станиславівській гімназії всупереч міністерській навчальній програмі для шкіл з правом публічності історію євреїв навчали на івриті, а не державною мовою, що викликало занепокоєння окремих учителів. Однак за звітами візитаторів гімназія зуміла поєднати національно-єврейське виховання з державотворчим⁵²⁴.

У звіті візитатора про проведення інспекції в жіночій гімназії у Львові в лютому-квітні 1931 р. наголошено на належному рівні викладання польської мови та володіння нею ученицями гімназії, також зауважено, що гімназія «культивує серед молоді почуття державної лояльності», вихованці відзначають всі обходи та державні урочистості⁵²⁵. А за 1931/32 н. р. зазначено, що ученицям прививають любов до всього польського⁵²⁶. У звіті візитатора про проведення інспекції в жіночій гімназії у Львові за березень 1938 р. йшлося про те, що за організаційними та програмними критеріями гімназія відповідала державним закладам із навчанням мовами меншин, додатково у кожному класі на юдаїстичні предмети було відведено

⁵²⁰ APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 249. K. 1072; Walne zgromadzenie Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej w Stanisławowie. *Chwila*. 1930. Nr 3870. 3 stycznia.

⁵²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 875. Арк. 16; Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. С. 161.

⁵²² AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 156–163.

⁵²³ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 672. Арк. 1; Там само. Спр. 656. Арк. 9; Chajes W. Gmina Żydowska we Lwowie. S. 533.

⁵²⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 29–30; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. S. 101.

⁵²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 845. Арк. 3, 6.

⁵²⁶ Там само. Арк. 17.

6 год на тиждень (4 год – мовою іврит, 2 – їдиш)⁵²⁷. Поряд із тим, що учениці мали змогу 4–5 год на тиждень вивчати іврит, вони ще 1–2 год вивчали єврейську історію⁵²⁸. У виховній діяльності цієї гімназії акцентовано на моментах етичних, культурно-естетичних, державному вихованні та в дусі єврейської традиції⁵²⁹. Значну роль у вихованні учениць відігравали відзначення державних обходів, організація виховних бесід, краєзнавчих та наукових екскурсій тощо⁵³⁰.

З огляду на те, що подібні навчальні заклади виховували лояльних до Польської держави громадян, польська влада сприяла розвитку цього типу шкільництва, підтримувала його фінансово. Також влада дозволяла організовувати різноманітні заходи, зокрема лотереї, для збору коштів на діяльність товариства. Як свідчить річний звіт чоловічої гімназії «Єврейського товариства народної та середньої школи» у Львові за 1933/34 н. р., у закладі було відкрито нові кабінети, обладнано класи, шкільну бібліотеку поповнено новими виданнями⁵³¹.

У 1919 р. «Єврейське товариство народної та середньої школи» заснувало у Львові торговельну двокласну школу з підготовчим курсом, метою якої було заповнити прогалини на ринку офісних і допоміжних працівників у сфері торгівлі, шляхом підготовки кваліфікованих працівників підприємств, кредитних установ тощо. Поява цієї школи була пов'язана з розвитком економічного життя в повоєнні роки, діяльністю банків, кредитних і страхових компаній, підприємств тощо⁵³². Згодом цю школу було передано під опіку «Єврейського товариства торговельної школи у Львові» («Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Handlowej we Lwowie»), метою якого було заснування та утримування у Галичині торговельних шкіл, організація торговельних курсів, популярних лекцій зі сфери торгівлі, заснування бурс, видавництва підручників для торговельних шкіл⁵³³. Директором школи став Юліуш Ейслер (Juliusz Eisler). З 1922 р. навчальний заклад реформовано в трикласну школу, а з 1924/25 н. р. її офіційна назва – трикласна Коедукаційна торговельна школа «Єврейського товариства торговельної школи у Львові». Це була єдина єврейська торговельна школа в Галичині. У 1924/25 н. р. тут навчалось 190 учнів, а на однорічному курсі – 74 слухачі, а в 1927/28 н. р. – 155 і 48 відповідно⁵³⁴. Навчальна програма школи передбачала вивчення польської та німецької мов (відповідно по 4 та 3 год на тиждень у всіх класах)⁵³⁵. Про високий рівень навчання тут польської мови свідчить звіт інспектора ЛШО К. Загаєвського, який зазначив, що «на визнання

⁵²⁷ Там само. Арк. 183.

⁵²⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 855. Арк. 21.

⁵²⁹ Там само. Арк. 3.

⁵³⁰ Там само. Арк. 161.

⁵³¹ APmKiWK. Zesp. 208. Sygn. StGKr 249. K. 1029; Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 129.

⁵³² ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 2290. Арк. 34–37; Szkolnictwo hebrajskie Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie. *Chwila*. 1929. Nr 3620. 22 kwietnia. S. 5; Dalecki M. Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka. Przemysł: AP, 1999. S. 188; Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemysła w latach 1918–1939. S. 32; Łapot M. Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie... S. 435.

⁵³³ ЦДІАЛ України. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 875. Арк. 1–3.

⁵³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 2284. Арк. 12; Łapot M. Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie... S. 435–436.

⁵³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 2286. Арк. 27–29; Там само. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 875. Арк. 11.

заслужують лекції польської мови пані Ваттовей (Wattowej) і історії пана Роса (Rotha)»⁵³⁶. Водночас учні не мали змоги вивчати їдиш чи іврит, а також єврейську історію. Педагоги активно проводили з учнями виховну діяльність з метою виховання з них свідомих громадян Польської держави, організовували святкування іменин маршала Ю. Пілсудського, річниці Конституції 3 травня тощо⁵³⁷. Лише після реформи 1934 р., яка змінила назву школи на Приватну коедукаційну школу купецького стажування I ступеня «Єврейського товариства торговельної школи у Львові», було внесено зміни в навчальну програму, в якій, зокрема, передбачено такі предмети, як історія євреїв та іврит (по 1 год на тиждень). При цьому на вивчення польської мови відводили 4 год на тиждень, німецької – 3⁵³⁸. Релігійно-моральне виховання відбувалося на підставі єврейських традицій та релігійних свят, а громадянсько-державне на підставі діяльності колоністичного та історичного кіл, що діяли при школі, а також відзначення державних урочистостей⁵³⁹.

У міжвоєнні роки з ініціативи «Єврейського товариства торговельної школи у Львові» також було створено приватні коедукаційні доповнювальні курси купців та працівників у сфері торгівлі у Львові (1935), Приватну коедукаційну купецьку гімназію, а також низку інших курсів. У цих закладах викладали польською мовою, натомість учні мали змогу вивчати іврит та єврейську історію. Акцентовано на громадянсько-державному вихованні шляхом організації державних урочистостей, обговоренні актуальних питань, аналізі тогочасної преси. Релігійно-моральне виховання відбувалося під час відзначення єврейських свят⁵⁴⁰.

Загалом у міжвоєнній Польщі у 1924/25 н. р. діяло 829 професійних шкіл і курсів (254 державних і 575 приватних) зі 120 учителями та 94665 учнями⁵⁴¹.

У міжвоєнні роки між організаторами приватних єврейських навчальних закладів точилася постійна боротьба. Так, прогресивні єврейські угруповання відкрито критикували релігійне шкільництво як за його малоефективність, так і за лояльність до польської влади. Зокрема, учасники III З'їзду єврейських учителів загальноосвітніх шкіл, який відбувся у квітні 1928 р., висунули вимогу про ліквідацію хедерів, яку, однак, розкритикували працівники МВіО, вбачаючи в цьому небезпеку загострення відносин з ортодоксальними євреями. Єврейські націоналістичні кола критикували двомовні навчальні заклади з викладанням польською та їдиш чи польською та на івриті, оскільки вважали їх небезпечним конкурентом для навчальних закладів, де дітей навчали тільки на івриті чи лише мовою їдиш⁵⁴².

Представники єврейської національної меншини Польщі мали змогу здобувати освіту в заснованому 1930 р. Єврейському народному університеті ім. Альберта Айнштайна. Цього ж року очолив товариство інженер Юзеф Тайтельбаум (Józef Teitelbaum), а його заступниками були Абрахам Рос (Abraham Roth) та Міхал Вольфман (Michał Wolfman)⁵⁴³. У 1935 р. товариство очолив Бенедикт Блатт (Benedykt

⁵³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 2284. Арк. 28–29.

⁵³⁷ Там само. Арк. 12–13; Там само. Спр. 2285. Арк. 16.

⁵³⁸ Там само. Спр. 2290. Арк. 39.

⁵³⁹ Łapot M. Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie... S. 442.

⁵⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 2291. Арк. 6–15, 25–28.

⁵⁴¹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2275. K. 31.

⁵⁴² Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 186.

⁵⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 240. Арк. 8.

Blatt), а його заступником став Ізидор Берман (Izydor Berman). Цього ж року воно мало близько 100 членів⁵⁴⁴. Керівництво університету – відомі вчені та громадські діячі – вважали за необхідне знайомити студентів із найновішими досягненнями науки та техніки, новинками культури, зокрема, єврейської. Задля цього організували мовні курси, відчити, концерти, надавали стипендії здібним молодим людям із малозабезпечених сімей. До читання лекцій залучали спеціалістів з різних галузей знань, які працювали на громадських засадах, безоплатно⁵⁴⁵.

Просвітницьку діяльність провадили також «Товариство єврейської читальні» («Towarzystwo Żydowskiej Czytelni»), «Коло єврейських жінок» («Koło Kobiet Żydowskich»), товариство «Освіта» (Towarzystwo «Oświata»). Зокрема, товариство «Освіта», яке перебувало під політичним впливом «Поалей Ціон лівіці», долучилося до організації та фінансування приватних професійно-технічних шкіл. У 1933 р. товариство опікувалося коєдукаційною гімназією в Рівному з польською мовою навчання. Однак активної діяльності воно не розвинуло. Товариство «Освіта» та «Товариство єврейської читальні» успішно співпрацювали з українською «Просвітою», організовуючи спільні культурно-освітні заходи⁵⁴⁶.

У діяльності заснованого 1925 р. «Кола єврейських жінок» особливо активними були єврейські вчительки. Мета товариства – збереження і популяризація єврейської культури, традицій серед єврейського населення, підвищення його освітнього рівня, формування національної свідомості, опіка над єврейськими дітьми-сиротами⁵⁴⁷. Члени «Кола єврейських жінок» організовували лекції з єврейської історії та літератури, відчити, курси, зокрема п'ятирічні семінарські курси для підготовки учителів з мови іврит, утримували бібліотеки. У 30-х роках товариство мало близько 320 членів⁵⁴⁸.

У навчальних закладах, якими опікувалося «Єврейське товариство шкіл середніх і вищих» («Żydowskie Towarzystwo Szkół Średnich i Wyższych»), акцентовано на вивченні традицій і культури єврейського народу, іврит, давньоєврейської літератури, історії єврейства. Зокрема, у 1938/39 н. р. у Львові товариство опікувалося двома ліцеями: жіночим (мав гуманітарне і природниче відділення) та чоловічим (гуманітарне і математично-природниче відділення). Учительські кадри для навчальних закладів готував Єврейський педагогічний інститут у Львові, до програми якого входило вивчення «Танаха» («Старого Заповіту»), «Талмуда», а також іврит, єврейської історії й сучасної єврейської літератури⁵⁴⁹.

Єврейська громада утримувала також власні професійні школи та курси. На 1927 р. у Галичині діяло 19 єврейських професійних шкіл із 1702 школярами, з яких 1272 дівчини та 430 юнаків⁵⁵⁰. Вагому підтримку професійному шкільни-

⁵⁴⁴ Там само. Арк. 17.

⁵⁴⁵ Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни... С. 164–165.

⁵⁴⁶ AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. К. 162.

⁵⁴⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 558. Арк. 3.

⁵⁴⁸ Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. S. 327–328.

⁵⁴⁹ Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.); Соляр І. Освіта. *Історія Львова*: у 3-х т. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3: Листопад 1918 – початок XXI ст. С. 81–85.

⁵⁵⁰ Obecny stan żydowskiego szkolnictwa zawodowego w Małopolsce. *Chwila*. 1927. Nr 2970. 27 czerwca.

цтву надавало засноване 1921 р. у Галичині «Товариство з поширення професійної та сільськогосподарської діяльності серед євреїв у Польщі» («Towarzystwo Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej wśród Żydów w Polsce», польська назва світового союзу товариств «Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej Wśród Ludności Żydowskiej w Polsce» («ОРТ»)). Метою товариства, яке фінансувалося з дотацій «ОРТ», єврейської спільноти та частково за власні кошти, було поширення професійних знань, зокрема, ремісничих і сільськогосподарських, серед єврейського населення та організація належних умов праці в цій сфері. Задля цього діяли професійні школи, курси, бурси та проводили навчально-практичні семінари; надавали фінансову допомогу як професійному шкільництву, так і його учням; організовували культурні заходи й популяризували знання шляхом відкриття бібліотек, читалень, видання підручників. На 1937 р. товариство утримувало 12 професійних шкіл, 8 курсів для дорослих, 2 фахових курсів для ремісників, 9 курсів для підмайстрів, де загалом навчалось 3948 учнів. У міжвоєнні роки у навчальних закладах товариства професійні знання отримали близько 18300 осіб⁵⁵¹.

Важливу роль у розвитку професійних шкіл відіграло Єврейське колонізаційне товариство «JCA» («Jewish Colonization Association»), засноване в 90-х роках XIX ст. з ініціативи барона Моріца Гірша (Maurice de Hirsch) з центром у Парижі. Мета товариства – надання фінансової допомоги потребуючим євреям, а також тим, які зазнавали переслідувань. У міжвоєнній Польщі товариство заснувало та надавало допомогу кільком єврейським сільськогосподарським кооперативам, придбало для них землю, підтримувало професійні школи, організувало навчальні заклади для дорослих⁵⁵². За ініціативи М. Гірша також діяв «Шкільний фонд для підтримки єврейських народних шкіл у Галичині та Буковині», зусиллями якого лише в Галичині було засновано 40 шкіл, зокрема в Станиславові, Коломиї, Бориславі, на протигагу традиційним хедерам. Фонд М. Гірша також виділяв кошти на купівлю приміщень для єврейських навчальних закладів, організовував курси для неписьменного єврейського населення тощо⁵⁵³. Певні кошти на розвиток єврейського професійного шкільництва виділяла Торговельна і промислова палата у Львові (Izba Handlowa i Przemysłowa we Lwowie), а також єврейська гміна Львова. Загалом 75 % коштів на утримання професійних шкіл надходило від місцевої єврейської громади та релігійних гмін, а близько 25 % – від «JCA»⁵⁵⁴.

У Галичині всіма професійними школами, підтримуваними «JCA», опікувався «Союз для поширення професійної освіти серед євреїв у Малопольщі» («Związek dla Szerzenia Wykształcenia Zawodowego wśród Żydów w Małopolsce») створений 1923 р., а статут був затверджений 1925 р. Ця освітня організація з центром у Львові, заснована з ініціативи єврейської громадської та освітньої діячки Сесилії Клафтен (Cecylia Klaften), мала на меті організацію та підтримку професійного шкільництва та курсів; представлення інтересів єврейської професійної освіти; турботу про молодих ремісників; підвищення рівня та модернізації єврейських

⁵⁵¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 47–48; Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 96. K. 5.

⁵⁵² Bolączki żydowskich szkół rzemieślniczych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 113. 18 lipca; Aleksion N. Żydowskie Towarzystwo Kolonizacyjne. URL: http://www.jhi.pl/psj/Zydowskie_Towarzystwo_Kolonizacyjne (дата звернення: 12.01.2018).

⁵⁵³ Gunsberg B. Likwidacja szkolnictwa żydowskiego. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 94. 30 maja; Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів... С. 100.

⁵⁵⁴ Z czego utrzymują się nasze szkoły? *Chwila*. 1927. Nr 2970. 27 czerwca.

ремесел. Наприкінці 30-х років товариство опікувалося близько 20 професійними школами з 2200 учнями. Водночас при цих школах діяли курси для дорослого населення (близько 500 слухачів щорічно). З 1938 р. з ініціативи товариства розпочала роботу сільськогосподарська школа Фундації барона М. Гірша в Лісній Слобідці поблизу Коломиї⁵⁵⁵.

Єврейські професійні школи та курси утримували також «Товариство підтримки сільськогосподарської та ремісничої діяльності в Польщі» («Towarzystwo Popierania Pracy Rolnej i Rzemieślniczej w Polsce»). У 1929/30 н. р. товариство утримувало 6 професійних жіночих шкіл, 2 професійні чоловічі школи, 1 доповнювальну школу, 5 ремісничих бурс. У навчальних закладах товариства та «Союзу для поширення професійної освіти серед євреїв у Малопольщі» у 1934/35 н. р. професійну освіту загалом здобувало 8474 учні⁵⁵⁶.

На підвищення освітнього рівня єврейських робітників спрямували свою діяльність «Єврейська чоловіча ремісничка бурса» («Żydowska Męska Bursa Rzemieślnicza»), «Товариство вечірніх курсів для робітників» («Towarzystwo Kursów Wieczornych dla Robotników»), а також «Cionim Baalej Miksoa»⁵⁵⁷. Зокрема «Cionim Baalej Miksoa» організовувало лекції на соціально-економічні теми, курси староєврейської історії, мови та літератури, утримувало бібліотеки⁵⁵⁸.

«Товариство ремісничих майстерень імені доктора Коркіса» («Towarzystwo warsztatów rękodzielniczych imienia dra Korkisa») утримувало трирічну ремісничо-промислову школу (слюсарство, столярство), трирічну механічну школу в Стрию (слюсарство, ковальство), трирічну механічну школу в Станиславові, трирічну професійну школу в Перемишлі, трирічну промислову школу в Самборі, трирічну професійну школу в Жовкві, середню професійну жіночу школу в Станиславові, однорічні курси професійної підготовки тощо⁵⁵⁹.

На недостатньому фінансуванні єврейських професійних шкіл неодноразово наголошували єврейські послы на засіданнях сейму. Так, у 1928 р. після значних зусиль, докладених ними, «Союз єврейських професійних шкіл у Малопольщі» («Związek Żydowskich Szkół Zawodowych w Małopolsce»), під опікою якого перебувало 2 тис. учнів, отримав дотацію у 27 тис. зл., що становило 4,5 % його бюджету. Мережа шкіл товариства «ОРТ» отримала 2 тис. зл. Натомість інші школи взагалі не отримали фінансової допомоги, хоча згідно зі статистикою євреї становили 4,5 % (6 тис.) учнів усіх професійних шкіл⁵⁶⁰.

У Галичині діяли також єврейські просвітницькі товариства, зокрема товариство «Союз» («Zjednoczenie»), які пропагували виховання єврейської молоді у польських національно-культурних традиціях, поширювали серед єврейської молоді полонізаційні впливи⁵⁶¹.

⁵⁵⁵ Żebrowski R. WUZET. URL: <http://www.jhi.pl/psj/WUZET> (дата звернення: 12.01.2018).

⁵⁵⁶ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 96. K. 5; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. S. 170; Żebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku. S. 102

⁵⁵⁷ Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 131.

⁵⁵⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 454. Спр. 8. Арк. 1-15.

⁵⁵⁹ Archiwum PAN. Zesp. III-180. Sygn. 91. K. 79-80.

⁵⁶⁰ Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. S. 303-304.

⁵⁶¹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 58. Спр. 1438. Арк. 2.

7.4. Роль німецьких товариств у піднесенні освітнього та культурного рівня меншини краю

Культурно-освітня діяльність відіграє важливу роль у житті будь-якого народу, особливо там, де його представники становлять національну меншину. Німці, які компактно проживали в окремих воєводствах міжвоєнної Польщі, перебували під впливом польської культури. Тому німецька меншина докладала чималих зусиль, аби не лише зберегти свою національну окремішність, а й утримувати безперервний духовний зв'язок із німецькою культурою. Про це, зокрема, йшлося в рапорті відділу у справах національностей при МВС за 10 січня 1927 р., де зазначено, що «німці охопили організаційною мережею всі сфери свого публічного життя, а там, де внаслідок місцевих умов послуговуються польськими організаціями, створюють окремі німецькі секції, щоб у такий спосіб унеможливити впливи оточення та польської культури на своїх земляків»⁵⁶². На досягнення цих цілей, зокрема збереження національної ідентичності, була спрямована вся культурно-освітня діяльність німців Польщі, яка розвивалася у двох напрямках. По-перше, акцент робили на поширенні німецької культури та національних традицій серед якнайбільшої кількості німецьких колоністів; по-друге, важливою була проблема «внутрішнього самовдосконалення» індивідів, робилися спроби ознайомити німецьку громаду Польщі з цінностями німецької культури, залучити до самоосвіти, виховати духовного лідера для кожного окремо взятого середовища. Підґрунтям своєї культурно-освітньої діяльності німецька меншина вважала власне шкільництво, покликане забезпечити виховання в дусі національної окремішності та вберегти від денационалізації⁵⁶³. Загалом, у 1926/27 н. р. у Галичині діяло 94 приватних німецьких початкових школи з 3166 учнями та 136 учителями, однак близько 1 тис. учнів-німців відвідували польськомовні школи⁵⁶⁴.

Труднощі національно-культурного розвитку німецької громади Галичини були зумовлені тим, що польський уряд провадив тут дещо іншу національну та освітню політику щодо місцевого німецького населення, аніж у західних воєводствах. Так, новостворені польські органи влади в Галичині відразу розпочали наступ на права німців, провадячи активну асиміляційну політику. Населення німецьких колоній на східних теренах краю зазнало значного рівня як добровільної асиміляції, так і примусової. Найбільше від примусової асиміляції потерпали німці католицького віровизнання – мешканці малих німецьких колоній та українських сіл: що більшою була колонія німців-католиків, то менше вона зазнавала асиміляції. Водночас лютеранам і кальвіністам, рівень національної свідомості та політичної активності яких був вищим і які підтримували постійний зв'язок із Німеччиною, вдалося зберегти свою національну ідентичність⁵⁶⁵. Щодо політики Німеччини стосовно німецької меншини в Галичині, то ця політика підтримки та відособлення німців краю, була спрямована на підрич процесу формування економіки Польської держави як єдиного цілого. Обов'язком німецької меншини Польщі, як і німців інших країн Центральної та Південно-Східної Європи, було представляти інтереси Німеччини, турбуватися про поширення німецької культури та мови.

⁵⁶² AAN. Zesp. 9. Sygn. 1021 dopływy. K. 3.

⁵⁶³ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 136–137.

⁵⁶⁴ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. S. 96.

⁵⁶⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 11; Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини... С. 176.

Таку діяльність координували культурний відділ Міністерства закордонних справ Німеччини та посередницькі товариства, які мали на меті зміцнити зв'язки між Німеччиною і німецькими меншинами за кордоном⁵⁶⁶.

Попри те, що більшість звітів повітових старост, зокрема, зі східних воєводств, свідчили про лояльність основної маси німців до Польщі⁵⁶⁷, а певне пожвавлення в середовищі німецької меншини на тлі зростання рівня національної свідомості, розвитку шкільництва та кооперативної діяльності простежувалося лише у західних воєводствах, антинімецький курс тривав зі середини 20-х і до кінця 30-х років ХХ ст. Польська влада вважала за доцільне діяти шляхом залучення німецького населення до польських громадсько-політичних і культурних акцій⁵⁶⁸. Так, місцева адміністрація засновувала польські осередки молодіжних і воєнізованих товариств, залучаючи до них осіб німецького походження, натомість всіляко перешкоджала діяльності німецьких культурно-освітніх товариств⁵⁶⁹. Німецьке населення Галичини, намагаючись протистояти колонізаційній політиці влади, бойкотувало польські проурядові та культурно-освітні організації й заходи. Від початку ХХ ст. німецька інтелігенція краю розгорнула активну діяльність з метою відродження національного громадського життя, створення просвітницьких і молодіжних осередків. Примітно, що всі німецькі культурно-освітні товариства мали одну просвітницьку мету та подібні обов'язки, що в майбутньому допомогло їм об'єднати зусилля.

Активну культурно-освітню діяльність серед німецькомовних протестантських і католицьких громад Галичини провадила заснована 1907 р. «Спілка німців-християн Галичини» (СНХГ), 1922 р. перейменована у «Спілку німців-християн Малопольщі» (близько 80 осередків). Провідними діячами спілки були Юліус Пернгофер, Едлен фон Біренкрон, Йозеф Шмідт (Josef Schmidt), Пауль Нойбек, Георг Кауфманн, Т. Цеклер та ін. Відповідно до статуту товариства, основна його мета полягала у піднесенні національної свідомості німецького населення, вихованні меншини на національних традиціях, ознайомленні її з надбаннями вітчизняної культури, вихованні патріотизму, любові до рідної землі⁵⁷⁰. Зокрема, у § 1 статуту йшлося про піднесення національної свідомості німецької меншини, забезпечення духовного та економічного добробуту німців Галичини. Відповідно до § 3, мета товариства мала бути реалізована шляхом згуртування німців краю, поширення німецького мистецтва, науки, створення та підтримки німецьких читалень, народних бібліотек, проведення лекцій, розповсюдження німецькомовної друкованої продукції, створення неполітичних організацій (у тому числі мандрівних) і товариств, покликаних зміцнювати німецькі селянські господарства, промисли та торгівлю, підтримувати зубожіле німецьке населення, а головне – зберігати міцні контакти з матірньою організацією⁵⁷¹.

Як на початку ХХ ст., так і в міжвоєнні роки товариство зосереджувало увагу на відкритті та утриманні шкіл, бібліотек, «німецьких домів». Належну увагу спілчани

⁵⁶⁶ Монолатій І. Від контактів до співпраці... С. 147–148.

⁵⁶⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1564. Арк. 14, 17–32.

⁵⁶⁸ Там само. Арк. 3–5.

⁵⁶⁹ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 139–145.

⁵⁷⁰ ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 6; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 295–296.

⁵⁷¹ ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 7.

приділяли відзначенню німецьких національних свят і визначних дат, які займали вагомe місце у формуванні національної свідомості. Також організували відчити, різноманітні лекції, театралізовані виступи аматорських і хорових колективів. Так, 19 січня 1923 р. у Львові лекцію польською мовою читав посол до сейму Отто Зомшер (Otto Somscher) із Варшави⁵⁷². Кошти на ремонт шкільних будівель, костелів, «німецьких домів», дитячих будинків, відродження хорових колективів тощо члени спілки збирали як самотужки, так і отримували з Німеччини⁵⁷³. Економічна незалежність меншини бачилася Берліну як основа політичної ізоляції німців від Польщі. Певної економічної підтримки з боку Німеччини галицькі німці домоглися завдяки капіталовкладенням до «Німецького аграрного та індустріального Банку для Австрії» у Празі, де з 31 грудня 1919 р. до 30 липня 1920 р. на банківських рахунках СНХГ сума вкладу збільшилася з 562 крон австрійських та 1475 німецьких марок до 683 крон чеських, 548 крон угорських та 1556 німецьких марок⁵⁷⁴. Членам спілки вдавалося збирати значні суми також самотужки. Наприклад, активісти у Махлинці на чолі з головою осередку Карлом Менцелем влітку 1922 р. зібрали 1200 польських марок на ремонт даху школи та костелу, а члени осередку в Розенбергізі в січні 1923 р. – 25 тис. на будівництво «німецького дому», у Броніславівці на Золочівщині у лютому 1923 р. спілчани зібрали 10 тис. польських марок для національного дитячого будинку в Станиславові⁵⁷⁵. Одним із найактивніших серед низових організацій спілки був стрийський осередок на чолі з Йосифом Гохом, Георгом Гайбом, Йоганном Дехером, Карлом Спіссом, Філіпом Шмаленбергом та ін. Зокрема, 21 квітня 1923 р. його члени у Стрию організували свято національної пісні, в якому взяли участь оркестр стрийських німців і мішаний хор німецької громади зі Львова⁵⁷⁶. У Княгинин-колонії, передмісті Станиславова, яка в 1925 р. остаточно увійшла до меж міста, члени місцевого осередку товариства відкрили одну з найбільших у краї бібліотек, книжковий фонд якої в 1933 р. становив 1581 том. У цій же колонії виходила національна газета місцевих німців «Евангельський гмінний листок», де висвітлювалося життя євангельських громад не лише Галичини, а й Буковини⁵⁷⁷. Однак траплялися випадки, коли поліція конфіскувала кошти, зібрані під час різноманітних заходів, організованих товариством. Так, у гміні Обліска (Долина) поліцейський конфіскував 22600 польських марок, зібраних на потреби товариства під час танцювальної забави, під приводом нібито нелегальної діяльності спілки⁵⁷⁸.

Задля пошкваллення діалогу з Німеччиною спілка співпрацювала з німецькими культурно-освітніми товариствами Польщі, Австрії та Німеччини: «Спілкою німців-християн Буковини», «Спілкою німців за межами Німеччини», «Німецькою шкільною спілкою» у Відні та ін. Від цих організацій спілка отримувала наукову, науково-популярну, художню, технічну та дитячу німецькомовну літературу для

⁵⁷² ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 134.

⁵⁷³ Там само. Арк. 295–297.

⁵⁷⁴ Монолатій І. Від контактів до співпраці... С. 149–150.

⁵⁷⁵ ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34, 95; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 297.

⁵⁷⁶ ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34, 267–268; Там само. Спр. 6. Арк. 36–37; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 299.

⁵⁷⁷ Грабовецький В. Нарис історії Княгинина. С. 69.

⁵⁷⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 137.

місцевих бібліотек, які ставали осередками німецької культури та освіти, натомість надсилала їм картини місцевих художників, карти, літературу про життя німецької меншини Галичини⁵⁷⁹.

Просвітницька діяльність німецьких культурно-освітніх товариств польську владу не влаштовувала, місцевим осередкам спілки часто відмовляли у перереєстрації. Так, у березні 1923 р. Дирекція поліції у Львові, посилаючись на § 1 і 3 статуту товариства, звинуватила засновників організації у спробах відокремити місцеву німецьку меншину від польського суспільства і створити в Польській державі організовані групи громадян, які національно, культурно, економічно тяжіють до нації поза межами Польщі, що може становити загрозу для держави. Зазначалося, що така діяльність суперечить тим правам, які, згідно зі ст. 100 Конституції 1921 р., отримали представники національних, мовних і релігійних меншин⁵⁸⁰. На цій же підставі у квітні 1923 р. відмовлено у реєстрації осередків товариства в селах Махлінці та Корнелівці Жидачівського повіту⁵⁸¹ та в Маріагільфі Коломийського повіту⁵⁸². Формальною причиною відмови в лютому 1923 р. у реєстрації осередку товариства в Збоїсках Сокальського повіту була некомплектність поданих документів та невідповідність їх ст. 4 закону про товариства⁵⁸³. На початку 1923 р. товариству вдалося перереєструвати 71 місцевий осередок: 38 – у Львівському воєводстві, 21 – у Станиславівському та 12 – у Тернопільському⁵⁸⁴.

Намагаючись відновити справедливість, німецька спільнота посилалась на права, гарантовані меншинам ст. 108, 109 і 110 Конституції 1921 р., а також на звернення прем'єра В. Сікорського до населення східних теренів, на закон про об'єднання і про збори від 15 листопада 1867 р. Попри протести німецької меншини «Спілку німців-християн Малопольщі» 24 квітня 1923 р. було ліквідовано⁵⁸⁵.

З-поміж німецьких організацій і товариств, які опікувалися шкільництвом, засновували приватні школи, організовували навчальні лекції, рільничі, промислові та торговельні гуртки, надавали стипендії, грошову допомогу дітям із малозабезпечених сімей, найактивнішими були «Весела вдача» («Frohsinn») та «Німецький культурний союз Верхньої Сілезії» («Deutscher Kulturbund für Oberschlesien»). Важливу роль у відродженні культурного життя німецької меншини краю у міжвоєнні роки відіграв колектив самодіяльних акторів «Весела вдача», що відновив свою діяльність у грудні 1922 р. Відповідно до статуту, метою товариства було піднесення інтелектуального та культурного рівня його членів, підтримка освітніх та гуманітарних організацій⁵⁸⁶. Колектив провадив сценічну і хорову діяльність, пропагував німецьку народну пісню та театральне мистецтво, у такий спосіб

⁵⁷⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 839. Арк. 12–13; ЦДІАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 349; Монолатій І. Від контактів до співпраці... С. 150–151; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 297–298.

⁵⁸⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.

⁵⁸¹ Там само. Спр. 30. Арк. 4; Там само. Спр. 32. Арк. 2.

⁵⁸² Там само. Спр. 40. Арк. 2.

⁵⁸³ Там само. Спр. 3. Арк. 135.

⁵⁸⁴ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 298.

⁵⁸⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 863. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2–3.

⁵⁸⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 3.

налагоджуючи тісні зв'язки між німецькими колоністами та німецьким народом, а також сприяючи формуванню патріотизму. Активністю вирізнявся львівський осередок «Веселої вдачі» на чолі з Яном Кьонігсфельдом (Jan Königsfeld). У звітах гуртка містяться відомості про те, що за період з другої половини 1932 до першої половини 1933 рр. львівська «Весела вдача» виручені кошти від концертів і вистав у сумі 150 зл. спрямувала на виплату стипендій чотирьом дітям із малозабезпечених сімей і гімназістам львівської євангельської громади. А протягом 1933–1934 рр. гурток спрямував на аналогічні потреби 300 зл.⁵⁸⁷ Активністю у пропагуванні національного театрального та хорового мистецтва у міжвоєнні роки, відзначився станіславівський осередок «Веселої вдачі», який відновив свою діяльність 1923 р. на чолі з Фердинандом Шмаленбергом. Кошти від організації театральних вистав, вечорів відпочинку з національними танцями, дитячих балів, тематичних музичних вечорів, а також святкувань «Дня Батьківщини», «Дня селянина» тощо, члени осередку спрямовували на підтримку німецького шкільництва, зокрема на розвиток станіславівської євангельської школи, а також на побудову «німецького дому», діяльність СНХГ та «Німецької шкільної спілки». Молодіжна група станіславівського осередку «Веселої вдачі» (поділялася на дівочу та юнацьку секції) з концертами та виставами їздила по німецьких колоніях Галичини. На 1932 р. колектив мав близько 70 членів⁵⁸⁸. Національну драматургію, яка знайомила місцевих колоністів із культурним надбанням власного народу та плекала в них любов до народних традицій минулого і сучасного, пропагувало також «Товариство євангельської молоді» в Стрию, яке організовувало різноманітні театральні вистави за творами німецьких класиків⁵⁸⁹.

Любов до національного мистецтва німецькій громаді прививали хорові та музичні спілки, аматорські театральні гуртки малих міст і сільських місцевостей регіону. У 1930 р. у Польщі було зареєстровано понад 260 німецьких співочих кіл і понад 40 самодіяльних театральних колективів. Вони організовували т. зв. співочі тижні, вечори національної пісні, концерти та академії. Співочі з'їзди німецька меншина трактувала як маніфестацію органічної та культурної сили німецького народу Польщі. Театральні та хорові колективи, співочі товариства німецьких громад, успішно виконали своє завдання: дбати та плекати рідну мову, звичаї й традиції, а також протистояти колонізації та асиміляції німецької меншини краю, підносити рівень її національної свідомості⁵⁹⁰.

Серед німецьких культурно-освітніх організацій, які входили до складу політичної партії «Німецький народний союз», важливу роль відігравав створений наприкінці 1921 р. «Німецький культурний союз Верхньої Сілезії». Його метою було вселяти в кожную особу німецької національності переконання у вищості німецької культури та пробуджувати в неї почуття єдності з німецькою культурною спільнотою. Завдяки фінансовій підтримці з Німеччини організація активно

⁵⁸⁷ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 17, 25; Lemberg. «Frohsinn». ODV. 1930. J. 9 (23). Fol. 6. 9 Februar. S. 3; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 279–280.

⁵⁸⁸ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 280–282.

⁵⁸⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 845. Арк. 60–61.

⁵⁹⁰ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 285–286.

провадила культурно-освітню діяльність, достосовуючи її до рівня і потреб окремих суспільних груп, зокрема релігійних, професійних, які прагнули зберегти зв'язок із німецькою культурою. У статуті товариства зазначено, що воно покликане об'єднати всі просвітницькі організації. Зі союзом пов'язали своє життя Гельмут Біркнер (Helmut Birkner) (перший голова), Віктор Каудер (Victor Kauder), Альфонс Урбанек (Alfons Urbanek) та Едмунд Бойдол (Edmund Boidol). У 1933 р. союз об'єднував 36 різноманітних німецьких організацій Польщі (деякі професійні спілки, спортивно-гімнастичні, молодіжні організації, співочі, релігійні (католицькі та євангельські) спілки), а також підтримував зв'язки з німецькими організаціями з інших регіонів держави, в тому й Галичини. «Німецький культурний союз Верхньої Сілезії» мав близько 45 тис. членів, зокрема 10 тис. молоді. Задля піднесення освітнього та культурного рівня німецької меншини члени організації влаштовували «університетські тижні», під час яких лекції з історії та культури німецького народу читали знані німецькі та австрійські професори, організовували літературні вечори, курси народних танців, театральні курси тощо⁵⁹¹.

Діяльність союзу була багатогранною: координація роботи всіх організацій, що входили до його складу, надання їм фінансової та фахової допомоги, а також самостійна діяльність у тих сферах, які залишалися поза увагою інших культурних товариств. «Німецький культурний союз Верхньої Сілезії» поширював німецьку культуру через національне початкове шкільництво, книгарні, бібліотеки, театри, опіку над музичними та співочими колективами, утримування німецьких гімнастичних спілок⁵⁹².

Оскільки головною метою діяльності союзу було утвердження в середовищі німецької меншини «вищої цінності» німецької культури та пробудження почуття єдності з громадянами Німеччини, а цього, на думку його членів, можна було досягти лише за умови, що німецька меншина буде спілкуватися національною мовою у повсякденному житті, то саме на збереженні німецької мови в середовищі представників цієї меншини в Польщі члени спілки зосередили свої зусилля. Задля цього організовували двотижневі курси в Катовіце і Бельську, в яких брали участь до 350 слухачів з усіх польських теренів. На різноманітні курси для аматорських театрів, вечори казок для дітей, тижні пісень, літературні, музичні та акторські вечори запрошували поетів, співаків, музикантів і акторів з Німеччини. Для молоді союз влаштовував туристичні мандрівки, організовував німецькі дні молоді, які мали закласти підвалини німецького національного духу⁵⁹³.

Німецьке шкільництво Польщі підтримувало міцні зв'язки з Німеччиною. На шкільництво легально та нелегально впливала «Спілка для німців за кордоном» («Verband für das Deutschtum im Ausland»), зокрема через обмін кореспонденцією між німецькими школами Польщі та школами в Німеччині, надання матеріальної допомоги німецьким навчальним закладам у Польщі, забезпечення їх підручниками, часто забороненими до використання в навчальному процесі польською освітньою владою, поїздки школярів німецької національності до Німеччини, а звідти – до Польщі, матеріальну опіку над кращими учнями німецьких шкіл тощо.

⁵⁹¹ Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne... S. 692–693; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 119.

⁵⁹² Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne... S. 693–694, 702.

⁵⁹³ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 139–140.

Саме завдяки цій іноземній допомозі німецьке приватне шкільництво мало змогу розвиватися та розширювати мережу німецькомовних навчальних закладів на всіх теренах Польщі⁵⁹⁴.

У міжвоєнні роки організаторами навчального, виховного та культурного життя в німецьких колоніях здебільшого були вчителі, які своєю громадською активністю намагалися вберегти німецьке населення від польських асиміляційних впливів. Педагоги не лише знайомили школярів з історією, культурою та традиціями свого народу, прививаючи їм у такий спосіб патріотичні почуття до Вітчизни, а також брали участь у діяльності товариств, організовували віча, ознайомлювали німецьку спільноту з минулим свого народу, проводили різноманітні заходи національно-патріотичного характеру. Зокрема, на активній культурно-освітній і громадсько-політичній діяльності німецького учительства наголошено у звітах повітових старост. Так, долинський староста 1937 р. доповідав станиславівському воєводі, що всі вчителі до певної міри підтримують єдність і культ німецького духу у своїх осередках. Влада прискіпливо стежила за діяльністю активних у громадському житті та патріотично налаштованих німецьких учителів, вважаючи їх ворогами польської державності, оскільки національно свідомий, висококваліфікований, обізнаний з історією свого народу, його традиціями та культурою педагог мав визначальний вплив на формування національної свідомості місцевої німецької громади⁵⁹⁵.

З другої половини 20-х років XX ст. поширення набуло мандрівне навчання («Wanderschulen»), тобто здобуття освіти вдома, що практикувалося переважно в тих місцевостях, здебільшого в селах, де бракувало німецькомовних шкіл. Сформувалася навіть окрема група «мандрівних учителів». У 1928 р. такою формою нелегального навчання були охоплені 1336 місцевостей і понад 11 тис. учнів⁵⁹⁶. Однак ці вчителі, які не лише навчали учнів, а й подекуди надавали юридичні консультації чи писали замість німецьких колоністів різноманітні звернення до органів влади тощо, зазнавали постійних переслідувань з боку влади⁵⁹⁷.

Учителі німецьких шкіл Краківського, Львівського, Станиславівського і Тернопільського воєводств мали свою громадську організацію – «Спілку німецьких учителів і вчительок Малопольщі» («Verband deutscher Lehrer und Lehrerinnen in Klempolen»), яка провадила просвітницьку діяльність серед німецької меншини краю. Спілка підпорядковувалася створеній 26 липня 1920 р. «Загальнодержавній спілці німецьких вчителів і вчительок Польщі» («Landesverband deutscher Lehrer und Lehrerinnen in Polen») із центром у Бидгощі. Цю організацію очолював Пауль Єндрике (Paul Jendricke). У 1922 р. спілка складалася з 7 округів (Наднотецький, Познанський, Поморський, Сілезький, Бельсько-Цешинський, Лодзький і Малопольський⁵⁹⁸) і мала 1450 членів, із них 27 – у Малопольському окрузі (з трьома окружними відділами у Стрию, Львові, Станиславові). Цей округ поділявся на дві місцеві філії:

⁵⁹⁴ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 155.

⁵⁹⁵ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 253.

⁵⁹⁶ Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. S. 51.

⁵⁹⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 964. K. 16; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 54.

⁵⁹⁸ Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 17–20; Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 138.

в Отинії (Тлумацького повіту) та в Стрию⁵⁹⁹. Члени товариства за участі пасторів «боролися за виховання національно свідомої молоді генерації». Щомісяця вони організовували спільні читання з метою підвищення як кваліфікації членів, так і їх національної свідомості, запрошували професорів з Німеччини читати лекції, зокрема на світоглядні та релігійні теми⁶⁰⁰. Організація співпрацювала з німецькими освітніми товариствами й політичними партіями. Завдяки такій співпраці в місцевостях, де не було німецькомовних навчальних закладів, з'явилися «материнські школи» (Mütherschulen), в яких навчалися діти після занять у польських школах. Навчальний процес тут відбувався під контролем професійних учителів⁶⁰¹.

Здобутки та проблеми діяльності спілки неодноразово ставали предметом обговорення на окружних з'їздах, один з яких 30 червня 1930 р. відбувся у Львові, щорічних з'їздах делегатів у Бидгощі за участю знаних учених із Німеччини, а також на учительських конференціях. На одній з конференцій, яка 29 червня 1926 р. відбулася у Стрию, головою спілки було обрано директора німецької гімназії у Станиславові Яна Мюллера (Jan Müller), його заступником – шкільного вчителя з німецького поселення Йосифсберг Дрогобицького повіту Рудольфа Мора. На цій же конференції вирішено обкладати податком тих батьків-німців, які не віддавали своїх дітей у німецькомовні приватні школи, а на отримані кошти купувати наукову літературу та канцелярські товари для потреб навчальних закладів⁶⁰². До діяльності спілки долучалися директори та вчителі німецьких шкіл краю, зокрема, директор євангельської гімназії в Станиславові Фердинанд Шмаленберг, директор євангельської школи в Угартсбергі на Дрогобищині Леопольд Гон, директор римо-католицької приватної школи Рудольф Немчик (Rudolf Niemczyk), учитель євангельської школи у Львові Вільгельм Егер. Спілка дбала про поширення німецького національного духу, підвищення кваліфікації та наукового рівня педагогів, про їх правовий захист, уніфікацію процесу навчання, про згуртування своїх членів, налагодження контактів з педагогами з Німеччини, провадила просвітницьку діяльність серед німецького населення, пропагувала національне театральне мистецтво тощо⁶⁰³. Для цього використовували різні форми роботи: лекції, відчити, ремісничі та промислові курси, доповнювальні та підготовчі курси, вчительські конференції, екскурсії, мистецькі виставки, концерти, національні театральні вистави, літературно-вокальні вечори, святкування, створювались консультаційні центри з питань народної освіти, педагогічні бібліотеки та читальні, комісії для опрацювання шкільних підручників⁶⁰⁴. Активну діяльність товариство провадило на ниві позашкільної освіти та виховання в національному дусі. До виховної роботи були залучені як батьки та опікуни,

⁵⁹⁹Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 20; Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі... С. 141.

⁶⁰⁰AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 355.

⁶⁰¹Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 142.

⁶⁰²Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 137; Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 232–233.

⁶⁰³Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 254.

⁶⁰⁴Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1 Спр. 844. Арк. 129; ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 473. Арк. 33; Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 234–235.

так і учнівська молодь⁶⁰⁵. Усі ці заходи сприяли відродженню німецьких традицій, культури, національного шкільництва, а також мали велике значення для зміцнення національної свідомості німецького населення Галичини.

Організацією приватних німецьких шкіл у Польщі, зокрема у Галичині, займалося засноване у Відні 1880 р. «Німецьке шкільне товариство» («Deutscher Schulverein»). Воно створювало приватні школи з німецькою мовою навчання переважно на тих теренах, де не було німецьких державних шкіл, надавало субсидії вчителям, виділяло кошти, переважно пасторам, на підтримку дітей, які опинялися під загрозою полонізації, покривало фінансові витрати на облаштування початкових і середніх шкіл, навчально-методичні посібники, організувало лекції з різних галузей знань. Частина підручників, якими товариство забезпечувало приватні німецькомовні школи, надходила з Німеччини. Так, відповідно до рапорту відділу у справах національностей при МВС за перший квартал 1936 р., товариство надіслало у школи підручник під назвою «Підготовка до підпілля» («Vorbereitungen für den erdkundlichen Unterricht»), виданий у Лейпцигу, і, як наголошувалося в рапорті, «з політико-ревізіоністськими тенденціями». Влада конфіскувала цей підручник, і видала розпорядження, яке мало на майбутнє унеможливити повторення подібних випадків⁶⁰⁶. Попри заборону влади німецьким діячам вдавалося поширювати серед місцевої громади пропагандистські матеріали, надіслані з Німеччини⁶⁰⁷.

Під час літніх канікул «Німецьке шкільне товариство» організувало зібрання директорів і вчителів німецьких приватних шкіл, на яких учасники обговорювали професійні проблеми, навчальні програми, а також виголошували реферати зі сфери шкільництва⁶⁰⁸. Члени товариства організували також екскурсії дітей німецьких колоністів до Німеччини, які мали сприяти ознайомленню молоді з культурою, традиціями та звичаями свого народу; а також пробуджувати в них патріотичні почуття. Діяльність «Німецького шкільного товариства» фінансувалася з благодійних та інших добровільних внесків членів, а також з-за кордону⁶⁰⁹. Фінансування Німецькою товариства чи надання матеріальної допомоги німецьким учителям і виділення німецькій молоді стипендій на навчання у Німеччині польська влада сприймала як антидержавну діяльність⁶¹⁰.

Освітньо-шкільну діяльність німецької меншини Польщі, зокрема Галичини, у міжвоєнні роки польські урядовці намагалися всіляко обмежити. Неодноразово шкільництво ставало об'єктом переслідувань, у відповідь на заходи німецької влади щодо польського шкільництва в Німеччині. Запроваджувалися обмеження на відкриття нових навчальних закладів, виникали труднощі з визнанням права публічності німецьких гімназій, отриманням дозволів на будівництво чи ремонт шкільних приміщень, від учнів, які вступали до німецькомовної школи, вимагали проходити співбесіду на знання німецької мови, чинився тиск на педагогів. Натомість німецька меншина, яка диспонувала власним організаційним і матеріаль-

⁶⁰⁵ М. Н. Praca kulturalno-oświatowa w obozie niemieckim. *Strażnica Zachodnia*. 1923. R. 2. Nr 1–3. S. 126–129.

⁶⁰⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 198; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 55.

⁶⁰⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1514. Арк. 80–81.

⁶⁰⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 354.

⁶⁰⁹ Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 235; Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 20.

⁶¹⁰ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 59–60.

ним потенціалом, завдяки допомозі Німеччини, на місці ліквідованих державних шкіл створювала приватні навчальні заклади⁶¹¹. Приватне німецьке шкільництво Галичини успішно виконало поставлене перед ним завдання: піднесення рівня національної свідомості німецької меншини краю. На цьому, зокрема, неодноразово наголошували повітові старости у своїх звітах воєводам. Доповідаючи про діяльність німецького населення, вони писали, що від загалу воно вирізняється своєю національною самобутністю, а приватні німецькі школи стоять на сторожі збереження тої ідентичності. Повітові старости відзначали, що наприкінці 1930-х років німці були добре організованими й все важче піддавалися зовнішнім впливам⁶¹².

Німецька молодь, яка навчалася у польських вищих навчальних закладах, через свою нечисленність не стала помітною політичною силою у суспільстві, однак активно долучилася до популяризації німецької культури, утвердження національної свідомості в представників своєї громади, відстоювала надання німецькій меншині Польщі культурної автономії. Так, 1924 р. у Львові було створене перше «Товариство німецьких студентів вищих шкіл» («Verein Deutscher Hochschüler»), згодом подібні організації з'явилися в Познані, Іданську, Кракові, а 1927 р. вони об'єдналися у «Спілку товариств німецьких студентів Польщі» («Verband der Vereine Deutscher Hochschüler Polens»), до якої 1928 р. приєдналася подібна організація, створена у Варшаві. На щорічних з'їздах учасники обговорювали політичні та культурно-освітні проблеми німецької меншини Польщі. Запрошені дипломати, політики, в тому й посли та сенатори з Німеччини, закликали німецьку молодь до служіння Німецькій державі та підпорядкування власних інтересів інтересам німецького народу. Спілка підтримувала тісні контакти з аналогічними студентськими організаціями в Німеччині⁶¹³.

Важливим засобом поширення німецької культури серед представників німецької меншини в Польщі була німецькомовна література та преса. Саме тому німецькі просвітницькі товариства та організації приділяли так багато уваги розвитку бібліотек, зокрема мандрівних, читалень в усіх регіонах держави, у тому й у Галичині. Створені ними бібліотеки мали чітко окреслену суспільно-культурну мету, яка полягала у зміцненні почуття приналежності до німецької національної громади. Заснована 1921 р. «Спілка німецьких народних бібліотек у Польщі» («Verband deutscher Volksbüchereien in Polen») із центром у Катовіцах відкривала бібліотеки у Верхній і Цешинській Сілезії, у Галичині, а з 1933 р. – на Волині. У міжвоєнні роки спілку спочатку очолювали Пауль Цеклер (Paul Zöckler), а згодом Віктор Каудер (Victor Kauder)⁶¹⁴. У 1928 р. організація увійшла до складу «Німецького культурного союзу Верхньої Сілезії»⁶¹⁵. На 1 квітня 1930 р. вона мала 264 бібліотеки (понад 120 тис. томів книг) і 20 тис. читачів. У Галичині того ж року діяли 74 публічні бібліотеки, 5 шкільних бібліотек і 3 читацькі кола, у 1936 р. на цих теренах вже було 106 національних бібліотек спілки з книжковим фондом 20638 томів, з яких 47 з книжковим фондом 9882 томів знаходилися в Станиславівському, 44 з 8977 відповідно – у Львівському, 15 з 1779 томами – у Тернопільському

⁶¹¹ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 142–143.

⁶¹² Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 183.

⁶¹³ Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 20–21.

⁶¹⁴ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 147–149.

⁶¹⁵ Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne... S. 696.

воєводствах⁶¹⁶. Усі вони працювали для досягнення спільної мети – зміцнити як національний дух німецької меншини, так і почуття приналежності до німецької національної спільноти, убезпечити меншину від впливів польської культури та зберегти духовний зв'язок з культурою та історичним минулим Німеччини⁶¹⁷. Збільшення з кожним роком кількості бібліотек та читачів яскраво засвідчили зацікавлення німецької меншини історичним минулим та культурою власного народу, а також піднесення рівня її національної свідомості.

У німецьких колоніях Галичини закладами культурно-освітнього призначення були вже згадані «німецькі доми», побудовані за кошти місцевих колоністів, а також німецьких емігрантів. Вони слугували культурними центрами не лише для представників конкретної німецької громади, а й для мешканців навколишніх сіл⁶¹⁸. Тут відбувалися концерти, вистави, лекції, різноманітні вечори, релігійні та національні свята, поточні та звітні збори місцевих осередків культурно-освітніх товариств і політичних партій, зустрічі зі співвітчизниками з інших німецьких громад регіону та Німеччини тощо. Зокрема, 1928 р. у «німецькому домі» Львова німецька меншина відсвяткувала 25-річчя товариства «Весела удача»; у грудні 1930 р. у «німецькому домі» Станиславова відбувся вечір відпочинку молоді, 21 квітня 1934 р. гімназійна молодь провела тут весняний бал, 22 березня 1936 р. – відбулася зустріч з ученим Кохом із Кенігсберга; у листопаді 1931 р. завершення польових робіт святкували у «німецькому домі» Вайнбергена поблизу Львова; у листопаді 1933 р. німецька громада Фалькенштайна відсвяткувала 415-ту річницю Реформації; у жовтні 1936 р. у Розенгеку поблизу Коломиї відзначали дні «Спілки німців-католиків Малопольщі» тощо⁶¹⁹. «Народні доми» відіграли важливу роль у культурному житті німців краю, протидіючи колонізаційним процесам у середовищі німецьких громад, вони активно долучились до збереження національних і культурних надбань німецької меншини, а також забезпечили збереження її національної ідентичності.

Отже, попри певні відмінності в поглядах на розвиток шкільництва у Галичині, польські культурно-освітні організації та товариства, зокрема «Товариство школи людської», «Християнсько-національний союз учителів загальноосвітніх шкіл», за активної участі місцевої інтелігенції та костелу зосередилися на популяризації польської культури, протистоянні денационалізації польської молоді, поширенні колонізаційних впливів та асиміляції національних меншин, створенні польських громадських організацій, до участі в яких залучали непольське населення. Спільними зусиллями їм вдалося підняти рівень національності свідомості поляків Галичини та у міжвоєнний період виховувати патріотично налаштованих громадян Польської держави.

Важливим завданням українських, німецьких та єврейських просвітницьких організацій у Галичині було протистояння колонізаційній політиці польської влади. Саме освіта та культура слугували тими об'єднуючими чинниками, які оберігали національні меншини краю від асиміляційних процесів, а щодо німців – зміцнювали зв'язок із населенням Німеччини. Українські товариства «Просвіта» і «Рідна

⁶¹⁶ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 308.

⁶¹⁷ Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. S. 262–263; Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 7.

⁶¹⁸ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 319, 321.

⁶¹⁹ Там само. С. 320.

школа», як і німецькі «Спілка німців-християн Малопольщі», «Спілка німецьких народних бібліотек у Польщі» та ін., доклали значних зусиль до розвитку приватного національного шкільництва, а також залучення широкого кола громадян до просвітницьких акцій. Вони засновували приватні початкові, середні та фахові школи, опікувалися видавничою справою, відкривали бібліотеки, проводили лекції, відзначення національних свят. Сповнені національного духу українські та німецькі культурно-освітні товариства своєю діяльністю зміцнили національну свідомість народів, сприяли їхньому духовному розвитку та добробуту населення.

Єврейські товариства хоч і провадили активну просвітницьку діяльність, однак через сильний вплив на них різних за ідеологією партій не змогли напрацювати спільної культурно-освітньої програми, яка б відображала інтереси всієї єврейської громади. Як наслідок, вони долучалися до створення національних приватних навчальних закладів з різними мовами викладання і різною виховною метою. Якщо в одних школах виховували лояльних до Польщі громадян, прививали їм релігійний та національний єврейський дух, пропагували ідею національного відродження євреїв шляхом створення незалежної єврейської держави в Палестині, то в інших навчали дітей і молодь у дусі світської єврейської національної культури, обстоюючи можливість вирішення єврейського питання в Польщі шляхом надання євреям національно-культурної автономії. Внесок єврейських товариств у формування і зміцнення національної свідомості полягав у тому, що вони ставали виразниками соціально-економічних і культурних інтересів певних груп єврейської меншини.

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ

8.1. Участь Греко-католицької церкви в піднесенні національного шкільництва

Національне життя галичан перебувало під вагомим впливом різноманітних релігійних конфесій, які відіграли важливу роль у процесах національного усвідомлення. У 20–30-х роках ХХ ст. релігійний чинник все ще залишався однією з визначальних складових формування національної ідентичності українців краю. Саме ГКЦ, яка була найвпливовішою серед релігійних конфесій і мала розгалужену парафіяльну мережу, відіграла важливу роль у збереженні національної самобутності українців Галичини¹. Греко-католиками були переважно українці Львівського, Тернопільського та Станиславівського воєводств, а також, частково, східних повітів Краківського воєводства. Значна частина українців, білорусів, росіян і чехів, а також незначна кількість поляків і німців, які переважно проживали у Волинському, Поліському, Новогрудському воєводствах, сповідували православ'я². Політичний діяч Микола Ковалевський писав: «В Галичині натомість ... Греко-Католицька Церква виконувала величезну усвідомну роль в національному житті. Так звані москвофільські впливи серед греко-католицького духовництва не були вже великі і майже кожна священича родина була – натуральним осередком національно-української культурної праці. З цих патріотично-українських родин вийшли цілі покоління свідомих українських інтелігентів і народних діячів, зв'язаних міцно з народною масою»³. На відміну від греко-католицьких священиків, на думку М. Ковалевського, православне духовенство

¹ Детальніше див: Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.; Перевезій В. О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ: Світогляд, 2004. 203 с.; Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХ столітті: монограф. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 588 с.

² Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 150; Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. S. 51.

³ Ковалевський М. Станиславів у 1919 році. С. 272.

і вся церковна організація були зросійщені, особливо в політичному сенсі⁴. Як зазначав дослідник П. Магочій, Православна церква, яка мала міцні позиції на Волині, Поліссі та Холмщині, а також понад 2 млн українських вірних, у міжвоєнні роки все ж намагалася здобути самостійність. У 1924 р. Церква отримала автокефалію та власний митрополичий престол у Варшаві, який посів митрополит Діонісій. Водночас, попри те, що русофільський характер Православної церкви почав змінюватися на українофільський, на відміну від ГКЦ, вона так і не здобула поважного впливу на розвиток національного шкільництва і формування національної свідомості українського населення краю⁵.

У 1920-х роках у Галичині ГКЦ мала 128 деканатів і 1907 парафій, де працювало 2298 священиків⁶. У 30-х роках у Львівському архієпископстві ГКЦ діяло 789 парафій, у Станиславівському – 435, у Перемиському – 759, тоді як до Львівської архидієцезії РКЦ належало лише 383 парафії⁷. Загалом у 1934 р. ГКЦ мала три чоловічі монаші згромадження: василіяни – 314 монахів і 18 монастирів; студити – 157 та 4 відповідно; редемптористи – 53 і 4. Разом 524 монахи й 26 монастирів⁸. Стан жіночих чернечих чинів був таким: сестри служебниці Непорочної Діви Марії – 464 монахині та 78 монастирів; сестри василіянки – 255 і 12 відповідно; сестри студитки – 97 і 4; сестри св. Йосифа Обручника Пречистої Діви Марії – 80 і 9; сестри мироносиці – 65 і 3; сестри Пресвятої родини – 48 і 8; сестри св. свмч. Йосафата – 40 і 5; сестри милосердя святого Вінкентія – 16 і 2 відповідно; разом 1065 монахинь та 121 монастир⁹. Напередодні Другої світової війни ГКЦ мала 3040 парафій, 4400 – церков і каплиць, 127 – монастирів і монастирських домів, 10 – єпископів, 5 – дієцезій, 2950 – священиків, 520 – монахів і братів, 1090 – монахинь-черниць, 1 Богословську академію, 5 – духовних семінарій, 2 – духовних школи, 540 – студентів теології. Зауважмо, що заснована в 1928 р. Львівська Богословська академія була єдиним українським вищим навчальним закладом у міжвоєнній Польщі. Загальна кількість віруючих ГКЦ – 4159004 осіб¹⁰. Саме у міжвоєнні роки викристалізувався національний характер ГКЦ. З кожним роком зростає авторитет Церкви, її вплив на релігійну та національну свідомість українців, розвивалася мережа духовних закладів, освітніх установ, видавництв тощо¹¹.

Як зазначав дослідник О. Турій, роль ГКЦ у формуванні української національної ідентичності та розвитку українського національного руху не впливала з внутрішньої сутності самої Церкви як духовної інституції чи з характеру церковної унії, і тим більше не була наслідком її власного осмисленого й цілеспрямованого бажання таку роль відігравати. Приналежність до греко-католицизму в окремі

⁴ Там само.

⁵ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. С. 585.

⁶ Марчук В. Церква, духовність, нація... С. 171.

⁷ Bender R. I wojna światowa i Polska niepodległa (1914–1939). *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979* / pod red. J. Kłoczowskiego. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. S. 529; Wyczawski E. *Cerkiew greckokatolicka*. S. 78.

⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 137.

⁹ Ibidem. K. 137–138.

¹⁰ Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 13; Іваник О. Митрополит А. Шептицький і розвиток освіти у Галичині першої половини ХХ століття. С. 114.

¹¹ Марчук В. Греко-католики в Другій Речі Посполитій... С. 303.

історичні періоди й за певних обставин була лише одним із чинників, які визначали національну тотожність українця. Оскільки не всі українці були й є греко-католиками, так само як не всі греко-католики вважали та вважають себе українцями. ГКЦ вдалося відіграти важливу роль у формуванні української національної ідентичності, насамперед, завдяки збереженню східного обряду Церкви, що дало змогу віруючим дистанціюватися від римо-католиків – поляків у Східній Галичині та угорців на Закарпатті чи від православних росіян. Отже, ГКЦ була важливим чинником національної ідентифікації. В українській громаді як Східної Галичини, так і Закарпаття у XIX – на початку XX ст., окрім духовенства, не було іншої суспільної сили, яка могла б сформувавши програму національно-політичного розвитку й очолити цей рух. Таку роль у «національному пробудженні» т. зв. недержавних народів здебільшого виконувала духовна еліта¹². Як зазначала дослідниця Г. Розлуцька, на Закарпатті ГКЦ формувала національну свідомість українців використовуючи для цього культурно-освітню діяльність священницьких організацій «Товариство катехитів», «Общество святого Анастасія», «Місійне товариство священників святого Йосафата». Видання україномовних книг, підручників, календарів, молитовників, періодичних видань українознавчого спрямування розширювало світогляд читачів, формувало національне світосприйняття, пробуджувало національну свідомість. Активна освітня, виховна, культурна діяльність товариств утвердила у свідомості закарпатців ідентифікацію себе як частини українського народу¹³. Водночас найсприятливіші умови для перетворення ГКЦ на національну Церкву склалися в Східній Галичині, де ще з кінця XIX ст., завдяки підтримці з боку австрійського уряду, греко-католицьке духовенство почало перетворюватися в національно свідому еліту галицьких українців та мало значний вплив на національно-культурне життя Галичини. Активна культурно-просвітницька діяльність духовної інтелігенції сприяла пробудженню національної самосвідомості галичан, прискорила процес їхньої етнічної та політичної консолідації, що стало важливою духовною основою українського національного відродження¹⁴. Як зазначав дослідник В. Марчук, у міжвоєнне двадцятиріччя остаточно викристалізувався національний характер ГКЦ, зростав її авторитет, вплив на релігійну та національну свідомість українців, поширювалася мережа духовних закладів, освітніх установ, видавництв, культурних і кооперативних структур¹⁵. І хоча у міжвоєнні роки у Галичині ГКЦ уже втратила свою функцію головного індикатора національної ідентичності, вона залишалася важливим консолідаційним чинником і духовною опорою у змаганнях за українську державність. У 1923–1925 рр. жодна українська акція, конференція чи народні збори не проходили без участі греко-католицького духовенства. Оскільки на відміну

¹² Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. С. 22–26.

¹³ Розлуцька Г. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької церкви на Закарпатті... С. 182–183.

¹⁴ Детальніше див.: Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX ст. Жовква: Місіонер, 2015. 372 с.; Рудянин І. П. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині: громадсько-політична, культурно-просвітницька та господарська діяльність (середина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2012. С. 15.

¹⁵ Марчук В. Церква, духовність, нація... С. 171.

від більшості світської чи військової інтелігенції, яка в повоєнні роки виїхала за кордон, греко-католицькі священики залишилися в Галичині. І саме на них було покладено обов'язок організації українського життя¹⁶. Ця тенденція збереглася і в 30-х роках. Зокрема, в статті «Духовенство й освіта народу», вміщеній у часописі «Мета» за 1937 р., о. Й. Осташевський зазначав, що всі виховно-освітні організації виникали й далі виникають на місцях завдяки ініціативі, працею та коштом греко-католицького духовенства, яке продовжує займатися освітою та вихованням українського села¹⁷. Загалом духівництво було сильно заангажоване в піднесення національної свідомості українських дітей та молоді, через що неодноразово гостро поставало питання їхньої лояльності до Польської держави¹⁸. Дослідник А. Васьків зазначав, що вплив ГКЦ на національну свідомість галицьких українців зумовлювався специфікою ментального типу, домінуванням у ньому таких рис, як інтровертизм, глибока релігійність, моралізм та духовність¹⁹.

Обрання в 1901 р. митрополитом А. Шептицького сприяло поступовій активізації священства в процесі піднесення рівня національної свідомості українців, долучення його до відкриття освітніх закладів для українців. Увагу було зосереджено на популяризації християнських чеснот, пошуку контакту з інтелігенцією, молоддю, закликах до вчителів, контактах з громадськими організаціями, відстоюванні прав українського населення Галичини на міжнародній арені²⁰. Греко-католицькі священики разом із митрополитом провадили активну освітньо-виховну діяльність, основним завданням якої було виховання української молоді в релігійному та національному дусі. Водночас вони намагалися протистояти зміні вірними греко-католицького обряду на римо-католицький, зокрема не видаючи таким особам метрики про народження²¹. Завдяки діяльності Церкви широкі верстви українців брали активну участь в національно-визвольній боротьбі за незалежну державу. Духовенство схвально сприйняло проголошення української державності в 1918 р., до створеної 19 жовтня 1918 р. після проголошення ЗУНР Української Національної Ради увійшло близько 20 представників духівництва, з-поміж яких митрополит А. Шептицький, єпископ Йосип Коциловський та Г. Хомишин, а коли вона опинилася під загрозою знищення, згрупували всі сили для її захисту. Саме греко-католицьке духовенство, як зазначала дослідниця М. Чепіль, творило унікальну організацію, через яку широкі верстви українського населення прилучалися до національно-культурного життя і були задіяні у процесі формування української нації. ГКЦ гостро реагувала на спроби польської влади без остаточного рішення Ради послів союзних держав інтегрувати Галичину (зокрема, лунали заклики

¹⁶ Пилипів І. В. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини... С. 108.

¹⁷ Осташевський Й. Духовенство й освіта народу. *Мета*. 1937. Ч. 24 (321). 27 червня.

¹⁸ Sanojca K. Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego... S. 340.

¹⁹ Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії НАН України. Київ, 1997. С. 15.

²⁰ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 57; Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 24–25, 29; Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości. S. 221.

²¹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 1131. Арк. 3; Chepil M. Ciernistą drogą... S. 283.

бойкотувати перепис населення 1921 р.²²), на заперечення урядом і польськими середовищами української ідеї, ігнорування прагнення українців до створення національних вищих навчальних закладів, на польську освітню політику щодо українців, на дискримінацію української мови та культури, політичні репресії тощо²³. Однак яскраво виражені антипольські настрої висловлювала лише частина священства, інша декларувала аполітичність. Зокрема, у червні 1922 р. у Станіславівському воєводстві з 683 греко-католицьких священників свою лояльність до Польської держави задекларувало 112, а 466 залишалися аполітичними, вороже ставлення до Польщі продемонстрували 95 і ще проти 10 за антидержавну діяльність тривало слідство²⁴. Як зазначав тернопільський воєвода в листі до МВіО, з часом «акція духовенства проти польської державності не ослабла, а навпаки зміцнилася», все більше священників бойкотували урочисті богослужіння у польські національні свята, закликали бойкотувати вибори до сейму та сенату 1922 р., виступали проти ведення метрик латинською мовою тощо²⁵. Подібні твердження містяться і в матеріалах МВС Польщі, де зазначено, що українські, як і білоруські та литовські священники, прагнуть до зміни католицької Церкви на національну Церкву, більшість із них негативно ставляться до Польської держави та перетворюють церкви на осередки націоналістичного шовінізму та націоналізму²⁶. У 1938 р., за твердженнями польської поліції, «греко-католицьке духовенство (за нечисленними винятками – єпископ Хомишин), забуваючи про своє посланництво, чимраз бере активнішу участь в політичному житті, ставши єдиним об'єднуючим центром на службі “Великої України”»²⁷.

У міжвоєнні роки в середовищі греко-католицького священства точилася полеміка щодо участі Церкви у просвітницькому русі. Одні з них, до яких належали єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський, вважали безпосереднім завданням ГКЦ створення нових, підпорядкованих греко-католицькій ієрархії просвітницьких товариств (таких як «Скала») і господарських організацій, покликаних служити з нарядом Церкви у боротьбі з атеїзмом, сектантством, комунізмом тощо. Вони докладали зусиль аби відокремити Церкву від діяльності українських просвітницьких товариств і тим самим уникнути впливу ліворадикальних сил. Інші, до яких належав митрополит А. Шептицький і переважна більшість низового греко-католицького духовенства, вважали, що зміцнення авторитету Церкви потребує її участі у боротьбі з ворожими впливами на такі товариства, як «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок» та ін. Як зазначав дослідник В. Перевезій, прихильники цієї позиції були переконані, що лише в об'єднаному українському суспільстві, у громадському житті якого активну участь бере греко-католицьке духовенство, впливаючи на піднесення культурного рівня громадян, на виховання дітей і молоді, забезпечуючи собі провід в ідеологічній системі суспільства, Церква може стати загальнонаціональною установою, здатною протистояти будь-яким деструктивним силам²⁸.

²² AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 34–35.

²³ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 319, 323, 325–326.

²⁴ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 42.

²⁵ Ibidem. K. 212–213.

²⁶ AAN. Zesp. 9. Sygn. 910. K. 6.

²⁷ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 675.

²⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 53; Єрешій О. Єпископ Григорій Хомишин... С. 67–69; Перевезій В. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20–30-х

ГКЦ надавала великого значення інтеграції духовної та світської освіти, вихованню молоді на християнських цінностях і традиціях, а також на національно-патріотичних засадах. Митрополит А. Шептицький, який добре усвідомлював важливість рідної школи для виховання національно і релігійно свідомих громадян, неодноразово наголошував на тому, що від виховання та освіти молодого покоління залежатиме доля народу. У посланні до українського юнацтва він зазначав, що «після християнської праведности та Божої благодаті знання є найбільшою силою, якою людина може розпоряджати»²⁹. Перебуваючи у Ватикані, він неодноразово порушував питання українського шкільництва, зокрема, зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання та працевлаштування в галицьких школах учителів-поляків, які не володіють українською мовою³⁰. Митрополит закликав греко-католицьких священників всіляко підтримувати галицькі освітні осередки. У своїй праці «До науки і просвіти» А. Шептицький зазначав: «Закладайте, мої браття, по селах читальні і захорони для дітей. Дбайте, щоб діти ходили до нашої школи. Здобуйте собі і їм просвіту»³¹. Прислухаючись до порад митрополита, духовенство всіляко долучалося до піднесення культурно-освітнього рівня українського населення. Зокрема, про це свідчать спогади сучасника тих подій І. Василюшина, який, пишучи про Городенщину, зауважував, що саме священикам і учителям належали великі заслуги в пробудженні національної свідомості українців краю. Наприклад, парох села Живачева о. І. Однорог заснував читальню «Просвіти» та опікувався місцевою школою, а парох містечка Чернелиці о. В. Добрянський відновив читальню «Просвіти», збудував для неї приміщення, в якому відбувалися аматорські театральні вистави, що відіграли важливу роль в піднесенні національної свідомості. Парох села Стрільче о. декан А. Стрільчик опікувався приватною українською гімназією в Городенці, утримував власним коштом збірних учнів. Різноманітні українські акції організовував парох села Корнів о. І. Пісецький³².

Сам митрополит А. Шептицький утримував або долучився до побудови таких установ: 4 церков, 4 шкіл, 4 бурс, 2 монастирів, 2 шпиталів, 2 наукових установ. Також він дарував маєтки для відкриття навчальних закладів. Зокрема, у маєтку в Милованні товариство «Просвіта» заснувало сільськогосподарську школу, у Львові було збудовано бурсу на 120 учнів для «Рідної школи», народна школа ім. князя Лева та народна школа ім. Б. Грінченка отримали безкоштовні приміщення, Українська дівоча гімназія сестер василіянок – нове приміщення тощо³³. Саме за

роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 1998. С. 11–12.

²⁹ Послання митрополита Андрія Шептицького до Української Молоді. 1939 р., грудень, Львів. Док. № 25. *Митрополит Андрій Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944* / за ред. А. Кравчук. Львів: Свічадо, 1998. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 376.

³⁰ ААН. Zesp. 322. Sygn. 5335 а. К. 155.

³¹ Цит. за: Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині... С. 118.

³² Василюшин І. Роля духовенства й учительства в розбудженні культурно-освітнього та економічного життя... С. 182–184; Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утравквізацією освіти в Галичині... С. 467.

³³ Гімназія СС. Василюнок. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1925. Ч. 1. 1 лютого. С. 5; Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький... С. 47; Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 334.

ініціативи А. Шептицького в 1928 р. було засновано Львівську греко-католицьку академію, у 1929 р. – Богословське наукове товариство, а 1939 р. – Український католицький інститут церковного з'єднання ім. митрополита Рутського. Водночас митрополит щороку допомагав здобувати освіту 40 юнакам і дівчатам із мало-забезпечених сімей, а кілька сотень української молоді мешкало і виховувалося в бурсах³⁴. Митрополит А. Шептицький наголошував, що кожен народ має берегти основне право на виховання своєї молоді відповідно до своїх потреб, бо без повного користування цим правом неминучий занепад нації³⁵. Водночас він долучився до відкриття церковного музею, який з 1911 р. почав функціонувати як український національний музей. Науковий персонал музею займався збереженням, примноженням, популяризацією та дослідженням української культурної спадщини³⁶.

У міжвоєнні роки греко-католицьке духовенство, яке користувалося значною довірою та повагою в суспільстві, а нерідко було єдиним джерелом інформації та впливало на формування громадської думки, зрозуміло, що збереження українців як нації є можливим лише за умови розвитку національної освіти, саме тому вони зосередили зусилля на організації національних навчальних закладів і на вихованні національно свідомої молоді. Опіка духовенства над національним шкільництвом дала шанс українській молоді здобувати знання рідною мовою. Прикладом цього може слугувати заснування 28 вересня 1921 р. місцевим парохом о. Димитрієм Курдидиком однієї з перших у Борщівському повіті Тернопільського воєводства приватної школи з українською мовою навчання. Священик власним коштом фінансував роботу педагогічного колективу та покривав нестачі в річному бюджеті³⁷. Кількість учнів школи стрімко збільшувалася, якщо в 1921 р. тут навчалось 28 школярів, то в 1931 р. – 100 греко-католицького віросповідання та 8 римо-католицького³⁸. Зокрема, у своїх спогадах Ю. Гуцулів зазначав, що саме греко-католицькі священики підтримували етично-моральний та культурно-освітній рівень українців³⁹.

В умовах браку національних закладів освіти, священство велику увагу приділяло самоорганізації та самоосвіті. У міжвоєнні роки більшість греко-католицьких священиків вирізнялися добрим знанням історії України, особливостей української мови, звичаїв і традицій українського народу. Як зазначав дослідник І. Пилипів, духовенство акцентувало на навчанні та вихованні молоді в християнському та патріотичному дусі. Особливо ця робота поширювалася серед сільської молоді, яка в майбутньому мала перебрати на себе основний тягар просвітницької діяльності на селі⁴⁰. Також треба згадати інші випадки освітньо-виховної діяльності греко-католицьких священиків, яка сприяла збереженню національної освіти. Зокрема,

³⁴ Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 8, 36.

³⁵ Український народ! *Діло*. 1931. Ч. 3. 3 січня.

³⁶ Бубенщиков В., Кралюк П. Греко-католицька церква в етнічному розвитку українського та білоруського народів: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2004. С. 149.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 2590. Арк. 49–50.

³⁸ Там само. Арк. 4, 37; Shepil M. Ciernistą drogą... S. 277.

³⁹ Гуцулів Ю. Вовчинець. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 697.*

⁴⁰ Пилипів І. В. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини... С. 108.

о. Павлик видавав дітям, пов'язаним з ОУН, бібліотечні книжки з національним змістом, не повідомляючи про це шкільного інспектора, тому шкільна влада висунула клопотання про позбавлення його права навчати релігії в початковій школі. Священик с. Мединичі Дрогобицького повіту організував молодь в самоосвітні кола, на яких вони вивчали історію України, географію, літературу, а також інші українознавчі предмети⁴¹. З огляду на проукраїнську патріотичну діяльність греко-католицького духовенства, його роль захисника прав та інтересів українців, польська місцева влада неодноразово звинувачувала його в антидержавній, антипольській та антицерковній діяльності⁴². До прикладу, священика Гаврича із села Лісний Хлібичин Станиславівського воєводства, який організував аматорський театральний гурток, звинуватили в згуртуванні вороже налаштованої до держави молоді⁴³.

Вагому підтримку українській освіті в Галичині надавали різноманітні релігійні товариства та організації: «Товариство катехитів» (1921), очолюване о. Є. Громницьким⁴⁴, «Товариство прихильників освіти», «Український католицький академічний сеньйорат», створений 1931 р. при товаристві українських студентів-католиків «Обнова» у Львові для поширення католицького світогляду серед студентства, надання матеріальної допомоги та організації міжнародних конгресів, покликаних сприяти християнській єдності галичан із представниками інших національностей⁴⁵, «Християнський інтернат» для української учнівської молоді віком від 14 до 22 років, відкритий 1937 р. у Львові для опіки над українськими студентами вищих навчальних закладів⁴⁶. Однією з форм такої підтримки було надання стипендій малозабезпеченій молоді. У 1936–1937 рр. 13 стипендій для студентів навчальних закладів Львова, Кракова, Варшави, Коломиї, Бібрки виплатило також релігійне товариство «Захист імені митрополита Андрея Шептицького для сиріт» у Львові. У 1937–1938 рр. воно виділило 22 стипендії на навчання у Львові, Відні, Кракові, Варшаві тощо⁴⁷.

Кошти для найбільш вразливих студентів серед населення збирали також дружини «Марійського товариства молоді», які, перебуваючи під управою Церкви, змагали до поширення серед молоді християнських чеснот і національної свідомості⁴⁸. Добродійна секція товариства утримувала 15 учениць вищих шкіл⁴⁹ та оплачувала навчання 11 студентам середніх, фахових шкіл і вищих навчальних закладів⁵⁰. Добровісний збори пожертвувань для розвитку світської освіти у повітах Галицької митрополії організовували переважно на Різдво та Великдень. Так, у 1932 р. було

⁴¹ Chepil M. Ciernistą drogą... S. 284.

⁴² AAN. Zesp. 322. Sygn. 5335 a. K. 72–74; Ibidem. Zesp. 9. Sygn. 910. K. 9–11.

⁴³ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 348. Арк. 8, 19.

⁴⁴ Гнот С. І. Добровісний діяльність Греко-католицької церкви... С. 79.

⁴⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 52–53.

⁴⁶ Християнський інтернат для української студіюючої молоді. *Мета*. 1937. Ч. 38. 3 жовтня.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 62, 66; Гнот С. І. Добровісний діяльність Греко-католицької церкви... С. 89–90.

⁴⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 52. Спр. 2835 а. Арк. 37; Загальний статут Марійських товариств. Львів: Накладом Марійського товариства молоді, 1925. С. 20–22; Що є Марійське товариство і які його завдання? *Вістник Марійських товариств*. Львів, 1926. Т. 1. Ч. 1. С. 3–4.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 508. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 36.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 9.

зібрано 71098 зл., в 1934 р. лише 11381 зл., а в 1936 р. – 15752 зл., які йшли на розвиток навчальних закладів «Рідної школи» у Львові, Перемишлі та Станиславові⁵¹.

Важливу роль у розвитку «Марійського товариства молоді» відіграв часопис «Вістник Марійських товариств», що виходив у 30-х роках за редакцією о. Іриней Назарка та подавав інформацію організаційного характеру. Також товариство видавало у Львові часопис «Наш приятель», редакторами якого були Михайло Мох, Теофіл Горникевич, Денис Саварин⁵². У міжвоєнні роки «Марійське товариство молоді» дуже старанно добирало членів за такими критеріями: активність, працьовитість, високий рівень національної свідомості. У 20-х роках ХХ ст. у Галичині діяло 314 марійських організацій, до яких належало 21800 юнаків і дівчат⁵³. У 1938 р. до складу товариства входило 268 організацій, що налічували 22355 осіб⁵⁴.

Загалом члени «Марійського товариства молоді» займалися різноплановою діяльністю: брали участь у культурно-освітніх заходах, освітній праці з неписьменними, у релігійних практиках, видавали періодику та літературу, засновували бібліотеки та читальні, організовували академії та концерти⁵⁵.

Результатом активної діяльності марійських товариств було формування національної свідомості, високого рівня громадянської та моральної зрілості, що підтверджував значний рівень добровільних пожертв українців на освітньо-виховні цілі, допомогу вбогим, хворим і людям похилого віку. Члени товариства давали пожертви на розвиток національного шкільництва, опіку та допомогу українським дітям і молоді⁵⁶.

Боротьба за католицьку школу, харитативна діяльність, погагодження суспільних конфліктів належали до завдань заснованого 1931 р. товариства «Католицька акція». Члени організації зосередилися на освітньо-виховній та опікунській

⁵¹ Гнот С. І. Добровільна діяльність Греко-католицької церкви... С. 85–86.

⁵² Беген О. Український католицький рух до початку 1930-х рр. *Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)* / за ред. О. Зайцева. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. С. 141.

⁵³ Лещук О. Методика праці в Марійських Дружинах середньошкільної мужеської молоді. *Методика праці в Марійських організаціях: реферати виголошені на з'їзді оо. Провідників Марійських дружин у Львові 26 і 27 грудня 1934 р.* Львів: Накладом Марійського товариства молоді, 1935. С. 58–75; Цегельський І. Методика праці в Марійських Клубах молоді народних шкіл. *Методика праці в Марійських організаціях: реферати виголошені на з'їзді оо. Провідників Марійських дружин у Львові 26 і 27 грудня 1934 р.* Львів: Накладом Марійського товариства молоді, 1935. С. 44–58; Беген О. Український католицький рух до початку 1930-х рр. ... С. 141; Chępil M. Ciernistą drogą... S. 277.

⁵⁴ Мишишин І. Опікунсько-виховна діяльність громадських молодіжних організацій Української греко-католицької церкви: еволюція мети та змісту. *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.): зб. наук. пр.* / за ред. Д. Герцюка, А. Гаратик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. Т. 2: Діяльність громадських й культурно-освітніх товариств як чинник розвитку українського та польського шкільництва. С. 97.

⁵⁵ Марійське свято Факхової школи С.С. Василіянок у Львові. *Мета*. 1937. Ч. 19 (316). 23 травня; Chępil M. Ciernistą drogą... S. 277.

⁵⁶ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини... С. 328; Щербяк Ю. А. Освітня доктрина Української Греко-Католицької Церкви... С. 15.

праці, домаганні заснування професійних шкіл, наповненні католицьким духом усього суспільного життя тощо. При товаристві діяли стипендійні фонди та бурси⁵⁷.

ГКЦ критикувала польське освітнє та мовне законодавство, зокрема шкільний закон 1924 р., який передбачав запровадження в Галичині утравістичних навчальних закладів. Керівництво ГКЦ наголошувало, що закон суперечить духу Малого Версальського трактату та ст. 109 і 110 Конституції 1921 р., оскільки не гарантував рівноправності непольському населенню в освітній сфері. У ст. 3 закону передбачено запровадження непольської мови навчання в школі на підставі 40 декларацій батьків учнів, а державної лише 20. Водночас священство визнавало, що попри деякі недоліки закон все ж давав українцям певні права, зокрема право вносити декларації за школи з рідною мовою навчання. Щоб місцеве населення могло скористатися цими можливостями, греко-католицькі єпископські ординарії подали до відома свого духовенства інформацію про шкільний закон і порадили йому інформувати віруючих про належні їм права та допомагати їм у їх реалізації. Єпископські ординарії відкидали звинувачення влади в антидержавній діяльності греко-католицьких священників, які агітували українців за участь в плебісциті. Вони наголошували, що використання наданих законом прав ніколи не може бути антидержавною акцією. Адже ані українці, ані греко-католицьке духовництво не виступали проти державної школи, а лише домагалися для своїх дітей передбаченої законом школи з рідною мовою навчання. У такий спосіб духовенство «спричинювалося не до розбурхання національних пристрастей, лише до утихомирення їх»⁵⁸.

Щоб протистояти спробі влади шляхом фальсифікації шкільного плебісциту обмежити українське шкільництво в Галичині, греко-католицьке духовництво провадило серед парафіян роз'яснювальну роботу, апелюючи до їхньої національної свідомості, а також допомагало їм боротися з протиправними діями місцевої поліції чи війтів, які агітували за державну мову навчання чи відмовлялися засвідчувати підписи на деклараціях за українську мову навчання. Підтвердження активної політичної та громадської діяльності духовенства знаходимо у звітах повітових старостів і поліції⁵⁹. Зокрема, у звіті поліції м. Тернополя за 19 лютого 1925 р. йшлося про те, що священники з сіл Грабовець та Біла у проповідях закликали парафіян збирати підписи за українську мову навчання в школах та активно долучатися до боротьби за національне шкільництво⁶⁰. У селі Великий Глибочок Тернопільського воєводства 23 і 30 листопада 1925 р. греко-католицький священник у Церкві агітував населення проти шкільного закону 1924 р.⁶¹ У 1927 р. в Городниці Копичинського повіту Тернопільського воєводства греко-католицький священник Володимир Козьоровський спільно з місцевими учителями-українцями збирав декларації за запровадження української мови навчання в місцевій школі. А 30 грудня того ж року у селі Поточани Бережанського повіту під впливом організованої тут плебісцитової акції учні четвертого класу демонстративно відмовилися вивчати польську

⁵⁷ Мицишин І. Опікунсько-виховна діяльність громадських молодіжних організацій... С. 97.

⁵⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 293. Арк. 1–2; Пилипів І. В. Освітнянські акції Греко-католицької церкви... С. 13–14.

⁵⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 226; Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 21, 25.

⁶⁰ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 18.

⁶¹ ААН. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 281–282.

мову⁶². У Стецеві Снятинського повіту в грудні 1927 р. греко-католицький священник Лопушанський роздавав людям декларації за українську мову навчання, він зібрав 280 заповнених декларацій. А в Рибному Косівського повіту священник Грегорчук під час проповіді агітував за проведення шкільного плебісциту⁶³. У січні 1928 р. священник Василь Бачинський провів збір декларацій за українську мову навчання в Жеребках Королівських і Жеребках Шляхетських Тернопільського воєводства, зібравши 42 декларації на 62 дітей та 36 на 52 відповідно⁶⁴. Подібний випадок мав місце в січні 1933 р. у селі Стубно Перемишльського повіту, де о. Степан Качмарик допомагав місцевій українській громаді протистояти спробам поліції змусити людей підписувати порожні декларації та протиправним діям війта, який без причин конфіскував декларації за українську мову навчання. Своєю проукраїнською діяльністю греко-католицькі священники нерідко наражалися на критику з боку як влади, так і римо-католицького духовенства⁶⁵. До прикладу, в листі до кураторії ЛШО йшлося про те, що в селі Борщів Львівського воєводства о. Малицький проводив агітацію серед парафіян за зміну мови навчання з польської на українську у двох п'ятикласних початкових жіночій і чоловічій школах, та виступив ініціатором проведення шкільного плебісциту за українську мову навчання. Як наслідок, священника звинуватили в протиправній діяльності, натомість у школі, попри те, що батьки внесли 42 декларації за зміну мови навчання в жіночій школі та 70 – у чоловічій, надалі залишилася польська мова навчання, оскільки відповідно до перепису населення українці становили менше як 25 % від загалу мешканців⁶⁶.

У боротьбі за українську школу греко-католицьке духовенство тісно співпрацювало з представниками культурно-освітніх організацій та українських політичних парій, попри те, що ГКЦ офіційно дистанціювалася від політичної діяльності. Священство тісно співпрацювало з УНДО щодо захисту національних, релігійних та культурних прав українців Польщі. Зауважмо, що до складу ЦК УНДО входило декілька священників, зокрема, Леонтій Куницький, Дем'ян Лопатинський, Степан Очолуєвич, Володимир Садовський та Олександр Степанович. Деякі священники очолювали повітові комітети партії.⁶⁷ У звіті про діяльність національних меншин за квітень-травень 1929 р. наголошувалося на важливій ролі греко-католицького духовенства в політичних акціях УНДО, оскільки, збираючи статистичні матеріали про учнів, учителів, школи усіх типів і мову викладання в них, ундовці розіслали спеціальні анкети в усі греко-католицькі парафії, а не у власні місцеві політичні осередки⁶⁸. Теревовлянський староста в 1932 р. наголошував, що священство є головним пропагандистом гасел проголошених УНДО, та спільно з партійця-

⁶² AAN. Zesp. 1180. Sygn. 6. K. 6; Ibidem. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 280.

⁶³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 141.

⁶⁴ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 6. K. 21.

⁶⁵ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68731. K. 339–340; Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви... С. 81; Śliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939. S. 162.

⁶⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2. Спр. 264. Арк. 1, 3, 10.

⁶⁷ Пилипів І. В. Взаємини греко-католицького духовенства з українськими політичними партіями. С. 71–72.

⁶⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 43; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 38.

ми бореться за права українців⁶⁹. Підтвердження активної участі духовенства в плебісцитовій акції знаходимо як у заяві митрополичого ординаріату, де зазначено, що греко-католицьке духовенство «впливало на своїх вірних і спроводило боротьбу за рідну школу в рамці законної боротьби»⁷⁰, так і в різноманітних документах, підготованих працівниками МВіО, де зазначено, що активна агітація місцевих священників та отців василіян за українську мову навчання в деяких повітах загрожує ліквідації польського шкільництва⁷¹.

Розуміючи, що авторитет ГКЦ серед українців може завадити досягненню бажаного для польської влади результату проведення плебісциту, кураторія ЛШО 9 березня 1925 р. звернулася до Митрополичого ординаріату з вимогою вплинути на греко-католицьке духовенство, аби ті не втручалися у проведення акції шкільного плебісциту, мотивуючи це тим, що це не входить в їхні обов'язки, їхня агітація нерідко сіє розбрат між українським і польським населенням, а також інколи розпалює ненависть супроти польської державності⁷². Натомість 5 листопада 1924 р. Митрополичий ординаріат у Львові закликав всіх душпастирів і катехитів агітувати батьків-українців за участь у шкільному плебісциті. У відповідь на звернення кураторії, Митрополичий ординаріат зауважив, що «духовенство, яке стоїть на сторожі всякого справедливого закону, вважає себе покликаним заохотити своїх вірних користати з добродійства закону»⁷³. Про залучення священства до плебісцитових акцій, йдеться у рапорті про діяльність меншин у Польщі за 1938 р., в якому зазначено, що «в плебісцитовій агітації поряд з громадськими та політичними чинниками взяло активну участь греко-католицьке духовенство, заохочуючи людей ... до спільного виступу в боротьбі за «національну школу»»⁷⁴.

Конкордат між Польщею і Ватиканом 1925 р. надав ГКЦ більші можливості впливу на школярів. Зокрема, його ст. 13 передбачала запровадження обов'язкового навчання релігії у всіх школах, окрім вищих⁷⁵. Митрополит А. Шептицький вважав, що це вбереже молодь від переходу на латинський обряд і допоможе виховувати її у національному дусі. У зверненні до духовенства він наголосував, що обов'язком кожного священника є навчання катехизації як у школах, так і при церквах для тих, хто вже закінчив школу або й взагалі її не відвідував, оскільки ця наука є дуже важливою для українського народу⁷⁶. Саме шляхом катехизації втілювалася в життя сформульована митрополитом концепція «Християнської школи для української молоді». При деканатах та єпархіальних консисторіях були відповідальні особи (інколи декани), які слідкували не лише за процесом катехизації в школах, а й

⁶⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1953. Арк. 13.

⁷⁰ ЦДДАЛ України. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 293. Арк. 1–2.

⁷¹ ААН. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 300–302, 309.

⁷² Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 621. Арк. 22; Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви... С. 81.

⁷³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 23; ААН. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 298.

⁷⁴ ААН. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 28.

⁷⁵ Конкордат між Св. Престолом а Річюпосполитою Польською. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1925. Ч. 3. 15 липня. С. 37–38; Mysiek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939... S. 30.

⁷⁶ Шептицький А. Послання до духовенства. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1926. Ч. 2. 15 липня. С. 14.

загалом за навчально-виховним процесом⁷⁷. Зауважмо, що ще в 1921 р. через занедбання деякими священиками навчання релігії в школах Митрополичий ординаріат закликав духовенство виконувати свої обов'язки в школі, а також запровадив суворе покарання, аж до позбавлення душпастирських посад, у разі занедбання ними своїх обов'язків, водночас ординаріатські шкільні комісари мали відвідувати школи та стежити за належним релігійно-моральним вихованням молоді⁷⁸. Через навчання релігії в школі священики не лише прививали учням християнські моральні цінності, а й виховували їх в національно-патріотичному дусі, сприяючи формуванню в них національної свідомості.

Відповідні підручники для навчання релігії видавав кооператив «Священнича поміч» (значною популярністю користувалися «Малий катехизм» (1928) та «Коротка біблійна історія Старого та Нового Завіту» (1930)), а жіноче марійське товариство у Львові започаткувало видання дитячої бібліотеки для молодшого шкільного віку «Наш приятель». Водночас Митрополичий ординаріат доручив духовенству створити при початкових школах дитячі парафіяльні бібліотеки, та укомплектувати їх відповідною літературою⁷⁹.

Однак проголошені конкордатом принципи релігійної освіти рідною мовою нерідко порушувалися. Так, навчати школярів катехизації у гімназіях, які здебільшого були польськими, українське греко-католицьке священство мало змогу за умови, що там навчається не менше ніж 20 % українців. У 30-х роках, коли українська молодь через нестачу україномовних гімназій вступала до польськомовних середніх навчальних закладів, директори цих шкіл, побоюючись перевищення цих 20 %, приймали до гімназій лише тих учнів греко-католицького віросповідання, батьки яких підписували декларацію, що їхні діти будуть відвідувати заняття з релігії римо-католицького обряду. Це призвело до латинізації частини греко-католицької молоді, а надалі – до її колонізації⁸⁰.

Оскільки ГКЦ підтримувала поширення національної ідеї громадськими організаціями та об'єднаннями, то священики брали активну участь у відродженні та діяльності українських товариств. Виховання населення в дусі патріотизму через мережу читалень «Просвіти» та інших організацій стало одним із пріоритетних напрямів діяльності духовенства. У грудні 1921 р. львівський воєвода писав, що в усіх повітах йде активно діяльність по відродженню українських освітніх і господарських організацій, зокрема «Просвіти», «Сільського господаря», кооперативів, «Пласту», які лекціями й концертами підбурюють народ. «Священики та студенти збирають гроші на українське шкільництво і таємний український університет, ве-

⁷⁷ Духовенство задіяне в школах. *Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемишської, Самбірської і Сяноцької на Рік Божий 1930*. Перемишль, 1930. С. XXII–XXVI; Пилипів І. В. Освітнянські акції Греко-католицької церкви... С. 14.

⁷⁸ В справі науки релігії в народних школах і звітів Орд. Шкільних комісарів. *Львівсько-архієпархіяльні відомості*. 1921. Ч. 3. 20 липня. С. 3; В справі науки релігії і релігійно-морального виховання нашої молодіж так в школі як і поза школою. *Львівсько-архієпархіяльні відомості*. 1922. Ч. 4. 30 серпня. С. 3–5.

⁷⁹ Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 82.

⁸⁰ Верига В. Там, де Дністер круто в'ється. Історичний нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках, 1899–1939. Торонто: Срібна Сурма, 1974. С. 120–121.

дуть антидержавну агітацію»⁸¹. Наприклад, у Лісках Станиславівського воєводства зусиллями митрата о. Мирослава Ріпецького відновили діяльність читальня «Просвіти», осередки «Сільського господаря» та «Союзу українок»⁸². У селі Жаб'є Косівського повіту в парафії Слупейка священник Мирослав Гайдучек запровадив 1 % податку на доходи купців від купленого українцями в них товару, який йшов на розвиток товариства «Рідна школа»⁸³. Таке оподаткування застосовували й в інших населених пунктах краю. Наприклад, у 1939 р. у Самборі цим податком обклали 37 фірм, у Старому Самборі 11⁸⁴. Ще одним свідченням долучення духовенства до освітніх заходів товариства стала зустріч активістів «Рідної школи» з сенатором А. Горбачевським 28 квітня 1930 р. у Чорткові, де з-поміж 50-ти учасників зібрання, 12 були греко-католицькими священниками. У центрі уваги присутніх постало питання розширення мережі українських приватних шкіл і пошук джерел їх утримання в Чортківському повіті Тернопільського воєводства⁸⁵.

Священники у своїх проповідях, які були вагомим інструментом впливу на свідомість парафіян, також закликали населення не забувати що вони є українцями, та активно долучатися до організації українських культурно-освітніх товариств⁸⁶. Підтвердження цьому також знаходимо в урядових документах, де на 1938 р. зазначено, що «останнім часом націоналістична діяльність греко-католицького кліру набула великих розмірів через діяльність в українських політично-освітніх організаціях, таких як “Просвіта”, “Луг”, “Сокіл” тощо»⁸⁷. Завдяки співпраці з культурно-освітніми та молодіжними громадськими товариствами священство мало змогу впливати на формування світогляду українців краю, виховувати з молоді майбутніх українських лідерів⁸⁸.

Греко-католицьке духовенство тісно співпрацювало з УПТ «Рідна школа», яке відіграло важливу роль в організації української національної системи освіти. Саме у розвитку розгалуженої мережі приватного шкільництва українці вбачали можливість протистояти дискримінації в освітній сфері. З 69 голів повітових гуртків товариства 24 були священниками⁸⁹. Духівництво брало активну участь у загальних з'їздах товариства. Зокрема, на з'їзді УПТ, який відбувся в грудні 1923 р., були присутні священники з усього краю. Питання про збільшення жертовності духовенства порушив о. Ю. Дзерович, який висловився за переведення збірок серед священників на освітянські потреби через деканати. Його підтримали о. Юрик та о. Гуньовський⁹⁰. ГКЦ підтримувала «Рідну школу» як грошима (у 1930 р. львівський єпископат виділив товариству близько 40 тис. зл.), так і матеріалами для

⁸¹ Цит. за: Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). С. 217.

⁸² Марчук В. Церква, духовність, нація... С. 172; Kryk B. Życie i działalność Ks. Mitrata Mirosława Ripeckiego (1889–1974). Praca magisterska. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2008. S. 58.

⁸³ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 32.

⁸⁴ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 30. K. 15.

⁸⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 287. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 33.

⁸⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 473. Арк. 13.

⁸⁷ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9921. Sygn. 928. K. 679.

⁸⁸ Пилипів І. В. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини... С. 108–109.

⁸⁹ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 51.

⁹⁰ Пилипів І. В. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва... С. 165.

будівництва шкіл і каплиць, організовуючи збори добровільних пожертвувань на розвиток світської освіти⁹¹. У своїх зверненнях до українців греко-католицьке священство заклиало матеріально підтримувати «Рідну школу». Зокрема, у зверненні від 1 січня 1924 р. духовенства на чолі з А. Шептицьким до українців з нагоди різдвяних свят, зазначено: «У сучасному повоєнному лихолітті, коли нашому шкільництву нанесено страшні втрати і здесятковано державні українські школи, – приватне шкільництво мусить заступити нам і державні школи. Тому жертви на “Рідну школу” є необхідною національною konieczністю, від якої не сміє відмовитися ні одна українська одиниця»⁹². Однак польська влада сприймала збір цих пожертв на розвиток товариства вкрай критично, вдавшись подекуди до заборони збірок⁹³. Як наслідок, зібрані під час релігійних свят українськими священиками кошти поліція конфіскувала, а організаторів цих акцій притягала до відповідальності⁹⁴.

Духовенство часто виступало організатором просвітницьких акцій, зокрема приурочених шкільництву чи національному вихованню молоді, а також засновником місцевих організацій не лише «Рідної школи», а й «Просвіти», оскільки греко-католицькі священики часто були єдиною авторитетною силою для громади, здатною взяти на себе розв’язання складних питань⁹⁵. Митрополит А. Шептицький зазначав: «Греко-католицька церква на Галичині, маючи глибокі національні традиції духовного життя, стала не тільки ініціатором створення “Просвіти”, її впливу на економічний розвиток краю, а й повсякчас підтримувала, плекала цей рух – духовно і матеріально. Адже була мета одна – духовне і національне відродження нації»⁹⁶. Священики долучалися до відкриття читалень «Просвіти» та залучення нових членів товариства. Так, 22 травня 1935 р. у гміні Радошице Сяноцького повіту греко-католицький священик Михайлів спільно з громадсько-політичним діячем, адвокатом Василем Блавацьким після закінчення богослужіння агітували місцеве населення за вступ до «Просвіти», відкриття читальні та організації кооперативу, у такий спосіб залучивши 40 нових членів⁹⁷. Греко-католицьке духовенство також долучалося до проведення членами «Просвіти» роз’яснювальної роботи про важливість виховання молоді в національно-патріотичному дусі. А також своєю діяльністю воно сприяло перетворенню читалень і філій «Просвіти» у центри формування національної самосвідомості українців⁹⁸.

Акції культурно-просвітницьких товариств, спрямовані на ліквідацію неписьменності серед українців, також не обходилися без участі духівництва. Так, на нараді представників українських товариств щодо ліквідації неписьменності серед

⁹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 217; Там само. Спр. 1046. Арк. 95; Там само. Спр. 2331. Арк. 103; Гнот С. І. Добровільна діяльність Греко-католицької церкви... С. 84–85.

⁹² Український народ! Діло. 1924. Ч. 2. 2 січня.

⁹³ Жертвенність. Грошові джерела «Рідної школи». Коляда. Рідна школа. 1937. Ч. 23–24. 20 грудня. С. 368–369.

⁹⁴ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 17. K. 10.

⁹⁵ Пилипів І. В. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва... С. 165; Mróz M. Katolicyzm na pograniczu... S. 100.

⁹⁶ Цит. за: Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець XIX – перша половина XX століття). С. 23.

⁹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 39.

⁹⁸ Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині... С. 118.

українців, яка відбулася 24 листопада 1937 р., ухвалено рішення про створення при філіях і читальнях «Просвіти» комісій з представників усіх установ повітового рівня та деканатів ГКЦ. Було передбачено, що священники будуть працювати з неписьменними в церкві, на зразок як здійснюється катехизація⁹⁹.

Негативні наслідки для діяльності українських культурно-освітніх товариств, у тому числі «Рідної школи» та «Просвіти», мала низка виданих єпископом Г. Хомишиним у 1932–1937 рр. розпоряджень про заборону священникам Станиславівської єпархії брати участь у діяльності світських товариств. Ця заборона позбавила організації матеріальної підтримки з боку духовенства¹⁰⁰.

Співпрацю ГКЦ зі шкільництвом поставила під загрозу вимога деяких суспільно-політичних кіл Галичини повністю секуляризувати систему освіти. Представники Церкви наголошували, що відсторонення духовенства від впливу на молодь може призвести до бездуховності й аморальності молодого покоління¹⁰¹. Про це писав митрополит А. Шептицький у низці своїх праць і пастирських послань. У посланні «Християнська школа для української молоді» митрополит наголошував на важливості збереження у школах навчання катехизму, оскільки інакше «діти кінчать школу без знання своєї релігії й без достаточного прив'язання до своєї св. віри і свого св. обряду», що може в майбутньому призвести до того, що вони «стануть покидати свою Церкву й обряд батьків»¹⁰². Подібні висловлювання містилися й у праці «Наука катехизму», яка була покликана навчити катехитів так викладати свій предмет, щоб захопити до нього молодь¹⁰³. Концепцію «української християнської школи», в якій би навчання відбувалося виключно українською мовою, а вчителі були українцями греко-католицького віросповідання, митрополит намагався втілити у заснованій ним гімназії Малої семінарії у Львові з філіалом в Рогатині. Після закінчення гімназії молодь могла продовжувати навчання у закордонних вищих навчальних закладах, вступати у духовні семінарії або в державні гімназії¹⁰⁴. Водночас парафії брали на себе часткове або повне утримання обдарованих учнів цієї гімназії¹⁰⁵. Як зазначав у своїх спогадах адвокат В. Бемко, ця гімназія стала прихистком для української молоді, яку виключили з польських навчальних закладів за участь в акціях «шкільного саботажу»¹⁰⁶. Учитель цієї гімназії М. Соневицький так згадував своє вчителювання: «тут і вчителі, й учні почувалися вільними від державного контролю, вільні від гнітючої руки польського окупанта, вільні від святкування його державних свят; учні відчували, що вчать для себе, для свого знання, а не для клаптика паперу, що називається свідоцтвом. За свою незалежність

⁹⁹ Пилипів І. В. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва... С. 165.

¹⁰⁰ Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа»... С. 51.

¹⁰¹ Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 88–89.

¹⁰² Шептицький А. Християнська школа для української молоді. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1938. Ч. 4–5. Квітень-травень. С. 14.

¹⁰³ Шептицький А. Наука катехизму. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1938. Ч. 8. 15 серпня. С. 172–173.

¹⁰⁴ Дзерович Ю. Опіка Митрополита Андрея Шептицького над українським шкільництвом. *Рідна школа*. 1939. Ч. 13–14. 15 липня. С. 205–206.

¹⁰⁵ Середньошкільна освіта нашої молоді. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1934. Ч. 4. 15 квітня. С. 102–103.

¹⁰⁶ Бемко В. Бережани – Бережанщина (історично-географічний нарис). С. 91.

школа платила данину: непризнана державною владою вона не давала право на вступ до високих шкіл Польщі»¹⁰⁷.

Греко-католицьке духовенство надавало матеріальну допомогу також навчальним закладам у європейських країнах, де студіювали українці. Так, А. Шептицький долучився до відновлення у 1921 р. у Римі «Collegium Ruthenum», у фонд розвитку якого виділив 100 тис. лір, а Папа Римський передав 1 млн лір¹⁰⁸, у 1922 р. митрополит пожертвував 50 зл. на Українську гімназію в Ржевницях (ЧСР)¹⁰⁹, 50 американських доларів виділив «Спілці студентів-українців у Берліні»¹¹⁰, «Союзу промислової молоді в Кракові» (10 зл. на будівництво дому для студентів)¹¹¹, «Українській студентській громаді» у Варшаві¹¹², митрополит неодноразово виділяв кошти для українських студентів в Австрії¹¹³, Гуртку українських студентів у Вільнюсі¹¹⁴, Комітету допомоги українським студентам у Бельгії¹¹⁵, сприяв розвитку Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР)¹¹⁶.

Не обмежившись духовною і матеріальною підтримкою учнів українських шкіл і студентства, ГКЦ заснувала чимало власних навчальних закладів різних типів (гімназій, ремісничих шкіл, захоронок, притулків) для навчання й національно-патріотичного виховання української молоді. Як зазначала дослідниця І. Комар, для опікунської діяльності черниці ГКЦ проходили підготовку, набуваючи спеціальних знань, виробляючи навички на педагогічних курсах, які велися за методикою німецького педагога Ф. Фребеля, семінарах із педагогіки та психології тощо. Митрополит А. Шептицький та керівники монастирів всіляко підтримували поїздки черниць на курси за кордон. Ці курси та семінари сприяли підготовці фахівців для роботи в навчальних закладах різних типів¹¹⁷.

Навчальні плани початкових шкіл, які діяли під керівництвом ГКЦ, відповідали планам держаних навчальних закладів. Учні мали змогу вивчати українську, польську та німецьку мови, географію та історію України, арифметику та геометрію, природознавство, письмо, спів, малювання тощо. Українську літературу викладали як факультативний предмет. Як наслідок, випускники цих шкіл могли продовжити навчання в гімназіях, які давали право вступу до вищих навчальних закладів, або в фахових навчальних закладах під керівництвом ГКЦ, де молодь

¹⁰⁷ Соневицький М. Спогади старого педагога. С. 47.

¹⁰⁸ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. Київ: УАДУ, 1998. С. 243; Гнот С. І. Добročинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 93.

¹⁰⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 54.

¹¹⁰ Там само. Спр. 152. Арк. 54–57.

¹¹¹ Там само. Спр. 150. Арк. 30.

¹¹² Там само. Спр. 146. Арк. 37.

¹¹³ Там само. Спр. 108. Арк. 3.

¹¹⁴ Там само. Спр. 146. Арк. 78–79.

¹¹⁵ Там само. Спр. 152. Арк. 38.

¹¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 3. Спр. 227. Арк. 13–14; Гнот С. І. Добročинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 93–94.

¹¹⁷ Комар І. В. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2007. С. 12–13.

здобувала освіту рідною мовою та опановувала практичні вміння у різних галузях ремесел¹¹⁸.

Національно-виховною діяльністю в Галичині займалися сестри василіянки, сестри служебниці, сестри студитки, сестри йосафатки, сестри милосердя та ін., які створили власну приватну мережу освітньо-виховних установ, що була представлена навчальними закладами різних рівнів: захоронками, початковими, середніми та фаховими школами, учительськими семінаріями тощо. Дошкільному вихованню найбільше уваги приділяли сестри служебниці, які в міжвоєнні роки організували близько 80 захоронок і сиротинців, де виховувалося близько 4 тис. дітей¹¹⁹.

З 1847 по 1939 р. сестри василіянки заснували три гімназії, чотири вчительських семінарії, три ліцеї, одну професійну школу та п'ять народних шкіл, які відзначалися високими показниками у системі української освіти Галичини. У міжвоєнні роки було засновано початкову школу в Дрогобичі (1920), дві учительські семінарії в Дрогобичі (1920) та Львові (1922), гімназію в Яворові (1933), а також три ліцеї в Станиславові (1937), Львові (1937) та Яворові (1938)¹²⁰. З-поміж середніх навчальних закладів сестер василіянок у 1938/39 н. р. діяли: жіночий ліцей і гімназія у Львові (з 241 ученицею) та в Станиславові (135), жіноча гімназія в Яворові (61) та семінарія для учителів дошкільних закладів у Львові (78)¹²¹. Сестри василіянки також опікувалися інститутами та дошкільними закладами. Як наприкінці XIX ст., так і в міжвоєнні роки, у навчальних закладах сестри василіянки зосередили свою діяльність на ознайомленні учнів зі всім, «що своє, що рідне, що національне, що святе кожному, хто любить свій народ»¹²².

У міжвоєнні роки в гімназіях сестер василіянок навчання відбувалося за навчальними планами австрійської програми з запровадженням, як обов'язкового предмета, польської мови, історії та науки про Польщу з 8 класу¹²³. Ще у 20-х роках учителями гімназій були українці, однак з 30-х років на вимогу кураторії ЛШО польської мови у вищих класах навчали педагоги-поляки. Також на вимогу кураторії з 20-х років ведення каталогів, шкільних щоденників, свідоцтв відбувалося двома мовами, українською та польською. Обов'язковими були також святкування польських державних свят, відзначення 11 листопада, 3 травня, імені Ю. Пілсудського тощо. Як зазначав український мовознавець та педагог Василь Лев, у львівській гімназії сестер василіянок «дирекція старалася обходити ці роковини скромно, Богослуженням і рефератом одного з учителів, звичайно польоніста або

¹¹⁸Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-католицької церкви (1898–1947): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. С. 108.

¹¹⁹Мицишин І. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, Греко-католицької церкви і громадськості (Галичина, кінець XIX – 30-роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені В. Гнатюка. Тернопіль, 1999. С. 8.

¹²⁰ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1571. Арк. 1; Там само. Спр. 1592. Арк. 7; Ісаїв П. Історія міста Станиславова. С. 96; Shepil M. Ciernistą drogą... S. 278.

¹²¹Микетей Г. Статистика українського середнього шкільництва. Українські державні й приватні середні школи в Галичині й Волині в шк. р. 1938/39. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 12.

¹²²Shepil M. Ciernistą drogą... S. 277.

¹²³ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1571. Арк. 4–7.

історика. Як українці вчителі, так і поляк Вільк (учитель польської мови та літератури – О. Р.) старалися втримати реферат на відповідному рівні, ствердженням фактів історичного значення без спеціальних захоплень і прославлувань подій. Навпаки в рефераті українців можна було знайти слова поучень і прикладів, що треба нам робити після втрати своєї Держави»¹²⁴. Учні приватних українських гімназій ділом маніфестували свою національну свідомість. Намагаючись протистояти будь-яким спробам колонізації, вони потайки впорядковували стрілецькі могили, піднесено відзначали пам'ятні дати української історії та культури, а польські державні свята нерідко бойкотували¹²⁵. Зокрема, відомості про випадки організації гімназистами-українцями акцій саботажу відзначення польських національних свят є у спогадах Анни Рудницької, яка зауважила, що за подібні дії шкільна влада розформовувала ті класи, в яких навчалися учасники спротиву¹²⁶. Траплялися випадки, коли за вчинки учнів доводилося розплачуватися як керівництву гімназії, так і всім вихованцям. Наприклад, 3 травня 1934 р. жодна з учениць шостого, сьомого та восьмого класів гімназії сестер василіянок у Львові не з'явилася на святкування, тому директор гімназії В. Щурат змушений був піти з посади, а гімназія втратила право публічності¹²⁷.

Зауважмо, що не лише молодь бойкотувала богослужіння з нагоди польських свят, а й греко-католицьке духовенство. У 1923 р. польські сенатори та послі навіть внесли низку інтерпеляцій до сейму з приводу відмови священників відправляти урочисті богослужіння у польські релігійні та державні свята¹²⁸.

Виховні заклади сестер василіянок ставили собі за мету виховання й підготовку молоді до вступу у вищі навчальні заклади, а також до активної участі в житті держави та нації. Виховна робота провадилася відповідно до планів і ґрунтувалася на найкращих національно-освітніх традиціях. При гімназіях та учительських семінаріях працювали бібліотеки, діяли різні гуртки, виховна діяльність провадилася як під час занять, так і в післяурочний час. У духовному та моральному вихованні молоді сестри василіянки використовували творчу спадщину Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших відомих носіїв національної свідомості та української ідеї. Зокрема, організовували літературні вечори з концертами, вшановуючи Т. Шевченка, Лесю Українку, академію на честь Ю. Федьковича, пам'ятний вечір М. Грушевського, іменини митрополита А. Шептицького тощо¹²⁹. Ще з австрійських часів належну увагу приділяли вивченню української мови, зокрема в початкових класах гімназій за підручником В. Коцовського та І. Огоновського «Методична граматики руської мови», а в старших – за граматики С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. Педагог В. Лев писав, що у приватних гімназіях «на основі різних оповідань та описів чи уривків із більших розповідей

¹²⁴ Лев В. Програми навчання, навчальний матеріал, метода. *Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василіянок у Львові* / відп. ред. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1980. С. 49.

¹²⁵ Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіян у національному житті України. С. 207–208.

¹²⁶ Rudnycka A. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).

¹²⁷ Лев В. Програми навчання, навчальний матеріал... С. 49.

¹²⁸ AAN. Zesp. 14. Mikrof. V. 9423. Sygn. 429. K. 214, 303.

¹²⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 837. Арк. 4, 30; Академія Фахової жіночої школи С.С. Василіянок у Львові. *Мета*. 1933. Ч. 50 (142). 17 грудня; Chopil M. Ciernistą drogą... S. 278.

та повістей молодь вглиблювалася в красу рідної мови і пізнавала культуру та історію нашого народу»¹³⁰. До початку Першої світової війни в навчальних закладах сестер василіянок українську літературу вивчали за підручниками М. Пачовського та О. Барвінського, а також користувалися «Виїмками з українського письменства XI–XVIII ст.». У міжвоєнні роки допоміжними підручниками були «Нарис української літератури», виданий у 1922 р., М. Возняка тритомна «Історія української літератури», хрестоматія «Старе українське письменство (до кінця XVIII ст.)» та його «Коротка граматики старослов'янської мови», п'ятитомна «Історія українського письменства» М. Грушевського та ін. З історії літератури молодь читала оповідання І. Франка, Осипа Маковея, Івана Карпенка-Карого, новели Василя Стефаника і твори Михайла Коцюбинського, Корнила Устияновича, Пантелеймона Куліша, Т. Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської та ін. Педагог В. Лев зазначав, що «польська Шкільна Кураторія не мала великого впливу, згл. своїх вимог щодо добору українського письменства, тому що шкільними візитаторами були українці, які предкладали кураторії свої пляни літератури і обов'язкової чи приватної лектури. Кураторія пильнувала лиш того, щоб в українській літературі не було антипольських мотивів»¹³¹. Вивчення творів українських класиків спонукало учнів до шанування рідної культури та мови, сприяло піднесенню в них рівня національної свідомості. Обов'язковим було вивчення польської мови та літератури. Відповідно до вимог МВіО учні мали ознайомитися з літературними творами І. Красіцького, Я. Кохановського, А. Мальчевського, Й. Залеського, С. Гощинського, В. Поля та ін. Важливе значення для піднесення освітнього рівня учнів мало вивчення історії рідного народу. У початкових класах відомості з історії України школярі черпали з підручника Б. Барвінського. Оскільки школярі обов'язково вивчали історію Польщі, то «в новіших часах за Польщі вчителі історії та географії часто вставляли уступи про Україну, пов'язуючи історію нашого народу з іншими народами, не тільки східними та західними сусідами, але й західноєвропейськими»¹³².

Кваліфіковані викладачі гімназій зуміли створити необхідні умови для повноцінного розвитку учнів, дбаючи про їхнє моральне, розумове та патріотичне виховання. Зокрема серед викладачів Львівської гімназії сестер василіянок були такі знані вчені та громадські діячі, як Б. Барвінський (історія), І. Крип'якевич (історія), О. Степанів (історія та географія), В. Щурат (українська мова), Ф. Колесса (українська мова) та ін.¹³³

Виховний процес у чотирьох приватних учительських семінаріях сестер василіянок (Станіславів (1909–1934), Яворів (1909–1933), Дрогобич (1920–1934) та Львів (1922–1934)), а з 1934/35 н. р. у єдиній україномовній вчительській семінарії, в якій навчалися майбутні вихователі дошкільних закладів, передбачав формування глибоко віруючої, національно свідомої та високоморальної особистості¹³⁴. Як зазначала вчителька жіночої учительської семінарії у Яворові Катерина Ригелівна,

¹³⁰ Лев В. Програми навчання, навчальний матеріал... С. 42.

¹³¹ Там само. С. 43.

¹³² Там само. С. 44–45.

¹³³ Гнот С. І. Добročинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 98.

¹³⁴ І. М. Значіння дошкільного виховання. *Мета*. 1938. Ч. 29 (376). 31 липня; Семчишин М. Тисяча років української культури... С. 489; Syrnyk M. *Ukraincy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*... S. 75–76.

значну увагу вона приділяла формуванню у дітей любові до рідного краю, народних звичаїв, а також любові до Вітчизни. Цьому зокрема сприяло вивчення релігії, яка давала основи морального та національного виховання, а також відзначення релігійних і національних свят, організація різноманітних концертів. Завдяки самоуправлінню (класове управління, шкільне самоуправління) молодь самостійно вирішувала різноманітні проблеми, пов'язані з діяльністю семінарії: забезпечення чистоти й порядку, організація Різдва Христового, Великодня, свята св. Миколая, діяльності кружків тощо¹³⁵. Зокрема, в учительській семінарії у Дрогобичі діяли такі кружки: краєзнавчий, педагогічний (брали участь у роботі педагогічної бібліотеки (книжковий фонд у 1932 р. – 1470 примірників), яка сприяла пробудженню національної свідомості семінаристів, виголошували реферати на педагогічну тематику), україністичний (ґрунтовніше вивчали українську літературу та минуле краю), полоністичний, драматичний, спортивний, фізичний та хор¹³⁶. У львівській семінарії діяли літературно-науковий (поглиблював зацікавлення рідною мовою та літературою), педагогічний, музичний, спортивний кружки та «Пласт». Зауважмо, що марійські дружини та «Пласт» розгорнули свою діяльність і в семінарії в Дрогобичі. У львівській гімназії активністю вирізнявся літературний гурток ім. Лесі Українки, який пробуджував любов до рідної мови, літератури та пісні. Ці самодіяльні гуртки сприяли не лише поглибленню знань учнів, а також формуванню громадянської позиції. Вихованці у гуртках готувалися до відзначення національних свят, визначних історичних подій, часто заборонених шкільною владою: Першого листопада, битви під Крутами, а також вшановували видатних постатей: Т. Шевченка, Лесю Українку, І. Франка та ін. Усі ці заходи допомагали виховувати молодь у національному дусі, формувати в неї патріотичні почуття та переконання, національну свідомість¹³⁷.

У навчальних закладах сестер василіянок діти з незаможних сімей були або частково звільнені від оплати за навчання, або повністю перебували на утриманні монастиря, як-от діти-сироти. Зокрема, в 1938 р. у станиславівській гімназії сестер василіянок у першому півріччі від оплати було звільнено 106 учнів, частково за навчання платили 5, повну оплату вносило 7, у другому півріччі – 102, 5 і 5 відповідно¹³⁸. Учениці перебували під постійною опікою учителів, які стежили за навчанням і поведінкою вихованок, за їхнім позашкільним життям¹³⁹.

У гімназіях із гуманітарним нахилом переважно навчалися дівчата, що мало велике значення для української жіночої освіти, оскільки державних українських жіночих шкіл у Галичині взагалі не було¹⁴⁰. Гімназії діяли не лише при жіночих монастирях, отці василіяни також створювали свої гімназійні класи. Зокрема, у трьох гімназійних класах у Бучачі Тернопільського воєводства навчалися діти від 11 до 18 років. У 1928 р. тут здобували освіту 46 школярів (у першому – 20 учнів, у

¹³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1330. Арк. 11, 20–21; Там само. Спр. 1486. Арк. 35; Цьорх С. Погляд на історію та виховну діяльність сс. Василіянок. С. 154.

¹³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1284. Арк. 31; Chępil M. Ciernistą drogą... S. 279.

¹³⁷ Комісар І. Становлення української національної школи в Галичині (1920–1939 рр.). *Визвольний шлях*. 2000. Р. 53. Кн. 1 (622). С. 29–30.

¹³⁸ Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 96.

¹³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 1330. Арк. 6.

¹⁴⁰ Статистика українського середнього шкільництва. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 11–12.

четвертому – 13 і п'ятому – 13)¹⁴¹. Ще у 1918 р. було відновлено «Місійний інститут ЧСВВ», який у міжвоєнні роки закінчило приблизно тисяча учнів. Особливу увагу тут приділяли релігійному та патріотичному вихованню молоді, формуванню у них національної свідомості. З огляду на високий рівень патріотизму учнів, поляки називали інститут «гніздом шершнів»¹⁴².

До кращих середньошкільних систем міжвоєнної Галичини належала також студитська система, оскільки школярів у навчальних закладах під керівництвом студитів виховували у релігійно-патріотичній атмосфері, що сприяло формуванню у них національної свідомості¹⁴³.

Греко-католицьке духовенство сприяло розвитку професійних навчальних закладів. Наприклад, у 1927 р. з ініціативи ігумені Марти Лесняк сестри василіянки організували у Львові кравецьку школу «концесіоновану шкільною владою», у 1938/39 н. р. тут навчалось 115 учениць¹⁴⁴; у 1936 р. сестри служебниці у Бориславі відкрили жіночу кравецьку школу¹⁴⁵; у 1930 р. отці редемптористи заснували бурсу для юнаків, насамперед для сиріт, які навчалися ковальському, столярському, шевському, кравецькому, малярському ремеслам¹⁴⁶. У 1935 р. у с. Дорі Станиславівського воєводства отці студити заснували професійну школу для юнаків, де вони мали змогу навчатися шевству, теслярству, кушнірству. Організатори й вихованці навчального закладу прагнули вивести з економічного занепаду Гуцульщину та піднести національну свідомість гуцулів¹⁴⁷. У таких навчальних закладах навчання відбувалося відповідно до програм подібних державних і приватних шкіл. Випускники фахових шкіл мали право вступу до інших ліцеїв. Кваліфіковані педагоги допомагали вихованцям опанувати загальні та фахові предмети, плекали українські національні цінності¹⁴⁸. Саме греко-католицькі чернечі згромадження вирізнялися активністю у Галичині на ниві національного просвітництва¹⁴⁹.

Монастирі сестер василіянок та отців василіян тісно співпрацювали з «Рідною школою», розвиваючи українське шкільництво. Завдяки цій співпраці в Галичині діяли трирічний кооперативний ліцей, дві чотирирічні купецькі гімназії, чотирирічна кравецька гімназія, три однорічні торговельно-кооперативні курси¹⁵⁰.

ГКЦ опікувалася також вищими навчальними закладами. Так, за фінансової підтримки митрополита А. Шептицького діяли Український таємний університет у Львові (1921–1926), Висока політехнічна школа (1922–1925), також ієрарх ініціював заснування греко-католицької Теологічної академії у Львові (1928–1944). Опіці над

¹⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 1. Спр. 594. Арк. 32; Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини... С. 239.

¹⁴² Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіян у національному житті України. С. 191.

¹⁴³ Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу... С. 103.

¹⁴⁴ Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність сс. Василіянок. С. 128–130.

¹⁴⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 4. Спр. 685. Арк. 2–3.

¹⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 632. Арк. 1; Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 100.

¹⁴⁷ Промислова школа оо. Студитів у Дорі. *Мета*. 1935. Ч. 23. 16 червня.

¹⁴⁸ Перша фахова українська гімназія. *Мета*. 1937. Ч. 23 (320). 20 червня; Chępil M. Ciernistą drogą... S. 280.

¹⁴⁹ Дзерович Ю. Опіка Митрополита Андрія Шептицького над українським шкільництвом. С. 206–207; Wyszawski E. Cerkiew greckokatolicka. S. 80.

¹⁵⁰ Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 96.

українською студентською молоддю священство приділяло багато уваги, прагнучи запобігти латинізації та денаціоналізації найбільш діяльної та освіченої частини молодого покоління. Для надання духовної опіки українському студентству у 1932 р. було створено академічне душпастирство¹⁵¹.

Найпродуктивнішою формою виховання молоді в релігійному та національному дусі були товариства та організації (Марійське товариство молоді, «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Орли», «Чорногора», «Луг», «Українська захоронка», «Сільський господар» тощо), які фінансово підтримувала ГКЦ. Духовенство дбало про національне, розумове, фізичне виховання молодого покоління¹⁵². Митрополит А. Шептицький, наприклад, виділив 100 доларів на потреби «Сокола-Батька»¹⁵³, а також опікувався та надавав матеріальну допомогу молодіжній організації «Пласт». Нерідко духівники у своїх парафіях виконували роль пластових опікунів, долучаючись до розвитку місцевих осередків організації, навіть деколи проводячи напівлегальну пластову діяльність. Священники до заборони товариства в 30-х роках пропагували україномовну літературу, організовуючи гурткове читання, заохочували молодь до вивчення історії України, залучали пластунів до збирання етнографічних матеріалів, що виявилось у створенні «хронік» і «літописів», брали участь у таборуваннях молоді¹⁵⁴.

«Українське крайове товариство охорони дітей та опіки над молоддю» було засноване у Львові в 1918 р. Його члени організовували акції «одверта опіка»; патрунували український «Пласт»; засновували «Порадні матерів» у Львові; курси українознавства, історії та географії для дітей із польських шкіл Горodka, Золочева та Львова; дитячі бібліотеки тощо. Загалом діяло 36 філій товариства¹⁵⁵.

У 30-х роках в Галичині значного поширення набула «Католицька акція», масовий рух, започаткований у 80-х роках XIX ст. Папою Римським Левом XII для поширення християнської віри серед молоді. Поштовхом цієї акції стала енцикліка Папи Пія XI 1922 р., у ній визначався великий потенціал мирян у прагненні до миру і свободи. Наступною енциклікою від 15 травня 1931 р. Папа проголосив необхідність перебудови суспільного ладу на християнських засадах, і закликав ієрархів Церков і священників активізувати діяльність вірних на захист Вселенської церкви¹⁵⁶. Вперше назву «Католицька акція» вжив Папа Пій X в енцикліці «*Il fermo proposito*» у 1905 р. Натомість лише в 1928 р. Папа Пій XI визначив чітку дефініцію: «Католицька Акція – це співпраця мирян в ієрархічному апостольстві католицької церкви для захисту релігійних і моральних засад, а також для розвитку здорової і успішної суспільної діяльності під керівництвом Церкви, з метою відновлення католицького життя в родині і суспільстві»¹⁵⁷. У Галичині конституційний статут

¹⁵¹ Перевезій В. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви... С. 13.

¹⁵² Пилипів І. В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила... С. 112.

¹⁵³ Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини... С. 523.

¹⁵⁴ Гнот С. І. Доброчинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 105–106.

¹⁵⁵ Воляннюк Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина XIX – перша третина XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. С. 11.

¹⁵⁶ Марчук В. Церква, духовність, нація... С. 175.

¹⁵⁷ Цит. за: Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 168.

Католицької акції був ухвалений єпископатом Галицької церковної провінції 3 січня 1931 р.¹⁵⁸ На підставі рішення конференції у Львові було створено архієпархіяльний інститут Католицької акції для всіх трьох єпархій (голова – Маркіян Дзерович).

У 1933 р. релігійно-національне свято «Українська молодь Христові», організоване 6–7 травня цього ж року у Львові митрополитом та єпископами ГКЦ, до якого долучилося близько 100 тис. молодих людей, засвідчило згуртування українців навколо ГКЦ. Саме тоді було започатковано офіційне створення гуртків «Католицька акція української молоді» (КАУМ), що займалися культурно-просвітницькою діяльністю¹⁵⁹. Центральним органом КАУМ був Генеральний інститут у Львові, який реалізовував свої завдання через Єпархіяльний інститут (заснований у Львові 4 квітня 1932 р., у Перемишлі – 24 березня 1934 р.), деканальні та парохіяльні організації. Духовний опікун КАУМ у 1933–1937 рр. – архієпископ Іван Бучко, а з 1937 р. – о. І. Гриньох. Пріоритетом для КАУМ було релігійне виховання молоді, важливе місце відводилося національному та фізичному вихованню, а також загальній і фаховій освіті тощо. Особливу увагу приділяли боротьбі з неписьменністю¹⁶⁰. Мета цієї релігійної виховної організації – «виховання українського юнака та юначки на морально відповідальних людей, з характером і великим почуттям національної гордості»¹⁶¹. Найважливішою кінцевою метою КАУМ було виховання молоді в християнсько-національному дусі, плекати молоді таланти й важливі для народу знання, виховувати молодь з належною загальною і професійною освітою, що мало забезпечити українців від негативних впливів колонізаційної політики влади. Водночас КАУМ звертала особливу увагу на національне виховання, загальну та фахову освіту¹⁶². Основні завдання КАУМ: організаційні (мали об'єднати всю греко-католицьку молодь краю у єдину організацію християнського виховання); релігійно-церковні (зберегти молодь для Христової церкви, спонукати її до боротьби за Христове Царство на землі тощо); виховні (вказати молоді напрямки доброго виховання й освіти, а також розширити виховну діяльність на всі ділянки суспільного, релігійно-морального, освітнього життя тощо); суспільно-громадські (надавати допомогу молоді у виборі професії, нещасних випадках тощо). Відповідно до статуту КАУМ для реалізації цих завдань товариство мало організувати релігійні практики, духовні вправи, господарські школи, спортивні дружини, різноманітні гуртки, наради батьків, сформувати стипендійний фонд, проводити з'їзди тощо. Члени організації увагу приділяли також національно-патріотичному вихованню молоді. Обов'язком кожного були ґрунтовні знання з історії та географії

¹⁵⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 3.

¹⁵⁹ Католицька акція в світі і в нас. Про ролю жіноцтва в католицькій акції. *Діло*. 1934. Ч. 21. 26 січня; Свято католицької молоді. *Мета*. 1933. Ч. 2 (94). 7 січня; Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 1998. № 1 (2). С. 70; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини... С. 509.

¹⁶⁰ ЦДДАЛ України. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 613. Арк. 3; Андрухів І., Пилипів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. С. 132–133.

¹⁶¹ Cheril M. Ciernistą droga... S. 286.

¹⁶² Гнот С. І. Добročинна діяльність Греко-католицької церкви... С. 108–109; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини... С. 507–508.

України, української мови, культури, а також готовність до активної просвітницької діяльності¹⁶³.

Осередки КАУМ діяли при парафіях, а їх керівниками переважно було місцеве духовенство. Формування духовності та національної свідомості реалізували шляхом вивчення історії України та минулого Галичини, рідної мови, літератури, участі в національних святах. Навчали історії у формі коротких лекцій, використовували праці І. Крип'якевича, М. Аркаса, О. Терлецького. Слухачі обговорювали загальні проблеми та відомості з історії, пов'язані з конкретною місцевістю та з усіма українськими землями. Лекції з українознавства мали на меті формування національного світогляду молоді, збагачення її знань відомостями з історії, літератури, національної культури, а також формування в неї почуття національної гідності. Зокрема, лекції виголошували на такі теми: «Весна народів 1848 р.», «Українська літературна творчість», «Початки українського писемництва», «Володимир Великий», «Маркіян Шашкевич», «Тарас Шевченко» тощо. Також молодь залучали до написання рефератів на теми, які стосувалися актуальних проблем національного та економічного життя краю чи конкретної місцевості. Виховною метою цього виду роботи з молоддю було виховання свідомих відданих Церкві та Вітчизні громадян¹⁶⁴.

Члени товариства брали активну участь в освітній акції під гаслом «Учітеся, брати мої», яку започаткувала «Просвіта» серед галичан у 1935 р. Завдання кожного члена – навчити читати та писати 2–3 співгромадян. Вони організували по селах читальні та бібліотеки, де читали релігійну літературу, художні та історичні твори, пресу тощо¹⁶⁵.

Для поширення «Католицької акції» ще в 1934 р. з ініціативи станіславівського єпископа Г. Хомишина заснували релігійно-просвітницьке товариство «Скала». Метою товариства було поширення та поглиблення освіти й культури українців, релігійно-морального життя краян. Передбачено розгортання освітньо-виховної, громадсько-культурної та благочинної діяльності, яка зводилася до видання релігійної літератури, заснування читалень і бібліотек, захоронок, шкіл різного типу, організації курсів для неграмотного населення тощо. У товаристві працювали комісії: дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Центром культурно-просвітницького життя були хати-читальні «Скали», яких у 1936 р. у єпархії діяло 187 із близько 5500 членами¹⁶⁶.

Належну увагу духовенство приділяло видавництвам. Як зазначав дослідник І. Пилипів, найбільшим книговидавничим центром краю було видавництво отців василіян у Жовкві, де виходив популярний часопис «Місіонар». Кожна греко-католицька єпархія Галичини видавала власні вісники, журнали, газети, календарі. Священики дбали про вдосконалення освітнього рівня населення, тому утримували

¹⁶³ Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 173–174.

¹⁶⁴ Цегельський Л. Програма для конференцій КАУМ на І рік. *Нива*. 1935. Ч. 9. С. 320; Андрухів І., Пилипів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. С. 133; Shepil M. Ciernistą drogą... S. 287–289.

¹⁶⁵ Андрухів І., Пилипів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. С. 133.

¹⁶⁶ Ісаїв П. Історія міста Станиславова. С. 94; Пилипів І. В. Діяльність релігійно-просвітницького товариства «Скала»... С. 250–251, 255; Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 65.

парафіяльні бібліотеки, народні хори, аматорські театри тощо¹⁶⁷. Митрополичий ординаріат радив отцям-душпастирям активно долучатися до організації парафіяльних бібліотек і читалень, які поширювали корисну літературу, налагодити постійні контакти з молоддю, збільшити свій вплив у морально-виховній царині¹⁶⁸.

Морально-релігійний вишкіл передбачав формування світогляду та утвердження національних переконань. Опікуючись навчальними закладами, культурно-освітніми та спортивними організаціями, греко-католицьке духовенство спільно зі світською інтелігенцією виховували національно-свідомих громадян, оберігали українську молодь від полонізаційного впливу, денационалізації¹⁶⁹. Як стверджувала дослідниця М. Чепіль, освітня діяльність Церкви, хоча й мала християнський характер, однак для українців Галичини ГКЦ була національною інституцією, одним із найвпливовіших чинників формування національної свідомості української молоді¹⁷⁰.

8.2. Просвітницька діяльність Римо-католицької церкви

Важливу роль у розвитку польського приватного шкільництва в міжвоєнні роки відіграла РКЦ. На той час у Польщі проживало 63,9 % римо-католиків (близько 20670100 віруючих і 5125 парафій); 11,1 % греко-католиків (понад 3336200 віруючих і 1983 парафії); понад 10,5 % православних (3762500 віруючих); більше ніж 10 % юдейського віросповідання (3113900); 3,7 % – протестантів різних груп (20 тис.)¹⁷¹. Римо-католицизм сповідували переважно поляки, а також словаки, німці, литовці, меншою мірою – українці. Відповідно до перепису населення 1921 р. у Галичині проживало понад 61 % греко-католиків, 25,3 % – римо-католиків, понад 12 % – осіб юдейського віровизнання¹⁷².

Римо-католицьке духовенство зміцнювало польську владу в Галичині та сприяло поширенню польськості в краї¹⁷³. Як наслідок, РКЦ мала всебічну підтримку місцевої адміністрації (зокрема, влада толерувала та заохочувала освітню діяльність римо-католицького священства, тоді як аналогічні зусилля греко-католицького кліру супроводжувалися критикою та різноманітними перешкодами). Економічне становище РКЦ залишалось міцним: вона була одним із найбільших землевласників, а також отримувала різні пожертвування та персональні дотації для римо-католицького духовенства від МВіО¹⁷⁴. Завдяки цьому Церква могла в короткі терміни відбудовувати зруйновані та засновувати нові костели, монастирі, навчальні заклади, матеріально підтримувати католицькі культурно-освітні та добродійні організації, зокрема виділяти кошти на просвітницьку діяльність ТШЛ, народні

¹⁶⁷ Пилипів І. В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила... С. 112.

¹⁶⁸ Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви... С. 62.

¹⁶⁹ Гнот С. І. Добродійна діяльність Греко-католицької церкви... С. 106–113.

¹⁷⁰ Чепіль М. Ciernistą drogą... S. 289–290.

¹⁷¹ Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові... С. 15; Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. S. 242; Piekarski A. Szkice o Kościele w Polsce... S. 63.

¹⁷² Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 21.

¹⁷³ ААН. Zesp. 14. Mikrof. В. 9379. Sygn. 385. К. 158.

¹⁷⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 14. Спр. 294. Арк. 1; Там само. Спр. 711. Арк. 49; Пилипів І. В. Освітнянські акції Греко-католицької церкви... С. 13.

доми тощо, що уможливило швидке зміцнення її впливів у суспільстві¹⁷⁵. Перед початком Другої світової війни у Галичині діяло 490 парафій РКЦ і було понад 2,5 млн віруючих, однак за цими показниками вона значно поступалася ГКЦ, яка мала 2387 парафій і 3,6 млн вірних, 2352 єпархіальних священиків, 143 монашого духовенства, 31 чоловічий і 121 жіночий монастирі й чернечі доми, в яких перебувало 315 монахів і 932 монахині¹⁷⁶. Зауважмо, що за часів ЗУНР римо-католицьке священство відкрито демонструвало своє вороже ставлення до новоствореної Української держави, розцінюючи прагнення українців до незалежності як прояв сепаратизму і спробу загарбання «східних кресів». Напередодні відновлення незалежності Польщі й в міжвоєнні роки РКЦ усіяло обстоювала приєднання цих теренів до Польської держави та обороняла латинський обряд, стала на захист «польськості» в Галичині та долучилася до посилення у місцевого населення польської національної свідомості. Нерідко осередками польськості в галицьких селах були костел чи римо-католицька каплиця, польська школа, народний дім, читальня та бібліотека. РКЦ у Польщі завжди залишалася церквою національною, патріотичною, що відстоювала державницькі інтереси¹⁷⁷.

Упродовж багатьох століть РКЦ була авторитетним джерелом знань, поширюючи освіту на польських теренах. Церква намагалася підпорядковувати освіту й науку, контролювати ці сфери. І хоча великі суспільні та політичні зрушення кінця XVIII–XIX ст. позбавили її монополії на освіту, РКЦ продовжила боротьбу за повернення втрачених впливів. Опанування шкільництвом і поширення контролю Церкви над усією навчальною системою простежувалося й в міжвоєнній Польщі і було суттєвим чинником формування відносин між державою та РКЦ¹⁷⁸. Зауважмо, що польські ліберальні політичні сили виступили з гаслами створення в незалежній Польщі світського шкільництва, позбавленого церковного впливу¹⁷⁹. Натомість у публіцистиці прaviх політичних сил у міжвоєнний період домінували гасла католицької Польщі, актуальні ще в попередні століття, коли боротьба за національне визволення поєднувалася з протистоянням чужим релігіям¹⁸⁰. Водночас жоден польський уряд до санаційного перевороту 1926 р. та й після нього, з огляду на суспільно-політичні реалії так і не зважився на послідовну політику щодо РКЦ, на рішуче протистояння поширенню її впливу, на послідовне дотримання конституційно гарантованих прав свободи віровизнання та сумління. Це частково було зумовлено тим, що жоден з урядів не мав достатньої й тривалої підтримки в суспільстві, тому змушений був шукати союзника, якого знайшов у католицькому духовенстві, чисельно сильному, добре зорганізованому і гнучко керованому церковною ієрархією. Намагаючись

¹⁷⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1942 Арк. 5–6, 10–11; Горбачевський Т. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові... С. 105.

¹⁷⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). С. 21; Рубльова Н. С. Католицька Церква в Україні. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Katolycka_cerkva_V_Ukr (дата звернення: 15.07.2017).

¹⁷⁷ Горбачевський Т. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові... С. 39, 98.

¹⁷⁸ Jurkiewicz J. Kościół a ustawodawstwo szkolne w Polsce... S. 64–65.

¹⁷⁹ Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce... S. 280.

¹⁸⁰ Derdej P. Dwudziestolecie międzywojenne. Warszawa: Edipresse Polska, 2013. Т 16: Kościół, cerkiew, synagoga. S. 20.

заручитися його підтримкою, польські уряди зважали на думку Римської курії та місцевого кліру як у зовнішній, так і у внутрішній політиці¹⁸¹.

Від початків незалежної Польщі серед основних завдань РКЦ були відбудова власної організаційної структури, врегулювання правового статусу, повернення втрачених монастирів, опрацювання нових методів душпастирської роботи, а також організація вищого, середнього, початкового шкільництва і виховання молоді католицької інтелігенції. Зокрема, про необхідність розвитку католицького шкільництва, організації освітніх акцій, молодіжних товариств тощо йшлося у висновках комісії, скликаній на з'їзді єпископату 1921 р. для напрацювання основної лінії діяльності РКЦ у Польщі та протистояння антирелігійній пропаганді¹⁸². Римокатолицьке духовництво також критично висловлювалося проти працевлаштування єврейських учителів у польськомовних навчальних закладах, наголошуючи, що вони не зможуть виховати дітей у католицькому дусі¹⁸³. Польський публіцист О. Урбан так писав про значення школи для Церкви: «Хто має в руках школу, має в руках майбутнє народу. Польський католицький народ має мати в своїх руках школу відповідно до свого характеру, тобто католицьку релігійну школу. Інакше зречеться свого минулого серед решти католицьких народів»¹⁸⁴. У міжвоєнні роки РКЦ за підтримки з боку держави вдалося успішно реалізувати більшість із поставлених завдань. А наприкінці 30-х років ХХ ст. освітня діяльність Церкви була важливою складовою загальнодержавної освітньої системи¹⁸⁵.

РКЦ обстоювала поширення релігійних навчальних закладів, які краще і ґрунтовніше за будь-які школи іншого типу формують непорушні моральні засади та виховують релігійно-моральний характер. Найбільшу активність у запровадженні релігійних шкіл Церква виявляла у період ухвалення Конституцій 1921 та 1935 рр., а також напередодні шкільної реформи 1932 р.¹⁸⁶ В офіційних висловлюваннях польського єпископату неодноразово акцентовано на тому, що виховання доброго католика рівнозначне вихованню відповідального громадянина та патріота¹⁸⁷. На загальних зборах Союзу капеланів «Унітас» (*Związek Kapłanów «Unitas»*) у січні 1919 р. о. Станіслав Адамський (*Stanisław Adamski*) зауважив, що лише релігійна школа може забезпечити дітям всебічне виховання. У 1929 р. Папа Пій XI в енцикліці «*Divini Illius Magistri*» зазначив, що католицька школа якнайкраще виконує суспільну місію, оскільки оперте на католицьких принципах виховання гарантує формування відданих Вітчизні та лояльних до державної влади громадян¹⁸⁸. Зауважмо, що релігійними тоді вважали школи, які відповідали таким вимогам: учителями були особи того ж віровизнання (навіть обряду), що й учні;

¹⁸¹ Jurkiewicz J. Kościół a ustawodawstwo szkolne w Polsce... S. 78–79; Piekarski A. Szkice o Kościele w Polsce... S. 61.

¹⁸² Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce... S. 248.

¹⁸³ Przegląd kulturalno-społeczny. *Przegląd Katolicki*. 1929. R. 67. Nr 26. 30 czerwca. S. 415.

¹⁸⁴ Jurkiewicz J. Kościół a ustawodawstwo szkolne w Polsce... S. 66.

¹⁸⁵ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 133; Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 217; Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. S. 255.

¹⁸⁶ Zakrzewska A. Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej... S. 55.

¹⁸⁷ Dziwoki J. Kościół Katolicki wobec szkolnictwa... S. 279.

¹⁸⁸ *Divini Illius Magistri* of Pius XI. Encyclical of Pope Pius XI on Christian Education to the Patriarchs, Primates, Archbishops, Bishops, and other Ordinaries in Peace and Communion with the Apostolic see and to all the Faithful Of the Catholic World. Rzym, 1929. Nr 80–83. [Нумерація

виховний процес ґрунтувався на християнських засадах; підручники та навчальні програми не мали антирелігійного змісту; навчання релігії та релігійне виховання перебували під наглядом церковної влади тощо¹⁸⁹.

Відносини держави з РКЦ, правовий і міжнародний статус ГКЦ були врегульовані у Конкордаті 1925 р.¹⁹⁰ Цей документ містив низку важливих положень: свобода вільних відносин священства та віруючих з Апостольською столицею (ст. 2); матеріальна допомога держави у реалізації церковних прав і чинностей, а також звільнення духовенства від військової служби та інших громадянських обов'язків, які суперечать релігійним принципам (ст. 4, 5); запровадження обов'язкового предмета релігії у всіх початкових школах (ст. 13); непорушність церковного майна (ст. 14) і звільнення його від оподаткування (ст. 15); питання щодо вживання мови у церковному діловодстві та проповідях (ст. 23)¹⁹¹. У ст. 10, окрім п'ятьох провінцій латинського обряду (Гнезно, Варшава, Вільно, Львів, Краків), було визнано у Львові окрему провінцію греко-католиків, а також вірменського обряду¹⁹².

Питанням регулювання впливу РКЦ на школу були присвячені спільні рішення Папської комісії та уряду, які стосувалися принципів навчання релігії в школах. Розпорядження МВіО від 9 грудня 1926 р.¹⁹³ з-поміж іншого ввело «релігійні практики» в школах усіх типів (окрім вищих), як складову навчання та релігійного виховання, а участь у них учнів-католиків визнано обов'язковою. До «релігійних практик» у школі віднесено: спільні богослужіння з проповідями в неділі та свята, а також на початку та наприкінці навчального року, щорічні триденні реколекції, тричі на рік спільна сповідь і святе Причастя, спільна молитва на початку і наприкінці уроку¹⁹⁴. Визначати терміни й місця проведення цих заходів мали катехити та шкільна влада. Водночас урядовці МВіО наголошували на тому, щоб урочистості не містили елементів, які б ображали релігійні чи національні почуття, не порушували релігійну чи національну толерантність. Навчання релігії в школі мало виконувати подвійну роль: координувати релігійне виховання, про яке дбало духовенство спільно з шкільною владою; регулювати питання, пов'язані з душпастирством, яке здійснювали парафіяльні священики чи префекти¹⁹⁵. Навчання релігії, як і більшість інших навчальних предметів у школах і гімназіях, потребувало уніфікації програм і підручників. Починаючи з 1928 р., навчальні програми з релігії складала у співпраці зі шкільною владою і затверджувала Єпископська шкільна комісія (Komisja Szkolna Episkopatu). А з 1933 р. шкільні підручники оцінювала та

на підставі англomовного тексту]. URL: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121929_divini-illius-magistri.html (дата звернення: 15.07.2017).

¹⁸⁹ Szczepaniak J. Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole... S. 30, 33–34; Adamski S. Szkoła wedle nauki Kościoła i uchwał Synodu. Poznań: Nakładem Przewodnika Katolickiego; Wydawca Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, [1939]. S. 69–70.

¹⁹⁰ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r... S. 1083–1094.

¹⁹¹ Ibidem. S. 1083–1090.

¹⁹² Пилипів І. Правовий статус Греко-католицької церкви... С. 154–162.

¹⁹³ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej. *Dz.U.* 1927. Nr 1. Poz. 9. S. 8–9.

¹⁹⁴ AAN. Zesp. 14. Sygn. 406. K. 147–150; Grochowski L. Wychowanie religijne katolickie w szkołach... S. 257.

¹⁹⁵ Dziwoki J. Kościół Katolicki wobec szkolnictwa... S. 251–253.

рецензувала спеціальна підручникова комісія, яка функціонувала в межах діючої Єпископської шкільної комісії. Однак навіть найдосконаліші програми та підручники не виконують своєї функції без учителів. Оскільки римо-католицьких священників було менше, ніж шкіл, у багатьох початкових школах релігії навчали світські вчителі, катехити та катехитки¹⁹⁶.

У міжвоєнні роки чоловічі та жіночі римо-католицькі релігійні згромадження утримували за власні кошти дошкільні заклади, дитячі сиротинці та заклади опіки над хворими дітьми, загальні початкові школи, середні та професійні навчальні заклади, а також академічні школи. У 1937 р. у Польщі було 6197 монахів, 16738 монахинь (до найчисленніших належали згромадження сестер милосердя (шариток), сестер служебниць старовейських, сестер-францисканок Родина Марії, сестер св. Єлизавети, сестер-селіціянок, сестер милосердя святого Карла Борромео, сестер-уршулянок Серця Ісуса Конаючого, сестер-уршулянок Римської унії)¹⁹⁷ і 11394 священників римо-католицького віросповідання¹⁹⁸. Найбільше монастирів діяло в галицьких воєводствах і у Верхній Сілезії, де 1937 р. було 45 % усіх чоловічих монастирів і 42 % монахів¹⁹⁹.

Дошкільних закладів у тогочасній Польщі бракувало, мережа таких установ не відповідала суспільним потребам. Через скрутне економічне становище державних дошкільних закладів ставало дедалі менше. Протягом міжвоєнних років зменшилася кількість самоврядних дошкільних закладів на 19 %, а кількість громадських і церковних закладів, які переважно призначалися для найменш забезпеченого прошарку населення, зокрема для безробітних, збільшилися на 34 і 20 % відповідно²⁰⁰. Загалом у міжвоєнні роки в Польщі функціонувало 1659 дошкільних закладів, із них 486 державних та місцевого самоуправління і 1137 приватних. У всіх дошкільних закладах виховувалося 83338 дітей: 32748 – у державних закладах і 50590 – у приватних. Діяльність жіночих згромаджень, як-от сестри-сакраментки, бенедиктинки, норбертанки, клариски, августинки, спрямована на розбудову дошкільних закладів, мала важливе значення для забезпечення дітей належним вихованням. Так, у 1937/38 н. р. жіночі релігійні згромадження утримували 814 закладів дошкільного виховання, в яких перебувало 46725 дітей. Загалом вони становили 49 % усіх дошкільних закладів Польщі та охоплювали 56 % усіх вихованців. У Львівській єпархії мережа дошкільних закладів, які утримували жіночі чернечі згромадження, була найбільшою, тут функціонувало 132 дошкільних заклади з 6822 вихованцями, тоді як у Перемишльській єпархії – 110 і 5467 відповідно, у Гнезненсько-Познанській єпархії – 130 і 8066, Сілезькій – 89 і 7400, Краківській – 89 і 5002, Тарновській – 71 і 3757, Холмській – 50 і 3208. Ці заклади готували дітей до навчання в польськомовних школах, виховуючи на прикладах з історичного минулого Польщі почуття патріотизму та формуючи національну свідомість. Водночас дошкільнят навчали молитов польською мовою, народних пісень, залучали до участі у відзначенні національних свят і річниць. Важливу роль згромадження та релігійні організації відігравали в створенні осередків опіки над дітьми з особливими потребами, найчастіше хворими або розумово відсталими,

¹⁹⁶ Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce... S. 281, 283.

¹⁹⁷ Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 348.

¹⁹⁸ Piekarski A. Szkice o Kościele w Polsce... S. 63.

¹⁹⁹ Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. S. 318.

²⁰⁰ Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 217.

покинутими дітьми чи сиротами. Також діяли осередки для незрячих дітей, серед них найбільшим був комплекс культурно-освітніх закладів (професійна гімназія, професійна школа, видавництво, книгарня тощо) у Ласках під Варшавою²⁰¹.

Менш помітною була роль РКЦ у сфері початкового шкільництва, оскільки, відповідно до чинного освітнього законодавства, активно розвивалася мережа державного початкового шкільництва. З огляду на це відсоток початкових шкіл, які утримували на кошти релігійних згромаджень, не перевищував 12,5 % усіх приватних шкіл цього типу і 0,6 % усіх початкових шкіл Польщі. Загалом у 1937/38 н. р. у державі функціонували 28723 загальних початкових школи, з них 27235 державних і самоврядних, а 1488 приватних. Жіночі чернечі згромадження опікувалися 219 школами, в яких навчалося 25200 учнів, а чоловічі – 8 школами з 1163 учнями²⁰². З них у Львівській єпархії чоловічі чернечі згромадження утримували 1 початкову школу зі 160 учнями, а жіночі – 31 і 4960 відповідно. У Перемишльській єпархії чоловічі чернечі згромадження опікувалися 2 школами з 287 учнями, а жіночі – 24 і 3537 відповідно²⁰³. Серед чоловічих монаших згромаджень значну активність у розвитку початкового шкільництва виявили брати християнських шкіл, які прибули до Львова 1903 р. і заснували тут початкову школу, що діяла до 1939 р. У 1937 р. в ній навчалося 170 учнів. До розвитку початкового шкільництва у Польській державі також долучилися такі чоловічі чернечі згромадження, як отці місіонери св. Вікентія де Поля, отці маріани Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії²⁰⁴. При цих навчальних закладах діяли різноманітні гуртки, учителі та учні активно відзначали державні та національні свята, що сприяло зміцненню польськості у Галичині та піднімало рівень національної свідомості місцевого населення.

Мережа державних середніх навчальних закладів була розвинута слабо, оскільки в державному бюджеті бракувало коштів на покриття всіх видатків, пов'язаних з одночасною розбудовою державного шкільництва, як середнього, так і початкового, яке вважали пріоритетним. Саме тому більшість середніх шкіл були приватними. У 1937/38 н. р. у Польщі функціонувало 777 гімназій, у яких навчалося 221417 учнів, 308 (116594 учнів) із них були державними, 42 (11324 учнів) – самоврядними, натомість 427 (93499 учнів) – приватними. Важливу роль у розбудові польського приватного середнього шкільництва відіграла РКЦ, яка 1937 р. опікувалася 94 гімназіями з 15910 учнями²⁰⁵. З них у Львівській єпархії чоловічі релігійні згромадження утримували 1 духовну семінарію з 52 слухачами (забезпечувала високий рівень підготовки духовенства, залучала семінаристів до активної роботи з вірними²⁰⁶), а жіночі – 9 гімназій із 2004 слухачами. У Перемишльській єпархії чоловічі згромадження опікувалися 1 гімназією з 256 слухачами та 3 семінаріями з 227 учнями, а жіночі – 3 гімназіями з 589 слухачами²⁰⁷. Жіночі згромадження також опікувалися професійними семінаріями, яких 1935 р. діяло 20. З них учительських, господарських, педагогічних було 12, зокрема у Перемишлі

²⁰¹ Statystyka szkolnictwa 1937/1938. S. 18; Jaroń J. Seminarja i katolickie szkolnictwo. S. 239; Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 217–218.

²⁰² Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 218.

²⁰³ Jaroń J. Seminarja i katolickie szkolnictwo. S. 250–251.

²⁰⁴ Zurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 349.

²⁰⁵ Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 218.

²⁰⁶ Детальніше див.: ЦДІАЛ України. Ф. 832. Оп. 1. Спр. 4. 110 арк.; Там само. Спр. 9. 132 арк.

²⁰⁷ Jaroń J. Seminarja i katolickie szkolnictwo. S. 250–251.

їх утримували сестри-бenedиктинки, у Жовкві – сестри-феліціанки (в учительській семінарії з польською мовою навчання студіювали також українські студентки), у Львові – сестри-назаретянки. У цих школах навчалось 816 учениць, що становили 6,9 % загальної кількості учнів у навчальних закладах цього типу²⁰⁸. Унаслідок шкільної реформи 1932 р. учительські семінарії було реорганізовано у гімназії. Жіночі чернечі згромадження опікувалися 34 подібними закладами з 5800 ученицями. Найбільше навчальних закладів утримували сестри-уршулянки (11), зокрема в Коломиї, Львові, Станиславові. У 1923/24 н. р. у гімназії сестер-уршулянок у Львові навчалось 178 учениць польської національності, з них 175 римо-католицького віросповідання та 2 – вірмено-католицького. Учителі зосереджували увагу як на релігійно-моральному вихованні учениць, так і на національному. Вони відвідували всі богослужіння та обходи з нагоди національних урочистостей²⁰⁹. Такі заходи скріплювали патріотичний дух молоді, формували відданих громадян держави. Сестри-назаретянки опікувалися 6 навчальними закладами, зокрема у Львові (оплата за навчання в жіночій учительській семінарії становила від 5 до 65 зл. залежно від року навчання)²¹⁰; сестри-непорочниці – 4; сестри-бenedиктинки – 3, у тому числі в Перемишлі; сестри св. Йосифа Святого Серця Ісуса – 3, а також у Львові; сестри Пресвятої Діви Марії з Нотр-Дам-де-Намюр – 2, у тому числі у Львові; сестри Воскресіння Господнього – 2²¹¹.

У міжвоєнній Польщі чоловічі чернечі згромадження загалом опікувалися 14 гімназіями з близько 3 тис. учнів. У регіонах вони були освітніми осередками достатньо високого наукового рівня. У цих гімназіях навчання організували за програмами МВіО, більшість із них мали однакові права з подібними державними школами. Серед викладачів були як духовні, так і світські особи з відповідною кваліфікацією. Найбільшою кількістю гімназій опікувалося згромадження салезіан – 8 із 1500 учнями. У Львові школа цього типу була створена 1937 р. Єзуїти опікувалися 2 гімназіями, згромадження отців-маріанів Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії – 2, згромадження піярів та ораторіанців – по 1²¹². Гімназії жіночих і чоловічих чернечих згромаджень забезпечували своїм вихованням не лише релігійне, а й національно-патріотичне виховання, заохочували учнів, зокрема в Галичині, до опанування польської мови, виховували любов і повагу до польської культури та традицій, сприяли формуванню польської національної свідомості.

У міжвоєнній Польщі значного розвитку набуло професійне шкільництво. У 1924 р. діяло 733 професійних школи, в яких навчалось близько 20 % усіх учнів середніх навчальних закладів. Більшість із цих шкіл були приватними (433)²¹³. Жіночі та чоловічі чернечі згромадження у міжвоєнні роки утримували 110 професійних

²⁰⁸ Жовківщина: історичний нарис / відп ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Земляцьке об'єднання «Жовківщина», 1994. Т. 1. С. 148; Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 353.

²⁰⁹ ЦДІАУ. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 835. Арк. 15. 190 арк.; AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 156–163.

²¹⁰ ЦДІАУ. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 848. Арк. 17.

²¹¹ AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 156–161; Icaiv П. Історія міста Станиславова. С. 96; Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 353–354.

²¹² AAN. Zesp. 14. Sygn. 169. K. 154–161; Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 350–351.

²¹³ Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 351.

шкіл із 5190 учнями. У Львівській єпархії жіночі згромадження опікувалися 8 професійними школами з 403 учнями, а в Перемишльській єпархії чоловічі – 2 професійними школами зі 175 слухачами, а жіночі – 5 професійними школами зі 145 учнями²¹⁴. Також декілька шкіл функціонували під опікою єпископської курії. Загалом РКЦ утримувала 20 % усіх середніх шкіл, в яких навчалося близько 15 % учнів усіх закладів цього типу. Серед жіночих чернечих згромаджень у розвитку середнього та професійного шкільництва, учительських семінарій та інтернатів для молоді відзначилися сестри-канонічки Святого Духа, сестри офірування Пресвятої Диви Марії (презентки), сестри-уршулянки Римської унії, сестри св. Йосифа Святішого Серця Ісуса, сестри Пресвятої Диви Марії з Нотр-Дам-де-Намюр, сестри Непорочного зачаття Пресвятої Диви Марії (непорочниці), сестри-назаретянки, дочки милосердя, сестри Воскресіння Господнього. Засновані ними навчальні заклади вирізнялися високим рівнем навчання. Серед чоловічих чернечих згромаджень першість у створенні професійних шкіл, зокрема ремісничих, належала селезіянам. До 1939 р. вони опікувалися 9 професійно-ремісничими школами, переважна більшість з яких мала однакові права з подібними державними школами, у яких навчалися вихідці переважно з найбідніших родин²¹⁵. Ці школи були доступніші для учнів з малозабезпечених сімей, аніж інші приватні чи державні, оскільки оплата за навчання в них значно менша²¹⁶.

У початкових, середніх і професійних школах жіночих і чоловічих чернечих згромаджень на першому плані було морально-релігійне виховання учнів, однак достатньо уваги приділяли й суспільному та патріотичному вихованню дітей і молоді. У численних шкільних інспекторських звітах зазначено, що керівництво шкіл дбало про науковий рівень закладів. У цих школах освітній процес організовано відповідно до навчальних планів, затверджених МВіО. Переважна більшість із них була зрівняна в правах з державними школами. Випускники цих середніх загальноосвітніх шкіл мали змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах. З огляду на професійний рівень учителів і їх матеріальне становище ці школи мало чим відрізнялися від решти подібних польських шкіл. Релігійні згромадження постійно поліпшували умови праці вчителів, матеріальне оснащення шкіл, поповнювали бібліотечні фонди. Директорами шкіл були переважно духовні особи, а більшість учителів мали не лише вищу освіту, а й тривалий педагогічний стаж. Проблем із добором висококваліфікованих кадрів, особливо у великих містах, як-от Варшава, Краків, Львів не було. У цих навчальних закладах іноді працювали педагоги з державних шкіл²¹⁷.

У 1918 р. РКЦ долучилася до облаштування створеного з ініціативи о. Ідзі Радзішевського (Idzi Radziszewski) Католицького університету в Любліні, що став важливим осередком польської релігійної культури. Тут діяло чотири відділи: теологічний, канонічного права, правничо-економічний, гуманістичний. Університет мав стати центром виховання католицької інтелігенції, тобто освічених людей, які, опановуючи певну світську дисципліну, водночас ставали б активними членами Костелу. Кількість студентів в університеті зросла з 419 у 1918 р. до 1400 в 1939 р.

²¹⁴ Jaroń J. Seminaria i katolickie szkolnictwo. S. 250–251.

²¹⁵ W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym... S. 348, 351–352; Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. S. 348, 351–352.

²¹⁶ Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. S. 218.

²¹⁷ Ibidem. S. 218–219.

Завдяки кваліфікованим науковим кадрам університет давав освіту високого рівня. У міжвоєнні роки відділи католицької теології діяли також в університетах Варшави, Кракова, Львова та Вільно. Загалом у 1929/30 н. р. тут навчалося 706 слухачів. Навчальні програми цих відділів були наближені до програм вищих духовних семінарій (у дусі неосхоластики ХІХ ст.), однак різнилися від програми теологічного відділу Католицького університету в Любліні²¹⁸.

З метою поширення освіти й утвердження національної свідомості польського населення РКЦ тісно співпрацювала з польськими культурно-освітніми товариствами, зокрема з ТШЛ і ПМШ, які об'єднали широке коло польської інтелігенції, священників, студентів, сільського населення²¹⁹. За підтримки римо-католицького духовенства ТШЛ займалося освітньою, виховною та культурною діяльністю, запобігало українізації польського населення та протидіяло поширенню впливів українських культурно-освітніх товариств на поляків, а також докладало зусиль до реполонізації родин римо-католицького віросповідання української національності²²⁰. РКЦ активно долучалася до проведення Східною секцією ТШЛ літніх півколоній, які діяли переважно там, де проживало змішане населення, табори мали важливе значення для патріотичного виховання дітей, пробудження у них національних і релігійних почуттів²²¹. Римо-католицьке духовенство надавало належну опіку дітям, матеріально підтримувало ці акції, забезпечуючи учасників продуктами харчування²²².

Римо-католицьке духовенство активно долучилося до утвердження в свідомості поляків стереотипу поляка-католика, тісно співпрацюючи на цій ниві з ПМШ та політичним табором ендеків. Активну участь священства в діяльності товариства можна пояснити тим, що у селах духовенство й учителі, належали до інтелектуальної еліти, яка поширювала освіту, культуру та національні традиції. Авторитет костелу, який міцно вкоренився в свідомості селянства, схилив місцеве польське населення та окремих представників національних меншин до підтримки акцій, участь в яких брало духовництво. За традицією, загальні збори, відкриття нових освітніх осередків тощо супроводжувалися урочистими богослужіннями. Духовенство брало активну участь у діяльності освітніх організацій на т. зв. східних кресах, де присутність католицького священика була свідченням правильності виховного напрямку. Спільну діяльність з ПМШ на південно-східних теренах костел використовував як можливість розширення свого впливу²²³.

У міжвоєнні роки поряд із жіночими та чоловічими чернечими згромадженнями добродійну діяльність провадили польські релігійні організації. Шкільні релігійні організації активно розвивалися до санаційного перевороту 1926 р. Їх активність пригальмували два розпорядження: перше – від 3 вересня 1927 р. передбачало отримання згоди директора середньої школи, учительської семінарії чи

²¹⁸ Jaroń J. Seminaria i katolickie szkolnictwo. S. 239; Majka J. Katolickie szkolenie społeczne. S. 538.

²¹⁹ Поточни Є. Розвиток освіти дорослих в Галичині... С. 17; Stopińska-Pajak A. Polish tradition of lifelong education... P. 221.

²²⁰ AAN. Zesp. 88/78. Sygn. 286. K. 15, 20–23, 67, 176–178.

²²¹ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. S. 91.

²²² ЦДДАЛ України. Ф. 197. Оп. 1. Спр. 1942. Арк. 11.

²²³ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 9. K. 32; Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. S. 98–101.

професійної школи на заснування і провадження будь-яких шкільних організацій²²⁴; друге – розпорядження Президента Польщі від 27 жовтня 1932 р., яке забороняло учням бути членами позашкільних організацій. На підставі цих розпоряджень багато шкільних інспекторів і директорів шкіл видали постанови, які забороняли діяльність релігійних організацій і товариств у школах, а також забороняли членство школярів у парафіяльних організаціях. Лише з 1936–1937 рр. після тривалих переговорів єпископату з владою шкільні релігійні товариства змогли відновити свою діяльність²²⁵.

Попри заборону багато учнів гімназій залишалися членами Маріанських содаліцій – релігійних конгрегацій, покликаних прививати молоді набожність і моральність, ці спільноти підпорядковувалися виключно церковній владі. Згідно із законом 1932 р. управління содаліції було зобов'язане подавати керівництву шкіл звіти про свою діяльність, зібрання, релігійні практики школярів²²⁶. Як наслідок, молодь могла належати лише до тих організацій, які перебували під наглядом шкільної влади, що суперечило статутам релігійних організацій. Модератор содаліції, тобто шкільний катехит або місцевий представник духовенства, мав стежити за тим, аби її представники брали участь в учнівських з'їздах содаліції²²⁷. У міжвоєнні роки діяли також академічні чоловічі та жіночі содаліції, інтелігенції чоловічої статі, содаліції вчителів та учительок²²⁸. Такі релігійні організації, як «Львівський союз католицьких товариств і благодійних закладів» («Lwowski Związek Katolickich Towarzystw i Zakładów Dobroczynnych»), «Польське католицьке товариство опіки над дівчатами» («Polskie Katolickie Towarzystwo Opieki nad Dziewczętami»), Союз добротинних закладів «Карітас» (Związek Zakładów Dobroczynnych «Caritas») надавали матеріальну і медичну допомогу вбогому польському населенню, організовували літні табори для дітей і молоді, опікувалися сиротами та дітьми з малозабезпечених сімей, утримували дошкільні заклади, доповнювальні курси для молоді тощо²²⁹. Водночас релігійні товариства дбали про патріотичне і громадянське виховання своїх членів. Створене у Варшавському університеті в грудні 1921 р. з ініціативи о. Едварда Швейніца (Edward Szwejnic) Товариство католицької академічної молоді «Juventus Christiana» (Stowarzyszenie katolickiej młodzieży akademickiej «Juventus Christiana») прагнуло виховувати молодь шляхом глибшого пізнання Євангелії та реалізації її в приватному та суспільному житті. Свою релігійну та патріотичну свідомість члени товариства поглиблювали на семінарських зустрічах у самоосвітніх колах, які мали не більше 20 членів. Це була одна з найчисленніших академічних організацій: до неї належало понад 700 осіб. У Львові діяв один осередок товариства²³⁰.

²²⁴ Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zakładania kółek i zrzeszeń młodzieży szkół średnich ogólnokształcących, seminariów nauczycielskich i szkół zawodowych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 11. Poz. 183.

²²⁵ Zakrzewska A. Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej... S. 63–64.

²²⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach. *Dz. U.* 1932. Nr 94. Poz. 808. S. 1947–1953.

²²⁷ Dziwoki J. Kościół Katolicki wobec szkolnictwa... S. 241, 245.

²²⁸ Karolewicz G. Środowiska kształtujące kadrę inteligencji katolickiej w okresie międzywojennym. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 153.

²²⁹ Firlit E. Działalność charytatywna Kościoła. S. 270–271; «Caritas» Archidiecezji Lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. R. 3. Październik–Grudzień. S. 105.

²³⁰ Karolewicz G. Środowiska kształtujące kadrę inteligencji katolickiej... S. 158–159.

У Львівській архієпархії 1921 р. було організовано «Католицьку лігу», до якої увійшли польські організації та товариства. Керували нею Головне правління, що виконувало адміністративні, наглядові та виконавчі функції, а також Загальний з'їзд. Відповідно до статуту, затвердженого 18 серпня 1921 р., її метою було об'єднання католиків обох статей задля усвідомлення, запровадження та застосування католицьких принципів у громадському житті, а також сприяння поширенню католицизму. До завдань «Католицької ліги» належала спільна оборона релігійних, економічних і культурно-освітніх інтересів католицького населення²³¹. Організація скликала дієцезіальні з'їзди, зібрання та віча, опікувалася парафіяльним життям, організовувала культурні, освітні, добродійні та релігійні акції, утримувала бібліотеки, сприяла популяризації католицьких видань, упроваджувала католицькі принципи у шкільництво²³². У Львівській архидієцезії у 1930 р. діяло 13 парафіяльних «Католицьких ліг». Однак 1931 р. з огляду на недостатню організованість, невідповідність матеріального забезпечення поставленим цілям парафіяльні «Католицькі ліги» увійшли до складу Архидієцезіального інституту «Католицької акції» (Akcja Katolicka) (члени організації протидіяли поширенню комуністичної ідеології серед молоді за допомогою основних засад Церкви, плекали патріотизм і католицьку свідомість²³³) та мали в раді цього інституту свого представника. З розвитком «Католицької акції» «Католицька ліга» в архидієцезії до кінця 1935 р. припинила свою діяльність²³⁴.

«Католицька акція» з центром у Познані, створена за прикладом католицьких товариств кінця XIX ст., мала загальнонаціональний характер. Її метою, з-поміж іншого, було поширення впливу Церкви на суспільне, соціальне та економічне життя, а також на виховання молоді. Цій меті слугували прописані в організаційних статутах «Католицької акції» різні форми діяльності: богослужіння, реколекції, конференції, курси, маніфестації, зleti, бібліотеки, читальні, концерти, співи, академії, вечорниці, табори тощо²³⁵. Кожен член організації мав вірно служити Христові та Церкві, а також народу та Польській державі, «через взірцеву та щирю працю над формуванням сильних характерів, поширенням громадянського католицького духу та усвідомленням державних справ»²³⁶. Велику увагу «Католицька акція» приділяла як навчанню, так і релігійному та патріотичному вихованню дітей і молоді у школах, оскільки її члени вважали, що від цього залежить майбутнє Польщі. Навіть її програмне гасло на 1936/37 р. звучало як «Дух Христа в школі та у вихованні як основа відбудови народів»²³⁷. Ще одним завданням «Католицької акції» було виховання свідомого поляка-католика та громадянина, який здобути цінності

²³¹ Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce... S. 248.

²³² Mysiek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939... S. 278.

²³³ Akcja Katolicka wobec komunizmu. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. R. 4. Lipiec–Sierpień. S. 190–192.

²³⁴ Горбачевський Т. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові... С. 69.

²³⁵ Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. S. 289–290.

²³⁶ Katolickie Stowarzyszenie Mężów. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1935. Nr 1–2. Styczeń–Luty. S. 12–13.

²³⁷ Program pracy Akcji Katolickiej w Polsce na rok 1937. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. Nr 2. Marzec–Kwiecień. S. 25–26; Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 145.

душі, серця, волі, розуму та тіла віддасть на службу Богові та Польщі²³⁸. Основними рисами взірцевого поляка-католика, особливо на т. зв. східних кресах, мали бути: любов до ближнього, щирий патріотизм, що полягав у готовності до пожертви як у мирний, так і воєнний час. Натомість на щодень він мав непорушно дотримуватися католицької віри, оберігати її принципи та слідувати їм, як у приватному, так і громадському житті; провадити рішучу боротьбу проти комуністичної та антирелігійної пропаганди; поширювати та зміцнювати польськість шляхом оборони права власності в сільському господарстві, торгівлі, ремеслі, а також дбати про польську мову, національні пісні та народні традиції²³⁹. Водночас великого значення «Католицька акція» надавала боротьбі з неписьменністю серед населення краю. З огляду на це значного розвитку набула релігійно-освітня діяльність, непоодинокими були випадки відкриття навчальних закладів, організація бібліотек тощо²⁴⁰.

У Польщі «Католицька акція» провадила свою діяльність протягом 1926–1939 рр. і за цей час поширила свій вплив майже на 300 тис. молоді. Керував нею священник кардинал Август Глонд (August Hlond)²⁴¹. Завдання і мету організації, основні принципи її діяльності визначали Конституційний статут та регламенти 1930 р.²⁴², а також Статут товариства 1934 р. «Католицька акція» мала централізовану структуру, офіційно затверджену на конференції польського єпископату 28–30 квітня 1930 р. у Познані, що опиралася на чотири союзи, звані колонами (kolumny): «Католицьке товариство чоловіків» («Katolickie Stowarzyszenie Mężów»), «Католицьке товариство жінок» («Katolickie Stowarzyszenie Kobiet»), «Католицьке товариство юнаків» («Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej») та «Католицьке товариство молодих жінок» («Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej»). У 1930–1932 рр. в окремих єпархіях створювали єпархіальні інститути «Католицької акції»²⁴³. У Львівській архидієцезії таку структуру сформовано 1 червня 1930 р.²⁴⁴ Після реорганізації «Католицької акції» 1934 р. до її структури увійшли пов'язані між собою інституції: інститут (Єпархіальний інститут «Католицької акції» (Diecezjalny Instytut Akcji Katolickiej), Парафіяльна «Католицька акція» (Parafialna Akcja Katolicka), Пастирська «Католицька акція» (Dekanalna Akcja Katolicka)) та чотири вище названі союзи. Інші церковні організації та товариства залишилися поза межами «Католицької акції». Деякі з них виконували роль допоміжних. Діяльністю організації керував Головний інститут «Католицької акції» (Naczelny Instytut Akcji Katolickiej)²⁴⁵.

²³⁸ Sprawozdanie K.S.M.M. za rok 1936. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. Nr 3. Maj–Czerwiec. S. 48.

²³⁹ Sprawozdanie z XVII Zjazdu Delegowanych i Odprawy Prezesek K.S.M.Ż. Archidiecezji Lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 7–8. Lipiec–Sierpień. S. 218–219; Zjazd Delegowanych. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 7–8. Lipiec–Sierpień. S. 211–213; Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 130–131, 142–143.

²⁴⁰ Co może działać Akcja Katolicka w dziedzinie oświaty. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1936. Nr 6. Listopad–Grudzień. S. 115–117.

²⁴¹ Derdej P. Dwudziestolecie międzywojenne... S. 65.

²⁴² Statut Konstytucyjny Akcji Katolickiej w Polsce oraz regulaminy. Poznań; Warszawa; Wilno; Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha, 1930. 28 s.

²⁴³ Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. S. 289–290.

²⁴⁴ Medyński A. Ks. Arcybiskup dr Bolesław Twardowski 1886–1936. Lwów: Drukarnia Towarzystwa «Biblioteka Religijna», 1936. S. 70.

²⁴⁵ Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 123–124.

У 1936 р. у Львівській архидієцезії діяло 86 урядів парафіяльної «Католицької акції», 152 відділи «Католицького товариства чоловіків», 154 – «Католицького товариства жінок», 185 – «Католицького товариства юнаків», 272 – «Католицького товариства молодих жінок»²⁴⁶. Ці товариства впроваджували релігійні принципи й патріотичні засади у життя молоді. Залучаючи молодих людей, насамперед зі змішаних польсько-українських родин (що інколи призводило до конфліктів з греко-католицьким духовенством) до католицького життя, вони сприяли утвердженню християнських цінностей²⁴⁷. У декларації львівського відділу «Католицького товариства юнаків» йшлося про те, що «на Кресах кожен відділ має бути активним, цікавитися всіма проявами католицького та польського життя». Ці відділи мали стати кузницею сильних особистостей, свідомих і активних поляків-католиків, пробудити у членів товариства якнайкращі стремління і зробити з них добрих синів Церкви та відданих громадян Польщі²⁴⁸. У резолюції львівського відділу «Католицького товариства жінок» від 1938 р. було зазначено, що полька-католичка має вірно служити та працювати для добра РКЦ, народу та Польської держави; стояти на сторожі Польщі, як передмур'я християнства, протистояти всім проявам комунізму; докладати значних зусиль до виховання молоді тощо²⁴⁹. З метою патріотичного виховання членів «Католицької акції» використовували найрізноманітніші форми впливу: ознайомлення з польською історією та літературою, урочисте посвячення прапора із залученням широкої громадськості, відзначення національних свят – Конституції 3 травня та здобуття незалежності Польщі 11 листопада, а також річниць віденської перемоги та Листопадового повстання. Урочисто також святкували річницю оборони Львова та південно-східних теренів Польщі (1–22 листопада 1918 р.), яку трактували як захист Батьківщини від «руської інвазії»²⁵⁰. Ці та інші акції також мали на меті залучення до католицизму нових вірних, насамперед зі змішаних польсько-українських сімей.

У католицьких молодіжних союзах, які діяли в межах «Католицької акції», приділяли увагу навчанню сільської молоді, яка в майбутньому мала працювати для піднесення добробуту польських селян і зміцнення польськості в Галичині. Для цього організовували народні університети, один з яких діяв у Львові²⁵¹, різні курси, в тому числі сільськогосподарські, як-от «Сільськогосподарська підготовка», де сільська молодь отримувала не лише фахову сільськогосподарську освіту, а й

²⁴⁶Rozwój Akcji Katolickiej w Archidiecezji lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1936. Nr 5. Wrzesień–Październik. S. 95.

²⁴⁷Горбачевський Т. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові... С. 91.

²⁴⁸Czym jest kierownictwo dla oddziału? *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 2. Luty. S. 51.

²⁴⁹Rezolucje IV Zjazdu Delegowanych Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet Archidiecezji Lwowskiej, odbytego dnia 28 kwietnia 1938 w Tarnopolu. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 6. Czerwiec. S. 168.

²⁵⁰Udział naszych Oddziałów w kursach A.I.A.K. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 1. Styczeń. S. 26; Kronika. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 2. Luty. S. 56; Rocznice listopadowe. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 11. Listopad. S. 277–278; Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 142–143.

²⁵¹Katolicki Uniwersytet Ludowy we Lwowie. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 2. Luty. S. 54.

належне патріотичне виховання²⁵². Водночас члени організації сприяли полякам в опануванні ремесел, кооперації та торгівлі. Також організовували різноманітні курси для дівчат, зокрема, крою і шиття, кулінарні тощо²⁵³.

При відділах «Католицького товариства юнаків» діяли читацькі гуртки з бібліотеками, освітні гуртки, на яких виголошували доповіді та реферати, музичні гуртки, хори. Найактивнішу участь в освітньо-виховній діяльності брала молодь, а найнижчий рівень активності спостерігався серед членів «Католицького товариства жінок» і «Католицького товариства чоловіків». Причинами цього, з-поміж інших, були брак відповідно підготованих до цієї діяльності осіб, загалом низький рівень освіти членів цих товариств. Наприклад, ще 1937 р. у Львівській архієпархії були такі відділи «Католицького товариства жінок», в яких, окрім керівництва, решта членів були неписьменними. Аби зарадити цій проблемі, створювали групи доброго читання. У 1936 р. зі 172 відділів у 77 діяли такі групи. «Католицька акція» сприяла поглибленню релігійних знань сільських учителів, а також інших представників інтелігенції, маючи на меті надалі залучити їх до співпраці з організацією. Для поглиблення католицьких релігійно-моральних знань інтелігенції, підготовки громадських діячів для «Католицької акції» і світських катехитів, 1937 р. у Львові був створений Інститут вищої релігійної культури (Instytut Wyższej Kultury Religijnej)²⁵⁴.

З 1937 р. у Львові, як і в інших епархіях, створено Союз добродійних закладів «Карітас», покликаний координувати та розвивати добродійну та благодійну діяльність допоміжних товариств «Католицької акції», а також інших церковних об'єднань, утверджувати в суспільстві дух християнського милосердя, а також співпрацювати на ниві добродійності з державною та місцевою владою²⁵⁵. «Католицька акція» не встигла повною мірою виконати поставлені перед нею завдання, однак її членам вдалося порушити актуальні суспільні та релігійні проблеми²⁵⁶.

8.3. Релігійні основи єврейського шкільництва

Сутністю єврейської екзистенції як етносу, як зазначала дослідниця Ж. Ковба, була релігія, а її організаційною формою – громада (гміна, кагал). Саме юдаїзм зберігав і відновлював єврейську ментальність та самоідентифікацію. Права та обов'язки єврейської релігійної громади як релігійної організації закріплював закон 1890 р., який діяв до 1927 р.²⁵⁷ У міжвоєнний період правовий статус юдаїзму був окреслений розпорядженнями Президента Польщі від 14 жовтня 1927 р. і 6 березня 1928 р.²⁵⁸ На їх підставі діяли Єврейський релігійний союз, а також єврейські релігійні гміни (їх діяльності на теренах колишнього Королів-

²⁵² Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 133–134.

²⁵³ Kursy zawodowe. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1935. R. 1. Nr 1–2. Styczeń–Luty. S. 18.

²⁵⁴ Leszczyński M. Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. S. 131–132.

²⁵⁵ Ibidem. S. 132–133.

²⁵⁶ Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. S. 290–291.

²⁵⁷ Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. XX ст.

²⁵⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego. *Dz. U.* 1927. Nr 91. Poz. 818. S. 1276–1281.

ства Польського стосувався ще Декрет від 7 лютого 1919 р.)²⁵⁹. Відповідно до цих документів гміни підпорядковувалися староствам, діяльність їхніх правлінь фінансувалася за рахунок гмінних податків. Рабини й рабинати підпорядковувалися МВіО. У структурі релігійних громад з'явилися як законодавчі, так і виконавчі органи: рада й правління, безпосереднім керівником виконавчої структури, крім ради, став голова правління²⁶⁰. Правління складалося з окремих відділів: релігійного, освітнього, громадської опіки, допомоги бідним, фінансового, організаційного, пожертв, контролю, нерухомості, охорони здоров'я. Відповідно до Декрету від 1928 р. було передбачено створення релігійної «Спілки представників Мойсеевої віри», на яку покладали функції координуючого органу. Однак спілка так і не була створена, а діяльність релігійних громад залишалася некоординованою. Саме завдяки релігійній компоненті вони зберегли значну незалежність і вплив на вірних. Зауважмо, що розпорядження 1927 і 1928 рр. значно обмежили права рад і правлінь релігійних общин у питаннях релігійного життя та соціальної допомоги бідним євреям. У деякі громади уряд відрядив тимчасових комісарів, без дозволу яких ради не мали права вирішувати важливі питання соціальної та шкільної політики. Діяльність кагалу, над яким не було встановлено комісарського нагляду, контролювали місцева державна адміністрація, старости та поліція. Напередодні Другої світової війни у Галичині було 3062 єврейські релігійні громади й 31 релігійне товариство²⁶¹. Серед основних функцій громад залишалися питання освіти. Рабинати та рабини зосереджували увагу на розвитку релігійної освіти та релігійному вихованні. Рабинати керували діяльністю середніх і вищих релігійних шкіл (талмуд-тори, ешиви). До сфери діяльності громади входили питання релігії, культурного та освітнього життя й добротності. Релігійна громада мала ієрархічну організаційну структуру: правління, яке виконувало адміністративні, судові й репрезентативні функції, рабин або рабинати у великих громадах, яких утримували за рахунок громади. Синагоги були центром духовного життя²⁶². Належну увагу релігійні громади приділяли розвитку освіти, оскільки вона традиційно відігравала визначальну роль для єврейської спільноти. Зауважмо, що відповідно до офіційних даних напередодні Першої світової війни в Галичині фундація барона М. Гірша утримувала 31 єврейську релігійну школу, де навчалася близько 6400 юнаків, ще 6 шкіл – організація «Альянс Ізраеліте» («Alliance Israélite»), 4 – релігійні гміни, по 1 товариство «Талмуд Тора» та «Єврейське товариство народної та середньої школи». Однак за роки війни більшість із них зазнали руйнувань, тому на 1921 р. діяло лише 4 школи, які утримували релігійні гміни в Тернополі та Бродах²⁶³.

Польська держава лише частково дотримувалася зобов'язань, сформульованих у постановах Малого Версальського договору щодо організації державних єврейських початкових шкіл з рідною мовою навчання на теренах компактного проживання євреїв. Єврейські діти мали змогу навчатися у державних школах із

²⁵⁹ Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 175. S. 252–255.

²⁶⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9370. Sygn. 376. K. 3–4.

²⁶¹ Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. XX ст.; Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостыска – еврейские общины, которых нет. С. 52.

²⁶² Детальніше див.: Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. XX ст.; Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины... С. 39, 41.

²⁶³ AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 7.

польською мовою викладання та приватних із мовами їдиш та іврит чи утравістичних навчальних закладах. Для приватного єврейського шкільництва були характерними значні відмінності в підходах до виховання, які віддзеркалювали соціальні, релігійні та національні течії різних верств населення. Приватні єврейські релігійні школи можна умовно поділити на три типи: хедери та талмуд-тори для хлопчиків; релігійні школи для дівчат; ешиви для юнаків²⁶⁴.

Хедерами й талмуд-торами для хлопчиків опікувалася ортодоксальна політична партія «Агудат Ісраель», а з 1929 р. – Центральна освітня організація «Хорев» («Chojrew»), яка організувала початкові релігійні школи у тих містах і містечках, де вони були відсутні. Зауважмо, що для євреїв-ортодоксів релігія була суттєвим і базовим чинником ідентичності, який допомагав протистояти асиміляції. Одну з головних осей ідентичності євреїв, завдяки якій їм вдалося зберегти окремішність, формував юдаїзм²⁶⁵. Діяльність організації «Хорев» ґрунтувалася на централізації та дисциплінуванні всіх виховних установ ортодоксального єврейства шляхом постійного контакту з ними, надання їм потрібної інформації, опікуванні окремими закладами та установами, а також єврейським учительством. Керівництво організації запровадило систему інспектування раз чи два на рік всіх шкіл, які їй підпорядковувалися. «Хорев» активно діяла у педагогічній сфері, зокрема, розробляла уніфіковану навчальну програму та реалізовувала її в шкільництві. Також члени організації організували акції протестів проти змушування єврейських дітей директорами змішаних початкових шкіл і деякими шкільними інспекторами відвідувати школи у суботи та деякі єврейські свята. Водночас вони організували літні табори для дітей шкільного віку, а також провадили планові та довготривалі агітаційні акції, спрямовані на переконання євреїв віддавати дітей тільки в єврейські релігійні навчальні заклади. Організації підпорядковувалися такі типи шкіл: великі ешиви, малі ешиви, релігійні школи, релігійні школи з вивченням світських предметів²⁶⁶. Так, на 1936 р. товариство опікувалося 589 навчальними закладами з 2200 учителями та 73 тис. учнями²⁶⁷.

Найстаршим і домінуючим типом єврейських релігійних навчальних закладів у Галичині в міжвоєнні роки залишалися хедери. До хедерів старого типу приймали лише хлопців віком від 5 до 12 років, а навчання тривало 8 років. У цих школах навчалися переважно вихідці з найбідніших єврейських родин, оскільки оплата була невисокою – від 2 до 10 зл. на місяць, а також допускалася оплата засобами натурального виробництва. Натомість заможніші представники єврейської спільноти для своїх дітей наймали приватних учителів – «прецепторів»²⁶⁸. У єврейському середовищі не віддавали дітей до хедерів примусово, однак моральним обов'язком батьків було надати дітям освіту. Серед євреїв фактично не було неписьменних. Навчання в хедерах охоплювало читання та письмо на івриті, яке зводилося до перекладів біблійних книг. Навчання ґрунтувалося на методиці запам'ятовування та

²⁶⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 43; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 171.

²⁶⁵ Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej... S. 120.

²⁶⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2348. K. 127; Almanach szkolnictwa Żydowskiego w Polsce. Warszawa: Renesans, 1938. T. 1. S. 296–298.

²⁶⁷ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 581.

²⁶⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 5; Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 53.

повторенні вголос²⁶⁹. Ідеалістично про хедери писав філософ Гаррі М. Рабінович (Harri M. Rabinowicz), який наголошував, що для євреїв навчання означало щось більше, аніж просто засіб для досягнення цілі. Це був спосіб життя, а основні знання вони здобували в хедерах. Г. М. Рабінович зауважував, що хоча хедери зазвичай функціонували в непристосованих для навчання приміщеннях, навчальні методи суперечили визнаним засадам педагогіки, у них застосовували фізичні покарання щодо учнів, попри це хедери закладали важливі підвалини життя відповідно до настанов Тори²⁷⁰.

Здобуті в хедерах старого типу знання розвивали розум, однак не були пов'язані з повсякденним життям та не готували до нього. Зазвичай у хедерах були погані умови навчання. Заняття проводили вчителі без педагогічної кваліфікації, відбувалися вони переважно в приватних помешканнях. Польський дослідник Є. Томашевський акцентував на тому, що анахронічна, збережена із середньовіччя методика навчання учнів зазвичай була першим імпульсом, який відштовхував від релігійної традиції до єврейських світських установ і організацій. Тому у перші міжвоєнні роки почало розвиватися єврейське світське шкільництво, яке засновували як сіоністи, так і соціалісти – в обох випадках противники традиційних хедерів. На думку вченого, для консервативних кіл єврейські приватні світські школи становили більшу загрозу, ніж школи з польською мовою навчання. Ці світські школи нав'язували до єврейської традиції, дозволяли зберегти – чи навіть пробуджували – національну свідомість, одночасно ламаючи мури інтелектуального гетто, в якому закривалися консерватори²⁷¹. З огляду на низький рівень навчання з часом учні з хедерів переходили у польські чи українські початкові (народні) школи²⁷².

Закон про обов'язкову шкільну освіту з лютого 1919 р. зумовив реорганізацію хедерів. Активну кампанію з реформування хедерів провадила організація «Хорев». Суттєві зміни були внесені до навчальних програм хедерів, які охоплювали світські предмети та підлягали державному контролю, а також умови навчання мали відповідати встановленим МВіО вимогам²⁷³. У реформованих хедерах поряд із релігійними предметами (від 27 до 37 год на тиждень) викладали світські (12 год). Релігійні предмети в хедерах викладали на їдиші за власними навчальними програмами, а світські (зокрема, польська мова, математика, історія Польщі, географія, природні науки) – польською мовою відповідно до програм, затверджених МВіО²⁷⁴. Як зазначав посол від партії «Агудат Ісраель» Я. Л. Мінцберг, ці школи, даючи дітям релігійне виховання, поряд із юдаїстичними предметами прищеплювали їм загальнопольську культуру, тобто вони виконували «завдання першорядної державної важливості»²⁷⁵. Учні вивчали іврит та їдиш. Релігійних предметів навчали меламенти, від яких не вимагали педагогічної кваліфікації, а лише бездоганну репутацію та польське громадянство. Також меламенти були зобов'язані складати усний екзамен перед Державною освітньою комісією у Варшаві, де мали продемонструвати знання Біблії, івритської біблійної граматики, історії євреїв,

²⁶⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 5–6.

²⁷⁰ Tomaszewski J. Niepodległa Rzeczpospolita. Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku) / pod red. J. Tomaszewskiego. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. S. 242.

²⁷¹ Ibidem.

²⁷² Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України... С. 59–60.

²⁷³ Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. S. 70, 72.

²⁷⁴ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 132–133.

²⁷⁵ Sejm III kadencji. Spr. sten. z 13 pos. 10 lutego 1931 r. Łam. 43–44.

івритської літератури та дидактики²⁷⁶. Натомість від учителів світських предметів вимагали відповідної професійної кваліфікації. Реформовані хедери підлягали державному контролю, у них мали бути створені відповідні для навчання умови (багато з них діяли у непристосованих приміщеннях)²⁷⁷. На навчання приймали юнаків віком від 6 до 12 років. У 1922 р., а згодом у 1925 р. МВіО дало згоду на звільнення учнів реформованих хедерів від виконання шкільного обов'язку в загальноосвітніх школах²⁷⁸. Водночас після шкільної реформи 1932 р., яка торкнулася й приватних навчальних закладів, вимоги до реформованих хедерів дещо підвищилися. У квітневому циркулярі 1935 р. йшлося про те, що МВіО мало право звільняти учнів хедерів від занять у загальноосвітніх школах лише в тому випадку, коли хедери впродовж восьми років забезпечували реалізацію першого та другого програмних рівнів із найважливішими складовими третього рівня реформованої загальноосвітньої школи. При цьому було вказано низку організаційних умов, у разі виконання яких хедери могли отримати дозвіл МВіО. Зокрема, упродовж 8 років кількість годин, відведених на навчання світських предметів, не могла бути меншою ніж 112 год; на одного учня мало припадати: 38 год на вивчення польської мови, 8 – на історію, по 10 – на географію та природу, 22 – на арифметику та геометрію, по 5 – на рисунки та співи, 8 – на практичні заняття, 6 – на фізичні вправи; вивчення цих предметів мало відбуватися в дообідню пору, але не пізніше як по трьох годинах навчання релігійних предметів; загальна кількість годин на світські та релігійні предмети мала бути адаптована відповідно до віку учнів і не мала перевищувати 36 год; у назві школи, яка відповідала цим вимогам, мало бути зазначено, що вона є восьмирічна, шестикласна. Рішенням від листопада 1936 р. МВіО визнало єврейські школи, які були організовані різними товариствами чи приватними особами відповідно до наведених вище вимог, водночас власник школи мусів представити конкретний навчальний і виховний план²⁷⁹.

Реформовані хедери нового типу діяли переважно у великих містах, натомість у містечках функціонували хедери старого типу – талмуд-тори, в яких не навчали світських предметів, тому вони не звільняли учнів від навчання в загальноосвітніх початкових школах. У цих школах юнаки навчалися у вільний від занять у початкових школах час. У джерелах відсутні точні дані щодо кількості реформованих хедерів і талмуд-торів, оскільки більшість із них через невідповідність вимогам встановленим МВіО не реєструвалися, побоюючись закриття, та діяли нелегально²⁸⁰. Підтвердженням цьому зокрема слугують спогади тогочасного візитатора МВіО Л. Ренґоровича (L. Ręgorowicz), який зазначав, що рівень шкільних приміщень та їх оснащення не відповідали жодним вимогам, у хедерах був бруд, відсталість, нехлюйство та панував хаос, а про те, щоб встановити чітку їх

²⁷⁶ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 35–36; Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 55; Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939... S. 215–245.

²⁷⁷ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 163, 204–205.

²⁷⁸ AAN. Zesp. 8. Sygn. 20074. K. 164–165.

²⁷⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 37.

²⁸⁰ Ibidem. K. 34; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 174.

кількість годі було й мріяти²⁸¹. З цього приводу дослідники наводять різні цифри. За підрахунками А. Тартаковера, під керівництвом «Хорев» у 1931/32 н. р. діяло 580 таких навчальних закладів із 2242 учителями та 73311 учнями²⁸². З. Урбанський вважав, що в 1932 р. організація опікувалася 143 реформованими хедерами з 17900 учнями, 256 талмуд-торами з близько 32500 школярами²⁸³. С. Хмелевський стверджував, що в 1934/35 н. р. діяло 557 реформованих хедерів і талмуд-торів із 61300 учнями. Водночас близько 40 тис. учнів навчалися в приватних хедерах. Тобто загалом у хедерах навчалася приблизно 100 тис. юнаків, із них близько 25 тис. були звільнені від шкільного обов'язку²⁸⁴.

У приватних хедерах навчалася в середньому по 17 учнів, а в публічних по 58. Юнаки шкільного віку становили тут приблизно 70 % від загалу учнів, хлопчики до 7 років – 29 %, а понад 14 років – 1 %. Дві третини від загальної кількості хедерів функціонували в приватних помешканнях меламедів. Оплата за навчання в хедерах у 80 % становила від 2 до 4 зл. на місяць, у 6 % від 5 до 10 зл., а в 8 % понад 10 зл. У цих навчальних закладах приділяли увагу передусім релігійному вихованню юнаків, вивченню ідишу, івриту, юдаїзму, єврейської культури, звичаїв і традицій²⁸⁵.

Хедери сприяли збереженню як релігійної та звичаєвої окремішності єврейської спільноти, так і національної ідентичності. Кагали, як і частина єврейського суспільства, обстоювали традиційний спосіб виховання, вбачаючи в ньому гарантію збереження єдності між євреями та важливий чинник проти асиміляції єврейського населення²⁸⁶. Вони критично оцінювали спроби польської влади та частини єврейської спільноти забрати дітей із хедерів і забезпечити їм навчання та виховання в початкових загальноосвітніх школах. Найбільше невдоволення ці дії викликали в єврейського населення провінційних містечок південно-східних і східних воєводств. Цю частину суспільства підтримували представники ортодоксальних кіл у сеймі. Зокрема, посол У. Мендельсон у відповідь на критику хедерів наголошував, що вони були тим вогнищем, яке впродовж тисячоліть посилало промені світла на найвищих ідеалів людськості та донині залишається тією твердиною, яка «вिवохує морально та суспільно здоровий елемент»²⁸⁷. Як зазначав польський дослідник С. Мауерсберг, у міжвоєнні роки освітня політика польської влади в питанні єврейського релігійного шкільництва була непослідовною. З одного боку, урядовці прагнули охопити всіх єврейських дітей шкільним обов'язком у початкових загальноосвітніх школах, з іншого – уряди виділяли концесії єврейським релігійним приватним школам та закривали очі на діяльність хедерів старого

²⁸¹ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 174–175.

²⁸² Tartakower A. Problem szkolnictwa żydowskiego w Polsce. *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce*. Warszawa: «RENESANS», 1937. Zesz. 3. S. 9.

²⁸³ Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 300.

²⁸⁴ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 44; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 175.

²⁸⁵ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 175.

²⁸⁶ Детальніше див.: Lewinowa S. Pierwsze szkoły elementarne dla dzieci wyznania mojżeszowego... S. 157–196.

²⁸⁷ SU. Spr. sten. z 283 pos. 7 lutego 1922 r. Łam. 4.

типу²⁸⁸. Зокрема, на цьому акцентував єврейський посол від сіоністського руху І. Шпіер під час виступу в сеймі 7 лютого 1922 р. Він зазначав, що уряд ставиться до хедерів з певною симпатією, коли світське єврейське шкільництво пригноблюють, хедери користуються протекцією²⁸⁹. Підтвердженням цьому також слугує лист з департаменту МВС Польщі від 25 червня 1929 р. до всіх воєвод щодо надання фінансової допомоги єврейським релігійним школам²⁹⁰. Загалом польська влада всіяко намагалася знизити вимоги до релігійних шкіл партії «Агудат Ізраель». У 1926 р. МВіО видало розпорядження для кураторів, в якому рекомендувало під час заснування та затвердження релігійних курсів, організованих партією «Агудат Ізраель», відходити від чіткого дотримання вимог, які висували до приватних шкіл. Наступне розпорядження МВіО від 1934 р. рекомендувало нагляд над хедерами та іншими єврейськими релігійними школами трактувати доброзичливо, не створювати перепон у заснуванні й утриманні шкіл цього типу. У 1936 р. МВіО дало згоду на скорочення літніх канікул у талмуд-торах і хедерах через єврейські релігійні свята і в цей час навіть дозволяли провадити в цих школах заняття у вигляді молитов. Про політичний підтекст цих дій свідчить низка розпоряджень та інструкцій освітньої влади, яка йшла на поступки виключно релігійному шкільництву, що розвивалося під егідою «Агудат Ізраель» або пов'язаних із нею організацій²⁹¹.

Поряд із релігійними школами для юнаків діяли релігійні школи для дівчат, які утримувала організація «Бейс Яков» («Bejs Jakow»), заснована в 1917 р. у Кракові та тісно пов'язана з партією «Агудат Ізраель». Згодом організація поширила свою діяльність на інші міста держави. Їй підпорядковувалися різні навчальні заклади: початкові школи з програмами державних шкіл із вивченням юдаїстичних предметів та івриту, які мали релігійний характер; професійні школи, зокрема купецькі гімназії, які прирівнювалися в правах до державних шкіл відповідного типу; т. зв. релігійні курси (навчання проводили п'ять разів на тиждень по півтори години на день), які слугували доповненням до державних загальноосвітніх шкіл та давали дівчатам релігійне виховання; вищі учительські курси, які виховували вчительок зі знанням як світських предметів, так і традиційної юдаїстики, формували релігійний світогляд²⁹².

Релігійні школи «Бейс Яков» мали на меті виховувати дівчат у релігійному та національному дусі. Переважно вони слугували доповненням початкових і середніх навчальних закладів, оскільки заняття в них проводили по 5–7 год на тиждень у вільний від уроків у публічних школах час. Водночас діяло декілька десятків шкіл організації, в яких учениці мали змогу вивчати світські предмети, що звільняло їх від шкільного обов'язку в загальноосвітніх школах. У міжвоєнні роки мережа релігійних шкіл для дівчат розвивалася швидкими темпами. Так, у 1929 р. «Бейс Яков» опікувалася 147 школами з близько 16 тис. учениць, у 1934 р. – 206 з приблизно 20 тис. школярок, у 1938 р. – 250 з 30 тис. учениць. Учительок для цих шкіл готували в спеціальній учительській семінарії, заснованій у Кракові в 1927 р.

²⁸⁸ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 176.

²⁸⁹ SU. Spr. sten. z 281 pos. 27 stycznia 1922 r. Łam. 50, 53; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 185–186.

²⁹⁰ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 117.

²⁹¹ Żebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku. S. 98.

²⁹² AAN. Zesp. 9. Sygn. 1062. K. 3; Almanach szkolnictwa Żydowskiego w Polsce. T. 1. S. 319.

Фінансували навчальні заклади «Бейс Яков» переважно на кошти, що надходили з єврейської діаспори в США та Великобританії²⁹³.

Окремим типом навчальних закладів були т. зв. середні релігійні ешиви (Jesziwot Bejs Josef). Ешиви мали двоступеневу організацію: малі ешиви підвищували рівень знань здібних юнаків із Талмуду та Тори; великі ешиви готували рабинів, релігійних суддів, учителів релігії, керівників релігійних шкіл, талмудистів. Навчальний процес у ешивах охоплював вивчення тільки релігійних предметів, фактично був підготовчим до навчання у великих ешивах. Лише в єдиній ешиві у Варшаві юнаків навчали світських предметів. У 1936 р. у Польщі діяло 147 малих ешив з близько 18800 слухачами. Кошти на свою діяльність вони переважно отримували від єврейської діаспори. Ешиви розташовувалися переважно в центральній та східній частині Польщі. Зокрема, Львівській централі підпорядковувалися ешиви з семи місцевостей, де навчалось 1190 учнів²⁹⁴. Завдяки сприятливому ставленню польської влади у 1937 р. під егідою «Хорев» перебувало 208 ешив із 18 тис. учнів та бюджетом у розмірі 111795 зл.²⁹⁵

Ешивами також опікувалося культурно-освітнє товариство «Ябне», метою якого було поширення івриту, культури й освіти серед євреїв у національно-релігійному дусі²⁹⁶. Виховна концепція товариства «Ябне», створеного в 1927 р. за підтримки партійної організації «Мізрахі», базувалася на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури. Товариство заснувало й утримувало дошкільні початкові заклади, початкові школи, вечірні курси, наглядало за викладанням івриту, а також предметів юдаїстики в єврейських школах, створювало читальні та бібліотеки, організовувало літні табори, гуртки фізичного виховання для єврейської учнівської молоді, влаштовувало концерти, вистави та інші благодійні акції з метою збору коштів для потреб єврейського шкільництва²⁹⁷. Мовою викладання в школах «Ябне» була їдиш чи польська, залежно від місця розташування навчальних закладів: у південно-східних воеводствах – їдиш, а в центральних – польська²⁹⁸.

У 1933 р. під керівництвом товариства діяли 134 навчальні заклади (81 початкова школа, 4 середні, 5 семінарій для вихователів дошкільних закладів, 27 релігійних курсів для хлопців і 17 для дівчат) з 14461 учнем і 544 учителями. Серед релігійних навчальних закладів у 1934/35 н. р. «Ябне» опікувалося 3 середніми школами, 3 семінаріями для рабинів та 4 ешивами. У 1938 р. шкільна мережа товариства охоплювала 150 навчальних закладів із 25 тис. учнів²⁹⁹. Створені під егідою товариства релігійно-національні школи вдало поєднували ідеологію шкіл

²⁹³ Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 300; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 44; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 176.

²⁹⁴ Almanach szkolnictwa Żydowskiego w Polsce. T. 1. S. 298–299; Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 45.

²⁹⁵ Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej... S. 132.

²⁹⁶ Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 302; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 176.

²⁹⁷ Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині... С. 133–134.

²⁹⁸ Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. S. 41, 70–71.

²⁹⁹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 65; Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. S. 302–303.

товариства «Тарбут» і релігійних шкіл «Агудат Ізраель». У цих навчальних закладах акцентували на вивченні предметів юдаїстики та івриту, натомість менше годин (24, а не 36 год як у державних навчальних закладах) відводили на вивчення світських предметів³⁰⁰. З метою поширення єврейської культури серед молоді та дорослого населення товариство організувало вечірні курси, народні університети, читальні та бібліотеки.

Навчальні заклади організацій «Хорев», «Бейс Яков» і «Ябне» користувалися значною популярністю серед єврейського населення. Відповідно до статистичних даних за 1937 р., в Польщі організація «Хорев» опікувалася 177 школами з 49123 учнями, «Бейс Яков» – 248 і 35586 відповідно, «Ябне» – 229 і 15923 відповідно. Натомість у цьому ж році ЦЄШО мало 169 шкіл з 16486 учнями, а у 269 школах «Тарбуту» навчалось 44780 школярів³⁰¹. Отже, у процесі вибору навчального закладу для своїх дітей євреї, особливо в маленьких містечках, надавали перевагу традиційним релігійним школам. Також варто нагадати, що приблизно 60 % учнів-євреїв навчалися в державних польських школах, а не в єврейських приватних³⁰².

Під впливом політичної сили «Мізрахі» перебувало також єврейське культурно-освітнє товариство «Мітет» («Місунjon tejsе Tora»). Товариство організувало курси з вивчення івриту, утравістичні релігійно-національні школи (навчали предметів юдаїстики на івриті, загальноосвітніх предметів – польською мовою). Зокрема, під керівництвом «Мітет» з 1920/21 н. р. у Львові почала діяти семирічна загальноосвітня коєдукаційна школа, яка давала світську і релігійну освіту, базовану на вивченні івриту та давньоєврейській культурі. У 1938 р. у школі навчалось 280 учнів і працювало 12 вчителів³⁰³. Загалом товариства «Мітет» і «Ябне» зосередилися на піднесенні рівня освіти та культури населення, поширювали постулати національного відродження євреїв, підносили національну свідомість, пропагували створення єврейської держави в Палестині³⁰⁴.

Між єврейськими приватними навчальними закладами різних типів у міжвоєнні роки простежувалося суперництво. Єврейські угруповання, які опікувалися світським шкільництвом, гостро критикували релігійні навчальні заклади. Так, учасники III З'їзду вчителів єврейських загальноосвітніх шкіл, який відбувся у квітні 1928 р. у Варшаві, вимагали від МВіО закриття хедерів. Однак польська влада не могла піти на цей крок, оскільки це неминуче призвело б до протистояння з ортодоксальною частиною єврейської спільноти. Зі свого боку сіоністська організація в 1929 р. розіслала звернення до всіх сіоністських фракцій у гагалах і міських радах із закликом до боротьби проти світських шкіл ЦЄШО і до голосування проти

³⁰⁰ Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. S. 265.

³⁰¹ Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39... P. 96.

³⁰² Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym. S. 101–102.

³⁰³ Держархів Львівської обл. Ф. 110. Оп. 4. Спр. 124. Арк. 8; Там само. Оп. 5. Спр. 78. Арк. 94; Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce. T. 1. S. 429–430; Wierzbieniec W. Społeczność Żydowska Przemysła w latach 1918–1939. S. 239, 241–242; Żebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku. S. 96–97.

³⁰⁴ Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej... S. 60; Tomaszewski J. Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. S. 97; Wierzbieniec W. Społeczność Żydowska Przemysła... S. 230.

їхнього субсидіювання. Сіоністи були переконані, що світське шкільництво сприяє асиміляції єврейського населення, загрожує втратою національної ідентичності³⁰⁵.

До розвитку релігійного шкільництва доклалися окремі релігійні гміни. Зокрема, львівська громада, яка була найбільшою в Галичині та третьою за чисельністю у Польщі (після Варшави й Лодзі), опікувалася двома школами для юнаків і дівчат із польською мовою викладання та трьома дошкільними закладами. З 1902 р. у Львові діяв інститут для підготовки вчителів релігії Мойсеєвого визнання³⁰⁶. Загальноосвітня школа ім. Абрагама Кона у Львові, заснована ще 1844 р. прогресистами-реформаторами, давала світську й релігійну освіту: учні вивчали іврит, єврейську історію, а також історію Польщі та польську мову, які, як зазначав директор школи, сприяли патріотичному та громадянському вихованню молоді³⁰⁷. Для підготовки вчительських кадрів, зокрема, вчителів релігії для державних і приватних шкіл, у яких згідно з законодавством мали вивчати релігію, був створений Єврейський педагогічний інститут. Програмою цього навчального закладу передбачено вивчення Танаха, Талмуду, коментарів біблійної літератури, івриту, єврейської історії. Рабинат також дбав про вивчення івриту, Танаха в просвітницьких товариствах «Тарбут», «Мітет», професійних школах³⁰⁸.

8.4. Роль німецького духовенства у розвитку освітньої сфери

Релігійність національних меншин Польської держави, міцність їх зв'язку зі «своєю» церквою великою мірою були зумовлені бажанням і потребою зберегти релігійну ідентичність, уникнути асиміляції в оточенні «чужих» конфесій (римо-католицької, греко-католицької, православної, протестантської) та з огляду на колонізаційну політику держави.

Серед релігійних меншин Галичини найбільше загрозу денаціоналізації відчували німці, які проживали у різних воєводствах, на відміну, приміром, від українців, які становили більшість місцевого населення, чи євреїв, які жили окремими общинами. Як зазначав дослідник І. Монолатій, національна свідомість німців Галичини, хоч закорінена в давніх традиціях, сприймалася в першу чергу через релігійні традиції. Німецькі колоністи належали до різних конфесій: римо-католицької, євангельської, кальвіністської, лютеранської³⁰⁹. Польська влада докладала чималих зусиль до денаціоналізації німецької меншини, яку розглядала як деструктивний і вороже налаштований до всього польського елемента. У найскладнішій ситуації опинилися німці-католики, яких 1921 р. у трьох галицьких воєводствах проживало 16910 (з них у Львівському – 12385, Станіславівському – 3390, Тернопільському – 625), натомість у 1939 р. за даними німецького дослідника Й. Білла залишилося 13022 особи. У 1927 р. у Львівському воєводстві було 4 німецько-польські парафії, де богослужіння провадили польською та німецькою мовами, у Станіславівському – 4 німецько-польські та 5 німецьких, Тернопільському – 1 німецько-польська.

³⁰⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 91. K. 46–48; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 186.

³⁰⁶ Gmina Żydowska. *Opinia*. 1937. 13 września.

³⁰⁷ ЦДАЛ України. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 1891. Арк. 2, 4.

³⁰⁸ Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. XX ст.

³⁰⁹ Монолатій І. Німці у Галичині... С. 14.

Саме німці-католики були найбільше піддатливими для асиміляційних впливів³¹⁰. Якщо протестантське визнання, яке було тісно пов'язане з національною культурою, сприяло збереженню етнічної самобутності німецького населення Галичини, то католицьке – асиміляції у формі полонізації, оскільки польська національна та релігійна політика сприймала католицьку віру як польську, а віруючих римо-католиків вважала частиною польського народу³¹¹. З огляду на це німецькі послы в сеймі неодноразово вимагали, щоб душпастирями в німецьких римо-католицьких колоніях призначали священників німецької національності, а не польської³¹². Підтвердженням цьому до певної міри слугує діяльність католицького священника Юзефа Клінке (Józef Klinke), члена «Спілки німців для оборони прав меншин у Польщі», який агітував німецьке населення Галичини до виступів проти польської духовної влади, які, на його переконання, свідомо полонізували німецьких колоністів краю³¹³. На тому, що римо-католицьке віросповідання сприяло зближенню німців-католиків та поляків Галичини, зокрема, наголошувала З. Яворська-Сокольська, описуючи життя німецького поселення Бекерсдорф Підгаєцького повіту Тернопільського воєводства. Вона зазначала, що через активні спроби влади полонізувати німців-католиків, які почастишали у 30-х роках, відбулося дистанціювання німецької меншини від місцевих поляків, натомість намітилося зближення німців з українським населенням краю³¹⁴.

Політику денаціоналізації правлячі кола провадили навіть попри те, що німецьке населення мало цікавилось політикою та всіляко декларувало свою лояльність до Польської держави, що знаходило підтвердження у численних звітах адміністративних органів різних рівнів. Представників органів державної влади часто запрошували на відзначення державних свят у євангельській церкві і на урочистості релігійного характеру³¹⁵. Попри лояльність німецького духовенства до Польщі, влада ставилася до нього з недовірою, критично сприймала його контакти з релігійними організаціями Німеччини та отримання від них фінансової допомоги. Ще більше ситуація загострилася після поширення в Галичині впливу «Молодонімецької партії». Намагаючись заручитися підтримкою місцевого німецького населення, партія відстоювала культурно-освітні інтереси протестантської меншини, зокрема, домагалася надання права публічності євангельській гімназії у Станиславові, а також усіляко підтримувала пасторів³¹⁶.

Представники німецької меншини переважно сповідували євангельське визнання, приналежність до якого також визнавав певний відсоток українців і білорусів. Німецьке населення західних воєводств належало до Євангельсько-унійної церкви (у 1933 р. було 202 представників духовенства, 404 парафії з близько 300 тис.

³¹⁰ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 139; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 265; Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien... 166–167.

³¹¹ Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 181–182.

³¹² SU. Spr. sten. z 303 pos. 5 maja 1922 r. Łam. 92.

³¹³ AAN. Zesp. 474. Sygn. 3870. K. 214; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 181.

³¹⁴ Яворська-Сокольська З. Бекерсдорф. С. 381.

³¹⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 196; Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві... С. 259.

³¹⁶ Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві... С. 259.

вірних³¹⁷); центральних воєводств, Волині, частково Варшавського, Краківського воєводств та Цешинської Сілезії – до Церкви євангельсько-аугсбурзького визнання (у 30-х роках ХХ ст. діяло 128 конгрегацій з близько 400 тис. вірних, з них 40 % польської й 60 % німецької національностей³¹⁸), а південних воєводств – до Союзу церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (СЦЄАГ). Найменшими за чисельністю були релігійні громади євангельсько-лютеранської, баптистської, адвентистської церков, переважно на Помор'ї та в Познанському воєводстві й лише поодинокі громади в Галичині. Чехи, які проживали у Великопольщі, належали здебільшого до Євангельсько-реформованої церкви³¹⁹.

У Польській державі діяльність Церкви євангельсько-аугсбурзького визнання, СЦЄАГ, Євангельсько-реформованої церкви регламентували законодавчі акти, прийняті ще в другій половині ХІХ ст.³²⁰ Щоб позбавити Євангельсько-унійну церкву німецького впливу, на підставі розпорядження від 3 липня 1920 р.³²¹ на теренах, що входили до складу Пруссії, був створений правно-церковний союз Об'єднаної євангельської церкви, а компетенція Головної церковної ради в Берліні, до остаточного врегулювання справи, передана євангельській консисторії в Познані³²². Серед протестантських релігійних громад, які діяли на території Галичини й мали у своєму складі українців, чи не єдиним, повною мірою визнаним державою було згромадження євангельських християн. У затвердженому МВіО 21 лютого 1927 р. статуті Союзу слов'янських громад євангельських християн і баптистів в Польщі були окреслені умови (права та обов'язки), за яких держава готова легалізувати ці релігійні громади. Також за Союзом визнавали право надавати військового пресвітера (капелана) для обслуговування єдиновірців, які перебувають на військовій службі³²³.

Задля об'єднання всіх євангельських церков Польщі діяла Рада євангельських церков, метою якої, відповідно до статуту, ухваленого 11 листопада 1926 р. у Вільно, був захист самостійності, незалежності, традицій, звичаїв, прав та інтересів окремих євангельських церков. До складу Ради увійшли Церква євангельсько-аугсбурзького визнання, СЦЄАГ, Євангельсько-реформована церква та Євангельсько-унійна церква³²⁴. Інтереси СЦЄАГ у краї представляв пастор Т. Цеклер, який провадив не лише активну проповідницьку діяльність, а й долучився до організації приватного німецькомовного шкільництва та добродійних організацій³²⁵.

³¹⁷ Bartel O. *Protestantyzm w Polsce*. Warszawa: Wyd-wo Zwiastun, 1963. S. 28.

³¹⁸ Artowski T. *Kościół ewangelickie w Polsce z uwagi na ich właściwości ustrojowe i narodowościowe. Strażnica Zachodnia*. 1933. T. 16. Nr 1–2. Styczeń–Czerwiec. S. 137–138; Bartel O. *Protestantyzm w Polsce*. S. 27.

³¹⁹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9373. Sygn. 379. K. 128, 141, 143, 218; AAN. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 5–6; Chałupczak H., Browarek T. *Mniejszości narodowe w Polsce...* S. 150; Iwanicki M. *Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim...* S. 51.

³²⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9370. Sygn. 376. K. 113–114; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 9.

³²¹ *Rozporządzenie w sprawie Zjednoczonego Kościoła Ewangelickiego w byłej Dzielnicy Pruskiej. Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*. 1920. R. 1. Nr 35. Poz. 327. S. 721–722.

³²² Kierski K. *Ochrona praw mniejszości w Polsce*. S. 472–476.

³²³ Леда А. Я. *Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини...* С. 14.

³²⁴ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10294. Sygn. 1301. K. 19; Ibidem. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 30.

³²⁵ Lempp W. *Leben und Werk von Theodor Zöckler. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 153–155.

Загалом релігійне життя протестантського населення було досить інтенсивним. Більшість протестантських родин не лише відвідували богослужіння, а й брали активну участь у різноманітних церковних справах³²⁶. Водночас протестантські церкви намагалися провадити активну душпастирську роботу задля поживлення релігійного життя і зміцнення спільноти в парафіях. Таку діяльність провадили, насамперед, Євангельсько-унійна церква у Верхній Сілезії (мала 25 парафій із приблизно 30–40 тис. віруючих та 29 пасторів і вікаріїв, богослужіння та підготовка дітей до конфірмації відбувалися німецькою мовою³²⁷) та Старолютеранська євангельська церква (понад 3500 віруючих і представників духовенства³²⁸). Слабшою душпастирська опіка була в Церкві євангельсько-аугсбурзького визнання, яка за офіційними даними МВіО мала 128 парафій і 23 філіали з 400–500 тис. парафіянами, а духівниками працювали 141 священик, 37 дияконів, 4 ад'юнкти, 13 вікаріїв³²⁹. Зокрема у Варшавській парафії в 1927 р. до конфірмації польською мовою приступило 324 дитини, а німецькою лише 3, а у 1932 р. – 189 і 5 відповідно. Через брак священиків значна частина віруючих була позбавлена регулярної душпастирської опіки. Найгірша ситуація склалася у віддалених від канторатів місцевостях, зокрема на Волині, у яких кантор одночасно був і вчителем, і помічником пастора, та сам виконував душпастирську опіку³³⁰. З огляду на це частка парафіян, які йшли до причастя, тут не перевищувала 20 %, тоді як у Церкві євангельсько-аугсбурзького визнання Цешинської єпархії сягала 95 % усіх віруючих. У Середньому сеньйораті СЦЄАГ у середині 20-х років ХХ ст. цей показник становив 75 % загальної кількості парафіян (усього було понад 31 тис. вірних і 30 душпастирів³³¹). Це призводило до зниження релігійної свідомості євангельського населення, яке виявлялося в занехаянні домашніх релігійних практик (домашніх молитов), недотриманні святкувань тих євангельських свят, які не були визнані Польською державою, зменшенні пожертвувань, зокрема уникання сплати церковного податку тощо³³². Рівень національної та релігійної свідомості віруючих пастори намагалися підняти шляхом організації національного шкільництва, яке польська влада всіляко намагалася ліквідувати. Наприклад, на 1932 р. пасторам вдалося зберегти на Волині 29 шкіл, в яких навчали кантори³³³.

Однією з найбільших своїх проблем євангельські церкви вважали змішані шлюби, найчастіше євангельсько-католицькі, які набули поширення у Великопольщі, на Помор'ї та у Верхній Сілезії. На Волині й в Галичині їх частка була значно меншою

³²⁶ Alabrudzińska E. *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*. S. 174–180.

³²⁷ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 101.

³²⁸ Ibidem. K. 120.

³²⁹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B 10285. Sygn. 1292. K. 54; Ibidem. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 120; Ibidem. Mikrof. B-10297. Sygn. 1304. K. 74–79; Kneifel E. *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen*. S. 192–200; Wantuła A. *Die Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen*. Warszawa: Zwiastun, 1965. S. 13–14.

³³⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B 10285. Sygn. 1292. K. 44; Ibidem. Mikrof. B 10287. Sygn. 1294. K. 89–91; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3871. K. 14; Alabrudzińska E. *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*. S. 184; Bierschenk T. *Die nationalen Zahlenverhältnisse in der evangelisch-augsburgischen Kirche Polens*. S. 4–14; Kneifel E. *Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*. S. 17–19.

³³¹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 120.

³³² AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 118; Alabrudzińska E. *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*. S. 180–184.

³³³ Kneifel E. *Geschichte der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen*. S. 229.

з огляду на ізоляцію, в якій проживала місцева сільська німецька громада. Шлюби дівчат євангельського віросповідання з чоловіками-католиками польської національності переважно спричиняли втрату їх та їхніх дітей для євангельської церкви. З огляду на це, найважливішим своїм завданням Церква вважала запобігання таким шлюбом шляхом посилення душпастирської опіки та активної роботи з молоддю. Наприклад, стрийський староста у донесенні Станиславівському воеводі 1926 р. зазначав, що німці об'єднуються в культурницькі та релігійні організації задля виховання молоді в національному дусі, а також закликають молодь не одружуватися з представниками інших національностей, зокрема, поляками та українцями³³⁴.

Також євангельське духовенство у південно-східних воеводствах, переважно на Волині та Поліссі, зіткнулося з місіонерською діяльністю протестантських релігійних сект (баптистів, адвентистів та ін.), які в міжвоєнні роки значно активізували свою діяльність³³⁵.

Зберігаючи окремішність євангельсько-унійної конфесії, яка мала близько 300 тис. вірян переважно німецької національності, від лютеранської й реформованої, пастори намагалися запобігати зміні визнання віруючими всередині самої євангельської Церкви³³⁶. Інакшою була ситуація в СЦЄАГ. Тут лютерани та реформовані зберігали повну релігійну самостійність, одночасно створюючи функціонуючу як у житті Церкви, так і в окремих парафіях конфесійну федерацію. Так було навіть у тих парафіях, в яких пастор належав до іншого визнання ніж більшість віруючих, наприклад, у Коломиї. Вірні спільно відвідували богослужіння, зберігаючи окремішність конфесій лише символічно³³⁷. Зауважмо, що до СЦЄАГ належали віруючі різних національностей. Так, на 1936 р. було 33220 віруючих (за винятком Краківської гміни), з яких 28887 німців, 2652 українців, 1675 поляків і 6 інших національностей. Питаннями віруючих-українців займалася Українська євангельсько-аугсбурзька місійна рада в Станиславові³³⁸.

Місія протестантських церков полягала не лише у відбутті релігійного культу, вони також провадили добротинну діяльність, гуртували вірян у різноманітні організації, через які намагалися підтримувати національну свідомість місцевої німецької меншини. Серед євангельських організацій варто виокремити релігійно-освітнє «Товариство Густав Адольф Малопольщі» на чолі з пастором німецької колонії Багінсберг (Коломийщина) Максом Вайдауером (Max Weidauer) та «Національну асоціацію для внутрішньої місії» («Landesverband für Innere Mission»)»³³⁹. На 1931 р. у Польщі діяло 500 закладів «Внутрішньої місії», які щоденно обслуговували

³³⁴ Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich... S. 66–67; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 185.

³³⁵ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 9379. Sygn. 385. K. 198–199; Ibidem. Mikrof. B-10439. Sygn. 1446. K. 68–76; Ibidem. Zesp. 1181. Sygn. 107. K. 2–9; Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 182.

³³⁶ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 101.

³³⁷ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10281. Sygn. 1288. K. 3–24; Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 182.

³³⁸ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 275–276.

³³⁹ Баб'юк-Косак Л., Волошинська-Косак М., Волошинський І. Німецькі колонії в Коломиї (Спогади). *Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура. Матеріали, доповіді та повідомлення* / упоряд. та заг. ред. Г. Петришин. Львів: Манускрипт, 1996. С. 154–155; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 140.

близько 30 тис. осіб. З-поміж німецьких католицьких організацій треба згадати «Асоціацію католицьких підмайстрів» («Verband der katholischer Gesellen»), «Молодь і молодіжні клуби в польській Сілезії» («Jungmänner und Jugendvereine in Polnisch Schlesien») тощо. Їхньою метою насамперед було надання допомоги малозабезпеченим співвітчизникам, опіка над дітьми-сиротами та напівсиротами, розвиток національного шкільництва, організація для молоді німецьких літніх таборів, розважальних заходів тощо³⁴⁰.

Найбільше добродійних та освітніх організацій створила СЦЄАГ, яка була оплотом німецької ідентичності в Галичині. У Станиславові діяв найбільший у Європі комплекс добродійних закладів (річний бюджет, що перевищував 1 млн зл., формувався переважно зі закордонної фінансової підтримки), заснований з ініціативи пастора Т. Цеклера 1896 р. Комплекс складався з 21 відділу: дияконського будинку, будівлі догляду за немовлятами, інвалідного дитячого будинку, оселі для перестарілих, закладу для невиліковно хворих, бурси для учнів Станиславівської гімназії та ін. У 1929 р. у комплексі перебувало 411 дорослих та 345 дітей. До 1939 р., коли через початок Другої світової війни заклади було закрито, 2499 дітей знайшли тут притулок та опіку³⁴¹. До складу комплексу входили також сиротинець «Сарепта» і духовна семінарія «Паулінум». У заснованому в 1913 р. сиротинці у міжвоєнні роки працювало 20 сестер, які пройшли підготовче навчання в Познані. Дияконістки, насамперед, виконували обов'язки парафіяльних сестер, учительок³⁴².

У Станиславівському комплексі добродійних закладів були діти не лише з Галичини. У 1925 р. з 354 дітей, які тут перебували, вихідцями з Буковини були 10 осіб, з Данії та Литви – по 1, Німеччини, ЧСР, Югославії – по 2, зі США – 3, з Австрії – 4. У 1929 р. з 406 дітей різних національностей і віросповідань 374 були евангелістами, 30 католиками та 2 юдеями. У 1936 р. тут перебувало вже 413 вихованців³⁴³. Добродійні заклади діяли також у Львові (бурса закритого типу), Солотвині (дім дитини), Долині та Стрию (дошкільні заклади)³⁴⁴.

Релігійне виховання дітей і молоді було одним із найважливіших і найважчих завдань, які ставило перед собою протестантське духовенство. Зокрема, проблема навчання релігії в евангельських школах була в центрі уваги делегатів 16-го щорічного з'їзду СЦЄАГ, який відбувся 29–31 серпня 1936 р. у Дорнфельді коло Львова. У ньому взяли участь понад 1500 німців з Галичини, Волині, інших теренів Польщі, а також з Німеччини. Учасники з'їзду акцентували на тому, що добре налагоджена

³⁴⁰ Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych... S. 152–153; Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. S. 198.

³⁴¹ Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. С. 101; Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. S. 267–269; Lempp W. Die Zöcklerschen Anstalten in Stanislaus. S. 143–147; Kneifel E. Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen 1517–1939. S. 173.

³⁴² Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 271; Які А. Станиславівські німці. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславіщини*: у 3 т. / ред. Ю. Гаєцький. Нью-Йорк; Київ; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. Т. 3. С. 773.

³⁴³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 599; Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. S. 268–269.

³⁴⁴ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 272.

робота з молоддю значною мірою визначала майбутнє релігійних конфесій³⁴⁵. Це питання набуло особливої ваги в поєднанні з проблемами, які постали перед Церквою в міжвоєнній Польщі: зменшення німецького населення, в тому й німецьких учителів у Галичині з огляду на еміграцію, реорганізацію релігійних шкіл на загальноосвітні, зменшення кількості учнів, спрямована на денационалізацію меншин освітня політика Польської держави, збільшення впливу римо-католицького духовенства, загрози змішаних шлюбів та ін. Та чи не найбільшою проблемою цього періоду було зменшення впливу євангельської Церкви в шкільництві. Ще в період поділів Польщі навчання в школах дітей євангельського віросповідання на більшості польських теренів було органічно поєднане з церквами. По завершенні Першої світової війни по всій Польщі простежувався занепад протестантського шкільництва. З погляду загального шкільництва найкращим було становище в СЦЄАГ, яка ще до Першої світової війни мала в Галичині достатньо розгалужену шкільну мережу. Фактично більшість приватних шкіл з німецькою мовою навчання були так чи інакше пов'язані з євангельським віросповіданням і знаходилися в 39 округах, найбільше у Львівському окрузі – 96 шкіл³⁴⁶.

Формальну самостійність від Відня СЦЄАГ отримала 4 вересня 1923 р., тоді остаточно було розірвано її зв'язок із Наглядною церковною радою у Відні, функції якої почали виконувати Галицький суперінтендантський відділ (відповідно до рішення Гогенбахських суперінтендантурних зборів від 23 вересня 1923 р.) і Галицька суперінтендентура як його виконавчий орган³⁴⁷.

З 1924 р. резиденцією Галицької суперінтендентури був Станиславів. До суперінтендантського відділу входили суперінтендент Т. Цеклер, його заступник пастор Рудольф Валлошке (Rudolf Walloschke), куратор суперінтендентури Ян Штроменген (поляк) та шкільний куратор Теодор Бутшек. Організація СЦЄАГ була триступеневою: парафія, сеньйорат, суперінтендентура. Церква складалася з трьох сеньйоратів: Середній (налічував 52 громади), Східний (38), Євангельсько-гельвецький (18), які фактично охоплювали парафії Львівського, Станиславівського та Тернопільського воєводств. Разом з Краківським воєводством вони налічували 24 парафії, 60 представників духовенства, 120 релігійних громад із 32 чи 35 тис. вірних (за різними джерелами)³⁴⁸.

Відповідно до даних, наведених дослідницею В. Любащенко, за національною ознакою членство у громадах СЦЄАГ розподілялось так: у Середньому сеньйораті з 11653 членів у всіх громадах 10362 віруючі були німцями, 1236 – поляками, 23 – українцями, 32 – інших національностей; у Східному сеньйораті з 10914 членів –

³⁴⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 425–426.

³⁴⁶ AAN. Zesp. 503. Sygn. 431. K. 7.

³⁴⁷ APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3561. Sygn. 2. K. 5; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. Cz. 1: 1914–1939. Warszawa: Znaki Czasu, 1978. S. 162–163.

³⁴⁸ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 93–94; APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3574. Sygn. 15. K. 119–120, 123–124; Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Київ: Поліс, 1996. URL: https://risu.org.ua/ua/library/books/autors/liubaschenko/history_of_protestantism_in_UA/vlub_history_13/65791/ (дата звернення: 15.12.2017); Artowski T. Kościoły ewangelickie w Polsce z uwagi na ich właściwości... S. 140–141; Kneifel E. Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen 1517–1939. S. 34; Langer T. Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1967. S. 48.

10188 німцями, 93 поляками, 633 українцями; у Євангельсько-гельвецькому з 4265 членів – 3938 німцями та 246 українцями³⁴⁹.

На території діяльності Суперінтендентури на 1926 р. був 21 пастор, з яких 18 непольської національності та 3 поляків. Віруючі зі східних теренів Галичини становили близько 85 % загальної кількості її парафіян, і саме тут релігійні парафії були найбільшими, зокрема у Львові, Станиславові, Стрию, Коломиї. У СЦЄАГ переважну більшість становили віруючі гельвецької конфесії, прихожан кальвіністської конфесії було значно менше³⁵⁰. При Церкві також залишалися українські лютеранські парафії, населення яких становило близько 3 тис. осіб. Зауважмо, що в 1932 р. реформовані українські парафії з близько 2 тис. українських євангелістів вийшли з СЦЄАГ та приєдналися до Євангельської реформованої церкви у Варшаві³⁵¹. Відповідно до перепису населення 1921 р. серед українців було 2712 представників євангельського віросповідання, а відповідно до перепису 1931 р. – 6700³⁵².

Однак у 30-х роках усередині СЦЄАГ виникли суперечки на національному ґрунті: парафіяни польської національності прагнули отримати половину мандатів у церковному уряді та перебрати на себе більше влади. Проти цього виступили вірні німецької національності, які наголошували на тому, що Церква цього обряду була заснована їхніми предками, і саме на німців покладено весь фінансовий тягар, пов'язаний з її утриманням³⁵³. 2 лютого 1934 р. було скликано у Львові І з'їзд євангелістів польської національності південно-східних воєводств, на якому заснували «Товариство поляків-євангелістів». Вірні польської національності звинуватили німецьких пасторів в обмеженні своїх прав, антипольських виступах, націоналістичній діяльності (пропаганді на користь Німеччини), використанні 25 % церковних внесків, у тому числі польських євангелістів, на розвиток німецькомовного шкільництва, онімечення польських дітей і молоді тощо³⁵⁴. Зокрема, пастора Еміля Ладенберґера (Emil Ladenberger) зі Стрия влада підозрювала в активному пропагуванні виховання молоді в німецькому дусі³⁵⁵. Відкидаючи звинувачення, представники німецької меншини наголошували на тому, що ці школи призначені як для німецьких, так і для польських дітей євангельського віросповідання. Учні цих навчальних закладів мали змогу вивчати польською мовою історію, географію, відомості про Польщу, предмет польська мова, навчання релігії для дітей польської національності викладали польською мовою³⁵⁶. Попри це, у них також плекали німецький патріотизм. Зокрема, візитатор коєдукаційної приватної євангельської

³⁴⁹ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁵⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9371. Sygn. 377. K. 88; Ibidem. Mikrof. B-10297. Sygn. 1304. K. 68–69; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 268.

³⁵¹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 88, 94; Bartel O. Protestantyzm w Polsce. S. 27.

³⁵² Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1927. R. 5. S. 52; Mały Rocznik Statystyczny. 1939. S. 26.

³⁵³ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10281. Sygn. 1288. K. 131; Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві... С. 259; Landenberger E. Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen... S. 126–127.

³⁵⁴ ЦДІАУ України у Львові. Ф. 427. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 58; Praktyki władz ewangelickiej gminy lwowskiej które gwałcą uczucia i prawa Polaków. *Przegląd Ewangelicki*. 1937. Nr 26. 3 października. S. 301; Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві... С. 259.

³⁵⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 416. Арк. 5.

³⁵⁶ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10281. Sygn. 1288. K. 136.

школи з німецькою мовою навчання в Грабовці Стрийського повіту відзначав, що учні слабо володіють польською мовою, виховання відбувається в німецькому дусі при дотриманні формальної лояльності³⁵⁷. Подібні звинувачення від польських парафіян звучали ще в січні 1923 р. на зібранні євангелістів у Львові, які основну провину за погіршення відносин між євангелістами польської національності та німецької покладали на пастора Т. Цеклера, який нібито докладав старань до усунення польського елементу в гміні³⁵⁸. Т. Цеклера також звинувачували в ігноруванні вимог та інтересів польської спільноти³⁵⁹. Голова Німецької національної ради в Галичині Рудольф Болек (Rudolf Volek) натомість звинуватив поляків у прагненні захопити керівництво в євангельських гмінах та намаганні полонізувати Церкву³⁶⁰.

Основним джерелом доходу СЦЄАГ були податки та пожертвування, а також дотації з-за кордону, зокрема, з Німеччини, США, ЧСР. Держава надавала Церкві незначні суми. Усі надходження були поділені на чотири фонди: адміністративний, забезпечення (допомога для найбільш потребуючих), церковного відділу, шкільний. Однак цих фінансів ледь вистачало, аби на належному рівні утримувати церковні інституції, школи та добродійні організації, зокрема сиротинці. Однією з форм самопомогі була діяльність малопольського відділу «Товариства Густав Адольф Малопольщі», який очолював пастор М. Вайдауер. Ця спілка організувала збір грошей у всіх парафіях СЦЄАГ, аби потім витратити їх на найважливіші справи³⁶¹. Провідними діячами були суперінтендант Т. Цеклер, пастори Р. Болек, Й. Плошек, А. Стонавський та ін. Товариство мало чотири відділення: відділення «А» займалося опікунськими закладами (притулками для немовлят, дітей молодшого віку, юнаків та дівчат від 7 до 12 років тощо); відділення «В» орієнтувалося на навчальну і виховну роботу серед молоді (опікувалося приватними школами); «С» і «D» проводили релігійне навчання³⁶². Осередки товариства діяли у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах, зосередившись на утриманні національних шкіл і кірх, бібліотек, проведенні концертів, вистав, виданні книг, брошур, календарів, періодики³⁶³. Видатки на церковні цілі та навчальні заклади частково покривалися з членських внесків. Водночас щорічно «Товариство Густав Адольф Малопольщі» отримувало від своєї матірньої організації в Німеччині близько 4 млн німецьких марок на підтримку німецьких навчальних закладів і культових споруд Галичини. Зокрема, завдяки зусиллям його членів у 1926 р. була відбудована зруйнована під час війни школа в Нових Олексичах Стрийського повіту Станіславського воєводства. Товариство надавало фінансову допомогу не лише німецькій спільноті, а й українським протестантським громадам. Так, у звіті організації за 1927 р. йшлося про те, що фінансову допомогу отримали 53 німецькі школи

³⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 2 а. Спр. 473. Арк. 32.

³⁵⁸ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10292. Sygn. 1299. K. 14–16.

³⁵⁹ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 173.

³⁶⁰ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 44–45.

³⁶¹ ЦДІАЛ України. Ф. 427. Оп. 1. Спр. 823. Арк. 58; APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3591. Sygn. 32. K. 51–53; Kolomea. Jahresrechnung des Gustav Adolf Vereins für 1929. ODV. 1930. J. 9 (23). Fol. 47. 23 November. S. 6; Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Лілі Цеклер... С. 96–98; Чорній П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду... С. 140; Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich... S. 137–138.

³⁶² Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁶³ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10292. Sygn. 1299. K. 38–39.

краю на суму 16500 зл. і 100 зл. витрачено на потреби новоствореної української лютеранської громади в Старих Богородчанах³⁶⁴. У звіті за 1929 р. зазначено, що з фонду у 3381,28 зл. на утримання шести німецькомовних шкіл у Бердікау, Вигоді, Нових Купновичах, Розенбергу, Фалькенштайні витрачено 600 зл., на будівництво школи в Кальтвассері – 100, а на потреби української лютеранської церкви – 232 зл. Близько 500 зл. отримала школа в Дорнфельді. Загалом за 1929–1932 рр. матірня організація «Товариства Густав Адольф Малопольщі» надала фінансову допомогу німецькій меншині Польщі для підтримки національної церкви та шкільництва у розмірі 1162684 німецьких марок. Урочисте відкриття новозбудованих шкіл та освячення їх пасторами відбувалося за широкої участі німецької громадськості з усіх навколишніх населених пунктів і супроводжувалося вічами, на яких оратори наголошували на необхідності підтримки німецького духу та недопущенні денационалізації німців у Польщі, однак у деяких промовах звучали заклики до лояльності та належного виконання громадянських обов'язків щодо Польської держави³⁶⁵.

Основними формами діяльності пасторів, які користувалися високим авторитетом серед вірян за самовіддану працю на ниві національно-культурного розвитку німецької меншини (зокрема, в донесеннях поліції чи місцевих староств до МВС вказано, що євангельські громади Галичини стали німецькими фортецями, а парафіяни безвідмовно слухають наказів своїх пасторів³⁶⁶), були богослужіння, біблійні години, недільні школи, різні місії та євангелізація, покликані підготувати вірян до самостійного життя в середовищі інших християнських конфесій, широке відзначення річниць, добродійних заходів місцевої німецької діаспори (добродійні конгреси, релігійні конференції, засідання тощо) задля поглиблення релігійної національної самосвідомості парафіян, ювілейних дат кірх, які відвідували як представники місцевих колоній Галичини, так і духовенство з Німеччини. Учасники цих святкувань, окрім релігійних заходів, мали змогу відвідати лекції науковців на історичну, філософську та теологічну тематику³⁶⁷. Зауважмо, що поряд з відзначенням національних свят німці-протестанти декларували своєю лояльністю до Польської держави, брали участь у святкуванні польських національних свят, як-от Дня Конституції, Незалежності Польщі 11 листопада; пастори провадили богослужіння двома мовами – німецькою та польською, закликали вірних до пошани та відданості щодо Польщі тощо³⁶⁸. Водночас місцеві старости у своїх звітах неодноразово наголошували, що частина пасторів і канторів, які працювали в

³⁶⁴ APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3584. Sygn. 25. K. 138–139; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 291–292.

³⁶⁵ AAN. Zesp. 1180. Sygn. 29. K. 159; Ibidem. Zesp. 1185. Sygn. 20. K. 193; APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3591. Sygn. 32. K. 44; Kolomea. Jahresrechnung des Gustav Adolf Verein für 1929. ODV. 1930. J. 9 (23). Fol. 47. 23 November. S. 6; 100 Jahre Gustav-Adolf-Vereins. ODV. 1932. J. 11. Fol. 40. 2 Oktober. S. 15; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 292–295.

³⁶⁶ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 30.

³⁶⁷ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 269–270.

³⁶⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 41; Там само. Спр. 610. Арк. 121.

євангельських школах, парафіях та філіях не мали польського громадянства та провадили антидержавну діяльність³⁶⁹.

Упродовж міжвоєнних років СЦЄАГ зберегла міцний релігійний зв'язок зі шкільництвом, яке їй підпорядковувалося, приділяла багато уваги релігійному вихованню дітей і молоді. Ці відносини ще більше зміцніли зі створенням 1923 р. посади шкільного референта, який одночасно був членом суперінтендантського відділу. До його обов'язків належали, зокрема, опіка і нагляд над шкільництвом, візитації навчальних закладів, сприяння відкриттю нових шкіл, стеження за підвищенням кваліфікації вчителів, покращення їхнього становища, організація педагогічних конференцій³⁷⁰. Активна участь духовенства в розвитку шкільництва частково була відповіддю на перешкоди, які чинила польська влада відкриттю німецькомовних навчальних закладів та неодноразові спроби ліквідувати чинні німецькі школи³⁷¹. В урядових інформаційних документах щодо діяльності СЦЄАГ зазначалося, що саме німецьке євангельське шкільництво з німецькою мовою навчання та вихованням у національному дусі, було основним чинником, який оберігав місцеву німецьку меншину від асиміляції³⁷².

Порівнюючи становище протестантських громад Польщі зі становищем протестантів у підрадянській Україні, доходимо висновку, що у Польській державі склалися сприятливіші умови для освітньо-виховної діяльності. Певна демократизація суспільного життя, яка мала місце в УСРР у 20-ті роки ХХ ст., виявилася у прийнятті 1922 р. постанови більшовицького уряду «Про договірні дитячі установи соціального виховання на селі», якою місцевим органам народної освіти дозволяли відкривати школи на кошти кооперації, громад, сільськогосподарських колективів тощо. Це до певної міри дало змогу розширити освітню діяльність протестантів, однак вона звелася лише до організації окремих курсів. Держава зі свого боку з огляду на брак коштів фактично не фінансувала протестантські навчальні заклади, насамперед сільські. У наступні роки через тиск більшовиків освіта та виховання протестантських громад, як і католицьких та греко-католицьких, перейшли в підпілля³⁷³.

У міжвоєнні роки СЦЄАГ вдалося зберегти відкриті ще до Першої світової війни приватні школи, які давали учням не лише початкову релігійну, а й світську освіту. Так, наприкінці 20-х років у чотирьох сеньйоратах діяло 83 приватні євангельські школи з німецькою мовою навчання, працювало 140 вчителів, навчалось 2924 учні, з яких – 187 українці. Навіть запроваджені шкільною реформою 1932 р. зміни щодо функціонування приватних шкіл, не позначилися негативно на їхній діяльності³⁷⁴. У 1936 р. діяла 81 школа з 3429 школярами. Дві семикласні школи функціонували у Львові та Станиславові, чотирикласна в Стрию³⁷⁵. У 1939 р. кількість школярів у 81 приватній школі з 114 учителями становила 3459, а також учні-німці (741 особа) навчалися в польських чи українських школах. Переважна

³⁶⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 1131. Арк. 15.

³⁷⁰ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10281. Sygn. 1288. K. 39–40, 63–70; APP. Zesp. 151. Sygn. 2. K. 5; Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 188.

³⁷¹ Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві... С. 260.

³⁷² AAN. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 181–182.

³⁷³ Вознюк О. Педагогічна діяльність протестантських громад... С. 107–108.

³⁷⁴ APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3587. Sygn. 28. K. 91–92; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁷⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 426; Bierschenk T. Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939.

більшість приватних німецьких навчальних закладів були однокласні, зокрема 72, функціонували також одна двокласна та по дві три-, чотири-, п'яти-, семикласні школи³⁷⁶. У більшості гмін це були єдині школи з німецькою мовою навчання. У Галичині поряд з ними діяло приблизно десяток шкіл, які утримували на кошти німецьких католицьких організацій і декілька німецьких державних шкіл³⁷⁷.

Докладаючи чималих зусиль до розвитку шкільництва, вище духовенство СЦЄАГ усвідомлювало, що навчання учнів у школах є найкращою формою засвоєння релігійних знань і релігійного виховання в чужому для них етнонаціональному та конфесійному середовищі. Священство також закликало молодь розвивати власну культуру та традиції, зберігати мову та національну самобутність³⁷⁸.

У євангельських школах і гімназіях Галичини навчалися також учні інших віросповідань. Це частково було зумовлено тим, що СЦЄАГ провадила місійну діяльність також серед представників інших конфесій і національностей. Зокрема, протестантські пастори провадили місії серед євреїв, однак на цій ниві їм не вдалося досягти значних успіхів, до протестантизму повернулися лише поодинокі євреї. Значно успішнішою була місійна робота серед українців греко-католиків Бойківщини, Гуцульщини, Опілля, Покуття, Поділля тощо. Особливо ця діяльність по-жвавилася з 1925 р., коли з Америки приїхали євангельські пастори-проповідники. Т. Цеклер у «Меморіалі щодо євангельського руху між русинами та ставлення Союзу церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання до цього руху» наголошував на активізації в 1925 р. євангельського руху не лише серед української інтелігенції та селянства, а й писав про випадки переходу на євангельське віросповідання греко-католицьких священників³⁷⁹. У цьому ж році була створена Українська церковна рада, перейменована згодом в Українську євангельсько-аугсбурзьку місійну раду з центром у Станіславові. До початку 30-х років їй вдалося заснувати громади у населених пунктах Галичини та Покуття, а до 1939 р. з'явилося декілька громад і на Волині³⁸⁰. Перші громади українських лютеран і кальвіністів виникли в Молодятині, Коломиї, Воскресінцях, Підгайчиках, Станіславові, Крехівцях. Богослужіння для українських євангелістів та навчання релігії провадили українською мовою, інколи за участі німецьких пасторів, яких заохочували вивчати українську мову задля пропагування протестантизму серед місцевого населення³⁸¹.

³⁷⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 157; Höhn L. Das deutsch-evangelische Privatvolksschulwesen in Galizien (1782–1939). S. 190.

³⁷⁷ Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich... S. 143; Bill J. Die schulischen Verhältnisse in den deutsch-katholischen Siedlungen. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 213–214.

³⁷⁸ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 273.

³⁷⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 45; AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 184–185; Степанович М. Євангелики без маски. (Правдиве обличчя євангелізму ширеного між українським народом в Галичині в рр. 1925–1935). Коломия: Накладом автора, 1936. С. 3–4; Pustelnik. Jeszcze ruch ewangelicki wśród Ukraińców. *Zwiastun Ewangeliczny*. 1926. Nr 15. S. 121; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 273; Які А. Станіславівські німці. С. 775.

³⁸⁰ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁸¹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 61–62; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 273; Wagner O. Die Evangelische

Станиславівська суперінтендантура у 1931 р. мала 1137 членів української лютеранської церкви. Упродовж наступних восьми років кількість членів цієї громади відчутно не збільшилася: після утворення української реформатської церкви частина лютеран перейшла у кальвінізм³⁸². Освітня та виховна діяльність українських протестантських громад поширювалася значною мірою завдяки зусиллям місіонерок М. Бурчак, О. Боровської, Н. Федів, які популяризували українську мову, культуру та національні традиції. Українським духовним провідником був пастор Теодор Ярчук³⁸³. Керівництво громад українських лютеран особливу увагу зосереджувало на формуванні національних рис лютеранського руху, зокрема, внутрішнє життя ґрунтувалося на засадах української обрядовості, народних звичаях, обов'язковості рідної мови³⁸⁴.

З 20-х років на західноукраїнських землях серед українців набув поширення кальвінізм, значною мірою за участі закордонних місіонерів: Василя Кузіва, Павла Чінґерея Крата, Левка Бучака та ін.³⁸⁵ Першу українську реформатську громаду створив 1922 р. у селі Молодятині Роман Кваснюк. У 1925 р. почав виходити українською мовою євангельський релігійно-культурний часопис «Віра та наука», присвячений українському євангельському руху в Польщі. Значну допомогу у створенні української кальвіністської церкви надала Євангельсько-реформована церква у Польщі, зокрема її суперінтендант С. Скерський, в структуру якої на федеративних засадах вона увійшла у 1931 р. Цього ж року було створено Союз українських євангельсько-реформованих громад, який з 1933 р. почав діяти як незалежна церковна організація з центром у Коломиї. На початку 30-х років у Галичині було 1,5 тис. українців-кальвіністів, а в 1936 р. – 2760 віруючих. Союз українських євангельсько-реформованих громад мав суперінтендантуру, очолювану єпископом В. Кузівим. Вона поділялася на три пресвітерії: Галицьку (з центром у Львові), Покутську (в Коломиї), Волинську (у Рівному). Як зазначала дослідниця В. Любашенко, союз у 1936 р. налічував 37 зареєстрованих у місцевих органах влади громад, а також 31 т. зв. місійну станцію. У структурі союзу було створено низку відділів: благодійний (у Коломиї мав «Український євангельський сиротинець», Освітній фонд для бідних вчителів), молодіжний (займався культурно-освітньою діяльністю), місійний, шкільний. У середині 30-х років під опікою шкільного відділу перебувало 20 недільних шкіл (мали початковий рівень), де навчалося 360 учнів. Неповна середня Українська євангельська школа ім. М. Грушевського діяла у Коломиї, а Євангельська гімназія у Львові³⁸⁶. Шкільний відділ Української євангельсько-реформованої церкви також організував підготовчі курси для проповідників, вчителів недільних шкіл. Кальвіністські пастори провадили навчання релігії в школах та намагалися забезпечити вірним необхідні знання для

Kirche A. u. H. B. in Galizien und der ukrainische Protestantismus. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 174–175.

³⁸² Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁸³ Вознюк О. Педагогічна діяльність протестантських громад... С. 108.

³⁸⁴ Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

³⁸⁵ Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху... С. 393.

³⁸⁶ ААН. Zesp. 14. Mikrof. В-10288. Sygn. 1295. К. 72–75; Сташинський Ф. Якої Церкви нам треба? *Наша правда*. 1926. Ч. 1. 5 грудня; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

майбутньої фахової та громадської діяльності³⁸⁷. У питанні реформування освітньої системи вони тісно співпрацювали з товариствами «Просвіта» та «Рідна школа»³⁸⁸.

Німецькі пастори також долучалися до відкриття українських євангельських шкіл. Так в листопаді 1925 р. у селі Горохолино Богородчанського повіту було урочисто відкрито українську школу за участі німецького євангельського пастора та українського єпископа В. Кузіва. Водночас було показано дві німецькомовні вистави, влаштовано танці та забави, а виручені кошти передано на розвиток цієї школи³⁸⁹. Поширенню протестантизму серед українців сприяло навчання проповідників. Зокрема протягом 26 червня – 8 липня 1934 р. у Косові навчали дияконів Союзу українських євангельсько-реформованих громад, який набув популярності серед української молоді з націоналістичними та радикальними (близькими до УРП) поглядами, через що влада обмежувала його діяльність³⁹⁰.

З'їзд СЦЄАГ, що відбувся 27 вересня – 1 жовтня 1935 р. у Коломиї, розпочався офіційним богослужінням, яке почергово відправлялося польською, німецькою та українською мовами. 3 листопада цього ж року в Станиславові відбулися урочистості з нагоди 10-ліття євангельського руху серед українців, під час яких були проведені богослужіння в Євангельському домі, збудованому на потреби українців за кошти німецьких організацій, в українській Євангельській церкві, яку профінансувала шведська протестантська громада, що також виділила кошти на школу в колонії Йозефсберг Дрогобицького повіту³⁹¹. Місію Євангельсько-лютеранської церкви у Швеції, яка підтримувала діяльність Союзу українських євангельсько-реформованих громад, а також сприяла відкриттю навчальних закладів з українською мовою викладання, очолював священник Ларс Воллмер (Lars Wollmer)³⁹². Важливою подією стало посвячення 10 серпня 1936 р. у Коломиї першої приватної євангельської школи з українською мовою навчання. Ця школа була збудована за фінансової підтримки нідерландської організації «Українська шкільна допомога». Директором школи став учитель Кароль Новак (Karol Nowak), колишній керівник приватної української школи в Печеніжині Станиславівського воєводства. На відкритті школи були присутні пастор Дрессельгюїс (Dresselhuis) з Нідерландів, який власне і був ініціатором збору коштів на цю школу, а також суперінтендант євангельсько-реформованих парафій В. Кузів із Коломиї³⁹³.

Варто зауважити, що ще на початку 1923/24 н. р. набуло чинності розпорядження МВіО, яке забороняло навчатися в конфесійних школах, зокрема і тих, які належали СЦЄАГ, учням інших віросповідань. Німцям-католикам також забороняли навчатися в протестантських навчальних закладах, що позбавляло їх змоги

³⁸⁷ Соловій Р. П. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української євангельсько-реформованої церкви... С. 16.

³⁸⁸ Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху... С. 396.

³⁸⁹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 86–87.

³⁹⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1048. Арк. 84; AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 599–600; Ibidem. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 85; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 273.

³⁹¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 128–129.

³⁹² AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10288. Sygn. 1295. K. 290.

³⁹³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 427; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні; Соловій Р. П. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української євангельсько-реформованої церкви. С. 16.

вивчати німецьку мову та призводило до їхньої асиміляції в польськомовних школах. Як наслідок, наприкінці 20-х років із 1425 учнів цих шкіл лише 83 були римокатоликами, 44 – юдеями, 42 – греко-католиками, 4 – інших конфесій. Зауважмо, що до 1923 р. єврейська молодь становила значний відсоток усіх учнів німецьких євангельських шкіл³⁹⁴. Це рішення негативно позначилося також на діяльності німецькомовних гімназій. Наприклад, внаслідок того, що учні неєвангелівського віросповідання змушені були покинути гімназію в Станиславові, кількість гімназистів у 1923 р. зменшилася на 60–70 %, зокрема, у ній залишилося лише 126 учнів, через що вона втратила право публічності³⁹⁵.

Рішення МВіО похитнуло фінансове становище німецькомовних приватних навчальних закладів. Через недофінансування школи почали залишати вчителі-німці, відповідно зменшилася кількість класів, учні німецької національності змушені були відвідувати польські державні школи. Однак завдяки допомозі з-за кордону ситуацію з фінансуванням вдалося залагодити. Наприкінці 30-х років шкільництво СЦЄАГ охоплювало понад 90 % загалу німецьких дітей євангельського визнання в Малопольщі, лише близько 300 учнів-німців відвідували польські державні школи³⁹⁶. Сенатор Р. Візнер неодноразово наголошував, що в Галичині саме завдяки розбудові мережі німецькомовного приватного шкільництва вдалося забезпечити учням-німцям змогу навчатися рідною мовою³⁹⁷. Загалом школи провадили активну культурну діяльність, організовували учительські конференції, педагоги удосконалювали свою професійну кваліфікацію³⁹⁸.

Євангельське духовенство опікувалося також двома гімназіями – у Львові та Станиславові. Приватна гімназія у Львові (з фізико-математичним нахилом) була створена 1918 р. на базі закритої німецької гімназії. У 1919 р. постала гімназія в Станиславові (з гуманітарним нахилом) з власним, затвердженим шкільною владою статутом. Львівською гімназією керували Людвіг Шнайдер (Ludwig Schneider) і Якоб Роллауер (Jakob Rollauer), а Станиславівською – Фердинанд Шмаленберг (Ferdinand Schmalenberg). У Львівській восьмикласній гімназії серед висококваліфікованих учителів були німці, українці, поляки, євреї³⁹⁹. У 1922/23 н. р. тут діяло 5 класів з 311 учнями (199 хлопчиків і 112 дівчаток). У гімназії навчалися 113 учнів-німців, 10 українців і поляків разом, і 188 – євреїв⁴⁰⁰. З 1922/23 н. р. через обов'язкове введення викладання низки дисциплін державною мовою, належну увагу педагоги приділяли вивченню польської мови, історії та науки про сучасну Польщу, на чому неодноразово наголошували у звітах візитатори. Учні вивчали німецьку мову 4 год на тиждень, а польську – 5 год. Так, візитатор Станіслав Шедиви (Stanisław Szewiwy) під час візитації в лютому 1935 р. зазначав, що державні

³⁹⁴ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 904. Арк. 26; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 185–186.

³⁹⁵Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер... С. 91.

³⁹⁶Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 188.

³⁹⁷Senat IV kadencji. Spr. sten. z 26 pos. 10 marca 1937 r. Łam. 20.

³⁹⁸AAN. Zesp. 1186. Sygn. 1. K. 29–30.

³⁹⁹ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 833. Арк. 14; AAN. Zesp. 322. Sygn. 2885. K. 157; APP. Zesp. 151. Sygn. 38. K. 18–19; Любашенко В. Історія протестантизму в Україні.

⁴⁰⁰Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch-Evangelischen Gymnasiums in Lemberg. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg.] von Hilfskomitee der Galizien-Deutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 225.

урочистості відбуваються в гімназії з належною повагою і підкресленою лояльністю до Польщі. Набутий обсяг знань давав змогу випускникам продовжувати навчання у польських, німецьких, австрійських вищих навчальних закладах⁴⁰¹. Хоча в 1923 р. гімназія в Станиславові втратила право публічності, однак продовжувала розвиватися. На 1925/26 н. р. у Львівській гімназії було 8 відділів і навчалося 196 учнів, у Станиславівській – 7 відділів і 141 школяр⁴⁰². З 15 жовтня 1933 р. у гімназії започатковано видавництво газети «Молодіжний голос» («Jugendstimme»), яка знайомила громадськість з важливими гімназійними подіями⁴⁰³.

Молодь німецької національності, здебільшого євангельського віросповідання, мала змогу навчатися також у Німецькому народному університеті (Volks-hochschule), який функціонував протягом 1921–1932 рр. у колонії Дорнфельд поблизу Львова, а його діяльністю керував пастор Ф. Зеєфельдт. Навчальний заклад, хоч і був підпорядкований СЦЄАГ, зберігав автономність. Створений за зразком данських народних університетів, він був єдиним таким навчальним закладом в Польщі. За організаційною структурою це була вільна спільнота молоді, яка мала орган самоуправління на зразок парламенту. Навчальний курс тривав 4 місяці, тематика занять була різноманітною: тут читали лекції на релігійну, національну та суспільну тематику. За весь час діяльності закладу у ньому навчалося близько 2 тис. осіб з усієї Польщі. В університеті готували кадри для громадської роботи, головню в середовищі німецького населення сільської місцевості⁴⁰⁴.

Активно з Німецького народного університету користали вчителі та кантори з Волині, де ситуація з розвитком німецького шкільництва була вкрай складною. Основними ініціаторами заснування тут навчальних закладів були пастори, які в 1927 р. з дозволу кураторії Волинського шкільного округу перебрали на себе концесію на ведення німецького приватного шкільництва. Пастори затверджували учителів, зазвичай канторів, яких обирала колонія, візитували лекції, екзамінували учнів перед конфірмацією. Власне через загрозу закриття шкіл місцевою владою, пов'язану з низьким рівнем викладання, відсутністю спільних навчальних програм, нестачею підручників, пастори сприяли підвищенню кваліфікаційного рівня канторів, направляючи їх на навчання в університет⁴⁰⁵. На щоденних дидактичних заняттях обговорювали такі проблеми, як: «Родина як джерело сили», «Переваги та недоліки німецького народу», «Німець серед представників інших національностей», «Німець як громадянин Польської держави», «Національна спільнота»

⁴⁰¹ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 3. Спр. 833. Арк. 15, 18–19, 120; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. С. 23–24; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 151.

⁴⁰² APP. Zesp. 151. Sygn. 38. K. 18–19; Stoliński Z. Szkolnictwo niemieckie w Polsce. S. 23; Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 187.

⁴⁰³ Lemberg. Jugendstimme. ODV. 1933. J. 12 (26). Fol. 44. 29 Oktober. S. 4.

⁴⁰⁴ APP. Zesp. 151. Mikrof. Nr 56/3587. Sygn. 28. K. 91–92; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. С. 24; Iwanicki M. Legalne i nielegalne szkolnictwo niemieckie w Polsce w okresie międzywojennym. *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945* / pod red. A. Czubińskiego. Poznań: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984. S. 375.

⁴⁰⁵ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B. 9379. Sygn. 385. K. 103–104; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 151.

тощо. У такий спосіб народний університет пробуджував німецьке національне життя, об'єднавши на своїх курсах населення з різних польських теренів, він став тим освітнім центром, який згуртував німецьку спільноту Польщі⁴⁰⁶.

Зауважмо, що українські протестанти також планували з вересня 1939 р. відкрити у Львові Євангельський народний університет. Студенти мали вивчати загальну історію, українознавство (ґрунтувалося на творчості письменників з християнським світоглядом: Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, І. Франка), історію Церкви, географію (як загальну, так і України), переклади Біблії національними мовами тощо⁴⁰⁷.

СЦЕАГ опікувалася й позашкільною молоддю. Для цього в більшості парафій при кірхах діяли молодіжні релігійні товариства – євангельські юнацько-дівочі спілки, євангельські молодіжні спілки, молодіжні харитативні організації, були створені бібліотеки⁴⁰⁸.

Дещо по-іншому склалася ситуація зі шкільництвом у Церкві євангельсько-аугсбурзького визнання. Переважна більшість віруючих цього згромадження проживала на колишніх підросійських теренах. На початку Першої світової війни вона налічувала близько 500 тис. віруючих у 66 парафіях і 38 філіях, а також 64 священники. Церква опікувалася 116 т. зв. канторацькими (при молитовних домах) школами та 168 початковими школами за межами канторатів⁴⁰⁹. Зокрема, на Волині діяло близько 80 канторатських шкіл, що з'явилися ще в XIX ст. Збереглися вони тут головно через відсутність у регіоні німецьких державних початкових і до 1929 р. – приватних шкіл, а також завдяки тій важливій ролі, яку канторати відігравали у житті волинських протестантів. У школах цього типу учні вивчали релігію, вчилися читати та писати німецькою мовою. З огляду на складну освітню ситуацію в регіоні (на 1921 р. 52,5 % з усього місцевого населення євангельського віросповідання були неписьменними, їх випереджало лише православне населення, в яких цей показник становив 77,5 %, натомість серед католиків – 45,5 %, євреїв – 42 %, членів протестантських сект – 41,7 %), польська влада не втручалася в роботу цих шкіл. Таке становище збереглося до шкільної реформи 1932 р., якою було уніфіковано організаційну структуру всієї системи шкільництва⁴¹⁰.

Освітня реформа 1932 р. внесла зміни в розвиток приватного шкільництва. Від того часу Церква євангельсько-аугсбурзького визнання, Євангельсько-унійна церква, Старолютеранська церква активно долучилися до розвитку приватного шкільництва, оскільки школи з польською мовою навчання, де переважно навчались діти католицького визнання, не задовольняли потреб учнів німецького походження євангельського визнання. Вимоги євангельського духовенства відкрити державні школи для учнів-євангелістів не увінчалися успіхом, оскільки в жодному з населених пунктів не було достатньої кількості дітей цього визнання для відкриття окремих навчальних закладів згідно з польським шкільним законодавством⁴¹¹. Ці приватні школи вже не були тісно пов'язані з церквами, які їх фактично створили і

⁴⁰⁶ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 139.

⁴⁰⁷ Вознюк О. Педагогічна діяльність протестантських громад... С 109.

⁴⁰⁸ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 270.

⁴⁰⁹ Gastpary W. Z dziejów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego... S. 175.

⁴¹⁰ Alabrudzińska E. Kościoły ewangeliczne na Kresach Wschodnich... S. 72–73.

⁴¹¹ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 112.

які ними керували. Діяльність пасторів звелася до добору кваліфікованих учителів, забезпечення новоорганізованим школам належного фінансування, переважно з Німеччини. Також пастори частково здійснювали нагляд за навчанням релігії, однак це викликало значний спротив німецького учительства й унеможливило подальший контроль церков за викладанням релігії в школах. Зауважмо, що змоги вивчати євангельську релігію були позбавлені діти, які відвідували школи інших віросповідань, зокрема, польські. Євангельська Церква приділяла увагу навчанню вчителів, які викладали релігію, бо вважала, що педагоги середніх шкіл мають мати університетський диплом. Натомість учителі початкових шкіл переважно були випускниками вчительських семінарій, в тому числі євангельських учительських семінарій, які діяли в Бельську та Лодзі, а також в Остжешові та Дзялдові. Поширення набула підготовка мандрівних учителів, основним завданням яких було навчання релігії дітей німецької національності євангельського визнання. Однак нерідко вони зазнавали переслідувань, а деяких з них звинуватили в шпигунстві⁴¹².

Євангельське духовенство усіяко намагалося поповнити знання з релігії, отримані дітьми в школах, зокрема, організувало лекції на релігійну тематику за межами шкіл, переважно в помешканнях парафіян, недільні школи, подовжило термін навчання напередодні причастя з року до двох, запровадило дворічне навчання релігії після причастя. Також у більшості євангельських парафій діяли молодіжні товариства, завданнями яких були національно-релігійне виховання молоді й організація дозвілля (спільні подорожі та спорт)⁴¹³.

У травні 1935 р. було засновано «Об'єднання праці німецьких пасторів Євангельсько-аугсбурзької церкви» («Zjednoczenie Pracy Niemieckich Pastorów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego»), головною метою якого було зміцнення національної свідомості вірних цієї Церкви. Серед німецьких колоністів саме пастори найактивніше провадили розбудову німецькомовних навчальних закладів, залучаючи фінансову допомогу з-за кордону⁴¹⁴. З липня 1936 р. духовенство розпочало акцію, спрямовану на розвиток німецькомовного шкільництва ще й на Поліссі. Нею керував євангельсько-аугсбурзький пастор Гюго Кригер (Hugo Krygier). Ці школи були тісно пов'язані з Церквою. Церковна рада зі свого середовища обирала шкільний наглядовий орган, до складу якого входив місцевий пастор. Цей наглядовий орган мав право обирати вчителів з осіб євангельського визнання. Найчастіше це були випускники вчительських семінарій, в тому числі приватної вчительської семінарії у Львові⁴¹⁵. Ця акція мала позитивні результати. Так, у звіті про діяльність національних меншин Польщі за грудень 1937 р. наголошувалося, що активна культурна та освітня діяльність пасторів, канторів, членів політичних партій, призвела до зростання національної свідомості місцевого німецького населення⁴¹⁶.

Культурно-освітню діяльність провадили німецькі душпастирі римо-католицького обряду. Вони навчали дітей у школах релігії, готували їх до першого

⁴¹² AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-10287. Sygn. 1294. K. 113; Ibidem. Zesp. 474. Sygn. 3872. K. 295; Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 189.

⁴¹³ Alabrudzińska E. Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939. S. 191–194.

⁴¹⁴ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2349. K. 352.

⁴¹⁵ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 529; Kleindienst A. Die deutsche Schule in Łuck. Ein Ausschnitt aus jahrzehntelangem Ringen des Deutschtums in Wolhynien. Łuck: Atlas, 1939. S. 4–11; Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich... S. 71.

⁴¹⁶ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2351. K. 8.

причастя, конфірмації. Водночас католицькі священики були членами бібліотечних і шкільних рад, економічних і культурно-освітніх товариств, брали участь у відзначенні знаменних дат у німецьких колоніях, польських національних свят, виголошували промови тощо. Попри те, що душпастирі намагалися зберегти національну самобутність німців-католиків краю, за міжвоєнні роки кількість східногалицьких німців католицького віросповідання зменшилася з 16910 до 14026, з них у Львівському воєводстві проживало 13846, у Станіславівському – 3938, у Тернопільському – 500 осіб. Натомість на 1939 р. у Галичині їх залишилося 13022 осіб⁴¹⁷.

Німці-католики не виявляли активних політичних прагнень, не підтримували тісних контактів із Німеччиною, переважно лояльно ставилися до Польської держави, нерідко спілкувалися польською мовою, і, як було зазначено, найбільше піддавалися полонізації. Задля об'єднання представників німецької меншини католицького віросповідання Польщі було створено культурно-освітню організацію «Спілка німців-католиків Польщі» («*Verband-Deutscher Katholiken in Polen*»), яка діяла під керівництвом партії «Німецький народний союз». Заснована 22 липня 1923 р. у Катовіцах, спілка позиціювала себе як позапартійну організацію, а основним своїм завданням проголосила збереження віри та національності. Спілка мала шість округів, західноукраїнські землі входили до двох – малопольського на чолі з Рудольфом Немчиком (*Rudolf Niemczyk*) та львівського, який очолював Я. Райнпольд⁴¹⁸. Загалом спілка на 1927 р. мала 104 місцевих осередки з 24627 членами, з яких на Львівське та Станіславівське воєводства припадало 27 осередків із приблизно 1300 членами⁴¹⁹, а у 1929 р. – 52 місцевих осередки в Сілезькому воєводстві, 24 осередки на Помор'ї та в Познанському воєводстві, 26 у Галичині, які утримували 11 німецькомовних шкіл (після Першої світової війни спілка перебрала на себе опіку над приватними німецькими школами СНХГ у семи німецьких колоніях, де в 1937 р. навчалось 307 учнів)⁴²⁰. По всій Польщі до спілки належало близько 25 тис. осіб. У Галичині в 1932 р. діяли 23 осередки з близько 1350 членами⁴²¹, а також 6 молодіжних відділів⁴²², а у 1934 р. було близько 1,5 тис. членів. Діяльність спілки в краї була спрямована на вирішення національних завдань у масштабах округу. На цьому ж терені жваву діяльність провадили 4 мандрівні вчителі, які мали заповідати навчання дітей у польських школах і доносити їм важливі відомості про історичне минуле німецького народу, ознайомлювати їх з німецькою культурою та традиціями, а також займатися змістовною виховною роботою, спрямованою на згуртування німецької молоді в обороні свого народу. Ці вчителі організували родинні вечори, поєднані зі спільними співами національних пісень чи театральними виставами, розвивали бібліотечну справу⁴²³.

⁴¹⁷ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 266; Bill J. *Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien*. S. 166–167.

⁴¹⁸ *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r.* S. 115; Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1936. R. 10. Nr 6. S. 650.

⁴¹⁹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 7.

⁴²⁰ *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r.* S. 74; Bierschenk T. *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*.

⁴²¹ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 7; Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1932. R. 6. Nr 4–5. S. 479.

⁴²² *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r.* S. 72.

⁴²³ AAN. Zesp. 9. Sygn. 963. K. 79; *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r.* S. 71; Kolmer S. *Aus der Arbeit der Wanderlehrer. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch /*

Основним завданням «Спілки німців-католиків Польщі» була культурно-освітня діяльність серед німецьких католиків з оперттям на католицький світогляд і з тенденцією до збереження їх національної окремішності. Громадські діячі, зокрема вчителі, активно агітували представників німецької меншини католицького віросповідання віддавати дітей у школи з німецькою мовою навчання, оскільки побоювалися, що через ототожнення національності з релігією багато німців-католиків нададуть перевагу польським навчальним закладам⁴²⁴. Члени товариства організували лекції й різноманітні курси, культурно-розважальні заходи, аматорські театральні вистави, скликали збори, розповсюджували німецькомовну друковану продукцію, співпрацювали з католицькою пресою тощо. Належну увагу спілчани відводили організації національних свят і річниць важливих історичних подій, що було одним з основних засобів формування національної свідомості місцевого населення. На загальних зборах «Спілки німців-католиків Польщі», які з 1926 р. скликали щорічно, з-поміж іншого, обговорювали проблеми виховання німецької молоді та благодійності. Також члени спілки намагалися переконати пасивний елемент німецької громади в необхідності долучатися до боротьби за збереження національної ідентичності, критикували їх за надмірну лояльність до влади⁴²⁵. Завдяки зусиллям і підтримці спілки на південно-східних теренах було відкрито 8 приватних німецькомовних шкіл й 1 дошкільний заклад. На відміну від державних шкіл, у яких використовували навчальні програми, які не враховували національних особливостей учнів-німців, приватні навчальні заклади забезпечували виховання національно свідомого німецького населення. Члени товариства долучалися до відкриття бібліотек, які, використовуючи німецькомовну книгу як основний засіб патріотичного виховання, сприяли формуванню національно свідомих громадян. Так, у 1931 р. у бібліотеці в Станіславівському воєводстві кількість книг зростає з 1675 до 2289 томів. Для учнівської та академічної молоді з різних регіонів держави товариство організувало різноманітні наукові та літні табори, святкування тощо, покликані об'єднувати молодь з усіх куточків держави та прививати їм німецький національний дух⁴²⁶. Водночас за ініціативи активних членів спілки, зокрема Р. Немчика, для дітей із німецьких колоній організували екскурсії до Німеччини⁴²⁷. У своєму звіті жидачівський повітовий староста зазначав, що Р. Немчик, обіймаючи посаду вчителя в німецькомовній школі колонії Ізидорівка, виховував дітей в антидержавному дусі, а своєю активною громадською діяльністю серед колоністів, сприяв збільшенню кількості учнів німецької школи з 10–15 у довоєнний час до 51 в 1933 р.⁴²⁸

У Галичині спілка розвинула активну діяльність під назвою «Спілка німців-католиків Малопольщі» («Verband-Deutscher Katholiken in Klempolen»). Її було засновано 1925 р. у передмісті німецької колонії Маріягільф Коломийського повіту Станіславівського воєводства, очолив спілку Я. Райнпольд. До організації

zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galizien-Deutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 220–223.

⁴²⁴ AAN. Zesp. 9. Sygn. 961. K. 54.

⁴²⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 120.

⁴²⁶ Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce... S. 156–157; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. S. 97.

⁴²⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1048. Арк. 39.

⁴²⁸ Там само. Спр. 918. Арк. 72.

належали відомі німецькі громадські діячі, зокрема, Фердинанд Бауманн, Карл Вебер, Фердинанд Блехіндер, Йоганн Штауб, Фердинанд Легнер та ін. Головними завданнями спілки були підвищення культурного та освітнього рівня всіх верств німецького католицького населення краю, співпраця з іншими німецькими католицькими організаціями Польщі⁴²⁹. У статуті спілки зазначалося, що для реалізації цих завдань треба проводити курси для подолання неписьменності й малограмотності, різноманітні лекції, засновувати для юнаків і дівчат розмовні (недільні), а для дітей – національні школи, публічні бібліотеки, народні музеї, організувати туристичні, краєзнавчі мандрівки, хорів та театральні колективи, музично-літературні, тематичні вечори, вечори відпочинку у національному дусі⁴³⁰.

Згідно з повідомленнями слідчого управління державної поліції Станиславівського воєводства від 16 липня 1937 р. у Галичині діяло 34 осередки спілки з 2640 членами. Зокрема, у Станиславівському воєводстві – 22 осередки з 1902 членами, у Львівському – 12 із 738 діячами⁴³¹. Значну роль у заснуванні місцевих осередків організації відіграли мандрівні вчителі, які здобували свою кваліфікацію на спеціальних курсах. Вони мали не лише навчати підростаюче покоління, а й були інструкторами з культурної діяльності. Мандрівні вчителі свій внутрішній національний дух через рідну мову передавали підростаючому поколінню та долучалися до формування у них національної свідомості⁴³².

Розвиток освіти в краї був пріоритетним напрямом діяльності окружному «Спілці німців-католиків Малопольщі». На його зібраннях неодноразово обговорювали питання культурно-освітніх заходів, утвердження німецького національного духу, протистояння асиміляційним процесам, боротьби за школи з німецькою мовою навчання, виховання учнів і молоді в німецьких національних традиціях⁴³³. Чи не найбільше уваги спілчани приділяли створенню приватних національних шкіл і дошкільних закладів, основним завданням яких було виховувати в дітей патріотизм та формувати в них духовну гордість за приналежність до німецької нації. Так, у Станиславівському воєводстві товариство завдяки допомозі «Спілки німців-католиків Польщі» опікувалося одним дитячим садком і вісьмома приватними навчальними закладами німецьких католицьких громад, де станом на 1928 р. навчалось 226 учнів, а в 1930 р. – 360⁴³⁴. У 1935 р. у німецькій колонії села Мервичі Жовківського повіту спілка відкрила початкову німецькомовну школу, яку відвідували 34 учні⁴³⁵. Підтримку німецьких приватних шкіл, кошти на їх будівництво та ремонт надавала також віденська шкільна спілка. За її матеріальної підтримки діяли школи у Маріягільфі

⁴²⁹ Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 182.

⁴³⁰ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 300–301.

⁴³¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 416. Арк. 63–64; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 300–301.

⁴³² Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. S. 7.

⁴³³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 418. Арк. 187; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 182.

⁴³⁴ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 115.

⁴³⁵ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 304.

Коломийського, Пьохерсдорфі, Тересівці і Яммерсталі Долинського та Волі Облазницькій, Корнелівці Жидачівського повітів Станиславівського воєводства⁴³⁶.

На 1936 р. «Спілка німців-католиків Малопольщі» утримувала 7 німецькомовних приватних початкових шкіл і 2 дошкільні заклади⁴³⁷. Основною метою початкових шкіл було патріотичне виховання та підготовка молоді до студій у вищих навчальних закладах, у тому й Німеччини⁴³⁸. Члени спілки агітували місцеве німецьке населення бойкотувати польські державні школи, закликали створювати приватні школи з німецькою мовою навчання, оскільки лише рідна мова могла виховати національний характер та сформувати національну свідомість, заохочували відкривати бібліотеки. Вони провадили роз'яснювальну роботу серед німецької меншини про її права. Аби вберегти місцеве німецьке населення від асиміляції, члени спілки всіляко перешкоджали відвідуванню дітьми німецьких колоністів шкіл із польською мовою навчання. Так, у 1924 р. голова спілки Я. Райнпольд спрямував учнів німецької національності католицького віросповідання в євангельську школу у Станиславові, що діяла під керівництвом пастора Т. Цеклера, щоб не допустити відвідування ними польської школи в Коломиї. Як зазначав коломийський повітовий староста у звіті, завдяки активній діяльності Я. Райнпольда, його дочок Розалії Райнпольд (Rozalja Reinbold) та Марії Коппе (Marja Koppe), 90 % місцевих учнів-німців навчалися в німецькомовній приватній школі, яка вирізнялася антипольськими настроями, натомість лише 10 % відвідували державну польськомовну школу. Під впливом громадських діячів місцеве німецьке населення почало виявляти неприязнь до польської громади, натомість зблизилося з українцями та інколи відсилало своїх дітей в українську гімназію⁴³⁹. Інша дочка Я. Райнпольда Брунхільда Райнпольд (Brunhilda Reinbold) теж всіляко долучалася до агітації серед німецької громади за організацію німецьких приватних навчальних закладів, пропагувала навчання рідної мови удома за відсутності німецькомовних шкіл чи підтримку мандрівних учителів⁴⁴⁰. Поглиблювати знання з німецької мови та рідної історії, які належать до основних засобів формування національної свідомості, молодь мала змогу на курсах із вивчення рідної мови, які організували члени місцевих осередків «Спілки німців-католиків Малопольщі» німецьких колоній Куттенберг Гордоцького повіту Львівського воєводства і Кимир Перемишлянського повіту Тернопільського воєводства. За сприяння членів осередку організації розмовні школи з'явилися у 1933 р. у селі Рахині Долинського повіту і в 1935 р. – у колонії Гофнунґсау поблизу Надієва⁴⁴¹.

Одним із важливих напрямів діяльності спілки була робота з німецькою молоддю католицького віросповідання. Так, у 1931 р. вона провела акцію «Молодь», завдяки якій до лав організації вдалося залучити значну частину юнацтва. Як свідчать поліцейські звіти у першому кварталі 1936 р. у низових молодіжних організаціях спілки перебувало 715 членів. Найактивнішими були молодіжні осередки

⁴³⁶ Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce... S. 23.

⁴³⁷ AAN. Zesp. 14. Mikrof. B-9157. Sygn. 162. K. 67–68.

⁴³⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 918. Арк. 73.

⁴³⁹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 918 Арк. 73; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 183.

⁴⁴⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1514. Арк. 22, 24.

⁴⁴¹ Sprawy z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 115; Сірджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 302.

в Аннабергзі, Маріягільфі, Новому селі, Розенгеці, Феліціенталі, Флебергзі, Яммерсталі – Станиславівського воєводства; Ебенау, Кайзердорфі, Кьонігсау, Львові, Михайлівці, Мюнхенталі – Львівського воєводства. Задля піднесення рівня національної свідомості та освіти німецької католицької меншини у Галичині вони залучали дітей і молодь до вивчення рідної мови, організовували різноманітні вечори, наприклад, вечори німецької пісні, національних танців, вечори читання творів класиків німецької літератури, залучали молодь до сценічного мистецтва. Зокрема, спілчани в Яммерсталі Долинського повіту 26 грудня 1932 р., вважаючи спів ефективним засобом пробудження національної свідомості, організували вечір німецької пісні, на якому виконавці співали релігійних пісень і виконували твори композиторів Л. Бетховена, Р. Крейцера, Ф. Мендельсона. Члени осередку в Оттенгаузені Городоцького повіту Львівського воєводства 20 листопада 1933 р. провели вечір читання творів класиків німецької літератури, а також влаштували інші заходи національного характеру. Спілчани також відкривали бібліотеки. На 1937 р. у краї працювало 33 бібліотеки з книжковим фондом близько 5 тис. томів: у Львівському воєводстві – 14, Станиславівському – 18, Тернопільському – 1. Спілчани надавали допомогу дітям із малозабезпечених багатодітних німецьких родин, організовували туристичні поїздки тощо. За сприяння німецької туристичної агенції «Німецька туристика» у Познані спілка щорічно організовувала поїздки німецької молоді Галичини до Німеччини та на Познаньщину, а для учнів молодших класів – мандрівки туристичними місцями краю. Подібні екскурсії мали пізнавальний та національно-виховний характер, вони розширювали уявлення дітей і молоді про навколишнє середовище, ознайомлювали їх із побутом та звичаями населення краю. На кошти спілки, які здебільшого надходили з Німеччини та Австрії⁴⁴², здібна німецька молодь навчалася в освітніх закладах Німеччини та Чехії⁴⁴². Професори та учні з Німеччини також відвідували колоністів із Галичини, активно цікавлячись їхнім життям та потребами⁴⁴³.

Зауважмо, що у середовищі «Спілки німців-католиків Малополющі» існувало дві окремих групи: одну, що відстоювала збереження німецької національної ідентичності, очолював Я. Райнпольд, другу, яка виявляла лояльність до влади, – священник польської національності Вітковський, який закликав виховувати німецьку молодь в пропольському дусі. Суперечності між обома групами стосувалися не лише шкільництва та виховання молоді, а й мови богослужінь у костелах німецьких колоній, адже, як відомо, саме мова відіграє важливу роль у збереженні національної самобутності. Члени спілки на чолі з Я. Райнпольдом активно протистояли поширенню впливів польського римо-католицького духовенства серед німців-католиків краю, які, на їхню думку, полонізували німецьку молодь, натомість вимагали заміни їх священниками німецької національності. Вони закликали німецьких колоністів католицького віросповідання бойкотувати богослужіння польською мовою, а дітей та молодь не вживати польської мови тощо⁴⁴⁴.

⁴⁴² Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1043. Арк. 26; Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. S. 115; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 302–305.

⁴⁴³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 33.

⁴⁴⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 858 Арк. 2; Там само. Спр. 918. Арк. 73; Там само. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 416 Арк. 11–14; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 182–183.

У звітах щодо діяльності національних меншин у Польщі неодноразово наголошували на активній просвітницькій діяльності товариства, яка була спрямована на підтримку німецького національного духу та розвиток німецькомовного шкільництва з метою запобігання асиміляції німецької меншини краю⁴⁴⁵. Зокрема, представники німецької громади на місці ліквідованих державних шкіл заснували приватні початкові навчальні заклади з німецькою мовою викладання⁴⁴⁶. Так, долиньський повітовий староста наголошував, що кількість приватних німецькомовних шкіл у повіті після війни збільшилася з 6 до 9⁴⁴⁷.

Члени спілки на чолі з Я. Райнпольдом своєю активною просвітницькою діяльністю, спрямованою на розвиток німецькомовного шкільництва (з одночасними закликами бойкотувати польськомовні навчальні заклади), виховання молоді в національному дусі, популяризацією німецької культури та традицій, організацію різноманітних відчитів, лекцій, концертів, заснування бібліотек, протистояли полонізації німецької меншини краю. У 1938/39 н. р. німецькі католицькі громади Галичини опікувалися 42 національними школами та дошкільними закладами⁴⁴⁸.

Зважаючи на активну діяльність, осередки «Спілки німців-католиків Мало-польщі» у Галичині нерідко зазнавали утисків з боку влади аж до їх ліквідації⁴⁴⁹. Місцеві органи влади, виконуючи вказівки «згори», всіляко перешкоджали діяльності спілки, знаходили формальні підстави, щоб не реєструвати чи закривати її осередки на місцях. Утиски з боку влади тривали попри те, що німецька спільнота Галичини, як свідчать поліційні звіти, не виявляла жодних антипольських настроїв і була мало заангажована в політичну діяльність⁴⁵⁰. Діячі спілки, навпаки, постійно демонстрували своє лояльне ставлення до держави та її органів, зокрема, відзначали польські державні свята, як-от День Незалежності 11 листопада, іменини Ю. Пілсудського. Так, німецькі колоністи Тернопільського воєводства у 1928 р. взяли участь у відзначенні 10-річчя незалежності Польщі, у 1935 р. у німецькій колонії Маріївка з ініціативи спілки у «німецькому домі» провели жалобну академію пам'яті маршала Юзефа Пілсудського⁴⁵¹. Загалом у німців не було підстав нехтувати календарем державних свят, оскільки вони не мали територіальних претензій на західноукраїнські землі, оскільки, як зазначає М. Гон, подумки поглядали на Захід до своєї т. зв. «зовнішньої батьківщини»⁴⁵². Попри цю позірну лояльність німецької меншини, влада звинувачувала діячів спілки у спробах відокремити місцеву німецьку меншину від представників інших національностей, зберегти в краї німецькість, у розпалюванні міжнаціональних конфліктів, зокрема між

⁴⁴⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. S. 12.

⁴⁴⁶ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 111.

⁴⁴⁷ Там само. Спр. 918 Арк. 74.

⁴⁴⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 599. Арк. 111; Там само. Спр. 858. Арк. 1.

⁴⁴⁹ AAN. Zesp. 1185. Sygn. 24. K. 148.

⁴⁵⁰ Ibidem. Sygn. 15. K. 251.

⁴⁵¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 610. Арк. 121; Там само. Спр. 1318. Арк. 224; Там само. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 108; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 182–183.

⁴⁵² Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії... С. 74.

поляками та німцями, в антипольській агітації, у протидії польським культурно-освітнім організаціям тощо⁴⁵³.

Щоб послабити вплив німецьких організацій, місцева влада всіляко сприяла розвитку польських товариств, зокрема, організації «Стрілецький союз» (Związek Strzelecki), який провадив освітню діяльність, заснував початкові та інструкторські курси, відчити, бібліотеки та читальні. Однак попри спроби влади залучити німецьку молодь до лав польських організацій, кількість німців серед їх членів поступово меншала. Завдяки активній протидії німецьких громадських та релігійних діячів, їхній агітаційній діяльності значна частина німецьких колоністів припинила членство в «Стрілецькому союзі»⁴⁵⁴. У повідомленні стрийського старости від 5 березня 1935 р. зазначено, що діяльності осередків «Стрілецького союзу» в Карлсдофі та Феліціенталі перешкоджають осередки місцевих німецьких організацій⁴⁵⁵. Як наслідок, органи державної поліції встановили пильний нагляд за діяльністю членів спілки.

За переписом населення 1921 р. у Галичині проживало 415 осіб, які належали до ще однієї конфесії німецької меншини – менонітської. У 1921 р. у Львівському воєводстві проживало 316 осіб, у Станіславівському – 54, у Тернопільському – 45. У 1939 р. їх кількість збільшилася до 560, і мешкали вони у 20 населених пунктах краю⁴⁵⁶. Менонітська община вирізнялася від лютеранської й кальвіністської течій низкою суворих обмежень. Меноніти вважали свою віру єдино вірною, а себе «богом вибраними людьми», водночас вони ревно оберігали свою мову та традиції, чим сприяли збереженню власної національної ідентичності⁴⁵⁷.

Визнаним релігійним центром менонітів була Керниця Львівського воєводства, де менонітську парафію було засновано ще 1870 р.⁴⁵⁸ На початку ХХ ст. культурним і релігійним центром менонітів став Львів, де на 1921 р. проживала 71 особа. Духовні проповідники менонітів значну увагу приділяли освіті та вихованню молоді. Приватні національні школи, засновані наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст., діяли у чотирьох менонітських громадах: в Айнзіделі, Горожанці, Нойгофі та Львові. Навчання у цих початкових школах мало релігійне спрямування. Навчальними програмами було передбачене вивчення засад менонітської віри, біблійної та менонітської церковної історії, читання богословських книг. У школах також вивчали польську та українську мови, каліграфію, арифметику, географію⁴⁵⁹.

⁴⁵³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 415. Арк. 272; Там само. Спр. 858. Арк. 2.

⁴⁵⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1462. Арк. 33; Там само. Спр. 1514. Арк. 24; Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини... С. 183.

⁴⁵⁵ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 305.

⁴⁵⁶ Литвин М., Любащенко В., Пилипів І. Церковно-релігійне життя. *Історія Львова: у 3-х т. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3: Листопад 1918 – початок ХХІ ст. С. 78; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 275.

⁴⁵⁷ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 277–278.

⁴⁵⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 146. Оп. 50. Спр. 1800. Арк. 14; Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 276.

⁴⁵⁹ Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини... С. 277–278; Müller G. Die Mennoniten in Galizien. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch /*

Отже, у міжвоєнній Галичині діяльність греко-католицького, римо-католицького, протестантського духовенства та представників юдейського визнання мала вагоме значення для піднесення освітнього рівня місцевого населення. Вони провадили активну освітньо-виховну діяльність, основним завданням якої було виховання молоді в релігійному та національному дусі. У своїй просвітницькій та добродійній діяльності священство та релігійні організації тісно співпрацювали з культурно-освітніми товариствами, засновували власні або підтримували діючі приватні навчальні заклади, надавали матеріальну допомогу дітям з малозабезпечених сімей тощо, чим долучилися до піднесення освітнього рівня та національної свідомості населення краю. Однак якщо українське та німецьке духовенство дбало не лише про поширення освіти, а й про збереження національної ідентичності своїх вірних, то римо-католицькі священники поряд з цим намагалися також поширити колонізаційні впливи на представників національних меншин. Водночас єврейські релігійні групи й організації, насамперед, намагалися зберегти традиційну релігійну і звичаєву окремішність єврейської громади.

zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 171–172.

ВИСНОВКИ

Шляхом паралельного опрацювання наукових студій вітчизняних та іноземних дослідників і значного комплексу різноманітних джерел доведено, що актуальність дослідження зумовлена потребою заповнити одну з прогалін сучасної української історіографії, що виникла через брак праць, які б узагальнювали національно-освітню політику міжвоєнної Польщі, а також відстоювання політичними силами, культурно-освітніми товариствами та релігійними організаціями народів Галичини національного шкільництва та власної самобутності.

Після здобуття Польською державою незалежності та міжнародного визнання її кордонів у складі Польщі опинилося чимало територій з етнічно неоднорідним населенням. Понад третину її громадян становили представники національних меншин, а в окремих східних воєводствах, зокрема у Галичині, поляки як представники титульної нації перебували у меншості. Протиборство польського й українського населення за чисельного переважання українців, значний відсоток єврейської та німецької громад у краї суттєво ускладнили міжнаціональні відносини на цих теренах, зумовивши протистояння в політичній, культурно-освітній, мовній та релігійній сферах і водночас переважно мирне співіснування на побутовому рівні.

Правове становище національних меншин Польської держави регулювали як міжнародні договори, так і внутрішні нормативно-правові акти. Потреба узгодження внутрішнього законодавства з вимогами міжнародної спільноти щодо захисту меншин стала одним з основних чинників визнання новосформованих кордонів незалежної Польщі. Засади та принципи юридично зобов'язальних міжнародних угод, Конституцій 1921 і 1935 рр., закони та підзаконні нормативні документи захищали будь-які форми дискримінації на підставі приналежності до етнічних чи національних спільнот. Їх положення дали змогу значно розширити механізми реалізації захисту прав меншин, а також забезпечили правові умови для політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку непольського населення. Водночас на практиці норми законодавства на державному і, особливо, на місцевому рівнях, часто не виконувалися, що зумовило чимало суперечностей при реалізації мовної та освітньої політики держави.

Національне питання займало центральне місце серед внутрішніх проблем Польської держави. За міжвоєнні роки так і не вдалося виробити конкретної програми його вирішення. Сприйняття урядовими колами і польською громадськістю поліетнічності як загрози суверенітету держави призвело до послідовної колонізаційної політики щодо тих національних груп (зокрема, українців, білорусів, литовців, частково німців), які, на їхню думку, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності Польщі. На перший план у різні періоди були висунуті політичні концепції національної чи державної асиміляції непольських народів, однак еволюція державного устрою в напрямі тоталітаризму після 1937 р. зумовила

перетворення політики «зміцнення польськості» на східних теренах в офіційну доктрину правлячих кіл. Прагнучи побудувати унітарну та моноетнічну державу, польська влада відмовляла меншинам не лише в праві на самовизначення, а й в територіально-культурній автономії. Як наслідок національні антагонізми стали визначальним чинником внутрішніх конфліктів у державі, причиною її слабкості.

Поряд з проектами, спрямованими на асиміляцію непольського населення, розроблялися програми, реалізація яких дала б змогу зменшити напругу в між-національних відносинах і хоча б частково врегулювати національне питання. Однак їх втілення урядовцями мало половинчастий характер та опиралося на хибну доктрину регіональної політики, що не могло задовольнити основні економічні, культурні й освітні вимоги меншин. Водночас окремі поступки влади, досягнуті у процесі переговорів з представниками непольського населення, згодом зазвичай нівелювалися польською стороною, що гальмувало радикальні зміни в економічній та освітній сферах, ускладнило досягнення формального політичного порозуміння з національними меншинами.

Непослідовна та невважена національна політика, спрямована на полонізацію, асиміляцію та окатоличення непольського населення, призвела до радикалізації політичних сил національних меншин. Поразка цієї політики зумовлена декількома причинами, зокрема, соціальною, економічною та територіальною структурою тогочасної держави, а також недалекоглядністю провладних кіл, які недооцінили важливість національної проблеми. Відсутність комплексної стратегії у вирішенні національного питання, політична нестабільність, спричинена, в тому числі, частою зміною урядів, вагомий вплив міжнародного чинника на розв'язання проблеми меншин призвели до того, що Польщі не вдалося ані збудувати мононаціональну державу, ані налагодити відносини з непольським населенням.

Цілковита підпорядкованість освітньої політики національній призвела до того, що вона змінювалася залежно від регіонів держави, національних меншин, політики правлячої партії, а також її реалізації центральними та місцевими органами влади. Поряд з ліквідацією неписьменності та створенням нової освітньої системи стояло завдання формування патріотичного духу та польської національної свідомості.

На початку 20-х років ХХ ст. політика в освітній сфері не була однозначно спрямована проти шкільництва непольського населення. Вона, радше, була непослідовною та необміркованою, а її основним завданням стало недопущення переважання непольської складової на східних теренах. Однак після прийняття сеймом шкільного закону 31 липня 1924 р. і проведення освітньої реформи 1932 р. активно розпочалася полонізація культурно-освітньої сфери непольського населення східних земель. Попри взяті на себе міжнародні зобов'язання та внутрішньодержавне законодавство, які гарантували вільний розвиток освіти національних меншин, влада зосередилася на розбудові мережі польськомовного та утраквістичного шкільництва за рахунок освітніх закладів непольського населення, обмежуючи навчання дітей рідною мовою. Найбільших утисків зазнали ті меншини, які, на думку польських урядовців, могли зашкодити внутрішній безпеці та державній стабільності, – українці, білоруси, литовці, євреї, частково німці.

Результати такої освітньої політики, зокрема в Галичині, негативно позначилися на загальному стані шкільництва непольського населення (скорочення кількості початкових і середніх шкіл з мовами навчання меншин), ускладнили їм здобуття

освіти у вищих навчальних закладах. Спроби реалізації концепцій національного (пропагованого ендеками) чи державницького виховання (підтримуваного режимом «санації»), які представники національних меншин розглядали як спроби денационалізації, лише посилили їхнє негативне ставлення до Польської держави.

До середини 20-х років ХХ ст. у Галичині зберігало чинність австро-угорське освітнє законодавство, а також продовжували діяльність більшість заснованих у довоєнний час навчальних закладів. Побоюючись загострення міжнаціональних відносин у краї, влада не відразу розпочала наступ на шкільництво національних меншин, натомість зосередилася на реорганізації системи освіти Галичини, зміни в яку почала запроваджувати ще до офіційного приєднання краю до складу Польщі. З 1921 р. політику центральної влади в освітній сфері реалізувала кураторія Львівського шкільного округу, покликана слугувати головній меті – створенню цілісної системи освіти в межах незалежної держави, шляхом подолання відмінностей в освітній сфері, організаційного та програмного злиття галицького шкільництва зі шкільництвом решти польських земель, гармонізації міжнаціональних відносин. Саме на кураторів, візитаторів і шкільних інспекторів була покладена відповідальність за розв'язання національних проблем в освітній сфері у Галичині, однак через націоналістичні переконання більшості з них їх діяльність призвела до загострення міжетнічних взаємин.

Розроблений для унормування відносин в освітній сфері краю шкільний закон 1924 р. послужив підставою для розбудови мережі польськомовного шкільництва, збільшення кількості утравквістичних шкіл внаслідок зменшення освітніх закладів з навчанням мовами національних меншин. Принцип необхідності знання державної мови закон реалізував шляхом запровадження обов'язкового навчання декількох предметів польською мовою в державних і приватних школах непольського населення, зокрема, польської мови, історії та науки про тогочасну Польщу, географії, польської літератури та ін. Як наслідок непольське населення зосередилося на розбудові національного приватного початкового і середнього шкільництва, покликаного зберегти рідну мову, культурні традиції та національну свідомість. Водночас чимало дітей національних меншин також відвідували державні та приватні польськомовні школи, оскільки для деякого з них це була єдина можливість здобути початкову чи середню освіту, а для інших – свідомий вибір, який давав можливість згодом отримати вищу освіту, що відкривала ширші перспективи у майбутньому.

У міжвоєнні роки польська влада добре розуміла, що мова є не лише засобом комунікації, а й важливим чинником консолідації, який сприяє формуванню національної свідомості та збереженню національної ідентичності. Мовна однорідність населення мала стати запорукою збереження миру та внутрішньої безпеки, а також побудови в майбутньому сильної Польської держави. Саме на утвердження польської мови як державної, як мови урядування, закріплення її статусу в освітній сфері на новоприєднаних теренах була спрямована мовна політика міжвоєнної Польщі. Натомість на практиці, польське мовне законодавство характеризувалося певною хаотичністю, приписи щодо вживання мов містилися у різних законах, підзаконних актах і розпорядженнях. Загалом воно декларувало відмінне ставлення до меншин, оскільки їх мови мали різні права в різних регіонах, через що стало джерелом дискримінації. Показовим прикладом були українці, щодо яких влада провадила політику регіоналізації та усіяко заохочувала поширення

місцевих сепаратизмів, як-от лемківського, бойківського, гуцульського. Мовне законодавство не поширювалося на такі терени компактного проживання українців, як Краківське та Люблінське воєводства, Волинь, Холмщину та Лемківщину, де урядовці намагалися сформувавши у місцевого населення відмінну від української національну свідомість.

Влада задовольняла потреби народів у мовному питанні по-різному, реалізуючи через державну систему освіти внутрішню національну політику, спрямовану на колонізацію. Попри те що міжнародні договори та внутрішні закони гарантували меншинам основні права в мовній сфері, вони не мали характеру прямої дії, а їх виконання покладалося на органи місцевої влади та шкільну адміністрацію, які могли інтерпретувати та виконувати ці приписи на власний розсуд. Спроба вирішити мовні проблеми в освітній сфері за допомогою ухвалення утравквістичного шкільного закону 1924 р., покликаноного внормувати правову ситуацію в шкільництві національних меншин та об'єднати для мирного співіснування представників різних національностей, не увінчалася успіхом. Усупереч його положенням, відповідно до яких утравквістичні школи мали засновуватися лише в тих регіонах, де проживало етнічно мішане населення, їх відкривали навіть там, де польських дітей взагалі не було. Ситуацію погіршувало й те, що під час шкільних плебісцитів, передбачених цим законом, органи місцевої та шкільної адміністрацій неодноразово вдавалися до зловживань і фальсифікацій. Замість того, щоб сприяти вихованню молоді непольської національності відданими громадянами та патріотами Польщі, на практиці утравквістичне шкільництво лише загострило міжнаціональні відносини, зокрема українсько-польський конфлікт у краї. Неврахування укладачами шкільного закону німецької мови, їдишу та ївриту у розв'язанні мовного питання на окреслених теренах також збурило німецьку та єврейську громади.

Запровадження утравквізму в освітній сфері національні меншини сприймали по-різному. Найгостріше протистояло цій політиці українське населення. Громадсько-політичні діячі, вчителі, священики розгорнули активну агітаційну діяльність під час шкільних плебісцитів, які послужили для українців значним мобілізаційним чинником. Результатом успішного проведення плебісцитних акцій стало збільшення 1932 р. кількості декларацій, поданих за українську мову навчання, удвічі у порівнянні з 1925 р. Залучення широкого кола громадськості до подання декларацій за україномовне шкільництво свідчило, з одного боку, про зростання серед українців усвідомлення необхідності навчати дітей рідною мовою, з іншого – про піднесення рівня їхньої національної свідомості. Водночас через невелику кількість державних шкіл з українською мовою навчання, серед яких переважали заклади найнижчого ступеня, деякі батьки змушені були віддавати дітей у польськомовні чи утравквістичні школи.

Німецька меншина, як і українська, прагнучи зберегти власну національну ідентичність, надавала перевагу навчальним закладам з рідною мовою викладання та всіяко опиралася утравквізації шкільництва як спробі асиміляції. На це була спрямована вся культурно-освітня діяльність німців Польщі, метою якої вони вважали розвиток власного шкільництва, покликаноного забезпечити виховання в дусі національної окремішності та вберегти меншину від денаціоналізації. Завдяки активній діяльності громадських і релігійних діячів, які закликали німців бойкотувати польські державні та утравквістичні навчальні заклади, організувати приватні школи з німецькою мовою навчання та всіяко заохочувати дітей і

молодь до її вивчення, німецька меншина Галичини була єдиною в краї, близько 60 % дітей якої навчалися в школах з рідною мовою викладання.

Інакше поставилося до запровадження утраквізму в шкільництві єврейське населення Галичини. На відміну від українців і німців, які намагалися забезпечити молоді навчання рідною мовою, значна частина євреїв свідомо обирала для своїх дітей польськомовні чи утраквістичні школи, оскільки прагнула полегшити вступ єврейської молоді у середні та вищі навчальні заклади, розширити перспективи її майбутньої економічної та суспільної адаптації. Саме через відсутність у Польщі державних навчальних закладів з мовами викладання іврит та їдиш та частина єврейства, яка усвідомлювала важливість навчання рідною мовою, надавала перевагу приватним національним школам.

Хоча політика двомовності у шкільництві на південно-східних теренах була офіційною стратегією влади, спрямованою на зміцнення позицій державної мови та врегулювання міжнаціональних відносин у краї, частина місцевої польської громади сприйняла ці нововведення критично. Утраквістичні школи, у які, крім українських чи німецьких, перетворювались також польськомовні заклади, поляки сприймали як загрозу поширенню польськості на окреслених теренах. Шкільні плебісцити вони вважали сприятливим ґрунтом для антидержавної агітації та формування націоналістичних настроїв серед українців. Натомість прихильники запровадження двомовності у школах стверджували, що навчальні заклади з виключно мовою викладання меншин стали основою для поширення сепаратизму, а утраквістичне навчання допомагало вирішити національну проблему і водночас позбутися шкідливого розмежування учнів, змалечку при звичаєних до мирного співіснування, а також полегшити батькам, особливо зі змішаних сімей, вибір школи для дитини.

Інтереси населення Польської держави представляли різні як з ідеологічного, так і з національного поглядів партії, які одним з головних програмних пріоритетів своєї діяльності висували освітні питання. Свої програмні завдання у сфері освіти вони реалізовували завдяки парламентській боротьбі (законодавчим ініціативам, виступам, поданням, інтерпеляціям), активній агітаційно-пропагандистській роботі серед громадськості (організація віч, зібрань, відчитів, культурних заходів тощо) та координації діяльності культурно-освітніх товариств. Ці заходи були покликані забезпечити функціонування національних навчальних закладів і зберегти національну ідентичність населення.

Важливу роль у відстоюванні освітніх та мовних прав українців Галичини відіграли політичні партії, які належали до національно-демократичного табору. Саме культурно-освітня діяльність УНДО й УСРП сприяла захисту національних інтересів українського населення краю. Вони пропагували потребу навчання рідною мовою, усунення утраквізму з навчальних закладів і якнайактивнішого залучення української громадськості до боротьби за національні школи, зокрема під час плебісцитів. Завдяки парламентській діяльності, вічевим і плебісцитним акціям партійцям вдалося залучити до освітніх і політичних заходів не лише інтелігенцію, духовенство, а й простих селян, що стало запорукою піднесення національної свідомості українського населення. З 30-х років до боротьби за національне шкільництво долучилася ОУН, яка дедалі активніше опановувала громадське життя українців, поширюючи свої впливи на просвітницькі та спортивні товариства, залучаючи дітей і молодь до антипольських шкільних акцій, а доросле населення – до

опору колонізаційній політиці влади. Водночас згуртованій боротьбі за українське шкільництво перешкоджало міжпартійне протистояння за впливи на культурно-освітні товариства, зокрема, «Просвіту» і «Рідну школу».

Проблеми освіти та шкільництва перебували в центрі уваги польських політичних партій різного ідеологічного спрямування. Праві сили, зокрема ЗЛН, усіляко сприяли поширенню польськості та заперечували право національних меншин на навчання рідною мовою. Вони наголошували на тому, що школа покликана не лише вчити, а й виховувати у майбутніх громадян почуття відповідальності, гордості та національної гідності, пошану до власної держави. Саме тому пронизані польським національним «духом» польськомовні школи та вчителі-поляки мали стати інструментами культурно-політичного впливу на непольське населення, формувати в дітей та молоді польську національну свідомість, що зміцнило б польськість на новоприєднаних теренах і унеможливило б поширення національних сепаратизмів. Політична платформа санаційного табору виняткову роль у державі відводила польському елементу, натомість представникам національних меншин, хоч і гарантувала рівні права та можливості вільного розвитку, однак лише за умови їх повної лояльності до влади. Водночас ліві політичні сили (ППС, ПСЛ «Визволене») виступали, з-поміж іншого, за надання національним меншинам, які проживали на сході Польщі територіальної автономії, гарантування їм широких громадянських свобод, зрівняння у правах громадян усіх віровизнань і національностей, упровадження у життя статей Конституцій 1921 та 1935 рр. щодо культурних, мовних та освітніх прав національних меншин. Забезпечити рівні можливості в освітній сфері як полякам, так і представникам інших національностей мали безкоштовні початкові, середні та вищі навчальні заклади з рідною мовою викладання, які були покликані спрямувати виховання дітей для суспільного і громадянського служіння Польській державі.

Усі єврейські політичні сили – від ортодоксального крила і до партій з лівими політичними поглядами – у своїй діяльності приділяли належну увагу освітнім питанням. Ортодоксальна партія «Агудат Ісраель» на перший план висувала релігійні та звичаєві вимоги. Для неї не існувало поняття національної мови: євреї, відповідно до потреб, могли використовувати їдиш, іврит чи польську, натомість вона доклала зусиль до збереження «закритості» єврейської громади на підставі релігійної окремішності. Опікуючись найрозвиненішою системою приватного релігійного шкільництва з мовою викладання іврит, партія виступала проти навчання в єврейських школах юдаїзму за державними програмами, які, на її думку, не відповідали основним принципам єврейської релігії. Представники сіоністського руху визнавали існування окремої єврейської національності на польських землях. Вони вважали, що іврит, міцно пов'язаний з історичними традиціями єврейського народу, має стати мовою євреїв усього світу, а також виступити об'єднавчим чинником у процесі формування єврейської незалежної держави в Палестині. Сіоністи докладали зусиль до розвитку івритомовного шкільництва, оскільки були переконані, що освіта, наповнена давніми традиціями та відомостями про культурну спадщину минулого, є важливим елементом формування національної свідомості. Водночас праве крило сіоністського руху, представлене партією «Мізрахі», вважало за можливе розв'язання єврейського політичного питання шляхом здобуття культурно-національної автономії в Польщі. Національний розвиток мав відбуватися на засадах релігії та єврейської традиції мовою іврит. «Мізрахі»

доклалася до розвитку національно-релігійного шкільництва. Ліве крило єврейських політичних сил, представлене «Бундом» і «Поалей Ціон», висловлювалося за надання євреям культурної автономії, зрівняння їх у правах з рештою польського населення. Члени цих партій доклалися до розбудови мережі приватних світських єврейських шкіл з мовою навчання їдиш, у яких єврейські діти виховувалися у душі світської єврейської національної культури. Подібну підтримку школам з мовою навчання їдиш надавали також фолькісти, які виступали з вимогою культурно-національної автономії, оскільки вважали євреїв Польщі автохтонним населенням, що становить окрему національну групу.

Німецькі політичні партії в Польщі провадили культурно-освітню діяльність на теренах компактного проживання німецької меншини, переважно в Верхній Сілезії, на Помор'ї та Великопольщі, меншою мірою – в Галичині. Найбільш політично активними в краї були «Спілка німецьких галичан», «Німецький народний союз», «Молодонімецька партія». Попри ідеологічні розбіжності німецькі діячі, з огляду на національну солідарність і спільність інтересів, головним своїм завданням вважали захист політичних і культурних прав німців Польщі, а також збереження їхньої національної ідентичності. Культурні традиції й освіта рідною мовою мали об'єднувати німецьку меншину та оберігати її від колонізаційних впливів. Члени партій усіляко заохочували німецьку громаду відкривати приватні німецькомовні школи, засновувати культурно-освітні товариства, народні доми, бібліотеки. Належну підтримку партії надавали культурно-освітнім організаціям, основним завданням яких було не лише піднесення освітнього рівня німецького населення, а й формування його національної свідомості. Ставлення політичних партій до Польської держави та її представницьких органів великою мірою залежало від зовнішнього чинника, зокрема німецько-польських відносин. Досягнення порозуміння між двома державами 1934 р., з одного боку, пом'якшило риторичу виступів німецьких партійних діячів щодо освітньої політики влади, а з іншого – дозволило взяти курс на розбудову німецькомовних приватних навчальних закладів, що давало можливість ухилитися від контролю шкільної влади та навчати дітей за державними німецькими програмами. Водночас попри позірну лояльність до держави, серед німецької меншини з середини 30-х років ширилися пронацистські погляди, активізувалася вербувально-пропагандистська кампанія й антипольські виступи.

Українські, німецькі, єврейські, а також польські парламентарі у міжвоєнні роки доклали чималих зусиль до відстоювання освітніх прав своїх народів. Якщо представники більшості польських політичних партій висловлювалися за розширення мережі польськомовного шкільництва та поширення польськості на західні й південно-східні воєводства, то українські, німецькі та єврейські депутати вимагали надання культурної автономії. Серед найважливіших освітніх проблем, які порушувалися в низці подань та інтерпеляцій, були прийняття узгодженого з меншинами освітнього законодавства, розбудова мережі початкового та професійного шкільництва, поліпшення матеріального становища вчителів початкових, середніх і вищих навчальних закладів, діяльність релігійних шкіл, переслідування шкільництва непольського населення. Спільність вимог зумовила спільну діяльність послів від цих меншин, що проявилася як в організації Блоку національних меншин, так і в постійній парламентській співпраці (внесення спільних подань, спільне голосування). Лише після приходу до влади в Німеччині нацистської партії

відносини між єврейськими та німецькими послами суттєво погіршилися. Ситуативним парламентським союзником для представників національних меншин були члени польських лівих сил (ППС, ПСЛ «Визволене»), які частково підтримували освітні вимоги непольського населення.

Українські та німецькі парламентарі гостро реагували на обмеження прав своїх виборців у здобутті освіти рідною мовою, діяльності культурно-освітніх товариств, переслідування учителів, закриття національних шкіл чи будь-які інші прояви дискримінації. Не обмежуючись виступами на засіданнях сейму, вони надсилали численні протести та скарги до Ліги Націй. Цією можливістю вповні не скористалися єврейські законодавці, які надіслали лише одне звернення. Німецькі, українські та єврейські послы порушували освітні питання та критикували освітню політику держави за кожної нагоди: під час виборів прем'єрів, обговорення бюджету МВіО, законодавчих дискусій тощо. Однак поряд зі слухними пропозиціями щодо поліпшення функціонування шкільництва меншин вони іноді ініціювали популістські та нереалістичні проекти, які одразу відкидалися польською владою і лише загострювали міжнаціональні відносини в державі, даючи підставу меншинам говорити про невиконання польським урядом його міжнародних зобов'язань.

Політика німецьких парламентарів у сеймі та сенаті цілковито залежала від міждержавних відносин Польщі та Німеччини. Найгострішою риторика німецьких послів і сенаторів була на початку 20-х років і наприкінці 30-х років ХХ ст., у період загострення відносин між цими державами. Подібним чином на риторичку українських та єврейських послів впливали польсько-українські чи польсько-єврейські відносини. Однак ні в період лібералізації взаємин з польською владою, ні в роки загострення представникам від національних меншин так і не вдалося реалізувати свої найважливіші постулати в освітній сфері чи домогтися надання культурної автономії, а разом з нею – повної гарантії прав меншин на здобуття освіти рідною мовою.

У боротьбі населення Галичини за національні й освітні права вагомою була роль культурно-освітніх товариств і просвітницьких організацій. За відсутності власної держави та наступу польської влади на права українців національні товариства перебрали на себе державницькі функції зі збереження рідної мови, освіти, культури. Проводячи активну діяльність з поширення просвітницьких ідей серед широких мас населення, їх осередки стали ідейними та організаційними центрами розбудови національного життя. Товариствам «Просвіта», «Рідна школа», «Взаємна поміч українського вчителства», «Учительська громада» та ін. вдалося протистояти колонізації й утраквізації українського шкільництва, пробудити в народі інтерес до власної культури та традицій, консолідувати його до боротьби за мовні та освітні права. Основними формами їхньої культурно-освітньої роботи, яка впливала на формування і розвиток національної свідомості українців, стали створення розгалуженої мережі приватних початкових і середніх навчальних закладів, фахових шкіл, курсів українознавства, самоосвітніх гуртків, бібліотек і читалень, видання української друкованої продукції, проведення національних свят, літературно-музичних вечорів, театральних заходів тощо. Загальноосвітне і фахове приватне українське шкільництво виявилось дієвим засобом боротьби з колонізацією, посприяло піднесенню добробуту населення та підвищенню його культурного рівня. Подвижницька праця на благо українського суспільства культурно-освітніх товариств навіть там, де українці активно не виявляли

громадянської позиції, сприяла вихованню патріотично налаштованих та освічених громадян з розвинутою національною свідомістю.

Більшість польських культурно-освітніх товариств, які поширили свій вплив на Галичину, зокрема «Товариство школи людової», «Християнсько-національний союз учителів загальноосвітніх шкіл», «Товариство вчителів середніх і вищих шкіл», активно підтримували пропаговану націонал-демократами концепцію національного виховання. Основним своїм завданням вони вважали збереження польськості на південно-східних теренах і піднесення рівня національної свідомості місцевих поляків, запобігання денационалізації польського населення та протидію поширенню на них впливів культурно-освітніх товариств національних меншин, особливо українських. Водночас за сприяння місцевої влади товариства намагалися залучити до своїх лав якомога більше представників інших національностей, а також поширити свій вплив на дітей з мішаних родин. З метою виховання молоді та дорослого населення як відданих громадян Польської держави товариства засновували бібліотеки, читальні, народні доми, провадили освітню позашкільну діяльність. Ці організації за активної підтримки польської інтелігенції й костелу доклали чималих зусиль до створення розгалуженої мережі польськомовного шкільництва навіть у тих місцевостях, де поляки перебували в абсолютній меншості. І хоча такі школи були нерентабельними, вони відіграли важливу роль у патріотичному вихованні польської молоді та формуванні в неї національної свідомості. У меншості залишалися ті організації, зокрема «Союз польських учителів загальноосвітніх шкіл», які на перший план висували не поширення польськості на південно-східні терени, а діяльність, спрямовану на боротьбу з неписьменністю поляків, підвищення кваліфікаційного рівня педагогів, поліпшення їхнього матеріального становища. Переважна більшість їх членів перебували під впливом польських лівих політичних партій і нерідко співпрацювали з культурно-освітніми товариствами національних меншин, зокрема з українськими та єврейськими.

Зберегти свою етнічну та культурну самобутність євреям вдалося значною мірою завдяки діяльності культурно-освітніх товариств, громадських організацій і політичних партій. Попри асиміляцію, відсутність державних навчальних закладів для єврейської молоді з мовами навчання їдиш та іврит і численні перешкоди, які зводила польська влада на шляху євреїв до здобуття середньої та вищої освіти, їм вдалося організувати розгалужену систему приватного шкільництва, для якої були характерні значні відмінності в підходах до виховання, що віддзеркалювали релігійні та політичні уподобання різних верств населення. Єврейські просвітницькі організації, перебуваючи під впливом тієї чи іншої політичної партії, залежно від її ідеології, засновували світські або релігійні навчальні заклади з мовами викладання їдиш, іврит чи утравістичні. Значних зусиль до формування національної свідомості єврейської молоді доклали товариства, якими опікувався сіоністський рух, зокрема «Тарбут», «Союз громадських організацій, які утримують єврейські школи», «Єврейське товариство народної та середньої школи» тощо. Товариство «Тарбут» виховання молоді в національному дусі провадило через івритські дошкільні заклади, початкові та середні школи, учительські семінарії, різноманітні курси, популяризацію читалень і бібліотек, періодичних видань і художньої літератури мовами іврит та їдиш. Школи товариства, які мали національно-світський характер, робили акцент на вивченні івриту, пізнанні світської єврейської культури, історії та традицій, що вважалося неодмінною умовою формування в молоді

національної свідомості та виховання патріотичних громадян майбутньої єврейської держави в Палестині. З асиміляційними впливами в єврейському середовищі боролися також представники «Центральної єврейської шкільної організації», під патронатом якої розвивалося все світське єврейське шкільництво з мовою навчання їдиш. Перебуваючи під впливом опозиційних лівих єврейських партій, товариство та засновані ним навчальні заклади зазнали тиску та переслідувань з боку влади через поширення в них соціалістичних ідей. Світські утраквістичні навчальні заклади з мовами викладання їдиш та іврит товариства «Шуль-Культ» були зорієнтовані на надання доступу широким масам євреїв до вивчення івриту та староеврейської літератури за одночасного вивчення їдиш та юдаїстичних предметів. Приділяючи належну увагу вивченню історичного минулого власного народу, запізнанню з культурою та національними традиціями, воно сприяло формуванню в учнів почуття патріотизму та національної свідомості.

У міжвоєнній Галичині діяла значна кількість німецьких культурно-освітніх товариств, які, на відміну від єврейських, що суперничали між собою, були об'єднані спільною просвітницькою ідеєю підтримки німецького національного духу і запобігання асиміляції меншини краю. Свою діяльність товариства зосередили на заснуванні приватних німецькомовних навчальних закладів різних типів, «німецьких домів», розширенні мережі бібліотек і читалень, популяризації німецькомовної літератури, відзначенні релігійних і національних свят, організації науково-популярних лекцій, концертів, вистав, вечорів тощо. «Спілка німців-християн Малопольщі», «Спілка німців-католиків Польщі», «Спілка німців-католиків Малопольщі», «Спілка німецьких учителів і вчительок Малопольщі» та ін. намагалися охопити своїм впливом якнайбільше німецьких колоністів, ознайомити їх з німецькою культурою та національними традиціями, прищепити їм любов до рідної мови та зберегти їхню національну ідентичність. Активна діяльність товариств зумовила залучення дедалі більшої кількості представників німецької громади до культурно-освітніх акцій, обрання ними для своїх дітей приватних навчальних закладів з рідною мовою викладання, що стало свідченням піднесення рівня національної свідомості німецької меншини Галичини.

У міжвоєнні роки діяльність церков та духовенства залишалися одними з визначальних чинників суспільно-політичного та культурного життя народів, які населяли Галичину. Важливу роль у формуванні національної ідентичності українців краю продовжувала відігравати ГКЦ, яка посідала одне з провідних місць у культурно-національному розвитку українців і залишалася важливим чинником консолідації й духовною опорою у змаганнях за українську державність. Її духовенство й надалі було тією рушійною силою, яка формувала світогляд і спрямовувала національне життя українців. Священики, вище духовництво боролися за навчання українських дітей рідною мовою та виховання національно свідомого покоління, добре розуміючи, що зберегти себе як націю українці зможуть лише через сповнену національного духу школу. З огляду на це вони зосередили зусилля на організації та підтримці україномовних навчальних закладів, добродійних товариств та інтернатів для учнівської молоді, фінансово підтримували громадські організації й культурно-освітні товариства, а також провадили власну активну просвітницьку, виховну і наукову діяльність, основними завданнями якої було виховання українців у релігійному та національному дусі. Важливого значення у діяльності греко-католицького духовенства набуло протистояння спробам влади

фальсифікувати результати шкільних плебісцитів задля обмеження українського шкільництва в Галичині, що полягало у проведенні роз'яснювальної роботи, апелюванні до національної свідомості українців та боротьбі з протиправними діями місцевої влади. За проукраїнську патріотичну діяльність, спрямовану на піднесення національної свідомості населення, священики часто зазнавали переслідувань з боку влади, їх звинувачували в антидержавних та антицерковних діях.

РКЦ, яка у Польській державі завжди відстоювала державницькі інтереси, активно стала на захист польськості в Галичині та долучилася до піднесення у місцевого населення польської національної свідомості. Виходячи з тези, що виховання доброго католика рівнозначне вихованню відповідального громадянина та патріота, римо-католицьке духовенство відводило освіті визначальну роль у формуванні індивіда, сповненого релігійного і національного духу. У розвитку римо-католицького шкільництва в Галичині значну роль відіграли жіночі та чоловічі релігійні згуродження, які опікувалися дошкільними закладами, початковими, середніми та професійними школами, учительськими та духовними семінаріями, а також організували доповнювальні курси для молоді. Ці освітні заклади зробили вагомий внесок у розвиток польської мови, національної культури, традицій, освіти, а також долучилися до поширення польськості в Галичині, а отже, сприяли формуванню польської національної свідомості серед місцевого населення. Подібну роль виконували релігійні, культурно-освітні товариства, які стали на заваді денационалізації польської спільноти Галичини. Вони спрямовували свою діяльність на впровадження релігійних принципів і патріотичних засад у життя молоді. Товариства спільно з римо-католицьким духовенством докладали зусиль до поширення колонізаційних впливів, залучення до католицизму нових вірних, насамперед зі змішаних польсько-українських чи польсько-німецьких сімей, або реполонізації родин римо-католицького віросповідання української національності, що мало сприяти асиміляції непольського населення.

Розвиваючи релігійне шкільництво, ортодоксальні єврейські групи намагалися зберегти релігійну і звичаєву окремішність єврейської громади, водночас залишаючись повністю лояльними до влади. Віддаючи своїх дітей у традиційні релігійні школи, євреї прагнули, щоб, з одного боку, молодь здобула освіту, а з іншого, – зберегла тісний зв'язок зі староеврейською культурою, мовою та традиціями. Натомість застаріла методика навчання учнів у хедерах відштовхувала батьків від консервативної релігійної традиції, особливо у тих місцевостях, де була можливість вибору, спонукаючи їх надавати перевагу приватним єврейським світським чи державним польськомовним навчальним закладам. Водночас для консервативних кіл єврейські приватні світські школи становили більшу загрозу, ніж школи з польською мовою навчання, оскільки ті підважували роль релігії як основи єврейського життя. Поряд з традиційними релігійними школами функціонували національно-релігійні приватні єврейські навчальні заклади, якими опікувалися товариства «Ябне» і «Мітет». Їх виховна концепція базувалася на поєднанні сіоністських ідей з цінностями юдаїзму та традиціями єврейської культури, що сприяло формуванню в учнів національної свідомості.

Німецькі громади Галичини сповідували різні релігійні течії, основними з яких були протестантизм і римо-католицизм. Якщо протестантське визнання, що було тісно пов'язане з національною культурою і звичаями, сприяло збереженню етнічної самобутності німецького населення Галичини, то католицьке – колонізації,

оскільки влада сприймала католицьку віру як польську, а віруючих римо-католиків вважала поляками. Урядовці та вище керівництво РКЦ реалізовували етноконфесійну політику шляхом призначення парохами німецьких католицьких поселень священиків польської національності, які проводили богослужіння польською мовою. Через це німці-католики розділилися на дві групи, одна з яких виступала за виховання німецької молоді в пропольському дусі, а інша закликала німецьких колоністів католицького віросповідання бойкотувати польськомовні школи і богослужіння. Протестантське духовенство відіграло поважну роль не лише в духовному житті німців, а й у збереженні їхньої національної ідентичності. Виконувати це завдання їм вдавалося завдяки активній релігійній, культурно-освітній та виховній діяльності. Підтримка ними німецькомовних шкіл і культурно-освітніх товариств, запобігання мішаним шлюбам і посилення душпастирської опіки допомагали вберегти німецьку молодь від колонізаційних впливів. Докладаючи значних зусиль до розвитку німецькомовного приватного шкільництва, духовенство розуміло, що навчання учнів у школах є найкращою формою виховання в чужому для них етнонаціональному та конфесійному середовищі. Відкриття кожної нової школи було значною подією для усієї німецької громади, яке супроводжувалося урочистостями та масовими вічами, на яких пастори, поряд з громадсько-політичними діячами, проголошували необхідність збереження німецького духу та недопущення денационалізації німців у Польщі, у такий спосіб формуючи національну свідомість місцевої німецької меншини.

Намагаючись заохотити українців до переходу на євангельське визнання, німецькі пастори також долучалися до відкриття українських євангельських шкіл, в яких навчання релігії велося українською мовою, у тому числі за участі німецьких пасторів, які вивчали українську мову задля пропагування протестантизму серед місцевого населення

Отже, національно-освітня політика міжвоєнної Польщі, що мала слугувати побудові сильної, унітарної та моноетнічної держави, вирішенню складних міжнаціональних проблем, на ділі через непослідовні й необдумані урядові рішення лише загострила міжетнічні протистояння, зокрема в Галичині, а також призвела до погіршення становища національного шкільництва непольського населення. Відповіддю на ці дії влади була активна діяльність українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій та громадсько-політичних діячів, культурно-освітніх товариств і духовенства, спрямована на розвиток національного шкільництва та поширення освіти, залучення широкого кола громадськості до боротьби за свої політичні, мовні та культурно-освітні права, що зумовило піднесення рівня національної свідомості населення Галичини, недопущення його денационалізації та асиміляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 2. Станіславське воєводське управління, м. Станіслав, 1921–1939 рр. Оп. 1.

1. Спр. 31. Донесення воєводського управління Міністерству внутрішніх справ про бойкот перепису населення українцями Станіславщини. 12 арк.
2. Спр. 63. Місячні звіти воєводського управління про діяльність політичних партій, профспілок і страйковий рух на території воєводства, 23 червня 1922 – 3 червня 1923 р. 59 арк.
3. Спр. 76. Донесення повітових староств про ставлення деяких буржуазних українських партій до виборів в Сейм і Сенат. 25 арк.
4. Спр. 148. Місячні звіти Станіславського воєводського управління державної поліції про діяльність політичних партій, професійних спілок і страйковий рух на території воєводства, 1 березня 1923 – 1 січня 1924 р. 28 арк.
5. Спр. 163. Донесення повітових староств про перебіг мітингів і зборів, проведених різноманітними партіями та організаціями, 17 січня – 12 грудня 1923 р. 139 арк.
6. Спр. 267. Місячні звіти Львівського воєводського управління про політичну ситуацію в воєводстві за вересень-листопад 1925 р. 121 арк.
7. Спр. 343. Листування з Міністерством внутрішніх справ і інтерпеляції депутатів сейму про запровадження української мови викладання в українських школах, 24 липня 1924 – 27 жовтня 1926 р. 289 арк.
8. Спр. 358. Свідчення повітових староств про діяльність Української народно-демократичної організації (УНДО) в Станіславському воєводстві, 23 жовтня 1925 – 23 грудня 1927 р. 332 арк.
9. Спр. 369. Листування з повітовими староствами про проведену роботу греко-католицьким духовенством і Українським педагогічним товариством з метою запровадження української мови викладання в початкових школах. 119 арк.
10. Спр. 415. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в Станіславському воєводстві за січень-березень 1926 р., 28 січня – 9 квітня 1926 р. 396 арк.
11. Спр. 417. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в Станіславському воєводстві за серпень-вересень 1926 р. 264 арк.
12. Спр. 418. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах Станіславського воєводства за жовтень-грудень 1926 р. 249 арк.
13. Спр. 425. Дані повітових староств та воєводського управління державної поліції про діяльність української соціалістичної партії та інших організацій і товариств на території воєводства, 24 квітня – 13 грудня 1926 р. 325 арк.
14. Спр. 480. Детальні записки повітових староств про перебіг мітингів, організованих Українською націонал-демократичною організацією (УНДО) з питання позиції українського населення до майбутніх муніципальних виборів, 27 травня – 14 грудня 1927 р. 374 арк.
15. Спр. 598. Щоденні звіти Львівського воєводського управління про політичну ситуацію у Львівському воєводстві за лютий-вересень 1928 р., 3 березня – 8 вересня 1928 р. 150 арк.
16. Спр. 599. Щотижневі звіти Львівського воєводського управління про політичну ситуацію у Львівському воєводстві за вересень-грудень 1928 р., 14 вересня – 29 грудня 1928 р. 31 арк.

17. Спр. 610. Щоденні звіти Тернопільського воєводського управління про політичну ситуацію в Тернопільському воєводстві за вересень-грудень 1928 р. 215 арк.
 18. Спр. 725. Листування з повітовими старостами про запровадження викладання в українських школах польською мовою на території Станіславського воєводства, 30 липня 1928 – 16 грудня 1930 р. 72 арк.
 19. Спр. 763. Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими старостами про протест українських депутатів проти звільнення з роботи й виселення українських вчителів на західну територію Польщі. 22 арк.
 20. Спр. 839. Місячний звіт Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію в воєводстві за листопад 1932 р. 36 арк.
 21. Спр. 844. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах за квітень 1932 р., 4–13 травня 1932 р. 194 арк.
 22. Спр. 845. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах за травень 1932 р., 3–14 червня 1932 р. 219 арк.
 23. Спр. 858. Інформація Львівського воєводського управління і листування з повітовими старостами про німецько-націоналістичну діяльність «Союзу німецьких католиків», 22 червня – 1 вересня 1932 р. 4 арк.
 24. Спр. 918. Листування з повітовими старостами про діяльність німецьких політичних партій і статистичні дані про кількість німців, що проживають на території воєводства, 21 жовтня 1932 – 14 грудня 1933 р. 118 арк.
 25. Спр. 1043. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах Станіславського воєводства за лютий 1934 р., 3–5 березня 1934 р. 160 арк.
 26. Спр. 1048. Щомісячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах Станіславського воєводства за липень 1934 р., 3–9 липня 1934 р. 164 арк.
 27. Спр. 1315. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах Станіславського воєводства за лютий 1935 р., 4–11 березня 1935 р. 235 арк.
 28. Спр. 1318. Місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в повітах Станіславського воєводства за квітень 1935 р., 9–28 травня 1935 р. 430 арк.
 29. Спр. 1392. Інформація повітових староств про діяльність осіб німецької національності, які проживають на території воєводства, 31 березня – 2 грудня 1936 р. 102 арк.
 30. Спр. 1462. Місячні звіти Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію у воєводстві за січень-травень 1937 р., 10 лютого – 9 червня 1937 р. 221 арк.
 31. Спр. 1514. Листування Міністерства внутрішніх справ з повітовими старостами про діяльність німецьких товариств у повітах Станіславського воєводства, 15 січня – 22 грудня 1937 р. 140 арк.
 32. Спр. 1564. Листування з Міністерством внутрішніх справ і з повітовими старостами про діяльність на території воєводства німецько-фашистських організацій. 187 арк.
- Ф. 6. Станіславське повітове староство, м. Станіслав. Оп. 1.**
33. Спр. 249. Донесення Станіславського повітового управління державної поліції про мітинги та зібрання, проведені українськими й єврейськими націоналістичними партіями й організаціями в Станіславському повіті. 54 арк.

Ф. 68. Станіславське воєводське управління державної поліції, м. Станіслав. Оп. 2.

34. Спр. 35. Інформації агента польської розвідки, що перебуває в Австрії, про діяльність угруповання Петрушевича за кордоном, 19 вересня 1922 – 24 листопада 1922 р. 87 арк.
35. Спр. 70. Інформації повітових управлінь державної поліції про результати шкільного плебісциту, проведеного в повітах Станіславського воєводства, 24 серпня 1925 – 28 травня 1926 р. 171 арк.
36. Спр. 376. Листування з повітовими управліннями державної поліції про діяльність українських буржуазно-націоналістичних організацій «Просвіта», «Сокіл», «Рідна школа» в повітах Станіславського воєводства, 28 вересня 1936 – 4 січня 1937 р. 214 арк.
37. Спр. 387. Історія виникнення і програми українських буржуазно-націоналістичних партій «УНДО», «ФНЄ» і «УНО». 5 арк.
38. Спр. 416. Донесення й інформації повітових управлінь державної поліції про діяльність німецьких партій і організацій в повітах Станіславського воєводства. 130 арк.
39. Спр. 728. Інформації відділків державної поліції про діяльність українського націоналістичного товариства «Рідна школа» в Станіславському повіті, 26 лютого 1937 – 21 січня 1938 р. 116 арк.

Ф. 226. Прокуратура Станіславського окружного суду, м. Станіслав. Оп. 1.

40. Спр. 15. Щоденні звіти Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію у воєводстві, 3 жовтня – 30 грудня 1927 р. 163 арк.
41. Спр. 417. Щомісячні звіти Станіславського воєводського управління про діяльність політичних партій, організацій і союзів у Станіславському воєводстві за 1935 р., 22 січня – 14 листопада 1935 р. 196 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 1. Львівське Воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 14. Т. 1.

42. Спр. 294. Листування з Міністерством громадської освіти та віросповідань про надання духовенству Львівської римо-католицької архидієцезії грошової допомоги у зв'язку з дорожнечею, 1921–1922 рр. 4 арк.
43. Спр. 711. Справа про розробку бюджету відділу віросповідань воєводського управління з порядком виплати дотацій духовенству та додатком попереднього бюджетного підрахунку римо-католицької духовної семінарії у Львові на 1923 р. 63 арк.

Ф. 1. Львівське Воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 34.

44. Спр. 3293. Справа про діяльність товариств польських емігрантів. 67 арк.

Ф. 1. Львівське Воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 51.

45. Спр. 721. Копії циркуляра та розпоряджень коменданта воєводської поліції про діяльність поліцейських органів в період виступів у Львові, у зв'язку з десятиліттям оборони Львова. Лист невідомого українця Президентові Республіки з цього ж питання, 12 листопада 1928 – 16 жовтня 1932 р. 21 арк.
46. Спр. 1131. Інформаційні донесення повітових старост про діяльність Греко-католицького ординаріату митрополита Шептицького, 1 лютого – 7 березня 1939 р. 27 арк.

Ф. 1. Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 52.

47. Спр. 70. Донесення вїтїв гмін повітовим старостам у Городку Ягеллонському, Сяноці та Мостиськах про оголошення населенню рішення польського буржуазно-фашистського уряду про запровадження надзвичайних судів для осіб, запідозрених у революційній діяльності. 102 арк.
48. Спр. 297. Донесення президії дирекції поліції у Львові Міністерству внутрішніх справ про діяльність Української трудової партії, 1 травня 1924 – 22 серпня 1925 р. 89 арк.
49. Спр. 367. Таблиці політичних партій в Польщі непольських національностей, 15 червня 1925 – 12 серпня 1927 р. 29 арк.
50. Спр. 368. Інформаційний бюлетень Міністерства внутрішніх справ про діяльність і керівний склад українських націоналістичних партій в Польщі, 1925 р. 1 арк.
51. Спр. 455. Матеріали про історію українського руху за період від початку війни 1914 р. до розв'язання польсько-української війни 1918 р., 30 березня 1925 – 8 травня 1926 р. 168 арк.
52. Спр. 1641. Статистичні звіти повітових староств про діяльність товариств, 10 травня – 5 жовтня 1932 р. 94 арк.
53. Спр. 2835 а. Список українсько-націоналістичних партій, просвітницьких і господарських товариств і керівних членів цих партій і товариств, 1939 р. 78 арк.

Ф. 1. Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 54.

54. Спр. 1119. Академічне коло польського Товариства народної школи у Львові. 30 арк.
55. Спр. 3022. Справа про реєстрацію товариства «Українська бесіда» в Перемишлі, 1903, 1935–1938 рр. 64 арк.
56. Спр. 3057. Справа про реєстрацію філії українського товариства «Учительська громада» в Перемишлі, 1931–1935 рр. 58 арк.

Ф. 1. Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 55.

57. Спр. 1595. Справа про реєстрацію українського товариства Взаємної допомоги учителів, відділ в Перемишлі. 2 арк.

Ф. 1. Львівське воєводське управління, 1921–1939 рр. Оп. 58.

58. Спр. 92. Справа про ліквідацію діяльності єврейського товариства «Chewra Malamdim». 50 арк.
59. Спр. 93. Towarzystwo Szkoły Ludowej. 27 арк.
60. Спр. 364. Справа про ліквідацію єврейського товариства «Mikwa Israel». 3 арк.
61. Спр. 372. Справа про ліквідацію єврейського культурно-просвітницького товариства «Hatchijah». 11 арк.
62. Спр. 856. Справа про реєстрацію діяльності Львівського відділу Союзу єврейських шкіл у Польщі, 13 січня 1928 – 2 березня 1938 р. 26 арк.
63. Спр. 1438. Справа про реєстрацію діяльності єврейського молодіжного товариства у Львові, 14 лютого 1938 р. 87 арк.

Ф. 7. Львівське повітове староство, 1919–1939 рр. Оп. 2.

64. Спр. 37. Списки товариств і кіл і їхніх керівників по повітах, 27 січня – 29 травня 1931 р. 130 арк.

- Ф. 110. Львівське міське староство, 1919–1939 рр. Оп. 1.**
65. Спр. 303. Справа про реєстрацію німецького товариства зі зміцнення культури та просвітництва населення німецької колонії «Дросинн» у Львові, 27 травня 1929 – 3 січня 1939 р. 50 арк.
- Ф. 110. Львівське міське староство, 1919–1939 рр. Оп. 4.**
66. Спр. 54. Справа про діяльність польського Товариства взаємодопомоги вчителів міських народних шкіл у Львові. 23 арк.
67. Спр. 67. Справа про діяльність читальні українського товариства «Просвіта» на окраїні Львова «Левандівці», 24 вересня 1924 – 8 січня 1939 р. 41 арк.
68. Спр. 124. Донесення воєводському управлінню у Львові про наявність і кількість у Львові єврейських громадсько-політичних організацій, 14 грудня 1929 – 4 лютого 1930 р. 47 арк.
69. Спр. 157. Справи про діяльність польського культурно-просвітницького товариства «Університет народний ім. Адама Міцкевича». 24 арк.
70. Спр. 240. Справа про діяльність єврейського культурно-просвітницького товариства «Єврейський народний університет імені Альберта Ейнштейна», 7 лютого 1930 – 15 січня 1938 р. 36 арк.
71. Спр. 473. Інформація про діяльність польських товариств і організацій у місті Львові, 1 серпня – 19 листопада 1934 р. 32 арк.
72. Спр. 555. Справа про діяльність польського педагогічного товариства «Товариства школи людової» у Львові, 26 січня 1893 р., 16 травня 1923 – 19 листопада 1938 р. 109 арк.
73. Спр. 558. Справа про діяльність Товариства єврейських жінок у Львові, 20 лютого 1907 р., 1 лютого 1929 – 20 січня 1939 р. 71 арк.
- Ф. 110. Львівське міське староство, 1919–1939 рр. Оп. 5.**
74. Спр. 78. Списки товариств і гуртків з датою відкриття. 237 арк.
- Ф. 121. Львівське воєводське управління державної поліції. Оп. 2.**
75. Спр. 195. Повідомлення та інформації Станіславського воєводського управління державної поліції та повітових управлінь державної поліції про селянський конгрес в Станіславі, організований Українською народною партією і діяльність Українського союзу, створеного на конгресі, статут додається, 14 грудня 1925 – 11 лютого 1926 р. 102 арк.
- Ф. 243. Львівське міське управління державної поліції. Оп. 1.**
76. Спр. 70. Характеристика діяльності КПЗУ, КПП та інших партій, 9 червня 1922 – 4 квітня 1928 р. 34 арк.
- Ф. 271. Дирекція поліції у Львові, 1918–1928 рр. Оп. 1.**
77. Спр. 296. Донесення державних установ про звільнення з роботи українців, які відмовилися присягнути на вірність Польській державі (список працівників тюрми). 9 арк.
78. Спр. 1597. Справа про конфіскацію брошури «За землю і волю», брошура додається, 1–10 лютого 1928 р. 23 арк.
- Ф. 271. Дирекція поліції у Львові, 1918–1928 рр. Оп. 2.**
79. Спр. 456. Донесення Міністерству внутрішніх справ про вияв антиєврейських настроїв у Львові, у зв'язку з інцидентом, що відбувся під час постановки

антирадянської п'єси Жеромського «Над снігом», 27 травня – 1 червня 1920 р. 12 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. 3. Тернопільське повітове староство. Оп. 1.

80. Спр. 304. Статут і реєстраційна картка польської спілки «Польського учительства шкіл повшехних», в м. Тернополі і відомості про членів цієї спілки, 15 лютого 1932 – 1 серпня 1935 р. 17 арк.
81. Спр. 313. Статут і реєстраційні картки польського товариства «Школи людової» в с. Смиківці і відомості про членів цього товариства, 3 серпня 1933 – 28 листопада 1935 р. 12 арк.

Ф. 3. Тернопільське повітове староство. Оп. 2.

82. Спр. 211. Дозволи повітового староства про організацію читалень українського товариства «Просвіта» і донесення органів поліції у повітове староство про їх діяльність. Т. 1, 14–16 січня 1933 р. 105 арк.
83. Спр. 1110. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Великий Глибочок Тернопільського повіту, 31 грудня 1933 – 2 вересня 1936 р. 25 арк.
84. Спр. 1112. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Загребелля Тернопільського повіту, 4 січня 1934 – 25 серпня 1938 р. 43 арк.
85. Спр. 1124. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Лозова Тернопільського повіту, 31 грудня 1933 – 2 березня 1936 р. 25 арк.
86. Спр. 1126. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Мар'янівка Тернопільського повіту, 31 грудня 1933 – 16 вересня 1938 р. 34 арк.
87. Спр. 1141. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Шляхтинці Тернопільського повіту, 13 березня 1934 – 8 березня 1937 р. 37 арк.
88. Спр. 1148. Статут і періодичні відомості повітового староства і польського товариства «Товариство школи людової» в с. Стегниківці Тернопільського повіту, 27 листопада 1935 – 3 березня 1936 р. 27 арк.
89. Спр. 1318. Статут і періодичні відомості повітового староства та читальні українського товариства «Просвіта» про зміни складу керівників у с. Шляхтинці Тернопільського повіту, 2 серпня 1933 – 31 липня 1939 р. 83 арк.

Ф. 194. Тернопільська повітова шкільна рада. Оп. 1.

90. Спр. 136. Статистичні дані про кількість шкіл, учнів та учителів, 15 травня 1922 – 16 червня 1925 р. 74 арк.

Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 1.

91. Спр. 621. Донесення повітових староств і органів поліції про національний контингент учнів у школах, вимоги українського населення про запровадження навчання українською мовою та листування з окружною кураторією з цього питання, 27 січня – 3 грудня 1925 р. 134 арк.

92. Спр. 1964. Щомісячні звіти воєводського управління про суспільно-політичну ситуацію, стан безпеки, революційні та націоналістичні рухи у воєводстві. Т. 7, 11 жовтня – грудень 1932 р. 92 арк.
93. Спр. 1953. Періодичні звіти повітових староств про суспільно-політичну ситуацію в повітах, про націоналістичні партії ОУН, УНДО та сіоністські, що діяли на території воєводства у 1932 р. Т. 1. 82 арк.
94. Спр. 2063. Програма та організаційний статут націоналістичної Української радикальної партії (УСРП) прийнятий на 32 конгресі УСРП, 12 січня – 16 травня 1933 р. 46 арк.
95. Спр. 2340. Інформація Станіславського воєводського управління і донесення повітових староств про проведення німецькою організацією «Дойчер Фольксбунд» в Польщі фашистської агітації, 6 квітня – 12 вересня 1935 р. 5 арк.

Ф. 231. Тернопільське воєводське управління. Оп. 3.

96. Спр. 282. Статут і періодичні відомості повітового староства про зміни у складі керівників товариства «Рідна школа» в с. Ридодуби Чортківського повіту, 7 грудня 1932 – 14 січня 1938 р. 59 арк.

Ф. 287. Прокуратура Тернопільського окружного суду, м. Тернопіль, 1918–1939 рр. Оп. 1.

97. Спр. 86. Тижневі звіти тернопільського воєводського управління про політичне становище, стан безпеки й громадського порядку у воєводстві, 1930 р. 71 арк.

Ф. 294. Філія українського товариства «Просвіта» в м. Тернополі, 1901–1939 рр. Оп. 1.

98. Спр. 71. План Львівського товариства «Просвіта» по проведенню занять у читальнях «Просвіти» на зимовий сезон, 20 липня 1925 р. 34 арк.
99. Спр. 76 а. Реферати Галущинського на суспільно-просвітницькі теми, 1925–1926 рр. 13 арк.

Ф. 317. Філіал українського товариства «Просвіта» в Тереховлі, 1903–1939 рр. Оп. 1.

100. Спр. 34 Бюлетень загальних зборів філії товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка у Львові, 1931 р. 32 арк.

Центральний державний історичний архів України у Львові

Ф. 146. Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921 рр. Оп. 25.

101. Спр. 18259. Книга реєстрації товариств на території Галичини. 828 арк.

Ф. 146. Галицьке намісництво, м. Львів, 1772–1921 рр. Оп. 50.

102. Спр. 1800. Листування з Міністерством внутрішніх справ, Міністерством віросповідання та освіти та ін. про затвердження статуту віросповідної общини релігійної секти Менонітів у с. Керниця, 1893–1898 рр. 51 арк.

Ф. 178. Крайова шкільна рада, м. Львів, 1867–1921 рр. Оп. 1.

103. Спр. 578. Справа про звинувачення вчителів початкових шкіл у зневажанні української національності, невідповідності посаді вчителя та інших проступках. 70 арк.

Ф. 171. Окружне земельне управління, м. Львів. Оп. 1.

104. Спр. 498. Інструкції з проведення парцеляції, 1927–1932 рр. 550 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу. Оп. 1.

105. Спр. 1. Обіжник Міністерства віросповідань і освіти про ліквідацію Крайової шкільної ради і створення Кураторії Львівського шкільного округу. 13 арк.
106. Спр. 14. Обіжники Кураторії Львівського шкільного округу за січень–лютий 1922 р. 54 арк.
107. Спр. 27. Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, обіжники Кураторії Львівського шкільного округу про заборону вживання української мови в діловодстві українських шкіл, 1923 р. 73 арк.
108. Спр. 229. Обіжники Львівського міського шкільного інспекторату, 1935 р. 264 арк.
109. Спр. 253. Розпорядження Міністерства віросповідань і освіти та Кураторії Львівського шкільного округу про заборону користуватися книжками зазначених українських письменників в українських школах, 1937 р. 93 арк.
110. Спр. 263. Обіжники та листування з Міністерством віросповідань і освіти про користування шкільними підручниками, 1937 р. 10 арк.
111. Спр. 264. Обіжники, рішення, протоколи про рецензування шкільних підручників для шкіл з українською мовою навчання Кураторії Львівського шкільного округу, 1937–1938 рр. 67 арк.
112. Спр. 313. Проект положення про функції Кураторії. 14 арк.
113. Спр. 485. Донесення шкільних інспекторатів на території Тернопільського воєводства про викриття нелегальної діяльності ОУН серед української шкільної молоді, 1933–1934 рр. 212 арк.
114. Спр. 486. Звіти про нелегальну діяльність ОУН серед української шкільної молоді на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств за 1933 р. 140 арк.
115. Спр. 594. Листування з Міністерством віросповідань та освіти та настоятелями монастирів про організацію навчання й діяльність шкіл при монастирях, 1927–1930 рр. 55 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу. Оп. 2.

116. Спр. 264. Справа про затвердження польської мови навчання в початковій школі с. Борщів, 1925–1934 рр. 33 арк.
117. Спр. 770. Справа про заснування початкової школи в с. Грабовець, повіт Борщів, 1938 р. 30 арк.
118. Спр. 1480. Справа про введення польської мови навчання у початковій школі в с. Констанція, повіт Борщів, 1925–1933 рр. 16 арк.
119. Спр. 1897. Звіти, протоколи, реферати про діяльність початкової школи ім. Чацького у м. Львові. 205 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу. Оп. 2 а.

120. Спр. 53. Рішення про введення двомовного навчання в українських початкових школах, 1929–1932 рр. 69 арк.
121. Спр. 54. Постанови про примусове введення польської мови навчання в українських початкових школах Городенківського повіту, 1929–1930 рр. 25 арк.
122. Спр. 473. Звіти шкільних інспекторів про результати перевірки початкових шкіл Станіславського воєводства, 1937–1938 рр. 76 арк.
123. Спр. 1001. Списки початкових шкіл Стрийського повіту із зазначенням кількості вчителів, 1938 р. 21 арк.

124. Спр. 1017. Списки початкових шкіл з німецькою мовою навчання із зазначенням кількості вчителів і учнів. 13 арк.
125. Спр. 1086. Звіт про стан початкових шкіл Надвірнянського повіту, 1926 р. 181 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу. Оп. 3.

126. Спр. 833. Звіти про перевірку діяльності приватної гімназії з німецькою мовою викладання у м. Львові, 1920–1938 рр. 124 арк.
127. Спр. 835. Звіти про діяльність приватної гімназії сестер Уршулянок у м. Львові, 1923–1938 рр. 190 арк.
128. Спр. 837. Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії сестер Василянок у м. Львові, 1924–1939 рр. 121 арк.
129. Спр. 845. Звіти про перевірку діяльності приватної гімназії Єврейського товариства народної і середньої школи в м. Львові, 1931–1939 рр. 190 арк.
130. Спр. 848. Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії сестер Назаретянок у м. Львові, 1932–1937 рр. 87 арк.
131. Спр. 855. Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії Єврейського товариства народної і середньої школи в м. Львові, 1933–1939 рр. 194 арк.
132. Спр. 862. Звіти про діяльність приватної жіночої гімназії ім. Кокорудзів у м. Львові, 1934–1938 рр. 36 арк.
133. Спр. 904. Листи жителів м. Львова німецької національності про надання дозволу їх дітям відвідувати німецьку гімназію і початкову школу, 1938 р. 26 арк.
134. Спр. 1284. Звіти шкільного інспектора про результати перевірки діяльності приватної жіночої вчительської семінарії сестер Василянок в м. Дрогобичі і рішення про надання їй прав державної школи. 46 арк.
135. Спр. 1330. Статут. Історична хроніка вчительської семінарії сестер Василянок у Львові, 1922–1924 рр. 23 арк.
136. Спр. 1486. Протоколи конференцій учителів приватної жіночої вчительської семінарії сестер Василянок в м. Яворові, 1921–1930 рр. 166 арк.
137. Спр. 1571. Справа про заснування приватного жіночого ліцею сестер Василянок у м. Львові. Статут ліцею. 8 арк.
138. Спр. 1592. Рішення про відкриття приватного жіночого ліцею сестер Василянок у м. Станіславі. 7 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу. Оп. 4.

139. Спр. 685. Статути, програма навчання, бюджети, листування та інші документи про заснування та діяльність приватної жіночої кравецької школи в м. Бориславі, 1936–1939 рр. 62 арк.
140. Спр. 1795. Звіти про перевірку діяльності приватної сільськогосподарської школи товариства «Просвіта» в с. Милованне, 1924, 1933, 1938 рр. 78 арк.
141. Спр. 2284. Звіт про діяльність торговельної школи Єврейського товариства торговельної школи в м. Львові, 1928–1930 рр. 30 арк.
142. Спр. 2285. Протоколи засідань педагогічної ради приватної 3-х класної торговельної школи Єврейського товариства торговельної школи в м. Львові, 1930–1933 рр. 57 арк.
143. Спр. 2286. Звіти про перевірку діяльності 3-х класної торговельної школи Єврейського товариства торговельної школи в м. Львові, 1931–1937 рр. 48 арк.
144. Спр. 2290. Звіти, статистичні дані, навчальні програми, статути та інші документи про діяльність приватної 3-х класної єврейської торговельної школи у м. Львові, 1934–1939 рр. 150 арк.

145. Спр. 2291. Історична довідка про приватну змішану купецьку гімназію Єврейського товариства торговельної школи у Львові, 1937–1938 рр. 28 арк.

Ф. 197. Римо-католицька митрополича капітула, м. Львів, 1417–1939 рр. Оп. 1.

146. Спр. 1942. Прохання добродійних організацій, товариств, академічних організацій про надання їм матеріальної допомоги. 63 арк.

Ф. 204. Малопольський окружний інспекторат Прикордонної охорони, м. Львів, 1927–1929 рр. Оп. 1.

147. Спр. 262. Оперативні зведення інформаційної служби розвідки про суспільно-політичні події на кордоні за січень-грудень місяці 1929 р. 136 арк.
148. Спр. 348. Оперативні зведення інформаційної служби розвідки про суспільно-політичне становище у прикордонній зоні за 1930 р., складений на підставі підпорядкованих інспекторатів. 22 арк.
149. Спр. 473. Листування з інспекторатом прикордонної охорони у м. Стрию та донесення комісаріатів про проведення комуністичної пропаганди комуністами Чехословаччини на польському кордоні, 1932 р. 15 арк.
150. Спр. 671. Оперативні зведення Комісаріата прикордонної охорони у м. Лавочне про події на кордоні за травень 1935 р., складений на підставі донесень підпорядкованих прикордонних застав, 1935 р. 50 арк.

Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду, м. Львів, 1919–1939 рр. Оп. 1.

151. Спр. 539. Звіт президії Тернопільського воєводського управління про заходи для ліквідації «Української соціал-демократичної партії» та «Української повітової студентської ради» у зв'язку з їхнім комуністичним напрямом, 1924 р. 53 арк.
152. Спр. 827. Списки депутатів і сенаторів польського сейму, 1919–1931 рр. 122 арк.

Ф. 206. Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів, 1881–1939 рр. Оп. 1.

153. Спр. 163. Резолюції прийняті Загальним з'їздом «Рідної школи», 1927 р. 4 арк.
154. Спр. 164. Навчальні плани, програми з української мови у 1–6 класах народних шкіл у Львові, 1927–1935 рр. 51 арк.
155. Спр. 210. Проект зміни статуту товариства за 1930 р. 30 арк.
156. Спр. 213. Звіт про діяльність товариства за 1930 р., м. Львів. 11 арк.
157. Спр. 1951. Звіти про стан і діяльність 7-ми класної школи ім. М. Шашкевича в Перемишлі, статистичні дані та листування по питанню діяльності школи, 1932–1934 рр. 17 арк.
158. Спр. 2590. Звіти про діяльність 2-класної школи в с. Цигани, Борщівського повіту, 1921–1938 рр. 72 арк.

Ф. 302. Крайове господарське товариство «Сільський господар». Оп. 1.

159. Спр. 63. Обіжники за 1936 рік. 108 арк.
160. Спр. 504. Баланс за 1933 рік. 20 арк.

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів, 1873–1939, 1941–1944 рр. Оп. 1.

161. Спр. 2606. Резолюції з'їзду делегатів Української народної трудової партії від 21 квітня 1924 р. 9 арк.

Ф. 310. Український університет у Львові, 1921–1925 рр. Оп. 1.

162. Спр. 1. Довідка про українські університетські курси організовані Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, 1920 р. 9 арк.
163. Спр. 2. Рішення дійсних членів Наукового товариства ім. Шевченка у Львові В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип'якевича, Б. Барвінського, В. Герасимчука взяти на себе ініціативу створення українського університету у Львові, 1920 р. 2 арк.
164. Спр. 3. Хроніка про діяльність факультетів університету за 1920–1922 рр. складена І. Крип'якевичем. 9 арк.

Ф. 319. Товариство «Союз українок». Оп. 1.

165. Спр. 1. Статут за 1917 р. 11 арк.

Ф. 344. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів, 1925–1939 рр. Оп. 1.

166. Спр. 37. Повідомлення про засідання Виконавчого і Центрального Комітету в січні-березні 1931 р. у справі порозуміння з польськими властями відносно відшкодування українському населенню, яке потерпіло внаслідок пацифікації в 1930 р. та про організаційні питання партії. 2 арк.
167. Спр. 159 а. Листи гуртка ім. Шевченка товариства «Рідна школа» у Львові про допомогу в справі агітації за влаштування дітей української національності в українські школи та повідомлення УНДО з цього питання, 1936–1937 рр. 4 арк.
168. Спр. 115. Інформація і повідомлення про хід засідань польського сейму і сенату в 1938–1939 рр., надіслані до газети «Національна політика», 1938–1939 рр. 154 арк.
169. Спр. 116. Інформації і повідомлення про хід засідань польського сейму і сенату в 1938–1939 рр., надіслані до газети «Національна політика», 1939 р. 135 арк.
170. Спр. 167. Статут крайового господарського товариства «Сільський господар» у Львові. 5 арк.
171. Спр. 181. Звернення представників народної організації у Львові до Української парламентарної репрезентації з проханням висвітлити прояви польського націоналізму по відношенню до українського населення, зокрема до студентів, 1938 р. 1 арк.
172. Спр. 197. Звіти, повідомлення, листування та інші документи діяльності комітету в Борщеві, 1925–1935 рр. 27 арк.
173. Спр. 517. Текст промови депутата Палііва Дмитра, (виголошеної на засіданні сейму на обговоренні бюджету 31 січня 1929 р. і про нормалізацію польсько-українських відносин). 15 арк.
174. Спр. 518. Текст промови депутата Хруцького С. під час обговорення бюджету Міністерства віросповідань і освіти від 7 лютого 1930 р. 5 арк.
175. Спр. 525. Тексти промов Голови Української парламентарної репрезентації депутата Мудрого Василя, виголошені у сеймі в 1936 р. при обговоренні бюджету і про нормалізацію польсько-українських відносин. 15 арк.
176. Спр. 527. Дані про проведення сесії парламенту в справі покращення культурно-освітнього виховання молоді, 1937 р. 6 арк.
177. Спр. 536. Інформації про виступи депутатів на засіданнях сейму в 1938 р. 16 арк.
178. Спр. 538. Текст промови депутата сейму Трояна Корнила на пленарному засіданні сейму при обговоренні проекту закону про об'єднання шкільного самоврядування з територіальним, 1 лютого 1938 р. 6 арк.
179. Спр. 552. Звіти, скарги та ін. документи про стан шкіл і навчання на західно-українських землях, 1926–1936 рр. 64 арк.

180. Спр. 553. Інтерпеляції, скарги, донесення та інші документи про пацифікацію й обмеження в правах українське населення, 1926–1937 рр. 73 арк.

Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів. Оп. 1.

181. Спр. 8. Статути товариства «Просвіта». 58 арк.
182. Спр. 10. Програма поширення діяльності товариства «Просвіта» на Волинь, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя, Полісся і Холмщину – з'ясована в доповіді професора М. Галущинського на «освітній анкеті» у Львові, 1926 р. 8 арк.
183. Спр. 92. Історичні довідки й інформаційні дані про 60-річну діяльність товариства «Просвіта». 20 арк.
184. Спр. 93. Історична довідка про діяльність «Просвіти» й інших українських суспільно-культурних товариств в умовах іноземних окупаційних режимів та Україні. 26 арк.
185. Спр. 97. Інформація про масштаб діяльності товариства «Просвіта», зокрема кількість філіалів, читалень, бібліотек, гуртків, секцій та інші дані станом на 1930 рік. 3 арк.
186. Спр. 118. Протокол засідання Президії товариства у Львові від 6 червня 1934 року по питанню ведення господарства садівничої школи в Милованню. 6 арк.
187. Спр. 120. Протокол наради представників українських установ і преси скликаної Головною управою товариства у Львові у справі організації заходів по усуненню неписьменності серед українського населення. 2 арк.
188. Спр. 163. Книга протоколів загальних зборів (представників) товариства, проведених у 1921–1936 роках, а також їх регламент та списки обраних членів Головної управи. 102 арк.
189. Спр. 197. Обіжник Головної Управи товариства у справі набору учнів до підвідомчої Господарської школи, організованої в селі Милованню, 1933 р. 1 арк.
190. Спр. 205. Обіжник Головної Управи товариства «Рідна школа» у Львові у справі організування курсів керівників навчання підлітків неохоплених шкільною мережею (фрагмент копії), 1935 р. 2 арк.
191. Спр. 241. Списки членів філіалу товариства ім. Шашкевича у Львові. 216 арк.
192. Спр. 6365. Листування просвітно-організаційної комісії «Б» при Головній Управі у Львові і з західноукраїнськими товариствами, кооперативними спілками й банками у справі створення фонду зарплати для ревізора-організатора на Лемківщині. 19 арк.
193. Спр. 6368. Матеріали про організування і проведення при товаристві у Львові курсів для підготовки керівників, режисерів аматорсько-театральних гуртків (об'яви, списки учасників, звіти й інші). 49 арк.
194. Спр. 6370. Інструкції, обіжники, звернення та інші матеріали про керовану Головною Управою товариства кампанію по ліквідації неписьменності серед населення у Західній Україні. 44 арк.
195. Спр. 6384. Протокол проведення голосних читок твору А. Курдидика «Самсон» у читальнях товариства в місцевостях на літери «Б–Я». 68 арк.
196. Спр. 6389. Інструкції, декларації, резолюції та інші матеріали про шкільні заходи головних управ «Просвіти», «Рідної школи» і деяких інших товариств у справі позашкільної освіти й виховання західноукраїнської молоді. 28 арк.
197. Спр. 6411. Протоколи засідань бібліотечної комісії, 1923–1929 рр. 29 арк.

- Ф. 358. Шептицький Андрей (1865–1944), граф, митрополит галицький Греко-католицької церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ. Оп. 1.**
198. Спр. 108. Листи українських організацій, комітетів, спілок в Канаді і США до Шептицького А. про надіслання коштів на благодійні цілі, 1911–1938 рр. 140 арк.
199. Спр. 146. Листи українських навчальних закладів, товариств і молодіжних організацій у Варшаві, Перемишлі і Познані до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги, 1930 р. 78 арк.
200. Спр. 147. Листи українських релігійних навчальних закладів та студентських релігійних товариств у Галичині і Волині до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги, 1917–1938 рр. 81 арк.
201. Спр. 150. Листи навчальних закладів і студентських організацій у Варшаві, Вільно, Кракові та ін. до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги, 1925–1937 рр. 62 арк.
202. Спр. 151. Листи українських навчальних закладів, Союзу пластунів, емігрантів у Празі й Подєбрадах до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги, 1917–1938 рр. 100 арк.
203. Спр. 152. Листи українських навчальних закладів, студентських організацій Австрії, Бельгії, Німеччини та ін. до Шептицького А. про діяльність та надання грошової допомоги, 1917–1939 рр. 108 арк.
- Ф. 358. Шептицький Андрей (1865–1944), граф, митрополит Галицький Греко-католицької церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам'янець-Подільський, культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ. Оп. 3.**
204. Спр. 227. Листування Шептицького А. з міністром фінансів Шрамеком І. з приводу фінансової допомоги для Української господарської академії в Подєбрадах. 16 арк.
205. Спр. 293. Донесення невстановленого автора до митрополичого ординаріату у Львові з приводу недотримання права викладати українською мовою в навчальних закладах Галичини, 1925 р. 2 арк.
- Ф. 361. Крушельницькій Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові, 1878–1937 рр. Оп. 1.**
206. Спр. 28. Стаття «За національну честь у школі». Рукопис. 16 арк.
- Ф. 362. Студинський Кирило, історик мови і літератури, голова Наукового товариства ім. Шевченка (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941), 1868–1941 рр. Оп. 1.**
207. Спр. 40. Справа про перебування Студинського К. в партії українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) та вихід з неї в 1930 р., 1925–1930 рр. 8 арк.
- Ф. 392. Українська Парламентарна Репрезентація в польському сеймі і сенаті, м. Варшава, 1922–1938 рр. Оп. 1.**
208. Спр. 3. Протоколи засідання українського сенатського клубу, 1923 р. 108 арк.
209. Спр. 47. Листування з Українським Національно-Демократичним Об'єднанням (УНДО), Селянським Союзом, Українським Виборчим Комітетом про участь у конференціях, засіданнях, проведення передвиборних кампаній та ін. питання, 1921–1927 рр. 126 арк.

Ф. 408. Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1.

210. Спр. 321. Протоколи засідань ради товариства «Захист ім. митрополита Шептицького А. для сиріт» у Львові, 1918–1939 рр. 75 арк.
211. Спр. 322. Звіт, петиція та листи про діяльність марійських товариств у Львові, 1923–1938 рр. 16 арк.
212. Спр. 613. Лист президента Інституту Католицької акції Дзеровича М. Шептицькому А. про організаційний стан акції на території галицької греко-католицької провінції. 1935 р. 33 арк.

Ф. 409. Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії, м. Львів. Оп. 1.

213. Спр. 363. Справа про надання допомоги будівельним матеріалом та дровами товариствам, школам, окремим особам та іншим, 1924–1928 рр. 383 арк.
214. Спр. 632. Дарчий акт про пожертвування митрополитом Шептицьким земельних ділянок і господарських будинків монастиреві Студитів у Львові (Збоїска). 2 арк.
215. Спр. 1046. Справа про побудову початкової школи в с. Крилос, 1924–1938 рр. 134 арк.
216. Спр. 2331. Листування з управлінням маєтків в с. Якторів про надання матеріальної допомоги церковно-монастирським закладам, притулкам та приватним особам, 1927–1935 рр. 137 арк.

Ф. 410. Тисовський Олександр, професор біології, педагог, письменник, засновник «Пласту», суспільно-політичний діяч, 1886–1968 рр. Оп. 1.

217. Спр. 13. Статті «Шкідливість школи» та «З гадок про школу». 36 арк.
218. Спр. 23. Реферати про методика виховання шкільної молоді, 1935–1938 рр. 150 арк.

Ф. 427. Правління Євангелицької Церковної громади, м. Львів, 1778–1940 рр. Оп. 1.

219. Спр. 823. Відомості про діяльність євангелицької общини м. Станіслава, 1854–1909 рр. 67 арк.

Ф. 454. Центральний комітет єврейської організації ремісників «Cionim Baalej Miksoa». Оп. 1.

220. Спр. 8. Листування з виконавчим комітетом Крайової сіоністської організації у Львові про обрання Центральної ради товариства, проведення засідань, зборів та ін. 32 арк.

Ф. 457. Товариство освіти єврейської молоді «Nechaluc», м. Львів, 1920–1939 рр. Оп. 1.

221. Спр. 1. Статут. 4 арк.
222. Спр. 2. Звіт про діяльність за період від 5 травня 1936 р. по 29 січня 1939 р. 1 арк.

Ф. 471. Товариство національно-християнських вчителів початкових шкіл Польщі. Оп. 1.

223. Спр. 1. Статут товариства. 16 арк.
224. Спр. 10. Звіт про діяльність за 1921–1926 роки. 3 арк.

- Ф. 508. Марійське товариство молоді, м. Львів, 1918–1939 рр. Оп. 1.**
225. Спр. 41. Листування Митрополичого ординаріату з управою Марійського товариства та Кураторією Львівського шкільного округу про заснування марійських дружин та кружків, 1925–1939 рр. 63 арк.
- Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Оп. 1.**
226. Спр. 95. Статут, протоколи засідань, резолюції, постанови та інші документи Закордонної групи Української Народної трудової (націонал-демократичної) партії у Відні. 114 арк.
227. Спр. 96. Законопроекти, розпорядження та обіжники уряду ЗУНР про державну адміністрацію, вибори до сейму ЗУНР, земельну та грошову реформи, оплату вчителів та ін. 65 арк.
228. Спр. 119. Листи Народного комітету Трудової партії у Львові президенту Євгену Петрушевичу та українським установам в краю про діяльність партії, реорганізацію УНРади у Львові, стан партійної преси, організацію українського вищого шкільництва та ін. 13 арк.
229. Спр. 140. Звернення та відозви УНРади, Української соціал-демократичної партії Галичини та Буковини та інших організацій в Східній Галичині до українського населення з закликом бойкотувати вибори в польський сейм, засудженням визнання державами Антанти Східної Галичини за Польщею та ін. 7 арк.
230. Спр. 142. Статті, замітки, повідомлення про стан української преси та шкільництва в Східній Галичині, репресії польських влад, зустріч А. Шептицького з прем'єр-міністром Франції Бріаном та ін. 38 арк.
- Ф. 667. Державний секретаріат освіти і віросповідань ЗУНР, м. Станіслав, 1918–1919 рр. Оп. 1.**
231. Спр. 1. Циркуляри і розпорядження по шкільним питанням. 21 арк.
232. Спр. 36. Історична довідка про українську державну гімназію в м. Золочеві, 1918–1919 рр. 5 арк.
233. Спр. 91. Протоколи передачі майна польської гімназії і реальної школи в м. Станіславі. 9 арк.
- Ф. 701. Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1939 рр. Оп. 2.**
234. Спр. 875. Статути, інвентарний опис, листування про діяльність єврейського Товариства торговельної школи у м. Львові, 1906–1924 рр. 18 арк.
- Ф. 701. Єврейська релігійна громада, м. Львів, 1785–1939 рр. Оп. 3.**
235. Спр. 672. Протокол засідання правління громади. 1 арк.
236. Спр. 656. Листування з місцевою лікарнею про заснування школи санітарок, медсестер, виплату їм зарплат і пенсій, 1912–1931 рр. 42 арк.
237. Спр. 1891. Протокол конференції про перевірку школи ім. Кона А. та звіт дирекції про діяльність цієї школи. 12 арк.
- Ф. 832. Римо-католицька духовна семінарія, м. Львів, 1812–1939 рр. Оп. 1.**
238. Спр. 4. Положення про права і обов'язки студентів римсько-католицької семінарії у м. Львові. 110 арк.
239. Спр. 9. Розклад занять студентів римо-католицької духовної семінарії під час говіння, 1918–1936 рр. 132 арк.

Ф. 863. Спілка німців-християн Галичини, м. Львів, 1907–1937 рр. Оп. 1.

240. Спр. 3. Листування з Дирекцією поліції у Львові, німецькими спілками та ін. про діяльність спілок, навчання німецької молоді, пересилку навчальних посібників та ін. питань, 1921–1923 рр. 363 арк.
241. Спр. 6. Листування з повітовими комітетами та членами спілки про діяльність комітетів, навчання дітей, перерахунок коштів та ін. питань, 1923 р. 58 арк.
242. Спр. 10. Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства «Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Бургталь, 1923 р. 5 арк.
243. Спр. 12. Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства «Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Вайнсенберг. 13 арк.
244. Спр. 30. Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства «Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Махлинець, 1923 р. 24 арк.
245. Спр. 32. Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства «Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Корнелівка, 1922–1923 рр. 21 арк.
246. Спр. 40. Справа про реєстрацію філії німецького релігійного товариства «Бунд дер христліхен деутшен ін Галіцієн у к. Маріагільф, 1922 р. 18 арк.

**Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.
Відділ рукописів**

Ф. 1. Рукописна збірка Бібліотеки НТШ у Львові.

247. НТШ 479/1. Матеріали з архіву Юліана Романчука. 2 арк.

Ф. 11. Барвінські.

248. Барв. 1201 / п. 86. Листи Романа Заклинського до Олександра Григоровича Барвінського в справі випуску підручників для українських шкіл Галичини. 70 арк.
249. Барв. 1325 / п. 92. Кахневич Кирило. Листи до Барвінського Олександра Григоровича (1884, 1894, 1895, 1908, 1910 рр.). 22 арк.
250. Барв. 3206 / п. 187. Комісія по складанню українських підручників при Шкільній крайовій раді у Львові. 2 арк.

Ф. 48. Заклинські.

251. Зак. 54-в / п. 11. Заклинський Б. Р. Заява до Головної управи «Рідної школи» від 7 березня 1929 р. 2 арк.
252. Зак. 66-г / п. 12. Заклинський Б. Р. «Національне виховання дітей». Стаття, видрукована в «Коломийському слові», 1914 р. 8 арк.
253. Зак. 66-д / п. 12. Програма видавництва Взаємної Помочі Українського Вчителівства «Педагогічна бібліотека». 1 арк.
254. Зак. 66-з / п. 12. Заклинський Б. Р. «Читанка для II класу», 1919 р. 83 арк.
255. Зак. 66-и / п. 12. Заклинський Б. Р. «Що треба знати про Шевченка», 1919 р. 9 арк.
256. Зак. 67-г / п. 12. Заклинський Б. Р. Матеріали про Кравченко Уляну, 1930–1938 рр. 57 арк.
257. Зак. 75 / п. 13. Заклинський Б. Р. Про нові читанки. Доповідь, 1915 р. 23 арк.
258. Зак. 76 / п. 13. Заклинський Б. Р. Методика устного і письменого стилю для всіх шкіл. Львів, 1929 р. 190 арк.

Ф. 62. Купчинський Т.

259. Куп. 196 / п. 7. Кураторія Львівського шкільного округу. Матеріали, що стосуються викладової мови у загальноосвітніх школах Польщі. Львів, 1937 р. 8 арк.

260. Куп. 197 / п. 7. Яворська Марія, візитатор шкіл. Звіти про спірну справу інспектора шкіл в Ніску Міхаліка К. з священиком С. Кляткою. Львів, 1935, 1937 р. 5 арк.
261. Куп. 199 / п. 7. Кураторія Львівського шкільного округу. Звіт про роботу з метою зміцнення польської суспільності. Львів, 1937 р. «Uwagi Oddziału Oświaty Pozaszkolnej Kuratorium O. S. Lw. o tem co należy czynić, by nie tylko utrzymać polski stan posiadania, ale go nawet rozszerzyć – na terenie tutejszego Okręgu szkolnego». Lwów, 1937. 5 арк.
262. Куп. 202 / п. 7. Кураторія Львівського шкільного округу. Звіт про роботу з метою зміцнення польської суспільності. Львів, 1937 р. 7 арк.
263. Куп. 212 / п. 8. Кураторія Львівського шкільного округу. «Zasady organizacji dokształcenia ogólnego młodocianych w Polsce». Тези до дискусії. 1930-ті роки. 3 арк.
264. Куп. 220 / п. 8. Кураторія Львівського шкільного округу. Пропозиції до організації статистичного реферату в справі шкільництва у Польщі за 1933–1934 рр. Варшава. 25 арк.

Archiwum Akt Nowych

Zesp. 5. Biuro Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, 1919–1939.

265. Sygn. 50. Komisja Budżetowa – diariusze posiedzeń, 1934 r. 222 k.
266. Sygn. 73. Przemówienia posłów ukraińskich. 15 k.
267. Sygn. 137. Sesje Sejmu, Senatu. Ogólne sprawy sejmowe (zarządzenia), 1928–1930. 85 k.

Zesp. 8. Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, 1917–1939.

268. Sygn. 3A-2 / t. 2. Cz. 6. Akta grupowe. Interpelacje sejmowe, 1932–1933. 511 k.
269. Sygn. 3A-9. Cz. 6. Akta grupowe. Interpelacje sejmowe, 1937 r. 391 k.
270. Sygn. 3A-10. Cz. 6. Akta grupowe. Interpelacje sejmowe, 1937 r. 406 k.
271. Sygn. 3A-11. Cz. 6. Akta grupowe. Interpelacje sejmowe, 1937–1938. 471 k.
272. Sygn. 8-53 / 8. Sprawozdania z działalności biur i urzędów podległych PRM, 1936–1938. 319 k.
273. Sygn. 13. Posiedzenia Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami, 1.01.1921 – 31.03.1921 r. T. 13. 767 k.
274. Sygn. 15. Posiedzenia Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami, 1.07.1921 – 30.09.1921 r. T. 15. 774 k.
275. Sygn. 20. Posiedzenia Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami, 1.10.1922 – 31.12.1922 r. T. 20. 831 k.
276. Sygn. 33. Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami, 1.04.1926 – 30.06.1926 r. T. 33. 590 k.
277. Sygn. 34. Posiedzenia Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. Protokoły z załącznikami, 1.07.1926 – 31.08.1926 r. T. 34. 734 k.
278. Sygn. 64-17. Oświadczenia premiera w sprawach narodowościowych. Teksty i materiały, 1936–1938. Wypowiedzi Pana Premiera w sprawach mniejszościowych w parlamencie i inne. 197 k.
279. Sygn. 9381. Akta numeryczne. Cz. 3. Interpelacje. 14 k.
280. Sygn. 10988 / 23. Cz. 3. Akta numeryczne: sytuacja wewnętrzna i polityka zagraniczna Polski, 1919–1923. 15 k.
281. Sygn. 20074. Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. T. 30 (od 1 lipca do 30 września 1925 r.). 702 k.

Zesp. 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, 1918–1939.

282. Sygn. 870. Odezwa P.S.L. «Wyzwolenie» do chłopów ukraińskich. 1 września 1922 r. 2 k.

283. Sygn. 910. Korespondencja w sprawie przyjazdu biskupów polskich ad limina apostolorum do Rzymu, działalności i stosunku duchowieństwa do rządu. 1938 r. 64 k.
284. Sygn. 961. Sprawozdania Wydziału Narodowościowego MSW z życia mniejszości narodowych w Polsce za okres od grudnia 1926 do grudnia 1927 włącznie. 305 k.
285. Sygn. 962. Sprawozdanie Wydziału Spraw Narodowościowych MSW z życia mniejszości narodowych za miesiąc wrzesień-październik 1928 r. 34 k.
286. Sygn. 963. Sprawozdanie Wydziału Spraw Narodowościowych MSW z życia mniejszości narodowych za kwartały: IV 1935 r.; I, III, IV 1936 r. 603 k.
287. Sygn. 964. Komunikaty dzienne Wydziału Narodowościowego MSW, n-ry: 14, 18–36, 38–39. 1938 r. 275 k.
288. Sygn. 1005. Materiały w sprawie organizacji i działalności «Jungdeutsche Partei». 165 k.
289. Sygn. 1021. Materiały w sprawie pozbawienia obywatelstwa polskich osób, które nielegalnie wyemigrowały do Niemiec. 237 k.
290. Sygn. 1021 dopływy. Sprawozdania miesięczne i okresowe z życia mniejszości narodowych w Polsce (od sierpnia 1926 r. do sierpnia 1928 r.). 291 k.
291. Sygn. 1039. Komunikaty Informacyjne Wydziału Narodowościowego MSW dotyczące ruchu ukraińskiego, n-ry 19–72. 1931 r. 140 k.
292. Sygn. 1042. Referat naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Lwowskiego pt. «Sprawy ukraińskie». 19 czerwca 1935 r. 22 k.
293. Sygn. 1062. Referat Wydziału Narodowościowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pt. «Żydowskie ugrupowania polityczne w Polsce w dniu 1 maja 1927 r.» oraz wykaz pod tymże tytułem. 20 k.
294. Sygn. 1063. Okólnik Nr 59 Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do wojewodów w sprawie stanowiska rządu do ruchu syjonistycznego. 27 maja 1926 r. 2 k.
295. Sygn. 1073-dopływy. Uwagi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w związku z petycjami ukraińskimi wniesionymi do Ligi Narodów w sprawie wypadków w Małopolsce Wschodniej w II półroczu 1930 r., 1919–1935. 155 k.
296. Sygn. 2270. Mniejszość białoruska w Polsce – sytuacja ludności, stan szkolnictwa, udział Białorusinów w służbie państwowej. Memoriał Białoruskiego Klubu Sejmowego do Ligi Narodów, opracowania, zestawienia, korespondencja. Białoruskie życie polityczne i społeczne w Polsce w latach 1922–1927. 235 k.

Zesp. 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1917–1939.

297. Sygn. 162. Mikrof. B-9157. Wydział szkolnictwa powszechnego. Sprawy szkół z niemieckim językiem nauczania, 1934–1947. 941 k.
298. Sygn. 169. Mikrof. B. 9164. Wydział szkolnictwa średniego – szkoły państwowe i niepaństwowe – wykazy, 1919–1939. 383 k.
299. Sygn. 189. Wydział oświaty pozaszkolnej – ministerialne konferencje kierowników kuratorskich oddziałów oświaty pozaszkolnej w Warszawie, 22–23 czerwca 1933 r. 218 k.
300. Sygn. 193. Mikrof. B. 9188. Podręczniki i programy nauczania – projekty, uwagi, protokoły posiedzeń Komisji Referentów, 1919–1939. 390 k.
301. Sygn. 376. Mikrof. B-9370. Statystyka i wykazy – wykazy Kościołów i związków religijnych w Polsce z zaznaczeniem ich podstaw prawnych. 152 k.
302. Sygn. 377. Mikrof. B-9371. Statystyka i wykazy – statystyka życia religijnego mniejszości niemieckiej w Polsce sporządzona dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych. 134 k.
303. Sygn. 379. Mikrof. B-9373. Statystyka i wykazy – statystyka rozwoju kościołów i związków religijnych w Polsce w latach 1921–1928 nadsyłana przez wojewodów. 260 k.
304. Sygn. 385. Mikrof. B. 9379. Ogólne – informacja, prasowe konferencje międzyministerialne, zajęcia na tle wyznaniowym, wytyczne polityki ministerstwa, 1918–1939. 225 k.

305. Sygn. 428. Mikrof. B. 9422. Sejm – II kadencja 28.11.1922 r. – listopad 1927 r. – interpelacje poselskie klubów i związków oraz posłów, ułożone wg nazwisk interpelantów oraz klubów i związków lit. O–P (t. 5), 1923–1927. 770 k.
306. Sygn. 429. Mikrof. B. 9423. Sejm – II kadencja 28.11.1922 r. – listopad 1927 r. – interpelacje poselskie klubów i związków oraz posłów, ułożone wg nazwisk interpelantów oraz klubów i związków lit. R–Z (t. 6), 1923–1927. 529 k.
307. Sygn. 406. Konkordat – wykonanie (t. 5) – sprawy dotyczące wykonania poszczególnych artykułów. 472 k.
308. Sygn. 928. Mikrof. B-9921. Sprawy osobowe księży – raporty wojewodów o antypaństwowej działalności kleru grecko-katolickiego w Małopolsce, 1919–1939. 718 k.
309. Sygn. 1288. Mikrof. B-10281. Referat wyznań ewangelickich, sekt i wyznań niechrześcijańskich – Kościół wyznania ewangelickiego i helweckiego – sprawy ogólne m.in. projekt ustawy o ustroju Kościoła, 1920–1937. 164 k.
310. Sygn. 1292. Mikrof. B. 10285. Statystyka i wykazy – różne. 181 k.
311. Sygn. 1294. Mikrof. B. 10287. Sprawy ogólne dotyczące wszystkich kościołów ewangelickich w Polsce, 1919–1938. 137 k.
312. Sygn. 1295. Mikrof. B. 10288. Sprawy ogólne – kościoły ewangelickie w Małopolsce Wschodniej – stosunki narodowościowe i ruch ukraiński. 299 k.
313. Sygn. 1299. Mikrof. B. 10292. Synody, zjazdy, kongresy kościołów – ewangelicy z kraju i zagranicy. 272 k.
314. Sygn. 1301. Mikrof. B. 10294. Senioraty, superintendentury, konsystorze – Rada Kościołów Ewangelickich w Polsce, 1926–1935. 63 k.
315. Sygn. 1304. Mikrof. B. 10297. Senioraty, superintendentury, konsystorze – ewangelicko-augsburskie senioraty, diecezje i seniorzy intendenci, 1919–1937. 127 k.
316. Sygn. 1446. Mikrof. B. 10439. Baptyści tzw. Sztundyści vel zwolennicy nauki pierwszych chrześcijan, 1921–1927. 117 k.
317. Sygn. 1748. Mikrof. B. 10741. Akta osobowe – Bilinkiewicz Seweryn. 58 k.
318. Sygn. 2497. Akta osobowe – Gadomski Jerzy. 483 k.
319. Sygn. 2812. Mikrof. B. 11805. Akta osobowe – Halibej Stefan. 65 k.
320. Sygn. 3108. Mikrof. B. 12101. Akta osobowe – Jaworska Maria. 43 k.
321. Sygn. 5093. Mikrof. B. 14086. Akta osobowe – Jerzy Polański. 17 k.

Zesp. 55. Towarzystwo Straży Kresowej w Warszawie, 1918–1927.

322. Sygn. 101. Galicja Wschodnia [raporty, informacja], 1921 r. 52 k.
323. Sygn. 102. Raporty Galicji Wschodniej. «Memoriał w sprawie stosunków we Wschodniej Małopolsce». 115 k.

Zesp. 62. Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. Sekretariat Generalny i Klub Parlamentarny w Warszawie, [1925–1927] 1928–1935 [1936–1937].

324. Sygn. 1. Organizacja i zakres działania BBWR. Instrukcja, «zasady organizacji», regulamin, 1930–1934. 41 k.
325. Sygn. 33. Mikrof. 31084. Odezwy wyborcze BBWR do Sejmu i Senatu, 1928 r. 82 k.

Zesp. 71. Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski. [Sekcja naukowa], 1937–1939.

326. Sygn. 8. Notatka w sprawie Uniwersytetu Ludowego dla młodzieży szlachty zagrodowej i ogółu ludności polskiej na Ziemiach Wschodnich, 1938 r. 2 k.
327. Sygn. 10. «Memoriał w sprawie szlachty zagrodowej w Małopolsce Wschodniej» (opracowany przez Prezydium), 1938 r. 14 k.

Zesp. 73. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, [1890] 1919–1939.

328. Sygn. 60. Walne zgromadzenie TNSW – wnioski kół, korespondencja dotycząca spraw organizacyjnych, 24–26 kwietnia 1930 r. 55 k.
329. Sygn. 84. Komisja Statutowo-Organizacyjna. 20 k.
330. Sygn. 121. Sprawozdania Okręgów. Okręg Lwowski. 579 k.
331. Sygn. 130. Sprawozdania Okręgów. Okręg Łucki. (Ненумеровані сторінки).
332. Sygn. 157. «Memoriał w sprawie stosunków w szkolnictwie na Górnym Śląsku», 1927 r. 10 k.

Zesp. 88/78. Towarzystwo Szkoły Ludowej, 1933–1939.

333. Sygn. 286. Sprawozdania, okólniki, protokoły i przepisy dotyczące powstania kół Towarzystwa Szkoły Ludowej, instrukcje dla kół, rezolucje na Walnym Zjeździe Towarzystwa Szkoły Ludowej, deklaracje członkowskie, zaproszenia, druki ulotne, korespondencja. 506 k.

Zesp. 98. Akta Jędrzeja i Zofii Moraczewskich, 1858–1956.

334. Sygn. 71 / I-36. Mikrof. 2314/4. Sprawa ukraińska. Opracowanie St. Piotrowskiego. 19 k.
335. Sygn. 71 / I-81. Mikrof. 2314/9. Mowy, sprawozdania, oświadczenia, okólniki, wnioski. 47 k.

Zesp. 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie, [1915–1917] 1918–1939.

336. Sygn. 2234. Mikrof. B. 18437. Mniejszość niemiecka w Polsce. Raporty, petycje, notatki, korespondencja, druki, wycinki prasowe. 140 k.
337. Sygn. 2235. Mniejszość niemiecka w Polsce. Petycja Deutschtumsbundu wobec rozwiązania tej organizacji. Notatki, korespondencja, teksty petycji, wycinki prasowe. 334 k.
338. Sygn. 2237. Mikrof. B. 18440. Szkolnictwo niemieckie w Polsce i polskie w Niemczech. Raporty, zestawienia, korespondencja, 1931 r. 126 k.
339. Sygn. 2238. Mikrof. B. 18441. Mniejszość niemiecka w Polsce. Działalność organizacji szkolnictwa. Sprawozdania, notatki, korespondencja, wyrok przeciw NSDAP w Polsce. 172 k.
340. Sygn. 2241. Mikrof. B. 18444. Mniejszość niemiecka w Polsce. Stosunek do Polaków, działalność organizacji i szkolnictwa niemieckiego. Raporty, sprawozdania, notatki, korespondencja, wycinki prasowe, broszura. 260 k.
341. Sygn. 2250. Mniejszość Ukraińska w Polsce. Organizacja szkolnictwa ukraińskiego w Galicji Wschodniej, ukrainizacja szkół. Notatki, korespondencja, referat, wycinki prasowe, czasopismo. 224 k.
342. Sygn. 2251. Mikrof. B. 18454. Sprawa Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie. Raport, notatki, korespondencja, wycinki prasowe. 88 k.
343. Sygn. 2252. Mikrof. B. 18455. Sytuacja polityczna we Wschodniej Małopolsce, sabotaże i działalność Ukraińskiej Wojskowej Organizacji i Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Sprawa petycji ukraińskich do Ligi Narodów. Raporty, notatki, artykuły, korespondencja, wycinki prasowe, druki. T. 1. 262 k.
344. Sygn. 2255. Mikrof. B. 18458. Sprawa petycji ukraińskich na forum Ligi Narodów. Sytuacja polityczna w Galicji Wschodniej, ugoda polsko-ukraińska. Raporty, referaty, notatki, korespondencja, wycinki prasowe. 285 k.
345. Sygn. 2265. Mikrof. B. 18468. Sytuacja polityczna we Wschodniej Małopolsce. Sprawa petycji ukraińskich na forum Ligi Narodów. Działalność Ukraińskiego Narodowo-Demokratycznego Zjednoczenia. Fragmenty przemówień, memorandum, notatki, korespondencja, druki. 337 k.

346. Sygn. 2275. Mniejszość żydowska w Polsce. Ograniczenie liczby studentów Żydów na uczelniach, szkolnictwo zawodowe, organizacje szkolne. Sprawozdania, notatki, statystyki, korespondencja, wycinki prasowe. 113 k.
347. Sygn. 2276. Mikrof. B. 18479. Mniejszość żydowska w Polsce. Monografia A. H. Jonisha «Żydzi w Polsce». Warszawa, 1930. 123 k.
348. Sygn. 2347. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1931–1934. 528 k.
349. Sygn. 2348. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1934–1935. 442 k.
350. Sygn. 2349. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1935–1936. 395 k.
351. Sygn. 2351. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1937–1938. 506 k.
352. Sygn. 2352. Sprawozdania o ruchu mniejszościowym w Polsce, głównie komunikaty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1938 r. 504 k.
353. Sygn. 2885. Położenie, działalność i ustrój kościołów protestanckich w Polsce. Materiały Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1919–1934, 1936 r. 239 k.
354. Sygn. 5331. Ogólne. Mniejszość żydowska w Polsce i sprawy z nią związane zagranicą – reakcja na zamknięcie szkół hebrajskich. Odezwa, 1934 r. 40 k.
355. Sygn. 5335 a. Galicja Wschodnia. Działalność polityczna arcybiskupa A. Szeptyckiego i księży grecko-katolickich. Raporty, notatki, korespondencja, 1923–1924. 604 k.
356. Sygn. 5340. Galicja Wschodnia – akcja ukraińska za granicą, działalność metropolity A. Szeptyckiego. Korespondencja, raporty, referaty, wydawnictwa, 1919–1921. 338 k.
357. Sygn. 5341. Galicja Wschodnia – stanowisko organizacji ukraińskich. Korespondencja, 1920–1921. 34 k.

Zesp. 349. Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie, [1909–1918] 1919–1939 [1940].

358. Sygn. 43. Uwagi dotyczące Wschodniej Galicji i województw wschodnich. Referat Tadeusza Hołównki. Ok. roku 1926. 7 k.
359. Sygn. 44. Mniejszości narodowe w Polsce. Teksty wykładów, 1935 r. 37 k.

Zesp. 453. Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Wiedniu, 1921–1937.

360. Sygn. 525. Mniejszości w Polsce i sprawy z nimi związane poza Polską. Żydzi; głównie sytuacja w kraju, wydalenie obywateli polskich z Austrii, sprawy żydowskie na forum Ligi Narodów. Raporty poselstwa RP w Wiedniu (zestawienia i wykazy, broszury, korespondencja). 203 k.

Zesp. 463. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu, [1917] 1919–1945.

361. Sygn. 156. Galicja Wschodnia: Sytuacja gospodarcza, uniwersytet ruski, pośrednictwo pracy w latach 1904–1919, spółdzielczość ukraińska i funkcjonariusze państwowi, stosunki narodowościowe, projekt samorządu (memoriały, raporty, korespondencja). 207 k.
362. Sygn. 298. Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane poza Polską: Organizacje ukraińskie, pobór do wojska polskiego w Małopolsce Wschodniej, postulaty klubu ukraińskiego w Sejmie, nastroje powyborcze, ukraińska konferencja międzypartyjna we Lwowie, działalność terrorystyczna, współdziałanie z Niemcami (raporty placówek polskich, korespondencja), 1921–1924. 91 k.
363. Sygn. 302. Mniejszość żydowska w Polsce i sprawy z nią związane poza Polską: «Numerus clausus», wszechświatowe kongresy żydowskie w Gdańsku i Karlsbadzie, memoriał

żydowski do Rady Ambasadorów w sprawie Małopolski Wschodniej, żydowskie organizacje handlowe w Rosji Radzieckiej, Żydzi a uchodźcy z Rosji, organizacje żydowskie w ZSRR (sprawozdania i raporty placówek polskich, wycinki prasowe, gazety, notatki, korespondencja). 240 k.

Zesp. 474. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, [1919] 1920–1939.

364. Sygn. 3870. Położenie, stan organizacyjny, działalność (informacje władz polskich, raporty placówek polskich w Niemczech, korespondencja, sprawozdanie, instrukcja, notatki, statut, wycinki prasowe). 521 k.
365. Sygn. 3871. Mniejszość niemiecka w Polsce – szkolnictwo (informacje władz polskich, korespondencja, raporty placówek polskich w Niemczech, wycinki prasowe, petycje do Ligi Narodów, statut, programy nauczania, memoriał), 1922–1932. 345 k.
366. Sygn. 3872. Mniejszość niemiecka – położenie, stan organizacyjny, działalność (informacje MSW, korespondencja, raporty placówek polskich w Niemczech, teksty wyroków, noty, zestawienia niemieckich ugrupowań politycznych w Polsce), 1926–1932. 350 k.
367. Sygn. 3874. Położenie, stan organizacyjny, działalność (korespondencja, raporty placówek, polskich w Niemczech, wycinki prasowe, notatki), 1935 r. 162 k.

Zesp. 503. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie, [1916] 1919–1945.

368. Sygn. 431. Galicja Wschodnia: materiały dotyczące stanu szkolnictwa i wyznań. Szkoły powszechne, średnie, seminaria nauczycielskie. Stosunki narodowościowe w szkolnictwie. Sprawa uniwersytetu ruskiego (sprawozdanie kuratorium lwowskiego, memoriały, zestawienia, artykuły, odpisy, korespondencja). 121 k.
369. Sygn. 440. Galicja Wschodnia: ukraińskie partie, organizacje i ugrupowania polityczne. Programy, działalność, kontakty z ukraińską emigracją polityczną. Próby porozumienia z władzami polskimi (raporty). 71 k.
370. Sygn. 1432. Mniejszości w Polsce – Niemcy. Głównie sprawa kolonistów niemieckich w Polsce – opcja, wysiedlenie. Parcelacja majątków niemieckich w Polsce w wyniku reformy rolnej – poruszenie tej sprawy przez delegata niemieckiego na forum Ligi Narodów, głosy prasy. Memoriał o autonomii kulturalnej dla Niemców w Polsce. Sprawozdania Sejmowej Komisji Rolnej – druk (instrukcje, noty, raporty, wycinki prasowe, petycje, memoriały wykaz statystyczny – druk), 1920–1926. 242 k.
371. Sygn. 1435. Działalność ukraińskiej emigracji politycznej, sytuacja polityczna, gospodarcza, oświatowa na terenach Polski zamieszkałych przez ludność ukraińską. Rusińskie partie polityczne – tablica (memoriały, raporty, petycje, korespondencja, wycinki prasowe), 1922–1931. 184 k.
372. Sygn. 1441. Szkoły żydowskie, sprawa numerus clausus, porozumienie rządu polskiego z Żydami, stosunek Żydów do Polski i Niemiec, rozruchy antyżydowskie w Berlinie. «Jewish Daily Bulletin» (raporty, instrukcje, opracowania, wycinki prasowe, korespondencja). 204 k.
373. Sygn. 1443. Problemy emigracji Żydów do Polski, polityczne i społeczne organizacje Żydów w Polsce; sprawy indywidualne (opracowania, raporty, statystyki, zbiór wypowiedzi polskich i żydowskich, korespondencja, Brief Outline of the Jewish problem in Poland – broszura). 209 k.

Zesp. 1180. Urząd Wojewódzki w Tarnopolu, 1923–1938.

374. Sygn. 6. Sprawozdania sytuacyjne tygodniowe z ruchu społeczno-politycznego, mniejszości narodowych, ruchu komunistycznego i stanu bezpieczeństwa za okres 1 stycznia – 29 kwietnia 1928 r. 226 k.

375. Sygn. 9. Sprawozdania sytuacyjne tygodniowe z ruchu społeczno-politycznego, komunistycznego, mniejszości narodowych i stanu bezpieczeństwa za okres styczeń-marzec, maj 1929 r. 230 k.
376. Sygn. 17. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1931 r. 265 K.
377. Sygn. 19. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1932 r. 175 K.
378. Sygn. 20. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1933 r. 158 k.
379. Sygn. 24. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu komunistycznego, zawodowego i stanu bezpieczeństwa za styczeń-grudzień 1934 r. 88 k.
380. Sygn. 26. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1935 r. 157 k.
381. Sygn. 29. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1936 r. 218 k.
382. Sygn. 32. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych za styczeń-grudzień 1938 r. 231 k.
383. Sygn. 36. Wyniki plebiscytu szkolnego na terenie województwa tarnopolskiego, 1933 r. 8 k.

Zesp. 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku, 1920–1939.

384. Sygn. 6. Meldunki sytuacyjne tygodniowe z ruchu zawodowego, społeczno-politycznego, narodowościowego i stanu bezpieczeństwa nr 53, 54, 55, 1926 r. 7 k.
385. Sygn. 65. Sprawy szkolnictwa na terenie województwa wołyńskiego: szkolnictwo białoruskie, wykazy szkół w powiecie kowelskim z rozbiemem na rodzaje szkół i narodowość uczniów i nauczycieli. 48 k.
386. Sygn. 83. Sprawozdanie z sytuacji na Wołyniu we wrześniu 1933 i 1934 wraz z planem pracy województwa wołyńskiego. 52 k.
387. Sygn. 107. Korespondencja dotycząca wyznań religijnych. Memoriał w sprawie szerzenia się ruchu szundystów i baptystów na Wołyniu, 1923–1926. 12 k.

Zesp. 1185. Urząd Wojewódzki we Lwowie, 1919–1939.

388. Sygn. 4. Sprawozdania miesięczne ogólne – z ruchu społeczno-politycznego, komunistycznego, zawodowego i mniejszości narodowych, styczeń-kwiecień, lipiec-wrzesień 1926 r. 334 k.
389. Sygn. 6. Sprawozdanie sytuacyjne tygodniowe z ruchu społeczno-politycznego, zawodowego, komunistycznego, mniejszości narodowych i stanu bezpieczeństwa, 31 grudnia 1927 r. do 1 czerwca 1928 r. 409 k.
390. Sygn. 15. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych, styczeń-grudzień 1933 r. 708 k.
391. Sygn. 18. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych, styczeń-grudzień 1934 r. 154 k.
392. Sygn. 20. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych styczeń-grudzień 1935 r. 211 k.
393. Sygn. 23. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych styczeń-grudzień 1936 r. 238 k.
394. Sygn. 24. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych, styczeń-grudzień 1937 r. 461 k.
395. Sygn. 28. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych, styczeń-maj, lipiec-październik 1938 r. 354 k.

396. Sygn. 30. Sprawozdania miesięczne z ruchu społeczno-politycznego i mniejszości narodowych styczeń-marzec 1939 r. 95 k.
397. Sygn. 32. Meldunki doraźne – dzienne Wydziału Społeczno-Politycznego dotyczące spraw społeczno-politycznych, narodowościowych i stanu bezpieczeństwa nr 1–160, 1 stycznia – 30 czerwca 1938 roku. 347 k.
398. Sygn. 56. Program «Ukraińskiego Włościańsko-Robotniczego Zjednoczenia», odezwy, rezolucje, okólniki, 1927–1931. 102 k.
399. Sygn. 61. Inwigilacja nad działaczami ukraińskiej młodzieży akademickiej. Zestawienie organizacji ukraińskich w Polsce. Informacja o działalności organizacji ukraińskich. 96 k.

Zesp. 1186. Urząd Wojewódzki w Stanisławowie, 1923–1939.

400. Sygn. 1. Sprawozdania sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i zawodowego ze września, listopada, grudnia i część sprawozdania z kwietnia 1923 r. 144 k.
401. Sygn. 2. Sprawozdania sytuacyjne z ruchu społeczno-politycznego i zawodowego za styczeń-marzec 1924 r. 115 k.
402. Sygn. 18. Sprawozdanie wojewody dotyczące sytuacji wewnętrznej pod względem bezpieczeństwa i stosunków narodowościowych na terenie województwa stanisławowskiego, 1927 r. 4 k.

Zesp. 1213. Żydowska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza «Poalej Syjon», 1915–1919, 1926, 1928, 1933–1936.

403. Sygn. 29 / t. 3. Odezwy wyborcze, 1919–1939. 59 k.

Zesp. 1214. Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy «Bund» w Polsce, 1900–1948.

404. Sygn. 30 / I-4. Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy «Bund» w Polsce. Organizacje młodzieżowe. 4 k.
405. Sygn. 30 / II-1. Odezwy i okólniki Centralnego Komitetu «Bundu» w Polsce. 22 k.

Zesp. 1247. Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie», 1919–1930.

406. Sygn. 109 / I. Mikrof. 2579. Uchwały zjazdów. Ненумеровані картки.

Zesp. 1248. Stronnictwo Ludowe, [1923], 1932–1939.

407. Sygn. 1. Rezolucje, odezwy, przemówienia. 32 k.
408. Sygn. 2. Działalność organizacyjna i programowa Rady Naczelnej SL, rezolucje, uchwały. 4 k.
409. Sygn. 4. Działalność organizacyjna i programowa Rady Naczelnej SL, wytyczne programu SL, rezolucje, 1936–1938. 46 k.

Zesp. 1250. Stronnictwo Chłopskie, [1925] 1929–1932.

410. Sygn. 112 / I. Mikrof. 2582. Rezolucje polityczne przyjęte na Kongresie Stronnictwa Chłopskiego w dniu 7 lipca 1929 r. 1 k.

Zesp. 1251. Polska Partia Socjalistyczna, 1919–1939.

411. Sygn. 114 / III t. 18. Mikrof. 2167/2. Uchwały, rezolucje, okólniki, instrukcje, komunikaty, zaświadczenia. 18 k.

Zesp. 1370. Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia, 1924 r.

412. Sygn. 255/1. Klub Poselski USDP: interpelacje i przemówienia posłów, 1924 r. 28 k.

- Zesp. 1690. Zbiór fotografii byłego Centralnego Archiwum KC PZPR, XIX–XX w.**
413. Sygn. 114 / I-1. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XVI Kongres PPS: projekt programu, deklaracja programowa, notatki, kwiecień 1919 r. 6 k.
 414. Sygn. 114 / I-2. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XVII Kongres PPS: program, rezolucja w sprawie Górnego Śląska, sprawozdanie, notatki, maj 1920 r. 13 k.
 415. Sygn. 114 / I-6. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XX Kongres PPS: rezolucje w sprawie polityki międzynarodowej i wewnętrznej, rezolucje i poprawki do punktów porządku dziennego. 1926 r. 5 k.
 416. Sygn. 114 / I-7. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XXI Kongres PPS. 20 k.
 417. Sygn. 114 / I-8. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XXIII Kongres PPS: projekt programu, uchwały, 2–4 lutego 1934 r. 7 k.
 418. Sygn. 114 / I-10. Mikrof. 2167/1. Polska Partia Socjalistyczna. XXIV Kongres PPS: statuty, programy, wnioski do programu i statutu, sprawozdanie i list otwarty robotników fabryki Bugaj w Piotrkowie, 31 stycznia – 2 lutego 1937 r. 54 k.
 419. Sygn. 114 / IV-5. Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy, 1920 r. 10 k.
 420. Sygn. 4170. Niedziałkowski Mieczysław. 265 k.

Zesp. 2021. Komenda Wojewódzka Policji Państwowej we Lwowie, 1920–1927, 1929–1935, 1937–1939.

421. Sygn. 5. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne Komendanta Policji Państwowej Okręgu VIII we Lwowie z życia polskich legalnych partii politycznych i mniejszości narodowych, lipiec–październik 1924 r. 78 k.

Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego

Zesp. 208. Akta Starostwa Grodzkiego Krakowskiego.

422. Sygn. StGKr 133. Sprawy partii politycznych legalnych (żydowskich), 1919–1927. 596 k.
423. Sygn. StGKr 138. Sprawy stowarzyszeń, organizacji i związków niemieckich i ukraińskich. 1229 k.
424. Sygn. StGKr 246. Sprawy stowarzyszeń, związków, organizacji (żydowskich) – rejestracja i nadzór. Talmud Torá – Zjednoczenie szkół... 1715 k.
425. Sygn. StGKr 249. Sprawy stowarzyszeń, związków, organizacji (żydowskich) – rejestracja i nadzór. Żyd. Klub Sport. «Hagibor» – Żydowskie... 1098 k.

Archiwum Państwowe miasta Lublina

Zesp. 80. Archiwum Łosiów z Niemiec.

426. Sygn. 451. Korespondencja arcybiskupa A. Szeptyckiego oraz biskupa Grzegorza Chomyszyna do Stanisława Łosia w sprawach osobistych, oraz ukraińskich, 1925–1942. 21 k.
427. Sygn. robocza. V-1. Artykuły i listy Jana Stanisława Łosia dotyczące sprawy ukraińskiej w Polsce, 1918–1939. T. 1. 507 k.

Archiwum Państwowe w Przemyślu

Zesp. 151. Środkowo Galicyjski Seniorat w Hartfeld, 1912–1937.

428. Sygn. 2. Mikrof. Nr 56/3561. Zebrania Superintendencji (sprawozdania przesyłane do wiadomości), 1912–1930. 123 k.
429. Sygn. 15. Mikrof. Nr 56/3574. Wykazy stanu dusz i czynności urzędowych, 1912–1934. 151 k.

430. Sygn. 25. Mikrof. Nr 56/3584. Zapomogi za związków i fundacji, 1911–1933. 146 k.
431. Sygn. 28. Mikrof. Nr 56/3587. Sprawy szkolne, 1912 – 6 maja 1933 r. 118 k.
432. Sygn. 32. Mikrof. Nr 56/3591. Uroczystości kościelne i jubileuszowe, odznaczenia. 66 k.
433. Sygn. 38. Mikrof. Nr 56/3597. Sprawy narodowościowe Ewangelickiego Kościoła A. i H. Wyznania w Polsce (dążenia do utrzymania prywatnych szkół z niemieckim językiem nauczania do kształcenia księży na niemieckich uniwersytetach, spory z wyznawcami narodowości polskiej). 30 k.

Zesp. 391. Prywatne Żeńskie Gimnazjum Krawieckie Towarzystwa Szkoły Ludowej w Przemyślu, 1922–1946.

434. Sygn. 18. Pierwsze sprawozdanie za lata 1924–1928. 96 k.
435. Sygn. 19. Drugie sprawozdanie za lata 1928–1932. 72 k.

Zesp. 395. Akta szkół w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu – zbiór szczątków zespołów, 1811–1951.

436. Sygn. 15. Prywatny Ukraiński Seminaryjny Kurs Kółka Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego w Przemyślu: świadectwa ukończenia kursu, 1917–1919. 18 k.
437. Sygn. 16. Prywatna Jednoroczna Żeńska Szkoła Krawiecko-Bielizniarska Filia Związku Ukrainek w Przemyślu: statut szkoły, 1937. 4 k.

Zesp. 399. Ukraiński Instytut dla Dziewcząt w Przemyślu, 1881–1940.

438. Sygn. 1. Statut Towarzystwa pod nazwą «Bursa dla Dziewcząt obrządku rusko-katolickiego w Przemyślu», 1881. 9 k.
439. Sygn. 5. Protokoły walnych zgromadzeń i posiedzeń Wydziału Towarzystwa «Ruski Instytut dla Dziewcząt» w Przemyślu, 1921–1924. 99 k.
440. Sygn. 10. Katalog główny kl. I–VI 1921/22. 110 k.
441. Sygn. 11. Katalog główny kl. I–VII 1923/24. 205 k.
442. Sygn. 13. Statut Towarzystwa Ukraiński Instytut dla Dziewcząt w Przemyślu, 1929. 18 k.
443. Sygn. 14. Dokumentacja stanu posiadania, 1931–1938. 17 k.

Zesp. 1084. Instytucje, stowarzyszenia i organizacje ukraińskie na terenie miasta Przemyśla – Zbiór szczątków zespołów w zasobie Archiwum Państwowe w Przemyślu, 1882–1951.

444. Sygn. 2. Товариство «Бурса св. Николая в Перемишлі», 1889–1949. 7 k.
445. Sygn. 28. Кружок «Рідної школи» в Перемишлі, 1936–1937. 10 k.

Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Zesp. III–180. Materiały Ludwika Eckerta.

446. Sygn. 1. Fragmenty opracowań Ludwika Eckerta dotyczące spraw mniejszości narodowych w Polsce. 76 k.
447. Sygn. 4. Tezy referatów, notatki z konferencji w Ministerstwie WRiOP, projekt ustawy i inne materiały dotyczące organizacji szkolnictwa mniejszościowego w Polsce, 1924–1936. 82 k.
448. Sygn. 32. Uwagi o szkolnictwie niemieckim w Polsce – opracowanie dotyczące stanu przed I wojną światową, w czasie wojny oraz w latach 1919/1920–1939. 69 k.
449. Sygn. 33. Materiały związane z organizacją szkolnictwa dla mniejszości niemieckiej w okresie po I wojnie światowej, 1918–1925. 129 k.
450. Sygn. 34. Propozycje ogólnego niemieckiego wydziału szkolnego do niemiecko-polskiej umowy szkolnej, 1919–1920. 34 k.

451. Sygn. 35. Uwagi i odpowiedzi na interpelacje posłów Niemieckiego Zjednoczenia w Sejmie i Niemieckiego Klubu Parlamentarnego w sprawie szkolnictwa dla mniejszości niemieckiej w Polsce, 1920–1931. 133 k.
452. Sygn. 36. Skargi mniejszości niemieckiej wnoszone do Ligi Narodów oraz wyjaśnienia ze strony polskiej, 1922–1933. 51 k.+15 s.
453. Sygn. 76. Szkolnictwo ukraińskie w Małopolsce i na Wołyniu do 1939 roku. 101 k.
454. Sygn. 78. Referat na temat szkolnictwa ukraińskiego w Polsce w okresie międzywojennym. 28 k.
455. Sygn. 79. Uwagi i notatki o szkolnictwie i polityce szkolnej na Wołyniu i Małopolsce Wschodniej oraz dane ze zjazdu kuratorów 1928 r., 1924–1935. 84 k.
456. Sygn. 81. Materiały dotyczące normalizacji stosunków polsko-ukraińskich m.in. postulaty wysuwane przez Ukraińską Reprezentację Parlamentarną, 1927–1937. 71 k.
457. Sygn. 82. Memoriały, uwagi, przemówienia w sprawach szkolnictwa ukraińskiego w Polsce, 1925–1938. 139 k.
458. Sygn. 91. Zagadnienie żydowskie w szkolnictwie w Polsce Odrodzonej w okresie międzywojennym 1914–1939. Szkic historyczno-statystyczny opracował Ludwik Eckert. 140 k.
459. Sygn. 95. Zagadnienie języka Żydów i języka nauczania w szkołach dla dzieci żydowskich. 6 k.
460. Sygn. 96. Szkolnictwo żydowskie – szkoły z żydowskim językiem nauczania. 12 k.
461. Sygn. 97. Materiały dotyczące szkolnictwa żydowskiego w Polsce w okresie międzywojennym m.in. interpelacje poselskie, memoriały, odpowiedzi na ankietę dotyczącą rejestracji chederów, list otwarty do generała L. Żeligowskiego, 1919–1935. 125 k.
462. Sygn. 106. Notatki i zapiski dotyczące stanu szkolnictwa mniejszościowego w Polsce. 108 k.

Centralne Archiwum Wojskowe

Zespół Akt Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych, 1918–1939.

463. Sygn. I.300.1.648. Organizacja i obsada personalna Sekcji (wydz.) osad żołnierskich. Sprawozdanie o stanie osadnictwa żołnierskiego, sierpień-grudzień 1921, 1929 r. 229 k.

Zespół Akt Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, 1926–1939. Referat Informacyjny.

464. Sygn. I.302.4.122. Biuro inspekcji. 227 k.
465. Sygn. I.302.10.24. Tygodniowe komunikaty informacyjne z życia mniejszości narodowych, 1939 r. 408 k.
466. Sygn. I.371.10/A.71. Komunikaty polityczno-społeczne, 1936–1939 r. 406 k.
467. Sygn. I.371.10/A.72. Sprawozdania miesięczne, meldunki, 1938 r. 548 k.
468. Sygn. I.371.10/A.13 Protokół odprawy oficerów informacyjnych odbytej w DOK X 27 kwietnia 1937 r. 46 k.

Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie

Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki.

469. Mikrof. 68729. Ukraińska oświata i szkolnictwo początkowe, średnie i wyższe za czasów Austro-Węgier, ZURL i w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Zestawienia, memoriały, korespondencja z lat 1905–1922. 444 k.

470. Mikrof. 68730. Ukraińska oświata i szkolnictwo początkowe, średnie i wyższe w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność «Ridnej Szkoły», interwencje Ukraińskiej Reprezentacji Parlamentarnej i inne materiały z lat 1923–1926. 480 k.
471. Mikrof. 68731. Ukraińska oświata i szkolnictwo początkowe, średnie i wyższe w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność «Ridnej Szkoły», postawa władz polskich i inne materiały z lat 1927–1938. 402 k.
472. Mikrof. 68732. Ukraińska oświata i szkolnictwo w granicach Rzeczypospolitej Polskiej. Działalność Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego. Odwołania i interpelacje do Ministerstwa WRIOP i Najwyższego Trybunału Administracyjnego, plebiscyt szkolny i inne materiały z lat 1923–1928. 446 k.
473. Mikrof. 68733. Towarzystwo Przyjaciół Oświaty we Lwowie. Działalność i organizacja. Sprawozdania, bilanse, korespondencja z lat 1927–1930. 108 k.
474. Mikrof. 68734. Sprawy szkolne prowadzone przez UNDO. Materiały z lat 1928–1930. 82 k.
475. Mikrof. 68735. Kwestionariusze szkolne wypełnione przez organizacje terenowe dla UNDO z roku 1929. 618 s.
476. Mikrof. 85778. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (UPR). T. 3: Przemówienia posłów na plenarnych posiedzeniach Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, 1928–1936. 1742 k.
477. Mikrof. 85781. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (UPR). T. 4: Wnioski posłów i senatorów. 1926–1937. 474 k.
478. Mikrof. 85782. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (UPR). T. 5: Interpelacje senackie, 1928–1930, 1933. Interpelacje sejmowe, 1924–1927, 1935–1938. Odpowiedzi na interpelacje. 860 k.
479. Mikrof. 85812. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (UPR). T. 6: Interpelacje poselskie nr 1–313 oraz odpowiedzi Ministrów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, 1928–1930. 723 k.
480. Mikrof. 85813. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (UPR). T. 7: Interpelacje poselskie nr 1–150 oraz odpowiedzi Ministrów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, 1931–1935. 733 k.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów

481. Sygn. 4277. «Memoriał w sprawie Wzmocnienia elementu ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej przy parcelacji tabularnej własności». I–XII, 107 k.
482. Sygn. 4278, Mikrof. 1024. «Odpis sprawozdania Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego o szkolnictwie i opiece nad młodzieżą w Małopolsce Wschodniej pod względem narodowym». 67 k.
483. Sygn. 4292. «Aide mémoire oświetlający poglądy Ministerstwa Spraw Zagranicznych na kwestię tzw. Galicji Wschodniej», 1920 r. 15 k.
484. Sygn. 4294. «Memoriał do Partyjnego Kierownictwa Ukraińskiej Narodowej Trudowej Partii na ręce Narodnego Komitetu we Lwowie», 1923 r. 13 k.
485. Sygn. Rps Bj 8100 III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z lat 1920–1925. 286 k.
486. Sygn. Rps BJ 8111 III. Materiały do historii Galicji na początku XX w. T. 6: Sprawy szkolne i kościelne, 1908–1913. 124 k.
487. Sygn. Rps BJ 8134 III. Materiały dotyczące prac rządu nad przygotowaniem projektów ustaw o organizacji samorządu i administracji państwowej, komunikowane Michałowi Bobrzyńskiemu dla zasięgnięcia jego opinii, 1923–1924. 333 k.

Polska Akademia Umiejętności w Krakowie

488. Sygn. 4257. Kopia odezwy Żydowskiej Partii Socjal-Demokratycznej, Organizacji Syjońskiej i Żydowskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej «Poale Syon» w Krakowie z dnia 5 listopada 1918 r. 4 k.
489. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. Odpis sprawozdania Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego o szkolnictwie i opiece nad młodzieżą w Małopolsce Wschodniej pod względem narodowym. 67 k.
490. Sygn. 7825. Mikrof. 1453. Programy, statuty Stronnictwa Narodowego i Związku Ludowo-Narodowego z lat 1897–1937. 432 k.
491. Sygn. 7845. Mikrof. 1475. Stanisław Głąbiński. «Wspomnienia polityczne, cz. 2, 1926–1939». Teka Zielińskiego 63. 71 k.
492. Sygn. 7846. Mikrof. 1475. Stanisław Grabski: «Pamiętniki» – fragmenty do r. 1915 i od r. 1922–1939. Teka Zielińskiego 64. 197 k.
493. Sygn. Rps PAN Kr. 4212. Mikrof. 1019. Zbiór odpisów różnych dokumentów Polskiego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Ludowego z lat 1913–1945. 164 k.
494. Sygn. Rps PAN Kr. 4256. «Deklaracje żydowskie w Radzie Stanu. (List z Warszawy)», dnia 28 czerwca 1918 r. 4 k.
495. Sygn. Rps. PAN Kr. 4283. «Memoriał w sprawie położenia i potrzeb Ziemi Czerwieńskiej». Opracowany przez Narodową Organizację Kobiet i Koło Lwowskie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami 9 listopada 1935 r. i skierowany do Rządu. 12 k.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej

Sejm Ustawodawczy (1919–1922).

496. Sprawozdanie stenograficzne z 66 posiedzenia 9 lipca 1919 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
497. Sprawozdanie stenograficzne z 150 posiedzenia 28 maja 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
498. Sprawozdanie stenograficzne z 151 posiedzenia 29 maja 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
499. Sprawozdanie stenograficzne z 152 posiedzenia 1 czerwca 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
500. Sprawozdanie stenograficzne z 153 posiedzenia 4 czerwca 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
501. Sprawozdanie stenograficzne z 161 posiedzenia 9 lipca 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
502. Sprawozdanie stenograficzne z 162 posiedzenia 13 lipca 1920 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
503. Sprawozdanie stenograficzne z 217 posiedzenia 10 marca 1921 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
504. Sprawozdanie stenograficzne z 281 posiedzenia 27 stycznia 1922 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
505. Sprawozdanie stenograficzne z 283 posiedzenia 7 lutego 1922 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
506. Sprawozdanie stenograficzne z 303 posiedzenia 5 maja 1922 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Sejm I kadencji (1922–1927).

507. Sprawozdanie stenograficzne z 6 posiedzenia 16 stycznia 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
508. Sprawozdanie stenograficzne z 10 posiedzenia. 23 stycznia 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
509. Sprawozdanie stenograficzne z 13 posiedzenia 7 lutego 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
510. Sprawozdanie stenograficzne z 18 posiedzenia 1 marca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
511. Sprawozdanie stenograficzne z 31 posiedzenia 24 marca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
512. Sprawozdanie stenograficzne z 36 posiedzenia 27 kwietnia 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
513. Sprawozdanie stenograficzne z 42 posiedzenia 2 czerwca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
514. Sprawozdanie stenograficzne z 43 posiedzenia 5 czerwca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
515. Sprawozdanie stenograficzne z 44 posiedzenia 9 czerwca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
516. Sprawozdanie stenograficzne z 58 posiedzenia 27 lipca 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
517. Sprawozdanie stenograficzne z 69 posiedzenia 12 października 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
518. Sprawozdanie stenograficzne z 82 posiedzenia 27 listopada 1923 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
519. Sprawozdanie stenograficzne z 117 posiedzenia 8 kwietnia 1924 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
520. Sprawozdanie stenograficzne z 146 posiedzenia 9 lipca 1924 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
521. Sprawozdanie stenograficzne z 259 posiedzenia 12 grudnia 1925 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
522. Sprawozdanie stenograficzne z 260 posiedzenia 14 grudnia 1925 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
523. Sprawozdanie stenograficzne z 267 posiedzenia 15 stycznia 1926 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
524. Sprawozdanie stenograficzne z 270 posiedzenia 9 lutego 1926 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
525. Sprawozdanie stenograficzne z 288 posiedzenia 25 czerwca 1926 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
526. Sprawozdanie stenograficzne z 294 posiedzenia 19 lipca 1926 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
527. Sprawozdanie stenograficzne z 301 posiedzenia 23 września 1926 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Sejm II kadencji (1928–1930).

528. Sprawozdanie stenograficzne z 11 posiedzenia 29 maja 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
529. Sprawozdanie stenograficzne z 12 posiedzenia 30 maja 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

530. Sprawozdanie stenograficzne z 13 posiedzenia 31 maja 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
531. Sprawozdanie stenograficzne z 15 posiedzenia 2 czerwca 1928. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
532. Sprawozdanie stenograficzne z 16 posiedzenia 4 czerwca 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
533. Sprawozdanie stenograficzne z 19 posiedzenia 8 czerwca 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
534. Sprawozdanie stenograficzne z 25 posiedzenia 19 czerwca 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
535. Sprawozdanie stenograficzne z 29 posiedzenia 13 listopada 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
536. Sprawozdanie stenograficzne z 35 posiedzenia 5 grudnia 1928 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
537. Sprawozdanie stenograficzne z 42 posiedzenia 31 stycznia 1929 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
538. Sprawozdanie stenograficzne z 47 posiedzenia 7 lutego 1929 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
539. Sprawozdanie stenograficzne z 55 posiedzenia 1 marca 1929 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
540. Sprawozdanie stenograficzne z 74 posiedzenia 6 lutego 1930 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
541. Sprawozdanie stenograficzne z 82 posiedzenia 28 lutego 1930 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Senat II kadencji (1928–1930).

542. Sprawozdanie stenograficzne z 5 posiedzenia 21 czerwca 1928 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.
543. Sprawozdanie stenograficzne z 16 posiedzenia z dnia 9 marca 1929 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.
544. Sprawozdanie stenograficzne z 30 posiedzenia 12 marca 1930 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.

Sejm III kadencji (1930–1935).

545. Sprawozdanie stenograficzne z 7 posiedzenia 26–27 stycznia 1931 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
546. Sprawozdanie stenograficzne z 13 posiedzenia 10 lutego 1931 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
547. Sprawozdanie stenograficzne z 61 posiedzenia 26 lutego 1932 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
548. Sprawozdanie stenograficzne z 70 posiedzenia 3 listopada 1932 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
549. Sprawozdanie stenograficzne z 90 posiedzenia 21 lutego 1933 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
550. Sprawozdanie stenograficzne z 111 posiedzenia 6 lutego 1934. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
551. Sprawozdanie stenograficzne z 128 posiedzenia 5 lutego 1935 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
552. Sprawozdanie stenograficzne z 131 posiedzenia 8 lutego 1935 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Senat III kadencji (1930–1935).

- 553. Sprawozdanie stenograficzne z 9 posiedzenia 4 marca 1931 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 554. Sprawozdanie stenograficzne z 32 posiedzenia 3 marca 1932 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 555. Sprawozdanie stenograficzne z 36 posiedzenia 11 marca 1932 r. Senatu Rzeczypospolitej Polskiej.

Sejm IV kadencji (1935–1938).

- 556. Sprawozdanie stenograficzne z 14 posiedzenia 21 lutego 1936 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 557. Sprawozdanie stenograficzne z 30 posiedzenia 2 grudnia 1936 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 558. Sprawozdanie stenograficzne z 60 posiedzenia 1 i 2 grudnia 1937 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 559. Sprawozdanie stenograficzne z 72 posiedzenia 18 lutego 1938 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 560. Sprawozdanie stenograficzne z 75 posiedzenia 23 lutego 1938 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Senat IV kadencji (1935–1938).

- 561. Sprawozdanie stenograficzne z 8 posiedzenia 9 marca 1936 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 562. Sprawozdanie stenograficzne z 16 posiedzenia 24 czerwca 1936 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 563. Sprawozdanie stenograficzne z 26 posiedzenia 10 marca 1937 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.
- 564. Sprawozdanie stenograficzne z 46 posiedzenia 12 marca 1938 r. Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.

Druki sejmowe Rzeczypospolitej Polskiej

Sejm Ustawodawczy (1919–1922).

- 565. Druki. Nr 119. Wniosek nagły Związku Ludowo-Narodowego w sprawie utworzenia komisji sejmowej dla sprawy żydowskiej, 1919 r.
- 566. Druki. Nr 312. Wniosek nagły posłów Jana Woźnickiego, Juljana Smulikowskiego, Jadwigi Dziubińskiej, Eustachego Rudzińskiego i tow. w sprawie asygnowania przez Rząd funduszków na budowę szkół powszechnych w całym kraju, 1919 r.
- 567. Druki. Nr 461. Wniosek nagły posłów Rottermunda, Bojanowskiego, Sołtyka i tow. w sprawie zapobieżenia brakowi odpowiednich budynków szkolnych dla wszystkich rodzajów szkół, a przede wszystkim dla szkół powszechnych. Warszawa, dnia 9 maja 1919 r.
- 568. Druki. Nr 507. Wniosek posłów Kręmpy, Dąbala, Sudoła, Marchuta i tow. w sprawie założenia szkoły w Pawdi Narodowej powiatu Mieleckiego przy pomocy 12-u warsztatów mechanicznych i przędzalni, jaka jest niezbędna w obecnych czasach i na przyszłość z powodu braku odzieży na wsi w Tarnobrzeskim, Niskim, Kolbuszowskim i t. p. powiatach dawnej Galicji. Warszawa, dnia 6 maja 1919 r.
- 569. Druki. Nr 512. Wniosek nagły posła Z. Sokolnickiej i tow. z klubu Związku Ludowo-Narodowego w sprawie przyspieszenia organizacji kursów i szkół zawodowych

- przemysłowo-handlowych oraz kursów instruktorskich i seminariów dla instruktorów i nauczycieli szkół zawodowych. Warszawa, 29 marca 1920 r.
570. Druki. Nr 715. Wniosek posła Bryła, Witoso i tow. z klubu P.S.L. (Piastowców) w sprawie utworzenia szkoły koszykarskiej w Wojniczu. Warszawa, 26 czerwca 1919 r.
571. Druki. Nr 802. Wniosek posła Tomasza Seiba i tow. w sprawie budowy polskiej szkoły ludowej w Dąbrowce polskiej w powiecie Sanockim (Małopolska). Warszawa, dnia 8 lipca 1919 r.
572. Druki. Nr 804. Wniosek nagły posłów Związku Ludowo-Narodowego w sprawie uwolnienia lokali szkolnych od rekwizycji na cele wojskowe. Warszawa, dnia 9 lipca 1919 r.
573. Druki. Nr 1005. Wniosek posła księdza Eugeniusza Okonia i tow. w sprawie założenia niższej szkoły przemysłowej w Radomyślu nad Sanem. Warszawa, dnia 1 października 1919 r.
574. Druki. Nr 1076. Wniosek posła J. Bardla i tow. imieniem klubu posłów P.S.L. w sprawie opieki nad zawodową szkołą ślusarską w Świątnikach górnych i w sprawie zorganizowania przemysłu ślusarskiego w tychże Świątnikach górnych. Warszawa, 17 października 1919 r.
575. Druki. Nr 1602, załącznik. Ustawa o tymczasowym ustroju władz szkolnych. Minister T. Łopuszański. Warszawa, dnia 16 marca 1920 r.
576. Druki. Nr 1761. Sprawozdanie komisji oświatowej o przedłożonym przez Rząd projekcie ustawy w sprawie tymczasowego ustroju władz szkolnych (Druk Nr 1602).
577. Druki. Nr 1936, załącznik 1. Ustawa o uposażeniu nauczycieli i dyrektorów państwowych szkół średnich ogólnokształcących, seminariów nauczycielskich i preparand, oraz wizytatorów szkół. Warszawa, dnia 7 lipca 1920 r.
578. Druki. Nr 3361. Wniosek posła Grünbauma i in. w sprawie organizacji publicznego szkolnictwa powszechnego dla mniejszości narodowościowych i wyznaniowych. Warszawa, dnia 10 lutego 1922 r.
579. Druki. Nr 3361, załącznik 1. Ustawa o publicznych szkołach powszechnych dla mniejszości narodowościowych i wyznaniowych.
580. Druki. Nr 3378. Wniosek nagły posła Daczko z Klubu Zjednoczenia Niemieckiego i innych posłów w sprawie udzielenia uczniom, uczęszczającym do szkół wyższych, średnich lub powszechnych, zarówno państwowych, jak prywatnych, ulg kolejowych. Warszawa, dnia 24 lutego 1922 r.
581. Druki. Nr 3424. Wniosek nagły posła Sołtyka i kolegów z Centrum Narodowego (Narodowe Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe i Narodowo Chrześcijańskie Stronnictwo Pracy) w sprawie szkolnictwa zawodowego. Warszawa, dnia 21 marca 1922 r.
582. Sejm I kadencji.
583. Druki. Nr 94. Wniosek nagły posłów Związku Ludowo-Narodowego o zmianie art. 85 i 86 ustawy o szkołach akademickich. Warszawa, 16 stycznia 1923 r.
584. Druki. Nr 125. Wniosek nagły posła Antoniego Wasyńczuka i tow. z Klubu Ukraińskiego w sprawie niezwłocznego, natychmiastowego wprowadzenia języka ukraińskiego w szkołach powszechnych i średnich, ogólnych i fachowych dla dzieci narodowości ukraińskiej na terenach Chełmszczyzny i Podlasia woj. Lubelskiego (starostwa: Tomaszowskie, Biłgorajskie, Krasnostawskie, Zamojskie, Hrubieszowskie, Chełmskie, Biała Podlaska, Radzyńskie, Włodawskie i Konstantynowskie) i Polesia woj. Poleskiego (starostwa: Kobryńskie, Brzeskie, Drohiczyńskie i Pińskie). Warszawa, dnia 16 stycznia 1923 r.
585. Druki. Nr 141. Wniosek nagły posłów Klubu Ukraińskiego w sprawie niezwłocznego powołania do pracy w ukraińskich szkołach województw wołyńskiego, względnie poleskiego, zwolnionych nauczycieli narodowości ukraińskiej. Warszawa, dnia 26 stycznia 1923 r.

586. Druki. Nr 193. Wniosek nagły posła Antoniego Langerera i tow. z Klubu P.S.L. «Wyzwolenie» w sprawie wezwania P. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do uwzględnienia w programach szkół powszechnych i średnich wykładów obowiązkowych o powinnościach obywatela państwa polskiego na podstawie Konstytucji 17 marca i taniego wydania tekstu Konstytucji z objaśnieniami w językach: polskim, białoruskim i ukraińskim. Warszawa, dnia 10 lutego 1923 r.
587. Druki. Nr 194. Wniosek nagły posła Nojacha Pryłuckiego (Żydowskie Stronnictwo Ludowe) i inn. o otworzenie kredytu na utrzymanie szkolnictwa żydowskiego z językiem wykładowym żydowskim. Warszawa, 10 lutego 1923 r.
588. Druki. Nr 194, załącznik 1. Ustawa o otworzeniu kredytu na utrzymanie szkolnictwa żydowskiego z językiem wykładowym żydowskim.
589. Druki. Nr 262. Wniosek nagły posła Wygodzkiego i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie udzielania pomocy żydowskiej młodzieży akademickiej. Warszawa, dnia 1 marca 1923 r.
590. Druki. Nr 326. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego (Żydowskie Stronnictwo Ludowe) i inn. w sprawie zawieszenia eksmisji. Warszawa, dnia 13 marca 1923 r.
591. Druki. Nr 432. Wniosek posłów Schipera, Hartglassa, Lewinsona i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych, niszczącego byt 25 żydowskich instytucji szkolnych. Warszawa, dnia 12 kwietnia 1923 r.
592. Druki. Nr 434. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego (Żydowskie Stronnictwo Ludowe) i innych w sprawie ochrony sublokatorów. Warszawa, dnia 17 kwietnia 1923 r.
593. Druki. Nr 435. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego (Żydowskie Stronnictwo Ludowe) i innych w sprawie radykalnego zwalczania drożdżyny. Warszawa, dnia 17 kwietnia 1923 r.
594. Druki. Nr 538. Wniosek posłów Hellera, Silberscheina, Lewinsona i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie wprowadzenia obowiązkowej nauki języka hebrajskiego w szkołach powszechnych i średnich dla uczniów i uczennic narodowości żydowskiej. Warszawa, dnia 23 maja 1923 r.
595. Druki. Nr 538, załącznik. Ustawa w przedmiocie wprowadzenia obowiązkowej nauki języka hebrajskiego w szkołach powszechnych i średnich dla uczniów i uczennic narodowości żydowskiej.
596. Druki. Nr 539. Wniosek posłów Hellera, Schreiberera i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie udzielenia subwencji państwowej dla Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej w Małopolsce. Warszawa, dnia 23 maja 1923 r.
597. Druki. Nr 541. Wniosek posłów Schreiberera, Hellera i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie udzielenia subwencji rządowej trzem żydowskim szkołom średnim z prawem publiczności we Lwowie. Warszawa, dnia 23 maja 1923 r.
598. Druki. Nr 542. Wniosek posłów Hellera, Schreiberera i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie przejęcia na etat państwowy hebrajskiego seminarium nauczycielskiego we Lwowie. Warszawa, dnia 23 maja 1923 r.
599. Druki. Nr 578. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego (Żydowskie Stronnictwo Ludowe) i innych w sprawie szkolnictwa mniejszości narodowych. Warszawa, dnia 5 czerwca 1923 r.
600. Druki. Nr 696. Wniosek posłów z Klubów Ukraińskiego i Białoruskiego w sprawie powszechnego oraz średniego szkolnictwa ukraińskiego i białoruskiego. Warszawa, 26 lipca 1923 r.
601. Druki. Nr 697. Wniosek posłów Klubu Ukraińskiego w sprawie legalizacji i upaństwowienia ukraińskich Uniwersytetu i Politechniki we Lwowie. Warszawa, dnia 27 lipca 1923 r.
602. Druki. Nr 767. Wniosek posłów Juljana Smulikowskiego ze związku P.P.S., E. Rudzińskiego i tow. z P.S.L. «Wyzwolenie», Wł. Wojtowicza i tow. z P.S.L. «Jedność Ludo-

- wa» w sprawie wyboru Komisji sejmowej dla zbadania stosunków w szkolnictwie i postępowania P. Ministra W.R. i O.P. Warszawa, dnia 9 października 1923 r.
603. Druki. Nr 770. Wniosek posłów z Koła Żydowskiego w sprawie okólnika wydanego przez Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego odnośnie do wprowadzenia «*numerus clausus*» w uczelniach wyższych. Warszawa, dnia 9 października 1923 r.
604. Druki. Nr 800. Wniosek posła Grünbauma i towarzyszy w sprawie organizacji publicznego szkolnictwa powszechnego dla mniejszości narodowych i wyznaniowych. Warszawa, dnia 26 lipca 1923 r.
605. Druki. Nr 1216. Wniosek posła Kazimierza Czapińskiego i tow. z P.P.S. w sprawie utworzenia uniwersytetu z językiem wykładowym ukraińskim. Warszawa, dnia 20 maja 1924 r.
606. Druki. Nr 1219. Wniosek posłów Juliana Smulikowskiego, W. Piotrowskiego i tow. Związku P.P.S. w sprawie redukcji państwowości polskiej przez zbijanie szkół i stanowisk nauczycielskich. Warszawa, dnia 20 maja 1924 r.
607. Druki. Nr 2063. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie uchwał Sekcji Kresowej, zatwierdzonych przez Radę Ministrów. Warszawa, dnia 7 lipca 1925 r.
608. Druki. Nr 2186. Wniosek posłów z Klubu Białoruskiego, Niemieckiego, Koła Żydowskiego, Białoruskiej Gromady, Ukraińskiego w sprawie rozporządzenia Ministra W.R. i O.P. dotyczącego wprowadzenia w szkołach z językiem wykładowym niepolskim nauczania historii i geografii w języku nieojczystym. Warszawa, dnia 6 listopada 1925 r.
609. Druki. Nr 2198. Wniosek posłów z Komunistycznej Frakcji Poselskiej i tow. w sprawie organizacji szkolnictwa ukraińskiego, białoruskiego, żydowskiego, niemieckiego i litewskiego, oraz w sprawie skasowania rozporządzeń krępujących rozwój kulturalny tych narodów. Warszawa, dnia 25 listopada 1925 r.
610. Druki. Nr 2252. Wniosek posłów z P.S.L. «Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa» w sprawie zlikwidowania szkół utrakwistycznych. Warszawa, dnia 29 grudnia 1925 r.
611. Druki. Nr 2289. Wniosek posła Sergiusza Chruckiego i towarzyszy z Klubu Ukraińskiego w sprawie niewykonania postanowień art. 24 i art. 26 ust. 2 ustawy ramowej z dnia 26 września 1922 r. D.U.P.P. nr 90, poz. 829 o założeniu uniwersytetu ukraińskiego. Warszawa, 5 lutego 1926 r.

Sejm II kadencji (1928–1930).

612. Druki. Nr 30. Wniosek posła Dmytra Węłykanowicza i tow. z Klubu Ukraińskiego w sprawie uchwalenia noweli do art. 58 ust. szkolnej z 15 lipca 1927 r. Dz.U.R.P. Nr 67, poz. 592 lit. Warszawa, dnia 31 marca 1928 r.
613. Druki. Nr 194. Wniosek posłów Klubu Ukraińskiego w sprawie ustawowego wprowadzenia nazwy «ukraiński» zamiast ruski (rusiński). Warszawa, dnia 15 czerwca 1928 r.
614. Druki. Nr 216. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie szkół z ukraińskim, białoruskim względnie litewskim językiem nauczania. Warszawa, dnia 19 czerwca 1928 r.
615. Druki. Nr 216, załączenie. Ustawa o szkołach z ukraińskim, białoruskim względnie litewskim językiem nauczania.
616. Druki. Nr 463. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie uchwalenia ustawy o programach naukowych dla szkół z ukraińskim językiem nauczania. Ustawa w sprawie programów naukowych, obowiązujących w szkołach z ukraińskim językiem nauczania. Warszawa, dnia 19 lutego 1929 r.
617. Druki. Nr 563. Wniosek posła Grünbauma i tow. z Koła Żydowskiego w sprawie ustawy o szkołach z językiem wykładowym hebrajskim lub żydowskim dla dzieci narodowości żydowskiej. Warszawa, dnia 20 marca 1929 r.

618. Druki. Nr 637. Sprawozdanie Komisji Oświatowej o wniosku posła Wętykanowicza w sprawie zmiany ustawy z dnia 1 lipca 1926 r. o stosunkach służbowych nauczycieli (Dz. Ust. Rz. P. Nr 92, poz. 530) w brzmieniu, ustalonym rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 1927 r. (Dz. Ust. Rz. P. Nr 67, poz. 592) (Druki. Nr 30). Warszawa, dnia 10 stycznia 1930 r.
619. Druki. Nr 706. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie prześladowania ukraińskiego szkolnictwa prywatnego na terenie Lwowskiego Kuratorium Szkolnego. Warszawa, dnia 10 lutego 1930 r.

Sejm III kadencji (1930–1935).

620. Druki. Nr 60. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie cofnięcia rozporządzenia Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 września 1930 r. Nr II. 21668/30, dotyczącego zamknięcia gimnazjum Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego «Ridna Szkoła» w Rohatynie. Warszawa, dnia 13 stycznia 1931 r.
621. Druki. Nr 61. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie cofnięcia rozporządzenia Pana Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 27 października 1930 r. Nr II. 24571/30, dotyczącego zamknięcia gimnazjum Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego «Ridna Szkoła» w Drohobyczcu. Warszawa, dnia 13 stycznia 1931 r.
622. Druki. Nr 62. Wniosek posłów z Klubu Ukraińskiego w sprawie reaktywowania państwowego gimnazjum męskiego z ukraińskim językiem nauczania w Tarnopolu. Warszawa, dnia 13 stycznia 1931 r.

Документи та джерельні матеріали

623. «Автономія». Закон з дня ... 1922 р. про підстави загального воєвідського самоврядування і з окрема воєвідств львівського, тернопільського і станиславівського. *Діло*. 1922. Ч. 23. 30 вересня.
624. «Автономія». Закон з дня ... 1922 р. про підстави загального воєвідського самоврядування і з окрема воєвідств львівського, тернопільського і станиславівського (Докінчення). *Діло*. 1922. Ч. 24. 1 жовтня.
625. Виклад програми Української соціалістично-радикальної партії. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 226–240.
626. Виступ М. Рудницької про обставини закриття гімназій у Рогатині і Дрогобичі та внесення вимог про скасування Міністерством освіти обвинувачення їх у антидержавній діяльності. Зі стенограми 41-го засідання Сейму. 18 грудня 1931 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 485–501.
627. Деклярація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші і Поліссі. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 44–45.
628. Документы внешней политики СССР: в 24 т. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / под. ред. Г. А. Белова, Е. С. Гармаша, С. М. Майорова и др. Москва: Госполитиздат, 1959. 702 с.
629. Загальний статут Марійських товариств. Львів: Накл. Марійського товариства Молоді, 1925. 104 с.
630. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: документи і матеріали: у 5 т. Т. 3. Кн. 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / відп. ред. О. Карпенко; укладач. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. 680 с.

631. Звіт з діяльності товариства «Просвіта» за час від 25 грудня 1925 року до 24 грудня 1926 року. Львів: Накл. товариства, 1926. С. 229–260.
632. Злука двох соціалістичних партій – Народної Волі і УСО Селянського Союзу. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 168–171.
633. Конкордат між Св. Престолом а Річчюпосполитою Польською. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1925. Ч. 3. 15 липня. С. 37–38.
634. Конституція Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским Съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14 марта 1919 года. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T190001.html (дата звернення: 4.02.2017).
635. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення: 4.02.2017).
636. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html> (дата звернення: 4.02.2017).
637. Матеріали першого повоєнного з'їзду Української Народної Трудової Партії. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*: у 9 т. Т. 7: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. / упоряд. Т. Гунчак; Р. Сольчаник. Київ: Дніпро, 2001. С. 83–88.
638. Послання митр. Андрея Шептицького до Української Молоді. 1939 р., грудень, Львів. Док. № 25. *Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944*. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / за ред. А. Кравчук. Львів: Свічадо, 1998. С. 376.
639. Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-радикальної партії (У.С.Р.П.). Львів: Громада, [б. р.]. 42 с.
640. Програма і резолюції другого народного з'їзду Українського Національно-Демократичного Об'єднання. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*: у 9 т. Т. 7: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. / упоряд. Т. Гунчак; Р. Сольчаник. Київ: Дніпро, 2001. С. 167–168.
641. Програма і резолюції другого народного з'їзду Українського Національно-демократичного Об'єднання. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 172–183.
642. Промова М. Рудницької про закриття 5-и вищих класів державної гімназії в Станіславові з українською мовою викладання та внесення протесту проти примусової участі української молоді у польських національних святах. Зі стенограми 11-го засідання Сейму. 29 травня 1928 р. *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи: збірник документів і матеріалів* / упоряд. М. Дядюк. Львів: б. в., 1998. С. 443–445.
643. Резолюції і постанови Українського Педагогічного Конгресу. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Товариства «Рідна школа», 1938. С. 236–249.
644. Резолюція Партійного з'їзду Української Радикальної Партії 3 квітня 1923 р. у Львові. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 56–57.
645. Товариство «Просвіта» у Львові. Статути / упор., авт. вступ. ст. В. Пашук; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центральний державний

- історичний архів України, м. Львів, Львівське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Львів: [б.в.], 1999. 271 с.
646. Українська Національна Рада Східної Галичини проти наміру переведення виборів до польського сойму у Варшаві на території Східної Галичини. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*: у 3 т. Т. 2 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Київ: Сучасність, 1983. С. 27–29.
647. XI Jubileuszowy Zjazd Delegatów Związku P.N.S.P. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 399.
648. An Act Dated the 29th of February 1920 in Pursuance of § 129 of the Constitutional Charter Establishing the Principles of Language Rights within the Czechoslovak Republic. *The Constitution of the Czechoslovak Republic* / with introduction by J. Hoetzel, V. Joachim. Prague, 1920. P. 47–50.
649. Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. 1086 s.
650. Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułoż. J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. 128 s.
651. Deklaracja polityczna Niezależnej Partii Chłopskiej, uchwalona przez Zarząd Główny. 1924 listopad 16, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 111–115.
652. Deklaracja PSL Piast w sprawach ogólnych, złożona przez prezesa stronnictwa Wincen-tego Witosa na posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego. 1919 luty 22, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 9–12.
653. Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 185. S. 280–285.
654. Dekret o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1918. Nr 18. Poz. 46. S. 109–129.
655. Dekret o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. 175. S. 252–255.
656. Dekret w przedmiocie powołania do Sejmu Ustawodawczego Polaków, którzy w 1918 r. posiadali mandat poselski do parlamentu Rzeszy Niemieckiej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 14. Poz. Nr 193.
657. Dekret z dnia 7 lutego 1919 roku o obowiązku szkolnym. *Dz. U.* 1919. Nr 14. Poz. 147. S. 192–197.
658. Divini Illius Magistri of Pius XI. Encyclical of Pope Pius XI on Christian Education to the Patriarchs, Primates, Archbishops, Bishops, and other Ordinaries in Peace and Communion with the Apostolic see and to all the Faithful Of the Catholic World. Rzym, 1929. Nr 80–83. [Нумерація на підставі англomовного тексту]. URL: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121929_divini-illius-magistri.html (дата звернення: 15.07.2017).

659. Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. 252 s.
660. Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 68. 452 s.
661. Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 65. 334 s.
662. Drugi powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Zesz. 78. 302 s.
663. Katolicka Partia Ludowa. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólna* oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 585–586.
664. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.). *Dz. U.* 1925. Nr 72. Poz. 501. S. 1083–1094.
665. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze.* 1972. R. 4. Zesz. 3. S. 137–169.
666. Mały Rocznik Statystyczny. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1939. 424 s.
667. Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej z 7 listopada 1918. URL: http://pl.wikisource.org/wiki/Manifest_Tymczasowego_Rz%C4%85du_Ludowego_Republiki_Polskiej_z_7_listopada_1918 (data звернення: 18.04.2015).
668. O Niepodległą i Granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. 535 s.
669. Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Zarządów i Dyrekcji prywatnych szkół średnich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie przepisów, dotyczących udzielania szkołom prywatnym zasiłków. *Dz. U.* 1922. Nr 1. Poz. 7. S. 6–7.
670. Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratoriów wszystkich Okręgów Szkolnych w sprawie zasiłków dla prywatnych szkół średnich. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1923. Nr 21. Poz. 191. S. 368.
671. Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Kuratoriów Okręgów Szkolnych w sprawie języka napisów, ogłoszeń obrad oraz ksiąg i aktów szkolnych w szkołach i ochronkach państwowych, publicznych szkołach powszechnych oraz szkołach i ochronkach prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1927. R. 10. Nr 6. Poz. 91. S. 185–186.
672. Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nr 65 z dnia 29 kwietnia 1933 roku w sprawie kwalifikacji zawodowych do nauczania religii mojżeszowej względnie języka hebrajskiego i historii Żydów w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1933. Nr 5. Poz. 106. S. 197.
673. Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zakładowania kółek i zrzeszeń młodzieży szkół średnich ogólnokształcących, seminariów

- nauczycielskich i szkół zawodowych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1927. Nr 11. Poz. 183.
674. Okólnik Nr 6329/19. S. II. Do Dyrekcji wszystkich szkół średnich na terenie b. Królestwa Kongresowego, w sprawie programów naukowych. *Dz. U.* 1919. Nr 13. Poz. 6. S. 177.
675. Oświadczenie Klubu poselskiego SL w związku z Ustawą o szkołach akademickich złożone przez K. Paca. 1933 luty, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 3: 1931–1939 / zebrali i oprac. J. Borkowski, J. Kowal. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. S. 85–86.
676. Oświadczenie Rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. w przedmiocie uznania granic wschodnich Rzeczypospolitej. *Dz. U.* 1923. Nr 49. Poz. 333. S. 556–560.
677. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 27. 374 s.
678. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 28. 275 s.
679. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. T. 29. 278 s.
680. Program Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Pracy. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 125–126.
681. Program Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 109–110.
682. Program Narodowej Partii Robotniczej, uchwalony na II Kongresie N.P.R. w Krakowie, w dn. 4, 5 i 6 września 1921 roku. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 318–319.
683. Program nauki w publicznych szkołach powszechnych drugiego stopnia z polskim językiem nauczania. Lwów: Państwowe Wyd-wo Książek Szkolnych, 1936. 496 s.
684. Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem nauczania (tymczasowy). Lwów: Państwowe Wyd-wo Książek Szkolnych, 1934. 444 s.
685. Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. *Historia*. Warszawa: Drukarnia «Rola» Jana Burjana, 1920. 32 s.
686. Program naukowy szkoły średniej. Projekt wypracowany przez Sekcję szkolnictwa średniego. Warszawa: Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1919. 155 s.
687. Program Niezależnej Partii Chłopskiej. Warszawa, 1925. Listopad. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 164–175.

688. Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalony na II Ogólnopolskim Kongresie Stronnictwa z dnia 31 maja i 1 czerwca 1925 r. Warszawa: Drukarnia Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1926. 48 s.
689. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (Lewicy) uchwalony przez Kongres Delegatów P.S.L. (Lewicy) dnia 1 czerwca 1919 r. w Krakowie, a przyjęty przez Związek Chłopski na Zjeździe Organizacyjnym w dniu 11 maja 1924 roku. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer.* Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 260.
690. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast». 1919 czerwiec 29, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz.* Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 164–167.
691. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast». 1919 czerwiec 29, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato.* Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 25–29.
692. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego «Piast». *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer.* Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 192–195.
693. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Lewicy. 1919 czerwiec 1, Kraków. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów / uł. S. Lato, W. Stankiewicz.* Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 157–163.
694. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie. 1921 marzec 6, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz.* Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 181–195.
695. Program Polskiej Partii Socjalistycznej (uchwalony na XVII Kongresie Partii w 1919 roku i obecnie obowiązujący). *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer.* Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 364–365.
696. Program PPS (z roku 1920). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułożył J. Bełcikowski.* Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 31–34.
697. Program PPS uchwalony na XXIV Kongresie 2 lutego 1937 r. *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984 / pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka; wybór i oprac. J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski.* Warszawa: Książka i Wiedza, 1986. S. 231–247.
698. Program PSL («Piast») uchwalony na kongresie partii w listopadzie 1921 r., ostatecznie wystylizowany przez Radę Naczelną 29 i 30 kwietnia 1922 roku w Warszawie. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela / ułożył J. Bełcikowski.* Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 16–21.

699. Program Stronnictwa Chłopskiego. 1927 czerwiec 5, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 261–267.
700. Program Stronnictwa Ludowego uchwalony na Kongresie SL w dniu 7 i 8 grudnia 1935 r., 1935 grudzień 8, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 3: 1931–1939 / zebrali i oprac. J. Borkowski, J. Kowal. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. S. 249–254.
701. Program Stronnictwa Ludowego. 1931 marzec 15, Warszawa. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów* / ułożyli S. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1969. S. 299–311.
702. Program syjonistycznej partii ortodoksów «Mizrachi». *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 493–494.
703. Program Z.P.S.L. («Wyzwolenie» i «Jedność Ludowa»). *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 232–234.
704. Program Związku Ludowo-Narodowego. *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela* / ułożył J. Bełcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 22–27.
705. Program Żydowskiej Partii Ludowej. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 517–519.
706. Protokół 1 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 11 października 1921 r. *O Niepodległą i granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski*. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 21–22.
707. Protokół 11 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 17 stycznia 1922 r. *O Niepodległą i granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski*. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 45.
708. Protokół 3 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 21 października 1921 r. *O Niepodległą i granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski*. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 24.
709. Protokół 43 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 7 kwietnia 1923 r. Załącznik 1. Referat dotyczący polityki rządu na Kresach Wschodnich. *O Niepodległą i granice: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski*. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 147–152.

710. Protokół 49 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 14 lipca 1923 r., załącznik do protokołu. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 164–176.
711. Protokół 67 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 25 stycznia 1924 r. Załącznik do protokołu. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 230–242.
712. Protokół 71 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 4 marca 1924 r. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, oprac. i przygot. do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2004. S. 247–250.
713. Rezolucja oświatowa uchwalona na XXIII Kongresie PPS (luty 1934 r.). *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 310.
714. Rezolucje IV Zjazdu Delegowanych Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet Archidiecezji Lwowskie, odbytego dnia 28 kwietnia 1938 r. w Tarnopolu. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 6. Czerwiec. S. 167–168.
715. Rezolucje Kongresu Zjednoczeniowego «Wyzwolenia» i «Jedności Ludowej» (27 października 1923 r.). Rezolucja w sprawie mniejszości białoruskiej i ukraińskiej. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 244.
716. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. R. 1. Cz. 2. 373 s.
717. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. R. 2. Cz. 3. 224 s.
718. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1924 R. 3. Cz. 4/9. S. 222. URL: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=14604&from=publication> (дата звернення: 22.09.2017).
719. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. R. 5. 612 s.
720. Rozporządzenie Kuratorium okręgu szkolnego lwowskiego do wszystkich Rad szkolnych powiatowych na terenie Małopolski oraz Rad szkolnych miejskich we Lwowie i w Krakowie w sprawie nowego tymczasowego ustroju podwładnych władz szkolnych z dnia 1 marca 1921 r. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego we Lwowie*. 1921. R. 25. Nr 3. S. 99–112.
721. Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej o języku urzędowym władz administracyjnych. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*. 1920. Nr 18. Poz. 171. S. 404.
722. Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej w sprawie przemiany szkolnictwa. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*. 1920. Nr 16. Poz. 162. S. 390–392.
723. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 sierpnia 1922 r. w przedmiocie przepisów przejściowych o używaniu języka polskiego w sądownictwie i notariacie w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 70. Poz. 631. S. 1224–1226.

724. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 listopada 1938 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1938. Nr 94. Poz. 637. S. 1417–1419.
725. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie zaprowadzenia nauki uzupełniającej w myśl Dekretu o obowiązku szkolnym. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1919. R. 2. Nr 9. Poz. 4. S. 246–247.
726. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 września 1928 r., w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania języka hebrajskiego wraz z historią żydów w prywatnych szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich. *Dz. U.* 1928. Nr 87. Poz. 765. S. 1978.
727. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 stycznia 1923 r. w sprawie egzaminów państwowych na nauczycieli szkół średnich. *Dz. U.* 1923. Nr 38. Poz. 256. S. 291–293.
728. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 września 1921 r. w sprawie koncesjonowania prywatnych szkół średnich i seminariów nauczycielskich oraz zatwierdzania kierowników i nauczycieli tych szkół. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 193. S. 327.
729. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 kwietnia 1927 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych na obszarze Okręgu Szkolnego z polskim językiem nauczania i obowiązkową nauką języka ruskiego, tudzież w szkołach z ruskim językiem nauczania. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1927. Nr 8. Poz. 109. S. 223–225.
730. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 lutego 1923 roku w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do których uczęszcza młodzież wyznania mojżeszowego. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1923. Nr 4. Poz. 27. S. 53–54.
731. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 listopada 1926 roku w sprawie kwalifikacyj zawodowych do nauczania religii mojżeszowej w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1927. Nr 9. Poz. 127. S. 251–253.
732. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o okręgach szkolnych. *Dz. U.* 1932. Nr 63. Poz. 589. S. 1241.
733. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 14 lipca 1933 r. o podziale okręgów szkolnych na obwody szkolne. *Dz. U.* 1933. Nr 61. Poz. 459. S. 1135–1138.
734. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1921 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie tymczasowego ustroju władz szkolnych na obszarze b. Galicji. *Dz. U.* 1921. Nr 16. Poz. 97. S. 222–226.
735. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 listopada 1924 roku w sprawie statutu Kuratoriów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 191. S. 325.
736. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 25 sierpnia 1928 r. w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1928. R. 11. Nr 10 (203). Poz. 168. S. 434–436.
737. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 6 kwietnia 1927 r. w sprawie przepisów dla okręgowych wizytatorów szkolnictwa ogólnie kształcącego i zakładów kształcenia nauczycieli. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1927. R. 10. Nr 8 (186). Poz. 108. S. 215–218.

738. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 9 grudnia 1926 r. o nauce szkolnej religii katolickiej. *Dz.U.* 1927. Nr 1. Poz. 9. S. 8–9.
739. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w przedmiocie zakładania i utrzymywania prywatnych «Seminariów Religijnych Żydowskich». *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1919. Nr 7. Poz. 4. S. 204–207.
740. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Skarbu z dnia 30 maja 1923 r. w przedmiocie wykonania ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *Dz. U.* 1923. Nr 73. Poz. 574. S. 852–855.
741. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 stycznia 1925 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych w sprawie wykonania ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1925. Nr 3. Poz. 33. S. 26–30.
742. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 29 lipca 1925 r. w sprawie rozkładu godzin w szkołach powszechnych dwujęzycznych, założonych na podstawie ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1925. Nr 13. Poz. 125. S. 228.
743. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 10 marca 1938 r. (Nr BP-4846/38) w sprawie przekazania niektórych spraw kompetencji Kuratorów Okręgów Szkolnych. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego.* 1938. R. 27. Nr 4. S. 161.
744. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 września 1921 r. w sprawie koncesjonowania prywatnych szkół średnich i seminariów nauczycielskich oraz zatwierdzania kierowników i nauczycieli tych szkół. *Dziennik Urzędowy MWRiOP.* 1924. R. 7. Nr 19 (141). Poz. 193. S. 327.
745. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o organizacji obwodowych władz szkolnych. *Dz. U.* 1933. Nr 50. Poz. 389. S. 895–896.
746. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego. *Dz. U.* 1927. Nr 91. Poz. 818. S. 1276–1281.
747. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach. *Dz.U.* 1932. Nr 94. Poz. 808. S. 1947–1953.
748. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1930. Nr 82. Poz. 644. S. 1075.
749. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. w przedmiocie wykonania art. 3 ustawy z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dz. U.* 1921. Nr 46. Poz. 282. S. 680–681.
750. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 lutego 1921 r. w przedmiocie utworzenia władz szkolnych na obszarze ziem, objętych umową o preliminarjnym pokoju i rozejmie, podpisaną w Rydze dnia 12 października 1920 roku. *Dz. U.* 1921. Nr 15. Poz. 91. S. 211–214.
751. Rozporządzenie w sprawie Zjednoczonego Kościoła Ewangelickiego w byłej Dzielnicy Pruskiej. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej.* 1920. R. 1. Nr 35. Poz. 327. S. 721–722.

752. Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 21 sierpnia 1922 r. w przedmiocie urządzenia szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1922. Nr 19. Poz. 63. S. 87–88.
753. Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 26 czerwca 1924 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego z dnia 29 grudnia 1922 r. (Dz.U.Śl. Nr 3 poz. 26, z dnia 19 stycznia 1923 r.) o urządzeniu publicznego szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1924. R. 3. Nr 17. Poz. 70. S. 109.
754. Rozporządzenie Wojewody Śląskiego z dnia 29 grudnia 1922 r. w przedmiocie zmiany rozporządzenia Wojewody Śląskiego z dnia 21 sierpnia 1922 r. (Dz.U.Śl. Nr 19, poz. 63) o urządzeniu szkolnictwa powszechnego w górnośląskiej części Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1923. R. 2. Nr 3. Poz. 26. S. 15–16.
755. Serafin T. Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38: zbiór ustaw, dekretów, rozporządzeń, okólników i zarządzeń dotyczących ustroju i organizacji władz szkolnych Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1938. 279 s.
756. Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych / pod red. Z. Zagórowskiego. Lwów; Warszawa: Książnica Polska, 1924. 620 s.
757. Sprawozdanie roczne Zarządu Głównego T.N.S.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1926. Nr 11. S. 285–291.
758. Sprawozdanie z XVII Zjazdu Delegowanych i Odprawy Prezesek K.S.M.Ż. Archidiecezji Lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 7–8. Lipiec-Sierpień. S. 215–219.
759. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. 147 s.
760. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II i III kwartał 1930 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1930. 181 s.
761. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1931 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1931. 147 s.
762. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1932 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1932. 121 s.
763. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 roku. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1932. 140 s.
764. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za kwiecień, maj i czerwiec 1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. 118 s.
765. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za lipiec, sierpień i wrzesień 1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. 119 s.
766. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1929 r. Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1929. 110 s.
767. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczeń, luty i marzec 1930 r. – Warszawa: Wydział Narodowościowy, 1930. 150 s.
768. Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1924. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1925. 83 s.
769. Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL z działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1935. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego TSL, 1936. 216 s.
770. Statut i program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji uchwalone na Kongresie Stronnictwa dnia 11-go października 1931 r. w Katowicach. Katowice: Nakładem Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, 1931. 48 s.
771. Statut Konstytucyjny Akcji Katolickiej w Polsce oraz regulaminy. Poznań; Warszawa; Wilno; Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha, 1930. 28 s.

772. Statut rady szkolnej krajowej. *Ustawy i Rozporządzenia w zakresie szkół ludowych / zebrał i ułożył K. Pierożyński*. Lwów, 1900. S. 6–8.
773. Statut Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Polsce. Lwów: [S. n.], 1921. 16 s.
774. Statut Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce. Warszawa: Druk. «Astra», 1934. 6 s.
775. Statystyka szkolnictwa 1931/32. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. Seria B. Zesz. 20. 94 s.
776. Statystyka szkolnictwa 1932/33. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1934. Seria C. Zesz. 9. 82 s.
777. Statystyka szkolnictwa 1933/34. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1935. Seria C. Zesz. 21. 86 s.
778. Statystyka szkolnictwa 1936/37. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. Seria C. Zesz. 82. 84 s.
779. Statystyka szkolnictwa 1937/38. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. Seria C. Zesz. 101. 98 s.
780. Szkic Programu Samorządowego Narodowej Partii Robotniczej, 1924 r. *Bełcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r. / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 327–328.
781. Szkolnictwo w Polsce. Tablica 1. Szkolnictwo w Polsce. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1923*. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. R. 2. Cz. 3. S. 159.
782. Szkolnictwo. Tablica 1. Szkolnictwo w Polsce. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22*. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. R. 1. Cz. 2. S. 278.
783. The Law of February 29th, 1920 whereby the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic is introduced. *The Constitution of the Czechoslovak Republic / with introduction by J. Hoetzl, V. Joachim*. Prague, 1920. P. 45–46.
784. Towarzystwo Popierania Szkolnictwa Żydowskiego i Kultury Żydowskiej «Szułkult». Statut. Warszawa, 1928. 12 s.
785. Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dz. U.* 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1933–1946.
786. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dz. U.* 1921. Nr 49. Poz. 300. S. 814–867.
787. Treaty between the principal allied and associated powers (the British Empire, France, Italy, Japan and the United States) and Czechoslovakia, signed at St. Germain-En-Laye (1919, 10 September). URL: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19190910-4.pdf> (дата звернення: 10.01.2016).
788. Uchwała Rady Ministrów o szkołach powszechnych z niemieckim językiem nauczania. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. 1919. Nr 21. Poz. 232. S. 377–382.
789. Uchwały II Zjazdu KPRP. *Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. S. 88–89, 98–99.
790. Uchwały III Zjazdu KPRP. *Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. S. 100–101.

791. Uchwały Kongresu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie polityki zagranicznej, ustroju państwa i sytuacji w ruchu ludowym. 1927 czerwiec 5, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 2: 1918–1931 / zebrali i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 252–261.
792. Uchwały XVII Walnego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych z dnia 28 czerwca 1938 r. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 11. 1 września. S. 3–4.
793. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. *Dz. U.* 1935. Nr 30. Poz. 227. S. 497–508.
794. Ustawa o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. *Dz. U.* 1932. Nr 33. Poz. 343. S. 545–546.
795. Ustawa o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 829. S. 1553–1555.
796. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. *Dz. U.* 1932. Nr 38. Poz. 389. S. 639–645.
797. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1920. Nr 72. Poz. 494. S. 1277–1294.
798. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli publicznych szkół powszechnych, inspektorów szkolnych i zastępców inspektorów szkolnych. *Dz. U.* 1920. Nr 65. Poz. 434. S. 1131–1135.
799. Ustawa z dnia 13 lipca 1920 r. o uposażeniu nauczycieli, dyrektorów, inspektorów państwowych szkół zawodowych oraz seminariów dla nauczycieli szkół zawodowych. *Dz. U.* 1920. Nr 65. Poz. 435. S. 1135–1137.
800. Ustawa z dnia 13 marca 1931 r. o wygaśnięciu mocy prawnej przepisów wyjątkowych, związanych z pochodzeniem, narodowością, językiem, rasą lub religią obywateli Rzeczypospolitej. *Dz. U.* 1931. Nr 31. Poz. 214. S. 430.
801. Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej. *Dz. U.* 1920. Nr 70. Poz. 462. S. 1229–1237.
802. Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1933. Nr 29. Poz. 247. S. 594–603.
803. Ustawa z dnia 16 stycznia 1923 r. o przedmiocie języka urzędowego na obszarze Województwa Śląskiego. *Dz. U. Śl.* 1923. R. 2. Nr 5. Poz. 34. S. 21.
804. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dz. U.* 1921. Nr 4. Poz. 18. S. 40–41.
805. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 4. Poz. 17. S. 38–39.
806. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół powszechnych. *Dz. U.* 1922. Nr 18. Poz. 143. S. 282.
807. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o budowie publicznych szkół powszechnych. *Dz. U.* 1922. Nr 18. Poz. 144. S. 285–286.
808. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 633–658.
809. Ustawa z dnia 2 lipca 1937 r. o zmianie ustawy z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich. *Dz. U.* 1937. Nr 52. Poz. 406. S. 962–965.
810. Ustawa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych, i obowiązku posyłania do nich dzieci. *Ustawy i najważniejsze Rozporządzenia dla szkół ludowych w królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1879. S. 1–21.

811. Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 r. o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim. *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1859–1873* / przez M. Bobrzyńskiego, W. Jaworskiego, J. Milewskiego. Warszawa, 1905. S. 133–136.
812. Ustawa z dnia 25 marca 1873 o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych. *Ustawy i najważniejsze Rozporządzenia dla szkół ludowych w królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1879. S. 46–68.
813. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 829. S. 1553–1555.
814. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. dotycząca kwalifikacji zawodowych do nauczania w szkołach średnich ogólnokształcących i seminariach nauczycielskich państwowych i prywatnych. *Dz. U.* 1922. Nr 90. Poz. 828. S. 1551–1553.
815. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy. *Dz. U.* 1920. Nr 117. Poz. 768. S. 2064–2066.
816. Ustawa z dnia 30 lipca 1925 r. w sprawie ratyfikacji umowy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czechosłowacką w sprawach prawnych i finansowych, podpisanej w Warszawie dnia 23 kwietnia 1925 r. *Dz. U.* 1925. Nr 89. Poz. 622. S. 1350.
817. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 73. Poz. 724. S. 1094–1095.
818. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu. *Dz. U.* 1924. Nr 78. Poz. 757. S. 1206–1207.
819. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.
820. Ustawa z dnia 31 marca 1922 r. o uposażeniu profesorów i pomocniczych sił naukowych w szkołach akademickich. *Dz. U.* 1922. Nr 28. Poz. 226. S. 411–412.
821. Ustawa z dnia 31 marca 1925 r. o języku urzędowym sądów, urzędów prokuratorskich i notariuszy w okręgach sądów apelacyjnych w Poznaniu i Toruniu. *Dz. U.* 1925. Nr 32. Poz. 226. S. 281.
822. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dz. U.* 1920. Nr 50. Poz. 304. S. 872–873.
823. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Urzędowy MWRiOP*. 1920. R. 3. Nr 18 (38). Poz. 111. S. 204–205.
824. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dz. U.* 1921. Nr 16. Poz. 93. S. 216–217.
825. Ustawy i Rozporządzenia w zakresie szkół ludowych / zebrał i ułożył K. Pierożyński. Lwów: Nakł. Rady Szkolnej Krajowej, 1904. 447 s.
826. Z protokołu posiedzenia Rady Naczelnej PPS. Rezolucja w sprawie Galicji Wschodniej. 1919 grudzień 7, 8, 9, Warszawa. *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922* / red. T. Hunczak. P. 1. New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society, 1983. P. 439.
827. Zarząd Główny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (T.N.S.W.) w Warszawie. Okólnik Nr 5/29 w sprawie propagandy organizacyjnej. Warszawa, 1929. 6 s.
828. Zasady współpracy stronnictw polskiej większości parlamentarnej w sejmie w r. 1923, tak zwany Pakt Lanckoroński. 1923 maj 17, Warszawa. *Materiały źródłowe do historii*

polskiego ruchu ludowego. Т. 2: 1918–1931 / zebr. i oprac. S. Giza, S. Lato. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. S. 80–92.

Періодика, публіцистика

829. 1,100.000 дітей без науки. Промова пос. В. Кузьмовича, виголошена в бюджетовій комісії при дискусії над бюджетом Міністерства освіти дня 28 січня 1936 р. *Новий час*. 1936. Ч. 23. 31 січня.
830. XXXI Конгрес УСРП. *Громадський голос*. 1929. Ч. 6. 9 лютого. Ч. 9. 2 березня.
831. «Просвіта» до української суспільности! *Діло*. 1923. Ч. 16. 25 квітня.
832. «Угода». Вияснення Секретаріату УНДО в справі опублікованих польською пресою вісток про «українсько-польську угоду». *Діло*. 1931. Ч. 56. 13 березня.
833. Академічний закон. *Мета*. 1933. Ч. 10 (102). 5 березня.
834. Академія Фахової жіночої школи С.С. Василянок у Львові. *Мета*. 1933. Ч. 50 (142). 17 грудня.
835. Баран С. Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. *Наша школа*. Львів, 1910. Кн. 3. С. 10–27.
836. Баран С. З перехрестя польсько-української боротьби. На маргінесі історії Тернопільської гімназії. *Діло*. 1936. Ч. 102. 9 травня.
837. Барвінський О. Вплив Русинів на шкільництво в краю. *Учитель*. 1903. Р. 15. Ч. 17. С. 264.
838. Барвінський О. Про обтяжене молодежи школьної. Ч. 2. *Учитель*. 1889. Р. 1. Ч. 7–8. С. 112.
839. Биймо в дзвін! *Просвіта*. Місячник освіти – виховання – культури. Львів, 1936. Р. 1. Ч. 8–9. С. 179–181.
840. Біленький Я. Навчання української мови в середній школі. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 15–42.
841. Білецький В. [Рец. на кн.]: С. Рудницького «Коротка географія України». *Наша школа*. Львів; Чернівці, 1911. Кн. 4. С. 62–65.
842. Білецький Л. Софія Русова. *Учительське слово*. 1922. Ч. 2–3–4. Лютий-березень-квітень. С. 4–6.
843. Бороніть прав української мови навчання в школах! *Діло*. 1933. Ч. 234. 7 вересня.
844. Буря в польському соймі. *Новий час*. 1931. № 143. 23 грудня.
845. В обороні за наші права. Українські справи в польським парламенті. *Свобода*. 1937. Ч. 4. 31 січня.
846. В обороні української школи. *Свобода*. 1926. Ч. 4. 31 січня.
847. В справі науки релігії в народних школах і звітів Орд. Шкільних комісарів. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1921. Ч. 3. 20 липня. С. 2–3.
848. В справі науки релігії і релігійно-морального виховання нашої молодіжи так в школі як і поза школою. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1922. Ч. 4. 30 серпня. С. 3–5.
849. В університетській справі. *Громадський голос*. 1925. Ч. 6. 7 лютого.
850. Важка і відповідальна праця «Просвіти». Діяльність товариства «Просвіта» в рр. 1933–1935. *Свобода*. 1936. Ч. 22. 14 червня.
851. Важний розпорядок, який торкається шкільного плебісциту. *Діло*. 1938. Ч. 272. 7 грудня.
852. Велигорський І. Українознавство. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 12–15.
853. Великанович Д. Учителство в цифрах (Продовження). *Учительське слово*. 1938. Ч. 15. 15 жовтня. С. 206–209.

854. Великанович Д. Учителство в цифрах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 174–176.
855. Виборчі висліди. *Діло*. 1930. Ч. 257. 18 листопада.
856. Видержати до кінця! *Свобода*. 1925. Ч. 14. 5 квітня.
857. Виконавчий розпорядок до шкільного закону для «кресів». *Діло*. 1925. Ч. 17. 25 січня.
858. Відділи ВПУВ. *Учительське слово*. 1939. Ч. 10. 15 травня. С. 159–163.
859. Вільшанецький З. Українська лектура в навчанні історії. *Методика і шкільна практика: додаток до «Шляху виховання й навчання»*. 1933. Кн. 2–3. С. 61–72.
860. Вірц Ф. Школи для меншостей в Румунії. *Діло*. 1926. Ч. 20. 29 січня.
861. Вісти з окружних відділів В.П.У.У. *Учительське слово*. 1929. Ч. 6. Червень. С. 9–13.
862. Вітровський Л. Скасувати закон Ст. Грабського! З приводу акції Української Парляментарної Репрезентації в справі новелізації шкільного утравквізаційного закону. *Діло*. 1936. Ч. 39. 21 лютого.
863. Власні і міжнародні зобов'язання Польщі супроти українського народу. Промова посла д-ра Ярослава Олесницького, виголошена на пленарному засіданні сойму дня 6. ц. м при дискусії над внеском ІПРС про автономію для земель з українською більшістю у Польщі. *Діло*. 1931. Ч. 253. 10 листопада.
864. Возняк М. За перебудову освітніх організацій. *Діло*. 1923. Ч. 4. 8 квітня.
865. Впертий самозванець. *Свобода*. 1926. 30 січня.
866. Галушинський М. Книжка й українське громадянство. *Літературно-науковий вістник*. 1922. Р. 21. Т. 78. Кн. 7. С. 72–79.
867. Герасимович І. Збройна і культурна війна. Львів: Накладом автора, 1925. 24 с.
868. Герасимович І. Найбільш актуальна справа. Шкільний плебісцит. *Діло*. 1929. Ч. 271. 7 грудня.
869. Герасимович І. Т. С. Л. на українських землях і ми. *Діло*. 1928. Ч. 108. 17 травня.
870. Герасимович І. Як переводити шкільний плебісцит за українською мовою навчання. Львів: «Наше Слово», 1939. 48 с.
871. Герасимович І. Як проводити шкільний плебісцит за українську мову навчання: Практичний підручник з текстом закону і нового виконного порядку. Львів: Накладом автора, 1939. 46 с.
872. Гр. Про школьництво народне в Австрії. *Учитель*. 1891. Р. 3. Ч. 24. С. 371.
873. Гімназія СС. Василянок. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1925. Ч. 1. 1 лютого.
874. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень: Гамойн, 1921. 80 с.
875. Дальший похід на «креси». *Діло*. 1929. Ч. 170. 2 серпня.
876. Дводенне засідання Української Парляментарної Репрезентації. (Комунікат У.П.Р.). *Діло*. 1936. Ч. 157. 16 липня.
877. Деклярація Голови Української Парляментарної Репрезентації Василя Мудрого, зложена дня 3-го грудня 1938 р. на пленарному засіданні сойму. *Новий час*. 1938. Ч. 272. 6 грудня. С. 2–3.
878. Дзерович Ю. Опіка Митрополита Андрея Шептицького над українським шкільництвом. *Рідна школа*. 1939. Ч. 13–14. 15 липня. С. 205–206.
879. До бою за своє право! *Свобода*. 1925. Ч. 9. 1 березня.
880. До останнього бою за своє право! *Свобода*. 1925. Ч. 13. 29 березня.
881. До чого зобов'язалася Польща супроти українського народу. Промова посла д-ра Ярослава Олесницького, виголошена на пленарному засіданні польського сойму дня 6. ц. м. *Новий час*. 1931. № 128. 18 листопада.

882. Домагаймося української школи! *Свобода*. 1926. Ч. 31. 15 серпня.
883. Домбчевський Р. За право мови. Львів: Накладом Союзу Українських Адвокатів, 1934. 88 с.
884. Дописи. Грималівщина. (Ветеринарно-годівельний курс «Сільського Господаря» у Вікні). *Діло*. 1928. Ч. 135. 20 червня.
885. Дописи. З плебісцитового руху. *Діло*. 1932. Ч. 276. 12 грудня.
886. Доследы з поля статистики. Входна а заходна Галичина. *Діло*. 1882. Ч. 93. 1 (13) грудня.
887. Духовенство задіяне в школах. *Шематизм греко-католицького духовенства злучених епархій Перемиської, Самбірської і Сяноцької на Рік Божий 1930*. Перемиськ, 1930. С. XXII–XXVI.
888. Жертвенність. Грошові джерела «Рідної школи». Коляда. *Рідна школа*. 1937. Ч. 23–24. 20 грудня. С. 368–369.
889. Жидівські політики розсварилися. Розвал польсько-жидівської угоди. *Свобода*. 1926. Ч. 6. 14 лютого.
890. Жидівсько-польська угода. Поєдинок на віддаль між Грінбавном і Райхом. *Діло*. 1926. Ч. 19. 28 січня; Ч. 20. 29 січня.
891. Жук С. На просвітні теми. *Громадський голос*. 1927. Ч. 20. 14 травня.
892. З Головної Управи УСРП. *Громадський голос*. 1936. Ч. 7. 22 лютого.
893. З діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1920. Ч. 7. Липень. С. 5.
894. З діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1920. Ч. 8–9. Серпень-вересень. С. 5.
895. З діяльності окружних відділів. *Учительське слово*. 1922. Ч. 5. Травень. С. 10–11.
896. З діяльності Укр. Соц. Рад. Парляментарної Репрезентації. *Громадський голос*. 1932. Ч. 6. 13 лютого.
897. З життя Духовної Семінарії у Львові. *Мета*. 1933. Ч. 10 (102). 5 березня.
898. З життя нашої партії. Велика освітньо-шкільна нарада в Коломиї. *Свобода*. 1936. Ч. 39. 11 жовтня.
899. З життя товариства. Відділи ВПУВ. *Учительське слово*. 1939. Ч. 7. 1 квітня. С. 95–102.
900. З життя учительських організацій. Союз Польського Вчительства (З.Н.П.). *Учительське слово*. 1939. Ч. 1–2. 1–15 січня. С. 24–26.
901. З організації вчительства українських приватних середніх шкіл. *Діло*. 1939. Ч. 35. 16 лютого. С. 8.
902. З партійного життя. Велике віче у шкільних справах у Львові. *Свобода*. 1926. Ч. 24. 27 червня.
903. З польського сойму. *Свобода*. 1931. Ч. 2. 18 січня.
904. З того боку бойової лінії. Львів, 21 листопада 1918. *Діло*. 1918. Ч. 269. 22 листопада.
905. З українського життя. Віче в Теревовлі. *Нова зоря*. 1927. Ч. 9. 6 березня.
906. За зміну шкільного закону. Про викладову мову в державних школах. *Свобода*. 1937. Ч. 12. 28 березня.
907. За координацію українського приватного шкільництва. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 3–7.
908. За культурний рівень сільського життя. *Мета*. 1937. Ч. 19 (316). 23 травня.
909. За наші права у шкільництві. З промови посла Дмитра Великановича на пленарному засіданні сойму дня 20 лютого 1937 р. підчас дебати над бюджетом Міністерства Віросповідань і Прилюдної Освіти. *Свобода*. 1937. Ч. 9. 7 березня.
910. За нормалізацію польсько-українських відносин: Промова Голови Української Парляментарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена в Соймі дня

6. грудня ц. р в часі генеральної дискусії над бюджетом на рік 1936/37. *Діло*. 1935. Ч. 328. 8 грудня.
911. За право до життя. (Промова сенатора М. Галушинського на пленумі сенату при розправі над бюджетом міністерства освіти дня 12 березня 1930 р.). *Діло*. 1930. Ч. 62. 20 березня.
912. За реактивування гімназії в Тернополі. Маніфестаційне масове віче в Тернополі. *Діло*. 1936. Ч. 127. 10 червня.
913. За світогляд молоді. *Рідна школа*. 1936. Ч. 19. 1 жовтня. С. 292–293.
914. За український університет. *Діло*. 1926. Ч. 30. 10 лютого.
915. За український університет. Законопроект українського Соймового Клубу. *Діло*. 1926. Ч. 31. 11 лютого.
916. За українську школу! В обличчю подвійної небезпеки. *Свобода*. 1926. Ч. 26. 11 липня.
917. Завдання національної політики. Зміст промови голови Українського Національно-Демократичного Об'єднання д-ра Дмитра Левицького, виголошеної на вічу у Львові 11 квітня 1926 р. *Свобода*. 1926. Ч. 15. 18 квітня.
918. Звідомлення з діяльності т-ва В.П.У.В. в 1931 році (від 31 січня по 31 грудня 1931). *Учительське слово*. 1932. Ч. 6. Червень. С. 131–148.
919. Звідомлення з діяльності тов-ва «Взаїмна Поміч Українського Вчителства» за 1937 р. (1–15 травня 1937 р.). *Учительське слово*. 1938. Ч. 8–9. Серпень-вересень. С. 90–120.
920. Звіт з діяльності тов-ва В.П.У.В. *Учительське слово*. 1930. Ч. 12–13. Липень. С. 189–202.
921. Звіт з діяльності Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Реферат Головного Секретара Володимира Целевича на II партійному Конгресі в дні 19 листопада 1926. *Свобода*. 1926. Ч. 47. 5 грудня.
922. Звіт з діяльності Головної Управи Т-ва В.П.У.У. за рік 1926. *Учительське слово*. 1927. Ч. 7–8. Липень-серпень. С. 10–19.
923. Звіт і резолюції зі Зізду УРП. *Громадський голос*. 1925. Ч. 7. 14 лютого.
924. Зізд Укр. Радикальної Партії. *Громадський голос*. 1925. Ч. 6. 7 лютого.
925. Зізд УСРП. *Громадський голос*. 1927. Ч. 1–2. 8 січня.
926. Знов заговорили про укр. університет. *Громадський голос*. 1927. Ч. 3. 15 січня.
927. І. Г. Вартість і мета утравкізму в польському освітленні. *Діло*. 1936. Ч. 25. 2 лютого.
928. І. Г. Доля українського шкільництва в Польщі. *Діло*. 1936. Ч. 18. 25 січня.
929. І. Г. На шкільнім фронті без змін. З приводу чергової мобілізації Т.Ш.Л. *Діло*. 1936. Ч. 33. 12 лютого.
930. І. Г. Обездолення українського вчителя. *Діло*. 1936. Ч. 30. 8 лютого.
931. І. М. Значіння дошкільного виховання. *Мета*. 1938. Ч. 29 (376). 31 липня.
932. Інструкція про шкільний плебісцит. *Мета*. 1937. Ч. 44 (341). 14 листопада.
933. Історія паралельок у Тернополі. *Діло*. 1936. Ч. 144. 30 червня.
934. Історія України на першому степені самоосвіти. *Просвіта. Місячник освіти – виховання – культури*. Львів, 1936. Р. 1. Ч. 1. С. 5–8.
935. Калинович В. Доріст Рідної Школи при праці. *Рідна школа*. 1936. Ч. 19. 1 жовтня. С. 271–273.
936. Карпатська Україна й автономія для українців у Польщі. *Діло*. 1938. Ч. 275. 10 грудня.
937. Католицька акція в світі і в нас. Про ролю жіноцтва в католицькій акції. *Діло*. 1934. Ч. 21. 26 січня.
938. Кедрин І. «Дійсність уявлена і дійсність дійсна». Початок шкільної кампанії у соймі за рідну школу. *Діло*. 1928. Ч. 273. 8 грудня.

939. Коло університетської справи. *Свобода*. 1926. Ч. 32. 22 серпня.
940. Комунікат рішення Головної Управи УРП на засіданню дня 29 вересня 1923 р. *Громадський голос*. 1923. Ч. 35. 6 жовтня.
941. Конференція українських послів і сенаторів в Ковлю. *Наше життя*. Холм, 1922. Ч. 13. 26 листопада.
942. Косак І. Методика всемірної історії. *Учитель*. 1904. Ч. 12. 20 червня. С. 186–189.
943. Краєва конференція Української Соціал-Демократичної Партії. *Робітничий голос*. 1938. Ч. 7. Жовтень.
944. Крутими стежками. *Діло*. 1926. Ч. 20. 29 січня.
945. Кузьмів Я. Напрямі національного виховання. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Товариства «Рідна школа», 1938. С. 191–194.
946. Кузьмович В. Боротьба за школу. (З приводу теперішнього шк. плебісциту). *Діло*. 1937. Ч. 285. 26 грудня.
947. Кузьня знання і національної свідомости. Загальні збори матірнього товариства «Просвіта». *Свобода*. 1936. Ч. 23. 21 червня.
948. Кучабський В. Отверта відповідь польському консервативові. Львів: Накладом видавничої кооперативи «Мета», 1932. 236 с.
949. Левицький Д. Прилюдний запит голови У.Н.Д.О. до п. М. Косцялковського, міністра внутрішніх справ Річипосполитої. *Діло*. 1935. Ч. 43. 18 лютого.
950. Ліщинський І. Факти говорять! *Учительське слово*. 1922. Ч. 2–3–4. Лютий-березень-квітень. С. 13–20.
951. Марійське свято Фахової школи С.С. Василянок у Львові. *Мета*. 1937. Ч. 19 (316). 23 травня.
952. Маршалок Союму не прийняв українського внеску. *Діло*. 1938. Ч. 285. 24 грудня.
953. Магчак М. «Новий курс» супроти Українців. *Громадський голос*. 1932. Ч. 5. 6 лютого.
954. Микетей Г. Статистика українського середнього шкільництва. Українські державні й приватні середні школи в Галичині й Волині в шк. р. 1938/39. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 11–12.
955. Мирові домагання сіоністів. *Діло*. 1918. Ч. 246. 29 жовтня.
956. Мудрий В. Досвіди і спостереження. *Діло*. 1936. Ч. 81. 12 квітня.
957. Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин. Промова Голови Української Парламентарної Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні союму дня 6. грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетовим прелімінаром на 1936/37 р. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1936. 16 с.
958. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / ред. О. Романів. Львів; Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Фондація українського вільного університету в ЗСА, 1999. 194 с.
959. На допомогу українському студентству. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1934. Ч. 9. 15 вересня.
960. На парламентарній арені. Промова посла Остапа Луцького на бюджетовій комісії міністерства внутрішніх справ дня 9 січня 1931 року. *Діло*. 1931. Ч. 8. 13 січня.
961. Народне шкільництво в Польщі напередодні реформи. *Учительське слово*. 1925. Ч. 11. 1 листопада. С. 6–17.
962. Народній Зїзд. Великі дні Українського Національно-Демократичного Обеднання. *Свобода*. 1926. Ч. 46. 28 листопада. С. 1–4.
963. Народній Комітет. Перше засідання Ширшої Управи Українського Національно-Демократичного Обеднання. *Свобода*. 1926. Ч. 19. 23 травня.
964. Народня освіта чи польонізіція. *Діло*. 1923. Ч. 26. 8 травня.
965. Наука історії в гімназії нового типу та історія України. *Діло*. 1933. Ч. 201. 3 серпня.

966. Наука української мови в народніх школах. *Учительське слово*. 1938. Ч. 16. 1 листопада. С. 222–224.
967. Наукові програми в народніх школах третього степеня для дітей української національності. *Шлях виховання й навчання*. 1934. Ч. 1. Січень-лютий-березень. С. 1–6.
968. Національне виховання. *Шлях виховання й навчання*. 1929. Ч. 10. Жовтень. С. 1–5.
969. Наша Парляментарна Репрезентація і справа Українського Університету. Комунікат Української Парляментарної Репрезентації. *Громада*. 1925. Ч. 6. 27 грудня.
970. Наша школа в ярмі. *Громадський голос*. 1927. Ч. 23. 4 червня.
971. Наше десятиліття. *Учительське слово*. 1929. Ч. 1. Січень. С. 1–5.
972. Наше шкільництво і польські власти. *Рідна школа*. 1927. Ч. 2. Серпень.
973. Наші втрати в середнім шкільництві. *Нова Зоря*. 1938. Ч. 54. 21 липня.
974. Наші діти мучаться. *Громадський голос*. 1927. Ч. 23. 4 червня.
975. Наші досягнення у світлі фактів і цифр. *Учительське слово*. 1928. Ч. 7–8. Липень-серпень. С. 1–7.
976. Не спускайте з ока! Самоврядування. Шкільний плебісцит. *Свобода*. 1926. Ч. 10. 14 березня.
977. Недоля українського шкільництва (3 промови посла Сергія Козицького у Соїмовій Освітній Комісії 23 квітня 1923 р. з нагоди внеску Українського Клубу про звільнення учителів). *Діло*. 1923. Ч. 24. 5 травня; Ч. 25. 6 травня; Ч. 26. 8 травня.
978. Необхідні діла. Промова Голови У.П.Р. В. Мудрого, виголошена дня 10 червня 1936 р. на засіданні соїмової т. зв. Спеціальної Комісії у справі повновастей для уряду. *Свобода*. 1936. Ч. 23. 21 червня.
979. «Нова ера» в шкільництві. *Діло*. 1925. Ч. 192. 30 серпня.
980. «Нова ера». Благодати язикових законів. *Діло*. 1925. Ч. 13. 21 січня.
981. Новий проєкт реформи шкільництва. *Нова зоря*. 1932. Ч. 9. 7 лютого.
982. О. Польонізація українських середніх шкіл. *Діло*. 1925. Ч. 189. 26 серпня.
983. Окружні відділи В.П.У.В. *Учительське слово*. 1930. Ч. 12–13. Липень. С. 202–211.
984. Основна вимога. *Новий час*. 1936. Ч. 24. 1 лютого.
985. Останні вісти. Об'єднання. *Діло*. 1925. Ч. 153. 14 липня.
986. Останні вісти. Справа українських гімназій в соїмі. *Діло*. 1931. Ч. 286. 22 грудня.
987. Осташевський Й. Духовенство й освіта народу. *Мета*. 1937. Ч. 24 (321). 27 червня.
988. Охримович В. За автономію. (Моя відповідь). *Діло*. 1923. Ч. 71. 1 липня.
989. П. К. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія? Львів: Українська видавнича спілка «Громада», 1926. 47.
990. Патріотичні гріхи нашого народного учительства. *Учитель*. 1901. Р. 13. Ч. 19. С. 295–296.
991. Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді. *Перший Український Педагогічний Конгрес*. 1935. Львів: Накладом Товариства «Рідна школа», 1938. С. 89–114.
992. Педагогічний курс українського народного вчительства «Рідної школи» у Львові. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень-лютий-березень. С. 60–61.
993. Перша фахова українська гімназія. *Мета*. 1937. Ч. 23 (320). 20 червня.
994. Підручники до історії в наших гімназіях. *Українська школа*. 1930. Р. 15. Ч. 1. С. 11–15.
995. По виборах до польського сейму. *Громадський голос*. 1922. Ч. 4. 11 падолиста.
996. По виборах. *Діло*. 1935. Ч. 255. 25 вересня.
997. Політика і школа. Промова посолки Мілени Рудницької на засіданні соїму 10 лютого ц. р. під час дебати над бюджетом міністерства віросповідань та освіти. *Рідна школа*. 1934. Ч. 4–5. 1 березня. С. 53–55.
998. Політичний зміст Народнього Зізду. *Діло*. 1938. Ч. 13. 21 січня.

999. Польська політика супроти українців: промова голови Української Парляментарної Репрезентації посла д-ра Дм. Левицького у соймі дня 5 грудня 1929 р., виголошена в часі загальної бюджетової дискусії. *Діло*. 1929. Ч. 273. 10 грудня; Ч. 274. 11 грудня.
1000. Польський проект воевідської автономії для Східної Галичини. *Діло*. 1922. Ч. 6. 7 вересня.
1001. Польський сойм і українські послы. *Свобода*. 1931. Ч. 1. 4 січня.
1002. Польський сойм. *Свобода*. 1929. Ч. 6. 3 лютого.
1003. Польський сойм. *Свобода*. 1929. Ч. 8. 17 лютого.
1004. Порай З. До гіршого чи до кращого? Білянс цьогорічної польської парламентарної сесії з точки погляду українських інтересів. *Свобода*. 1937. Ч. 13. 4 квітня.
1005. Про культурно-освітні справи. (Продовження реферату т. Павлова). *Громадський голос*. 1929. Ч. 10. 9 березня.
1006. Програма Українського Національно-Демократичного Обеднання принята на Народньому Зізді дня 19 листопада 1926 р. *Свобода*. 1926. Ч. 47. 5 грудня.
1007. Програмово-устроєвий курс для вчительства приватних шкіл з українською мовою навчання. *Методика і шкільна практика: додаток до «Шляху виховання й навчання»*. 1933. Кн. 4. С. 231–238.
1008. Проект програми навчання української мови в гімназіях з українською мовою навчання. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 43–55.
1009. Промислова школа оо. Студитів у Дорі. *Мета*. 1935. Ч. 23. 16 червня.
1010. Промова пос. д-ра Витвицького виголошена 13. лютого на пленарному засіданні сойму при дебаті над бюджетовим прелімінарем на рік 1939–40. *Діло*. 1939. Ч. 37. 18 лютого.
1011. Промова посла Олександра Барвінського. *Руслан*. 1906. Ч. 274.
1012. Промова т. Макуха і відповідь на неї. *Громадський голос*. 1932. Ч. 6. 13 лютого.
1013. Протести проти безправної переімени українських шкіл на польські й утраквістичні. *Мета*. 1933. Ч. 45 (137). 12 листопада.
1014. Проти нищення української школи. *Громадський голос*. 1927. Ч. 1–2. 8 січня.
1015. Проти польонізації українського шкільництва. *Діло*. 1925. Ч. 194. 2 вересня.
1016. Проти українського університету польські офіцери й «оброньци» Львова. *Свобода*. 1929. Ч. 8. 17 лютого.
1017. Р. Д. За права мови. *Життя і право*. 1929. Ч. 3. С. 18–24.
1018. Радикальна «Самоосвіта». Що в ній є і як з нею «боряться» католики. *Нова Зоря*. 1934. Ч. 44. 17 червня.
1019. Резолюції Загального Збору членів Т-ва «Взаїмна Поміч Українського Учительства» у Львові дня 4 липня 1927 р. *Учительське слово*. 1927. Ч. 9. Вересень. С. 14–17.
1020. Резолюції Загального Зіздy Рідної Школи з 25 грудня 1936 р. *Свобода*. 1937. Ч. 2. 17 січня.
1021. Резолюції західноукраїнського партійного Секретаріату жидівської соц.-демокр. партії «Поале-Сіон». *Нове життя*. 1919. Ч. 76. 3 квітня.
1022. Ріжними способами до одної цілі (3 промови тов. І. Макуха в сенаті в дискусії над бюджетом міністерства внутрішніх справ, на основі стенограми з 3 березня 1932). *Громадський голос*. 1932. Ч. 11. 19 березня.
1023. Русова С. Ф. Краєзнавство в народній школі. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень-лютий-березень. С. 25–33.
1024. Самоволя шк. інспектора. *Учительське слово*. 1922. Ч. 1. Січень. С. 5–6.
1025. Свято католицької молоді. *Мета*. 1933. Ч. 2 (94). 7 січня.
1026. Середньошкільна освіта нашої молоді. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1934. Ч. 4. 15 квітня. С. 102–103.

1027. Справа українського університету в Соїмі. *Діло*. 1926. Ч. 28. 7 лютого.
1028. Справа українського університету. Нагле внесення українських послів. *Свобода*. 1926. Ч. 6. 14 лютого.
1029. Справоздавчі віча. *Свобода*. 1928. Ч. 33. 12 серпня.
1030. Статистика українського середнього шкільництва. *Рідна школа*. 1939. Ч. 1. 1 січня. С. 11–12.
1031. Сташинський Ф. Якої Церкви нам треба? *Наша правда*. 1926. Ч. 1. 5 грудня.
1032. Степанович М. Євангелики без маски. (Правдиве обличчя евангелізму ширеного між українським народом в Галичині в рр. 1925–1935). Коломия: Накладом автора, 1936. 98 с.
1033. Стогін умираючих. *Селянський прапор*. 1926. Ч. 2. 7 січня.
1034. Сучасна політика УНДО є правильною. *Шлях нації*. 1936. № 2. Лютий.
1035. Сучасне політичне положення і наша тактика. (Зміст реферату д-ра Володимира Охримовича на Народньому Зізді 21-го травня 1923 р.). *Діло*. 1923. Ч. 39. 24 травня.
1036. Тези польської політики супроти українського народу. Промова посла Остапа Луцького на пленарному засіданні сойму, виголошена дня 6. листопада 1931 р. при дебаті над бюджетовим прелімінарем на рік 1932/33. *Діло*. 1931. Ч. 254. 11 листопада.
1037. Терлецький М. Українське приватне шкільництво. *Українська школа*. 1938. Р. 23. Ч. 1–6. С. 32–36.
1038. Терлецький О. Наука історії України в середніх школах з українською мовою навчання. *Українська школа*. 1930. Р. 15. Ч. 1. С. 5–10.
1039. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. Львів: Накладом автора, 1929. 48 с.
1040. Торговельно-кооперативна школа у Львові. *Діло*. 1933. Ч. 147. 10 червня.
1041. Трагедія з українськими шкільними підручниками. *Українська школа*. 1938. Р. 23. Ч. 7–12. С. 168–170.
1042. Українська Громадо! *Громадський голос*. 1927. Ч. 17–18. 1 травня.
1043. Українська Парламентарна Репрезентація голосувала проти бюджету. *Діло*. 1939. Ч. 44. 26 лютого.
1044. Українська школа в ярмі. Промова голови Української Парламентської Репрезентації п. сенатора Черкавського, виголошена дня 22 червня у польському сенаті при обговорюванні бюджету міністерства освіти. *Діло*. 1925. Ч. 143. 1 липня
1045. Українська школа гине. *Діло*. 1922. Ч. 32. 11 жовтня.
1046. Українське віче у Львові. *Нова зоря*. 1927. Ч. 8. 27 лютого.
1047. Українське віче у Львові. *Свобода*. 1925. Ч. 25. 21 червня.
1048. Українське народне вчителство на Першій Українській Педагогічній виставі. *Учительське слово*. 1938. Ч. 13. 15 вересня. С. 177–179.
1049. Українське Національно-Демократичне Об'єднання до Українського Громадянства. *Діло*. 1925. Ч. 159. 21 липня.
1050. Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. *Діло*. 1934. Ч. 19. 24 січня; Ч. 20. 25 січня.
1051. Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Дмитра Великановича в бюджетовій комісії сойму. *Діло*. 1934. Ч. 17. 22 січня; Ч. 18. 23 січня.
1052. Український Клуб про автономію. Промова посла д-ра С. Барана на адміністративній комісії сойму дня 28 жовтні ц. р. *Свобода*. 1931. Ч. 43. 8 листопада.
1053. Український народ! *Діло*. 1924. Ч. 2. 2 січня.
1054. Український народ! *Діло*. 1931. Ч. 3. 3 січня.

1055. Український університет в Польщі вже організується. *Селянський прапор*. 1926. Ч. 4. 24 січня.
1056. Українські справи в польському парламенті. Як трактують справи українського шкільництва, культури та народньої освіти... *Свобода*. 1938. Ч. 9. 6 березня.
1057. Українсько-жидівська співпраця. *Нова зоря*. 1938. Ч. 12. 17 лютого.
1058. УНДО в боротьбі з утравкізацією. (Комунікат Секретаріату УНДО). *Діло*. 1925. Ч. 214. 26 вересня.
1059. УПР не буде голосувати за бюджетом. Заява Голови У. П. Р. посла Василя Мудрого в справі голосування над цілістю бюджету в дні 23 лютого. *Свобода*. 1938. Ч. 9. 6 березня.
1060. Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924. 94 с.
1061. Федусевич М. За нові українські читанки для гімназій і ліцеїв. *Українська школа*. 1939. Р. 21. Ч. 4.1/6. С. 30–46.
1062. Фреквенція українських дітей у середніх державних і приватних школах. (Прилюдний відчит посла т. Великановича). *Шлях виховання й навчання*. 1934. Ч. 1. Січень-лютий-березень. С. 56–60.
1063. Фронт ендеції і Б. Б. проти української культури й економіки. *Діло*. 1929. Ч. 32. 12 лютого.
1064. Християнський інтернат для української студуючої молоді. *Мета*. 1937. Ч. 38. 3 жовтня.
1065. Цегельська О. Наука історії в школі народній, як середник розвиваючий характер дитини. *Шлях навчання і виховання*. 1929. Р. 3. Ч. 6. Червень. С. 4–11
1066. Цегельський Л. Програма для конференцій КАУМ на I. рік. *Нива*. 1935. Ч. 9. С. 318–323.
1067. Целевич В. Нарід. Нація. Держава. Вінниця: Накладом автора, 1934. 120 с.
1068. Час і люди, ідеї й діло. (З приводу двадцятьп'ятьліття Рогатинської гімназії). *Рідна школа*. 1934. Ч. 18. 15 вересня. С. 256–257.
1069. Черкавський О. Чого хоче Українське Національно-Демократичне Об'єднання. Перемишль: Накладом М. Струтинського, 1927. 32 с.
1070. Чернецький А. Український робітник. В справі професійних організацій українського пролетаріату. *Діло*. 1936. Ч. 270. 29 листопада.
1071. Шептицький А. Наука катехізму. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1938. Ч. 8. 15 серпня. С. 172–173.
1072. Шептицький А. Посланіє до духовенства. *Львівсько-архієпархіяльні відомости*. 1926. Ч. 2. 15 липня. С. 14.
1073. Шептицький А. Християнська школа для української молоді. *Львівські архієпархіяльні відомости*. 1938. Ч. 4–5. Квітень-травень. С. 14.
1074. Шкільна політика супроти українців: з промови посла Дмитра Великановича, виголошеної на пленарному засіданні сойму дня 21. лютого ц. р. при бюджеті міністерства освіти. *Рідна школа*. 1936. Ч. 7–8. 15 квітня. С. 108–109.
1075. Шкільна політика. *Учительське слово*. 1925. Ч. 4. 1 квітня. С. 17–18.
1076. Шкільний плебісцит. Протести проти надужить. *Нова зоря*. 1927. Ч. 51. 25 грудня.
1077. Шкільництво в Польщі. Як виглядає бюджет міністерства освіти на рік 1937–38. *Свобода*. 1937. Ч. 10. 14 березня.
1078. Що є Марійське товариство і які його завдання? *Вістник Марійських товариств*. Львів, 1926. Т. 1. Ч. 1. С. 3–4.
1079. Що чувати в соймі? *Свобода*. 1931. Ч. 4. 1 лютого.
1080. Ющишин І. Географія, як предмет навчання і виховання в народніх школах. *Шлях виховання і навчання*. 1933. Кн. 1. Січень-лютий-березень. С. 13–25.

1081. Юцишин І. До праці! (Даймо освіти й знання народові). *Учительське слово*. 1938. Ч. 16. 1 листопада. С. 224–226.
1082. Як багато українців стало поляками. *Свобода*. 1931. Ч. 6. 15 лютого.
1083. Як доручувати шкільні декларації повітовим шкільним інспекторам. *Мета*. 1933. Ч. 1 (93). 1 січня.
1084. Як найбільше уваги до шкільної справи. *Свобода*. 1928. Ч. 29. 15 липня.
1085. Як переводять шкільний плєбісцит. *Діло*. 1933. Ч. 10. 15 січня.
1086. Як фабрикують декларації за польськими школами? *Діло*. 1933. Ч. 17. 26 січня.
1087. Ярема Я. Нова фаза в розвитку європейської школи. *Українська школа*. 1934. Р. 19. С. 1–11.
1088. Ясінчук Л. Народній Зїзд. Політичний реферат. Звіт з діяльності УНДО. Програма. Резолюції. Політичне положення українського народу. (Реферат голови УНДО д-ра Дмитра Левицького). *Діло*. 1926. Ч. 265. 28 листопада.
1089. 100 Jahre Gustav-Adolf-Vereins. *ODV*. 1932. J. 11. Fol. 40. 2 Oktober. S. 15.
1090. 688 szkół ludowych i 41 średnich mają Niemcy w Polsce – Polacy w Niemczech nie mają ani jednej szkoły średniej i tylko 76 ludowych. *Ilustrowany Kurier Codzienny*. 1930. Nr 294. 30 października.
1091. Adamski S. Szkoła wedle nauki Kościoła i uchwał Synodu. Poznań: Nakładem Przewodnika Katolickiego; Wydawca Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, [1939]. 32 s.
1092. Adamski S. Szkoła wyznaniowa czy mieszana. Poznań: Księgarnia Społeczna, [1921]. 78 s.
1093. Adamski S. Zasady i dążenia Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy. Poznań: Nakładem Sekretariatu Chrześcijańskiego Narodowego Stronnictwa Pracy, 1921. 48 s.
1094. Akcja Katolicka wobec komunizmu. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. R. 4. Lipiec-Sierpień. S. 190–192.
1095. Aleks H. Życie polityczne społeczeństwa żydowskiego. *Sprawy Narodowościowe*. 1928. R. 2. Nr 5. S. 556–566.
1096. Aleks H. Żydzi. *Sprawy Narodowościowe*. 1930. R. 4. Nr 1. S. 89–93.
1097. Aleks. H. Szkolnictwo hebrajskie i żydowskie. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 5. S. 485–487.
1098. Apenziak J. XIII Kongres Syjonistyczny i sprawa palestyńska. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 131. 5 sierpnia.
1099. Artowski T. Kościoły ewangeliczne w Polsce z uwagi na ich właściwości ustrojowe i narodowościowe. *Strażnica Zachodnia*. 1933. T. 16. Nr 1–2. Styczeń-Czerwiec. S. 130–171.
1100. Bardel F. Jakiej na wsi potrzeba szkoły? *Piast*. 1927. Nr 13. 27 marca.
1101. Bierschenk T. Die nationalen Zahlenverhältnisse in der evangelisch-augsburgischen Kirche Polens. *Deutsche Monatshefte in Polen*. 1938–1939. Jg. 5. S. 4–14.
1102. Birnbaum W. Wolna szkoła żydowska. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 7–8. Lipiec-Sierpień. S. 143–144.
1103. Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa: Polityka, 1938. 242 s.
1104. Bohusz B. Katastrofalne położenie szkół. *Wyzwolenie*. 1936. Nr 28. 12 lipca. S. 6.
1105. Bołączki żydowskich szkół rzemieślniczych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 113. 18 lipca.
1106. Broń my polskości szkolnictwa kresowego. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 3. 1 marca. S. 2–3.
1107. «Caritas» Archidiecezji Lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. R. 3. Październik-Grudzien. S. 105.
1108. Cegrowski B. Polityka ukraińska na rozdrożu. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 99. 4 lipca.
1109. Chajes W. Gmina Żydowska we Lwowie. *Miesięcznik Żydowski*. 1930. Zesz. 1–6. S. 530–538.

1110. Chaos w Kole Żydowskim. *Chwila*. 1930. Nr 3928. 2 marca.
1111. Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. *Sprawy Narodowościowy*. 1937. Nr 1. S. 32–74.
1112. Chruściel S. Szkoła państwowa a mniejszości narodowe w Polsce i za granicą. Lwów: Nakładem Zarządu Głównego T.S.L., 1938. 18 s.
1113. Co może działać Akcja Katolicka w dziedzinie oświaty. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1936. Nr 6. Listopad-Grudzień. S. 115–117.
1114. Czapiński K. Atak na szkołę polską. *Robotnik*. 1922. Nr 193. 18 lipca.
1115. Czego żądamy od Ministerstwa Oświaty, Sprawiedliwości i Spraw Wojskowych? *Piast*. 1927. Nr 8. 20 lutego.
1116. Czym jest kierownictwo dla oddziału? *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 2. Luty. S. 51–52.
1117. Czytelnictwo we Lwowie. *Oświata Polska*. 1930. Nr 2. S. 158.
1118. Dachówna D. Szkolnictwo hebrajskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1935. R. 9. Nr 3–4. S. 245–268.
1119. Debata językowa w Radzie Gminy Żydowskiej. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 154. 5 czerwca.
1120. Deutsche sorgen in Polen. *ODV*. 1934. J. 13 (27). Fol. 47. 25 November.
1121. Dmowski R. Kościół, naród i państwo / wstęp N. Tomczyk. Wrocław: Nortom, 1993. 37 s.
1122. Dmowski R. Pisma. T. 9: Polityka narodowa w odbudowanym państwie (Mowy i rozprawy polityczne z lat 1919–1934). Częstochowa: Antoni Gmachowski i S-ka, Spółka Wydawnicza, 1939. 314 s.
1123. Dmowski R. Separatyzm Żydów i jego źródła. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostojka», 2005. 29 s.
1124. Dr. Braude poddaje ostrej krytyce politykę posła Grynbauma. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 33. 2 lutego.
1125. Druga konferencja krajowa organizacji «Tarbut». *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 272. 4 października.
1126. Drugi dzień obrad zjazdu syjonistycznego w Warszawie. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 52. 4 marca.
1127. Działalność kół i członków. *Nauczyciel Polski*. 1934. Nr 8–9–10. 1 czerwca. S. 23–24.
1128. Działalność oddziałów. Oddział Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1934. Nr 8–9–10. 1 czerwca. S. 17–19.
1129. Działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w zakresie oświaty pozaszkolnej w 1925 r. *Polska Oświata Pozaszkolna*. 1927. Nr 1. S. 44.
1130. E. Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 12. 12 stycznia.
1131. Ekscesy przeciwko studentom żydowskim w akademii rolniczej w Dublianach. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 313. 14 listopada.
1132. Feliński M. [pseud. Różycki Rajmund]. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa: Drukarnia P. K. O., 1931. 140 s.
1133. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 6. S. 566–600.
1134. Gdula J. Z oddziału Lwowskiego. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 12–13. 1 lipca. S. 12.
1135. Gebert B. Jak inspektor szkolny powinien wizytować szkołę powszechną. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 2. S. 83–90.
1136. Gebert B. Kwalifikowanie nauczycieli szkół powszechnych przez inspektora szkolnego. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 3. S. 137–143.
1137. Gimnazjum nowoczesne dla dorosłych T.S.N.W. we Lwowie. *Przegląd Pedagogiczny*. 1932. Nr 7. S. 175–177.

1138. Głębiński S. Sprawa ruska na Ziemi Czerwieńskiej. Warszawa: Drukarnia Społeczna, 1937. 64 s.
1139. Gmina Żydowska. *Opinia*. 1937. 13 września.
1140. Gołąbek J. Etaj języka ojczystego. *Przegląd Pedagogiczny*. 1928. Nr 34. S. 838–839.
1141. Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Nakładem Księgarni Perzyński, Niklewicz i s-ka, 1922. 160 s.
1142. Grabski S. Szkoła na ziemiach wschodnich. W obronie ustawy szkolnej z 31 lipca 1924 r. Warszawa: Druk «A. Michalski», 1927. 11 s.
1143. Grabski S. Szkoły dwujęzyczne. *Muzeum*. 1927. R. 42. S. 45–53.
1144. Grünbaum I. «Ugoda» a front mniejszościowy. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 266. 29 września.
1145. Grünbaum I. Biedni ci nasi ugodowcy! *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 265. 27 września.
1146. Grünbaum I. Sprawa żydowska. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń-Luty. S. 26–38.
1147. Gunsberg B. Likwidacja szkolnictwa żydowskiego. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 94. 30 maja.
1148. Hafftk A. Społeczne szkolnictwo żydowskie w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 106–107.
1149. Halpern L. Polityka żydowska w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1931. Warszawa: Drukarnia Techniczna Spółka Akcyjna, 1933. 45 s.
1150. Hartglas A. Zasady naszego programu politycznego w Polsce. (Referat odczytany na 3-ej konferencji syjonistycznej w Warszawie w listopadzie roku 1917). Warszawa: Drukarnia «Współczesna», 1918. 36 s.
1151. Hartglas A. Nasz «numerus clausus». *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 6. 30 marca.
1152. Hasbach E. Niemcy w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń-Luty. S. 40–52.
1153. Hirszhorn S. Oświata, religia i policja. *Nasz Kurier*. 1922. Nr 20. 20 stycznia.
1154. Hirszhorn S. Zamach na szkołę żydowską. *Nasz Kurier*. 1922. Nr 2. 2 stycznia.
1155. Hołówko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich. *Droga*. 1926. Nr 6–7. Czerwiec-Lipiec. S. 46–55.
1156. Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na t.zw. «Kresach». *Droga*. 1924. Nr 10. S. 4–17.
1157. Hołówko T. Polsko-ukraińska ugoda. *Gazeta Polska*. 1931. Nr 78. 20 marca.
1158. Hołówko T. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Robotnik*. 1924. Nr 277. 9 października.
1159. Hołówko T. Stanisław Grabski a szkolnictwo we Wschodniej Galicji. *Robotnik*. 1926. Nr 116. 28 kwietnia.
1160. J. M. Jeszcze o ustawach językowych. *Robotnik*. 1924. Nr 188. 11 lipca.
1161. Jaka będzie szkoła średnia. *Robotnik*. 1932. Nr 47. 12 lutego.
1162. K. Oświata w Polsce w dobie «sanacji». *Dziennik Ludowy*. 1933. Nr 2. 3 stycznia.
1163. Kaiserdorf. *ODV*. 1930. J. 9 (23). Fol. 24. 15 Juni.
1164. Katolicki Uniwersytet Ludowy we Lwowie. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 2. Luty. S. 54.
1165. Katolickie Stowarzyszenie Mężów. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1935. Nr 1–2. Styczeń-Luty. S. 12–13.
1166. Kazet P. Niemieckie ugrupowania polityczne w Polsce. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 110–121.
1167. Kedryn I. Dlaczego nie ze Stanisławem Grabskim. *BPU*. 1938. R. 7. Nr 2. S. 12–13.
1168. Kedryn I. Drogi i bezdroża myśli politycznej. *BPU*. 1937. R. 6. Nr 35 (226). S. 389–394.
1169. Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich. *BPU*. 1936. R. 5. Nr 25 (164). S. 257–258; Nr 26 (165). S. 269–270; Nr 27 (166). S. 278–279.
1170. Kielecki W. O uniwersytet ukraiński. *Robotnik*. 1924. Nr 236. 28 sierpnia.
1171. Klub Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji. *Biuletyn Polityczny*. 1927. Nr 2–3. S. 201–222.

1172. Kluby Posłów Polskiego Stronnictwa Ludowego w Sejmie Ustawodawczym. *Wyzwolenie*. 1919. Nr 9. 2 marca.
1173. Kolomea. Jahresrechnung des Gustav Adolf Vereins für 1929. *ODV*. 1930. J. 9 (23). Fol. 47. 23 November. S. 6.
1174. Koło Żydowskie. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 127–131.
1175. Komarnicki W. Numerus clausus w szkołach akademickich. Warszawa, 1932. 40 s.
1176. Konopczyński W. Numerus clausus. Cyfry. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 85. 27 marca.
1177. Konopczyński W. Numerus clausus. Zastanawiające objawy i wstępne uwagi. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 83. 25 marca.
1178. Kooperacja czy separatyzm. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 1. Styczeń. S. 22–24.
1179. Korduba M. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu. *BPU*. 1934. R. 3. Nr 4 (39). S. 1–4.
1180. Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *BPU*. 1933. Nr 2 (4). S. 4–8.
1181. Kornecki J. Działalność społeczno-oświatowa. *Przegląd Pedagogiczny*. 1925. Nr 1. S. 18–22.
1182. Kornecki J. Inspektor szkolny w Polsce niepodległej. *Sprawy Szkolne*. 1925. R. 1. Nr 1. S. 3–18.
1183. Kornecki J. Zadania oświatowe na Kresach. *Oświata Polska*. 1925. R. 2. Nr 2. S. 107–116.
1184. Kronika w Przemyślu, dnia 14 listopada 1924 r. Nowa placówka oświatowa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 46. 15 listopada. S. 4.
1185. Kronika w Przemyślu, dnia 31 października 1924 r. Ze spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 44. 1 listopada. S. 3.
1186. Kronika. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 2. Luty. S. 56.
1187. Kronika. Wykłady ze skioptykonem o Konstytucji 3 Maja. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 19. 10 maja.
1188. Kronika. Ze spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 44. 1 listopada.
1189. Krzyżanowski T. Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach wschodnich. *Oświata Polska*. 1929. Nr 3. S. 147–164.
1190. Kursy wakacyjne dla nauczycielstwa szkół powszechnych, organizowane w r. 1929 przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 10. 15 maja. S. 10–11.
1191. Kursy zawodowe. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1935. R. 1. Nr 1–2. Styczeń-Luty. S. 18.
1192. Lemberg J. Aktualne zagadnienia żydowskiej młodzieży akademickiej. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 153. 4 czerwca.
1193. Lemberg. «Frohsinn». *ODV*. 1930. J. 9 (23). Fol. 6. 9 Februar. S. 3
1194. Lemberg. Jugendstimme. *ODV*. 1933. J. 12 (26). Fol. 44. 29 Oktober. S. 4.
1195. Lewicki D. Obecne położenie polityczne i dążenia narodu ukraińskiego. *Natio*. 1927. Nr 1–2. Styczeń-Luty. S. 4–14.
1196. List Poincaré'go przeciwko «numerus clausus» przedmiotem dyskusji w sejmowej komisji spraw zagranicznych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 197. 13 października.
1197. Łysiak P. Szkolnictwo powszechne narodowości niepolskich w Polsce. *Natio*. 1927. Nr 3–4. Marzec-Kwiecień. S. 12–112.
1198. M. H. Praca kulturalno-oświatowa w obozie niemieckim. *Strażnica Zachodnia*. 1923. R. 2. Nr 1–3. S. 121–129.
1199. Marszałek Senatu o kwestii żydowskiej. Wywiad z profesorem Szymańskim. *Chwila*. 1928. Nr 3252. 11 kwietnia.
1200. Matrylogia szkolnictwa żydowskiego. Pismo posła Pryłuckiego do premiera Grabskiego. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 286. 17 października.

1201. Memoriał Żydowskiej Rady Narodowej w sprawie «numerus clausus». *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec-Juni. S. 90–92
1202. Mermelstein W. Święto szkoły żydowskiej. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 89. 25 kwietnia.
1203. Milion Żydów za dużo! *Chwila*. 1936. Nr 6084. 28 lutego.
1204. Młodzianowski A. Legalizacja organizacji syjonistycznej w Polsce. *Nasz Przegląd*. 1926. Nr 153. 4 czerwca.
1205. Młodzież wszechpolska o kwestii żydowskiej i numerus clausus. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 266. 28 listopada.
1206. Mniejszości narodowe w Polsce. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. R. 8. Nr 1. S. 70–88.
1207. Mowa p. ministra oświaty Janusza Jędrzejewicza wygłoszona na zjeździe Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Gazeta Polska*. 1932. Nr 180. S. 3.
1208. Mowa Prem. Składkowskiego. Sprawa żydowska. *Kurier Warszawski*. 1938. Nr 24. 25 stycznia.
1209. Mudry W. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Natio*. 1927. Nr 7–8. Juli-August. S. 22–52.
1210. Musielak J. Ku czemu dąży Stowarzyszenie. Referat wygłoszony na uroczystości 15-lecia Koła w Tarnowskich Górach. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 8. 15 maja. S. 1–5.
1211. N. S. Pod znakiem mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 125. 30 lipca.
1212. N. S. Sprawa ukraińska w Genewie. *Nasz Przegląd*. 1931. Nr 37. 6 lutego.
1213. N. S. Żydzi na «Kresach». *Nasz Przegląd*. 1930. Nr 211. 30 lipca.
1214. Na widnokregu żydowskim. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 217. 27 września.
1215. Nadzwyczajny Walny Zjazd Delegatów. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 4. 1 kwietnia. S. 1–6.
1216. Nasz Walny Zjazd. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 8–9. 1 września. S. 4–11.
1217. Nasz Zjazd. *Wyzwolenie*. 1921. Nr 10. 6 marca.
1218. Nasze stanowisko. *Przegląd Pedagogiczny*. 1921. Nr 2–3. S. 39–48.
1219. Nauczyciel. O szkolnictwo powszechne. *Piast*. 1928. Nr 2. 8 stycznia.
1220. Nauczyciele w liczbach. Liczebność, cechy osobowe, zatrudnienie, uposażenie 1935/6 / red. M. Falski. Warszawa: Skład Główny «Nasza Księgarnia», 1938. 200 s.
1221. Nauczycielstwo a praca społeczno-oświatowa w północno-wschodnich ziemiach Polski. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 17. 15 października. S. 3–5.
1222. Niedziałkowski M. Małopolska Wschodnia. *Dziennik Ludowy*. 1933. Nr 12. 15 stycznia.
1223. Niedziałkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej (Referat wygłoszony na posiedzeniu Rady Naczelnej PPS w dniu 30 października). *Trybuna*. 1921. Nr 45. 12 listopada.
1224. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 4. S. 414–423.
1225. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1932. R. 6. Nr 4–5. S. 478–483.
1226. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. R. 8. Nr 4. S. 459–474.
1227. Niemcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1936. R. 10. Nr 6. S. 640–651.
1228. Niemiecki Klub Parlamentarny w Sejmie i Senacie R.P. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 125–127.
1229. Niezadowolenie antysemitów i Żydów. *Piast*. 1937. Nr 5. 31 stycznia.
1230. Nowa faza walki o system szkolny w Polsce. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 7. 1 kwietnia. S. 1–2.
1231. Nowicki Z. O szkołę powszechną. *Głos Nauczycielski*. 1921. R. 5. Nr 15. S. 197–199.
1232. Nowy regulamin uchwalony przez komisję. *Nowy Dziennik*. 1930. Nr 331. 14 grudnia.
1233. O autonomię dla Ukraińców. Mowa posła tow. M. Niedziałkowskiego. *Robotnik*. 1931. Nr 386. 7 listopada.
1234. O jednolitą politykę żydowską. *Chwila*. 1928. Nr 3254. 13 kwietnia.
1235. O nauczanie historii powszechnej i geografii w języku macierzystym dzieci. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 258. 18 września.

1236. O neutralność. *Chwila*. 1919. Nr 2. 12 stycznia.
1237. O sprawiedliwą ocenę pracy. *Głos Nauczycielski*. 1933. R. 17. Nr 22. S. 393.
1238. O subwencji dla szkolnictwa żydowskiego. Przeciwno temu zarówno prawica, jak i lewica. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 209. 25 października.
1239. O uniemożliwienie gwałcenia konstytucji pod płaszczykiem autonomii uniwersyteckiej. *Chwila*. 1927. Nr 2965. 22 czerwca.
1240. O uniwersytet ruski. *Rzeczpospolita*. 1923. Nr 60. 2 marca.
1241. O wychowanie narodowe. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 17. 15 grudnia. S. 1.
1242. O zgodne współżycie narodowości na kresach. Ankieta «Kuriera Lwowskiego» w sprawie ustaw kresowych. *Kurier Lwowski*. 1924. Nr 158. 12 lipca. S. 2.
1243. Obecny stan żydowskiego szkolnictwa zawodowego w Małopolsce. *Chwila*. 1927. Nr 2970. 27 czerwca.
1244. Obserwator. Z dziejów i celów «Deutschtumsbundu» w Polsce (1919–1923). *Strażnica Zachodnia*. 1927. R. 6. Nr 2. S. 174–199.
1245. Od Zarządu Głównego TNSW. *Przegląd Pedagogiczny*. 1920. Nr 1. S. 1–4.
1246. Odezwa wyborcza Zarządu Głównego P.S.L. «Wyzwolenie». *Wyzwolenie*. 1928. Nr 4. 22 stycznia.
1247. Olbrzymie manifestacje żydowskie we Lwowie. *Nowy Dziennik*. 1918. Nr 108. 27 października.
1248. Ormian H. Hebrajskie i żydowskie podręczniki szkolne w Polsce. *Miesięcznik Żydowski*. 1934. Zesz. 1. S. 160–178.
1249. Ostateczne wyniki wyborów. *Głos Poranny*. 1935. R. 7. Nr 248. 10 września.
1250. Ostrożnie z hasłami. *Nauczyciel Polski*. 1939. Nr 6. 1 kwietnia. S. 2–3.
1251. Otwarcie Czytelnicy T.S.L. w Zalesiu. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 47. 22 listopada. S. 1–2.
1252. P. Stosunki wyznaniowe i szkoła na wschodzie Polski. *Nauczyciel Polski*. 1939. Nr 6. 1 kwietnia. S. 3–4.
1253. Pan premier J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego. *BPU*. 1934. R. 3. Nr 4 (39). S. 9–10.
1254. Państwo powinno utrzymywać szkoły z wykładowym językiem żydowskim. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 35. 4 lutego.
1255. Parlament a nauczycielstwo. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 12. 1 grudnia. S. 1–2.
1256. Parnas H. O program gospodarczy dla Żydów w Polsce. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 73. 3 stycznia.
1257. Piątkowski K. Rozwój stosunków wyznaniowych i narodowościowych Małopolski Wschodniej. Lwów: Nakładem Zarządu Głównego T.S.L. we Lwowie, 1936. 45 s.
1258. Piątkowski K. Szkoła ludowa a stosunki narodowościowe w Galicji. *Przewodnik Oświatowy*. 1910. Zesz. 4–6. S. 141–165.
1259. Po «Ugodzie». Nauczycielem religii mojżeszowej – chrześcijanin. Interpelacja posła Hartgłasa i tow. z Koła Żydowskiego. *Nasz Przegląd*. 1925. Nr 353. 24 grudnia.
1260. Po zjeździe. *Nauczyciel Polski*. 1925. Nr 6. 1 czerwca. S. 1–7.
1261. Pogromy w Polsce. *Wiadomości*. Paryż, 1936. R. 1. Nr 3. 25 czerwca.
1262. Pogwałcenie Konstytucji. Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 85. 21 czerwca.
1263. Polityka wynarodowienia. *Trybuna Robotnicza*. 1926. Nr 2. S. 1–8.
1264. Polsko-ukraińska ugoda. *Gazeta Polska*. 1931. Nr 78. 20 marca.
1265. Poprawki posła Sommersteina do projektu ustawy o ustroju szkolnictwa. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 41. 10 lutego.
1266. Porozumienie PPS z Żydami. *Głos Narodu*. 1938. Nr 543. 17 grudnia.
1267. Posiedzenie Koła Żydowskiego. *Nasz Przegląd*. 1928. Nr 114. 25 kwietnia.

1268. Posiedzenie Koła Żydowskiego. Posłowie żydowscy w Komisjach Sejmowych. *Chwila*. 1928. Nr 3267. 26 kwietnia.
1269. Praca nauczycieli-posłów w ubiegłej kadencji Sejmu. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 1. 1 stycznia. S. 3–4.
1270. Praca oświatowo-społeczna nauczyciela na wsi. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 10. 15 maja. S. 4–5.
1271. Praktyki władz ewangelickiej gminy lwowskiej które gwałcą uczucia i prawa Polaków. *Przegląd Ewangelicki*. 1937. Nr 26. 3 października.
1272. Proces Szwarzbarda – Ridna Szkoła – Proświta. *Sprawy narodowościowe*. 1927. Nr 5–6. S. 545–546.
1273. Program działalności oświatowej pozaszkolnej w okresie przejściowym. *Głos Nauczycielski*. 1921. R. 5. Nr 1–2. S. 3–5.
1274. Program pracy Akcji Katolickiej w Polsce na rok 1937. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. Nr 2. Marzec-Kwiecień. S. 25–26.
1275. Projekt organizacji publicznego szkolnictwa powszechnego dla mniejszości narodowościowych i wyznaniowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 206. 22 października.
1276. Projekt ustawy kagańcowej o szkołach akademickich. *Dziennik Ludowy*. 1933. Nr 3. 4 stycznia.
1277. Projekty ustaw językowych dla mniejszości narodowych. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 150. 4 lipca.
1278. Projekty w sprawach narodowościowych. *Robotnik*. 1924. Nr 179. 2 lipca.
1279. Przebieg V-ego Walnego Zjazdu Delegatów. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 11–12. 1 grudnia. S. 1–5.
1280. Przeciwno klerykalizmowi. Przemówienie sejmowe tow. Czapińskiego. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 152. 6 lipca.
1281. Przed jubileuszem Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie. *Chwila*. 1929. Nr 3606. 8 kwietnia.
1282. Przed Zjazdem. *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 września. Nr 7. S. 1.
1283. Przegląd kulturalno-społeczny. *Przegląd Katolicki*. 1929. R. 67. Nr 26. 30 czerwca. S. 415.
1284. Przejście do porządku dziennego nad wnioskiem endeckim o wprowadzenie «numerus clausus» w wyższych zakładach naukowych. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 65. 5 marca.
1285. Przemówienia posłów żydowskich w komisji oświatowej w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 85. 21 czerwca.
1286. Przemówienie p. Ministra WRiOP. *Głos Nauczycielski*. 1932. Nr 1–3. S. 8–13.
1287. Przemówienie posła d-ra Sommersteina wygłoszone na posiedzeniu Komisji Budżetowej dnia 20 grudnia 1934 r. do Budżetu Ministerstwa Wyzn. Relig. i Oświecenia Publicznego. *Nasz Przegląd*. 1934. Nr 359. 22 grudnia.
1288. Przemówienie tow. Czapińskiego w debacie nad ustawą o szkolnictwie na Kresach Wschodnich. *Robotnik*. 1924. Nr 187. 10 lipca.
1289. Pustelnik. Jeszcze ruch ewangelicki wśród Ukraińców. *Zwiastun Ewangeliczny*. 1926. Nr 15. S. 121.
1290. Reisler I., Sprung S. Sprawa ławek uniwersyteckich. *Nasza Opinia*. 1937. Nr 79. 14 lutego.
1291. Rektor Łukasiewicz o urzeczywistnieniu numerus clausus. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 113. 18 lipca.
1292. Rocznicze listopadowe. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 11. Listopad. S. 277–278.
1293. Romer E. Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej. Lwów: Księgarnia «Książka», 1937. 64 s.
1294. Rozpoczęcie debaty nad projektem ZPPS o szkolnictwie mniejszości narodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 80. 22 marca.

1295. Rozruchy antysemityczne we Lwowie. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 285. 21 grudnia.
1296. Rozwój Akcji Katolickiej w Archidiecezji Lwowskiej. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1936. Nr 5. Wrzesień–Październik. S. 93–95.
1297. Rząd wobec postulatów żydowskich. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 38. 7 lutego.
1298. S. P. Polityka Kresowa. *Robotnik*. 1922. Nr 10. 5 lipca.
1299. Scherer E. Syjonizm w polityce krajowej. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 5–6. Maj–Czerwiec. S. 115–120.
1300. Schwarzbart I. Prezes Koła żydowskiego, poseł Reich o dziele unifikacji organizacji syjonistycznej w Polsce. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 61. 14 marca.
1301. Sejm i Senat. *Biuletyn Polityczny*. 1927. Nr 2–3. S. 155–156.
1302. Sejm uznaje zarządzenia na terenie Galicji Wschodniej. *Nasz Przegląd*. 1931. Nr 22. 22 stycznia.
1303. Sobiński S. U progu nowej ery. *Dziennik Urzędowy dla Okręgu Szkolnego Lwowskiego*. 1921. Nr 3. S. 87.
1304. Sobiński S. Szkolnictwo w Małopolsce Wschodniej pod względem stosunków narodowych. Lwów: Nakładem Redakcji «Gazety Lwowskiej», 1921. 31 s.
1305. Socjalizm polski a sprawa narodowościowa. Główne punkty wniosku Z.P.P.S. w sprawie autonomii ziem Rzeczypospolitej, zamieszkanymi przez większość ludności ukraińską. *Robotnik*. 1931. Nr 359. 15 października.
1306. Sommerstein E. Autonomia bezprawia czy bezprawie autonomii. *Chwila*. 1925. Nr 2361. 14 października.
1307. Sośnicki K. Podstawy wychowania państwowego. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, [post 1931]. 279 s.
1308. Spełnijmy swoje zobowiązanie! *Nauczyciel Polski*. 1926. 1 września. Nr 7. S. 2–3.
1309. Spór o prezesa Koła Żydowskiego trwa nadal. *Nasz Przegląd*. 1930. Nr 66. 7 marca.
1310. Sprawa «numerus clausus» w Sejmie. *Sprawy Narodowościowe*. 1932. Nr 2–3. S. 257–258.
1311. Sprawa «numerus clausus» odłożona. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 73. 9 czerwca.
1312. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. *Chwila*. 1926. Nr 2470. 2 lutego.
1313. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego. Rozmowa z posłem Wasyńczukiem. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 273. 5 października.
1314. Sprawozdanie K.S.M.M. za rok 1936. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1937. Nr 3. Maj–Czerwiec. S. 47–49.
1315. Sprawozdanie z obrad Rady partyjnej syjonistów galicyjskich. *Nowy Dziennik*. 1918. Nr 48. 25 sierpnia.
1316. Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 181. 4 lipca.
1317. Sprawy oświatowe. *Wyzwolenie*. 1927. Nr 25. 19 czerwca.
1318. Sprawy z życia mniejszości narodowych. *Sprawy Narodowościowe*. 1930. Nr 3–4. S. 115.
1319. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich. Kraków: Gebethner i Wolff, 1924. 56 s.
1320. St. Dzd. Sprawa uniwersytetu ruskiego. *Kurier Warszawski*. 1926. Nr 30. 30 stycznia.
1321. Stoliński Z. Szkolnictwo niemieckie w Polsce. Warszawa: Wyd-wo Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1927. 24 s.
1322. Stosunki w Szkole Handlowej. Interpelacja posłów żydowskich. *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 2. 26 marca.
1323. Swoboda H. Niebezpieczeństwa nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1932. Nr 36. 2 lutego.
1324. Swoboda H. Projekt nowej ustawy szkolnej. *Robotnik*. 1931. Nr 23. 21 stycznia.
1325. Szabad C. Koło Żydowskie a szkoła żydowska. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 309. 10 listopada.
1326. Szkolnictwo hebrajskie Żyd. Towarzystwa Szkoły Ludowej i Śr. we Lwowie. *Chwila*. 1929. Nr 3620. 22 kwietnia.

1327. Szkolnictwo na Ziemiach Wschodnich. Warszawa: Wyd-wo Polskiego Towarzystwa Opieki nad Kresami, 1925. 16 s.
1328. Szkolnictwo średnie mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 30. 25 kwietnia.
1329. Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów; Warszawa: Książnica–Atlas, 1929. 163 s.
1330. Taraszkiewicz B. Przeciw szkole utrakwistycznej. Przemówienie na Plenum Sejmu w dniu 3 lipca 1924 r. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 65–68.
1331. Tartakower A. Problem szkolnictwa żydowskiego w Polsce. *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce*. Warszawa: RENESANS, 1937. Zesz. 3. S. 7–12.
1332. Thon O. Program Koła Żydowskiego. *Nowy Dziennik*. 1931. Nr 18. 18 stycznia.
1333. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Warszawa: Nakładem Zarządu Głównego TNSW, 1938. 40 s.
1334. Udział naszych Oddziałów w kursach A.I.A.K. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1939. Nr 1. Styczeń. S. 26.
1335. Ukraińcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1934. Nr 1. S. 57–70.
1336. Ukraińcy. *Sprawy Narodowościowe*. 1939. Nr 1–2. S. 103–121.
1337. Ukraińcy. Życie parlamentarne. *Sprawy Narodowościowe*. 1931. Nr 1. S. 87–99.
1338. Uroczystości jubileuszowe czynnikiem uświadomienia narodowego. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 19. 15 listopada. S. 4.
1339. Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Nauczyciel Polski*. 1924. Nr 9. 1 października. S. 1.
1340. Ustawa o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. *Robotnik*. 1929. Nr 61. 3 marca.
1341. Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 156. 11 lipca.
1342. Ustawy językowe przyjęte przez Sejm. PPS za ustawami. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 156. 11 lipca.
1343. Ustawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. Nr 182. 5 lipca.
1344. Ustawy językowe. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 154. 9 lipca.
1345. W odpowiedzi na ataki ukraińskie. *Nauczyciel Polski*. 1929. Nr 4. 15 lutego. S. 4–5.
1346. W rocznicę majową. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 10. 15 maja. S. 1–2.
1347. W sprawie prześladowania szkół ludowych z nauczaniem w języku żydowskim. Wniosek posła Nojacha Pryłuckiego. *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 225. 11 listopada.
1348. W sprawie ustaw narodowościowych. Przemówienie tow. Niedziałkowskiego w debacie nad ustawami językowymi. *Robotnik*. 1924. Nr 187. 10 lipca.
1349. W. A. Z. O uniwersytet ukraiński. *Dziennik Ludowy*. 1924. Nr 211. 15 września.
1350. W. S. Z życia T.S.N.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1928. Nr 32. S. 794–795.
1351. W. Z. Ku porozumieniu Rusi z Polską. *Głos Narodu*. 1926. 23 stycznia.
1352. Walka o polskość szkoły. *Nauczyciel Polski*. 1927. Nr 11. 1 listopada. S. 1–2.
1353. Walka o szkołę w języku ojczystym. *Wiadomości*. Paryż, 1936. R. 1. Nr 3. 25 czerwca.
1354. Walne zgromadzenie Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej i Średniej w Stanisławowie. *Chwila*. 1930. Nr 3870. 3 stycznia.
1355. Wasyńczuk P. Kwestia ukraińska w Polsce. *Walka*. 1926. R. 3. Zesz. 10–11. Październik–Listopad. S. 199–203.
1356. Wąsik T. Kilka słów wyjaśnienia. *Tygodnik Przemyski*. 1931. Nr 6. 14 lutego.
1357. Wiek w sprawie «numerus clausus». *Nasz Przegląd*. 1923. Nr 1. 25 marca.
1358. Wniosek Koła Żydowskiego w Sejmie w sprawie «numerus clausus». *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec–Juni. S. 94.

1359. Wniosek o «numerus clausus» w Komisji Oświatowej Sejmu. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 64. 4 marca.
1360. Wobec nowych rokowań polsko-żydowskich. Głos posła Grünbauma. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 295. 21 grudnia.
1361. Wygodzki J. Kluby w Kole Żydowskim. *Nasz Przegląd*. 1928. Nr 113. 24 kwietnia.
1362. Z czego utrzymują się nasze szkoły? *Chwila*. 1927. Nr 2970. 27 czerwca.
1363. Z dotychczasowych prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego. *BPU*. 1938. R. 7. Nr 2 (241). S. 10–11.
1364. Z prasy polskiej. Uwolnić wieś od plebiscytu szkolnego, źródła fermentu, waśni i zartarów. *BPU*. 1937. Nr 46. S. 522.
1365. Z prasy ruskiej. Co powiedział min. Młodzianowski Ukraińcom? Daleko idące obietnice. Wiecznie niezadowoleni. *Kurier Lwowski*. 1926. Nr 149. 2 lipca.
1366. Z Sejmu i Senatu. Część przemówienia kol. posła J. Korneckiego w czasie dyskusji nad budżetem Ministerstwa W. R. i O. P. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 7. 15 czerwca. S. 5–7.
1367. Z Sejmu i Senatu. Horrendalne żądania Ukraińców w sprawach szkolnych. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 15. 15 grudnia. S. 4–5.
1368. Z Sejmu i Senatu. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 2. 1 lutego. S. 3–5.
1369. Z Sejmu i Senatu. Uchwalenie pragmatyki nauczycielskiej w Sejmie. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 3. 1 marca. S. 3–4.
1370. Z życia stowarzyszenia. Lwów. VI Walny Zjazd Delegatów Lwowskiego Oddziału Okręgowego. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 7. 15 czerwca. S. 8–10.
1371. Z życia stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 4. 1 kwietnia. S. 12–14.
1372. Z życia stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1926. Nr 6. 1 czerwca. S. 8–10.
1373. Z życia stowarzyszenia. *Nauczyciel Polski*. 1928. Nr 13. 15 listopada. S. 8.
1374. Z życia stowarzyszenia. Okręg Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 6. 1 kwietnia. S. 7–8.
1375. Z życia stowarzyszenia. Z oddziału Lwowskiego. *Nauczyciel Polski*. 1930. Nr 20. 1 grudnia. S. 6.
1376. Z życia stowarzyszenia. Z Zarządu Głównego. *Nauczyciel Polski*. 1922. Nr 11. 1 czerwca. S. 5.
1377. Z życia T.S.N.W. *Przegląd Pedagogiczny*. 1929. Nr 10. S. 236–238.
1378. Z życia Związku Nauczycielstwa Polskiego w Przemysłu. *Tygodnik Przemyski*. 1934. Nr 11. 19 marca.
1379. Z. E. Ciernista droga szkolnictwa żydowskiego. *Nowy Dziennik*. 1925. Nr 286. 23 grudnia.
1380. Zagadnienie odpoczynku niedzielnego na kwietniowej sesji Komisji Rzecznawców. *Sprawy Narodowościowe*. 1927. R. 1. Nr 2. S. 150–156.
1381. Zaleska-Dorożyńska E. Cele Polskiej Macierzy Szkolnej na Kresach. *Oświata Polska*. 1930. Nr 3. S. 230–234.
1382. Zamach na żydowską szkołę ludową. *Nowy Dziennik*. 1923. Nr 12. 14 kwietnia.
1383. Zamknięcie gimnazjum żydowskiego w Wilnie. *Nasz Przegląd*. 1933. Nr 189. 8 lipca.
1384. Zarzecki L. O wychowaniu narodowym. Odczyt na Zjeździe nauczycieli. Warszawa: Tłocznia Wł. Łazarzkiego, 1917. 56 s.
1385. Ze spraw nauczycielskich. *Tygodnik Przemyski*. 1931. Nr 5. 7 lutego.
1386. Ze spraw nauczycielstwa. *Ziemia Przemyska*. 1924. Nr 17. 26 kwietnia.
1387. Ze spraw szkolnych. *Tygodnik Przemyski*. 1930. Nr 50. 14 grudnia.
1388. Ze spraw szkolnych. *Tygodnik Przemyski*. 1930. Nr 51. 23 grudnia.
1389. Ze sprawozdania z działalności Stowarzyszenia za rok 1937. Działalność oddziałów. Okręg Lwowski. *Nauczyciel Polski*. 1938. Nr 9. 1 czerwca. S. 3–4.
1390. Ziemnowicz M. Rodzina a wychowanie państwowe. Lwów; Warszawa: Książnica – Atlas, 1932. 40 s.

1391. Zierer A. Kto prowokuje? *Walka*. 1925. Zesz. 1. Styczeń. S. 9–12.
1392. Zjazd Delegowanych. *Głos Akcji Katolickiej Archidiecezji Lwowskiej*. 1938. Nr 7–8. Lipiec-Sierpień. S. 211–213.
1393. Zmiana taktyki ukraińskiej. *Dziennik Ludowy*. 1926. Nr 38. 17 lutego.
1394. Zmiany w autonomii uniwersyteckiej. *Chwila*. 1927. Nr 2967. 24 czerwca.
1395. Związek Nauczycielstwa Polskiego wobec nowego ustroju szkolnictwa i jego realizacji. Tezy do referatu, wygłoszonego przez kol. M. J. Jaworską. *Głos Nauczycielski*. 1932. R. 17. Nr 1–3. S. 13.
1396. Żydowska reprezentacja parlamentarna podczas ubiegłej sesji Sejmu i Senatu. *Nowy Dziennik*. 1927. Nr 343. 28 grudnia.
1397. Żydowskie szkolnictwo średnie zagrożone. Widmo świadectw o prawomyślności. Przemówienie posła Sommersteina. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 50. 19 lutego.
1398. Żydowskie szkolnictwo średnie zagrożone. Z komisji oświatowej Sejmu. *Nasz Przegląd*. 1932. Nr 43. 12 lutego.
1399. Żydowskie życie umysłowe w cyfrach. *Nasz Przegląd*. 1924. Nr 279. 10 października.

Спогади

1400. Баб'юк-Коссак Л., Волошинська-Коссак М., Волошинський І. Німецькі колонії в Коломиї (Спогади). *Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура. Матеріали, доповіді та повідомлення / упоряд. та заг. ред. Г. Петришин*. Львів: Манускрипт, 1996. С. 154–157.
1401. Баран О. Село Рай. *Бережанщина в спогадах емігрантів / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець*. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 315–335.
1402. Бемко В. Бережани – Бережанщина: історико-географічний нарис. *Бережанщина в спогадах емігрантів / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець*. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 3–246.
1403. Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Л. Білас. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 204 с.
1404. Васьків М. Село Шибалин. *Бережанщина в спогадах емігрантів / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець*. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 365–369.
1405. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня: вид. 3-є, переглянуте і виправлене. Київ: Критика, 2011. 192 с.
1406. Герцюк Д. «...Вона клала підвалини для будучности українського народу». Історичний огляд діяльності товариства «Рідна школа». *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників» / упоряд. А. Благітка*. Львів: Основа, 1999. С. 5–15.
1407. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (1898–1930). (Нарис споминів). *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998 / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми*. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 51–60.
1408. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського). Мюнхен: Молоде Життя, 1966. 47 с.
1409. Дучимінська О. В. Сумний Христос: повісті, оповідання / упоряд. та авт. післямови Р. Д. Горак. Львів: Каменярь, 1992. 242 с.

1410. Каспрук А. Рідна школа ім. князя Льва – незабутній аромат євшан-зілля. (Спогади-нарис). *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників»* / упоряд. А. Благітка. Львів: Основа, 1999. С. 61–67.
1411. Кедрин І. Життя–події–люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с.
1412. Кравченко У. Спогади учительки. URL: <https://zbruc.eu/node/54724> (дата звернення: 25.08.2017).
1413. Кравченко О. Нарис діяльності гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 33–50.
1414. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 77–140.
1415. Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.). Львів: Друкарські куншти, 2012. 224 с.
1416. Кузик М. Історія села Вербова. *Бережаничина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 292–303.
1417. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто; Нью-Йорк: Накладом автора, 1991. 432 с.
1418. Лозинський М. Український університет у Львові (Від власного кореспондента). *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 159–165.
1419. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
1420. Макар В. Пройдений шлях. Спомини. Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911–1929). Торонто: Гомін України, 1983. 456 с. [Бібліотека «Гомону України» ч. 56].
1421. Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. 628 с.
1422. Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упоряд. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 283–297.
1423. Панкевич-Смішко С. Українські медичні курси у Львові і Тайний український університет. *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 176–186.
1424. Пеленський З. Між двома конечностями. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 502–524.
1425. Питляр О. Початки Юнацтва ОУН в Академічній гімназії (Спомини). *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978* / упор. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 299–308.
1426. Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен: Український самостійник, 1964. 131 с.
1427. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945: вид. 2-е / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2007. 289 с.

1428. Редько Ю. Станиславів – моє улюблене місто. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Т. 3 / ред. Ю. Гаецький. Нью-Йорк; Київ; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С. 709–725.
1429. Редько Ю. Українські високі школи у Львові (1920–1925) (Із споминів колишнього студента). *Крук-Мазепинець Ю. Р. [Редько Ю.]. Дурні діти (Хроніка наших днів). Статті, спогади про український таємний університет у Львові (1920–1925 рр.)*. Львів: Друкарські куншти, 2012. С. 166–175.
1430. Соневицький М. Спогади старого педагога / упоряд. та ред., післямова й коментарі С. Яреми. Львів: Львівське крайове товариство «Рідна Школа»; Наукове товариство ім. Шевченка, 2001. 112 с.
1431. Стежкевич Н., Кушнір А., Скаськів П., Кудла В. Божиків (Привітне). *Бережаничина в спогадах емігрантів* / упоряд. та ред. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. С. 283–292.
1432. Федак-Шепарович О. У Союзі Українок (Константина Малицька – якою я її пам'ятаю). *Виховниця поколінь Константина Малицька: громадська діячка, педагог і письменниця* / ред. Л. Бурачинська. Торонто: Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, 1965. С. 106–109.
1433. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. 314 с.
1434. Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер: спогади / пер. з нім. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 168 с.
1435. Чернецький А. Спомини з мого життя / упоряд. О. Жерноклеєв, В. Великочий. Київ: Основні цінності, 2001. 168 с.
1436. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Мюнхен: Християнський Голос, 1956. Ч. 3. 362 с.
1437. Янів В. Життя молоді УАГ в перші роки польської окупації. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978* / упор. Б. Романенчук. Філадельфія; Мюнхен: Український Вільний університет в Мюнхені, 1978. С. 259–280.
1438. Caryk O. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).
1439. Caryk O. Współzycie różnych narodowości (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).
1440. Rudnyčka A. Lwowskie szkoły i uczelnie (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).
1441. Słaby J. Lwów przedwojenny (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).
1442. Słaby J. Współzycie różnych narodowości (wywiady). URL: <http://lwowprzedwojenny.eu/jan-slaby.html> (дата звернення: 03.04.2018).
1443. Thugutt S. Wybór pism i autobiografia. Warszawa: Wyd-wo Towarzystwa Kooperatystów, 1939. 376 s.
1444. Witos W. Moje wspomnienia. Warszawa: Nakładem Ludowej Spółdzielni Wydawniczej, 1978. T. 3. 588 s.

МОНОГРАФІЇ, НАУКОВІ ВИДАННЯ

1445. Алексієвець Л. Освітній чинник у контексті польського національно-державного відродження (1918–1926). *Україна–Європа–Світ: Міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2011. Вип. 8. С. 115–119.

1446. Алексієвець Л. Парламентські вибори 1922 р. та особливості діяльності сейму та сенату першого скликання II Речі Посполитої. *Україна–Європа–Світ: Міжнародний науковий збірник. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2010. Вип. 4. С. 119–134.
1447. Алексієвець Л. Польща: відродження національної державності та формування основ парламентської демократії (1918–1926 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2004. Вип. 2. С. 157–159.
1448. Алексієвець Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць.* 2008. Вип. 14. С. 235–238.
1449. Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави, 1918–1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 448 с.
1450. Алексієвець Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2003. Вип. 1. С. 207–211.
1451. Альманах Станиславівської землі. збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 1 / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. 856 с.
1452. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 2 / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. 900 с.
1453. Андрухів І., Пилипів І. Католицька акція 30-х рр. ХХ ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2011. Вип. 1. С. 130–135.
1454. Антонюк О. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. Київ: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. 284 с.
1455. Артимишин П. Українсько-єврейські відносини у Східній Галичині у ХІХ ст. URL: <http://pavloart.blogspot.com/2012/11/xix.html> (дата звернення: 4.10.2018).
1456. Баїк Л., Мітюров Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західно-українських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Дрогобицький державний педагогічний інститут ім. І. Я. Франка, 1965. 59 с.
1457. Баран О. Українська сільська інтелігенція Галичини (кінець ХІХ ст. – 1939 р.): спроби ідентифікації. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис.* 2005. № 8. С. 307–313.
1458. Барвінський Б. В справі підручника рідної історії для 1 класу середніх шкіл. Львів: Печатня оо. Василян, 1911. 80 с.
1459. Бартминьский Е. Польский язык как символ национальной самобытности / пер. с фр. Г. И. Кабаковой. *Славяноведение.* 2005. № 6. С. 27–37.
1460. Бегей І. І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець ХІХ – перша третина ХХ століть): дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 503 с.
1461. Беген О. Політична шахівниця. *Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Га-*

- личині (1920–1930-ті роки) / за ред. О. Зайцева. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. С. 116–134.
1462. Беген О. Український католицький рух до початку 1930-х рр. *Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)* / за ред. О. Зайцева. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. С. 135–149.
1463. Берегасі А. Державний статус української/русинської (руської) мови на Закарпатті у XX столітті. *TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. OL PAN, 2012. S. 27–38.
1464. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999. 208 с.
1465. Білоус Л., Білоус З. «Союз українських адвокатів» в боротьбі за права української мови у Східній Галичині (20–30-х років XX ст.). URL: <http://newright.primordial.org.ua/bilous.htm> (дата звернення: 4.02.2017).
1466. Боднар О. Культурно-просвітня діяльність Української соціалістично-радикальної партії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 131–135.
1467. Боднар О. М. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1935): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010. 17 с.
1468. Боднар О. Парламентська діяльність Української соціалістично-радикальної партії (1928–1930). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 68–71.
1469. Бохенський А. Політичне обличчя національної асиміляції. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців* / за ред. П. Коваля, Я. Олдаковського, М. Зухняк; пер. з пол. С. Гірік. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 151–172.
1470. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів: Вид-во УКУ, 2005. 268 с.
1471. Брицин В. М. Мовна політика. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ, 2000. URL: <http://litorys.org.ua/ukrmova/um51.htm> (дата звернення: 2.05.2017).
1472. Бубенщиков В., Кралюк П. Греко-католицька церква в етнічному розвитку українського та білоруського народів: монографія. Львів: СПОЛОМ, 2004. 172 с.
1473. Васишин І. Роля духовенства й учительства в розбудженні культурно-освітнього та економічного життя в Городенському повіті. *Городеничина: історично-мемуарний збірник* / ред. М. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто; Вінніпег, 1978. С. 182–203. [Український архів, т. 33].
1474. Василюк А. Реформування шкільної освіти Польщі на початку XX століття. URL: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu_kiovst_Demyanenko/300.html (дата звернення: 15.03.2015).
1475. Василюк А. В. Реформи шкільної освіти в Польщі: історія й сучасність: монографія. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 340 с.
1476. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії НАН України. Київ, 1997. 25 с.
1477. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.

1478. Вендина Т. И. Язык как форма реализации культурной идентичности. *Культура сквозь призму идентичности* / ответствен. ред.: Л. А. Софронова, Н. М. Филатова. Москва: Индрик, 2006. С. 42–58.
1479. Верига В. Там, де Дністер круто в'ється. Історичний нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках, 1899–1939. Торонто: Срібна Сурма, 1974. 278 с.
1480. Виздрик В. Встановлення польської адміністрації в Галичині на початку 20-х років ХХ століття. *Грані*. 2014. № 8. С. 157–163.
1481. Виздрик В. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа» у становленні національної освіти у 20-х роках ХХ століття. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 142–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_17_42 (дата звернення: 28.10.2017).
1482. Виздрик В. С. До питання становлення Українського таємного університету у Львові. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: *Держава та армія*. 2009. № 652. С. 116–121.
1483. Виздрик В. С. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: *Держава та армія*. 2011. № 693. С. 176–180.
1484. Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 1. С. 556–566.
1485. Вознюк О. Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 206 с.
1486. Войтюк О. М. Суспільно-культурна діяльність монахів студитського уставу Греко-католицької церкви (1898–1947): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 212 с.
1487. Волянчук Р. Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.
1488. Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: історичний нарис. Львів: ВЕЛАКС, 2003. Ч. 1. 123 с.
1489. Воропаєва Т. Українська мова як базова основа національної ідентичності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: *Українознавство*. 2007. Вип. 11. С. 13–17.
1490. Вортман Д. Я. Східна Галичина. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Skhidna_Naluchyna (дата звернення: 15.04.2018).
1491. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: «Мс», 2006. 144 с.
1492. Габлевич Б. Ліквідація гімназії. *Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998* / підбір, упоряд. та ред. текстів і коментарі С. Яреми. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. С. 61–68.
1493. Гаврецька М. Законодавче закріплення правового статусу української мови в Східній Галичині у другій половині ХІХ ст. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 43–47.
1494. Гавришук С. «Рідна школа» в Дрогобичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / за ред. Л. Луціва. Нью-Йорк; Париж, Сідней, Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. 1. С. 466–477. [Український Архів. Т. 25].

1495. Галай М. Адміністрування шкільництва Тернопільського воєводства в системі управління освітньою галуззю Другої Речі Посполитої періоду 1919–1939 років. *Гуманітарні та соціальні науки: матеріали III міжнар. конф. молодих вчених*, (м. Львів, 24–26 листопада 2011). Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2011. С. 38–41.
1496. Галай М. Політика Другої Речі Посполитої у галузі початкової освіти в 1918–1924 роках (за матеріалами Тернопільського воєводства). *Мандрівець*. 2012. № 5. С. 40–44. URL: http://journal.mandrivets.com/images/file/Hala12_5.pdf (дата звернення: 16.03.2015).
1497. Галай М. Польська система підготовки вчителів у 1918–1932 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 281–286.
1498. Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 87–94.
1499. Галушко К. Ю. Герменевтика історична. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Germenevтика_istorychna (дата звернення: 07.08.2017).
1500. Ганжуров Ю. С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики. *УІЖ*. 1994. № 4. С. 30–40.
1501. Гелей С. Д. Львівська комерційна академія. Нарис історії: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. 624 с.
1502. Генік М. Українське питання в політичних концепціях польських правочентристських партій (1918–1920). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1997. № 1. С. 37–43.
1503. Генік М. Національні меншини на західноукраїнських землях в складі Австро-Угорщини. *Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 41–55.
1504. Генік М. А. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1997. 17 с.
1505. Герасимович І., Терлецький О. Українські землі під Австрією та Угорщиною. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: перевидання в Україні*. Київ, 1994–1995. С. 926–931.
1506. Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: перевидання в Україні*. Київ, 1995. С. 942–949.
1507. Герцюк Д. Товариство «Рідна школа» і розвиток української початкової освіти в Галичині. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема*. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 64–70.
1508. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2008. 432 с.
1509. Гіптерс З. В. Професійна економічна освіта в Галичині (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття). С. 19–26. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_42/5.pdf (дата звернення: 23.01.2017).
1510. Гладка Г., Кугутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1998. № 1 (2). С. 67–72.

1511. Гнатенко П. І. Український національний характер. Київ: Док-К, 1997. 116 с.
1512. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ: Критика, 2005. 528 с.
1513. Гнот С. І. Добročинна діяльність Греко-католицької церкви у 1921–1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003. 213 с.
1514. Голик Р. Й. Культурна пам'ять і Східна Європа: писемна культура та формування суспільних уявлень в Галичині. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 424 с.
1515. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах. *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців* / за ред. П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк; пер. з пол. С. Гірік. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 108–119.
1516. Гон М. Євреї Західної України у міжвоєнний період. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/yevreyi-zahidnoyi-ukrayiny-u-mizhvoeyennyy-period> (дата звернення: 25.09.2017).
1517. Гон М. Євреї на українських землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини (1918–1939 рр.). *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-є вид. / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 162–181.
1518. Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939): монографія. Рівне: Волинські обереги, 2005. 192 с.
1519. Гон М. М. Діяльність єврейських політичних партій на західноукраїнських землях у контексті політичних процесів початку ХХ століття. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 43–67.
1520. Гон М. М. Євреї України в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: досвід історичного минулого для розуміння сучасних етнополітичних процесів. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: монографія*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 115–126.
1521. Гон М. М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2007. 24 с.
1522. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. 139 с.
1523. Гон М. М. Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939). URL: <http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (дата звернення: 11.03.2015).
1524. Гончарова М. Роль мови у формуванні різновидів ідентичностей. *Мова і суспільство*. 2015. Вип. 6. С. 60–69.
1525. Горак Я., Костишин В. Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка. *Енциклопедія Львова*. Т. 1 / за ред. А. Козицького, І. Підкови. Львів, 2007. С. 377.
1526. Горб Є. Особливості функціонування політичних партій німецької меншини Другої Речі Посполитої. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 95–101.
1527. Горбачевський Т. Національно-релігійне та культурно-мистецьке життя поляків у Львові в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 211 с.
1528. Горбачевський Т. Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 112 с.

1529. Горда О. Мовне законодавство і розвиток функцій української мови у школах Галичини (друга половина XIX ст.). *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 46–54.
1530. Грабовецький В. Нарис історії Княгинина. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000. 152 с.
1531. Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 22.11.2017).
1532. Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів: Місіонер, 1995. 224 с.
1533. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник: 2-е вид. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
1534. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.
1535. Грицан А. Діяльність товариства «Просвіта» на Прикарпатті в 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.
1536. Грицан А. «Просвіта» в боротьбі за збереження історичної пам'яті українського народу на Прикарпатті в 1920–1939 роках. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 35–38.
1537. Грицишин І. Надіїв. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини*: в 3 т. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет Стрийщини, 1993. Т. 3. С. 282–283.
1538. Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 203–207.
1539. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Репринтне видання: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 5. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur10101.htm> (дата звернення: 8.09.2017).
1540. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2008. 445 с.
1541. Гулай В. В. Етнічна структура шкільної освіти та вчителства Західної України в складі Другої Речі Посполитої. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія*. 2013. Вип. 47. С. 126–130.
1542. Гуменюк Г. М. Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01.03 / Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2000. 21 с.
1543. Гуцулів Ю. Вовчинець. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Т. 1 / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 696–699.
1544. Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. 704 с.

1545. Данилів Т. Основоположник Пласту (До 80-річчя з дня народження професора д-ра Олександра Тисовського). Мюнхен: Молоде Життя, 1966. 47 с.
1546. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/001start.htm (дата звернення: 14.02.2018).
1547. Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *УІЖ*. 1990. № 10. С. 63–73.
1548. Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.). *Сучасність*. 1992. Ч. 8. С. 49–54.
1549. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1994. Вип. 6. С. 78–93.
1550. Двадцятьпятьліття товариства «Учительська громада». Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом Товариства «Учительська громада», 1935. 264 с.
1551. Демчишак Р. Б. Національне питання в діяльності легальних українських політичних партій Західної України у 1935–1939 рр. (історико-політологічний аналіз): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2005. 194 с.
1552. Джонсон П. Історія євреїв. Москва: Вече, 2006. 480 с.
1553. Дзерович Ю. Педагогіка. Львів: Накладом Греко-католицької Богословської Академії, 1937. 240 с.
1554. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007. 239 с.
1555. Добрянський Б. Роль Українського педагогічного товариства «Рідна школа» у розвитку фахової освіти у Галичині. *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема*. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 106–112.
1556. Домбровський О. Нарис історії Українського євангельсько-реформованого руху. Нью-Йорк: Видання Українського Євангельського Об'єднання в Північній Америці, 1979. 622 с.
1557. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. *Донцов Д. Вибрані твори: у 10 т. Т. 2 / редкол.: О. Баган (відп. ред.)*. Дрогобич: ВФ «Відродження», 2012. С. 31–64.
1558. Доценко В. О. Історія Єврейської культурно-просвітницької організації Культур-Ліга. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84. С. 197–200.
1559. Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки). Київ: ФАДА, ЛТД, 2002. 343 с.
1560. Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 137–143.
1561. Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині XX ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921, 1931 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 286–295.
1562. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 168 с.
1563. Жерноклеєв О. Національні меншини в Західній Україні в міжвоєнний період. *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. С. 158–164.
1564. Жмир В. Національна свідомість. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни. Визначення. Персоналії / відп. ред. Ю. Римаренко, І. Курас*. Київ: Ін-т держави і права АН України, 1993. С. 231–232.

1565. Жмир В. Національна свідомість. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / за ред. Ю. Римаренка. Київ: Генеза; Довіра, 1996. С. 104–105.
1566. Жмир В. Національна свідомість українців. *Етнонаціональний розвиток України: Терміни. Визначення. Персоналії* / відп. ред. Ю. Римаренко, І. Курас. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 1993. С. 234–237.
1567. Жовківщина: історичний нарис / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Земляцьке об'єднання «Жовківщина», 1994. Т. 1. 326 с.
1568. Журавський В. С. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ, 2003. Вип. 14. С. 20–30.
1569. Заброварний С. Товариство «Народний дім» у Перемишлі. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. Вип. 3. *Інституції* / під ред. С. Заброварного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 485–499.
1570. Завгородня Т. Підвищення професійної кваліфікації вчителів Галичини (1919–1939 роки): дидактичний аспект. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 88 с.
1571. Завгородня Т. Теорія і практика навчання в Галичині: 1919–1939. Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаника, 2007. 392 с.
1572. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939). *УІЖ*. 1993. № 1. С. 72–84.
1573. Зайцев О. Суспільно-політичне життя. *Історія Львова: у 3 т. Т. 3: Листопад 1918 – початок ХХІ ст.* / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. С. 54–73.
1574. Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919–1925). *Україна Модерна*. 2002. Ч. 7. С. 69–90.
1575. Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 342–356.
1576. Зайцев О. Ю. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. 22 с.
1577. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 431–454.
1578. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми Слов'янознавства*. 2011. Вип. 60. С. 68–80.
1579. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 156–160.
1580. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф.*, (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 34–45.
1581. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців та поляків. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 127–137.
1582. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
1583. Зашкільняк Л. О. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося). *Проблеми слов'янознавства*. 1996. Вип. 48. С. 62–72.

1584. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 752 с.
1585. Звідомлення про життя і працю в державній гімназії з українською мовою навчання – філії у Львові у 1937–38 шкільному році. Львів: Накладом «Батьківського кружка», 1938. 104 с.
1586. Зелінський М. В. Проблема визначення східного кордону Польщі в «інкорпораційній» концепції Романа Дмовського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 219–223.
1587. Зуляк І. Товариство «Просвіта» у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 32 с.
1588. Зуляк І. Участь «Просвіти» у формуванні національної свідомості українців у Східній Галичині (кінець 60-х рр. XIX – початок XX ст.). *Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. 2010. Вип. 5: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч. Ч. 1. С. 117–125.
1589. Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). Тернопіль: «Воля», 2005. 946 с.
1590. Зуляк І. С. Діяльність господарської школи «Просвіти» у Милованні в міжвоєнний період – важливий чинник поступу української кооперації. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 77–85.
1591. Зуляк І. С. Реалізація «Просвітою» програми ліквідації неписьменності в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *УІЖ*. 2005. № 6. С. 103–112.
1592. Іваник М. Тимчасовий відділ самоврядування у Львові в структурі органів місцевого самоврядування Галичини (1920–1928 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 74–84.
1593. Іваник О. Митрополит А. Шептицький і розвиток освіти у Галичині першої половини XX століття. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2004. Вип. 1. С. 112–116.
1594. Іванюк І. В. Освітня політика. Київ: Ун-т економіки та права «Крок», 2006. 172 с.
1595. Ігнатенко Н. Особливості формування змісту та методики навчання історії у загальноосвітніх закладах в Східній Галичині (1900–1939 рр.): історіографічний огляд проблеми. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2009. Вип. 3. С. 293–299.
1596. Ігнатенко Н. Проблема підручника з історії в середніх школах Західної України (1900–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2000. Вип. 5. С. 25–32.
1597. Ігнатенко Н. Система підвищення кваліфікації вчителів у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). *Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць*. 2014. Вип. 13. С. 309–313.
1598. Ісаєвич Я. Ювілей «Просвіти» і просвітництва. Виступ на відкритті наукової академії «Товариство «Просвіта» в національно-культурному житті України» за нагоди 140-річчя Товариства 27 січня 2009 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 714–715.
1599. Ісаїв П. Історія міста Станиславова. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 1 / ред. Б. Кравців*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 32–102.

1600. Історія Львова / за ред. В. Секретарюка. Київ: Наукова думка, 1984. 416 с.
1601. Кавулич О. Проблема українського шкільництва крізь призму суспільно-політичних часописів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. С. 543–547.
1602. Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 29. С. 250–258.
1603. Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця. *Українознавство*. 2003. № 1 (6). С. 76–78.
1604. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с.
1605. Калиняк Л. Політичні суперечності між УНДО та ОУН і поляризація українського руху в Польщі (1932–1935). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2012–2013. Вип. 13–14. С. 549–563.
1606. Калиняк Л. Д. Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003. 210 с.
1607. Кальян С. Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 42. С. 277–288.
1608. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. Київ: [б.в.], 2003. 68 с.
1609. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / передм. В. Лісовий. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
1610. Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 336 с.
1611. Качараба С. Еміграційна політика польського уряду щодо євреїв у 1919–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 63–73.
1612. Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939): монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 415 с.
1613. Качараба С. Німецька еміграція з Волинського воєводства (1919–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 265–274.
1614. Качмар В. Проблема українського університету у Львові в кінці ХІХ ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. 21 с.
1615. Кедрин І. Роман Смаль-Стоцький як політик і дипломат. *Кедрин І. У межах зацікавлення*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: [б. в.], 1986. С. 471–481. [Бібліотека українознавства, т. 53].
1616. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 201 с.
1617. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) (1920–1928 рр.). Короткий нарис. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 81 с.
1618. Кержнер А. Традиції та побут євреїв України. *Нариси з історії та культури євреїв України: 3-тє вид.* / за ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 275–299.
1619. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /

- Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.
1620. Кліш А. Громадсько-політична діяльність К. Студинського у 1918–1939 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 104–110.
1621. Клок В. Суспільно-політичне становище польського населення Східної Галичини (1918–1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 18 с.
1622. Книш М. Парламентська діяльність Володимира Целевича. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 87–91.
1623. Ковалевський М. Станиславів у 1919 році. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 2 / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини*, 1985. С. 270–273.
1624. Коваль Л. Перемишльська філія Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили в громадсько-політичному житті Галичини (1909–1939 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 76. С. 19–22.
1625. Ковальова Т. Мовний компонент національної самосвідомості як визначальний чинник мовної політики держави. *Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць*. Харків: ДокНаукДержУпр, 2010. № 3–4. С. 161–165.
1626. Ковальчук О. Д. Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кін. XIX – перша пол. XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2000. 19 с.
1627. Ковба Ж. Міжгетнічні взаємини у Східній Галичині між двома світовими війнами. *Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство»*. Київ: Інститут юдаїки, 1999. Вип. 4. С. 99–111.
1628. Ковба Ж. Рав Давид бен Шломо Кахане (Життєпис через роки). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане: вид. 2-е. / упоряд. Ж. Ковба*. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 7–18.
1629. Ковба Ж. М. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. Дрогобич: Відродження, 1993. 126 с.
1630. Ковба Ж. Релігія в єврейському соціалізмі Східної Галичини I пол. XX ст. *Доля єврейських громад центральної та Східної Європи в першій половині XX століття: матеріали конф.*, (м. Київ, 6–28 серпня 2003 р.). Київ. URL: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/17.htm> (дата звернення: 2.10.2017).
1631. Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»: 3-тє вид., випр. і доп. Київ: Дух і Літера, 2009. 296 с.
1632. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
1633. Козловець М. А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 60. С. 3–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2011_60_3 (дата звернення: 12.01.2015).
1634. Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX ст. Жовква: Місіонер, 2015. 372 с.
1635. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). *УІЖ*. 2001. № 5. С. 120–127.

1636. Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.
1637. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 290–295.
1638. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2011. 458 с.
1639. Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1998. С. 14. 18 с.
1640. Комар І. В. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2007. 23 с.
1641. Комарницький Я. Роль Василя Мудрого в проведенні політики «нормалізації» українсько-польських відносин (1935–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 204–211.
1642. Комарницький Я. М. Громадсько-політична діяльність Василя Мудрого (1893–1966 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2008. 20 с.
1643. Комісар І. Становлення української національної школи в Галичині (1920–1939 рр.). *Визвольний шлях*. 2000. Р. 53. Кн. 1 (622). С. 29–30.
1644. Кондратюк К. Західноукраїнський консерватизм у міжвоєнний період. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжн. наук. конф.*, (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.). / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 52–62.
1645. Копил О. С. Єврейські політичні партії та рухи у 20-х роках ХХ ст.: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук.: 23.00.02 / Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2009. 19 с.
1646. Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2016. № 4. С. 43–49.
1647. Копистянський А. Новий підручник української історії для середніх шкіл (Критичні замітки). *Наша школа*. 1912. Р. 4. Кн. 2. С. 20–29.
1648. Коріненко П. Сільськогосподарська освітня діяльність українських громадських селянських товариств Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 2. С. 22–25.
1649. Корнійчук Л. Я. Становище трудячого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939). Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 72 с.
1650. Корчак-Городиський О. Народна школа ім. Маркіяна Шашкевича в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 2* / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. С. 80–82.
1651. Костецький М. Мале Улично – (Гассендорф). *Дрогобиччина – земля Івана Франка* / за ред. Л. Луціва. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. Т. 1. С. 437–438. [Український Архів. Т. 25].
1652. Костриця Н. М. Мова як засіб формування національної свідомості. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Філологічні*

- науки. 2013. Кн. 4. С. 119–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2013_4_24 (дата звернення: 2.05.2017).
1653. Кочешлева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2002. 197 с.
1654. Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О., Рудницький І. Поляки на Україні. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*. Париж, Нью-Йорк, 1970. Т. 6. С. 2215–2228. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euuii166.htm> (дата звернення: 23.05.2016).
1655. Крамар Ю. «Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 259–262.
1656. Крамар Ю. В. Освітнє життя єврейської громади на Волині в міжвоєнний період. *Архіви України*. 2014. Вип. 6 (294). С. 132–140.
1657. Красівський О. Галичина в першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків. Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. 416 с.
1658. Красівський О. Концепції польського політикуму щодо українського питання (початок 20-х років XX ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 284–289.
1659. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. Київ: УАДУ, 1998. 304 с.
1660. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПіЕНД, 2008. 544 с.
1661. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. *Віче*. 2011. № 20. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/2757/> (дата звернення: 09.08.2017).
1662. Кресіна І. Українська національна свідомість і суспільно-політичні процеси: (етнополітологічний аналіз): монографія. Київ: Вища школа, 1998. 392 с.
1663. Крупник Л. О. Історія України: Формування етносів, нації, державності. Навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с. URL: http://p-for.com/book_328_glava_18_2._Mova,_jak_fenomen_kulturi.html (дата звернення: 2.05.2017).
1664. Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 р. Національна статистика Галичини. Вісбаден: Наукове товариство ім. Шевченка, 1983. 175 с.
1665. Кубійович В. Національні відносини в різних частинах України. *Енциклопедія українознавства*: в 2 т. Т. 1 / під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 156–177.
1666. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1998. № 1 (2). С. 56–66.
1667. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). Івано-Франківськ: Плай, 2002. Т. 1. 534 с.
1668. Кугутяк М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928–1930 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2000. № 4. С. 90–96.
1669. Кугутяк М. В. Українська націонал-демократія 1918–1939: у 4 т. Київ; Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. Т. 2. 704 с.

1670. Кузьмінець О. В., Цепенда І. Є. Товариство «Рідна Школа» в Галичині (20–30-ті рр. XX ст.). *УІЖ*. 1993. № 10. С. 41–47.
1671. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1672. Курляк І. Діяльність загальноосвітніх гімназій Українського педагогічного товариства «Рідна школа». *Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: науковий альманах / упоряд. і наук. ред. Д. Герцюк, С. Ярема*. Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа», 2001. Ч. 1. С. 71–87.
1673. Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. 328 с.
1674. Кучера І. Мова як чинник формування етнічної ідентичності особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія*. 2015. Вип. 16. С. 369–371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2015_16_53 (дата звернення: 2.05.2017).
1675. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна-Польща: важкі питання: матеріали II міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках», (м. Варшава, 22–24 травня 1997 р.)*. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 11–28.
1676. Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 1999. 202 с.
1677. Лаврецький Р., Юрейко П. Модернізація історичної освіти у Львівському університеті на тлі освітніх реформ міжвоєнної Польщі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. зб. наук. пр.* Львів, 2013. Вип. 14. С. 263–272.
1678. Лаврук Б. Культурно-освітня діяльність УНДО. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 122–126.
1679. Ладысеў У. Этнакультурная самаідэнтыфікацыя беларусаў у міжваеннай Польшчы. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футаля*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 228–234.
1680. Лев В. Програми навчання, навчальний матеріал, метода. *Пропам'ятна книга гімназії Сестер Василіянок у Львові / відп. ред. В. Лев*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1980. С. 40–51.
1681. Левандовська Л. М. Українські культурно-освітні товариства Перемишля як чинник громадсько-політичного життя Галичини (1867–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 243 с.
1682. Левик Б. Єврейське питання у Східній Галичині XIII – XXI ст.: сучасний історико-культурний погляд. *Схід*. 2017. № 2. С. 36–43.
1683. Леда А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 21 с.
1684. Лемко Г. Підготовка майбутніх вчителів для українських народних шкіл Західної України (1919–1939 рр.). *Збірник наукових праць: Педагогічні науки*. Суми: СУДПУ ім. А. Макаренка, 2009. Ч. 1. С. 123–130.

1685. Лещук О. Методика праці в Марійських Дружинах середньошкільної мужеської молоді. *Методика праці в Марійських організаціях: реферати виголошені на з'їзді оо. Провідників Марійських дружин у Львові 26 і 27 грудня 1934 р.* Львів: Накладом Марійського товариства молоді у Львові, 1935. С. 58–75.
1686. Липовецький С. Меч «Щербець» та Українські Ворота. Україно-польські взаємини від поділів Речі Посполитої й до сьогодні. Київ: Темпора, 2018. 476 с.
1687. Липовецький С. Українська мова, польський чиновник і куля в його голові. URL: https://galinfo.com.ua/news/ukrainska_mova_polskyu_chynovnyk_i_kulya_v_yogo_golovi_113686.html (дата звернення: 14.08.2018).
1688. Лисенко В. С. Полонізаційна політика Другої Речі Посполитої у сфері освіти на території Східної Галичини та Західної Волині у 20–30-ті роки ХХ століття. *Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах.* Кам'янець-Подільський; Дніпропетровськ.: Інновація, 2015. Ч. 1. С. 94–98.
1689. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції.* Львів, 1991. Т. 222. С. 45–70.
1690. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Історичні есе: в 2 т. Т. 1 / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої.* Київ: Основи, 1994. С. 83–111.
1691. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2012. Вип. 10. С. 106–111.
1692. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
1693. Литвин М., Любащенко В., Пилипів І. Церковно-релігійне життя. *Історія Львова: у 3 т. Т. 3: Листопад 1918 – початок ХХІ ст. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.* Львів: Центр Європи. 2007. С. 74–80.
1694. Львівська політехніка (1919–1939 рр.). *Історія львівської політехніки.* С. 15–18. URL: www.logos.biz.ua (дата звернення: 14.09.2016).
1695. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Київ: «Поліс», 1996. URL: https://risu.org.ua/ua/library/books/autors/liubaschenko/history_of_protestantism_in_UA/vlub_history_13/65791/ (дата звернення: 15.12.2017).
1696. Люзняк М. Поширення української книги товариством «Просвіта» на Лемківщині у 30-х роках ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 1999. Вип. 34. С. 487–493.
1697. Люзняк М. Читальні товариства «Просвіта» Західної України у боротьбі за виховання національної свідомості та політичного мислення (поч. ХХ ст.). Львів: ЛДКФ «Атлас», 2000. 32 с.
1698. Люзняк М. М. Маловідоме з видавничої історії товариства «Просвіта» у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу. Львів: ЛДКФ «Атлас», 2001. 60 с.
1699. Лялька Я. Передмова. *Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба. Документи, матеріали, спогади, біографічні нариси / упор. Я. С. Лялька.* Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. С. 7–64.
1700. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. та покажч. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Вид. 2-е, доповн. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. 814 с.

1701. Мадей Н. М. Проблема культурної ідентичності: Курс лекцій URL: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Kaf_kult/Publications/kult_identytu_madey.pdf (дата звернення: 12.01.2015).
1702. Макар Ю. Українське питання в міжвоєнній Польщі. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча, (м. Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). Чернівці: Рута, 2000. С. 164–171.
1703. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 255 с.
1704. Макарчук С. А. Населення Західної України за переписом 1931 року. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1993. Вип. 29: Дослідження з історії України. С. 53–61.
1705. Марковський В. Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої щодо української національної меншини у сфері мовних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 105–114.
1706. Марковський В. Українська історіографія з проблематики мовних відносин у Галичині в II пол. XIX – I пол. XX ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 27–36.
1707. Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2014. 21 с.
1708. Марчук В. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 302–307.
1709. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.
1710. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ: Вид. дім «КМ Академія»; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 2004. URL: <http://varnak.send.com/lmasenko.html#ch1> (дата звернення: 2.05.2017).
1711. Матвеев Г., Федевич К. Акція навернення українського населення Волині до католицизму у 1937–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 1998. Вип. 33. С. 169–177.
1712. Мацюк Г. Теоретичні засади опису мовних ситуацій у контексті прикладної соціолінгвістики. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2009. Вип. 13. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2009_13_17 (дата звернення: 17.03.2018).
1713. Меламед В. Евреи во Львове (X – первая половина XX века). События, общество, люди. Львов: ТЕКОП, 1994. 268 с.
1714. Меламед В. Між двома Світовими війнами (1919–1939 р.). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2008. Ч. 52. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/melamed6.htm> (дата звернення: 18.06.2017).
1715. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитар. вузов. 2-е изд., испр. Москва: Аспект Пресс, 2000. 207 с.
1716. Мицишин І. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, Греко-католицької церкви і громадськості (Галичина, кінець XIX – 30-роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський державний педагогічний університет імені В. Гнатюка. Тернопіль, 1999. 20 с.
1717. Мицишин І. Опікунсько-виховна діяльність громадських молодіжних організацій Української греко-католицької церкви: еволюція мети та змісту. *Розвиток*

- української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.): зб. наук. пр. Т. 2: Діяльність громадських й культурно-освітніх товариств як чинник розвитку українського та польського шкільництва / за ред. Д. Герцюка, А. Гаратик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 96–105.
1718. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1: 1920–1939 / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. 640 с.
1719. Міщук М. Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918–1939 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 236 с.
1720. Монолатій І. Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець XIX – початок XX ст.). *Judaica Ukrainica*. 2012. № 1. С. 73–110.
1721. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). Ч. 1: Австрійський період – Західно-Українська Народна Республіка (1772–1923). Коломия: Вік, 2002. 228 с.
1722. Монолатій І. Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських взаємин. Львів; Коломия: ІУПР; ВПТ «Вік», 2001. 56 с.
1723. Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва у 1867–1918 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2011. Вип. 54. С. 73–80.
1724. Мосійчук Т. «Одна школа – два народи»: шкільні плебісцити в освітній діяльності УНДО (20–30 рр. XX ст.). *Краєзнавство*. 2016. Вип. 1–2 (94–95). С. 102–113.
1725. Мосійчук Т. Проблема захисту інтересів українського вчителства в діяльності УНДО. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 22. С. 200–206.
1726. Мосійчук Т. Боротьба УНДО з утраквізацією освіти в Галичині (1925–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23: До 22-ої річниці здобуття незалежності України. С. 466–474.
1727. Мосійчук Т. Мовне питання в діяльності УНДО (1925–1939 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23–24: До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. С. 387–393.
1728. Москвочук М. Товариство «Взаємна поміч українського вчителства» у суспільно-культурному житті Галичини (1905–1939). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2014. 134 с.
1729. Мудрий В. Передісторія Великого Зриву. *Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег; Канада: видав Д. Микитюк, 1958. С. 17–46.
1730. Мудрий М. В обіймах політики: Український таємний університет у Львові, 1921–1925. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів: місто, суспільство, культура. Т. 8. Ч. 2: Культура, освіта, наука, церква*. Львів, 2012. С. 387–400.
1731. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. 3-є вид. Нью-Йорк: Говерла, 1978. 150 с. [Серія: Матеріали й документи. Ч. 2]
1732. Надольська В. Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат. Методичні рекомендації. Луцьк: Вежа, 1999. 62 с.
1733. Надрага М. С. Бібліотеки педагогічних установ і товариств м. Львова 1918–1939 рр.: організація, структура, діяльність: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 274 с.
1734. Найман О. Я. Історія євреїв України. Київ: Ін Юре, 2003. 496 с.

1735. Наконечний Є. Жиди чи євреї. *Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями* / передм. Я. Дашкевича: 3-тє вид. доп. і випр. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, 2001. URL: <http://exlibris.org.ua/nakonechny/index.html> (дата звернення: 31.08.2017).
1736. Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями / передм. Я. Дашкевича: 3-тє вид. доп. і випр. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, 2001. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1028102> (дата звернення: 11.08.2017).
1737. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні / за ред. Я. Й. Малика; автор. кол. Я. Й. Малик, Б. Д. Вол, С. Д. Гелей, В. В. Трофимович, В. М. Чуприна. Львів: Світ, 2001. 296 с.
1738. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 592 с.
1739. Новицька Ю. Й. Національна політика Другої Речі Посполитої. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 233–242.
1740. Новосад А. Внесок німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України. *Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура. Матеріали, доповіді та повідомлення* / упоряд. та заг. ред. Г. Петришин. Львів: Манускрипт, 1996. С. 193–195.
1741. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / репринтне відтворення видання 1918 р. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
1742. Орач Б. Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни. *Збірник матеріалів наук. конф. «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, м. Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, м. Львів)*. Львів, 2010. Ч. 2. С. 155–167.
1743. Пазуняк Н. Села Миколаївщини. *Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинищини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини: в 3 т.* Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет Стрийщини, 1993. Т. 3. С. 547–560.
1744. Палилюцько О. Впровадження сільськогосподарських знань кооперативними організаціями Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 1. С. 105–109.
1745. Палилюцько О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств Галичини в організації сільськогосподарської освіти (1919–1939 рр.). *Вісник аграрної історії*. 2013. Вип. 6–7. С. 47–58.
1746. Палилюцько О. М. Діяльність громадсько-господарських товариств з поширення сільськогосподарських знань в Галичині (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2011. 26 с.
1747. Пандяк І. Зміни в національному складі сільського населення Східної Галичини в результаті польської колонізації 1920–1939 рр. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 256–259.
1748. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 45–51.

1749. Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: зб. наук. пр. Київ: Ліра-К, 2015. 192 с.
1750. Парнега О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів держави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. С. 138–144.
1751. Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ століття). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2014. 400 с.
1752. Паславська О. Я. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 20 с.
1753. Перевезій В. Просвітницька діяльність Української греко-католицької церкви в 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 1998. 18 с.
1754. Перевезій В. О. Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. Київ: Світогляд, 2004. 203 с.
1755. Пилипів І. В. Взаємини греко-католицького духовенства з українськими політичними партіями. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2012. № 2. С. 84–93.
1756. Пилипів І. В. Греко-католицька церква – найвпливовіша суспільна сила у кристалізації української нації міжвоєнної Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. № 1. С. 109–114.
1757. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в консолідації українського населення Східної Галичини (1923–1925 рр.). *Схід*. Донецьк, 2013. № 1 (1121). С. 107–111.
1758. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2011. 440 с.
1759. Пилипів І. В. Діяльність релігійно-просвітницького товариства «Скала» на теренах Станіславської єпархії УГКЦ в 30-х рр. ХХ ст. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2012. № 20–21. С. 249–258.
1760. Пилипів І. В. Освітнянські акції Греко-католицької церкви у Другій Речі Посполитій. *Гілея: науковий вісник*. 2011. № 50 (8). С. 12–18.
1761. Пилипів І. В. Політика Греко-католицької церкви у сфері шкільництва Східної Галичини (1919–1939 рр.). *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 164–166.
1762. Пилипів І. В. Правовий статус Греко-католицької церкви в Другій Речі Посполитій (1925–1939 рр.). *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 34. С. 154–162. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/efdu_2013_34_18.pdf (дата звернення: 18.02.2015).
1763. Півень А. В. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2011. 203 с.
1764. Півень А. Особливості парламентської праці Володимира Загайкевича у сеймі Другої Речі Посполитої (1928–1935). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 83–87.
1765. Піддубний І. А. Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1918–1928 рр.). *УІЖ*. 2001. № 5. С. 128–141.

1766. Пікуляк М. Проблема державно-політичного розвитку України в діяльності Української радикальної партії (1918–1926 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 161–169.
1767. Піх О. Українсько-польські наукові відносини в міжвоєнний період. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23 С. 509–516.
1768. Плитус О. Діяльність бібліотек товариства «Рідна школа» в Галичині в 1924–1939 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2010. Вип. 5. С. 116–121.
1769. Полек В., Ступарик Б. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 142 с.
1770. Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи / за ред. Е. Полоньски. Київ: Дух і Літера, 2011. 410 с.
1771. Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини / перекл. з нім. Н. Ваховської. Чернівці: Книги, 2017. 272 с.
1772. Потапюк Л. М., Потапюк І. П. Діяльність західноукраїнських громад у процесі становлення економічної освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна*. 2015. Вип. 11. С. 116–122.
1773. Потебня О. Язык и народность. *Потебня О. Мова, національність, денационалізація: статті і фрагменти* / упоряд. і вступ. стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1992. С. 77–100.
1774. Потіха О. Б. Роль УНДО в діяльності західноукраїнських педагогічних товариств (1930–1935). *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 27. С. 154–164.
1775. Потіха О. Українська Парламентська Репрезентація у сеймі і сенаті Польщі: склад, діяльність (1930–1935 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 72–79.
1776. Потіха О. УНДО і українське шкільництво (1930–1935 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2007. Вип. 2. С. 77–82.
1777. Потіха О. Б. Культурно-просвітня діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання у першій половині 1930-х рр. *Мандрівець*. 2013. № 6. С. 33–35.
1778. Потіха О. Б. Українське шкільництво в ретроспективі парламентської діяльності Мілени Рудницької. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/17774> (дата звернення: 15.12.2018).
1779. Поточни Є. Розвиток освіти дорослих в Галичині (1867–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 30 с.
1780. Прадід Ю. Ф. Мовне питання в українських Конституціях ХХ ст. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 17–22. URL: <http://radnuk.info/home/24818-----с.html> (дата звернення: 5.02.2017).
1781. Присташ Л. Т. Правове регулювання воєводського самоврядування на західноукраїнських землях. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових статей*. 2009. № 21. С. 55–60.
1782. Притула Я. Тарнавський Р. Університет Яна Казимира у Львові (1918–1939). *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Довідкове видання*: в 2 т. Львів, 2011. Т. 1. С. 56–58.

1783. Пуйда Р. Діяльність УНДО у вищому законодавчому органі Польщі у 1935–1938 рр. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 100–107.
1784. Пуйда Р. Б. Діяльність українського націонал-демократичного об'єднання в Польському парламенті (1938–1939 рр.). *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 33–41.
1785. Пуйда Р. Б. Парламентська діяльність Українського націонал-демократичного об'єднання в 1935–1939 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. 18 с.
1786. Пуйда Р. Б. Українське націонал-демократичне об'єднання 1928–1939 рр. у польському парламенті. *Молодий вчений*. 2014. № 1 (03). С. 48–51.
1787. Пунько Л. Етноконфесійні суперечності у галицькому суспільстві у контексті етнополітики Польщі (1919–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 2008. Вип. 17. С. 257–265.
1788. Р. М. Жиди. *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*: в 11 т. / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 2. URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii050.htm> (дата звернення: 31.08.2017).
1789. Рабарський В. Блюдники. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Т. 2 / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. С. 507–517.
1790. Райківський І. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918–1939 рр. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2002. № 8. С. 70–86.
1791. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939). Івано-Франківськ: [б.в.], 1995. 66 с.
1792. Райківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 20 с.
1793. Розлуцька Г. Історичні аспекти розвитку освіти національних меншин у Закарпатті міжвоєнного періоду. *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки (XIX–XXI ст.): зб. наук. пр.* Т. 2: Діяльність громадських й культурно-освітніх товариств як чинник розвитку українського та польського шкільництва / за ред. Д. Герцюка, А. Гаратик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 473–482.
1794. Розлуцька Г. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької церкви на Закарпатті: історичний дискурс. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. 420 с.
1795. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / перекл. з англ. В. П. Канаща. Київ: Мегатайт, 2001. 496 с.
1796. Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 264–282.
1797. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 640 с.
1798. Рубльова Н. С. Католицька Церква в Україні. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 4: Ка-Ком. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Katolycka_cerkva_V_Ukr (дата звернення: 15.07.2017).

1799. Руда О. Історія як навчальний предмет у початкових школах Галичини (1867–1918). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 146 с.
1800. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. 418 с.
1801. Рудянин І. П. Українська греко-католицька церква в Східній Галичині: громадсько-політична, культурно-просвітницька та господарська діяльність (середина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2012. 20 с.
1802. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
1803. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія. Київ: Каравела, 2011. 264 с.
1804. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: Ліста, 1996. 154 с.
1805. Савчук Б. П. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): монографія. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 134 с.
1806. Савчук Б., Білавич Г. Українські освітні товариства в Західній Україні у 20–30 рр. XX ст. *Молодь і ринок*. 2012. № 7. С. 8–12.
1807. Савшак Т. Історія як засіб виховального навчання в українських галицьких гімназіях від середини XIX ст. – до початку Другої світової війни в аспекті національно-мовної освіти. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2016. С. 444–451. URL: <http://nwed.ddpu.drohobych.net/article/view/104911> (дата звернення: 5.09.2017).
1808. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Фенікс, 1993. 550 с.
1809. Середяк А. Діяльність товариства «Просвіта» у 1929–1939 рр. *Нарис історії Просвіти* / автор. кол.: Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. С. 53–63.
1810. Сидорик Н. М. Національна політика польської влади щодо німецької меншини (1919–1939 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 66. С. 104–110.
1811. Сидорик Н. М. Німецька національна меншина в суспільно-політичному житті Польщі (1919–1939 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2013. 229 с.
1812. Симоненко Р. Г. Українці в міжвоєнній Польщі (1918–1939). *Політична історія України. XX століття*: у 6 т. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / ред. кол. І. Ф. Курас (голова), Ю. І. Шаповал (заст. голови), Ю. А. Левенець, В. О. Котигоренко, С. В. Кульчицький, В. І. Кучер, О. М. Майборода, Л. П. Нагорна, В. Ф. Солдатенко, В. П. Трощинський. Київ: Генеза, 2003. С. 281–554.
1813. Ситник О. Ідеологічна спрямованість українських громадсько-політичних рухів на Галичині періоду 1920-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 7. С. 61–69.
1814. Сінкевич Є. Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність. *Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць*. Миколаїв, 2010. Вип. 5. С. 60–63.
1815. Сіреджук П. Асиміляційні процеси в середовищі німців Східної Галичини (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2005. № 11. С. 170–177.
1816. Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2008. 752 с.

1817. Сіреджук П. С. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2010. 35 с.
1818. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. 271 с.
1819. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
1820. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2012. 464 с.
1821. Соловій Р. П. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української євангельсько-реформованої церкви у Західній Україні (1925–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.01.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2000. 20 с.
1822. Соляр І. Виборчі кампанії українських партій до парламенту Польщі (1922–1938 рр.): порівняльний аналіз. *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 95–100.
1823. Соляр І. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928). Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. 150 с.
1824. Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 75–79.
1825. Соляр І. Освіта. *Історія Львова*: у 3 т. Т. 3: Листопад 1918 – початок ХХІ ст. / редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. С. 81–85.
1826. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1995. 70 с.
1827. Станиславівщина в роках 1918–1920 / вибрав і упоряд. В. Макар. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Т. 2 / ред. М. Климишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. С. 258–269.
1828. Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 377–386.
1829. Стахів М. Західня Україна. Збройна і дипломатична оборона в 1919–1923. Нарис історії. Т. 6. Кн. 2. Скрентон: Друкарня Народної Волі, 1961. 204 с.
1830. Стибель В. В., Падура М. Ф., Кирилів Я. І. Від першої кафедри ветеринарії у Східній Європі. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. Львів, 2014. Т. 16: Серія. Ветеринарні науки. № 3 (60). Ч. 1. С. 3–26.
1831. Стинська В. Система шкільництва в Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
1832. Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо Православної церкви й українців. *УІЖ*. 2005. № 5. С. 59–81.
1833. Струганець В. Р. Оцінка О. Тисовським становища шкільної освіти у Східній Галичині в міжвоєнний період. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 137–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_3_16 (дата звернення: 25.08.2017).

1834. Ступарик Б. Польсько-українські відносини в освітній сфері у міжвоєнну добу. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 173–176.
1835. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. 143 с.
1836. Терлецький О. Історія «Учительської громади» (1908–1933). *Двадцятьп'ятьліття товариства «Учительська громада»*. Ювілейний науковий збірник. Львів: Накладом Товариства «Учительська громада», 1935. 264 с.
1837. Терлюк І. Я., Лепісевич П. М., Кольбенко С. В. Західні українські землі в період міжвоєнної окупації: короткий нарис історії держави і права. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
1838. Тетерич О. М. Етнопсихологія українців: мовний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2012. Вип. 51. С. 142–148. URL: http://pnbv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2012_51_16 (дата звернення: 2.05.2017).
1839. Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. 168 с.
1840. Титова М. В. Дидактичні основи вивчення української мови у шкільництві Галичини (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
1841. Ткачук В. Роль національно-церковного руху православних українців Західної Волині міжвоєнного періоду. (1920–1930-ті рр.) у формуванні модерної української нації. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 91–100.
1842. Товариство «Взаємна поміч українського вчителства» 1905–1930. Львів: Наклад «Взаємної помочі українського вчителства», 1932. 339 с.
1843. Товариство Прихильників Освіти. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина (ЕУ-ІІ) / гол. ред. В. Кубійович. Париж, Нью-Йорк, 1980 / перевид. Львів, 2000. Т. 9. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eu11251.htm> (дата звернення: 2.05.2017).
1844. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 695 с.
1845. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Людина і світ: Щомісячний науково-популярний релігієзнавчий журнал*. 2001. № 10. С. 22–26.
1846. Турчак О. В. Вибори 1922 р. до польського сейму і сенату: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 49–52.
1847. Турчак О. В. Законодавчий сейм і Мала Конституція 1919 р. як перший етап побудови незалежної Польської держави. *Право і суспільство*. 2014. № 6.2 (3). С. 33–38.
1848. Ухач В. З. Культурно-освітня діяльність Організації українських націоналістів (1929–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1998. 16 с.
1849. Ухач В. На фронті духовної боротьби. Державотворча діяльність ОУН в царині культури та освіти (20–40 роки ХХ ст.): монографія. Тернопіль: Вектор, 2011. 221 с.
1850. Феданків В. Книгинин-колонія – «Майзлі». *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*: у 3 т. Т. 1 /

- ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Вид. Центрального Комітету Станиславщини, 1975. С. 700–710.
1851. Федик Л. Німецькі етноконфесійні спільноти Галичини на тлі етнополітики Польщі (1919–1939 рр.). *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 181–189.
1852. Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 30. С. 232–236.
1853. Федорчак П., Комар В. Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 166–169.
1854. Франко І. Галицьке краєзнавство. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 116–150.
1855. Франко І. Літературна мова і діалекти. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1980. Т. 37. С. 205–210.
1856. Футала В. Діяльність українських політичних сил у міжвоєнній Польщі (1921–1939): проблеми і напрями наукових досліджень. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010–2011. Вип. 3–4. С. 268–291.
1857. Хмельовський П. М. Українське педагогічне товариство «Рідна Школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.
1858. Ходак В. Державотворча концепція ОУН (1929–1939 роки). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 1999. № 3. С. 39–44.
1859. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї восточної Галичини, Західної Волини, Буковини, Закарпаття в 1933–1945 гг. Львів: [б. в.], 1998. 352 с.
1860. Хонигсман Я. С. Городок Львовский и Мостиска – еврейские общины, которых нет: монографія. Львів: Львовск. общ-во євр. культури ім. Шолом-Алейхема, 2003. 104 с.
1861. Хонигсман Я. Политические партии и группы среди евреев Польши и Западнoй Украины в 1919–1939 гг. *Євреї Євразії*. 2005. № 1 (8). Янвaрь-Мaрт (Тевет-Адар II 5765). URL: <http://library.eajc.org/page66/news13450> (дaтa звeрнeння: 29.01.2018).
1862. Цегельський І. Методика праці в Марійських Кружках молоді народніх шкіл. *Методика праці в Марійських організаціях: реферати виголошені на з'їзді оо. Провідників Марійських дружин у Львові 26 і 27 грудня 1934 р.* Львів: Накладом Марійського товариства молоді у Львові, 1935. С. 44–58.
1863. Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький: Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів: Місіонер, 1995. 80 с.
1864. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність сс. Василіянок. Львів: Накл. Богосл. наук. т-ва, 1934. 256 с.
1865. Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.). Дрогобич: Коло, 2005. 539 с.
1866. Черничко С., Фединець Ч. Національна політика держави. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномовний варіант українсько-угорського видання / редкол.: М. Вегеш, Ч. Фединець (керівники) та ін.* Ужгород: Ліра, 2010. С. 649–655.
1867. Черничко С., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Монографія. Ужгород: Ліра, 2014. 236 с.

1868. Чорний П. І. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.): демографічні та етнокультурні процеси: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Інститут народознавства. Львів, 2011. 248 с.
1869. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. 288 с.
1870. Чуприна В., Біла Н. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» та українських політичних партій в селах Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Вип. 19. С. 138–144.
1871. Шайнер А. І. Становлення й розвиток системи торговельного шкільництва Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період (до питання нормативно-правових та організаційних аспектів функціонування комерційних навчальних закладів Східної Галичини). URL: http://www.nbu.gov.ua/ujrn/natural/nvuU/Ped/2011_20/shajner.pdf (дата звернення: 7.05.2015).
1872. Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (друга половина XIX – перша половина XX ст.)*. Львів: Тріада плюс, 2013. С. 461–509.
1873. Швагуляк М. Військові плани «зміцнення польського характеру» східних вєводств держави (березень 1938 р.). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1999. Т. 238. С. 562–583.
1874. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (з історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Т. 228. Львів, 1994. С. 207–248.
1875. Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 417–439.
1876. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1991. Т. 222. С. 111–145.
1877. Швед О. Організаційно-політична діяльність Степана Витвицького в УНДО: парламентський вимір (1935–1939 рр.). *Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 107–110.
1878. Швидкий В. П. Пачовський Василь. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 8: Па-Прик. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2011. С. 102.
1879. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. *Потебня О. Мова, національність, денационалізація: статті і фрагменти / упоряд. і вступ. стаття Ю. Шевельова*. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1992. С. 29–44.
1880. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. О. Соловей. Київ: Сучасність, 1987. 296 с.
1881. Шептицька Л. Б. Громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879–1953): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний лісотехнічний університет України. Львів, 2008. 197 с.
1882. Шептицька Л. Деякі аспекти діяльності УНДО на Тернопільщині у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 2. С. 127–130.

1883. Шептицька Л. Парламентаризм – одна із форм боротьби українців за свої права у 20–30-х роках ХХ ст. *Парламентаризм в Центральній-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції: збірник наукових праць*. Київ: Ліра-К, 2015. С. 63–67.
1884. Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіян у національному житті України. Львів: Місіонер, 2005. 439 с.
1885. Шкраб'юк П. В. Русько-Українська радикальна партія. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9: Прил-С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2012. С. 401–402.
1886. Штефан А., І. П. Закарпаття в 1919–39 рр. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Київ, 1995. Т. 3. С. 949–950.
1887. Шульга С. Чеська громада Волині в політиці польських урядів 1920–1930-х років. С. 82–84. URL: http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shulga_2t.pdf. (дата звернення: 17.07.2015).
1888. Щербяк Ю. А. Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в ХХ столітті: монограф. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. 588 с.
1889. Щербяк Ю. А. Освітня доктрина Української Греко-Католицької Церкви та її впровадження в Україні (середина ХІХ – ХХ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2009. 38 с.
1890. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1911–1931 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнар. наук. конф., (м. Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.) / упоряд. В. Футала*. Дрогобич: Коло, 2005. С. 121–133.
1891. Юсько С. Приватна дівоча гімназія УПТ «Рідна школа» імені Іллі та Іванни Кокорудзів. *Рідна школа. Збірка спогадів колишніх учнів – «рідношкільників» / упоряд. А. Благітка*. Львів: Основа, 1999. С. 90–135.
1892. Яворська-Сокольська З. Бекерсдорф. *Підгаєцька земля: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1980. С. 381. [Український Архів. Т. 24].
1893. Які А. Станиславівські німці. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини: у 3 т. Т. 3 / ред. Ю. Гаєцький*. Нью-Йорк; Київ; Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. С. 773–775.
1894. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 368 с.
1895. Яковичин В. Питання освіти, культури й мистецтва в діяльності ЗУНР. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. Івано-Франківськ, 2006. Вип. 10–11. С. 64–71.
1896. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР, 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2006. 507 с.
1897. Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919–1939 рр. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 2. С. 1–12. URL: www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/02_2009/09yvdrv.pdf (дата звернення: 15.06.2016).
1898. Ясінчук Л. 50 літ «Рідної школи» 1881–1931 / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: СПОЛОМ, 2013. 190 с. [Серія «Бібліотека “Рідної школи”», вип. 1].

1899. Ясь О. В. Асиміляція. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Asymiliatsiia> (дата звернення: 09.08.2017).
1900. Яцишин У. Церковно-партійна взаємодія у виборах у Західній Україні у міжвоєнний період. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. Вип. 20. С. 163–166.
1901. Adamczyk M. *Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1982*. Warszawa: Wyd-wo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. 360 s.
1902. Ajnenkiel A. *Historia sejm polskiego. II Rzeczpospolita*. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1989. T. 2. Cz. 2. 420 s.
1903. Ajnenkiel A. *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. 528 s.
1904. Ajnenkiel A. *Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. Polska-Ukraina: trudne pytania: materiały II międzyn. seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947»*, (m. Warszawa, 22–24 maja 1997) / pod red. R. Niedzielko. Warszawa: KARTA, 1998. T. 1–2. S. 11–28.
1905. Ajnenkiel A. *Polska po przewrocie majowym: zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980. 724 s.
1906. Ajnenkiel A. *Sejmy i Konstytucje w Polsce 1918–1939*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1968. 132 s.
1907. Alabrudzińska E. *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. 271 s.
1908. Alabrudzińska E. *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2004. 390 s.
1909. Albert A. [Roszkowski W.]. *Najnowsza historia Polski 1914–1993*. Warszawa: Świat Książki, 1995. T. 1: 1914–1945. 640 s.
1910. Aleksium N. *Żydowskie Towarzystwo Kolonizacyjne*. URL: http://www.jhi.pl/psj/Zydowskie_Towarzystwo_Kolonizacyjne (дата звернення: 12.01.2018).
1911. *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce*. Warszawa: RENESANS, 1938. T. 1. 586 s.
1912. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism / revised edition*. London; New York: VERSO, 2003. 224 p.
1913. Araszkiewicz F. *Wychowanie obywatelskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Część II. Wychowanie Obywatelskie*. 1971. Nr 5. S. 12–14.
1914. Araszkiewicz F. W. *Geneza ideałów wychowawczych Drugiej Rzeczypospolitej. Rozprawy z dziejów oświaty*. 1976. T. 19. S. 143–174.
1915. Araszkiewicz F. *Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918–1932*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1972. 220 s.
1916. Bacon G. *Agudat Israel in Interwar Poland. The Jews of Poland between Two World Wars / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk*. Hanover; London: University Press of New England. P. 20–35.
1917. Bacon G. *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland 1916–1939*. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1996. 331 p.
1918. Baranowski M. *Dydaktyka do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych*. 3 wyd. Lwów, 1895. 127 s.
1919. Bartel O. *Protestantyzm w Polsce*. Warszawa: Wyd-wo Zwiastun, 1963. 44 s.
1920. Bartel W. M. *Galicyjska Rada Szkolna Krajowa. Czasy, instytucja, ludzie. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace prawnicze*. Kraków, 1980. Zesz. 86. S. 33–62.

1921. Bäcker R. Polska Partia Socjalistyczna wobec postulatów autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpius, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 397–408.
1922. Bender R. I wojna światowa i Polska niepodległa (1914–1939). *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966–1979* / pod red. J. Kłoczowskiego. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. S. 507–551.
1923. Berger S., Conrad C. The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe. London: Palgrave Macmillan UK, 2015. 570 p.
1924. Bergmann O. Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1998. 400 s.
1925. Bielecki T. W szkole Dmowskiego. Szkice i wspomnienia. Gdańsk: EXTER, 2000. 278 s.
1926. Bierschenk T. Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939. Göttinger, 1954. URL: <https://www.wintersonnenwende.com/scriptorium/deutsch/archiv/bierschenk/dvp06.html> (дата звернення: 21.09.2017).
1927. Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 161–167.
1928. Bill J. Die schulischen Verhältnisse in den deutsch-katholischen Siedlungen. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 205–215.
1929. Blatman D. National-Minority Policy, Bundist Social Organizations and Jewish Women in Interwar Poland. *The Emergence of Modern Jewish Politics: Bundism and Zionism in Eastern Europe* / ed. by Z. Y. Gitelman. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003. P. 54–70.
1930. Błuszkowski J. Stereotypy a tożsamość narodowa. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2005. 212 s.
1931. Böhm T. Osadnictwo wojskowe na Kresach Wschodnich w II Rzeczypospolitej. *Dzieje Najnowsze*. 1992. R. 24. Zesz. 1–2. S. 3–12.
1932. Bonusiak A. Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. 302 s.
1933. Bonusiak W. Druga Rzeczypospolita (1918–1939). Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. 364 s.
1934. Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. 295 s.
1935. Brumberg A. The Bund and the Polish Socialist Party in the late 1930s. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 75–94.
1936. Brzoza Cz. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w II Rzeczypospolitej. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1992–1993. T. 1–2. S. 153–165.
1937. Brzoza Cz., Sowa A. L. Historia Polski 1918–1945. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2006. 754 s.
1938. Celewicz W. Walka o przywrócenie samorządu w Galicji Wschodniej. *Natio*. 1927. Nr 6. Czerwiec. S. 44–75.
1939. Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. 323 s.
1940. Chałupczak H., Browarek T. Szkolnictwo mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 281–307.

1941. Chepil M. Ciernistą drogą. Wychowanie narodowe dzieci i młodzieży ukraińskiej w Galicji i II Rzeczypospolitej (1848–1939). Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2011. 444 s.
1942. Chmielewski S. Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. 45 s.
1943. Chodakowska J. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych i jego udział w reformie szkół średnich w Polsce międzywojennej. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1986. T. 29. S. 69–106.
1944. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.
1945. Chojnowski A. Kwestia ukraińskiego szkolnictwa wyższego w Drugiej Rzeczypospolitej. *Historia XIX–XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. S. 153–167.
1946. Chojnowski A., Bruski J. Ukraina. Warszawa: TRIO, 2006. 412 s.
1947. Chynczewska-Hennel T. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century. *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. 10. № 3/4. P. 377–393.
1948. Cimek H. Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011. 176 s.
1949. Cimek H. Sel-Rob na Lubelszczyźnie (1926–1932). *Echa Przeszłości*. Olsztyn: Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2000. Nr 1. S. 145–158.
1950. Cimek H., Kieszczyński L. Komunistyczna Partia Polski 1918–1938. Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. 479 s.
1951. Cygański M. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939. Łódź: Wyd-wo Łódzkie, 1962. 186 s.
1952. Cygański M. Z dziejów Volksbundu (1921–1932). Opole: Wyd-wo Instytutu Śląskiego w Opolu, 1966. 109 s.
1953. Dalecki M. Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka. Przemysł: AP, 1999. 241 s.
1954. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939). Szczecin: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. 278 s.
1955. Dąbrowski R. Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939. Szczecin: Wyd-wo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982. 202 s.
1956. Derdej P. Dwudziestolecie międzywojenne. Warszawa: Edipresse Polska, 2013. T 16: Kościół, cerkiew, synagoga. 136 s.
1957. Dobrzyński K. Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR. Teksty źródłowe z komentarzem 1876–1976. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1982. 252 s.
1958. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996. Warszawa: Wyd-wo BELLONA, 1997. 412 s.
1959. Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. 338 s.
1960. Doroszewski J. Podstawy ideologiczne szkolnictwa i ich konsekwencje dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939 / pod red. E. Walewandra*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 457–471.

1961. Durka J. Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleciu międzywojennym. *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku* / red. I. Michalska, G. Michalski. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. S. 45–57.
1962. Dziwoki J. Kościół Katolicki wobec szkolnictwa w województwie śląskim w latach 1922–1939. Kielce: Wyd-wo Szumacher, 2002. 281 s.
1963. Eisenstein M. Jewish schools in Poland, 1919–39. Their Philosophy and Development. New York: King's Crown Press, 1950. 112 p.
1964. Endelman T. Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History. Princeton: Princeton University Press, 2015. P. 147–168.
1965. Fałęcki T. Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939. Katowice; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 182 s.
1966. Fałowski J. Mniejszość żydowska w Parlamencie II Rzeczypospolitej (1922–1939). Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2006. 298 s.
1967. Fałowski J. Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Częstochowa: Wyd-wo WSP, 2000. 425 s.
1968. Faryś J. Piłsudzczy wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1939. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 50–54.
1969. Firlit E. Działalność charytatywna Kościoła. *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny* / red. nauk. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC, 1991. S. 265–287.
1970. Fishman J. A. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon: Multilingual Matters, 1991. 431 p.
1971. Fuks M. Żydowska inteligencja w Polsce, 1918–1939. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. 1988. Nr 3–4. S. 127–134.
1972. Gamska L. KPP wobec problemów kulturalno-oświatowych ludności żydowskiej w okresie od I Zjazdu do IV Konferencji. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*. 1977. Nr 3 (103). S. 35–47.
1973. Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwóch wojen światowych. Cz. 1: 1914–1939. Warszawa: Znaki Czasu, 1978. 305 s.
1974. Gastpary W. Z dziejów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / pod red. Z. Zielińskiego, S. Wilka. Lublin: Wyd-wo KUL, 1980. S. 175–193.
1975. Gawryszewski A. Ludność Polski w XX wieku. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, 2005. 624 s.
1976. Gąsiorowska N. Nowe programy nauczania historii. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939. (Wybór materiałów)* / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 311–318.
1977. Gebert B., Gebertowa G. Opowiadania z dziejów monarchii austriacko-węgierskiej dla klasy trzeciej szkół średnich z 52 rycinami i 2 mapkami. Lwów, 1912. 138 s.
1978. Gebert B., Gebertowa G. Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy pierwszej szkół średnich. 2 wyd., zmienione. Lwów, 1912. 147 s.
1979. Głowacka L., Żak A. Cz. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego. URL: <https://docplayer>.

- pl/6915611-Osadnictwo-wojskowe-na-wołyniu-w-latach-1921-1939-w-swietle-dokumentow-centralnego-archiwum-wojskowego.html (дата звернення: 5.03.2015).
1980. Grelewski S. Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1937. 850 s.
1981. Grochowski L. Wychowanie religijne katolickie w szkołach II Rzeczypospolitej lat dwudziestych. Treści i funkcje. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 239–280.
1982. Grünberg K. Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970. 160 s.
1983. Gumuła T., Majewski S. Prywatne szkolnictwo średnie ogólnokształcące w Drugiej Rzeczypospolitej – organizacja i zasięg społecznego oddziaływania. *Rozprawy z dziejów oświaty* / red. J. Miąso. Warszawa: Wyd-wo IHN PAN, 1994. T. 36. S. 112–115.
1984. Halczak B. Publicystyka Narodowo-Demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej. Zielona Góra: Wyd-wo WSP TK, 2000. 222 s.
1985. Hauser P. Mniejszość niemiecka w Polsce. *Polska – Polacy – Mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1992. S. 31–52.
1986. Hauser P. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2014. 478 s.
1987. Heller C. S. On the Edge of Destruction. Jews of Poland between the Two World Wars / foreword by N. Glazer. Detroit: Wayne State University Press, 1994. 400 p.
1988. Holzer J. Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 664 s.
1989. Höhn L. Das deutsch-evangelische Privatvolksschulwesen in Galizien (1782–1939). *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 177–191.
1990. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń: Wyd. A. Marszałek, 2005. 426 s.
1991. Iwanicki M. Legalne i nielegalne szkolnictwo niemieckie w Polsce w okresie międzywojennym. *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945* / pod red. A. Czubińskiego. Poznań: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1984. S. 367–376.
1992. Iwanicki M. O ideowo-wychowawczym oddziaływaniu sanacji na młodzież szkolną i akademicką. Siedlce: WSRP, 1986. 116 s.
1993. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce: Wyd-wo uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. 272 s.
1994. Iwanicki M. Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. 435 s.
1995. Jabłonowski M., Stawecki P. Następca Komendanta – Edward Śmigły-Rydz: materiały do biografii Warszawa: Oficyna Wyd-cza ASPRA-JR; Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 2014. 545 s.
1996. Jachymek J. Myśl polityczna Polskiego Stronnictwa Ludowego «Wyzwolenie» 1918–1931. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1982. 344 s.
1997. Jacobs J. Bundist Counterculture in Interwar Poland. Syracuse; New York: Syracuse University Press, 2009. 185 p.
1998. Jaczewski B. Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1971. 232 s. [Monografie z dziejów nauki i techniki. T. 70].

1999. Jakubiak K. Kategoria państwa w kształtowaniu koncepcji wychowania państwowego w II Rzeczypospolitej. *Wychowanie a polityka: mity i stereotypy w polskiej myśli społecznej XX wieku* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000. S. 39–47.
2000. Jakubiak K. Problem mniejszości narodowych w piśmudczykowski programie politycznym i doktrynie wychowania państwowego. *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939* / pod red. A. Bilewicz, S. Walasek. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. S. 213–221.
2001. Jaroń J. Seminaria i katolickie szkolnictwo. *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik Statystyczny* / red. nauk. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Zakład Socjologii Religii SAC, 1991. S. 235–251.
2002. Jarosz W. Historia. Podręcznik na 7 klasę szkół powszechnych. Lwów: Wydawn. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1935. 146 s.
2003. Jarosz W. Opowiadania z dziejów ojczyźtych. Dla 5 klasy szkół powszechnych 3 i 2 stopnia. Lwów: Wydawn. Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1937. 242 s.
2004. Jaskóła A. Sytuacja prawna mniejszości żydowskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. Praca licencjacka. Wrocław, 2010. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/35560/004.pdf> (дата звернення: 25.08.2016).
2005. Jaworski W. Syjoniści wobec Rządu Polskiego w okresie międzywojennym. Sosnowiec: Wydawca Wojciech Jaworski, 2002. 84 s.
2006. Joseph J. E. Identity and Language. *Encyclopedia of Language and Linguistics* / ed.-in-chief K. Brown. Second Edition. Oxford: Elsevier Ltd., 2006. Vol. 13. P. 486–492.
2007. Jurek T. Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939. Gorzów Wlkp.; Poznań: MAGNUM, 2002. 332 s.
2008. Jurkiewicz J. Kościół a ustawodawstwo szkolne w Polsce w okresie międzywojennym. *Studia z dziejów Kościoła Katolickiego*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. R. 5. Nr 8. S. 64–79.
2009. Juśko E. Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918–1939. Lublin: T-wo Naukowe KUL, 2003. 405 s.
2010. Juśko E. Wdrażanie powszechności nauczania w II Rzeczypospolitej w pierwszych latach istnienia szkół powszechnych. URL: https://www.kul.pl/files/803/biblioteczka_cyfrowa/jusko_wdrazanie_powszechnosci.pdf (дата звернення: 17.02.2015).
2011. Juśko E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu tarnowskiego w okresie II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. 2011. T. 18. Nr 1. S. 47–59.
2012. Kacprzak P. Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919–1939. *Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie*. 2007. Nr 3. S. 145–158.
2013. Kalina J. Demokracja Narodowa a «Galicja Wschodnia». Warszawa; Lwów: Nakładem «Kuriera Lwowskiego», 1922. 48 s.
2014. Kamińska-Kwak J. Inteligencja województwa lwowskiego w okresie międzywojennym. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 456 s.
2015. Karolewicz G. Środowiska kształtujące kadrę inteligencji katolickiej w okresie międzywojennym. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 149–173.
2016. Kępa M. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej wobec Łemków. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2016. Nr 20. S. 55–68.
2017. Kierski K. Ochrona praw mniejszości w Polsce. Poznań: Drukarnia «Dziennika Poznańskiego», 1933. 712 s.

2018. Kilian S. Myśl edukacyjna Narodowej Demokracji w latach 1918–1939. Kraków: Wyd-wo Naukowe WSP, 1997. 179 s.
2019. Kleindienst A. Die deutsche Schule in Łuck. Ein Ausschnitt aus jahrzehntelangem Ringen des Deutschtums in Wolhynien. Łuck: Atlas, 1939. 29 s.
2020. Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków: Znak, 1986. 470 s.
2021. Kneifel E. Das Werden und Wachsen der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen 1517–1939. München: Selbstverlag des Verfassers, 1988. 271 s.
2022. Kneifel E. Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen. Eging: Freundmund-Druckerei, 1967. 274 s.
2023. Kneifel E. Geschichte der Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen. Winsen an der Luhe: Druck Karl Müller, 1964. 319 s.
2024. Koko E. Koncepcja autonomii terytorialnej PPS a stanowisko głównych ugrupowań ukraińskich. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r. / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 55–60.
2025. Koko E. PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1891–1992. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Towarzystwa Naukowego im. Adama Próchnika zorganizowanej w dniach 8–9 czerwca 1992 r.* / red. M. Drozdowski, J. Myśliński, J. Sujecki, A. Żarnowska. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1993. S. 130–145.
2026. Koko E. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995. 247 s.
2027. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.
2028. Kolmer S. Aus der Arbeit der Wanderlehrer. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 219–223.
2029. Komar S. [Korowicz M. S.]. Górnośląska Konwencja Genewska pomiędzy Polską i Niemcami 1922–1937. Katowice: Wydawnictwo Instytutu Śląskiego; Warszawa: Nasza Księgarnia, 1937. 23 s.
2030. Konieczny Z. Szkolnictwo średnie miasta Przemyśla w latach 1918–1939. Przemyśl: Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Przemyślu, 1985. 187 s.
2031. Kostrzyński S. O właściwą drogę Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Postępowa myśl oświatowa w Polsce w latach 1918–1939* / wstęp i oprac. B. Ługowski, F. Araszkiwicz. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1972. S. 440–442.
2032. Kotowski W. Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939. *Polska – Polacy – Mniejszości narodowe*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1992. S. 51–63.
2033. Kowalak T. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy. Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. 416 s.
2034. Kowalak T. «Deutsche Rundschau in Polen» 1918–1939. Szkic monograficzny. *Zapiski Historyczne*. 1970. T. 35. Zesz. 1. S. 123–151.
2035. Krasuski J. Stosunki polsko-niemieckie 1926–1932. Poznań: Wyd-wo Instytutu Zachodniego, 1975. 468 s.
2036. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. London: Palgrave Macmillan UK, 1987. 333 p.

2037. Kryk B. *Życie i działalność* Ks. Mitrata Mirosława Ripeckiego (1889–1974). Praca magisterska. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2008. 140 s.
2038. Krzywobłocka B. *Chadecja*. 1918–1937. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974. 579 s.
2039. *Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939*. URL: <http://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939> (дата звернення: 17.12.2014).
2040. Kulesza W. *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*. Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1985. 310 s.
2041. Kultur-Liga. URL: <http://www.jhi.pl/psj/Kultur-Liga> (дата звернення: 10.10.2016).
2042. Lakeberg B.-D. *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2010. 588 s.
2043. Landenberger E. *Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen von 1918 bis 1939 mit besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche A. und H. B. in Galizien. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 119–128.
2044. Langer T. *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1967. 244 s.
2045. Lempp W. *Die Zöcklerschen Anstalten in Stanislaw. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 143–148.
2046. Lempp W. *Leben und Werk von Theodor Zöckler. Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 151–156.
2047. Leszczyński M. *Elementy wychowawcze w działalności Akcji Katolickiej. Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939 / pod red. E. Walewandra*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 121–147.
2048. Lewicki A. *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912. Wyd. 5. 203 s.
2049. Lewinowa S. *Pierwsze szkoły elementarne dla dzieci wyznania mojżeszowego w Warszawie w latach 1918–1930. Przegląd Historyczno-Oświatowy*. 1965. Nr 2. S. 157–196.
2050. Liebkind K. *Social Psychology. Handbook of Language and Ethnic Identity / eds. by J. A. Fishman, O. Garcia. Second Edition*. Oxford: Oxford University Press, 2010. Vol. 1: *Disciplinary and Regional Perspectives*. P. 18–31.
2051. Łapot M. *Wychowanie patriotyczno-obywatelskie w szkole żydowskiej w okresie międzywojennym (na przykładzie Lwowa)*. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2016. T. 25. S. 603–620.
2052. Łapot M. *Żydowskie szkolnictwo handlowe we Lwowie w okresie międzywojennym*. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*. 2014. T. 23. S. 431–452.
2053. Łodziński S. *Polityka państwa i ochrona prawna mniejszości narodowych w Polsce w okresie 1918–1989. Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku / pod red. B. Berdychowskiej*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1998. S. 25–31.
2054. Madajczyk Cz. *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. Dzieje Najnowsze*. 1972. Nr 3. S. 137–169.
2055. Maj E. *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2000. 503 s.
2056. Majchrowski J. *Polska myśl polityczna 1918–1939. Nacjonalizm*. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, 2000. 170 s.

2057. Majewski S. Szkolnictwo katolickie w Polsce w latach 1918–1992. *Społeczno-kulturalna działalność kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku* / red. R. Renz, M. Meduckiej. Kielce: TEWA, 1994. S. 215–221.
2058. Majka J. Katolickie szkolenie społeczne. *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832–1939* / kom. red. Cz. Strzeszewski, R. Bender, K. Turowski; przedm. S. Wyszyńskiego Prymasa Polski. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1981. S. 535–552.
2059. Marcus J. Social and political history of the Jews in Poland, 1919–1939. Berlin; New York: Mouton Publishers, 1983. 569 p.
2060. Markiewicz H. Problemy likwidacji analfabetyzmu w działalności oświatowej Polskiej Macierzy Szkolnej w latach 1918–1939. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1978. T. 21. S. 189–212.
2061. Markiewiczowa H. Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej. Warszawa: Wyd-wo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2016. 296 s.
2062. Matelski D. Niemcy na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, 2003. T. 38. S. 247–278.
2063. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1968. 230 s.
2064. Mauersberg S. Wpływ oświaty na integrację społeczeństwa II Rzeczypospolitej 1918–1939. Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX–XX w. / pod red. H. Zielińskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1976. S. 57–107.
2065. Medyński A. Ks. Arcybiskup dr Bolesław Twardowski 1886–1936. Lwów: Drukarnia Towarzystwa «Biblioteka Religijna», 1936. 80 s.
2066. Melzer E. Antisemitism in the last years of the Second Polish Republic. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England, 1989. P. 126–137.
2067. Meissner L. Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1973. 302 s.
2068. Mendelsohn E. Jewish Politics in Interwar Poland: An Overview. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 9–19.
2069. Mendelsohn E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / z ang. przeł.: A. Tomaszewska. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1992. 354 s.
2070. Mędrzecki W. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Drugiej Rzeczypospolitej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 220–234.
2071. Miąso J. Z dziejów szkolnictwa ukraińskiego w Galicji (1867–1914). *Rozprawy z dziejów oświaty*. 1991. T. 34 (91). S. 111–150.
2072. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. 306 s.
2073. Michalski G. Działalność Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych 1921–1939. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2001. 291 s.
2074. Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej (1918–1939). Lublin: Wyd-wo UMCS, 1994. 312 s.
2075. Mishkinsky M. The Communist Party of Poland and Jews. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 56–74.
2076. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. 223 s.

2077. Momot W. Ukraińskie przedstawicielstwo parlamentarne w Sejmie i Senacie w latach 1935–1939. *Studia Historyczne*. 1999. T. 42. Nr 3. S. 401–418.
2078. Możdżeń S. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszecznych w Polsce. S. 137–142. URL: www.pedkat.pl/images/czasopisma/pk8/art13.pdf (дата звернення: 15.04.2018).
2079. Mróz M. Katolicyzm na pograniczu. Kościół Katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918–1925. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. 311 s.
2080. Müller G. Die Mennoniten in Galizien. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 168–172.
2081. Mysłek W. Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939 (Zarys historyczny). Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. 665 s.
2082. Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. 285 s.
2083. Olechowski P. Wzajemna niechęć czy dobrosąsiedztwo? Polacy i Ukraińcy w międzywojennym Lwowie. Obraz sąsiada we wspomnieniach. *Україна-Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*. 2016. Вип. 9. С. 248–256.
2084. Olszewski D. Szkice z dziejów kultury religijnej. Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1986. 289 s.
2085. Orzechowski M. Wojciech Korfanty. Biografia polityczna. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975. 441 s.
2086. Osiński Z. Reformowanie polskiej edukacji historycznej w XX wieku. Kształt reform a potrzeby, zainteresowania i możliwości ucznia. S. 1–22. URL: https://www.researchgate.net/publication/249009168_Reformowanie_polskiej_edukacji_historycznej_w_XX_wieku_Kształt_reform_a_potrzeby_zainteresowania_i_mozliwosci_ucznia (дата звернення: 31.01.2018).
2087. Osiński Z. Szkolnictwo prywatne w koncepcjach Janusza Jędrzejewicza. URL: https://www.academia.edu/2315745/Szkolnictwo_prywatne_w_koncepcjach_Janusza_J%C4%99drzejewicza (дата звернення: 17.02.2015)
2088. Papierzyńska-Turek M. «Mała» i «wielka» ojczyzna w świadomości ludności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006–2007. Вип 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 700–707.
2089. Papierzyńska-Turek M. Od tożsamości do niepodległości. *Studia i szkice z dziejów kształtowania ukraińskiej świadomości narodowej*. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2012. 498 s.
2090. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. 391 s.
2091. Papierzyńska-Turek M. Spuścizna II Rzeczypospolitej a sprawa ukraińska. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 67–74.
2092. Paprocka W. Ludność białoruska a polska polityka mniejszościowa w okresie międzywojennym. *Etnografia Polska*. 1995. T. 39. Zesz. 1–2. S. 5–32.
2093. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2005. 880 s.
2094. Paruch W. Podstawy i uzasadnienie tożsamości politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*. Lublin, 1997. Vol. 4. S. 27–45.

2095. Piekarski A. Szkice o Kościele w Polsce. Fakty, liczby, informacje. Warszawa: Interpress, 1974. 221 s.
2096. Pietrusiewicz M. Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918–1932. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1981. 236 s.
2097. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. 165 s.
2098. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego 2004. 445 s.
2099. Pisuliński J. Kwestia autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали між-нар. наук.-практ. конф., (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 160–166.
2100. Podgajna E. Stronnictwo Chłopskie (1926–1931): studium z dziejów myśli politycznej. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011. 276 s.
2101. Pollak M. Organizacja władz szkolnych II instancji w ciągu dziesięciolecia istnienia Polski odrodzonej. *Oświata i Wychowanie*. 1929. R. 1. Zesz. 3. S. 213–219.
2102. Polska. Oświata. Druga Rzeczpospolita. *Encyklopedia PWN*. URL: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Polska-Oswiata-Druga-Rzeczpospolita;4575098.html> (data звернення: 16.03.2017).
2103. Polonsky A. A Failed Pogrom: The Demonstrations in Lviv, June 1929. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hanover; London: University Press of New England. 1989. P. 109–125.
2104. Potocki S. Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938. Gdańsk: Wyd-wo Morskie, 1969. 502 s.
2105. Przybylski H. Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1980. 384 s.
2106. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2000. 170 s.
2107. Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch-Evangelischen Gymnasiums in Lemberg. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 224–227.
2108. Romantsov R. Polityka oświatowa władz polskich wobec mniejszości żydowskiej w II Rzeczypospolitej. *Studia Żydowskie. Almanach*. 2013. R. 3. Nr 3. S. 95–137.
2109. Rzepecki T., Rzepecki K. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej, 1928–1933: Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, 1928. 254 s.
2110. Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. 286 s.
2111. Rudnicki S. Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2004. 476 s.
2112. Sanojca K. Lwowskie władze oświatowe w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku* / red. S. Ciesielski i in. Toruń, 2004. S. 761–766.
2113. Sanojca K. Problem lojalności nauczycieli Ukraińców wobec państwa polskiego w okresie międzywojennym. *Edukacja–państwo–naród w Europie Środkowej i Wschodniej XIX i XX w.* / pod red. A. Bilewicz, R. Gładkiewicza, S. Walasek. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 2002. S. 335–341.

2114. Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej. Kraków: Historia Iagellonica, 2013. 477 s.
2115. Sanojca K. Właściciele prywatnych szkół średnich we Lwowie (1895–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів: місто, суспільство, культура*. Т. 8. Ч. 2: Культура, освіта, наука, церква. Львів, 2012. С. 368–377.
2116. Sieradzka D. Niemieckie organizacje kulturalne na terenie województwa śląskiego w okresie międzywojennym. *Kwartalnik Historyczny*. 1981. Т. 88. Nr 3. S. 691–703.
2117. Sirka A. The nationality question in Austrian education: the case of Ukrainians in Galicia, 1867–1914. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1980. 237 p.
2118. Siudut G. Rozwój potencjału edukacyjnego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w lwowskim Okręgu Szkolnym w latach 1921–1939. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXIII. Prace Historyczne* / pod red. A. Patka. 2012. Zesz. 139. S. 117–124.
2119. Składanowski H. Stosunki polsko-ukraińskie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej w polskich programach nauczania i podręcznikach historii dla szkół powszechnych wprowadzonych po reformie z 1932 roku. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 485–493.
2120. Sośnicki K. Podstawy wychowania państwowego. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, [post 1931]. 279 s.
2121. Stanowisko Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych wobec ustroju szkolnictwa. *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 69–72.
2122. Stępnik A. Problemy polsko-ukraińskiego sąsiedztwa w polskich podręcznikach historii okresu II Rzeczypospolitej. *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 1999. Nr 5. S. 46–62.
2123. Stopińska-Pająk A. Polish tradition of lifelong education – origin and development of theory and practice. *Continuous education as a social fact*: monogr.: paral. ed. / arr. N. A. Lobanov, E. Kula, M. Penkowska; sci. ed. N. A. Lobanov, V. N. Skvortsov. Saint-Petersburg: LSU n.a. A. S. Pushkin, 2011. P. 208–230. URL: http://www.ujk.edu.pl/strony/Ewa.Kula/books/continuous_education.pdf (дата звернення: 12.03.2018).
2124. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. *Encyklopedia PWN*. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Stowarzyszenie-Chrześcijańsko-Narodowego-Nauczycielstwa-Szkol-Powszechnych;3980062.html> (дата звернення: 12.03.2018).
2125. Suchodolski B. Polityka kulturalno-oświatowa w Polsce współczesnej. Warszawa: Nakładem «Naszej Księgarni», 1937. 134 s.
2126. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. 186 s.
2127. Szablicka-Żak J. Szkolnictwo i oświata w pracach Sejmu Ustawodawczego II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1997. 198 s.
2128. Szafran J. Dla dobra polskiej szkoły. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych i jego funkcje społeczno-oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2010. 310 s.
2129. Szarkowska A. Absolwent prywatnej świeckiej szkoły żydowskiej jako obywatel Drugiej Rzeczypospolitej. Etniczność i obywatelskość w Nowej Europie. Konteksty edukacji międzykulturowej / pod red. J. Nikitorowicza, D. Misiejuk, M. Sobieckiego. Białystok: Trans Humana, 2007. S. 116–126.

2130. Szczepaniak J. Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927. Kraków: Wyd-wo WAM, Księża Jezuiti, 1997. 329 s.
2131. Szczepański A. Górny Śląsk w świetle wykonania Konwencji Genewskiej. Warszawa: Nakł. Księgarni F. Hoesicka, 1929. 240 s.
2132. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939). Lublin: Neriton, 2007. 324 s.
2133. Szumiło M. Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Lubelski*. 2011. T. 37. S. 106–121.
2134. Śliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939. *Kościół w II Rzeczypospolitej* / red. Z. Zieliński, S. Wilk. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. S. 149–164.
2135. Śliwiński F. Organizacja szkolnictwa w Polsce współczesnej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 3. Lwów; Warszawa: Książnica-Atlas, 1932. 208 s.
2136. Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów; Warszawa: Książnica Atlas, 1929. 163 s.
2137. Świątło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981. 725 s.
2138. Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. S. 97–116.
2139. Tomaszewski J. Niepodległa Rzeczpospolita. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* / pod red. J. Tomaszewskiego. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. S. 143–272.
2140. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 226 s.
2141. Tomaszewski J. Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. 114 s.
2142. Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 61–66.
2143. Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939. Szczecin: Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, 2006. 336 s.
2144. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 468 s.
2145. Towarzystwo Szkoły Ludowej w Krakowie w latach 1891–1928. Krótki rys działalności. Kraków: Nakładem Zarządu Głównego Tow. Szkoły Ludowej, 1929. 40 s.
2146. Truchim S. Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województw poznańskiego i pomorskiego. Warszawa, 1933. 23 s.
2147. Trzebiatowski K. Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1970. 367 s.
2148. Ulatowska-Urbaniak J. Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. *Studia z dziejów oświaty polskiej XIX i XX wieku* / red. nauk. Z. Maresz. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986. S. 29–41.

2149. Urbański Z. Mniejszości narodowe w Polsce. Warszawa: Wyd-wo «Mniejszości Narodowe», 1932. 378 s.
2150. Usiądek J. Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych 1921–1939. Olsztyn: Warmińskie Wyd-wo Diecezjalne, 1998. 175 s.
2151. Wagner O. Die Evangelische Kirche A. u. H. B. in Galizien und der ukrainische Protestantismus. *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch* / zusammengestellt von J. Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. S. 173–176.
2152. Walczak M. ZNP wczoraj i dziś. Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. 182 s.
2153. Walkowiak A. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej. *Sprawy Wschodnie*. 2005. Nr 2–3 (9–10). S. 103–115.
2154. Wantuła A. Die Evangelisch-Augsburgische Kirche in Polen. Warszawa: Zwiastun, 1965. 26 s.
2155. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939: ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1980. 339 s.
2156. Waszkiewicz Z. Józef Piłsudski a problem ukraiński. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 191–215.
2157. Węgrzynek H. Wzajemne relacje pomiędzy chrześcijanami a Żydami w Polsce. *Mniejszość żydowska w Polsce – mity i rzeczywistość*: Konferencja, (Warszawa, 20 maja 2010). Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2010. S. 25–33.
2158. Wilk S. Episkopat Kościoła Katolickiego w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Salezjańskie, 1992. 464 s.
2159. Wierzbieniec W. Społeczność Żydowska Przemysła w latach 1918–1939. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. 316 s.
2160. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń: MADO, 2005. 752 s.
2161. Wojdyło W. Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 359–370.
2162. Wojdyło W. Wychowanie jako forma działania politycznego w myśli społeczno-politycznej obozu narodowego w latach 1926–1939. *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 57–68.
2163. Wojtas A. Proces syntezy koncepcji wychowania państwowego i narodowego w dwudziestoleciu międzywojennym. *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym* / pod red. W. Wojdyły. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. S. 101–109.
2164. Woźniak E. Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym. *Socjolingwistyka*. 2015. Nr 29. S. 7–20.
2165. Woźniak M. Żydowskie szkoły w II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki. *Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku* / pod red. S. Walasek. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 91–104.
2166. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*. 2011. Nr 2. S. 109–124.
2167. Wyczawski E. Cerkiew greckokatolicka. *Historia Kościoła w Polsce* / red. Ks. B. Kumor, Ks. Z. Obertyński. Warszawa; Poznań, 1979. T. 2 (1764–1945). Cz. 2 (1918–1945). S. 77–84.

2168. Wynot E. The Polish Movement and the Jews, 1918–1939. *The Jews of Poland between Two World Wars* / ed. by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk. Hannover; London: University Press of New England. 1989. P. 36–55.
2169. Zakrzewska A. Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego. *Paedagogia Christiana*. 2012. Nr 2/30. S. 47–68.
2170. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe. Lublin: Wyd-wo UMCS, 1992. 265 s.
2171. Zarzecki L. Wychowanie narodowe: studia i szkice / pod red. Z. Wasilewskiego, W. Wąsika. Warszawa: Tow. im. J. Zamojskiego, 1926. 432 s.
2172. Zieliński K. Szkolnictwo żydowskie w Polsce w latach 1918–1939. *Almanach Historyczny*. Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, 2003. T. 5. S. 211–257.
2173. Zloch S. Polnischer Nationalismus: Politik und Gesellschaft zwischen den beiden Weltkriegen. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 632 s.
2174. Związek Nauczycielstwa Polskiego: zarys dziejów 1905–1985 / pod red. B. Grzesia; oprac. F. Filipowicz [i in.]. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986. 680 s.
2175. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. 1918–1939. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1973. 436 s.
2176. Żarnowski J. Polska a międzynarodowy system ochrony mniejszości. *Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków Polsko-Niemieckich* / pod red. S. Sierpowskiego. Poznań: UAM, 1986. S. 219–233.
2177. Żebrowski R., Borzymińska Z. Po-Lin. Kultura żydów polskich w XX wieku (Zarys). Warszawa: AMARANT, 1993. 368 s.
2178. Żebrowski R. WUZET. URL: <http://www.jhi.pl/psj/WUZET> (data звернення: 12.01.2018).
2179. Żebrowski R. Szul-Kult (Szul-Kult). *Polski Słownik Judaistyczny*. URL: [http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_\(Szul-Kult\)](http://www.jhi.pl/psj/Szul-Kult_(Szul-Kult)) (data звернення: 14.09.2017).
2180. Żebrowski R. Związek Zrzeszeń Społecznych Utrzymujących Szkoły Żydowskie. *Polski Słownik Judaistyczny*. URL: http://www.jhi.pl/psj/Zwiazek_Zrzeszen_Spolecznych_Utrzymujacych_Szkoly_Zydowskie (data звернення: 23.05.2018).
2181. Żmichrowska M. Towarzystwo Szkoły Ludowej (1891–1939). Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1992. 164 s.
2182. Żurek W. Szkolnictwo zakonne w okresie międzywojennym na tle prądów epoki. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* / pod red. E. Walewandra. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000. S. 335–362.
2183. Żyndul J. Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2000. 258 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ББВР	Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (Безпартійний блок співпраці з урядом)
Бунд	Algemajner Jidiszer Arbajter Bund (Загально-єврейський робітничий союз)
ВПУВ	Взаємна поміч українського вчителства
ГКЦ	Греко-католицька церква
Держархів Івано-Франківської обл.	Державний архів Івано-Франківської області
Держархів Львівської обл.	Державний архів Львівської області
Держархів Тернопільської обл.	Державний архів Тернопільської області
зл.	польський злотий
ЗЛН	Związek Ludowo-Narodowy (Народно-національний союз)
ЗНП	Związek Nauczycielstwa Polskiego (Союз польських учителів)
ЗПНШП	Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Союз польських учителів загальноосвітніх шкіл)
ЗУНР	Західно-Українська Народна Республіка
КАУМ	Католицька акція української молоді
КПЗУ	Комуністична партія Західної України
КПП	Komunistyczna Partia Polski (Комуністична партія Польщі)
КПРП	Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (Комуністична робітничая партія Польщі)
Культур-Ліга	Kultur-Lige (Єврейська культурно-просвітницька організація «Культур-Ліга»)
КШР	Крайова шкільна рада
ЛНБ ім. В. Стефаніка НАНУ. Відділ рукописів.	Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів
ЛШО	Львівський шкільний округ
МВіО	Міністерство віросповідань і освіти Польщі
МВС	Міністерство внутрішніх справ Польщі
МЗС	Міністерство закордонних справ Польщі
НПР	Narodowa Partia Robotnicza (Національна робітничая партія)
НПХ	Niezależna Partia Chłopska (Незалежна селянська партія)
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка
ОЗН	Obóz Zjednoczenia Narodowego (Табір національної єдності)
ОУН	Організація українських націоналістів

Список скорочень

ПМШ	Polska Macierz Szkolna (Польська шкільна матиця)
Поалей Ціон	Jidisze Socjalistisz-Demokratisze Arbeter Partaj «Poalej Cion» (Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон»)
ППС	Polska Partia Socjalistyczna (Польська соціалістична партія)
ПСЛ «Визволенє»	Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie» (Польська народна партія «Визволенє»)
ПСЛ «Лівиця»	Polskie Stronnictwo Ludowe-Lewica (Польська народна партія «Лівиця»)
ПСЛ «Пяст»	Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast» (Польська народна партія «Пяст»)
РКЦ	Римо-католицька церква
Сельроб	Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання
СЛ	Stronnictwo Ludowe (Народна партія)
СН	Stronnictwo Narodowe (Національна партія)
СНХГ	Bund der Christlichen Deutschen in Galizien (Спілка німців-християн Галичини)
СХННШП	Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Християнсько-національний союз учителів загальноосвітніх шкіл)
СЦЄАГ	Союз церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання
ТНШСiВ	Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (Товариство вчителів середніх і вищих шкіл)
ТУР	Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego (Товариство робітничого університету)
ТШЛ	Towarzystwo Szkoły Ludowej (Товариство школи людової)
УВО	Українська військова організація
УІЖ	Український історичний журнал
УНДО	Українське національно-демократичне об'єднання
УНР	Українська Народна Республіка
УНТП	Українська народно-трудова партія
УПР	Українська парламентська репрезентація
УПТ	Українське педагогічне товариство
УРП	Українська радикальна партія
УСДП	Українська соціал-демократична партія
УСРП	Українська соціалістично-радикальна партія
ХНСП	Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy (Християнсько-національна партія праці)

Хорев	Chojrew (Центральна освітня організація «Хорев»)
ЦДІАЛ України	Центральний державний історичний архів України у Львові
ЦЄШО	Centrale Jidisze Szul Organizacje (Центральна єврейська шкільна організація)
ЦК	Центральний комітет
ЧСР	Чехо-Словацька Республіка
Шуль-Культ	Idiszer Szul- un Kultur-Farband (Товариство з підтримки єврейського шкільництва та єврейської культури)
AAN	Archiwum Akt Nowych (Архів актів нових)
АрмКиWK	Archiwum Państwowe miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego (Державний архів м. Кракова і Краківського воєводства)
АрmL	Archiwum Państwowe miasta Lublina (Державний архів м. Любліна)
APP	Archiwum Państwowe w Przemyślu (Державний архів м. Перемишля)
Archiwum PAN	Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Архів Польської академії наук в Варшаві)
ATNSz	Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (Архів Наукового товариства імені Тараса Шевченка)
AZBN w Warszawie	Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (Архів фондів Національної бібліотеки в Варшаві)
BJ w Krakowie. Oddział Rękopisów	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów (Ягеллонська бібліотека в Кракові. Відділ рукописів)
BPU	Biuletyn Polsko-Ukraiński
CAW	Centralne Archiwum Wojskowe (Центральний військовий архів)
Dz. U.	Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
Dz. U. Śl.	Dziennik Ustaw Śląskich
Dziennik Urzędowy MWRiOP	Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej
JCA	Jewish Colonization Association (Єврейське колонізаційне товариство)
ODV	Ost-Deutsches Volksblatt
ORT	Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej Wśród Ludności Żydowskiej w Polsce
PAU w Krakowie	Polska Akademia Umiejętności w Krakowie (Польська академія наук у Кракові)

Список сокращень

Spr. sten. z pos.

Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia
Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej

SU

Sejm Ustawodawczy

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Адам Ернест 512
Адамський Станіслав 327, 329, 379, 595, 596
Айзенштайн М. 40, 540, 544, 547, 614
Айненкель А. 17, 92, 97, 116, 130, 143, 355, 387, 415, 432
Алабрудзінська Е. 50, 618, 619, 623, 625, 626, 629, 630, 631, 632
Алексівець Л. (Алексівець Л. М.) 13, 19, 97, 103, 118, 122, 125, 131, 154, 155, 162, 164, 185, 255, 325, 329, 331, 372, 383, 386
Альтер Віктор 355
Амбер Абрахам 548
Андерсон Б. 77
Андрухів І. 45, 591, 592
Антонович Володимир 106
Антонюк О. 83
Арашкевич Ф. 23, 183, 254, 256, 257, 377, 533
Аркас М. 592
Аркуша О. Г. 13, 95
Арнольд Ігнацій 358
Артимишин П. 110, 111
Артимович Агенор 199

Б

Баб'юк-Коссак Л. 619
Баган О. 472
Бадік М. 13
Баїк Л. 153, 237, 238
Балабан Маер 353
Балей Степан 227, 228
Баліцький Зигмунт 181
Бандровський Ернест 512
Баран Осип 475, 491
Баран Степан 197, 296, 297, 299, 302, 434, 439, 440, 453, 456, 459
Барвінський Богдан 227, 489, 490, 587
Барвінський Олександр 237, 238, 274, 475, 489, 490, 587
Бардель Францішек 330
Бартель В. 24
Бартель Казімеж 134, 136, 137, 138, 182, 416
Бартминський Е. 87, 232
Бартошевич Йоахим 322

Барчевський Ернст 373
Батлер Натан 548
Бауманн Фердинанд 635
Бачинський Василь 578
Бачинський Володимир 294
Бачинський Лев 307, 308, 310, 413, 431
Бачинський Роман 308
Бегей І. (Бегей І. І.) 34, 307, 308, 310, 386, 390, 414, 422, 430, 435, 436, 440, 441, 450
Беген О. 320, 576
Бек Юзеф 148, 234
Бекон Г. 39, 345, 346, 373, 385
Белов Г. А. 115
Белціковська А. 60, 326, 330, 331, 332, 334, 338, 339, 353, 358, 366
Белціковський Я. 60, 322, 326, 330–332, 334, 338, 340, 353, 358, 366
Бем Юзеф 184
Бемко Володимир 64, 174, 175, 317, 471, 476, 478, 485, 501, 583
Бергманн О. 36, 120, 171, 326
Берегасі А. 22, 253
Березовський Зигмунт 322
Берман Ізидор 553
Бетховен Л. 637
Бжоза Ч. 17, 38, 330, 341, 344, 345, 348, 356, 357, 359, 360, 414, 432, 453
Бик Василь 318
Бізанц Вільгельм 362
Біла Н. 473
Білавич Г. 41, 473, 482, 483, 485, 487, 491, 494, 502, 503, 507, 581, 583
Білас Лев 65, 175, 187, 188
Білас Любомир 65
Біленький С. 13
Біленький Ярослав 487, 488, 490, 492
Білецький В. 490
Білецький Л. 266
Білінкевич Северин 207
Білл Й. 51, 105, 615, 616, 626, 633
Білоус З. 22, 257, 275
Білоус Л. 22, 257, 275
Біренкрон Едлен фон 557
Біркнер Гельмут 561
Біршенк Т. 39, 50, 364, 367, 618, 625, 633
Бітнер Вацлав 329

- Бічко Євгеній 269
Блавацький Василь 582
Благітка А. 485, 487, 493
Блатт Бенедикт 552
Блехіндер Фердинанд 635
Блушковський Я. 29, 106
Бобжинський Міхал 238
Боднар О. (Боднар О. М.) 34, 307, 308, 311, 312, 430, 432
Божимінська З. 44, 555, 612, 614
Бойдол Едмунд 561
Болек Рудольф 362, 623
Болеслав Хоробрий 184, 188
Бонусяк А. 22, 224
Бончковський Владзімеж 63, 173, 277
Боровська О. 627
Боряк Г. В. 13, 95
Бохенський Адольф 63, 93, 173, 277
Боцюрків Б. 47, 594
Бояновський Міхал 375
Боясінський Юзеф 533
Братунь Андрій 402
Брауде Маркус 546
Бревкова Зузанна 527
Брик Іван 227, 228
Брицин В. М. 75
Броварек Т. 17, 50, 98, 100, 114, 115, 117, 157, 160, 175, 176, 180, 191, 212, 220, 222, 235, 255, 543, 563, 565, 568, 613, 617
Бронштейн Ш. 24, 111
Брумберг А. 39, 355
Брускі Давід 466
Бубенщиков В. 574
Бурачинська Л. 65
Бурчак М. 627
Бутшек Теодор 621
Бухсбаум Натан 356
Бучак Левко 627
Бучко Іван 591
- В**
Вавжиновський Міхал 435
Вагнер Едвін 464
Вайдауер Макс 619, 623
Вайнот Е. 40, 332, 338, 342
Вайнцігер Саломон 380
Валлах Шулім 345
Валлошке Рудольф 621
Вальдман Ізраїль 109
Вальницький Кирило 414, 422
Вальчак М. 44, 531
Вамбек Макс 465
Ваньо Омелян 507
Вапінський Р. 36, 326
Василевський Леон 137, 147, 333
Василишин Іван 178, 308, 505, 506, 573
Василюк А. (Василюк А. В.) 19, 131, 154, 162, 164, 186
Васильчук Антон 123, 386, 390, 391, 392
Васиньчук Павло 211, 389, 408, 411
Васюта І. (Васюта І. К.) 32, 289, 290, 308, 309, 312, 318, 319, 320, 321, 342, 343, 357
Васьків А. (Васьків А. Ю.) 571
Васьків М. 502
Ваттова 552
Вахнюк Михайло 307
Вахнянин Анатоль 227, 228, 239
Ваховська Н. 30, 104
Ваховяк Станіслав 330
Вашингтон Джордж 184
Ващенко Григорій 266
Вебер Карл 635
Вегеш М. 22
Велигорський І. 488
Великанович Дмитро 144, 165, 168, 169, 217, 246, 272, 291, 295, 414, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 435, 436, 444, 447, 448, 449, 452, 455, 458, 459, 460, 464, 468
Великочий В. 64
Венгжинек Х. 31, 112
Вендина Т. І. 82
Вергановський Володимир 228, 408
Верига В. 580
Верстюк В. Ф. 13, 95
Вигодзький Якуб 398, 399, 415, 421
Виздрік В. (Виздрік В. С.) 19, 20, 42, 96, 228, 264, 512, 516
Вислоух Болеслав 339
Витвицький Степан 90, 453, 468
Вичавський Е. 48, 569, 589
Віднянський С. В. 13, 95
Візнер Рудольф 367, 369, 453, 454, 460, 461, 463, 464, 465, 629
Вільк 586
Вільк С. 48, 49, 50, 594, 595, 597, 603
Вільсон Вудро 108
Вільшанецький З. 188
Вірц Ф. 175
Віткін Якуб 356

- Вітковський 637
Вітос Вінцентій 66, 95, 123, 126, 127, 130, 170, 172, 241, 242, 377, 378, 387, 393
Вітровський Л. 454
Вітельс Якуб 345
Вітушинський Іван 318
Власовський Іван 311
Возніцький Ян 375
Вознюк О. 48, 625, 627, 631
Возняк Е. 24, 233, 235
Возняк М. 21, 281, 282
Возняк Михайло 228, 274, 473, 587
Войналович О. 216
Войнаровський Тит 451
Войтович Владислав 441
Войтюк О. М. 585, 589
Войтюк Яків 389
Вол Б. Д. 312
Волинець Н. 64, 142, 476, 491, 502
Воллмер Ларс 628
Володимир Великий 489
Волосянка 484
Волошин Михайло 298
Волошинська-Косак М. 619
Волошинський І. 619
Волчук Роман 65, 489
Вольф Людвіг молодший 364, 373
Вольф Менаше 351
Вольфман Міхал 552
Воляннюк Р. Я. 590
Ворончак І. 19, 196, 229, 239, 256, 274, 275, 280
Воропаєва Т. 82
Вортман Д. Я. 88
Врецьона Г. 490
Врона-Мерський Станіслав 339
Врублевська У. 23, 75, 116, 172, 176, 181, 183, 184, 191
В'ятрович В. 29, 108
- Г**
Габлевич Б. 221, 438, 439, 441
Гаврецька М. 22, 238, 239
Гаврилко А. 475
Гаврич 575
Гавришків У. 13
Гаврищук Степан 209, 494
Гаєцький Ю. 426, 620
Гайдучек Мирослав 581
Галай М. 20, 154, 163, 166, 167, 202
Галицька-Дідух Т. 16, 90
Галібей Степан 207, 274
Галушко К. Ю. 72
Галушинський І. 299
Галушинський Михайло 246, 288, 289, 291, 293, 294, 297, 298, 299, 414, 422, 424, 428, 435, 437, 474, 480, 482, 495, 496
Гамчикевич Роман 509
Ганжуров Ю. С. 68
Ганкевич Лев 275, 276
Гаратик А. 180, 576
Гармаш Е. С. 115
Гартглас Максиміліан 412, 413
Гартнер Т. 586
Гасбах Ервін 99, 370, 374, 378, 388, 418, 454, 460, 461, 465, 466
Гауке-Новак Александр 150
Гейке Густав 374
Гелей С. Д. 226, 312
Геллер Ц. 31, 104
Геник М. 27, 101, 331, 333
Герасимович Іван 62, 166, 196, 211, 221, 238, 288, 291, 300, 303, 304, 482, 494, 503, 517
Герасимчук Василь 227
Герцюк Д. 41, 42, 180, 487, 493, 576
Гетьманчук М. (Гетьманчук М. П.) 16, 148, 175, 177, 216, 219, 220, 229, 246, 255, 263
Гецкель К. 362
Гийдель Е. 13
Гіптерс З. (Гіптерс З. В.) 497, 498, 499, 582
Гірік С. 93, 137
Гіршгорн Самуель 240, 357, 379
Гірш Моріц 554, 555, 607
Гіршспрунг Мойжеш 345
Гладка Г. 591
Глонд Август 604
Гнатенко П. І. 78
Гнатишак Лев 198
Гнатюк О. 79
Гнот С. (Гнот С. І.) 46, 575, 576, 578, 579, 580, 582, 583, 584, 587, 588, 589, 590, 591, 593
Гоголь М. 275
Голик Р. (Голик Р. Й.) 29, 88, 90, 97, 127, 287
Голубович Сидір 289
Голувко Тадеуш 137, 139, 146, 273, 333, 404, 437, 438
Гон Леопольд 563

- Гон М. (Гон М. М.) 28, 36, 92, 98, 101, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 118, 119, 120, 121, 325, 326, 334, 339, 342, 346, 349, 350, 353, 355, 471, 472, 638
- Гончарова М. 82
- Горак Р. Д. 64
- Горак Я. 227
- Горб Є. 36, 360
- Горбачевський Антін 432, 437, 581
- Горбачевський Т. 47, 593, 594, 603, 605
- Горда О. 22, 237, 238
- Гординський Ярослав 227
- Горн Бернард 364
- Горникевич Теофіл 576
- Гоффманн Станіслав 463
- Гох Йосиф 558
- Гр. 153
- Грабовецький В. 27, 106, 107, 112, 558
- Грачов С. 13
- Грегорчук 578
- Гривнак Андрій 432
- Гриневич В. А. 109
- Гриневич Л. В. 109
- Гринів О. І. 266
- Гриньох І. 591
- Грицак Я. 13, 84, 98, 110, 111, 143, 146, 246, 319
- Грицан А. 41, 306, 471
- Грицишин І. 25, 251
- Грицюк Г. 29, 111
- Грицюк Ф. 20, 174, 190
- Грінченко Борис 587
- Громницький Є. 575
- Громницький Сидір 482, 506
- Грушевський Михайло (Грушевський М. С.) 80, 106, 476, 480, 483, 586, 587
- Губчак Михайло 65, 439
- Гудь Б. (Гудь Б. В.) 14, 93, 94
- Гулай В. (Гулай В. В.) 20, 172
- Гуменюк Г. (Гуменюк Г. М.) 78
- Гунчак Т. 289, 293, 294, 307, 308, 319, 384, 389
- Гуньовський 581
- Гуцулів Ю. 574
- Г**
- Гадомський Єжи 204, 206, 248, 258, 456
- Гайб Георг 558
- Галецький В. 194
- Гарапіх Павел 195
- Гарліцький Станіслав 209
- Гастпари В. 50, 621, 631
- Гдик Людвік 329
- Геберт Броніслав 208, 489
- Глапінський Станіслав 522, 523
- Гломбінський Станіслав 94, 170, 172, 183, 241, 242, 322, 392, 395, 399, 400
- Гольдельман С. 109
- Горгон Герберт 369
- Горчица Анджей 528
- Готлеб Гешла 462
- Гошинський С. 587
- Грабський Владислав 117, 127, 128, 129, 130, 173, 229, 243, 400, 411
- Грабський Станіслав 63, 92, 117, 130, 157, 173, 178, 243, 244, 248, 262, 263, 265, 266, 273, 278, 292, 323, 324, 325, 377, 397, 402, 406, 408, 410, 412, 454
- Гражинський Міхал 133, 136
- Гребе Курт 365
- Грелевський С. 50, 620
- Гроховський Л. 49, 596
- Грюнбаум Ісаак (Грінбавн) 138, 252, 265, 350, 379, 380, 395, 396, 397, 402, 403, 404, 405, 411, 412, 413, 415, 416, 419, 420, 446
- Грюнберг К. 38, 99
- Гумула Т. 23, 164
- Гуттман Леон 542
- Д**
- Давидюк Р. (Давидюк Р. П.) 15, 92, 110
- Давидяк Євген 229
- Даниленко В. М. 13, 95
- Данилів Т. 316
- Данилович Сивирин 306
- Данильян О. Г. 71
- Дачко Карл 374, 382
- Дашинський Ігнацій 123, 332, 337, 383, 402, 416
- Дашкевич Р. 307
- Дашкевич Я. (Дашкевич Я. Р.) 26, 28, 68, 69, 100, 111, 118
- Дембський Ян 330
- Демчишак Р. Б. 147
- Дехер Йоганн 558
- Децикевич Володимир 467, 509
- Дециця А. 13
- Джозеф Дж. 82
- Джонсон П. 30, 111
- Дзерович Маркіян 591
- Дзерович Юліан 304, 506, 581, 583, 589
- Дзівокі Ю. 49, 595, 596, 602

- Дзюбінська Ядвіга 375
Дильонгова Г. 140
Діонісій 569
Дмовський Роман 89, 90, 119, 120, 181, 321, 322, 326
Дністрянський Станіслав 173, 408
Добжинський К. 37, 60, 343
Добруцький Густав 140, 254, 417, 418
Добрянський Б. 42, 499, 500
Добрянський В. 573
Добрянський Г. 42
Довнар Стефан 463
Доманицький В. 274
Домбаль Томаш 373
Домбровський А. 477
Домбровський Генрик 184
Домбровський О. 48, 627, 628
Домбровський Р. 30, 50, 284, 556, 561, 562, 565, 620, 631, 634
Домбський Ян 339
Домбчевський Роман 21, 235
Домославський Казімеж 333
Донцов Дмитро 312, 472
Дорошевський Є. 23, 250, 265, 267, 268, 270, 392
Дорошенко Дмитро 106, 147
Доценко В. (Доценко В. О.) 43, 548
Драх Маурици 549
Дрессельюїс 628
Дробот І. (Дробот І. І.) 290, 389
Дрозд Оскар 368, 454
Дудяк О. 100, 103
Дунін-Борковський Пьотр 138, 139, 147
Дурка Я. 44, 534, 535
Дучимінська Ольга-Олександра (Дучимінська О. В.) 64, 473
Дюбуа Станіслав 448
Дядюк М. 188, 423, 441
- Е**
Ебселбіст Леон 548
Егер Вільгельм 563
Ейслер Юліуш 551
Ендельман Т. 31, 104
Ерліх Генрик 355
Ецкерт Людвік 60, 195, 275, 280, 543
- Є**
Єгрешій О. 47, 572
Єнджеєвич Вацлав 328
- Єнджеєвич Януш 144, 184, 185, 191, 192, 202, 327, 328, 426, 437, 440, 450, 451
Єндріке Пауль 562
Єрмакова Ф. 83
- Ж**
Жаботинський Володимир 351
Жебровський Р. 44, 352, 545, 547, 555, 612, 614
Жепецький К. 62, 414, 415
Жепецький Т. 62, 414, 415
Жерноклеєв О. 27, 64, 105, 321
Жмир В. 76, 77, 84
Жміхровська М. 43, 282, 512, 513, 515, 516, 518, 519, 520, 522
Жонголович Броніслав 437
Жук Семен 307, 308, 432
Жулавський Зигмунт 333
Журавський В. С. (Журавський В.) 74
Журек В. 49, 597, 598, 599, 600
- З**
Заброварний С. 43, 510
Завгородня Т. 19, 84, 167, 192, 218, 265, 294, 304, 327, 478, 486, 491
Загаєвичева Іванна 501
Загайкевич Володимир 296, 301, 414, 420, 436, 437, 448, 449, 508
Загаєвський Кароль 192, 193, 533, 551
Зажецький Луціан 181
Зайцев О. (Зайцев О. Ю.) 35, 288, 320, 344, 384, 385, 386, 387, 389, 393, 414, 432, 576
Заклинський Богдан 472, 489, 496, 502
Заклинський Р. 490
Закшевська А. 49, 595, 602
Закшевський Станіслав 437, 442, 443
Залевський Антоні 382
Залеський Й. 587
Залеський Міхал 274
Залуска Ян 322
Заморський Ян 322
Запоровський З. 38, 414, 425, 432, 439, 453, 465
Заремба Зигмунт 333
Зарицький Роман 500
Зашкільняк Л. (Зашкільняк Л. О.) 12, 13, 15, 26, 72, 90, 106, 123, 127, 130, 131, 136, 144, 146, 147, 148, 153, 155, 220, 241, 373, 453
Заячківський Микола 299
Зеєфельд Фріц 222, 630

- Зелінський М. В. 119
Зербе Еміль 418
Зелінський К. 24, 610
Зелінський Францішек 417, 418
Зиберський 303
Зиндрам-Косцялковський Маріан 146,
149, 452
Зоммерштайн Еміль 108, 401, 436, 443, 445,
447, 463
Зомшер Отто 558
Зубрицький Володимир 305
Зуляк І. (Зуляк І. С.) 40, 473, 474, 475, 476,
477, 478, 479, 482, 497, 498, 499, 500,
573, 582
Зухняк М. 93, 137
- І**
І. Г. 175, 272, 273, 514
І. М. 587
І. П. 175
Іваник М. 94
Іваник О. 230, 569
Іваничук Р. 40
Іваніцький М. 22, 50, 122, 131, 247, 287, 296,
313, 316, 319, 327, 328, 568, 617, 630
Іванюк І. (Іванюк І. В.) 74
Ігнатенко Н. 187, 238, 495
Ілевич Іван 227
Ілевич Роман 305
Ільків Микола 321, 387, 390, 393
Ільченко Л. 13
Інслер Абрахам 411
Ісаєвич Ярослав 41, 65, 344, 515, 553, 639
Ісаїв П. 199, 585, 592, 599
Істман К. 81
- К**
Кабакова Г. І. 87
Кавулич О. 244, 319
Каганов Ю. О. 72
Казимир Великий 489
Калакура О. 27, 28, 83
Калакура Я. 68, 69, 70
Калинович В. 494
Калинович Іван 482
Калиняк Л. (Калиняк Л. Д.) 291, 331
Каліновський Станіслав 533
Кальян С. (Кальян С. Є.) 29, 108
Камінська-Квак Й. 43, 351, 482, 513, 515,
516, 521, 542, 548, 553
Камінський Владислав 464
Канаш В. П. 286
Капустинський Адріан 274
Карпенко О. 60
Карпенко-Карий Іван 587
Карпина Іван 268
Карпінський Олександр 386
Кархут Спиридон 507
Каспрук Аля 485, 489
Касьянов Г. 35, 77, 313
Каудер Віктор 561, 565
Кауфманн Георг 557
Кафарський В. 78
Кахане Давид (Кахане Давид бен Шломо)
284
Кахникевич Кирило 475
Кацпжак П. 30, 99, 135, 364
Качала Степан 239
Качараба С. 15, 99, 104, 141, 349, 351, 353, 354
Качмар В. (Качмар В. М.) 229
Качмарек Шимон 522
Качмарик Степан 578
Кашніца Станіслав 127, 243
Кваснюк Роман 627
Квітка-Основ'яненко Г. 274
Квятковський Стефан 533
Кедрин Іван 63, 123, 124, 139, 147, 194, 265,
408, 430, 437
Кемпа М. 30, 125, 240, 244
Кентій А. (Кентій А. В.) 34, 35, 142, 312, 313
Кержнер А. 29, 216, 537
Керстен Рудольф 360
Кецик У. (Кецик У. В.) 42, 497
Кернік Владислав 380
Керський К. 29, 115, 233, 234, 245, 617
Киван Г. 13
Кирилів Я. І. 226
Кисілевська Олена 299, 422, 423, 425, 431,
443
Кисілевський Кость 305
Кіліан С. 37, 322, 324, 325
Кірсенко М. 140
Клайндіст 363
Клафтен Сесилія 554
Климишин М. 26, 96, 479, 493
Клінке Юзеф 616
Кліш А. 287
Клок В. 28, 106
Клоновська Кароліна 268
Клочовський Є. 48, 569, 597

- Кнайфель Е. 51, 158, 618, 620, 621
Книш М. 459
Кобиланська Ольга 587
Ковалевський Микола 26, 106, 568
Коваль Л. 508
Коваль П. 93, 137
Ковальова Т. 80
Ковальчук О. Д. 497
Коваляк Т. 39, 361, 362, 367, 368
Ковба Ж. (Ковба Ж. М.) 28, 40, 47, 85, 102, 103, 107, 108, 111, 280, 284, 474, 477, 482, 606, 607, 615
Ковшевич Роман 228
Когут Осип 430
Коестліх Роман 274
Козира Адам 274
Козицький А. 227
Козицький Сергій 386, 389, 390, 393, 399, 402, 406, 409, 479
Козловець М. (Козловець М. А.) 79, 80, 81
Козловський Казімеж 515
Козьоровський Володимир 577
Коковська Софія 501
Коко Е. 37, 333, 334, 336, 337, 402, 439, 440
Кокорудз Ілля 299, 492
Колб Н. 570
Колесса Олександр 173, 408
Колесса Ф. 274, 587
Кольбенко С. (Кольбенко С. В.) 14, 93, 125, 180, 192
Комар В. (Комар В. Л.) 14, 16, 121, 122, 129, 130, 133, 145, 148, 151
Комар І. (Комар І. В.) 584
Комаринець Т. 40
Комарницький Я. (Комарницький Я. М.) 33, 452, 453, 464, 466, 468
Комісар І. 588
Кондратюк К. 145
Конерт Ганс Йоахим 366
Конечни З. 23, 182, 523, 528, 532, 533, 536, 551
Коновалець Євген 313, 386
Конопницька Марія 184
Конопчинський Владислав 170, 399
Копач Іван 208, 307
Копил О. С. 348
Копилова М. С. 15, 125, 128, 129
Копистянський Адріян 490
Коппе Марія 636
Кордуба Мирон 62, 147, 173, 227, 228, 408
Кордубова Юлія 501
Коренець Денис 288, 299, 497
Коріненко П. 42, 502
Корнецький Ян 208, 278, 324, 399, 410, 437, 445, 511, 523, 524, 525, 536
Корнійчук Л. Я. 98
Корнке Рудольф 466
Корфанти Войцех 124, 329
Корчак-Городиский Орест 493
Коссак Іван 198
Костельник Гавриїл 508
Костецький М. 25, 113
Костишин В. 227
Костомаров Микола 106, 274, 631
Костриця Н. М. 80
Костюшко Тадеуш 184
Котигоренко В. О. 262
Котляревський І. 274
Кох 566
Кохановський Я. 587
Коц Адам 327
Коциловський Йосип 571, 572
Коцовський В. 586
Коцюбинський Михайло 587
Кочан Н. 47
Кочур Фелікс 376
Кошелева Н. 153, 154
Кравців Б. 25, 26, 101, 107, 199, 574
Кравченко Б. 84
Кравченко Уляна 64, 105, 112, 220
Кравченко О. 65, 317
Кравчук А. 573
Кралюк П. 574
Крамар Ю. (Крамар Ю. В.) 36, 133, 353, 543, 547, 609, 613
Красівський О. 14, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 102, 117, 233, 584
Красіцький І. 587
Красняков Є. 74
Красуський Є. 18, 136
Крат Чінгерей Павло 627
Кревецький Іван 145
Крейцер Р. 637
Кремпа Францішек 376
Кресіна І. 77
Кригер Юго 632
Крикун М. 12, 13, 127, 131, 136, 144, 147, 153, 155, 220, 241, 373

- Крип'якевич Іван 64, 145, 174, 206, 207, 227, 228, 229, 274, 288, 476, 489, 490, 509, 587, 592
- Кричинський Владислав 198
- Кроніг Артур 388
- Крук-Мазепинець Ю. Р. – див. Редько Юліан
- Крупник Л. О. 80
- Крутова Е. 269
- Крушельницький Антін 200, 274, 489, 490
- Кубійович Володимир 25, 100, 101, 102, 103, 107, 147, 211, 221, 503, 508, 509
- Кугутяк М. (Кугутяк М. В.) 31, 32, 110, 289, 290, 291, 295, 296, 297, 298, 305, 312, 319, 386, 581, 591
- Кудла В. 476
- Кузеля З. 100
- Кузик Микола 142, 143
- Кузик Степан 435, 446
- Кузів Василь 627, 628
- Кузьмів Я. 491
- Кузьмінець О. В. 288, 303
- Кузьмович Володимир 303, 455, 459, 464, 517
- Кулеша В. 17, 134, 135
- Куліш Пантелеймон 274, 587, 631
- Кульчицький Олександр 509
- Кульчицький С. В. 142, 262
- Куницький Леонтій 578
- Купчинський Тадеуш 204, 213, 258
- Куп'як Д. 63, 64, 178, 179, 472
- Курас І. (Курас І. Ф.) 76, 84, 262
- Курдидик Димитрій 574
- Курляк І. (Курляк І. Є.) 169, 178, 487, 501
- Куровець Іван 228
- Кучабський Василь 92
- Кучер В. І. 262
- Кучер Володимир 228
- Кучера І. 79
- Кучерепа М. 14, 132, 133, 136, 139, 150, 151
- Кушко Н. 13
- Кушнір А. 476
- Кушнір В. (Кушнір В. В.) 14, 15, 114, 115
- Кшивоблоцька Б. 37, 329, 330
- Кьонігсфельд Ян 560
- Л**
- Лаврецький Р. 20, 169
- Лаврук Б. 33, 296
- Ладенбергер Еміль 51, 622
- Ладика Дмитро 296, 297, 414, 422, 430, 432, 450
- Ладысеу У. 180
- Лакеберг Д. 30
- Лангер Антоні 393
- Ланцуцький Станіслав 373, 382
- Лапот М. 44, 283, 551, 552
- Лев XII (Папа Римський) 590
- Лев Василь 585, 586, 587
- Левандовська Л. (Левандовська Л. М.) 43, 267, 485, 500, 501, 507, 508, 509, 510
- Левенець Ю. А. 262
- Левик Б. 345
- Левицький Анатоль 489
- Левицький Володимир 227
- Левицький Дмитро 290, 293, 296, 413, 420, 423, 432, 447, 449, 450, 451, 452
- Левицький Євген 306
- Левицький Кость 110, 276, 484
- Левицький Северин 305
- Левін Арон 344
- Левінова С. 50, 611
- Легнер Фердинанд 635
- Леда А. (Леда А. Я.) 48, 617
- Лемко Г. 20, 175, 220
- Лемпп В. 50, 51, 617, 620
- Ленкавський С. 34
- Лепісевич П. (Лепісевич П. М.) 14, 93, 125, 180, 192
- Лепкий Богдан 147, 275, 480
- Лесер Макс 542
- Лесняк Марта 589
- Леся Українка 586, 587, 588
- Лещинський М. 49, 603, 604, 605, 606
- Лещій Северин 207
- Лещук О. 576
- Липовецький С. 90, 142, 206
- Лисенко В. С. 221
- Лисяк-Рудницький І. 13, 31, 101, 106, 107, 312
- Литвин В. М. 13, 95
- Литвин М. (Литвин М. Р.) 13, 90, 106, 344, 553, 599, 639
- Лібкінд К. 81
- Лімановський Броніслав 332
- Лісовий В. 77
- Ліщинський Іван (Ліщинський І.) 273, 298
- Лобось 269
- Лозинський Михайло 227
- Лопатинський Дем'ян 578
- Лопушанський 578
- Лопушанський Ян 240

- Лось Ян Станіслав 56, 63, 123, 143, 146, 147, 173, 277, 390, 451
Лук'янович Денис 207
Луців Л. 25, 209
Луцкевич Марко 123, 389
Луцький Остап 291, 300, 437, 440, 459
Лучаківський К. 489
Лучків Віктор 230
Любашенко В. 47, 621, 622, 623, 625, 626, 627, 628, 629, 639
Любченко В. 29, 108, 346
Людеке Альбрехт 374
Людкевич Станіслав 227
Люзняк М. (Люзняк М. М.) 40, 477, 480, 481
Люстіг Мойсей 351
Лютославський Казимир 380
Лялька Я. (Лялька Я. С.) 102
Льовенгерц Генрик 117, 127, 137, 243
- М**
Магочій П. (Магочій П.-Р.) 13, 97, 143, 144, 161, 162, 170, 569
Мада Северин 206
Мадайчик Ч. 60, 128, 129, 135, 136
Мадей Н. М. 82
Маєвський С. 23, 49, 164, 595, 597, 598, 600
Мазепа Ісаак 93
Мазуркевич Ольга 251
Май Е. 37, 120, 173, 181, 322, 323, 325, 530
Майборода О. М. 262
Майка Ю. 48
Майоров С. М. 115
Макар В. 26, 64, 84, 96, 470, 471, 472
Макар Ю. 15, 98, 135
Макарушка Любомир 449
Макарушка Остап 484
Макарчук С. (Макарчук С. А.) 26, 98, 100
Маковей Осип 200, 587
Маковський Вацлав 467
Макух Іван 64, 289, 308, 309, 310, 311, 414, 430, 431, 432, 435, 441, 442, 450
Малик Я. Й. 312
Малицька Костянтина (Малицька Константина) 65, 220, 482
Малицький 578
Мальський Адам 533
Мальчевський А. 587
Мандюк Іван 305
Манчуковська Марія 527
Марак Микола 505
Маркевичова Г. 43, 95, 323, 324, 510, 511, 530, 531, 601
Марко Вовчок 274, 631
Марковський В. (Марковський В. Я.) 21, 233, 244, 245, 275
Маркус Дж. 31, 104
Мартинець Володимир 313
Марунчак М. 178
Марушевський Артур 368
Марцюк Михайло 268
Марчук В. 47, 568, 569, 570, 581, 590
Масенко Л. (Масенко Л. Т.) 82
Матвеев Г. 135, 149
Мательський Д. 38, 360, 362, 363, 364, 365, 366
Матла Зиновій 66, 312, 313, 314
Матчак Михайло 310, 435, 450
Мауерсберг С. 22, 122, 141, 143, 161, 188, 189, 212, 213, 214, 215, 222, 223, 281, 282, 283, 284, 285, 353, 357, 370, 487, 491, 538, 540, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 552, 555, 562, 608, 610, 611, 612, 613, 615, 630
Мах Отто 362
Мацек Отто 365
Мацюк Г. 87, 232
Меґас Осип 200
Меламед В. 36, 223, 224, 348, 351, 553
Мельнарович Матеуш 209
Мельник І. 40
Мельник Микола 305
Мельничук Б. 64, 142, 476, 491, 502
Мельцер Е. 31, 151
Мендельсон Е. 31, 39, 40, 111, 129, 345, 346, 347, 356, 358, 373, 399, 412, 415, 614
Мендельсон Ушер 381, 611
Мендельсон Ф. 637
Мендельсон Шломо 541
Менджецький В. 38, 386, 389, 390, 415
Мендрис Тадеуш 410, 523
Менцель Карл 558
Метлинський А. 274
Мечковская Н. Б. – *див. Мечковская Н.*
Мечковская Н. 82
Микетей Г. 585
Мислек В. 48, 579, 603
Миссакова Софія 505
Михайлів 582
Мицан К. 60
Мищишин І. 576, 577, 585

- Мінцберг Якуб Лейб 443, 609
Мірчук П. 34, 206, 314, 318
Мітгоров Б. 153, 237, 238
Міхалевич Бейніш 357, 540
Міхаловський С. 37, 333, 337
Міхальський Г. 43, 44, 256, 272, 279, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529
Міцкевич А. 455
Міщук М. (Міщук М. Б.) 34, 309
Млодзяновський Казімеж 134, 135, 277
Могильницький А. 274
Мождзень С. 44, 522, 523, 525, 526
Монолатій І. 27, 86, 106, 348, 352, 557, 558, 559, 615
Моравський Тадеуш 160
Морачевський Єжи 332
Мор Рудольф 563
Моряк-Протопопова Х. 18, 196, 238
Мосійчук Т. 32, 178, 243, 263, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 301, 303, 304, 506, 573
Москалюк М. 591
Москвочук М. 42, 504
Мостович Прокіп 200
Мосціцький Ігнацій 131, 145, 148, 184, 202, 283, 317, 453, 493, 519
Мох Михайло 576
Мохнюк Василь 406
Мруз М. 48, 582
Мудрий Василь 33, 62, 147, 211, 217, 221, 225, 228, 298, 407, 408, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 464, 465, 466, 467, 468, 503
Мудрий Мар'ян 229
Музика Максим 228
Мюллер Юзеф 362
Мюллер Ян 563
Мюллерова Л. 48, 597
Мюнцер Ізраель 549
Мьонсо Ю. 23, 197
- Н**
Навроцький Осип 305, 308
Нагорна Л. П. 262
Надольська В. 83, 84
Надрага М. (Надрага М. С.) 42, 288, 307, 309, 496, 512, 514
Назарук Осип 92, 276
Назарук Сергій 406
Найман О. Я. 216
Наконечний Є. 28, 100, 537
- Наполеон І Бонапарт 184
Нарутович Габріель 184, 493
Науманн Євген 360, 388, 413, 417
Нечуй-Левицький Іван 274, 587
Недзялковський Мечислав 332, 333, 403, 404
Нементовська Анна 227
Немчик Рудольф 563, 633, 634
Нивинський Антон 432
Нікітюк В. 83
Новак Кароль 628
Новак С. 531
Новак Юліан 123
Новаківський Олекса 229
Новіцька Ю. Й. 97
Новіцький Зигмунт 410, 532
Новодворський Іван 308, 311
Новосад А. 112
Нойбек Пауль 557
Номберг Гірш 357
- О**
О. 178, 263
Огієнко Іван 42, 80, 81, 508
Оглоблин О. 101, 107
Огоновський І. 586
Огоновський Омелян 239
Огоновський Є. 24, 233, 234, 236, 242, 243, 244, 253, 255, 256, 281, 284
Однорог І. 573
Ожех Маурицій 355
Олбріх Отто 366
Олдаковський Я. 93, 137
Олесницький Ярослав 275, 439, 440
Олеховський П. 29, 107
Ольшевський Д. 48, 593, 595, 603, 604, 606
Онишкевич Степан 578
Опінський Ю. 66
Орач Б. 21, 223, 224, 550, 553
Орлінський Генрик 515
Орнштейн Юда 351
Осінський З. 24, 157, 163, 190
Осташевський Й. 571
Островський В. 211, 221, 503
Островський Вітольд 512
Охримович Володимир 91, 275, 288, 289
- П**
П. К. 310
Павельський Роман 522

- Павлик 575
Павлик Михайло 306
Павликовський Юліан 298, 497
Павлів Остап 310
Павлюх Гнат 305
Падура М. Ф. 226
Падяк В. 13
Пазуняк Н. 25, 251, 281
Палилюк О. (Палилюк О. М.) 42, 219, 497, 498, 499, 501, 502
Паліїв Дмитро 297, 318, 422
Панас Мирний 587
Пандяк І. 96
Панейко Василь 90
Паніч Ю. 76
Панкевич-Смішко Софія 228
Панкєва Е. 13
Пант Едуард 366, 419, 437
Панчишин Мар'ян 229
Панчук Микола 305
Папежинська-Турек М. 17, 93, 95, 96, 114, 120, 121, 127, 128, 143, 171, 177, 384, 387, 390, 395, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 571, 593
Папроцький Станіслав 147, 457
Парнета О. 91
Партицький О. 489
Парух В. 17, 38, 121, 132, 133, 149, 327, 460, 539
Пасіцька О. 497, 498
Паславська О. (Паславська О. Я.) 14, 130
Пастернак Ярослав 508
Пачовський Василь 474
Пачовський М. 587
Пашук В. 40, 41
Пащук Андрій 404
Певний Петро 453
Пеленський Зиновій (Порай З., Порай-Пеленський З.) 386, 414, 459, 464, 467
Перевезій В. (Перевезій В. О.) 46, 568, 572, 590
Пернгофер Юліус 557
Петлюра Симон 110
Петришин Г. 112, 619
Петрова І. 490
Петрушевич Євген 109, 122
Пекарський А. 48, 593, 595, 597
Перацький Броніслав 146, 327, 438, 441
Перожинський К. 60, 196
Петрушевич М. 37, 330, 332, 338, 339, 341, 342
Пеха Станіслав 395
Пилипів І. (Пилипів І. В.) 44, 45, 571, 574, 577, 578, 580, 581, 582, 583, 589, 590, 591, 592, 593, 596, 639
Питляковський Ігнацій 204
Питляр Орест 66, 316, 317
Півень А. (Півень А. В.) 301, 436, 448
Підгайний Богдан 205
Підгірський Самійло 386, 388, 389, 393, 402
Підгір'янка М. 275
Піддубний І. А. 93
Підкова І. 227
Пій Х (Папа Римський) 590, 595
Пій XI (Папа Римський) 590
Пікуляк М. 307
Пілсудський Юзеф 13, 74, 96, 118, 121, 122, 125, 127, 130, 131, 135, 136, 142, 144, 145, 184, 189, 218, 256, 283, 290, 309, 317, 327, 334, 346, 493, 519, 525, 526, 552, 585, 638
Пісецький І. 573
Пісулінський Я. 18, 92, 123
Піх О. 147
Плитус О. 495, 496
Плошек Й. 623
Погоска Ганна 184
Полєк В. 48, 620
Поллак Мартін 30, 104, 554
Полонські Е. 86
Полтавець В. 490
Полянський В. 275, 477
Полянський Юрій 207
Поль В. 587
Поніковський Антоній 239
Понятовський Юзеф 184, 337
Попел Кароль 330
Поплавський Ян 119, 181
Попович О. 477
Посацький Лев 505
Потапюк І. (Потапюк І. П.) 42, 497, 502
Потапюк Л. (Потапюк Л. М.) 42, 497, 502
Потебня Олександр 80
Потерейко Ірина 318
Потіха О. (Потіха О. Б.) 33, 292, 296, 298, 299, 301, 302, 305, 444, 449, 495, 504, 507
Потоцький С. 30, 99, 159, 364, 563, 564, 566
Поточни Є. 511, 601
Прадід Ю. (Прадід Ю. Ф.) 22, 236
Прилуцький Ноях 357, 394, 397, 398
Присташ Л. (Присташ Л. Т.) 19, 91
Пристор Олександр 144

- Приступа Томаш 402
Притула Я. 225
Прухнік Адам 271, 430
Пуйда Р. (Пуйда Р. Б.) 33, 432, 454, 459, 465, 468
Пуласький Казімеж 184
Пунько Л. 47, 616, 622, 625
Пушкар Антін 505
Пьотровський Влодзімеж 399
Пьотровський Зигмунт 400, 436, 445
- Р**
Р. Д. 276
Р. М. 103, 110, 111
Рабарський Василь 478, 479
Рабінович Гаррі М. (Рабінович Г. М.) 609
Радачинський Франц 268
Радзивілл Януш 327
Радзикевич Володимир 507
Радзішевський Генрик 378
Радзішевський Ідзі 600
Радомський Г. 37, 171, 323, 325
Райківський І. (Райківський І. Я.) 33, 34, 306, 383
Райнпольд Брунхільда 636
Райнпольд Розалія 636
Райнпольд Якоб 285, 633, 634, 636, 637, 638
Райх Леон 110, 351, 373, 411, 412, 415, 419
Раковський Іван 228
Рагай Мацей 330
Ребет Лев 64, 314, 316
Редліх Ш. 64, 109
Редько Юліан 65, 225, 227, 228, 229, 426
Ренгорович Л. 610
Ремер Ян 204
Рибак Микола 508
Рибарський Роман 119
Рибчин Іван 305
Ригелівна Катерина 587
Ридз-Смігли Едвард 131, 145, 149, 218, 460
Римаренко Ю. 76, 84
Римар Станіслав 324, 394, 440, 513
Ріпецький Мирослав 581
Рогуцький Іван 305
Рогуцький Микола 432
Рожанська О. 490
Рожек Вацлав 434
Розлуцька Г. 46, 180, 570
Роллауер Якоб 629
Романенчук Б. 66
Романів О. 62
Романцов Р. 20, 240, 282, 351, 358, 381, 538, 539, 543, 545, 548, 551, 612, 613
Романчук Юліан 239, 489
Ромер Евгеніуш 63, 276
Рос 552
Рос Абрахам 552
Роттермунд Стефан 375
Ротшильд Дж. 286, 327
Рубінштайн Ісаак 421
Рубльова Н. С. 594
Рубльов О. (Рубльов О. С.) 95, 118, 138, 142, 145, 146, 149, 333
Руг Міхал 434
Руданський С. 274
Руда О. 118, 154, 196
Рудзінський Евстахій 375, 382
Рудницька Анна 66, 586
Рудницька Мілена 33, 188, 291, 305, 414, 420, 423, 426, 428, 436, 439, 441, 444, 450, 512
Рудницький Михайло 173
Рудницький Степан 408, 490
Рудницький Ш. 39, 127, 129, 240, 345, 349, 350, 351, 354, 356, 373, 374, 380, 381, 382, 383, 385, 391, 392, 394, 395, 397, 400, 403, 406, 413, 415, 416, 419, 420, 421, 433, 434, 443, 444, 445, 446, 447, 453, 462, 463, 465, 466, 555
Рудянин І. П. 570
Ружицький Р. (Фелінський М., Feliński M., Różycki Rajmund) 16, 386, 390, 414, 432
Русова Софія (Русова С. Ф.) 265, 266, 487
Руфф Семюель 515
- С**
Сабат Микола 200
Саварин Денис 576
Савицька Марія 505
Савицька О. В. 76, 77
Савицький Ю. 213
Савків Іван 505
Савчук Б. (Савчук Б. П.) 41, 473, 474, 475, 479, 480, 482, 483, 485, 487, 491, 494, 502, 503, 507, 581, 583
Савшак Т. 488
Садовський Володимир 578
Саламандер Отто 548

- Санойця К. 23, 160, 174, 176, 178, 190, 192, 193, 194, 195, 198, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 240, 243, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 279, 280, 282, 486, 571
- Свентославський Войцех 328
- Свенціцький Гларіон 169, 227, 408
- Свідерський Стефан 204
- Світальський Казімеж 183, 254, 430
- Святло А. 37, 266, 271, 273, 335, 336, 337, 343, 434
- Сейб Тадеуш 375, 463
- Сейда Маріан 172, 322
- Секретарюк В. 225
- Семенець І. 64, 142, 476, 491, 502
- Семчишин М. 18, 179, 180, 210, 218, 220, 485, 503, 587
- Сенкевич Генрик (Сенкевіч Генрик) 64, 184, 471
- Серебреников Микола 395
- Середяк А. 40, 477, 481
- Серадзка Д. 44, 561, 565
- Сидорик Н. (Сидорик Н. М.) 36, 115, 406, 415, 461, 466, 563
- Сидорчук О. 13
- Сиккульський Казимир 376
- Симоненко Р. Г. 262
- Сирник М. 22, 115, 126, 128, 161, 175, 180, 206, 210, 218, 220, 228, 230, 241, 248, 274, 284, 486, 487, 500, 503, 587
- Ситник О. 312
- Сікора Вінцентій 512
- Сікорський Владислав 125, 126, 128, 240, 388, 389, 390, 392, 559
- Сікорський П. 41
- Сімович Василь 275, 508
- Сінкевич Є. 238
- Сіреджук П. (Сіреджук П. С.) 27, 78, 79, 86, 87, 99, 104, 112, 113, 124, 150, 214, 222, 284, 363, 556, 557, 558, 559, 560, 562, 563, 566, 616, 620, 622, 624, 626, 628, 630, 631, 633, 635, 636, 637, 639
- Сіцінський Міхал 522, 523
- Скарбек Я. 48, 597
- Скаськів П. 476
- Скварчинський Адам 184
- Скерський С. 627
- Сковорода Г. 631
- Скормунт Константи 123
- Скрипа Юзеф 410
- Скрипник Степан 467
- Скульський Леопольд 123
- Скшинський Александр 130
- Слаби Ян 66, 112, 194, 214, 221, 471
- Славек Валери 144, 145, 327
- Славой-Складковський Феліціян 140, 142, 151, 281, 459
- Слевинський Володимир 514
- Сливка Ю. (Сливка Ю. Ю) 13, 94
- Сліва Т. 48
- Слівінський Ф. 63, 202, 205, 206
- Сліпий Йосиф 230
- Смаль-Стоцький Роман 147, 173, 227, 294, 408, 508
- Смаль-Стоцький С. 586
- Сміт Е. (Сміт Е. Д.) 79
- Смолій В. А. 13, 31, 72, 73, 95, 109, 474, 594
- Смуліковський Юліан 375, 376, 379, 399, 400, 428
- Снайдер Т. 89, 90, 91, 320
- Собінський Станіслав 63, 201, 204, 205, 206, 208, 209, 248, 249, 260, 261, 313, 491
- Сова А. 17, 330, 341, 344, 345, 348, 356, 357, 359, 360
- Сокольніцька Зофія 377
- Солдатенко В. Ф. 262
- Соловей О. 21
- Соловій Р. (Соловій Р. П.) 48, 628
- Солтик Стефан 375, 376, 443
- Солтис О. 477
- Соляр І. 32, 137, 288, 289, 290, 293, 294, 305, 306, 308, 384, 414, 430, 483, 553
- Сольчаник Р. 289, 293, 294, 307, 308, 319, 384, 389
- Соневицький Михайло 64, 65, 174, 207, 487, 583, 584
- Сосніцький Казімеж 63, 181, 182, 207
- Сосновський Павел 533
- Софронова Л. А. 82
- Сохань П. С. 80
- Сохацький Іван 297
- Співак Л. М. 76, 77
- Спікерман Йозеф 373, 378, 392, 412, 419
- Спісс Карл 558
- Сплетт Йоганн 374
- Стапінський Ян 339
- Старке Готгольд 361
- Старосольський Володимир 276, 508

- Старчевський Євгеніуш 117, 127, 243
Стасюк Василь 228
Стасюк О. 35, 318
Стахів Матвій 97, 307, 310
Сташинський Ф. 627
Сташиць Станіслав 184, 283
Стебельський Петро 169
Стеблій Ф. 344, 553, 639
Стемпнік А. 187
Степанів О. 587
Степанович М. 626
Степанович Олександр 578
Стеткевич Н. 476
Стефанік Василь 587
Стефанів В. 320, 576
Стефанів Клим 310, 422
Стибель В. В. 226
Стинська В. 238
Стира Роберт 361
Стоколос Н. Г. 98
Столінський З. 63, 212, 213, 284, 630
Столярський Блажей 337
Стонавський А. 623
Стрільчик А. 573
Стронський Здзіслав 434, 440
Струганець В. (Струганець В. Р.) 20, 220
Струтинський Михайло 290, 294, 296, 305, 423, 425, 427
Студинський Кирило 56, 227, 287, 408
Ступарик Б. 18, 48, 127, 184, 186, 196, 197, 199, 219, 241, 503, 620
Суйковська Гелена 466
Суйковський Антоні 135, 254, 409, 413
Сухенек-Сухецький Вацлав 437
Сціборський Микола 313
Сьюдут Г. 23, 202, 203, 216
- Т**
Тараненко В. М. 71
Тарашкевич Броніслав 252, 265, 402, 404, 405
Таращук П. 79
Тарнавський Р. 225
Тартаковер А. 611
Творидло Микола 298
Тайтельбаум Юзеф 552
Терлецький Маркіян 62, 189
Терлецький Омелян 196, 238, 288, 476, 482, 488, 495, 507, 592
Терлюк І. (Терлюк І. Я.) 14, 93, 125, 180, 192
Тершаковець Гринь 297
- Тетерич О. М. 80
Тиктор І. 480
Тинченко Я. 109
Тисовський Олександр 211, 220, 316
Титова М. (Титова М. В.) 22, 238
Тікер Вільгельм 358
Ткачук В. 85
Тожецький Р. 17, 125, 126, 127, 129, 130, 139, 324, 337
Томашевський 270
Томашевський Є. 17, 88, 117, 120, 346, 348, 357, 367, 400, 609, 614
Томашівський Степан 31, 90, 145
Томчик Р. 38, 146, 249, 290, 291, 423
Тон Озіяш 350, 399, 400, 411, 432, 542
Трокенгайм Якуб 453
Трофимович В. В. 312
Трофим'як Б. (Трофим'як Б. Є.) 42, 590, 591
Трощинський В. П. 262
Троян Корнило 290, 464
Трухим С. 44, 562, 563, 564, 565, 566, 636
Тугутт Станіслав 66, 117, 129, 243, 244, 277, 337, 392, 405
Тулле Максиміліан 419, 424
Туль 105
Турій О. 46, 47, 569, 570
Турчак О. (Турчак О. В.) 31, 372, 389
Тшебятковський К. 22, 154, 186, 197
- У**
Уліц Отто 365
Улятовська-Урбаняк Я. 24, 197, 513
Урбан О. 595
Урбанек Альфонс 561
Урбанський З. 29, 278, 282, 346, 347, 354, 355, 358, 362, 373, 384, 432, 611, 620
Устиянович Корнило 587
Устиянович М. 274
Усьондек Я. 44, 522
Утта Август 252, 265, 364, 371, 394, 395, 399, 401, 403, 404, 409, 410, 413, 415, 417, 418, 442, 443, 445, 446, 449
Ухач В. (Ухач В. З.) 35, 313, 314, 315, 316
Ухма Стефан 515
- Ф**
Фаленцький Т. 23, 159
Фаловський Я. 39, 350, 358, 361, 374, 378, 379, 381, 382, 385, 387, 388, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 403, 406,

- 410, 411, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 433, 442, 443, 446, 453, 454, 461, 462, 463, 465, 466
- Фарбштайн Хаім 352
Фарбштайн Шия 416
Федак-Гриневичева Марія 501
Федак Степан 275
Федак-Шепарович О. 65, 501
Феданків В. 26, 112
Федевич К. 135, 149
Федербуш Шимон 401
Федечко Семен 317
Федик Л. (Федик Л. Б.) 26, 27, 78, 87, 104, 105, 285, 470, 471, 472, 565, 616, 619, 629, 635, 636, 637, 638, 639
Фединець Ч. 22, 234, 236, 253
Федів Н. 627
Федорович К. 62, 162, 211, 220, 221, 486
Федорчак П. 16, 151
Федусевич М. 490
Федькович Юрій 274, 298, 586
Фельдман Шимон 401
Филатова Н. М. 82
Фінберг Л. 29, 108, 346
Фіревич Ян 190
Фірліт Е. 49, 602
Фішер Кароль 441
Фішман Дж. 81
Франко Іван 198, 306, 471, 480, 481, 483, 487, 488, 493, 586, 587, 588, 631
Франц Євген 433
Фребель Ф. 584
Фрізе Оскар 373, 378, 381
Футала В. 15, 26, 94, 145, 180, 319
- Х**
Халупчак Г. 17, 50, 98, 100, 114, 115, 117, 157, 160, 175, 176, 180, 191, 212, 220, 222, 235, 255, 543, 563, 565, 568, 613, 617
Хам Микола 414
Хацінський Юзеф 329
Хен Л. 51, 626
Хинчевська-Геннель Т. 77
Хмельницький Богдан 110, 187, 489
Хмельовський П. М. 483
Хмельовський С. 39, 215, 222, 353, 538, 540, 547, 608, 611, 613
Ходак В. 314
Ходаковська Я. 44, 533, 535
- Хойновський А. 16, 74, 89, 99, 102, 108, 117, 118, 122, 129, 132, 135, 138, 140, 142, 151, 159, 333, 371, 408, 416, 438, 446, 451
Хомишин Григорій 47, 126, 320, 571, 572, 583, 592
Хомінський Людвік 404
Хом'як Мар'ян 406
Хондзинський Адам 330
Хонігсман Я. 28, 36, 47, 112, 161, 345, 346, 349, 350, 352, 353, 357, 358, 359, 384, 541, 543, 607, 609
Хонігсман Я. С. – *див.* Хонігсман Я.
Храпливий Євген 451
Хруслов Б. 591
Хрущель С. 63, 252, 276, 277, 278
Хруцький Сергій 252, 265, 305, 386, 390, 392, 394, 399, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 414, 427, 448
- Ц**
Царик Олена 66, 218, 486, 487
Цегельська Олена 488
Цегельський Євген 508
Цегельський І. 576
Цегельський Лонгин 46, 89, 90, 573, 592
Цегельський Роман 305
Цеклер Ліллі 66, 623, 629
Цеклер Пауль 565
Цеклер Теодор 48, 50, 66, 362, 557, 617, 620, 621, 623, 626, 629, 636
Целевич Володимир 76, 80, 290, 291, 293, 296, 300, 301, 424, 425, 426, 427, 429, 452, 454, 459, 464, 467
Цепенда І. Є. 288, 303
Ціпановська Ольга 500
Цлох С. 36, 246, 547
Цолл Фридерик 201
Цьорох С. 46, 588, 589
- Ч**
Чайковська-Бемкова Олена 501
Чайковський Микола 229
Чапінський Казімеж 329, 337, 397, 399, 403, 404, 407, 449
Чепіль М. 40, 77, 79, 188, 189, 197, 198, 210, 218, 246, 249, 262, 286, 315, 316, 317, 318, 488, 489, 490, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 585, 586, 588, 589, 591, 592, 593
Червінський Славомір 184, 328, 438

Черкавський Михайло 268, 296, 305, 386, 402
Черкавський О. 290
Чернецький Антін 64, 306, 312
Черничко С. 22, 234, 236, 253
Чехович Костянтин 508
Чорній П. І. 27, 104, 114, 216, 537, 538, 555, 619, 623
Чорновол І. 237
Чуприна В. (Чуприна В. М.) 312, 473
Чухайовський Броніслав 513
Чучмай Максим 413, 422

Ш

Шабад Цемах 357, 359, 397
Шабліцька-Жак Й. 38, 331, 338, 340, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383
Шайнер А. (Шайнер А. І.) 20, 226
Шанковський Клим 174
Шаповал Ю. І. 262
Шараневич Ісидор 239
Шарковська А. 23, 85, 214, 215, 357, 540, 608
Шафран Ю. 44, 533, 534, 535, 536
Шах С. 64, 208
Шашкевич Маркіян 481, 493
Швагуляк М. 15, 16, 138, 143, 145, 149, 151, 467
Шварц Міхал 542
Швед О. 468
Швейніц Едвард 602
Швидкий В. П. 474
Шевельов Ю. 21, 80, 234, 236, 386
Шевченко Тарас 298, 455, 480, 493, 500, 503, 505, 586, 587, 588, 631
Шедіви Станіслав 629
Шептицька Л. (Шептицька Л. Б.) 33, 297, 302, 422, 434
Шептицький Андрей 46, 58, 126, 143, 230, 320, 451, 477, 502, 569, 571, 572, 573, 574, 575, 579, 582, 583, 584, 586, 589, 590
Шецель Тадеуш 437
Шіпер Ігнацій 380, 381, 612
Шкраб'юк П. (Шкраб'юк П. В.) 31, 46, 306, 586, 589
Шмаленберг Фердинанд 560, 563, 629
Шмаленберг Філіп 558
Шмідт Йозеф 557
Шнайдер Людвіг 360, 362, 629
Шопен Ф. 283

Шорр Мойжеш 453, 549
Шрайбер Давід 549
Штауб Йоганн 635
Штефан А. 175
Штроменген Ян 621
Шульга С. 100, 135
Шуміло М. 38, 123, 289, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 446, 450, 451, 452, 455, 456, 457, 458, 460, 465, 467, 468

Щ

Щепаняк Я. 49, 596
Щепонік Томас 366, 388
Щербяк Ю. (Щербяк Ю. А.) 46, 568, 569, 571, 574, 576, 590, 592, 593
Щурат Василь 227, 228, 229, 288, 390, 586, 587
Щуркевич Фердинанд 522, 527

Ю

Юзевський Генрик 92, 126, 133, 135, 136, 138, 139, 150
Юрейко П. 20, 169
Юрек Т. 38, 285, 361, 364, 366, 562
Юрик 581
Юркевич Ю. 49, 594, 595
Юрчук О. 26, 106
Юс Людвік 274
Юсько Стефанія 493
Ющипшин Іван 475, 487

Я

Яворська Марія 207, 439, 441
Яворська-Сокольська З. 25, 616
Яворський В. 39, 349
Ядвіга 184
Які А. 620, 626
Якобс Дж. 39, 356
Яковенко Н. 71
Яковишин В. 199
Якса-Биковський Людвік 207
Якубова Л. 83
Якубяк К. 24, 183, 184
Янів Володимир 65, 66, 470
Янув Ян 169
Ярема Олексій 508
Ярема С. 42, 65, 221, 487, 493
Ярема Яким 218, 228
Яремич Фабіан 432

Яремчук В. (Яремчук В. Д.) 19, 166
Яронь Ю. 49, 598, 600, 601
Ярослав Мудрий 489
Ярчук Теодор 627
Ясінчук Л. 41, 293, 494, 500
Ясь О. В. 73
Яхимек Я. 37, 338, 339
Яцишин У. 320
Ячевський Б. 24, 226

А

Adam Ernest – див. Адам Ернест
Adamczuk L. 49
Adamczyk M. 116, 235
Adamski Stanisław – див. Адамський Станіслав
Ajnenkiel A. – див. Айненкель А.
Alabrudzińska E. – див. Алабрудзінська Е.
Albert A. – див. Roszkowski W.
Aleks H. 140, 416, 541, 546
Aleksiun N. 554
Alter Wiktor – див. Альтер Віктор
Amber Abraham – див. Амбер Абрахам
Anderson B. – див. Андерсон Б.
Arenziak J. 347
Araszkiewicz F. (Araszkiewicz F. W.) – див. Арашкевич Ф.
Arnold Ignacy – див. Арнольд Ігнацій
Artowski T. 617, 621

В

Bäcker R. 333
Bacon G. – див. Бекон Г.
Bączkowski Włodzimierz – див. Бончковський Влодзімеж
Bałaban Majer – див. Балабан Маєр
Balicki Zygmunt – див. Баліцький Зигмунт
Bandrowski Ernest – див. Бандровський Ернест
Baranowski M. 153
Barczewski Ernst – див. Барчевський Ернст
Bardel Franciszek – див. Бардель Францішек
Bartel Kazimierz – див. Бартель Казімеж
Bartel O. 617, 622
Bartel W. M. – див. Бартель В.
Bartoszewicz Joachim – див. Бартошевич Йоахим
Batler Natan – див. Батлер Натан
Beck Józef – див. Бек Юзеф
Bełcikowska A. – див. Белціковська А.

Bełcikowski J. – див. Белціковський Я.
Bem Józef – див. Бем Юзеф
Bender R. 48
Berdychowska B. 116
Berezowski Zygmunt – див. Березовський Зигмунт
Berger S. 85
Bergmann O. – див. Бергманн О.
Berman Izidor – див. Берман Ізидор
Bielecki T. 90
Bierschenk T. – див. Біршенк Т.
Bilewicz A. 24, 174
Bill J. – див. Білл Й.
Birkner Helmut – див. Біркнер Гельмут
Birnbaum W. 412
Bisanz Wilhelm – див. Бізанц Вільгельм
Bitner Waclaw – див. Бітнер Вацлав
Blatman D. 356
Blatt Benedykt – див. Блатт Бенедикт
Błuszkowski J. – див. Блушковський Я.
Bobrzyński M. – див. Бобжинський Міхал
Böhm T. 96
Bohusz B. 338
Boidol Edmund – див. Бойдол Едмунд
Bojanowski Michał – див. Бояновський Міхал
Bojasiński Józef – див. Боясінський Юзеф
Bolek Rudolf – див. Болек Рудольф
Bolesław Chrobry – див. Болеслав Хоробрий
Bonusiak A. – див. Бонусяк А.
Bonusiak W. 106, 161, 327, 342
Borkowski J. 342, 447
Borzymińska Z. – див. Божимінська З.
Bocheński Adolf – див. Бохенський Адольф
Braude Markus – див. Брауде Маркус
Brewkowa Zuzanna – див. Бревкова Зузанна
Bronsztejn S. – див. Бронштейн Ш.
Browarek T. – див. Броварек Т.
Brown K. 82
Brumberg A. – див. Брумберг А.
Bruski Dawid – див. Бруски Давід
Bruski J. 132
Brzoza Cz. – див. Бжоза Ч.
Buchsbaum Natan – див. Бухсбаум Натан

С

Caryk Olena – див. Царик Олена
Cegrowski B. 458
Celewicz W. – див. Целевич Володимир

- Chaciński Józef – *див.* Хацінський Юзеф
 Chajes W. 544, 550
 Chałupczak H. – *див.* Халупчак Г.
 Chądzyński Adam – *див.* Хондзинський Адам
 Chępil M. – *див.* Чепіль М.
 Chmielewski S. – *див.* Хмелевський С.
 Chodakowska J. – *див.* Ходаковська Я.
 Chojnowski A. – *див.* Хойновський А.
 Chomiński Ludwik – *див.* Хомінський Людвік
 Chomyszyn Grzegorz – *див.* Хомишин Григорій
 Chruściel S. – *див.* Хрущель С.
 Chynczewska-Hennel T. – *див.* Хинчевська-Геннель Т.
 Ciesielski S. 23
 Cimek H. 319, 343, 373, 387
 Conrad C. 85
 Cygański M. 363, 364, 370, 371, 372
 Czapiński Kazimierz – *див.* Чапінський Казімеж
 Czerwiński Sławomir – *див.* Червінський Славомір
 Czubiński A. 50, 630
 Czuchajowski Bronisław – *див.* Чухайовський Броніслав
- D**
- Dachówna D. 352, 541, 544, 545, 547, 614
 Daczko Karl – *див.* Дачко Карл
 Dalecki M. 551
 Daszyński Ignacy – *див.* Дашинський Ігнацій
 Dąbal Tomasz – *див.* Домбаль Томаш
 Dąbrowski Henryk – *див.* Домбровський Генрик
 Dąbrowski R. – *див.* Домбровський Р.
 Dąbski Jan – *див.* Домбський Ян
 Derdej P. 594, 604
 Dębski Jan – *див.* Дембський Ян
 Dmowski Roman – *див.* Дмовський Роман
 Dobrucki Gustaw – *див.* Добруцький Густав
 Dobrzyński K. – *див.* Добжинський К.
 Dominiczak H. 100
 Domosławski Kazimierz – *див.* Домославський Казімеж
 Doroszewski J. – *див.* Дорошевський Є.
 Downar Stefan – *див.* Довнар Стефан
 Drach Maurycy – *див.* Драx Маурици
- Dresselhuis – *див.* Дрессельґюіс
 Drozd Oskar – *див.* Дрозд Оскар
 Drozdowski M. 334
 Dubois Stanisław – *див.* Дюбуа Станіслав
 Dunin-Borkowski Piotr – *див.* Дунін-Борковський Пьотр
 Durka J. – *див.* Дурка Я.
 Dziubińska Jadwiga – *див.* Дзюбінська Ядвіґа
 Dziwoki J. – *див.* Дзівокі Ю.
- E**
- Ebselbist Leon – *див.* Ебселбіст Леон
 Eckert Ludwik – *див.* Ецкерт Людвік
 Eisenstein M. – *див.* Айзенштайн М.
 Eisler Juliusz – *див.* Ейслер Юліуш
 Endelman T. – *див.* Ендельман Т.
 Erlich Henryk – *див.* Ерліх Генрик
- F**
- Fałęcki T. – *див.* Фаленцький Т.
 Falski M. 531
 Fałowski J. – *див.* Фаловський Я.
 Farbstein Haim – *див.* Фарбштайн Хаїм
 Farbstein Szyja – *див.* Фарбштайн Шия
 Faryś J. 93, 121, 146, 440
 Federbusch Szymon – *див.* Федербуш Шимон
 Feldman Szymon – *див.* Фельдман Шимон
 Feliński M. – *див.* Ружицький Р.
 Filipowicz F. 532
 Firewicz Jan – *див.* Фіревич Ян
 Firlit E. – *див.* Фірліт Е.
 Fishman J. A. – *див.* Фішман Дж.
 Franz Eugen – *див.* Франц Євґен
 Friese Oskar – *див.* Фрізе Оскар
 Fuks M. 102
- G**
- Gadomski Jerzy – *див.* Гадомський Єжи
 Gałęcki W. – *див.* Галецький В.
 Gamska L. 343
 Garapich Paweł – *див.* Гарапіх Павел
 Garcia O. 81
 Gastpary W. – *див.* Гастпарі В.
 Gawryszewski A. 154
 Gąsiorowska N. 187
 Gdula J. 527
 Gdyk Ludwik – *див.* Гдик Людвік
 Gebert Bronisław – *див.* Геберт Броніслав

Gebertowa G. 489
Gitelman Z. Y. 356
Giza S. 127, 339, 340, 378
Głapiński Stanisław – див. Глапінський Станіслав
Glazer N. 31
Gładkiewicz R. 174
Głębiński Stanisław – див. Гломбінський Станіслав
Głowacka L. 96
Gołąbek J. 535
Gorczyca Andrzej – див. Горчица Анджей
Gorgon Herbert – див. Горгон Герберт
Gotlieb Heszla – див. Готлеб Гешла
Grabski Stanisław – див. Грабський Станіслав
Grabski Władysław – див. Грабський Владислав
Graebe Kurt – див. Гребе Курт
Grażuński Michał – див. Гражинський Міхал
Grelewski S. – див. Грелевський С.
Grochowski L. – див. Гроховський Л.
Grünbaum Izaak (Grynbaum) – див. Грюнбаум Ісаак
Grünberg K. – див. Грюнберг К.
Grzesia B. 532
Gumuła T. – див. Гумула Т.
Gunsberg B. 554
Gutman Y. 31, 39, 40, 111, 345, 415
Guttman Leon – див. Гуттман Леон

Н

Nafftka A. 549
Nalczak B. 324
Halpern L. 373, 384, 385
Hartglas Apolinary 182, 347, 349
Hartglas Maksymilian (Hartglas) – див. Гартглас Максиміліан
Hasbach Erwin – див. Гасбах Ервін
Hauke-Nowak Aleksander – див. Гауке-Новак Александр
Hauser P. 158, 367, 378, 381, 394, 395, 404, 405, 410, 417, 418, 419
Heckel K. H. – див. Гецкель К.
Heicke Gustaw – див. Гейке Густав
Heller S. C. – див. Геллер Ц.
Hirsch Maurice de – див. Гірш Моріц
Hirschsprung Mojżesz – див. Гіршспрунг Мойжеш

Hirszhorn Samuel – див. Гіршгорн Самуель
Hlond August – див. Глонд Август
Hoetzel J. 235, 252
Hoffmann Stanisław – див. Гоффманн Станіслав
Höhn L. – див. Хен Л.
Holzer J. 321, 327, 340, 360
Hołowko Tadeusz – див. Голувко Тадеуш
Horn Bernard – див. Горн Бернард
Hryciuk G. – див. Грицюк Г.
Hunczak T. 332

I

Insler Abraham – див. Інслер Абрахам
Iwanicki M. – див. Іваніцький М.

J

J. M. 404
Jabłonowski M. 60, 126, 149, 161, 242, 243, 333, 508
Jachymek J. – див. Яхимек Я.
Jacobs J. – див. Якобс Дж.
Jaczewski B. – див. Ячевський Б.
Jadwiga – див. Ядвіга
Jakubiak K. – див. Якуб'як К.
Jakubowski J. 334
Janowski W. 60, 126, 161, 242, 243, 333, 508
Janów Jan – див. Янув Ян
Jaroń J. – див. Яронець Ю.
Jarosz W. 187
Jaskóła A. 351, 357, 538, 540, 547, 608, 610, 614
Jaworska Maria (Jaworska M. J.) – див. Яворська Марія
Jaworski W. – див. Яворський В.
Jekiel J. 93, 121, 146, 440
Jendricke Paul – див. Єндріке Пауль
Jędrzejewicz Janusz – див. Єнджеєвич Януш
Joachim V. 235, 252
Joseph J. E. – див. Джозеф Дж.
Józewski Henryk – див. Юзевський Генрик
Jurek T. – див. Юрек Т.
Jurkiewicz J. – див. Юркевич Ю.
Jus Ludwik – див. Юс Людвік
Juško E. 75, 155, 156, 181, 185

K

K. 428
K. S. 176
Kacprzak P. – див. Кацп'як П.
Kaczmarek Szymon – див. Качмарек Шимон

- Kalina J. 89
 Kalinowski Stanisław – *див.* Каліновський Станіслав
 Kamińska-Kwak J. – *див.* Камінська-Квак Й.
 Kamiński Władysław – *див.* Камінський Владислав
 Kapustyński Adrian – *див.* Капустинський Адріан
 Karolewicz G. 602
 Karpus Z. 122, 146, 189, 322, 333
 Kasznica Stanisław – *див.* Кашніца Станіслав
 Kauder Victor – *див.* Каудер Віктор
 Kazet P. 360, 362
 Kedryn I. – *див.* Кедрін Іван
 Kersten Rudolf – *див.* Керстен Рудольф
 Kępa M. – *див.* Кемпа М.
 Kielecki W. 173
 Kiernik Władysław – *див.* Кернік Владислав
 Kierski K. – *див.* Керський К.
 Kieszczyński L. 343
 Kilian S. – *див.* Кіліан С.
 Klaften Cecylia – *див.* Клафтен Сесилія
 Kleindienst – *див.* Клайндінст
 Kleindienst A. 632
 Klinka Józef – *див.* Клінке Юзеф
 Kłoczowski J. – *див.* Ключовський Є.
 Kneifel E. – *див.* Кнайфель Е.
 Koc Adam – *див.* Коц Адам
 Kocharński A. 334
 Koczur Feliks – *див.* Кочур Фелікс
 Koestlich Roman – *див.* Коєстліх Роман
 Kohnert Hans Joachim – *див.* Конерт Ганс Йоахим
 Koko E. – *див.* Коко Е.
 Kolmer S. 633
 Kołomejczyk N. 334
 Komar S. – *див.* Korowicz M. S.
 Komarnicki W. 325
 Konieczny Z. – *див.* Конєчни З.
 Königsfeld Jan – *див.* Кьонігсфельд Ян
 Konopczyński Władysław – *див.* Конопчинський Владислав
 Kopornicka Maria – *див.* Копопницька Марія
 Kopre Marja – *див.* Коппе Марія
 Korduba M. – *див.* Кордуба Мирон
 Korfanty Wojciech – *див.* Корфанти Войцех
 Kornecki Jan – *див.* Корнецький Ян
 Kornke Rudolf – *див.* Корнке Рудольф
 Korowicz M. S. 115
 Kostrzyński S. 533
 Kościuszko Tadeusz – *див.* Костюшко Тадеуш
 Kotowski W. 142
 Kowal J. 342, 447
 Kowalak T. – *див.* Ковалєк Т.
 Kowalski W. 334
 Kozłowski Kazimierz – *див.* Козловський Казімеж
 Kozyra Adam – *див.* Козира Адам
 Krämer J. 51, 617, 626, 627, 629, 634, 640
 Krasuski J. – *див.* Красуський Є.
 Krawchenko B. – *див.* Кравченко Б.
 Krempa Franciszek – *див.* Кремпа Францішек
 Kronig Arthur – *див.* Кроніг Артур
 Kryczyński Władysław – *див.* Кричинський Владислав
 Krygier Hugo – *див.* Криґєр Гюґо
 Kryk B. 581
 Krzywobłocka B. – *див.* Кшивоблоцька Б.
 Krzyżanowski T. 511
 Kula E. 511
 Kulesza W. – *див.* Кулєша В.
 Kumor B. 48
 Kurczyński Tadeusz – *див.* Курчинський Тадеуш
 Kwiatkowski Stefan – *див.* Квятковський Стефан
- L**
 Ladenberger Emil – *див.* Ладенберґер Еміль
 Lakeberg B.-D. – *див.* Лакеберґ Д.
 Langer Antoni – *див.* Ланґер Антоні
 Langer T. 621
 Lato S. 127, 330, 339, 340, 341, 378
 Lemberg J. 352
 Lempp W. – *див.* Лемпп В.
 Leser Maks – *див.* Лєсер Макс
 Leszczyński M. – *див.* Лєщинський М.
 Lewicki A. – *див.* Лєвицький Анатоль
 Lewicki D. 93
 Lewin Aron – *див.* Лєвін Арон
 Lewinowa S. – *див.* Лєвінова С.
 Liebkind K. – *див.* Лібкінд К.
 Limanowski Bronisław – *див.* Лімановський Броніслав
 Lobanov N. A. 511
 Löwenherz Henryk – *див.* Льовенгерц Генрик

Lüdecke Albrecht – *див.* Людеке Альбрехт
Lutosławski Kazimierz – *див.* Лютославський Казимир

Ł

Łańcucki Stanisław – *див.* Ланцуцький Станіслав
Łapot M. – *див.* Лапот М.
Łodziński S. 116
Łopuszański Jan – *див.* Лопушанський Ян
Łoś Jan Stanisław (Łoś S.) – *див.* Лось Ян Станіслав
Ługowski B. 187, 337, 402, 531, 532, 533
Łysiak P. 248, 544, 556, 609

M

M. H. 564
Macek Otto – *див.* Мацек Отто
Mach Otto – *див.* Мах Отто
Madajczyk Cz. – *див.* Мадайчик Ч.
Maj E. – *див.* Май Е.
Majchrowski J. 119
Majewski S. – *див.* Маєвський С.
Majka J. – *див.* Майка Ю.
Makowski Waclaw – *див.* Маковський Вацлав
Malski Adam – *див.* Мальський Адам
Mańczukowska Marja – *див.* Манчуковська Марія
Marcus J. – *див.* Маркус Дж.
Maresz Z. 24
Markiewiczowa H. (Markiewicz H.) – *див.* Маркевичова Г.
Maruszewski Artur – *див.* Марушевський Артур
Matelski D. – *див.* Мательський Д.
Mauersberg S. – *див.* Мауерсберг С.
Meducki M. 49
Medyński A. 604
Meissner L. 366, 371
Melzer E. – *див.* Мельцер Е.
Mendelsohn E. – *див.* Мендельсон Е.
Mendelsohn Szlomo – *див.* Мендельсон Шломо
Mendelsohn Uszer – *див.* Мендельсон Ушер
Mendrys Tadeusz – *див.* Мендрис Тадеуш
Mermelstein W. 547
Mędrzecki W. – *див.* Менджецький В.
Miąso J. – *див.* Мьонсо Ю.
Mich W. 344

Michalewicz Beinisz – *див.* Міхалевич Бейніш

Michalska I. 44
Michalski G. – *див.* Міхальський Г.
Michałowski S. – *див.* Міхаловський С.
Milewski J. 196
Mincberg Jakub Lejb – *див.* Мінцберг Якуб Лейб
Mishkinsky M. 111
Misiejuk D. 23
Młodzianowski Kazimierz – *див.* Млодзяновський Казімеж
Młodzianowski A. 350
Moklak J. 144
Momot W. 434
Moraczewski Jerzy – *див.* Морачевський Єжи
Morawski Tadeusz – *див.* Моравський Тадеуш
Mościcki Ignacy – *див.* Мосціцький Ігнацій
Możdżeń S. – *див.* Можджен С.
Mróz M. – *див.* Мруз М.
Mudry W. – *див.* Мудрий Василь
Müller Jan – *див.* Мюллер Ян
Müller Józef – *див.* Мюллер Юзеф
Müller G. 639
Müllerowa L. – *див.* Мюллерова Л.
Münzer Izrael – *див.* Мюнцер Ізраель
Musielak J. 526
Mysłək W. – *див.* Мислек В.
Myśliński J. 334

N

N. S. 432
Narutowicz Gabriel – *див.* Нарутович Габріель
Naumann Eugen – *див.* Науманн Євген
Niedziałkowski Mieczysław – *див.* Недзялковський Мечислав
Niedzielko Romuald 17
Niemczyk Rudolf – *див.* Немчик Рудольф
Nikitorowicz J. 23
Nomberg Hirs – *див.* Номберг Гірш
Nowak Julian – *див.* Новак Юліан
Nowak Karol – *див.* Новак Кароль
Nowak S. – *див.* Новак С.
Nowicki Zygmunt – *див.* Новіцький Зигмунт

О

Obertyński Z. 48
 Obserwator 360
 Ogonowski J. – *див.* Огоновський Є.
 Olbrich Otto – *див.* Олбріх Отто
 Olechowski P. – *див.* Олеховський П.
 Olszewski D. – *див.* Ольшевський Д.
 Orliński Henryk – *див.* Орлінський Генрик
 Ormian H. 542
 Orzech Maurycy – *див.* Ожех Маурицій
 Orzechowski M. 124
 Osіński Z. – *див.* Осінський З.
 Ostrowski Witold – *див.* Островський Ві-
 тольд

Р

R. 527
 Rac K. 447
 Papierzyńska-Turek M. – *див.* Папежинська-
 Турек М.
 Raprocka W. 120
 Raprocki Stanisław – *див.* Папроцький Ста-
 ніслав
 Paruch W. – *див.* Парух В.
 Parnas H. 223
 Pant Eduard – *див.* Пант Едуард
 Pawelski Roman – *див.* Павельський Роман
 Penkowska M. 511
 Piątkowski K. 511, 516
 Piecha Stanisław – *див.* Пеха Станіслав
 Piekarski A. – *див.* Пекарський А.
 Pieracki Bronisław – *див.* Перацький Бро-
 ніслав
 Pierożyński K. – *див.* Перожинський К.
 Pietrusiewicz M. – *див.* Петрусевич М.
 Piłsudski Józef – *див.* Пілсудський Юзеф
 Piotrkiewicz T. 138, 139
 Piotrowski Włodzimierz – *див.* Пьотров-
 ский Влодзімеж
 Piotrowski Zygmunt – *див.* Пьотровський
 Зигмунт
 Pisuliński J. – *див.* Пісулінський Я.
 Pius XI – *див.* Пій XI (Папа Римський)
 Podgajna E. 340, 341
 Pohoska Hanna – *див.* Погоска Ганна
 Pollak M. 202
 Polonsky A. 415
 Poniatowski Józef – *див.* Понятовський
 Юзеф

Ponikowski Antoni – *див.* Поніковський
 Антоній
 Popiel Karol – *див.* Попел Кароль
 Popławski Jan – *див.* Поплавський Ян
 Potocki S. – *див.* Потоцький С.
 Pragierowa E. 335
 Próchnik Adam – *див.* Прухнік Адам
 Pryłucki Nojach – *див.* Прилуцький Ноях
 Prystor Aleksander – *див.* Пристор Алек-
 сандр
 Prystupa Tomasz – *див.* Приступа Томаш
 Przybylski H. 330
 Pułaski Kazimierz – *див.* Пуласький Казі-
 меж
 Pustelnik 626
 Pytlakowski Ignacy – *див.* Питляковський
 Ігнацій

R

Rabinowicz Harri M. – *див.* Рабінович
 Гаррі М.
 Radomski G. – *див.* Радомський Г.
 Radziszewski Henryk – *див.* Радзішевський
 Генрик
 Radziszewski Idzi – *див.* Радзішевський Ідзі
 Radzywiłł Janusz – *див.* Радзивілл Януш
 Rataj Maciej – *див.* Ратай Мацей
 Reich Leon – *див.* Райх Леон
 Reinhartz J. 31, 39, 40, 111, 345, 415
 Reinhold Brunhilda – *див.* Райнпольд Брун-
 хільда
 Reinhold Jakob – *див.* Райнпольд Якоб
 Reinhold Rozalja – *див.* Райнпольд Розалія
 Reisler I. 350
 Renz R. 49
 Rezmer W. 122, 146, 189, 322, 333
 Ręgorowicz L. – *див.* Ренґорович Л.
 Riemer Jan – *див.* Ремер Ян
 Ripecki Mirosław – *див.* Ріпецький Ми-
 рослав
 Rollauer Jakob – *див.* Роллауер Якоб
 Romantsov R. – *див.* Романцов Р.
 Romer A. 60, 326, 330, 331, 332, 334, 338,
 340, 353, 358, 366
 Romer Eugeniusz – *див.* Ромер Євгеніуш
 Roszkowski W. 94
 Roth – *див.* Рос
 Roth Abraham – *див.* Рос Абрахам
 Rottermund Stefan – *див.* Роттермунд Сте-
 фан

- Rożek Waclaw – *див.* Рожек Вацлав
Róg Michał – *див.* Руг Міхал
Różycki Rajmund – *див.* Ружицький Р.
Rubinsztein Izaak – *див.* Рубінштайн Ісаак
Rudnicki S. – *див.* Рудницький Ш.
Rudnycka A. – *див.* Рудницька Анна
Rudziński E. 187, 337, 402, 531, 532
Rudziński Eustachy – *див.* Рудзінський Евстахій
Ruff Samuel – *див.* Руфф Семюель
Rybarski Roman – *див.* Рибарський Роман
Rydz-Śmigły Edward (Śmigły-Rydz Edward) – *див.* Ридз-Смігли Едвард
Rymar Stanisław – *див.* Римар Станіслав
Rzepecki K. – *див.* Жепецький К.
Rzepecki T. – *див.* Жепецький Т.
- S**
S. P. 98
Salamander Otto – *див.* Саламандер Отто
Sanojca K. – *див.* Санойця К.
Sawicki J. – *див.* Савіцький Ю.
Schaezel Tadeusz – *див.* Шецель Тадеуш
Scherer E. 412
Schiper Ignacy – *див.* Шіпер Ігнацій
Schmalenberg Ferdinand – *див.* Шмаленберг Фердинанд
Schneider Ludwig – *див.* Шнайдер Людвіг
Schorr Mojżesz – *див.* Шорр Мойжеш
Schreiber Dawid – *див.* Шрайбер Давід
Schwarz Michał – *див.* Шварц Міхал
Schwarzbart I. 351
Seefeld Fritz – *див.* Зеефельд Фріц
Seib Tadeusz – *див.* Сейб Тадеуш
Serafin T. 204
Seyda Marian – *див.* Сейда Маріан
Shmeruk Ch. 31, 39, 40, 111, 345, 415
Siciński Michał – *див.* Сіцінський Міхал
Sienkiewicz Henryk – *див.* Сенкевич Генрик
Sieradzka D. – *див.* Серадзка Д.
Sierpowski S. 148
Sikora Wincenty – *див.* Сікора Вінцентій
Sikorski Władysław – *див.* Сікорський Владислав
Sirka A. 237
Siudut G. – *див.* Сьюдут Г.
Skarbak J. – *див.* Скарбек Я.
Składanowski H. 189
Skormunt Konstanty – *див.* Скормунт Константи
Skrypa Józef – *див.* Скрипа Юзеф
Skrzyński Aleksandr – *див.* Скринський Александр
Skulski Leopold – *див.* Скульський Леопольд
Skvortsov V. N. 511
Skwarczyński Adam – *див.* Скварчинський Адам
Słaby Jan – *див.* Слаби Ян
Sławek Walery – *див.* Славек Валери
Sławoj Składkowski Felicjan – *див.* Славой-Складковський Феліціан
Smulikowski Julian – *див.* Смуліковський Юліан
Sobecki M. 23
Sobiński Stanisław – *див.* Собінський Станіслав
Sokolnicka Zofia – *див.* Сокольницька Зофія
Sołtyk Stefan – *див.* Солтик Стефан
Sommerstein Emil – *див.* Зоммерштайн Еміль
Somscher Otto – *див.* Зомшер Отто
Sośnicki Kazimierz – *див.* Сосніцький Казімеж
Sosnowski Paweł – *див.* Сосновський Павел
Sowa A. L. – *див.* Сова А.
Spickermann Josef – *див.* Спікerman Йозеф
Splett Johann – *див.* Сплетт Йоганн
Sprung S. 350
Srokowski K. 138
St. Zdz. 173
Stankiewicz W. 330, 339, 341
Stapiński Jan – *див.* Стапінський Ян
Starczewski Eugeniusz – *див.* Старчевський Евгеніуш
Starke Gotthold – *див.* Старке Готгольд
Staszic Stanisław – *див.* Сташиць Станіслав
Stawecki P. 149
Stępnik A. – *див.* Стемпнік А.
Stolarski Błażej – *див.* Столярський Блажей
Stoliński Z. – *див.* Столінський З.
Stopińska-Pająk A. 511, 601
Stroński Zdzisław – *див.* Стронський Здзіслав
Strzeszewski Cz. 48
Styra Robert – *див.* Стира Роберт
Suchenek-Sucheci Waclaw – *див.* Сухенек-Сухецький Вацлав
Suchodolski B. 162

Sujecki J. 334
Sujkowska Helena – *див.* Суйковська Гелена
Sujkowski Antoni – *див.* Суйковський Антоні

Świętosławski Wojciech – *див.* Свентославський Войцех

Swoboda H. 444

Sykulski Kazimierz – *див.* Сиккульський Казимир

Syrnyk M. – *див.* Сирник М.

Syzdek B. 334

Szabad Cemach – *див.* Шабад Цемах

Szablicka-Żak J. – *див.* Шаблицька-Жак Й.

Szafran J. – *див.* Шафран Ю.

Szarkowska A. – *див.* Шарковська А.

Szczepaniak J. – *див.* Щепаняк Я.

Szczepański A. 159

Szczepanik Thomas – *див.* Щепонік Томас

Szczurkiewicz Ferdynand – *див.* Щуркевич Фердинанд

Szediwy Stanisław – *див.* Шедиви Станіслав

Szeptycycki Andrzej – *див.* Шептицький Андрей

Šumiło M. – *див.* Шуміло М.

Šwejnec Edward – *див.* Швейніц Едвард

Ś

Śliwa T. – *див.* Сліва Т.

Śliwiński F. – *див.* Слівінський Ф.

Światło A. – *див.* Світло А.

Świderski Stefan – *див.* Свідерський Стефан

Świtalski Kazimierz – *див.* Світальський Казімеж

T

Tartakower A. – *див.* Тартаковер А.

Teitelbaum Józef – *див.* Тайтельбаум Юзеф

Thon Ozjasz – *див.* Тон Озіяш

Thugutt Stanisław – *див.* Тугутт Станіслав

Thullie Maksymilian – *див.* Тулле Максиміліан

Ticker Wilhelm – *див.* Тікер Вільгельм

Tomaszewska A. 40

Tomaszewski J. – *див.* Томашевський

Tomaszewski J. – *див.* Томашевський Є.

Tomczyk N. 322

Tomczyk R. – *див.* Томчик Р.

Torzecki R. – *див.* Тожецький Р.

Trockenheim Jakób – *див.* Трокенгайм Якуб

Truchim S. – *див.* Трухим С.

Trzebiatowski K. – *див.* Тшебятівський К.
Turowski K. 48

U

Uhma Stefan – *див.* Ухма Стефан

Ulatowska-Urbaniak J. – *див.* Улятовська-Урбаняк Я.

Ulitz Otto – *див.* Уліц Отто

Urbanek Alfons – *див.* Урбанек Альфонс

Urbański Z. – *див.* Урбанський З.

Usiądek J. – *див.* Усьондек Я.

Utta August – *див.* Утта Август

W

W. 600

W. A. Z. 336

W. S. 536

W. Z. 173

Wachowiak Stanisław – *див.* Ваховяк Станіслав

Wagner Edwin – *див.* Вагнер Едвін

Wagner O. 626

Walasek S. 21, 24, 174

Walczak M. – *див.* Вальчак М.

Walewandr E. 23, 49, 50, 602

Walkowiak A. 147

Wallach Schulim – *див.* Валлах Шулім

Walloschke Rudolf – *див.* Валлошке Рудольф

Wambeck Max – *див.* Вамбек Макс

Wantuła A. 618

Wapiński R. – *див.* Вапінський Р.

Wasilewski Leon – *див.* Василевський Леон

Wasilewski Z. 181

Wasyńczuk P. – *див.* Васиньчук Павло

Waszkiewicz Z. 122

Wattowa – *див.* Ваттова

Wawrzynowski Michał – *див.* Вавжиновський Міхал

Wąsik T. 536

Wąsik W. 181

Weidauer Max – *див.* Вайдауер Макс

Weinzieher Salomon – *див.* Вайнцигер Саломон

Węgrzynek H. – *див.* Венгжинек Х.

Wierzbieniec W. 614

Wiesner Rudolf – *див.* Візнер Рудольф

Wilk S. – *див.* Вільк С.

Wiszka E. 122, 146, 173, 189, 322, 333

Witkin Jakub – *див.* Віткін Якуб

- Witos Wincenty – див. Вітос Вінцентій
Wittels Jakób – див. Віттельс Якуб
Wojdyło W. 24, 184, 193, 322, 328
Wojtas A. 328
Wojtowicz Władysław – див. Войтович Владислав
Wolff Ludwig jun. – див. Вольф Людвіг молодший
Wolfman Michał – див. Вольфман Міхал
Wollmer Lars – див. Волмер Ларс
Woźniak E. – див. Возняк Е.
Woźniak M. – див. Возняк М.
Woźnicki Jan – див. Возницький Ян
Wrona-Merski Stanisław – див. Врона-Мерський Станіслав
Wróblewska U. – див. Врублевська У.
Wyczawski E. – див. Вичавський Е.
Wygodzki Jakub – див. Вигодзький Якуб
Wynot E. – див. Вайнот Е.
Wysłouch Bolesław – див. Вислоух Болеслав
Wyszyński S. 48
- Z**
Z. E. 216
Zagajewski Karol – див. Загаєвський Кароль
Zagórowski Z. 206
Zakrzewska A. – див. Закшевська А.
Zakrzewski Stanisław – див. Закшевський Станіслав
Zaleska-Dorożyńska E. 530
Zaleski Michał – див. Залеський Міхал
Zalewski Antoni – див. Залевський Антоні
Zaluska Jan – див. Залуска Ян
- Zamorski Jan – див. Заморський Ян
Zaporowski Z. – див. Запоровський З.
Zaremba Zygmunt – див. Заремба Зигмунт
Zarzecki Lucjan – див. Зажецький Луціан
Zdaniewicz W. 49
Zerbe Emil – див. Зербе Еміль
Zieliński Franciszek – див. Зелінський Францішек
Zieliński H. 161
Zieliński K. – див. Зелінський К.
Zieliński Z. 48, 50
Ziemnowicz M. 329
Zierer A. 397
Zloch S. – див. Цлох С.
Zöckler Paul – див. Цеклер Пауль
Zöckler Theodor – див. Цеклер Теодор
Zoll Fryderyk – див. Цолл Фридерик
Zyberski – див. Зиберський
Zyndram-Kościałkowski Marian – див. Зиндрам-Косцялковський Маріан
- Ż**
Żak A. Cz. 96
Żarnowska A. 334
Żarnowski J. 148, 186, 362
Żebrowski R. – див. Жебровський Р.
Żmichrowska M. – див. Жміхровська М.
Żongołłowicz Bronisław – див. Жонголлович Броніслав
Żuławski Zygmunt – див. Жулавський Зигмунт
Żurek W. – див. Журек В.
Żyndul J. 214, 380

АНОТАЦІЯ

Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини у 20–30-х роках ХХ ст.: реалізація та рецепції

У міжвоєнній поліетнічній Польській державі, що утворилася з трьох різних територій, які раніше входили до складу Австро-Угорщини, Росії та Німеччини, перед владою постала необхідність розв'язання низки складних національних, соціально-економічних, мовних та освітніх проблем. Загалом понад третину її громадян становили представники національних меншин. Сприйняття урядовими колами й польською громадськістю поліетнічності як загрози суверенітету держави призвели до послідовної колонізаційної та асиміляційної політики щодо тих національних груп, які, на їхню думку, могли зашкодити внутрішній безпеці та цілісності Польщі (зокрема, українців, білорусів, литовців, частково німців). Державна національна політика 20–30-х років ХХ ст. вирізнялася непослідовністю та необміркованістю, а її основним завданням стало недопущення переважання непольської складової на новоприєднаних територіях, головно в Галичині, де поляки перебували у меншості. Протиборство польського населення з чисельно переважаючими українцями, значний відсоток єврейської та німецької громад суттєво ускладнили міжнаціональні відносини на цих теренах.

Правове становище національних меншин у Польській державі регулювали як міжнародні договори, так і внутрішні нормативно-правові акти. Засади й принципи юридично зобов'язальних міжнародних угод, Конституцій 1921 і 1935 рр., закони та підзаконні нормативні документи забороняли будь-які форми дискримінації на підставі належності до етнічних чи національних спільнот. Водночас на практиці, на державному і, особливо, місцевому рівнях, норми законодавства часто порушувалися, що зумовило чимало суперечностей при реалізації мовної та освітньої політики.

Як наслідок національно-освітня та мовна політика негативно позначилися на загальному стані шкільництва непольського населення, призвівши до скорочення кількості початкових і середніх шкіл з мовами навчання меншин, ускладнивши їм здобуття освіти у вищих навчальних закладах. У впровадженні урядовцями концепцій національного чи державницького виховання непольське населення вбачало загрозу денационалізації. Перетворення шкіл в утравкістичні чи ліквідація навчальних закладів з мовами викладання меншин лише посилювали прагнення народів до здобуття освіти рідною мовою, культивування національних традицій і розвитку власної культури. З огляду на це українські, єврейські та німецькі політичні партії, культурно-освітні товариства, громадсько-політичні діячі та духовенство зосередилися на розбудові національного шкільництва. Програмні завдання у сфері освіти виконувалися не лише активною просвітницькою роботою серед місцевого населення, а й парламентською боротьбою (законодавчими ініціативами, виступами, поданнями, інтерпеляціями, надсиланням протестів і скарг до Ліги Націй).

Найгостріше протистояли національно-освітній і мовній політиці Польської держави в Галичині українці, які, подібно до євреїв і німців краю, добре розуміли, що тільки національне виховання та знання власної мови, історії та культури допоможуть зберегти національно-етнічну самобутність. Громадсько-політичні діячі

та греко-католицьке духовенство виступали проти утравізму у навчальних закладах, усіляко протистояли спробам влади фальсифікувати результати шкільних плебісцитів. Завдяки плебісцитним і вічевим акціям, парламентській діяльності українських політиків до освітніх і політичних заходів з підтримки національного шкільництва вдалося залучити чимало українців Галичини. За сприяння політичних партій і Греко-католицької церкви українські культурно-освітні товариства зосередилися на створенні приватних початкових і середніх навчальних закладів, фахових шкіл, курсів українознавства, самоосвітніх гуртків, бібліотек і читалень, виданні української друкованої продукції, відзначенні національних свят, організації літературно-музичних вечорів, театральних заходів тощо. Духовенство також розвинуло власну просвітницьку, виховну і наукову діяльність, основним завданням якої було виховання українців у релігійному та національному дусі.

Попри асиміляцію та відсутність державних навчальних закладів з мовами викладання їдиш та іврит, а також численні перешкоди, які зводила польська влада на шляху євреїв до здобуття середньої та вищої освіти, завдяки діяльності єврейських політичних партій, культурно-освітніх товариств і релігійних діячів єврейському населенню Галичини вдалося організувати розгалужену мережу приватного шкільництва. Для неї були характерні значні відмінності в підходах до виховання, що віддзеркалювали соціальні, релігійні та політичні течії різних верств населення. Єврейські просвітницькі товариства, перебуваючи під впливом політичних партій, залежно від їх ідеології засновували світські чи релігійні навчальні заклади з мовами викладання їдиш, іврит або утравістичні. Віддаючи своїх дітей у традиційні релігійні школи, євреї прагнули, щоб, з одного боку, молодь здобула освіту, а з іншого, – зберегла зв'язок зі староеврейською релігією та культурою. Частина єврейської спільноти свідомо обирала для своїх дітей польськомовні чи утравістичні школи, прагнучи полегшити їм у майбутньому вступ у середні та вищі навчальні заклади, розширити перспективи їх майбутньої економічної та суспільної адаптації. Ті євреї, які для своїх дітей обирали івритомовне шкільництво, були переконані, що освіта, наповнена давніми традиціями та відомостями про культурну спадщину минулого, є важливим елементом збереження національної свідомості. Приватне світське єврейське шкільництво з мовою навчання їдиш виховувало дітей у дусі традиційної для території їх проживання світської єврейської національної культури й сприяло формуванню у них власної самобутності.

Німецька меншина краю, прагнучи зберегти власну національну ідентичність, надавала перевагу навчальним закладам з рідною мовою викладання та всіляко чинила опір утравізації шкільництва як спробі асиміляції. Попри ідеологічні розбіжності німецькі політичні партії, з огляду на національну солідарність і спільність інтересів, головним своїм завданням вважали захист політичних і культурних прав німців Польщі, а також збереження їхньої національної ідентичності. Культурні традиції й освіта рідною мовою мали об'єднувати німецьку меншину та оберігати її від полонізаційних впливів. Належну підтримку партії надавали культурно-освітнім організаціям, які не лише підносили освітній рівень німецького населення, а й формували його національну свідомість. За сприяння партійців і просвітницьких товариств німецька громада відкривала приватні німецькомовні школи, засновувала народні доми, бібліотеки, читальні, відзначала релігійні й національні свята, організовувала лекції, концерти, вистави, вечори тощо. Активну релігійну, культурно-освітню та виховну діяльність провадило

також протестантське та німецьке католицьке духовенство. Підтримка ними німецькомовних шкіл і культурно-освітніх товариств, запобігання мішаним шлюбам і посилення душпастирської опіки допомагали вберегти німецьку молодь від асиміляційних впливів.

Польські політичні партії, культурно-освітні товариства, які поширили свій вплив на Галичину, а також Римо-католицька церква активно стали на захист польськості в краї та долучилися до піднесення національної свідомості місцевого польського населення. Попри певні ідеологічні розбіжності польські політичні сили виступали за розвиток польськомовних навчальних закладів як інструментів культурно-політичного впливу на непольське населення Галичини. Це, на їхню думку, мало б зміцнити польськість на окреслених теренах і унеможливити поширення сепаратизму. Лише представники польських лівих політичних партій висловлювалися за надання територіальної автономії меншинам, які проживали на новоприєднаних теренах на сході Польщі. Більшість польських культурно-освітніх товариств краю зосередилися на збереженні польськості на південно-східних теренах і піднесенні рівня національної свідомості та запобіганні денаціоналізації місцевих поляків, протидії поширенню на них впливів організацій національних меншин. Водночас за сприяння місцевої влади товариства намагалися поширити свій вплив на дітей і молодь з мішаних родин, а також пропагували польську мову та культуру серед представників інших національностей. Ці просвітницькі організації за активної підтримки Римо-католицької церкви доклали чимало зусиль до розвитку польськомовного шкільництва.

Загалом в умовах колонізаційної національно-освітньої політики діяльність українських, польських, єврейських і німецьких політичних партій і громадсько-політичних діячів, культурно-освітніх товариств і духовенства, спрямована на розвиток національного шкільництва, сприяла формуванню національної свідомості, популяризації в середовищі власних громад національних традицій, символів, свят і звичаїв, залученню широкого кола громадськості до відстоювання своїх політичних, мовних і культурно-освітніх прав.

SUMMARY

National Education Policy of the Polish governments regarding the population of Galicia in the 1920s and 1930s: implementation and receptions

In the interwar polyethnic Polish state, formed from three different territories, former parts of Austria-Hungary, Russia and Germany, the authorities were faced with the need to solve a number of complex national, socio-economic, linguistic and educational problems. In total, over a third of its citizens was national minorities. The perception by the government and the Polish public of poly-ethnicity as a threat to the sovereignty of the state led to a consistent polonization and assimilation policy towards those national groups that, in their opinion, could damage the internal security and integrity of Poland (in particular, Ukrainians, Belarusians, Lithuanians, partly Germans). The state national policy of the 20-30s of the 20th century was characterized by inconsistency and intemperance, and its main task was to prevent the predominance of the non-Polish component in the newly annexed territories, mainly in Galicia, where the Poles were in the minority. The confrontation between the Polish population and the overwhelming number of Ukrainians, and a significant percentage of the Jewish and German communities significantly complicated inter-ethnic relations on these territories.

The legal status of national minorities in the Polish state was governed by both international treaties and internal legal acts. Fundamentals and principles of legally binding international agreements, the 1921 and 1935 Constitutions, laws and subordinate regulations prohibited any form of discrimination on the basis of ethnic or national affiliation. At the same time, in practice, at the state and especially at the local levels, the norms of the legislation were often violated, which led to many contradictions in the implementation of language and educational policies.

As a consequence, national education and language policies had a negative impact on the general education status of non-Polish population, leading to a reduction in the number of elementary and secondary schools with minority languages of study, and making it difficult for them to receive higher education. The government's implementation of national or state concepts of education was perceived by the non-Polish population as a threat of denationalization. Transformation of schools into *utraquist* schools, or the elimination of minority language teaching institutions, only strengthened peoples' aspirations for education in their mother tongue, cultivation of national traditions and the development of their own culture. Given this, Ukrainian, Jewish and German political parties, cultural and educational societies, socio-political figures and clergy focused on establishing of a national schooling. Program tasks in the field of education were performed not only by the active educational work among the local population, but also by the parliamentary struggle (legislative initiatives, speeches, submissions, interpellations, sending protests and complaints to the League of Nations).

The most strongly opposed to the national educational and linguistic policy of the Polish state in Galicia, Ukrainians, who, like Jews and Germans in that region, well understood that only national education and knowledge of their own language, history and culture would help to preserve national and ethnic identity. Public and political figures and the Greek-Catholic clergy opposed *utraquism* in educational institutions,

and in every way opposed to the authorities' attempts to falsify the results of the school plebiscites. Thanks to plebiscite and *veche* actions, parliamentary activity of Ukrainian politicians, many Ukrainians of Galicia were engaged in educational and political activities to support national schooling. With the support of political parties and the Greek Catholic Church, Ukrainian cultural and educational societies focused on the creation of private elementary and secondary schools, professional schools, courses of Ukrainian studies, self-educational circles, libraries and reading rooms, publishing of Ukrainian printed products, celebrating national holidays, organization of literary and musical evenings, theatre events and more. The clergy also developed their own enlightening, educational and scientific activities, the main task of which was to educate Ukrainians in religious and national spirit.

Despite the assimilation and absence of state-run educational institutions with Yiddish and Hebrew languages, as well as the numerous obstacles that the Polish authorities put on the way of Jews to secondary and higher education, but thanks to the activities of Jewish political parties, cultural and educational communities, and religious figures, the Jewish community of Galicia managed to organize an extensive network of private schooling. It was characterized by significant differences in approaches to education, reflecting the social, religious and political currents of different segments of the population. Under the influence of political parties, Jewish educational societies depending on their ideology, established secular or religious educational institutions with Yiddish, Hebrew, or *utraquist* ones. By sending their children to traditional religious schools, the Jews sought to ensure that, on the one hand, young people were educated and, on the other, kept in touch with ancient Jewish religion and culture. Part of the Jewish community deliberately chose Polish-language or *utraquist* schools for their children, seeking to facilitate their entry into secondary and tertiary institutions in the future, and to broaden their prospects for future economic and social adaptation. Those Jews who chose Hebrew-language schooling for their children were convinced that education, filled with ancient traditions and information about the cultural heritage of the past, was an important element in preserving national consciousness. Private secular Jewish schooling in Yiddish language educated children in the spirit of the traditional and territory specific Jewish national culture that helped to shape their own identity.

In order to preserve its national identity, the German minority favoured educational institutions with the mother tongue of teaching and in every way resisted the *utraquistation* of schooling as an attempt at assimilation. Despite the ideological differences, the German political parties, in view of their national solidarity and common interests, considered protection of the political and cultural rights of the Germans in Poland as well as preserving their national identity as their main task. Cultural traditions and education in the mother tongue were to unite the German minority and protect it against the influences of *polonization*. Due support of the party was given to cultural and educational organizations that not only raised the educational level of the German population but also shaped its national consciousness. With the assistance of parties and educational associations, the German community opened private German-language schools, established national houses, libraries, reading rooms, celebrated religious and national holidays, organized lectures, concerts, performances, evenings and more. Protestant and German Catholic clergy also carried out active religious, cultural, educational activities. Their support for German-language schools and cultural and educational societies, the prevention of

mixed marriages, and the strengthening of pastoral care helped to prevent the German youth from assimilation influences.

Polish political parties, cultural and educational societies that extended their influence to Galicia, as well as the Roman Catholic Church actively advocated for Polishness in the region and contributed to raising the national consciousness of the local Polish population. Despite certain ideological differences, the Polish political forces argued for the development of Polish-language educational institutions as instruments of cultural and political influence on the non-Polish population of Galicia. In their view, it should strengthen Polishness in the outlined territories and prevent the spread of separatism. Only representatives of the Polish left-wing political parties spoke in favour of granting territorial autonomy to minorities living in the newly annexed territories in eastern Poland. Most of the Polish cultural and educational societies of the region focused on maintaining Polishness in the south-eastern territories and raising the level of national consciousness and preventing the denationalization of local Poles, counteracting the spread of influences of national minorities organizations. At the same time, with the assistance of the local authorities, the associations tried to spread their influence on children and young people from mixed families, and to promote Polish language and culture among representatives of other nationalities. These educational organizations, with the active support of the Roman Catholic Church, made considerable efforts to develop Polish-language schooling.

In general, under the conditions of polonization of national-educational policy, the activity of Ukrainian, Polish, Jewish and German political parties and public political figures, cultural and educational societies and clergy, aimed at the development of national schooling, promoted the formation of national consciousness, popularization of symbols, celebrations and customs in their own national communities and involved a wide range of the public in upholding their political, linguistic, cultural and educational rights.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Оксана Руда

НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА УРЯДІВ ПОЛЬЩІ
ЩОДО НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ В 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ:
РЕАЛІЗАЦІЯ ТА РЕЦЕПЦІЇ

Монографія

Редактор *Любов Кириєнко*

Макетування *Дмитро Савінов*

Коректор *Світлана Іваник*

Підписано до друку 17.06.2019. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.

Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний. Наклад 300 прим.

Умовн. друк. арк. 64,98. Зам. № 08/29.

Друк ТзОВ «Простір-М»

Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.

79000, м. Львів, вул. Чайковського, 8

Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir@litech.net